

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Φιλοσοφική Σχολή - Τομέας Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης
Β΄ Κύκλος Μεταπτυχιακών Σπουδών : Κλασική Αρχαιολογία

ΜΙΚΡΑ ΑΝΑΘΗΜΑΤΑ ΑΘΛΗΤΩΝ ΣΤΑ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΙΕΡΑ

Διδακτορική Διατριβή

Επόπτης Σπουδών Καθηγητής : Πάνος Βαλαβάνης

Μέλη Επιτροπής Καθηγητές : Σοφία Ανεζίρη

: Ευρυδίκη Κεφαλίδου

Α ΤΟΜΟΣ : ΚΕΙΜΕΝΟ

Αλέξανδρος Τζανετάκης ΑΜ: 201588

Αθήνα 2022

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Φιλοσοφική Σχολή - Τομέας Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης
Β΄ Κύκλος Μεταπτυχιακών Σπουδών : Κλασική Αρχαιολογία

ΜΙΚΡΑ ΑΝΑΘΗΜΑΤΑ ΑΘΛΗΤΩΝ ΣΤΑ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΙΕΡΑ

Διδακτορική Διατριβή
Επταμελής Εξεταστική Επιτροπή

Πάνος Βαλαβάνης, Ομότιμος Καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας ΕΚΠΑ
Σοφία Ανεζίρη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Αρχαίας Ιστορίας ΕΚΠΑ
Ευρυδίκη Κεφαλίδου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Κλασικής Αρχαιολογίας ΕΚΠΑ
Στυλιανός Κατάκης, Αναπληρωτής Καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας ΕΚΠΑ
Νικόλαος Δημάκης, Επίκουρος Καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας ΕΚΠΑ
Αθανάσιος Αναστασίου, Καθηγητής Τ.Ε.Φ.Α.Α. ΑΠΘ
Ευάγγελος Αλμπανίδης, Καθηγητής Τ.Ε.Φ.Α.Α ΔΠΘ

Α ΤΟΜΟΣ : ΚΕΙΜΕΝΟ

Αλέξανδρος Τζανετάκης ΑΜ: 201588

Αθήνα 2022

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Με την εργασία αυτή επιχειρείται η μελέτη αναθημάτων μικρής κλίμακος και αξίας, τα οποία ανατίθεντο στα ιερά εκ μέρους των αθλητών, αναθήματα τα οποία εμφανίζουν μεγάλη ποικιλία και συνίστανται σε αθλητικά όργανα, χάλκινα αγγεία, χάλκινα αγαλμάτια αθλητών, αγγεία- έπαθλα όπως οι Παναθηναϊκοί αμφορείς, και έχει στόχο την δημιουργία ενός corpus των προς μελέτη μικρών αθλητικών αναθημάτων στα ιερά, τα οποία προσδιορίζονται ως τοιαύτα είτε από το είδος τους, είτε από τις φερόμενες επιγραφές ή ακόμη από τα αρχαιολογικά συμφραζόμενα. Επίσης η μελέτη των αναθημάτων αυτών σε σχέση με τον χώρο εύρεσής τους επιχειρεί την συναγωγή γενικότερων συμπερασμάτων για τον λόγο ανάθεσής τους αλλά και την λειτουργία τους μετά την ανάθεση μέχρι την κατάληξή τους, ενίοτε και ως ταφικά κτερίσματα με τρόπο ο οποίος συνδέει την ταφική παράδοση με την αθλητική ιδεολογία.

Για την εκπόνηση της εργασίας αυτής οφείλω θερμές και ειλικρινείς ευχαριστίες πρωτίστως στον ομότιμο Καθηγητή Κλασικής Αρχαιολογίας Πάνο Βαλαβάνη, ο οποίος θεώρησε το θέμα της μελέτης ενδιαφέρον και συνέβαλε τα μέγιστα στην υλοποίησή της όχι μόνο με την ανάληψη της εποπτείας της εργασίας αυτής αλλά και διότι από το αρχικό στάδιο της μέχρι την περαίωσή της, ήταν πάντα δίπλα μου και με καθοδήγησε με την επιστημοσύνη του και το συνεχές προσωπικό του ενδιαφέρον. Η φράση ότι « η μελέτη αυτή δεν θα γινόταν χωρίς την ενεργή παρουσία και εποπτεία του Πάνου Βαλαβάνη » δεν είναι ένα στερεότυπο αλλά ανταποκρίνεται απολύτως στην πραγματικότητα.

Στον ομότιμο Καθηγητή Κλασικής Αρχαιολογίας Πάνο Βαλαβάνη δεν οφείλω μόνο ευχαριστίες για την συνδρομή του στην εκπόνηση της μελέτης αυτής αλλά είναι αναγκαίο να τονίσω ότι ήδη από την περίοδο των προπτυχιακών σπουδών μου και κυρίως κατά την εκπόνηση της διπλωματικής εργασίας μου, στάθηκε πάντα πολύτιμος συμπαραστάτης στην πορεία μου.

Θερμές και ειλικρινείς ευχαριστίες οφείλω επίσης προς στα μέλη της τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής, την αναπληρώτρια Καθηγήτρια Αρχαίας Ιστορίας Σοφία Ανεζιρη και την αναπληρώτρια Καθηγήτρια Κλασικής Αρχαιολογίας Ευρυδίκη Κεφαλίδου, οι οποίες έδιδαν απαντήσεις στα εκ μέρους μου υποβαλλόμενα ερωτήματα, συνέβαλαν δε ουσιαστικά και καθοριστικά στην βελτίωση της μελέτης με τις εύστοχες παρατηρήσεις και υποδείξεις τους σε θέματα Επιγραφικής και αθλητικής εικονογραφίας αντίστοιχα.

Θερμές ευχαριστίες οφείλω και προς τα υπόλοιπα μέλη της επταμελούς Εξεταστικής Επιτροπής κ.κ. Στυλιανό Κατάκη, αναπληρωτή Καθηγητή Κλασικής Αρχαιολογίας του ΕΚΠΑ, Νικόλαο Δημάκη, επίκουρο Καθηγητή Κλασικής Αρχαιολογίας του ΕΚΠΑ, Αθανάσιο Αναστασίου, Καθηγητή Τμήματος Επιστήμης Φυσικής Αγωγής και Αθλητισμού του ΑΠΘ και Ευάγγελο Αλμπανίδη, Καθηγητή Τμήματος Επιστήμης Φυσικής Αγωγής και Αθλητισμού του ΔΠΘ, το μεν για την πρόθυμη συμμετοχή τους στην κρίση της διατριβής, το δε διότι με τις εύστοχες ερωτήσεις και παρατηρήσεις τους οπωσδήποτε συνέβαλαν στην βελτίωση του τελικού κειμένου της εργασίας.

Για την διευκόλυνση της μελέτης των αντικειμένων, τα οποία φυλάσσονται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο ευχαριστώ θερμά τον Δρ Γεώργιο Καββαδία καθώς και την αρχαιολόγο Σαπφώ Αθανασοπούλου. Ευχαριστίες επίσης οφείλω στον αρχαιολόγο Κων. Αντωνόπουλο, υπεύθυνο αρχαιολόγο του Μουσείου Ιστορίας των Ολυμπιακών Αγώνων της Αρχαιότητας και τον τμηματάρχη Συντήρησης Εφορείας Αρχαιοτήτων Ηλείας Παν. Καλπάκο για την διευκόλυνση μελέτης των αντικειμένων, τα οποία φυλάσσονται στο παραπάνω Μουσείο καθώς και στα Αρχαιολογικά Μουσεία Πύργου και Αρχαίας Ήλιδος. Επίσης για τον ίδιο λόγο θα πρέπει να ευχαριστήσω την Ευαγ. Μανιάτη, αρχαιολόγο του Αρχαιολογικού Μουσείου Σπάρτης, την Καλ. Παπαγγελή, αρχαιολόγο του Αρχαιολογικού Μουσείου Ελευσίνας, την Ειρ. Χωρέμη αρχαιολόγο του Επιγραφικού Μουσείου, τον Απ. Παπαδημητρίου, αρχαιολόγο του Αρχαιολογικού Μουσείου Πάρου καθώς και την Jean Perras, υπεύθυνη του Πανεπιστημίου του Σικάγου των ανασκαφών της Ισθμίας. Επίσης θα πρέπει να ευχαριστήσω τους αρχαιοφύλακες των Αρχαιολογικών Μουσείων Μαραθώνος, Νεμέας, Σικυώνος, Ερέτριας και Τεγέας, οι οποίοι με προθυμία και καλή διάθεση με βοήθησαν στην μελέτη των αντικειμένων των Μουσείων τους.

Θερμές ευχαριστίες οφείλω στο προσωπικό της βιβλιοθήκης του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου, της βιβλιοθήκης του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του ΕΚΠΑ, της βιβλιοθήκης της Αρχαιολογικής Εταιρείας, της βιβλιοθήκης Blegen της ASCSA και της βιβλιοθήκης της Ιταλικής Σχολής Αθηνών για την πάντα με προθυμία προσφερόμενη βοήθεια τους. Ιδιαίτερες όμως ευχαριστίες οφείλονται προς την κα Χρ. Ζιώγα της βιβλιοθήκης του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου και τον κο Stefano Garbin της βιβλιοθήκης της Ιταλικής Σχολής Αθηνών, οι οποίοι κατά την διάρκεια της πανδημίας και την αδυναμία πρόσβασης στις βιβλιοθήκες, ικανοποίησαν με προθυμία όλα τα υποβληθέντα αιτήματα για την ηλεκτρονική αποστολή επιστημονικών άρθρων.

Ευχαριστώ από καρδιάς τους καλούς φίλους Ορέστη Γουλάκο, Μάριο Μυλωνά και Μανόλη Πετράκη, διδάκτορες Κλασικής Αρχαιολογίας, για τις ουσιαστικές και γόνιμες συζητήσεις τις οποίες είχα κατά καιρούς μαζί τους αλλά και για την συνδρομή τους με εύστοχες βιβλιογραφικές υποδείξεις.

Εν τέλει θα πρέπει να ευχαριστήσω τα μέλη της οικογένειας μου για την στήριξη τους και ταυτόχρονα να ζητήσω συγνώμη για τον χρόνο τον οποίο η μελέτη μου αποστέρησε την παρουσία μου από κοντά τους.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ Α ΤΟΜΟΥ

1.	Ευχαριστίες	i-iii
2.	Πίνακας Περιεχομένων Α ' Τόμου	iv - v
3.	Εισαγωγή	1-10
4.	Κεφάλαιο Α Η πρακτική Ανάθεσης στον Αρχαίο Κόσμο	11- 28
5.	Κεφάλαιο Β Διακρίσεις των αναθημάτων	29-43
6.	Κεφάλαιο Γ Οι Αγώνες	44-69
7.	Κεφάλαιο Δ Όργανα Αθλήσεως ως αναθήματα Αθλητών I. Δίσκοι II. Αλτήρες III. Στλεγγίδες	70 71 - 128 129 - 175 176 -204
8.	Κεφάλαιο Ε Αγγεία – Έπαθλα I. Παναθηναϊκοί Αμφορείς II. Μεταλλικά Αγγεία	205 -209 209 - 252 253 -264
9.	Κεφάλαιο ΣΤ Χάλκινα Ειδώλια Αθλητών στα Ιερά	265 - 337
10.	Κεφάλαιο Ζ Αναθήματα Ιππικών Αγώνων	338 - 367
11.	Κεφάλαιο Η Η Διαδρομή των Αναθημάτων	368 - 369
12.	Κεφάλαιο Θ Γενικά Συμπεράσματα	370 - 401
13.	Παράρτημα Α - Επιτύμβιοι Δίσκοι	402- 405
14.	Παράρτημα Β Ιδιαίτερες περιπτώσεις Στλεγγίδων	406 - 409
15.	Παράρτημα Γ - Αγγεία αναθήματα ή σχετιζόμενα με αγώνες	410 – 411

	πέραν των Παναθηναϊκών αμφορέων	
16.	Παράρτημα Δ - Λέβητες Έπαθλα	412 - 416
17.	Παράρτημα Ε - Υδρίες	417 – 427
18.	Παράρτημα ΣΤ Χάλκινα Συμπλέγματα Παλαιστών από την ελληνιστική Αίγυπτο	428 – 430
19.	Παράρτημα Ζ Χάλκινα Σύνολα Ίππων και αναβατών	431 -433
20.	English Summary	434 - 444

ΜΙΚΡΑ ΑΝΑΘΗΜΑΤΑ ΑΘΛΗΤΩΝ ΣΤΑ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΙΕΡΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι αθλητικοί αγώνες στην αρχαία Ελλάδα αποτελέσαν μέρος των λατρευτικών εκδηλώσεων, οι οποίες λάμβαναν χώρα σε ιερά σημαντικών θεοτήτων ανά τακτά χρονικά διαστήματα, ιερά τα οποία ήσαν τοπικά ή διέθεταν ένα υπερτοπικό και πανελλήνιο χαρακτήρα. Στο ιερό της Ολυμπίας το αγώνισμα του δρόμου, το οποίο αρχικά ήταν το μόνο διεξαγόμενο άθλημα, αποτελούσε ουσιαστικό μέρος της τελετουργίας πριν ή αυτονομηθεί και εξελιχθεί σε αυτοτελές αγώνισμα.¹ Αυτή η αρχική δραστηριότητα με την πάροδο του χρόνου εμπλουτίσθηκε και με άλλα αγωνίσματα, σταδιακά δε και σε συνδυασμό με την επέκταση και την αύξηση του κύρους του ιερού της Ολυμπίας, αυτό κατέστη το πλέον σημαντικό και προβεβλημένο πανελλήνιο ιερό.

Η ανάπτυξη και η εξέλιξη των αγώνων στο συγκεκριμένο αυτό πλαίσιο υπήρξε μία διαδικασία σύνθετη και πολυεπίπεδη, η οποία είχε μεν ως συνέπεια να παραμείνουν οι αθλητικοί αγώνες συνδεδεμένοι με τα λατρευτικά δρώμενα, ταυτόχρονα όμως αναδείκνυε τα ιερά σε ένα προνομιακό και αποκλειστικό πεδίο προβολής κοινωνικοπολιτικών ιδεών και απόψεων, και προσέδιδε στους αγώνες τεράστιο κύρος, εγγυημένο από την λατρευόμενη θεότητα. Το κύρος αυτό αντανακλούσε κατ' αρχήν στην διοργανώτρια πόλη των αγώνων περαιτέρω δε στους συμμετέχοντες αθλητές ατομικά αλλά και σε συλλογικό επίπεδο στην πόλη καταγωγής τους. Αυτό είχε σαν άμεση συνέπεια την ανάγκη προβολής και διαίωνισης της τιμής, η οποία απέρρεε από μία νίκη σε αγώνες, κυρίως πανελλήνιους ή σε σημαντικούς τοπικούς, και την ανάγκη αυτή κάλυπτε η εκ μέρους του νικητή και του οίκου του ανάθεση σε εξέχοντες ποιητές της σύνθεσης επινίκων ωδών, οι οποίες άδονταν κατά την υποδοχή του νικητή ή κατά την διάρκεια των εορταστικών συνεστιάσεων, καθώς και η πρακτική της ανίδρυσης στα ιερά ανδριάντων νικητών, καταλόγων νικητών των αγώνων αλλά και η εκ μέρους των αθλητών προσφορά αναθημάτων.

I. Ιστορία της έρευνας : Ήδη από τον 19^ο αιώνα οι αθλητικοί αγώνες της αρχαιότητας αποτελέσαν αντικείμενο έρευνας και μελέτης, η οποία, μετά την έναρξη των συστηματικών ανασκαφών στην Ολυμπία κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα εκ μέρους του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου και την αποκάλυψη μοναδικών αρχαιολογικών ευρημάτων, εντάθηκε, οι δε σχετικές και ήδη γνωστές φιλολογικές πηγές,

¹ Βλ. Valavanis 2018, 167.

όπως το έργο του Φιλόστρατου *Γυμναστικός* αλλά κυρίως τα βιβλία *Ήλιακῶν Α* και *Ήλιακῶν Β* του περιηγητή Πausανία επανήλθαν δυναμικά στο προσκήνιο της μελέτης υπό το πρίσμα των νέων αρχαιολογικών δεδομένων.

Οι πρώτες μελέτες όπως ήταν φυσικό σχετίζονταν με την τοπογραφία του ιερού της Ολυμπίας, την αρχιτεκτονική των αποκαλυπτομένων κτηρίων και των χώρων διεξαγωγής των αγώνων. Κατά το τέλος του 19^{ου} και την αρχή του 20^{ου} αιώνας εκδόθηκαν σημαντικές επιστημονικές μελέτες με θέμα τον αρχαίο ελληνικό αθλητισμό, την τεχνική διεξαγωγής των αγωνισμάτων,² τα όργανα αθλήσεως και τον τρόπον χρήσεώς τους, πολλές των οποίων και παρά την διαδρομή πολλών δεκαετιών, διατηρούν την αξία τους και εξακολουθούν να ασκούν επιρροή στην σύγχρονη έρευνα.³ Οι αρχικές μελέτες αυτές όπως και οι έκτοτε συνεχώς εκδιδόμενες νεώτερες τοιαύτες, καλύπτουν ολόκληρο το φάσμα των θεμάτων, τα οποία σχετίζονται όχι μόνο με την καθιέρωση και την εξέλιξη των αγώνων αλλά και με πλείστα άλλα θέματα όπως την αρχιτεκτονική διαμόρφωση των χώρων τέλεσης των αγώνων, την επιδίωξη ελέγχου των υπερτοπικών ιερών, την μέσω των αγώνων δημιουργία συνειδήσεως κοινής καταγωγής στους συμμετέχοντες, τα αναθήματα και τα σχετικά μνημεία, τις αποδιδόμενες τιμές στους αθλητές στην πατρίδα τους, καθώς επίσης και την εκ μέρους των αθλητών απόκτηση ιδιαίτερος υψηλού κοινωνικού και πολιτικού κύρους.⁴

Στα ιερά ανατίθεντο εκ μέρους των αθλητών, πέραν των ανδριάντων των νικητών, και αναθήματα μικρότερης κλίμακος και αξίας, τα οποία ήταν δυνατόν να συνίστανται σε αθλητικά όργανα, μέρη του εξοπλισμού των αθλητών, χάλκινα αγγεία, υδρίες και λέβητες,

² Το αγώνισμα του Πεντάθλου απετέλεσε και εν πολλοίς εξακολουθεί να αποτελεί, κύριο πεδίο επιστημονικής ενασχόλησης ιδίως ως προς τον τρόπο ανάδειξης του νικητή, την σειρά των εκτελουμένων αθλημάτων αλλά και την τεχνική της διεξαγωγής των επί μέρους αθλημάτων, όπως του άλματος και της δισκοβολίας. Είναι χαρακτηριστικό ότι παρά την πάροδο ενός και πλέον αιώνας από την συγγραφή τους τα άρθρα του E. Norman Gardiner "*Phyllis and his record Jump*" και "*Further Notes on the Greek Jump*" του έτους 1904, εξακολουθούν να είναι χρήσιμα για την κατανόηση της τεχνικής της διεξαγωγής του άλματος.

³ Το 1896 εξεδόθη η σημαντική μελέτη του J. Jüthner με τίτλο "*Über antike Turngeräthe*" ενώ το πρώτο τέταρτο του 20ου αιώνα ο E. Norman Gardiner εξέδωσε δύο σημαντικές μελέτες με θέμα τους αγώνες κατά την αρχαιότητα, την πρώτη το 1910 με τίτλο "*Greek Athletic Sports and Festivals*" και την δεύτερη το 1930 με τίτλο "*Athletics of the Ancient World*." Οι μελέτες αυτές, παρά τις αντικειμενικές ελλείψεις τους, εξακολουθούν όχι μόνο να είναι χρήσιμες αλλά και να αποτελούν την βάση μελέτης μελλοντικών ερευνητών των αρχαίων αθλητικών αγώνων.

⁴ Η σχετική βιβλιογραφία είναι ιδιαίτερα πλούσια και μία προσφυγή στα έργα των α) A. Futrell & Th. Scanlon (ed.) "*The Oxford Handbook of Sport and Spectacle in the Ancient World*" του 2021, β) P. Christesen & D. Kyle (ed.) "*A Companion to Sport and Spectacle in Greek and Roman Antiquity*" του 2014, γ) St. Miller "*Ancient Greek Athletics*" του 2004 δ) D. Kyle «*Athletics in Ancient Athens*» του 1987 και ε) N. Crowther "*Athletika*" στο *Nikefornos Beihftei, Band 11*, είναι ιδιαίτερος χρήσιμη για την μέχρι σήμερα βασική βιβλιογραφία. Από την ελληνόγλωσση βιβλιογραφία θα πρέπει να αναφερθούν α) η μελέτη της Ευρ. Κεφαλίδου «*Ο Νικητής*» του 1996 και β) το έργο του Παν. Βαλαβάνη «*Ιερά και Αγώνες στην Αρχαία Ελλάδα*» του 2004, τα οποία άσκησαν σημαντική επιρροή στην πρόσφατη έρευνα. Σημειωτέον ότι οι εκδοθέντες κατάλογοι των εκθέσεων «*Πνείμα και Σώμα*» του 1989, «*ΑΓΩΝ*» του 2004 και «*Μεγάλη Ελλάς*» ομοίως του 2004 περιέχουν πολλές και χρήσιμες πληροφορίες για τον αρχαίο ελληνικό αθλητισμό γενικότερα. Για τους καταλόγους αυτούς και την επιμέλεια εκδόσεως τους βλ. Συνοτομογραφίες και Βιβλιογραφία.

χάλκινα αγαλμάτια αθλητών, αγγεία όπως Παναθηναϊκοί αμφορείς ενώ ενεπίγραφες λίθινες βάσεις, οι οποίες αποκαλύφθηκαν στις ανασκαφές, μας πληροφορούν ότι έφεραν αντικείμενα ανατεθέντα εκ μέρους νικητών αθλητών, τα οποία όμως ατυχώς δεν σώζονται.

Στην **κατηγορία των αθλητικών οργάνων**, εντάσσονται αυτά τα οποία ο αθλητής αρχικά είχε χρησιμοποιήσει κατά τον αγώνα, « προευξάμενος » δε προς την θεότητα για την νίκη του, τα ανέθετε κατόπιν προς αυτήν. Τα αντικείμενα αυτά όπως έρχονται στο φώς συνεπεία των ανασκαφικών ερευνών συνίστανται κυρίως σε δίσκους ρίψεως και αλτήρες. Πολλά από τα αντικείμενα αυτά είναι ενεπίγραφα και παρά το γεγονός ότι ο διαθέσιμος χώρος για την αναθηματική επιγραφή ήταν εξ αντικειμένου περιορισμένος, μας παρέχουν πολύτιμες πληροφορίες όχι μόνο για την πόλη καταγωγής των αθλητών αλλά και για τους ίδιους τους αγώνες, τα διεξαγόμενα αγωνίσματα, τα χρησιμοποιούμενα όργανα και την εξέλιξή τους και πλείστα όσα άλλα θέματα. Μερικά από τα παραπάνω όργανα, δίσκοι και αλτήρες, δεν είναι τα πράγματι χρησιμοποιηθέντα στους αγώνες αλλά έχουν κατασκευασθεί με προφανή αναθηματικό σκοπό και φέρουν γραπτές ή εγχάρακτες παραστάσεις αθλητών, γεγονός το οποίο καθιστά τα αντικείμενα αυτά έργα τέχνης.

Τα αναθήματα αυτής της κατηγορίας δεν έχουν μελετηθεί μέχρι σήμερα ως σύνολο, αλλά συνήθως σχολιάζονται παρεμπιπτόντως, η δε μοναδική συνολική εργασία αφορώσα τους δίσκους, είναι η εκδοθείσα το 1933 εκ μέρους του P. Jacobstahl με τον τίτλο *Diskoί*, η οποία οπωσδήποτε είναι σημαντική και διατηρεί την αξία της, αναφέρεται όμως στα μέχρι τότε γνωστά ευρήματα, ενώ μία σύντομη αναφορά στους δίσκους και τους αλτήρες περιέχεται στη γενική μελέτη του E. N. Gardiner, με τον τίτλο "*Athletics of the Ancient World*," η οποία εξεδόθη το 1930. Προσφάτως το 2018 και κατά την διάρκεια της εκπόνησης αυτής της εργασίας δημοσιεύθηκε η μελέτη των M. Kajava & E. Salminen, με τον τίτλο « *Greek Inscribed Discs : Athletes, Dedications, and Tombstones* ».

Στην κατηγορία των αθλητικών αναθημάτων μικρής κλίμακος στα ιερά εντάσσονται και οι **ενεπίγραφες στλεγγίδες**, οι οποίες βεβαίως δεν αποτελούν αθλητικά όργανα απαραίτητα δια την διεξαγωγή ενός αγώνα, όπως οι δίσκοι και οι αλτήρες, αλλά οπωσδήποτε εντάσσονται στον αναγκαίο εξοπλισμό ενός αθλητή, και όπως αποδεικνύεται από το περιεχόμενο των επιγραφών είχαν ανατεθεί σε διάφορα ιερά, και αποτελούσαν με βεβαιότητα αθλητικά αναθήματα, πιθανώς όχι νικητών αθλητών αλλά οπωσδήποτε αθλητών.

Στην ίδια κατηγορία των αθλητικών αναθημάτων εντάσσονται και **τα χάλκινα αγαλμάτια αθλητών**, η δαπάνη κατασκευής των οποίων ουδόλως ήταν ευκαταφρόνητη και τα οποία χαρακτηρίζονται ως τοιαύτα είτε από την υπάρχουσα αναθηματική επιγραφή είτε

διότι απεικονίζουν τους αθλητές σε αγωνιστική δράση ή σε στάση σπονδής προς την θεότητα προ ή μετά τον αγώνα ή να φέρουν τα σύμβολα της νίκης. Τα εν λόγω αγαλματίδια πέραν της αξίας τους ως αναθήματα καθαυτά, συμβάλλουν στην κατανόηση και την εξέλιξη της μνημειακής γλυπτικής καθόσον όπως έχει υποστηριχθεί, παρείχαν πρόσφορο πεδίο πειραματισμού ενώ μερικά εξ αυτών απηχούν και αντιγράφουν προϋπάρχοντα ή σύγχρονα έργα μνημειακής γλυπτικής.⁵

Μια άλλη σημαντική κατηγορία αθλητικών αναθημάτων στα ιερά αποτελούν οι **Παναθηναϊκοί αμφορείς**, οι οποίοι ενώ αρχικά είχαν απονεμηθεί ως έπαθλα στους νικητές αθλητές των Μεγάλων Παναθηναίων, πλήρεις ελαίου, μετά ταύτα ανετέθησαν εκ μέρους τους σε ιερά, και μάλιστα σε αρκετές περιπτώσεις έχουν προστεθεί επί του αγγείου εγχάρακτες αναθηματικές επιγραφές με το όνομα του αναθέτη αθλητή. Ενίοτε η ανακάλυψη ενός Παναθηναϊκού αμφορέα σε ιερό, ακρόμη και άνευ αναθηματικής επιγραφής, υποδηλοί σαφώς την εκ μέρους του νικητή αθλητή αφιέρωσή του στην θεότητα.

Επίσης **χάλκινα αγγεία, φιάλες, υδρίες και λέβητες**, τα οποία δίδονταν ως έπαθλα σε αγώνες, περιλαμβάνονται και αυτά στα αναθήματα τα οποία ανατίθεντο στα ιερά εκ μέρους των νικητών - αθλητών. Έχουν σωθεί αρκετά τέτοια αναθήματα, τα οποία φέρουν επιγραφές δηλωτικές των αγώνων στους οποίους υπήρξαν έπαθλα και τα περισσότερα προέρχονται από τάφους ή ιερά. Ο νικητής - αθλητής ανέθετε στην θεότητα το προς αυτόν απονεμηθέν έπαθλο, ως ευχαριστήριο για την νίκη του ενώ πολλά τέτοια χάλκινα έπαθλα χρησιμοποιήθηκαν αργότερα ως τεφροδόχα αγγεία του μετέπειτα θανόντος νικητή αθλητή ή αποτέλεσαν μέρος του κτερισματικού συνόλου.

Ειτός από τις παραπάνω κατηγορίες αναθημάτων στα ιερά αποκαλύπτονται μικρής κλίμακος αναθήματα, τα οποία ενώ φαίνεται σχετίζονται με **ιππικά αγωνίσματα**, όπως μικρά ειδώλια ίππων με ή χωρίς αναβάτη, μεταλλικοί τροχοί, μεταλλικά εξαρτήματα ζεύξης και στολισμού ίππων, πίνακες με απεικονίσεις αρματοδρομιών και ιππικών αγώνων,

⁵ Ο Marconi (2014, 440) παρατηρεί ότι τα πρώιμα χάλκινα αγαλμάτια αθλητών, όπως αυτό του νέου από το Λιγουριό και του σπένδοντος αθλητή από το Adrano (αρ. κατ. **XA 89** και **XA 82** αντίστοιχα) εμφανίζουν μία αντιθετική κίνηση προκαταλαμβάνοντας έτσι την στάση του δορυφόρου του Πολυκλείτου, γεγονός το οποίο όπως επισημαίνει, επιβεβαιού ότι τα αγαλμάτια αθλητών αποτέλεσαν κύριο πεδίο πειραματισμού κατά την εν λόγω περίοδο. Η Neils (1981, 332) αναφερόμενη σε ένα μικρό αγαλμάτιο αθλητή στο Μουσείο του Cleveland, επισημαίνει την Πολυκλείτεια στάση του, η οποία αντικατοπτρίζει την σύγχρονή του μεγάλης κλίμακος γλυπτική. Η Walter-Karydi (2006, 27) αναφερόμενη σε ένα χάλκινο αγαλμάτιο αθλητού σε χειρονομία προσευχής του Μητροπολιτικού Μουσείου της Ν. Υόρκης (08.258.10, αρ. κατ **XA 76**) επισημαίνει ότι η στάση του θυμίζει την αναφορά του Πανσανία (VI.1.7) για τον ανδριάντα του Αναξάνδρου στην Ολυμπία ότι δηλ. παριστάνεται να προσεύχεται στον θεό. Έχει υποστηριχθεί ότι το χάλκινο αγαλμάτιο οπλιτοδρόμου σε στάση της εκκίνησης το οποίο βρίσκεται στο Tübingen (αρ. κατ. **XA 41**) αντλεί έμπνευση από το ανάθημα του Επιχαρίνου στην Αιγόπολη της Αθήνας, βλ. Raubitschek 1949 αρ. 120, Lippold 1950, 107 πιν. 136,8.

δημιουργούν προβληματισμό για τον προσδιορισμό των αναθέτων, ζήτημα το οποίο και θα εξετασθεί.

Ως εκ τούτου η εκπονούμενη εργασία, η οποία έχει ως αντικείμενο την μελέτη των ανωτέρω αναθημάτων ως σύνολο, οπωσδήποτε θα έχει πολλαπλή χρησιμότητα στοχεύουσα :

α) Στην δημιουργία ενός corpus των προς μελέτη μικρών αθλητικών αναθημάτων στα ιερά, τα οποία προσδιορίζονται ως τοιαύτα είτε από το είδος τους, είτε από τις φερόμενες επιγραφές ή θεωρούνται ως τοιαύτα από τα αρχαιολογικά συμφραζόμενα.

β) Στην μελέτη των αναθημάτων αυτών σε σχέση με τον χώρο εύρεσής των και την συναγωγή, ει δυνατόν, γενικότερων συμπερασμάτων για τον λόγο ανάθεσής τους αλλά και την λειτουργία τους μετά την ανάθεση μέχρι την κατάληξή τους, ενίοτε και ως ταφικά κτερίσματα ή και ως τεφροδόχα αγγεία, με τρόπο ο οποίος συνδέει την ταφική παράδοση με την αθλητική ιδεολογία.

Η μελέτη χρονικά θα παρακολουθήσει την αντίστοιχη διάρκεια των αγώνων από την καθιέρωση τους μέχρι και την κατάργησή τους στην ύστερη αρχαιότητα, ενώ τοπικά θα επικεντρωθεί μεν στον κυρίως ελλαδικό χώρο, όπου και τα πανελλήνια ιερά, χωρίς όμως να αγνοηθεί η περιφέρεια του ελληνικού κόσμου όπου διεξάγονταν σημαντικοί τοπικοί αγώνες αλλά και μεγάλοι αθλητές προερχόμενοι από αυτήν συμμετείχαν στους πανελλήνιους αγώνες.

Θα πρέπει να επισημανθεί ότι στο πλαίσιο της παρούσης εργασίας δεν θα συμπεριληφθούν οι ανδριάντες των αθλητών Ολυμπιονικών, οι οποίοι εκτός του ότι δεν θεωρούνταν απλώς αναθήματα αλλά αποτελούσαν ένα είδος ανταμοιβής των νικητών διότι μόνον αυτοί είχαν το δικαίωμα να ανιδρύσουν ένα τέτοιο μνημείο, όπως μας πληροφορεί ο Πausανίας (V. 21,1),⁶ έχουν ήδη επαρκέστατα συζητηθεί και μελετηθεί με βάση τις ανευρεθείσες βάσεις στην Ολυμπία.⁷

II. Μεθοδολογία : Από τα προαναφερθέντα γίνεται σαφές ότι η εργασία κινείται μεταξύ δύο επιπέδων το πρώτο των οποίων είναι τα αναθήματα και το δεύτερο η αθλητική δραστηριότητα. Ως εκ τούτου είναι αναγκαίο να διερευνάται η σχέση μεταξύ των δύο αυτών

⁶ Βλ. Κεφαλίδου, 2004β, 83 στο *ΑΓΩΝ*. Επίσης βλ. Καζακίδη 2015, 154.

⁷ Η πρώτη σημαντική μελέτη για τους ανδριάντες νικητών υπήρξε αυτή του Hyde του έτους 1921 με τίτλο «*Olympic Victor Monuments and Greek Athletic Art*» αργότερα δε ακολούθησαν και άλλες μεταξύ των οποίων περιλαμβάνεται η μελέτη του H.V. Herrmann του έτους 1988 με τίτλο «*Die Siegerstatuen von Olympia*», *Nikephoros* 1988 και η μελέτη του F. Rausa του έτους 1994 με τίτλο «*L' Immagine del vincitore*». Σημαντική υπήρξε η συμβολή στην μελέτη των ανδριάντων και από τα έργα, τα οποία μελέτησαν τις σχετικές επιγραφές όπως το έργο των W. Dittenberger & K. Purgold, με τίτλο «*Die Inschriften von Olympia*» του 1896, η μελέτη του L. Moretti με τίτλο «*Iscrizioni Agonistiche Greche*» του 1953, το έργο του J. Ebert με τίτλο «*Griechische Epigramme auf Sieger an gymnischen und hippischen Agonen*» του έτους 1972 καθώς και η πρόσφατη μελέτη των P. Siewert & H. Taeuber με τίτλο «*Neue Inschriften von Olympia*» του έτους 2013.

επιπέδων προκειμένου να προκύπτει εάν σχετιζόμενα με τον αθλητισμό αντικείμενα, τα οποία προέρχονται από τα αρχαία ελληνικά ιερά είναι δυνατόν να αποτελούν αναθήματα αθλητών.⁸ Η διερεύνηση αυτή απαιτεί την καθιέρωση και την χρήση σταθερών κριτηρίων, τα οποία είτε αυτοτελώς είτε συνεκτιμώμενα είναι δυνατόν να απαντήσουν στο ερώτημα εάν το εξεταζόμενο αντικείμενο αποτελέσει αθλητικό ανάθημα ή όχι καθώς και το εάν το συναγόμενο συμπέρασμα είναι ασφαλές και σε ποιο βαθμό ή αντιθέτως επισφαλές.

II. 1. Τα κριτήρια χαρακτηρισμού ενός αντικειμένου ως αθλητικού αναθήματος είναι τα ακόλουθα : α) **Η ύπαρξη αναθηματικής επιγραφής** του γνωστού αναθηματικού τύπου *ὁ δείνα ἀνέθεκεν* οπωσδήποτε προσδίδει στο αντικείμενο την ιδιότητα του αναθήματος στην περίπτωση δε κατά την οποία το αντικείμενο εντάσσεται στον κύκλο της αθλητικής δραστηριότητας, όπως όργανο αθλήσεως ή άλλος συμπληρωματικός εξοπλισμός ή ειδώλιο με απεικόνιση αθλητή, απονεμηθέν έπαθλο κλπ. δεν υπάρχει οιαδήποτε αμφιβολία ότι πρόκειται περί αθλητικού αναθήματος. Επίσης θα πρέπει να αξιολογείται η θέση της επιγραφής επί αυτού τούτου του αντικειμένου και κυρίως εάν η θέση της προσδίδει την εκ μέρους του επιγράψαντος βούληση αυτοπροβολής.⁹ Εν ελλείψει όμως αναθηματικής επιγραφής ή όταν η υπάρχουσα σώζεται αποσπασματικά και η συμπλήρωσή της δεν παρέχει σταθερό και ασφαλές πεδίο ερμηνείας του αντικειμένου ως αναθηματικού, τότε εγείρονται ερωτήματα συνιστάμενα το μὲν στο ποια περαιτέρω κριτήρια θα χρησιμοποιηθούν το δε στην ειδικότερη αξιολογική σειρά ενός εκάστου προκειμένου να θεωρηθεί ότι το υπό κρίση αντικείμενο αποτελεί ή όχι ανάθημα και δη αθλητικό.¹⁰ β) Περαιτέρω θα πρέπει να αξιολογείται **το υλικό κατασκευής** του αντικειμένου καθώς και άλλα χαρακτηριστικά όπως **το βάρος του**, προκειμένου να διερευνηθεί η χρήση του αντικειμένου, ήτοι εάν είχε κατασκευασθεί εξ αρχής προς ανάθεση ή ήταν χρηστικό αντικείμενο, το οποίο ίσως μετέπειτα ανετέθη. Χαρακτηριστικά

⁸ Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των στεγγίδων, οι οποίες ενώ αποτελούν μέρος του αναγκαίου εξοπλισμού ενός αθλητή και ενίοτε ανατίθενται σε ιερά είτε επιγεγραμμένες είτε όχι, ταυτόχρονα αποτελούν και όργανο του γυναικείου εξοπλισμού, οι οποίες επίσης ήσαν αντικείμενο ανάθεσης.

⁹ Διαφορετικά θα αξιολογηθεί η επιγραφή ενός ονόματος επί ενός αντικειμένου όταν έχει τεθεί σε εμφανές σημείο, οπότε ενδεχομένως να υποδηλώνει ανάθεση σε αντίθεση με μία επιγραφή ονόματος η οποία έχει τοποθετηθεί σε άδηλο σημείο, οπότε ίσως πρόκειται για επιγραφή κυριότητας, βλ. στεγγίδες με αρ. κατ. **Σ 9** και **Σ 10**.

¹⁰ Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελούν δύο μη συναρμοζόμενα ενεπιγραφα λίθινα τμήματα από το χείλος μιας λεκάνης στην Ελευσίνα όπου η αποκατάσταση της επιγραφής επιτρέπει διαφορετικές εκτιμήσεις για το εάν το ανάθημα σχετιζόταν με αθλητική δραστηριότητα. Οι Moretti (1953, 3-4) και Lazzarini (1976, 296), αποκαθιστούν την με αριθμό IG I³ 992 επιγραφή [--- χαλλ] όμενος παϊ[δας νικόν] ἀνέθεκ[εν] οπότε πρόκειται περί αθλητικού αναθήματος ενώ ο Raubitschek (1939, 155 σημ. 2) αποκαθιστά [--- ευχ] όμενος παϊ[δον ? ---] ἀνέθεκ[εν] οπότε η ανάθεση δεν συνδέεται με αθλητική δραστηριότητα, βλ. I.Eleusis 4 & 5

παραδείγματα αποτελούν ο χάλκινος δίσκος από την Γέλα ή την Μεσσήνη, και ο μαρμάρινος δίσκος από το ιερό της Δήμητρας στην Ελευσίνα, το υλικό κατασκευής του πρώτου και το μεγάλο βάρος του δεύτερου αποκλείουν την χρήση τους σε αγώνες.¹¹ **γ) ο χώρος εύρεσης** ενός αντικειμένου αποτελεί οπωσδήποτε πρωταρχικό και καθοριστικό παράγοντα για τον οιοδήποτε μετέπειτα χαρακτηρισμό του. Όπως επεσήμανε ο Osborne μία από τις διαδικασίες μεταφοράς ενός αντικειμένου από το « συστημικό » στο αρχαιολογικό περιβάλλον είναι και η απόθεση στο πλαίσιο της προσπάθειας επικοινωνίας του ανθρώπου με τις υπερφυσικές δυνάμεις.¹² Είναι προφανές ότι η εν λόγω διαδικασία ταυτίζεται με την αναθηματική πρακτική και παρουσιάζει ενδιαφέρον για τον προσδιορισμό του χαρακτήρα ενός αντικειμένου. Ως εκ τούτου είναι ιδιαίτερα χρήσιμο να προσδιορίζεται η ειδικότερη θέση εύρεσης ενός αντικειμένου στον ευρύτερο χώρο ενός ιερού διότι τότε είναι δυνατή η διάκριση μεταξύ υλικού, το οποίο είχε απορριφθεί και υλικού, το οποίο ανήκε στο ιερό και αποτέθηκε σε ένα χώρο απόθεσης, οπότε συμπεραίνεται ότι είχε στο παρελθόν ανατεθεί και αργότερα αποσύρθηκε. Η συνύπαρξη στον ίδιο αποθέτη αντικειμένων διαφορετικού είδους και χρήσης είναι δυνατόν κατά περίπτωση να προσδώσει τον αναθηματικό χαρακτήρα και σε άλλα ευρήματα, τα οποία εκτός του αποθέτη θα χαρακτηρίζονταν απλά σαν χρηστικά και κοσμικά.¹³ **δ) Εν τέλει τα αρχαιολογικά συμφραζόμενα** αποτελούν σημαντικό παράγοντα για τον προσδιορισμό του χαρακτήρα ενός αντικειμένου, και ειδικότερα τα συνευρήματα και η χωροθέτησή τους είναι δυνατόν να προσδώσουν χρήσιμα στοιχεία για τον χαρακτηρισμό ενός αντικειμένου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο αποκαλυφθείς το 1939 θησαυρός του Βοτονοσίου, όπου ένα σύνολο σαράντα πέντε (45) μεταλλικών αγγείων με χρονικό ορίζοντα κατασκευής τους τον 5^ο και 4^ο αιώνα π.Χ. βρέθηκαν κρυμμένα αλλά και επιμελώς τοποθετημένα. Η Vocotopoulou, η οποία δημοσίευσε το σύνολο των μεταλλικών αγγείων, μεταξύ των οποίων ήταν και μία

¹¹ Ο δίσκος από την Γέλα ή την Μεσσήνη (αρ. κατ. **Δ 14**) φέρει στο κέντρο του περίγραμμα έγκοιλου δελφινιού, το οποίο θα πληρούνταν με πολύτιμα υλικά ενώ το αρχικό βάρος του μαρμάρινου δίσκου από την Ελευσίνα (αρ. κατ. **Δ 8**) εκτιμάται περί στα 10.300 γραμμ. το οποίο αποκλείει την χρήση του ως οργάνου, ενώ ο αναθηματικός χαρακτήρας του δίσκου προκύπτει με ασφάλεια από την υπάρχουσα αναθηματική επιγραφή.

¹² Ο Osborne είχε προσδιορίσει τέσσερις σχετικές διαδικασίες για την εν λόγω μεταφορά, α) την απόρριψη β) την προσφορά στους νεκρούς γ) την απώλεια και δ) η απόθεση στο πλαίσιο επικοινωνίας με τις υπερφυσικές δυνάμεις. Στην πραγματικότητα ο Osborne προσέθεσε την τέταρτη διαδικασία, δοθέντος ότι οι άλλες τρεις είχαν ήδη επισημανθεί από παλαιότερους μελετητές. Βλ. Osborne (2004, 1-10), όπου και η αναφορά στην προγενέστερη βιβλιογραφία. Στο πρωτότυπο κείμενο του άρθρου ο όρος «συστημικό» αποδίδεται με τον αγγλικό όρο «systemic».

¹³ Η Morgan (1990, 230 - 232) αναφερόμενη στον αποθέτη ενός ιερού, άγνωστης θεότητας, στο λιμάνι του Εμποριού στην Χίο, όπου βρέθηκαν μεταξύ άλλων ειδώλια, κοσμήματα, χάλκινες ζώνες, αλιευτικά εργαλεία, θεωρεί ότι και τα τελευταία αυτά ήταν αναθήματα στην θεότητα αφού είχαν συμπεριληφθεί στην ίδια απόθεση. Επίσης ο Catling (1990, 282) αναφερόμενος στο ενεπίγραφο θραύσμα αλτήρα, ο οποίος βρέθηκε σε αποθέτη κτιρίου, στον χώρο του ιερού του Διός Μεσσαπίου στην Λακωνία, τον χαρακτηρίζει ως αναθηματικό, και εκ του λόγου, ότι στον ίδιο αποθέτη βρέθηκαν στήλες, οι οποίες ήταν αναθήματα στο ιερό.

ενεπίγραφη χάλκινη υδρία, η επιγραφή της οποίας ανέφερε ότι είχε απονεμηθεί ως έπαθλο στις Θεσπιές σε αγώνες προς τιμή του Ηρακλή, με σειρά επαγωγικών συλλογισμών κατέληξε στο συμπέρασμα ότι το σύνολο των αγγείων προερχόταν από κάποιο ιερό και αποσύρθηκε χάριν προστασίας συνεπεία των πολεμικών ταραχών στην περιοχή κατά το τέλος του 4^{ου} και αρχή του 3^{ου} αιώνα π.Χ. μεταξύ Μακεδόνων και Πύρρου.¹⁴ Αποφασιστικά στοιχεία για την συναγωγή του συμπεράσματος αυτού ήταν ο μεγάλος αριθμός αγγείων, το μεγάλο χρονικό εύρος το οποίο κάλυπταν τα ευρήματα, η επιμελημένη τοποθέτησή τους και η παρουσία της ενεπίγραφης υδρίας, η οποία εύλογα θεωρήθηκε σαν ανάθημα στο ιερό από τον κάτοχό της.

Εν τέλει τα αντικείμενα για τα οποία δεν υπάρχει ισχυρή πιθανότητα ότι απετέλεσαν αθλητικά αναθήματα είτε διότι δεν διαθέτουμε αρχαιολογικό πλαίσιο είτε διότι ο συσχετισμός με την αθλητική δραστηριότητα είναι ισχνός και αβέβαιος, πλην όμως έχουν χρησιμοποιηθεί είτε ως παραδείγματα είτε ως παράλληλα, θα περιληφθούν σε αντίστοιχα Παραρτήματα.

II. 2. Τα κριτήρια επιλογής του ιεροῦ εκ μέρους του νικητή - αναθέτη προκειμένου να προβεί στην ανάθεση όπως προκύπτουν από τα ευρήματα είναι πρωτίστως η σχέση του αναθέτη με το ιερό και είναι προφανές ότι οι νικητές - αθλητές αναθέτουν κυρίως στα ιερά της ιδιαίτερης πατρίδος τους. Χαρακτηριστικά αναφέρεται η ανάθεση ενός Παναθηναϊκού αμφορέα στο ιερό του Ποσειδώνος στην Ισθμία εκ μέρους του Δάμονος στην αναθηματική επιγραφή του οποίου αναγνωρίζεται το κορινθιακό αλφάβητο και εύλογα συμπεραίνεται ότι ο αναθέτης ήταν Κορίνθιος.¹⁵ Ένα άλλο κριτήριο αποτελεί η σχέση του επιλεγόμενου ιεροῦ με τον αθλητισμό. Χωρίς να συνυπολογίσουμε τα Γυμνάσια, όπου μεν υπήρχε λατρεία των εναγωνίων θεών αλλά δεν ήσαν ιερά, χαρακτηριστικές περιπτώσεις αποτελούν τα ιερά του Διός στην Ολυμπία και το ιερό της Δήμητρας στην Ελευσίνα. Η έντονη σχέση του ιεροῦ του Διός στην Ολυμπία με τους αθλητικούς αγώνες καθιστά απολύτως αναμενόμενη την εκ μέρους νικητών - αθλητών ανάθεση αφιερωμάτων και πράγματι στο ιερό αυτό έχουν βρεθεί συνολικά δώδεκα (12) αθλητικά όργανα - αναθήματα καθώς και όστρακα Παναθηναϊκών αμφορέων,¹⁶ ενώ στο ιερό της Ελευσίνας παρά το γεγονός ότι οι λατρευόμενες θεότητες δεν έχουν ιδιαίτερη σχέση με τον αθλητισμό, δεν μας εκπλήσσει η ανεύρεση αθλητικών αναθημάτων και τούτο οφείλεται το μεν στο ότι εκεί τελούνταν αθλητικοί αγώνες το δε στο

¹⁴ Βλ. Vocotopoulou 1975, 729 -788 και ιδίως 784 -788.

¹⁵ Βλ. αρ. κατ. ΠΑ 2. Για τον προσδιορισμό του αλφάβητου ως Κορινθιακού βλ. Broneer 1958, 30.

¹⁶ Βλ. κατωτέρω στο κεφάλαιο των Συμπερασμάτων τον Πίνακα στ όπου καταχωρίζονται τα αθλητικά αναθήματα στα Πανελλήνια Ιερά. Για τα σωζόμενα όστρακα Παναθηναϊκών αμφορέων από το ιερό του Διός της Ολυμπίας βλ. Johnston 1975, 162 σημ. 43, Burow 2000, 211 και Bentz 2012, 264.

κύρος το οποίο απολάμβανε το εν λόγω ιερό.¹⁷ Ένα άλλο κριτήριο επιλογής ενός ιερού προς ανάθεση του αγγείου - επάθλου θα αποτελούσε οπωσδήποτε η ενδιάθετη προαίρεση του αναθέτη, δηλαδή ποια θεότητα είχε επικαλεσθεί ο αθλητής και είχε ζητήσει την συνδρομή της, πριν από τον αγώνα, κάτι το οποίο δεν είναι δυνατόν να διερευνηθεί αλλά απλά διαπιστώνεται εκ του αποτελέσματος, ήτοι από ένα εύρημα, το οποίο αποκαλύπτεται στο ιερό αυτής της θεότητας.¹⁸ Εν τέλει θα πρέπει να σημειωθεί ότι υπάρχουν και περιπτώσεις όπου η ανάθεση υπακούει σε άλλα κριτήρια επιλογής του αναθέτη και χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η ανάθεση Παναθηναϊκών αμφορέων στο ιερό της Χαλκιοίκου Αθηνάς στην Σπάρτη όπου είχαν ανατεθεί επτά (7) Παναθηναϊκοί αμφορείς, τρεις (3) των οποίων ήσαν έπαθλα αγώνων αρματοδρομίας. Δεδομένου ότι οι πολιτικές αντιπαράθεσεις μεταξύ Σπάρτης και Αθήνας επηρέαζαν την συμμετοχή των επιφανών ιπποτρόφων Σπαρτιατών στα Μεγάλα Παναθήναια, είναι προφανές ότι η συμμετοχή ενός Σπαρτιάτη στους εν λόγω αγώνες και η μετά την νίκη του ανάθεση ενός απονεμηθέντος επάθλου στο πλέον προβεβλημένο ιερό της Σπάρτης, υποδήλωνε πολιτικά κίνητρα και η πιθανότητα ο με αρ. κατ. **ΠΑ 1** Παναθηναϊκός αμφορέας να αποτελεί ανάθημα του βασιλέως Δαμάρατου αποτελεί ένα τέτοιο παράδειγμα.¹⁹

II. 3. Η εξέταση των εκ μέρους των αθλητών αφιερωθέντων αναθημάτων θα ξεκινήσει από τους στεφανίτες αγώνες και μάλιστα κατά την σειρά της παραδεδεγμένης απήχησής τους, ήτοι Ολύμπια, Πύθια, Ίσθμια και Νέμεα και κατόπιν θα ακολουθήσει η εξέταση των αναθημάτων στους θεματικούς ή χρηματίτες αγώνες με προτεραιότητα στα Παναθήναια, οι οποίοι θεωρούνταν και ήσαν μετά τους Πανελληνίους Αγώνες οι πλέον προβεβλημένοι. Αυτή η ακολουθία προϋποθέτει την εξέταση των διαφορών μεταξύ των δύο κατηγοριών αγώνων, η οποία θα ενταχθεί στο κεφάλαιο των αγώνων, περαιτέρω δε θα αναζητηθεί τυχόν διαφοροποίηση των ανατεθέντων αφιερωμάτων, η οποία θα ήταν δυνατόν αποδοθεί στις αντίστοιχες κατηγορίες των αγώνων. Η εξέταση των αθλητικών αναθημάτων θα γίνει κατά την εκτιμώμενη χρονολογική σειρά της ανάθεσης και τούτο είναι απολύτως δικαιολογημένο διότι μόνο με την σειρά αυτή είναι δυνατόν να κατανοηθεί η τυπολογική

¹⁷ Είναι γνωστή η τέλεση στο ιερό της Ελευσίνας αγώνων, των Ελευσινίων, και η ανάθεση αθλητικών οργάνων στο ιερό εκ μέρους των νικητών. Βλ. τον αρ. κατ. **A 2** αλτήρα, τον αρ. κατ. **Δ 8** δίσκο ενώ για τους ανατεθέντες Παναθηναϊκούς αμφορείς στο ιερό βλ. Metaxa – Frel 1972, 246. Σημειώτεον ότι στο ιερό της Ελευσίνας έχουν ανακαλυφθεί αρκετές ανεπίγραφες βάσεις, οι οποίες έφεραν αθλητικά αναθήματα βλ. I Eleusis 54, 64 και 527.

¹⁸ Μία τέτοια περίπτωση αποτελεί ίσως η ανάθεση Παναθηναϊκών αμφορέων στο Τριτοπατρείο του Κεραμεικού της Αθήνας, όπου μόνο η ανεύρεση των οστράκων των Παναθηναϊκών αμφορέων επιβεβαιώνει την γενομένη ανάθεση. Βλ. Eschbach 2017, 15-16.

¹⁹ Βλ. Mann 2001, 140, De Ste Croix 1972, 355 σημ. 5, Mansfield 1985, 160, 408 411, Hodkinson 2000, 423.

εξέλιξη των αναθημάτων από την εμφάνιση της πρακτικής ανάθεσης μέχρι το τέλος του αρχαίου κόσμου.

Με βάση τα παραπάνω η διάρθρωση της εργασίας θα είναι η ακόλουθη: Στο **A κεφάλαιο** θα εξετασθεί η πρακτική της ανάθεσης στον αρχαίο κόσμο γενικότερα αλλά με έμφαση στα αναθήματα αθλητών, περαιτέρω δε θα τεθούν τα κριτήρια με βάση τα οποία ένα αντικείμενο είναι δυνατόν να χαρακτηριστεί αθλητικό ανάθημα. Στο **B κεφάλαιο** θα επιχειρηθεί η διάκριση των αναθημάτων με βάση το υλικό τους, το είδος τους, τον συμβολισμό τους, τον λόγο ανάθεσής τους, με έμφαση στην διάκριση των αθλητικών αναθημάτων. Στο ίδιο κεφάλαιο θα εξετασθεί και η τοποθέτηση των αναθημάτων στον χώρο. Στο **Γ Κεφάλαιο** γίνει μία σύντομη αναφορά στους Πανελλήνιους στεφανίτες Αγώνες και θα ακολουθήσει αντίστοιχη αναφορά στους λεγόμενους θεματικούς ή χρηματίτες Αγώνες με έμφαση στα Παναθηναία, οι οποίοι διέθεταν σημαντικό κύρος, αλλά και σε άλλους τοπικούς, πλην όμως σημαντικούς Αγώνες, όπως τα Λύκεια της Αρκαδίας. Στο ίδιο κεφάλαιο θα εξετασθούν τα κατ' ιδίαν διεξαγόμενα αγωνίσματα, οι νικητές των οποίων ανέθεσαν αφιερώματα στα ιερά. Στο **κεφάλαιο Δ** θα εξετασθούν τα σωζόμενα αναθήματα κατά κατηγορίες, όργανα αθλήσεως και εξοπλισμού, στο επόμενο **κεφάλαιο Ε** θα εξετασθούν τα έπαθλα αγώνων, τα οποία ανατίθεντο μετά την απονομή τους στα ιερά όπως Παναθηναϊκοί αμφορείς και χάλκινα αγγεία, στο επόμενο **κεφάλαιο ΣΤ** θα εξετασθούν τα χάλκινα αγαλμάτια αθλητών εν τέλει δε στο επόμενο **κεφάλαιο Ζ** θα εξετασθούν τα αναθήματα μικρής κλίμακας, τα οποία σχετίζονται με ιππικούς αγώνες. Στο επόμενο **Η κεφάλαιο** θα εξετασθεί η διαδρομή των αθλητικών αναθημάτων από την απονομή τους - εάν πρόκειται περί επάθλων - και την ανάθεσή τους στα ιερά μέχρι τον χώρο εύρεσής τους, δοθέντος ότι μερικά των αναθημάτων προέρχονται από ταφικά σύνολα. Σημειωτέον ότι η **εξέταση της τυπολογίας των επί των αναθημάτων επιγραφών** θα συμπεριλαμβάνεται στα εάστοτε κεφάλαια των αναθημάτων προκειμένου να διαπιστωθεί τυχόν διαφοροποίηση τους ανά κατηγορία. Η μελέτη θα κλείσει με το **Κεφάλαιο των Συμπερασμάτων** και τα σχετικά **Παραρτήματα**. Στον δεύτερο Τόμο θα περιληφθεί η **βιβλιογραφία**, οι σχετικοί **Κατάλογοι**, οι οποίοι θα περιλαμβάνουν τις ομάδες των μελετηθέντων αντικειμένων καθώς και οι **Πίνακες** των αντικειμένων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α

Η πρακτική της Ανάθεσης στον Αρχαίο Κόσμο ²⁰

α. Έννοια. Ο όρος ανάθημα προέρχεται ετυμολογικά από το ρήμα *ανατίθημι*,²¹ ήτοι από το ρήμα *τίθημι* και την πρόθεση *ανά*, και δια του όρου αυτού προσδιορίζεται μια ανθρώπινη δραστηριότητα, η *ανάθεση*, δια της οποίας ένα αντικείμενο, **το ανάθημα**, αποχωρίζεται από την σφαίρα κυριότητας και ελέγχου του αναθέτη και περιέρχεται στην αντίστοιχη σφαίρα της θεότητας. Σημαντικό εννοιολογικό ρόλο διαδραματίζει η πρόταξη της πρόθεσης *ανά*, η οποία χαρακτηρίζει όχι μόνο την διαδικασία της μετάθεσης της κυριότητας του αντικειμένου, η οποία ίσως αρχικά να ήταν μία τελετουργική ανύψωση των χειρών του φέροντος το προς ανάθεση αντικείμενο, αλλά και τον τελικό χώρο εναπόθεσής του, ο οποίος ιδεατά αλλά συγχρόνως τις περισσότερες φορές και πρακτικά ευρίσκεται σε ανώτερο επίπεδο από το προηγούμενο τοιούτο, δηλαδή η μετάθεση της κυριότητας του αναθήματος από την κοσμική στην θείκη σφαίρα.²² Η συνήθης πρακτική να αναρτώνται τα αναθήματα επί των τοίχων του ιερού είτε να κρέμονται από την οροφή του ²³ ή να τοποθετούνται επί κίωνων ή βάσεων ή ακόμη και στα κλαδιά ιερών δένδρων, εξυπηρετεί, πλην άλλων λόγων, και την ιδεατή "μετάθεση" του αναθήματος από την κοσμική σφαίρα στην θείκη δικαιοδοσία.²⁴

Ως ανάθημα χαρακτηρίζεται οιοδήποτε αντικείμενο,²⁵ το οποίο ανατίθεται στην θεότητα - υπερκόσμια δύναμη εκ μέρους του ανθρώπου - λατρευτή, εξ ελευθέρας μεν

²⁰ Το κεφάλαιο αυτό φυσικά δεν φιλοδοξεί να παρουσιάσει το θέμα της αναθηματικής πρακτικής σε όλες του τις διαστάσεις και εκφάνσεις, αλλά είναι απαραίτητο να προηγηθεί προκειμένου να δοθεί ένα γενικό περίγραμμα του ζητήματος για να διευκολυνθεί η μελέτη των αθλητικών αναθημάτων.

²¹ Βλ. Liddel & Scott 1996, 105.

²² Ο Van Straten, (2000, 192) ενώ ορθώς προσδίδει έμφαση στην πρόθεση *ανα-*, η οποία προηγείται των όρων *ανάθημα* και *ανατίθεναι*, σαν μία αναφορά στην τάση να τοποθετούνται τα αφιερώματα σε ανυψωμένη θέση από το έδαφος, δεν επισημαίνει όμως και την μεταφορική έννοια του προθέματος *ανα-*, δηλ. την μετάθεση του αντικειμένου από την κοσμική σφαίρα στην αντίστοιχη θείκη. Πρόσφατα η Monaco (2016, 279) επαναλαμβάνει ότι, όπως η λέξη *ανάθημα* υπονοεί, τα αγάλματα και τα μνημεία δεν τοποθετούνταν απευθείας στο έδαφος αλλά « rather at the top, always resting on bases ».

²³ Ο Πausανίας (Π.10.3) διαλαμβάνει ότι στο ιερό του Ασκληπιού στην Σικυώνα μικρά αγάλματα ήσαν κρεμασμένα από την οροφή του ναού, « ἐνταῦθα ἀγάλματά ἐστιν οὐ μεγάλα ἀπηρητημένα τοῦ ὀροφίου » Πρβλ. Alroth 1988, 195.

²⁴ Πέραν του όρου *ανάθημα*, ο οποίος είναι ο πλέον συνήθης, οι επιγραφές και η γραμματεία μας παραδίδουν και άλλους όρους, παράγωγα ή χρόνους των ρημάτων δίδωμι όπως λ.χ. δῶρον και ἴσθημι όπως λ.χ. ἔστησε, ή ρήματα παραπλήσια ενώ στις περιπτώσεις του «λαλούντος» αντικειμένου ενίοτε χρησιμοποιείται το ρήμα κέϊμαι αλλά και το ρήμα τίθημι χωρίς την προσθήκη οιασδήποτε πρόθεσης. Βλ. Lazzarini 1976, 71 επ.

²⁵ Ο Rouse (1902, 1) θεωρεί ως αναθήματα οποιαδήποτε αντικείμενα, τα οποία προσφέρονται εξ ελευθέρας βουλήσεως σε μία υπερκόσμια δύναμη, ενώ ο Van Straten (1981, 69) επισημαίνει ότι η ανάγκη και η επιθυμία διατήρησης σε βάθος χρόνου της μνήμης της προσφοράς του πιστού προς την θεότητα, αποτελεί βασική διαφοροποίηση μεταξύ της θυσίας και του αναθήματος, τα οποία ενώ είναι δυνατόν να προσφέρονται αμφοτέρω με κίνητρο την ίδια αιτία, όμως μόνο το ανάθημα διασφαλίζει την μνήμη της προσφοράς εκ μέρους του πιστού, καθόσον παραμένει στον χώρο του ιερού αντιληπτό και απτό. Ο Burkert (1993, 210) θεωρεί ότι

βουλήσεως αλλά με σκοπό είτε να ζητηθεί κάποια ευνοϊκή ρύθμιση εκ μέρους της θεότητας σε σχέση με οιαδήποτε μελλοντική δραστηριότητα του αναθέτη, είτε προκειμένου να αποδοθούν ευχαριστίες προς την θεότητα για μία ήδη προηγηθείσα ευνοϊκή κατάληξη ενός αιτήματος του αναθέτη, ταυτόχρονα δε αποσκοπεί να διασφαλίσει την στο μέλλον μνήμη της ευσέβειας του αναθέτη, δια μέσου του αναθήματος. Η εξ ελευθέρως βουλήσεως παροχή αποτελεί θεμελιώδες εννοιολογικό στοιχείο της διαδικασίας της αναθέσεως, παρά το γεγονός ότι η βούληση του αναθέτη είναι δυνατόν να πηγάζει, να οριοθετείται και ενίοτε να αυτοπεριορίζεται από ποικίλους άλλους παράγοντες, όπως το μέγεθος και η ένταση του κινδύνου την αποτροπή του οποίου επιδιώκει ο αναθέτης, η κοινωνική και οικονομική του κατάσταση αλλά και οι κοινωνικές στοχεύσεις και επιδιώξεις του, όπως η εκ μέρους του επιδιωκόμενη αυτοπροβολή στο πλαίσιο της κοινότητας κ.λπ. Θα ήταν δυνατόν να λεχθεί ότι η ανάθεση στηρίζεται σε μία οιονεί σύμβαση μεταξύ του λατρευτή και της θεότητας,²⁶ στην οποία ο πιστός είτε υπόσχεται να αφιερώσει ένα αντικείμενο προς αυτήν υπό τον όρο ότι θα υπάρξει αρωγή της θεότητας προς επίτευξη του στόχου, τον οποίο αυτός μόνος ο πιστός θέτει, είτε ο πιστός θεωρεί ότι η θεότητα ήδη έχει προστρέξει προς αρωγή του και ο στόχος του επιτεύχθηκε συνεπεία αυτής ταύτης της θεϊκής βοήθειας και προς εκπλήρωση της υποχρεώσεώς του αφιερώνει το ανάθημα. Είναι προφανές ότι στην οιονεί αυτή σύμβαση ανιχνεύεται μόνον η βούληση του αναθέτη - λατρευτή ενώ η αντίστοιχη της θεότητας υποκαθίσταται από την επιθυμία αλλά και την ελπίδα αυτού του ίδιου του πιστού. Όμως δεν αποκλείεται η ανάθεση να πραγματοποιηθεί χωρίς να υπάρχει ειδική και συγκεκριμένη αιτία αλλά επειδή ο αναθέτης επιθυμεί να αποδώσει τιμή προς την θεότητα και επιδιώκει να ενισχύσει την σχέση του με το θείο, με σκοπό να εμφανίσει αυτή την ενδυναμωμένη σχέση στα πλαίσια της κοινότητας, ενίοτε με στόχο, πλην άλλων, και την πολιτική του ανέλιξη.²⁷ Έτσι σύμφωνα με τα παραπάνω και κυρίως με την βοήθεια των επιγραφών, οι οποίες συνοδεύουν την ανάθεση και ενίοτε αναδεικνύουν το κίνητρο του αναθέτη, ο μηχανισμός της ανάθεσης σκιαγραφείται ως ακολούθως :²⁸ α) Ο πιστός εκ των προτέρων υπόσχεται προς την θεότητα την εκ μέρους

το ανάθημα αποτελεί το παντοτινό, ορατό δώρο, το οποίο αποτελεί μαρτυρία της σχέσης με την θεότητα και την κύρια μορφή έκφρασης της προσωπικής ευσέβειας του αναθέτη.

²⁶ Η Segal (2008, 83) επισημαίνει ότι το ανάθημα καταγράφει μία σύμβαση μεταξύ δωρητή και αποδέκτη ενώ αντίθετα ο Bremer (1998, 127) τονίζει ότι η έννοια της αμοιβαιότητας υποδηλώνει την ύπαρξη συμμετρίας μεταξύ των μερών, ενώ η σχέση μεταξύ του ανθρώπου και του θείου χαρακτηρίζεται από ασυμμετρία.

²⁷ Ο Pedley (2005, 11) επισημαίνει ότι ειδικά τα πλέον πολυτελή αναθήματα απευθύνονταν σε δύο διακριτούς αποδέκτες, την θεότητα αλλά και την κοινότητα, όπου ο αναθέτης εξέφραζε το κύρος του και την ευσέβειά του με συνέπεια να αυξάνει το κύρος του εντός της κοινότητας αλλά ενίοτε και πέραν των ορίων της.

²⁸ Σχετικά με την έννοια της αμοιβαιότητας στα πλαίσια της αναθηματικής πρακτικής πρβλ. Van Straten 1981, 65 - 151, Parker 1998, 105 - 125 και Bremer 1998, 127 - 137.

του παροχή ενός ανταλλάγματος – ανάθημα – υπό τον όρο ότι η χάρις την οποία είχε ζητήσει εκ μέρους της θεότητας θα εκπληρωθεί, μετά δε την εκ μέρους του θείου συνδρομή ο πιστός εκπληρώνει την υπόσχεση δια της προσφοράς του αναθήματος και ευχαριστεί τον θεό,²⁹ β) Ο πιστός προβαίνει σε μία προσφορά - ανάθημα - προς την θεότητα χωρίς να έχει υποβάλει εκ των προτέρων συγκεκριμένο αίτημα, όμως επιδιώκει να δημιουργήσει στενούς δεσμούς με την θεότητα προκειμένου στο μέλλον να τύχει ευεργεσίας και ευνοϊκής μεταχείρισης, μία σκοπιμότητα η οποία προκύπτει συνήθως από την επιγραφή, η οποία συνοδεύει το ανάθημα, αλλά εμφανίζεται και στα Ομηρικά έπη.³⁰ γ) Ο πιστός δια της αναθηματικής προσφοράς του αποδίδει τιμή προς την θεότητα, χωρίς να εμφανίζεται αίτημα παροχής οιασδήποτε συνδρομής αλλά απλώς ο αναθέτης επιδιώκει την απόδοση τιμής³¹ και δ) Ο πιστός συμμορφώνεται στην εντολή ανάθεσης την οποία ο θεός έδωσε προς αυτόν είτε εμφανιζόμενος στον ύπνο του είτε μέσω μαντείας και των ιερέων.³²

β. Η γέννηση της αναθηματικής πρακτικής είναι δυνατόν να ανιχνευθεί ακόμη και από την νεολιθική εποχή,³³ ο Burkett θεωρεί ότι πρόκειται για μία κοινή πρακτική στους Ινδοευρωπαϊκούς και στους πληθυσμούς της Σημιτικής Εγγύς Ανατολής και πιθανώς στα περισσότερα τμήματα του κόσμου, προσφάτως δε η Jim αναφερόμενη στην πρακτική προσφοράς των πρώτων καρπών προς τους θεούς επισημαίνει ότι η πρακτική αυτή δεν περιορίζεται μόνο στην αρχαία Ελλάδα αλλά εμφανίζεται ευρέως στις Σημιτικές,

²⁹ Βλ. την με αριθμό IG VII 1794 επιγραφή σε μία μαρμάρινη βάση από την περιοχή μεταξύ Θεσπιών και Θίσβης όπου αναφέρεται το ανάθημα του Νεομήδη προς τον Διόνυσο « εὐχὰν ἐκτελέσαντι Διόνυσοι / Νεομέδες ἔργον ἀντ' ἀγαθῶν/ μνᾶμ' ἀνέθεκε τόδε », Lazzarini 1976, 749, Parker 2004, 278 αρ. 48.

³⁰ Χαρακτηριστικό παράδειγμα της κατηγορίας αυτής αποτελεί η επιγραφή (CEG I 326), η οποία συνοδεύει το χάλκινο αγγλάτιο, το οποίο ανέθεσε ο Μάντιλος στον Απόλλωνα, (Boston, Museum of Fine Arts 03. 997), η οποία είναι μία από τις πρωϊμότερες αναθηματικές επιγραφές, χρονολογούμενη κατά το πρώτο τέταρτο του 7^{ου} αι. π.Χ., βλ. Jeffery 1990, 90. Η επιγραφή, συντεταγμένη στον τύπο του λαλούντος αντικειμένου αναφέρει «Μάντιλος μ' ἀνέθεκε Φειαβόλοι ἀργυροτόχοσι τᾶς δεκάτας, τὸ δέ, Φοῖβε, δίδοι χαρίετταν ἄμοιF[άν] ».Ο Bremer (1998, 131) εκτιμά ότι οι δύο τελευταίες λέξεις της επιγραφής αποτελούν δάνειο από την Οδύσσεια (3. 58-9) όπου η θεά Αθηνά - με την μορφή του Μέντορα- αφού προσεύχεται προς τον Ποσειδώνα, ζητεί δόξα και τιμή για τον Νέστορα και τον οίκο του και για όλους τους Πυλούς, οι οποίοι προσέφεραν την εκατόμβη ζητεί « χαρίεσσαν ἄμοιβήν».

³¹ Στην με αριθμό IG II² 4334 αναθηματική επιγραφή, η οποία χρονολογείται στον 4^ο αιώνα π.Χ., ρητά αναφέρεται ότι η ανάθεση έγινε προς την Αθηνά «τιμῶσα χάριν σήν».

³² Όπως ενδεικτικά αναφέρονται οι με αριθμό IG II² 4538, IG II² 4731, IG II² 4880 αναθηματικές επιγραφές από την Αττική, στις οποίες αναφέρεται η φράση «κατ' ὄναρ», ενώ οι με αριθμό IG II² 4602 και IG II² 4656 αναθηματικές επιγραφές αναφέρουν την φράση «κατά μαντείας».

³³ Ο Ρεθεμιωτάκης (2001, 1) αναφέρει σε σχέση με την Κρήτη ότι τα πήλινα ειδώλια πρωτοεμφανίζονται κατά την διάρκεια της νεολιθικής εποχής, ο αριθμός των οποίων πολλαπλασιάζεται δραματικά κατά την παλαισανατολική περίοδο προκειμένου να ανατεθούν κατά κύριο λόγο στα πολυάριθμα ιερά κορυφής, τα οποία αποτελούν τους χώρους άσκησης λατρείας σε κοινοτική κλίμακα την περίοδο αυτή αλλά και κατά την πρώιμη νεοανατολική περίοδο, ενώ η Wagner (1997, 6) αναφέρει ότι η πρακτική της ανάθεσης ανιχνεύεται στις αρχές της Μεσογειακής θρησκείας.

Αφρικανικές και Πολυνησιακές κοινωνίες.³⁴ Όμως η αναθηματική πρακτική στον ελληνικό χώρο στοιχειοθετείται με βεβαιότητα και με βάση αρχαιολογικά ευρήματα, τα οποία εύλογα και με κοινή συμφωνία των μελετητών θεωρούνται ως τέτοια, από την εποχή του Χαλκού.

Ήδη κατά την περίοδο 1900 έως 1700 π.Χ. στα πρώιμα μινωικά ιερά κορυφής στην Κρήτη αναγνωρίζεται κατά τρόπο αναμφισβήτητο η αναθηματική πρακτική, καθόσον όπως αποδεικνύεται τα πήλινα ειδώλια, τα οποία προέρχονται από την περίοδο αυτή, έχουν σαφή αναθηματικό χαρακτήρα και αφιερώνονται από τους πιστούς, οι οποίοι άλλοτε μεν επιζητούν την προστασία της θεότητας για τους ίδιους και τα κοπάδια τους αναθέτοντας ειδώλια ανθρωπόμορφα ή ζωόμορφα άλλοτε δε επιζητούν την ίαση και προς τούτο αφιερώνουν ομοιώματα πασχόντων μελών του σώματός τους, όπως ποδιών και χεριών, τα οποία μέλη ανατίθενται προκειμένου να δεχθούν την θεραπευτική δύναμη του θεραπευτή θεού.³⁵ Έκτοτε η αναθηματική πρακτική απέτέλεσε συνήθη και κυρίαρχη λατρευτική αλλά κοινωνική σύμβαση καθ' όλη την διάρκεια του αρχαίου κόσμου, η οποία συνεχίστηκε αδιάλειπτα και εξακολουθεί να εκδηλώνεται σχεδόν ομοιότροπα μέχρι και τις σύγχρονες κοινωνίες.³⁶

Όμως θα πρέπει να τονισθεί ότι η αναθηματική πρακτική, η οποία στον αρχαιοελληνικό κόσμο γνώρισε ιδιαίτερη άνθηση, σχετίζεται οπωσδήποτε με την αρχαία συνήθεια ανταλλαγής δώρων, μία διαδικασία μεγάλης κοινωνικής σπουδαιότητας διότι μέσω αυτής το μεν σφυρηλατούνται και διατηρούνται προσωπικοί δεσμοί το δε εκφράζονται και αναγνωρίζονται σχέσεις ανωτερότητας αλλά και υποτέλειας.³⁷ Είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστικό ότι τα Ομηρικά Έπη, κυρίως η Ιλιάδα, βρΐθουν αντιστοίχων παραδειγμάτων, στα οποία η ανταλλαγή δώρων ακόμη και μεταξύ των προγόνων των

³⁴ Burkett 1987, 43, Jim 2014, 5.

³⁵ Ο Van Straten (1981, 146) επισημαίνει ότι ήδη από τα Πρωτομινωικά και Μεσομινωικά ιερά κορυφής έχουν αποκαλυφθεί πολλά πήλινα ειδώλια με ανθρώπινες μορφές, ξεχωριστά άκρα ανθρώπινων μελών, τα οποία οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ο πιστός ζητούσε την συνδρομή της θεότητας προκειμένου να ιαθεί. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ειδώλιο καθιστής γυναίκας με έντονα προσημένο το ένα πόδι από το ιερό κορυφής του Τραόσταλου. Βλ. Davaras 1976, 246, εικ. 138, Αρχ. Μουσ. Ηρακλείου 16443. Η Χρυσουλάνη (1995, 757) επισημαίνει την έντονη παρουσία στο ιερό κορυφής του Τραόσταλου αναθηματικών ομοιωμάτων ανθρώπινων μελών με σπή ανάρτηση. Επίσης ο Nilsson (1987, 31) χαρακτηρίζει αναθήματα των Μεσομινωικών χρόνων τα πήλινα ειδώλια τα οποία βρέθηκαν στον βωμό του Γιούχτα, ο δε Παπαχατζής (2006, 39) θεωρεί ότι το πήλινο ειδώλιο νέου σε στάση δέησης από το ιερό Πετσοφά στην ανατολική Κρήτη, απεικονίζει νεαρό πιστό, ο οποίος ανηφόρισε στην κορυφή του υψώματος χάριν λατρείας και αφιέρωσε το ειδώλιο σαν προσφορά στην θεότητα, χρονολογεί δε το ιερό όχι πολύ μετά το 2000 π.Χ.

³⁶ Ο Van Straten (1981, 66), ορθά επισημαίνει ότι οποιοσδήποτε μελετήσει το ζήτημα των αναθηματικών προσφορών θα διαπιστώσει ότι ένας σημαντικός αριθμός σταθερών στοιχείων επιβιώνει στους Ρωμαϊκοκαθολικούς και Ελληνορθόδοξους κύκλους μέχρι και την σημερινή εποχή.

³⁷ Burkert 1993, 156. Επίσης η Czech - Schneider (1998, 84 -85) επισημαίνει την πρακτική ανταλλαγής δώρων μεταξύ των αριστοκρατών, όπως εμφανίζεται στα Ομηρικά Έπη και την μέσω αυτής δημιουργία δεσμών και υποχρέωσης ανταπόδοσης μεταξύ τους, βλ. Οδ. α, 314 και ω 283-286.

πρωταγωνιστών, αναγνωρίζεται ως ιδιαίτερα σημαντική στην σφυρηλάτηση σχέσεων φιλίας και φιλοξενίας.³⁸ Ο Finley απέδειξε ότι η κοινωνία των Ομηρικών Επών είναι γεμάτη από το πρότυπο της ανταλλαγής δώρων και επεσήμανε ότι το σύστημα αυτό, όπου δίδεται ένα δώρο αλλά με αντίστοιχη αναμονή μελλοντικής ανταμοιβής, αποτελεί ένα ιδιαίτερα αποτελεσματικό μέσο, πλην άλλων, για την αποφυγή πολεμικών συγκρούσεων και την απομείωση των κοινωνικών εντάσεων.³⁹ Ο σημαντικός και θεμελιώδης χαρακτήρας της πρακτικής ανταλλαγής δώρων προκύπτει έμμεσα και από το γεγονός ότι η πρακτική αυτή, η οποία κατά την Γεωμετρική Εποχή έλαβε μεγάλες διαστάσεις μεταξύ των αριστοκρατικών γενών, έχει θεωρηθεί από μερίδα μελετητών ως η οργανωτική δύναμη στην ανάπτυξη των Πανελληνίων Ιερών.⁴⁰ Οπωσδήποτε όμως σημαντικό ρόλο στην εδραίωση και εξέλιξη της αναθηματικής πρακτικής διαδραμάτισε και η παγιωμένη αντίληψη των αρχαίων Ελλήνων περί του ανθρωπομορφισμού των θεοτήτων με αποτέλεσμα να θεωρείται αναγκαία η προσφορά δώρων προς το θείο, διά των οποίων οι θεοί είναι δυνατόν να μεταβάλλουν γνώμη και να συνδράμουν τον προσφέροντα θνητό. Πλείστα όσα παραδείγματα είναι δυνατόν να αναφερθούν προερχόμενα είτε από τα Ομηρικά Έπη είτε και από μεταγενέστερες γραμματειακές πηγές εκ των οποίων αποδεικνύεται η παγία αυτή άποψη, σύμφωνα με την οποία η γενναϊόδωρη προσφορά δώρων προς το θείο αναμένεται ότι θα έχει ευμενή αντίκτυπο στα όσα επιχειρεί ο θνητός - αναθέτης.⁴¹ Η αντίληψη αυτή ανιχνεύεται και αντίστροφα όταν ο θνητός εκφράζει παράπονα προς το θείο διότι παρά τις μέχρι τότε γενναϊόδωρες προσφορές του, ο θεός δεν έστερξε προς βοήθειά του.⁴² Τα προσφερόμενα αναθήματα ήταν δυνατόν να ήσαν χρηστικά λ.χ. το ένδυμα ενός ξοάνου, ένας βωμός ακόμη και ένας ναός, χωρίς όμως αυτό να είναι πάντα απαραίτητο διότι το ανάθημα δυνατόν να αποσιωπεί είτε στο να ευχαριστήσει την θεότητα είτε να τιμήσει την δύναμή της, το οποίο πρακτικά επιτυγχάνεται από την προσφορά ενός αντικειμένου

³⁸ Στο Ζ της Ίλιάδος στ. 119 -236, περιέχεται μια χαρακτηριστική περίπτωση όπου η ανταλλαγή δώρων μεταξύ των προγόνων των προσερχομένων να αντιπαρατεθούν στην μάχη Διομήδη και Γλαύκου, μόλις γίνεται αντιληπτή οδηγεί όχι μόνο στη ματαίωση της μονομαχίας αλλά σε σύναψη φιλίας μεταξύ τους και ανταλλαγή όρκων και δώρων για να επαναβεβαιώσουν τους προγονικούς δεσμούς φιλοξενίας και φιλίας.

³⁹ Finley 1954, 68.

⁴⁰ Βλ. ειδικότερα Langton 1987, 112.

⁴¹ Όπως ενδεικτικώς αναφέρονται τα εξής παραδείγματα : Ο Φοίνικας υπενθυμίζει προς τον Αχιλλέα ότι οι θεοί με σπονδές, θυσίες και ευχές μεταβάλλουν γνώμη (Ιλ. Ι, 499), ενώ ο Πρίαμος (Ιλ. Ω,425) αναφέρει ότι είναι καλό να προσφέρουμε ανάξια δώρα στους αθάνατους θεούς, γιατί αυτοί θα φανούν ευγνώμονες. Ο Ευρύλοχος προκειμένου να εξιλεωθεί για την επικείμενη σφαγή των βοδιών του θεού Ήλιου υπόσχεται ότι κατά την επιστροφή τους στην Ιθάκη θα ανεγείρει πλούσιο ναό στον θεό Ήλιο (Οδ. 12. 341). Αργότερα ο Πausanίας (Ι. 17.1 και Ι. 24.3) διατυπώνει την γνώμη ότι η εύνοια των θεών αποκτάται μέσω των προσφορών και των αναθημάτων και προς τούτο επαινεί τους Αθηναίους για την ευσέβειά τους. Βλ. Czech - Schneider 1998, 67.

⁴² Ο Ηρόδοτος (Ι. 87) αναφέρει ότι Κροίσος όταν βρισκόταν στην πυρά επεκαλέσθη τον Απόλλωνα λέγοντας ότι εάν κάποτε είχε προσφέρει κάποια δώρα τότε να του συμπαρασταθεί και να τον γλυτώσει από το επερχόμενο κακό «επικαλούμενον, εἴ τί οἱ κεχαρισμένον ἐξ αὐτοῦ ἔδωρήθη, παραστῆναι καὶ ρύσασθαι μιν ἐκ τοῦ παρόντος κακοῦ».

μεγάλης ή και μικρής αξίας λ.χ ενός χάλκινου τρίποδα, ενός πήλινου ειδωλίου, ενός αγγείου ή ενός αγάλματος.⁴³

Εφόσον ο άνθρωπος αναγνωρίζει και αποδέχεται την παντοδυναμία του θείου προς την οποία μάλιστα αποδίδει ανθρώπινη μορφή και αντίστοιχα χαρακτηριστικά συμπεριφοράς και ανάγκες, είναι απολύτως αναμενόμενη η προς την θεότητα προσφορά δώρων και η δια του τρόπου αυτού αναγνώριση της δύναμής της και κατόπιν αυτού της υποβολής αιτήματος ευνοίας ή καθ' οιονδήποτε τρόπον βοήθειας. Αφού λοιπόν η θεότητα υπερέχει και προηγείται έναντι πάντων είναι αναμενόμενο να δικαιούται και το πρώτο μέρος - τμήμα της τροφής, το οποίο ο άνθρωπος απέκτησε με το κυνήγι, την αλιεία και την γεωργία, μία προσφορά η οποία προσδιορίζεται στις πηγές με τον όρο «*ἀπαρχαί*». Ο Nilsson αναζητώντας το νόημα της προσφοράς των πρώτων καρπών - *ἀπαρχαί* - αναφέρει χαρακτηριστικά ότι όσο τα στάχια είναι ριζωμένα στη γη, είναι εμπιστευμένα στις δυνάμεις της φύσης και δεν πρέπει να τα αγγίζει ο άνθρωπος. Όταν όμως θεριστούν πρέπει να υπάρξουν ειδικές τελετουργίες για να τα κάνουν προσιτά στην ανθρώπινη χρήση.⁴⁴ Οι απαρχές τουλάχιστον κατά τα πρώιμα στάδια της λατρευτικής διαδικασίας θα αποτελούνταν από τα κατ' ιδίαν πραγματικά τμήματα της προσφερόμενης τροφής, δηλ. γεωργικούς καρπούς, μέρη θηραμάτων ή σφαγίων και αλιεύματα. Επισημαίνεται ότι ο όρος «*ἀπαρχαί*» δεν απαντάται στα Ομηρικά Έπη, όπου χρησιμοποιούνται οι ρηματικοί τύποι *ἀπάρχεσθαι* και *κατάρχεσθαι*, καθώς και το ουσιαστικό «*ἄργματα*», όμως η χρήση των όρων αυτών τοποθετείται μόνο στο πλαίσιο προσφοράς θυσιών και όχι στην διαδικασία ανάθεσης.⁴⁵

Ο όρος *ἀπαρχαί* χρησιμοποιείται σε σχέση με αναθήματα το πρώτον από τον Ηρόδοτο, προκειμένου να χαρακτηρίσει και να προσδιορίσει τις αναθηματικές προσφορές

⁴³ Είναι γνωστό ότι ο όρος ἄγαλμα προέρχεται από το ρήμα ἀγάλλομαι και υποδηλώνει ότι το προσφερόμενο αντικείμενο θα ευχαριστήσει την θεότητα. Βλ. Ησύχιος ο οποίος ερμηνεύει τον όρον ως «πᾶν ἐφ' ᾧ τις ἀγάλλεται» και ο Καρούζος (1941, 539) επισημαίνει ότι η χρήση του όρου «περικαλλές ἄγαλμα» αναφέρεται μόνο στα αναθήματα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η ανάθεση ενός αγάλματος κόρης προς την Ήρα από τον Χηραμύη στο Ηραίο της Σάμου, σήμερα στο Λούβρο (Ma 686), στο οποίο η με αριθμό IG XII, 6 επιγραφή αναφέρει ότι «Χηραμύης μ' ἀνέθηκην τ' Ἡρηι ἄγαλμα».

⁴⁴ Nilsson 1987, 103. Ανάμνηση αυτής της πρακτικής απαντάται στην Αττική, όπου υπήρχε μία γιορτή, η οποία ονομαζόταν «θάρρηλος» κατά την οποία προσφερόταν μία αναίμακτη θυσία προς τον Απόλλωνα, βάζοντας σε μία χύτρα κάθε είδους σπόρους και χορταρικά και μετά τον βρασμό τους τα πρόσφεραν στον θεό σαν τους πρώτους καρπούς. Βλ. Czech - Schneider 1998, 130 -131, Parke 2000, 251, ο οποίος μάλιστα αναφέρει ότι η ετυμολογία της λέξης «θάρρηλος» παραμένει άγνωστη ενώ οι αρχαίοι μελετητές την θεωρούσαν ταυτόσημη με την λέξη «θαλύσια», η οποία ήδη από την εποχή του Ομήρου χρησιμοποιούνταν για την προσφορά των πρώτων καρπών στους θεούς. Ομοίως ο Παπαχατζής (2006,159) αναφέρεται στην προς τον Απόλλωνα προσφορά των πρώτων δημητριακών καρπών σαν απαρχή στα Θαργήλια.

⁴⁵ Βλ. Jim 2014, 29.

του Κροίσου προς το ιερό των Δελφών και προς άλλα ιερά.⁴⁶ Πέραν του όρου άπαρχαί στην αρχαϊκή περίοδο χρησιμοποιείται και ο όρος «άκροθίνιον», ο οποίος ετυμολογικά προέρχεται από το επίθετο άκρος και το ουσιαστικό θίς, χρησιμοποιείται συνηθέστατα στον πληθυντικό αριθμό, έλκει δε και αυτός την καταγωγή του από τις αγροτικές εργασίες και στην κυριολεξία σήμαινε τα καλλίτερα μέρη από τον σωρό, και χρησιμοποιήθηκε κυρίως για τα πολεμικά λάφυρα, ίσως γιατί και τα λάφυρα στοιβάζονταν από τους νικητές σε σωρό.⁴⁷ Συνεπεία της ανθρωπομορφικής αντίληψης για τους θεούς ήταν απολύτως φυσιολογικό μετά από μία επιτυχημένη πολεμική επιχείρηση το καλλίτερο μερίδιο να αφιερώνεται στην θεότητα, η οποία είχε συνδράμει αποφασιστικά στην επιτυχία.⁴⁸ Σε μεταγενέστερα όμως στάδια, ο όρος θα ανταποκρινόταν μάλλον στα έσοδα μίας επικερδούς επιχειρηματικής δραστηριότητας, στην οποία ο λατρευτής θεωρούσε ότι είχε τύχει της θεϊκής συνδρομής. Πλείστα όσα αναθήματα φέρουν την ένδειξη «άπαρχαί», τα οποία προφανώς θα προήλθαν από επιτυχείς και κερδοφόρες δραστηριότητες των αναθετών.⁴⁹ Στην αρχαϊκή περίοδο απαντάται και ο όρος «δεκάτη» προκειμένου να προσδιορισθεί ότι το ανάθημα προς τον θεό αποτελεί το ένα δέκατο (1/10) από το επιτευχθέν εκ μέρους του αναθέτη εισόδημα.⁵⁰ Ο Rouse αναφερόμενος στο ζήτημα αυτό, παρατηρεί ότι οι δύο όροι χρησιμοποιούνται παράλληλα και ότι η δεκάτη προέρχεται από την εναλλαγή - μετατροπή - σε αξία των πολλών συσσωρευμένων αναθημάτων στα

⁴⁶ Rouse 1902, 53-54 και Jim 2014, 36. Πρβλ. Ηρόδοτος (I. 92. 10) όπου μετά την απαρίθμηση των αναθημάτων του Κροίσου στα ιερά καταλήγει ότι «Τὰ μὲν νυν ἕξ τε Δελφούς καὶ ἕξ τοῦ Ἀμφιάρεω ἀνέθηκε οἰκίαιά τε ἔοντα καὶ τῶν πατριῶν χρημάτων ἀπαρχή».

⁴⁷ Η χρήση του όρου «άκροθίνιον» απαντάται το πρώτον τον 7^ο αι. π.Χ. σε μία ανάθεση των Γελών στην Αθηνά Λινδία, βλ. Jeffery 1990, 272, Czech - Schneider 1998, 119, Jim 2014, 45.

⁴⁸ Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Ηρόδοτος (8. 122.) περιλαμβάνει ένα οιονεί διάλογο ο οποίος έλαβε χώρα μεταξύ των νικητών Ελλήνων στην ναυμαχία της Σαλαμίνας και του θεού των Δελφών περί του κατά πόσο ο θεός ήταν ικανοποιημένος από τα προσφερθέντα δώρα και ο θεός απήντησε καταφατικά για τους Έλληνες, πλην των Αιγινήτων, από τους οποίους απαίτησε προσφορά ανάλογη της αριστείας την οποία έλαβαν στην ναυμαχία «Ο δὲ παρ' Ἑλλήνων μὲν τῶν ἄλλων ἔφησε ἔχειν, παρὰ Αἰγινήτεω δὲ οὐ, ἀλλὰ ἀπαίτεε αὐτοῦς τὰ ἀριστήια τῆς ἐν Σαλαμῖνι ναυμαχίης».

⁴⁹ Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν **α)** το ανάθημα του Λύσωνας, στο Μουσείο Ακρόπολης, αρ. 6503, το οποίο από την φερομένη επιγραφή του χαρακτηρίζεται απαρχή από το βιός του αναθέτη. Βλ. την με αριθμό IG I³ 647 επιγραφή «Παλ(λ)άδι Ἀθαναία Λύσον ἀνέθεκεν ἀπαρχὴν / ἡὼν αὐτῷ κτ[ε]άνον, τῆι δὲ θεῶι χαρίεν/Θεβάδες ἐπ[ο]ίεσεν ἡο Κ[ύ]ρ[ρ]νο παῖς τὸδ' ἄγαλμα» Βλ. Raubitschek 1949 αρ. 290 Μπρούσαρη 1974, 32 και **β)** η χάλκινη μεσόμφαλη φιάλη ανάθημα του Ερμογένη επί του χείλους της οποίας υπάρχει η με αριθμό IG I³ 559 επιγραφή, η οποία αναφέρει « Ἡερμογένης ἀνέθεκεν ἀπα[ρχ]ὴν [τάθε]νάαι», βλ. Makres & Scafuro 2019, 66 ει. 3.

⁵⁰ Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν **α)** ο ενεπίγραφος κιονίσκος από την Ακρόπολη της Αθήνας, ο οποίος έφερε ανάθημα προς την θεά, η δε σχετική με αριθμό IG I³ 814 επιγραφή αναφέρει «Κάλις δεκάτην ἀνέθεκεν Ἀθηναία» πρβλ. Raubitschek 1949 αρ.33, Μπρούσαρη 1974,49 και **β)** η ενεπίγραφη βάση από την Ακρόπολη της Αθήνας, η οποία έφερε το ανάθημα της Σμικύθης, προερχόμενο από την εργασία της, η δε σχετική με αριθμό IG I³ 794 επιγραφή αναφέρει «Σμικύθε πλύντρια δεκάτην ἀνέθεκεν», πρβλ. Raubitschek 1949 αρ. 380, Lazzarini 1976 αρ. 666, Parker 2004, 275.

ιερά.⁵¹ Ο Pritchett θεωρεί ότι ο όρος δεκάτη προέρχεται από την πρακτική να αφαιρείται από τα λάφυρα, τα οποία αποκτήθηκαν από τους εχθρούς, και πριν ακόμη αρχίσει η διανομή τους μεταξύ των νικητών, το ένα δέκατο και να προσφέρεται προς τους θεούς, μία άποψη η οποία φαίνεται πειστική και υιοθετείται από τον Burkert και την Keesling.⁵² Ο Parker επισημαίνει ότι ο όρος «*άπαρχή*» έχει τις ρίζες του στην γεωργία ενώ ο όρος «*δεκάτη*» προέρχεται από τις πολεμικές δραστηριότητες, περαιτέρω δε διακρίνει στον όρο δεκάτη κυριολεκτική έννοια ενώ θεωρεί ότι ο όρος *άπαρχή* διαθέτει ευρύ εννοιολογικό περιεχόμενο.⁵³ Η Jim παρά το ότι διακρίνει μερικές διαφοροποιήσεις μεταξύ των όρων *άπαρχαί* και *δεκάτη*, όπως ότι η δεκάτη αρμόζει περισσότερο στα αναθήματα των λαφύρων, καταλήγει ότι οι όροι ενίοτε «were used interchangeably without clear distinctions».⁵⁴ Έχει πειστικά υποστηριχθεί ότι στα πλαίσια της οικονομικής λειτουργίας των ιερών, στην οποία περιλαμβάνονταν, πλην άλλων δραστηριοτήτων, η εκμίσθωση γαιών, η πώληση των δερμάτων ζώων από τις θυσίες, η δεκάτη είχε καθιερωθεί ως οιονεί φορολογική υποχρέωση των πιστών και μάλιστα στις δημόσιες προσφορές υπήρχαν αντίστοιχοι κρατικοί υπάλληλοι προκειμένου να υπάρχει έλεγχος για το προσφερόμενο ποσοστό.⁵⁵ Είναι αξιοσημείωτη η παρατήρηση ότι αν και ο όρος δεκάτη κυριολεκτικά σημαίνει το 1/10, δεν γνωρίζουμε εάν κάθε δεκάτη αποτελούσε υποχρεωτικά ένα πραγματικό δέκατο.⁵⁶ Στην ορθή αυτή επισήμανση νομίζω ότι θα πρέπει να προστεθεί η παρατήρηση ότι στις περιπτώσεις των δημοσίων αναθέσεων η δεκάτη θα αντιστοιχούσε στο πραγματικό ένα δέκατο του όλου και τούτο για λόγους διαφάνειας και ελέγχου της παροχής, μία παρατήρηση η οποία θα ίσχυε και στις δραστηριότητες των ιερών και τις αντίστοιχες οιονεί φορολογικές υποχρεώσεις των πιστών, όμως είναι αυτονόητο ότι στις ιδιωτικές αναθέσεις δεν είναι νοητή η δογματική αντιμετώπιση και ερμηνεία του όρου και δεν θα υπήρχε οιοδήποτε πρόβλημα στον ιδιώτη να προσδιορίσει το ανάθημά του ως δεκάτη ακόμη και αν είχε απαιτηθεί η συμπλήρωση του τυχόν απαιτούμενου ποσού για την δαπάνη του αναθήματος εξ άλλης πηγής.

Οι όροι «*άπαρχαί*» και «*δεκάτη*» χρησιμοποιούνται παράλληλα σε δημόσιες και ιδιωτικές αναθέσεις και μάλιστα χωρίς η εκ μέρους των ιδιωτών χρήση του ενός ή του άλλου όρου να είναι δυνατόν να θεωρηθεί ότι υποκρύπτει ή υπονοεί κοινωνικές, πολιτικές ή άλλου είδους διακρίσεις μεταξύ των αναθετών. Βέβαια η παρατήρηση αυτή ισχύει

⁵¹ Rouse 1902, 55.

⁵² Pritchett 1971, 54-55, Burkert 1993, 161, Keesling 2003, 7.

⁵³ Parker 2004, 275.

⁵⁴ Βλ. Jim 2016, 52-53.

⁵⁵ Βλ. σχετικά Czech - Schneider 1998, 131-141.

⁵⁶ Jim 2016, 52.

οπωσδήποτε για την πόλη της Αθήνας, όπου οι επιγραφικές μαρτυρίες, κυρίως από την Ακρόπολη, μας παρέχουν ένα ασφαλές δείγμα. Υπάρχει όμως μία ενεπίγραφη ανάθεση προερχόμενη από την Ακρόπολη της Αθήνας, η οποία παρουσιάζει ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον : Πρόκειται για την με αριθμό 6348 βάση του Επιγραφικού Μουσείου, η οποία αποτελείται από μία ορθογώνια βάση επί της οποίας υπάρχει η με αριθμό IG I³ 644 επιγραφή, αποτελούμενη από δύο αυτοτελείς μεν αναθηματικές επιγραφές, γραμμένες η μία αμέσως μετά την άλλη και από το ίδιο χέρι, διατεταγμένη σε τρεις στίχους, η οποία αναφέρει, «Λυσίας ανέθεκεν Ἀθηναίαι ἀπαρχέν. Εὐάρχης ανέθεκεν δεκάτην Ἀθηναίαι». ⁵⁷ Η ανώτερη επιφάνεια της βάσης φέρει κυκλικές εντορμίες για την ένθεση των πλίνθων δύο αυτοτελών αγαλμάτων εκ των οποίων το προς τα δεξιά τοποθετούμενο σώζεται και είναι το άγαλμα μίας κόρης σε μέγεθος μικρότερο του φυσικού, η λεγόμενη κόρη με τα «κόκκινα υποδήματα» λόγω των ιχνών του χρώματος, το οποίο διατηρείται, ή η κόρη «με το περιστέρι» από το πτηνό, το οποίο κρατεί στο αριστερό της χέρι, προσφορά στην θεά. ⁵⁸ Το μέγεθος της εντορμίας για την τοποθέτηση του προς τα αριστερά αγάλματος υποδεικνύει ότι το ανατεθέν άγαλμα θα ήταν μικροτέρων διαστάσεων της προς τα δεξιά κόρης, ήτοι οι δύο αναθέτες Λυσίας και Εὐάρχης θέλησαν μεν να κάνουν μία κοινή ανάθεση στην θεά, όπως αποδεικνύει η κοινή βάση, η οποία είχε ικανό χώρο για δύο αναθήματα, και η επιγραφή, η οποία είναι ενιαία και συνεχής, πλην όμως προσέφεραν αναθήματα διαφορετικού μεγέθους, άρα και αξίας, τα οποία προσδιόρισαν ο μεν Λυσίας την μη σωζόμενη μικρότερη κόρη ως απαρχή ο δε Εὐάρχης την μεγαλύτερη κόρη ως δεκάτη. Ως εκ τούτου αποδεικνύεται ότι οι συγκεκριμένοι αναθέτες ενώ προέβησαν σε μία κοινή ανάθεση, παρά ταύτα θέλησαν να υπάρξει μία διαφοροποίηση μεταξύ των αναθημάτων τουλάχιστον ως προς την πηγή των εισοδημάτων τους, τα οποία διέθεσαν για μια εκάστη ανάθεση. Εύλογα προκύπτει το ερώτημα ποιος λόγος επέβαλε αυτή την διαφοροποίηση και εάν αυτή αντιστοιχούσε σε μία πραγματική διάκριση, την οποία οι αναθέτες θέλησαν να προσδιορίσουν, ένα ερώτημα στο οποίο δεν είναι δυνατόν να δοθεί απάντηση λόγω έλλειψης άλλων αντιστοίχων παραδειγμάτων.

Στα εκ μέρους των αθλητών προσφερόμενα αναθήματα ο όρος «δεκάτη» εμφανίζεται το πρώτον σε μία χάλκινη πινακίδα, η οποία βρέθηκε στην Francavilla Maritima της Νότιας Ιταλίας και προφανώς συνόδευε το ανάθημα του αθλητή

⁵⁷ Βλ. Keesling 2003, 9 εικ. 3 και 4, η οποία εκτιμά ότι η επιγραφή είναι γραμμένη από το ίδιο χέρι. Σημειωτέον ότι ο Raubitschek 1949 αριθ. 292, αναφέρει ότι παλαιότερα το όνομα Εὐάρχης είχε αποδοθεί σε γυναίκα και το ανάθημα είχε θεωρηθεί ότι είχε γίνει εκ μέρους ενός ανδρογόνου, κάτι το οποίο ενδεχομένως αιτιολογεί την τοποθέτηση των αγαλμάτων επί κοινής βάσης και την γραφή από το ίδιο πρόσωπο.

⁵⁸ Πρόκειται για την με αριθμό 683 κόρη του Μουσείου Ακρόπολης. Βλ. Μπρούσκαρη 1975 αρ. 683, Τριάντη 1998, 94-95.

Κλεομρότου, από την Σύβαρη, νικητή στην Ολυμπία, ο οποίος ανέθεσε στην θεά Αθηνά, την άγνωστη σε εμάς αφιέρωσή του,⁵⁹ ως προϊόν της δεκάτης των εκ της νίκης του εισοδημάτων, μία ανάθεση η οποία από τον τύπο των γραμμάτων της χρονολογείται στο τέλος του 7^{ου} αι. - αρχή 6^{ου} αι. π.Χ.⁶⁰ Μία μεταγενέστερη ανάθεση αθλητή με την ένδειξη δεκάτη αποτελεί ένα ενεπίγραφο χάλκινο ειδώλιο αθλητή, μάλλον πρόκειται για άλτη, από την Αιρόπολη της Αθήνας, χρονολογούμενο περί το 470-460 π.Χ. (αρ. κατ. **XA 3**).⁶¹ Στις δύο πλάγιες πλευρές του σώματός του υπάρχει η με αριθμό IG I³ 542 στικτή επιγραφή «*ἱερός : τῆς Ἀθηναίας. νακατ Φιλαίου : δεκάτη*». Η δεκάτη του εισοδήματος του αναθέτη πιθανόν να προήλθε από κάποια αθλητική νίκη του σε αγώνες, ίσως τα Παναθηναϊκά, όπου είναι γνωστό ότι το απονεμόμενο βραβείο ήταν σημαντική ποσότης ελαίου, το οποίο περιείχετο σε ανάλογο αριθμό δημοσίων αγγείων, των Παναθηναϊκών αμφορέων, το οποίο μάλιστα κατ' εξαίρεση ήταν δυνατόν να εξαχθεί και να πωληθεί. Είναι πολύ πιθανόν ότι στην προκειμένη περίπτωση ο αναθέτης εκποίησε το ελαιόλαδο ή μέρος αυτού και το ένα δέκατο του εισπραχθέντος εισοδήματος να χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή του χάλκινου αναθήματος. Όμως δεν αποκλείεται η δεκάτη να υπήρξε το προϊόν από μία χρηματική ανταμοιβή την οποία έδωσε η πόλη της Αθήνας προς τους νικητές των Πανελληνίων αγώνων, μία πληροφορία η οποία παρέχεται από τις πηγές.⁶²

γ) Αντικείμενα ανάθεσης. Όπως προελέχθη ως ανάθημα είναι δυνατόν να χαρακτηριστεί οτιδήποτε προσφέρεται με ελεύθερη βούληση του λατρευτή σε μία θεότητα, προσφορά η οποία δυνατόν να είχε πολλαπλό χαρακτήρα όπως λ.χ. ευχαριστήριο, ικετήριο ή τιμητικό. Η μορφή και το είδος των αναθημάτων αλλά και η καθ' έλαστον αξία τους εμφανίζεται ιδιαίτερος ποικίλη και τα αναθήματα στην πλέον απλή

⁵⁹ Σήμερα οι περισσότεροι ερευνητές καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι η ανάθεση είχε την μορφή αγάλματος, βλ. σχετικά Ebert 1972, 251, πιν. 14 εικ. 32, Mann 2001, 72 σημ. 199, Σταμπολίδης 2004, 30, Walter - Karydi 2006, 139 και Hornblower 2007, 335.

⁶⁰ SEG 35. 1053, πρβλ. Jeffery 1990, 456, πιν. 77. Ο Miller (1991 αρ. 220) διερωτάται πως θα ήταν δυνατόν να ανατεθεί η δεκάτη από ένα αγώνα όπου το βραβείο ήταν ένα στεφάνι και ποια είναι η δεκάτη από ένα στεφάνι ελιάς και καταλήγει στο ερώτημα μήπως η δεκάτη προέρχεται από ένα χρηματικό βραβείο, το οποίο απονεμήθηκε προς αυτόν στην ιδιαιτέρα του πατρίδα, κάτι το οποίο κατά την γνώμη μου είναι ορθό. Τον ίδιο προβληματισμό εκφράζει η Jim (2016, 153) και καταλήγει ότι εάν ο Κλεόμροτος δεν είχε λάβει χρηματική ανταμοιβή από την Σύβαρη, τότε η δεκάτη θα πρέπει να είχε χρηματοδοτηθεί από μία διαφορετική πηγή. Η εν λόγω πινακίδα εκτίθεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Σύβαρης, αρ. ευρ. 65676. Για την επιγραφή καθώς και τα θέματα ερμηνείας της βλ. κατωτέρω στο κεφάλαιο περί ανίδρυσης ανδριάντων στα ιερά, όπου εκτίθενται όλες οι σχετικές απόψεις.

⁶¹ Βλ. κατωτέρω τον σχολιασμό του συγκεκριμένου ειδώλιο καθώς και τις διαφορετικές απόψεις, οι οποίες έχουν διατυπωθεί για το είδος του αθλήματος στο οποίο νίκησε ο αναθέτης αθλητής.

⁶² Βλ. Πλούταρχος, *Σύλων* 23. 3 και Διογένης Λαέρτιος I. 55. Σχετικά με την βασιμότητα των ύστερων αυτών πηγών και τις διατυπωθείσες απόψεις βλ. Mann 2001, 70. Το ζήτημα συνδέεται και με το ύψος της απαιτούμενης δαπάνης κατασκευής ενός χάλκινου αγαλματιδίου, το οποίο αντιμετωπίζεται στο κεφάλαιο της ανίδρυσης ανδριάντων και της αναγκαίας προς τούτο δαπάνης. Θα πρέπει όμως να αναφερθεί η επισήμανση της Jim (2016, 52) σύμφωνα με την οποία αν και ο όρος δεκάτη κυριολεκτικά σημαίνει το 1/10, δεν γνωρίζουμε εάν κάθε δεκάτη αποτελούσε υποχρεωτικά ένα πραγματικό δέκατο.

μορφή τους ήταν δυνατόν να συνίστανται σε αγροτικούς καρπούς, ειδώλια, ενδύματα, όπλα, αργεία και άλλα μικρά αντικείμενα, ενώ ουδόλως σπανίζουν τα αναθήματα, τα οποία συνίσταντο από μεγάλης αξίας αντικείμενα ή αποτελούνταν από πολύτιμα υλικά, ενώ ακόμη η ανέγερση αυτοτελών οικοδομημάτων έχει ως αιτιολογική βάση την εκπλήρωση μίας προηγηθείσης υπόσχεσης προς την θεότητα. Οι γραμματειακές πηγές μας πληροφορούν ότι πολλοί ναοί ανεγέρθηκαν είτε από σημαντικά πρόσωπα ατομικά είτε από πόλεις σε εκπλήρωση αντίστοιχης υπόσχεσης και με προφανή στόχο την διαιώνιση της μνήμης για ένα σημαντικό γεγονός, συνήθως πολεμική επιτυχία.⁶³ Πέραν των ναών, στοές και ναόσχημα κτίσματα, οι αποκαλούμενοι θησαυροί, ανεγείρονταν στα μεγάλα ιερά και αποτελούσαν αναθήματα πόλεων και τα παραδείγματα, τα οποία είναι δυνατόν να παρατεθούν είναι πολυάριθμα.⁶⁴ Ο Rouse αναφερόμενος στην πραγματικά αναρίθμητη ποικιλία αναθημάτων παρατηρεί ιδιαίτερος εύστοχα ότι «Neither is there anything in the world which cannot become a votive offering»,⁶⁵ και η παρατήρησή του αυτή επιβεβαιώνεται πανηγυρικά από την αναφορά στις πηγές ότι υπήρξαν ακόμη και αναθέσεις νήσων αλλά και πόλεων προς στους θεούς.⁶⁶

Η πρακτική της ανάθεσης έλαβε ιδιαίτερα μεγάλες διαστάσεις και οι ελληνικοί ναοί κυριολεκτικά έβριθον αναθημάτων ούτως ώστε πολλές φορές οι πιστοί αδυνατούσαν να κινηθούν εντός του τεμένους και να θαυμάσουν το άγαλμα της θεότητας⁶⁷ προς τούτο

⁶³ Ο Πλούταρχος (*Σόλων* 9) μας παραδίδει ότι ο Σόλων μετά την νίκη του επί των Μεγαρέων κατά την διεκδίκηση της Σαλαμίνας, ανήγειρε ναό του Ενυαλίου και ο ίδιος συγγραφέας μας πληροφορεί για την προκληθείσα δυσφορία στους Αθηναίους από την ενέργεια του Θεμιστοκλή να οικοδομήσει και να αφιερώσει τον ναό της Αρτέμιδος Αριστοβούλης, (*Θεμιστοκλής* 22) ενώ ο Πausanias (I.14.5) αναφέρει ότι οι Αθηναίοι ανήγειραν τον ναό της Ευκλείας ως ανάθημα για την νίκη τους κατά των Μήδων.

⁶⁴ Ο Pausanias μας παραδίδει (VI. 19. 1-2) ότι ο τύραννος της Σικυώνας Μύρων ανήγειρε τον Θησαυρό των Σικυωνίων στην Ολυμπία ως ανάθημα της νίκης του στο αγώνισμα της αρματοδρομίας την 33^η Ολυμπιάδα, ήτοι το 648 π.Χ. Βλ. σχετικά Nicholson 2005, 220 σημ. 61. Η Περσική Στοά στην Σπάρτη, όπως μας πληροφορεί ο Pausanias (III, 11. 3) είχε οικοδομηθεί από τα περσικά λάφυρα, ενώ ο Vitruvius στο έργο του *De Architectura* (I. 1. 6) χαρακτηρίζει το οικοδόμημα αυτό σαν τρόπαιο για την νίκη των Σπαρτιατών κατά των Περσών, το οποίο κτίσθηκε από τα λάφυρα και τα χρήματα από την πώλησή τους «*actio cum gloria triumpho spoliiorum et praedae, porticum Persicam ex manubiis, laudis et virtutis civium indicem, victoriae posteris pro tropaeo constituerunt*».

⁶⁵ Rouse 1902, 352.

⁶⁶ Ο Θουκυδίδης (III, 104, 2) αναφέρει ότι ο Πολυκράτης, τύραννος της Σάμου, ανέθεσε την Ρήνεια στον Απόλλωνα και μάλιστα την έδωσε στην Δήλο με μία αλυσίδα, ενώ ο Ηρόδοτος (I. 26) μας πληροφορεί ότι οι Εφέσιοι πολιορκούμενοι από τον Κροίσο, προκειμένου να τύχουν της θεϊκής συνδρομής, ανέθεσαν την πόλη τους στην Αρτέμιδα δένοντας ένα σχοινί από το τείχος της πόλης στον ναό της θεάς. Την πληροφορία του Ηροδότου αναπαράγουν ελαφρώς τροποποιημένη, οι πολύ μεταγενέστεροι συγγραφείς Πολύβιος, (*Στρατηγήματα* VI. 50) και ο Αιλιανός (*Ποικίλη Ιστορία* III. 26). Ο Leloux (2018, 47-63) υποστηρίζει ότι η Έφεσος δεν διέθετε τείχη κατά την εποχή του Κροίσου και ότι πρόκειται για μία ανεπιβεβαίωτη ιστορία του Ηροδότου, η οποία είχε σκοπό και εν όψει των γεγονότων της Ιωνικής Επανάστασης, να δηλώσει ότι ο Κροίσος είχε παραχωρήσει το προνόμιο της μη προσβολής της πόλης της Εφέσου.

⁶⁷ Βλ. Pausanias II. 11. 6. όπου αναφέρεται ότι το άγαλμα της Υγείας στο Ασκληπιείο της Τιτάνης δεν είναι ορατό διότι περιβάλλεται από γυναικείους βοστρύχους και λωρίδες βαβυλωνιακής ενδυμασίας ενώ ο ίδιος συγγραφέας επισημαίνει ότι το λατρευτικό άγαλμα στο λακωνικό ιερό της Ινούς δεν είναι ορατό λόγω των πολλών στεφανωμάτων, βλ. Pausanias III. 26.1.

δε ενίοτε εκδίδονταν ρυθμιστικές και απαγορευτικές διατάξεις, σχετιζόμενες με τον χώρο ανάθεσης των αφιερωμάτων, προκειμένου να μην παρακωλύεται η κίνηση των πιστών εντός του τεμένους.⁶⁸ Η αφιερωματική πρακτική όχι μόνο διέτρεχε όλες τις εκφάνσεις της κοινωνικής ζωής του αρχαίου κόσμου αλλά εισέδουε και στον πυρήνα της με αποτέλεσμα πολλές φορές η ανάθεση από απλή και με ελεύθερη βούληση προσφορά προς το θείο, να περιβληθεί με αυστηρή τυπική πρακτική και να αποτελέσει μέρος της ουσίας της πράξεως για την επιτυχία της οποίας γινόταν η ανάθεση. Αυτό συνέβαινε κυρίως διότι η λατρεία στον αρχαίο κόσμο αρχικά μεν αποτέλεσε κυρίαρχο παράγοντα στην διαμόρφωση της κοινότητας αλλά και αργότερα υπήρξε ουσιαστικό στοιχείο για την διατήρηση της κοινωνικής συνοχής της.⁶⁹ Ως εκ τούτου είναι εξαιρετικά δύσκολο αν όχι αδύνατο να εντοπισθεί οποιαδήποτε κοινωνική εκδήλωση ή πρακτική σε ατομικό ή συλλογικό επίπεδο όπου η λατρεία και η αναθηματική πρακτική ήταν απύσχα.⁷⁰

δ) Οι αιτίες και οι αφορμές της αναθηματικής πρακτικής όπως προελέχθη ήσαν ποικίλες και αντιστοιχούσαν σε όλες τις εκφάνσεις της ζωής του ατόμου προσωπικά αλλά ενίοτε και συλλογικά της κοινότητας. Όπως ενδεικτικά αναφέρονται η καρποφορία της γης και οι εν γένει αγροτικές εργασίες, το αίτημα για ευνοϊκές καιρικές συνθήκες, οι πολεμικές επιχειρήσεις, η ναυσιπλοΐα, οι αρρώστιες και οι επιδημίες, θέματα της ιδιωτικής ζωής του αναθέτη, όπως ο θάνατος και οι συνδεδόμενες τελετουργίες με αυτόν, ο γάμος, η γέννηση τέκνων, η ανάληψη και εκτέλεση δημοσίου αξιώματος, οι επαγγελματικές δραστηριότητες και φυσικά οι αθλητικοί και θεατρικοί αγώνες αποτελούσαν αφορμές και αιτίες προσφοράς αναθημάτων προς την θεότητα. Ταυτόχρονα η αιτία και το κίνητρο της προσφοράς ήταν καθοριστικός παράγων για την μορφή και τον τύπο τον οποίο θα λάμβανε το ανάθημα και έτσι τα χιλιάδες πήλινα ειδώλια ανδρών, τούρων, αλόγων, κριαριών και πουλιών, τα οποία

⁶⁸ Μια επιγραφή του 3ου αιώνα π.Χ. από το Ασκληπιείο της πόλης της Ρόδου, μας πληροφορεί ότι η ανάθεση των αφιερωμάτων και η χωροθέτηση τους κάθε άλλο παρά τυχαία ήταν. Στην επιγραφή καθορίζεται η διαδικασία τοποθέτησης αναθημάτων στο ιερό και ειδικότερα προηγείται αίτημα του αναθέτη και ακολούθως έγκριση εκ μέρους του ιερατείου, προβλεπόταν δε ότι δεν θα πρέπει να τοποθετούνται αναθήματα στο κάτω μέρος του τεμένους προκειμένου να μην παρακωλύεται ο περίπατος των πιστών, βλ. Sokolowski, 1962, 107. Η Λάλα (2015, 250-252) ορθώς επισημαίνει ότι είναι απολύτως λογικό να υποθεθεί ότι η διαδικασία, η οποία περιγράφεται στην επιγραφή δεν είναι η εξαίρεση αλλά ο κανόνας και αντίστοιχες διαδικασίες θα υπήρχαν και σε άλλα ιερά.

⁶⁹ Θεωρείται ότι η συμμετοχή στις κοινές θυσίες και στα επακολουθούντα κοινά γεύματα αποτελούσαν ουσιαστικά στοιχεία για την διαμόρφωση της κοινότητας και των μελών της. Ο Burkert (2011, 93) αναφέρει χαρακτηριστικά ότι "Γένη και συντεχνίες συγκροτούνται ως θυσιαστήριες κοινότητες, το ίδιο και πόλεις ολόκληρες κατά τη διάρκεια κοινών εορτών, καθώς και ευρύτερες πολιτικές ομάδες". Είναι χαρακτηριστικό ότι η Sourvinou - Inwood (1990, 322) καταλήγει ότι στην πραγματικότητα η θρησκεία αποτέλεσε το πραγματικό κέντρο της πόλης, ενώ ο De Polignac (2000, 61-72) αποδίδει στα περιστασιακά ιερά ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο, στην δημιουργία της πόλης - κοινότητας και στην επικράτειά τους.

⁷⁰ Χαρακτηριστικά ο Andrewes (2008, 339) αναφέρει ότι κάθε δραστηριότητα των Ελλήνων συνδεόταν με την λατρεία κάποιου θεού σε τέτοιο βαθμό, ώστε, συγκριτικά, ο δικός μας κόσμος να φαίνεται απογυμνωμένος από θρησκευτικό συναίσθημα.

έχουν βρεθεί στις ανασκαφές και ανάγονται στις πρώιμες φάσεις του ιερού της Ολυμπίας εύλογα έχουν θεωρηθεί ως αναθήματα των πιστών, οι οποίοι έθεταν υπό την προστασία του θεού τους εαυτούς τους, τα ζώα του κυνηγιού και των κοπαδιών τους⁷¹ ενώ αντίστοιχα η παρουσία όπλων στα ιερά έχει θεωρηθεί απολύτως δικαιολογημένη, και πολλές φορές επιβεβαιωμένη από τις φερόμενες επιγραφές, ως προσφορά προς τον θεό λόγω επιτυχούς έκβασης μίας πολεμικής σύγκρουσης.⁷²

ε) Ειδικότεροι λόγοι για ανάθεση εκ μέρους των αθλητών. Οι αθλητικοί αγώνες απετέλεσαν μέρος των λατρευτικών εκδηλώσεων, οι οποίες λάμβαναν χώρα σε ιερά σημαντικών θεοτήτων ανά τακτά χρονικά διαστήματα, ιερά τα οποία ήσαν τοπικά ή διέθεταν ένα υπερτοπικό και πανελλήνιο χαρακτήρα. Στο ιερό της Ολυμπίας το αγώνισμα του δρόμου, το οποίο αρχικά ήταν το μόνο διεξαγόμενο άθλημα, αποτελούσε ουσιαστικό μέρος της τελετουργίας πριν ή αυτονομηθεί και εξελιχθεί σε αυτοτελές αγώνισμα.⁷³ Οι αθλητικοί αγώνες διεξάγονταν πάντα στο πλαίσιο θρησκευτικών γιορτών, μέσα στο ιερό ή εγγύς του ιερού, παρά δε το γεγονός ότι με την πάροδο των αιώνων ο θρησκευτικός χαρακτήρας των αγώνων αμβλύθηκε ουδέποτε έπαψε να υφίσταται.⁷⁴ Τούτων δοθέντων, η εκ μέρους των αθλητών αφιέρωση στα ιερά διαφόρων τύπων αναθημάτων, είναι απολύτως δικαιολογημένη και αναμενόμενη.

Στο σημείο αυτό αναδύεται το ερώτημα εάν υπήρχαν ειδικότεροι λόγοι συνεπεία των οποίων οι αθλητές έστεργαν με ιδιαίτερη συχνότητα στην ανάθεση αφιερωμάτων προς το θείο. Η απάντηση είναι αναμφίβολα θετική καθόσον πολλοί παράγοντες - πέραν των συνήθων - κατέτειναν στην έξαρση της αναθηματικής πρακτικής εκ μέρους των αθλητών. Κατά **πρώτον** η αθλητική δραστηριότητα ήταν έντονα συνδεδεμένη, τουλάχιστον κατά τους πρώτους αιώνες, με την διενέργεια λατρευτικών πρακτικών και θρησκευτικών εορτών, με αποτέλεσμα να προσδίδεται στους συμμετέχοντες και κατά συνέπεια στους νικητές ιδιαίτερα μεγάλο κύρος εγγυημένο μάλιστα και εκ μέρους της λατρευόμενης θεότητας, ήτοι ο νικητής θεωρείτο κατά μία έννοια ως εκλεκτός του θεού. Άλλωστε υπήρχε εδραιωμένη κοινωνική πεποίθηση ότι η ανάδειξη του νικητή στους αγώνες δεν ήταν

⁷¹ Van Straten 1995, 59, ομοίως Βαλαβάνης 2004α, 26.

⁷² Ο Rouse (1902, 96) επισημαίνει ότι μετά την επιτυχή έκβαση του πολεμικού αγώνα ο νικητής επιθυμούσε να επισημοποιήσει την νίκη του με την ανάθεση όπλων - κυρίως προερχομένων από τα λάφυρα - σε ένα ιερό της πατρίδας του αλλά και σε ένα υπερτοπικό και διακρατικό ιερό. Ο Rouse χαρακτηρίζει τα ιερά αυτά ως national sanctuaries ενώ ο De Polignac (2000, 51) χαρακτηρίζει την Ολυμπία, όπως επίσης την Δωδώνη και το όρος Ίδη, ως πανελλήνια λατρευτικά κέντρα του Διός. Ο ίδιος σε μεταγενέστερο άρθρο του (2009, 430) χαρακτηρίζει την Ολυμπία και τους Δελφούς ως μεγάλα πανελλήνια ιερά. Ο Sinn (2000, 15) αναφερόμενος στην ανάθεση όπλων στο ιερό της Ολυμπίας, συνδέει πειστικά την πρακτική αυτή με την ύπαρξη Μαντείου στο ιερό, το οποίο παρείχε συμβουλές επί θεμάτων αποικισμού και πολεμικών επιχειρήσεων.

⁷³ Βλ. Valavanis 2018, 167.

⁷⁴ Βαλαβάνης 2004, 15.

απότοκος μόνο της καταβληθείσης εκ μέρους του επίπονης και πολύμηνης προσπάθειας, αλλά εμπεριείχε σαφώς και το στοιχείο της εύνοιας του θεού, το οποίο παρείχε προς τον αγωνιζόμενο αθλητή συνδρομή προκειμένου να κατακτήσει την νίκη.⁷⁵ Ως εκ τούτου ήταν απολύτως φυσικό οι συμμετέχοντες αθλητές να επιδιώκουν, δια της προς το θείο υπόσχεσης προσφοράς δώρων και αναθημάτων, την εκ μέρους του παροχή συνδρομής για την ευνοϊκή εξέλιξη του αθλητικού αγώνα. Το αίτημα παροχής θεϊκής εύνοιας για την επιτυχή έκβαση του αθλητικού αγώνα αλλά και η αντίστοιχη αγωνία του αθλητή αποτυπώνεται χαρακτηριστικά σε μερικά από τα σωζόμενα χρηστήρια ελάσματα του Μαντείου της Δωδώνης, στα οποία ο αθλητής καταγράφει και υποβάλλει προς τον θεό τα ερωτήματα, τα οποία τον απασχολούν σε σχέση με την συμμετοχή του στον επικείμενο αθλητικό αγώνα, και είναι προφανές ότι ο ερωτών αθλητής ευρίσκεται σε κατάσταση έντονης ανησυχίας για να καταφύγει στην διαδικασία λήψεως χρησμού. Παρά το γεγονός ότι τα προς τον θεό υποβαλλόμενα ερωτήματα διατυπώνονται άκρως συνοπτικά, αναδεικνύουν την φορτισμένη ψυχολογική κατάσταση στην οποία βρίσκεται ο υποβάλλων το ερώτημα. Τα ερωτήματα δεν εμφανίζουν ιδιαίτερη ποικιλία, συνήθως προσδιορίζουν το αγώνισμα στο οποίο θα συμμετάσχουν ή τον τόπο των διεξαγομένων αγώνων, ενώ το κυρίαρχο στοιχείο είναι εάν θα στεφθούν νικητές. Ένας αθλητής ρωτά εάν θα νικήσει στον αγώνα σταδίου, κάποιος άλλος εάν θα νικήσει στον ιππικό αγώνα, ενώ άλλοι αθλητές αναφέρονται στον τόπο διεξαγωγής των αγώνων και ο ένας ερωτά εάν θα νικήσει στους αγώνες του Ωρωπού, ο άλλος εάν θα νικήσει στην Αμβρακία και κάποιος τρίτος ερωτά τι θα γίνει στην Ολυμπία.⁷⁶ Ενδιαφέρον εμφανίζει το κείμενο ενός χρηστηρίου ελάσματος με το οποίο τίθεται το ερώτημα εάν θα νικήσει *ἀκονιτί* στην Ολυμπία ενώ με το κείμενο ενός άλλου ελάσματος τρεις επώνυμοι αθλητές από την πόλη της Ήλιδας διατυπώνουν το ερώτημα εάν θα έχουν την τύχη σύμμαχο στους επικείμενους αγώνες.⁷⁷ Τα ενδεικτικώς αναφερθέντα ερωτήματα καλύπτουν μεγάλη χρονική διάρκεια και συγκεκριμένα

⁷⁵ Είναι πολλές και χαρακτηριστικές οι σχετικές αναφορές του Πινδάρου: Στον IX *Ολυμπιονίκιο*, ο οποίος αναφέρεται στον περιδοδική Εφάρμοστο, στ. 111, ο ποιητής αποδίδει τις ικανότητες του παλαιστή στην δύναμη του θεού, ενώ στον VIII *Πυθιονίκιο* στ. 76-78, ο ποιητής αποδίδει στον δαίμονα την δυνατότητα επέμβασης στον αγώνα, ανυψώνοντας ένα αθλητή και γκρεμίζοντας άλλο. Η ίδια αντίληψη εμφανίζεται και στον Βαχυλίδη, ο οποίος στον Α' επικό για τον πυγμάχο Αργείο, στ. 155- 158, αναφέρει ότι ο γιος του Κρόνου τον ανέδειξε Ισθμιονίκη ενώ στον Δ' επικό για τον Ίερωνα, στ.11-13, παραπονείται ότι ο τιμώμενος θα κέρδιζε και άλλες νίκες εάν κάποιος θεός κρατούσε σωστά την ζυγαριά της δικαιοσύνης. Βλ. επίσης Κεφαλίδου 1996, 85 σημ. 85, και Βαλαβάνης 2004, 16, όπου επισημαίνεται η ύπαρξη της αντίληψης ότι οι νικητές δεν διακρίνονταν μόνο με τις δικές τους ικανότητες αλλά και επειδή απολάμβαναν της θεϊκής εύνοιας.

⁷⁶ Βλ. σχετικά Δάκαρη - Βοκοτοπούλου - Χριστίδη 2013, τα με αριθμούς 1389 Α, 825 Α, 296 Α, 2089 Α, και 1207 Β χρηστήρια ελάσματα αντίστοιχα.

⁷⁷ Βλ. σχετικά Δάκαρη - Βοκοτοπούλου - Χριστίδη 2013, τα με αριθμούς 2986 Α και 1993 Α χρηστήρια ελάσματα αντίστοιχα. Ο τόπος καταγωγής των αθλητών από την Ήλιδα συνάγεται από το ότι το ερώτημα είναι διατυπωμένο στην διάλεκτο της Ήλιδας, βλ. σχόλια στο με αριθμό 1993 Α έλασμα.

χρονολογούνται από το τέλος του 6ου αιώνα π.Χ. μέχρι και το τέλος του 4ου αιώνα π.Χ.⁷⁸ Είναι προφανές ότι αντίστοιχα ερωτήματα θα υποβάλλονταν και προς τα άλλα Μαντεία εκ μέρους των αθλητών, αλλά τα αναφερθέντα διασώθηκαν λόγω της υφιστάμενης πρακτικής στο Μαντείο της Δωδώνης να καταγράφονται τα τιθέμενα ερωτήματα.⁷⁹ Ειδικά για την Ολυμπία, όπου υπήρχε Μαντείο Διός, ο Parke έχει υποθέσει ότι ήδη από τον 6^ο αιώνα π.Χ. και λόγω της αυξανόμενης σημασίας των Ολυμπιακών Αγώνων, το Μαντείο άρχισε να ειδικεύεται στην πρόβλεψη των πιθανοτήτων επιτυχίας των διαγωνιζόμενων αθλητών σύμφωνα με τους οιωνούς, οι οποίοι παρουσιάζονταν μετά από θυσία, συναγομένου εξ αυτού ότι ήταν αποδέκτης αντιστοίχου ερωτήματος εκ μέρους του προσφέροντος την θυσία αθλητή.⁸⁰

Κατά **δεύτερον** η συμμετοχή ενός αθλητή στους αγώνες δεν ήταν καθ' οιονδήποτε τρόπο δεδομένη ακόμη και εάν ο αθλητής ήταν προικισμένος. Για να γίνει κατανοητό - έστω αμυδρά - πόσο εξαιρετικά δύσκολο ήταν να αναδειχθεί κάποιος αθλητής νικητής στους Πανελλήνιους Αγώνες αλλά ακόμη να συμμετάσχει στην τελική δοκιμασία θα πρέπει να αποβληθεί από την σκέψη μας η σύγχρονη πρακτική της συμμετοχής στους αγώνες, η οποία ουδόλως σχετίζεται με την αντίστοιχη της αρχαιότητας. Σήμερα η εποπτεύουσα και διοργανώτρια αρχή των μεγάλων αγώνων στίβου θέτει ένα όριο επίδοσης είτε χρόνου είτε μήκους, ύψους, απόστασης ρίψης, το οποίο εάν κατά την διάρκεια της προετοιμασίας υπερβεί ο αθλητής, αποκτά, άνευ άλλου τινός, το δικαίωμα συμμετοχής στους Αγώνες.⁸¹ Μάλιστα ενίοτε δεν αποκλείεται η συμμετοχή στους αγώνες κάποιου αθλητή, ο οποίος δεν υπερέβη μεν το τεθέν όριο αλλά είχε αρκετές προσπάθειες εγγύτατα αυτού, και τούτο εκ λόγων επεικίας. Επίσης είναι δυνατόν να συμμετάσχουν αθλητές σε διεθνείς αγώνες, οι επιδόσεις των οποίων πόρρω απείχαν από την επίτευξη του τεθέντος ορίου, συμμετοχή η οποία υπαγορεύεται από άλλους στόχους, όπως ανάπτυξη

⁷⁸ Το με αριθμό 1993 Α έλασμα χρονολογείται στο τέλος του 6^{ου} αιώνα π.Χ. ενώ το με αριθμό 825 Α τοιούτο τοποθετείται στον 4^ο αιώνα π.Χ.

⁷⁹ Είναι αξιοσημείωτο ότι ο Amandry (1950, 149) βασιζόμενος σε ένα σχόλιο, 39.7, στον Πλούτο του Αριστοφάνη όπου αναφέρεται «ἐπεὶ οἱ μαντευόμενοι ἐγγράφῳ ἀνακινῶσι πρὸς τὸν θεὸν τὰς πεύσεις ἐπιούσων, γεγραφότες ἐν πυκτῆι τὸ κατὰ προαίρεσιν αὐτοῖς κείμενον» υποθέτει ότι δεν αποκλείεται και στο Μαντείο των Δελφών να υποβάλλονταν γραπτώς τα ερωτήματα, όμως επειδή γράφονταν σε πίνακες με κερὶ δεν διασώθηκαν, μία υπόθεση την οποία η Morgan (1990, 281 σημ. 7) θεωρεί ότι παραμένει ασαφής.

⁸⁰ Η ύπαρξη Μαντείου στην Ολυμπία είναι αναμφισβήτητη με βάση τις πηγές, βλ. Στράβων 8. 3.30 «τὴν δ' ἐπιφάνειαν ἔσχεν ἐξ ἀρχῆς μὲν διὰ τὸ μαντεῖον τοῦ Ὀλυμπίου Διός» βλ. ομοίως Sinn (2000, 16). Η υπόθεση την οποία διατυπώνει ο Parke (1967, 186 και 2000, 114) φαίνεται ότι εδράζεται στην εισαγωγή του VIII *Ὀλυμπιονίκου* στ. 1-7, όπου γίνεται αναφορά στις ἐμπυρες θυσίες του Διός με βάση τις οποίες, οι μάντιες προσπαθοῦν να ἀνιχνεύσουν την σκέψη του θεοῦ.

⁸¹ Η International Association of Athletics Federations (IAAF) καθορίζει τα όρια επιδόσεων ανά άθλημα προκειμένου οι αθλητές να συμμετάσχουν σε διεθνείς αγώνες, όπως έγινε πρόσφατα για την συμμετοχή των αθλητών στους Ολυμπιακούς Αγώνες του Τόκιο, οι οποίοι διεξήχθησαν το θέρος του 2021.

αθλητισμού στην χώρα προέλευσης ή ακόμη και πολιτικής ενδυνάμωσης του αντίστοιχου καθεστώτος της χώρας προέλευσης. Αυτή η πρακτική, η οποία ενθαρρύνει την συμμετοχή πολλών αθλητών και όπου η συμμετοχή στον τελικό αγώνα είναι προϊόν πολλαπλών προκριματικών και ημιτελικών αγώνων, ουδόλως σχετίζεται με την διαδικασία συμμετοχής αλλά και διεξαγωγής των Πανελληνίων Αγώνων κατά την αρχαιότητα. Πλείστα όσα ήσαν τα εμπόδια τα οποία ο αθλητής θα έδιδε να υπερβεί μέχρις ότου λάβει μέρος στους Ολυμπιακούς Αγώνες.⁸² Αρχικά θα έπρεπε να αφιχθεί εγκαίρως και συγκεκριμένα ένα μήνα πριν από την έναρξη των αγώνων στην Ήλιδα, τυχόν δε καθυστέρηση επέσυρε την επιβολή προστίμου ή ακόμη και την τιμωρία του ραβδισμού. Η έγκαιρη άφιξη δεν ήταν ευχερές εγχείρημα δεδομένων των συνθηκών της εποχής, ανεπαρκές οδικό δίκτυο, μεγάλες αποστάσεις, επισφαλείς θαλάσσιες και χερσαίες συγκοινωνίες και οι λόγοι για τους οποίους θα ήταν δυνατόν να θεωρηθεί δικαιολογημένη η μη έγκαιρη άφιξη του αθλητή, ήτοι ασθένεια, πειρατεία και ναυάγιο προσδιορίζουν ταυτόχρονα και τα εμπόδια, τα οποία ήταν αναγκαίο να υπερβεί ο προτιθέμενος να λάβει μέρος στους αγώνες. Ακολούθως ο αθλητής, αφού έδιδε όρκο ότι κατά την προηγηθείσα περίοδο των δέκα μηνών είχε ασκηθεί και είχε τηρήσει όλους τους κανόνες,⁸³ είχε την υποχρέωση να προπονηθεί κατά την διάρκεια του προ των αγώνων μηνός υπό τις οδηγίες και την επίβλεψη των Ελλανοδικών, οι οποίοι έδρευαν στην πόλη της Ήλιδας.⁸⁴ Κατά την διάρκεια των προπονήσεων, όπως ήταν αναμενόμενο, ο αθλητής ερχόταν σε άμεση επαφή με τους υποψηφίους αντιπάλους του με τους οποίους ήδη θα έδιδε αγώνες στα πλαίσια της προετοιμασίας των αθλητών.⁸⁵ Μετά το πέρας αυτής της επίπονης και αυστηρά τηρούμενης διαδικασίας, οι αθλητές διαχωρίζονταν σε ηλικιακές κατηγορίες, για τους Ολυμπιακούς Αγώνες σε παιδιά και άνδρες, μία διαδικασία η οποία ενώ σήμερα εμφανίζεται όλως τυπική λόγω του ότι η ηλικία των αθλητών αποδεικνύεται εξ εγγράφων ειδικομένων παρά των δημοσίων αρχών,

⁸² Γίνεται αναφορά στους Ολυμπιακούς Αγώνες για τους οποίους οι πηγές υπερτερούν αριθμητικά, αλλά πιθανότατα τα όσα ίσχυαν για την Ολυμπία θα εφαρμόζονταν και στους λοιπούς αγώνες, οι οποίοι αποτελούσαν την περίοδο, λόγω της κανονιστικής επίδρασης των Ολυμπιακών Αγώνων.

⁸³ Βλ. σχετικά Πausanias V. 24. 9-10

⁸⁴ Η πληροφορία αυτή παρέχεται από συγγραφείς της ύστερης αρχαιότητας, βλ. Pausanias V, 21,12, Φιλόστρατος, *Τά ές τόν Τυανέα Απολλώνιον* V. 43, Ιωάννης Χρυσόστομος, *Πρός τούς έγκαταλείψαντας τήν σίναξιν τής Έκκλησίας*, 51. 76.5-10. Ο Miller (1991 αρ.199) εκτιμά ότι η επιγραφή *InO* 56 της Ολυμπίας, η οποία χρονολογείται περί το 2 π.Χ. και αναφέρεται στους Ισολύμπιους αγώνες της Νεαπόλεως, τεκμηριώνει την αντίστοιχη υποχρέωση και για τους Ολυμπιακούς αγώνες. Ο Crowther (1991, 161-166) επισημαίνει ότι ενώ για την ύστερη περίοδο των αγώνων η υποχρέωση των αθλητών για την προ μηνός άφιξή τους στην πόλη της Ήλιδας και την εκείσε προπόνησή τους είναι βέβαιη, ο χρόνος της καθιέρωσης αυτής της υποχρέωσης είναι αβέβαιος, καταλήγει δε ότι μάλλον θα πρέπει να τοποθετηθεί στο 471 π.Χ., όταν συνοικίσθηκε η Ήλιδα και το πρόγραμμα των αγώνων είχε ολοκληρωθεί. Για τον συνοικισμό της Ήλιδας βλ. Σακελλαρίου 2007, 230.

⁸⁵ Ο Miller (2003, 6) αποδίδει την εκ μέρους ενός αθλητή κατάκτηση της νίκης "ακονιτί" στο ότι ο αποσυρθείς του αγώνος αθλητής είχε ήδη ιδίαν και άμεση γνώση της δυναμικότητας του αντιπάλου του και απεφάσιζε να παραιτηθεί διότι ο αγώνας θα ήταν άνισος.

αντιθέτως κατά την αρχαιότητα ήταν άκρως προβληματική διότι η απόδειξη της ηλικίας του αθλητού και μάλιστα εκτός της γενέτειρας πόλης του επαφίετο στην απόλυτη κρίση των Ελλανοδικών, οι οποίοι κατέτασσαν τους αθλητές με βάση τα εξωτερικά στοιχεία της εμφάνισής τους, ήτοι σωματική διάπλαση και τριχοφυΐα.⁸⁶ Εν τέλει οι αθλητές πριν ή ξεκινήσουν συντεταγμένοι σε πομπή από την Ήλιδα προκειμένου να φθάσουν στην Ολυμπία θα άκουγαν την τελευταία προτροπή των Ελλανοδικών σύμφωνα με την οποία όσοι ασκήθησαν σωστά και δεν έπραξαν κάτι κακό να πάρουν θάρρος και να προχωρήσουν, ενώ οι αντιθέτως πράξαντες να αποχωρήσουν. Η διαδικασία αυτή τηρούνταν σύμφωνα με τον Φιλόστρατο όχι μόνο στην Ολυμπία αλλά και στα Πύθια και τα Ίσθμια.⁸⁷ Από την σύντομη αυτή αναφορά αναδεικνύονται πλείστοι όσοι επιπλέον λόγοι και αιτίες για τους οποίους ο μέλλων να αγωνισθεί αθλητής ένοιωθε έντονη ανασφάλεια με αποτέλεσμα να προσφεύγει και να επιζητεί την συνδρομή του θείου ακόμη και για λόγους μηδόλως σχετιζόμενους με αυτή καθαυτή την αθλητική δραστηριότητα.

Πέραν των παραπάνω λόγων για την εις μέρους των αθλητών προσφυγή στην βοήθεια του θείου υπάρχει και ένας επιπλέον, **τρίτος** κατά σειρά **λόγος**, ο οποίος συντέινε στην προσφυγή στην θεϊκή συνδρομή, και ο οποίος συνήθως διαφεύγει της προσοχής μας λόγω των επικρατουσών σήμερα διαφορετικών αντιλήψεων. Ειδικότερα στην σύγχρονη εποχή επικρατεί αλλά και καλλιεργείται η αντίληψη σύμφωνα με την οποία σημαντικό για ένα αθλητή δεν είναι μόνο η νίκη στους αγώνες αλλά και η συμμετοχή σε αυτούς. Η αντίληψη αυτή, η οποία είναι δημιούργημα της βικτωριανής εποχής και του Pierre de Coubertin, ήταν παντελώς άγνωστη στην αρχαιότητα, ιδιαίτερα μάλιστα στους λεγομένους Ιερούς ή Στεφανίτες αγώνες, όπου υπήρχε νίκη και βραβείο μόνο για τον πρώτο και όχι για τον δεύτερο ή τον τρίτο.⁸⁸ Στην αρχαία γραμματεία υπάρχουν πολλές αναφορές για την τραγική κατάσταση στην οποία περιέρονταν οι ηττημένοι αθλητές,⁸⁹ οι οποίοι επιστρέφουν στην πατρίδα τους όχι μόνο αδόξως αλλά και καταντροπιασμένοι.⁹⁰ Στην

⁸⁶ Στον *Όνειροκριτικόν* του Αρτεμιδώρου (5.13) αναφέρεται ότι ένας παλαιστής ανησυχούσε για την πιστοποίηση του στην κατηγορία των παιδων, όπου ανήκε, ονειρεύθηκε τον Ασκληπιό, ο οποίος όντας κριτής τον απέκλεισε ενώ βιάδιζε με τους άλλους αθλητές, και ο αθλητής πέθανε πριν τον αγώνα. Βλ. Miller 1991 αρ. 93, επίσης ο ίδιος 2003, 10.

⁸⁷ Πρβλ. Φιλόστρατος *Τά ές τόν Τυανέα Απολλώνιον*, V. 43. «Ήλειοι τούς άθλητάς, επειδάν ήχη Όλύμπια, γυμνάζουσιν ήμερῶν τριάκοντα έν αυτῆ τῆ Ήλιδι, και ξυναγαγόντες αυτούς ό μέν Δελφός, ότε Πύθια, ό δέ Κορίνθιος, ότε Ίσθμια, “ΐτε” φασίν “ές τό στάδιον, και γίνεσθε άνδρες οἷο νικᾶν». Ο Φιλόστρατος αυτός πιθανότατα ταυτίζεται με τον συγγραφέα του Γυμναστικού. Βλ. Lesky 2006, 1145 -1146.

⁸⁸ Βλ. Neils 2014, 81. Η αντίληψη αυτή εκάμπετο κυρίως σε τοπικούς αγώνες όπου όλως εξαιρετικώς υπήρχαν βραβεία και για τον δεύτερο και τρίτο αθλητή, όπως στα Παναθήναια, για λόγους σκοπιμότητας και κυρίως για την προσέλκυση διάσημων αθλητών από ευρύτερες περιοχές. Βλ. επίσης Evjen 2018, 240.

⁸⁹ Σχετικά για τον ηττημένο βλ. Κεφαλίδου 1996, 142-145. Επίσης η ίδια στο *ΑΓΩΝ* 2004β, 90.

⁹⁰ Ο Πίνδαρος στον *VIII Πυθιονίκο*, στ. 83-87 σκιαγραφεί την επιστροφή του ηττημένου στην πατρίδα του με μελανά χρώματα «στα στενορόμια από τους εχθρούς τους μακριά ζαρώνουν χτυπημένοι από την συμφορά»

αγγειογραφία έχουν απεικονισθεί σκηνές βράβευσης του νικητή - αθλητή, όπου στην παρυφή της παράστασης και σε πλήρη αντίθεση με τον πανηγυρικό χαρακτήρα της βράβευσης του νικητή, απεικονίζεται ο ηττημένος αθλητής να αποχωρεί με γοργό βηματισμό και με χαμηλωμένο το κεφάλι σε κατάσταση ντροπής.⁹¹ Το γεγονός ότι υπήρχε μόνο ο νικητής και πέραν αυτού κανένας άλλος είναι προφανές ότι δημιουργούσε συνθήκες έντονης πίεσης και φόρτισης στους συμμετέχοντες αθλητές, οι οποίοι προσέφευγαν στον θεό για βοήθεια. Σε ένα χρηστήριο έλασμα από την Δωδώνη, εάν η συμπλήρωσή του κειμένου είναι ορθή, φαίνεται ότι ο ερωτών προβληματίζεται έντονα για τις αποτυχίες του στον αγώνα και για τον λόγο αυτό ζητεί να πληροφορηθεί την αιτία της αποτυχίας του.⁹²

Ένα επιπλέον στοιχείο, το οποίο δείχνει την έντονη ψυχολογική κατάσταση στην οποία βρισκόταν ο αθλητής κατά την διάρκεια της προετοιμασίας του και εν όψει της συμμετοχής του στους αγώνες προκύπτει από την ανακάλυψη μερικών καταδέσμων, από το περιεχόμενο των οποίων φαίνεται ότι δεν ήταν άγνωστη η προσφυγή στο μέσο αυτό εκ μέρους των αθλητών. Ειδικότερα όπως προκύπτει από το περιεχόμενο αυτών των καταδέσμων, οι κατάρες στρέφονταν κατά αθλητών και φαίνεται ότι είχαν «γραφτεί» κατ' εντολήν ανταγωνιστών αθλητών.⁹³ Βέβαια η χρήση των καταδέσμων είναι μία πρακτική δεισιδαιμονίας οπωσδήποτε όμως καταδεικνύει το μέγεθος της πίεσης και της έντασης στην οποία βρισκόταν ο αθλητής εν όψει του επικείμενου αγώνα.

(νεοελληνική απόδοση Θ. Μαυρόπουλου). Υπάρχουν πολλές αντίστοιχες αναφορές όπως στον VIII *Όλυμπιονικο*, στ. 68-69, στον III *Νεμεόνικο*, στ. 15-17, ενώ ο Πλάτων στην *Πολιτεία* (613 b) αναφερόμενος στην αποχώρηση των ηττημένων δρομέων γράφει ότι φεύγουν «τὰ ὤτα ἐπὶ τῶν ὤμων ἔχοντες».

⁹¹ Μία τέτοια χαρακτηριστική σκηνή απεικονίζεται στον αθηναϊκό κρατήρα του ζ. του Νικία, σήμερα στο Βρετανικό Μουσείο 1898. 7- 16.6. BAPD 217462 καθώς και σε ένα κωδωνόσχημο κρατήρα από την Θίβη Βοιωτίας, ΕΑΜ 12222. Ο Τιβέριος (1989β, 57) ερμηνεύοντας την παράσταση ενός καλυκωτού κρατήρα του Αρχαιολογικού Μουσείου Λάρισας, αρ.86/101, τον οποίο αποδίδει στον ζ. του Μονάχου 2335, με σαφήνεια καταλήγει ότι ο κατονομαζόμενος με επιγραφή αθλητής Θρασυκλής είναι αναμφίβολα ο χαμένος του αγωνίσματος, δοθέντος ότι απομακρύνεται από την ομάδα του νικητή με θλιμμένη έκφραση και έχοντας το κεφάλι του χαμηλωμένο.

⁹² Το έλασμα χρονολογείται τον 5^ο – 4^ο αιώνα π.Χ. και σύμφωνα με την συμπλήρωσή του αναφέρει [πε]ρί ἀνικίας]. Βλ. Δάκαρη - Βοκοτοπούλου - Χριστίδη 2013, 2216 Β έλασμα, όπου όμως επισημαίνεται ότι δεν θα πρέπει να αποκλεισθεί η περίπτωση η ανικία να αφορά διαφορά ή διαμάχη.

⁹³ Κατάδεσμοι στρεφόμενοι κατά αθλητών έχουν βρεθεί στην κυρίως Ελλάδα στην Αγορά της Αθήνας, στο ιερό της Ισθμίας και στην Κόρινθο. Βλ. σχετικά Jordan 1985, 205-255 και Tremel 2004, 95-103. Ο Tremel (2004, 49) επισημαίνει ότι το κείμενο των καταδέσμων ήταν ιδιαίτερα περίπλοκο και ως εκ τούτου μόνο οι επαγγελματίες - μάγοι ήταν δυνατόν να τους γράψουν και συμπληρώνει ότι οι έξι κατάδεσμοι από την Αγορά της Αθήνας έχουν γραφεί από το ίδιο χέρι. Οι ανευρεθέντες κατάδεσμοι κατά αθλητών χρονολογούνται στην ύστερη αρχαιότητα αυτό όμως δεν σημαίνει ότι εμφανίστηκαν τότε για πρώτη φορά, καθόσον η γενικότερη χρήση καταδέσμων εμφανίζεται ήδη από τον 5^ο αι. π.Χ. Βλ. σχετ. Hollmann 2021, 342. Σημειωτέον ότι ήδη στον I *Όλυμπιονικο* του Πινδάρου, στ.75-78, (476 π.Χ) περιέχεται αίτημα του Πέλοπα προς τον Ποσειδώνα όχι μόνο για την δική του νίκη αλλά και για την εξασθένηση του αντιπάλου του Οινόμαου «Ποσειδάων, ἔς χάριν τέλλεται, πέδασον ἔγχος Οἰνόμαου χάλιεον, ἐμὲ δ' ἐπὶ ταχυτάτων πόρρεσον ἄρμάτων ἐς Ἄλιν, κράτει δὲ πέλασον», αίτημα, το οποίο θεωρείται ως κατάδεσμος, Βλ. Faraone 1991, 11, Ανεξίρη 2009, Ε22.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β

Διακρίσεις των αναθημάτων

Η ποσότητα και η ποικιλομορφία των αναθημάτων είναι τεράστια και η προσπάθεια της κατηγοριοποίησής τους είναι δυνατόν να βασισθεί σε πολυάριθμα κριτήρια. Οι διακρίσεις των αναθημάτων στηρίζονται στο υλικό και το είδος τους, στην αιτία και τον λόγο της ανάθεσής τους, οι οποίοι ήσαν πολυάριθμοι και κάλυπταν ολόκληρο το φάσμα της προσωπικής και κοινωνικής ζωής, αλλά και στο εάν ο αναθέτης ήταν ιδιώτης ή η ίδια η πόλη ή οποιαδήποτε άλλη συλλογικότητα όπως λ.χ. οι εραμιστές, θρησκευτική ένωση προσώπων, ή στην περίπτωση της Αττικής, μία των δέκα φυλών.⁹⁴

1. Αναθήματα διακρινόμενα αναλόγως του υλικού και του είδους των. Μία βασική αλλά ταυτόχρονα και πολύ γενική διάκριση των αναθημάτων είναι ο διαχωρισμός τους σε **α)** υλικά αναθήματα και **β)** σε συμβολικά αναθήματα, διάκριση, η οποία βασίζεται στο υλικό και στο είδος τους.⁹⁵

Υλικά αναθήματα είναι τα χρηστικά αντικείμενα, τα οποία προσφέρονται στην θεότητα λόγω της αξίας, την οποία απολαμβάνουν στην κοσμική ζωή, όπως λ.χ. καρποί, κοσμήματα, ενδύματα και παρελκόμενα ενδυμάτων, εργαλεία, όπλα και γενικότερα όποια αντικείμενα χρησιμοποιούνταν από τον άνθρωπο ήταν δυνατόν να προσφερθούν και στον θεό ως αναθήματα. Η πρακτική αυτή και η προσφορά των χρηστικών αντικειμένων προς τους θεούς συνέχεται άμεσα με την παγία αντίληψη των αρχαίων Ελλήνων περί του ανθρωπομορφισμού των θεοτήτων, όπως αναφέρθηκε παραπάνω. Όμως θα πρέπει να επισημανθεί ότι τα υλικά - χρηστικά αναθήματα δεν είναι πάντα ταπεινά και μικρής οικονομικής αξίας καθόσον είναι δυνατόν να αποτελούνται από πολύτιμα υλικά και ως εκ τούτου έχουν ιδιαίτερα μεγάλη αξία, όπως λ.χ. η ανατεθείσα σε ιερό της Αθηνάς αργυρή φιάλη⁹⁶ καθώς και τα αναθήματα του Κροίσου στους Δελφούς.⁹⁷

⁹⁴ Βλ. Parker (2005, 431) όπου περιλαμβάνεται μία αναθηματική στήλη Εραμιστών προς τον Φίλιο Δία, η οποία φέρει την με αριθμό IG Π² 2935 επιγραφή, η οποία αναφέρει «εραμισταί Διὶ Φιλίῳ ἀνέθεσαν ἐφ' Ἡγησίου ἄρχοντος», χρονολογούμενη το 324/3 π.Χ. Βλ. επίσης το με αριθμό I 7167 αναθηματικό ανάγλυφο του Μουσείου Αρχαίας Αγοράς, το οποίο ανετέθη από την Λεοντίδα φυλή για την νίκη της στον αγώνα Ανθιππασίας με την επιγραφή «Λεοντίς ἐνία».

⁹⁵ Ο Rouse (1902, 352) διακρίνει τα αναθήματα σε δύο μεγάλες κατηγορίες τις οποίες ονομάζει ως material offerings και ideal offerings. Στην πρώτη κατηγορία περιλαμβάνει τα αναθήματα, τα οποία δίδονται για την εγγενή τους αξία και στην δεύτερη περιλαμβάνει όλα τα υπόλοιπα, συμπεριλαμβανομένων και των αγαλμάτων, τα οποία δίδονται για ό,τι υπονοούν και έχουν συμβολική σημασία.

⁹⁶ Πρόκειται για αργυρή φιάλη, η οποία φέρει την αναθηματική επιγραφή SEG 13: 306, Αθαναίας : ιερά : τᾶς Μηγαροῦ, η οποία πιστοποιεί ότι η φιάλη είχε ανατεθεί τον 5^ο αιώνα π.Χ. σε ιερό της Αθηνάς στα Μέγαρα αλλά βρέθηκε σε ταφή της περιοχής της Κοζάνης, χρονολογούμενη περί το τέλος 4^{ου} - αρχή 3^{ου} αιώνα π.Χ. βλ. Καλλιπολίτης – Feytmans 1948/49, 95 επ.

Στην κατηγορία αυτή θα πρέπει να συμπεριληφθούν και **οι αναθηματικοί βωμοί**, οι οποίοι δεν συνδέονται άμεσα με ένα ναό αλλά ανιδρύνονται ως αυτοτελή αναθήματα. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν ο βωμός στο ιερό του Πυθίου Απόλλωνα στην Αθήνα, ο οποίος ανιδρύθηκε από τον Πεισίστρατο τον νεώτερο με την ευκαιρία του αξιώματός του ως επωνύμου Άρχοντος,⁹⁸ όπως και ο βωμός τον οποίο ανίδρυσαν οι Έλληνες στις Πλαταιές προς τιμήν του Διός Ελευθερίου μετά την νίκη τους κατά του Μαρδονίου το 479 π.Χ.⁹⁹ Μετά από μία πολεμική νίκη οι ευχαριστίες προς τον θεό είναι δυνατόν να αποδοθούν και με γλυπτικές συνθέσεις, στις οποίες κυριαρχούν οικιστές και σημαντικοί προγονικοί ήρωες.¹⁰⁰

Συμβολικά αναθήματα είναι αυτά τα οποία κατασκευάστηκαν ευθύς εξ αρχής με σκοπό να ανατεθούν και πολλές φορές η προσφορά τους, πέραν αυτού του ίδιου του αντικειμένου, είναι φορέας πολλών εννοιών, είτε εμφανών είτε υποδηλουμένων. Είναι προφανές ότι η κατηγορία των αναθημάτων αυτών καλύπτει το μεγαλύτερο τμήμα των προσφορών και η ποικιλομορφία τους είναι ανεξάντλητη. Στην κατηγορία των αναθημάτων αυτών κυριαρχεί η **εικόνα της εκάστοτε λατρευομένης θεότητας** και ο θεός απεικονίζεται είτε στην παραδοσιακή μορφή του, η οποία συνήθως αναπαράγει το λατρευτικό άγαλμα της θεότητας στην συγκεκριμένη περιοχή είτε στις διάφορες λατρευτικές υποστάσεις του, όπως λ.χ. η Αθηνά είναι δυνατόν να απεικονίζεται ως

⁹⁷ Σύμφωνα με τον Ηρόδοτο (I.51.1) ο Κροίσος, πλην των άλλων πολυτίμων αναθημάτων τα οποία είχε στείλει στους Δελφούς, ανέθεσε και δύο κρατήρες, ένα από χρυσό και ένα από άργυρο, οι οποίοι ήσαν μεν χρηστικά αντικείμενα αλλά εξαιρετικά μεγάλης αξίας.

⁹⁸ Ο Θουκυδίδης (VI, 54) μάλιστα αναφέρει την επί του βωμού του Πυθίου Απόλλωνος αναθηματική επιγραφή, IG I³ 948, μνῆμα τότε ἡῆς ἀρχῆς Πεισίστ[ρατος] ἡλιπίο ἡ]υιός / ἦεν Απὸλλωνος Πυθ[ί]ο ἐν τεμένει, το περιεχόμενο της οποίας επιβεβαιώθηκε και ανασκαφικά. Ειδικότερα τμήμα της ενεπιγράφου επιστέφως του αναθηματικού βωμού του νεώτερου Πεισιστράτου, βρέθηκε το 1872 στην αυλή μιας οικίας στην περιοχή του Γλισσού και νοτιοδυτικά του Ολυμπίου, στην σημερινή οδό Ιωσήφ των Ρωγών αρ. 3, όπου μάλιστα προσφάτως βρέθηκε και ένα ενεπίγραφο απόθραυσμα συναρμοζόμενο απολύτως στο γείσωμα. Βλ. σχετικά για την επιγραφή και την θέση του Πυθίου, Ματθαίου 2011, 259 - 267, ενώ για την αναφορά της προσφάτου ευρέσεως του ενεπιγράφου αποθραύσματος βλ. Χαραμή & Μπαρδάνη στην ηλεκτρονική έκδοση του Δελτίου της Ελληνικής Επιγραφικής Εταιρείας (Μάϊος 2011).

⁹⁹ Ο Πλούταρχος, (*Αριστείδης* 20), παραδίδει και το κείμενο της επιγραφής στον βωμό του Ελευθερίου Διός «τόνδε ποθ' Ἑλλανες νίκας κράτει, ἔργω Ἄρηος, / Πέρσας ἐξελάσαντες ἐλευθέρᾳ Ἑλλάδι κοινὸν / ἰδρῦσαντο Διὸς βωμὸν Ἑλευθερίου». Ο Πλούταρχος ό.π. προσθέτει ότι η ανίδρυση του βωμού του Ελευθερίου Διός έγινε κατόπιν εντολής του δελφικού Μαντείου και μάλιστα δόθηκε εντολή να πάρουν θυσιαστήριο πυρ από τους Δελφούς γιατί το πυρ στην περιοχή είχε μινθθεί από τους βαρβάρους.

¹⁰⁰ Χαρακτηριστικά παραδείγματα αυτού του τύπου των αναθημάτων αποτελεί η ανάθεση στην Ολυμπία εκ μέρους των Αρχαίων προκειμένου να τιμήσουν την νίκη τους στην Οινόη ενός συμπλέγματος των Επτά επί Θήβας και των Επιγόνων, ενώ οι κάτοικοι της Ηράκλειας Ποντικής προκειμένου να τιμήσουν την νίκη τους κατά των Μαριανδυνών αναθέτουν στην Ολυμπία ένα σύμπλεγμα με άθλους του Ηρακλή, υπονοώντας ότι η νίκη τους ήταν ένας ηράκλειος άθλος αλλά ταυτόχρονα τιμούσαν και τον Ηρακλή, ο οποίος σύμφωνα με την παράδοση είχε κατέβη στον Άδη δια μέσου ενός σπηλαιού της περιοχής τους (Ξεν. *Κύρου Ανάβασις* 6.2.2).

Προμάχος,¹⁰¹ ή ως Εργάνη.¹⁰² Αργότερα και προϊόντος του χρόνου η παράσταση του θεού εμπλουτίζεται με την εμφάνιση διαφόρων αντικειμένων, τα οποία προσομοιάζουν και χαρακτηρίζουν την θεότητα, όπως λ.χ. ο κεραινός του Διός, η φαρέτρα και το τόξο της Αρτέμιδος, η αιγίδα της Αθηνάς κλπ. ή με αντικείμενα τα οποία υπονοούν την αιτία της ανάθεσης, όπως λ.χ. η ανάθεση στους Δελφούς εκ μέρους των Ελλήνων ενός αγάλματος, το οποίο κρατούσε στο ένα χέρι του το ακρωτήριο ενός πλοίου, προκειμένου να υποδηλωθεί η ναυτική νίκη τους στην Σαλαμίνα.¹⁰³ Ο θεός είναι δυνατόν να απεικονίζεται σε πλήρη ισχύ να προστρέχει σε βοήθεια του λατρευτή και αυτό είναι ιδιαίτερα σύννηθες στους ιατρούς θεούς, όπως στον Ασκληπιό και τον Αμφιάραο από τα ιερά των οποίων έχουν διασωθεί αρκετά αναθηματικά ανάγλυφα στα οποία ο θεός εμφανίζεται να προβαίνει στην ίαση του ασθενούς.¹⁰⁴ Στην ίδια κατηγορία υπάγονται και **αναθήματα στα οποία απεικονίζεται μία ανθρώπινη δραστηριότητα**, η οποία είναι δυνατόν να είναι λατρευτική ή κοσμικού χαρακτήρα. Μία τελετουργική διαδικασία όπως λ.χ. μία μικρή πομπή ανθρώπων προσερχόμενη προς την θεότητα προκειμένου να θυσιάσει και να την τιμήσει είναι πολύ συνηθισμένη. Πλείστα όσα παραδείγματα τέτοιου τύπου αναθηματικών αναγλύφων είναι δυνατόν να παρατεθούν διότι όπως προκύπτει από την πληθώρα των σωζομένων παραδειγμάτων, οι πιστοί πέραν της διενέργειας της θυσίας και της ανάληψης των εξόδων ανέθεταν και αντίστοιχα ανάγλυφα, πολλές φορές ενεπίγραφα, προκειμένου να διαγωνίσουν την ευσέβεια τους και να υποστηρίξουν το κοινωνικό τους επίπεδο.¹⁰⁵ Στη κατηγορία αυτή συμπεριλαμβάνεται μία μεγάλη ομάδα **χάλκινων ειδωλίων αθλητών σε σκηές αθλητικής δράσης**, τα οποία προφανώς είχαν ανατεθεί στην θεότητα από αθλητές μετά από μία νίκη τους,¹⁰⁶ καθώς επίσης και ικανός αριθμός **χάλκινων ειδωλίων σε**

¹⁰¹ Βλ. το με αριθμό 121 ανάγλυφο του Μουσείου Ακρόπολης, στο οποίο η Αθηνά απεικονίζεται στον τύπο της Προμάχου να φέρει κράνος και τεράστια αιγίδα ενώ κρατεί το δόρυ στο υψωμένο δεξί της χέρι και στο αριστερό φέρει ασπίδα.

¹⁰² Βλ. τον πήλινο ανάγλυφο αναθηματικό πίνακα όπου η θεά απεικονίζεται να γνέθει καθώς και το μαρμάρινο ανάγλυφο όπου η θεά Αθηνά εικονίζεται ως Εργάνη στο εργαστήριο τεχνίτη και δέχεται την προσφορά του, (αρ. 13055 και 577 του Μουσείου Ακρόπολης αντίστοιχα).

¹⁰³ Ηρόδοτος VIII, 121.

¹⁰⁴ Βλ. το με αριθμό 405 ανάγλυφο του Ασκληπιού και της Υγείας του Μουσείου Πειραιά και το λεγόμενο ανάγλυφο του Αρχίνου από τον Ωρωπό του ΕΑΜ (3369).

¹⁰⁵ Χαρακτηριστικά παραδείγματα αυτού του τύπου των αναθηματικών αναγλύφων αποτελεί το με αριθμό 581 του Μουσείου Ακρόπολης στο οποίο απεικονίζεται μία οικογένεια να προσέρχεται να θυσιάσει ένα χοίρο στην Αθηνά, όπως και το με αριθμό NE 1151 του Μουσείου Βραυρώνας όπου απεικονίζεται η πομπή της οικογένειας της Αριστονίκης να προσέρχεται προς την Αρτέμιδα για την θυσία ενός ταύρου.

¹⁰⁶ Πλείστα παραδείγματα είναι δυνατόν να αναφερθούν αλλά τα πλέον χαρακτηριστικά αποτελούν τα με αρ. κατ. **ΧΑ 1** και **ΧΑ 5** ενεπίγραφα αγάλματα δρομέα και δισκοβόλου από την Ολυμπία.

στάση σπονδής, τα οποία είτε είχαν προανατεθεί στην θεότητα ενόψει του αγώνα εν είδει προσευχής είτε ως ευχαριστήρια μετά από μία νίκη.¹⁰⁷

2. Ανάθεση επάθλων. Μετά από μία νίκη, σε αθλητικό ή μουσικό αγώνα, ο νικητής εξέφραζε ποικιλοτρόπως τις προς τον θεό ευχαριστίες του. Μία εκδήλωση αυτής της ευχαριστίας συνίστατο στην ανάθεση προς τον θεό του προς αυτόν απονεμηθέντος επάθλου, μία πρακτική, η οποία μας είναι γνωστή από αναφορές της αρχαίας Γραμματείας και επιβεβαιώνεται από αρχαιολογικά ευρήματα.¹⁰⁸ Ο Ησίοδος μας πληροφορεί ότι ο ίδιος ανέθεσε στις Μούσες του Ελικώνα τον τρίποδα - έπαθλο, τον οποίο είχε λάβει μετά την νίκη του στους επιτάφιους αγώνες του Αμφιδάμαντα, οι οποίες του είχαν δώσει το ποιητικό χάρισμα.¹⁰⁹ Ο Ηρόδοτος μας παραδίδει ότι οι νικητές στους αθλητικούς αγώνες, οι οποίοι διεξάγονταν στο ιερό του Απόλλωνος Τριπίου, είχαν την υποχρέωση να αναθέτουν τους χάλκινους τρίποδες - έπαθλα στο ιερό, και η εκ μέρους του Αγασιλή από την Αλικαρνασσό, παραβίαση αυτής της υποχρέωσης, ο οποίος έστησε τον τρίποδα - έπαθλο στην οικία του, είχε σαν συνέπεια τον αποκλεισμό της πόλης αυτής από την δωρική εξάπολη.¹¹⁰ Επίσης ο Ηρόδοτος αναφερόμενος στα λεγόμενα «Καδμήϊα γράμματα» και την εκ μέρους των Ελλήνων υιοθέτησή τους, αναφέρει ότι είδε στο ιερό του Ισμηνίου Απόλλωνος τρεις ενεπίγραφους τρίποδες, οι οποίοι είχαν ανατεθεί στο ιερό, μάλιστα δε ο ένας εξ αυτών είχε ανατεθεί από τον πυγμαχό Σκαίο, μετά την νίκη του στους αγώνες. Στην επιγραφή ο τρίπους αναφέρεται ως «περικαλλές ἄγαλμα» όμως δεν θα πρέπει να αποκλεισθεί η πιθανότητα ο ανατεθείς τρίπους να είχε δοθεί και ως έπαθλο στον νικητή.¹¹¹ Ο Αθήναιος μας πληροφορεί ότι ο Φαινίας αναφέρει την εκ μέρους του Διομήδη ανάθεση ενός τρίποδος στους Δελφούς, ο οποίος σύμφωνα με την επιγραφή την οποία έφερε είχε τεθεί ως έπαθλο

¹⁰⁷Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν τα με αρ. κατ. **ΧΑ 82** και **ΧΑ 79** αγαλμάτια σπενδόντων αθλητών το πρώτο από το Αδρανο της Κατάνης και το δεύτερο πιθανώς από την Κόρινθο.

¹⁰⁸ Η πρακτική της ανάθεσης του απονεμηθέντος επάθλου δεν απαντάται μόνο στο πλαίσιο των αθλητικών αγώνων αλλά εμφανίζεται και στα πλαίσια του θεσμού της χορηγίας, όπου ο νικητής χορηγός διθυραμβικού χορού στις διονυσιακές εορτές και στην εορτή των Θαορηγίων, αναθέτει τον τρίποδα, τον οποίο η πόλις του απένειμε ως έπαθλο. Για τον θεσμό της χορηγίας, την ανάθεση των απονεμηθέντων επάθλων - τριπόδων και τα χορηγικά μνημεία, βλ. σχετ. Makres 1994, Wilson 2000 και Agelidis 2009.

¹⁰⁹ Βλ. Ησίοδος, *Έργα και Ημέραι*, στ. 657 - 659 «ἔνθα μέ φημι ὕμνω νικήσαντα φέρειν τρίποδ' ὠτώεντα. τὸν μὲν ἐγὼ Μούσῃσ' Ἐλικωνιάδεσσ' ἀνέθηκα ἔνθα με τὸ πρῶτον λιγυρῆς ἐπέβησαν ἄσιδης.»

¹¹⁰ Βλ. Ηρόδοτος (I. 144) «Ἀνὴρ ὢν Ἀλικαρνησοῦς, τῷ οὐνομα ἦν Ἀγασικλῆς, νικήσας τὸν νόμον κατηλόγησε, φέρων δὲ πρὸς τὰ ἐωυτοῦ οἰκία προσεπασσάλευσε τὸν τρίποδα». Ο Kyle (1996, 129 σημ. 51) δεν αποκλείει ότι η υποχρέωση ανάθεσης των τριπόδων στο ιερό ίσως υποκρύπτει μία προσπάθεια του ιερού να προσφέρει συνεχώς τα ίδια πολύτιμα βραβεία χωρίς να υφίσταται οικονομική αφαιμάξη. Η υιοθέτηση αυτής της εκδοχής προφανώς προϋποθέτει ότι ο αναθέτης δεν θα είχε το δικαίωμα να επιγράψει στον τρίποδα - έπαθλο το όνομά του ως αφιερωτή.

¹¹¹ Ηρόδοτος, V. 59. «Ἐτερος δὲ τρίπους ἐν ἔξαμέτρῳ τόνῳ λέγει· Σκαῖος πυγμαχῶν με ἐκηβόλῳ Ἀπόλλωνι νικήσας ἀνέθηκε τῆν περικαλλῆς ἄγαλμα». Η Czech - Schneider (1998, 23) εκτιμά ότι ο Ηρόδοτος, παρά το ότι αναφέρει ότι είδε τους ενεπίγραφους τρίποδες, δεν είχε προσωπική αντίληψη αλλά απλώς είχε ακούσει περί αυτών.

από τον Αχιλλέα στους επιτάφιους αγώνες του Πατρόκλου, και μάλιστα είναι ενδιαφέρον ότι η επιγραφή, όπως τουλάχιστον παραδίδεται, ακολουθεί τον αρχαϊκό τύπο του «λαλούντος αντικειμένου».¹¹² Είναι προφανές ότι η αφήγηση αυτή αποτελεί ένα αναχρονισμό του Φαινία,¹¹³ ο οποίος μάλιστα ακολουθεί τον αρχαϊκό τύπο της αναθηματικής επιγραφής, όμως ταυτόχρονα υποδεικνύει ότι η ανάθεση του απονεμηθέντος επάθλου στο ιερό είχε μακριά παράδοση, η οποία έφθανε στην εποχή των ομηρικών επών.

Περαιτέρω όμως η πρακτική της ανάθεσης των επάθλων στην θεότητα επιβεβαιώνεται τόσο επιγραφικά όπως προκύπτει και από τις απογραφές του Παρθενώνος,¹¹⁴ αλλά και από αρχαιολογικά ευρήματα, τα οποία επιβεβαιώνουν την πρακτική αυτή. Οι ανασκαφές του Καραπάνου στην Δωδώνη απέδωσαν μία ενεπίγραφη τριποδική βάση, η οποία θα έφερε τον απονεμηθέντα τρίποδα - έπαθλο, τον οποίο ο νικητής ραψωδός Τερψικλής ανέθεσε στον Δία Νάϊο, η δε επιγραφή αναφέρει, Τερψικλῆς : τῶι Δι Νάϊω : ῥαψωιδῶ ἀνέθηκε.¹¹⁵ Η επιγραφή έχει χρονολογηθεί από την μορφή των γραμμάτων στον 5^ο αιώνα π.Χ. και όπως παρατηρεί η Lazzarini είναι γραμμένη σε ιωνικό αλφάβητο. Με δεδομένο ότι τα Νάϊα ήσαν σε ακμή από τον 3^ο αιώνα π.Χ. και εντέυθεν είναι πιθανό ότι ο Τερψικλής είχε νικήσει σε άλλους μουσικούς αγώνες, πλην όμως επέλεξε να αναθέσει το έπαθλό του στον Νάϊο Δία, προς τον οποίο πιθανόν να είχε προσευχηθεί εν όψει του αγώνα. Όμως δεν θα πρέπει να αποκλείσουμε την περίπτωση οι αγώνες να είχαν καθιερωθεί ήδη από τον 5^ο αιώνα π.Χ.¹¹⁶

Αλλά και τα ίδια στεφάνια, τα κατ' εξοχήν απονεμόμενα έπαθλα νίκης στους αγώνες, ανατίθεντο προς την θεότητα. Αυτό συνάγεται από γραμματειακές αναφορές, επιγράμματα, επιγραφές, παραστάσεις αγγειογραφίας και κατά την άποψη μου από αρχαιολογικά ευρήματα :

¹¹² Βλ. Αθήναιος, *Δειπνοσοφιστών* (VI, 21) «ἐπὶ δὲ τρίποδος, ὃς ἦν εἷς τῶν ἐπὶ Πατρόκλῳ ἄθλων τεθέντων χάλκεός εἰμι τρίπους, Πυθοῖ δ' ἀνάκειμαι ἄγαλμα καὶ μ' ἐπὶ Πατρόκλῳ θῆκεν πόδας ὠκὺς Ἀχιλλεύς· Τυδείδης δ' ἀνέθηκε βοῖν ἄγαθός Διομήδης, νικήσας ἵπποισι παρὰ πλατῶν Ἑλλήσποντον».

¹¹³ Ο Φαινίας από την Ερσέο της Λέσβου έζησε τον 4^ο αιώνα π.Χ. και συνέγραψε ένα έργο με τίτλο *Περὶ τῶν ἐν Σικελία τυράνων*, βλ. Lesky 2006, 957, αποσπάσματα του οποίου έχουν σωθεί και ένα εἶς αυτών αναφέρεται από τον Αθήναιο.

¹¹⁴ Μεταξύ των πολυάριθμων αναφερομένων στεφάνων, συμπεριλαμβάνονται και αναθέσεις χρυσών στεφάνων με την επισήμανση ότι ήσαν αριστεία ἐκ Παναθηναίων, βλ. σχετ. IG II² 1425 στ. 121-2, IG II² 1424 α στ. 34-6 και IG II² 1424 α 64-6 επιγραφές. Για τις εν λόγω επιγραφές και τον σχολιασμό τους βλ. Harris 1995, σελ. 190 αρ. 418 και 419 καθώς επίσης σελ. 200 αρ. 477. Όπως είναι γνωστό στους Μουσικούς Αγώνες, οι οποίοι διεξάγονταν στα πλαίσια των Παναθηναίων, το απονεμόμενο έπαθλο για τον πρώτο νικητή ήταν χρυσό στεφάνι, βλ. IG II² 2311 στ. 5, βλ. και Shapiro 1992, 59 - 60.

¹¹⁵ Βλ. Carapanos 1878, 40, πιν. xxiii 2, Lazzarini 1976, 198 αρ. 142. *SGDI* III 2, 5786. Σήμερα βρίσκεται στο EAM Καρ. 450.

¹¹⁶ Ούτω η Τζουβάρα - Σούλη 2008, 74 επ. Αντίθετα η Χατζηπαναγιώτου 2016 αρ. 147 θεωρεί με βεβαιότητα ότι το ανάθημα δεν σχετίζεται με τα Νάϊα, ταυτόχρονα όμως εκτιμά ότι πιθανότατα πανηγύρεις και συναθροίσεις θα πραγματοποιούνταν στο ιερό τουλάχιστον από τον 6^ο αιώνα π.Χ.

Στον *V Νεμεόνικο* του Πινδάρου, ο οποίος έχει συντεθεί για να τιμήσει τον Αιγινήτη παγκρατιαστή Πυθέα, ο ποιητής στην επωδό του επίνικου αναφέρει ότι η πομπή υποδοχής του νικητή κατέληγε στην είσοδο του Αιάκειου όπου και ο νικητής ανέθετε το στεφάνι της νίκης του.¹¹⁷ Ο Ξενοφών εξιστορώντας τις πολεμικές επιχειρήσεις κατά το έτος 396 π.Χ. στην Μ. Ασία, αναφέρει ότι ο Αγησίλαος ευρισκόμενος στην Έφεσο, με σκοπό να εξασκήσει τον στρατό του αθλοθέτησε βραβεία για τους καλλίτερους οπλίτες, ιππείς, πελταστές και τοξότες με αποτέλεσμα όλο το στράτευμα να ασκείται στα γυμναστήρια και καταλήγει ότι ήταν ιδιαίτερα ενθαρρυντικό να βλέπει κανείς τους στρατιώτες να αποχωρούν στεφανωμένοι από τα γυμναστήρια και να πηγαίνουν να αναθέτουν τα στεφάνια τους στην Αρτέμιδα.¹¹⁸ Το επίγραμμα του παλαιστή Θεόγνητου από την Αίγινα, το οποίο αποδίδεται στον Σιμωνίδη και χρονολογείται στο πρώτο μισό του 5^{ου} αιώνα π.Χ., αφού εκθειάζει τις αρετές του νικητή καταλήγει ότι «ὄς πατέρων ἀγαθῶν ἔστεφάνωσε πόλιν». Ομοίως ένα άλλο επίγραμμα το οποίο αναφέρεται στον πολυνίκη δρομέα Δίκωνα, χρονολογούμενο στην πρώτη εικοσαετία του 4^{ου} αιώνα π.Χ., καταλήγει «στεφανῶ δ' ἄστῦ Συρακοσίων».¹¹⁹ Είναι προφανές ότι το κείμενο των ανωτέρω επιγραμμάτων δεν αναφέρεται μόνο στην τιμή και το κύδος, το οποίο απορρέει από την νίκη του αθλητή και σε μεγάλο βαθμό αντανακλά και στην γενέθλια πόλη του, αλλά σκιαγραφεί και μία τελετουργική ανάθεση του απονεμηθέντος νικητήριου στεφάνου στο κύριο ιερό της πόλης. Ο Blech εκτιμά ότι το στεφάνι της νίκης ανατίθετο στα ιερά και παραθέτει μία επιγραφή της αρχής του 5^{ου} αιώνα π.Χ. από το σπήλαιο Νυμφών στην περιοχή της Φαρσάλου, όπου ένας Φάνιππος ανέθεσε το στεφάνι της νίκης του και χάραξε στον βράχο του σπηλαιού την επιγραφή.¹²⁰ Η επιγραφή, *SEG 2* :357, αναφέρει Παντάκλες ἀνέθεκε [ταῖς] θεαῖς τὸ δέ[δρον] τάν δέ δάφ[ναν] ἄ[ι] ἔδ' ἀπ' ἀέ[θλοῦ] Φάν[ι]π[πος]. Ένας ερυθρόμορφος κρατήρας, του τέλους του 5^{ου} αιώνα π.Χ. απεικονίζει έναν αθλητή - νικητή, αφού ήδη φέρει τις ταινίες της νίκης, να κρατεί στο δεξί του χέρι το απονεμηθέν στεφάνι της νίκης και να κινείται προς μία ερμαϊκή στήλη προκειμένου να το αναθέσει.¹²¹ Με βάση τα ανωτέρω εκτιμώ ότι το γνωστό ανάγλυφο από το ιερό της Αθηνάς Σουνιάδος, το οποίο χρονολογείται περί το 460 π.Χ., απεικονίζει ένα

¹¹⁷ Πινδάρου, *V Νεμεόνικος* στ. 53-55 « προθύροισιν δ' Αἰακοῦ ἀνθέων ποι<ἀε>ντα φέρε στεφανώματα σὺν ξανθαῖς Χάρισσιν », βλ. Walter - Karydi 2006, 5.

¹¹⁸ Ξενοφών, *Ἑλληνικῶν*, III. 4. 18 «ἐπερρώσθη δ' ἂν τις κάκεῖνο ἰδῶν, Ἀγησίλαον μὲν πρῶτον, ἔπειτα δὲ καὶ τοὺς ἄλλους στρατιώτας ἔστεφανωμένους ἀπὸ τῶν γυμνασίων ἀπίνοντας καὶ ἀνατιθέντας τοὺς στεφάνους τῇ Ἀρτέμιδι. ὅπου γὰρ ἄνδρες θεοὺς μὲν σέβοντο».

¹¹⁹ Για τα επιγράμματα αυτά βλ. Ebert 1972, 12 και 35 αντίστοιχα, καθώς επίσης και Kurke 1993, 138.

¹²⁰ Βλ. Blech 1982, 114. Την άποψη ότι το απονεμηθέν στεφάνι ανατίθετο στα ιερά εκφράζουν επίσης και οι Pedley (2005, 134) και η Remijsen (2009, 248)

¹²¹ Πρόκειται για τον με αριθμό R 178 Α ερυθρόμορφο κρατήρα του Αρχαιολογικού Μουσείου Ακράγαντα, βλ. *Μεγάλη Ελλάς αρ.* 169.

νέο αθλητή, ο οποίος μετά την νίκη του και την στεφάνωσή του, δεν αυτοστεφανώνεται αλλά αναλαμβάνει το ήδη τοποθετημένο στο κεφάλι του στεφάνι προκειμένου να το αναθέσει στην θεότητα.¹²²

Ένας άλλος τρόπος εκδήλωσης εκ μέρους του αθλητή ευχαριστίας ήταν η ανίδρωση αγάλματος στο οποίο να απεικονιζόταν κατά την στιγμή της δράσης¹²³ και το οποίο ανατίθετο είτε στο ιερό όπου είχε αγωνισθεί και είχε νικήσει είτε στο ιερό της γενέθλιας πόλης του ή ακόμη εάν είχε την οικονομική δυνατότητα και στα δύο ιερά.¹²⁴

Ένας εξ ίσου κοινός τρόπος εκδήλωσης της ευγνωμοσύνης του αθλητή προς την θεότητα ήταν η εκ μέρους του ανάθεση ενός αθλητικού οργάνου, το οποίο είτε είχε χρησιμοποιηθεί και αφού επεγράφη ανετέθη προς την θεότητα¹²⁵ είτε δεν είχε χρησιμοποιηθεί στον αγώνα αλλά κατασκευάστηκε εξ αρχής με σκοπό την ανάθεση.¹²⁶

3. Διάκριση των αναθημάτων σε « raw » και « converted »

Ο Snodgrass εισήγαγε την διάκριση των αναθημάτων σε δύο μεγάλες κατηγορίες, τις οποίες ονόμασε «raw» και «converted»,¹²⁷ όροι οι οποίοι θα ήταν δυνατόν να αποδοθούν στην ελληνική με τους όρους «πρωτογενή» και «δευτερογενή» αναθήματα αντίστοιχα. Σύμφωνα με την διάκριση αυτή ως «raw» αναθήματα είναι αντικείμενα τα οποία αρχικά είναι προορισμένα για κοσμική χρήση και αργότερα ανατίθενται αμετάβλητα στην θεότητα, όπως λ.χ. ένα πολεμικό όπλο, μία περόνη, ένας αλτήρας. Αντίθετα στην περίπτωση των «converted» αναθημάτων υπάρχει μία *μετατροπή* μέρους της παρουσίας του αναθέτη προκειμένου να παραχθεί το προς ανάθεση αντικείμενο, το οποίο κατασκευαζόταν εξ αρχής με σκοπό την ανάθεση, και δεν είχε κοσμική χρήση όπως λ.χ. ένα άγαλμα, ένα ομοίωμα μέρους ανθρώπινου σώματος που αφιερώνεται σε ιαματική θεότητα, ένας ζωγραφικός πίνακας. Η διάκριση αυτή, η οποία προσομοιάζει μάλλον προς την διάκριση

¹²² Πρόκειται για το με αριθμό 3344 αναθηματικό ανάγλυφο του ΕΑΜ. Εκτιμώ ότι οι εννέα οπές οι οποίες ευχερώς διακρίνονται στο κεφάλι του αθλητή καθώς και η ταινία, υποδεικνύουν ότι ήδη ο αθλητής είχε στεφθεί νικητής.

¹²³ Ο Πausανίας αναφέρει ότι ο ανδριάντας του νικητή πυγμαχού Γλαύκου, τον παριστάνει να σιαμαχεί ενώ του Διαμαρέτου, νικητή στην οπλιτοδρομία, τον παριστάνει να φέρει ασπίδα, κράνος και κνημίδες (VI. 10. 3), ενώ ο ίδιος συγγραφέας αναφέρεται (I. 23.9) στην επί της Ακρόπολης της Αθήνας ανάθεση αγάλματος του οπλιτοδρόμου Επιχαρίνου, του οποίου ο τύπος έχει υποτεθεί ότι αποδίδεται στο χάλκινο αγάλματι της συλλογής του Πανεπιστημίου Tübingen.

¹²⁴ Το θέμα της ανίδρωσης ανδριάντων στα ιερά καθώς και την ανάθεση χάλκινων ειδωλίων αθλητών στα ιερά αντιμετωπίζεται κατωτέρω στο σχετικό κεφάλαιο των χάλκινων ειδωλίων.

¹²⁵ Χαρακτηριστική περίπτωση ανάθεσης αθλητικού οργάνου, αποτελεί ο με αρ. κατ. Α 2 μολύβδινος αλτήρας του Ελαινέτου, ο οποίος είχε χρησιμοποιηθεί στον αγώνα και κατόπιν επεγράφη προκειμένου να ανατεθεί στο ιερό της Ελευσίνας, σήμερα στο ΕΑΜ X 9075.

¹²⁶ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο με αρ. κατ. Δ 19 δίσκος του πενταθλητή Πόπλιου Ασκληπιάδη από την Ολυμπία, το βάρος και η διάμετρος του οποίου καθώς και η περίτεχνη διακόσμηση του, αποκλείουν την χρήση του αλλά φαίνεται ότι κατασκευάστηκε εξ αρχής προς ανάθεση.

¹²⁷ Βλ. Snodgrass, 2006, 258 - 268. Το άρθρο αυτό είχε δημοσιευθεί το πρώτον στο περιοδικό ScAnt 3-4, 1989 -1990, 287 - 294.

του Rouse, ο οποίος διέκρινε τα αναθήματα σε «material» και «ideal», θεωρώ ότι δεν έγινε εκ μέρους του Snodgrass με πρόθεση να προσθέσει μία ακόμη διάκριση στις κατηγορίες, οι οποίες ήδη υπήρχαν, αλλά έγινε στο πλαίσιο της μελέτης του, η οποία είχε στόχο να διερευνήσει τους λόγους για τους οποίους η μεγάλη ποσότητα των «raw» αναθημάτων στα ιερά κατά την Αρχαϊκή περίοδο απομειώνεται απότομα και έντονα με την είσοδο στην Κλασική και τις μεταγενέστερες περιόδους κατά τις οποίες κυριαρχούν οι «converted» αναθήσεις, ένα φαινόμενο το οποίο τελικά αποδίδει σε συνδυασμό κοινωνικών και οικονομικών παραγόντων. Όμως έχει ορθά παρατηρηθεί ότι η διάκριση μεταξύ «raw» και «converted» αναθημάτων είναι απατηλή και δεν είναι δυνατόν να οδηγήσει σε συναγωγή γενικών συμπερασμάτων δοθέντος ότι και στην Αρχαϊκή εποχή εμφανίζονται πολλά «converted» αναθήματα και μάλιστα μεγάλης αξίας όπως λ.χ. κούροι, κόρες κλπ. ενώ και στις μεταγενέστερες περιόδους παρατηρείται πληθώρα αναθημάτων μικρής αξίας, τα οποία συνήθως δημοσιεύονται επιλεκτικά.¹²⁸

4. Αναθήματα διακρινόμενα εκ του λόγου ανάθεσής τους.

Ο Θεόφραστος στο έργο του *Περί Εύσεβείας* παραθέτει σε αδρές γραμμές τους λόγους για τους οποίους, ο πιστός προβαίνει σε θυσίες και συγκεκριμένα αναφέρει «καὶ γὰρ ἄλλως τριῶν ἔνεκα θυτέον τοῖς θεοῖς· ἢ γὰρ διὰ τιμὴν ἢ διὰ χάριν ἢ διὰ χρεῖαν τῶν ἀγαθῶν». ¹²⁹ Όμως παρά το ότι στο αρχαίο κείμενο αναφέρεται μόνο η θυσία, θα πρέπει να δεχθούμε ότι οι ίδιοι λόγοι ισχύουν και για τα αναθήματα αφενός μεν διότι η προσφορά θυσίας και η προσφορά αναθήματος εδράζονται στα ίδια κίνητρα αφετέρου δε διότι όπως έχει παρατηρήσει ο Van Straten οι όροι θυσία και αναθήματα συχνά αναφέρονται στις αρχαίες πηγές και στις επιγραφές χωρίς να γίνεται ειδικότερη διάκριση.¹³⁰

Η κατηγορία αυτή είναι δυνατόν να διακριθεί περαιτέρω με κριτήριο εάν η ανάθεση συντελείται προκειμένου να εξασφαλισθεί η εύνοια της θεότητας δια το μέλλον ή γίνεται εκ των υστέρων μετά την συνδρομή της θεότητας προς τον πιστό, ο οποίος ούτω εκπληρώνει την αντίστοιχη υποχρέωση την οποία είχε αναλάβει προς την θεότητα. Η διάκριση αυτή προκύπτει από τις επιγραφές των αναθημάτων στις οποίες ευχερώς ανιχνεύεται μία εκάστη κατηγορία, δοθέντος ότι συνήθως χρησιμοποιούνται τυποποιημένες εκφράσεις. Ούτω η χρήση της μετοχής "εὐξάμενος" ή η χρήση των όρων "εὐχὴν" και "εὐχολήν" καταδηλούν ότι η ανάθεση έγινε προς εκπλήρωση μιας υπόσχεσης, η οποία είχε δοθεί προηγουμένως μέσω μιας προσευχής ή παράκλησης προς την θεότητα.

¹²⁸ Βλ. Boardman et al. *The CRA* I 2004, 318.

¹²⁹ Θεόφραστος, *Περί Εύσεβείας*, απόσπασμα 12.42-44.

¹³⁰ Βλ. Van Straten 1981, 66.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η επιγραφή επί της στήλης, η οποία έφερε το προερχόμενο από την Φάρσαλο της Θεσσαλίας αθλητικό ανάθημα του Τροχίλου, στην οποία αναφέρεται Τροχίλος άνέθηκεν ἄρχων τοῖς Ἀγυιάταις εὐξάμενος Πυθιάδα αἶνε νικάσε,¹³¹ ἦτοι ὅπως συνάγεται από το κείμενο της επιγραφής ο Τροχίλος προέβη στην συγκεκριμένη ανάθεση μετά από μία νίκη του στα Πύθια εκπληρώνοντας αντίστοιχη υπόσχεσή του προς την θεότητα. Αντιθέτως η πρώιμη επιγραφή, η οποία συνοδεύει το ανάθημα του Μαντίλου προς τον Απόλλωνα αποτελεί μία χαρακτηριστική περίπτωση όπου ο πιστός αφιερώνει ένα αγαλμάτιο Απόλλωνος στον θεό και ταυτοχρόνως επιζητεί εκ μέρους του μία ευχάριστη ανταμοιβή, « Μάντιλος μ' ανέθεκε Φεκαβόλοι ἀργυροτόχοι τᾶς δεκάτας, τὺ δέ, Φοῖβε, δίδοι χαρὶΓετταν ἄμοιF[άν]». ¹³² Στην περίπτωση αυτή όπως ορθώς έχει επισημανθεί έχουμε μία εμφανή περίπτωση αιτήματος ανταποδοτικότητας εκ μέρους της θεότητας, *do - ut - des*, όπου ο αναθέτης αναμένει την εκ μέρους της θεότητας εκπλήρωση της αιτηθείσας εκ μέρους του παροχής,¹³³ ενώ στην με αριθμό IG I³ 722 αναθηματική επιγραφή από την Ακρόπολη της Αθήνας, χρονολογούμενη στην αρχή του 5^{ου} αιώνα π.Χ., το σχετικό προς την θεότητα αίτημα εκφράζεται με συστολή και μικρότερη ένταση « [- -] νες καὶ παῖδες Ἄθην[α]ίαί τὸδ' ἄγ[αλμα] / [ἄ]θησα]γ· *he δ' αὐτ[οῖς] [πρόφ]ρονα θυμὸν [ἔ]χοι*». ¹³⁴

Μία άλλη κατηγορία αναθημάτων όπου ο λόγος αφιέρωσης προκύπτει από το κείμενο της επιγραφής είναι αυτή όπου ο πιστός είχε δεχθεί κατά την διάρκεια του ύπνου του την επίσκεψη της θεότητας, η οποία και του επέβαλε την αφιέρωση αντιστοίχου αναθήματος. Η αναφορά του ὄρου "κατ' ὄναρ" ή "κατ' ἐπιταγήν" στην επιγραφή χαρακτηρίζει αυτό το είδος των αναθημάτων. Σε μία πρισματική στήλη από την Πιερία ανατεθείσα προς την Ἄρτεμη και την Εκάτη και χρονολογούμενη κατά το χρονικό διάστημα 150 - 50 π.Χ., η επιγραφή SEG 50 : 593 αναφέρει Ἄρτέμιδι Ἐκάτη Ἰππόστρατος Παραμόνου κατ' ὄναρ. Πολλές φορές ο πιστός εκ λόγων υποκειμενικών ή αντικειμενικών δεν είχε εκπληρώσει την προς την θεότητα υπόσχεση του κατά την διάρκεια της ζωής του, οπότε η εκπλήρωση του ὄρκου μεταφερόταν ως εκπληρωτέο βάρος στα τέκνα του, τα οποία όταν προέβαιναν στην ανάθεση την οποία είχε υποσχεθεί ο δικαιοπάροχος τους

¹³¹ Ζαφειροπούλου 2004, 111-112, Αρχαιολ. Μουσείο Βόλου αρ. ευρ. 1042. Βλ. επίσης Heinz 1998, 373 αρ. 355, εικ. 28.

¹³² Το αγαλμάτιο είναι χάλκινο ύψους 20,3 εκ. και χρονολογείται στο πρώτο τέταρτο του 7ου αιώνα π.Χ., προερχόμενο ίσως από την Θήβα. Πρβλ. Rolley 2006, 170. Boston, Museum of Fine Arts 03.997.

¹³³ Βλ. Van Straten 1981, 73. Parker 1998, 110. Για το θέμα της ανταποδοτικότητας στην αρχαία ελληνική λατρευτική πρακτική βλ. Parker 1998, 105 – 125.

¹³⁴ Βλ. σχετικά Raubitschek 1949, no. 64. Ο Van Straten (1981, 73) εύστοχα χαρακτηρίζει την εκφορά της επιγραφής ως « slightly less materialistic ».

ρητώς διελάμβαναν στην επιγραφή ότι προέβησαν σε εκπλήρωση υπόσχεσης, η οποία εβάρυνε τον γονέα τους. Αυτό προκύπτει από το κείμενο των αναθηματικών επιγραφών στις οποίες διαλαμβάνεται ότι η ανάθεση συντελείται πατρός εύχασμένο ή μετρός έπευχασμένες.¹³⁵

ζ. Η τοποθέτηση των αναθημάτων στον χώρο.

Οι ανατιθέμενες προσφορές στην λατρευόμενη θεότητα ήσαν πολυάριθμες όπως ήσαν επίσης και οι αιτίες της ανάθεσης τους. Όμως ανεξαρτήτως από το μέγεθος ή την εγγενή αξία του αναθήματος ήταν ουσιώδες ζήτημα για τον αναθέτη να τοποθετηθεί η προσφορά του όσο το δυνατόν πλησιέστερα στο λατρευτικό άγαλμα, ούτως ώστε να είναι «ορατή» όχι μόνο από την θεότητα αλλά και από τους επισκέπτες, οι οποίοι θα εισέρχονται στον ιερό περίβολο.¹³⁶ Τα αναθήματα κάλυπταν σχεδόν κάθε διαθέσιμο χώρο κοντά στο κέντρο της λατρείας, κυριολεκτικά γέμιζαν ολόκληρες περιοχές, εμποδίζοντας την πρόσβαση σε τμήματα του ιερού και μερικές φορές ακόμη εμποδίζοντας και την θέαση του λατρευτικού αγάλματος. Αυτή η πρακτική υποχρέωνε τους αξιωματούχους του ναού κατά περιόδους καθαρισμού ή αναδιοργανώσεως του ιερού να θάβουν τα παλαιότερα και μικρότερα αναθήματα οπωσδήποτε όμως εντός του χώρου του ιερού¹³⁷ και να εκδίδουν διατάξεις προκειμένου να ρυθμίζουν την τοποθέτηση των προσφορών από τους λατρευτές στο ιερό.¹³⁸

Οι πηγές για την διερεύνηση του θέματος της τοποθέτησης των αναθημάτων στα ιερά κατ' αρχήν προέρχονται από την αρχαία γραμματεία, όπως ο Στράβων, ο Πανυσανίας, ο Ηρώδης, ο Αθήναιος και οι λεξικογράφοι,¹³⁹ αλλά και από τις επιγραφικές μαρτυρίες, όπως οι απογραφές των αναθημάτων σε διάφορα ιερά,¹⁴⁰ η αγγειογραφία, η οποία μας παρέχει μεν λίγες σχετικές παραστάσεις από τις οποίες όμως αντλούνται πολύτιμες πληροφορίες για την θέση των αναθημάτων στον χώρο και φυσικά η αρχαιολογική έρευνα

¹³⁵ Βλ. σχετικά Raubitschek 1949, no. 221 και 236 αντίστοιχα, καθώς και την με αριθμό IG II² 4649 επιγραφή.

¹³⁶ Brullote 1994, 259.

¹³⁷ Βλ. Van Straten (2000, 198), ο οποίος παρατηρεί ότι αυτή η πρακτική παρέχει την ευκαιρία να αποκαλυφθούν τα θαμμένα αναθήματα σε καλή κατάσταση αλλά χωρίς να είναι δυνατή η ανάκτηση οιασδήποτε πληροφορίας για την αρχική τους τοποθέτηση.

¹³⁸ Βλ. Sokolowski (1962, 107) όπου σε μία επιγραφή του 3^{ου} αι. π.Χ από την Ρόδο, η οποία αναφέρεται στο Ασκληπιείο επισημαίνεται ότι απαγορεύεται να τοποθετούνται αναθήματα στο κατώτερο τμήμα του ιερού προκειμένου να μην παρεμποδίζεται η κίνηση των επισκεπτών μέσα στο ιερό. Σε μία άλλη επιγραφή της ίδιας εποχής από την Μίλητο (Sokolowski 1962, 123) αναφέρεται ότι απαγορεύεται να τοποθετούνται αναθήματα στην νέα Στοά του Απόλλωνος προκειμένου να μην προξενούνται ζημιές στον ξύλινο φέροντα οργανισμό της Στοάς. Βλ. Van Straten 2000, 213, Scott 2010, 36 σημ. 38.

¹³⁹ Ο Αθήναιος μας παραδίδει αποσπάσματα του έργου του Πολέμωνος, ο οποίος έγραψε ένα έργο σε τέσσερις τόμους για τα αναθήματα της Ακρόπολης των Αθηνών αλλά και για τα αναθήματα της Λακεδαιμόνος.

¹⁴⁰ Βλ. σχετικά τις με αριθμούς IG I³ 343, 344, 345, 346 επιγραφές από την Ακρόπολη της Αθήνας όπου έχουν καταχωριστεί με κάθε λεπτομέρεια και ακρίβεια μέρος των εντός του Παρθενώνος αναθημάτων.

όταν μάλιστα σε μερικές σπάνιες περιπτώσεις τα αναθήματα αποκαλύπτονται *in situ* ή εγγύτατα της αρχικής των θέσης.

Από την περιγραφή του Πausανία του χώρου της Ακρόπολης των Αθηνών καθώς και την αντίστοιχη του χώρου του ιερού της Ολυμπίας¹⁴¹ σαφώς προκύπτει ότι οι χώροι μεταξύ των οικοδομημάτων δια μέσου των οποίων κινούνταν οι επισκέπτες όπως και η περιοχή πλησίον των ναών αποτελούσαν προσφιλή σημεία για την τοποθέτηση των γλυπτικών αναθημάτων, γεγονός το οποίο επιβεβαιώνεται ανασκαφικά τουλάχιστον στην Ακρόπολη των Αθηνών, όπου γλυπτά προερχόμενα από την λεγόμενη «περσική επίχωση» φέρουν ίχνη φωτιάς, συναγομένου εξ αυτού ότι ήσαν πλησίον της εστίας της φωτιάς, δηλ. πλησίον των λατρευτικών κτιρίων.¹⁴² Όμως πέραν των χώρων μεταξύ των οικοδομημάτων, όπου προφανώς θα τοποθετούνταν τα αναθήματα μεγάλης κλίμακας για τα οποία ο απαιτούμενος χώρος προς έκθεση θα ήταν σημαντικός, τα μικρότερης κλίμακας αναθήματα, πήλινα και χάλκινα ειδώλια και αγαλματίδια, ζωγραφικοί πίνακες, αγγεία διαφόρων τύπων, απονεμηθέντα βραβεία όπως χάλκινες υδρίες, Παναθηναϊκοί αμφορείς, όπλα, όργανα αθλήσεως και άλλα αντικείμενα τοποθετούνταν μέσα στον χώρο του ναού και πλησίον του λατρευτικού αγάλματος ή ακόμη και επ' αυτού.¹⁴³ Οι απογραφές των ιερών μας πληροφορούν ότι πολλά αναθήματα προσηλώνονταν είτε στους τοίχους του ναού είτε κρέμονταν από την οροφή,¹⁴⁴ ενώ ο Πausανίας μας πληροφορεί ότι στον ναό του Ασκληπιού στην Σικυώνα υπήρχαν αγάλματα, όχι μεγάλα, κρεμασμένα από την οροφή, μία διατύπωση η οποία οδηγεί στην υπόθεση ότι τα αναφερόμενα αναθήματα ήσαν ειδώλια.¹⁴⁵ Στους τοίχους και την οροφή των ναών φαίνεται ότι προσηλώνονταν και αναθήματα, όχι μικρού μεγέθους, όπως αποδείχθηκε από την ανασκαφή του ιερού του Απόλλωνος των Αβών, όπου στο στρώμα της περσικής καταστροφής βρέθηκαν υπολείμματα από τον σιδερένιο σκελετό τροχών αμαξών, οι οποίοι θα είχαν κρεμασθεί μαζί με κράνη στους τοίχους του ναού, όπως αυτό προκύπτει από την θέση της εύρεσής τους.¹⁴⁶ Σε πολλά ιερά έχει βεβαιωθεί στο εσωτερικό τους η ύπαρξη λίθινων θρανίων, τα οποία περιέτρεχαν το

¹⁴¹ Πausανίας, I, 23, 24 για την Αθήνα και V, 24, 25, 26, 27 και VI για την Ολυμπία.

¹⁴² Όπως επισημαίνει η Μπρούσαρη (1974, 62) ο με αριθμό 305 Κούρος του Μουσείου Ακρόπολης έχει υποστεί μεγάλη φθορά στο εμπρόσθιο τμήμα του από την φωτιά της περσικής καταστροφής.

¹⁴³ Ο Πausανίας III, 26, 1, αναφερόμενος στο ιερό της Ινούς στην Λακωνία παρατηρεί ότι το εντός του ναού λατρευτικό άγαλμα δεν είναι θεατό λόγω των πολλών στεφάνων, τα οποία είναι επ' αυτού.

¹⁴⁴ Βλ. ενδεικτικώς την με αριθμό ID 1444 επιγραφή της Δήλου, στην οποία αναφέρεται ότι η αναφερόμενη «αλειδουχικήν σιδηράν έχουσαν προτόμην λέοντος άργυ[ρ]άν άστατον [διά] τὸ καθηλώσθαι»

¹⁴⁵ Πausανίας, II, 10, 3 αναφέρει «ἐνταῦθα ἀγάλματά ἐστιν οὐ μεγάλα ἀπηρτημένα τοῦ ὀρόφου».

¹⁴⁶ Βλ. Niemeier 2008, 305, ο ίδιος 2019, 227. Παλαιότερα το ιερό αυτό ταυτιζόταν με το ιερό της Αρτέμιδος Ελαφιβόλου της Υάμπολης ήδη όμως από τα νεότερα ευρήματα εμφανίζονται ισχυρές ενδείξεις ότι πρόκειται για το Μαντείο του Απόλλωνος των Αβών, ενώ η Υάμπωλη πλέον τοποθετείται στην γειτονική κοιλάδα του Εξάρχου, βλ. Niemeier 2008, 302 -303.

εσωτερικό τους, όπου και προφανώς θα τοποθετούνταν προσφορές και αναθήματα, ενδεικτικά δε αναφέρονται τα ακόλουθα παραδείγματα : Στο ιερό της Δρῆρου, χρονολογούμενο τον 8^ο αιώνα π.Χ. στο εσωτερικό του ιερού και επί ενός λίθινου θρανίου είχαν τοποθετηθεί τρία σφυρήλατα αγάλματα, τα οποία έχουν θεωρηθεί ότι απεικονίζουν την Απολλώνιο τριάδα.¹⁴⁷ Στο εσωτερικό του βόρειου τοίχου ενός ιερού της Αρτέμιδος στην περιοχή της Λυκόχιας Αρκαδίας διαπιστώθηκε η ύπαρξη κτιστού θρανίου στην πρώιμη φάση του ιερού του 6^{ου} αιώνα π.Χ.¹⁴⁸ Σε ένα μικρό εξωαστικό ιερό της Δήμητρας και Κόρης στον Έλορο της Σικελίας λίθινα θρανία, ύψους 50 εκ., περιέτρεχαν το εσωτερικό του ιερού και επάνω σε αυτά βρέθηκαν *in situ* προσαρμοσμένα με γύψο ειδώλια στην πλειοψηφία τους γυναικείες μορφές, που έφεραν λαμπάδα και ένα χοιρίδιο.¹⁴⁹ Στο ανασκαπτόμενο ιερό του Απόλλωνος στο Καλαπόδι Φωκίδος και εντός του ναού επί ενός πώρινου βάθρου βρέθηκε ένα χάλκινο υποστατό με τρία στηρίγματα σε σχήμα ποδών λέοντος, δέκα τέσσερα χάλκινα δακτυλίδια, περόνες χάλκινες, σιδερένιος οβελός, ένας οβολός Φωκίδος, ο οποίος έχει κοπεί στην περίοδο 457 - 445 π.Χ. καθώς και δύο πήλινα αντικείμενα, το ένα μία γυναικεία προτομή και ένας πετεινός.¹⁵⁰ Περαιτέρω η τοποθέτηση αναθημάτων εντός του ιερού σε τράπεζες προσφορών βεβαιώνεται επαρκώς από τις απογραφές των ιερών.¹⁵¹ Η αγγειογραφία μας παρέχει λίγες μεν αλλά ιδιαίτερα κατατοπιστικές απεικονίσεις στις οποίες εμφανίζονται πίνακες να είναι κρεμασμένοι είτε σε δομικά στοιχεία του ναού¹⁵² είτε σε κλαδιά δένδρων ακόμη δε να καλύπτουν τον χώρο όπου απεικονίζεται βωμός ή ερμαϊκή στήλη.¹⁵³ Ο Τίβεριος αναφέρει ότι για το ζήτημα της τοποθέτησης των Παναθηναϊκών αμφορέων, οι οποίοι είχαν ανατεθεί στα ιερά είναι δυνατή η άντληση πληροφοριών από την εικονογραφική παράδοση, η οποία δείχνει ότι μερικοί

¹⁴⁷ Βλ. Davaras 1976, 75, εικ. 173. Ο Coldstream (1997, 374) αναφέρει ότι τα σφυρήλατα αρχικά θα είχαν τοποθετηθεί επί του βωμού. Η υπόθεση ότι τα αγάλματα εικονίζουν την Απολλώνιο τριάδα στηρίζεται στην υπόθεση ότι το ιερό ήταν αφιερωμένο στον Απόλλωνα Δελφίνιο, ο οποίος αναφέρεται σε μία μαυροσιελή ελληνιστική επιγραφή, η οποία βρέθηκε επίσης στην Δρῆρο.

¹⁴⁸ Βλ. Σταϊνχάουερ 1975, 77-79.

¹⁴⁹ Βλ. Van Buren 1966, 357-359, πιν. 86-87, Alroth 1988, 199.

¹⁵⁰ Βλ. Niemeier 2019, 224 -225. Τα ευρήματα αυτά είναι νεώτερα και διάφορα από τα αντικείμενα τα οποία είχαν τοποθετηθεί επί μίας ασβεστολιθικής βάσης και συγκεκριμένα ένα χάλκινο αγαλμάτιο κούρου, στερεωμένο στο θρανίο με μόλυβδο, μία κορινθιακή κοτύλη, περόνες, δακτυλίδια και οβελοί. Τα αντικείμενα αυτά παλαιότερα είχαν αναθηματική χρήση αλλά μετά την καταστροφή του ιερού από τους Πέρσες το 480 π.Χ. τοποθετήθηκαν στην βάση αυτή προκειμένου να χρησιμοποιηθεί – κυρίως το αγαλμάτιο του κούρου – σαν προσωρινή εικόνα της λατρευόμενης θεότητας. Βλ. Niemeier (2019, 224), ο οποίος χαρακτηρίζει το χάλκινο αγαλμάτιο ως Απόλλωνα.

¹⁵¹ Βλ. ενδεικτικά τις επιγραφές από την Δήλο ID 1428 και ID 1450.

¹⁵² Βλ. χαρακτηριστικά τα όστρακα ενός ερυθρόμορφου αμφορέα στο Βουκουρέστι MIRSR 03207, όπου ένας πίνακας είναι προσδεμένος στο ανώτερο τμήμα ενός κίονα κάτω από το επιστύλιο BAPD 14445.

¹⁵³ Βλ. χαρακτηριστικά μία ερυθρόμορφη λήκυθος στο Βερολίνο Antikensammlung F 2219, BAPD 208346, ένα αττικό ερυθρόμορφο χου στο Λούβρο L 64, BAPD 15906 και θραύσματα ενός κωδωνόσχημου κρατήρα στο Βρετανικό Μουσείο E 494, BAPD 214501.

είχαν τοποθετηθεί επί κίωνων, επί ή κάτω από τράπεζες δώρων ή ακόμη επάνω σε ράφια.¹⁵⁴ Στην Ολυμπία η αφθονία των χάλκινων αναθημάτων στην περιοχή του βωμού του Διός έδωσε βάση στο να υποστηριχθεί η άποψη ότι θρανία περιέβαλαν τον βωμό επί των οποίων τοποθετούνταν χάλκινα αγαλμάτια και αγγεία.¹⁵⁵ Τα αναθήματα προσκομίζονταν στο ιερό εκ μέρους του πιστού - αναθέτη αφού θα είχε προηγηθεί το κατάλληλο λατρευτικό τυπικό, θυσία ή επίκληση, προκειμένου να τοποθετηθούν στον χώρο του ιερού. Δεν θα πρέπει να υπάρχει αμφιβολία ότι τουλάχιστον για τα μεγάλου μεγέθους αναθήματα, η έκθεση των οποίων προϋπέθετε σταθερό σημείο στήριξης όπως λ.χ. μία βάση, ένα κίονα, κλπ. και η έκθεση προβλεπόταν ότι θα είχε μία μεγάλη χρονική διάρκεια, η συνεννόηση με τους ιθύνοντες του ιερού για τον προσδιορισμό του καταλλήλου χώρου έκθεσης του ήταν οπωσδήποτε αναγκαία. Στην περίπτωση αυτή θα ήταν απολύτως αναμενόμενο ότι η κοινωνική και οικονομική θέση του αναθέτοντος, όπως και οι προσωπικές σχέσεις και δεσμοί αυτού ή του γένους του με το συγκεκριμένο ιερό οπωσδήποτε θα είχαν καταλυτικό ρόλο για την εξασφάλιση ενός προβεβλημένου σημείου έκθεσης. Όμως είναι προφανές ότι στην χωροθέτηση των αναθημάτων εντός του ναού ή του ευρύτερου χώρου του ιερού περιβάλλοντος, σημαντικό ρόλο θα είχε και η αντίστοιχη ισχύς της πόλης - κράτους, ως γενέθλιας πόλης του αναθέτη και η μελέτη του Scott παρέχει αντίστοιχα παραδείγματα για τα ιερά της Ολυμπίας και των Δελφών.¹⁵⁶ Βέβαια στην περίπτωση κατά την οποία οι αναθέσεις γίνονται εκ μέρους αυτών των ιδίων των πόλεων, ο πολιτικός ανταγωνισμός είναι ιδιαίτερα έντονος και η χωροθέτηση των αναθημάτων είναι αντίστοιχη της ισχύος και επιρροής της πόλης κατά τον χρόνο της εκτέλεσης της ανάθεσης.¹⁵⁷

¹⁵⁴ Tiverios 2001, 47. Βλ. όμως ενδεικτικά ένα ερυθρόμορφο χου, ο οποίος βρίσκεται στο Μόναχο, Staatliche Antikensammlungen S71, στον οποίο εικονίζεται το αγώνισμα του αφ' ίππου ακοντισμού μεταξύ των ιππέων εικονίζεται ένας Παναθηναϊκός αμφορέας με πάνω να είναι τοποθετημένος επί ενός ιωνικού κίονος βλ. Sparkes 1977, 10 πιν. 4, 1-4. Σε ένα αθηναϊκό χάλκινο νόμισμα της εποχής του Αυγούστου εικονίζεται ένας Παναθηναϊκός αμφορέας κάτω από μία αγωνιστική τράπεζα βλ. Richter 1966 εικ.496.

¹⁵⁵ Wagner 1997, 210.

¹⁵⁶ Scott 2010, 34 και 37.

¹⁵⁷ Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί η εκ μέρους των Σπαρτιατών ανάθεση κάτω από το κεντρικό ακρωτήριο της ανατολικής πρόσοψης του ναού του Διός στην Ολυμπία, μίας χρυσής ασπίδας, με σχετική αναθηματική επιγραφή, προκειμένου να τιμήσουν την νίκη τους κατά των Αθηναίων και των συμμάχων τους στην μάχη της Τανάγρας το 457 π.Χ. και μάλιστα προκειμένου να διασφαλισθεί η δυνατότητα ανάγνωσης της επιγραφής της αναθηματικής ασπίδας, ανιδρουν και λίθινη επιγραφή, την οποία τοποθέτησαν σε χαμηλό επίπεδο προκειμένου να είναι δυνατή η ανάγνωσή της από τους επισκέπτες του ναού. Οι Αθηναίοι θα ανταποδώσουν αυτή την πολιτική πρόκληση των Λακεδαιμονίων και μάλιστα με τον πιο εμφαντικό τρόπο όταν οι σύμμαχοι τους Μεσσήνιοι και Ναυπάκτιοι με την στήριξη προφανώς των Αθηναίων ανιδρουν αριβώς σχεδόν απέναντι από την είσοδο του ναού του Διός και σε απόσταση μόλις 30 μ. περικαλές μνημείο δόξας, ήτοι μία Νίκη, την προσωποποίηση της αφηρημένης έννοιας της νίκης στην τέχνη, προκειμένου να τιμήσουν την νίκη τους κατά των Σπαρτιατών στην Σφακτηρία κατά το 425 π.Χ. Η Palagia δεν αποκλείει το μνημείο της Νίκης να μνημονεύει όχι μόνο την νίκη της Σφακτηρίας αλλά και την εκστρατεία κατά των Ακαρνανών, επιτιμά δε ότι τα στυλιστικά κριτήρια μας παρέχουν ένα εύρος χρονολόγησης από το 425 έως το 410 π.Χ., με προσφυγή όμως στα ιστορικά δεδομένα θεωρεί ότι μία χρονολόγηση λίγο μετά την νίκη της

η. Τα είδη των αθλητικών αναθημάτων.

Τα αναθήματα, τα οποία ανέθεταν οι αθλητές στα ιερά αποτελούν ένα υποσύνολο των αναθημάτων και ουσιαστικά διέπονται από τους παραπάνω αναφερθέντες γενικούς κανόνες της αναθηματικής πρακτικής, με την μοναδική επιπλέον επισήμανση ότι ο αναθέτης είναι αθλητής και ότι ο λόγος ανάθεσης σχετίζεται άμεσα με την αθλητική δραστηριότητα. Ως εκ τούτου και τα αθλητικά αναθήματα διακρίνονται σε πρωτογενή και δευτερογενή καθώς και σε υλικά και συμβολικά, δύο κατηγορίες, οι οποίες όμως συχνά εμφανίζουν πολλές επικαλύψεις μεταξύ τους.

Στα πρωτογενή αναθήματα εντάσσονται τα όργανα άθλησης όπως δίσκοι, αλτήρες, καθώς και άλλα αντικείμενα τα οποία συμπλήρωναν τον αθλητικό εξοπλισμό, όπως στλεγγίδες, αρύβαλλοι ενώ στα δευτερογενή εντάσσονται όλα τα αναθήματα, τα οποία έχουν κατασκευασθεί με σκοπό την ανάθεση, όπως χάλκινα ειδώλια αθλητών, χάλκινα ομοιώματα ιππέων και αρμάτων, πήλινοι αναθηματικοί πίνακες ή δίσκοι, αναθηματικά ανάγλυφα με σκηνές του αγώνισματος και οπωσδήποτε αγάλματα της θεότητας, η οποία είχε συνδράμει στην επίτευξη της νίκης.

Στα δευτερογενή αναθήματα εντάσσονται και αυτά τα αντικείμενα τα οποία απομιμούνται μεν το σχήμα των οργάνων αθλήσεως πλην όμως λόγω της διακόσμησης, του βάρους και του υλικού τους δεν είναι δυνατόν να θεωρηθούν ως χρηστικά αντικείμενα αλλά κατασκευάστηκαν ευθύς εξ αρχής προς ανάθεση.¹⁵⁸ Η ποικιλομορφία των αθλητικών αναθημάτων είναι μεγάλη και είναι χαρακτηριστική η αναφορά του Πausανία σύμφωνα με την οποία ο Μύρων, τύραννος της Σικυώνος, ανήγειρε τον Θεσαυρό των Σικυωνίων στην Ολυμπία ως ανάθημα για την νίκη του στο αγώνισμα του τεθρίππου στην 33^η Ολυμπιάδα, ήτοι το 648 π.Χ.,¹⁵⁹ ενώ έχει υποστηριχθεί ότι η στοά η οποία προστέθηκε αργότερα στον Θεσαυρό των Γελώνων, σχετίζεται με τον εορτασμό της ιππικής νίκης του Παντάρη το 500

Σφακτηρίας πολύ πιθανή, βλ. Palagia 2016, 80 επ. και 2021, 116. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι κατά τα έτη 421-420 π.Χ., οι σχέσεις της Ήλιδας με την Σπάρτη έχουν έντονα διαταραχθεί συνεπεία της διαμάχης για το Λέπρεο, βλ. Γιαλούρης (1996, 36) και μάλιστα όπως μας πληροφορεί ο Θουκυδίδης (V. 17.2) η Ήλις δεν υπέγραψε την προκαταρκτική συνθήκη ειρήνης.

¹⁵⁸ Τα αντίστοιχα παραδείγματα των αθλητικών αναθημάτων πρωτογενών και δευτερογενών εξετάζονται λεπτομερώς στα καθ' ιδίαν κεφάλαια.

¹⁵⁹ Πausανίας, VI, 19,2 όπου αναφέρει ότι «τοῦτον ἠκοδόμησεν ὁ Μύρων νικήσας ἄρματι τὴν τρίτην καὶ τριακοστὴν ὀλυμπιάδα». Για την νίκη του Μύωνα και την χρονολόγησή της βλ. Moretti 1957, αριθμ. 52. Ο Herrmann (1992, 25) σε σχετικό άρθρο του για τους Θεσαυρούς της Ολυμπίας, επισημαίνει την αναφορά του Πausανία, χωρίς όμως να αξιολογεί την βασιμότητά της. Ο Nicholson (2005, 220 σημ. 61) αναφέρει την αναφορά του Πausανία και φαίνεται ότι ενστερνίζεται την βασιμότητά της. Σημειώτεον ότι τα θεμέλια του Θεσαυρού των Σικυωνίων χρονολογούνται στην αρχή του 5^{ου} αιώνα π.Χ. και δεν είναι δυνατόν να συνδέονται με την νίκη του Μύωνα, όμως ο Gruben (2000, 77) επισημαίνει την ύπαρξη παλαιότερου Θεσαυρού, τα θεμέλια του οποίου βρέθηκαν κάτω από το νεότερο οικοδόμημα. Η Barringer (2021, 80) επισημαίνει την παρουσία της παλαιότερης θεμελίωσης και εκτιμά ότι επαληθεύεται η αναφορά του περιηγητή.

π.Χ.¹⁶⁰ Την ποικιλομορφία των αθλητικών αναθημάτων ενισχύει ένας σημαντικός αριθμός ενεπίγραφων βάσεων, από το κείμενο των οποίων προκύπτει με βεβαιότητα ότι θα έφεραν αναθήματα αθλητών, τα οποία όμως δεν σώζονται και ο προσδιορισμός τους είναι δυσχερής. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η ενεπίγραφη βάση του παγνρατιαστή Αρίστιδος από το ιερό του Διός στην Νεμέα, στην οποία η επιγραφή βεβαιώνει ότι έφερε αθλητικό ανάθημα, το είδος του οποίου όμως παραμένει αδιάγνωστο.¹⁶¹

Πέραν των ανωτέρω, δευτερογενή αναθήματα είναι και αυτά τα οποία σχετίζονται με νίκες, οι οποίες επιτεύχθηκαν σε φυλετικά ή ομαδικά αγωνίσματα, όπως ανθιπασία, λαμπαδηδρομία και λεμβοδρομία.¹⁶²

Μία άλλη σημαντική κατηγορία αθλητικών αναθημάτων αποτελούν αυτά τα ίδια τα απονεμηθέντα στον νικητή αθλητή έπαθλα, τα οποία ανατίθεντο στα ιερά είτε αυτούσια είτε με προσθήκη σχετικής αναθηματικής επιγραφής. Οι Παναθηναϊκοί αμφορείς, τα διάφορα μεταλλικά αγγεία, τα οποία είχαν απονεμηθεί σαν έπαθλα, φιάλες, λέβητες, υδρίες και κατόπιν ανατέθηκαν στα ιερά αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα.¹⁶³ Στην κατηγορία αυτή θα πρέπει να ενταχθούν και άλλα έπαθλα, τα οποία αρχικά είχαν απονεμηθεί και μετά ανετέθησαν, πλην όμως λόγω του φθαρτού υλικού δεν κατέλειπαν ίχνη αλλά η ανάθεσή τους μας είναι γνωστή μόνο από τις γραπτές πηγές.

¹⁶⁰ Βλ. σχετικά Dyer 1905, 298. Επίσης Scott 2010, 167, όπου και αντίθετες απόψεις. Για την νίκη του Πανάρη και την χρονολόγησή της βλ. Moretti 1957, αριθμ. 151.

¹⁶¹ Ο Raubitschek (1938, 137) θεωρεί ότι επί της βάσεως ίστατο άγαλμα στον τύπο του κούρου ενώ ο Voutiras (2016, 246 σημ. 6) βλέπει επί της βάσεως ένα Δία σε διασκελισμό να κρατεί κεραιό. Ατυχώς η στήλη βρέθηκε εντοιχισμένη σε νεώτερη κατασκευή και η επιφάνεια έδρασης του αναθήματος έχει υποστεί μάλλον νεώτερες επεμβάσεις, οι οποίες δυσχεραίνουν έντονα την υπόθεση για το φερόμενο ανάθημα. Αρχαιολογικό Μουσείο Νεμέας, αριθμ. εισαγ. Ι 4.

¹⁶² Το με αριθμό Ι 7167 αποσπασματικά σωζόμενο ανάγλυφο από την Αγορά της Αθήνας απαθανατίζει την νίκη της Λεοντίδος φυλής στο αγώνισμα της ανθιπασίας, ενώ αρκετές ενεπίγραφες βάσεις μας βεβαιούν ότι έφεραν αναθήματα νικητών λαμπαδηδρομίας είτε ατομικά είτε ομαδικά, βλ. ενεπίγραφο ανάθημα Βενδίδος από την περιοχή του Κορωπίου χρονολογούμενο στο τέλος του 4^{ου} αιώνα π.Χ., Θέμελης 1989, 23-29, όπως και ενεπίγραφο βάζο λαμπάδος του 1^{ου} αιώνα π.Χ., βλ. Κριτζάς (2000 αριθμ.174). Ανάγλυφα του 2^{ου} αιώνα μ.Χ. συνδυάζουν τιμητικές διακρίσεις για κοσμητές με την απαθανάτιση νικητών λεμβοδρομιών. Βλ. τα με αριθμούς ΕΑΜ 1466 και 1468 ανάγλυφα.

¹⁶³ Βλ. χαρακτηριστικά τους με αρ. κατ. ΠΑ 1 και ΠΑ 2, Παναθηναϊκούς αμφορείς, την με αριθμό ID 104 επιγραφή από την Δήλο, η οποία αναφέρει μεταξύ των αναθημάτων «φιάλα άργυραῖ ΔΙ, ἄθλα, περιγενομένα ἐκ τῆς ἵπποδρομίας,» καθώς και την χάλκινη φιάλη από την Ακρόπολη της Αθήνας, η οποία φέρει δύο επιγραφές η πρώτη τούτων, IG I³ 585, αναφέρει « τῶν ἐπὶ Δαμασίδαι ἀ[ῖθλον ἐμί]» η δε δεύτερα τούτων SEG 34:36, «τέθεικεν».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ

ΟΙ ΑΓΩΝΕΣ

I. Οι απαρχές των Αγώνων

Ο διαχειρισμένος μελετητής του αρχαίου αθλητισμού E. Norman Gardiner στην εισαγωγή του έργου του «Athletics of the Ancient World», δηλώνει ότι «The story of ancient athletics is the story of Greek athletics. The Greeks, as far as we know, were the only truly athletic nation of antiquity...»¹⁶⁴ μία δήλωση, η οποία αν και δέχθηκε κριτική, εξακολουθεί μέχρι σήμερα να διατηρεί την αξία της, παρά το γεγονός ότι η απολυτότητα της έχει καμφθεί σε μεγάλο βαθμό. Στα πλαίσια της διερεύνησης της βασιμότητας αυτής της άποψης, η έρευνα προσπάθησε να εντοπίσει και σε άλλους λαούς της Μεσογείου, πέραν των Ελλήνων, την ύπαρξη αθλητικών αγώνων, οι οποίοι θα διέθεταν τα χαρακτηριστικά των ελληνικών αθλητικών αγώνων, ήτοι επανάληψη κατά τακτά χρονικά διαστήματα, ύπαρξη ρυθμιστικών κανόνων συμμετοχής και διεξαγωγής και στους οποίους τα αποτελέσματα καθορίζονταν από την δύναμη, την ικανότητα αλλά και την καλή τύχη των συναγωνιζόμενων, και σε καταφατική περίπτωση, εάν αυτοί οι αγώνες επηρέασαν τους Έλληνες.¹⁶⁵ Η προσπάθεια να ανιχνευθούν οι απαρχές των αθλητικών αγώνων στην περιοχή της Φοινίκης δεν απέδωσε θετικά αποτελέσματα και δεν βρήκε οιαδήποτε απήχηση.¹⁶⁶ Ο Decker βασιζόμενος στο ότι στην Αίγυπτο έχουν βρεθεί αρκετές παραστάσεις, οι οποίες απεικονίζουν σκηνές πάλης¹⁶⁷ και πυγμαχίας¹⁶⁸ ενώ σε ένα εγχάρακτο ανάγλυφο απεικονίζονται μάχες με την χρήση ραβδίων¹⁶⁹ διατύπωσε την άποψη ότι οι Αιγύπτιοι, και όχι οι Έλληνες, διέθεταν τον πρώτο αθλητικό πολιτισμό τον οποίο γνωρίζουμε.¹⁷⁰ Στην Αίγυπτο υπήρχε πράγματι κάποια αθλητική δραστηριότητα είτε στα πλαίσια της επίδειξης της κυριαρχίας του Φαραώ είτε σε στρατιωτικό πλαίσιο, η οποία όμως δεν μετεξελίχθηκε

¹⁶⁴ Βλ. Gardiner, 1930,1.

¹⁶⁵ Βλ. Golden 1998, 30.

¹⁶⁶ Η θέση αυτή είχε στηριχθεί στον μύθο του Κάδμου αλλά και σε γλωσσολογικά επιχειρήματα όπως ότι η Ήλιδα, στην περιοχή της οποίας βρισκόταν το ιερό της Ολυμπίας, σχετιζόταν γλωσσικά με τον Φοινικικό θεό Έλ(!!!), περιείχετο δε σε σχετική μελέτη του L. Boutros του 1981. Ο Evjen (1983, 271-278) αντέκρουσε πειστικά και εμπεριστατωμένα τις απόψεις αυτές ως απολύτως έωλες, είναι δε αξιοσημείωτο ότι έκτοτε ουδέποτε επανήλθαν στο προσκήνιο της έρευνας.

¹⁶⁷ Στην περιοχή του Beni Hassan, βρέθηκαν ταφικές τοιχογραφίες, χρονολογούμενες στο τέλος της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ., στις οποίες απεικονίζονται ζεύγη πάλης με μεγάλη ποικιλία στάσεων, περίπου 400, οι οποίες υποδεικνύουν την ύπαρξη μακράς παράδοσης στο αγώνισμα. Βλ. Golden 1998, 30, Βαλαβάνης 2004α, 16.

¹⁶⁸ Βλ. Evjen (2018, 5) ο οποίος επισημαίνει αδεξιότητες στην απεικόνισή τους και καταλήγει ότι η πυγμαχία δεν ήταν οικεία στον καλλιτέχνη και ως εκ τούτου θα διεξαγόταν σπάνια.

¹⁶⁹ Οι σκηνές αυτές όμως, όπως παρατήρησε ο Golden (1998, 31), δεν φαίνεται να απεικονίζουν αγώνες κυρίως διότι οι Αιγύπτιοι μάχονταν εναντίον ξένων, οι οποίοι ηττώνται καθολικά, οπότε μάλλον πρόκειται για μία παράσταση, η οποία σκοπεύει να αποδείξει την ανωτερότητα των Αιγυπτίων έναντι αυτών.

¹⁷⁰ Decker 1987, 113 – 118.

στην διοργάνωση τακτικών αγώνων. Άλλωστε και ο Ηρόδοτος, ο οποίος επισκέφθηκε την Αίγυπτο περί το μέσο του 5^{ου} αιώνα π.Χ.,¹⁷¹ αναφερόμενος στα έθιμα των Αιγυπτίων, επισημαίνει μεταξύ άλλων και την ανυπαρξία αθλητικών αγώνων, πλην μιας εξαιρέσεως, στην Χέμμιδα, όπου διεξάγονταν γυμνικοί αγώνες, την οποία όμως και αποδίδει σε ελληνική επιρροή.¹⁷² Στην Μινωϊκή Κρήτη υπάρχουν αρκετές ενδείξεις για την διεξαγωγή διαφόρων αγωνισμάτων, όπως η κυβίστηση, τα ταυροιαθάψια, η πάλη και η πυγμαχία, τα οποία εκτελούμενα στις κεντρικές αυλές των μεγάλων ανακτόρων και στα πλαίσια επίσημων θρησκευτικών τελετών, φαίνεται ότι προσιδιάζουν μάλλον σε τελετουργικές πράξεις και λιγότερο σε αθλητική δραστηριότητα, αν και τα όρια είναι δυσδιάκριτα. Αντίθετα στις παραστάσεις του ρυτού από την έπαυλη της Αγίας Τριάδας,¹⁷³ το οποίο χρονολογείται στον 16^ο αιώνα π.Χ. και από την τοιχογραφία των πυγμάχων από το δωμάτιο Β1 του κτηρίου Β της Θήρας,¹⁷⁴ της ίδιας περίπου χρονολόγησης, διακρίνεται το στοιχείο του ανταγωνισμού, χωρίς όμως να αποκλείεται και η ύπαρξη λατρευτικού περιβάλλοντος και τελετουργική διαδικασία, όπως διαδικασία μύησης.¹⁷⁵ Η Μυκηναϊκή Ελλάδα μας παρέχει αρκετά αρχαιολογικά στοιχεία για την άσκηση αγωνισμάτων όπως η πυγμαχία και η πάλη, ενώ, όπως προκύπτει από εικονιστικές παραστάσεις, προστίθενται και νέα αγωνίσματα όπως η αρματοδρομία και ο αγώνας δρόμου, αγωνίσματα των οποίων οι Μυκηναίοι θεωρούνται ιδρυτές.¹⁷⁶ Η αρματοδρομία, η οποία είναι ένα αγώνισμα καθαρά μυκηναϊκό ήταν δημοφιλές όπως επιβεβαιώνεται από τα αρχαιολογικά ευρήματα. Η απεικόνιση αρμάτων στις λίθινες επιτύμβιες στήλες του Ταφικού Κύκλου Α των Μυκηνών, χρονολογούμενες στον 16^ο αιώνα π.Χ. δεν θεωρείται πλέον ως αγωνιστική εκδήλωση¹⁷⁷ οπωσδήποτε όμως δύο συναρμοζόμενα όστρακα ενός μυκηναϊκού αμφορέα από την Τίρυνθα απέδωσαν με σχετική ασφάλεια μια τέτοια σκηνή.¹⁷⁸ Ο Βαλαβάνης πρόσφατα επεσήμανε ότι η παράσταση του εν λόγω αγγείου αποτελεί απόδειξη διεξαγωγής αρματοδρομίας σε αγωνιστικό πλαίσιο με

¹⁷¹ Ο Μακρωνίτης (1964, 35) τοποθετεί την διενέργεια των μεγάλων ταξιδιών του Ηροδότου, μεταξύ αυτών και αυτό της Αιγύπτου, στο χρονικό διάστημα 460 – 444 π.Χ.

¹⁷² Ηρόδοτος 2, 91.15. «Ταῦτα μὲν λέγουσι, ποιεῦσι δὲ τάδε Ἕλληνικά τῷ Περσῷ: ἀγῶνα γυμνικὸν τιθεῖσι διὰ πάσης ἀγωνίης ἔχοντα, παρέχοντες ἄεθλα κτήνεα καὶ χλαίνας καὶ δέρματα». Ο Golden (1998, 32) δεν αποκλείει ότι η εξαίρεση αυτή οφείλεται στην γειτνίαση της Χέμμιδος με τον ελληνικό οικισμό της Νεάπολης.

¹⁷³ Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου 257.

¹⁷⁴ Βλ. σχετικά Ντούμας, 1999, 109 επ.

¹⁷⁵ Golden 1998, 32.

¹⁷⁶ Σακελλαράκης 1982, 22, Δημακοπούλου 1989, 24, Σπαθάρη 2004, 38.

¹⁷⁷ Βλ. Μαννακίδου (1994, 34, σημ.2.) η οποία υποστηρίζει ότι τα άρματα των πώρινων στηλών των Μυκηνών δεν είναι αγωνιστικά, όμως δεν αφήνεται της άποψης ότι στην Μυκηναϊκή εποχή τελούνταν στον ελλαδικό χώρο αρματοδρομίες στο πλαίσιο οργανωμένων αγώνων. Την άποψη ότι οι λίθινες πώρινες επιτύμβιες στήλες του Ταφικού Κύκλου Α των Μυκηνών απεικόνιζαν άρματα σε αγωνιστικό πλαίσιο είχε υποστηρίξει ο Μυλωνάς (1983, 43).

¹⁷⁸ Πρόκειται για το με αρ. εισ. 27656 αγγείο του Αρχαιολ. Μουσείου Ναυπλίου. Βλ. Kilian 1980, 21-31, Ολίνονα 1989, 65-88, ειχ. 4, Μαννακίδου 1994, 34.

δύο τουλάχιστον άρματα,¹⁷⁹ ενώ σκινη άρματοδρομίας απεικονίζεται πιθανότατα και στην πλήινη λάρνακα από την Τανάγρα, η οποία χρονολογείται στο πρώτο ήμισυ του 13^{ου} αιώνα π.Χ., διεξαγόμενη στα πλαίσια επιτάφιων αγώνων.¹⁸⁰ Η διάδοση του άρματος στην Μυκηναϊκή εποχή και κατ' επέκταση και των άρματοδρομών προκύπτει, πέραν των παραπάνω, το μεν από εικονιστικές παραστάσεις αρμάτων σε μυκηναϊκά αγγεία το δε από πολλά πήλινα ομοιώματα αρμάτων, τα οποία προέρχονται από θαλαμωτούς τάφους και χρονολογούνται στον 14^ο - 13^ο αιώνα π.Χ.¹⁸¹ Επίσης και το αγώνισμα του δρόμου θεωρείται μυκηναϊκή επινόηση έχει δε αναγνωρισθεί με βεβαιότητα στην αγγειογραφία και δη στην μία όψη ενός Κυπρο-μυκηναϊκού αμφοροειδή κρατήρα, του 13^{ου} αιώνα π.Χ.,¹⁸² όπου παριστάνονται δύο γυμνοί άνδρες, οι οποίοι τρέχουν με το ένα πόδι πίσω από το άλλο σε ευρύ διασκελισμό και με τα χέρια λυγισμένα στους αγκώνες, μία στάση, η οποία αρμόζει απόλυτα σε δρομείς, ενώ στην άλλη όψη του αγγείου απεικονίζονται δύο ζεύγη πυγμαίων, το οποίο ενισχύει την πεποίθηση ότι και η απεικόνιση της άλλης όψης, όπου οι δρομείς, ευρίσκεται σε αγωνιστικό πλαίσιο.¹⁸³

Στην Μυκηναϊκή περίοδο φαίνεται ότι καθιερώνεται και η τέλεση αγώνων προκειμένου να τιμηθεί ένας εξέχων νεκρός. Αυτό το συμπέρασμα συνάγεται αφενός μεν από το περιεχόμενο των Ομηρικών Επών, όπου εκτός τα λεπτομερώς περιγραφόμενα «ἄλλα ἐπὶ Πατρόκλῳ» περιλαμβάνονται αρκετές αναφορές συμμετοχής ομηρικών ηρώων σε προγενέστερους και αντίστοιχους επιτάφιους αγώνες αλλά και από αρχαιολογικά ευρήματα.¹⁸⁴ Η εκτενής αναφορά των Ομηρικών Επών στους επιτάφιους αγώνες προς τιμήν

¹⁷⁹ Βλ. Βαλαβάνης (2020, 286), ο οποίος εκτιμά ότι ήδη από την ΥΕ Ι περίοδο έχουμε ενδείξεις τέλεσης άρματοδρομών, κυρίως με βάση την απεικόνιση αγωνιστικού άρματος με ηνίοχο, ο οποίος κρατεί κέντρο, σε χρυσό δακτυλίδι από τα Αηδόνια, το οποίο χρονολογείται περί το 1500 π.Χ.

¹⁸⁰ Βλ. Δημακοπούλου 1989 αριθμ. 13 στο *Πνεύμα και Σώμα*.

¹⁸¹ Στον αμφοροειδή κρατήρα από θαλαμωτό τάφο της περιοχής Ναυπλίου, εικονίζεται και στις δύο όψεις του οποίου από ένα άρμα με δύο άλογα και δύο αναβάτες, Αρχαιολογικό Μουσείο Ναυπλίου 15180, ενώ στο ΕΑΜ φυλάσσονται και τα με αριθμούς 2262 και 3492 πήλινα ομοιώματα αρμάτων. Βλ. Δημακοπούλου, 1989, αριθμ. 14, 15 και 16 αντίστοιχα στο *Πνεύμα και Σώμα*.

¹⁸² Συλλογή Πιερίδη αριθμ. 35. Η απεικόνιση αυτή θεωρείται ως η μέχρι σήμερα γνωστή παλαιότερη παράσταση αγώνα δρόμου βλ. Δημακοπούλου 1989, 25.

¹⁸³ Πέραν αυτού του αγγείου δρομείς έχουν αναγνωρισθεί και σε άλλα αγγεία όπως σε ένα άλλο επίσης αμφοροειδή κρατήρα, από την Αραδίππου της Κύπρου, το οποίο σήμερα βρίσκεται στο Μουσείο του Λούβρου ΑΜ 625 και θεωρείται ότι έχει ζωγραφισθεί από το ίδιο χέρι με το προηγούμενο, ενώ ένας δρομέας αναγνωρίζεται με σχετική βεβαιότητα σε ένα κρατήρα της ίδιας περιόδου, ο οποίος προέρχεται από την Κόρινθο. Για τα αγγεία αυτά, τις απεικονίσεις και τις ερμηνείες βλ. Rystedt 1986, 103 -116.

¹⁸⁴ Ο αριθμός των παραδιδόμενων Επιτάφιων Αγώνων δεν είναι μικρός και το σύνολο αυτό συγκροτείται από γραμματειακές πηγές και δη : Στα Ομηρικά Έπη αναφέρονται οι Επιτάφιοι Αγώνες προς τιμήν του Πατρόκλου, του Αμαρυγκέα, του Οιδίποδα (Ίλ. 23) και του Αχιλλέα (Οδ. 24.85-92). Στις ωδές του Πινδάρου και στους Σχολιαστές των ωδών του αναφέρεται η τέλεση Επιτάφιων Αγώνων για τον Άδραστο, τον Αιακό, τον Αϊαντα του Οϊλέως, τον Αλιάθσο, τον Αμφιτρώνα, τον Ηρακλή, τον Ιόλαο, τον Μινύα, τον Πρωτεσίλαο, τον Τληπόλεμο, ενώ ο Στησίχορος αναφέρει τέλεση αντίστοιχων αγώνων για τον Πελία. Ο Φιλόστρατος (*Είκονες* 2. 25) αναφέρει τέλεση Επιτάφιων Αγώνων για τον Άβδηρο, ενώ ο Παυσανίας αναφέρει αντίστοιχους αγώνες προς τιμήν του Αζάν (8. 4.5) και Μελικέρτη (2.1.3). Ο Απολλόδωρος μας παραδίδει αγώνες προς τιμήν του

του Πατρόκλου, αλλά και η διηγηματική αναφορά εκ μέρους διαφόρων ομηρικών ηρώων της συμμετοχής τους σε αντίστοιχους αγώνες προς τιμήν άλλων επιφανών νεκρών έθεσε το ερώτημα εάν οι αναφορές των Επών ανάγονται στην Μυκηναϊκή εποχή ή στην εποχή του Ομήρου. Ο Renfrew βασιζόμενος στα απονεμόμενα έπαθλα στους αγώνες του Πατρόκλου και στο ότι το απονεμηθέν έπαθλο στην δισκοβολία ήταν ένας όγκος σιδήρου, κλίνει προς την άποψη ότι οι περιγραφόμενοι αγώνες ανάγονται στον 8^ο αιώνα π.Χ. και όχι στον 12^ο π.Χ.¹⁸⁵ Ο Decker εκτιμά ότι τα αναφερόμενα αγωνίσματα στους επιτάφιους αγώνες του Πατρόκλου μεταφέρουν την πραγματικότητα της Μυκηναϊκής Εποχής, στην οποία ωστόσο έχουν αναγκαστικά αναμειχθεί και γεωμετρικά στοιχεία της εποχής του ποιητή.¹⁸⁶ Απαντώντας στο ίδιο ερώτημα η Pemberton δεν αποκλείει την πιθανότητα να ισχύουν και οι δύο εκδοχές καθόσον διακρίνει στην καλά τεκμηριωμένη αθλητική δραστηριότητα της Μινωϊκής Κρήτης και λιγότερο της Μυκηναϊκής Ελλάδας, σχέση με επιτάφιες τελετές και πιστεύει ότι οι αγώνες αυτοί θα συνεχίστηκαν στην πρώτη χιλιετία π.Χ. στα πλαίσια μίας συνειδητής προσπάθειας να διατηρηθούν οι δεσμοί του ηρωϊκού παρελθόντος με την εποχή τους.¹⁸⁷

II. Πανελλήνιοι Αγώνες – Περίοδος – Τοπικοί Αγώνες

Ανεξαρτήτως όμως του βαθμού επίδρασης της Μυκηναϊκής παράδοσης στην μετέπειτα εξέλιξη των αγώνων είναι αναμφίβολο ότι στην ιδιαίτερα μεγάλη εξάπλωση των αγώνων στην αρχαία Ελλάδα τόσο σε σχέση με τον αριθμό των αγώνων αλλά και ως προς το κύρος, το οποίο απέρρεε από την νίκη σε αυτούς, εκτός από την σύνδεση των αγώνων με λατρευτικά δρώμενα και πολιτικές επιδιώξεις πόλεων - κρατών ή και ομάδων πόλεων - κρατών, σημαντικό στοιχείο για την επέκτασή τους υπήρξε και η αγωνιστική διάθεση των Ελλήνων, η οποία εκδηλωνόταν σε όλες τις εκφάνσεις της δημόσιας αλλά και ιδιωτικής ζωής τους. Δεν θα ήταν άτοπο να υποστηριχθεί ότι δεν υπήρχε οιαδήποτε έκφανση της ζωής των αρχαίων Ελλήνων στην οποία δεν εμφανίζεται το αγωνιστικό πνεύμα και η επιδίωξη της

Λαΐου (3.15.17), ο Απολλώνιος Ρόδιος προς τιμήν του Κυζίκου και ο λεξικογράφος Ησύχιος προς τιμήν του Ευρυγέα. Ο Λατίνος συγγραφέας Υγίνος αναφέρει αγώνες προς τιμήν του Αγκίστη, του Πάριδος και του Πολυδέκτη (Fabulae 273). Για τους επιτάφιους αγώνες βλ. Roller 1981, 1-18. Πέραν όμως των γραμματειακών πηγών και αρχαιολογικά ευρήματα πιστοποιούν την τέλεση Επιτάφιων Αγώνων ακόμη και μέχρι και το μέσο του 5^{ου} αιώνα π.Χ. Ένας ανεπίγραφος χάλκινος λέβης από την Κύμη (Βρετανικό Μουσείο 1824, 0489.1) πιστοποιεί ότι είχε δοθεί σαν έπαθλο στους αγώνες, οι οποίοι είχαν διεξαχθεί για κάποιον συγκεκριμένο Ονόμαστο, μία χάλκινη υδρία δοθεί σαν έπαθλο στους αγώνες προς τιμήν του Λεοφάντου, όπως βεβαιοί η επιγραφή (Βερολίνο, Staatliche Museum 30636) ενώ μία άλλη ανεπίγραφη χάλκινη υδρία (ΕΑΜ X 13792) επιβεβαιώνει την τέλεση Επιτάφιων Αγώνων προς τιμήν του Πρωτεσίλαου. Για τα χάλκινα αυτά έπαθλα βλ. Κεφαλίδου 1996, 115 και κατωτέρω Κεφάλαιο Μεταλλικά Αγγεία - Έπαθλα.

¹⁸⁵ Βλ. Renfrew 1988, 17.

¹⁸⁶ Decker 2004, 53.

¹⁸⁷ Βλ. Pemberton 2000, 117.

νίκης, και έχει επισημανθεί το μιν ότι «The Greeks were a competitive people»¹⁸⁸ το δε ότι «The contest (agon) is one of the main manifestations of the Greek way of life and expresses two basic constituents of the Greek spirit : competition and rivalry».¹⁸⁹ Οι θεοί και οι ημίθεοι συναγωνίζονται μεταξύ τους για την επικράτηση, ο Ποσειδών και η Αθηνά για το ποιος θα ανακηρυχθεί προστάτης θεός της πόλης της Αθήνας,¹⁹⁰ οι θεές Ήρα, Αθηνά και Αφροδίτη διαγωνίζονται μεταξύ τους για τον τίτλο της ομορφιάς με κριτή τον Πάρι,¹⁹¹ ο Απόλλων και ο Ηρακλής φιλονικούν για τον μαντικό τρίποδα,¹⁹² ο Απόλλων και ο Μαρσύας διαγωνίζονται ενώπιον των Μουσών,¹⁹³ ενώ η θεά Αθηνά διαγωνίζεται με την Αράχνη για τα πρωτεία στην υφαντική τέχνη.¹⁹⁴ Εκτός όμως από τους ανωτέρω μυθικούς αγώνες, και η καθημερινή ζωή των αρχαίων Ελλήνων ήταν γεμάτη από αγώνες σε όλους τους τομείς, και δεν θα πρέπει να θεωρηθεί τυχαίο ότι η πρωϊμότερη ελληνική αλφαβητική επιγραφή σε εξάμετρο σε μία αττική τριφυλλόστομη οινόχρη από το Δίπυλο, χρονολογούμενη στο τρίτο τέταρτο του 8^{ου} αιώνα π.Χ. είναι έπαθλο σε ένα διαγωνισμού χορού,¹⁹⁵ κάτι το οποίο μας υπενθυμίζει ότι ήδη στην πρώιμη αυτή εποχή η άμιλλα και ο διαγωνισμός μεταξύ των ανθρώπων είχαν έντονη παρουσία. Ακόμη και ο πόλεμος διέθετε ένα χαρακτηριστικά αγωνιστικό και τουλάχιστον έως την καμπή του Πελοποννησιακού πολέμου, αποτελούσε μία ελεγχόμενη επιχείρηση, η οποία διεξαγόταν με συγκεκριμένους κανόνες τόσο ως προς την κήρυξη, την λήξη και τον τρόπο διεξαγωγής των επιχειρήσεων, δεν επεδίωκε την εξόντωση του ηττημένου μετά το πέρας της μάχης και ο νικητής δήλωνε την επικράτησή του με την ανίδρυση του τροπαίου, το οποίο καταδείκνυε την νίκη του στον

¹⁸⁸ Golden 1998, 28.

¹⁸⁹ Aneziri 2013, 192-194.

¹⁹⁰ Βλ. *LIMC* VII. 1, 474, VII. 2. πιν. 375. Ο μύθος αυτός απαθανάτισθηκε στην γλυπτική σύνθεση του δυτικού αετώματος του Παρθενώνα (Παυσανίας, I.24.5) ενώ και η αγγειογραφία μας έδωσε σχετικές παραστάσεις, βλ. την αττική ερυθρόμορφη υδρία του Μουσείου Πέλλας, αρ. 80/ 514

¹⁹¹ Βλ. *LIMC* I. 1, 499, *LIMC* I. 1, πιν. 376. Η κρίση του Πάριδος έχει τύχει μεγάλης εύνοιας από την αρχαία ελληνική αγγειογραφία και έχει απεικονισθεί σε πολλές σχετικές παραστάσεις όλως ενδεικτικά αναφερομένων της όπλης Chigi, χρονολογούμενη στα 650-640 π.Χ., της αττικής ερυθρόμορφης κύλικας του ζ. της Φιάλης, χρονολογούμενη περί το 450-425 π.Χ., της αττικής ερυθρόμορφης κύλικας του ζ. του Βερολίνου, χρονολογούμενη περί το 440 π.Χ.

¹⁹² Βλ. *LIMC* II. 1, 305-306, αρ. 1009 -1012. Βλ. επίσης τον αττικό ερυθρόμορφο αμφορέα τύπου Α του αγγειοπλάστη Ανδοκίδη, ο οποίος και αποδίδεται στον ζ. του Ανδοκίδη, χρονολογούμενος περί το 530-520 π.Χ. Berlin, Antikensammlung F 2159.

¹⁹³ Βλ. *LIMC* VI. 1 366 επ., *LIMC* VI. 2, πιν. 183. Ο αγώνας αυτός, με την τραγική κατάληξη για τον Μαρσύα, απαντάται συχνά στην αττική αγγειογραφία του δεύτερου μισού του 5^{ου} αιώνα π.Χ. αλλά και στην γλυπτική με τις γνωστές ανάγλυφες πλάκες από την Μαντίνεια ΕΑΜ 215.

¹⁹⁴ Ο σχετικός μύθος είναι γνωστός από τον Οβίδιο, ο οποίος όμως αντλεί από ελληνικά πρότυπα. Το ότι ο μύθος ήταν ελληνικός και κατά πολύ προγενέστερος του Οβιδίου αποδεικνύεται από την παράσταση ενός κορινθιακού αρύβαλλου, χρονολογούμενου περί το 600 π.Χ. όπου απεικονίζεται ο σχετικός αγώνας, Αρχαιολογικό Μουσείο Κορίνθου CP 2038 βλ. σχετικά Barber 1992, 105-106, ειχ. 65, *LIMC* II. 1, 470. Η κατάληξη του αγώνα ήταν τραγική για την ηττηθείσα Αράχνη, την οποία η Αθηνά μεταμόρφωσε στο γνωστό έντομο, βλ. σχετικά Κακριδής 1986, 334-5.

¹⁹⁵ ΕΑΜ 192, Βλ. σχετικά Jeffery 1990, 68, Προσκνητοπούλου 1989ε, αριθμ. 194 στο *Πνεύμα και Σώμα*.

πολεμικό αγώνα.¹⁹⁶ Αλλά και στο πνευματικό και καλλιτεχνικό πεδίο το στοιχείο του διαγωνισμού ήταν κυρίαρχο και ούτω οι δραματικοί ποιητές στην Αθήνα διαγωνίζονταν στα Μεγάλα Διονύσια, στα Λήνια και σε όλες τις εορτές για την νίκη, όπως και οι χορηγοί, οι οποίοι διαγωνίζονταν για να παρουσιάσουν τον αριότερο μουσικό και χορικό σύνολο στους δραματικούς αγώνες και στα Παναθήναια, οι γλύπτες για ανάληψη του έργου ειπόνησης ενός γλυπτού,¹⁹⁷ ακόμη και οι αγγειογράφοι εμφανίζονται να διαγωνίζονται μεταξύ τους.¹⁹⁸ Αλλά και το κάλλος του σώματος - ανδρικού και γυναικείου - δεν παρέμεινε εκτός της άμιλλας και του ανταγωνισμού και διαθέτουμε γραμματειακές και επιγραφικές μαρτυρίες για την τέλεση σχετικών αγώνων και δη : Στα Παναθήναια ένα από τα αγωνίσματα στο οποίο οι Αθηναίοι αγωνίζονταν συλλογικά και κατά φυλές ήταν η Εύανδρία, στην Ήλιδα υπήρχε αντίστοιχος διαγωνισμός, ο οποίος ονομαζόταν *κρίσις κάλλους* ενώ στα Μέγαρα και κατά την διεξαγωγή των Διοκλείων ένα στεφάνι από λουλούδια απονεμόταν στο αγόρι, το οποίο θα έδιδε το γλυκύτερο φιλί.¹⁹⁹ Επίσης καλλιστεία γυναικών διεξάγονταν στην Αρκαδία, την Τένεδο και την Λέσβο.²⁰⁰ Η προσωποποίηση της έννοιας του Αγώνα, με την μορφή νεαρού εφήβου έγινε ήδη από την αρχή του 5^{ου} αιώνα π.Χ.²⁰¹ υποδεικνύοντας πόσο βαθειά ριζωμένη ήταν στην κοινή αντίληψη των αρχαίων Ελλήνων η έννοια αυτή. Ο Πausανίας μας πληροφορεί ότι στην ιερή Άλτι της Ολυμπίας είδε το άγαλμα του Αγώνα, ο οποίος μάλιστα κρατούσε αλτήρες, ενώ επισημαίνει την παρουσία του και στην χρυσελεφάντινη τράπεζα του Κολώτη, όπου απέθεταν τα στεφάνια για την στέψη των Ολυμπιονικών,²⁰² μία πληροφορία η οποία όχι μόνο δεν προκαλεί οιαδήποτε έκπληξη αλλά είναι απολύτως αναμενόμενη.²⁰³

Οι απαρχές των αρχαίων αγώνων καθώς και η μετέπειτα εξέλιξή τους αλλά και των σύγχρονων αγώνων είναι αναμφίβολο ότι πρέπει να τοποθετηθούν στην Ολυμπία στην

¹⁹⁶ Βλ. Σταϊνχάουερ 2005, 323-325.

¹⁹⁷ Το άγαλμα της Νίκης στην Ολυμπία, το οποίο δημιουργήθηκε από τον γλύπτη Παιώνιο από την Μένδη, είναι αποτέλεσμα ενός διαγωνισμού, όπως μας πληροφορεί η επιγραφή, ενώ σύμφωνα με την διήγηση του Πλίνιου έγινε διαγωνισμός για την κατασκευή των Αμαζόνων του Αρτεμίου της Εφέσου, ο οποίος και συγκέντρωσε τους πλέον διάσημους γλύπτες του δεύτερου μισού του 5^{ου} αιώνα π.Χ. βλ. Boardman 1993, 242.

¹⁹⁸ Η επιγραφή SEG 29 :76b σε ένα αττικό αμφορέα τύπου Α του Ευθυμίδα αναφέρει, Έγραψεν Ευθυμίδης ο Πολλίου/χος οὐδέποτε Εὐφρόνιος, καταδεικνύει την ανταγωνιστική διάθεση μεταξύ των λεγόμενων πρωτοπόρων του ερυθρόμορφου ρυθμού στην αττική αγγειογραφία.

¹⁹⁹ Για την Εύανδρία βλ. την IG II² 3022 επιγραφή, επίσης Boegehold 1996, 97, Goette 2007, 118. Για τον διαγωνισμό στην Ήλιδα βλ. Αθήναιος, *Δειπνοσοφιστών*, 13.20. 2 «τούς ἐν Ήλιδι δὲ καὶ κρίσις γίνεται κάλλους» ενώ ο διαγωνισμός των Διοκλείων, αναφέρεται στα *Εἰδύλλια* 12. 27-33 του Θεοκρίτου. Για άλλους διαγωνισμούς κάλλους βλ. Golden 1998, 28 και Spivey 2004, 48.

²⁰⁰ Βλ. Τουράτσογλου & Κουρίνου 2004, 21.

²⁰¹ Γιαλούρης 1994, 276.

²⁰² Βλ. Πausανίας, V. 26.3 και V. 20.3 αντίστοιχα.

²⁰³ Ο Αγών, περωτός με στεφάνια στα χέρια, εμφανίζεται σε νομίσματα της Πεπαρήθου της περιόδου 500-480 π.Χ. βλ. Kraay 1966, πιν. 143 XVI, ενώ ένα χάλκινο άγαλμα περωτού γυμνού νέου, προερχόμενο από το ναυάγιο της Mahdia, χρονολογούμενο περί το 150 π.Χ. και αποδιδόμενο στον γλύπτη Βόηθο έχει θεωρηθεί ότι παριστάνει την προσωποποίηση του Αγώνα ή τον Έρωτα εναγώνιο βλ. Pollitt 1994, 184-185.

πρωίμη ιστορική περίοδο.²⁰⁴ Η παραδοχή ότι στον χώρο του ιερού της Ολυμπίας υπήρχαν αρχικά αγώνες μικρής εμβέλειας και τοπικού χαρακτήρα και ότι η ανάπτυξή τους από πλευράς κύρους αλλά και από πλευράς χωρικής επέκτασης έγινε σταδιακά, αποκτά όλο και περισσότερους υποστηρικτές στην έρευνα και τείνει να αποκτήσει καθολική παραδοχή.²⁰⁵ Ούτω και παρά το γεγονός ότι οι μελετητές προσπαθούν να εξηγήσουν και να ερμηνεύσουν με διαφορετικό τρόπο αλλά και μέθοδο την απαρχή των αγώνων και την εξέλιξή τους, όλοι εστιάζουν την προσοχή τους στην Ολυμπία και στις εκεί εξελίξεις, αφενός μεν διότι οι Ολυμπιακοί αγώνες υπήρξαν οι πρωϊμότεροι οργανωμένοι αγώνες αφετέρου διότι κατέστησαν οδηγός για την ίδρυση των λοιπών αγώνων. Κατά την μελέτη των διεξαγομένων στην Ολυμπία αγώνων ανακύπτει σειρά προβλημάτων, τα οποία ομαδοποιούμενα είναι δυνατόν να καταταγούν στις εξής μεγάλες ενότητες **α)** χρόνος ίδρυσης των αγώνων **β)** αιτία και πιθανό πρόσωπο ιδρυτού **γ)** συμφωνία ή μη των γραμματειακών πηγών με τα αρχαιολογικά δεδομένα. Τα θέματα αυτά έχουν κατά κόρον απασχολήσει την έρευνα και δεν υπάρχει ομοφωνία στις διδόμενες ερμηνείες και η προσέγγισή τους εκφεύγει του στόχου της παρούσας εργασίας, τα συμπεράσματα όμως του Valavanis²⁰⁶ θεωρώ ότι δίδουν εύλογες και στέρεες απαντήσεις στα παραπάνω ερωτήματα.

Ειδικότερα ο εν λόγω μελετητής θεωρεί ότι οι αγώνες στην Ολυμπία, οι οποίοι συνάπτονται και αποτελούν αναπόσπαστο μέρος της λατρείας, πρέπει να υπήρχαν τουλάχιστον εν σπέρματι από το μέσο του 11^{ου} αιώνα π.Χ. και να ξεκίνησαν σαν ένα τελετουργικό προκειμένου να προσδιορισθεί και να επιλεγεί, μέσω του αγώνα σταδίου, ο καταλληλότερος θνητός, ο οποίος θα είχε την τιμή να ανάψει την θυσιαστική πυρά στον βωμό,²⁰⁷ και το δρώμενο αυτό συνεχίστηκε μέχρι και τον 8^ο αιώνα π.Χ. Η εκ μέρους του Ιππία επιλογή του έτους 776 π.Χ. ως χρονικού σημείου έναρξης των αγώνων, δεν ήταν αυθαίρετη αλλά υπαγορεύθηκε από την ανάγκη να προσδώσει στην γενέτειρά του πόλη, Ήλιδα, την αναγκαία νομιμοποίηση για τον έλεγχο του ιερού και την διοργάνωση των αγώνων μετά από μία μακρόχρονη διένεξη μεταξύ της Ήλιδας και της Πίσας για τον έλεγχο του ιερού. Ο Ιππίας όμως ταυτόχρονα συσχέτισε τον μυθικό ιστορικό βασιλιά της Ήλιδος Ίφιτο με τον Σπαρτιάτη νομοθέτη Λυκούργο ως προς την ίδρυση των αγώνων και την ιερή

²⁰⁴ Βλ. Valavanis 2006, 138.

²⁰⁵ Βλ. σχετικά Lee 1988, 112, 114, Morgan 1990, 47-8, Scanlon 2002, 33-34, Valavanis 2006, 144 - 148, Christesen 2007, 21, Βαλαβάνης 2013, 27.

²⁰⁶ Valavanis 2006, 137-152, με εκτεταμένη βιβλιογραφία αλλά και με αναφορά στις αντίθετες απόψεις.

²⁰⁷ Η σχετική αναφορά του Φιλόστρατου (*Γυμναστικός* 5) παρά το γεγονός ότι είναι ύστερη δίδει ιδιαίτερα πρόσφορη εξήγηση στην καθιέρωση του αγωνίσματος του δρόμου σταδίου και δεν είναι δυνατόν ούτε να αγνοείται ή να υποβαθμίζεται. Επίσης δεν θα πρέπει να παραγνωρίζεται το γεγονός ότι μέχρι το 708 π.Χ., όταν εισήχθη το πένταθλο στους αγώνες, όλα τα αγωνίσματα με βάση την αναφορά του Πausανία (V. 8. 6-11) ήταν αγώνες δρόμου.

ειεχειρία, ένας συσχετισμός ο οποίος είτε επεβλήθη από τους Σπαρτιάτες είτε έγινε αυτοβούλως από τον Ιππία προς εξευμενισμό των Σπαρτιατών. Η εξήγηση αυτή επιρρωνύεται από το γεγονός ότι η ανάθεση του έργου αυτού στον Ιππία έγινε περί το 400 π.Χ., σε μία ιδιαίτερα τεταμένη χρονική περίοδο, μετά από μία στρατιωτική επέμβαση των Σπαρτιατών στην Ήλιδα, και ήταν φυσικό στην στόχευση του έργου να περιλαμβανόταν όχι μόνο η επαναβεβαίωση των δικαιωμάτων της πόλης της Ήλιδος στην τέλεση των αγώνων αλλά και η διασφάλιση της πόλης της Ήλιδος από τις επιθετικές διαθέσεις του Άγιδος.²⁰⁸ Από το τελευταίο τέταρτο του 8^{ου} αιώνα π.Χ. οι αγώνες επεκτάθηκαν και στην επέκταση αυτή οπωσδήποτε θα συνετέλεσε η ενεργή συμμετοχή των αριστοκρατικών γενών, η διάδοση των Ομηρικών Επών και οι επιτάφιοι αγώνες, οι οποίοι όπως προκύπτει από τις αναφορές της Γραμματείας αλλά και τα αρχαιολογικά ευρήματα ήσαν δημοφιλείς και διήρκεσαν καθ' όλη την αρχαϊκή περίοδο. Ο μύθος του Πέλοπα, ο οποίος οπωσδήποτε ήταν από τους παλαιότερους και αναγόταν στην Μυκηναϊκή εποχή, έδωσε την αφορμή να συνδεθούν οι αγώνες με την λατρεία του Πέλοπα, η οποία όμως δεν ανιχνεύεται πριν από τον 7^ο αιώνα π.Χ. και είναι πιθανό να συνδέεται με την προσωρινή ανάληψη του ελέγχου του ιερού από τους Πισάτες, η οποία αναφέρεται από τον Στράβωνα²⁰⁹ ότι επήλθε μετά την 26^η Ολυμπιάδα, ήτοι μετά το έτος 676 π.Χ. και είναι δυνατόν να συνδέεται με την εισαγωγή του αγωνίσματος της αρματοδρομίας, το οποίο εισήχθη το 680 π.Χ.²¹⁰ Αυτά τα συμπεράσματα επιλύουν πολλά θέματα όπως την διαμάχη για την βασιμότητα ή μη της χρονολογίας του 776 π.Χ. ως χρόνου έναρξης των αγώνων, του ζητήματος του προσώπου του ιδρυτή των αγώνων²¹¹ αλλά και της καθιερώσεως του δρόμου σταδίου και της μεγάλης δημοτικότητας την οποία απολάμβανε διαχρονικά. Επίσης με βάση αυτά τα συμπεράσματα είναι δυνατή η εξήγηση της ύστερης εισαγωγής του αγωνίσματος της αρματοδρομίας στο πρόγραμμα των αγώνων, καθώς επίσης και η μη αναφορά των αγώνων της Ολυμπίας στα

²⁰⁸ Βλ. Βαλαβάνης 2021, 71- 82.

²⁰⁹ Στράβων, *Γεωγραφικά* Η, 3. 30. «μετά [δὲ] τὴν ἕκτην καὶ εἰκοστὴν Ὀλυμπιάδα οἱ Πισάται τὴν οἰκίαν ἀπολαβόντες αὐτοὶ συνετέλουν, τὸν ἀγῶνα ὀρῶντες εὐδοκιοῦντα· χρόνοις δ' ὕστερον μεταπεσοῦσης πάλιν τῆς Πισάτιδος εἰς τοὺς Ἡλείους μετέπεσεν εἰς αὐτοὺς πάλιν καὶ ἡ ἀγωνοθεσία».

²¹⁰ Για τα συμπεράσματα αυτά αλλά και για τις αντίθετες απόψεις βλ. Valavanis 2006, 137 - 152, με εκτεταμένη βιβλιογραφία. Ο Burkert (2011, 192-193) επισημαίνει ότι το πρωτεύον αγώνισμα ήταν αυτό του δρόμου σταδίου, το οποίο ήταν το μόνο το οποίο επιτελούσε ιερή λειτουργία, η δε αρματοδρομία απέκτησε κύρος με το 680 π.Χ.

²¹¹ Οι προτάσεις σχετικά με την προέλευση των Ολυμπιακών Αγώνων ομαδοποιούνται σε τέσσερις (4) κατηγορίες όπως επιτάφιους αγώνες, μυητικά δρώμενα, μέρος μιας θρησκευτικής τελετουργίας, καθαρά κοσμικό δρώμενο, από τις οποίες εξελίχθηκαν και θεσμοποιήθηκαν, Βλ. Ulf & Weiler 1980, 1-38, Christesen 2007, 18 σημ. 39. Αντίστοιχες και πολυάριθμες προτάσεις είναι αυτές οι οποίες αφορούν το πρόσωπο των ιδρυτών και έχουν προταθεί ο Δίας μετά τον αγώνα και την επικράτηση του επί του Κρόνου, ο Ηρακλής, είτε ο πρεσβύτερος των Ιδαίων Δακτύλων είτε ο γιός του Διός και της Αλκμήνης, (Στράβων *Γεωγραφικά* Η, 3.30.), ο Πέλοπας μετά την νίκη του επί του Οινόμαου, ο Ίφιτος, (Παυσανίας 5.4.6), οι Ίφιτος, Λυκούργος και Κλεοσθένης δρώντες από κοινού (Φλέγων *FGHιστ* 257).

Ομηρικά Έπη, οι οποίοι όντες μικρής και τοπικής εμβέλειας κατά την περίοδο των Επών δεν ήταν αναγκαίο να περιληφθούν.²¹²

Οι αγώνες της Ολυμπίας με την σταδιακή τους ανάπτυξη και επέκταση εξελίχθηκαν σε ένα πραγματικά Πανελλήνιο δρώμενο κατά τον 7^ο αιώνα π.Χ. και απετέλεσαν ένα πρότυπο, το οποίο ακολουθήθηκε από άλλα ιερά και πόλεις.²¹³

Έτσι σε μία προϋφιστάμενη εορτή στο ιερό του Απόλλωνος στους Δελφούς, η οποία μέχρι τότε τελούνταν ανά οικταετία, προστίθενται κατά την πρώτη εικοσαετία του 6^{ου} αιώνα π.Χ. στους ήδη υφιστάμενους μουσικούς αγώνες και αθλητικά αγωνίσματα με αποτέλεσμα την καθίδρυση των Πυθίων Αγώνων,²¹⁴ οι οποίοι έκτοτε θα εορτάζονταν ανά τετραετία μετά το δεύτερο έτος της προηγούμενης Ολυμπιάδος. Οι ιδρυτικοί μύθοι και στην περίπτωση των Δελφών ποικίλουν και άλλες πηγές αναφέρουν ότι η εορτή συνδεόταν με την έλευση του Απόλλωνος στους Δελφούς, άλλες ότι συνδεόταν με την θανάτωση του δράκοντα από τον Απόλλωνα, οπότε προσομοίαζε κατά κάποιο τρόπο και με επιτάφιους αγώνες, ενώ άλλες πηγές υποστηρίζουν ότι η αιτία της ιδρύσεως της εορτής ήταν η νίκη της Αμφικτιονίας στον Α' Ιερό Πόλεμο.²¹⁵

Σύμφωνα με μία ύστερη φιλολογική μαρτυρία το 582 π.Χ στο ιερό του Ποσειδώνος στην Ισθμία, ιδρύονται τα Ίσθμια, τα οποία εορτάζονταν ανά διετία μετά το πρώτο έτος της προηγούμενης Ολυμπιάδος, ενώ η Gebhard, ανασκαφέας του ιερού, τοποθετεί την ίδρυση των αγώνων στο δεύτερο τέταρτο του 6^{ου} αιώνα π.Χ.²¹⁶ Οι ιδρυτικοί μύθοι των Ισθμίων ποικίλουν και ένας μύθος αποδίδει την ίδρυση των αγώνων στον Σίσυφο, βασιλέα της Κορίνθου, προκειμένου να τιμήσει τον ανεψιό του Μελικέρτη,²¹⁷ ενώ ένας άλλος μύθος θεωρεί τον θεό Ποσειδώνα ιδρυτή των αγώνων μετά την νίκη του επί του Ηλίου, στην διαμάχη τους για την επικυριαρχία της περιοχής.²¹⁸ Τέλος ένας άλλος μύθος

²¹² Βλ. Lee 1988, 112.

²¹³ Christesen 2007, 15.

²¹⁴ Ο χρόνος αναδιοργάνωσης των Πυθίων και η προσθήκη αθλητικών δρωμένων κυμαίνεται από το έτος 591/590 π.Χ. σύμφωνα με το Πάριο Χρονικό, το έτος 586 π.Χ. σύμφωνα με τον Πανυσανία (X.7.4-5) και το έτος 582 π.Χ., η οποία ήταν η πρώτη φορά όπου το απονεμηθέν έπαθλο ήταν στέφανος από δάφνη και όχι τρίπους. Βλ. Fontenrose 1988, 125, Καρούζος 2004, 47, επίσης Scott 2014, 73.

²¹⁵ Για τους ιδρυτικούς μύθους και τις αντίστοιχες πηγές βλέπε εκτενώς Scott 2014, 73.

²¹⁶ Ο Σολίνος χρονικογράφος του 3^{ου} αιώνα μ.Χ., τοποθετεί την ίδρυση των αγώνων στο πρώτο έτος της 49^{ης} Ολυμπιάδος, ήτοι το 582 π.Χ., προσθέτοντας μάλιστα ότι ο Κύψελος είχε σταματήσει μία προϋφιστάμενη εορτή και ότι οι Κορίνθιοι μετά την πτώση του την αποκατέστησαν στο προγενέστερο κύρος της. Βλ. σχετικά Gebhard (2002, 221- 237) η οποία θεωρεί ότι η τοποθέτηση της ίδρυσης των αγώνων στο πρώτο έτος της 49^{ης} Ολυμπιάδος αποτελεί ένα ιδιότυπο συγχρονισμό με την ίδρυση των Πυθίων, και καταλήγει ότι με βάση και τα αρχαιολογικά δεδομένα η χρονική τοποθέτηση της έναρξης των αγώνων στο δεύτερο τέταρτο του 6^{ου} αιώνα π.Χ. είναι πλησιέστερη προς τα πράγματι συμβάντα.

²¹⁷ Ο μύθος αυτός αναφέρεται από τον Ψευδο - Απολλόδωρο, *Βιβλιοθήκη*, III, 29 και συνδέει την ίδρυση των αγώνων με ηρωολατρεία Βλ. Βαλαβάνης 2004, 272.

²¹⁸ Βλ. Βαλαβάνης 2004α, 272.

αποδίδει την ίδρυση των αγώνων στον Θησέα, είτε επειδή εικασθάρισε την θάλασσα από τους πειρατές είτε προς εξαγνισμό του μετά τον φόνου του Σίνη του Πιτυοκάμπτη.²¹⁹

Λίγο αργότερα από την ίδρυση των Πυθίων και των Ισθμίων και συγκεκριμένα το 573 π.Χ.²²⁰ ιδρύονται και τα Νέμεα, αγώνες οι οποίοι διεξάγονταν κάθε δύο έτη κατά το δεύτερο και τέταρτο έτος κάθε Ολυμπιάδος. Ο χώρος διεξαγωγής των αγώνων, η Νεμέα, είναι μία κατάφυτη κοιλάδα στην περιοχή μεταξύ της Κορινθίας και της Αργολίδος, πλησίον της μικρής πόλης των Κλεωνών, η οποία και αρχικά είχε τον έλεγχο των αγώνων,²²¹ πιθανόν με την έγκριση του Άργους.²²² Κατά το τέλος του 5^{ου} αιώνα π.Χ. η διεξαγωγή των αγώνων μεταφέρεται στο Άργος, μέχρι τουλάχιστον 330 π.Χ. όταν με την βοήθεια των Μακεδόνων οι αγώνες επιστρέφουν στην Νεμέα μέχρι το 270 π.Χ. όταν και πάλι η τέλεσή τους επέστρεψε στο Άργος.²²³ Οι ιδρυτικοί μύθοι των αγώνων είναι τρεις,²²⁴ ο πρώτος και δεύτερος των οποίων, όντες οι αρχαιότεροι σχετίζονται με τον μύθο των Επτά επί Θήβας ενώ ο τρίτος ανάγεται στην Ρωμαϊκή εποχή και συνδέεται με τον Ηρακλή. Ο πρώτος μύθος αναφερόταν στον θάνατο του γιού του βασιλιά της Νεμέας Λυκούργου, Οφέλη, τον οποίο η τροφός - δούλη Υψιπύλη και κατά παράβαση του Δελφικού χρησμού, απόθεσε κατά γης προκειμένου να υποδείξει προς τους Επτά μία πηγή νερού. Όμως ένα δηλητηριώδες ερπετό έδηξε το βρέφος με συνέπεια τον θάνατόν του. Οι Επτά θεώρησαν κακό οιωνό τον θάνατο του βρέφους, το οποίο και για τον λόγο αυτό ονόμασαν Αρχέμορο, και τέλεσαν επιτάφιους αγώνες προς εξευμενισμό των θεών.²²⁵ Ο δεύτερος μύθος παραδίδεται από τον Κλαύδιο Αιλιανό, συγγραφέα του 2^{ου} αιώνα μ.Χ. και θεωρεί ως ιδρυτή των αγώνων τον Πρόνακτα, αδελφό του Αδράστου, ο οποίος σκοτώθηκε από τον Αμφιάραο, και προς

²¹⁹ Είναι προφανές ότι ο μύθος του Θησέα απηχεί την επιρροή των Αθηναίων ενώ οι δύο προγενέστεροι είναι κορινθιακοί μύθοι. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η προσπάθεια της Gebhard (2002, 221-237) να τοποθετήσει χρονικά την επιρροή των Αθηναίων στο ιερό με βάση το είδος των απονεμομένων επάθλων – στεφάνων, και δη την μετατροπή των αρχικά απονεμομένων στεφάνων από σέλινο, σε στεφάνους από πεύκο, αλλαγή την οποία προσδιορίζει πριν το 464 π.Χ.

²²⁰ Η φιλολογική πηγή για την ίδρυση των Νεμέων είναι ο Ευσέβιος, συγγραφέας του 4^{ου} μ.Χ. αιώνα και δη το *Χρονικό* II 94-95.

²²¹ Ο Πίνδαρος (*IV Νεμεόνικος* στ. 25) ονομάζει τα Νέμεα ως τον « Κλεωναίου τ' άπ' άγώνος » λόγω του ελέγχου των Κλεωνών.

²²² Βλ. σχετικά Stella Miller, 1988, 147 σημ. 5. Η Morgan (1998, 26) επισημαίνει ότι τα Νέμεα αρχικά ήσαν υπό τον έλεγχο των Κλεωνών – κατ' όνομα ανεξάρτητη πόλη - κράτος – αλλά πάντα επισιαζόταν από την αντιπαλότητα μεταξύ Κορίνθου και Άργους.

²²³ Βλ. σχετικά Stephen Miller 1989, 87-95. Ο Πλούταρχος (*Άρατος* 28. 3-5) αναφέρει ότι κατά το 235 π.Χ. ο Άρατος ο Σικωνίος, προσπάθησε να επανιδρύσει τους αγώνες στην Νεμέα από τους οποίους απέκλεισε τους Άργείους. Βλ. Stephen Miller 2005, 65.

²²⁴ Για τους ιδρυτικούς μύθους των αγώνων της Νεμέας βλ. Doffey 1992, 185- 193.

²²⁵ Ο μύθος αυτός περιλαμβάνεται στον 9^ο επίνικο ύμνο του Βακχυλίδη στ. 10-15 αλλά και στο αποσπασματικά σωζόμενο έργο του Ευριπίδη Υψιπύλη ενώ αναφέρεται και από τον κατά πολύ μεταγενέστερο συγγραφέα Ψευδο - Απολλόδωρο, Βιβλιοθήκη, III, 64-66. Το περιεχόμενο του μύθου αιτιολογεί την απονομή ως επάθλων στεφάνων από σέλινο καθώς και το ότι οι κριτές των αγώνων έφεραν μαύρο ένδυμα.

εξιλέωση ιδρύθηκαν οι αγώνες.²²⁶ Ο μύθος ο οποίος θεωρεί τον Ηρακλή ως ιδρυτή των αγώνων μετά την εξόντωση του λέοντος της Νεμέας είναι μεταγενέστερος αναγόμενος στην Ρωμαϊκή περίοδο.²²⁷

Η τέλεση των παραπάνω τεσσάρων αγώνων στα αντίστοιχα ιερά έχει θεωρηθεί ως το κεντρικό σημείο για την ανάπτυξη του Πανελληνισμού, δηλαδή την αυξανόμενη συνειδητοποίηση ότι οι Έλληνες μοιράζονται μια κοινή γλώσσα, ένα κοινό σύνολο θρησκευτικών πεποιθήσεων και, είναι δυνατόν να προστεθεί, ένα κοινό πάθος για τον ανταγωνιστικό αθλητισμό, διακρίνοντάς τους από τους γειτονικούς λαούς, οι ονομάζονται ξένοι ή βάρβαροι,²²⁸ και οι αντίστοιχοι αγώνες θεωρήθηκαν ως Πανελλήνιοι.²²⁹ Η τέλεση των τεσσάρων αυτών αγώνων είχε διευθετηθεί χρονικά κατά τέτοιο τρόπο ούτως ώστε να μην επικαλύπτονται μεταξύ τους και απετέλεσαν την λεγόμενη περίοδο, οι δε αθλητές οι οποίοι είχαν αναδειχθεί νικητές σε όλους τους αγώνες της περιόδου ήσαν γνωστοί ως *περιοδονίκες* τίτλος ιδιαίτερα τιμητικός.²³⁰ Η περίοδος είχε καθιερωθεί ήδη από το μέσο του 6^{ου} αιώνα π.Χ. και μας είναι γνωστοί αρκετοί αθλητές, οι οποίοι είχαν επιτύχει αυτό το επίτευγμα,²³¹ όμως η χρήση του όρου *περιοδονίκη* τουλάχιστον επιγραφικά εμφανίζεται πολύ μεταγενέστερα στον 2^ο αιώνα π.Χ.²³² Στην εποχή της ύστερης αρχαιότητας η ομάδα των

²²⁶ Βλ. Κλαύδιο Αιλιανό, *Ποικίλη Ιστορία*, 4. 5. «καὶ οἱ ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας Πρῶνακτι καὶ ἐκεῖνοι χάριτας ἀπέδωσαν. διὰ γὰρ αὐτοὺς ἀπολομένου τοῦ Πρῶνακτος τὸν ἀγῶνα ἔθεσαν ἐπ' αὐτῶ, ὃν οἱ πολλοὶ οἴονται ἐπ' Ἀρχεμόρῳ τεθῆναι ἐξ ἀρχῆς».

²²⁷ Ο μύθος αναφέρεται από τον Βαλέριο Πρόβο, Λατίνου συγγραφέα του 1^{ου} αιώνα μ.Χ., ο οποίος έγραψε σχόλια στα Γεωργικά του Βιργιλίου και επαναλαμβάνεται σε ένα σχόλιο στον X *Νεμεόνικο* 28 του Πινδάρου και μάλλον θέλει να συνδέσει τους αγώνες με το Άργος, ο βασιλιάς του οποίου Ευρυσθέας είχε επιβάλει στον Ηρακλή την τέλεση των άλλων.

²²⁸ Βλ. Enjen 2018, 177, βλ. επίσης Valavanis 2016 β, 24 -25.

²²⁹ Το ζήτημα της καταγωγής του Πανελληνισμού έχει μελετηθεί αρχής γενομένης από το τέλος του 19^{ου} αιώνα από τον J. B. Bury, ο οποίος απέδωσε σημαντικό ρόλο στην ίδρυση του στην κατά τον 6^ο αιώνα π.Χ. εμφάνιση των τυράννων, ενώ αντιθέτως ο M. F. MacGregor στο τέλος του 20^{ου} αιώνα θεώρησε ότι ο Πανελληνισμός εμφανίστηκε στα πλαίσια του εορτασμού της πτώσης των τυράννων. Η Marinatos (1993, 180) πολύ εύστοχα δίδει ένα περιγραφικό προσδιορισμό των Πανελληνίων Ιερών ως χώρων όπου οι Έλληνες συναντιόντουσαν με ισότιμους όρους ανταγωνισμού, να «διαβάσουν» την προπαγάνδα ο ένας του άλλου, να ακούσουν τις εκατέρωθεν απόψεις αλλά και να καταστήσουν κοινό κτήμα τις νέες τεχνολογίες και τις τάσεις της τέχνης. Ο Βαλαβάνης (2018, 53) υπογραμμίζει ότι η συμμετοχή στους Πανελλήνιους Αγώνες διαδραμάτιζε σημαντικό ρόλο στην σφυρηλάτηση κοινής συνείδησης ελληνικότητας δοθέντος ότι προαπαιτούμενο για την συμμετοχή ήταν η απόδειξη της ελληνικής καταγωγής των συμμετεχόντων.

²³⁰ Είναι ενδιαφέρον ότι στην ύστερη αρχαιότητα, όταν η περίοδος διευρύνθηκε με την προσθήκη και άλλων αγώνων, στον όρο *περιοδονίκη* προστέθηκαν και άλλοι επιθετικοί προσδιορισμοί για να υπερτονίσουν την φήμη του αθλητή όπως *άπτωτος*, (ούτω ο παλαιστής του 1^{ου} αιώνα μ.Χ. Ισίδωρος από την Αλεξάνδρεια βλ. Golden 2004, 88), *άλειπτος* και *παράδοξος* (ούτω ο παγκρατιαστής της αρχής του 3^{ου} αιώνα μ.Χ. Δημόστρατος SEG 53 : 1355). Βλ. Knab 1980, 10 και 12 αντίστοιχα.

²³¹ Ο παλαιστής Μίλων ο Κροτωνιάτης, νικητής έξι φορές στην Ολυμπία, η πρώτη στην 60^η Ολυμπιάδα (540 π.Χ) ως παις, Βλ. Moretti 1953 αριθμ. 115, και ο πύκτης Γλαύκος ο Καρύστιος νικητής στην 65^η Ολυμπιάδα (520 π.Χ.) βλ. Moretti 1953 αριθμ. 134, υπήρξαν οι πρωϊότεροι περιοδονίκες του 6^{ου} αιώνα π.Χ. βλ. Knab 1980, 16 και 18 αντίστοιχα. Γενικά για τους περιοδονίκες βλ. Knab 1980.

²³² Η πρωϊότερη επιγραφή όπου αναφέρεται ο τίτλος του περιοδονίκη είναι η με αριθμό *IG* 186, χρονολογούμενη περί το 190 π.Χ., η οποία βρίσκεται στο βάζο του ανδριάντος του Ολυμπιονίκη Επιθήρηση από τις Ερυθρές, η ανίδρυση του οποίου όπως προκύπτει από την επιγραφή χρηματοδοτήθηκε από τον δήμο

τεσσάρων αγώνων της περιόδου επεκτάθηκε με την προσθήκη τριών επιπλέον αγώνων, των Ακτίων της Νικόπολης, των Σεβαστών της Νεάπολης και των Καπιτωλίων της Ρώμης.²³³

Πέραν των τεσσάρων Πανελληνίων αγώνων, οι οποίοι από το δεύτερο τέταρτο του 6^{ου} αιώνα π.Χ. αποτέλεσαν την περίοδο, υπήρχαν και διεξάγονταν την ίδια εποχή σημαντικοί τοπικοί αγώνες, το κύρος των οποίων ήταν ιδιαίτερα υψηλό, όπως τα Μεγάλα Παναθήνια,²³⁴ οι αγώνες του Άργους,²³⁵ τα Απολλώνια στην Δήλο,²³⁶ τα Λύκεια²³⁷ και

των Ερυθρών, μία χρηματοδότηση η οποία δεν αποκλείεται να οφείλεται στην ιδιότητα του περιοδονίκη. Βλ. σχετικά Dittenberg – Purgold, *I/O* 186. Moretti 1953, αρ. 46, Christesen 2007, 138. Μια επίσης πρώιμη επιγραφή, χρονολογούμενη περί το 150-100 π.Χ., όπου με μεγάλη πιθανότητα συμπληρώνεται ο όρος περιοδονίκης προέρχεται επίσης από την Ολυμπία, και αναφέρεται σε ένα περιοδονίκη από την Κεφαλληνία, βλ. σχετικά Dittenberg – Purgold, *I/O* 185 και Siewert & Tauber 2013, 80-81, αρ. 27, *SEG* 16:289, *SEG* 17: 201. Ο Golden (1988, 11) σημειώνει ότι ο όρος περιοδονίκης «is attested only from the second century of the current era» μία επισήμανση η οποία δεν έχει βάση εκτός εάν πρόκειται για μία παραδρομή στην οποία αντί να αναφερθεί ο δεύτερος αιώνας π.Χ. αναφέρθηκε ο 2^{ος} αιώνας της σύγχρονης εποχής.

²³³ Τα Άκτια καθιερώθηκαν από τον Αύγουστο μετά την νίκη του στην ναυμαχία του Ακτίου το 27 π.Χ., τα Σεβαστά της Νεάπολης ιδρύθηκαν το 2 μ.Χ. και πάλι από τον Αύγουστο ενώ τα Καπιτώλια της Ρώμης εντάχθηκαν στην περίοδο από τον Δομιτιανό το έτος 86 μ.Χ. Ο Golden (1988,11) αναφερόμενος στην διεύρυνση της περιόδου συμπεριλαμβάνει και τα Ηραία του Άργους. Για την επέκταση της περιόδου βλ. Decker (2004,65-66), ο οποίος μάλιστα παρατηρεί ότι η διεύρυνση της περιόδου είχε σαν συνέπεια την πληθωριστικότητα του κάποτε εκλεκτού τίτλου του *περιοδονίκη* με το σκεπτικό ότι θα ήταν πιο εύκολο για κάποιον αθλητή να επιτύχει τέσσερις νίκες σε επτά αγώνες αντί για τέσσερις νίκες στους κλασσικούς αγώνες, μία άποψη η οποία δεν με βρίσκει σύμφωνο γιατί το κριτήριο ανάδειξης του περιοδονίκη δεν ήταν ο αριθμός των νικών αλλά η νίκη σε όλους τους αγώνες της περιόδου, το οποίο δεν φαίνεται να μεταβάλλεται παρά την προσθήκη και άλλων αγώνων.

²³⁴ Τα Μεγάλα Παναθήνια ιδρύθηκαν το 566/5 π.Χ. επί άρχοντος Ιπποκλείδου και εορτάζονταν ανά τετραετία, το τρίτο έτος κάθε Ολυμπιάδος και κατά την 28^η ημέρα του μηνός Εκατομβαιώνος βλ. Neils 1992, 13 - 29, Parke 2000, 39 και Shear 2021, 5 σημ. 9

²³⁵ Η τέλεση αγώνων στο Άργος είναι βεβαιωμένη επιγραφικά και γραμματειακά τουλάχιστον από το δεύτερο τέταρτο του 5^{ου} αιώνα π.Χ. καθώς σώζονται ενεπίγραφες χάλκινες υδρίες, οι επιγραφές των οποίων πιστοποιούν ότι είχαν απονεμηθεί ως έπαθλα στους αγώνες προς τιμήν της Ηρας, βλ. την υδρία στο M.M.A. 26.50 της New York με την επιγραφή, παρ' *ήρας* Ἀργείας ἄρεθλον, χρονολογούμενη το 470-460 π.Χ. Amandry 1980, 212, ενώ κατά τον 5^ο αιώνα π.Χ. οι αγώνες αναφέρονται σε ωδές του Πινδάρου (IX *Όλυμπ.* 88, XIII *Όλυμπ.* 108) χωρίς όμως να ονοματίζονται οι αγώνες, όπως άλλωστε συμβαίνει στις σχετικές επινίκιες ωδές. Από τον 4^ο αιώνα π.Χ. οι αγώνες του Άργους τιλοφορούνται Εκατόμβαια, όπως προκύπτει από μια στήλη όπου καταλογραφούνται νίκες του πολυνίκη αθλητή Θεαγένη, βλ. Amandry 1980, 220, εικ. 8. Από το τέλος του 3^{ου} αιώνα π.Χ. το όνομα των αγώνων εμφανίζεται με τον τίτλο Ηραία τα εν Άργει, βλ. Moretti 1953, αρ. 51, επιγραφή Μηνοδώρου η οποία χρονολογείται στα 135-130 π.Χ. ενώ από τον 1^ο αιώνα μ.Χ. οι αγώνες φέρουν τον τίτλο «η εξ Άργους ασπίς», χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι υπήρξε μία καινοτομία και μετατροπή στην απονομή των επάθλων, δοθέντος ότι ήδη από το τελευταίο τέταρτο του 4^{ου} αιώνα π.Χ. υπάρχει επιγραφική μαρτυρία (IG IV 583) ότι ο βασιλεύς της Σαλαμίνας Κύπρου Νικοκρέων προσέφερε χαλκό στο Άργος για την κατασκευή των ασπίδων – επάθλων. Βλ. Amandry 1980, 232.

²³⁶ Στην Δήλο οι αγώνες διεξάγονταν προς τιμήν του Απόλλωνος και πέραν των μουσικών και χορικών δρωμένων, περιελάμβαναν τουλάχιστον από την αναδιοργάνωσή τους από τους Αθηναίους μετά την κάθαρση της Δήλου το 426 π.Χ. και γυμνικούς και ιππικούς αγώνες, όπου μάλιστα το απονεμόμενο έπαθλο ήταν αργυρές φιάλες βλ. ID 104. Ο χρόνος καθιέρωσης της εορτής ανάγεται στην πρώιμη περίοδο καθώς ο Ομηρικός Ύμνος προς τον Απόλλωνα μας παρέχει μία ζωντανή εικόνα μιας Πανιωνικής συνάθροισης και εορτής. Οι Αθηναίοι ονόμαζαν την εορτή Απολλώνια ενώ οι Δήλιοι χρησιμοποιούσαν τον όρο Δήλια. Βλ. για την εορτή, τα απονεμόμενα έπαθλα και τους γυμνικούς και ιππικούς αγώνες, Arnold 1933, 452 - 458 και Huber 2018, 217-228.

²³⁷ Τα Λύκεια ήταν αγώνες διεξαγόμενοι προς τιμήν του Διός στο όρος Λύκαιο της Αρκαδίας και από την διήγηση του Παυσανία (VIII. 2. 1-2) συνάγεται ότι συγκαταλεγόνταν μεταξύ των αρχαιότερων αγώνων «Λυκάων δὲ ὁ Πελασοῦ τοσάδε εὖρεν ἢ ὁ πατήρ οἱ σοφώτερα· Λυκόσουράν τε γὰρ πόλιν ὤκισεν ἔν τῳ ὄρει τῳ Λυκαίῳ καὶ Δία ὠνόμασε Λυκαῖον καὶ ἄγῳνα ἔθηκε Λύκαια». Παλαιότερα η εν λόγω αναφορά του Παυσανία, η οποία επαναλαμβάνει προγενέστερη άποψη του Πλίνιου του πρεσβύτερου (N.H.7.205)

πολλοί άλλοι τοπικοί αγώνες. Είναι χαρακτηριστικό για τον μεγάλο αριθμό των τελουμένων αγώνων ότι ο Πίνδαρος, πέραν των τεσσάρων μεγάλων αγώνων, αναφέρει περίπου τριάντα (30) τοπικούς αγώνες, οι οποίοι διεξάγονταν κατά την εποχή της ακμής του (500-460 π.Χ.) ενώ στον XIII *Όλυμπιονικο* (στ.45-46) θέλοντας να δείξει ότι οι νίκες του γένους του νικητή, τον οποίο επαινεί, είναι αναρίθμητες, τις προσομοιάζει με τα βότσαλα της θάλασσας και παρά την υπερβολή του ποιητικού λόγου αποδεικνύεται η ύπαρξη μεγάλου αριθμού αγώνων κατά το πρώτο ήμισυ του 5^{ου} αιώνα π.Χ.

Οι αγώνες της περιόδου αποικλούνταν αγώνες *ιεροί* και *στεφανίται* σε αντίθεση με τους τοπικούς αγώνες, οι οποίοι ονομάζονταν *θεματικοί* ή *χρηματίτες*²³⁸ και αυτή η διαφοροποίηση προέρχεται από το είδος των επάθλων, τα οποία απονέμονταν στους αγώνες και ειδικότερα στους αγώνες της περιόδου τα απονεμόμενα έπαθλα ήσαν στεφάνια, τα οποία ενσωμάτωναν όλη την αξία της απονεμηθείσης τιμής, σε αντίθεση με τους τοπικούς αγώνες όπου τα έπαθλα πέραν της συμβολικής αξίας διέθεταν και χρηματική αξία, όπως οι Παναθηναϊκοί αμφορείς, οι οποίοι απονέμονταν πλήρεις ελαίου σημαντικής αξίας, ενώ στα Λύκαια και με βάση τους επίνικους του Πινδάρου έχει υποθεθεί ότι τα απονεμόμενα έπαθλα ήσαν χάλκινοι τρίποδες,²³⁹ στην Σικυώνα αργυρές φιάλες,²⁴⁰ ενώ η Παπασπυρίδη - Καρούζου θεωρεί βέβαιο ότι σε μερικούς τοπικούς αγώνες της Πελοποννήσου, όπως στα Λύκαια, απονέμονταν ως έπαθλα στους νικητές στλεγγίδες.²⁴¹ Όμως όπως παρατηρεί ο Pleket η πραγματικότητα είναι περισσότερο σύνθετη και τούτο διότι και στους θεματικούς αγώνες απονέμονταν και στέφανοι ως έπαθλα ενώ και στους στεφανίτες αγώνες τα ανταποδοτικά οφέλη και τα προνόμια δεν έλειπαν, θεωρεί δε ότι η διαφοροποίηση αυτή

απερρίπτει ως ανακριβής, πλην όμως οι νεώτερες αναστασιφικές έρευνες στο Λύκαιο όρος παρέχουν στοιχεία, τα οποία υποδηλούν ότι θα πρέπει να ληφθεί υπόψη σοβαρά η άποψη αυτή, βλ. Romano 2014, 187. Ο Πίνδαρος αναφέρει την εορτή και τους αγώνες σε αρκετούς επίνικους του, στον IX *Όλυμπιονικο* (στ. 95-98) προς τιμήν του παλαιστή Εφάρμοστου, στον VII *Όλυμπιονικο* (στ. 83-85) προς τιμήν του πύκτη Διαγόρα, στον X *Νεμεόνικο* (στ. 48-49) προς τιμήν του παλαιστή Θεαίου, αναφορές από τις οποίες συνάγεται ότι τουλάχιστον την εποχή της σύνθεσης των ωδών - περίπου δεύτερο τέταρτο του 5^{ου} αιώνα π.Χ.- οι αγώνες ήσαν σε μεγάλη ακμή, όπως προκύπτει άλλωστε από την συμμετοχή σ' αυτούς διασήμων αθλητών, προς τιμήν των οποίων είχαν συντεθεί οι παραπάνω ωδές. Η αναφορά του Ξενοφώντος (*Κύρου Ανάβασις* 1. 2. 10) ότι ο Αρχάς Ξενίας στην πόλη Πέλη τέλεσε θυσίες και διοργάνωσε τα Λύκαια, αποδεικνύει ότι για τους Αρχάδες οι αγώνες αποτελούσαν συνεκτικό στοιχείο και διέθεταν ιδιαίτερο κύρος. Τονιστέον ότι στις στήλες νικητών τις οποίες δημοσίευσε ο Κουρουνιώτης (1905, 161- 178) και οι οποίες χρονολογούνται στο τέλος του 4^{ου} αιώνα π.Χ. το μεγαλύτερο μέρος των Λυκαίωνικών προέρχεται μεν από την Πελοπόννησο όμως δεν λείπουν και αθλητές καταγόμενοι από απομακρυσμένες περιοχές όπως η Μακεδονία, η Μίλητος, η Ρόδος αλλά και οι Συρακούσες, αποδεικνυομένου ούτω ότι οι αγώνες απολάμβαναν ιδιαίτερης και μεγάλης φήμης.

²³⁸ Aneziri 2013, 192.

²³⁹ Βλ. Pleket 2010, 151.

²⁴⁰ Βλ. X *Νεμεόνικο* στ. 43 -44. Kyle 2014, 32.

²⁴¹ Βλ. Παπασπυρίδη - Καρούζου 1933 -35, 16-53. Η απονομή στλεγγίδων ως επάθλων επιβεβαιούται και από την με αρ. κατ. Στ. 7 ενεπίγραφη στλεγγίδα από την Ερβησσό της Σικελίας, η με αριθμό SEG 49 : 1286 επιγραφή της οποίας αναφέρει ἄθλον πᾶρ Καλλία. Για το ζήτημα αυτό βλ. στο Κεφάλαιο των Στλεγγίδων.

είναι μέρος της «sanctifying ideology», η οποία χρησιμοποιήθηκε για τους τέσσερις μεγάλους αγώνες της περιόδου, εννοώντας προφανώς την προσπάθεια της έντονης διαφοροποίησης και εξύψωσης των αγώνων της περιόδου σε σχέση με τους λοιπούς τοπικούς αγώνες.²⁴²

III. Τα αγωνίσματα.

Είναι αναγκαίο πριν ή χωρήσουμε στα κατ' ιδίαν αναθήματα των αθλητών να προηγηθεί μία ευσύνοπτη αναφορά των αγωνισμάτων, και τούτο το μεν διότι σώζονται αναθήματα αθλητών, τα οποία αποτελούσαν μέρος του αναγκαίου αθλητικού εξοπλισμού των όπως δίσκοι, αλτήρες, σπλεγίδες, το δε διότι μερικά σωζόμενα χάλκινα ειδώλια αθλητών, με βεβαιότητα ή μεγάλη πιθανότητα αναθήματα, χρήζουν ερμηνείας ως προς την στάση τους προκειμένου να κατανοηθεί το αγώνισμα στο οποίο ο αναθέτης είχε αναδειχθεί νικητής.

Τα αγωνίσματα διακρίνονται σε δύο μεγάλες κατηγορίες στα γυμνικά αγωνίσματα και τα ιππικά. Τα γυμνικά αγωνίσματα είναι ο δρόμος σταδίου, ο δίαυλος, ο δόλιχος, ο σπλίτης δρόμος, το πένταθλο, η πάλη, η πυγμή και το παγκράτιο ενώ τα ιππικά αγωνίσματα είναι οι αρματοδρομίες και οι ιπποδρομίες. Οι αρματοδρομίες αναλόγως του αριθμού, του φύλου και της ηλικίας των ίππων αλλά και από το είδος των αρμάτων, τα οποία έσυραν, διακρίνονταν σε αγώνες τεθρίππου, σε συνωρίδα, σε απήνη, σε τέθριππο πώλων και σε συνωρίδα πώλων. Οι ιπποδρομίες διακρίνονταν αναλόγως της ηλικίας του ίππου σε αγώνες με τελείους ίππους ή κέλητες, ενώ υπήρχε και ο αγώνας της κάλπης, ήτοι αγώνας με φοράδες.²⁴³ Πέραν αυτών των ιππικών αγωνισμάτων σε μερικούς τοπικούς αγώνες υπήρχαν και άλλα αγωνίσματα όπως ο αφ' ίππου ακοντισμός και ο αποβάτης δρόμος. Από το σύνολο των αγωνισμάτων η προσοχή μας θα επικεντρωθεί στα γυμνικά αγωνίσματα και κυρίως στο πένταθλο και τούτο διότι στα αγωνίσματα του πεντάθλου χρησιμοποιούνται αθλητικά όργανα, πολλά των οποίων απετέλεσαν αναθήματα εκ μέρους των νικητών - αθλητών στα ιερά.

Τα γυμνικά αγωνίσματα.

α) Το στάδιον ή στάδιος δρόμος, ήταν το παλαιότερο αγώνισμα των Ολυμπιακών αγώνων και αναδείκνυε τον ταχύτερο αθλητή της διοργάνωσης, αναφέρεται δε από τον Όμηρο στα αγωνίσματα, τα οποία διεξήχθησαν στους επιτάφιους αγώνες του Πατρόκλου,

²⁴² Pleket 2010, 151.

²⁴³ Βλ. σχετικά Βαλαβάνης 2004α, 436. Στο αγώνισμα του τεθρίππου το άρμα διέθετε τέσσερα άλογα, στην συνωρίδα δύο άλογα, στην απήνη δύο ημίονοι.

αλλά και στους αγώνες των Φαιάκων προς τιμήν του Οδυσσέα.²⁴⁴ Ο αγώνας αυτός ήταν αγώνας δρόμου ταχύτητας και η διανυόμενη απόσταση ήταν ενός σταδίου, ήτοι 600 ποδών, η οποία ισοδυναμούσε στην Ολυμπία σε μια απόσταση 192, 28 μέτρων.²⁴⁵ Το αγώνισμα αυτό σύμφωνα με τον Πausανία ήταν το μοναδικό αγώνισμα των Ολυμπιακών αγώνων μέχρι την 14^η Ολυμπιάδα, ήτοι το 724 π.Χ. διεξαγόταν δε ως αυτοτελές αγώνισμα αλλά αργότερα αποτέλεσε και ένα από τα βασικά αγωνίσματα του πεντάθλου.

β) Ο δίαυλος δρόμος, ήτοι δρόμος απόστασης δύο σταδίων, ήταν και αυτό αγώνισμα δρόμου ταχύτητας, το οποίο εισήχθη στο πρόγραμμα των Ολυμπιακών αγώνων την 15^η Ολυμπιάδα, ήτοι το 720 π.Χ., ενώ ο **δόλιχος,** ήταν δρόμος αντοχής, η απόσταση του οποίου κυμαινόταν από 7 έως 24 στάδια, με συνηθέστερη απόσταση τα 20 στάδια, δηλαδή περίπου 4.000 μέτρα. Πέραν αυτών υπήρχε και το αγώνισμα του **ίππειου** δρόμου, η απόσταση του οποίου ήταν 4 στάδια, ο οποίος διεξαγόταν στα Ίσθμια, στα Νέμεα και στα Παναθήναια και σε άλλους τοπικούς αγώνες, αλλά δεν εντάχθηκε στο πρόγραμμα των Ολυμπιακών αγώνων.²⁴⁶

γ) Ο οπλίτης δρόμος ή οπλιτοδρομία εισήχθη στο πρόγραμμα των Ολυμπιακών αγώνων κατά την 65^η Ολυμπιάδα, ήτοι το 520 π.Χ.,²⁴⁷ και ο πρώτος νικητής του αγωνίσματος υπήρξε ο Δαμάρετος από την Ηραία της Αρκαδίας, ο οποίος μάλιστα πρώτευσε και στην επόμενη 66^η Ολυμπιάδα, τον νικητήριο ανδριάντα του οποίου περιγράφει ο Πausανίας, αναφέροντας ότι έφερε ασπίδα, κράνος και κνημίδες.²⁴⁸ Όμως όπως πιστοποιείται από απεικονίσεις οπλιτοδρόμων στην κεραμική και δη από την εύρεση οστράκων Παναθηναϊκών αμφορέων, ο οπλίτης δρόμος διεξαγόταν στα Παναθήναια τουλάχιστον από το μέσο του 6^{ου} αιώνα π.Χ. και πριν ή ενταχθεί το αγώνισμα στο πρόγραμμα των Ολυμπιακών Αγώνων το 520 π.Χ.²⁴⁹ Οι συμμετέχοντες στο αγώνισμα

²⁴⁴ Ομήρου, *Ίλιάς*, Ψ 740 και *Όδύσσεια* θ 120-125.

²⁴⁵ Ο πους βασική μονάδα μέτρησης αποστάσεων στην αρχαία Ελλάδα, δεν ήταν κοινός για όλες τις πόλεις αλλά εμφάνιζε διαφορές κατά περιοχές. Τα 600 πόδια αντιστοιχούν στην Ολυμπία σε απόσταση 192,28 μ. στην Πριήνη σε 191,39 μ, στην Αθήνα σε 184,96 μ., στην Επίδαυρο σε 181, 30 μ. και στους Δελφούς σε 177,55 μ. Βλ. Παλαιολόγου 1976, 160.

²⁴⁶ Το όνομα του αγωνίσματος πιθανόν να προέρχεται από το ότι στην ιπποδρομία τα άλογα έπρεπε να καλύψουν αντιστοίχως τέσσερις φορές το μήκος του αρχαίου ιπποδρόμου βλ. Βαλαβάνης 2004α, 410 ή από τον βαθμό δυσκολίας του αγωνίσματος, κατάλληλο για ένα δρομέα δυνατό όπως ο ίππος, βλ. Golden 2004, 83.

²⁴⁷ Πausανίας V. 8. 10, ο οποίος μάλιστα υποθέτει ότι η εισαγωγή του αγωνίσματος συνδέεται με την πολεμική εξέταση των δέ οπλιτών ο δρόμος έδοκιμάσθη μὲν ἐπὶ τῆς πέμπτης ολυμπιάδος καὶ ἐξηροστίης, μελέτης ἐμοὶ δοκεῖν ἐνεκατῆς ἐς τὰ πολεμικά». Βλ. επίσης Παπαχατζής 1979, 240.

²⁴⁸ Πausανίας VI. 10. 4-5, η αναφορά του οποίου έχει στόχο να καταδείξει ότι, σε αντίθεση με τα συμβαίνοντα στην εποχή του, οι δρομείς αρχικά έφεραν πλήρη εξοπλισμό. Για την νίκη του Δαμάρετου, βλ. Moretti 1957 αρ. 132 και 133. Η πρώτη νίκη του Δαμάρετου αναφέρεται και στην με αριθμό IG II² 2326 επιγραφή.

²⁴⁹ Από την Ακρόπολη της Αθήνας προέρχεται ένα θραύσμα Παναθηναϊκού αμφορέα, το οποίο χρονολογείται στο διάστημα 550/540 π.Χ. όπου και εικονίζεται το αγώνισμα του οπλίτη δρόμου, βλ. Brandt 1978, αρ. 22,

δρομείς διήνυαν απόσταση 2 ή 4 σταδίων φέροντες κράνος, ασπίδα και κνημίδες, από το μέσο όμως του 5^{ου} αιώνα π.Χ. καταργήθηκαν οι κνημίδες και αργότερα κατά τον 4^ο αιώνα π.Χ. καταργήθηκε και το κράνος και οι δρομείς έφεραν μόνο ασπίδα.²⁵⁰ Η διανυόμενη απόσταση δεν ήταν η ίδια σε όλους τους αγώνες και στα Ελευθέρια των Πλαταιών η απόσταση ήταν 15 σταδίων, και με μεγαλύτερο βαθμό δυσκολίας διότι οι δρομείς έφεραν πλήρη πολεμική εξάρτηση.²⁵¹ Η χρήση εξοπλισμού στον αγώνα προφανώς δημιουργούσε ζήτημα ως προς το ίσο βάρος του εξοπλισμού και προς τούτο ο Πausανίας αναφέρει ότι στον ναό του Διός στην Ολυμπία φυλάσσονταν 25 χάλκινες ασπίδες για τις ανάγκες του αγωνίσματος.²⁵² Ίσως και η τμηματική απόρριψη μερών του οπλισμού, κνημίδες και κράνη, να οφειλόταν στην ανάγκη οι αγωνιζόμενοι να φέρουν το ίδιο βάρος.²⁵³

δ) Το Πένταθλο κατά γενική παραδοχή υπήρξε μία ελληνική επινόηση και ταυτόχρονα υπήρξε το πρώτο σύνθετο αγώνισμα στην ιστορία του παγκόσμιου

Lindner 1992, 146, Bentz 1998, αρ. 6011. Επίσης ο Hausmann (1977, 34 σημ. 26) δεν αποκλείει την διεξαγωγή του αγωνίσματος στα Παναθήναια πριν από το 520 π.Χ. ενώ ο Τιβέριος (1989β, 43) εκτιμά ότι στα Παναθήναια η οπλιτοδρομία εισήχθη το αργότερο γύρω στο 540 π.Χ. Βλ. επίσης **α)** τον αττικό μελανόμορφο αμφορέα της Ομάδας Ε, στο Μόναχο, Staatliche Antikensammlungen 1471, χρονολογούμενο περί το 540 π.Χ., όπου εικονίζονται οπλιτοδρόμοι ενώ η παρουσία τριπόδων στην παράσταση, πιστοποιεί το αγωνιστικό πλαίσιο, **β)** τον Παναθηναϊκό αμφορέα (Μουσείο Συρακουσών «P. Orsi» με αριθμό 49331) ο οποίος χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 6^{ου} αιώνα π.Χ. στον οποίο απεικονίζεται το αγώνισμα της οπλιτοδρομίας, βλ. *Μεγάλη Ελλάς* 2004 αρ. 70. Δεδομένου ότι αμφότερα τα αγγεία είναι αττικά συνάγεται ότι η διεξαγωγή της οπλιτοδρομίας στα Παναθήναια θα πρέπει να τοποθετηθεί πριν από την ένταξη του αγωνίσματος στο ολυμπιακό πρόγραμμα, το 520 π.Χ. βλ. Miller 2004, 33 εικ. 32.

²⁵⁰ Βαλαβάνης 2004α, 410.

²⁵¹ Πausανίας IX. 2.6. Βλ. επίσης Φιλόστρατος, *Γυμναστικός* 8.2 όπου αναφέρεται το μεν η μεγάλη διανυόμενη απόσταση, χωρίς όμως να προσδιορίζεται, το δε ότι οι αγωνιζόμενοι έφεραν πλήρη πολεμική εξάρτηση. «ἄριστος δὲ ὁ κατὰ Βοιωτῶν καὶ Πλάταιων ὀπλίτης ἐνομιζέτο διὰ τε τὸ μῆκος τοῦ δρόμου διὰ τε τὴν ὄπλισην ποδὴρη οὖσαν καὶ σκεπέζουσαν τὸν ἄθλητήν, ὡς ἂν εἰ καὶ μάχοιτο». Μάλιστα ο Φιλόστρατος παραθέτει την ύπαρξη ενός κανόνος σύμφωνα με τον οποίο εάν κάποιος είχε ανακηρυχθεί νικητής στο συγκεκριμένο αγώνισμα, εάν αποφάσιζε να αγωνισθεί εκ νέου θα έπρεπε να ορίσει ανθρώπους, οι οποίοι θα εγγυώντο με την ζωή τους, διότι σε περίπτωση ήττας του, το τίμημα ήταν θάνατος. «τὸν γὰρ ἤδη παρ' μαυτοῖς ἐστεφανωμένον, εἰ ἀγωνίζοιτο αὖθις, ἐγγυητὰς ἔδει καταστήσαι τοῦ σώματος, θάνατος γὰρ ἠττωμένῳ προσετέτακτο.» Σε μία αγωνιστική επιγραφή της αρχής του 1^{ου} αιώνα μ.Χ. ένας Μιλήσιος καυχάται ότι νίκησε δύο φορές στον αγώνα των Ελευθερίων. Βλ. Moretti 1953, αριθμ. 59. Ο Golden (2004, 58) αναφέρει ότι ένας Μιλήσιος του 1^{ου} αιώνα μ.Χ. καυχήθηκε ότι ήταν ο πρώτος, ο οποίος κατάφερε να νικήσει και δεύτερη φορά στον αγώνα και ότι ένας Αιγύπτιος δρομέας τον συναγωνίστηκε παρακινημένος από τον προπονητή του, ο οποίος εγγυήθηκε με την ζωή του. Δοθέντος ότι το όνομα του Μιλήσιου αθλητή δεν παραδίδεται, είναι πολύ πιθανό ότι ο Μιλήσιος αθλητής της επιγραφής να ταυτίζεται με τον εκ μέρους του Golden αναφερόμενο. Η παραπάνω αναφορά του Φιλόστρατου για την πλήρη πολεμική εξάρτηση έδωσε αφορμή να υποθεθεί ότι ήταν πιθανόν στους αγώνες των Ελευθερίων, οι οπλιτοδρόμοι να έφεραν την παλαιά οκτώσχημη βοιωτική ασπίδα. Βλ. Jüthner 1968, 122, Μαννακίδου 1994, 71 σημ. 193.

²⁵² Πausανίας, V.12. 8.

²⁵³ Ενδιαφέρον παρουσιάζει ένας Παναθηναϊκός αμφορέας της Ομάδας του Νικομάχου, επί άρχοντος Κηφισοδώρου, ήτοι το 323/2 π.Χ., προερχόμενος από την Βεγγάζη και σήμερα στο Μουσείο του Λούβρου MN 704, ο οποίος απεικονίζει στην δεύτερη όψη αγώνα οπλιτοδρομίας και δύο από τους τρεις εικονιζόμενους αθλητές, φέρουν ασπίδα με το ίδιο επίσημα, ένα αστέρι, ενώ ο τρίτος, ο οποίος εικονίζεται μεταξύ των δύο φέρει ασπίδα λευκού (!) χρώματος. Σε ένα Παναθηναϊκό αμφορέα, ο οποίος προέρχεται από το ιερό του Απόλλωνος στην Αίγινα, ο μόνος οπλιτοδρόμος, ο οποίος σώζεται στο αγγείο, φέρει ασπίδα το επίσημα της οποίας εικονίζει και πάλι οπλιτοδρόμο, βλ. Margreiter 1988, 31 επ. αριθμ. 225-229, πιν. 19. Ο Miller (2004, 33) προβληματίζεται για την παρουσία του κοινού επισήματος και δεν αποκλείει την πιθανότητα να δηλώνεται το ότι οι ασπίδες ήσαν πανομοιότυποι.

αθλητισμού.²⁵⁴ Απαρτιζόταν από πέντε αγωνίσματα, ήτοι την δισκοβολία, το άλμα, τον ακοντισμό, τον δρόμο σταδίου και την πάλη,²⁵⁵ περιελήφθη δε το πρώτον στο πρόγραμμα των Ολυμπιακών Αγώνων κατά την 18^η Ολυμπιάδα, ήτοι το 708 π.Χ. μαζί με το αγώνισμα της πάλης.²⁵⁶ Ο δρόμος σταδίου και η πάλη διεξάγονταν στους Πανελλήνιους και σε άλλους τοπικούς αγώνες αυτοτελώς, σε αντίθεση με τα αγωνίσματα της δισκοβολίας, του άλματος και του ακοντισμού, των οποίων η αυτοτελής διεξαγωγή μαρτυρείται όλως εξαιρετικώς και μόνο σε τοπικούς αγώνες.²⁵⁷ Όμως στην έρευνα επικρατεί έντονη διαφοροποίηση για την αιτία της καθιέρωσης αυτού του σύνθετου αγωνίσματος, την σειρά των διεξαγομένων αθλημάτων αλλά κυρίως για τον τρόπο της ανάδειξης του νικητή.

Η επινόηση του σύνθετου αυτού αγωνίσματος αποτελεί πρόβλημα, η επίλυση του οποίου εμφανίζει δυσχέρειες λόγω έλλειψης αξιόπιστων πηγών. Κατ' αρχήν είναι προφανές ότι ένα σύνθετο αγώνισμα, όπως το πένταθλο, θα πρέπει να επινοήθηκε αργότερα από τα αγωνίσματα, τα οποία το συναρτιζούν. Με βάση την λογική αυτή παραδοχή, η καθιέρωση του πεντάθλου θα πρέπει να τοποθετηθεί μετά τα Ομηρικά Έπη, και τούτο διότι στα Έπη το πένταθλο απουσιάζει εμφαντικά ενώ αντίθετα η δισκοβολία και ο ακοντισμός διεξάγονται αυτοτελώς στα Άθλα Πατρόκλου της Ιλιάδος,²⁵⁸ και στην Οδύσσεια, στους αγώνες των Φαίακων, το αγώνισμα του άλματος και της δισκοβολίας διεξάγονται αυτοτελώς.²⁵⁹ Επίσης ο Πίνδαρος αναφερόμενος στην εποχή των ηρώων Κάστορα και Ιόλαου, διαλαμβάνει ότι εκείνη την εποχή δεν αγωνίζονταν στο πένταθλο αλλά σε κάθε αγώνισμα απονέμονταν ιδιαίτερο βραβείο.²⁶⁰ Η μόνη γραμματειακή πηγή, η οποία

²⁵⁴ Decker 2004, 142.

²⁵⁵ Σύμφωνα με την διάκριση του Φιλόστρατου, *Γυμναστικός* 3, των αθλημάτων σε ελαφρά και βαρέα αγωνίσματα, το πένταθλο συμπεριελάμβανε αγωνίσματα και των δύο κατηγοριών, και δη η πάλη και η δισκοβολία θεωρούνται ως βαρέα αθλήματα ενώ τα λοιπά ως ελαφρά. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο Eriksen (2018, 57) επισημαίνει ότι σε ένα σχόλιο στον Αριστείδη και ένα άλλο στον XIII *Όλυμπιονίκο* του Πινδάρου συμπεριλαμβάνονται στα αγωνίσματα του πεντάθλου το παγκράτιο αντί του άλματος και η πυγμή αντί του ακοντισμού αντίστοιχα, και περαιτέρω σημειώνει ότι δοθέντος ότι οι αναφορές αυτές δεν υποστηρίζονται από οιαδήποτε άλλη πηγή και δεν έχουν τύχει αποδοχής, καταλήγει δε στο πόσο επισφαλείς είναι αυτές οι ύστερες πηγές. Όμως δεν θα πρέπει να αποκλεισθεί η πιθανότητα, λαμβανομένου υπόψη του μεγάλου αριθμού των αγώνων αλλά και της μεγάλης χρονικής διαδρομής της ιστορίας των αγώνων, να διεξάγονταν αγώνες στους οποίους τα αγωνίσματα αυτά συμπεριλαμβάνονταν στο πένταθλο.

²⁵⁶ Βλ. σχετικά Πausanias V, 8, 7.

²⁵⁷ Χαρακτηριστικά παραδείγματα και αντίστοιχες αποδείξεις προς τούτο αποτελούν για το αγώνισμα του άλματος ο ενεπίγραφος αλτήρας του Επαινέτου από τοπικούς αγώνες στην Ελευσίνα, αρ. κατ. **A 2**, ενώ και μία επιγραφή από την Ολβία, χρονολογούμενη μεταξύ του 2^{ου} και 3^{ου} αιώνα μ.Χ., αναφέρεται στην αυτοτελή διεξαγωγή του άλματος, το οποίο ονομάζει *πήδημα*, βλ. Kublanow 1960, 140. Αντίστοιχα για την αυτοτελή τέλεση του αγωνίσματος της δισκοβολίας είναι ο δίσκος του Εύσοιδα, στην επιγραφή του οποίου αναφέρεται νίκη σε τοπικούς αγώνες στην Κεφαλλονιά, αρ. κατ. **A 1**, ενώ η παράσταση δισκοβόλου στα αργυρά τετράδραχμα της Κω του πρώτου μισού του 5^{ου} αιώνα π.Χ. δεν αποκλείεται να συνδέεται με την τέλεση τοπικών αγώνων, βλ. Robinson 1949, 337.

²⁵⁸ Όμηρος, *Ιλιάς*, Ψ 826 – 849 και 884-897 αντίστοιχα.

²⁵⁹ Όμηρος, *Οδύσσεια*, θ 128-129.

²⁶⁰ Πίνδαρος, *Ισθμίωνικος* I, στ. 26 -27.

ασχολείται με την επινοήση της διεξαγωγής του πεντάθλου, χρονολογείται μετά το μέσο του 2^{ου} αιώνα μ.Χ. και μεταθέτει τις απαρχές του συνθέτου αυτού αγωνίσματος στην μυθική εποχή στην Αργοναυτική Εκστρατεία.²⁶¹ Αυτή η εκδοχή δεν υποστηρίζεται από άλλες πηγές και μάλλον πρόκειται για ένα αιτιολογικό μύθο, απέχοντα σχεδόν μια χιλιετία από την εισαγωγή του πεντάθλου στο πρόγραμμα των Ολυμπιακών Αγώνων και ως εκ τούτου δεν θεωρείται επαρκής.²⁶² Η σύγχρονη έρευνα δεν έχει απαντήσει πειστικά στο ζήτημα αυτό και έχουν προταθεί διάφορες απόψεις οι οποίες όμως δεν έχουν τύχει ευρύτερης αποδοχής. Ο Crowther παρά το γεγονός ότι δεν αποδίδει ιδιαίτερη βασιμότητα στην αναφορά του Φιλόστρατου, δεν αποκλείει την εκδοχή η σχετική αναφορά να απηχεί την πρακτική να λαμβάνονται υπόψη στα αγωνίσματα του πεντάθλου και άλλες θέσεις, πλην της πρώτης,²⁶³ ενώ ο Jackson θεωρεί ότι η εκδοχή του Φιλόστρατου ταιριάζει με το γεγονός ότι ο φερόμενος ως επινοητής του πεντάθλου, Ιάσων, ήταν ένας ήρωας δεύτερης γραμμής και είναι κατανοητό να επινοήσει ένα άθλημα όπου και ήρωες αυτής της κατηγορίας θα είχαν την δυνατότητα διακρίσεως.²⁶⁴ Όμως όπως εύστοχα έχει παρατηρηθεί, εάν ο Πηλέας «έκράτει δὲ πάντων πάλη», όπως αναφέρει ο Φιλόστρατος, τότε ο Ιάσων εάν ήθελε να ικανοποιήσει τον Πηλέα δεν ήταν αναγκαίο να προβεί στην επινοήση του πεντάθλου αλλά θα αρκούσε να διοργανώσει ένα αγώνα πάλης, στον οποίο νικητής θα αναδεικνυόταν ο Πηλέας.²⁶⁵ Ο Gardiner θεωρεί ότι η εισαγωγή του πεντάθλου στο πρόγραμμα των Ολυμπιακών Αγώνων το 708 π.Χ. παρά την απουσία του από τον Όμηρο, αποτελεί μία εμφαντική απόδειξη για το υψηλό επίπεδο εξέλιξης του ελληνικού αθλητισμού κατά τον 8^ο αιώνα π.Χ. και πιθανολογεί ότι η καθιέρωση του πεντάθλου προέκυψε από ένα είδος διαγωνισμού μεταξύ των πρωταθλητών μιας αθλητικής συνάντησης για την ανάδειξη του πλέον προικισμένου σφαιρικά αθλητή.²⁶⁶ Ο Decker εκτιμά ότι η αιτία της καθιέρωσης του πεντάθλου θα πρέπει να αναζητηθεί στα πλαίσια της αναγκαιότητας της στρατιωτικής εκπαίδευσης,²⁶⁷ ενώ ο Kyle αναφερόμενος στους Ολυμπιακούς αγώνες θεωρεί ότι η εισαγωγή του πεντάθλου στην Ολυμπία πιθανώς οφείλεται για να «to test excellence in the

²⁶¹ Βλ. Φιλόστρατος, *Γυμναστικός* 3, όπου αναφέρεται ότι το πένταθλο επινοήθηκε από τον Ιάσωνα προς χάριν του Πηλέα, ο οποίος ενώ ήταν εξαιρετος πυγμάχος στα λοιπά αγωνίσματα ερχόταν δεύτερος. Πρόκειται κατά πάσα πιθανότητα για τον λεγόμενο δεύτερο Φιλόστρατο, ο οποίος γεννήθηκε ανάμεσα στο 160 και 170 μ.Χ. και πέθανε κατά την *Σούδα* την εποχή του Φιλίππου του Άραβα (244 -249 μ.Χ.) Βλ. Lesky 2006, 1144 -1146.

²⁶² Ο Harris (1972, 33) απορρίπτει την άποψη του Φιλόστρατου ως ανίκανη να εξηγήσει αυτό το οποίο στοχεύει να αποδείξει όταν μάλιστα αποδίδει την καθιέρωση του πεντάθλου στους Αργοναύτες, οι οποίοι τοποθετούνται πρωϊμότερα της εποχής του Ομήρου.

²⁶³ Crowther 1992, 102.

²⁶⁴ Jackson 1991, 180-181.

²⁶⁵ Βλ. Kyle 2007, 117.

²⁶⁶ Gardiner 1930, 177.

²⁶⁷ Decker 2004, 143.

discus, jump, and javelin. Running and wrestling perhaps were added to fill out the contest and to help determine an overall victor». ²⁶⁸ Ο Young δίδει έμφαση στην έλλειψη των πηγών και παρατηρεί ότι είναι βέβαιο ότι σε δεδομένο τόπο και χώρο κάποιοι άνθρωποι επινόησαν το σύνθετο αυτό αγώνισμα αλλά δεν υπάρχει οιαδήποτε αξιόπιστη πηγή για την περίσταση αυτή. ²⁶⁹ Προσφάτως ο Mouratidis, αφού προβαίνει σε μία ανασκόπηση των διατυπωθεισών απόψεων για τον δικαιολογητικό ρόλο της καθιέρωσης του πεντάθλου, επισημαίνει ότι το αγώνισμα αυτό είχε θεωρηθεί ως το πλέον κατάλληλο για την εγκύμναση και την ενδυνάμωση ολοκληρώου του σώματος του αθλητή, σε αντίθεση με τα άλλα αγωνίσματα, τα οποία εγκύμναζαν μόνο συγκεκριμένα μέρη του σώματος, μία επισημάνση την οποία συνδέει με την αναφορά του Παυσανία, σύμφωνα με την οποία ο αθλητής Ύσμων από την Ήλιδα, ο οποίος κατά την παιδική του ηλικία είχε ασθενήσει σοβαρά, θεραπεύθηκε προπονούμενος στο πένταθλο, όπου αργότερα ανεδείχθη νικητής. ²⁷⁰ Πάντως θα πρέπει να τονισθεί ότι μετά την εισαγωγή του πεντάθλου στο πρόγραμμα των Ολυμπιακών Αγώνων, τα αγωνίσματα του άλματος, της δισκοβολίας και του ακοντισμού δεν εμφανίζονται διεξαγόμενα αυτοτελώς στους υπόλοιπους αγώνες, πλην ελαχίστων περιπτώσεων, κυρίως σε τοπικούς αγώνες και μόνον για το άλμα και την δισκοβολία, ²⁷¹ ο λόγος δε για την απουσία αυτή παραμένει άγνωστος, χωρίς όμως να αποκλείεται η πιθανότητα να οφείλεται στην κανονιστική επίδραση την οποία ασκούσαν οι Ολυμπιακοί Αγώνες λόγω του ιδιάζοντος κύρους των. ²⁷²

Στο ζήτημα της σειράς διεξαγωγής των κατ' ιδίαν αγωνισμάτων υπάρχει μία γενικότερη συμφωνία, κατά την οποία το τελευταίο στην σειρά διεξαγωγής αγώνισμα ήταν αυτό της πάλης και η παραδοχή αυτή στηρίζεται σε αντίστοιχες αναφορές του Ηροδότου και του Ξενοφώντος. ²⁷³ Άλλωστε και η φύση του αγωνίσματος της πάλης ως και το ότι τα αγωνίσματα του πεντάθλου ολοκληρώνονταν κατά την διάρκεια μιας ημέρας, υπαγόρευε την διεξαγωγή του αγωνίσματος της πάλης μετά το πέρας των λοιπών αθλημάτων, τα οποία ήσαν λιγότερο επίπονα και ως εκ τούτου θα ήταν ανακόλουθο οι αθλητές να ξεινήσουν αγωνιζόμενοι στην πάλη και μετά να προχωρήσουν στα λοιπά αγωνίσματα. Ως προς το

²⁶⁸ Βλ. Kyle 1990, 294.

²⁶⁹ Βλ. Young 2004, 32.

²⁷⁰ Mouratidis 2012, 18.

²⁷¹ Βλ. ανωτέρω σημ. 257.

²⁷² Decker 2004, 143.

²⁷³ Βλ. σχετικά Ηροδότου, *Ιστορίαι* Θ, 33, όπου αναφέρεται ότι ο Τισσαμενός θα ανακηρυσσόταν νικητής στο πένταθλο αλλά για ένα αγώνισμα "πάλαισμα" όπου ηττήθηκε από τον Ιερώνυμο, απέτυχε. Βλ. και Ξενοφώντος *Έλληνικῶν* VII.4. 29, όπου ο συγγραφέας αναφερόμενος στις πολεμικές εχθροπραξίες του 364 π.Χ., οι οποίες διεξάγονταν εντός της Άλτεως μεταξύ Αρχαίων και Ηλείων, αναφέρει ότι είχαν τελειώσει τα δρομικά αγωνίσματα του πεντάθλου και αυτοί οι οποίοι είχαν έλθει για να λάβουν μέρος στο αγώνισμα της πάλης δεν πάλευαν εντός του σταδίου αλλά στον χώρο μεταξύ του σταδίου και του βωμού.

πρώτο εν σειρά αγώνισμα δεν υπάρχει συμφωνία και άλλοι μελετητές κατατάσσουν το αγώνισμα του άλματος ως πρώτο διεξαγόμενο²⁷⁴ ενώ άλλοι κλίνουν προς το αγώνισμα του δρόμου.²⁷⁵ Θεωρώ ότι θα ήταν εύλογο σε ένα σύνθετο αγώνισμα να προηγούνται τα αθλήματα τα οποία δεν διεξάγονταν αυτοτελώς, όπως το αγώνισμα του άλματος και μετά να έπονται τα άλλα αγωνίσματα. Με την σκέψη αυτή και με το δεδομένο ότι υπάρχει συμφωνία στην έρευνα ότι το αγώνισμα της πάλης ήταν το τελευταίο εν σειρά αγώνισμα, η πιθανή σειρά διεξαγωγής των αγωνισμάτων του πεντάθλου θα ήταν πρώτο το άλμα, άθλημα με ιδιαίτερη τεχνική και δημοφιλές, να έπονται ο ακοντισμός και η δισκοβολία και το αγώνισμα να συμπληρώνεται με τον αγώνα σταδίου, ένα αγώνισμα ιδιαίτερα προβεβλημένο, και να κλίνει με το αγώνισμα της πάλης.²⁷⁶ Μια αποσπασματικά σωζόμενη επιγραφή από την Ρόδο, χρονολογούμενη από τον 1^ο αιώνα π.Χ. έως τον 1^ο αιώνα μ.Χ., όπως τουλάχιστον συμπληρώνεται, εμφανίζει το αγώνισμα του άλματος να έπεται της δισκοβολίας.²⁷⁷ Όμως θα πρέπει να έχουμε υπόψη μας ότι η επιγραφή αυτή αναφέρεται στην τέλεση τοπικών αγώνων, όπου ενίοτε εμφανίζονται διαφοροποιήσεις σε σχέση με τους αγώνες της περιόδου.

Το ζήτημα για το οποίο υπήρξε και εξακολουθεί να υπάρχει έντονη διαφωνία μεταξύ των μελετητών είναι η μέθοδος της ανάδειξης του νικητή στο σύνθετο αγώνισμα του πεντάθλου, δοθέντος ότι είναι βέβαιη η απουσία οιαδήποτε είδους βαθμολόγησης στις επιδόσεις ενός εκάστου αγωνίσματος και ο εν τέλει συνυπολογισμός των επί μέρους βαθμολογιών, όπως συμβαίνει σήμερα στο σύνθετο αγώνισμα του δεκάθλου. Πολλές υποθέσεις και προτάσεις έχουν διατυπωθεί σχετικά πλην όμως το ζήτημα αυτό εξακολουθεί να προκαλεί προβληματισμό και διαφωνίες, και φυσικά εκφεύγει των ορίων και του θέματος της παρούσης εργασίας. Εν προκειμένω θα καταγραφούν τα σημεία της έρευνας όπου υπάρχει συμφωνία αλλά και τα θέματα τα οποία εξακολουθούν να στασιάζονται. Βασικό σημείο συμφωνίας της έρευνας αποτελεί το ότι δεν απαιτείτο η νίκη του αθλητή σε όλα τα αγωνίσματα²⁷⁸ και ότι ο αθλητής, ο οποίος θα νικούσε στα τρία πρώτα αγωνίσματα ανακηρύσσονταν νικητής,²⁷⁹ όπως υποδεικνύει και ο όρος *τριακτήρ*,²⁸⁰ μία παραδοχή, η οποία

²⁷⁴ Ο Harris (1964, 78) αναφέρει ότι τα τρία πρώτα αγωνίσματα ήταν οι δύο ρίψεις και το άλμα. Ο Παλαιολόγος (1976, 214) πιθανολογεί ότι οι πένταθλοι άρχιζαν τον αγώνα με το άλμα, άποψη η οποία φαίνεται ότι υιοθετείται και εκ μέρους του Βαλαβάνη (2004α, 414).

²⁷⁵ Ο Gardiner (1930, 177) πιθανολογεί τον δρόμο σταδίου ως πρώτο εν σειρά διεξαγόμενο αγώνισμα, άποψη την οποία αποδέχεται ο Miller (2003, 15) χωρίς όμως να προσθέτει τον επιθετικό προσδιορισμό του πιθανού.

²⁷⁶ Την σειρά αυτή προτείνουν και οι Sinn (2000,41) και Βαλαβάνης (2004α, 414) και η πρόταση αυτή επιρρωνύεται και από την παραπάνω αναφορά του Ξενοφώντος, *Ελληνικῶν* VII.4. 29, σύμφωνα με την οποία μετά τα δρομικά αγωνίσματα του πεντάθλου ακολουθούσε η πάλη.

²⁷⁷ Βλ. την SEG 15 : 501 επιγραφή, Miller 2004, αρ. 52 .

²⁷⁸ Gardiner 1930, 178.

²⁷⁹ Swaddling 1999, 62, Βαλαβάνης 2004α, 414.

²⁸⁰ Gardiner 1930, 178, ομοίως και Παλαιολόγος 1976, 214.

βρίσκει έρεισμα και σε σχετική αναφορά του Πausανία.²⁸¹ Σε διαφορετική περίπτωση οι αθλητές, οι οποίοι είχαν καταλάβει τις καλλίτερες θέσεις στα τρία πρώτα αγωνίσματα συνέχιζαν τον αγώνα ενώ οι υπόλοιποι αποκλείονταν. Οι αθλητές, οι οποίοι είχαν προκριθεί συμμετείχαν στο αγώνισμα του δρόμου σταδίου από τα αποτελέσματα του οποίου προέκυπτε ποιοί αθλητές θα αγωνίζονταν στο πέμπτο και τελευταίο αγώνισμα της πάλης από την εξέλιξη του οποίου θα ανακηρυσσόταν ο τελικός νικητής.²⁸² Η προταθείσα εκ μέρους του Ebert σύνθετη και πολύπλοκη μέθοδος ανάδειξης νικητή, επικρίθηκε από μεταγενέστερους ερευνητές, οι οποίοι πρότειναν ένα απλούστερο τρόπο ανάδειξης του νικητή του αγωνίσματος.²⁸³ Οι διατυπωθείσες και πλέον σύνθετες απόψεις, οι οποίες προϋποθέτουν κληρώσεις ζευγών, δεν βρίσκουν έρεισμα στις πηγές και σήμερα δεν έχουν απήχηση.²⁸⁴ Ανεξαρτήτως πάντως των παραπάνω προβλημάτων το αγώνισμα του πεντάθλου έχαιρε ιδιαίτερης εκτίμησης κατά την αρχαιότητα, καθόσον οι αθλητές θα έπρεπε να συνδυάζουν αρμονικά την δύναμη, την ευκινησία και την δεξιοτεχνία καθώς και την αντοχή και δεν είναι τυχαίο ότι ο Αριστοτέλης θεωρούσε τους πενταθλητές ως τους πλέον προικισμένους αθλητές.²⁸⁵ Όμως υπήρχε και η αντίθετη άποψη σύμφωνα με την οποία, οι πενταθλητές θεωρούνταν λιγότερο ειδικοί στο αγώνισμα του δρόμου και της πάλης,²⁸⁶ και είναι χαρακτηριστικό ότι ο γεωγράφος Ερατοσθένης ο Κυρηναίος σύμφωνα με την Σούδα, ονομαζόταν Βήτα και Πένταθλος γιατί ήταν ο δεύτερος καλλίτερος σε όλα τα πεδία της επιστήμης.²⁸⁷ Το γεγονός ότι το πένταθλο απαιτούσε ιδιαίτερα και πολυποίκιλα προσόντα προκύπτει εμμέσως πλην σαφώς από το γεγονός ότι το αγώνισμα του πεντάθλου παιδων εισήχθη στο πρόγραμμα των Ολυμπιακών Αγώνων κατά την 38η Ολυμπιάδα, ήτοι το 628 π.Χ., διεξήχθη δε άπαξ και έκτοτε κατηγορήθη προφανώς λόγω του ότι η διεξαγωγή του εκρίθη επίπονος για τους παίδες²⁸⁸ ενώ αντίθετα σε τοπικούς αγώνες εξακολουθούσε διεξαγόμενο.²⁸⁹

²⁸¹ Πausανίας III, 11, 6, όπου αναφέρεται στον Τισσαμενό από την Ηλεία, γνωστό και από τον Ηρόδοτο, λέγοντας ότι είχε νικήσει σε δύο αγωνίσματα του πεντάθλου, στον δρόμο και στο άλμα, νικήθηκε στην πάλη από τον Ιερώνυμο από την Άνδρο και έχασε την νίκη.

²⁸² Βλ. Sinn 2000, 41, και Βαλαβάνης 2004α, 414 - 416. Η εκδοχή αυτή φυσικά προϋποθέτει ότι το άλμα ήταν το πρώτο εν σειρά διεξαγόμενο αγώνισμα στο πένταθλο, άποψη την οποία δέχονται αμφότεροι οι ανωτέρω μελετητές.

²⁸³ Πρόκειται για την μελέτη του Ebert με τίτλο " *Zum Pentathlon der Antike*," του 1963, η οποία επικρίθηκε από τον Kyle (1990, 291-305) και τον Lee (1995, 41-55).

²⁸⁴ Παλαιολόγου 1976, 214 και Κεφαλίδου 1996, 32.

²⁸⁵ Αριστοτέλης, *Ρητορική*, 1361b, « διὸ οἱ πένταθλοι κάλλιστοι, ὅτι πρὸς βίαν καὶ πρὸς τάχος ἅμα πεφύκασιν».

²⁸⁶ Βλ. Golden 1998, 71

²⁸⁷ Βλ. Σούδα «Ερατοσθένης»

²⁸⁸ Ο Πausανία αναφέρει (V. 9. 1.) ως αιτία κατάργησης του πεντάθλου των παιδων το γεγονός ότι ανεδείχθη νικητής ο Σπαρτιάτης Ευτελίδας, μία αιτιολογία η οποία πρέπει να απορριφθεί με την απλή σκέψη ότι δεν θα ήταν δυνατόν οι Ηλείοι να προεξοφλήσουν και μελλοντικές νίκες των Σπαρτιατών στο αγώνισμα αυτό, ενώ

Το πένταθλο αποτέλεσε ένα ιδιαίτερα προσφιές πεδίο για την αρχαία ελληνική τέχνη και κυρίως την αγγειογραφία²⁹⁰ και τούτο ίσως να οφείλεται αφενός μεν στην σημασία την οποία απέδιδαν στο σύνθετο αυτό άθλημα αφετέρου δε λόγω των αθλητικών οργάνων, τα οποία χρησιμοποιούσαν, δίσκος, αλτήρες, ακόντιο, και τα οποία προσέδιδαν στην παράσταση μεγάλη ποικιλία κινήσεων, συγχρόνως δε ο αγγειογράφος είχε την δυνατότητα συχνά να απεικονίζει ταυτόχρονα τρία ειδικότερα αγωνίσματα.²⁹¹ Πέραν της αγγειογραφίας, το πένταθλο ήταν προσφιές θέμα και για την γλυπτική, όπου βεβαίως κυριαρχεί ο δισκοβόλος του Μύρωνα, ίσως ένα από τα πλέον πολλαπλώς αντιγραμμένα έργα στην γλυπτική, ενώ σύμφωνα με μία άποψη ο δορυφόρος του Πολυκλείτου, μάλλον φέρει ακόντιο πενταθλητή και αποδίδει την ιδέα του γλύπτη για το αρμονικό σώμα.²⁹² Όμως το πένταθλο πέραν του ότι παρείχε την δυνατότητα στους αγγειογράφους να επιδίδονται σε σύνθεση πολυπρόσωπων παραστάσεων και στην απεικόνιση ή υποδήλωση όλων των αγωνισμάτων του, μας κληροδότησε πολλά αθλητικά όργανα, πολλά των οποίων μετά την αρχική τους χρήση ανετέθησαν εκ μέρους του νικητή-αθλητή στην θεότητα. Όμως πολλές φορές οι νικητές-αθλητές ανέθεταν αθλητικά όργανα, τα οποία είχαν κατασκευασθεί ευθύς εξ αρχής με σκοπό την ανάθεση.²⁹³ Η χρησιμότητα των αναθημάτων αυτών είναι ιδιαίτερα σημαντική τόσο για την κατανόηση του τρόπου διεξαγωγής των κατ' ιδίαν αγωνισμάτων του πεντάθλου²⁹⁴ όσο και για πλείστα άλλα θέματα, όπως στον προσδιορισμό της χρήσης του

ταυτόχρονα δεν κατήργησαν και άλλα αγωνίσματα στα οποία πρώτευαν οι Σπαρτιάτες. Βλ. σχετικά Mouratidis 2012, 20. Βλ. επίσης Miller (1975, 199 - 201) ο οποίος επιχειρηματολογεί κατά της άποψης ότι στους αγώνες της Νεμέας διεξαγόταν το αγώνισμα του πεντάθλου για παιδιά.

²⁸⁹ Σύμφωνα με την IG II² 2311 επιγραφή, η οποία χρονικά τοποθετείται στο πρώτο τέταρτο του 4^{ου} αιώνα π.Χ. το πένταθλο παιδών συμπεριλαμβανόταν στο πρόγραμμα των Παναθηναίων. Η Kratzmueller (2004, 39) υποστηρίζει ότι το πένταθλο παιδών διεξαγόταν στα Παναθήναια στην ύστερη Αρχαϊκή και την Κλασική εποχή. Σημειωτέον ότι **α**) στις νικητήριες επιγραφές του Ωρωπού εμφανίζεται το πένταθλο παιδών διεξαγόμενο στα Αμφιαράϊα, τα οποία ακολουθούσαν το πρόγραμμα των Παναθηναίων, βλ. Πετράκος 1997, αριθμ. 520, 521, 524 και 528, **β**) στην με αριθμό SEG 60 : 592 νικητήρια επιγραφή των Ελευθερίων της Λάρισας, χρονολογούμενη περί το 80 -70 π.Χ. το πένταθλο εμφανίζεται διεξαγόμενο στις κατηγορίες παιδών και αγνείων και **γ**) σε σειρά επιγραφών από την Πελασγιώτιδα, χρονολογούμενων τον 2^ο και 1^ο αιώνα π.Χ. καταγράφεται το πένταθλο παιδών ως διεξαγόμενο αγώνισμα, βλ. IG IX 2 525, 528 και 534.

²⁹⁰ Βλ. Legakis 1977, 236 και 276, όπου αναφέρονται οι πρωϊμότερες παραστάσεις δισκοβόλων και αλτών στην αγγειογραφία, χρονολογούμενες στο δεύτερο τέταρτο του 5^{ου} αιώνα π.Χ.

²⁹¹ Miller 2004, 60.

²⁹² Golden 1998, 71.

²⁹³ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο με αρ. κατ. **Δ 19** χάλκινος δίσκος του πενταθλητή Πόπλιου Ασκληπιάδη, από την Ολυμπία, ο οποίος φέρει ομόκεντρους κύκλους και ιδιαίτερα επιμελημένη αναθηματική επιγραφή καθώς και το με αρ. κατ. **Α 21** ζεύγος χάλκινων αλτήρων σε σχήμα κάπρου, από την Δωδώνη.

²⁹⁴ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο με αρ. κατ. **Α 9** αλτήρας του Λακεδαιμόνιου Αικματίδα, για την αναφορά της "ακονιτι" νίκης του.

χώρου εύρεσης ή της λατρευόμενης θεότητας όταν προσδιορίζεται στην αναθηματική επιγραφή.²⁹⁵

ε) Η δισκοβολία ήταν ένα από τα αγωνίσματα του πεντάθλου, το οποίο όπως και το άλμα φαίνεται ότι παλαιότερα αλλά και σε ύστερες εποχές διεξαγόταν και αυτοτελώς.²⁹⁶ Διεξαγόταν στο στάδιο και η ρίψη του δίσκου γινόταν από την βαλβίδα και οι δισκοβόλοι θα πρέπει να χρησιμοποιούσαν πάντοτε τον ίδιο δίσκο κατά την εκτέλεση του αγωνίσματος για λόγους ισοτιμίας ενώ ο Πausanias μας πληροφορεί ότι στον Θησαυρό των Σικυωνίων φυλάσσονταν τρεις δίσκοι για τις ανάγκες του πεντάθλου.²⁹⁷ Για την δισκοβολία και τους δίσκους θα γίνει εκτενής αναφορά στο κεφάλαιο των δίσκων.

στ) Το άλμα ήταν ένα αγώνισμα του πεντάθλου, το οποίο διεξαγόταν στο στάδιο, στο σκάμμα και το βασικό εξάρτημα του άλτη ήταν οι αλτήρες, βάρη λίθινα ή μολύβδινα, τα οποία χρησιμοποιούνταν προκειμένου ο άλτης να επιτύχει καλύτερη επίδοση αλλά και να επιτύχει μία ακριβή προσγείωση στο σκάμμα διότι τότε μόνο το άλμα θα εθεωρείτο έγκυρο. Κατά την διεξαγωγή του αγωνίσματος ο άλτης έτρεχε μέχρι τον βατήρα του σκάμματος, κρατώντας τους αλτήρες, τους οποίους αιωρούσε με δύναμη εμπρός και πίσω και εκτινασσόταν με τα χέρια εμπρός και πριν ή προσγειωθεί απέριπτε τους αλτήρες προς τα πίσω με σκοπό να καταλήξει στο σκάμμα με τα δύο πόδια κλειστά. Αυτές οι κινήσεις απαιτούσαν απόλυτο συγχρονισμό και ακρίβεια και προς τούτο και την διεξαγωγή του αγωνίσματος ένας αυλητής με την μουσική του έδιδε στον άλτη τον κατάλληλο ρυθμό και αρμονικό συντονισμό όλων των κινήσεων του. Τα θέματα αυτά θα εξετασθούν αναλυτικά στο κεφάλαιο των αλτήρων.

ζ) Ο ακοντισμός ήταν το τρίτο βασικό αγώνισμα του πεντάθλου και αναφέρεται διεξαγόμενο στην Ιλιάδα αλλά και την Οδύσεια,²⁹⁸ ενώ δεν εμφανίζεται διεξαγόμενο αυτοτελώς σε μεταγενέστερες εποχές. Η σύνδεση του αγωνίσματος του ακοντισμού με την στρατιωτική αγωγή είναι αναμφισβήτητη. Το ακόντιο ήταν ένας ξύλινος κοντός μήκους περίπου 1,5 έως 2 μέτρων με αιχμή,²⁹⁹ κατά πολύ ελαφρύτερο του πολεμικού, και στο

²⁹⁵ Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν ο με αρ. κατ. Δ 18 ανεπίγραφος χάλκινος δίσκος από την Σικυώνα, στον οποίο η ανάθεση στον Ερμή και τον Ηρακλή προσδιορίζει την επέκταση του Γυμνασίου και ο με αρ. κατ. Α 6 ανεπίγραφος αλτήρας από την Καυκιανιά Ηλείας με την ανάθεση του προς την Αθηνά υποδηλώνει την ύπαρξη ιερού της θεάς στην περιοχή.

²⁹⁶ Βλ. ανωτέρω σημείωση 257.

²⁹⁷ Πausanias VI. 19.4.

²⁹⁸ Στα Ομηρικά έπη οι Αχαιοί στην Τροία και οι μνηστήρες στην Ιθάκη εμφανίζονται να ρίχνουν δίσκο και ακόντιο προς χάριν παιδιάς, (βλ. *Ιλιάς*, Β 771 - 775, *Οδύσεια* δ, 625-627 αντίστοιχα) ενώ ο Αγαμέμνων στα Άθλα του Πατρύγιου ανακηρύσσεται από τον Αχιλλέα νικητής στον ακοντισμό και μάλιστα άνευ αγώνος, *Ιλιάς* Ψ 884-897.

²⁹⁹ Ο Πίνδαρος σε δύο ωδές του (*Ι Πυθόνικος* στ. 44 και *VII Νεμεόνικος* στ. 71) ονομάζει το ακόντιο χαλκοπάραον, ένας επιθετικός προσδιορισμός ο οποίος χρησιμοποιείται στον Όμηρο για τα κέρανα και έχει

κέντρο βάρους του οποίου προσδενόταν μία δερμάτινη λωρίδα με θηλιά, η αγκύλη, μήκους περίπου 40 εκατ. μέσα από την οποία ο ρίπτης περνούσε τον δείκτη και τον μέσο δάκτυλο ενώ με τα άλλα τρία δάκτυλα κρατούσε το ακόντιο. Κατά την στιγμή της ρίψης ο ακοντιστής αφού είχε αφήσει το ακόντιο τραβούσε με δύναμη την θηλιά προς τα εμπρός προκειμένου να δώσει μεγαλύτερη ώθηση αλλά και περιστροφική κίνηση.³⁰⁰ Στο αγώνισμα του ακοντισμού ο στόχος συνίστατο στην επίτευξη της μεγαλύτερης απόστασης στην βολή και όχι στην ακριβή στόχευση.³⁰¹ Μία γραμματειακή πηγή του 5^{ου} αιώνα π.Χ.³⁰² μας δίνει στοιχεία για μία δικαστική διένεξη για ένα νεαρό αγόρι, το οποίο κτυπήθηκε από βολή ακοντίου στο Γυμνάσιο κατά την διάρκεια ασκήσεων, η οποία θέτει το ζήτημα μέτρων ασφαλείας.³⁰³ Οι πηγές δεν παρέχουν πληροφορίες για επιδόσεις αθλητών στον ακοντισμό και μόνο μία ύστερη λατινική πηγή δίνει μία έμμεση πληροφόρηση καθόσον συγκρίνει το μήκος του ιπποδρόμου με το τριπλάσιο του μήκους μιας βολής τόξου ή με το τετραπλάσιο μιας ρίψης ακοντίου.³⁰⁴

η) Οι Έλληνες ονόμαζαν ως «**βαρέα αθλήματα**» την πάλη, την πυγμή και το παγκράτιο, σε αντίθεση με τα άλλα αθλήματα, τα οποία ονομάζονται **κούφα**,³⁰⁵ και σε αντίθεση με την σύγχρονη διεξαγωγή αναλόγων αθλημάτων δεν υπήρχε διάκριση μεταξύ των συμμετεχόντων αναλόγως του βάρους τους παρά μόνο αναλόγως της ηλικίας τους.³⁰⁶

Η **πάλη** ήταν ένα από τα πλέον διαδεδομένα αθλήματα και πολλοί μύθοι αναφέρονταν σε αγώνες πάλης μεταξύ θεών και ημιθέων αλλά και θνητών.³⁰⁷ Σύμφωνα με τον Φιλόστρατο, η πάλη επινοήθηκε από την κόρη του Ερμή Παλαιστρα στα όρη της

θεωρηθεί ότι αναφέρεται σε ένα μεταλλικό περίβλημα του ξύλινου στελέχους του ακοντίου στο άκρο του. Βλ. Harris 1964, 93, Ενjen 2018, 69.

³⁰⁰ Βαλαβάνης 2004α, 422, Golden 2004, 91. Ο Ενjen (2018, 71) παραθέτει ότι κατά την διενέργεια ενός πειράματος στο Πανεπιστήμιο του Κολοράντο, χωρίς να αναφέρει τον χρόνο διενέργειας, απεδείχθη ότι οι ρίψεις με την χρήση αγκύλης είχαν μεγαλύτερο μήκος βολής κατά ποσοστό 20 % τουλάχιστον.

³⁰¹ Βλ. Λουιανός, *Ανάγκαις*, 31. Αντίθετα στα Παναθήναια υπήρχε το αγώνισμα του αφ' ίππου ακοντισμού, όπου όμως σημασία είχε η ορθή στόχευση και όχι η μεγαλύτερη απόσταση ρίψης του ακοντίου.

³⁰² Αντιφών, *Τετραλογίες 2, Απολογία Φόνου Ακουσίου*

³⁰³ Ο Decker (2004, 152) αναφερόμενος στο ζήτημα αυτό, εκτιμά ότι ένα μέτρο ασφαλείας, το οποίο θα λαμβανόταν θα πρέπει να συνίστατο οι θεατές να μην καταλαμβάνουν εκείνα τα τμήματα του σταδίου όπου υπήρχε κίνδυνος από την εκτροπή του ακοντίου να υπάρξει κάποιο ατύχημα.

³⁰⁴ Statius, *Thebaid*, VI, 353. Βλ. Harris 1964, 95-97, ο οποίος με βάση την πηγή αυτή, υπολογίζει μία βολή ακοντίου περίπου στα 300 πόδια, ήτοι περίπου στα 91,50 μέτρα.

³⁰⁵ Ο Πausανίας στο VI.24.1 αναφερόμενος στο Γυμνάσιο της Ήλιδος, προσδιορίζει ότι τα βαρέα αθλήματα διεξάγονταν μετά το μεσημέρι, χωρίς όμως να αναφέρει ποια αθλήματα θεωρεί ως τσιαύτα. Αντίθετα ο Φιλόστρατος προβαίνει σε συγκεκριμένη διάκριση μεταξύ ελαφρών και βαρέων αθλημάτων στα οποία μάλιστα συμπεριλαμβάνει και την δισκοβολία. Βλ. *Γυμναστικός 3*.

³⁰⁶ Βαλαβάνης 2004α, 424.

³⁰⁷ Ο Δίας παλεύει με τον Κρόνο και αφού τον νικά τον αναγκάζει να εξεμέσει τα αδέρφια του, τα οποία είχε καταβροχθίσει, ο Ηρακλής παλεύει με τον Χάροντα για να μην του επιτρέψει να πάρει την Άλκηστη στον Κάτω Κόσμο, ο ίδιος ημίθεος νικά στην πάλη τον Ανταίο, ο Θησεύς νικά τον Κερκύονα, ενώ και η νύμφη Αταλάντη παλεύει με τον Πηλέα και τον νικά, για να αναφερθούν μόνο ελάχιστα παραδείγματα.

Αρχαδίας,³⁰⁸ ενώ ο Πausανίας θεωρεί ότι ο Θησεύς επινόησε πρώτος την *παλαιστινήν τέχνην*.³⁰⁹ Στους πανελλήνιους αλλά και στους τοπικούς αγώνες διεξαγόταν αυτοτελώς αλλά συμπεριλαμβανόταν και στο πένταθλο, ως τελευταίο και καθοριστικό για την νίκη άθλημα. Η πάλη εισήχθη στην Ολυμπία κατά την 18^η Ολυμπιάδα,³¹⁰ ήτοι το 708 π.Χ. μαζί με το πένταθλο και το γεγονός ότι υπήρξε το πρώτο αγώνισμα, το οποίο εισήχθη μετά τα δρομικά αγωνίσματα, όπως επίσης ότι ο χώρος άσκησης στο γυμνάσιο πήρε το όνομά του, παλαιστρα, καταδεικνύουν την σημασία, την οποία απέδιδαν οι αρχαίοι Έλληνες στο συγκεκριμένο αγώνισμα. Η πάλη διακρινόταν στην ορθή πάλη, στην οποία νικητής αναδεικνυόταν αυτός ο οποίος έριχνε κάτω τον αντίπαλό του τρεις φορές και στην κάτω πάλη ή αλίνδηση, η οποία ξεκινούσε από την όρθια θέση και συνεχιζόταν και στο έδαφος μέχρις ότου κάποιος από τους παλαιστές να αποδεχθεί την ήττα του.

Η **πυγμαή** ήταν πανάρχαιο αγώνισμα και απεικονίζεται στην τέχνη ήδη από την εποχή του Χαλκού,³¹¹ περιλαμβάνεται στα αγωνίσματα των επιτάφιων αγώνων προς τιμήν του Πατρόκλου,³¹² και εμφανίζεται αρκετά πρώιμα στην αγγειογραφία.³¹³ Ένα σημαντικό στοιχείο στο αγώνισμα ήταν η χρήση ιμάντων, οι οποίοι ήσαν λωρίδες, από δέρμα βοδιού, μήκους τριών μέτρων, και τυλίγονταν στην παλάμη και τον καρπό των παλαιστών, με αποτέλεσμα να δίδονται ισχυρότερα κτυπήματα ταυτόχρονα δε να παρέχεται και προστασία.³¹⁴ Αργότερα και περί τον 4^ο αιώνα π.Χ. οι ιμάντες ενισχύονται από σκληρό δέρμα και παραγεμίσματα από μαλλί, γνωστοί ως «οξείς ιμάντες» ενώ κατά την περίοδο των ρωμαϊκών χρόνων, προστίθενται στους ιμάντες και μεταλλικά στοιχεία.³¹⁵ Κατά την διεξαγωγή του αγωνίσματος δεν υπήρχε περιορισμός χρόνου και χώρου και ο αγώνας συνεχιζόταν μέχρις ότου ο αντίπαλος αποδεχθεί την ήττα του, με την ανύψωση του δείκτη

³⁰⁸ Φιλόστρατος, *Είκοτες*, 2. 32. 1. αναφέρει « Παλαιστρα γάρ ή Έρμου ήβήσασα νυν έν Αρχαδία πάλην εΰρηκε ».

³⁰⁹ Βλ. σχετικά Πausανίας I, 39, 3, «παλαιστινήν γάρ τέχνην εΰρε Θησεύς πρώτος και πάλης κατέστη ύστερον άπ' εκείνου διδασκαλία».

³¹⁰ Βλ. σχετικά Πausανίας V, 8, 7.

³¹¹ Βλ. το λίθινο ρυτό από την Αγία Τριάδα Κρήτης, χρονολογούμενο στο δεύτερο μισό του 16^{ου} αιώνα π.Χ. όπου σε δύο ζώνες απεικονίζονται δύο ζεύγη παλαιστών, Αρχαιολ. Μουσείο Ηρακλείου, 257, καθώς επίσης και την τοιχογραφία των πυγμαίων από το δωμάτιο B1 του κτηρίου B της Θήρας, Decker 2004, 32-33.

³¹² Βλ. *Ίλιάς* Ψ, 653- 699 όπου νικητής ανεδείχθη ο Επειός.

³¹³ Βλ. τον υπογεωμετρικό βοιωτικό κρατήρα, ο οποίος χρονολογείται περί το 690-670 π.Χ., και εμφανίζει ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθόσον απεικονίζεται μία αξιοσημείωτη διαφορά όγκου στα σώματα των παλαιστών, EAM (αριθμ. 12896).

³¹⁴ Είναι αξιοσημείωτο ότι στις παλαιότερες απεικονίσεις πυγμαχίας οι αγωνιζόμενοι εμφανίζονται να φορούν μόνο ένα γάντι, μία επισήμανση η οποία στηρίζεται στην τοιχογραφία των πυγμαίων από το δωμάτιο B1 του κτηρίου B της Θήρας, βλ. Ντούμας 1999, 110, όπως επίσης στον υπογεωμετρικό βοιωτικό κρατήρα του EAM 12896, βλ. Προσκυνητοπούλου 1989α, αρ. 24.

³¹⁵ Οι ιμάντες αυτοί αναφέρονται ως caestus και είναι δυνατόν να προκαλέσουν θανατηφόρα πλήγματα. Βλ. Φιλόστρατος, *Γυμναστικός* 10. Γενικά για τους ιμάντες και την εξέλιξή τους βλ. Scanlon 1986, 110- 114 και Αλμπανίδης 2004, 152 -158.

του ενός χεριού, ήτοι την κίνηση του *ἀπαγορεύειν*. Σε περίπτωση μεγάλης διάρκειας του αγώνα εφαρμοζόταν η διαδικασία της κλίμακος κατά την οποία καθέννας από τους πυγμάχους δεχόταν ένα πλήγμα στο κεφάλι χωρίς να προβάλλει αντίσταση ή ελιγμό αποφυγής.³¹⁶

Το **παγκράτιο** αποτελούσε συνδυασμό της πάλης και της πυγμής και κατά την διεξαγωγή του επιτρέπονταν τα πάντα, πλην του *δάκνειν* και *όρύττειν*,³¹⁷ ενώ το *λακτίζειν* φαίνεται ότι ήταν ουσιώδης τεχνική.³¹⁸ Το παγκράτιο δεν αναφέρεται στα Ομηρικά Έπη και εισήχθη το πρώτον στην 33^η Ολυμπιάδα, ήτοι το 648 π.Χ. αρκετά αργότερα από την πάλη και την πυγμή, παρά ταύτα όμως και παρά την ιδιαίτερη σκληρότητα του αγωνίσματος, απέκτησε σύντομα μεγάλη δημοφιλία ακόμη και στους κύκλους της αριστοκρατίας δοθέντος ότι σε σύνολο σαράντα έξι (46) σωζόμενων ωδών του Πινδάρου οκτώ (8) ωδές εξυμνούν επτά (7) παγκρατιαστές, ποσοστό ιδιαίτερα υψηλό.³¹⁹ Ένα ενδιαφέρον ζήτημα το οποίο προκύπτει συνίσταται στην εκ μέρους των παγκρατιαστών δυνατότητα χρήσης ή μη ιμάντων.³²⁰

³¹⁶ Βλ. Βαλαβάνης 2004α, 428-9.

³¹⁷ Οι Σπαρτιάτες φαίνεται ότι επέτρεπαν και αυτές τις πρακτικές πλην όμως οι κανόνες των Ηλείων δεν τις επέτρεπαν αν και δεν απαγόρευαν τον στραγγαλισμό. Βλ. Gardiner 1930, 212. Βλ. επίσης και Enjen (2018, 105), ο οποίος επαναλαμβάνει ότι αυτοί οι απαγορευτικοί κανόνες δεν ίσχυαν στην Σπάρτη και επιπλέον ότι η πρακτική του *δάκνειν* ήταν τόσο ευρέως διαδεδομένη, παρά τους απαγορευτικούς κανόνες, και για τον λόγο αυτό οι αθλητές του παγκρατίου αποκαλούνταν *λέοντες*.

³¹⁸ Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Γαληνός, διάσημος ιατρός του 2^{ου} αιώνα μ. Χ., στην κριτική του για την ανύπαρκτη κοινωνική χρησιμότητα του αθλητισμού, αναφέρει ότι ήταν δυνατόν να γραφεί στην ιστορία ότι στο παγκράτιο ένας όνος νίκησε τους άνδρες «είκοστή και πρώτη Όλυμπιάς ἦν, ὅτι' ἔνικα ὄγκητῆς.» Βλ. Γαληνός, *Προτρεπτικός* 9-14.

³¹⁹ Αναφέρεται ότι οκτώ (8) ωδές επαινούν επτά παγκρατιαστές δοθέντος ότι ο V και VI *Ίσθμιόνικος* αναφέρονται σε δύο νίκες του Λιγινήτη αθλητή Φυλακίδα στο παγκράτιο παιδών, ο μεν VI στο παγκράτιο παιδών, ο δε V στο παγκράτιο ανδρών.

³²⁰ Μία ύστερη γραμματειακή πηγή (Σχόλιο στον V *Νεμεόνικο* του Πινδάρου, 89) αναφέρει ότι «ἐπειδὴ πρότερον ὁ Θησεὺς Ἀθηναῖος ὦν εὔρε παγκράτιον ἄνευ μυρμηγκίων», και εξ αυτού συνάγεται ότι το αγώνισμα διεξαγόταν με την χρήση ιμάντων και σε δύο τουλάχιστον απεικονίσεις της αγγειογραφίας ενώ το απεικονιζόμενο αγώνισμα είναι το παγκράτιο, οι αγωνιζόμενοι φέρουν ιμάντες. Πρόκειται για ένα μελανόμορφο σύφο χρονολογούμενο περί το 500 π.Χ. (MMNY 06.1021.49) και ένα Παναθηναϊκό αμφορέα από την Ερέτρια, χρονολογούμενο στο 360/59 π.Χ. (EAM 20045). Παλαιότερα αυτό είχε θεωρηθεί σφάλμα του αγγειογράφου αλλά νομίζω ότι η εκ μέρους του Βαλαβάνη (1991, 134-135) προτεινόμενη εκδοχή ότι δηλ. στο παγκράτιο υπήρχε η δυνατότητα οι αθλητές να φέρουν ιμάντες είναι βάσιμη, δοθέντος μάλιστα ότι η χρήση των λεγομένων «μειλιχίων» ιμάντων ενίσχυε την δυνατότητα να καταφέρουν πλήγματα δια της πυγμής αλλά ταυτόχρονα δεν απέκλειε την δυνατότητα των λαβών, αφού τα δάκτυλα των χεριών παρέμεναν ελεύθερα. Την άποψη ότι οι παγκρατιαστές είχαν το δικαίωμα να φορούν πυγμαχικούς ιμάντες αποδέχεται και ο Αλμπανίδης βλ. 2004, 166.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ

ΤΑ ΟΡΓΑΝΑ ΑΘΛΗΣΕΩΣ ΩΣ ΑΝΑΘΗΜΑΤΑ ΑΘΛΗΤΩΝ

Η αφιέρωση ενός αθλητικού οργάνου στην θεότητα ως ευχαριστήριο ανάθημα εκ μέρους του νικητή αθλητή είναι συνήθης πρακτική, η οποία αναφέρεται στις πηγές³²¹ και βεβαίως δεν ήταν άγνωστη και σε άλλες κατηγορίες αναθετών.³²² Όμως δεν είχαν όλοι οι αθλητές την δυνατότητα ανάθεσης αθλητικών οργάνων και τούτο διότι μόνο και κυρίως οι πενταθλητές χρησιμοποιούσαν αθλητικό εξοπλισμό. Οι δερμάτινοι ιμάντες, τους οποίους χρησιμοποιούσαν οι πύκτες, ενδεχομένως δε και οι παγισιαστές, λόγω του φθαρτού υλικού, της μικρής εγγενούς αξίας τους αλλά και της αδυναμίας καταγραφής αναθηματικής επιγραφής δεν ήταν πρόσφοροι προς ανάθεση. Αντιθέτως οι σπλεγίδες και οι αρύβαλλοι, αν και δεν ήταν πρωτογενώς απαραίτητα όργανα διεξαγωγής ενός αγωνίσματος, αλλά αποτελούσαν μέρος του βοηθητικού εξοπλισμού αναγκαίου για την προετοιμασία των αθλητών, ανατίθεντο όχι πάντως συχνά, και το ζήτημα αυτό θα εξετασθεί στο οικείο κεφάλαιο των σπλεγίδων. Οι πενταθλητές κατά την διεξαγωγή των αγωνισμάτων της δισκοβολίας και του άλματος,³²³ απαραίτητως χρησιμοποιούσαν τον δίσκο και τους αλτήρες, όργανα, τα οποία εν συνεχεία και σε περίπτωση νίκης τους είχαν την δυνατότητα να αναθέσουν προς την θεότητα. Ως εκ τούτου θα εξετασθούν οι δίσκοι και οι αλτήρες ως βασικά όργανα αθλήσεως, τα οποία ανατίθεντο στα ιερά, εν συνεχεία δε όσες εκ των σωζομένων σπλεγίδων είναι δυνατόν να θεωρηθούν ως αναθήματα.

³²¹ Βλ. Laser (1987, T61) όπου αναφέρεται στην εκ μέρους των Αργοναυτών ανάθεση δίσκων στην Κολχίδα.

³²² Ενδεικτικά παραδείγματα αποτελούν **α)** οι εκ μέρους των νικητών πολεμιστών αναθέσεις τμημάτων της δικής τους πολεμικής εξάρτισης, όπως λ.χ. το κράνος του στρατηγού Μιλτιάδη, το οποίο επεγράφη και ανετέθη παρ' αυτού στον Ολύμπιο Δία, βλ. Mallwitz & Herrmann 1980, 95, Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας Β 2600, **β)** η εκ μέρους των γυναικών ανάθεση κυρίως στην Άρτεμη και στην Αθηνά, των οργάνων και εργαλείων ύφανσης ενδυμάτων όπως τα επίνητρα και τα υφαντικά βάρη, βλ. Wagner 1997, 70, Meijden Zanoni 2010, 151-2.

³²³ Οι πενταθλητές κατά την διεξαγωγή του αγωνίσματος του ακοντισμού χρησιμοποιούσαν βεβαίως το ακόντιο, το οποίο όμως δεν ήταν όργανο πρόσφορο προς ανάθεση διότι ο κοντός αποτελείτο από λεπτό ξύλο και ήταν φθαρτό όπως άλλωστε και η δερμάτινη ακύλη, ενώ η χάλκινη αιχμή ήταν μικρή και απρόσφορη προς ανάθεση. Σε ένα αναθηματικό αποθέτη όμως στο ιερό του Διός στην Νεμέα έχουν βρεθεί αιχμές ακοντίων μαζί με ένα σιδερένιο δίσκο ρίψεως, ένα μολύβδινο αλτήρα, μία σπλεγίδα και αγγεία πόσεως συναγομένου εξ αυτού ότι μετά από μία επιτυχή διεξαγωγή του αγωνίσματος του πεντάθλου και την επακολούθησα γιορτή, τα αθλητικά όργανα και τα αγγεία ανατέθηκαν στον Δία. Βλ. St. Miller 1982, 79, Miller 2005, 46.

I. ΟΙ ΔΙΣΚΟΙ

Το ουσιαστικό **δίσκος** προέρχεται από το απαρέμφατο *διεῖν* του ρήματος *δίω*, το οποίο σημαίνει ρίπτω,³²⁴ και ως εκ τούτου το ουσιαστικό αυτό προσδιορίζει εννοιολογικά το αντικείμενο, το οποίο ρίπτεται ή εξακοντίζεται.³²⁵ Στα Ομηρικά έπη το ουσιαστικό *δίσκος* απαντάται σε τρία χωρία, στην *Ιλιάδα*, όπου οι άνδρες στην ανάπαυλα της μάχης διασκιεδάζουν με την ρίψη δίσκων και ακοντίων,³²⁶ και σε δύο χωρία της *Οδύσσειας*, στο ένα όπου η εκ μέρους των μνηστήρων ρίψη δίσκων και ακοντίων εμφανίζεται ως τρόπος διασκέδασης τους ενώ στο άλλο ο Οδυσσεύς συμμετέχει και κατανικά τους Φαίαιες στο διεξαγόμενο αγώνισμα της δισκοβολίας, μάλιστα δε στο χωρίο αυτό προσδιορίζεται το υλικό του δίσκου ως λίθος.³²⁷ Ενώ όμως η χρήση του όρου *δίσκος* είναι δεδομένη στα Έπη, αντιθέτως στα «ἄθλα ἐπὶ Πατρόκλῳ», ο Αχιλλέας όταν αναγγέλλει την διεξαγωγή του έκτου εν σειρά αγωνίσματος αθλοθετεί έναν σόλο, ακατέργαστη μάζα τετηγμένου σιδήρου, ο οποίος θα ήταν ταυτοχρόνως το όργανο ρίψης αλλά και το έπαθλο, το οποίο θα απονέμονταν στον νικητή του αγωνίσματος. Η αναφορά αυτή,³²⁸ η οποία αναμφίβολα αποτελεί ένα αναχρονισμό του έπους³²⁹ δημιούργησε προβληματισμό στην έρευνα όχι μόνο για το υλικό του δίσκου αλλά και για την καταγωγή του αγωνίσματος.³³⁰ Ο σόλος ήταν ένας

³²⁴ Το ρήμα *δίω* είναι σε αχρησία στον ενεστώτα και απαντάται μόνο στον αόριστο δεύτερο, βλ. σχετικά Δημητράκου, Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης, 1955, ανατύπωση 2000.

³²⁵ Ο Jüthner (1968, 228) αναφέρει ότι η προέλευση του όρου *δίσκος* είναι απολύτως διαφανής, την ανάγει δε στην ρίζα *dic*, η οποία σημαίνει εκσφενδονίζω.

³²⁶ Ομήρου, *Ίλιάς*, Β. στ. 770 επ. «λαοὶ δὲ παρὰ ῥήγμινι θαλάσσης δισκοῖσιν τέροντο καὶ αἰγανέησιν ἰέντες τόξοισίν».

³²⁷ Ομήρου, *Όδύσσεια*, δ στ. 625, «μνηστήρες δὲ πάροιθεν Όδυσσεύος μεγάροιο δισκοῖσιν τέροντο καὶ αἰγανέησιν ἰέντες» και θ 186 επ. «ἦ ῥα, καὶ αὐτῷ φάρε ἀνάϊζας λάβε δίσκον μείζονα καὶ πάχετον, στιβαρώτερον οὐκ ὀλίγον περ ἢ οἶψ Φαίηκες ἐδίσκειον ἀλλήλοισιν».

³²⁸ Ομήρου, *Ίλιάς*, Ψ στ. 826-7 «Αὐτὰρ Πηλεΐδης θῆκεν σόλον αὐτοχόωνον δν πρὶν μὲν ῥίπτασκε μέγα σθένος Ηετίωνος».

³²⁹ Βλ σχετικά Mouratidis (1990, 15), ο οποίος επισημαίνει ότι η αθλοθέτηση του όγκου σιδήρου ως έπαθλου το οποίο ήταν ένα αντικείμενο αξίας, αντανάκλα στις συνθήκες της εποχής του Χαλκού, όμως αμέσως μετά ο ποιητής εισάγει ένα αναχρονισμό της εποχής του Σιδήρου, λέγοντας ότι ο νικητής θα καλύψει τις ανάγκες του σε σίδηρο για μία πενταετία. Ομοίως Decker 2004, 52.

³³⁰ Ειδικότερα υποστηρίχθηκε ότι η ρίψη του δίσκου έγινε γνωστή στους Αχαιούς από τους Κίλικες, στους οποίους βασίλευε ο Ηετίων, την πόλη του οποίου Θήβα, κυρίευσε ο Αχιλλέας και έλαβε σαν λάφυρο και τον σόλον αὐτοχόωνον, τον οποίο κατείχε ο Ηετίων και συνήθιζε να ασκείται με την ρίψη του. Βλ. Decker 2004, 52 και 144-5. Μία παρεμφερής άποψη εκφράζεται από τον Florian (2004,104), ο οποίος όχι μόνο αποδίδει την καταγωγή του σόλου στην Ανατολή, αλλά μάλιστα προσδιορίζει την αρχή της ρίψης από την φόρτωση και εκφόρτωση των σόλων από το πλήρωμα των φορηγών πλοίων, τα οποία μετέφεραν τους σόλους, ως εμπορικά αγαθά από την Ανατολή προς τα λιμάνια της Μεσογείου. Όμως η άποψη αυτή είναι τουλάχιστον αμφιβόλου βεβαιότητας καθόσον ανεξαρτήτως της χρήσης του όρου σόλος, στον στίχο 523 της ίδιας ραψωδίας Ψ της *Ιλιάδος*, χρησιμοποιείται ο όρος *δίσκουρα* προκειμένου να προσδιορίσει την απόσταση μεταξύ δύο κινουμένων αρμάτων, τα οποία συμμετέχουν στο αγώνισμα της αρματοδρομίας, και είναι προφανές ότι η καθιέρωση του όρου *δίσκουρα* ως μέσου μέτρησης απόστασης, έστω και εάν αναφερόμεθα σε ποιητικό λόγο, προϋποθέτει την μακροχρόνια προγενέστερη χρήση του δίσκου, από τις ρίψεις του οποίου και τις αντίστοιχες αποστάσεις προέκυψε η χρήση του όρου. Ο όρος *δίσκουρα* προέρχεται από συνίζηση των όρων

όγκος ακατέργαστου σιδήρου, ο οποίος μάλιστα σύμφωνα με την εξαγγελία του αθλοθέτη Αχιλλέα, θα κάλυπτε τις ανάγκες του νικητή σε σίδηρο για μια μεγάλη χρονική περίοδο πέντε ετών, ήτοι στην περίπτωση αυτή ο σόλος δεν είναι μόνο αθλητικό όργανο αλλά και εμπορικό αγαθό, και για τον λόγο αυτό δίδεται και σαν έπαθλο. Οπωσδήποτε θα πρέπει να επισημανθεί ότι παρόμοιοι όγκοι χαλκού, προερχόμενοι από ναυάγια και μεταφερόμενοι ως εμπορικά αγαθά, έχουν διασωθεί και μας παρέχουν μία αντίστοιχη εικόνα του σόλου του Ομήρου³³¹ ενώ ο Harris παρέχει ένα παράδειγμα προερχόμενο από την Βρετανία της Ρωμαϊκής εποχής.³³² Αξιοσημείωτο είναι ότι η χρήση του όρου «σόλος» απαντάται στον Όμηρο άπαξ στον συγκεκριμένο στίχο και επανεμφανίζεται μόνο μετά την πάροδο πολλών αιώνων και σε ύστερους συγγραφείς, οι οποίοι όντες μιμητές του Ομήρου είναι εύλογο να χρησιμοποιούν ομηρικούς όρους.³³³ Ο Gardiner πιστεύει ότι το τμήμα της ραψωδίας Ψ της Ιλιάδος αποτελεί μεταγενέστερη παρεμβολή και η χρήση του όρου «σόλος» έχει στόχο να προσδώσει στο κείμενο ένα αρχαϊκό αποτύπωμα,³³⁴ καταλήγει δε ότι η διαφορά μεταξύ του σόλου και του δίσκου συνίσταται αφενός μεν στο σχήμα, ο δίσκος είναι πεπλατυσμένος ενώ ο σόλος στρογγυλός, αφετέρου δε στο υλικό καθόσον ο σόλος είναι πάντα από μέταλλο ενώ ο δίσκος τουλάχιστον κατά την ομηρική εποχή είναι λίθινος,³³⁵ άποψη, η οποία συνάδει με τα αναφερόμενα από τον Σχολιαστή της Ιλιάδος.³³⁶

δίσκου ούρα, οι οποίοι απαντώνται στον στίχο 431 της ίδιας ραψωδίας. Στο ίδιο συμπέρασμα, ότι δηλ. η χρήση των όρων δίσκου ούρα στον στίχο 431, για να προσδιορισθεί η ορμή της ρίψης αλλά και η απόσταση της βολής, προϋποθέτουν πολύχρονη εξάσκηση στην δισκοβολία στον ελληνικό κόσμο, καταλήγει και ο Patrucco 1972, 133.

³³¹ Βλ. Bass 1967, 78-81. Το ναυάγιο έχει χρονολογηθεί στον 13^ο αιώνα π.Χ., οι δε καλλίτερα διατηρούμενοι σόλοι έχουν διάμετρο από 19,5 εκ. έως 22,5 εκ. και βάρος από 1.350 γραμμ. έως 5.500 γραμμ.

³³² Harris 1964, 85, πιν. 9 α.

³³³ Ο όρος επανεμφανίζεται στα *Αργοναυτικά* του Απολλώνιου του Ροδίου (3^{ος} αιώνας π.Χ.) και δη 3. 1364 «δεινόν Ένυαλίου σόλον Άρεος», 4. 851- 3, «τοὺς δ' εὔρεν παρὰ νηὶ σόλω ῥιπήσι τ' ὀιστῶν τερπομένους». Πολύ αργότερα ο όρος εμφανίζεται στο έργο *Τά μεθ' Όμηρον* του Κόϊντου Σμυρναίου (4^{ος} αιώνας μ.Χ.) όπου στην περιγραφή των επιταφίων αγώνων προς τιμήν του Αχιλλέα αναφέρεται «Αὐτίκα δ' αὔτε σόλον περιμήεά τε βριαρόν τε πολλοὶ πειρήσαντο θοῆς ἀπὸ χειρὸς ἰήλαι».

³³⁴ Βλ. Gardiner 1910, 24, ο οποίος μάλιστα πιθανολογεί την σύνδεση του όρου σόλος με την σημιτική *sela*, η οποία σημαίνει βράχος.

³³⁵ Gardiner 1907, 1 -5.

³³⁶ *Scholia Vetera*, Ιλιάδος, Ραψωδία Ψ στ. 826, διαφέρει σόλος και δίσκος, ὅτι ὁ μὲν δίσκος πλατὺς ἐστὶ καὶ κυλιωτερός, ὁ δὲ σόλος στρογγύλος καὶ σφαιροειδής. Εν τέλει θα πρέπει να σημειωθεί η φερόμενη ανεύρεση της λέξης «σόλος» επί ενός χάλκινου δίσκου, ο οποίος βρέθηκε στις όχθες του Αλφειού κατά το πρώτο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα. Ο Gardiner (1907, 3) αναφέρεται στην επιγραφή και σημειώνει ότι «but without further information the evidence is worthless». Στο έργο *Inscripfien von Olympia* του 1896 περιλαμβάνεται η με αριθμό *InvO* 702 επιγραφή «σόλος» χωρίς όμως σχέδιο. Όπως προκύπτει από την αναφορά του Pouqueville στο έργο του *Voyage dans la Grèce* (Tome IV σελ. 301) φαίνεται ότι ο Γάλλος περιηγητής είχε δει τον ενεπιγραφο δίσκο καθόσον δίνει το βάρος του 8 λίβρες (3.628 γραμμ.) και διάμετρο 7,5 ιντσών (19 εκ.). Όμως μετά την παραπάνω αναφορά του Gardiner ουδεμία σχετική αναφορά υπάρχει στην βιβλιογραφία.

Όπως προελέχθη το αγώνισμα της δισκοβολίας εμφανίζεται κατά τις πρωϊμότερες εποχές διεξαγόμενο αυτοτελώς, από την αρχαϊκή εποχή όμως και μετά διεξάγεται μόνο στα πλαίσια του πεντάθλου, ενώ η αυτοτελής διεξαγωγή του περιορίζεται μόνο σε τοπικούς και μικρότερης εμβελείας αγώνες.³³⁷ Οι λόγοι της απώλειας της αυτοτέλειας του αγωνίσματος της δισκοβολίας αλλά και του άλματος, όπως προκύπτουν από τις πηγές και τις απόψεις των ερευνητών εξετάστηκαν παραπάνω στα περί του πεντάθλου.

A. Το υλικό, η μορφή, το βάρος και οι διαστάσεις του δίσκου.

Η αρχαία Γραμματεία δεν μας παρέχει σχετικές πληροφορίες ad hoc για τα θέματα αυτά, προφανώς διότι απευθυνόταν σε ένα κοινό στο οποίο τέτοιες γνώσεις εθεωρούντο δεδομένες και όπως επισημαίνει ο Harris «What is known to everyone is seldom described».³³⁸ Οι ελάχιστες πληροφορίες για το υλικό του δίσκου, πέραν των όσων μας παρέχουν τα Έπη, προέρχονται από αναφορές του Πινδάρου, του Λουκιανού, του Πausανία, του Φιλόστρατου και από τα σχόλια του Ευσταθίου στην Οδύσσεια. Ο Πίνδαρος αναφερόμενος στους δίσκους προσδιορίζει το υλικό τους ως λίθινο,³³⁹ μία αναφορά η οποία μάλλον αναφέρεται σε δίσκους προγενέστερης εποχής δοθέντος ότι ήδη στην εποχή ακμής του ποιητή, ήτοι το πρώτο μισό του 5^{ου} αιώνα π.Χ. οι δίσκοι κατασκευάζονταν ήδη από μέταλλο, κυρίως χαλκό και λιγότερο από σίδηρο, όπως προκύπτει από επαρκώς χρονολογημένα αρχαιολογικά ευρήματα.³⁴⁰ Ο Λουκιανός στον διάλογό του *Ανάχαρις* μας παραδίδει χρήσιμες πληροφορίες όχι μόνο για το υλικό του δίσκου, χαλκός, και το σχήμα του, στρογγυλό, αλλά επί πλέον τον χαρακτηρίζει ως βαρύ και

³³⁷ Η άποψη εκφράζεται από πολλούς ερευνητές όπως ο Gardiner, 1910, 337, ο Moretti 1953, 12, ο Patrucco 1972, 139, υποστηρίζεται δε ευθέως από μία επιγραφή, η οποία προέρχεται από την Ολβία, όπου στους τοπικούς αγώνες καταγράφονται οι νικητές στο αγώνισμα της δισκοβολίας και του άλματος, βλ. Latyshev, 1916, 153. Επιπλέον η αναθηματική επιγραφή στον με αρ. κατ. Δ 1 δίσκο του Εύσοϊδα, δίδει στοιχεία για να υποστηριχθεί η άποψη ότι η σχετική νίκη αναφέρεται σε τοπικούς αγώνες στην Κεφαλλονιά ενώ η παράσταση δισκοβόλου στα αργυρά τετράδραχμα της Κω, του πρώτου μισού του 5^{ου} αιώνα π.Χ. δεν αποκλείεται να συνδέεται με την τέλεση τοπικών αγώνων, βλ. Robinson 1949, 337. Θα πρέπει να επισημανθεί ότι στο με αριθμό 26. 115. απόσπασμα του ιστορικού Φερεκύδη, ο οποίος έδρασε τον 5^ο αιώνα π.Χ. αναφέρεται ότι όταν συνέβη ο ακούσιος φόνος του Ακρίσιου από τον Περσέα κατά την διεξαγωγή του αγωνίσματος της δισκοβολίας, το αγώνισμα διεξάγεται αυτοτελώς «Καί ὁ Περσεύς ἀποδύεται εἰς τὸν ἀγῶνα, καὶ λαβὼν τὸν δίσκον, δισκεύει· τὸ δὲ πένταθλον οὐπω ἦν, ἀλλ' ἰδίᾳ ἕνα ἕκαστον τῶν ἄθλων ἤθλου», ενώ στην μεταγενέστερη χρονιά (1^{ος} αι. π.Χ. έως 1^{ος} αι. μ.Χ.) *Βιβλιοθήκη*, (Π. 47.) η οποία αποδιδόταν στον Απολλόδωρο, το ίδιο αγώνισμα του αυτού μυθολογικού συμβάντος φέρεται διεξαγόμενο στο πλαίσιο του πεντάθλου, «παρεγένετο καὶ ὁ Περσεύς ἀγωνίσασθαι θέλων, ἀγωνιζόμενος δὲ πένταθλον, τὸν δίσκον ἐπὶ τὸν Ἀκρίσιου πόδα βαλὼν παραχρῆμα ἀπέτεινε αὐτόν».

³³⁸ Harris 1964, 25.

³³⁹ Στον 25^ο στίχο του *Ἰθσμόνικου*, αναφέρει «καὶ λιθίνοις ὀπὸτ' ἐν δίσκοις ἴεν», ενώ στον 72^ο στίχο του *Ἰ' Ὀλυμπόνικου* γράφει « μᾶκος δὲ Νικεύς ἔδινε πέτρῳ χέρα κυκλώσας ὑπὲρ ἀπάντων ».

³⁴⁰ Βλ. τον με αρ. κατ. Δ 2 χάλκινο ενεπιγραφο δίσκο από το Αμυκλαίο, ο οποίος χρονολογείται στον 6^ο αιώνα π.Χ., καθώς επίσης και τον με αρ. κατ. Δ 1 τον δίσκο του Εύσοϊδα, ο οποίος χρονολογείται στο μέσο του 6^{ου} αιώνα π.Χ. Ο Jüthner (1968, 236) πιστεύει ότι οι πέτρινοι δίσκοι χρησιμοποιήθηκαν μέχρι το τέλος του 6^{ου} αιώνα π.Χ. και κατόπιν αντικαταστάθηκαν από τους μεταλλικούς.

έχοντα λεία επιφάνεια.³⁴¹ Επίσης ο Ευστάθιος στα σχόλιά του στην Οδύσσεια αναφέρεται στο υλικό του δίσκου, το οποίο προσδιορίζει ως μεταλλικό αλλά ενίοτε ως ξύλινο και λίθινο.³⁴² Ο Πausανίας αναφερόμενος στον τάφο του Αίαντος και στα οστά των γονάτων του, τα οποία ονομάζονται μύλες, μας πληροφορεί ότι είχαν περίπου το μέγεθος του δίσκου τον οποίο χρησιμοποιούν οι παίδες στο πένταθλο, ήτοι εμμέσως προκύπτει ότι οι παίδες στο πένταθλο χρησιμοποιούσαν δίσκο διαφορετικού μεγέθους, προφανώς μικρότερο των ανδρών, ενώ ο ίδιος συγγραφέας μας πληροφορεί ότι εντός του θησαυρού των Σικυωνίων στην Ολυμπία, φυλάσσονταν τρεις (3) δίσκοι, οι οποίοι χρησιμοποιούνταν στο πένταθλο.³⁴³

Λόγω της ανεπάρκειας των παρεχομένων γραμματειακών πληροφοριών θα πρέπει να αντληθούν στοιχεία για τα θέματα της μορφής, του υλικού, του βάρους και των διαστάσεων των δίσκων το μεν από την αγγειογραφία το δε από τα σωζόμενα ευρήματα. Η αγγειογραφία πράγματι μας παρέχει μεγάλο αριθμό αθλητικών παραστάσεων και δη δισκοβόλων,³⁴⁴ και πολλές φορές αποτελεί την μοναδική πηγή για την κατανόηση και ερμηνεία ενός δρώμενου. Είναι όμως σημαντικό η χρήση των παραστάσεων της αγγειογραφίας να γίνεται με ιδιαίτερη προσοχή και λαμβάνοντας υπόψη ότι αντιμετωπίζουμε καλλιτεχνικές δημιουργίες, όπου συνεκτιμάται και το αισθητικό κριτήριο και ότι ο σκοπός του αγγειογράφου δεν ήταν μόνο η πιστή απόδοση ενός συμβάντος εν προκειμένω ενός αγωνίσματος αλλά το γενικό αισθητικό αποτέλεσμα δοθέντος μάλιστα ότι ο διαθέσιμος χώρος όχι μόνο ήταν περιορισμένος αλλά και η επιφάνειά του κυρτή. Ούτω δεν πρέπει να μας δημιουργείται απορία επειδή υπάρχουν αρκετές περιπτώσεις όπου η απεικόνιση της αγγειογραφίας έρχεται σε αντίθεση με την φυσιοκρατία.³⁴⁵ Οι δίσκοι, οι οποίοι έχουν βρεθεί,

³⁴¹ Λουκιανός, *Ανάχαρις*, 27. 12. «χαλκοῦν περιφερές, ἀσπίδι μικρῶ ἔοικὸς ὄχανον οὐκ ἐχούση οὐδὲ τελαμῶνας, καὶ ἐπειράθησ γε αὐτοῦ κειμένου ἐν τῷ μέσῳ καὶ ἐδόκει σοι βαρὺ καὶ δύσληπτον ὑπὸ λειότητος.»

³⁴² Ευστάθιος, Σχόλια στον Όμηρο, 1.290.30. «Δίσκος δὲ, ἄλλως μὲν, ἐκ σιδήρου. ὁποῖος ὁ ἐν Ἰλιάδι σόλος. ἢ ξύλινος. ἴσως δὲ καὶ χαλκοῦς. καὶ πού καὶ λίθινος». Ο Jüthner (1968, 236 σημ. 36) αναφερόμενος στο σχόλιο αυτό, και ειδικά στο σημείο αναφοράς του ξύλου ως υλικό του δίσκου, το χαρακτηρίζει ως laienhaft. Όμως δεν θα πρέπει να αποκλεισθεί η περίπτωση της χρήσης ξύλινων δίσκων κατά την προπόνηση προκειμένου ο αθλητής να εξοικειωθεί με τις κινήσεις και την τεχνική της ρίψης.

³⁴³ Πausανίας, I.35.5, «πεντάθλου γὰρ παιδὸς εἶναι οἱ κατὰ δίσκον μάλιστα τὰ ἐπὶ τοῖς γόνασιν ὀστᾶ, καλούμενας δὲ ὑπὸ τῶν ἰατρῶν μύλας,» 6.19.4. «ἐν τούτῳ τῷ θησαυρῷ δίσκοι τὸν ἀριθμὸν ἀνάκεινται τρεῖς, ὄσους ἐς τοῦ πεντάθλου τὸ ἀγώνισμα ἔσκομιζουσι».

³⁴⁴ Ο Legakis (1977, 238) αναφέρει ότι από την αρχαϊκή περίοδο σώζονται τουλάχιστον 190 παραστάσεις αγγειογραφίας, στις οποίες απεικονίζονται σκηνές με δισκοβόλους, ενώ στο ηλεκτρονικό αρχείο του Beazley και στην αναζήτηση με θέμα Discobolos ή Discoboloi περιέχονται 316 και 13 παραδείγματα αντίστοιχα, ενώ αναζήτηση στο ίδιο αρχείο με θέμα Discoi ή Discos αποφέρουν 45 και 574 παραδείγματα αντίστοιχα, πολλά των οποίων όμως πιθανόν να μην σχετίζονται με αθλητική δραστηριότητα.

³⁴⁵ Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα μη φυσιοκρατικής απεικόνισης αγωνιστικής δράσης εμφανίζεται σε μία παράσταση δισκοβόλου στον με αριθμό εισαγωγής 86333 Παναθηναϊκό αμφορέα, Αρχαιολογικό Μουσείο Νάπολης, η στάση και η συστρόφη του σώματος του οποίου είναι μάλλον «χορευτική» παρά αθλητική όπως παρατηρεί ο Harris 1964, 30, πιν. 1 α., η οποία ενδεχομένως οφείλεται σε καλλιτεχνική αδυναμία του ζωγράφου. Επίσης σε τρεις άλλες περιπτώσεις Παναθηναϊκών αμφορέων του ζ. του Ευφίλητου εμφανίζονται παράδοξες και μη φυσιοκρατικές απεικονίσεις αγωνιστικής δράσης. Ο ζωγράφος αυτός φαίνεται ότι είχε

ενεπίγραφοι ή μη, αποτελούν την άμεση και πλέον σημαντική πηγή πληροφοριών για τα υπό διερεύνηση θέματα, κυρίως όταν είναι γνωστό το αρχαιολογικό πλαίσιο εύρεσης τους. Το υλικό των σωζόμενων δίσκων είναι μάρμαρο, λίθος, χαλκός, σίδηρος, μόλυβδος ενώ σώζεται και ένας γραπτός πήλινος δίσκος, προφανώς μη χρηστικός.

1. Διάκριση των δίσκων με βάση το υλικό τους.

Α. Πίνακας με τους σωζόμενους μαρμάρινους δίσκους ³⁴⁶

α/α	Περιοχή προέλευσης	Διάμετρος	Βάρος	Χρονολόγηση	Αρ.Κατ.
1.	Αττική	28,5 εκατ.	διατ. 6.700 εκτ. 6.800	περί το 500 π.Χ	Δ 4
2.	Αττική	29,21εκατ.	διατ. 5950 εκτ. 6.800	περί το 500 π.Χ	Δ 5
3.	Ανάφλυστος Αττικής	27,8 εκατ.	διατ. 6.650 εκτ. 7.0000	τέλος 6 ^{ου} αι. π.Χ	Δ 7
4.	Άκανθος	14 εκατ.	978 γραμμ.	τέλος 6 ^{ου} – αρχή 5 ^{ου} αι. π.Χ.	Δ32
5.	Ελευσίνα Αττικής	29,3 εκατ.	διατ. 4.246 εκτ. 10.300	520 -500 π.Χ.	Δ 8

ειδικευθεί στο είδος των αμφορέων αυτών και ο Beazley (1993, 115-116) αποδίδει σε αυτόν πολλούς Παναθηναϊκούς αμφορείς, τους οποίους χρονολογεί περί το 530 π.Χ. Στην δευτερεύουσα όψη των αγγείων αυτών απεικονίζεται το αγώνισμα του σταδίου δρόμου ή του διαύλου, και οι δρομείς απεικονίζονται στην απολύτως μη φυσιολογική στάση να προέχει το αριστερό πόδι ταυτόχρονα με το αριστερό χέρι. Πρόκειται για τους εξής Παναθηναϊκούς αμφορείς : Τον με αριθμό Β 137 στο Βρετανικό Μουσείο, τον με αριθμό 1453 στο Antikensammlung του Μονάχου, τον με αριθμό 14. 130.12 στο Μητροπολιτικό Μουσείο της Νέας Υόρκης, ενώ είναι πιθανόν η ίδια μη φυσιολογική κίνηση να εμφανίζεται και σε ένα Παναθηναϊκό αμφορέα του ίδιου ζωγράφου στο Αρχαιολογικό Μουσείο Σαμοθράκης, αλλά η σχετική διαδικτυακή φωτογραφία δεν προσφέρει βεβαιότητα. Ο Golden (1998, 58-59) αναφερόμενος στο ζήτημα των παραστάσεων της αγγειογραφίας παρατηρεί ότι «Despite the prominence they now enjoy in histories of Greek art because of the virtual vanishing of large scale painting, those who decorated vases were not artists of the first rank. (Note the five – legged horse on a Panathenaic amphora from Sparta)».

³⁴⁶ Πολλοί μελετητές τους εν λόγω μαρμάρινους δίσκους τους αναφέρουν και τους συναριθμούν ως *Stones Diskoi* (Gardiner 1930, 156) μία αναφορά η οποία ενώ δεν είναι δυνατόν να θεωρηθεί εσφαλμένη ταυτόχρονα αποστερεί από τους εν λόγω δίσκους το χαρακτηριστικό του εύθραυστου υλικού, το οποίο είναι ουσιάδες, κατά την γνώμη μου, προκειμένου να χαρακτηριστεί ένας δίσκος ως χρηστικός ή αναθηματικός. Στον παραπάνω πίνακα περιλαμβάνεται και ένας πήλινος δίσκος με αρ. κατ. Δ 6. Στους με αρ. κατ. Δ 4, Δ 5, Δ 7 και Δ 8 δίσκους η πρώτη ένδειξη βάρους αναφέρεται σε γραμμάρια του διατηρούμενου τμήματος ενώ η δεύτερη στο κατ' εκτίμηση υπολογιζόμενο βάρος.

6.	Δίδυμα Μ. Ασίας	32- 34 εκατ.	10 χλγρ.	τέλος 6 ^{ου} αι. π.Χ	Δ 9
7.	Ακρόπολη Αθηνών	30 εκατ.	2.700 γραμμ.	450 -425 π.Χ.	Δ11
8.	Προβάλινθος Αττικής	29,8 εκατ.	9.140 γραμμ.	μέσο 5 ^{ου} αι. π.Χ.	Δ 12
9.	Παροιμία Πάρου	32,7 εκατ.	5.273 γραμμ.	500 – 450 π.Χ.	Δ 20
10.	Κάμειρος Ρόδου	22,5 εκατ.	925 γραμμ.	450 -400 π.Χ.	Δ 21
11.	Βάρη Αττικής	28 εκατ.	4.600 γραμμ.	τέλος 6 ^{ου} αι. π.Χ.	Δ6

Σώζονται επίσης και τρεις ενεπιγράφοι μαρμάρινοι δίσκοι, οι οποίοι όπως προκύπτει είχαν επιτύμβια λειτουργία, οι οποίοι εξετάζονται στο Παράρτημα Α μαζί με ένα πέτρινο ενεπίγραφο δίσκο μεγάλης διαμέτρου από την Ερέτρια, ο οποίος είχε τεθεί ως πώμα νεκρικού πίθου.

Β. Πίνακας με τους σωζόμενους χάλκινους δίσκους ³⁴⁷

α/α	Περιοχή Προέλευσης	Διάμετρος	Βάρος	Χρονολόγηση	Αριθμ. Κατ.
1.	Ίσως από Κεφαλληνία	16, 5 εκατ.	1.245 γραμμ.	550 - 525 π. Χ	Δ1
2.	Αμύκλες Λακωνίας	19 εκατ.	3.280 γραμμ.	6 ^{ος} αι. π.Χ	Δ2
3.	Με βάση την επιγραφή από την Βοιωτία	18, 9 εκατ.	3.570 γραμμ.	τέλος 6 ^{ου} αι. π. Χ	Δ3
4.	Γέλα ή Μεσσήνη	28, 3 εκατ.	3.976 γραμμ.	περί το 500 π.Χ.	Δ 14
5.	Σικελία	21 εκατ.	2.075	500 - 475 π.Χ.	Δ 15

³⁴⁷ Στον παραπάνω κατάλογο οι δίσκοι έχουν καταχωρισθεί με χρονολογική μεν σειρά αλλά προηγείται η ομάδα των ενεπιγράφων δίσκων και όσων φέρουν παραστάσεις.

			γραμμ.		
6.	Αίγινα	21 εκατ.	1.984 γραμμ	450 π.Χ.	Δ16
7.	Μέση Αίγυπτος	23,5 εκατ.	-----	325 -300 π.Χ.	Δ 17
8.	Γυμνάσιο Σικυώνος	21 εκατ.	4.490 γραμμ.	76 π.Χ.	Δ 18
9.	Ολυμπία	34 εκατ.	5.707 γραμμ.	241 μ. Χ.	Δ 19
10.	Ήλις, ίσως από το Γυμνάσιο	20 εκατ.	4.350 γραμμ.	2 ^{ος} αι. μ.Χ.	Δ 43
11.	Ολυμπία	32,3 εκατ.	6.630 γραμμ.	6 ^{ος} - 5 ^{ος} αι. π.Χ.	Δ 22
12.	Κέρκυρα	23 εκατ.	3.992 γραμμ.	τέλος 6 ^{ου} αιώνα π.Χ.	Δ 39
13.	Ολυμπία	17 εκατ.	1.268 γραμμ.	6 ^{ος} - 5 ^{ος} αι. π.Χ.	Δ 33
14.	Ολυμπία	16,5 εκατ.	1.870 γραμμ.	6 ^{ος} - 5 ^{ος} αι. π.Χ.	Δ 34
15.	Ολυμπία	18 εκατ.	2.770 γραμμ.	6 ^{ος} - 5 ^{ος} αι. π.Χ.	Δ 35
16.	Άγνωστη	15,2 εκατ.	1.368 γραμμ.	5 ^{ος} αι. π.Χ.	Δ 36
17.	Ίσως από την Ήπειρο	17,2 εκατ.	3.100 γραμμ.	6 ^{ος} - 5 ^{ος} αι. π.Χ.	Δ 37
18.	Άγνωστη	15 εκατ.	-----	-----	Δ 38
19.	Επιζεφύριοι Λοκροί	22 εκατ.	2.420 γραμμ.	5 ^{ος} - 4 ^{ος} αι. π.Χ.	Δ 39
20.	Από την Ελλάδα χωρίς άλλο προσδιορισμό	11,38 - 10, 9 εκατ.	577 γραμμ.	-----	Δ 41
21.	Από την Ελλάδα χωρίς άλλο προσδιορισμό	14,24- 13,27 εκατ.	1.130 γραμμ.	-----	Δ 41

22.	Από την Ελλάδα χωρίς άλλο προσδιορισμό	16 – 15,22 εκατ.	1.475 γραμμ.	-----	Δ 41
23.	Ολυμπία	16,6 εκατ.	-----	4 ^{ος} – 5 ^{ος} αι. π.Χ.	Δ42

Γ. Πίνακας με τους σωζόμενους σιδηρένιους δίσκους

α/α	Περιοχή Προέλευσης	Διάμετρος	Βάρος	Χρονολόγηση	Αρ. κατ.
1.	Ιερό Διός Νεμέα	20 εκατ.	7.343 γραμμ.	525 – 500 π.Χ	Δ 10
2.	Ζάρακες Καρυστίας	23 εκατ.	3.961 γραμμ.	5 ^{ος} – 4 ^{ος} αι. π.Χ.	Δ 23
3.	Ιερό Ποσειδώνος, Ισθμία	30 εκατ.	2.520 γραμμ.	6 ^{ος} αιώνας π.Χ	Δ 24
4.	Ιμέρα Σικελίας	24,5 εκατ.	5.170 γραμμ.	550 - 500 π.Χ.	Δ 26
5.	Συρακούσες	27 εκατ.	5.350 γραμμ.	530 π.Χ.	Δ 27
6.	Τάραντας	32 εκατ.	5.820 γραμμ.	530 π.Χ.	Δ 28
7.	Νέα Καλλιγράτεια	19,2 εκατ.	1.704,5 γραμμ.	500 -450 π.Χ.	Δ 30
8.	Ηράκλειο Θηβών	Ασυντήρητος	-----	-----	Δ 25

Δ. Πίνακας με τους σωζόμενους μολύβδινους δίσκους

α/α	Περιοχή Προέλευσης	Διάμετρος	Βάρος	Χρονολόγηση	Αρ.κατ.
1.	Ιμέρα Σικελίας	24,5 εκατ.	7.000 γραμμ.	550 – 500 π.Χ	Δ13
2.	Συρακούσες	23 εκατ.	1.750 γραμμ.	περί το 530 π.Χ.	Δ 40

Πήλινος δίσκος : ο με αρ. κατ. Δ 31 διαμέτρου 22,5 εκ., του τέλους του 6^{ου} αιώνα π.Χ. με γραπτή παράσταση δισκοβόλου.

2. Η διαφοροποίηση των διαστάσεων και του βάρους των δίσκων

Οι δίσκοι δεν διαφοροποιούνται μόνο ως προς την διάμετρο και το βάρος τους αλλά και ως προς το πάχος τους. Συνήθως οι δίσκοι ήσαν παχύτεροι προς το κέντρο και λεπτότεροι προς τα άκρα με αποτέλεσμα να εμφανίζουν ένα φακοειδές σχήμα και το πλέον χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο ανωτέρω με αριθμό καταλόγου Δ 33 δίσκος από την Ολυμπία,³⁴⁸ και αυτό το «αεροδυναμικό» σχήμα του οργάνου είναι προφανές ότι ανταποκρινόταν και στον στόχο της ρίψης, ήτοι την επίτευξη βολής κατά το δυνατόν σε μεγαλύτερη απόσταση.³⁴⁹ Με βάση αυτή την παρατήρηση πολλοί μελετητές θεωρούν ότι μόνο οι αμφίκυρτοι δίσκοι θα ήσαν χρηστικοί και όταν έστω η μία πλευρά του δίσκου είναι επίπεδη, θεωρούν τον δίσκο ως μη χρηστικό.³⁵⁰

Η μεγάλη αυτή διακύμανση διαστάσεων και βάρους μας επιβάλλει να διερευνήσουμε την αιτία αυτής της διαφοροποίησης, μια προσπάθεια, η οποία προαπαιτεί να προσδιορίσουμε έστω κατά προσέγγιση το πιθανό βάρος ενός αρχαίου δίσκου ρίψεως.

Επειδή οι αρχαίοι Έλληνες ενδιαφέρονταν κυρίως για την νίκη και όχι για τις επιδόσεις των αθλητών,³⁵¹ οι σχετικές πληροφορίες οι οποίες παρέχονται από την αρχαία Γραμματεία είναι πραγματικά ελάχιστες και περιορίζονται στις εξής αναφορές :³⁵² Ο Λουκιανός μας πληροφορεί ότι ο δίσκος είναι βαρύ αντικείμενο³⁵³ ενώ ο Φιλόστρατος αναφερόμενος στις επιδόσεις του Πρωτεσίλαου επισημαίνει ότι η βολή του δίσκου του υπερέβη τους εκατό πήχεις, προσθέτει δε ότι ο δίσκος του ήταν διπλάσιος του Ολυμπιακού,

³⁴⁸ Βλ. Jüthner 1968, 244.

³⁴⁹ Η παρατήρηση αυτή επιβεβαιώνεται έμμεσα αλλά με σαφήνεια από το γεγονός ότι και οι σημερινοί δίσκοι ρίψεως είναι πάντοτε αμφίκυρτοι. Το βάρος των σύγχρονων δίσκων ρίψης ανέρχεται στα 2.000 γραμμ. για τον δίσκο ανδρών και στα 1.000 γραμμ. για των δίσκο γυναικών. Οι αντίστοιχες διαστάσεις είναι διάμετρος 219 - 221 χιλ. και πάχος στο κέντρο 45 χιλ. για τους δίσκους ανδρών και 180 - 182 χιλ. και πάχος 37-38 χιλ. για τους δίσκους των γυναικών. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο δίσκος βάρους 1.000 γραμμ. ο οποίος χρησιμοποιείται από τις γυναίκες χρησιμοποιείται και από τις κορασίδες ενώ αντίθετα οι παίδες χρησιμοποιούν δίσκο βάρους 1.500 γραμμ. και οι έφηβοι δίσκο βάρους 1.750 γραμμ. Βλ άρθρο 187 του κειμένου των Τεχνικών Άρθρων, τα οποία έχει αναρτήσει ο ΣΕΓΑΣ στην ιστοσελίδα του, τα οποία βεβαίως ισχύουν διεθνώς με βάση την Παγκόσμιο Ομοσπονδία Στίβου.

³⁵⁰ Βλ. Προσκυνητοπούλου 2004α στο ΑΓΩΝ αρ. 94, για τον ενεπίγραφο δίσκο του Αμυκλαίου.

³⁵¹ Ο Mann (2001, 32) επισημαίνει ότι στους αρχαίους αγώνες δεν είχε τόσο πολύ σημασία η επίδοση αλλά η ικανότητα του διαγωνιζόμενου αθλητή να ξεπεράσει και να νικήσει τους λοιπούς συμμετέχοντες και για τον λόγο αυτό οι Έλληνες θεωρούσαν άξιο μνήμης τον αθλητή, ο οποίος είχε επιτύχει πολλές νίκες και όχι αυτόν ο οποίος είχε μια εξαιρετική επίδοση. Ομοίως ο Αλμπανιδής (2004, 127) τονίζει ότι οι αρχαίοι δεν μετρούσαν τις επιδόσεις τους και ότι ενδιαφερόντουσαν μόνο για την ανάδειξη του νικητή.

³⁵² Πέραν των όσων αναφέρθηκαν ανωτέρω βλ. σημ. 334, 335 και 336.

³⁵³ Λουκιανός, *Ανάχαρις* 27 «καὶ ἐπειράθησ γε αὐτοῦ κειμένου ἐν τῷ μέσῳ καὶ ἐδόκει σοι βαρὺ καὶ δύσληπτον ὑπὸ λειότητος».

ήτοι υπονοεί σαφώς ότι στην Ολυμπία υπήρχε ένας δίσκος δεδομένου βάρους, τον οποίο όμως ατυχώς δεν αναφέρει, προφανώς διότι οι αναγνώστες του γνώριζαν αυτήν την πληροφορία.³⁵⁴ Μία άλλη πληροφορία προερχόμενη από την Γραμματεία της ύστερης αρχαιότητας αναφέρει ότι ο πενταθλητής Φάϋλλος, πραγματοποίησε άλμα 55 ποδών και βολή δίσκου 95 ποδών, βολή η οποία με βάση τον δελφικό πόδα αντιστοιχεί σε 28,10 μέτρα.³⁵⁵ Ο Jüthner λαμβάνοντας υπόψη τις επιδόσεις των σύγχρονων δισκοβόλων, οι οποίοι χρησιμοποιούν δίσκο διαμέτρου 22 εκατ. και βάρους 2.000 γραμμ., επιτυγχάνουν δε βολές διπλάσιας απόστασης των 28,10 μ., κατέληξε στο συμπέρασμα και λαμβάνοντας υπόψη τις διαφορές στον τρόπο ρίψης του δίσκου, ότι το βάρος του δίσκου τον οποίο θα είχε χρησιμοποιήσει ο Φάϋλλος θα ήταν περίπου διπλάσιο του σημερινού δίσκου, ήτοι περί τα 4.000 γραμμ.³⁵⁶ Η μέθοδος του συλλογισμού του Jüthner είναι κατά βάση ορθή, με την παρατήρηση όμως ότι θα έπρεπε να λάβει υπόψη του και να συνεκτιμήσει όχι τις βολές των σύγχρονων δισκοβόλων αθλητών, οι οποίοι εξειδικεύονται αποκλειστικά και μόνο στο συγκεκριμένο άθλημα, αλλά τις σύγχρονες βολές των δεκαθλητών,³⁵⁷ οι οποίοι προσομοιάζουν περισσότερο με τους αρχαίους πενταθλητές και οι επιδόσεις των οποίων υπολείπονται κατά πολύ των αντιστοίχων επιδόσεων των εξειδικευμένων δισκοβόλων,³⁵⁸ μία παρατήρηση, η συνεκτίμηση της οποίας, κατά την άποψή μου, θα οδηγούσε συμπερασματικά σε βάρος δίσκου μικρότερο από αυτό των 4.000 γραμμ., και αναλογικά το αποτέλεσμα να ανερχόταν σε ένα βάρος δίσκου της τάξεως των 3.300 έως 3.600 γραμμ. Όμως παρά τα ανωτέρω, η απόπειρα διακριβώσης του βάρους των αρχαίων δίσκων είναι

³⁵⁴ Φιλόστρατος, *Ἡρωϊκός* 13.2 «καὶ δισκεύει μεῖζον ἢ ἐφικέσθαι ἄνθρωπον. ἀνακρούει μὲν γὰρ ὑπὲρ τὰς νεφέλας τὸν δίσκον, ῥίπτει δὲ ὑπὲρ τοὺς ἑκατὸν πήχεις καὶ ταῦθ', ὡς ὄρεα, διπλάσιον τοῦ Ὀλυμπικοῦ ὄντα».

³⁵⁵ Πρόκειται για το με αριθμό 214.5 σχόλιο στους *Ἀχαρνείς* του Αριστοφάνη όπου αναφέρεται ότι «πέντ' ἐπὶ πεντήκοντα πόδας πήδησε Φάϋλλος, δισκευσε δ' ἑκατὸν πέντ' ἀπολειπομένων». Το σχόλιο αυτό έχει συνδεθεί με τον γνωστό πενταθλητή από τον Κρότωνα, και φέρεται ότι ήταν γραμμένο στην βάση του ανδριάντα του στους Δελφούς. Το περιεχόμενο του επιγράμματος αυτού έχει δεχθεί σφοδρή κριτική ως προς την βασιμότητά του, ιδίως ως προς το αναφερόμενο μήκος του άλματος, βλ. Gardiner 1930, 152-153, ο οποίος αμφισβητεί την βασιμότητα του επιγράμματος, επισημαίνει ότι παρά το ότι τούτο φέρεται ότι είχε γραφεί στην βάση του ανδριάντα του στους Δελφούς, «But though the base of this statue has been found there is no trace on it of the epigram». Στις ανασκαφές έχει βρεθεί ένα σχεδόν κυκλικό βάθρο αναθήματος των Κροτωνιατών, η αποσπασματική επιγραφή του οποίου χρονολογούμενη στο πρώτο τέταρτο του 5^{ου} αιώνα π.Χ. δεν μας βεβαιώνει εάν πρόκειται για τον ανδριάντα του Φάϋλλου, τον οποίο αναφέρει ο Παυσανίας (X. 9.3) Βλ. Jacquemin 1999 σφ. 128.

³⁵⁶ Jüthner 1968, 246.

³⁵⁷ Το αγώνισμα του δεκάθλου εισήχθη στο πρόγραμμα των σύγχρονων Ολυμπιακών Αγώνων από το 1912 στους αγώνες, οι οποίοι διεξήχθησαν στην Στοκχόλμη.

³⁵⁸ Με βάση την διαδικτυακή πηγή των παγκοσμίων ρεκόρ ανοικτού στίβου το ρεκόρ της δισκοβολίας είναι 74,08 μ. βλ. <https://www.wikiwand.com/el/> ενώ η αντίστοιχη επίδοση του παγκόσμιου πρωταθλητή δεκάθλου στην δισκοβολία ανέρχεται μόλις στα 43,34 μ. ενώ ο κορυφαίος αθλητής του δεκάθλου στο Όρεγκον των Η.Π.Α., Kevin Mayer, είχε βολή δίσκου στα 49,44 μ. βλ. <https://sportsfeed.gr/oregkon-2022-pagkosmios-protathlitis-o-magier/>

δυνατή μόνο κατά προσέγγιση και θα πρέπει να δεχθούμε ότι ένας δίσκος βάρους έως 4.000 γραμμ., θα ήταν δυνατόν να είναι χρηστικός.³⁵⁹

Πέραν όμως των ανωτέρω παρατηρήσεων υπάρχουν και άλλα στοιχεία τα οποία είναι δυνατόν να επιβάλλουν την διαφοροποίηση του βάρους ενός δίσκου όπως **α)** οι ηλικιακές κατηγορίες των αθλητών είναι προφανές ότι προσδιόριζαν αναλόγως και το βάρος του δίσκου, ο οποίος θα ήταν σε χρήση, δοθέντος δε ότι είναι γνωστές με βεβαιότητα τουλάχιστον τρεις ηλικιακές κατηγορίες αθλητών, είναι αναμενόμενο να αντιστοιχεί σε κάθε μία ανάλογη κατηγορία δίσκου, μία παρατήρηση, η οποία είναι γενική.³⁶⁰ Όπως μας πληροφορεί ο Πausanias στην Ολυμπία το αγώνισμα του πεντάθλου για τους παίδες εισήχθη την 38^η Ολυμπιάδα, ήτοι το 628 π.Χ. όπου ανεδείχθη νικήτης ο Σπαρτιάτης Ευτελίδας και έκτοτε κατηγορήθη το αγώνισμα στην Ολυμπία.³⁶¹ Σύμφωνα όμως με το κείμενο της με αριθμό IG II² 2311 επιγραφής μας είναι γνωστό ότι τουλάχιστον στα Παναθήναια στο αγώνισμα του πεντάθλου λάμβαναν μέρος και οι τρεις ηλικιακές ομάδες, ήτοι των παιδών, των αγενείων και των ανδρών και είναι πιθανό ότι ανάλογη συμμετοχή θα υπήρχε και σε άλλους αγώνες.³⁶² **β)** είναι πιθανόν να υπήρχε διαφοροποίηση του βάρους των δίσκων στους διάφορους αγώνες, ήτοι να χρησιμοποιούνταν δίσκοι διαφορετικού βάρους σε κάθε τοπικό αγώνα,³⁶³ και μία απόδειξη για την διακύμανση αυτή μας παρέχεται από τον Φιλόστρατο, ο οποίος αναφερόμενος στις επιδόσεις του Πρωτεσίλαου, αναφέρει ότι χρησιμοποιούσε δίσκο διπλάσιου βάρους από τον αντίστοιχο Ολυμπιακό.³⁶⁴ Ως εκ τούτου δεν αποκλείεται η ύπαρξη και άλλων σχετικών δεδομένων όπως λ.χ. δελφικού δίσκου. Μία ισχυρή ένδειξη προς την κατεύθυνση αυτή αποτελεί η αναφορά του Λατίνου ποιητή Στάτιου, ο οποίος περιγράφοντας τους μυθικούς αγώνες των Επτά επί Θήβαις στην Νεμέα, εμφανίζει τον Ιππομέδοντα να χρησιμοποιεί τον δικό του δίσκο, ο οποίος ήταν βαρύτερος από τους άλλους.³⁶⁵ Η Raschke σχολιάζοντας την αναφορά αυτή υποθέτει ότι δύο εκδοχές είναι δυνατόν να προκύψουν από αυτή, είτε ότι υπήρχε έλλειψη σταθερών μεγεθών στους

³⁵⁹ Jüthner 1968, 246.

³⁶⁰ Στην Ολυμπία και στα Πύθια οι κατηγορίες των αθλητών ήσαν δύο, ήτοι παίδες και άνδρες, ενώ στα Ίσθμια και Νεμέα οι κατηγορίες ήσαν τρεις καθόσον μεταξύ της κατηγορίας των παιδών και των ανδρών, παρεμβαλλόταν η κατηγορία των αγενείων, βλ. Πausanias VI.6.3. Ο Golden (1988, 104 -105) αναφέρει ότι στα Ασκληπεία της Κω περί το 200 π.Χ. υπήρχαν τέσσερις κατηγορίες ενώ στα Θησεία στην Αθήνα οι κατηγορίες ήσαν πέντε καθόσον οι παίδες διαιρούνταν σε τρεις κατηγορίες, πρώτης, δεύτερας και τρίτης ηλικίας βλ. IG II² 956. Στα Άκτια επίσης υπήρχε η κατηγορία παιδών, βλ. Σαριακάκης 1965, 150.

³⁶¹ Πausanias V. 9.1 και VI. 15.8. Για το θέμα αυτό καθώς και την αιτιολογία της κατάργησης του αγωνίσματος βλ. Mouratidis 2012, 19 -22.

³⁶² Βλ. σχετικά τους στίχους 26 και 41 της με αριθμό IG II² 2311 επιγραφής. Βλ. επίσης και τις επιγραφές οι οποίες αναφέρονται στην σημ. 289.

³⁶³ Η διαφοροποίηση του μήκους των κατά τόπους σταδίων αποτελεί μία ισχυρή ένδειξη προς την κατεύθυνση αυτή.

³⁶⁴ Βλ. ανωτέρω σημ. 354.

³⁶⁵ Βλ. Θηβαίς VI. 646-721.

δίσκους είτε ότι υπήρχαν σταθερά μεγέθη και ότι ο Ιππομέδων με την χρήση του δικού του δίσκου θέλησε να τα υπερβεί.³⁶⁶ Νομίζω ότι η πρώτη εκδοχή, ήτοι της έλλειψης σταθερών μεγεθών, είναι ορθή σαν γενική παρατήρηση αλλά εσφαλμένη εάν τοποθετηθεί στα πλαίσια διεξαγωγής ενός αγώνα διότι τότε η τυχόν υιοθέτησή της θα έπληττε εκ προοιμίου τους κανόνες της ισονομίας στον αγώνα. Αντίθετα η άλλη εκδοχή, ήτοι ότι ο Ιππομέδων χρησιμοποίησε βαρύτερο δίσκο, φαίνεται βάσιμη και έχει στόχο να αναδείξει την υπεροχή του ήρωα, ταυτόχρονα όμως αποτελεί και μία μίμηση του Ομήρου.³⁶⁷ Ο Miller αναφερόμενος στην διαφοροποίηση των δίσκων ως προς το μέγεθός τους και το βάρος τους δεν αποκλείει την πιθανότητα οι αθλητές κατά την διάρκεια του αγώνα σταδιακά να χρησιμοποιούσαν μεγαλύτερους και βαρύτερους δίσκους.³⁶⁸ Εκτιμώ ότι η άποψη αυτή είναι επηρεασμένη από την διεξαγωγή σύγχρονων αγωνισμάτων, όπως η άρση βαρών, και δεν νομίζω ότι ήταν δυνατόν να ισχύει κάτι ανάλογο στο αγώνισμα της αρχαίας δισκοβολίας, το οποίο κατά κανόνα διεξαγόταν στα πλαίσια του πεντάθλου, και τούτο διότι θα απαιτούσε ιδιαίτερα περισσότερο χρόνο διεξαγωγής, ενώ όλα τα αγωνίσματα του πεντάθλου διεξάγονταν σε μία ημέρα,³⁶⁹ αλλά και δεν υπήρχε οιοσδήποτε αποχρών λόγος υιοθέτησης αυτής της χρονοβόρας διαδικασίας όταν νικητής θα αναδεικνυόταν ο αθλητής ο οποίος θα πραγματοποιούσε βολή μεγαλύτερη από τους άλλους αθλητές. Νομίζω ότι μία τέτοια διαδικασία ήταν εκτός του πνεύματος των αγώνων, άλλωστε η μοναδική διάκριση, η οποία μας είναι γνωστή είναι η ηλικιακή ενώ σε αγωνίσματα όπως η πάλη και η πυγμή όπου θα ανέμενε κανείς μία διαφοροποίηση με βάση το βάρος και τον όγκο των αθλητών, δεν υπήρχε τέτοια διάκριση, όπως αποδεικνύεται από παραστάσεις αγγειογραφίας.³⁷⁰ γ) Πέραν όμως των ανωτέρω θα πρέπει να έχουμε κατά νου ότι σε μία ιδιαίτερα μεγάλη χρονική περίοδο, την οποία εξετάζουμε και από την οποία προέρχονται οι δίσκοι τους οποίους

³⁶⁶ Βλ. Raschke 2016, 380.

³⁶⁷ Ο Στάτιος στην περίπτωση αυτή μιμείται τους αγώνες των Φαιάκων, όπου ο Οδυσσεύς, ανταποκρινόμενος στην εκ μέρους του Ευρύαλου πρόκληση, αναλαμβάνει ένα δίσκο μεγαλύτερο και ογκωδέστερο, τον οποίο ευσφενδονίζει πολύ πέραν των σημείων των βολών των Φαιάκων, βλ. *Ὀδύσσεια*, θ. 186 -193 «ἦ ῥα, καὶ αὐτῷ φάρεϊ ἀναΐξας λάβε δίσκον μείζονα καὶ πάχeton, στιβαρότερον οὐκ ὀλίγον περ ἢ οἴω Φαίηρες ἐδίσκεον ἀλλήλοισι. τὸν ῥα περιστρέψας ἦκε στιβαρῆς ἀπὸ χειρός· βόμβησεν δὲ λίθος· κατὰ δ' ἔπηξαν ποτὶ γαίῃ Φαίηρες δολιχῆρετοι, ναυσικλυτοὶ ἄνδρες, λαὸς ὑπὸ ριπῆς· ὁ δ' ὑπέρπτατο σήματα πάντων, ρίμψα θεῶν ἀπὸ χειρός». Βλ. σχετικά Κεφαλίδου 2007, 206, η οποία αναφερόμενη στην συμμετοχή του Οδυσσεά στον σχετικό αγώνα, χαρακτηρίζει την νίκη του ήρωα ως συντριπτική «καθώς παίρνει έναν δίσκο πιο βαρῦ από εκείνον που χρησιμοποιούσαν οι νεαροὶ και τον ρίχνει πιο μακριὰ από εκείνους».

³⁶⁸ Miller 2004, 61.

³⁶⁹ Για το πρόγραμμα διεξαγωγής των αγώνων στην Ολυμπία βλ. Miller 2003, 12 -18.

³⁷⁰ Βλ. χαρακτηριστικά και ὄλως ενδεικτικά τον με αριθμὸ 214 μελανόμορφο αμφορέα με απεικόνιση πυγμαίων στο Altenburg, Staatliches Lindenau-Museum, (Beazley 1971, 62. 2 bis.), καθὼς και τον με αριθμὸ 1541 μελανόμορφο αμφορέα στο Μόναχο, Antikensammlungen με απεικόνιση πυγμαίων στους οποίους η διαφοροποίηση του ὄγκου του σώματος των αθλητῶν είναι έντονη, Decker 2004, 132 εικ. 32. Βλ. επίσης και τον βοιωτικὸ κρατῆρα της σημ. 313.

διαθέτουμε, ήτοι από τον 6^ο αιώνα π.Χ. έως και την κατάργηση των αγώνων στο τέλος του 4^{ου} αιώνα μ.Χ., δεν θα πρέπει να αποκλείσουμε την πιθανότητα μεταβολής των κανόνων διεξαγωγής των αγωνισμάτων, μεταβολές οι οποίες βεβαίως θα επηρέαζαν και τα όργανα αθλήσεως και ούτω η διαφοροποίηση του βάρους και του μεγέθους των δίσκων όχι μόνο δεν θα πρέπει να αποκλεισθεί αλλά να θεωρείται ως πιθανή.³⁷¹

3. Κριτήρια για τον χαρακτηρισμό ενός δίσκου ως χρηστικού ή αναθηματικού.

Τα κριτήρια τα οποία συνεκτιμώμενα, είναι δυνατόν να οδηγήσουν σε συμπεράσματα σχετικά με την λειτουργία, χρηστική ή αναθηματική, ενός δίσκου, είναι τα εξής : **α) το βάρος του δίσκου.** Κατά την ανωτέρω εξέταση των λόγων της διαφοροποίησης του βάρους των δίσκων, απεδείχθη ότι το μεγάλο βάρος του δίσκου αποκλείει την πρακτική του χρήση. Ο Jüthner εκτιμά ότι το βάρος ενός αρχαίου δίσκου ρίψεως θα πρέπει να μην υπερβαίνει τα 4.000 γραμμ.³⁷² ενώ κατά την άποψη μου το βάρος αυτό θα πρέπει να περιορισθεί στα 3.300 έως 3.600 γραμμ. Ούτω και λαμβανομένου υπόψη ότι ο σύγχρονος δίσκος ρίψης έχει βάρος 2.000 γραμμ. ενώ το βάρος των σύγχρονων οργάνων ρίψης σφαίρας και σφύρας ανέρχεται στα 5.000 γραμμ.³⁷³ θα πρέπει να δεχθούμε ότι αρχαίοι δίσκοι βάρους μεγαλύτερου των 3.300 έως 3.600 γραμμ. ή έστω σε κάθε περίπτωση βαρύτεροι των 4.000 γραμμ., κατά την άποψη του Jüthner, δεν είναι χρηστικοί. **β) Το υλικό του δίσκου.** Το μάρμαρο δεν προσφέρεται για την κατασκευή χρηστικών δίσκων, οι οποίοι θα έπρεπε να είναι φακοειδείς, λεπτοί στα άκρα και παχύτεροι προς το κέντρο, είναι δε βέβαιο ότι τέτοιοι δίσκοι θα υφίσταντο σύντομα σοβαρές ζημιές από τις ρίψεις, οι οποίες δεν θα περιοριζόνταν μόνο στους επίσημους αγώνες αλλά και στην προετοιμασία των αθλητών. Είναι χαρακτηριστικό ότι από τους σωζόμενους μαρμάρινους δίσκους ουδείς προσεγγίζει το προσδιορισθέν βάρος των 3.300 έως 4.000 γραμμ., αλλά όλοι, εξαιρουμένων των ειδικών περιπτώσεων των γραπτών δίσκων της Πάρου και της Καμείρου αλλά και του ενεπίγραφου δίσκου της Ακάνθου, υπερβαίνουν κατά πολύ το βάρος αυτό και ούτω θα πρέπει να αποκλεισθεί η πιθανότητα να είχαν χρησιμοποιηθεί σε αγώνες.³⁷⁴ Η αναφορά σε

³⁷¹ Χαρακτηριστικό παράδειγμα μεταβολής των κανόνων ενός αγωνίσματος αποτελεί η σταδιακή απόρριψη των μερών του οπλισμού στο αγώνισμα της οπλιτοδρομίας.

³⁷² Jüthner 1968, 246.

³⁷³ Βλ. άρθρο 187 των Τεχνικών Άρθρων, τα οποία έχει αναρτήσει ο ΣΕΓΑΣ στην ιστοσελίδα του.

³⁷⁴ Ο Jüthner (1968, 235) δέχεται ότι δεν διαθέτουμε λίθινους δίσκους για τους οποίους να έχουμε βεβαιότητα ότι είχαν χρησιμοποιηθεί στην αρχαιότητα. Μάλιστα σχετικά με τους τρεις μαρμάρινους ενεπίγραφους δίσκους (με αρ. κατ. Δ4, Δ5 και Δ7) ο ίδιος μελετητής (Jüthner 1935, 41-43) όχι μόνο εκφράζει σοβαρές επιφυλάξεις για την γνησιότητά τους αλλά τους θεωρεί πλαστούς. Η άποψη αυτή έρχεται σε αντίθεση με την προσηγουμένως διατυπωθείσα εκ μέρους του Jacobsthal (1933, 18-19) άποψη, ο οποίος δεν έβλεπε για ποιο λόγο θα έπρεπε να απορριφθεί η γνησιότητά τους. Ο μόνος μαρμάρινος δίσκος το βάρος του οποίου υπολογίζεται σε 2.700 γραμμ. είναι ο με αριθμό καταλόγου Δ 11 ενεπίγραφος δίσκος του Δημόφιλου, ο οποίος όμως φαίνεται ότι κατασκευάσθηκε εξ αρχής προς ανάθεση.

δύο ωδές του Πινδάρου της χρήσεως λίθινων δίσκων δεν μπορεί να αποτελέσει εμπόδιο για την παραδοχή αυτή, γιατί όπως έχει επισημανθεί ο ποιητής στους συγκεκριμένους στίχους αναφέρεται σε μυθικούς αγώνες³⁷⁵ και η χρήση του όρου μάλλον αποσκοπεί στην ενίσχυση της χρονικής μετάθεσης στο παρελθόν, όπως συμβαίνει επίσης και σε μία αντίστοιχη αναφορά του Παυσανία.³⁷⁶ Άλλωστε η χρήση του όρου λίθος θα ήταν δυνατόν να θεωρηθεί σαν μια αναγωγή στα έπη και στους αγώνες των Φαιάκων, όπου ο Οδυσσεάς συμμετέχοντας στον αγώνα δισκοβολίας εξακοντίζει λίθο.³⁷⁷

Έχει υποστηριχθεί με βάση κυρίως τις απεικονίσεις δύο Παναθηναϊκών αμφορέων του ζ. του Ευφιλήτου, χρονολογούμενων περί το 525-515 π.Χ., όπου ο δίσκος είναι λευκού χρώματος, ότι υπήρχε χρήση λίθινων δίσκων τουλάχιστον μέχρι το τέλος του 6^{ου} αιώνα π.Χ.³⁷⁸ Όμως θεωρώ ότι οι απεικονίσεις αυτές δεν θα πρέπει να οδηγήσουν στην υιοθέτηση αυτού του συμπεράσματος για τους εξής λόγους: Κατ' αρχήν εάν πράγματι υπήρχε χρήση λίθινων δίσκων μέχρι το τέλος του 6^{ου} αιώνα π.Χ., τότε θα ήταν αναμενόμενο ότι και σε πρωϊότερες των παραπάνω Παναθηναϊκών αμφορέων απεικονίσεις δισκοβόλων στην αγγειογραφία, ο δίσκος να εικονίζεται με λευκό χρώμα, πράγμα το οποίο ουδόλως συμβαίνει. Η πρωϊότερη γνωστή εμφάνιση δισκοβόλου στην αγγειογραφία είναι αυτή στο πόδι μιας βοιωτικής τριποδικής πυξίδας, χρονολογούμενης περί το 570 π.Χ. όπου δίσκος

³⁷⁵ Βλ. σχετικά Jüthner 1968, 232. Στον X *Όλυμπιονικο*, στ. 75, ο ποιητής κάνει λόγο για τους μυθικούς αγώνες, οι οποίοι έλαβαν χώρα μετά την νίκη του Ηρακλή επί του Αυγεία, ενώ στον I *Ίσθμιόνικο*, στ. 23, αναφέρεται στους μυθικούς αγώνες του Κάστορα με τον Ιόλαο. Βλ. Μαυρόπουλος 2008, 305 και 386 αντίστοιχα.

³⁷⁶ Παυσανίας (Π. 29.9.). Η αναφορά χρήσης πέτρινου δίσκου ανάγεται επίσης στην μυθική εποχή και συγκεκριμένα στον φόνο του Φώκου εκ μέρους του Πηλέα, «καὶ ἠνία Φῶκον Τελαμών καὶ Πηλεὺς προηγάγοντο ἐς ἀγῶνα πεντάθλου καὶ περιῆλθεν ἐς Πηλέα ἀφεῖναι τὸν λίθον – οὗτος γὰρ ἀντὶ δίσκου σφίσειν ἦν –, ἐκῶν τυγχάνει τοῦ Φώκου».

³⁷⁷ Όμηρος, *Όδύσσεια*, θ στ. 189 -190 «τὸν ῥα περιστρέψας ἤκε στιβαρῆς ἀπὸ χειρὸς· βόμβησεν δὲ λίθος».

³⁷⁸ Βλ. Jüthner 1968, 232, ο οποίος προς υποστήριξη αυτού του ισχυρισμού χρησιμοποιεί τον Παναθηναϊκό αμφορέα του ζ. του Ευφιλήτου, του Βρετανικού Μουσείου Β 134, στην δευτερεύουσα όψη του οποίου απεικονίζονται πενταθλητές και ο δισκοβόλος κρατεί δίσκο λευκού χρώματος και ο αλτής φέρει αλτήρες λευκού χρώματος. Το αυτό συμβαίνει και σε ένα άλλο Παναθηναϊκό αμφορέα του ίδιου ζωγράφου, χρονολογούμενο περίπου την ίδια περίοδο, ο οποίος βρίσκεται στο Leyden, Rijksmuseum van Oudheden, PC8. Επίσης σε ένα αμφορέα με λαιμό, οποίος βρίσκεται στο Βρετανικό Μουσείο Β 271, χρονολογούμενο στο τέλος του 6^{ου} αιώνα π.Χ. ο οποίος αποδίδεται κοντά στην τεχνοτροπία του ζ. του Αχελώου, ο δισκοβόλος κρατεί δίσκο λευκού χρώματος. Από την έρευνά μου προκύπτει ότι πράγματι στις παραστάσεις αυτές οι δισκοβόλοι κρατούν δίσκους λευκού χρώματος. Αντίθετα όμως στα άλλα τρία παραδείγματα παραστάσεων, τα οποία προσφέρει ο Jüthner προς υποστήριξη του ισχυρισμού του, οι δίσκοι δεν είναι λευκού χρώματος αλλά μαύρου, και δη: στην παλαιότερη δημοσίευση του ο Jüthner 1935, 33 αναφέρει μία κύλικα στο ΕΑΜ 445 και μία κύλικα από την Κάμειρο στο Παρίσι Cabinet des Medailles 314. Όμως τα παραδείγματα αυτά εσφαλμένα προτείνονται καθόσον στις δύο κύλικες και στην τριποδική πυξίδα οι δίσκοι είναι μαύρου χρώματος. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι στους αναφερόμενους ανωτέρω Παναθηναϊκούς αμφορείς του ζ. του Ευφιλήτου, το λευκό χρώμα δεν είναι δυνατόν να αποδοθεί σε τυχόν απολέπιση, διότι το λευκό χρώμα υπάρχει και στους αλτήρες.

απεικονίζεται σε μαύρο χρώμα,³⁷⁹ μεσολαβούν δε πολλές παραστάσεις δισκοβόλων μέχρι τους ανωτέρω Παναθηναϊκούς αμφορείς του ζ. του Ευφιλήτου, όπου οι δίσκοι απεικονίζονται με μαύρο χρώμα.³⁸⁰ Περαιτέρω υπάρχουν απεικονίσεις σε αγγεία χρονολογούμενα στην ίδια περίοδο της δράσης του ζ. του Ευφιλήτου, μεταξύ αυτών και Παναθηναϊκοί αμφορείς, όπου οι δισκοβόλοι απεικονίζονται φέροντες δίσκους μαύρου χρώματος.³⁸¹ Εν τέλει θα πρέπει να επισημανθεί ότι ο ζ. του Ευφιλήτου είναι ο καλλιτέχνης στον οποίο καταλογίστηκαν παραπάνω οι αφύσιες αποδόσεις σταδιοδρομών³⁸² και μάλλον η εκ μέρους του απόδοση των δίσκων με λευκό χρώμα θα πρέπει να πιστωθεί στην καλλιτεχνική του ιδιορρυθμία, είναι δε πιθανό ότι η διαφοροποίηση των αθλητικών οργάνων με την χρήση του λευκού χρώματος, να στοχεύει να δώσει έμφαση στο απεικονιζόμενο άθλημα του πεντάθλου.³⁸³ Κατά την άποψη μου η εκ μέρους του συγκεκριμένου ζωγράφου χρησιμοποίηση λευκού χρώματος στην απόδοση των δίσκων και των αλτήρων δεν θα πρέπει να οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι οι λίθινοι δίσκοι χρησιμοποιούνταν μέχρι και το τέλος του 6^{ου} αιώνα π.Χ. Άλλωστε η χρήση λίθινων δίσκων σε αγώνες με συμμετοχή πολλών αθλητών θα εμφάνιζε και μία επιπρόσθετη δυσκολία συνιστάμενη στην δυσχέρεια χρήσης αντίστοιχων ισοβαρών λίθινων δίσκων από τους συμμετέχοντες αθλητές, σύμβαση η οποία ήταν απαραίτητη για λόγους ίσης μεταχείρισης των αθλητών, δυσχέρεια η οποία δεν υφίσταται στους μεταλλικούς δίσκους. Η δουλεία αυτή αίρεται εάν δεχθούμε ότι όλοι οι αθλητές χρησιμοποιούσαν μόνο ένα δίσκο, μία υπόθεση η οποία όμως δεν θα ήταν πρακτική όταν στον αγώνα συμμετείχαν αρκετοί αθλητές, **γ) η μέθοδος κατασκευής του μεταλλικού δίσκου.** Έχει ορθά παρατηρηθεί ότι οι σφυρηλάτοι

³⁷⁹ Πρόκειται για την τριποδική πυξίδα του Βερολίνου Antikensammlung: F1727, η οποία αποδίδεται στην Ομάδα των Βοιωτών Κωμαστών. Βλ. Legakis 1977, 239 εικ. 37 α- δ. Όπως αναφέρθηκε στην σημ. 370, ο Jüthner εσφαλμένα θεωρεί ότι στην τριποδική αυτή πυξίδα ο δίσκος είναι λευκός, βλ. CVA Deutschland 4, πιν. 197, 7.

³⁸⁰ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί μια αττική μελανόμορφη κύλικα από τον Έξαρχο Λοκρίδος (ΕΑΜ 445) χρονολογούμενη περί το 550 -540 π.Χ., και αποδιδόμενη στο εργαστήριο του Λυδού, όπου εικονίζονται πενταθλητές και ο δισκοβόλος όπως και ο άλτης φέρουν δίσκο και αλτήρες αντίστοιχα μαύρου χρώματος. Βλ. Προσκυννητοπούλου 1989β αρ. 42 στο *Πνεύμα και Σώμα*.

³⁸¹ Ενδεικτικά αναφέρονται οι παρακάτω Παναθηναϊκοί αμφορείς, χρονολογούμενοι στο τέλος του 6^{ου} αιώνα π.Χ. **α)** ο με αριθμ. 374 του Museo Gregoriano Etrusco Vaticano, **β)** ο με αριθμ. 1907.510 του Museum für Kunst und Gewerbe, Αμβούργο, **γ)** ο με αριθμ. 48.2109 ψευδοπαναθηναϊκός αμφορέας, Walters Art Gallery, Βαλτιμόρη. Επίσης στους παρακάτω δύο μελανόμορφους αμφορείς με παραστάσεις πενταθλητών, της Ομάδας του Λεάγρου και του ζ. του Αχελώου αντίστοιχα, χρονολογούμενοι αμφότεροι περί το 510 π.Χ. του Würzburg, Universität, Martin von Wagner Museum, με αριθμούς L215 και HA 173 αντίστοιχα, οι δισκοβόλοι φέρουν δίσκους μαύρου χρώματος. Ο δεύτερος αμφορέας με αριθμό HA 173 μάλιστα απεικονίζει πενταθλητές και στις δύο όψεις του, οι οποίοι φέρουν μαύρο δίσκο.

³⁸² Βλ. παραπάνω σημ. 345.

³⁸³ Ο Legakis (1977, 258) αναφερόμενος στους δύο Παναθηναϊκούς αμφορείς του ζ. του Ευφιλήτου στο Βρετανικό Μουσείο B 134 και στο Leyden, σχολιάζοντας την χρήση του λευκού χρώματος για τους δίσκους, γράφει «The discus is represented in added white for emphasis». Η εν λόγω αναφορά του Legakis εμμέσως πλην σαφώς υποδηλοί ότι το κριτήριο του αγγειογράφου ήταν καλλιτεχνικό και αισθητικό.

μεταλλικοί δίσκοι είναι πολύ πλέον ανθεκτικοί σε σχέση με τους χυτούς δίσκους.³⁸⁴ Αυτή η παρατήρηση αποδεικνύεται ότι ήταν απολύτως γνωστή στους αρχαίους μεταλλουργούς και δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι οι σωζόμενοι χάλκινοι δίσκοι, οι οποίοι είναι χυτοί φέρουν εγγάρακτη διακόσμηση και διατηρούνται σε πολύ καλή κατάσταση, γεγονός το οποίο συνηγορεί ότι ήσαν αναθηματικοί και όχι χρηστικοί,³⁸⁵ **δ) το σχήμα του δίσκου.** Αποδεχόμενοι ότι οι χρηστικοί δίσκοι είναι αμφίκυρτοι, οι δίσκοι, οι οποίοι είναι επίπεδοι και στις δύο πλευρές ή έστω έχουν την μία πλευρά επίπεδη, φαίνεται ότι δεν είναι χρηστικοί. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο με αρ. κατ. **Δ 10** σιδερένιος δίσκος από την Νεμέα, ο οποίος δεν είναι δυνατόν να θεωρηθεί χρηστικός καθόσον πέραν του μεγάλου βάρους του, είναι επίπεδος και στις δύο του πλευρές, τα δε άκρα του λεπταίνουν ελάχιστα.³⁸⁶ Αντίθετα ο με αρ. κατ. **Δ 30** σιδερένιος δίσκος από την Νέα Καλλικράτεια, ο οποίος βρέθηκε σε ταφή μαζί με ζεύγος μολύβδινων αλτήρων, παρά την διάβρωσή του, είναι φακοειδής και αμφίκυρτος και προφανώς ήταν χρηστικός.³⁸⁷ **ε) το περιεχόμενο** της τυχόν επί του δίσκου υπάρχουσας **επιγραφής** είναι προφανές ότι προσδιορίζει τον χαρακτήρα του δίσκου, και βεβαίως εάν η επιγραφή περιέχει το ρήμα **άνέθεκεν**, ουδεμία αμφιβολία υπάρχει για τον προσδιορισμό του δίσκου ως αναθηματικού. Οι υπόλοιπες σωζόμενες επιγραφές επί δίσκων συνήθως περιέχουν δηλωτικές εκφράσεις του τόπου προέλευσης τους, οπότε ο προσδιορισμός του χαρακτήρα τους πρέπει να γίνει σε συνδυασμό και με εκτίμηση των λοιπών κριτηρίων. **στ) ο χώρος εύρεσης** του δίσκου αποτελεί σημαντικό και ενίοτε αποφασιστικό κριτήριο για τον χαρακτηρισμό ενός δίσκου ως αναθηματικού και ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο με αρ. κατ. **Δ 22** ανεπίγραφος χάλκινος δίσκος, βάρους 6.630 γραμμ., ο οποίος βρέθηκε στα ερείπια του Ηραίου της Ολυμπίας, και συγκεκριμένα στον στυλοβάτη του ναού, εμπρός από τον τρίτο κίονα,³⁸⁸ στοιχείο το οποίο συνδυαζόμενο με το μεγάλο βάρος του δίσκου οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο δίσκος ήταν αναθηματικός. **ζ) η υπάρχουσα διακόσμηση**, εγγάρακτη, ένθετη ή γραπτή, είναι προφανές ότι δεν συνάδει με την πρακτική λειτουργία του δίσκου αλλά αντίθετα, εάν συντρέχουν και άλλοι παράγοντες, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για ένα δίσκο με αναθηματική

³⁸⁴ Βλ. Jüthner 1968, 240.

³⁸⁵ Πρόκειται για τους με αρ. κατ. δίσκους : **α)** τον **Δ 2** δίσκο από το Αμυκλαίο, **β)** τον **Δ14** δίσκο με το ένθετο δελφίσι στο κέντρο, **γ)** τον **Δ15** δίσκο από την Σικελία με τις εγγάρακτες παραστάσεις αθλητών, **δ)** τον **Δ16** δίσκο από την Αίγινα με τις εγγάρακτες παραστάσεις αθλητών και **ε)** τον **Δ19** δίσκο του Πόπλιου Ασκληπιάδη από την Ολυμπία.

³⁸⁶ Ο με αρ. κατ. **Δ -10** δίσκος της Νεμέας έχει βάρος 7.343 γραμμ., το πάχος του στο κέντρο είναι 4 εκατ. ενώ στα άκρα 2, 8 εκατ.

³⁸⁷ Ο με αρ. κατ. **Δ-30** δίσκος είναι αδημοσίευτος και τα σχετικά στοιχεία μου παρασχέθηκαν από την Δρ. Δημ. Αικτελή, προς την οποία εκφράζω τις θερμές μου ευχαριστίες.

³⁸⁸ Βλ. Gerkan 1937, 14.

λειτουργία. Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί ο με αρ. κατ. **Δ 14** χάλκινος δίσκος από την Γέλα ή την Μεσσήνη στο κέντρο του οποίου υπάρχει το περίγραμμα ενός έγκοιλου δελφινιού, το οποίο φαίνεται ότι αποτελείτο από πολύτιμο υλικό και ορθώς έχει χαρακτηριστεί ως αναθηματικός.³⁸⁹

Συμπερασματικά τα κριτήρια, τα οποία και είναι δυνατόν να χρησιμοποιηθούν για τον χαρακτηρισμό ενός δίσκου ως αναθηματικού ή χρηστικού είναι τα εξής : **α)** Το βάρος του δίσκου, **β)** το υλικό του δίσκου **γ)** η μέθοδος κατασκευής του δίσκου με την επισήμανση ότι οι σφυρήλατοι δίσκοι είναι πολύ πιθανότερο να είναι χρηστικοί σε σχέση με τους χυτούς, **δ)** το σχήμα του δίσκου, ήτοι εάν είναι αμφίκυρτος ή επίπεδος, **ε)** το περιεχόμενο της επιγραφής, **στ)** ο χώρος εύρεσης και **ζ)** η υπάρχουσα διακόσμηση.

Από τους ανωτέρω αναφερθέντες δίσκους με κριτήριο την αναθηματική επιγραφή οι περιλαμβανόμενοι δίσκοι στον κατωτέρω πίνακα α θα πρέπει να θεωρηθούν με βεβαιότητα ως αναθηματικοί :

Πίνακας α.

Αναθηματικοί δίσκοι με βάση την επιγραφή

α/α	ΧώροςΕύρεσης	Αναθέτης	Επιγραφή	Χρονολόγηση	Αρ. κατ.
1.	Κεφαλληνία (;)	Ευσοίδας	IG IX,1 649 Εύσοίδα μ' άνέθεκε Διφός φόροιν μεγάλοιο χάλκεον, hōi νίκασε Κεφα(λ)ᾶνας μεγαθύμος.	550 - 525 π.Χ.	Δ 1
2.	Ιερό Απόλλωνος Δίδυμα	Άγνωστος	άνέ]θηκεν η επιγραφή είναι αδημοσίευτη	525-500 π.Χ.	Δ 9
3.	Βοιωτία (;)	Σίμος	SEG 44: 424 Σῖμος μ' έποίησε	525 -500 π.Χ.	Δ 3
4.	Ιερό Ελευσίνας	Αισιμήδης	IG I ³ 989, SEG 12: 59 Αίσι[μίδες μ' άνέ]θεκεν	520-500 π.Χ.	Δ 8

³⁸⁹ Για τον δίσκο αυτό βλ. Gardiner 1930, 156, Jüthner 1968, 240, Βαλαβάνης 2005, 91-101.

5.	Ακρόπολη Αθηνών	Δημόφιλος	IG I ³ 860 bis Δεμ[όφι]λο[ς] μ' ἀ[νέ]θειεν- -]	470 - 450 π.Χ.	Δ 11
6.	Προβάλινθος Αττικής	Δικαίος	SEG 55 : 71 SEG 60 : 124 Δικαῖος μ' ἀνέθειεν	500 - 450 π.Χ.	Δ 12
7.	Μέση Αίγυπτος	Απολλόδωρος	Ἀπολλόδωρος μ' ἀνέθηγεν Ἀπόλλωνι ἡ επιγραφή εἶναι αδημοσίευτη	325 - 300 π.Χ.	Δ 17
8.	Σικυώνα	Μηνόδοτος	SEG 14: 312 Μηνόδοτος (Μηνοδότου) γυμνασιαρχῶν Ἐρμαῖ Ἡρακλεῖ ἔτους ἐ[β]δομηκοστοῦ	76 π.Χ.	Δ 18
9.	Ιερό Διός Ολυμπία	Πόπλιος Ἀσκληπιάδης	SEG 37: 362 εὐχαριστήριον Διεὶ Ὀλυμπίῳ, Πόπλ(ιος) Ἀσκληπιᾶδης Κορίνθιος πένταθλος Ὀλ(υμπιάδι) σνε'	241 μ. Χ.	Δ 19

Με το κριτήριο του χώρου εύρεσης οι περιλαμβανόμενοι δίσκοι στον κατωτέρω πίνακα β θα πρέπει με βεβαιότητα να θεωρηθούν ως αναθηματικοί :

Πίνακας β

Δίσκοι οι οποίοι κρίνονται ως αναθηματικοί με βάση τον χώρο εύρεσης

α/α	Χώρος Εύρεσης	Επιγραφή	Βάρος	Χρονολόγηση	Αρ. κατ.
1.	Αμυκλαίο ³⁹⁰	SEG 11:670 ἄε(θ)λον Ἀμυκλαίοι	3.280 γραμμ.	6 ^{ος} αιώνας π.Χ.	Δ 2

³⁹⁰ Σύμφωνα με τον Τσουντα (1892, 17) ο δίσκος βρέθηκε στον λόφο της Αγίας Κυριακής, όπου ομόφωνα τοποθετείται το ιερό του Αμυκλαίου Απόλλωνος και στις εντός του περιβόλου επιχώσεις.

2.	Ισθμία, Αρχαϊκός Ναός Ποσειδώνος ³⁹¹		2.520 γραμμ.	6 ^{ος} αιώνας π.Χ.	Δ 24
3.	Ιερό Διός Νεμέα ³⁹²		7.343 γραμμ.	550 -525 π.Χ.	Δ 10
4.	Ηραίο Ολυμπίας ³⁹³		6.630 γραμμ.	490 -380 π.Χ.	Δ 22
5.	Ζάρακιες ³⁹⁴		3.961 γραμμ.	5 ^{ος} - 4 ^{ος} αι. π.Χ.	Δ 23
6.	Ηράκλειο Θηβών ³⁹⁵				Δ 25

Με κριτήριο την διακόσμηση του δίσκου οι περιλαμβανόμενοι δίσκοι στον κατωτέρω πίνακα γ θα πρέπει με βεβαιότητα να θεωρηθούν ως αναθηματικοί :

Πίνακας γ

Αναθηματικοί δίσκοι με κριτήριο την διακόσμηση

α/α	Χώρος Εύρεσης	Παράσταση	Βάρος	Χρονολόγηση	Αρ. κατ.
1.	Ιμέρα Σικελίας	Ύχνη ένθεσης μηνοειδούς ελάσματος	7.000 γραμμ.	550 -500 π.Χ.	Δ 13
2.	Γέλα ή Μεσσήνη	Περίγραμμα έγκοιλου δελφινιού	3.976 γραμμ.	500 π.Χ.	Δ 14
3.	Πάρος	Γραπτή παράσταση δισκοβόλου	5.273 γραμμ.	500 -450 π.Χ.	Δ 20
4.	Κάμειρος	Γραπτή παράσταση δισκοβόλου	925 γραμμ.	μέσο 5 ^{ου} αι. π.Χ.	Δ 21

³⁹¹ Ο δίσκος βρέθηκε στα ερείπια του Αρχαϊκού Ναού του Ποσειδώνος στην Ισθμία μαζί με τέσσερις αλτήρες βλ. Gebhard 2002, 229.

³⁹² Ο δίσκος βρέθηκε σε ένα αποθήκη του Ναού μαζί με άλλα σιδηρά αντικείμενα και πλησίον σε ένα μολύβδινο αλτήρα, βλ. Stella Miller 1982, 70-79.

³⁹³ Ο δίσκος βρέθηκε στα ερείπια του Ηραίου της Ολυμπίας, και συγκεκριμένα στον στυλοβάτη του ναού, εμπρός από τον τρίτο κίονα βλ. Gerkan 1937, 14.

³⁹⁴ Η Chatzidimitriou (2020, 140, 150), εκτιμά ότι το κτίριο στο οποίο βρέθηκε ο δίσκος ήταν ναός του Απόλλωνος Δηλίου, εκτίμηση η οποία συνάγεται από τα συνευρήματα.

³⁹⁵ Ο δίσκος βρέθηκε στο Ηράκλειο των Θηβών μαζί με άλλα αναθήματα αλλά μέχρι σήμερα δεν έχει συντηρηθεί και δεν έχει δημοσιευθεί, βλ. Αραβαντινός 2015, 98.

5.	Σικελία	Εγγάρρατες παραστάσεις άλτη και αικονιστή	2075 γραμμ.	480 - 460 π.Χ.	Δ 15
6.	Αίγινα	Εγγάρρατες παραστάσεις άλτη και αικονιστή	1984 γραμμ.	465 -455 π.Χ.	Δ 16

Με κριτήριο το μεγάλο βάρος του δίσκου και σε συνδυασμό με την φερόμενη επιγραφή οι περιλαμβανόμενοι στον κατωτέρω πίνακα δ δίσκοι θα πρέπει να θεωρηθούν ως αναθηματικοί :

Πίνακας δ

Αναθηματικοί δίσκοι με κριτήριο το βάρος και την επιγραφή

α/α	Χώρος Εύρεσης	Επιγραφή	Βάρος	Χρονολόγηση	Αρ. κατ.
1.	Αττική	IG I ³ 1395 έκ τῶν ἐ[ρί]ον	6.800 γραμμ.	τέλος 6 ^{ου} αι. π.Χ.	Δ4
2.	Αττική	IG I ³ 1394 Τελεσάρχο ἐκ τῶ ἐ[ρί]ο	7.450 γραμμ.	τέλος 6 ^{ου} αι. π.Χ.	Δ5
3.	Αττική	IG I ³ 1397 ἐχ τῶν ἐρίον εἰ<μ>ί	6.650 γραμμ.	τέλος 6 ^{ου} αι. π.Χ.	Δ7
4.	Βάρη Αττικής	IG I ³ 1396 Ὀεθεν ἄθλα	4.600 γραμμ.	τέλος 6 ^{ου} αι. π.Χ.	Δ6

Με μοναδικό κριτήριο το μεγάλο βάρος του δίσκου οι περιλαμβανόμενοι στον κατωτέρω πίνακα ε δίσκοι δεν είναι δυνατόν να θεωρηθούν χρηστικοί αλλά πιθανώς υπήρξαν αναθήματα :

Πίνακας ε

Πιθανοί αναθηματικοί δίσκοι με μόνο κριτήριο το βάρος

α/α	Χώρος Εύρεσης	Βάρος	Χρονολόγηση	Αρ. κατ.
-----	---------------	-------	-------------	----------

1.	Ιμέρα Σικελίας	5.170 γραμμ.	550 - 500 π.Χ.	Δ26
2.	Συρακούσες	5.350 γραμμ.	530 π.Χ.	Δ27
3.	Τάραντας	5.820 γραμμ.	530 π.Χ.	Δ28
4.	Κέρκυρα	3.992 γραμμ.	6 ^{ος} – 5 ^{ος} αιώνας π.Χ.	Δ29

Μετά τις ανωτέρω διακρίσεις οι υπόλοιποι σωζόμενοι δίσκοι, πλην των κατωτέρω αναφερομένων δίσκων, οι οποίοι σχετίζονται με επιτύμβια μνημεία, θα πρέπει να χαρακτηρισθούν ως χρηστικοί. Ο χαρακτηρισμός αυτός βεβαίως δεν αποκλείει την πιθανότητα να κατέστησαν αναθήματα μετά την χρήση τους όμως εάν αυτό δεν υποστηρίζεται από άλλα στοιχεία όπως λ.χ. χώρος εύρεσης, δεν είναι δυνατόν να αποδειχθεί. Αξίζει να σημειωθεί ότι υπάρχουν περιπτώσεις όπου η επιγραφή μάλλον προσδιορίζει τον ιδιοκτήτη και προφανώς χρήστη του δίσκου, παρά τον αναθέτη, όπως στην περίπτωση του σιδερένιου δίσκου από την περιοχή της Ήλιδας, ο οποίος φέρει την επιγραφή Φιλονείκου.³⁹⁶

Δ) Επιγραφές επί δίσκων - επιτύμβιοι δίσκοι.

Ο Jacobsthal από το 1933 είχε επισημάνει ότι η επιλογή της χρήσης του σχήματος του δίσκου σε διάφορα μνημεία, αναθηματικά, επιτάφια και επιγραφές, τα οποία εντοπίζονται σε όλη την έκταση του ελληνικού κόσμου υποδηλώνει ένα κίνητρο στηριζόμενο σε λόγους εθιμικούς ή λατρευτικούς, περαιτέρω δε θεωρεί ότι η επιλογή του κύκλου για την καταγραφή ιερών και δημοσίων κειμένων είναι εδραιωμένη και ότι δεν γίνεται μόνο από λόγους αισθητικής αλλά από την αντίληψη ότι η κυκλική μορφή είναι δυνατόν να προσδώσει εντονότερη ιερότητα στο αντικείμενο αλλά και στο περιεχόμενο της επιγραφής.³⁹⁷ Επίσης έχει υποστηριχθεί ότι ο δίσκος ως κυκλικό αντικείμενο συνδέεται με λατρευτικές πρακτικές ήδη από πολύ πρώιμες περιόδους της εξέλιξης του ανθρώπου,³⁹⁸ όταν το κυκλικό σχήμα συνδεόταν με τον ηλιακό δίσκο, ο οποίος είναι γνωστό ότι αποτέλεσε αντικείμενο λατρείας. Ανεξαρτήτως της βασιμότητας ή μη των σχετικών υποθέσεων, είναι δεδομένο ότι διαθέτουμε παραδείγματα δίσκων οι επί των οποίων επιγραφές σχετίζονται με θέματα

³⁹⁶ Ο δίσκος προέρχεται από παράδοση και δεν είναι γνωστό το αρχαιολογικό πλαίσιο του. (αρχ. κατ. Δ 43).

³⁹⁷ Βλ. Jacobsthal (1933, 27 και 31) ο οποίος προσφέρει αρκετά παραδείγματα (σελ. 31-32) όπως αυτά από το ιερό της Δήμητρας Μαλοφόρου στον Σελινόντα, τον δίσκο με την ατέλεια των Τριφυλίων, τον δίσκο της εισεχειρίας στην Ολυμπία και τον δίσκο της Φαιστού.

³⁹⁸ Βλ. Castiglione 1967, 409 – 415. Επίσης Moreau (1988, 1 -18) ο οποίος όμως συνδέει τους μύθους των ακουσίων φόνων κατά την διεξαγωγή της δισκοβολίας με διαβατήριες τελετές, οι οποίες όμως όπως παρατηρεί ο Scanlon (2005, 219, σημ. 1) δεν ανιχνεύονται σε όλους τους σχετικούς μύθους.

λατρείας όπως ο δίσκος του Ιφίτου στην Ολυμπία,³⁹⁹ αλλά και ο δίσκος από το ιερό της Ήρας στην Κύμη της Ιταλίας,⁴⁰⁰ ενώ στην ίδια κατηγορία θα πρέπει να ενταχθεί και ένα ασημένιο ενεπίγραφο δισκάριο, από τον αποθέτη του ιερού της Ήρας στην Ποσειδωνία, η επιγραφή του οποίου *IGASMG IV 19* αναφέρει τᾶς *ἡέρας ἠιαρόν. φρονπιτοζαμιν(?)*. (αρχ. κατ. D. 2). Ο Siewert επεσήμανε ότι η γραφή σε επιφάνειες σχήματος δίσκου εμφανίζει ένα σημαντικό πλεονέκτημα συνιστάμενο στο ότι δεν διακόπτεται το κείμενο στο τέλος μιας εκάστης σειράς και δεν έχει χωρικά κενά, τα περισσότερα δε παραδείγματα, τα οποία προσφέρει αναφέρονται σε κείμενα τα οποία διαθέτουν ένα διακριτικό χαρακτήρα, και καταλήγει ότι δεν αποκλείεται η σχετική παράδοση να ανάγεται στον λεγόμενο δίσκο του Ιφίτου, επί του οποίου είχε γραφεί σπειροειδώς η συνθήκη μεταξύ των Ιφίτου και Λυιούργου.⁴⁰¹ Ο ιστορικός Αριστόδημος αναφέρει ότι οι Λακεδαιμόνιοι επινόησαν να καταγράφουν τις πόλεις οι οποίες πολέμησαν κατά των Περσών επί δίσκου προκειμένου να αποφύγουν να αναφέρουν μία πόλη στην αρχή και κάποια άλλη στο τέλος.⁴⁰² Ανεξαρτήτως του ότι η αναφορά αυτή δεν είναι δυνατόν να γίνει δεκτή δοθέντος ότι η γραφή επί δίσκων είναι χρονικά κατά πολύ προγενέστερη των Μηδικών, επισημαίνει ένα ακόμα πρακτικό πλεονέκτημα της γραφής επί δίσκου. Στην πρόσφατη μελέτη των Kajava & Salminen επισημαίνεται ότι η γραφή επί δίσκων οφειλόταν τόσο σε λόγους αισθητικής όσο και στην υποδήλωση συμβολικών εννοιών και μάλιστα υπογραμμίζεται ότι η κυκλική γραφή τεκμηριώνεται και σε μη ελληνικούς πολιτισμούς, όπως στους Ετρούσκους.⁴⁰³ Ο Scanlon αναφερόμενος στους μυθικούς θανάτους κατά την διεξαγωγή της δισκοβολίας επισημαίνει τις μεταφορικές έννοιες, τις οποίες προσφέρει το κυκλικό σχήμα του δίσκου, εκτός από την σχέση του με τον Ήλιο και την Σελήνη, όπως την επαναλαμβανόμενη κίνηση των ουράνιων

³⁹⁹ Σύμφωνα με τον Πausανία (V.20.1) εντός του Ηραίου μεταξύ των άλλων αναθημάτων, υπήρχε και ο δίσκος του Ιφίτου επί του οποίου ήταν γραμμένη η εκχειρία, την οποία προκήρυσσαν οι Ηλείοι χάριν των Ολυμπιακών Αγώνων και προσθέτει ότι «αὐτήν οὐκ ἔς εὐθὺ ἔχει γεγραμμένην, ἀλλὰ ἔς κύκλου σχῆμα περιέσειν ἐπὶ τῷ δίσκῳ τὰ γράμματα».

⁴⁰⁰ Πρόκειται για ένα χάλκινο δισκάριο, διαμέτρου 8 εκατ., χρονολογούμενο λίγο μετά το μέσο του 6^{ου} αιώνα π.Χ., επί του οποίου υπάρχει η επιγραφή *IGASMG III 26*, *ἡέρε οὐκ ἔᾱ ἐπιμαντεύεσθαι*, ἦτοι ἡ Ήρα δεν επιτρέπει να επιστρέφει κανείς και να ρωτά το Μαντείο, βλ. Guarducci 2008, 94. Για μια άλλη απόδοση της επιγραφής και δη την αντικατάσταση του απαρεμφάτου ἐπιμαντεύεσθαι από το απαρέμφατο ἐπιμαστεύεσθαι, ἦτοι ἡ Ήρα δεν επιτρέπει την επαιτεία, βλ. Kajava & Salminen 2018, 295.

⁴⁰¹ Βλ. Siewert (2002, 359-370) ο οποίος αναφερόμενος σε ένα ενεπίγραφο δισκοειδές αντικείμενο από την Ολυμπία, δια του οποίου οι Ηλείοι, απονέμουν προνόμια σε αλλοδαπούς πολίτες, τονίζει τα πλεονεκτήματα της γραφής επί φορέων σχήματος δίσκου, προσφέρει δε πέραν των παλαιότερων παραδειγμάτων του Jacobsthal, και το δισκάριο από την Λακωνία, το οποίο ανέθεσε ο Μέλας στον Απόλλωνα.

⁴⁰² Από το έργο του Αριστόδημου, η δράση του οποίου τοποθετείται στην ελληνιστική περίοδο βλ. (Lesky 2006, 1057) σώζονται μόνο αποσπάσματα ένα από τα οποία (104. 2A) αναφέρει «ζήτήσεως δὲ οὔσης παρὰ τοῖς Ἑλλήσι τίνας δεῖ προγραφήναι αὐτῶν τῶν συμμεμαχητότων ἐν τῷ Μηδικῷ πολέμῳ, ἐξεῦρον οἱ Λακεδαιμόνιοι τὸν δίσκον, ἐφ' οὗ κυκλοτεροῶς ἐπέγραψαν τὰς ἡγωνισμένας πόλεις, ὡς μήτε πρώτους τίνας γεγράφθαι μήθ' ὑστέρου».

⁴⁰³ Βλ. Kajava & Salminen 2018, 292.

σωμάτων αλλά και των εποχών της ζωής, καταλήγει δε ότι η περιστροφική κίνηση του δίσκου είναι δυνατόν να ειδωθεί σαν μια εικόνα της αιώνιας εναλλαγής ζωής και θανάτου αλλά και της αστάθειας της ανθρώπινης τύχης.⁴⁰⁴ Το σχήμα του δίσκου συνδέθηκε όμως και με χθόνιες θεότητες⁴⁰⁵ με κύρια αφορμή τον μύθο του θανάτου του Υάκινθου από τον Απόλλωνα κατά την διεξαγωγή της δισκοβολίας⁴⁰⁶ και ούτω η εμφάνιση του δίσκου σε ταφικά μνημεία δεν θα πρέπει να εκπλήσσει. Εδώ θα πρέπει να επισημανθεί μία αναφορά του Πausανία, η οποία σχετίζεται με ένα άλλο μυθικό θάνατο κατά την διεξαγωγή της δισκοβολίας, όχι ακούσιο αλλά εκούσιο, τον φόνο του Φώκου από τον ετεροθαλή αδελφό του Πηλέα, στον τάφο του οποίου είχε τοποθετηθεί ένας λίθος «τραχύς», ο οποίος ενδεχομένως να θεωρούνταν ο λίθος, ο οποίος είχε χρησιμοποιηθεί από τον Πηλέα για την ανόσια πράξη του.⁴⁰⁷ Στο νησί της Κάσου εμφανίζεται μία πρακτική, η οποία ομοιάζει με τα όσα αναφέρει ο Pausanias για τον τάφο του Φώκου, και η οποία τεκμηριώνεται μέχρι και τον 4^ο και 3^ο αιώνα π.Χ., συνίσταται δε στην χάραξη του ονόματος του νεκρού σε ένα πέτρινο δίσκο, ο οποίος τοποθετούνταν επάνω στο λιθοσωρό, ο οποίος κάλυπτε τον τάφο, και μάλιστα σε σημείο πάνω από την κεφαλή του νεκρού, μία πρακτική, η οποία απαντά μόνο στην Κάσο.⁴⁰⁸

Σώζονται τρεις μαρμάρινοι ενεπίγραφοι δίσκοι (**αρ. κατ. ΕΔ 1, ΕΔ 2 και ΕΔ 3**), των οποίων ο επιτύμβιος χαρακτήρας προκύπτει κυρίως από το κείμενο των επιγραφών τους, καθώς και ένας ενεπίγραφος πέτρινος δίσκος, πώμα ταφικού πίθου, οι οποίοι δεν σχετίζονται με αθλητικά δρώμενα και θα εξετασθούν στο Παράρτημα Α.

⁴⁰⁴ Βλ. Scanlon 2005, 225.

⁴⁰⁵ Την σύνδεση αυτή επισημαίνει ο Καρούζος (1951, 99) στην μελέτη του για το αναθηματικό ανάγλυφο θεάς από την Μήλο (ΕΑΜ 3990) αργότερα δε στον σχολιασμό του ίδιου αναγλύφου (1981, 65) προσθέτει «Σημασία για την ερμηνεία της θεϊκής μορφής έχει και το στρογγυλό σχήμα του αναγλύφου : ιδέες πολύ παλιές για τη μαγική δύναμη ή το συμβολικό νόημα του κύκλου είχαν κατασταλάξει σιγά σιγά στο να προτιμούν οι αρχαίοι Έλληνες αυτό το ασυνήθιστο σχήμα για αφιερώσεις σε θεότητες ριζωμένες στη λατρεία των χθόνιων δυνάμεων».

⁴⁰⁶ Ο Scanlon (2005, 221) θεωρεί τον μύθο του Υάκινθου ως αρχέτυπο επί του οποίου βασίστηκαν οι λοιποί και μεταγενέστεροι μύθοι, τους οποίους και παραθέτει. Για τον χαρακτήρα της του Υάκινθου ως χθόνιας θεότητας βλ. Burkert 1993, 422.

⁴⁰⁷ Βλ. Pausanias, Π. 29.9 «παρά δὲ τὸ Αἰάκειον Φώκου τάφος χῶμά ἐστι περιεχόμενον κύκλω κρηπίδι, ἐπίκειται δὲ οἱ λίθος τραχύς». Ο Παπαχατζής (1976, 234 σημ. 4) μεταφράζει το επίθετο τραχύς ως αλάξευτο σχολιάζοντας δε αυτή την αναφορά προσθέτει ότι η πέτρα αυτή τιμώνταν σαν εφοδιασμένη με ασυνήθη δύναμη.

⁴⁰⁸ Βλ. Susini (1963-64, 203 -212) και Ζερβουδάκη (1973, 608 – 642), όπου αναφέρεται ότι στα πλαίσια της δημιουργίας της Αρχαιολογικής Συλλογής του νησιού είχαν γίνει γνωστά 32 δημοσιευμένα λίθινα δισκοειδή ενεπίγραφα σήματα, από τα οποία όμως το 1972 βρέθηκαν μόνο τα οκτώ, ταυτόχρονα συγκεντρώθηκαν άλλα τριάντα τα οποία επρόκειτο να δημοσιευθούν. Η Αγγ. Γιαννικούρη και η Φ. Ζερβάκη στην παρουσίαση της Αρχαιολογικής Συλλογής της Κάσου (2006, 252 -266) αναφέρουν μία σειρά από πενήντα ένα (51) ενεπίγραφα σήματα, τα οποία έχουν δισκοειδή μορφή.

Ε. Δίσκοι σχετιζόμενοι με ταφικούς αγώνες.

Στην έρευνα έχει τεθεί θέμα αμφισβήτησης για τέσσερις ενεπίγραφους δίσκους, οι οποίοι φέρονται ως προερχόμενοι από την Αττική και οι επιγραφές τους υποδηλώνουν σχέση με ταφικούς αγώνες. Πρόκειται για τον δίσκο με την IG I³ 1395 επιγραφή *ἐκ τῶν ἐ[ρ]ίον* (αρχ. κατ. Δ 4), για τον δίσκο με την IG I³ 1394 επιγραφή *Τελεσάρχο ἐκ τῶ ἐ[ρ]ίο*, (αρχ. κατ. Δ 5) για τον δίσκο με την IG I³ 1397 επιγραφή *ἐχ τῶν ἐρίον εἰ<μ>ί*, (αρχ. κατ. Δ 7) και τον δίσκο από πωρόλιθο με IG I³ 1396 επιγραφή *Ἵθεν ἄθλα*, (αρχ. κατ. Δ 6) οι οποίοι όλοι χρονολογούνται προς το τέλος του 6^{ου} αιώνα π.Χ. Ο Jüthner θεώρησε τους δίσκους αυτούς ως μη γνήσιους αφενός μεν διότι θεωρεί ότι δεν υπάρχει λέξη ελληνική *ἐρίον*, την οποία άλλοι μελετητές έχουν ερμηνεύσει ως *ἐκ τῶν ἡρίων*, αφετέρου δε διότι προβληματίζεται με την σχετικά σύγχρονη εμφάνιση στο «εμπόριο αρχαιοτήτων» των δίσκων αυτών αλλά και για τον τρόπο χάραξης των επιγραφών.⁴⁰⁹ Αντίθετα ο Jacobsthal όχι μόνο θεωρεί ότι δεν υπάρχουν λόγιοι για να αμφισβητηθεί η γνησιότητα αυτών των δίσκων, αλλά αφού δικαιολογεί επαρκώς τους τύπους των επιγραφών, πιστεύει ότι πρόκειται περί επάθλων από επιτάφιους αγώνες.⁴¹⁰ Νεώτεροι μελετητές ενώ δεν αμφισβητούν την γνησιότητά τους συζητούν το ζήτημα εάν οι εν λόγω δίσκοι αποτελούσαν μέρος μιας υπερκείμενης ταφικής κατασκευής ή εάν είχαν απονεμηθεί ως έπαθλα σε επιτάφιους αγώνες και αργότερα πιθανώς χρησιμοποιήθηκαν ως ταφικά κτερίσματα.⁴¹¹ Κατ' αρχήν η Jeffery σχολιάζουσα τον δίσκο με την IG I³ 1210 επιγραφή *Γνάθονος : τόδε σῆμα : θέτο δ' αὐτόν : ἀδελφῆ : / ἡελίθιον νοσελεύσα:σα*», τον οποίο θεωρεί ως επιτύμβιο και τον συγκρίνει με τον επίσης επιτύμβιο δίσκο του ιατρού Αινεία,⁴¹² αναφέρεται και στους τέσσερις ενεπίγραφους δίσκους από την Αττική, την γνησιότητα των οποίων δεν αμφισβητεί και δεν αποκλείει την πιθανότητα να ήσαν μέρος μιας υπερκείμενης ταφικής κατασκευής.⁴¹³ Ο Immerwahr παρέχει πειστικές απαντήσεις για την λέξη *ἐρίον*, την οποία ερμηνεύει ως *ἡρίον*, βασιζόμενος σε παραδείγματα της αρχαίας Γραμματείας αλλά και σε μία επιγραφή σε μία πήλινη ενεπίγραφη σφαίρα,⁴¹⁴ περαιτέρω δε διασκεδάζει τους προβληματισμούς του Jüthner ως προς το ότι η επιγραφή δεν είναι εγχάρακτη αλλά «ατυπημένη» με αιχμηρό

⁴⁰⁹ Βλ. Jüthner 1935, 42 και Jüthner 1968, 234.

⁴¹⁰ Jacobsthal 1933, 18 – 22.

⁴¹¹ Αναφέρεται πιθανώς διότι δεν είναι γνωστό το αρχαιολογικό πλαίσιο εύρεσης των εν λόγω δίσκων και οι μόνες πληροφορίες είναι ότι ο μεν δίσκος με την επιγραφή *Ἵθεν ἄθλα* βρέθηκε στην περιοχή της Βάρης, ο δε με την επιγραφή *ἐκ τῶν ἐ[ρ]ίον* φέρεται ότι προέρχεται από τάφο της Αναβύσσου.

⁴¹² Για τους εν λόγω δίσκους με αρχ. κατ. Ε Δ 2 και Ε Δ 1 δίσκους βλ. Παράρτημα Α.

⁴¹³ Βλ. Jeffery 1962, 147, αρχ. 64.

⁴¹⁴ Πρόκειται για την με αριθμό 63.119 πήλινη γραπτή σφαίρα του Museum of Fine Arts της Βοστώνης.

εργαλείο, καταλήγει δε ότι οι εν λόγω δίσκοι ήσαν έπαθλα, τα οποία είχαν απονεμηθεί.⁴¹⁵ Η Roller αναφερόμενη στους παραπάνω δίσκους, για την γνησιότητα των οποίων δεν αμφιβάλλει, δεν δέχεται ότι θα αποτελούσαν μέρος μιας υπερκείμενης ταφικής κατασκευής δοθέντος μάλιστα ότι οι δύο εξ αυτών όντες ανώνυμοι δεν θα ήταν δυνατόν να λειτουργήσουν ως ταφικά σήματα. Η ίδια ερευνήτρια συνδέει τον όρο ήριον με την έννοια του τύμβου και θεωρεί δεδομένη την σχέση τουλάχιστον του δίσκου με την επιγραφή Τελεσάρχο έκ τῷ έ[ρ]ίῳ με την τέλεση επιτάφιων αγώνων προς τιμήν ενός συγκεκριμένου προσώπου, μία πιθανότητα η οποία εμφανίζεται ισχυρή στις άλλες δύο περιπτώσεις λόγω της ανυπαρξίας ονόματος.⁴¹⁶ Οι Kurtz και Boardman αναφερόμενοι στους δίσκους αυτούς αναφέρουν ότι αναλόγως με το εάν ο όρος ήριον μεταφρασθεί ως επιτάφιος αγών ή ως τύμβος, οι δίσκοι αυτοί θεωρούνται αντίστοιχα είτε σαν γνήσιοι δίσκοι κάποιας αθλητικής νίκης σε νεκρικούς αγώνες είτε σαν δισκοειδή πώματα τερροδόχων αγγείων.⁴¹⁷ Η Κεφαλίδου θεωρεί ότι ο δίσκος με την επιγραφή έχ τῶν έριον εί<μ>ί, θα πρέπει να ήταν έπαθλο και αργότερα κτέρισμα στον τάφο του νικητή, ενώ οι υπόλοιποι τρεις θα ήσαν αναθήματα ή κτερίσματα αθλητών, οι οποίοι είχαν νικήσει σε επιτάφιους, πιθανότατα, αγώνες.⁴¹⁸ Ο Δεσπίνης, στο άρθρο του για τον με αρ. κατ. **ΕΔ 1** δίσκο,⁴¹⁹ τον οποίο και θεωρεί επιτύμβιο, ανεφέρθη και στους άλλους μαρμαρίνους δίσκους, παραθέτει δε μία παράσταση από μία μελανόμορφη λουτροφόρο από τον Κεραμεικό στην οποία απεικονίζονται δύο παλαιστές συμπλεκόμενοι πάνω από ένα λέβητα, ο οποίος είναι τοποθετημένος ανάμεσά τους πάνω σε ένα υπόστατο.⁴²⁰ Πάνω στον λέβητα είναι τοποθετημένο ένα ανεξάρτητο δισκοειδές αντικείμενο λευκού χρώματος, το οποίο ο Δεσπίνης πιστεύει ότι πιθανότατα ήταν ένας δίσκος, ο οποίος όπως και το αγγείο, σχετίζεται άμεσα με τον εικονιζόμενο ταφικό αγώνα. Ούτω καταλήγει ότι οι μαρμαρίνοι δίσκοι, οι οποίοι με τις επιγραφές τους σχετίζονται με ταφικούς αγώνες και δεν διαθέτουν οπές προσήλωσης, βρίσκουν μια ικανοποιητική ερμηνεία για την παρουσία τους μέσα σε τάφους, και είναι πολύ φυσικό σαν έπαθλα αγώνων να τοποθετούνταν στους τάφους των νικητών. Η τέλεση επιτάφιων αγώνων προς τιμήν μεμονωμένων προσώπων στην Αττική – τουλάχιστον –

⁴¹⁵ Βλ. σχετικά Immerwahr 1967, 262 - 4, σημ. 20 και 21. Για την ερμηνεία της λέξης ήριον, παραπέμπει σε σχετική παράγραφο της Αθηναίων Πολιτείας (55.3) του Αριστοτέλη επισημαίνει δε ότι η πρώτη αναφορά της είναι στην Ιλιάδα προκειμένου να προσδιορίσει τον τύμβο πάνω από τον τάφο του Πατρόκλου, Ιλιάς 23, 126, «ένθ' ἄρ' Ἀχιλλεύς φράσσατο Πατρόκλῳ μέγα ήριον ήδὲ οἱ αὐτῶ». Ο Ματθαίου (1983,14) επιχειρηματολογεί και καταλήγει ότι η λέξη ήρία σημαίνει τους τάφους.

⁴¹⁶ Βλ. Roller 1981, 4 -5.

⁴¹⁷ Βλ. Kurtz & Boardman 1994, 83-84.

⁴¹⁸ Κεφαλίδου 1996, 118.

⁴¹⁹ Βλ. Δεσπίνης 2009, 3-11.

⁴²⁰ Πρόκειται για την με αριθμό 1680 λουτροφόρο του Μουσείου Κεραμεικού.

θα πρέπει να θεωρείται πολύ πιθανή ακόμη και μέχρι την αρχή του 5^{ου} αιώνα π.Χ.⁴²¹ δοθέντος δε ότι οι εν λόγω δίσκοι χρονολογούνται στο τέλος του 6^{ου} αιώνα π.Χ., η απονομή αυτών των δίσκων ως επάθλων,⁴²² είναι πολύ πιθανή και η υπόθεση αυτή ενισχύεται κατά πολύ με την εύστοχη παρατήρηση του Δεσπίνη για την εμφάνιση ενός δισκοειδούς λευκού αντικειμένου επί του επάθλου - λέβητος, ο οποίος είχε τοποθετηθεί από τον αγγειογράφο μεταξύ των δύο αγωνιζομένων παλαιστών, ένας εικονογραφικός τύπος ο οποίος απαντάται στην αττική και βοιωτική αρχαϊκή αγγειογραφία.⁴²³ Προσφάτως ο Papakonstantinou αναφερόμενος στο θέμα της τέλεσης επιτάφιων αγώνων στην Αττική από τις αθηναϊκές αριστοκρατικές οικογένειες, εξέφρασε επιφυλάξεις για την δυνατότητα τέλεσής τους μετά την επιβολή των γνωστών από τις πηγές μέτρων περιστολής των ταφικών δαπανών εκ μέρους του Σόλωνα και μάλιστα συνδέει την στροφή της αθηναϊκής ελίτ προς την ιπποτροφία ως συνέπεια αυτών των περιορισμών.⁴²⁴ Ούτω ο εν λόγω ερευνητής εκτιμά ότι τα πέντε ενεπίγραφα χάλκινα αγγεία από την Αιρόπολη, τα οποία έχουν θεωρηθεί ως έπαθλα επιτάφιων αγώνων,⁴²⁵ εάν πράγματι ήσαν έπαθλα θα πρέπει να τοποθετηθούν χρονικά πριν από τους σχετικούς περιορισμούς, ενώ για τους υπό συζήτηση μαρμαρίνους δίσκους διατηρεί επιφυλάξεις για το εάν προέρχονται από σχετικούς αγώνες. Ειδικά όμως για τον **αρ. κατ. Δ 6**, δίσκο από πωρόλιθο με IG I³ 1396 επιγραφή Όεθεν ἄθλα, ενώ εκτιμά ότι πρόκειται για έπαθλο αγώνων, εν συνεχεία και δοθέντος ότι δεν αναφέρεται το όνομα του τιμωμένου θανόντος και αποκλίνει από το γνωστό τύπο των σχετικών επιγραφών, θεωρεί ότι είναι πιθανό λόγω δίσκος να ήταν αναμνηστικός ενός άλλου αγώνα, μη τεκμηριωμένου, στην περιοχή της Μεσογαίας Αττικής, όπου τοποθετείται ο δήμος της Όας.⁴²⁶ Νομίζω ότι το γεγονός ότι η συγκεκριμένη επιγραφή δεν αναφέρει το όνομα του τιμωμένου δεν αποτελεί πρόβλημα καθόσον η παράλειψη του ονόματος είναι δυνατόν να εξηγηθεί εάν δεχθούμε ότι οι συγκεκριμένοι αγώνες τελούνταν περιοδικώς και ο τιμώμενος νεκρός ήταν γνωστός. Αντίθετα στις περιπτώσεις των γνωστών χάλκινων ενεπίγραφων αγγείων, όπου αναγράφεται το όνομα του τιμωμένου νεκρού θα πρέπει να δεχθούμε ότι οι συγκεκριμένοι αγώνες έλαβαν χώρα άπαξ. Σε κάθε περίπτωση όμως η υπόθεση ότι ο δίσκος αυτός είναι αναμνηστικός άλλων αγώνων της περιοχής της Μεσογαίας δεν επιλύει το πρόβλημα.

⁴²¹ Βλ. Roller 1981, 6.

⁴²² Έχει ήδη επισημανθεί παραπάνω στο κεφάλαιο των κριτηρίων χαρακτηρισμού ενός δίσκου ως χρηστικού ή ως αναθηματικού ότι το βάρος των συγκεκριμένων δίσκων σε συνδυασμό με το υλικό τους αποκλείουν την πιθανότητα να είχαν χρησιμοποιηθεί στον αγώνα.

⁴²³ Βλ. ένα βοιωτικό μελανόμορφο κάνθαρο στο EAM 1119 και τα θραύσματα αττικού δίνου με θέμα τα άθλα επί Πελία EAM 15145, 15466.

⁴²⁴ Papakonstantinou 2014, 92-93.

⁴²⁵ Βλ. Κεφαλίδου 1996, 114 επ.

⁴²⁶ Papakonstantinou 2014, 93.

Από την εκτίμηση όλων των ανωτέρω απόψεων θεωρώ ότι κατ' αρχήν οι υπό συζήτηση δίσκοι, τρεις μαρμάρινοι και ένας πώρινος, είναι γνήσιοι παρά την αντίθεση του Jüthner το μεν διότι η σχετικά σύγχρονη εμφάνιση στο εμπόριο αρχαιοτήτων των δίσκων αυτών δεν είναι δυνατόν να αποτελέσει βάση για την αμφισβήτηση της γνησιότητάς τους,⁴²⁷ το δε διότι οι αντιρρήσεις του για την χάραξη των επιγραφών και το νόημά τους έχουν επαρκώς απαντηθεί. Είναι χαρακτηριστικό ειδικά για τον ενεπίγραφο μαρμάρινο δίσκο, ο οποίος βρίσκεται στο Museum of Fine Arts στην Βοστώνη ότι στο κέντρο του υπήρχε γραπτή παράσταση λογχοφόρου ιπέα, μια παράσταση η οποία δεν νομίζω ότι θα ήταν αναγκαίο να πλαστογραφηθεί προκειμένου να εμφανισθεί στο «εμπόριο αρχαιοτήτων», δοθέντος μάλιστα ότι ήδη ο δίσκος ήταν ενεπίγραφος.

ΣΤ. Σήματα επί των δίσκων.

Οι δίσκοι, όπως προκύπτει από τα σωζόμενα αντικείμενα και από παραστάσεις της αγγειογραφίας, πολλές φορές φέρουν στην επιφάνεια τους διάφορα διακοσμητικά θέματα. Τα θέματα αυτά αποτελούνταν είτε από γεωμετρικά σχήματα, όπως κύκλος ή ομόκεντροι κύκλοι, σταυρός απλός ή αγκυλωτός, ένας μαύρος κύκλος στο κέντρο είτε από άλλες παραστάσεις γραπτές ή εγχάρακτες, απεικονίζουσες την γλαύκα, εμβλήματα, όπως το τρισκελές, άλλοτε δε φέρουν περίτεχνες παραστάσεις αθλητών ή ακόμη και ένθετες παραστάσεις από άλλο υλικό.⁴²⁸ Η παρουσία αυτών των σημάτων θέτει ερωτήματα συνιστάμενα στον λόγο επιλογής των εκάστοτε συγκεκριμένων θεμάτων και στο εάν τα σήματα αυτά υπήρχαν και στους δίσκους, οι οποίοι χρησιμοποιούνταν στους αγώνες ή ήταν απλές καλλιτεχνικές συλλήψεις με μοναδικό στόχο την διακόσμηση. Ως προς το πρώτο ερώτημα, ήτοι για ποιο λόγο επιλέγονταν τα συγκεκριμένα σχήματα, υπάρχει ομοφωνία στην έρευνα ότι τα σχήματα αυτά το μεν σχετιζόνταν με την κίνηση του δίσκου το δε ότι συμβόλιζαν την ταχύτητα, την οποία απαιτούσε μία επιτυχής βολή. Η εξήγηση αυτή καλύπτει με βεβαιότητα τα σχήματα του κύκλου ή των κύκλων, του σταυρού, απλού ή αγκυλωτού, τα οποία σχετιζόνταν με την κυκλική ρίψη του δίσκου κατά την ρίψη.⁴²⁹ Αλλά και το τρισκελές, το οποίο εμφανίζεται συχνά ως επίσημα ασπίδος και έχει θεωρηθεί και ως έμβλημα των Αλκμεωνιδών,⁴³⁰ σχετίζεται και αυτό με την ταχύτητα, είναι δε χαρακτηριστικό

⁴²⁷ Οι με αρ. κατ. Δ4 και Δ5 δίσκοι βρίσκονταν στην ιδιωτική συλλογή του E. Perry Warren πριν το 1928 σύμφωνα με την αναφορά του ηλεκτρονικού αποθετηρίου του Museum of Fine Arts της Βοστώνης ενώ είναι χαρακτηριστικό ότι ο δίσκος του ιατρού Αινεία κατασχέθηκε στον Πειραιά το 1889 σπασμένος σε ένδεκα κομμάτια, βλ. Δεσπίνη ό.π. σελ. 4. Ως εκ τούτου η περί το τέλος του 19^{ου} και την αρχή του 20^{ου} αιώνος σύγχρονη εμφάνιση στο εμπόριο αρχαιοτήτων δεν πρέπει να θεωρείται έκπληξη.

⁴²⁸ Για παραστάσεις αγγειογραφίας με απεικονίσεις σημάτων επί δίσκων, βλ. Βαλαβάνης 2005, 92, σημ. 3 - 9.

⁴²⁹ Βλ. Βαλαβάνης 2005, 94.

⁴³⁰ Σε τέσσερις τουλάχιστον Παναθηναϊκούς αμφορείς η ασπίδα της Αθηνάς φέρει ως επίσημα το τρισκελές, πρόκειται για τους εξής Π.Α., τον με αριθμό Β 135 στο Βρετανικό Μουσείο, τον με αριθμό 1 του Μουσείου

ότι σε ένα μελανόμορφο αμφορέα οι απολήξεις του τρισκελούς καταλήγουν σε δελφίνια, τα οποία θεωρούνται ότι εκπροσωπούν την τροχιά του δίσκου.⁴³¹ Η απάντηση στο δεύτερο ερώτημα, ήτοι στο εάν υπήρχαν τα σήματα αυτά στους πραγματικούς δίσκους τους οποίους χρησιμοποιούσαν οι δισκοβόλοι, δεν είναι ευχερής και οι απόψεις διίστανται. Ο Beazley αναφερόμενος σε μία παράσταση ενός δισκοβόλου, ο οποίος κρατεί ένα δίσκο στο κέντρο του οποίου υπάρχει μια γλαύκα, εκτιμά ότι αντίστοιχες παραστάσεις θα υπήρχαν και στους εν χρήσει δίσκους και μάλιστα θα ήσαν εγγάρρακτες και ούτω θα διευκόλυναν την καλή πρόσφυση του δίσκου στο χέρι του αθλητή.⁴³² Ο Jüthner αντιμετωπίζει με ιδιαίτερο σκεπτικισμό το θέμα αυτό και δεν φαίνεται να ευνοεί την μία ή την άλλη άποψη. Κατ' αρχήν τονίζει ότι κατά την ρίψη είναι αναγκαία η καλή πρόσφυση του δίσκου με το χέρι του αθλητή, επισημαίνει όμως ότι τυχόν χρήση δίσκων, οι οποίοι έφεραν διακόσμηση, θα επέφερε σοβαρή ζημία στο διακοσμητικό θέμα, για την τοποθέτηση του οποίου θα είχε ήδη απαιτηθεί σημαντική δαπάνη και καταλήγει ότι παρά ταύτα η χρήση οργάνων φερόντων διακόσμηση δεν είναι δυνατόν να αποκλεισθεί με ασφάλεια.⁴³³ Ο Βαλαβάνης κλίνει υπέρ της άποψης ότι η ύπαρξη εικόνων επί των δίσκων αντανάκλα την πραγματικότητα και προσθέτει ότι οι παραστάσεις γλαύκας επί των δίσκων, τις οποίες μας προσφέρει η αττική αγγειογραφία, πιθανότατα αποτελούσε μία απόδειξη της γνησιότητάς τους και ότι η ύπαρξη της γλαύκας ήταν δηλωτική ότι οι συγκεκριμένοι δίσκοι διέθεταν το ίδιο μέγεθος και βάρος και ως εκ τούτου ήσαν κατάλληλοι για την διεξαγωγή του αγωνίσματος, και μάλιστα σε μία περίοδο, πρώτες δεκαετίες του 5^{ου} αιώνα π.Χ., όταν φαίνεται ότι υπάρχει μία τυποποίηση των αθλητικών οργάνων στην Αθήνα.⁴³⁴ Πράγματι μία ερυθρόμορφη λήκυθος απεικονίζει ένα νεαρό άλτη να φέρει αλτήρες ενώ εμπρός του ένας δίσκος ακουμπισμένος στον τοίχο φέρει στο κέντρο του μία γλαύκα, η οποία περιβάλλεται από μια κυκλωτερώς γραμμένη

Ναυπλίου, τον με αριθμό 5389 του National Museum of Liverpool καθώς και τον με αριθμό GR 565 στο MMNY. Για την σύνδεση του τρισκελούς με τους Αλιμειωνίδες, βλ. Raschke 2016, 377. Ο Τιβέριος (2009γ, 55 - 67), αρχικά επισημαίνει ότι η παλαιά άποψη, ότι τα επισήματα σχετιζόνταν με τα γένη σήμερα δεν έχει απήχηση, αναφερόμενος δε στα εμβλήματα των «εραλδικών» νομισμάτων και στην σχέση τους με τα επισήματα των ασπίδων της θεάς Αθηνάς, εκτιμά ότι τα εμβλήματα των επισημάτων της ασπίδας της θεάς σχετίζονται με τους αξιωματούχους, οι οποίοι ήσαν επιφορτισμένοι για την συλλογή του παναθηναϊκού ελαίου και αποσυνδέει τα επισήματα από τα αριστοκρατικά γένη. Όμως επισημαίνει ότι κατά τον 6^ο αιώνα π.Χ. και πριν τις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη, οι αριστοκράτες, στα κτήματα των οποίων θα ήσαν οι περισσότερες, αν όχι όλες, οι ιερές μορσιαι, είχαν την ευθύνη της συγκέντρωσης του παναθηναϊκού ελαίου.

⁴³¹ Πρόκειται για τον με αριθμό 51.20 Αμφορέα στο Hungarian Museum of Fine Arts, βλ. Tsingarida 2009, 245, εικ. 10, Για το δελφίνι βλ. Βαλαβάνης 2005, 98.

⁴³² Beazley 1908, 313-318.

⁴³³ Ο Jüthner (1968, 247-8) αναφέρει την παράγραφο 27 από τον Ανάχαρη του Λουκιανού όπου ο δίσκος περιγράφεται ως αντικείμενο «δύσληπτον υπό λειότητος», προσθέτει δε την παράγραφο από την Θηβαΐδα του Στάτιου (VI. 648, 670) και τον μυθικό αγώνα δισκοβολίας των Επτά επί Θήβας, όπου οι δισκοβόλοι πριν την βολή βάζουν σκόνη από χώμα στο χέρι τους για να επιτύχουν καλύτερη πρόσφυση. Είναι χαρακτηριστικό ότι και στους σύγχρονους αγώνες δισκοβολίας οι ρίπτες χρησιμοποιούν μία ειδική πούδρα για τον σκοπό αυτό.

⁴³⁴ Βαλαβάνης 2005, 97-100.

επιγραφή, η οποία είναι δυνατόν να αναγνωσθεί ως *δαμόσιος*. Η Προσκυνητοπούλου, ερμηνεύει την παρουσία της γλαύκας επί του δίσκου, θέμα ιδιαίτερα αγαπητό στους Αθηναίους, σύμβολο της πόλης τους και της προστάτιδας θεάς τους, σαν ένδειξη καλού οιωνού και επιτυχίας στο αγώνισμα.⁴³⁵ Η ύπαρξη των γραμμάτων ΔΕ σε αγγεία πόσεως, τα οποία βρέθηκαν πλησίον της Θόλου της αρχαίας Αγοράς της Αθήνας καθώς και σε αγγεία μέτρησης υγρών και στερεών, έχει εύλογα θεωρηθεί ότι προσδιορίζει τα πρώτα ως ανήκοντα στο Δημόσιο και τα δεύτερα ως επίσημα μέτρα και σταθμά.⁴³⁶ Σε μία χάλκινη στλεγγίδα από το νεκροταφείο της Ακάνθου, χρονολογούμενη στο μέσο του 5^{ου} αιώνα π.Χ., υπάρχει η SEG 46 : 709 εγχάρακτη επιγραφή επί τα λαϊά, δεμοσίη ε', ήτοι πρόκειται για μία αριθμημένη δημόσια στλεγγίδα.⁴³⁷ Με βάση τα παραπάνω διερωτώμαι μήπως η παρουσία της γλαύκας μαζί με την επιγραφή *δαμόσιος*, αποτελεί πλεονασμό και δεν αποτελεί παρά μόνο μία καλλιτεχνική σύλληψη, δοθέντος ότι και μόνο η επιγραφή ήταν ικανή να προσδιορίσει τον δημόσιο χαρακτήρα και την τυποποίηση του οργάνου. Με βάση τα παραπάνω και δοθέντος ότι **α)** ότι από τους σωζόμενους δίσκους, οι οποίοι φέρουν παραστάσεις είτε γραπτές είτε εγχάρακτες, ή ακόμη και επιγραφές, ουδείς έχει χαρακτηριστεί από την έρευνα με βεβαιότητα ως πραγματικό αθλητικό όργανο, **β)** ότι η γραπτή ή εγχάρακτη παράσταση επί του δίσκου, πόσο μάλλον η ένθετη διακόσμηση, ήταν δαπανηρή και μετά από μία σειρά ριψέων θα υφίστατο μεγάλες ζημιές, και ως εκ τούτου θα ήταν ασύμφορη, θεωρώ ότι οι πραγματικοί χρηστικοί δίσκοι δεν έφεραν διακοσμητικά θέματα σε αντίθεση με τους αναθηματικούς. Αντίθετα θα ήταν δυνατόν μικρά σημεία επί των δίσκων να προσδιορίζουν είτε τον ιδιοκτήτη ατομικά ή κάποια συλλογικότητα, όπως το Γυμνάσιο, είτε ακόμη και την ηλικιακή κατηγορία στην οποία ήταν δυνατόν να χρησιμοποιηθεί. Ένα τέτοιο παράδειγμα μας προσφέρει ο με αρ. κατ. Δ 38 χάλκινος δίσκος διαμέτρου μόλις 15 εκατ., ο οποίος στο κέντρο της μιας πλευράς του διαθέτει τριγωνικές εγχαράξεις, διατεταγμένες, όπως φαίνεται από την προσφερόμενη φωτογραφία με σχετική τάξη. Ατυχώς ο εν λόγω δίσκος ανήκει σε ιδιωτική συλλογή και ούτω δεν γνωρίζουμε ούτε το βάρος του ούτε το αρχαιολογικό πλαίσιο εύρεσης του.⁴³⁸

Z. Αναθηματικές επιγραφές

Ο βασικός τύπος της αναθηματικής επιγραφής περιλαμβάνει τρία κύρια στοιχεία, το όνομα του αναθέτη, το οποίο παρατίθεται στην ονομαστική πτώση, το ανατιθέμενο

⁴³⁵ Πρόκειται για την με αριθμό 17281 λήκυθο στο ΕΑΜ χρονολογούμενη περί το 475-470 π.Χ., η οποία αποδίδεται στον ζ. του Bowdoin, βλ. Προσκυνητοπούλου 1989γ, αρ. 48 στο *Πνεύμα και το Σώμα*.

⁴³⁶ Βλ. Lang 2004, 15-16 και 31-32.

⁴³⁷ Βλ. την με αριθμό καταλόγου Σ 12 στλεγγίδα καθώς και Τρακσοπούλου – Σαλακίδου 2019α, αρ. 128.

⁴³⁸ Βλ. Κατάλογο Έκθεσης, *Arte y Olimpismo* 1999, βλ. Fallani 1999, αρ. 48.

αντικείμενο στην αιτιατική και τον αποδέκτη του αναθήματος σε πτώση δοτική. Από τα τρία αυτά στοιχεία, το δεύτερο, ήτοι το αντικείμενο είναι δυνατόν να παραλειφθεί, άλλωστε το ανατιθέμενο αντικείμενο είναι παρόν, όπως συμβαίνει στην περίπτωση της επιγραφής του δίσκου του Δικαίου στον Μαραθώνα και του Μηνοδότου στην Σικυώνα.⁴³⁹ Στις υπό εξέταση επιγραφές δεν συναντάμε την περίπτωση να παραλείπεται και το όνομα του αναθέτη, όπως συμβαίνει σε μία ενεπίγραφη στλεγγίδα στην Νεμέα, όπου υπάρχει μόνο το όνομα του αποδέκτη σε πτώση γενική, ήτοι Διδός.⁴⁴⁰ Πρόκειται για μία πρακτική όχι ιδιαίτερα συνήθη, καθόσον η αναγραφή του ονόματος αποτελούσε ένα είδος θεμιτής αυτοπροβολής.⁴⁴¹ Συναντάται και στις επιγραφές αυτές, ειδικά της πρώιμης περιόδου, η περίπτωση του λεγομένου «λαλούντος αντικειμένου», όπου εμφανίζεται το αντικείμενο να αυτοπροσδιορίζεται, όπως στην περίπτωση του δίσκου του Ευσοίδα, στην αρχή της επιγραφής του οποίου αναφέρεται «Εύσοίδα μ' άνέθεκε ...». Στις επί των δίσκων αναθηματικές επιγραφές δεσπόζει η χρήση του ρήματος άνέθεκε, όπως συμβαίνει κατά κανόνα και μόνο στην επιγραφή του δίσκου του Πόπλιου Ασκληπιιάδη, η οποία είναι η πλέον ύστερη χρονικά των όσων διαθέτουμε, χρησιμοποιείται η λέξη εύχαριστήριον. Μια πρώτη γενική παρατήρηση είναι ότι οι αναθηματικές επιγραφές επί των δίσκων ακολουθούν τον τύπο των αναθηματικών επιγραφών με την επισήμανση ότι προσπαθούν να ενταχθούν στον διαθέσιμο χώρο, ο οποίος είναι περιορισμένος. Μια δεύτερη παρατήρηση συνίσταται στο ότι η διάταξη της επιγραφής είναι κυκλωτερής και ακολουθεί το σχήμα του δίσκου, μία πρακτική, η οποία εκτός από πρακτικούς λόγους, είναι πιθανόν όπως αναφέρθηκε παραπάνω να αποτελεί μίμηση επιγραφών επί ιερών αντικειμένων και ούτω να επιχειρείται μία επίταση της αξίας και της ιερότητας της αναθηματικής επιγραφής.⁴⁴²

Η. Ιδιαίτερες περιπτώσεις δίσκων

1. Πήλινος αναθηματικός δίσκος αρ. κατ. Δ 31 Πίν. 19 α & β

Στην Συλλογή Αγγείων του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου και στην ενότητα αθλητισμού, εκτίθεται ένας πήλινος δίσκος ο οποίος φέρει γραπτή παράσταση δισκοβόλου επί λευκού βάθους, χρονολογούμενος περί το τέλος του 6^{ου} αιώνα π.Χ. Στην παράσταση ο δισκοβόλος απεικονίζεται λίγο πριν την ρίψη του δίσκου, όταν ολόκληρο το σώμα του αθλητή συμμετέχει στην προσπάθεια. Ο κορμός του αθλητή είναι λυγισμένος προς τα

⁴³⁹ Πρόκειται για τις SEG 55: 71 και SEG 14 : 312 επιγραφές επί των με αρ. κατ. Δ 12 και Δ18 δίσκων αντίστοιχα.

⁴⁴⁰ Πρόκειται για την με αρ. κατ. Σ 2 χάλκινη στλεγγίδα, όπου όμως μάλλον το διδός υπονοεί την παρουσία του ρήματος είμι, το οποίο παραλείπεται λόγω ανεπάρκειας του διαθέσιμου χώρου.

⁴⁴¹ Βλ. Woodhead 2009, 90.

⁴⁴² Βλ. παραπάνω σελ. 92 επ. και σημ. 399, 400 και 401.

εμπρός και τα πόδια του είναι σε έντονο διασειλισμό με το δεξιό να είναι προτεταμένο και να πατά σταθερά στο έδαφος ενώ το αριστερό κεικαμμένο και ακουμπά στα ακροδάκτυλα. Ο σχεδιασμός των κνημών του δισκοβόλου εμφανίζεται προβληματικός καθώς η αριστερή κνήμη εικονίζεται όχι μόνο λεπτότερη αλλά και πλέον επιμήκης της δεξιάς. Ατυχώς η κακή διατήρηση της παράστασης δεν μας επιτρέπει να παρατηρήσουμε καλλίτερα την στάση του ανώτερου τμήματος του κορμού του αθλητή. Στο ανώτερο τμήμα της περιφέρειας του δίσκου και στο κέντρο υπάρχουν δύο οπές, συμμετρικά τοποθετημένες στο κέντρο του τόξου της ανώτερης περιφέρειας του δίσκου, οι οποίες προφανώς θα εξυπηρετούσαν την ανάρτηση του δίσκου, ο οποίος θα ήταν ανάθημα αθλητή και δη πενταθλητή σε κάποιο ιερό. Ο δίσκος προέρχεται από την Συλλογή Εμπεδοκλέους και δεν είναι γνωστό το αρχαιολογικό πλαίσιο εύρεσής του.

2. Ο δίσκος της Ακάνθου

αρ. κατ. Δ 32 Πίν. 20 α & β

Ένας μαρμάρινος δίσκος, διαμέτρου 14 εκ., βρέθηκε στον με αριθμό 11075 τάφο του Νεκροταφείου της Ακάνθου, πλησίον της δεξιάς κνήμης του νεκρού. Στο κέντρο του δίσκου υπάρχει μία οπή, μέσα στην οποία σώζεται σιδερένιο καρφί για την προσήλωσή του σε κάθετη επιφάνεια, ίσως στο τοίχωμα του τάφου, μέσα στον οποίο βρέθηκε πεσμένος. Επί του δίσκου υπάρχει επιγραφή, η οποία διατρέχει σπειροειδώς τον δίσκο σε κυκλαδικό αλφάβητο και αναφέρει: Δορκείδω έμι· Αντιμένον δε με απέκτενεν βαλόν. Η επιγραφή ακολουθεί τον αρχαϊκό τύπο του "λαλούντος αντικειμένου" και αναφέρεται στον άδοξο χαμό του αθλητή Δορκείδη. Ο δίσκος με βάση την επιγραφή χρονολογείται στην υστεροαρχαϊκή εποχή. Το ιδιαίτερα μικρό βάρος του δίσκου, μόλις 978 γραμμ., οδηγεί στο ασφαλές συμπέρασμα ότι ο δίσκος αυτός δεν ήταν χρηστικός, αλλά κατασκευάστηκε και επεγράφη προκειμένου να συνοδεύσει τον νεκρό στον τάφο και ορθώς η ανασκαφέας τον χαρακτηρίζει ως ομοίωμα δίσκου.⁴⁴³ Χρηζουν ιδιαίτερης προσοχής αλλά και απαντήσεως τα εξής θέματα: **α)** η χρήση της μετοχής βαλόν υποδηλοί ότι ο θάνατος του αθλητή επήλθε δια του οργάνου του αθλήματος της δισκοβολίας ή απλώς αναφέρεται στο ότι ο θάνατος επήλθε με την χρήση εκηβόλου όπλου κατά την διάρκεια πολεμικής σύγκρουσης και **β)** για ποιό λόγο κατονομάζεται ο φονέας του αθλητή και μάλιστα σε ένα αντικείμενο, δηλ. το αντίγραφο του δίσκου, το οποίο θα τοποθετούνταν στον τάφο, δηλ. σε ένα μη ορατό σημείο; Μήπως αυτή η ενέργεια θα ήταν δυνατόν να θεωρηθεί ως μία καταγγελία του θανόντος προς τους θεούς του Κάτω Κόσμου στην οποία κατονόμαζε τον υπαίτιο του θανάτου του; Ως προς το πρώτο ζήτημα έχω την γνώμη ο θάνατος του αθλητή

⁴⁴³ Βλ. Τρακοσοπούλου – Σαλακίδου 2019 β αρ. 118.

δεν επήλθε κατά την διάρκεια πολεμικής συμπλοκής δοθέντος ότι κατά τον χρόνο κατά τον οποίο τοποθετείται ο θάνατος, ήτοι τέλος 6^{ου} - αρχή 5^{ου} αι. π.Χ. ο τρόπος και η μορφή των πολεμικών συγκρούσεων διεξάγονταν με την οπλιτική φάλαγγα, οπότε ήταν ιδιαίτερος δυσχερές κατά την σύγκρουση να διαγνωσθεί ποιός ήταν ο αντίπαλος, ο οποίος έπληξε τον θανόντα αθλητή. Η ίδια απάντηση αρμόζει εάν ο θανών είχε πληγεί δια εκηβόλου όπλου καθόσον στην περίπτωση αυτή η απόσταση απέκλειε παντελώς τον προσδιορισμό του βαλόντος. Κατόπιν αυτού θεωρώ ότι η μετοχή βαλόν υποδηλοί ότι ο θάνατος επήλθε κατά την διενέργεια αγώνος ή ασκήσεως και με την χρήση ενός δίσκου ρίψης και μάλιστα ο ρίπτης ήταν γνωστός στο θύμα και ονομαζόταν Αντιμένης. Δεν θα πρέπει να αποκλεισθεί η περίπτωση ότι ο μικρού βάρους δίσκος, ο οποίος αποτελέσει τελικά ταφικό κτέρισμα του νεκρού αθλητή, να υπήρξε αυτό τούτο το όργανο, το οποίο επέφερε τον θάνατο, εάν θεωρηθεί ότι ήταν δίσκος προγυμνάσεως και δοκιμών και δια τον λόγο αυτό συνόδευσε τον νεκρό σαν κτέρισμα. Άλλως θα πρέπει να υποθέσουμε ότι ο θάνατος επήλθε δια άλλου δίσκου, πιθανώς χάλκινου, και το εύρημα κατασκευάστηκε και επεγράφη μόνο και μόνο για να αποτελέσει κτέρισμα. Μεγαλύτερη δυσχέρεια εμφανίζει η απάντηση στο δεύτερο ερώτημα δηλ. για ποιό λόγο επεγράφη ο δίσκος και μάλιστα κατονομάστηκε ο υπαίτιος του θανάτου του αθλητή και ο δίσκος ετέθη στον τάφο με τον αθλητή, όπου βέβαια δεν θα ήταν ορατός και αναγνώσιμος. Έχω την γνώμη ότι παρά την εμφαντική απουσία των χρησιμοποιούμενων σε αντίστοιχες περιπτώσεις όρων, όπως του ρήματος καταδέω καθώς και της επίκλησης χθόνιων θεοτήτων, ίσως να πρόκειται για μία ιδιότυπη περίπτωση ενός «οιονεί καταδέσμου» και πιθανώς το καρφί στο μέσον του δίσκου να είχε σημαίνουσα θέση.⁴⁴⁴ Η απουσία των όρων, οι οποίοι συνήθως χρησιμοποιούνται στους καταδέσμους, είναι δυνατόν να ερμηνευθεί διότι πιθανόν το θύμα και ο θύτης, ως συνασκούμενοι στον χώρο του Γυμνασίου ήσαν γνώριμοι και φίλοι, και οι συγγενείς του θανόντος, οι οποίοι επιμελήθηκαν του κειμένου της επιγραφής, ήθελαν απλώς να γνωστοποιήσουν τον θάνατο του Δορκείδη στους θεούς του Κάτω Κόσμου, χωρίς όμως να ζητούν την τιμωρία του αναλογιζόμενοι ότι ο φόνος ήταν ακούσιος. Ενδεχομένως όμως οι συγγενείς του βιαίως και αώρως θανατωθέντος να ήθελαν να μεταφέρουν ως αγγελιαφόροι το συμβάν στις χθόνιες θεότητες, οι οποίες θα αναλάμβαναν να εκδικηθούν για λογαριασμό του θανόντος, και για τον λόγο αυτό κατονομάζουν και τον δράστη του φόνου, περίπτωση την οποία και θεωρώ ως πιθανότερη.⁴⁴⁵ Όμως επειδή η ελληνική μυθολογία βρίθει περιπτώσεων διαπράξεως

⁴⁴⁴ Βλ. Tremel 2004, 26, ο οποίος επισημαίνει ότι η χρήση του καρφιού στους κατάδεσμούς έχει τελετουργική και όχι πρακτική χρήση.

⁴⁴⁵ Βλ. σχετικά Τιβέριος 1989α, 16-17.

ακούσιων φόνων κατά την διάρκεια της διεξαγωγής του αγωνίσματος της δισκοβολίας, όπως λ.χ. ο Απόλλων φονεύει τον Υάκινθο, ο Περσέας φονεύει τον παππού του Ακρίσιο, ο Όξυλος τον αδελφό του Θέρμο, ο Ερμής τον Κρόκο και ο Πηλέας φονεύει τον Φώιο, δεν θα πρέπει να αποκλεισθεί η περίπτωση ότι η τοποθέτηση του δίσκου εντός του τάφου είχε ως στόχο να συνδέσει την ατυχή περίπτωση του ακούσιου φόνου του αθλητή Δορκείδη από τον Αντιμένη με τα μυθολογικά προηγούμενα και να εξομοιώσει τον άτυχο θάνατό του με τις αντίστοιχες μυθικές περιπτώσεις.

ΣΧΟΛΙΑΣΜΟΣ ΤΩΝ ΔΙΣΚΩΝ

1. Χάλκινος δίσκος.

αρχ. κατ. Δ 1 Πίν. 1 α

Ο χάλκινος δίσκος εκτιμάται ότι προέρχεται από την Κεφαλληνία. Η αναθηματική επιγραφή, IG IX, 1. 649, αναφέρει: Εύσοίδα μ' ανέθεκε Διφός φόροιν μεγάλοιο χάλκειον, ἡδὶ νίκασε Κεφαλ(λ)ᾶνας μεγαθύμος. Σύμφωνα με την επιγραφή αυτή τον δίσκο αφιέρωσε ο Εύσοίδας προς τους δίδυμους γιούς του Μεγάλου Δία, με τον οποίο νίκησε τους μεγαλόφρονες Κεφαλλονίτες. Η ανάθεση του δίσκου προς τους Διόσκουρους είναι αναμενόμενη καθόσον ο Κάστωρ υπήρξε φημισμένος δισκοβόλος, όπως αναφέρει ο Πίνδαρος στον *I Ισθμόνικο*, στ. 25. Το μικρό βάρος του δίσκου, μόλις 1.245 γραμμ., έχει προκαλέσει προβληματισμό περί του εάν πρόκειται περί χρηστικού δίσκου, ο οποίος ανετέθη μετά τον αγώνα ή πρόκειται περί δίσκου, ο οποίος κατασκευάσθηκε εξ αρχής προκειμένου να ανατεθεί. Ο Gardiner θεωρεί ότι χρησιμοποιήθηκε στο αγώνισμα και κατόπιν ανετέθη σημειώνει δε ότι είναι πολύ φθαρμένος και ότι στην πραγματικότητα θα πρέπει να ήταν πολύ βαρύτερος. Στο μεταγενέστερο έργο του, επαναλαμβάνει ότι είχε χρησιμοποιηθεί στον αγώνα και ελαμβάνει το μικρό του βάρος ως επιβεβαιωτικό στοιχείο της ποιικιλότητας των οργάνων άθλησης. Αντίθετα ο Jüthner θεωρεί ότι ο Εύσοίδας αγωνίσθηκε με ένα μαρμάρινο ή πέτρινο δίσκο, γεγονός το οποίο συνάδει με την εποχή του, χρονολογεί τον δίσκο στο πρώτο τέταρτο του 6ου αι. π.Χ. και μετά την νίκη του κατασκεύασε ένα χάλκινο δίσκο, τον οποίο επέγραψε και ανέθεσε. Την άποψη αυτή φαίνεται ότι υιοθετούν οι Kajava και Salminen, οι οποίοι θεωρούν τον δίσκο ως bronze version, χωρίς όμως να αιτιολογούν τον χαρακτηρισμό.⁴⁴⁶ Ο Jüthner δεν αποδέχεται την άποψη ότι ο δίσκος λόγω του μικρού του βάρους θα είχε χρησιμοποιηθεί σε αγώνες παιδων και τούτο διότι η αναφορά στην επιγραφή των μεγαθύμων Κεφαλλήνων, μία ομηρική έκφραση (*Ιλιάς*, B 631), η οποία αναφέρεται στους υψηλόφρονες, ήτοι τους γενναίους, δύσκολα συμβιβάζεται

⁴⁴⁶ Βλ. Kajava & Salminen 2018, 314.

με αγώνες παιδων. Αντίθετα ο Patrucco βασιζόμενος στην επιγραφή θεωρεί τον συγκεκριμένο δίσκο ως χρηστικό και μάλιστα τον χαρακτηρίζει ως "l' unico sicuramente destinato all' uso nelle gare." Η Jeffery επισημαίνει την Ομηρική κατάληξη της επιγραφής και προβληματίζεται για το εάν ο αναθέτης καταγόταν και αυτός από την Κεφαλληνία ή είχε έλθει από κάποιο γειτονικό νησί για να λάβει μέρος στους αγώνες, κλίνει όμως υπέρ της πρώτης εκδοχής με την σκέψη ότι εάν προερχόταν από άλλη περιοχή θα ήταν αναμενόμενο να μνημονεύσει και τον τόπο καταγωγής του. Έχω την άποψη ότι ο δίσκος αυτός κατασκευάστηκε ευθύς εξ αρχής με σκοπό την ανάθεσή του, και αυτό το συμπέρασμα προκύπτει δια του αποκλεισμού των λοιπών πιθανών εκδοχών, και δη: ο δίσκος λόγω του βάρους δεν θα ήταν δυνατόν να είχε χρησιμοποιηθεί σε αγώνες ανδρών, ενώ η άποψη του Gardiner ότι το βάρος του έχει απομειωθεί λόγω φθοράς, δεν φαίνεται πειστική, διότι η φθορά η οποία εμφανίζεται δεν είναι τέτοιας έκτασης. Η περίπτωση να είχε χρησιμοποιηθεί σε αγώνες παιδων, η οποία φαίνεται να συνάδει με το μικρό βάρος του δίσκου, έρχεται σε αντίθεση με την επιγραφή, της οποίας η ομηρική κατάληξη δεν αρμόζει σε αγώνες παιδων. Είναι πιο πιθανό ότι ο Εύσοίδας χρησιμοποίησε άλλο δίσκο στον νικηφόρο αγώνα του και κατόπιν κατασκεύασε αυτόν τον δίσκο, τον οποίο επέγραψε και ανέθεσε. Το γεγονός ότι στην επιγραφή ακολουθείται το σχήμα του «λαλούντος αντικειμένου», το οποίο ήταν σε χρήση την αρχαϊκή εποχή, δεν θα πρέπει να μας οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι ο ανατεθειμένος δίσκος είχε χρησιμοποιηθεί και στον αγώνα, ενώ και η χρήση της αντωνυμίας *hōi* γίνεται στο πλαίσιο αυτού του σχήματος.

2. Χάλκινος δίσκος.

αρ. κατ. Δ 2 Πίν. 1 β

Ο χάλκινος χυτός δίσκος από το Αμυκλαίο της Λακωνίας, βρέθηκε στις ανασκαφές του Τσουντα του 1890. Φέρει την εγχάρακτη επιγραφή *SEG 11:670* ἄε(θ)λον Ἀμυκλαίοι, η οποία υποδηλοί ότι ο δίσκος απετέλεσε το έπαθλο κάποιου αθλητή, νικητή στους αγώνες, ο οποίος μετά την νίκη του τον αφιέρωσε στον Απόλλωνα. Η λατρεία του Απόλλωνος στις Αμύκλες ήταν συνδεδεμένη με την λατρεία του Υακίνθου, και στο τέλος της Άνοιξης ή την αρχή του θέρους διεξάγονταν τα Υακίνθια, μία γιορτή διάρκειας τριών ημερών,⁴⁴⁷ η οποία ήταν ιδιαίτερα σημαντική για τους Σπαρτιάτες, όπως προκύπτει από τις γραμματειακές πηγές.⁴⁴⁸ Σύμφωνα με τον μύθο ο Υάκινθος, αγαπημένος φίλος του Απόλλωνος, θεότητα της βλάστησης αλλά και χθόνια τοιαύτη, έχασε την ζωή του κατά την διάρκεια της μεταξύ τους δισκοβολίας, όταν ο θεός τον έπληξε ακούσια με τον δίσκο του.

⁴⁴⁷ Η Petropoulou (2015, 167-188) υποστήριξε προσφάτως ότι η εορτή διαρκούσε δέκα ημέρες.

⁴⁴⁸ πρβλ. σχετ. Ηρόδ. 9,7, Θουκ. V.18.10, V.23.5, Ξενοφώντος *Ελληνικά* 4,5,11 επ.

Σήμερα η έρευνα δέχεται ότι στο συγκεκριμένο ιερό το μιν υπήρχε πρωϊμότερη λατρεία του Υάκινθου, περί το πρώτο ήμισυ του 8^{ου} αιώνα π.Χ. ενώ αντίθετα η λατρεία του Απόλλωνα μαρτυρείται το πρώτον στο τέλος του 7^{ου} αιώνα π.Χ., το δε ότι η λατρεία του Υακίνθου απορροφήθηκε από την μεταγενέστερη λατρεία του Απόλλωνα.⁴⁴⁹ Ο Hodkinson επισημαίνει ότι στο ιερό του Αμυκλαίου έχουν βρεθεί τρία αναθήματα, τα οποία σχετίζονται με το αγώνισμα της δισκοβολίας, το οποίο δεν ήταν κατά κανόνα αυτοτελές αλλά αποτελούσε μέρος του πεντάθλου, χωρίς όμως να προβαίνει σε περαιτέρω σύνδεση με την μυθολογική παράδοση του ιερού.⁴⁵⁰ Ο Στράβων,⁴⁵¹ αντλώντας την πληροφόρηση από τον ιστορικό Αντίοχο τον Συρακούσιο - αναφέρει την τέλεση ενός αγώνα, ο οποίος συνδέεται με την συνωμοσία των Παρθενιών και την ίδρυση του Τάραντα, η οποία τοποθετείται παραδοσιακά στο 706 π.Χ. και είναι σύμφωνη με την πρώιμη ελληνική κεραμική, η οποία έχει βρεθεί εκεί.⁴⁵² Εξ αυτού συνάγεται ότι ήδη από την πρώιμη περίοδο διεξαγόταν στο πλαίσιο των Υακινθίων αθλητικός αγώνας, ο οποίος όπως φαίνεται και από την φύση των ευρημάτων, περιελάμβανε οπωσδήποτε το αγώνισμα της δισκοβολίας, το οποίο σχετιζόμενο και με τον ιδρυτικό μύθο είναι πιθανό να διεξαγόταν αυτοτελώς, μία υπόθεση η οποία δεν στερείται βασιμότητας όταν μάλιστα ληφθεί υπόψη ότι το πένταθλο εισήχθη στο πρόγραμμα των Ολυμπιακών αγώνων την 18^η Ολυμπιάδα, ήτοι το 708 π.Χ. Αξίζει να σημειωθεί ότι στο *tondo* μίας λακωνικής κύλικας, η οποία βρέθηκε στον Τάραντα και χρονολογείται περί το 540 π.Χ., υπάρχει μία σύνθετη παράσταση, διατεταγμένη σε τρεις ζώνες, η οποία έχει ερμηνευθεί ως «an evocation of the Hyakinthia» και στην οποία συμπεριλαμβάνονται και δύο δισκοβόλοι καθώς και ένας γυμνός νέος να κρατεί αλτήρες, ένδειξη διεξαγωγής των σχετικών αθλημάτων στα Υακινθία.⁴⁵³ Ο αθλητής ανέθεσε τον δίσκο στο ιερό ως ευχαριστήριο δώρο προς τον θεό για την νίκη του. Το γεγονός ότι ο δίσκος ήταν χυτός αλλά και ότι η μία πλευρά του είναι σχεδόν επίπεδη σε αντίθεση με τους δίσκους ρίψεως, οι οποίοι ήταν φακοειδούς σχήματος, στηρίζει την υπόθεση ότι ο συγκεκριμένος δίσκος είχε απονεμηθεί ως έπαθλο και ανετέθη χωρίς να έχει χρησιμοποιηθεί στο αγώνισμα.

⁴⁴⁹ Βλ. Petropoulou 2011 - 2012, 153-154.

⁴⁵⁰ Hodkinson 1999, 155. Τα αναθήματα στα οποία αναφέρεται ο Hodkinson είναι ο σχολιαζόμενος δίσκος, ένα χάλκινο αγαλμάτιο δισκοβόλου, σήμερα στο Λούβρο Br 118, και μία αποσπασματικά σωζόμενη ενεπίγραφη στήλη, η οποία έχει ταυτισθεί με την στήλη του πενταθλητή Αινήτου την οποία αναφέρει ο Παυσανίας III.18.7., Αρχ. Μουσείο Σπάρτης 940.

⁴⁵¹ *Γεωγραφικά* 6.3.2.

⁴⁵² Petropoulou ό. π.

⁴⁵³ Πρόκειται για την με αριθμό 20909 κύλικα του Αρχαιολογικού Μουσείου Τάραντα. Βλ. σχετικά Richer 2004, 86-87.

3. Χάλκινος δίσκος.**αφ. κατ. Δ 3****Πίν. 2 α**

Για τον χάλκινο δίσκο της Συλλογής του George Ortiz δεν διαθέτουμε πληροφορίες και η περιοχή προέλευσής του έχει θεωρηθεί η Βοιωτία με βάση την επιγραφή, χρονολογικά δε τοποθετείται στο τελευταίο τέταρτο του 6^{ου} αιώνα π.Χ. Ο δίσκος φέρει επιγραφή, *SEG* 44: 424, η οποία ακολουθεί την περιφέρεια του δίσκου κυκλωτερώς, είναι δε γραμμένη με βοιωτικούς χαρακτήρες και αναφέρει Σῆμος μ' ἑποίφεισε, γεγονός το οποίο ίσως προσδιορίζει την προέλευση του. Εάν θεωρηθεί ότι ο δίσκος είχε χρησιμοποιηθεί σε αγώνες, όπως υποδηλώνεται από την αδρή επιφάνεια και την υπάρχουσα μικρή επισκευή, τότε δεν θα πρέπει να αποκλεισθεί η πιθανότητα να συμπίπτουν στο πρόσωπο του αναθέτη οι ιδιότητες του χαλκουργού αλλά και του αθλητή. Ο δίσκος είναι μοναδικός καθόσον η υπογραφή του κατασκευαστή - καλλιτέχνη, ενώ είναι συνήθης στην αγγειογραφία, δεν εμφανίζεται σε αντίστοιχα ευρήματα. Στο ερώτημα εάν είναι δυνατόν η επιγραφή να θεωρηθεί ως αναθηματική, η απάντηση είναι θετική δοθέντος ότι αυτό απαντάται στην Αρχαϊκή εποχή, ιδίως εάν θεωρηθεί ότι ο αναθέτης ήταν ο ίδιος ο τεχνίτης, ο οποίος κατασκεύασε το αντικείμενο, το οποίο ανέθεσε με πρόθεση την αυτοπροβολή του. Ανάλογη περίπτωση αποτελεί η με **αφ. κατ. Σ 22** υπερμεγέθους στλεγγίδα, την οποία κατασκεύασε και ανέθεσε ο Δίκων στο ιερό του Διός στην Ολυμπία.

4. Μαρμάρινος ενεπίγραφος, γραπτός δίσκος**αφ. κατ. Δ 4****Πίν. 2 β**

Ο μαρμάρινος δίσκος φέρει αναθηματική επιγραφή, *IG* I³ 1395, η οποία διατρέχει κυκλικά την επιφάνεια και καλύπτει σχεδόν τα τρία τέταρτα του κύκλου, η οποία αναφέρει ἔκ τῶν ἔ[ρ]ίον. Ο δίσκος φέρει έντονη φθορά στο μη σωζόμενο μέρος της επιγραφής με συνέπεια να προταθεί και διαφορετική αποκατάσταση του κειμένου ως ἔκ τῶν ἄ[θλ]ον. Η Jeffery προκρίνει την αποκατάσταση ἔκ τῶν ἔ[ρ]ίον, η οποία και κατά την Roller εμφανίζεται πολύ πιο πειστική. Την ίδια άποψη υποστήριξε και ο Immerwahr καθόσον όπως παρατήρησε η λέξη ἄ[θλ]ον δεν συντάσσεται με την πρόθεση ἔκ. Δοθέντος ότι το αρχικό γράμμα, το οποίο είναι κρίσιμο για την ανάγνωση της επιγραφής φαίνεται ότι είναι το ἔ,⁴⁵⁴ συντάσσομαι με την αποκατάσταση της επιγραφής ως ἔκ τῶν ἔ[ρ]ίον. Πέραν τούτου και δοθέντος ότι η λέξη ἥρια σημαίνει την θέση των τάφων, η επιγραφή σηματοδοτεί την θέση του τύμβου είτε ήταν ο τάφος του νικητή αθλητή είτε ο τάφος του επιφανούς ανδρός προς τιμήν του οποίου διεξήχθησαν οι αγώνες.⁴⁵⁵ Στο κέντρο του δίσκου υπήρχε ένα ζωγραφισμένο tondo με απεικόνιση ενός λογχοφόρου ιππέα στραμμένου προς τα δεξιά, η

⁴⁵⁴ Βλ. Kajava & Salminen 2018, 298.

⁴⁵⁵ Βλ. Αριστοτέλους, *Αθηναίων Πολιτεία*, 55.3. Για την έννοια της λέξης ἥρια βλ. Ματθαίου 1983, 14.

οποία σήμερα είναι δυσδιάκριτος. Η γραπτή απεικόνιση του ιππέα θυμίζει την εξαιρετικής τέχνης αντίστοιχη στο tondo μιας αττικής ερυθρόμορφης κύλικας του Ευφρονίου.⁴⁵⁶ Έχει υποστηριχθεί ότι η συνήθεια της επίθεσης ενός γραπτού εμβλήματος σε ένα μαρμάρινο δίσκο θυμίζει ανάλογη πρακτική επί των ασπίδων, η οποία εμφανίζεται στην αττική αγγειογραφία, και κατά συνέπεια η γραπτή σύνθεση ήταν το έμβλημα της οικογένειας στην οποία ανήκε ο δίσκος. Η άποψη αυτή είναι αξιοπρόσεκτη και εμφανίζεται πιθανή αλλά η έλλειψη άλλων αντιστοιχών παραδειγμάτων γραπτών δίσκων δεν επιτρέπει την συναγωγή συμπερασμάτων.⁴⁵⁷ Η υπόθεση ότι ο δίσκος ήταν έπαθλο, το οποίο είχε απονεμηθεί σε επιτάφιους αγώνες, η οποία υποστηρίζεται από την Roller, τον Immerwahr και από τους Neils & Oakley, εμφανίζεται ισχυρή, αλλά η έλλειψη αρχαιολογικών συμφραζομένων δεν επιτρέπει την απόδειξή της.

5. Μαρμάρινος ενεπίγραφος δίσκος.

αρ. κατ. Δ 5

Πίν. 3 α

Ο μαρμάρινος δίσκος θεωρείται ότι προέρχεται από την Αττική λόγω του μαρμάρου, φέρει δε αναθηματική επιγραφή, IG I³ 1394, η οποία διατρέχει κυκλικά την επιφάνεια και καλύπτει σχεδόν τα τρία τέταρτα του δίσκου, αναφέρει δε Τελεσάρχο ἔκ τῷ ἔρῳ. Ο Gardiner ερμηνεύει τον όρο ἔρῳ ως τον τύμβο του ἥρωα προς τιμήν του οποίου διεξάγονταν οι αγώνες, όπου ο δίσκος είχε δοθεί ως βραβείο. Την ίδια άποψη εκφράζει αιτιολογημένα και ο Immerwahr, ο οποίος αναφερόμενος στον όρο ἔρῳ και βασιζόμενος στο χωρίο της Αριστοτέλους, *Ἀθηναίων Πολιτεία* (55. 3), όπου οι υποψήφιοι ἄρχοντες, πριν ἢ αναλάβουν τα καθήκοντά τους, ερωτώνται, πλην ἄλλων, εἴ ἔχουν οικογενειακούς τάφους και που είναι η θέση τους, " εἶτα ἥρια εἰ ἔστιν καὶ ποῦ ταῦτα," θεωρεῖ ότι η λέξη ἥριον, η οποία σημαίνει τον τύμβο, είναι πολύ γνωστή, αναφέρεται το πρώτον στην Ιλιάδα για τον τύμβο του Πατρόκλου (23. 126), και δεν σπανίζει στην μετέπειτα ποίηση και ειδικά στα ταφικά επιγράμματα. Ὅπως προκύπτει από την επιγραφή πρόκειται για έπαθλο, το οποίο είχε απονεμηθεί σε επιτάφιους αγώνες, μια παραδοχή η οποία υποστηρίζεται από την Roller, τον Immerwahr και τους Neils και Oakley. Ατυχώς, όπως και στον προηγούμενο δίσκο με αρ. κατ. Δ 4 δεν είναι γνωστό το αρχαιολογικό πλαίσιο εύρεσης. Είναι ενδιαφέρον ότι στο ηλεκτρονικό αποθετήριο του Metropolitan Museum N. York όπου βρίσκεται ο δίσκος αυτός αναφέρεται ότι μαζί με τον προηγούμενο δίσκο του Museum of Fine Arts αποτελούσαν ζεύγος, αναφορά η οποία επαναλαμβάνεται και στο αποθετήριο του Museum of Fine Arts, στο οποίο μάλιστα η αναφορά είναι εκτενής

⁴⁵⁶ Πρόκειται για την με αριθμό 2620 κύλικα του Antikensammlungen του Μονάχου 2620, χρονολογούμενη περί το 515 -510 π.Χ. βλ. Τιβέριος 1996 αρ. 96- 98.

⁴⁵⁷ Η υπόθεση αυτή αναφέρεται στο Comstock & Vermeule 1971-1988, 20, αρ. 5.

και διαλαμβάνει ότι «It is possible that this discus was buried (and subsequently excavated) with one now in the Metropolitan Museum of Art in New York, which bears the inscription "From the tumulus of Telesarchos." The tumulus cited was probably the tomb of the victorious athlete or magistrate in whose honor the games were held.»
 Πράγματι υπάρχουν σημαντικά κοινά στοιχεία τα οποία είναι δυνατόν να στηρίζουν την εκδοχή του ζεύγους των δίσκων όπως ότι αμφότεροι οι δίσκοι χρονολογούνται στο τέλος του 6^{ου} αιώνα π.Χ., οι επιγραφές τους αναφέρουν ἔκ τῶν ἑ[ρί]ων και ότι πριν ή περιέλθουν στα διαφορετικά Μουσεία ήσαν στην Συλλογή του E. P. Warren δημοπρατήθηκαν δε μαζί «at Sotheby in London in May 1929», όπως αναφέρει το Μουσείο.

6. Πώρινος ενεπίγραφος δίσκος.

αρ. κατ. Δ 6 Πίν. 3 β

Ο πώρινος δίσκος φέρει την επιγραφή, IG I³ 1396, η οποία διατρέχει κυκλικά την επιφάνεια και καλύπτει σχεδόν το ήμισυ του δίσκου, η οποία αναφέρει Ὅθεν ἄθλα. Ο δίσκος έχει βρεθεί στην περιοχή της Βάρης Αττικής, στους ανατολικούς πρόποδες του Υμηττού, βορείως του Κορωπίου, όπου τοποθετείται ο δήμος Ὀης. Σύμφωνα με την επιγραφή του δίσκου στην περιοχή του δήμου της Ὀης διεξάγονταν αγώνες και ο δίσκος φαίνεται ότι ήταν έπαθλο από τους αγώνες. Ο συγκεκριμένος δήμος δεν ήταν μεγάλος όμως διατηρήθηκε μέχρι και την ύστερη ρωμαϊκή εποχή, όπως προκύπτει από την με αριθμό IG II² 3769 επιγραφή, η οποία χρονολογείται στο μέσο του 3^{ου} αιώνα μ.Χ. και μας πληροφορεί ότι ο περιοδονίκης και Ολυμπιονίκης στο τέθριππο στην 256^η Ολυμπιάδα, ήτοι το 245 μ.Χ. Τίτος Δομιτίου Προμηθεύς, καταγόταν από τον δήμο της Ὀης, η θέση του οποίου έχει επιβεβαιωθεί από αναστασιακά ευρήματα.⁴⁵⁸

7. Μαρμάρινος ενεπίγραφος δίσκος.

αρ. κατ. Δ 7 Πίν. 4 α

Ο μαρμάρινος δίσκος, ο οποίος λέγεται ότι προέρχεται από τάφο της περιοχής της Αναβύσσου (Ανάφλυστος) Αττικής, φέρει δε την επιγραφή, IG I³ 1397, η οποία διατρέχει κυκλικά την επιφάνεια και καλύπτει σχεδόν τα τρία τέταρτα του δίσκου, η οποία αναφέρει ἔκ τῶν ἑρίων εἰ<μ>ί. Στον δίσκο αντί για εἰ<μ>ί έχει γραφεί εἰνί. Έχει υποστηριχθεί ότι πιθανόν ο δίσκος αποτελούσε έπαθλο σε επιτάφιους αγώνες.⁴⁵⁹

⁴⁵⁸ Για την θέση του αρχαίου δήμου της Ὀης, η οποία τοποθετείται στην περιοχή βορείως του σημερινού Κορωπίου, βλ. Κακαβογιάννη- Γαλιατσάτου 2009, 404-405. Στην περιοχή αυτή έχει ανασταφεί εκτεταμένο νεκροταφείο κλασικών χρόνων και βρέθηκαν ενεπίγραφες στήλες με το δηλωτικό επίρρημα Ὀθεν να συνοδεύει τα ονόματα των νεκρών. Βλ. επίσης Trail 1975, χάρτης 1.

⁴⁵⁹ Roller 1981, 4 σημ. 25.

8. Μαρμάρινος ενεπίγραφος δίσκος.**αρ. κατ. Δ 8 Πίν. 4 β και γ**

Από το ιερό της Δήμητρας στην Ελευσίνα προέρχεται ένας μαρμάρινος δίσκος, διατηρούμενος πολύ αποσπασματικά,⁴⁶⁰ φέρει δε αναθηματική επιγραφή, IG I³ 989, η οποία διατρέχει κυκλικά το σωζόμενο τμήμα του δίσκου, και η οποία αναφέρει όπως έχει αποκατασταθεί Αίσι[μίδες μ'άνέθε]κεν.⁴⁶¹ Ο αναθηματικός χαρακτήρας του δίσκου καταδεικνύεται το μεν από το περιεχόμενο της επιγραφής, το δε από το υλικό και το μεγάλο βάρος του δίσκου, το οποίο υπολογίζεται σε 10.300 γραμμ. Ο δίσκος ανετέθη από ένα αθλητή, το όνομα του οποίου ήταν πιθανότατα Αισιμίδης, ο οποίος είχε νικήσει στα Ελευσίνα και ανέθεσε το αντικείμενο ως ευχαριστήριο δώρο στην προστάτιδα θεότητα. Αρχικά ο Σιάς είχε συμπληρώσει την επιγραφή (ο δεινά) [ανέθη]κεν Αλσι[α], και θεωρούσε ότι το Αλσια ήταν επίθετο της Δήμητρας, προερχόμενο από το άλσις, το οποίο σήμαινε αύξησις, τροφή, όμως δεν απέκλειε τα γράμματα να αναφέρονται στο κύριο όνομα του αναθέτη. Η Jeffery πειστικά απέρριψε την εκδοχή του Σιά με το επιχείρημα ότι η επιγραφή τελείωνε στην κατάληξη – κεν και τα άλλα γράμματα αναφέρονται στο όνομα του αναθέτη. Ο Clinton θεωρεί ότι η μορφή του έψιλον και του άλφα υποδεικνύει μία χρονολόγηση προς το τέλος του 6^{ου} αιώνα π.Χ. ενώ αντίθετα η Jeffery προτείνει μία χρονολόγηση προς το πρώτο μισό του 6^{ου} αιώνα π.Χ.

9. Μαρμάρινος ενεπίγραφος δίσκος.**αρ. κατ. Δ 9 Πίν. 5 α**

Από το ιερό του Απόλλωνος στα Δίδυμα της Μιλήτου προερχόταν ένας μαρμάρινος ενεπίγραφος δίσκος, ο οποίος σήμερα θεωρείται χαμένος. Ο δίσκος έφερε αναθηματική επιγραφή, η οποία διατρέχει κυκλικά το σωζόμενο τμήμα της περιφέρειας του δίσκου, από την οποία διατηρείται μόνο μέρος του ρήματος αναθέσεως ανέ]θηκεν, ενώ μετά υπάρχει και ένα γράμμα Ε ή Θ. Ο Tuchelt επισημαίνει την παρουσία του θήτα με σταυρό στο κέντρο και του Η, το οποίο κλείνει με μπάρα και επάνω και κάτω. Οπωσδήποτε όμως η παρουσία του ρήματος ανέ]θηκεν, το οποίο είναι το κατ' εξοχήν χρησιμοποιούμενο ρήμα στις αναθηματικές επιγραφές συνιστά απολύτως ασφαλές κριτήριο για τον χαρακτηρισμό του δίσκου ως αναθηματικού. Ο δίσκος έχει χρονολογηθεί από τον τύπο των γραμμάτων στο τελευταίο τέταρτο του 6^{ου} αιώνα π.Χ.

10. Σιδερένιος δίσκος.**αρ. κατ. Δ 10 Πίν. 5 β & γ**

Ο σιδερένιος δίσκος βρέθηκε σε ένα αποθέτη ανατολικά του ναού του Διός στην Νεμέα μαζί με άλλα σιδηρά αντικείμενα, όπως μία αιχμή ακοντίου, μία αποσπασματικά

⁴⁶⁰ Η Jeffery 1949, 25 εκτιμά ότι το σωζόμενο τμήμα υπερβαίνει κατ' ολίγο το ένα τέταρτο του δίσκου, όμως όπως προκύπτει από ακριβείς μετρήσεις το διατηρούμενο τμήμα υπερβαίνει το ένα τρίτο του δίσκου.

⁴⁶¹ Βλ. Jeffery 1949, 25, I Eleusis 6.

διατηρούμενη χάλκινη σπλεγίδα, σιδερένιους οβελούς και αγγεία πόσεως. Ένας μολύβδινος αλτήρας και μία άλλη αιχμή ακοντίου βρέθηκαν εκτός αποθήτη αλλά πολύ πλησίον αυτού και πρέπει με σχετική ασφάλεια να σχετίζονται με αυτόν. Επί του δίσκου και πλησίον της περιφέρειας του έχει αναγνωρισθεί με βεβαιότητα το γράμμα Ε, οι κεραιές του οποίου είναι λοξές, ενώ κάποια άλλα γράμματα είναι δυνατόν να αναγνωρισθούν, όπως το Α και ίσως το Ν, όχι όμως στην ίδια νοητή περιφέρεια όπου το Ε αλλά πιο εσωτερικά στην επιφάνεια του δίσκου. Δυστυχώς δεν είναι δυνατή η άνευ ειδικών οργάνων διερεύνηση της επιφάνειας του δίσκου, αλλά η ύπαρξη των παραπάνω γραμμάτων βεβαιώνεται μεν δια γυμνού οφθαλμού αλλά ο εντοπισμός τους απαιτεί καταβολή ιδιαίτερης προσοχής. Ως εκ τούτου δεν είναι δυνατόν να θεωρηθεί ο δίσκος ως ενεπίγραφος δοθέντος ότι τα αναγνωριζόμενα γράμματα έχουν τεθεί ατάκτως επί του δίσκου και χωρίς οιαδήποτε συνοχή. Ίσως δεν θα πρέπει να αποκλεισθεί η πιθανότητα τα μεμονωμένα αναγνωριζόμενα γράμματα να έχουν μια σημειολογική λειτουργία. Το μεγάλο βάρος του δίσκου ανερχόμενο σε 7.343 γραμμ., σε συνδυασμό με το ότι ο δίσκος εμφανίζει ελάχιστη καμπυλότητα και ότι τα πέρατά του δεν εμφανίζουν οιαδήποτε λέπτυνση, αλλά και την παρουσία των εν λόγω γραμμάτων, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι πρόκειται περί αναθηματικού δίσκου, ο οποίος παρά το ότι δεν χρησιμοποιήθηκε στον αγώνα, ανετέθη μαζί με τα συννευρεθέντα αντικείμενα του αποθήτη, κατόπιν επιτυχούς έκβασης του αγώνα πεντάθλου και την επακολουθήσασα γιορτή στον Νέμειο Δία.

11. Μαρμάρινος ενεπίγραφος δίσκος

αρ. κατ. Δ 11 Πίν. 6 α & β

Από την Ακρόπολη της Αθήνας προέρχονται τρία συνανήκοντα θραύσματα, τα οποία φέρουν και τμήματα της με αριθμό IG I³ 860 bis αναθηματικής επιγραφής, το κείμενο της οποίας αποκαθίσταται ως Δεμ[όφι]λο[ς] μ' ἀ[νέθειεν - -], ήτοι κατά το πρότυπο του ομιλούντος αντικειμένου. Και οι δύο όψεις των θραυσμάτων του δίσκου είναι εξαιρετικά και επιμελώς λειασμένες και η απόληξη της περιφέρειας του δίσκου καταλήγει σε μία επίπεδη ταινία πλάτους 1,3 εκ., η οποία πλαισιώνεται εκατέρωθεν από δύο κυρτές ταινίες πλάτους 0,7 εκ. Αυτή η επιμελημένη λείανση του δίσκου, σε συνδυασμό με την εξαιρετικά φροντισμένη απόληξη του πέρατος της επιφάνειας του, καθώς και η σχολαστική χάραξη της επιγραφής σε συνδυασμό και με τον χώρο εύρεσης, καθιστά βέβαιο τον αναθηματικό χαρακτήρα του δίσκου.

12. Μαρμάρινος ενεπίγραφος δίσκος

αρ. κατ. Δ 12 Πίν. 7 α & β

Πρόκειται για ένα μαρμάρινο ενεπίγραφο δίσκο, βάρους 9.140 γραμμ., ο οποίος προέρχεται από την περιοχή του Αγίου Ανδρέα, όπου τοποθετείται ο αρχαίος

δήμος της Προβαλίνθου, μέλος της Τετράπολης του Μαραθώνα, ή ο δήμος Φηγαίων.⁴⁶² Η ανεπίγραφη επιφάνεια του δίσκου στερείται καμπυλότητας σε αντίθεση με την ενεπίγραφη τοιαύτη. Αυτό αποτελεί μία επιπρόσθετη ένδειξη ότι ήταν αναθηματικός και ότι η επιγεγραμμένη επιφάνεια ήταν εκτεθειμένη στον θεατή. Η αναθηματική επιγραφή, *SEG* 55 : 71 και *SEG* 60 : 124 διατρέχει κυκλικά την περιφέρεια του δίσκου από τα αριστερά προς τα δεξιά, και αναφέρει Δικαῖος μ' ἀνέθεκεν. Η επιγραφή υποδηλώνει ότι ο αναθέτης, ονομαζόμενος Δικαῖος, ήταν αθλητής και είχε αναθέσει τον δίσκο σε κάποιο ιερό θεού ή ήρωα της περιοχής.⁴⁶³ Ο Δεσπίνης, αναφέρεται παρεμπιπτόντως στον δίσκο αυτό, και μάλλον θεωρεί ότι ήταν επιτύμβιος, όμως η άποψη αυτή δεν εκτιμά ακριβώς την παρουσία του ρήματος ἀνέθεκεν.

13. Μολύβδινος δίσκος με ένθεση μνηοειδούς ελάσματος αρ. κατ. Δ 13 Πίν. 8 α

Ο μολύβδινος δίσκος εντοπίστηκε σε μία ταφή του β' μισού του 6ου π.Χ., ο οποίος πιθανότατα ανήκε σε μέλος της αριστοκρατίας της Ιμέρας. Ο νεκρός (ύψους 1,80 μ.) και τα κτερίσματα του τάφου οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ο νεκρός ήταν αθλητής πιθανότατα πενταθλητής και τούτο διότι πέραν των αττικών και κορινθιακών αγγείων, περιλαμβάνονταν δύο (2) δίσκοι, ο αναφερόμενος μολύβδινος και ένας ακόμη σιδερένιος,⁴⁶⁴ δύο αιχμές ακοντίων και μία αξίνα, αντικείμενα σχετιζόμενα με το πένταθλο. Στη μία επιφάνεια του δίσκου διατηρούνται ίχνη ένθεσης μικρού χάλκινου μνηοειδούς ελάσματος. Η παρουσία του μνηοειδούς ελάσματος δεν είναι ευχερές να ερμηνευθεί. Είναι δυνατόν να θεωρηθεί ότι σχετίζεται με θρησκευτικό σύμβολο ενώ δεν αποκλείεται να συμβολίζει την καμπύλη της τροχιάς του δίσκου, όπως έχει υποστηριχθεί και για το ένθετο δελφίνι του δίσκου με αρ. κατ. Δ 14. Το μεγάλο βάρος του δίσκου, 7.000 γραμμ. αλλά και το μνηοειδές επίθημα σε συνδυασμό με την ύπαρξη των δύο διαμετρητικά και αντωπά τοποθετημένων οπών ανάρτησης, οδηγούν στο ασφαλές συμπέρασμα ότι ο δίσκος ήταν αναθηματικός.

14. Χάλκινος δίσκος με έγκοιλο δελφίνι αρ. κατ. Δ 14 Πίν. 8 β

Ένας χάλκινος δίσκος, ο οποίος σήμερα βρίσκεται στην Βιέννη, εμφανίζει την ιδιαιτερότητα ότι στο κέντρο της επιφάνειάς του υπάρχει το περίγραμμα ενός έγκοιλου δελφινιού, το οποίο εκτιμάται ότι αποτελούνταν από πολύτιμο υλικό, όπως άργυρος ή από

⁴⁶² Για την θέση των αρχαίων δήμων Προβαλίνθου και Φηγαίων, βλ. Trail 1975, χάρτης 1 και 3.

⁴⁶³ Η Παωλογιώργη (2022, 70) επισημαίνει την ελκυστική αλλά αναπόδεικτη πιθανότητα ο δίσκος να είχε ανατεθεί στο Ηράκλειον του Μαραθώνος, όπου η διεξαγωγή αθλητικών αγώνων είναι βεβαιωμένη και επιγραφικά, βλ. *SEG* 26:51. Σημειωτέον ότι αρχικά στην βιβλιογραφία ο δίσκος είχε θεωρηθεί εσφαλμένα ως ταφικό κτέρισμα καθόσον υπήρξαν συγκεχυμένες εκτιμήσεις για την ακριβή θέση εύρεσής του. Η Παωλογιώργη (ό.π.) μετά από επανεκτίμηση των δεδομένων κατέληξε ότι ο δίσκος βρέθηκε μεταξύ πεσμένων λίθων της «οικίας 2» σε διαταραγμένη επίκωση.

⁴⁶⁴ Πρόκειται για τον σιδερένιο δίσκο με αρ. κατ. Δ 26.

διαφορετικά υλικά και χρώματα, όπως προκύπτει από τις μικρότερες κοιλότητες, οι οποίες σχηματίζονταν μέσα στην μεγάλη. Η παρουσία του δελφινιού επί του δίσκου έχει δικαίως θεωρηθεί σαν σύμβολο της καμπύλης τροχιάς, την οποία διέγραφε ο δίσκος κατά την ρίψη του. Η προέλευση του δίσκου δεν είναι ασφαλής και αναφέρονται οι πόλεις της Σικελίας Γέλα και Μεσσήνη ως πιθανές περιοχές προέλευσής του, μεταξύ των οποίων οι Gardiner και Jüthner επιλέγουν την Γέλα χωρίς όμως να παρέχουν οιοδήποτε σχετικό στοιχείο. Αντίθετα ο Βαλαβάνης βασιζόμενος στο ότι η γλαύκια ως σύμβολο της πόλης της Αθήνας εμφανίζεται στην αττική αγγειογραφία πολύ συχνά επί δίσκων σε αθλητικές παραστάσεις προχωρεί στην ενδιαφέρουσα πρόταση να θεωρηθεί η Μεσσήνη της Σικελίας ως τόπος προέλευσης του δίσκου. Ειδικότερα επισημαίνει ότι το δελφίνο ήταν το "λαλούν" σύμβολο της Ζάγκλης και μάλιστα εμφανιζόταν στα νομίσματα της πόλης περί το 500 π.Χ. στην ίδια εποχή δηλαδή κατά την οποία χρονολογείται ο δίσκος, η δε Ζάγκλη υπήρξε η πρόδρομος πόλη της Μεσσήνης και ως εκ τούτου εντοπίζεται ένα ουσιώδες στοιχείο το οποίο είναι δυνατόν να συνδέσει την πόλη της Μεσσήνης με τον δίσκο. Ο δίσκος είναι προφανές ότι είχε κατασκευασθεί ευθύς εξ αρχής προς ανάθεση και δεν ήταν όργανο άθλησης καθόσον με τις πρώτες ρίψεις το ένθετο δελφίνο θα καταστρεφόταν.

15. Χάλκινος δίσκος με εγχάρακτες παραστάσεις αθλητών αρ. κατ. Δ 15 Πίν. 9 α & β

Πρόκειται για ένα χάλκινο δίσκο, ο οποίος φέρεται ότι προέρχεται από την Σικελία, χωρίς να προσδιορίζεται ειδικότερη περιοχή, στην επιφάνειά του οποίου έχουν χαραχθεί οι μορφές δύο αθλητών. Στην μία όψη ένας άλτης σε διασκευισμό στρεφόμενος προς τα αριστερά, γυμνός και αγένειος, με τους μυς του να διαγράφονται έντονα δυνατοί, ετοιμάζεται να πραγματοποιήσει άλμα ενώ στα προτεταμένα του χέρια κρατεί τους αλτήρες. Στην άλλη όψη ένας παρόμοιος χαραγμένος αθλητής φαίνεται σύμφωνα με την άποψη του Walters ότι απομετρεί το άλμα του. Κινείται προς τα δεξιά κοιτάζοντας προς τα αριστερά, κρατώντας μία ταινία μέτρησης μεταξύ των εκτεταμένων χεριών του, το τέλος της οποίας φαίνεται να τυλίγεται γύρω από τον αριστερό αντιχειρα και στα δύο δάκτυλα του δεξιού χεριού. Φαίνεται ότι επιβεβαιώνει το μήκος μιας οργιάς με τα πλήρως εκτεταμένα χέρια του, η οργιά ισοδυναμεί με έξι πόδια, προκειμένου να καταμετρήσει το μήκος του άλματός του. Αντίθετα οι Gardiner και Jacobsthal διακρίνουν στην παράσταση της πλευράς αυτής έναν ακοντιστή. Μάλιστα ο Gardiner αναφερόμενος στην παράσταση αυτή αμφιβάλλει και για την γνησιότητά της επισημαίνοντας ότι "if not actually spurious, is probably a late addition." Το πρόβλημα προέκυψε από την κακή κατάσταση διατήρησης του δίσκου και από το ότι, όπως έχει επισημάνει ο Jacobsthal, υπήρξε έντονη επαναχάραξη του δίσκου κατά την σύγχρονη εποχή και δύσκολα διακρίνεται η αρχική απεικόνιση. Την

άποψη ότι η επίμαχη εγχάραξη απεικονίζει ακοντιστή φαίνεται ότι αποδέχεται και ο Βαλαβάνης, ο οποίος αναφερόμενος στον δίσκο αυτό αλλά και τον δίσκο από την Αίγινα, ο οποίος ευρίσκεται σήμερα στο Βερολίνο, αναφέρει ότι φέρουν παραστάσεις αγωνισμάτων πεντάθλου άλματος και ακοντισμού. Θεωρώ ότι η άποψη των Gardiner, Jacobsthal και Βαλαβάνη ότι δηλ. πρόκειται περί ακοντιστή, είναι ορθή, το μὲν διότι η στάση του αθλητή θυμίζει έντονα την αντίστοιχη του ακοντιστή στον δίσκο από την Αίγινα, ενώ εάν μετρούσε απλώς με την έκταση των χεριών του η ταινία δεν θα έπρεπε να εκτείνεται διαγωνίως, το δε διότι δεν υπάρχουν, εξ όσων γνωρίζω, παραστάσεις αθλητών να καταμετρούν με τον τρόπο αυτό το άλμα τους. Αντίθετα η καταμέτρηση του άλματος γινόταν με την βοήθεια ενός οργάνου του κανόνος, όπως άλλωστε αναφέρεται στο *Όνομαστικόν* 3.151 του Πολυδευκίωνος «τὸ δὲ μέτρο τοῦ πηδήματος κανών». Ως προς το ερώτημα εάν ο δίσκος ήταν χρηστικός ή αναθηματικός, θα πρέπει να επισημανθούν τα εξής: Το υλικό, το βάρος και οι διαστάσεις του δίσκου συνηγορούν στην παραδοχή ότι ο δίσκος θα ήταν δυνατόν να χρησιμοποιηθεί σε αγώνες. Όμως το γεγονός ότι είναι χυτός και όχι σφυρήλατος, καθώς και ότι είναι επίπεδος και τα άκρα του αιχμηρά, όπως παρατηρεί ο Gardiner, καθιστούν πολύ αμφίβολο την χρήση του σε αγώνες. Η εγχάρακτη διακόσμηση, εάν θεωρηθεί ότι υπήρξε εκ κατασκευής, φυσικά αποκλείει την πιθανότητα πραγματικής χρήσης του δίσκου. Έχω την άποψη ότι ο δίσκος κατασκευάστηκε ευθύς εξ αρχής προς ανάθεση.

16. Χάλκινος δίσκος με εγχάρακτες παραστάσεις αθλητών αρ. κατ. Δ 16 Πίν. 10 α & β

Ο χάλκινος δίσκος βρέθηκε στην Αίγινα σε τάφο νέου άνδρα μαζί με ένα ζεύγος σπλεγγίδων, αντικείμενα τα οποία συνδυαζόμενα με τον δίσκο και τις επί αυτού εγχάρακτες παραστάσεις ακοντιστή και άλτη, προσιδιάζουν σε πενταθλητή, όπως πιθανότατα ήταν ο νεκρός. Και στις δύο όψεις του δίσκου με βάση μία κεντρική στιγμή έχουν χαραχθεί με διαβήτη έξι ομόκεντροι κύκλοι. Αρχικά έγιναν μόνο οι κύκλοι και οι μορφές προστέθηκαν αργότερα, γιατί οι κύκλοι διακόπτονται από τις εγχαραξεις ενώ δεν συμβαίνει το αντίστροφο. Πάνω σε αυτούς και με βαθύτερη εγχάραξη απεικονίζονται δύο αθλητές, ένας σε κάθε όψη, ένας ακοντιστής και ένας άλτης. Ο ακοντιστής έχει λάβει την τελική θέση προκειμένου να εισφενδονίσει το ακόντιο του και στέκεται με έντονο διασκελισμό προς τα αριστερά στρέφοντας το κεφάλι του προς τα πίσω, στο εκτεταμένο δεξιό του χέρι, με το οποίο κρατεί το ακόντιο έχοντας περασμένα τα δύο δάκτυλα, το δείκτη και το μέσο, στην θηλιά της δερμάτινης αγκύλης. Ο χαράκτης πέτυχε να εναρμονίσει τα δύο ζεύγη των χιαστί τεμνομένων αξόνων των χεριών και των ποδιών με το κυκλικό περίγραμμα του δίσκου. Ο άλτης στην άλλη πλευρά του δίσκου απεικονίζεται επίσης σε έντονο διασκελισμό προς τα δεξιά και κρατεί στα χέρια του, τα οποία είναι σε πλήρη έκταση αλτήρες, του τύπου των

«μακρών». Ο αθλητής απεικονίζεται στην αρχική φάση του αγωνίσματος του άλματος με τον κορμό του στητό έτοιμος να αρχίσει να παίρνει φόρα τρέχοντας και αιωρώντας τους αλτήρες να επιχειρήσει τελικά το άλμα του. Οι δύο παραστάσεις του ακοντιστή και του άλτη μαζί με αυτό τούτο το αντικείμενο του δίσκου σηματοδοτούν τα τρία από τα πέντε αγωνίσματα του πεντάθλου και σκοπό έχουν να χαρακτηρίσουν την ιδιότητα του νεκρού ως πενταθλητή. Στο ερώτημα εάν ο δίσκος ήταν χρηστικός ή αναθηματικός οι πιθανότητες συγκλίνουν στην περίπτωση ότι ο δίσκος είχε κατασκευασθεί ευθύς εξ αρχής προς ανάθεση, ειδικότερα : Ο Gardiner θεωρεί ότι το επίπεδο της επιφάνειας του αλλά και η λείανση των ακμών του δίσκου οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο δίσκος δεν θα πρέπει να είχε πραγματικά χρησιμοποιηθεί, στις ορθές δε αυτές παρατηρήσεις του Gardiner, θα πρέπει να προστεθεί και το ότι ο δίσκος είναι χυτός, γεγονός το οποίο τον καθιστά λιγότερο ανθεκτικό στις ρίψεις σε σχέση με τους σφυρήλατους δίσκους. Η Προσκυνητοπούλου υιοθετεί την άποψη ότι ο δίσκος δεν ήταν αγωνιστικός στηριζόμενη στην «φροντισμένη εγχάρακτη παράσταση και το μικρό του βάρος σε σχέση με άλλους σωζόμενους» δίσκους, όμως στο θέμα του βάρους θεωρώ ότι ο δίσκος έχει το συνήθες βάρος των δίσκων ρίψεως. Η Devillers⁴⁶⁵ θεωρεί ότι ο δίσκος ήταν αναθηματικός χωρίς όμως να επιχειρηματολογεί ειδικά ως προς αυτό. Οι διαστάσεις και το βάρος του δίσκου αρμόζουν με τις συνήθεις αντίστοιχες των χρηστικών δίσκων, σε αντίθεση με την μέθοδο κατασκευής του δίσκου, χύτευση, η οποία δεν συνηθίζεται για τους δίσκους ρίψεις, οι οποίοι ήταν συνήθως σφυρήλατοι. Εάν γίνει δεκτό ότι οι εγχάρακτες παραστάσεις των αθλητών είχαν γίνει εξ αρχής, θα πρέπει να αποκλεισθεί η περίπτωση της πραγματικής χρήσης του δίσκου. Άλλωστε εάν γίνει δεκτό ότι ο δίσκος είχε αρχικά χρησιμοποιηθεί σε αγωνιστικό πλαίσιο τότε θα ήταν προβληματική μία επιτυχημένη εγχάραξη των ομόκεντρων κύκλων καθώς και των παραστάσεων των αθλητών, διότι η χρήση του δίσκου οπωσδήποτε θα είχε επιφέρει φθορές, έστω και μικρής έκτασης, στην επιφάνεια του δίσκου. Εάν αποκλεισθεί η πιθανότητα της πραγματικής χρήσης του δίσκου, όπως εκτιμώ, τότε θα πρέπει να γίνει δεκτό ότι ο νεκρός ήταν ένας νικητής αθλητής και είχε κατασκευάσει τον δίσκο είτε προς ανάθεση είτε ως αντικείμενο προσωπικό δηλωτικό της νίκης του, το οποίο αργότερα να χρησιμοποιήθηκε ως ταφικό κτέρισμα, αφού οι συγγενείς του νεκρού πλέον αθλητή θέλησαν το σημαντικό αυτό αντικείμενο να συνοδεύσει τον νεκρό στον τάφο μαζί με το ζεύγος των στλεγγίδων, οι λαβές των οποίων σχηματίζουν ένα ανθέμιο και όπως έχει παρατηρηθεί το δέσιμο της λαβής των στλεγγίδων προσομοιάζει με τις χειρολαβές των χάλκινων αγγείων.⁴⁶⁶

⁴⁶⁵ Βλ. Devillers 1992 στο με αρ. 152 λήμμα του *Le Sport*.

⁴⁶⁶ Jacobsthal 1933, 4 εικ. 2.

17. Χάλκινος ενεπίγραφος δίσκος**αρ. κατ. Δ 17 Πίν. 11 α & β**

Από την περιοχή της Kom Ichgaou της Μέσης Αιγύπτου προέρχεται ένας χάλκινος δίσκος, ο οποίος φέρει αναθηματική επιγραφή, η οποία διατρέχει κυκλικά και καλύπτει ολόκληρη την περιφέρεια της επιφάνειας του δίσκου. Η επιγραφή είναι σιτιτή, εκφερόμενη στον τύπο του «λαλούντος αντικειμένου» και αναφέρει : **Ἀπολλόδωρος μ' ἀνέθηκεν Ἀπόλλωνι.** Ο δίσκος του οποίου το αρχαιολογικό πλαίσιο εύρεσης είναι άγνωστο, αποτελούσε μέρος της συλλογής του G. Michailidès και σήμερα η τύχη του δεν είναι γνωστή. Η Remijsen χρονολογεί τον δίσκο με βάση τον τύπο των γραμμάτων στον ύστερο 4^ο αιώνα π.Χ. και προσθέτει ότι εάν η χρονολόγηση αυτή είναι ορθή τότε «it might have belonged to one of the first pentathletes in Egypt».⁴⁶⁷ Όμως δεν θα πρέπει να αποκλεισθεί ο αναθέτης - αθλητής να νίκησε σε αγώνες οι οποίοι διεξήχθησαν στην Ελλάδα και μετά την επιστροφή του να ανέθεσε τον δίσκο στο ιερό του θεού Απόλλωνος, το όνομα του οποίου έφερε.⁴⁶⁸

18. Χάλκινος ενεπίγραφος δίσκος**αρ. κατ. Δ 18 Πίν. 12 α & β**

Από την περιοχή του Γυμνασίου της Σικυώνος προέρχεται ένας χάλκινος δίσκος, ο οποίος φέρει περιφερικώς σε δύο ομόκεντρους κύκλους αναθηματική επιγραφή *SEG 14 : 312* και δη στον εξωτερικό κύκλο αναγράφεται Μηνόδοτος 8 (Μηνόδοτου) γυμνασιαρχῶν Ἐρμαῖ Ἡρακλεῖ⁴⁶⁹ ενώ στον εσωτερικό κύκλο, ο οποίος ευρίσκεται πλησίον του κέντρου του δίσκου αναγράφεται ἔτους ἐ[β]δομηκοστοῦ, ἥτοι ο γυμνασιαρχῶν Μηνόδοτος ανέθεσε τον δίσκον προς τους δύο κατ' εξοχήν προστάτες θεούς των αθλητικών αγώνων και του Γυμνασίου, τον Ερμή και τον Ηρακλή. Ο χρονικός προσδιορισμός ο οποίος περιέχεται στην επιγραφή, ἔτους ἐ[β]δομηκοστοῦ θα πρέπει να αναφέρεται είτε στην Αχαϊκή είτε στην Ακτιακή χρονολόγηση. Όμως το γεγονός ότι ο αριθμός αποδίδεται ολογράφως και όχι με το αλφαβητικό σύστημα αυξάνει τις πιθανότητες να πρόκειται για την Αχαϊκή χρονολόγηση, ἥτοι με αφετηρία το έτος 146 π.Χ. με την ίδρυση της Επαρχίας της Αχαΐας, δοθέντος ότι, όπως επισημαίνει η Μακρή, σε όλες τις επιγραφές, οι οποίες χρονολογούνται με ασφάλεια βάσει της Αχαϊκής χρονολόγησης το αριθμητικό είναι γραμμένο ολογράφως.⁴⁷⁰ Με βάση αυτή την υπόθεση η ανάθεση είναι δυνατόν να χρονολογηθεί στο έτος (146-70 =) 76 π.Χ. Οι Kajava και Salminen στον σχετικό κατάλογό τους χρονολογούν τον δίσκο στο έτος 39 μ.Χ. συναγομένου εξ αυτού ότι αποδέχονται την Ακτιακή χρονολόγηση, χωρίς

⁴⁶⁷ Βλ. Remijsen 2009, 256.

⁴⁶⁸ Την επισημάνση αυτή οφείλω εις την καθηγήτρια κα Ανεζιρη, την οποία και ευχαριστώ θερμά.

⁴⁶⁹ Το σημείο 8 αποτελεί συντομογραφία και δηλώνει ότι το όνομα του πατρός του Μηνόδοτου, θα ήταν επίσης Μηνόδοτος Βλ. Oikonomides 1974, 115.

⁴⁷⁰ Μακρή 2017, 222.

κάποια ιδιαίτερη αναφορά ή αιτιολόγηση,⁴⁷¹ ενώ ο Schörner χρονολογεί τον δίσκο γενικά στον 2^ο αιώνα μ.Χ.⁴⁷²

19. Χάλκινος ενεπίγραφος δίσκος.

αρ. κατ. Δ 19

Πίν. 13 α & β

Από το ιερό της Ολυμπίας προέρχεται ένας χάλκινος δίσκος, ο οποίος φέρει και στις δύο όψεις του επιγραφές χαραγμένες ανάμεσα σε ομόκεντρες αυλακώσεις, οι οποίες κοσμούν τις δύο επιφάνειες. Στην μία πλευρά ο Πόπλιος Ασκληπιάδης από την Κόρινθο, νικητής στο αγώνισμα του πεντάθλου στην 255η Ολυμπιάδα, δηλ. το 241 μ.Χ. αφιερώνει τον δίσκο στον Δία, η επιγραφή (*InO* 241, *SEG* 37: 362) αναφέρει : εὐχαριστήριον Διεὶ Ὀλυμπίῳ, Πόπλ(ιος) Ἀσκληπιάδης Κορίνθιος πένταθλος Ὀλ(υμπιάδι) σνε'. Στην άλλη πλευρά του δίσκου υπάρχει η αφιέρωση του αλυτάρχη Φλαβίου Σκρειβωνιανού, ο οποίος ήταν υπεύθυνος για την τήρηση της τάξης και την ομαλή διεξαγωγή των αγώνων στους οποίους νίκησε ο Πόπλιος. Η επιγραφή (*InO* 240) αναφέρει: Διὶ Ὀλυμπίῳ ἄλυτάρχου · Φλ(αβίου) · Σκρειβωνιανοῦ · συγγενοῦς συνκλιτικῶν · καὶ ὑπατικῶν Ὀλυμπιάδος · υ·ν·ς'. Είναι αξιοσημείωτη η διαφορά αρίθμησης, η οποία εμφανίζεται στις δύο επιγραφές, δηλ. η 255η Ολυμπιάδα στην ανάθεση του Ποπλίου και η 456η στην επικύρωση του Φλαβίου. Αυτή η διαφοροποίηση έχει ερμηνευθεί με την υπόθεση ότι η δεύτερη αρίθμηση ανάγει την έναρξη των αγώνων στην μυθική εποχή. Ο Christesen κατ' αρχήν αποκλείει την πιθανότητα ο αριθμός υ·ν·ς' (456) να έχει χαραχθεί εσφαλμένα διότι όπως παρατηρεί η χάραξη είναι ιδιαίτερα επιμελημένη περαιτέρω δε θεωρεί ότι η αρχή της αρίθμησης αυτής ανάγεται στο έτος 1581/80 π.Χ. όταν σύμφωνα με την παράδοση (Παυσανίας V. 7. 6-7) οι Ιδαίοι Δάκτυλοι καθιέρωσαν την τέλεση των αγώνων. Ακολούθως επισημαίνει ότι η αρίθμηση αυτή δεν ερχόταν σε αντίθεση με την παραδοσιακή αρίθμηση των Ολυμπιάδων ως και ότι ο Αλυτάρχης Σκρειβωνιανός θεώρησε την ανάθεση και την έκθεση του δίσκου ως την κατάλληλη περίπτωση προκειμένου να επιδείξει τις ειδικές του γνώσεις για τον χρόνο έναρξης των αγώνων, μία συμπεριφορά η οποία συνάδει με την αναφορά των σχέσεών του με την ανώτερη κοινωνική τάξη. Ο Ebert εκτιμά ότι η επιγραφή του Αλυτάρχη ήταν προγενέστερη της αντίστοιχης αναθηματικής του Πόπλιου και ότι η επιγραφή είχε «χυθεί» μαζί με τον δίσκο ενώ πιθανολογεί ότι ο αξιωματούχος είχε κατασκευάσει και άλλους παρόμοιους δίσκους για να τιμήσει την ανάληψη του αξιώματός του αλλά και να τους

⁴⁷¹ Kajava & Salminen 2018, 301.

⁴⁷² Schörner 2003 αρ. 427. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο ανασκαφέας Ορλάνδος αναφερόμενος στο ζήτημα αυτό, παρατηρεί ότι εάν δεν πρόκειται περί χρονολογίας από κάποια αφετηρία π.χ. την νίκη στο Άπτιο, θα δηλώνει την ηλικία του αναθέσαντος τον δίσκο γυμνασιάρχου. Η εκδοχή της δηλώσεως της ηλικίας του αναθέτη δεν εμφανίζεται ως εύλογη, διότι ακόμη και εάν ο γυμνασιάρχος κατά τον χρόνο της ανάθεσης ήταν εβδομήντα ετών δεν φαίνεται ότι υπήρχε οιοσδήποτε αποχρών λόγος να δηλωθεί η ηλικία του στην αναθηματική επιγραφή.

δωρίσει σε μελλοντικούς νικητές, καταλήγει δε ότι η αναφορά του αριθμού υ·ν·ς' είχε στόχο να αναγάγει την αρχή των αγώνων πριν από το 1581/80, ήτοι πριν την χρονολογία από την οποία αρχίζει το Πάριο Χρονικό.⁴⁷³ Μεταγενέστερα ο Ebert επανερχόμενος στο θέμα αυτό επαναλαμβάνει ότι η επιγραφή του Αλυτάρχη είναι προγενέστερη αυτής του πενταθλητή Ποπλίου και ότι χυτεύθηκε σειρά ομοίων δίσκων, καταλήγει δε ότι η κατασκευή των δίσκων σχετίζεται με την χιλιετία από την έναρξη των Ολυμπιακών αγώνων.⁴⁷⁴ Η υπόθεση του Ebert ότι ο Αλυτάρχης «χύτευσε» σειρά δίσκων προκειμένου να τους δωρίσει σε μελλοντικούς νικητές δεν θα πρέπει να αποκλεισθεί γιατί όπως φαίνεται από την *InO* 240 επιγραφή και τους τίτλους τους οποίους αποδίδει ο αξιωματούχος στο πρόσωπό του, το στοιχείο της αυτοπροβολής ήταν η κύρια επιδίωξή του. Η μεγάλη διάμετρος του δίσκου, 37 εκ., και το βάρος των 5.707 γραμμ. σε συνδυασμό με την πολύ καλή κατάσταση διατήρησης του, συνηγορούν στο ότι ο δίσκος ήταν αναθηματικός.

20. Γραπτός μαρμάρινος δίσκος

αρ. κατ. Δ 20 Πίν. 14 α

Από το κύριο νεκροταφείο της πόλης της αρχαίας Πάρου προέρχεται ένας μαρμάρινος δίσκος, ο οποίος φέρει γραπτή παράσταση δισκοβόλου ενώ στο ανώτερο μέρος της γραπτής επιφάνειας και πλησίον της περιμέτρου του δίσκου υπάρχουν δύο συμμετρικά διατεταγμένες οπές ανάρτησης. Στην εμπρόσθια λειασμένη επιφάνεια του δίσκου εικονίζεται αθλητής σε διασκελισμό πάνω σε γραμμή εδάφους. Το κατώτερο τμήμα του σώματος του αθλητή μέχρι την μέση του αποδίδεται σε κατατομή προς τα δεξιά ενώ το ανώτερο τμήμα εικονίζεται σε στάση 3/4 σχεδόν κατενώπιον και η κεφαλή του αθλητή στρέφεται προς τα πίσω. Κρατεί τον δίσκο στο αριστερό του χέρι, το οποίο είναι κατεβασμένο σε θέση εκτίναξης ενώ το αριστερό χέρι του αθλητή εκτείνεται φέρνοντας προς τα κάτω τον πήχυ. Το σώμα του αθλητή είναι ζωγραφισμένο με κόκκινο χρώμα με την μέθοδο της εγκυστετικής, ενώ διακρίνονται και ίχνη χρυσού χρώματος με το οποίο θα αποδιδόταν η κόμη του αθλητή, ενώ με χρυσό χρώμα πιθανότατα θα είχε ζωγραφισθεί και ο δίσκος τον οποίο κρατούσε ο δισκοβόλος. Η περίπτωση ο δίσκος να ήταν αρχικά χρηστικός και να ζωγραφίσθηκε αργότερα δεν εμφανίζεται πιθανή το μὲν διότι το υλικό είναι εύθραστο, το δε διότι δεν εμφανίζει οιαδήποτε κυρτότητα όπως συμβαίνει με τους δίσκους ρίψεως. Αντίθετα είχε κατασκευασθεί και ζωγραφισθεί προς ανάθεση, όπως προκύπτει και από τις συμμετρικά διατεταγμένες οπές ανάρτησης. Ο δίσκος βρέθηκε στις ταφές του τέλους του 6ου αι. - αρχή 5ου αι. π.Χ. επάνω σε κάλυμμα τεφροδόχου κάλπιδος, η οποία πιθανώς θα

⁴⁷³ Βλ. Ebert 1987, 11 -16.

⁴⁷⁴ Βλ. Ebert 1993, 159- 166, ο οποίος τονίζει ότι θα πρέπει να παραμείνει ανοικτό το ζήτημα εάν πρόκειται για την 250^η Ολυμπιάδα, ήτοι του 221 μ.Χ. ή την 251^η Ολυμπιάδα, ήτοι του 225 μ.Χ.

περιείχε τα οστά του αθλητή, ο οποίος θα είχε διακριθεί στο αγώνισμα του πεντάθλου. Ως εκ τούτου θα πρέπει να δεχθούμε ότι ο δίσκος τοποθετήθηκε στην τεφροδόχο κάλπιδα σαν προσφορά στην μνήμη ενός σημαντικού νεκρού. Οι Kajava και Salminen ενώ δέχονται ότι ο δίσκος χρονολογείται στην κλασική εποχή, αναφέρουν ότι είχε επαναχρησιμοποιηθεί και ότι βρέθηκε σε Ελληνιστική ταφή. Η παρατήρηση αυτή προφανώς αντλείται από την αρχική αναφορά των Χρονικών του AΔ, όπου γίνεται λόγος για την ανεύρεση ελληνοιστικών μαρμάρινων τεφροδόχων και στη συνέχεια αναφέρεται ότι «στο κάλυμμα μιας από αυτές είχε αποτεθεί ένας μαρμάρινος δίσκος, διαμ. 0,31 μ. με ζωγραφική παράσταση νέου δισκοβόλου». Όμως στις επόμενες δημοσιεύσεις, η Ζαφειροπούλου με σαφήνεια αναφέρει «ότι ο δίσκος είχε τοποθετηθεί επάνω σε κάλυμμα τεφροδόχου κάλπιδος, η οποία, κατά πάσα πιθανότητα, περιείχε τα οστά του αθλητή» και δοθέντος ότι η γραπτή παράσταση χρονολογείται στο πρώτο μισό του 5^{ου} αιώνα π.Χ., δεν τίθεται θέμα επαναχρησιμοποίησης του δίσκου, άλλωστε η Ζαφειροπούλου μετά την αναφορά των Χρονικών του AΔ ουδόλως έθεσε θέμα επαναχρησιμοποίησης του δίσκου.

21. Γραπτός μαρμάρινος δίσκος

αρ. κατ. Δ 21

Πίν. 14 β

Ένας μαρμάρινος γραπτός δίσκος βρέθηκε στην Κάμειρο, στον με αριθμό 133 κιβωτιόσχημο τάφο, χρονολογούμενο από τα συνευρήματα στο μέσο του 5^{ου} αιώνα π.Χ. Στην επιφάνεια του δίσκου απεικονίζεται νεαρός έφηβος, ο οποίος κρατεί δίσκο και συγκεκριμένα κατά την στιγμή της μεταφοράς του δίσκου από το αριστερό στο δεξί χέρι, ενώ κάτω από τον δίσκο διακρίνονται ασθενή ίχνη από το αριστερό χέρι του δισκοβόλου. Ο δισκοβόλος είναι ζωγραφισμένος με κόκκινο χρώμα, ενώ το όριο του δίσκου αλλά και ο δίσκος τον οποίο κρατεί ο νεαρός είναι ζωγραφισμένα με κίτρινο χρώμα. Στον τάφο βρέθηκαν επίσης μία στεγγίδα, αρκετοί αστράγαλοι, ένας κρατηρίσκος, μία οινόχοη, ένα λιοντάρι και ένας πήλινος πετεινός, με βάση τα οποία η ταφή χρονολογήθηκε περί το μέσο του 5ου αιώνα π.Χ. Ο ανασκαφέας Jacorí θεώρησε ότι ο τάφος ανήκε σε ένα νεαρό αθλητή και όπως αντιλαμβάνομαι αποφασιστικό στοιχείο για αυτή την άποψη αποτέλεσε το μεν το μικρό βάρος του δίσκου, ο οποίος ζυγίζει μόλις 925 γραμμ., το δε η συνεύρεση της στεγγίδας και των αστραγάλων, η άποψη δε αυτή του Jacorí, χαρακτηρίστηκε ως ορθή αργότερα από τον Jacobsthal. Ως προς τον χαρακτήρα του εν λόγω δίσκου θα πρέπει να δεχθούμε ότι ο δίσκος είχε ανατεθεί από τον νεαρό αθλητή και μετά από τον άωρο θάνατό του θεωρήθηκε πρόπον να τοποθετηθεί ως ταφικό κτέρισμα μαζί με τα παραπάνω αναφερθέντα αντικείμενα.

22. Χάλκινος δίσκος**αρχ. κατ. Δ 22 Πίν. 15 α**

Ο χάλκινος δίσκος βρέθηκε στα ερείπια του Ηραίου της Ολυμπίας και συγκεκριμένα στον στυλοβάτη του ναού εμπρός από τον τρίτο κίονα.⁴⁷⁵ Εκτός από τον χώρο εύρεσης, το ενδιαφέρον του δίσκου συνίσταται στις μεγάλες διαστάσεις του και στο ιδιαίτερα μεγάλο βάρος του, το οποίο ανέρχεται σε 6.630 γραμμ., ένα στοιχείο το οποίο είναι κρίσιμο για τον χαρακτηρισμό του δίσκου ως αναθηματικού. Το γεγονός ότι ο δίσκος εμφανίζει κυρτότητα και από τις δύο πλευρές του θα ήταν δυνατόν να στηρίζει την υπόθεση ότι ο δίσκος ήταν χρηστικός, όμως η υπόθεση αυτή υποσικιάπτεται από το μεγάλο βάρος του δίσκου, ο οποίος είναι ο βαρύτερος των σωζόμενων χάλκινων τοιούτων. Άλλωστε η κυρτότητα αμφοτέρων των επιφανειών του δίσκου θα μπορούσε να αποδοθεί στην επιθυμία του χαλκούργου να μιμηθεί απολύτως το σχήμα των χρηστικών δίσκων. Στην υπόθεση ότι πρόκειται περί αναθήματος συνηγορεί και το ότι το Ηραίο, όπου βρέθηκε ο δίσκος, είχε βαθμιαία εξελιχθεί σε ένα ιερό Μουσείο,⁴⁷⁶ το πλούσιο υλικό του οποίου απαριθμεί ο Πausανίας (V. 17.)

23. Σιδερένιος δίσκος**αρχ. κατ. Δ 23 Πίν. 15 β**

Από τους Ζάρακες Καρυστίας προέρχεται ένας σιδερένιος δίσκος, ο οποίος βρέθηκε σε ένα κτίριο κλασικής εποχής, όπως προσδιορίστηκε από την κεραμική. Ο δίσκος εμφανίζει ισχυρή διάβρωση αλλά διατηρεί το κυκλικό του σχήμα. Το κτίριο όπου βρέθηκε ο δίσκος είχε λατρευτική χρήση καθόσον στον χώρο βρέθηκαν μελαμβαφείς σκύφοι με χαραγμένη στην βάση τους την επιγραφή ΙΕ - συντομογραφία της λέξης ιερός - αλλά και άλλων οστράκων με εγχάρακτες επιγραφές και σύμβολα.⁴⁷⁷ Η Chatzidimitriou πρόσφατα καταλήγει ότι το κτίριο αυτό ήταν ναός του Απόλλωνος, διότι πέραν των παλαιότερων ευρημάτων, βρέθηκαν α) όστρακο ανάγλυφου πίθου στο οποίο υπάρχει η λέξη ιερός και β) ενεπίγραφο μεταλλικό βάρος με την ένδειξη Απόλλωνος Δηλίωι.⁴⁷⁸ Με τα δεδομένα αυτά ο δίσκος θα πρέπει να θεωρηθεί ως αθλητικό ανάθημα.

24. Σιδερένιος δίσκος**αρχ. κατ. Δ 24 Πίν. 16 α**

Ο δίσκος βρέθηκε στα ερείπια του Αρχαϊκού Ναού του Ποσειδώνος στο ιερό της Ισθμίας, μαζί με άλλα όργανα αθλήσεως και εξοπλισμού, όπως αλτήρες και σπλεγγίδες, γεγονός το οποίο δημιουργεί σοβαρές ενδείξεις ότι τα αντικείμενα ήσαν αναθήματα και όχι

⁴⁷⁵ Βλ. Gerkan 1937, 14.

⁴⁷⁶ Βλ. Gruben 2000, 67.

⁴⁷⁷ Πέραν των ανωτέρω ευρημάτων στο κτίριο αυτό βρέθηκε ένας αττικός σκύφος με εγχάρακτο το όνομα του αναθέτη, Λυσικλείδης, όνομα αμάρτυρο στην Εύβοια, οπότε αναγνωρίζεται ένας Αθηναίος αναθέτης, βλ. σχετικά Χατζηδημητρίου 2015, 272.

⁴⁷⁸ Βλ. Chatzidimitriou 2020, 140, 150.

όργανα τα οποία απλώς χρησιμοποιούνταν στους αγώνες.⁴⁷⁹ Στην επιφάνεια του δίσκου υπάρχουν δύο βαθύνσεις διαστάσεων 2,7 x 2 εκ., η μία και 4 x 4,2 εκ., η άλλη οι οποίες είναι επίπεδες και φαίνεται ότι είχαν αφαιρεθεί έτσι από την αρχική κατασκευή του δίσκου. Η θέση τους είναι ακανόνιστη και μη συμμετρική και δεν δικαιολογείται εξ ουδένου λόγου. Δεν αποκλείεται στα σημεία αυτά να υπήρχε κάποια ένθεση υλικού διακόσμησης ή σημείο αναγνώρισης του ιδιοκτήτου.

25. Σιδερένιος δίσκος

αρ. κατ. Δ 25

Από πρόσφατη έρευνα στην πόλη της Θήβας, σε ένα χώρο όπου με βάση τα ευρήματα, ο ανασκαφέας εκτιμά βεβαίως ότι θα πρέπει να τοποθετηθεί το ιερό του Ηρακλή, προέρχεται και ένας σιδερένιος δίσκος άθλησης, ο οποίος θα πρέπει να είχε ανατεθεί στον Ηρακλή,⁴⁸⁰ θεότητα η οποία συνδέεται οπωσδήποτε με αθλητικούς αγώνες. Δεν είναι γνωστά άλλα στοιχεία για τον δίσκο, όπως λ.χ. βάρος και διαστάσεις δοθέντος ότι το εύρημα δεν έχει ακόμη συντηρηθεί.⁴⁸¹

26. Σιδερένιος δίσκος.

αρ. κατ. Δ 26

Πίν. 16 β

Από μία ταφή της νεκρόπολης της Ιμέρας, η οποία χρονολογείται στο β' μισό του 6^{ου} αιώνα π.Χ., και η οποία πιθανότατα ανήκε σε μέλος της αριστοκρατίας της Ιμέρας, προέρχεται ένας σιδερένιος δίσκος. Ο νεκρός (ύψους 1,80 μ.) και τα κτερίσματα του τάφου οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ο νεκρός ήταν αθλητής πιθανότατα πενταθλητής και τούτο διότι πέραν των αττικών και κορινθιακών αγγείων, στα κτερίσματα περιλαμβάνονταν δύο (2) δίσκοι, ο αναφερόμενος σιδερένιος και ένας ακόμη μολύβδινος, ο οποίος μάλιστα έφερε ίχνη προσάρτησης ενός μηνοειδούς ελάσματος, **αρ. κατ. Δ 13**, δύο αιχμές ακοντίων και μία αξίνα, αντικείμενα σχετιζόμενα με το πένταθλο. Το μεγάλο βάρος του δίσκου των 5.170 γραμμ. δεν συνηγορεί στην υπόθεση ότι ο δίσκος ήταν χρηστικός και εμφανίζεται πιο πιθανό να θεωρηθεί ως αναθηματικός, ο οποίος αργότερα χρησιμοποιήθηκε και ως ταφικό κτέρισμα. Η παρουσία του μολύβδινου δίσκου στον ίδιο τάφο δεν νομίζω ότι δημιουργεί πρόβλημα να θεωρηθεί και ο σιδερένιος δίσκος ως αναθηματικός δοθέντος ότι ο τάφος ήταν πλούσια κτερισμένος.

27. Σιδερένιος δίσκος.

αρ. κατ. Δ 27

Πίν. 17 α

Ένας σιδερένιος δίσκος την νεκρόπολη Fusco των Συρακουσών, χρονολογούμενος περί το 530 π.Χ., είχε βάρος 5.350 γραμμ., το οποίο θα ήταν

⁴⁷⁹ Η Gebhard (2002, 229) εκτιμά ότι ο χώρος εύρεσης των αντικειμένων και συγκεκριμένα στα ερείπια καταστροφής του Αρχαίου Ναού υποδηλώνει ότι ήταν αναθήματα νικητών στους αγώνες.

⁴⁸⁰ Βλ. Αραβαντινός 2015, 98.

⁴⁸¹ Την σχετική πληροφορία μου παρέσχε η αρμοδία αρχαιολόγος της Εφορείας Αρχαιοτήτων Βοιωτίας κα Δήμητρα Οικονόμου, την οποία και ευχαριστώ.

μεγαλύτερο εάν συνυπολογισθεί και η έντονη φθορά του δίσκου. Το βάρος αυτό αποκλείει την υπόθεση ότι ο δίσκος ήταν χρηστικός και είναι πολύ πιο πιθανό ο δίσκος να ήταν εξ αρχής αναθηματικός αργότερα δε χρησιμοποιήθηκε ως ταφικό κτέρισμα με πρόθεση να υποδηλώσει την εν ζωή αθλητική δραστηριότητα του νεκρού.

28. Σιδερένιος δίσκος.

αρχ. κατ. Δ 28

Πίν. 17 β

Ένας σιδερένιος δίσκος, βρέθηκε το 1952 σε μνημειώδη τάφο του Τάραντα, στο σύνολο των ταφικών κτερισμάτων του οποίου περιλαμβάνονταν η αιχμή ενός ακοντίου και μία σπλεγγίδα. Τα κτερίσματα του τάφου σε συνδυασμό με το γεγονός ότι ο τάφος έχει μνημειώδη χαρακτήρα οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο νεκρός ήταν κάποιος αθλητής. Μάλιστα ο Lo Porto θεωρεί ότι τα κτερίσματα της ταφής διαφοροποιούνται από τις ταφές των απλών εφήβων της πόλης, οι οποίες είναι κτερισμένες με μία σπλεγγίδα και ένα αλάβαστρο και καταλήγει ότι η ταφή ανήκει κάποιο σημαντικό αθλητή, σημειώνει δε ότι τυχόν συσχετισμός με τους γνωστούς ολυμπιονίκες Διονυσόδωρο και Σμικρίνα του 4^{ου} αιώνα π.Χ., οι οποίοι κατάγονταν από τον Τάραντα, δεν εμφανίζεται χωρίς έρεισμα.⁴⁸² Η άποψη αυτή επαναλαμβάνεται και στο σχετικό λήμμα του Καταλόγου του Αρχαιολογικού Μουσείου του Τάραντα, όπου αναφέρεται ότι τα ευρήματα και ο μνημειώδης χαρακτήρας του τάφου, στηρίζουν την πιθανότητα ο τάφος να ανήκε σε κάποιο ολυμπιονίκη.⁴⁸³ Το βάρος του δίσκου, 5.820 γραμμ., και η μεγάλη διάμετρος του των 32 εκ., σε συνδυασμό με το γεγονός ότι και οι δύο επιφάνειες του δίσκου είναι επίπεδες, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ο δίσκος δεν ήταν χρηστικός. Ο Lo Porto αναφερόμενος στον χαρακτήρα του δίσκου αφού επισημαίνει το μεγάλο βάρος του και το επίπεδο του σχήματός του καταλήγει στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για ένα αντικείμενο «simbolico o di parata».⁴⁸⁴ Η αναφορά της πομπικής χρήσης μας υπενθυμίζει την μεγαλοπρέπεια με την οποία γίνονταν δεικτοί οι νικητές κατά την επιστροφή τους στην πόλη, και τις σχετικές επινίκιες πομπές, κατά τις οποίες δεν θα ήταν παράδοξο να παρουσιάζονται και αθλητικά όργανα, τα οποία να είχαν κατασκευασθεί μόνο για την χρήση αυτή.⁴⁸⁵

⁴⁸² Ο Διονυσόδωρος υπήρξε νικητής στον δρόμο σταδίου την 100^η Ολυμπιάδα, ήτοι το 380 π.Χ. και ο Σμικρίνας ήταν νικητής στο ίδιο αγώνισμα κατά την 107^η Ολυμπιάδα, ήτοι το 352 π.Χ., βλ. Moretti 1957 αρχ. 397 και 436 αντίστοιχα. Σημειωτέον ότι ο Διόδωρος Σικελιώτης (XVI. 37) αναφέρει τον Σμικρίνα ως Μικρίνα. Ο Lo Porto αναφέρει ότι οι παραπάνω ολυμπιονίκες είχαν αναδειχθεί νικητές στον αγώνα σταδίου, δεν αποκλείει όμως να ήσαν και πενταθλητές.

⁴⁸³ Βλ. Masiello (1997,241) η οποία όμως δεν αναφέρει συγκεκριμένα ονόματα ολυμπιονικών, μία διαφοροποίηση η οποία οφείλεται στο ότι στον Κατάλογο του Μουσείου ο δίσκος χρονολογείται στο μέσο του 5^{ου} αιώνα π.Χ. ενώ ο Lo Porto εκτιμά ότι ο τάφος χρονολογείται στον 4^ο αιώνα π.Χ.

⁴⁸⁴ Ο Lo Porto συγκρίνει το βάρος του δίσκου με το αντίστοιχο του δίσκου του Πόπλιου Ασκληπιάδη, τον οποίο θεωρεί ότι ήταν ο μέχρι τότε βαρύτερος γνωστός δίσκος βάρους 5.707 γραμμ.

⁴⁸⁵ Για τις επινίκιες πομπές βλ. Κεφαλίδου 1996, 83 επ. όπου μάλιστα γίνεται και αναφορά στα ειδικά πολύτιμα σιεύη, τα «πομπεία», τα οποία χρησιμοποιήθηκαν για να λαμπρύνουν την επινίκια πομπή του Αλιβιάδη.

29. Χάλκινος δίσκος**αρ. κατ. Δ 29****Πίν. 18 α**

Το Βρετανικό Μουσείο διαθέτει ένα χάλκινο δίσκο, ο οποίος προέρχεται από την Κέρκυρα, ενώ αρχικά βρισκόταν στην συλλογή του Woodhouse. Ατυχώς δεν παρέχονται περαιτέρω στοιχεία είτε για τα αρχαιολογικά συμφραζόμενα είτε για την χρονολόγησή του. Στον Κατάλογο Χαλκών του Μουσείου⁴⁸⁶ ο δίσκος συγκρινόμενος με τον με αριθμό 248 του ίδιου Μουσείου, ήτοι τον με **αρ. κατ. Δ 15** προερχόμενο από την Σικελία με τις εγχάρατες παραστάσεις αθλητών, χαρακτηρίζεται ως αρκετά απλός. Το μεγάλο βάρος του δίσκου, ανερχόμενο σε 3.992 γραμμ. σε συνδυασμό με την καλή κατάσταση διατήρησης συνηγορούν στον χαρακτηρισμό του δίσκου ως αναθηματικού.

30. Σιδερένιος δίσκος**αρ. κατ. Δ 30****Πίν. 18 β**

Από μία ταφή του αρχαίου Νεκροταφείου της Νέας Καλλικράτειας, όπου τοποθετείται η αποικία της Ερέτριας Δικαία, προέρχεται ένας σιδερένιος δίσκος, ο οποίος παρά την έντονη διάβρωση διατηρεί το αρχικό φακοειδές του σχήμα. Το ενδιαφέρον του ευρήματος συνίσταται στο ότι αν και ο δίσκος δεν βρέθηκε μέσα στην πώρινη σαρκοφάγο αλλά εκτός αυτής είχε τοποθετηθεί επάνω του ένα ζεύγος μολύβδινων αλτήρων. Είναι προφανές ότι ο δίσκος και οι αλτήρες ήσαν χρηστικά αντικείμενα και αποτελούσαν τον αθλητικό εξοπλισμό ενός πενταθλητή, για τον λόγο δε αυτό τοποθετήθηκαν στον τάφο του ως κατάλληλα και πρόσφορα ιτερίσματα, και η υπόθεση αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι οι διαστάσεις και το βάρος του δίσκου συνάδουν με τα αντίστοιχα των χρηστικών δίσκων.⁴⁸⁷

31. Χάλκινος δίσκος**αρ. κατ. Δ 33****Πίν. 21 α**

Από τον χώρο της Ολυμπίας προέρχεται ένας χάλκινος δίσκος διαμέτρου 17 εκ. και βάρους 1.268 γραμμ., ο οποίος έχει χρονολογηθεί στο διάστημα από τον 6^ο έως τον 5^ο αιώνα π.Χ. Η μία επιφάνεια του δίσκου εμφανίζεται αδρή, ίσως για να επιτυγχάνεται καλλίτερο κράτημα, ενώ η άλλη εμφανίζει ανεπαίσθητη κύρτωση προς το κέντρο. Το πολύ μικρό βάρος αυτού του δίσκου δημιουργεί και στηρίζει την εύλογη υπόθεση ότι ο δίσκος είχε χρησιμοποιηθεί σε αγώνες παιδων ή κατά την προγύμναση των αθλητών.⁴⁸⁸

⁴⁸⁶ Βλ. Walters 1899 αρ. 2691

⁴⁸⁷ Βλ. σχετικά Μπιλούκα - Γραϊνός - Κλάγκα (2005, 245) όπου αναφέρεται ότι εντός της σαρκοφάγου βρέθηκε μία χάλκινη σπλεγίδα και το χάλκινο στόμιο ενός δερμάτινου αρύβαλλου, και εκτός αυτής βρέθηκε ο δίσκος και το ζεύγος των αλτήρων. Ο δίσκος δεν έχει δημοσιευθεί και οι λοιπές πληροφορίες καθώς και η σχετική φωτογραφία μου παρασχέθηκαν από την Δρ. Δημ. Ακτσελή, την οποία και ευχαριστώ.

⁴⁸⁸ Ο Πausanίας (V.9.1) αναφέρει ότι το πένταθλο των παιδων εισήχθη στους αγώνες κατά την 38^η Ολυμπιάδα, ήτοι το 628 π.Χ., ανεδείχθη δε ως νικητής ο Λακεδαιμόνιος Ευτελίδας και ότι οι Ηλείοι αποφάσισαν να μην αγωνίζονται πλέον οι παίδες στο πένταθλο. Η διατύπωση του Πausanίας δημιούργησε την εντύπωση ότι η κατάργηση του αγωνίσματος ήταν απότοκος της νίκης του Ευτελίδας, η οποία όμως δεν ευσταθεί, και ο πραγματικός λόγος προφανώς θα ήταν το επίπονο του αγωνίσματος για τους παίδες.

32. Χάλκινος δίσκος**αρχ. κατ. Δ 34****Πίν. 21 β**

Από τον χώρο της Ολυμπίας προέρχεται ένας χάλκινος δίσκος διαμέτρου 16,5 εκ. και βάρους 1.870 γραμμ., ο οποίος έχει χρονολογηθεί στο διάστημα από τον 6^ο έως τον 5^ο αιώνα π.Χ. Το βάρος του δίσκου είναι από τα μικρότερα σωζόμενα παραδείγματα και ισχύουν κατ' αναλογία τα όσα αναφέρθηκαν παραπάνω για την χρήση του δίσκου είτε σε αγώνες παιδών είτε κατά την διάρκεια της προπόνησης.

33. Χάλκινος δίσκος**αρχ. κατ. Δ 35****Πίν. 22 α**

Από τον χώρο της Ολυμπίας προέρχεται ένας χάλκινος δίσκος διαμέτρου 18 εκ. και βάρους 2.770 γραμμ., ο οποίος έχει χρονολογηθεί στο διάστημα από τον 6^ο έως τον 5^ο αιώνα π.Χ. Ο δίσκος εμφανίζει κυρτότητα και στις δύο πλευρές του ενώ το βάρος και οι διαστάσεις του δίσκου κυμαίνονται εντός των πλαισίων των δίσκων, οι οποίοι χρησιμοποιούνταν σε αγώνες και μάλλον πρόκειται για χρηστικό δίσκο.

34. Χάλκινος δίσκος**αρχ. κατ. Δ 36****Πίν. 22 β**

Το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο διαθέτει ένα δίσκο, διαμέτρου 15,2 εκ. και βάρους 1.368 γραμμ., η περιοχή προέλευσης του οποίου είναι άγνωστη. Η μία επιφάνεια του δίσκου είναι επίπεδη ενώ η άλλη εμφανίζει ελαφρά κύρτωση προς το κέντρο του.

35. Χάλκινος δίσκος**αρχ. κατ. Δ 37****Πίν. 23 α**

Ένας χάλκινος δίσκος διαμέτρου 17, 2 εκ. και βάρους 3,100 γραμμ. βρίσκεται στο Ashmolean Museum της Οξφόρδης, φέρεται ως προερχόμενος από την Ήπειρο. Το αρχαιολογικό πλαίσιο εύρεσης του δίσκου είναι άγνωστο και δοθέντος ότι δεν φέρει οιαδήποτε επιγραφή ή διακόσμηση η χρονολόγηση του είναι αδύνατη. Η μία πλευρά του δίσκου είναι επίπεδη ενώ αντίθετα η άλλη πλευρά εμφανίζει μία τραχύτητα, γεγονός το οποίο έχει θεωρηθεί σαν στοιχείο ότι πιθανόν να πρόκειται για δίσκο, ο οποίος έχει χρησιμοποιηθεί σε αγώνες, το οποίο δεν είναι δυνατόν να διακριβωθεί.⁴⁸⁹

36. Χάλκινος δίσκος**αρχ. κατ. Δ 38****Πίν. 23 β**

Στην έκθεση η οποία διοργανώθηκε στην Ισπανία τον Μάιο 1999 με θέμα «Arte y olympismo» εξετάθη και ένας χάλκινος δίσκος, ιδιωτικής Συλλογής, διαμέτρου 15 εκ. Ατυχώς δεν παρέχονται άλλα στοιχεία για το βάρος και το σχήμα του δίσκου, ήτοι εάν είναι αμφικυρτός ή μη. Στο λήμμα του καταλόγου της Έκθεσης επισημαίνεται ότι η χρονολόγηση του δίσκου εμφανίζεται πρακτικά αδύνατη λόγω έλλειψης στοιχείων και επισημαίνεται η ύπαρξη στο κέντρο της μίας επιφάνειας του δίσκου μικρών τριγωνικών διατομών, τις οποίες η συντάκτης του λήμματος θεωρεί ως πιθανά σημεία για τον προσδιορισμό του ιδιοκτήτη του οργάνου.

⁴⁸⁹ Βλ. σχετικά Vanhove 1993, III, 44, αριθμ. 34.

37. Χάλκινος δίσκος**αρ. κατ. Δ 39****Πίν. 24 α**

Ένας χάλκινος δίσκος διαμέτρου 22 εκ. και βάρους 2.420 γραμμ. βρέθηκε το 1926 πλησίον του αρχαιολογικού χώρου των Επιζεφυριών Λοικρών. Ο δίσκος έχει χρονολογηθεί στο χρονικό διάστημα μεταξύ του 5^{ου} και 4^{ου} αιώνα π.Χ. Το βάρος του και η διάμετρος του υποδηλούν ότι πρόκειται για δίσκο, ο οποίος χρησιμοποιείτο σε αγώνες.

38. Μολύβδινος δίσκος**αρ. κατ. Δ 40****Πίν. 24 β**

Ένας μολύβδινος δίσκος βρέθηκε στην νεκρόπολη Giardino Spagna των Συρακουσών. Ο δίσκος έχει θεωρηθεί τοπικής παραγωγής και χρονολογήθηκε περί το 530 π.Χ. Εκτιμάται ότι η παρουσία του δίσκου στο κτερισματικό σύνολο του τάφου υπαινίσσεται, πιθανότατα, την αθλητική δραστηριότητα του νεκρού όσο ήταν εν ζωή.

39. Τρεις (3) Χάλκινοι δίσκοι**αρ. κατ. Δ 41****Πίν. 25 α, β & γ**

Το Schlossmuseum της Gotha κατέχει τρεις χάλκινους δίσκους, οι οποίοι φέρονται ως προερχόμενοι από την Ελλάδα, χωρίς άλλο ειδικότερο προσδιορισμό, αποκτήθηκαν δε από το Μουσείο την δεκαετία του 1910 από αγορά σε δημοπρασία. Το αρχαιολογικό πλαίσιο εύρεσης των δίσκων είναι άγνωστο και ως εκ τούτου η χρονολόγηση τους είναι αδύνατη. Η μία πλευρά των δίσκων είναι επίπεδη ενώ η άλλη κυρτή. Ο πρώτος των εν λόγω δίσκων είναι ο μικρότερος από τα σωζόμενα παραδείγματα δίσκων τόσο από πλευράς βάρους όσο και διαμέτρου.

40 . Χάλκινος δίσκος**αρ. κατ. Δ 42****Πίν. 26 α**

Το Αρχαιολογικό Μουσείο της Ήλιδας κατέχει ένα δίσκο διαμέτρου 20 εκ. και βάρους 4.350 γραμμ. ο οποίος προέρχεται από παράδοση. Ο Γιαλούρης τον αναφέρει ως μολύβδινο με ερωτηματικό ενώ στον Κατάλογο της Έκθεσης Olympia Mythos : Kult und Spiele το υλικό του δίσκου αναφέρεται ως blei. Όμως εκτιμώ ότι το υλικό του δίσκου είναι χαλκός και όχι μολύβδος διότι εάν το υλικό ήταν μολύβδος με την πάροδο του χρόνου θα είχε αποκτήσει άσπρη πάτινα και όχι φαιά όπως εμφανίζεται. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο προερχόμενος από το ιερό του Ποσειδώνος στην Ισθμία μολύβδινος αλτήρας, η πάτινα του οποίου είναι σχεδόν άσπρη.⁴⁹⁰ Περαιτέρω ο μολύβδος είναι υλικό κατά πολύ βαρύτερο του σιδήρου, έχει ειδικό βάρος 11, 3 g/ cm³ ενώ το ειδικό βάρος του σιδήρου είναι 7,87 g/ cm³ και ούτω εάν το υλικό ήταν μολύβδος τότε το βάρος του δίσκου θα ήταν κατά πολύ μεγαλύτερο. Η σύγκυση προήλθε μάλλον εκ του ότι στην σχετική καταχώριση του αντικειμένου στο ευρετήριο του Μουσείου με αριθμό 2621 και ημερομηνία 18-6-1986 αναγράφεται ότι πρόκειται περί σιδερένιου δίσκου άθλησης με πιθανή επικάλυψη από

⁴⁹⁰ Πρόκειται για τον με αριθμό IM 2363 μολύβδινο αλτήρα, τώρα εκτίθεται στο Μουσείο Ιστορίας των Ολυμπιακών Αγώνων της Αρχαιότητας.

στρώμα (;) μολύβδου. Ο δίσκος φέρει στικτή επιγραφή, *SEG* 50: 455, η οποία αναφέρει Φιλον[ε]ϊκου, η οποία έχει θεωρηθεί ότι προσδιορίζει τον ιδιοκτήτη του οργάνου. Η εκτίμηση αυτή φαίνεται ότι είναι ορθή δοθέντος ότι η επιγραφή καταλαμβάνει το κέντρο του δίσκου, επί του νοητού οριζόντιου άξονα της διαμέτρου του και φαίνεται ότι ο γραφέας με την αναγραφή του ονόματος εκπλήρωσε τον σκοπό του, δηλ. την δήλωση του κυρίου του δίσκου και δεν είχε πρόθεση να αναγράψει κάτι επιπλέον και για τον λόγο αυτό τοποθέτησε την επιγραφή στο κέντρο του δίσκου.

41. Χάλκινος δίσκος

αφ. κατ. Δ 43

Πίν. 26 β

Στον κατάλογο της έκθεσης *Mythos Olympia, Kult und Spiele*, του έτους 2012 και με αριθμό 15|9 συμπεριλαμβάνεται ένας χάλκινος δίσκος, ο οποίος προέρχεται από την Ολυμπία, διαμέτρου 16, 6 εκ. πάχους 0, 7 εκ. χωρίς να δίδεται βάρος. Ο δίσκος αυτός στον ανωτέρω κατάλογο αναφέρεται ως αδημοσίευτος, χρονολογείται δε στην Κλασική – Ελληνιστική περίοδο, με αριθμό εισαγωγής στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Ολυμπίας M 892, προστίθεται δε η παρατήρηση ότι πιθανότατα ήταν από τους δίσκους, οι οποίοι χρησιμοποιούνταν στους αγώνες.⁴⁹¹

DUBIA

1. Χάλκινο δισκάριο

αφ. κατ. Dubia 1

Πίν. 27 α

Στην περιοχή του λόφου του Προφήτη Ηλία του Κοσμά Λακωνίας βρέθηκε το 1939 ένα λεπτότατο χάλκινο δισκάριο διαμέτρου μόλις 0,04 μ. με μία μικρή οπή στο κέντρο του, επί του οποίου υπάρχει επιγραφή, *SEG* 11 : 890, η οποία αναφέρει: Μέλας μ' ένικε Πυθαιεῖ. Η Αρβανιτοπούλου, η οποία δημοσίευσε το εύρημα συμπεραίνει ότι ο αναθέτης ήταν ο αθλητής Μέλας, ο οποίος είχε νικήσει στο αγώνισμα της δισκοβολίας και ανέθεσε στον Απόλλωνα Πυθαέα το δισκάριο, ως σύμβολο του αγωνίσματος στο οποίο είχε νικήσει, τοποθετεί δε τον οικισμό Θόρνακα στον σημερινό Κοσμά και το ιερό του Απόλλωνος Πυθαέως στον λόφο του Προφήτη Ηλία. Ο Ηρόδοτος μας παραδίδει (Α. 69) ότι Ιερό του Απόλλωνος Πυθαέως υπήρχε στην Σπάρτη αλλά και στον Θόρνακα επί του Πάρωνος, μία πληροφορία την οποία επαναβεβαιώνει και ο Πausanias (III, 10, 8). Η Αρβανιτοπούλου χρονολογεί το εύρημα περί το 500 π.Χ. ενώ η Lazzarini και η Jeffery το χρονολογούν στο πρώτο μισό του βου αι. π.Χ. Οι Jeanne και Louis Robert θεωρούν ότι το ένικε είναι αόριστος β' του ρήματος φέρω, οπότε μεταβάλλεται η έννοια της επιγραφής, η οποία σημαίνει ότι με έφερε ο Μέλας στον Πυθαέα. Την άποψη αυτή αποδέχεται και ο Κριτζάς, ο οποίος περαιτέρω υποθέτει ότι το δισκάριο αυτό θα ήταν δυνατόν να διακοσμηθεί

⁴⁹¹ Hatzi 2012, 15|9.

κάποια φαρέτρα ή κάποια περόνη. Ο Φάκλαρης δεν συμφωνεί με την πρόταση του Κριτζά και θεωρεί ότι πρόκειται για ένα απλό και φθινό αλλά αυτοτελές ανάθημα καθώς και ότι η στο μέσον οπή χρησίμευε για να προσηλωθεί σε κάποιο σημείο του ιερού και για την περιστροφή του αναθήματος, γεγονός το οποίο θα διευκόλυνε την ανάγνωση της επιγραφής. Ο Hodgkinson φαίνεται ότι δέχεται ότι πρόκειται για αθλητικό ανάθημα καθώς το συνδέει με τον με **αρ. κατ. Δ 2** δίσκο από το Αμυκλαίο, χωρίς όμως να προβαίνει σε οιαδήποτε περαιτέρω συζήτηση, ενώ οι Kajava & Salminen θεωρούν ότι το δισκάριο αποτελούσε προσάρτημα επί ενός αναθήματος και επιφυλάσσονται να εξετάσουν το θέμα στο μέλλον. Έχω την γνώμη ότι το ιδιαίτερα μικρό μέγεθος του αντικειμένου δεν υποστηρίζει την υπόθεση ότι πρόκειται για αυτοτελές αθλητικό ανάθημα, χωρίς όμως να αποκλείεται η περίπτωση, το δισκάριο να ήταν προσαρμοσμένο επί του κυρίως αναθήματος.

2. Ασημένιο δισκάριο

αρ. κατ. Dubia 2

Πίν. 27 β

Ένα ασημένιο δισκάριο, διαμέτρου 0,093 μ., έχει βρεθεί σε ένα αποθέτη του ιερού της Ήρας στην Ποσειδωνία της Μ. Ελλάδος και έχει χρονολογηθεί στο δεύτερο μισό του 6^{ου} αιώνα π.Χ. Το δισκάριο φέρει αναθηματική επιγραφή IGASMG IV 19, η οποία αναφέρει τᾶς *ἡέρας* *ἡιαρόν*. *φρονπιτοξαμιν(?)*. Η Jeffery έχει υποστηρίξει ότι η ανάθεση του δισκαρίου έχει γίνει από έναν γηγενή κάτοικο της περιοχής, ο οποίος παρά το ότι δεν ήταν Έλληνας χρησιμοποίησε το ελληνικό τυπικό για την ανάθεση στο πρώτο τμήμα της επιγραφής, τᾶς *ἡέρας* *ἡιαρόν*, ήτοι ότι το ανατεθέν αντικείμενο είναι πλέον ιερό και ανήκει στη θεά Ήρα αλλά στο δεύτερο τμήμα της επιγραφής χρησιμοποιεί την δική του γλώσσα, ιταλική ή ακόμη και προϊταλική.⁴⁹²

3. Μαρμάρινος κύλινδρος, δίσκος (;) του Αγνία. αρ. κατ. Dubia 3 Πίν. 28 α & β

Το Επιγραφικό Μουσείο κατέχει ένα μαρμάρινο αντικείμενο (EM 6797), το οποίο προέρχεται από την Ακρόπολη της Αθήνας και εσφαλμένα κατά την άποψή μου αναφέρεται στην βιβλιογραφία ως αναθηματικός δίσκος. Πρόκειται για ένα κυλινδρικό αντικείμενο, βάρους 1.334,5 γραμμ., του οποίου οι δύο παράλληλες κυκλικές επιφάνειες έχουν διάμετρο 13,2 εκ. Το στοιχείο, το οποίο όμως διαφοροποιεί ουσιαστικά το αντικείμενο αυτό από ένα δίσκο δεν είναι μόνο ότι δεν διαθέτει φακοειδές σχήμα, άλλωστε σώζονται δίσκοι με επίπεδες επιφάνειες, αλλά το ιδιαίτερα μεγάλο πάχος του αντικειμένου, το οποίο ανέρχεται σε 4,5 εκ., με αποτέλεσμα το αντικείμενο να εμφανίζει την μορφή του κυλίνδρου με ύψος 4,5 εκ. όπως προκύπτει από τις σχετικές φωτογραφίες του καταλόγου. Στην μία κυκλική επιφάνεια του κυλίνδρου υπάρχει η με αριθμό IG I³ 1398 επιγραφή, η

⁴⁹² Βλ. Jeffery 1955,78, και 1990, 252.

οποία διατρέχει κυκλικά μικρό μέρος της περιμέτρου της επιφάνειας, η οποία αναφέρει *hagni*(—), το οποίο έχει θεωρηθεί ως το όνομα του αναθέτη. Η επιγραφή με βάση την μορφή των γραμμάτων χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 5^{ου} αιώνα π.Χ.⁴⁹³ Προβληματισμός δημιουργείται από το γεγονός ότι ενώ υφίσταται ικανός χώρος μετά τα πέντε διατηρούμενα γράμματα προκειμένου να συμπληρωθεί το όνομα του αναθέτη, ο χαρακτήρας δεν συνεχίζει την επιγραφή παρά το ότι το υπόλοιπο της επιφάνειας, όπου η επιγραφή, είναι επαρκές αλλά και αβλαβές. Ο Raubitschek αναφερόμενος στο ζήτημα αυτό παρατηρεί ότι «No explanation can be given for the fact that the inscription contains only the first five letters of the name». Εάν υποτεθεί ότι ο αναθέτης ήταν αθλητής και ήθελε να αφιερώσει ένα ομοίωμα δίσκου, προφανώς η προσπάθεια του ήταν απολύτως ανεπιτυχής και τούτο διότι λόγω του μεγάλου πάχους του, το αντικείμενο είναι σχεδόν αδύνατο να αναγνωρισθεί ως δίσκος άλλωστε δεν είναι δυνατόν να κρατηθεί με την παλάμη του αθλητή ως δίσκος. Επειδή ο Raubitschek δεν παρέχει φωτογραφία του αντικειμένου αλλά δημοσιεύει μόνο ένα σχέδιο της επιγραφής, στην αναφορά των διαστάσεων του αντικειμένου αναφέρει διάμετρο 12 εκ. και thickness 0,02 m,⁴⁹⁴ διάσταση πάχους, η οποία είναι εσφαλμένη και δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, εκτιμώ ότι δεν είχε προσωπική αντίληψη του αντικειμένου και ούτω το χαρακτήρισε ως δίσκο, σφάλμα το οποίο έκτοτε παρέμεινε στην βιβλιογραφία.⁴⁹⁵

4. Μαρμάρινος δίσκος παλαιότερα στο Μουσείο του Βερολίνου

Στις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα το Μουσείο του Βερολίνου διέθετε ένα μαρμάρινο δίσκο, για τον οποίο η μοναδική βιβλιογραφική αναφορά προερχόταν από το έργο του Bruno Schröder " *Der Sport im Altertum* " του 1927, όπου στον πίνακα 56α παρεχόταν μία φωτογραφία του δίσκου με τον υποτιτλισμό " *Discos aus Marmor in Berlin. Neue Aufnahme*" ενώ στο κείμενο δεν υπήρχε οιαδήποτε άλλη αναφορά. Ο Gardiner (1930, 156) αναφερόμενος στον δίσκο αυτό επισημαίνει ότι παρά την αναφορά του Schröder δεν κατέστη δυνατόν να βρει κάτι πιο συγκεκριμένο για το αντικείμενο αυτό. Ο Jüthner στο έργο του " *Die athletischen Leibesübungen der Griechen*" του 1965 θεωρεί το εν λόγω αντικείμενο " ύποπτο" και την εμφανιζόμενη βλάβη σκοπίμως επελθούσα, παρατήρηση η οποία οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πιθανώς είχε εξετάσει προσωπικά τον δίσκο. Όμως και ο Jüthner επισημαίνει ότι η τύχη του αντικειμένου ήταν πλέον άγνωστη, ένα σχόλιο το οποίο

⁴⁹³ Ο Raubitschek (1949 αρ. 388) εκτιμά ότι το όνομα συμπληρώνεται ως *hagnias*, επισημαίνοντας ταυτόχρονα ότι η αποκατάσταση είναι αβέβαιη.

⁴⁹⁴ Βλ. Raubitschek 1949, αρ. 388

⁴⁹⁵ Βλ. Kyle 1987, 216 αρ. P 79 και Kajava & Saminen 2018, 299, όπου το εύρημα χαρακτηρίζεται ως δίσκος.

επαναλαμβάνεται και από τον Laser ⁴⁹⁶ συναγομένου εξ αυτών ότι ήδη από του έτους 1930 το αντικείμενο αυτό είχε αποσυρθεί.

5. Επιγραφή από την Δήλο

Στην μελέτη του Ebert με τίτλο « *Zum Pentathlon der Antike* » περιλαμβάνεται και ένα θραύσμα, επί του οποίου υπάρχει τμήμα σπειροειδούς επιγραφής, SEG 19 : 509 ⁴⁹⁷ η οποία καθ' ό μέρος διατηρείται αναφέρει « πεντέφροντα π. ς έμοι έ(ν)θάδ[ε - - -]». Η εν λόγω επιγραφή έχει θεωρηθεί ότι σχετίζεται με επιτύμβιο μνημείο αλλά και με επιγραφή αθλητικού περιεχομένου.⁴⁹⁸ Ο Ebert παρά το ότι επισημαίνει ότι η συμπλήρωση της επιγραφής δεν είναι ασφαλής, δεν αποκλείει να αναφέρεται σε επιτευχθέν μήκος άλματος και συμπληρώνει την επιγραφή ως «πεντέφροντα π[όδας πέδε]σέ μοι έ(ν)θάδ'», μία συμπλήρωση, την οποία ο μελετητής χρησιμοποιεί για να υποστηρίξει την άποψη του για το άλμα του Φάυλλου, το οποίο ανήρχετο σε 55 πόδες. Οι Kajava & Salminen θεωρούν ότι η επιγραφή, η οποία είναι γραμμένη σε Ναξιακό αλφάβητο, ανάγεται χρονικά ίσως στον 7^ο αιώνα π.Χ. και ότι λόγω της σπειροειδούς γραφής μιμείται δίσκο ρίψης. Περαιτέρω πιθανολογούν και υποθέτουν ότι η επιγραφή έχει αθλητικό περιεχόμενο και αναφέρεται στα επιτεύγματα ενός πενταθλητή και ότι θα ήταν δυνατόν η συμπλήρωση της επιγραφής αντί της λέξης πέδε]σε να συμπληρωνόταν με την λέξη δίσκε-]σε. Επειδή όμως το μήκος των πενήντα ποδών είναι ιδιαίτερα μικρό για βολή δίσκου, μόλις 15, 40 μ. υποθέτουν ότι λόγω έλλειψης χώρου αναφέρθηκε μόνο το μήκος του άλματος και όχι το μήκος της βολής του δίσκου και ότι είναι πιθανό ο δίσκος τον οποίο χρησιμοποίησε ο Νάξιος αθλητής ήταν βαρύτερος.⁴⁹⁹ Εκτιμώ ότι οι εν λόγω υποθέσεις είναι εξαιρετικά αμφίβολες και προβληματικές δοθέντος ότι και η αποκατάσταση της επιγραφής είναι ιδιαίτερα επισφαλής.

⁴⁹⁶ Laser 1987, T 61 σημ. 304.

⁴⁹⁷ Πρόκειται για την με αριθμό ID 5 επιγραφή της Δήλου.

⁴⁹⁸ Βλ. σχετικά Ebert 1963, 42-43.

⁴⁹⁹ Βλ. Kajava & Saminen 2018, 320 -322.

II. ΑΛΤΗΡΕΣ

2. 1 Το άλμα : Το αγώνισμα του άλματος εμφανίζεται διεξαγόμενο το πρώτον στους αγώνες των Φαιάκων στην Οδύσσεια⁵⁰⁰ ενώ απουσιάζει εμφαντικά από τα «ἄθλα ἐπὶ Πατρόιλω». Ο Πίνδαρος αναφερόμενος σε μυθικούς αγώνες δεν περιλαμβάνει το άλμα, το οποίο όμως αναφέρει ο Στησίχορος στα «ἄθλα ἐπὶ Πελῖα», όπου κατονομάζεται ο Αμφιάραος ως νικητής στο αγώνισμα αυτό.⁵⁰¹ Ο Πausανίας (V. 8. 7) αναφέρει ότι το αγώνισμα εισήχθη στο πρόγραμμα των Αγώνων της Ολυμπίας κατά την 18^η Ολυμπιάδα, ἦτοι το 708 π.Χ. αλλά στα πλαίσια διεξαγωγῆς του πεντάθλου.

Δεν είναι σαφές εάν το αγώνισμα του άλματος διεξαγόταν παλαιότερα αυτοτελώς και εάν στον νικητή απονεμόταν ιδιαίτερο ἔπαθλο ἢ το άλμα διεξαγόταν μόνο στο πλαίσιο του πεντάθλου. Ο Πίνδαρος επικαλούμενος τους μυθικούς αγώνες του Κάστορα και του Ιόλαου, διαλαμβάνει ότι τότε τα αγωνίσματα του πεντάθλου διεξάγονταν αυτοτελώς και ότι κάθε αγώνισμα είχε το δικό του ἔπαθλο, μία αναφορά, η οποία ίσως να υποδηλώνει αλλά και να ανακαλεί μία παλαιότερα υφιστάμενη πρακτική.⁵⁰² Ο ενεπίγραφος αλτήρας του Επαινέτου **(αρ. κατ. Α 2)** καθώς και δύο ενεπίγραφα μαρμάρινα θραύσματα από την Ελευσίνα, έχουν θεωρηθεί ως τεκμήρια αυτοτελούς διεξαγωγῆς του άλματος τουλάχιστον σε τοπικούς αγώνες,⁵⁰³ ενώ δύο επιγραφές, οι οποίες χρονολογούνται στην αυτοκρατορική περίοδο, η μία προερχόμενη από την Ολβία και η άλλη από την Τερμησό, αναφέρουν την αυτοτελή διεξαγωγή του άλματος.⁵⁰⁴

Η διεξαγωγή του αγωνίσματος του άλματος κατά την αρχαιότητα εμφάνιζε δύο ουσιαστικές διαφορές σε σχέση με την σύγχρονη, συνιστάμενες το μεν στην χρήση των αλτήρων το δε στην διεξαγωγή του άλματος με την συνοδεία μουσικής, εκτελουμένης με αυλό. Το ουσιαστικό *άλτήρ* προέρχεται από το ρήμα *ἄλλομαι*, το οποίο σημαίνει πηδῶ και τινάσσομαι, χρησιμοποιούμενο ἐπὶ ἐμφύχων ὄντων,⁵⁰⁵ προσδιορίζει δε τα ὄργανα, τα οποία

⁵⁰⁰ Ομήρου, *Ὀδύσεια*, θ, 103 και 128 «πύξ τε παλαιμοσύνη τε καὶ ἄλμασιν ἠδὲ πόδεσσι» και «ἄλματι δ' Ἀμφιάλος πάντων προφερέστατος ἦεν» ἀντίστοιχα.

⁵⁰¹ Για τους εκ μέρους του Πινδάρου αναφερόμενους μυθικούς αγώνες βλ. X *Ὀλυμπιονικο* στ. 64-75, ενώ η αναφορά του Στησίχορου περιλαμβάνεται στο απόσπασμα 3, «θρώσικων μὲν ἄρ' Ἀμφιάραος ἄκοντι δὲ νίκασεν Μελέαγρος», βλ. σχετικά Bowra 2008, 159.

⁵⁰² Βλ. I *Ἰσθμιόνικο*, στ. 26-27, ο οποίος έχει συντεθεί για να τιμήσει την νίκη του Θηβαίου Ηροδότου σε αρματοδρομία σε αγώνες των Ἰσθμίων, η χρονολογία της οποίας δεν είναι βέβαιη αλλά συνάγεται από τα εσωτερικά τεκμήρια και κυρίως από την παράλληλη αναφορά των δύο ηρώων αθλητῶν της Θήβας και της Σπάρτης, Ιόλαου και Κάστορα, ότι ίσως να είναι εμπνευσμένη από την συμμαχία των δύο πόλεων στην μάχη της Τανάγρας το 459 π.Χ. ὁπότε εικάζεται ότι ο ἐπίδικος αυτός έχει συντεθεί το 458 π.Χ.

⁵⁰³ Πρόκειται για δύο ενεπίγραφα θραύσματα με την επιγραφή IG I³ 992 από το ιερό της Ελευσίνας, η οποία χρονολογείται στον 6^ο αιώνα π.Χ. και έχει θεωρηθεί ότι μνημονεύει νικητῆ άλματος σε αγώνα παιδῶν, μία ἀποψη χωρὶς καθολικὴ ἀποδοχή. Βλ. Moretti 1953 αρ. 1, Lazzarini 1976 αρ. 828, Clinton 2005 αρ. 4 και 5.

⁵⁰⁴ Βλ. Kublanow 1960, 140 και Poliakoff 1986, 6 σημ. 13 ἀντίστοιχα. Βλ. επίσης ἀνωτέρω σημ. 257.

⁵⁰⁵ Βλ. Δημητράκιος, Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης, 1955, ἀνατύπωση 2000.

χρησιμοποιούσαν οι άλλες προς απόκτηση μεγαλύτερης ώθησης και επίτευξη μεγαλύτερου άλματος αλλά και για την σταθερή προσγείωσή τους, συγχρόνως όμως η χρήση των αλτήρων είναι βεβαιωμένη και κατά την διάρκεια της εκγύμνασης και προετοιμασίας των αθλητών.

2. 2. Επινόηση και χρήση αλτήρων : Η χρήση των αλτήρων είναι βεβαιωμένη από τις Γραμματειακές πηγές και τις απεικονίσεις της αγγειογραφίας ως προσδιοριστικό χαρακτηριστικό κυρίως των πενταθλητών, παρότα όμως δεν διαθέτουμε στοιχεία για την επινόηση των αλτήρων ούτε και τον δικαιολογητικό λόγο της χρήσης τους και η αρχαία Γραμματεία στο θέμα αυτό εμφανίζει σημαντικές διαφοροποιήσεις και δη : Ο Φιλόστρατος θεωρεί ότι οι αλτήρες αποτελούν επινόηση των πενταθλητών και αποσκοπούν το μεν να προσδώσουν μεγαλύτερη ώθηση στον άλτη το δε να συνδράμουν στην σταθερότητα του βήματος προκειμένου να αφήσει ευδιάκριτα ίχνη στο σιάμμα,⁵⁰⁶ ενώ αντίθετα ο Λουκιανός φαίνεται να πιστεύει ότι η χρήση των αλτήρων στοχεύει στην δημιουργία επιπρόσθετης δυσκολίας στην εκτέλεση του αγωνίσματος.⁵⁰⁷ Ο Αριστοτέλης αναφερόμενος στην σκοπιμότητα της χρήσης των αλτήρων αποφαίνεται με σαφήνεια ότι η ει μέρους του άλτη χρήση αλτήρων οδηγεί σε άλματα μεγαλύτερου μήκους,⁵⁰⁸ μία άποψη η οποία θα πρέπει να εκτιμηθεί ως η πλέον βάσιμη και πρόσφορη πηγή για την ερμηνεία της χρήσης των αλτήρων όχι μόνο λόγω του κύρους και της αξιοπιστίας του συγκεκριμένου συγγραφέα αλλά και λόγω της χρονικής εγγύτητας προς τα θέματα, τα οποία πραγματεύεται.⁵⁰⁹

Η σύγχρονη έρευνα ενώ αποδέχεται ότι η χρήση των αλτήρων επιδρούσε θετικά στην εκτέλεση του άλματος, δεν έχει δώσει πειστικές απαντήσεις για την επινόηση των αλτήρων. Μια μερίδα ερευνητών συνδέει την επινόηση των αλτήρων με την στρατιωτική εκπαίδευση και την ανάγκη να ασκούνται οι οπλίτες στην υπερπήδηση εμποδίων καθ' όν χρόνο έφεραν τον οπλισμό τους. Ειδικότερα ο Decker εκτιμά ότι οι αλτήρες αποτελούσαν μία υποτυπώδη αντικατάσταση της ασπίδας και του δόρατος των οπλιτών, οι οποίοι με τον τρόπο αυτό εξασκούσαν να διατηρούν την όρθια θέση τους ακόμη και σε ανώμαλο έδαφος, προσθέτοντας ότι ο τρόπος της εξάσκησης αυτής κατέληξε στο να διαμορφωθεί το

⁵⁰⁶ Φιλόστρατος, *Γυμναστικός* 55 «Άλτηρ δὲ πεντάθλων μὲν εὖρημα, εὖρηται δὲ ἔς τὸ ἄλμα, ἀφ' οὗ δὴ καὶ ὠνόμασται, οἱ γὰρ νόμοι τὸ πῆδημα χαλεπώτερον ἠγοῦμενοι τῶν ἐν ἀγῶνι τῷ τε αὐτῷ προσεγείρουσι τὸν πηδῶντα καὶ τῷ ἀλτῆρι προσελαφρύνουσι, πομπὸς τε γὰρ τῶν χειρῶν ἀσφαλῆς καὶ τὸ βῆμα ἐδραῖόν τε καὶ εὖσημον ἔς τὴν γῆν ἄγει».

⁵⁰⁷ Λουκιανός, *Ἀνάχαρις*, 27 «ἀλλὰ καὶ ὑπεράλλεσθαι τάφρον, εἰ δέοι, ἢ εἴ τι ἄλλο ἐμπόδιον, καὶ πρὸς τοῦτο ἀσκοῦνται ἡμῖν, ἔτι καὶ μολυβδίδας χειροπληθεῖς ἐν ταῖν χερσῶν ἔχοντες».

⁵⁰⁸ Αριστοτέλης, *Προβλήματα*, 881b.5 «ὁμοίως δὲ τοῦτω καὶ ὁ πένταθλος πρὸς τοὺς ἀλτῆρας καὶ ὁ θέων παρασείων πρὸς τὰς χεῖρας, διὸ ὁ μὲν μείζον ἄλλεται ἔχων ἢ μὴ ἔχων ἀλτῆρας, ὁ δὲ θᾶττον θεῖ παρασείων ἢ μὴ παρασείων».

⁵⁰⁹ Ο Έντζεν (2018, 60) ελαμβάνει τον Αριστοτέλη ως την πλέον αξιόπιστη πηγή.

συγκεκριμένο αγώνισμα.⁵¹⁰ Αντίθετα ο Gardiner θεωρεί ότι το άλμα δεν συνδέεται με την στρατιωτική εκπαίδευση, επισημαίνοντας ότι στον Όμηρο αναφέρεται μόνο στους αγώνες των Φαιάκων και καταλήγει ότι «Yet it must always have been a popular recreation». ⁵¹¹

Εκτιμώ ότι η σύνδεση της επιπόνησης της χρήσης των αλτήρων ως υποκατάστατων της ασπίδας και του δόρατος δεν είναι πειστική διότι η διαφορά βάρους μεταξύ των δύο αυτών όπλων είναι πολύ μεγάλη, στοιχείο το οποίο δεν θα ήταν επιβλητικό στην υπερπήδηση εμποδίων. Θα πρέπει όμως να επισημανθεί ότι η γενικότερη αθλητική εκπαίδευση και τα κατ' ιδίαν αγωνίσματα, ήτοι ακοντισμός, αγώνες δρόμου, πάλη κλπ., αποτελούσαν ένα σημαντικό μέρος της προετοιμασίας των εφήβων, οι οποίοι ασκούσαν για την στρατιωτική τους θητεία,⁵¹² ενώ ο Poliakoff παρατηρεί ότι για τις πόλεις, οι οποίες δεν επιθυμούσαν να διατηρούν μόνιμο στρατό, ο αθλητισμός παρείχε ένα χρήσιμο και ευχάριστο είδος έμμεσης στρατιωτικής εκπαίδευσης.⁵¹³ Από τις επισημάνσεις αυτές προκύπτει ότι είναι αδύναμο να συνδεθεί η επιπόνηση των αλτήρων με την στρατιωτική εκπαίδευση. Ίσως η επιπόνηση των αλτήρων, η χρήση των οποίων δίδει την δυνατότητα στον άλτη να αφήσει άρτια ίχνη επί του εδάφους, όπως αναφέρει ο Φιλόστρατος,⁵¹⁴ να προήλθε εμπειρικά συνεπεία κάποιας άσκησης οπότε και έγινε αντιληπτό ότι εάν ο αθλητής έφερε κάποιο βάρος στα χέρια του επετύγχανε σταθερή προσγείωση επί του εδάφους μετά από ένα άλμα. Άλλωστε η χρήση βαρών για την προπόνηση των αθλητών και την ενδυνάμωση των μυών τους είναι δεδομένο ότι αποτελούσε μία γνωστή πρακτική ήδη από την αρχαϊκή εποχή.⁵¹⁵ Εάν η υπόθεση αυτή είναι βάσιμη τότε η αναφορά στην αναθηματική επιγραφή του αλτήρα του Επαίνετου, (**αφ. κατ. Α 2**) ότι η νίκη του οφείλεται στους αλτήρες, αποικτά ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον δοθέντος ότι ο αλτήρας αυτός θεωρείται ένας από τους πρωϊμότερους του είδους.⁵¹⁶ Δεδομένου ότι το πένταθλο εισήχθη στο πρόγραμμα των Ολυμπιακών Αγώνων κατά την 18^η Ολυμπιάδα, ήτοι το 708 π.Χ. και στην Οδύσεια αναφέρεται η διεξαγωγή του άλματος, χωρίς όμως οιαδήποτε αναφορά χρήσης αλτήρων, θα πρέπει να δεχθούμε ότι τουλάχιστον μέχρι την εμφάνιση των πρώτων αλτήρων, τέλος 7^{ου} αιώνα – αρχή 6^{ου} αιώνα π.Χ. το αγώνισμα διεξαγόταν χωρίς την χρήση αλτήρων.⁵¹⁷

⁵¹⁰ Βλ. Decker 2004, 150. Την άποψη αυτή ενστερνίζεται και η Rieger (2004, 66) ενώ και ο Knauss (2004, 119) συντάσσεται με την ίδια άποψη, επισημαίνοντας όμως ότι δεν έχει υπάρξει κάποια εναλλακτική πρόταση.

⁵¹¹ Gardiner 1930, 144.

⁵¹² Τζάχου – Αλεξανδρή 1989, 31.

⁵¹³ Poliakoff 1987, 103.

⁵¹⁴ Φιλόστρατος, *Γυμναστικός* 55 «ού γὰρ ζυγχωροῦσι διαμετρεῖν τὸ πήδημα, ἢν μὴ ἀρτίως ἔχη τοῦ ἴχνους».

⁵¹⁵ Βλ. σχετικά Crowther 2004 σ, 274.

⁵¹⁶ Βλ. παρακάτω τον σχολιασμό της αναθηματικής επιγραφής και την χρονολόγηση του αλτήρα.

⁵¹⁷ Βλ. σχετικά Mouratidis 2012, 57.

2. 3. Το είδος του άλματος : Το είδος του άλματος, το οποίο εκτελείτο στους αρχαίους ελληνικούς αγώνες, ήταν το άλμα εις μήκος ενώ δεν υπάρχουν στοιχεία για την εκτέλεση άλματος εις ύψος ή άλματος με την υποβοήθηση κοντού.⁵¹⁸ Ενώ όμως υπάρχει συμφωνία στην έρευνα ως προς το είδος του διεξαγομένου άλματος αντίθετα δεν υπάρχει σύμπτωση απόψεων περί του εάν το άλμα διεξαγόταν με φορά ή άνευ φοράς και περαιτέρω εάν ήταν απλό άλμα ή πολλαπλό, ένα θέμα το οποίο συνδέεται άμεσα με την χρήση των αλτήρων κατά την εκτέλεση του άλματος. Ατυχώς οι πηγές δεν παρέχουν σαφείς απαντήσεις ως προς τα ζητήματα αυτά και ούτω οι εκάστοτε προτεινόμενες υποθέσεις στηρίζονται κυρίως στις απεικονίσεις της αγγειογραφίας σε συνδυασμό με τις αναφορές της αρχαίας Γραμματείας. Ως προς το ζήτημα της εκτέλεσης του άλματος με ή χωρίς φορά,⁵¹⁹ η έρευνα έχει διαχωρισθεί σε δύο ομάδες, οι οποίες υποστηρίζουν αντίστοιχα το άλμα με ή χωρίς φορά, ενώ υπάρχουν και μερικοί ερευνητές οι οποίοι δεν παίρνουν θέση ή αντλούν επιχειρήματα και από τις δύο απόψεις. Ο Gardiner δέχεται ότι το εκτελούμενο άλμα στο πλαίσιο του πεντάθλου ήταν πάντοτε άλμα με φορά και με την χρήση αλτήρων ταυτόχρονα όμως αποδέχεται και την διεξαγωγή άλματος άνευ φοράς, με ή χωρίς αλτήρες, την οποία διακρίνει σε ορισμένες αγγειογραφίες, χωρίς όμως το άλμα αυτό να εντάσσεται στο πεντάθλο.⁵²⁰ Με το βασικό συμπέρασμα του Gardiner ότι δηλαδή το διεξαγόμενο στα πλαίσια του πεντάθλου άλμα, ήταν άλμα με φορά και την χρήση των αλτήρων συμφωνούν και άλλοι μελετητές όπως οι Jüthner, Hyde, Harris, Patrucco, Παλαιολόγου, Sweet, Young, Miller και Evjen.⁵²¹ Μία άλλη ομάδα ερευνητών, στην οποία δεσπόζει η παρουσία του Ebert, υποστηρίζει την εκτέλεση ενός άλματος με την χρήση αλτήρων χωρίς φορά, άποψη την οποία συμμερίζονται οι Gardner, Drees, οι Finley & Pleket, Sinn και Decker οι

⁵¹⁸ Ο Harris (1964, 80) επισημαίνει την ύπαρξη απεικονίσεων στην αγγειογραφία ιππέων, οι οποίοι χρησιμοποιούν το ακόντιο τους προκειμένου να ιππεύσουν, μία πρακτική, η οποία όμως ουδέποτε έλαβε αγωνιστικό χαρακτήρα. Την ίδια άποψη είχε εκφράσει και ο Gardiner (1930, 145), ο οποίος μάλιστα παραθέτει ως παράδειγμα την παράσταση μιας ερυθρόμορφης κύλικας του Ονήσιμου, χρονολογούμενη στο πρώτο τέταρτο του 5^{ου} αιώνα π.Χ. (Μόναχο, Antikensammlungen 2639) όπου φαίνεται ότι ο νεαρός ιππέας ασκείται στην ίππευση με την χρήση ακοντίου και την παρουσία προπονητού. Για την παράσταση αυτή βλ. επίσης Stevenson (2003, 635).

⁵¹⁹ Στην αγγλόφωνη βιβλιογραφία έχουν διαμορφωθεί οι αντίστοιχοι όροι «Running or Standing Jump».

⁵²⁰ Βλ. Gardiner 1930, 147 -149. Προς επιβεβαίωση της άποψης του περί εκτέλεσης άλματος άνευ φοράς ο Gardiner χρησιμοποιεί ένα χάλκινο αγαλμάτιο ενός αθλητή, ο οποίος κρατεί στα υπερυψωμένα χέρια του ζεύγος αλτήρων (Museo Nazionale di Villa Giulia, Ρώμη, αρ. εισ. 1569) και δύο παραστάσεις αγγειογραφίας, ήτοι ένα κωδονόσχημο κρατήρα στο Λούβρο G 502 χρονολογούμενο περί το 400 π.Χ. και μία πελική (Antikensmuseum, Leipzig, T 642) χρονολογούμενη περί το 420 π.Χ. Όμως τα προσφερόμενα παραδείγματα δεν είναι πρόσφορα το μόνον διότι το χάλκινο αγαλμάτιο το οποίο ο Gardiner χαρακτηρίζει ως "Greek work" είναι μάλλον Ετρουσιακό, αμφότερες δε οι παραστάσεις φαίνεται ότι απεικονίζουν δρομείς κατά την στιγμή της εκκίνησης βλ. Vanhove 1992, αριθμ. 272 και 171 αντίστοιχα.

⁵²¹ Hyde 1938, 417, Harris 1964, 83, Jüthner 1968, 159, Patrucco 1972, 80-81, Παλαιολόγου 1976, 181, Sweet 1987, 46, Young 2004, 35, Miller.2004,67, Evjen 2018, 57-58.

οποίοι ταυτόχρονα δέχονται την εκτέλεση ενός πολλαπλού άλματος.⁵²² Οι παραπάνω συγγραφείς προκρίνουν την εκτέλεση ενός πενταπλού άλματος με την χρήση αλτήρων χωρίς φορά, ενώ οι Finley & Pleket προβληματίζονται για το εάν εκτελούνταν πέντε αυτοτελή άλματα, τα οποία και θα συναριθμούντο, ή τα πέντε άλματα ήσαν συνεχόμενα. Ο Βαλαβάνης αποδέχεται ότι στις αγγειογραφίες απεικονίζονται άλλες « να τρέχουν παίρνοντας φόρα» και καταλήγει ότι «προκύπτει σαφώς ότι το άλμα εις μήκος των αρχαίων ήταν άλμα απλού» αργότερα όμως υποστήριξε ότι το αρχαίο άλμα εκτελείτο χωρίς φορά.⁵²³ Η Swaddling δεν φαίνεται να τοποθετείται με σαφήνεια επί του ζητήματος και ενώ αρχικά αμφιβάλλει εάν το άλμα με φορά ήταν σε χρήση στην αρχαιότητα αμέσως μετά όμως αναφέρει ότι είναι πολύ πιθανό το άλμα να εκτελείτο με την χρήση φοράς αλλά μικρής διαδρομής, ενώ ο Golden θεωρεί ότι το αρχαίο άλμα ομοιάζε με το σύγχρονο χωρίς όμως να παίρνει θέση στο υπό κρίση θέμα.⁵²⁴ Προσφάτως ο Lee⁵²⁵ επανήλθε στο ζήτημα αυτό με την θέση ότι το αρχαίο άλμα εκτελείτο οπωσδήποτε με φορά στηριζόμενος σε δύο στοιχεία, τα οποία θεωρεί ως ιδιαίτερος σημαντικά. Το πρώτο συνίσταται στην αξιοποίηση της αναφοράς του Πολυδεύκη στο *Όνομαστικόν*, όπου διαλαμβάνεται ότι «ἀφ' οὔ καὶ τὸν βατῆρα κέρρουκεν» από την οποία συνάγει ότι ο άλλης προσερχόταν δρομέως προς τον βατήρα και για τον λόγο αυτό υπήρχε και αντίστοιχη κρούση, και το δεύτερο σε μία αναφορά του Λατίνου συγγραφέα του 1^{ου} αιώνα μ.Χ., Quintilianus, όπου δίδεται ένα παράδειγμα στο οποίο αναφέρεται ότι οι άλλες κινούνται δρομέως προς το σιάμμα του άλματος.⁵²⁶ Εν τέλει ο Patrucco αρνείται κατηγορηματικά την εκτέλεση ενός πολλαπλού άλματος τουλάχιστον στην κλασική εποχή καθόσον μία τέτοια πιθανότητα δεν υποστηρίζεται από οιοδήποτε στοιχείο, ούτε γραμματειακό αλλά και ούτε καλλιτεχνικό.⁵²⁷

2. 4. Επιδόσεις αθλητών : Οι παραπάνω αναφερθείσες διαφοροποιήσεις των μελετητών ως προς το είδος του άλματος οφείλονται όχι μόνο στην έλλειψη σαφών πηγών αλλά επιτείνονται το μεν από την χρήση των αλτήρων και την εκτίμηση για την επενέργεια τους στην εκτέλεση του άλματος το δε από την ύπαρξη μεταγενέστερων πηγών, οι οποίες αποδίδουν σε δύο συγκεκριμένους αθλητές του 6^{ου} και 5^{ου} αιώνα π.Χ. εκτέλεση αλμάτων μήκους 52 και 55 ποδών αντίστοιχα. Συγκεκριμένα ο Sextus Julius Africanus, ο οποίος

⁵²² Βλ. Gardner 1880, 212, Ebert 1963, 49-62, Drees 1968, 74-75, Finley & Pleket 1976, 34, Sinn 2000, 41-42, Decker 2004, 150-152.

⁵²³ Βλ. Βαλαβάνης 1996, 79, και ο ίδιος 2004α, 602 αντίστοιχα.

⁵²⁴ Swaddling 1999, 70, Golden 2004, 91.

⁵²⁵ Lee, 2007, 153- 165.

⁵²⁶ Βλ. Quintilianus, *Instituto Oratoria*, X. 3. 6 « quod in certamine salendi fieri videmus, ut conatum longius petant et ad illud, quo contenditur, spatium cursu ferantur».

⁵²⁷ Patrucco 1972, 75.

περί τον 3^ο αιώνα μ.Χ. συνέθεσε ένα κατάλογο νικητών των Ολυμπιακών αγώνων, αναφέρει ότι κατά την 29^η Ολυμπιάδα, ήτοι το έτος 664 π.Χ, ο Χίονις από την Σπάρτη ήταν νικητής στον αγώνα σταδίου προσθέτοντας ότι το άλμα του ήταν 52 πόδια,⁵²⁸ ενώ λεξικογράφοι και σχολιαστές του 2^{ου} και 3^{ου} αιώνα μ.Χ. και η Σούδα, αναφέρουν ότι ο Φάυλλος πήδησε 55 πόδια ενώ δίσκουσεν 95 πόδια.⁵²⁹ Αυτές οι επιδόσεις, οι οποίες μετατρεπόμενες σε μέτρα αντιστοιχούν του μεν Χίονος σε $(52 \times 0,32045^{530}) = 16,66$ μ., του δε Φάυλλου σε $(55 \times 0,296^{531}) = 16,28$ μ. έχουν θεωρηθεί ανθρωπίνως αδύνατον να επιτευχθούν με την εκτέλεση ενός απλού άλματος, δοθέντος ότι οι σημερινοί άλτες του άλματος εις μήκος και μάλιστα με την χρήση ειδικών υποδημάτων, ελαστικού διαδρόμου φοράς και βατήρα δεν έχουν υπερβεί το μήκος των 9 μέτρων,⁵³² και ούτω η έρευνα στην προσπάθεια να εναρμονίσει το περιεχόμενο αυτών των ύστερων πηγών με τα πραγματικά δεδομένα, προσέφυγε στην υιοθέτηση της εκτέλεσης ενός πολλαπλού άλματος, τριπλού ή και πενταπλού. Ο Ebert⁵³³ δεν θεωρεί ότι υπάρχει κάποιος λόγος να αμφισβητηθεί η αναφορά αυτών των ύστερων πηγών και πιστεύει ότι ένα πενταπλό άλμα, το οποίο θα εκτελείτο χωρίς φορά και από σταθερή θέση, θα ήταν δυνατόν να εξηγήσει την επίτευξη αλμάτων μήκους της τάξεως των 50 ποδών. Η άποψη αυτή του Ebert εμφανίζει το μειονέκτημα ότι δεν εξηγεί πειστικά την διαδοχική εκτέλεση των αλμάτων, τα οποία θα έπρεπε να εκτελεσθούν εντός του σκάμματος, ήτοι ενός ανασκαμμένου και ως εκ τούτου μαλακού πεδίου, και μάλιστα χωρίς την χρήση βατήρα,⁵³⁴ ενώ είναι προφανές ότι μετά την εκτέλεση του πρώτου άλματος, η χρήση των αλτήρων θα αποτελούσε πλέον εμπόδιο στον αθλητή και όχι πλεονέκτημα.⁵³⁵ Περαιτέρω ο Ebert ισχυρίζεται ότι ο άλτης στο άλμα χωρίς φορά πρέπει να ξεκινήσει από μία σταθερή θέση όπου τα δύο σκέλη των ποδών του θα είναι παράλληλα και το ένα πλησίον του άλλου, όμως αυτός ο ισχυρισμός δεν βρίσκει έρεισμα στις παραστάσεις της αγγειογραφίας όπου οι άλτες εμφανίζονται σε έντονο διασκελισμό φέροντες αλτήρες και σε

⁵²⁸ Βλ. Golden 1998, 61. Όμως θα πρέπει να σημειωθεί ότι η αναφορά των 52 ποδών δεν είναι βέβαιη δοθέντος ότι ο ελληνικός αριθμός νβ, ήτοι 52 ίσως είναι παραφθορά του κβ, ήτοι 22, βλ. ειδικότερα κατωτέρω σημ. 533.

⁵²⁹ Για τις σχετικές πηγές και επιγράμματα βλ. Gardiner 1904, 70 -80, Ebert 1963, 35 επ., Golden 1998, 61 2, Young 2004, 162-3.

⁵³⁰ Πρόκειται για την αντιστοιχία του ολυμπιακού ποδός σε μέτρα βλ. Παπαχατζής 1979, 377.

⁵³¹ Πρόκειται για την αντιστοιχία του δελφικού ποδός σε μέτρα βλ. Lupert 1972, 895.

⁵³² Η παγκόσμια επίδοση στο άλμα εις μήκος ανέρχεται σήμερα σε 8,95 μ. και επιτεύχθη από τον Mike Powell την 30/8/1991 ενώ η προηγούμενη παγκόσμια επίδοση ανήρχετο σε 8,90 μ. και είχε επιτευχθεί το 1968 από τον Robert Beamon στους Ολυμπιακούς Αγώνες του Μεξικού, όπου όμως το μεγάλο υψόμετρο και η έλλειψη βαρύτητας ευνοούσε την επίτευξη μεγάλων επιδόσεων. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι από το 1935 όταν ο Jesse Owens επέτυχε επίδοση 8,13 μ. η παγκόσμια επίδοση στο άλμα εις μήκος αυξήθηκε μόλις κατά 22 εκ. σε διάρκεια τριάντα ετών, όταν το 1965 ο άλτης Ralph Boston πέτυχε επίδοση 8,35 μ. βλ. <https://www.metroport.gr/san-simera-to-akatarripto-rekor-tou-raouel-sto-mikos-video-95324>

⁵³³ Ebert 1963, 64, όπου και συνοψίζει τα συμπεράσματα της μελέτης του.

⁵³⁴ Βλ. σχετικά και την ένσταση την οποία προβάλλει ο Gardiner (1930, 152) πάνω στο ζήτημα αυτό.

⁵³⁵ Patrucco 1972, 75.

δρομέα θέση.⁵³⁶ Ο Ebert προκειμένου να αντιμετωπίσει αυτό το πρόβλημα προβάλλει το επιχείρημα ότι στις περιπτώσεις αυτές έχουμε μια καλλιτεχνική «σύμβαση» όπου ο αγγειογράφος επιθυμεί να δείξει και τα δύο πόδια του άλτη σε κατατομή αλλά ταυτόχρονα θέλει να γίνουν κατανοητά σαν να ευρίσκονται δίπλα - δίπλα.⁵³⁷ Ανεξαρτήτως των θεμάτων αυτών και των εκατέρωθεν προβαλλομένων επιχειρημάτων είναι πρωταρχικά σκόπιμο να διερευνηθεί η βασιμότητα αυτών των ύστερων πηγών.

Κατ' αρχήν είναι κοινά αποδεκτό από την έρευνα και προκύπτει από τις πηγές ότι οι αρχαίοι Έλληνες δεν έδειχναν ενδιαφέρον για τις επιδόσεις των αθλητών,⁵³⁸ διαφορετικά θα είχαν διασωθεί και άλλες σχετικές αναφορές, ενώ αντίθετα έδειχναν έντονο ενδιαφέρον για τις νίκες οι οποίες είχαν επιτευχθεί σε διαφορετικά αγωνίσματα, οι οποίες και αναφέρονταν σε κάθε ευκαιρία, όπως σε αγωνιστικές επιγραφές,⁵³⁹ ενίοτε δε υπήρχε και ένα είδος ανταγωνισμού στις αντίστοιχες αναφορές. Μία χαρακτηριστική περίπτωση μας παραδίδει ο Πausanias σχετιζόμενη με τα επιτεύγματα του αθλητή Χίονος και ειδικότερα : Οι Σπαρτιάτες προκειμένου να μνημονεύσουν και να τιμήσουν τις πολλαπλές νίκες του δρομέα Χίονος, ο οποίος είχε επτά νίκες στην Ολυμπία στα αγωνίσματα του σταδίου και του διαύλου εκ των οποίων οι τρεις ήταν διαδοχικές κατά την 29^η, 30^η και 31^η Ολυμπιάδα, ήτοι κατά τα έτη 664, 660 και 656 π.Χ., ανίδρυσαν στην Άλτη μία στήλη, όπου και ανέγραψαν τις νίκες αυτές καθώς επίσης και μία αντίστοιχη στην Σπάρτη.⁵⁴⁰ Πλησίον της στήλης, όπου είχαν καταγραφεί οι νίκες του Χίονος,⁵⁴¹ αργότερα ανιδρύθηκε ανδριάντας του επίσης διάσημου δρομέα Άστυλου, όπου αναφερόταν ότι είχε νικήσει τρεις φορές

⁵³⁶ Βλ. χαρακτηριστικά την παράσταση στο εσωτερικό της κύλικας, χρονολογούμενης περί το 510-500 π.Χ. και αποδιδόμενη στην Πρωτοπαναίτια ομάδα, καθώς επίσης και μία κύλικα του ζωγράφου του Τήλεφου, χρονολογούμενη στο μέσο του 5^{ου} αιώνα π.Χ., αγγεία τα οποία ευρίσκονται αμφότερα στην Βοστώνη Museum of Fine Arts με αριθμούς 98.876 και 01.8033 αντίστοιχα, όπου με σαφήνεια απεικονίζονται οι αθλητές, οι οποίοι φέρουν αλτήρες να τρέχουν προκειμένου να εκτελέσουν άλμα εις μήκος.

⁵³⁷ Βλ. σχετικά Ebert 1963, 52-53.

⁵³⁸ Αυτή η παρατήρηση δεν ισχύει μόνο στα δρομικά αγωνίσματα όπου η έλλειψη χρονομέτρων καθιστούσε αδύνατη την καταγραφή επιδόσεων αλλά ισχύει και σε άλλα αγωνίσματα, όπως η δισκοβολία, το άλμα και το ακόντιο, όπου ενώ είναι γνωστό από παραστάσεις αγγειογραφίας ότι οι αποστάσεις επισημαίνονταν και μετρούσαν δεν καταγράφονταν. Βλ. Young 2004, 30. Ο Mann (2001, 23) επισημαίνει ότι στους αγώνες της αρχαιότητας δεν είχε τόση σημασία η επίδοση αλλά η απόδοση, ήτοι η ικανότητα του αθλητή να νικήσει τους λοιπούς συμμετέχοντες αθλητές και οι νίκες ήταν άξιες μνήμης παρά οι επιδόσεις. Επίσης ο Αλμπανίδης (2004, 127) τονίζει ότι οι αρχαίοι δεν μετρούσαν τις επιδόσεις τους ενδιαφερόμενοι μόνο για την ανάδειξη του νικητή.

⁵³⁹ Βλ. χαρακτηριστικά την αγωνιστική επιγραφή IG V,1 222, αναφερόμενη στον Σπαρτιάτη δρομέα Αιγλάτα, χρονολογούμενη περί το 500 – 480 π.Χ. στην οποία αναφέρονται οι πέντε νίκες του στον «μακρό» δρόμο και οι τρεις νίκες του στον δόλιχο δρόμο, καθώς επίσης την αγωνιστική επιγραφή IG IV 561 αναφερόμενη στον Αργείο δρομέα Αισχυλλο, χρονολογούμενη περί το 500-480 π.Χ. όπου τονίζονται οι τέσσερις νίκες του στο στάδιο και οι τρεις νίκες του στον οπλίτη δρόμο. Βλ. Moretti 1953, αρ. 9 και 10 αντίστοιχα.

⁵⁴⁰ Βλ. Πausanias VI. 13.2. Ο Christesen (2010, 7), τοποθετεί χρονικά την ανίδρυση της στήλης αυτής περί το 470 π.Χ. Μία άλλη αντίστοιχη στήλη είχε ανιδρυθεί και στην Σπάρτη, βλ. Πausanias III. 14.3.

⁵⁴¹ Ο Christesen (2010,3-4), επισημαίνει μία διαφοροποίηση στον αριθμό των νικών του Χίονος, όπως καταγράφονται από τον Πausanias και τον Ευσέβιο.

διαδοχικά σε αγώνα σταδίου και διαύλου κατά την 73^η και 74^η Ολυμπιάδα μετά δε είχε αναδειχθεί νικήτης και στον οπλίτη δρόμο στην 75^η και 76^η Ολυμπιάδα.⁵⁴² Οι Σπαρτιάτες λοιπόν προκειμένου να διατηρήσουν αλώβητη την φήμη του Χίονος από τα επιτεύγματα του Άστουλου, προσέθεσαν στην στήλη του Χίονος την αναφορά ότι τότε, όταν δηλαδή αγωνιζόταν ο Χίονος, δεν υπήρχε ο οπλίτης δρόμος, μία προσθήκη, η οποία σαφώς υπονοεί ότι εάν κατά την εποχή του Χίονος υπήρχε ο οπλίτης δρόμος, τότε ο Χίονος θα είχε νικήσει και στο αγώνισμα αυτό.⁵⁴³ Θα πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι ο Πausανίας πέραν των αθλητικών επιδόσεων του Χίονος, προσθέτει ότι ο Χίονος είχε συμμετάσχει μαζί με τον Θηραίο Βάττο στον αποικισμό της Κυρήνης και μάλιστα τον κατονομάζει ως συνοικιστή της αποικίας αυτής.⁵⁴⁴ Εύλογα προκύπτει το ερώτημα εάν πράγματι ο Χίονος είχε επιτύχει μια τόσο σημαντική επίδοση στο άλμα του πεντάθλου και μάλιστα προηγούμενη της φερόμενης ως επιτευχθείσης μεταγενέστερης του Φάϋλλου κατά περίπου εκατό πενήντα έτη, δεν θα ήταν αναμενόμενο να είχε αναφερθεί όταν μάλιστα οι Σπαρτιάτες προσέθεσαν την παραπάνω αναφορά για τον οπλίτη δρόμο ; και περαιτέρω εάν πράγματι ο Χίονος είχε επιτύχει μία τόσο σημαντική επίδοση δεν θα ήταν αναμενόμενο να την γνωρίζει ο Πausανίας, ο οποίος πέραν των αθλητικών επιτυχιών του, μας παρέχει την πληροφορία για την συμμετοχή του στον αποικισμό της Κυρήνης ; Ο Young επισημαίνει εύστοχα ότι «Contrary to some modern suspicions neither an athlete nor his fans could misrepresent or exaggerate his exact victories. The whole Greek world was watching and knew the score». ⁵⁴⁵ Με τις σκέψεις αυτές αλλά και με την επισημάνση ότι το μεν στην Αρμενική έκδοση του Χρονικού του Ευσέβιου υπάρχει αμφιβολία για το εάν αναφέρεται άλμα 52 ή 22 ποδών,⁵⁴⁶ το δε ότι κατά τον χρόνο κατά τον οποίο φέρεται ως επιτευχθείσα η επίδοση

⁵⁴² Για τις νίκες του Άστουλου βλ. Moretti 1957, αρ. 178-179, 186-187, 196-198 και 219, επίσης Miller 2004, αρ. 129 και 224.

⁵⁴³ Βλ. Πausανίας VI. 13.2 « ανάκειται δὲ [τῆ] ἐν Ὀλυμπίᾳ καὶ στήλῃ λέγουσα τοῦ Λακεδαιμονίου Χιόνιδος τὰς νίκας. εὐθειας μὲν δὴ μετέχουσι καὶ ὅσοι Χιόνιν αὐτὸν ἀναθεῖναι τὴν στήλῃν, ἀλλ' οὐ Λακεδαιμονίων ἤγηται τὸ δημόσιον· ἔστω γὰρ δῆπου, ὡς ἐν τῇ στήλῃ, οὐκ εἶναι πω τοῦ ὄπλου τὸν δρόμον». Ο Christesen (2010, 10), ανιχνεύει και πολιτική σκοπιμότητα στην ανίδρυση της στήλης του Χίονος και την τοποθέτησή της δίπλα στον ανδριάντα του Άστουλου, συνιστάμενη στην αντιπαλότητα, η οποία εμφανίσθηκε στις σχέσεις Σπάρτης και Συρακουσών κατά την διάρκεια των Περσικών, συνεπεία της αρνήσεως του Γέλωνος να παράσχει συνδρομή εάν δεν του ανέθεταν την αρχηγία, όπως αναφέρει ο Ηρόδοτος 7.159.

⁵⁴⁴ Πausανίας III. 14. 4. « Χιόνιν δὲ καὶ τοῦ στόλου μετασχεῖν τῷ Θηραίῳ Βάττῳ καὶ Κυρήνην οἰκίσαι σὺν ἐκείνῳ καὶ Λιβύων καταστρέψασθαι τοὺς προσχώρους λέγουσιν».

⁵⁴⁵ Βλ. Young 2004, 31.

⁵⁴⁶ Στον Ευσέβιο, χρονογράφου της πρώιμης Χριστιανικής περιόδου, αποδίδεται και ένας κατάλογος Ολυμπιονικών σε τρεις γλώσσες Αρμενικά, Λατινικά και Ελληνικά, όπου στο Αρμενικό κείμενο το νβ' - ελληνικό αριθμητικό του 52- εμφανίζεται ως κβ' - ελληνικό αριθμητικό του 22- με την επισημάνση ότι στο χειρόγραφο η κάτω κεραία του κάπα έχει χαθεί, μία επισημάνση η οποία καθιστά την αναφορά για το μήκος του άλματος του Χίονος, εξαιρετικά αμφισβητούμενη. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι στο έργο του Alfred Schoene με τίτλο Eusebi Chronicrum libri duo του έτους 1875, στο λατινικό κείμενο και στην ελληνική

του Χίονος, ήτοι το 664 π.Χ. δεν υπάρχουν ενδείξεις για την χρήση αλτήρων,⁵⁴⁷ νομίζω ότι η αναφορά του Sextus Julius Africanus σχετικά με το άλμα του Χίονος θα πρέπει να απορριφθεί ως μη αξιόπιστη. Εκτός όμως από την περίπτωση του Χίονος υπάρχει και η περίπτωση του Φάϋλλου, όπου οι αναφορές για το άλμα του είναι περισσότερες αλλά εξ ίσου αντιφατικές καθιστώντας ομοίως και την περίπτωση αυτή μη αξιόπιστη. Ο Ηρόδοτος αναφέρει ότι ο Φάϋλλος από τον Κρότωνα, ο οποίος είχε τρεις νίκες στα Πύθια, βοήθησε τους Έλληνες στα Περσικά με τον εξοπλισμό ενός πλοίου την διοίκηση του οποίου ανέλαβε ο ίδιος.⁵⁴⁸ Ο Πausanias στην περιγραφή των αναθημάτων του ιερού του Απόλλωνος στους Δελφούς, αναφέρει ότι τους αθλητές, οι οποίοι κέρδισαν την υστεροφημία τους, εννοεί με τα αθλητικά τους επιτεύγματα, τους κατέγραψε στον λόγο του για τους Ηλείους, και βλέποντας τον ανδριάντα του Φάϋλλου, επιχειρεί μία εξαίρεση, επαναλαμβάνει δε την ίδια πληροφορία του Ηροδότου περί συμμετοχής του στον κατά θάλασσα αγώνα των Ελλήνων. Εν συνεχεία εξειδικεύει τις νίκες του στα κατ' ιδίαν αγωνίσματα και προσθέτει ότι δεν είχε νικήσει στην Ολυμπία, κλείνει δε την αναφορά του στο πρόσωπο του Φάϋλλου με την έκφραση, «τὰ μὲν δὴ ἐς τὸν Κροτωνιάτην οὕτως εἶχεν» η οποία θα ήταν δυνατόν να εκληφθεί ότι τα σχετικά με τον εν λόγω αθλητή είναι μόνο όσα αναφέρει αυτός.⁵⁴⁹ Είχε άραγε ακούσει διάφορα θρυλούμενα και ήθελε να κλείσει το θέμα με την έκφραση αυτή ; Είναι όμως ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα η επισήμανση ότι η κατ' εξαίρεση αναφορά του Πausanias στον Φάϋλλο δεν οφείλεται στην αθλητική δραστηριότητα του αλλά στην παραδειγματική και πατριωτική του πράξη.⁵⁵⁰ Το κρίσιμο ερώτημα το οποίο ετέθη ανωτέρω για τον Χίονι επαναφέρεται και στην περίπτωση του Φάϋλλου, συνιστάμενο στο ότι ποια αξιοπιστία είναι δυνατόν να αποδίδεται σε πολύ μεταγενέστερες πηγές, πολλές των οποίων όχι μόνο αντιφάσκουν μεταξύ τους, αλλά και δεν αποτελούν επιστημονικά έργα. Στην περίπτωση του Φάϋλλου μία πηγή αποτελεί ένα σχόλιο στον στίχο 214 της κωμωδίας *Άχαρνες* του Αριστοφάνη, το οποίο αναφέρει τρία πρόσωπα με το όνομα Φάϋλλος, έναν εξαιρετικό δρομέα και οπλιτοδρομο, νικητή στην Ολυμπία, προσθέτοντας και το γνωστό επίγραμμα σύμφωνα με το οποίο είχε άλμα στα 55 πόδια και βολή δίσκου στα 95 πόδια, έναν άλλο Φάϋλλο, αθλητή και νικητή στην 8^η

μεταφορά το άλμα του Χίονος αναφέρεται ως μήκους κβ, ' 22 ποδών, ήτοι (22 X 0,32045 =) 7, 049 μ. βλ. Schoene 1875, 198. Βλ. επίσης Sweet 1987, 49, Golden 1998, 61, Miller 2004, αρ. 61.

⁵⁴⁷ Patrucco 1972, 72.

⁵⁴⁸ Ηρόδοτος, *Ιστορία*, 8.47 «Γῶν δὲ ἐκτὸς τούτων οἰκημένων Κροτωνιῆται μούνοι ἦσαν οἱ ἐβοήθησαν τῇ Ἑλλάδι κινδυνευούση νῆι μιῇ, τῆς ἦρχε ἀνὴρ τρις πυθιονίης Φάϋλλος».

⁵⁴⁹ Πausanias X. 9.2 «ἀθλητὰς δὲ ὅποσοι τι καὶ ὑπελείποντο ἐς δόξαν, ἐν λόγῳ σφᾶς ἐδήλωσα τῶ ἐς Ἡλείους. Φαῦλῳ δὲ Κροτωνιάτῃ – Ὀλυμπίασι μὲν οὐκ ἔστιν αὐτῷ νίκη, τὰς δὲ Πυθοῖ πεντάθλου δύο ἀνείλετο καὶ σταδίου τὴν τρίτην ἐναυμάχησε δὲ καὶ ἐναντία τοῦ Μήδου ναῦν τε παρασκευασάμενος οἰκίαν καὶ Κροτωνιατῶν ὅποσοι ἐπεδήμουν τῇ Ἑλλάδι ἀνεβίβασεν – τούτου ἐστὶν ἀνδριάς ἐν Δελφοῖς. τὰ μὲν δὴ ἐς τὸν Κροτωνιάτην οὕτως εἶχεν...»

⁵⁵⁰ Βλ. Habicht 2010, 179.

Ολυμπιάδα, ήτοι το 748 π.Χ. και έναν τρίτο πρόσωπο με το ίδιο όνομα, ο οποίος ήταν λωποδύτης.⁵⁵¹ Μία άλλη πηγή αποτελεί και ο Ζηνόβιος, ο οποίος έζησε τον 2^ο αιώνα μ.Χ. στον οποίο αποδίδεται μία επιτομή παροιμιών, όπου ο Φάυλλος, πέραν του θρυλουμένου άλματος των 55 ποδών, το μεν αναφέρεται ως Πόντιος το δε ως εξάιρετος δισκοβόλος.⁵⁵² Ήτοι στις δύο αυτές μεταγενέστερες πηγές πέραν του άλματος των 55 ποδών προστίθενται και άλλες πληροφορίες, οι οποίες έρχονται σε πλήρη αντίθεση με τα όσα αναφέρουν οι Ηρόδοτος και ο Παυσανίας, το μεν για τον τόπο καταγωγής του, το δε ότι δεν υπήρξε νικητής στην Ολυμπία, ενώ οι ανωτέρω μεταγενέστερες πηγές αντιφάσκουν και μεταξύ των ως προς την ικανότητά του στην δισκοβολία καθόσον στην παροιμία του Ζηνόβιου εμφανίζεται ως εξάιρετος δισκοβόλος κάτι το οποίο δεν συνάδει με την επίδοση την οποία παραθέτει το επίγραμμα.⁵⁵³ Όμως θα πρέπει πάντα να συνεκτιμάται και το γεγονός ότι υπήρχε η τάση να αποδίδονται στους μεγάλους αθλητές διάφορα επιτεύγματα, τα οποία υπερέβαιναν καταφανώς το ανθρωπίνως δυνατό, και είναι πολύ πιθανό ότι αυτές οι κατά πολύ μεταγενέστερες πηγές να απηχούν αντίστοιχες παραδόσεις, οι οποίες είχαν δημιουργηθεί με την πάροδο των αιώνων.⁵⁵⁴

Κλείνοντας το θέμα αυτό θα πρέπει να αναρωτηθούμε εάν είναι δυνατόν από την εποχή του Χίονος, το μέσο του 7^{ου} αιώνα π.Χ., μέχρι την καταγραφή των μεταγενεστέρων πηγών, ήτοι τον 2^ο και 3^ο αιώνα μ.Χ. να μην έχουν μεσολαβήσει άλλοι σημαντικοί αθλητές, οι οποίοι να είχαν επιτύχει παρόμοιες ή προσεγγίζουσες επιδόσεις στα όρια αυτά. Συντάσσομαι πλήρως με την παρατήρηση του Young,⁵⁵⁵ ότι εάν απορρίψουμε τις δύο πολύ ύστερες και καθαρά εσφαλμένες πηγές, τότε όλα τα διαθέσιμα στοιχεία, αγγειογραφία και γραπτές πηγές, με σαφήνεια υποστηρίζουν την εκτέλεση ενός άλματος, με προηγούμενη φορά μία παρατήρηση η οποία είχε γίνει και από τον Gardiner ήδη από την αρχή του προηγούμενου αιώνα.⁵⁵⁶

⁵⁵¹ Βλ. Σχολ.«ὁ Φάυλλος δρομεὺς ἄριστος Ὀλυμπιονίκης, ὄπλιτοδρομὸς περιώνυμος, ὃν ἐκάλουν ὀδόμετρον· ἦν δὲ καὶ πένταθλος. ἐφ' οὗ καὶ ἐπίγραμμα τοῖονδε·

‘πέντ' ἐπὶ πεντήκοντα πόδας πήδησε Φάυλλος,
δίσκουσεν δ' ἑκατὸν πέντ' ἀπολειπομένων’.

Ἐγένετο δὲ καὶ ἕτερος ἀθλητῆς, ὀγδὸν Ὀλυμπιάδα νικήσας· καὶ τρίτος λωποδύτης».

⁵⁵² Ζηνόβιος 6.23. «Υπὲρ τὰ ἔσκαμμένα: Φάυλλος ἐγένετο πένταθλος Πόντιος, ὃς ἐδόκει μέγιστα δίσκουειν καὶ ἄλλεσθαι· ἐπειδὴ οὖν ὑπὲρ τοὺς ἔσκαμμένους πεντήκοντα πόδας εἰς τὸ στερεὸν ἤλατο, τὸ συμβᾶν εἰς παροιμίαν περιέστη».

⁵⁵³ Ο Gardiner (1904,70-80) αποδομεί πλήρως τις μεταγενέστερες αυτές πηγές, τις οποίες θεωρεῖ αναξιόπιστες, προσθέτοντας ότι «Surely it simpler to reject its evidence than to build up artificial theories on so unstable a foundation.»

⁵⁵⁴ Βλ. ενδεικτικὰ τα ὅσα αναφέρει ο Παυσανίας (VI. 5., VI. 14. 5-9, VI. 11. 2-9) για τα επιτεύγματα των θρυλικῶν αθλητῶν Πουλυδάμαντα, Μίλωνα και Θεαγένη ἀντίστοιχα.

⁵⁵⁵ Young 2004, 164.

⁵⁵⁶ Βλ. Gardiner 1910, 309-10, ο ἴδιος 1930, 153.

2. 5. Συνδρομή των αλτήρων στην επιμήκυνση του άλματος : Ένα άλλο ζήτημα το οποίο έχει προκαλέσει συζητήσεις στην έρευνα συνίσταται στο εάν η χρήση των αλτήρων επέφερε επιμήκυνση του άλματος, σε ποια έκταση αλλά και σε ποια φάση του εκτελούμενου άλματος θα έπρεπε να απορριφθούν οι αλτήρες. Ήδη από τον 19^ο αιώνα ερευνητές διεξήγαγαν πρακτικές δοκιμές προκειμένου να διαπιστωθεί εάν και σε ποιο βαθμό η χρήση των αλτήρων βελτιώνει τις επιδόσεις των αλτών, όμως τα δεδομένα αυτών των πρακτικών δοκιμών δεν είναι γνωστά. Ο Gardiner παραθέτει κάποια αποτελέσματα πρακτικών δοκιμών άλματος με την χρήση αλτήρων και συγκεκριμένα αναφέρει ότι το 1854 πραγματοποιήθηκε ένα άλμα με φορά με την χρήση αλτήρων βάρους 5 lb, ήτοι 2.267 γραμμ. και με βατήρα πλάτους 2 ποδών, ήτοι 60 εκ. επετεύχθη δε άλμα μήκους 29 ποδών και 7 ιντσών, ήτοι 9,017 μ. ο δε G. Rowdon, ο οποίος παλαιότερα ήταν άλτης και έδωσε την σχετική πληροφορία στον Gardiner, εκτίμησε ότι η χρήση αλτήρων προσέδωσε στο άλμα ώθηση και μήκος τουλάχιστον 8 ποδών, ήτοι 2,438 μ.⁵⁵⁷ Ο Ebert αναφέρει ότι κάποιες πρακτικές δοκιμές οι οποίες έγιναν κατά τα έτη 1953 - 1954 από τον E. Linder με την χρήση αλτήρων βάρους από 1 έως 3 lb, ήτοι από 453 έως 1.360 γραμμ. απέφεραν μεγαλύτερα άλματα στους 39 από τους 54 συμμετέχοντες άλτες, χωρίς όμως να προσδιορίζεται η επιτευχθείσα επιμήκυνση, επειδή όμως οι χρησιμοποιηθέντες αλτήρες ήσαν μικρού βάρους δεν θεώρησε τα αποτελέσματα αξιόπιστα.⁵⁵⁸ Ο Ebert διεξήγαγε δοκιμές υπό την εποπτεία του και με χρήση αλτήρων βάρους 2,5 χιλγρ., το οποίο θεωρεί ότι αντιστοιχεί στο μέσο όρο του βάρους των αλτήρων της αρχαιότητας, και κατέληξε ότι η χρήση αλτήρων σε ένα άλμα με φορά μείωσε την ταχύτητα του άλτη και όχι μόνο δεν επέφερε επιμήκυνση του άλματος αλλά αντίθετα το περιορίσε, ταυτόχρονα δε επεσήμανε ότι οι αθλητές δεν κατάφεραν να συγχρονίσουν την κίνηση των βραχιόνων και των ποδών, όπως η κίνηση αυτή περιγράφεται από τον Gardiner.⁵⁵⁹ Είναι πολύ πιθανό ότι τα αποτελέσματα αυτά να οδήγησαν τον Ebert να υιοθετήσει την άποψη για την εκτέλεση ενός πενταπλού άλματος χωρίς φορά. Ο Evjen ⁵⁶⁰ παραθέτει την διενέργεια μιας πρακτικής δοκιμής, την οποία πληροφορήθηκε προφορικά από τον A. Bartlett καθηγητή του τμήματος Φυσικής του Πανεπιστημίου του Colorado – Boulder. Σύμφωνα με τις παρατηρήσεις του η χρήση αλτήρων θα ήταν δυνατόν να βελτιώσει σημαντικά το μήκος ενός άλματος με δύο προϋποθέσεις, α) ο άλτης να επιτύχει την ίδια ταχύτητα κατά την προσέγγισή του με αλτήρες όπως και χωρίς αυτούς και β) να επιτύχει τον σωστό συντονισμό και την χρήση

⁵⁵⁷ Gardiner 1930, 151.

⁵⁵⁸ Ebert 1963, 49.

⁵⁵⁹ Ebert 1963, 50.

⁵⁶⁰ Evjen 2018, 62-3.

των αλτήρων κατά την απογείωση, καθώς και την έγκαιρη ώθηση τους προς τα κάτω και την απόρριψή τους προς τα πίσω λίγο πριν γίνουν εμπόδιο για τον άλτη. Η σωστή χρήση των αλτήρων την στιγμή της απογείωσης του άλτη επιφέρει δύο σημαντικές συμβολές, εάν οι αλτήρες αιωρούνται προς τα εμπρός και προς τα πάνω ακριβώς τη σωστή στιγμή, παρέχουν τόσο αυξημένη ορμή και βοηθούν στην ανύψωση του κέντρου βάρους του άλτη και των γωνιών απογείωσης. Ο καθηγητής Bartlett με βάση τα παραπάνω πρότεινε ότι ένας άλτης με σωστή χρήση των αλτήρων και χωρίς να μειώσει την ταχύτητά του κατά την φορά, θα ήταν δυνατόν να επιμηκύνει το άλμα του περίπου από 10% έως 14%. Ατυχώς τα μόνα στοιχεία, τα οποία παραθέτει ο Evjen προέρχονται από προφορική διήγηση του καθηγητή Bartlett, και δεν παρέχονται άλλα στοιχεία για την πρακτική δοκιμή. Το 2002 δημοσιεύθηκε μία μελέτη από το Manchester Metropolitan University σύμφωνα με την οποία ένα άλμα μήκους 3 μέτρων θα ήταν δυνατόν με την χρήση ζεύγους αλτήρων, συνολικού βάρους 5 έως 6 χιλγρ., να επιμηκυνθεί τουλάχιστον κατά 17 εκατοστά.⁵⁶¹ Το ποσοστό επιμήκυνσης του άλματος σύμφωνα με την παραπάνω μελέτη ανέρχεται μόλις σε 5,7 %, ήτοι (300 εκατοστά X 5,7 % = 17,1 εκατ.), το οποίο δεν είναι ικανό να οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι η υιοθέτηση της χρήσης των αλτήρων εκ μέρους των αρχαίων αθλητών έγινε προκειμένου να επιτευχθεί μια αύξηση του μήκους του άλματος μόλις κατά το ανωτέρω αμελητέο ποσοστό. Η χρήση των αλτήρων, όπως συνάγεται από τις παραστάσεις της αγγειογραφίας αλλά και από τις αναθηματικές επιγραφές, οι οποίες έχουν σωθεί επ' αυτών, προκύπτει ότι επιδρούσαν δραστικά στην επίτευξη ενός άλματος. Η αναθηματική επιγραφή, IG I³ 988, επί του αλτήρα του Επαινέτου είναι χαρακτηριστική *χαλόμενος νίκεσε-ν* : Έπαινετος *h-* όνεα τόδε : / *ha-* ήτοι ο αναθέτης προσδιορίζει ότι επέτυχε νίκη χάρις στη χρήση του συγκεκριμένου αλτήρα. Δοθέντος ότι ο αλτήρας του Επαινέτου (**αφ. κατ. Α 2**) θεωρείται από τους πρωϊμότερους των σωζομένων τοιούτων⁵⁶² καθώς και ότι δεν μας είναι γνωστός ο χρόνος εισαγωγής της χρήσης των αλτήρων, η συγκεκριμένη αναθηματική επιγραφή, η οποία αποδίδει την νίκη του αθλητή στους αλτήρες, αποκτά ιδιαίτερη σημασία διότι φαίνεται ότι υπήρχε εδραιωμένη κοινή πεποίθηση στους αθλητές για την ουσιαστική συμβολή των αλτήρων στην εκτέλεση ενός επιτυχημένου άλματος. Με τα δεδομένα αυτά δεν φαίνεται πειστικό το επιχείρημα ότι η επινόηση και η χρήση των αλτήρων είχε στόχο μία επιμήκυνση του άλματος μόνο κατά ποσοστό από 5,7 % έως και

⁵⁶¹ Βλ. A. Minetti & L. Ardigo 2002, 141-2.

⁵⁶² Ο Clinton (Eleusis I, αρ. 1) χρονολογεί τον αλτήρα με βάση την επιγραφή στο διάστημα 575- 550 π.Χ. ενώ ο Knoepfler (1994, 344 σημ. 22), θεωρεί ότι ο ενεπίγραφος αλτήρας από το ιερό της Ισθμίας (**αφ. κατ. Α 3**) είναι ο πρωϊμότερος χρονολογούμενος περί το 580 π.Χ., ήτοι πριν από τον αλτήρα του Επαινέτου. Πρόσφατο εύρημα ενεπίγραφου αλτήρα από τον Κοσμά Κυνουρίας, όπου τοποθετείται το ιερό του Απόλλωνος Μαλεάτα χρονολογείται πρωϊμότερα στο τέλος του 7^{ου} - αρχή 6^{ου} αιώνα π.Χ. (**αφ. κατ. Α 1**).

14% σύμφωνα με τις παραπάνω αναφερθείσες δοκιμές. Είναι προφανές ότι μας διαφεύγουν θέματα στην εκτέλεση του αρχαίου άλματος και ενώ υπάρχει ομοφωνία στην έρευνα ότι η χρήση των αλτήρων επιμηκύνει το άλμα, τα ποσοστά επιμήκυνσης, τα οποία προκύπτουν από τις πρακτικές δοκιμές, οι οποίες έχουν γίνει, είναι μικρού βαθμού για να δικαιολογηθεί η επινόηση και η απαραίτητη χρήση τους.

2. 6. Η εκτέλεση του άλματος με συνοδεία αυλού : Ο Φιλόστρατος αναφέρει ότι οι αλτήρες ήσαν επινόηση των πενταθλητών και προσθέτει ότι επειδή το άλμα ήταν το δυσκολότερο άθλημα η χρήση του αυλού ενισχύει τον αθλητή και οι αλτήρες του παρέχουν ώθηση και τον βοηθούσαν να αφήσει εμφανή ίχνη στο σκάμμα προκειμένου το άλμα να θεωρηθεί έγκυρο.⁵⁶³ Αυτές οι επισημάνσεις του Φιλόστρατου είναι σημαντικές και πρέπει να τύχουν της ανάλογης προσοχής και ειδικότερα : Παρά το γεγονός ότι ο Φιλόστρατος είναι ύστερη πηγή και οι απόψεις του έχουν επικριθεί, υπάρχουν κάποια στοιχεία, τα οποία δεν πρέπει να αγνοηθούν, όπως το ότι επισημαίνει την ύπαρξη διατάξεων, οι οποίες δεν επιτρέπουν την καταμέτρηση του άλματος ως εγκύρου «ἦν μὴ ἀρτίως ἔχη τοῦ ἴχνους». Ατυχώς ο Φιλόστρατος δεν εξειδικεύει την έννοια του ἀρτίως, οπωσδήποτε όμως αυτό σημαίνει ότι τα ίχνη δεν θα έπρεπε να είχαν αποτυπωθεί ατάκτως, κάτι το οποίο φαίνεται ότι ήταν απαραίτητο για την εγκυρότητα του άλματος, σε αντίθεση με τα σήμερα ισχύοντα κατά τα οποία δεν ενδιαφέρει ο τρόπος προσγείωσης του αθλητή στο σκάμμα και προσμετράται το τελευταίο ίχνος. Υπάρχουν απεικονίσεις της αγγειογραφίας, κατά τις οποίες οι άλλες εμφανίζονται κατά τον χρόνο της εκτέλεσης του άλματος να έχουν τα πόδια τους προτεταμένα και σε θέση παράλληλη, μία θέση η οποία φαίνεται ότι ήταν ζητούμενο και κατά την προσγείωση.⁵⁶⁴ Ο Knoepfler αναφέρει ότι οι αρχαίοι δικαίως ή εσφαλμένα ήσαν πεπεισμένοι ότι οι αλτήρες ήταν το όργανο με το οποίο επιτύγχαναν μεγαλύτερα άλματα, εν συνεχεία δε τονίζει ότι αυτό το οποίο είναι βέβαιο για την χρήση

⁵⁶³ Φιλόστρατος, *Γυμναστικός*, 55 «Ἀλτήρ δὲ πεντάθλων μὲν εὖρημα, εὖρηται δὲ ἐς τὸ ἄλμα, ἀφ' οὗ δὴ καὶ ὠνόμασται, οἱ γὰρ νόμοι τὸ πῆδημα χαλεπώτερον ἠγούμενοι τῶν ἐν ἀγῶνι τῷ τε αὐτῷ προσεγείρουσι τὸν πηδῶντα καὶ τῷ ἀλτήρι προσελαφρύνουσι, πομπὸς τε γὰρ τῶν χειρῶν ἀσφαλῆς καὶ τὸ βῆμα ἐδραῖόν τε καὶ εὐσημον ἐς τὴν γῆν ἄγει. τοῦτι δὲ ὁπόσου ἄξιον οἱ νόμοι δηλοῦσιν· οὐ γὰρ ζυγχωροῦσι διαμετρεῖν τὸ πῆδημα, ἦν μὴ ἀρτίως ἔχη τοῦ ἴχνους».

⁵⁶⁴ Πρόκειται για τα ακόλουθα αγγεία **α)** μελανόμορφος αμφορέας του Άμαση, χρονολογούμενος στο μέσο του 5^{ου} αι.π.Χ., παλαιότερα στο Βερολίνο με αριθ. 3210, τώρα χαμένος, όπου οι αθλητές και ο άλλης απεικονίζονται στον λαϊμό του αγγείου, **β)** μελανόμορφος αμφορέας, της Ομάδος της Τυρηνίας, χρονολογούμενος περί το 540 π.Χ., στο Βρετανικό Μουσείο Β 48 (GR 1847.8 -6.26), **γ)** μελανόμορφη λύκιθος λευκού βάρους του ζ. του Κηφίσου, χρονολογούμενη στο τέλος του 6^{ου} αι. π.Χ., στην Νέα Υόρκη, Metropolitan Museum 08. 258. 30., **δ)** μελανόμορφος σκύφος, χρονολογούμενος στο τέλος του 6^{ου} αι. π.Χ., EAM 20100, **ε)** ερυθρόμορφη κύλικα του Ονήσιμου, χρονολογούμενη περί το 500 - 490 π.Χ. στη Βοστώνη, Museum of Fine Arts, 01. 8020, **στ)** ερυθρόμορφη κύλικα του Δούριδος, χρονολογούμενη περί το 490 π.Χ. στο Antikenmuseum Basel und Sammlung Ludwig, kā 425, **η)** ερυθρόμορφος σκύφος του ζ. του Τριπτόλεμου χρονολογούμενος στο β τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. Princeton, The Art Museum, John Elliot Collection L 1993.55.

των αλτήρων είναι ότι επέτρεπαν στον αθλητή να ελέγξει καλύτερα την προσγείωση του, αποφεύγοντας μία πτώση εμπρός ή προς τα πίσω, επειδή ήταν σημαντικό τα σημάδια των ποδών στο έδαφος να είναι απόλυτα καθαρά.⁵⁶⁵ Η χρήση του αυλού κατά την διεξαγωγή του άλματος απαιτεί, κατά την άποψή μου, πολύ μεγαλύτερη προσοχή από όση έχει δοθεί μέχρι σήμερα. Κατ' αρχήν το ότι η χρήση του αυλού ήταν *condicio sine qua non* για την εκτέλεση του άλματος προκύπτει το μὲν από την ανωτέρω αναφορά του Φιλόστρατου, το δε από πολλές παραστάσεις αγγειογραφίας, οι οποίες αν και είναι τουλάχιστον κατά επτά αιώνες προγενέστερες του Φιλοστράτου, επιβεβαιώνουν την συνέχιση της πρακτικής αυτής σε όλο αυτό το ιδιαίτερα μεγάλο χρονικό διάστημα.⁵⁶⁶ Ο Πausanias παρέχει μία αιτιολογία για την χρήση του αυλού κατά την εκτέλεση του άλματος μυθικής και λατρευτικής προέλευσης, η οποία φυσικά δεν απηχεί τον πραγματικό λόγο της καθιέρωσής του διότι όπως αναφέρει η χρήση αυλού, τὸ αὐλήμα τὸ Πυθικόν, καθιερώθηκε προκειμένου να τιμηθεί ο Απόλλων, ο οποίος είχε νικήσει σε αγώνα δρόμου και πυγμής.⁵⁶⁷ Η έρευνα αποδίδει την χρήση του αυλού σε διάφορες αιτίες και δη : Η Raschke θεωρεί ότι η αναφορά του Πausanias για το πυθικό αὐλήμα, ίσως σημαίνει ότι άλλα άσματα συνόδευαν άλλα αθλήματα περαιτέρω δε φαίνεται ότι πιστεύει ότι η χρήση αυλού συνόδευε όχι μόνο το άλμα αλλά την δισκοβολία και τον ακοντισμό,⁵⁶⁸ μία άποψη, η οποία νομίζω ότι προέρχεται μάλλον από το γεγονός ότι στις παραστάσεις αγγειογραφίας ο αυλητής απεικονίζεται εν μέσω πενταθλητών. Ο Drees παραθέτει απλώς την αιτιολογία του Πausanias με το σχόλιο ότι φαίνεται ότι η χρήση του αυλού καθιερώθηκε προς τιμήν του Απόλλωνα, σύμφωνα με

⁵⁶⁵ Knoepfler 1994, 340 σημ. 4.

⁵⁶⁶ Αναφέρονται τα ακόλουθα αγγεία στα οποία απεικονίζεται αυλητής με άλτες, μία παράθεση, η οποία δεν είναι εξαντλητική αλλά ενδεικτική, **α)** Μελανόμορφος αμφορέας της ομάδας του Λεάγρου, Würzburg Universität Martin von Wagner L 215, **β)** Μελανόμορφος αμφορέας του ζ. του Αχελώου, Würzburg Universität Martin von Wagner HA 173, **γ)** Μελανόμορφος αμφορέας του ζ. του Αχελώου, Basel Antikenmuseum und Sammlung Ludwig BS 1906.294, **δ)** Μελανόμορφη λύκηθος λευκού βάθους του ζ. του Κηφισοφου, στην Ν. Υόρκη, Metropolitan Museum 08. 258. 30., **ε)** Μελανόμορφη λύκηθος λευκού βάθους του ζ. της Αθηνάς, Sydney University, Nicholson Museum 51.12., **στ)** Μελανόμορφη κύλικα Copenhagen, National Museum CHRVIII 877, **ζ)** Ερυθρόμορφη κύλικα του ζ. του Ξυλουργού, Malibu, The J. Paul Getty Museum 85 AE 25, **η)** Ερυθρόμορφος Ψυκτήρας του Όλτου στην Ν. Υόρκη, Metropolitan Museum 10.210.18., **θ)** Ερυθρόμορφη κύλικα του Νικισθένη, Museo Nazionale Tarquiniese RC 2066, **ι)** Ερυθρόμορφος κιονωτός κρατήρας του Μύσωνος, Παρίσι, Λούβρο CA 1947, **ια)** Ερυθρόμορφος καλυκωτός κρατήρας του ζ. του Τρωίλου, Copenhagen, National Museum 126, **ιβ)** Ερυθρόμορφη κύλικα του Ονήσιμου, Φλωρεντία, Museo Archeologico Etrusco 126, **ιδ)** Ερυθρόμορφη κύλικα Μόναχο, Antikensammlungen 2667, **ιε)** Ερυθρόμορφη κύλικα του Δούριδος, Antikenmuseum Basel und Sammlung Ludwig, kā 425, **ιστ)** Ερυθρόμορφη πελίκη του ζ. του Λένιγκραντ, Bologna, Museo Civico Archeologico 252, **ιζ)** Ερυθρόμορφη λύκηθος με τον τρόπο του ζ. του Bowdoin, Erbach, Grafliche Sammlung, **ιη)** Ερυθρόμορφη κύλικα του ζ. του Κόδρου, Ρώμη, Museo Nazionale Etrusco di Villa Giulia 27258, **ιθ)** Ερυθρόμορφη πελίκη του ζ. του Πολύγνωτου, Βρετανικό Μουσείο E 427.

⁵⁶⁷ Πausanias, V.7.10 «νικήσαι δὲ ἄλλοι τε λέγονται καὶ ὅτι Ἀπόλλων παραδράμοι μὲν ἐρίζοντα Ἐρμῆν, κρατήσαι δὲ Ἄρεως πυγμῆ. τούτου δὲ ἔνεκα καὶ τὸ αὐλήμα τὸ Πυθικόν φασὶ τῷ πηδήματι ἐπεισαχθῆναι τῶν πεντάθλων, ὡς τὸ μὲν ἱερὸν τοῦ Ἀπόλλωνος τὸ αὐλήμα ὄν, τὸν Ἀπόλλωνα δὲ ἀνηρημένον Ὀλυμπιάς νίκας».

⁵⁶⁸ Raschke 1985, 186.

ένα αρχαίο μύθο,⁵⁶⁹ ο Decker αναφέρει ότι η χρήση της μουσικής αποσκοπούσε, σύμφωνα με μία αρχαία εξήγηση, την οποία όμως δεν αναφέρει, να προσδώσει στους άλτες κινήτρια ώθηση,⁵⁷⁰ ο Golden χαρακτηρίζει την συνοδεία του αυλού ως «additional assistance»,⁵⁷¹ ενώ ακόμη έχει υποστηριχθεί η άποψη ότι η μουσική συνόδευε την εκτέλεση του άλματος προς τέρψη των θεατών και όχι προκειμένου να συνοδεύσει τον άλτη.⁵⁷² Η Swaddling αποδίδει την συνοδεία του αυλού στην ανάγκη ακρίβειας κλάσματος δευτερολέπτου στην κίνηση χειρών και ποδών κατά την εκτέλεση του άλματος και καταλήγει ότι η αξία της μουσικής στην δημιουργία ρυθμού και ενθάρρυνσης ήταν απαραίτητη στο άλμα από οποιοδήποτε άλλο αγώνισμα.⁵⁷³ Ο Βαλαβάνης θεωρεί ότι η συνοδεία της μουσικής είχε στόχο να αποκτήσουν οι κινήσεις του άλτη αρμονία και ρυθμό, ενώ αργότερα προσέθεσε στους στόχους αυτούς, τον χρονικό προσδιορισμό των κινήσεων των αλτών εφόσον έπρεπε να εκτελέσουν πέντε διαδοχικά άλματα,⁵⁷⁴ ενώ ο Sinn, ο οποίος υποστηρίζει την εκτέλεση ενός πενταπλού άλματος αναφέρει ότι η συνοδεία της μουσικής στόχευε να αποτρέψει τους αθλητές από μία παύση μεταξύ των αλμάτων πέραν του χρονικού διαστήματος, το οποίο ήταν αναγκαίο και αντίθετα να τους προσδίδει δύναμη για την εν σειρά εκτέλεση αλμάτων,⁵⁷⁵ εν τέλει δε ο Mouratidis φαίνεται ότι αποδέχεται την άποψη ότι δεν γνωρίζουμε σε ποιο βαθμό η μουσική επηρέαζε πραγματικά την απόδοση.⁵⁷⁶ Όπως είχε παρατηρήσει ο Ebert κατά την διάρκεια των πρακτικών δοκιμών τις οποίες διεξήγαγε για την χρήση αλτήρων και με τον τρόπο τον οποίο έχει υποδείξει στις μελέτες του ο Gardiner, υπήρχε αδυναμία συντονισμού και συγχρονισμού των κινήσεων των ποδών και των χειρών.⁵⁷⁷ Έχω την άποψη ότι η χρήση του αυλού, η οποία λάμβανε χώρα μόνο στο άλμα και όχι στα άλλα αγωνίσματα του πεντάθλου, αυτό τον σκοπό είχε, δηλαδή να βοηθήσει τον αθλητή να συντονίσει τις κινήσεις των χειρών και των ποδών του και ο πλέον ενδεδειγμένος τρόπος ήταν η μουσική, είναι δε προφανές ότι θα υπήρχε στενή και συνεχής συνεργασία και εξάσκηση μεταξύ του άλτη και του αυλητή. Ο Miller πολύ ορθά έχει επισημάνει ότι «The music of the flute was supposed to help the athlete establish his rhythm and timing so as to coordinate the motion of his hands and feet with the correct use of the halteres»,⁵⁷⁸

⁵⁶⁹ Drees 1968, 74.

⁵⁷⁰ Decker 2004, 150.

⁵⁷¹ Golden 1998, 60.

⁵⁷² Βλ. Γιάτσης 2006, 144.

⁵⁷³ Swaddling 1999, 70.

⁵⁷⁴ Βαλαβάνης 1996, 78, ο ίδιος 2004α, 602.

⁵⁷⁵ Sinn 2000, 42.

⁵⁷⁶ Mouratidis 2012, 100.

⁵⁷⁷ Ebert 1963, 50.

⁵⁷⁸ Miller 2004, 67.

μία άποψη η οποία σχεδόν πανομοιότυπα εκφράζει και ο Young, ο οποίος αναφέρει ότι «The precise time of swinging the weights in the approach and take-off would have been crucial. And in the need for careful timing we can find the best explanation as to why a flautist regularly accompanies a long jumper in ancient paintings».⁵⁷⁹ Στο σημείο αυτό θεωρώ ότι θα πρέπει να επισημανθεί αλλά και να αξιοποιηθεί η αναφορά ότι ο περιφημος και διάσημος Σικυώνιος αυλητής Πυθόκριτος, ο οποίος είχε νικήσει σε έξι Πυθιάδες, έπαιζε αυλό και στη Ολυμπία κατά την διάρκεια του αγωνίσματος του πεντάθλου, και για τον λόγο αυτό ανιδρύθηκε προς τιμήν του στήλη, την οποία είδε και αναφέρει ο Πausanias.⁵⁸⁰ Νομίζω ότι δεν απέχει από την αλήθεια η υπόθεση ότι ο διάσημος αυτός αυλητής θα έπαιζε αυλό στους Ολυμπιακούς Αγώνες συνοδεύοντας κάποιον άλτη αντίστοιχης φήμης διότι δεν θα διακινδύνευε την τεράστια φήμη του συνοδεύοντας ένα πρωτόπειρο αθλητή, ο οποίος δεν θα είχε πιθανότητες διακρίσεως. Αυτή η επισημάνση νομίζω ότι αποδίδει έστω και εμμέσως την σημασία της χρήσης του αυλού στην εκτέλεση του άλματος, η οποία δεν θα πρέπει να παραβλέπεται και να υποτιμάται από την σύγχρονη έρευνα. Είναι βέβαιο ότι η εκτέλεση ενός άλματος με την χρήση αλτήρων και την υποχρέωση να καταληφθούν επί του σκάμματος ίχνη άρτίως, όπως επισημαίνει ο Φιλόστρατος, θα απαιτούσε επίμονη πρακτική άσκηση και υπό τους ήχους του αυλού προκειμένου να επιτευχθεί ο αναγκαίος και απόλυτος συντονισμός των άνω και κάτω άκρων του αθλητή.

2. 7. Το υλικό των αλτήρων : Όπως και στην περίπτωση των δίσκων, η αρχαία Γραμματεία παρέχει ελάχιστες πληροφορίες επί του θέματος προφανώς διότι τέτοιες γνώσεις ήσαν περιττές στο κοινό προς το οποίο απευθυνόταν και οι γνώσεις μας για το υλικό των αλτήρων προέρχονται μόνο από ύστερες γραμματειακές πηγές και τα ανασκαφικά ευρήματα. Ειδικότερα ο Λουκιανός μας παραδίδει ότι το υλικό των αλτήρων ήταν από μολύβδο,⁵⁸¹ μία πληροφορία, η οποία επιβεβαιώνεται και από το βυζαντινό λεξικό του 12^{ου} αιώνα, Etymologicum Magnum,⁵⁸² στο σύνολο όμως των αρχαιολογικών ευρημάτων περιλαμβάνονται εκτός από μολύβδινοι, και λίθινοι αλτήρες, ενώ σε ιδιωτική συλλογή

⁵⁷⁹ Young 2004, 36.

⁵⁸⁰ Πausanias VI. 14. 10. «Πυθόκριτος δέ ο Σικυώνιος τὰς ἐφεξῆς τούτων πυθιάδας ἕξ, μόνος δὴ οὗτος αὐλητής· δῆλα δὲ ὅτι καὶ ἐν τῷ ἀγῶνι τῷ Ὀλυμπίασιν ἐπηύλησεν ἐξάκις τῷ πεντάθλῳ. Πυθοκρίτῳ μὲν γέγονεν ἀντὶ τούτων ἡ ἐν Ὀλυμπίᾳ στήλη καὶ ἐπίγραμμα ἐπ' αὐτῆ, Πυθοκρίτου <τοῦ> Καλλινίκου μνάμα ταύλητᾶ <τά>δε·».

⁵⁸¹ Λουκιανός, *Ἀνάχασις* 27.10 « καὶ πρὸς τοῦτο ἀσκοῦνται ἡμῖν, ἔτι καὶ μολυβδίνας χειροπληθεῖς ἐν ταῖν χειροῖν ἔχοντες.», Λουκιανός, *Λεξιγράφος* 5. «ὁ δὲ μολυβδαίνας χερμαδίους δράγδην ἔχων ἔχειροβόλει»

⁵⁸² «Ἄλτηρ καὶ ἀλτήρες· Κατασκευάσμα τι ἀπὸ μολύβδου, ᾧ κέχρηται οἱ σωμασκοῦντες ἐν ταῖς γυμνασίαις· παρὰ τὸ ἄλλομα. Βαστάζοντες γὰρ αὐτούς καὶ περιφέροντες ἤλλοντο ἐν τῷ γυμνάζεσθαι. Οὕτως Μεθόδιος. Ὁ δὲ Φιλόξενος ἐν τῇ περὶ Ῥωμαίων διαλέκτου ἀντὶ τοῦ ἀρτήρ τροπῆ τοῦ ρ εἰς λ.»

περιλαμβάνεται και ένας ενεπίγραφος αλτήρας από χαλκό.⁵⁸³ Υπάρχουν αναφορές σε ύστερες γραμματειακές πηγές και για αλτήρες κατασκευασμένους από άλλα υλικά, όπως ξύλο και κερί, με πιθανές προσμίξεις μολύβδου, οι οποίοι προφανώς δεν θα ήταν δυνατόν να χρησιμοποιηθούν στο άλμα, αλλά φαίνεται ότι ήσαν χρήσιμοι για ιατρικούς σκοπούς.⁵⁸⁴ Η εκτεταμένη χρήση του μολύβδου για την κατασκευή των αλτήρων πρέπει να οφείλεται το μιν στην ευχερή επεξεργασία του υλικού το δε στο ότι ο μολύβδος είναι τέσσερις φορές βαρύτερος από τον ασβεστόλιθο οπότε ο όγκος του οργάνου, το οποίο κατασκευάζεται είναι κατά συνέπεια τέσσερις φορές μικρότερος, μια παράμετρος ουσιώδης για ένα όργανο το οποίο θα έπρεπε να δράττεται δια της παλάμης του αθλητή και να απορρίπτεται με ευχέρεια.⁵⁸⁵ Το γεγονός ότι συνολικά έχουν διατηρηθεί περισσότεροι ασβεστολιθικοί αλτήρες σε σχέση με τους μολύβδινους, θα πρέπει να αποδοθεί στο ότι ο μολύβδος είναι υλικό ανακυκλούμενο σε αντίθεση με τον ασβεστόλιθο. Πάντως δεν θα πρέπει να αποκλεισθεί η περίπτωση κατασκευής αλτήρων από χαλκό, παρά το γεγονός ότι το υλικό κόστιζε προφανώς περισσότερο, και η σιέψη αυτή προέρχεται όχι μόνο από τον σωζόμενο χάλκινο ενεπίγραφο αλτήρα της συλλογής Ortiz, αλλά από το γεγονός ότι στην αττική αγγειογραφία απεικονίζονται αθλητές, οι οποίοι εμφανώς κρατούν δύο αλτήρες με την παλάμη του ενός χεριού, κάτι το οποίο θα απαιτούσε ιδιαίτερη λεπτότητα του αντικειμένου στο σημείο της λαβής.⁵⁸⁶ Ο Ortiz θεωρεί ότι είναι βέβαιη η κατασκευή αλτήρων από χαλκό και την άποψή του αυτή την στηρίζει στην απεικόνιση του άλτη στην μία πλευρά του εγχάρακτου χάλκινου δίσκου από την Αίγινα, καθώς επιχειρηματολογεί ότι οι αλτήρες, οι οποίοι φέρονται από τον άλτη, όπως προκύπτει από την απεικόνισή τους είναι χάλκινοι.⁵⁸⁷ Θα πρέπει να σημειωθεί ότι σε ένα χάλκινο αγαλμάτιο άλτη, το οποίο σήμερα βρίσκεται στην Δρέσδη, ο αθλητής εικονίζεται σε στάση προσευχής και κρατεί αμφότερους τους αλτήρες με το αριστερό του χέρι,⁵⁸⁸ θεωρουμένου εξ αυτού ότι οι φερόμενοι αλτήρες θα ήσαν χάλκινοι. Εν τέλει φαίνεται ότι ορθώς έχει παρατηρηθεί ότι το υλικό του αλτήρα αφ' εαυτού δεν είναι δυνατόν να χρησιμοποιηθεί ως στοιχείο χρονολόγησης διότι και τα δύο υλικά ήσαν σε ταυτόχρονη χρήση.⁵⁸⁹

⁵⁸³Πρόκειται για την ιδιωτική Συλλογή του G. Ortiz στην Γενεύη στην οποία περιλαμβάνεται ένας ενεπίγραφος χάλκινος αλτήρας, ανάθημα του Εύμελου προς τον Απόλλωνα, βλ. κατωτέρω **αφ. κατ. Α 13**

⁵⁸⁴ Βλ. Jüthner - Brein 1968, 182, Doblhofer et al. 1992, 76, όπου αναφέρεται η χρήση των αλτήρων για την καταπολέμηση του πονόδοντου.

⁵⁸⁵ Βλ. Jüthner - Brein 1968, 182.

⁵⁸⁶ Βλ. χαρακτηριστικά μία ερυθρόμορφη κύλικα ζωγραφισμένη με τον τρόπο του Ονήσιμου στο Musée du Louvre, G 288 καθώς επίσης και ένα Παναθηναϊκό Αμφορέα του ζ. του Κλεοφράδη, Antikensammlung 1456, Munich.

⁵⁸⁷ Βλ. Ortiz 1994, *αφ.* 128.

⁵⁸⁸ Βλ. *αφ. κατ. XA 46*.

⁵⁸⁹ Patrucco 1972, 87.

2. 8. Η μορφή των αλτήρων : Η μορφή και το σχήμα των αλτήρων θα έπρεπε να ανταποκρίνεται και να καλύπτει δύο βασικές ανάγκες **α)** ασφαλές κράτημα με καλή προσαρμογή του χεριού στην λαβή και **β)** δυνατότητα ευχερούς απόρριψης. Από τα ανασιαφικά ευρήματα, τις καλλιτεχνικές απεικονίσεις στην αγγειογραφία αλλά και από τα ελάχιστα σωζόμενα χάλκινα αγαλμάτια αλτών, οι αλτήρες είναι δυνατόν να καταμερισθούν σε τρία βασικά σχήματα :

α) στους μακρούς (επιμήκεις) αλτήρες, αντιπροσωπευτικό αλλά και προγενέστερο παράδειγμα των οποίων αποτελεί ο ενεπίγραφος αλτήρας του Επαινέτου, ο οποίος χρονολογείται στο δεύτερο τέταρτο του 6^{ου} αιώνα π.Χ. (**αρχ. κατ. Α 2**).⁵⁹⁰ Έχει σχήμα παραλληλογράμμου, οι μακρές πλευρές του οποίου εισέχουν στο μέσον προκειμένου να καθίσταται δυνατό από τον αθλητή το σταθερό κράτημα και το σχήμα του προσομοιάζει με ένα διπλό πέλεκυ. Μία εξέλιξη της μορφής αυτής αποτελεί η κατηγορία των αλτήρων με έμβολο, την οποία ο Jüthner αναδεικνύει σε ιδιαίτερη κατηγορία διαμορφώνοντάς την ανάλογα με το σχήμα και το μέγεθος των εμβόλων. Οι απεικονίσεις της αγγειογραφίας δείχνουν τις απολήξεις των εμβόλων να είναι κυρτές και πεπλατυσμένες ενώ η κατώτερη επιφάνεια συχνά αποδίδεται ευθεία, προφανώς διότι έτσι διευκολυνόταν η απόθεση των αλτήρων στο έδαφος.⁵⁹¹ Μεγαλύτερη κύρτωση εμφανίζουν οι αλτήρες σε ένα θραύσμα κύλικας από την Ακρόπολη,⁵⁹² ενώ ένας μολύβδινος αλτήρας από το ιερό της Ισθμίας εμφανίζει αντίστοιχα χαρακτηριστικά, ήτοι ισομερείς απολήξεις, πεπλατυσμένα και κυρτωμένα πέρατα (**αρχ. κατ. Α 24**).⁵⁹³ Αλτήρες του ίδιου τύπου εμφανίζουν την διαφοροποίηση να έχουν την μία απόληξη μεγαλύτερη σε σχέση με την άλλη με σκοπό να προσδίδεται μεγαλύτερη εμπρόσθια ώθηση, και αυτοί οι αλτήρες επικρατούν κατά το δεύτερο μισό του 6^{ου} αιώνα π.Χ. ενώ ορισμένοι αγγειογράφοι, όπως ο Δούρις, αποδίδουν το μεγαλύτερο αυτό έμβολο τετραγωνισμένο.⁵⁹⁴ Ένα ζεύγος μολύβδινων αλτήρων αυτού του τύπου βρίσκεται στο Βρετανικό Μουσείο (**αρχ. κατ. Α 20**). Ένας μολύβδινος αλτήρας μικρού βάρους, μόλις 815,4 γραμμ., στο Museum of Fine Arts (**αρχ. κατ. Α 23**) εμφανίζει την μία απόληξη αρκετά μεγαλύτερη από την άλλη,⁵⁹⁵ ενώ παρεμφερής ήταν ένας

⁵⁹⁰ Doblhofer et al. 1992, 71.

⁵⁹¹ Βλ. Jüthner – Brein 1968, 165, όπου παρέχεται σαν παράδειγμα η απεικόνιση ενός άλτη με αλτήρες σε ένα σύφο από την Τανάγρα στο ΕΑΜ 365.

⁵⁹² Βλ. Jüthner – Brein 1968, 165, εικ. 37, ΕΑΜ, Συλλογή Ακρόπολης 136.

⁵⁹³ Πρόκειται για τον με αριθμό ΙΜ 2363 αλτήρα, χρονολογούμενο στον 6^ο αιώνα π.Χ. τώρα στο Μουσείο Ιστορίας των Ολυμπιακών Αγώνων της Αρχαιότητας.

⁵⁹⁴ Βλ. Jüthner – Brein 1968, 166. Βλ. το εσωτερικό μιας ερυθρόμορφης κύλικας του ζ. του Αντιφώντος στο Μόναχο, Antikensammlungen 2635, μία ερυθρόμορφη κύλικα με υπογραφή του Κλεοφράδη την οποία ο Beazley αποδίδει στον Δούρι στο Βερολίνο, Antikensammlungen F 2283 καθώς και μία ερυθρόμορφη κύλικα του Μάκρωνος στο Βρετανικό Μουσείο Ε 58.

⁵⁹⁵ Herrmann J. & Kontoleon Ch., 2004, 78, αρ. 36.

μολύβδινος αλτήρας, ο οποίος παλαιότερα ήταν στην κατοχή του Πρίγκιπα του Canino, **(αρ. κατ. Α 27)** σήμερα όμως η τύχη του είναι άγνωστη και διαθέτουμε μόνο ένα σκαρίφημα.⁵⁹⁶ Ένα χάλκινο αγαλμάτιο από την Αρκαδία, απεικονίζει ένα άλτη να έχει ανυψωμένους τους βραχίονες στο ύψος των ώμων και στο αριστερό του χέρι, φέρει αλτήρα αυτού του τύπου.⁵⁹⁷ Τέλος στην κατηγορία αυτή ο Jüthner εντάσσει και μια άλλη παραλλαγή όπου τα έμβολα του αλτήρα αποστρογγυλεύονται και εμφανίζονται σαν παρεμφερή παρά το γεγονός ότι το εμπρόσθιο εξακολουθεί να παραμένει μεγαλύτερο.⁵⁹⁸ Στην κατηγορία αυτή εντάσσεται ένα ζεύγος μολύβδινων αλτήρων από την Νέα Καλλικράτεια Χαλκιδικής **(αρ. κατ. Α 18)** με αποστρογγυλεμένα έμβολα, ενώ το ένα έμβολο εμφανίζεται ελαφρώς μεγαλύτερο από το άλλο.⁵⁹⁹

β) στους σφαιροειδείς αλτήρες ή αλτήρες με κοιλιά. Αντιπροσωπευτικό δείγμα αυτής της κατηγορίας αποτελεί ένα ζεύγος λίθινων αλτήρων από την Κόρινθο **(αρ. κατ. Α 28)**, το σώμα των οποίων είναι ατρακτοειδές, στο επάνω μέρος των οποίων υπάρχει ένα άνοιγμα, μεγαλύτερο στην μία όψη μικρότερο στην άλλη, από το οποίο περνούν τα δάκτυλα του άλτη προκειμένου να εξασφαλίζεται σταθερό κράτημα του οργάνου και καθώς ο αθλητής κρατούσε τον αλτήρα, η επίπεδη πλευρά του ήταν προς τα πάνω και η τοξωτή προς τα κάτω, εξ ου και ο όρος αλτήρες με κοιλιά. Το γεγονός ότι οι δύο αλτήρες από την Κόρινθο αποτελούν ζεύγος προκύπτει αφενός μεν διότι αμφότεροι έχουν το ίδιο βάρος, ήτοι 2.018 γραμμ. αφετέρου δε διότι η διάταξη των ανοιγμάτων αρμόζουν το ένα στο αριστερό χέρι και το άλλο στο δεξιό. Αυτή η επισήμανση, ήτοι ο κάθε αλτήρας να προσιδιάζει μόνο στο ένα χέρι εμφανίζεται μόνο στην κατηγορία αυτή των αλτήρων σε αντίθεση με τα άλλα είδη αλτήρων όπου είναι δυνατόν να φέρονται από οιοδήποτε χέρι του αθλητή. Ένας αποσπασματικά σωζόμενος ενεπίγραφος αλτήρας από το ιερό της Ισθμίας, ο οποίος θεωρείται μεταξύ των πρωϊμότερων από τους σωζόμενους, ακολουθεί την ίδια τυπολογία, όπως και οι λοιποί σωζόμενοι αλτήρες από την Ισθμία **(αρ. κατ. Α 3)**. Στην κατηγορία αυτή εντάσσεται ένας λίθινος αλτήρας από την Ολυμπία, ιδιαίτερα μεγάλου βάρους 4.632 γραμμ. **(αρ. κατ. Α 30)**, ο οποίος προσομοιάζει με ένα μεγάλο «φασόλι», φερόταν δια του δεξιού χεριού του άλτη όπως προκύπτει από την υπάρχουσα διατομή. Την ίδια τυπολογία ακολουθούν και άλλοι αλτήρες προερχόμενοι από την Λακωνία ή σχετιζόμενοι με αυτή,

⁵⁹⁶ Βλ. Βρετανικό Μουσείο 1837. 0609. 83 ενώ για τον αλτήρα του Πρίγκιπα του Canino, βλ. Jüthner – Brein 1968, 168 – 170, εικ. 41.

⁵⁹⁷ Πρόκειται για το με αριθμ. ΕΑΜ Χ 7404 αγαλμάτιο, βλ. Jüthner – Brein 1968, 169, εικ. 40, Thomas 1981, 28 πιν. 8 1 και 9 1 και 2.

⁵⁹⁸ Βλ. Jüthner – Brein 1968, 170-171. Επίσης βλ. ένα ερυθρόμορφο πινάκιο από την Ακρόπολη των Αθηνών, ΕΑΜ, Συλλογή Ακρόπολης 2.4 καθώς και μία κύλινδα τύπου Β στο Μόναχο, Antikensammlungen 2667 .

⁵⁹⁹ Βλ. Μπιλούνα – Γραικός – Κλάγια 2005, 245, σημ. 8 εικ. 9, ομοίως Μπιλούνα 2014, αρ. 120.

όπως ο ενεπίγραφος λίθινος αλτήρας του Αιματίδα, (**αρχ. κατ. Α 9**) ο οποίος βρέθηκε μεν στην Ολυμπία αλλά βάσιμα θεωρείται, λόγω της επιγραφής του, ως λακωνικό δημιούργημα, πέραν δε της αναθηματικής επιγραφής, εμφανίζει σχεδόν το ίδιο βάρος με τον προηγούμενο αλτήρα, ήτοι 4.629 γραμμ. Την ίδια τυπολογία εμφανίζει ο λίθινος αλτήρας του Ταχιστόλαου, προερχόμενος από ένα αγροτικό ιερό των Αιγίων Λακωνίας (**αρχ. κατ. Α 8**), ο ενεπίγραφος αλτήρας από την Νεμέα, ανάθημα ενός Σικυώνιου αθλητή (**αρχ. κατ. Α 4**), καθώς και ένας προσφάτως ανακαλυφθείς ενεπίγραφος αλτήρας από τον Κοσμά Κυνουρίας, ανάθημα στο τοπικό ιερό του Απόλλωνος Μαλεάτα (**αρχ. κατ. Α1**). Αυτή η συχνότητα με την οποία απαντώνται οι σφαιροειδείς αλτήρες στην Πελοπόννησο, ίσως θα πρέπει να μας οδηγήσει στην σκέψη ότι ο συγκεκριμένος τύπος υπήρξε Λακωνικό ή Πελοποννησιακό δημιούργημα. Αργότερα φαίνεται ότι υπήρξε κάποια ανάγκη να εκλείψει η διαφοροποίηση μεταξύ αριστερού και δεξιού αλτήρα, προφανώς για λόγους απλότητας αλλά και οικονομίας. Έτσι ο σφαιροειδής αλτήρας εμφανίζει στο μέσον περίπου της επίπεδης επιφάνειάς του ένα ημικυκλικό άνοιγμα, όπου εισερχόταν το χέρι κατά τέτοιο τρόπο ώστε ο αντίχειρας να καλύπτει το ανώτερο μέρος και τα λοιπά δάκτυλα το κατώτερο μέρος της λαβής, και με τον τρόπο αυτό ο αλτήρας ήταν δυνατόν να χρησιμοποιηθεί αδιακρίτως και από τα δύο χέρια του αθλητή. Ένα τέτοιο χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο ενεπίγραφος μαρμαρίνος αλτήρας από την Σπάρτη, ανάθημα του Παϊτιάδα (**αρχ. κατ. Α 11**), καθώς και ένας άλλος ενεπίγραφος αλτήρας από την Καυκανιά Ηλείας, ανάθημα στην θεά Αθηνά (**αρχ. κατ. Α 6**) ενώ την ίδια τυπολογία ακολουθούν και δύο λίθινοι αλτήρες από το ιερό της Ισθμίας (**αρχ. κατ. Α32 και Α 35**),

γ) στους κυλινδρικούς αλτήρες, οι οποίοι εμφανίζονται μεταγενέστερα των δύο ανωτέρω τύπων χρησιμοποιούμενοι από την Ελληνιστική περίοδο και εντεύθεν. Αποτελούνται από ένα κύλινδρο ελαφρά συστρεφόμενο προς τα έσω, ο οποίος ενσωματώνει την υποδοχή για την ένθεση των δακτύλων, επαναφέροντας όμως έτσι τον προηγούμενο περιορισμό να χρησιμοποιείται για κάθε χέρι αντίστοιχος αλτήρας. Σώζεται ένας λίθινος αλτήρας αυτού του τύπου προερχόμενος από την Κάμειρο της Ρόδου, βάρους 2.230 γραμμ., ο οποίος προσαρμοζόταν στο αριστερό χέρι του άλτη (**αρχ. κατ. Α 40**). Σε ένα επιτύμβιο ανάγλυφο στην Βασιλεία, χρονολογούμενο στο μέσο του 2^{ου} αιώνα π.Χ. εικονίζονται μαζί με άλλα προσδιοριστικά αντικείμενα για την προσωπικότητα του θανόντος, αλτήρες αυτού του τύπου, το οποίο οδηγεί στο ασφαλές συμπέρασμα ότι ήδη

από την εποχή αυτή, ο τύπος των αλτήρων αυτών ήταν σε χρήση.⁶⁰⁰ Επίσης σε ένα μαρμάρινο άγαλμα ενός αγοριού, ρωμαϊκό αντίγραφο ενός ύστερου ελληνιστικού πρωτοτύπου, χρονολογούμενο στο μέσο του 2^{ου} αιώνα μ.Χ., το αγόρι φέρει κρεμασμένο από τον αριστερό του ώμο ένα ζεύγος αλτήρων αυτού του τύπου δεμένους με ιμάντα,⁶⁰¹ ενώ και ένας άλλης στο υστερορωμαϊκό ψηφιδωτό του Tusculum, απεικονίζεται να τρέχει φέροντας αλτήρες αυτού του τύπου.⁶⁰²

Πέραν των παραπάνω τύπων οι οποίοι αποτελούν τις βασικές κατηγορίες αλτήρων πρέπει να αναφερθούν και οι εξής ιδιαίτερες περιπτώσεις : ⁶⁰³ α) Στην Συλλογή του Museum der Universität Würzburg συμπεριλαμβάνεται ένας μολύβδινος **αλτήρας κυκλικού** σχήματος, μορφής δίσκου, βάρους 1.490 γραμμ. (**αρχ. κατ. Α 29**). Πρόκειται για ένα κυκλικό αντικείμενο, το οποίο στην άκρη της περιφέρειάς του εμφανίζει μία εσοχή σχήματος φασολιού, τα άκρα της οποίας είναι στρογγυλεμένα, δια μέσου δε αυτής ήταν ευχερές να διέρχονται τρία δάκτυλα του χεριού του αθλητή ενώ φαίνεται ότι ο αντίχειρας θα επαπτόταν στην κυκλική επιφάνεια, και έτσι ο δίσκος θα προεξείχε του εμπροσθίου τμήματος του χεριού του άθλη. Εξ όσων γνωρίζω πρόκειται για τον μοναδικό γνωστό μέχρι σήμερα αλτήρα αυτής της μορφής ⁶⁰⁴ ενώ ο συντάκτης του σχετικού λήμματος συγκρίνει τον αλτήρα με ένα ζευγάρι αλτήρων από τάφο του Τάραντα, οι οποίοι είναι μολύβδινοι και το σχήμα τους δημιουργεί ένα ημικύκλιο (**αρχ. κατ. Α 22**) όμως οι αλτήρες αυτοί εντάσσονται στους σφαιροειδείς. Ένας άλλος μολύβδινος αλτήρας από την νεκρόπολη των Επιζεφυρίων Λοιρών (**αρχ. κατ. Α 26**) εμφανίζει περισσότερο συγκρισιμα στοιχεία με τον κυκλικό αλτήρα του Würzburg καθόσον η λαβή του προσομοιάζει - αν και μικρότερη - με την λαβή του ενώ το σχήμα του είναι κατά τι περισσότερο καμπύλο από τους αλτήρες του Τάραντα

⁶⁰⁰ Πρόκειται για ένα επιτύμβιο ανάγλυφο προερχόμενο από την Μ. Ασία, πιθανώς από την Σμύρνη, με την επιγραφή *SEG* 40:1611 Μακεδών ήρωας, χρονολογούμενο στο μέσο του 2^{ου} αιώνα π.Χ., το οποίο επαναχρησιμοποιήθηκε τον 1^ο αιώνα μ.Χ., Antikenmuseum Basel und Sammlung Ludwig (Lu 244).

⁶⁰¹ Βλ. σχετικά Herrmann 1993, 298 -323. Πρόκειται για ένα άγαλμα ύψους 84,5 εκ., το οποίο βρίσκεται στο Cleveland Museum of Art, 1985.79. Πέραν αυτού έχουν σωθεί και άλλα αντίγραφα προερχόμενα από το ίδιο πρωτότυπο, όπως ένα σχεδόν παρόμοιο από την Μαγνησία της Μ. Ασίας, Αρχαιολογικό Μουσείο της Manisa, και ένα άλλο στο Βρετανικό Μουσείο 1856.7-1-9, καθώς και δύο άλλα μικρότερου μεγέθους σε ιδιωτικές εκθέσεις στην Βοστώνη και την Σουηδία.

⁶⁰² Βλ. Gardiner 1930, 108 εικ. 70.

⁶⁰³ Στον Κατάλογο της έκθεσης *Olympism in Antiquity*, Vol. B σελ.108, η οποία έγινε στην Λωζάννη το 1993, περιλαμβάνεται ένα μαρμάρινο αντικείμενο μήκους 19 εκ. και βάρους 705 γραμμ. περιγραφόμενο υπό τον τίτλο «weight for athletic training» και στο σχετικό κείμενο ρητά αναφέρεται ότι διαφέρει από τους αλτήρες του πεντάθλου. Το αντικείμενο αυτό προσομοιάζει πλήρως με τα σύγχρονα αντίστοιχα όργανα άσκησης, αποτελούμενο από δύο όμοιες σφαίρες, τοποθετημένες στα πέρατα μιας ράβδου. Το μόνο στοιχείο το οποίο παρουσιάζει ενδιαφέρον και καθιστά το αντικείμενο αυτό άξιο αναφοράς είναι το υλικό του, το οποίο είναι μάρμαρο. Προέρχεται από ιδιωτική συλλογή και δεν υπάρχουν στοιχεία για την προέλευσή του.

⁶⁰⁴ Ένας βοιωτικός κώνθαρος του Μουσείου Θηβών (αρχ. 46080) απεικονίζει ένα νέο να φέρει σε κάθε ένα από τα χέρια του ένα κυκλικό αντικείμενο, τα οποία είχαν χαρακτηριστεί ως αλτήρες βλ. Αραβαντινός 2010, 184 - 185. Όμως όπως ορθά επισημάνθηκε πρόσφατα δεν πρόκειται περί αλτήρων αλλά περί στεφάνων βλ. Sabetai & Avronidaki 2018, 314 -315 εικ. 2 α & β.

όμως και ο αλτήρας αυτός εντάσσεται στους σφαιροειδείς. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ένας λίθινος αλτήρας από την Ολυμπία, το σχήμα του οποίου είναι ελλειψοειδές με μία οπή στο κέντρο για λαβή ενώ η περιφέρειά του είναι πολύ παχιά και συμπαγής, με αποτέλεσμα να προσομοιάζει με μία κουλούρα άρτου. Δοθέντος ότι το μεγάλο βάρος του αλτήρα αυτού, ανερχόμενο σε 8.175 γραμμ., αποκλείει την χρήση του ως αλτήρα, δεν θα πρέπει να αποκλεισθεί η πιθανότητα να πρόκειται είτε για ένα ημίεργο αλτήρα είτε για ένα λίθινο βάρος το οποίο χρησιμοποιείται για εκγύμναση **(αρ. κατ. Α 31), β)** Από την Συλλογή Καραπάνου προέρχεται ένα ζεύγος χυτών μολύβδινων αλτήρων στην μορφή κάπρου, το οποίο αγοράστηκε από την Δωδώνη, όπως επισημαίνει ο Δάκαρης,⁶⁰⁵ και εύλογα θεωρείται ότι προέρχεται από το ιερό του Διός, χωρίς όμως ιδιαίτερο αρχαιολογικό πλαίσιο **(αρ. κατ. Α 21)**. Στην εμπρόσθια πλευρά και των δύο αλτήρων απεικονίζεται κάπρος με λυγισμένα τα εμπρόσθια πόδια σε στάση επίθεσης, ενώ η οπίσθια πλευρά διαμορφώνεται επίπεδη προφανώς διότι δεν θα ήταν ορατή όταν οι αλτήρες θα ήσαν αναρτημένοι. Από το ρύγχος του κάπρου και στους δύο αλτήρες προβάλλει ένας χάλκινος χαυλιόδοντας ενώ στη θέση των ματιών σώζεται υπόλειμμα σιδερένιου οξειδωμένου καρφιού ή κρίκου για την ανάρτησή τους. Στο κατώτερο τμήμα του σώματος του ζώου σχηματίζεται μία ημικυκλική οπή προκειμένου να διαμορφωθεί η λαβή του αλτήρα. Μία διαμήκης κατακόρυφη ταινία δηλώνει την χαιτή του ζώου ενώ με χαμηλό ανάγλυφο αποδίδονται η ουρά και τα αυτιά των κάπρων. Ο κάπρος συνδέεται με τον Δωδωναίο Δία και αποτελεί λατρευτικό σύμβολο του θεού, όπως προκύπτει από ένα χωρίο του Πausανία, σύμφωνα με το οποίο στην βοιωτική κωμόπολη Ποτνία, και στο ιερό άλσος της Δήμητρας και της Κόρης, τα νεογέννητα χοιρίδια, τα οποία ρίχνονταν σε συγκεκριμένη εποχή του έτους στα «μέγαρα» εμφανίζονταν το επόμενο έτος στην Δωδώνη.⁶⁰⁶ Το εάν το συγκεκριμένο ζεύγος αλτήρων είχε χρησιμοποιηθεί στα Νάϊα, τους αγώνες οι οποίοι τελούνταν στο ιερό,⁶⁰⁷ είναι πολύ αμφίβολο ενώ εμφανίζεται πολύ πιθανό ότι απετέλεσαν ανάθημα στο ιερό του Διός ενός νικητή -

⁶⁰⁵ Δάκαρης 1960, 35 σημ. 76, πιν. 13.

⁶⁰⁶ Πausανίας IX. 8.2. «έν χρόνῳ δὲ εἰρημένῳ δρωσί καὶ ἄλλα ὀπόσα καθέστηκέ σφισι καὶ ἐς τὰ μέγαρα καλούμενα ἀφιασίν ὕς τῶν νεογνῶν· τοὺς δὲ ὕς τούτους ἐς τὴν ἐπιούσαν τοῦ ἔτους ὥραν ἐν Δωδώνῃ φασὶν ἐπι ** λόγῳ τῶδε ἄλλος πού τις πεισθήσεται.»

⁶⁰⁷ Τα Νάϊα τελούνταν ανά τετραετία ίσως από τον 5^ο αιώνα π.Χ., όπως συνάγεται από μία αναθηματική επιγραφή του τέλους του 5^{ου} αιώνα π.Χ. χαραγμένη σε ένα τρίποδα (βλ. παραπάνω σημ. 115 και 116, επίσης Lazzarini 1976, 198 αρ. 142. *SGDI* III 2, 5786), ο οποίος βρέθηκε στο ιερό της Δωδώνης, και από τον 2^ο αιώνα π.Χ. απέβησαν αγώνες Πανελληνίας εμβέλειας, βλ. Τζουβάρα- Σούλη 2016, 43. Θα πρέπει όμως να σημειωθεί ότι δεν είναι απαραίτητο η συγκεκριμένη ανάθεση του τρίποδος να συσχετισθεί με μουσικούς αγώνες, οι οποίοι διεξήχθησαν στα Νάϊα, δοθέντος ότι το μεν διότι δεν αναφέρεται στην αναθηματική επιγραφή ο αγώνας στον οποίο ο αναθέτης ανεδείχθη νικητής το δε διότι ο αναθέτης είναι πιθανό να είχε αναδειχθεί νικητής σε αγώνες οι οποίοι διεξήχθησαν σε άλλη περιοχή αλλά να ανέθεσε τον τρίποδα στον Δία Νάϊο, βλ. Μωραΐτη 2004, 93. Η Χατζηπαναγιώτου (2016 αρ. 147) χρονολογεί το τρίποδικό υπόστατο στο μέσο του 5^{ου} αιώνα π.Χ., επισημαίνει δε ότι δεν είναι βέβαιο ότι το ανάθημα του ραψωδού Τερψικλή σχετίζεται με τα Νάϊα, δοθέντος ότι δεν είναι γνωστό πότε καθιερώθηκαν οι αγώνες αυτοί.

αθλητή στους παραπάνω αγώνες. Παρά το ότι το βάρος των αλτήρων είναι συμβατό με την χρηστική λειτουργία τους, θεωρώ ότι το σχήμα τους και κυρίως η στενή λαβή τους δεν διευκόλυναν την ευχερή απόρριψή τους κατά την εκτέλεση του άλματος. Άλλωστε το ότι η οπίσθια πλευρά τους είναι επίπεδη συνηγορεί στο ότι οι αλτήρες είχαν κατασκευασθεί ευθύς εξ αρχής προς ανάθεση. Η άποψη ότι πιθανόν στους αγώνες των Ναίων χρησιμοποιούνταν αλτήρες - ομοιώματα κάπρου⁶⁰⁸ δεν νομίζω ότι είναι δυνατόν να γίνει δεκτή κατά πρώτον διότι δεν υποστηρίζεται από άλλα δεδομένα. Πέραν όμως αυτού εάν γίνει δεκτή η άποψη αυτή ότι δηλαδή στα Νάϊα χρησιμοποιούνταν αλτήρες σε σχήμα κάπρου τότε θα πρέπει να δεχθούμε ότι οι αλτήρες αυτοί θα παρέχονταν εκ μέρους των διοργανωτών των αγώνων στους συμμετέχοντες αθλητές, παραδοχή η οποία όμως προσκρούει στην βασιική αρχή ότι οι αλτήρες αποτελούσαν προσωπικό εξοπλισμό ενός εκάστου αθλητή. **γ) Αλτήρες με ιμάντα (ς).** Σε μερικές παραστάσεις αγγειογραφίας απεικονίζεται ένας τύπος αλτήρα, το σώμα του οποίου προσομοιάζει με μικρό καλάθι ή σύγχρονη συσκευή σιδερώματος, να φέρεται από τον αλτή με ένα ιμάντα.⁶⁰⁹ Η παρατήρηση αυτή οφείλεται στον De Ridder,⁶¹⁰ ο οποίος αναφέρεται στην ύπαρξη «une courroie où l'on passait les doigts». Η παρατήρηση αυτή δεν έτυχε σχολιασμού και ίσως αυτό να οφείλεται στο ότι οι αλτήρες αυτοί θεωρήθηκαν ως αλτήρες με κοιλιά και η απεικόνιση της λαβής ως ιμάντος να οφείλεται ή να αποδίδεται σε αδεξιότητα του αγγειογράφου.

2. 9. Το βάρος και οι διαστάσεις των αλτήρων είναι δυνατόν να προσδιορισθούν μόνο από τα σωζόμενα παραδείγματα στα οποία εμφανίζεται μεγάλη ποικιλία διαστάσεων και βάρους. Ένας μολύβδινος αλτήρας βάρους 815,4 γραμμ., αποτελεί το ελαφρύτερο σωζόμενο παράδειγμα (**αρ. κατ. Α 23**), ενώ ο λίθινος αλτήρας από την Ολυμπία, ο οποίος ζυγίζει 4.632 γραμμ. αποτελεί το βαρύτερο σωζόμενο παράδειγμα (**αρ. κατ. Α 30**).⁶¹¹ Θα πρέπει να σημειωθεί ότι εκτός από το ζεύγος των λίθινων αλτήρων από την Κόρινθο, όπου και οι δύο αλτήρες διαθέτουν ακριβώς το ίδιο βάρος, στα υπόλοιπα σωζόμενα ζεύγη αλτήρων παρουσιάζεται μία διαφοροποίηση στο βάρος ενός εκάστου αλτήρα, η οποία δεν είναι δυνατόν να αποδοθεί στις συνθήκες διατήρησης και ειδικότερα οι αλτήρες του ζεύγους από τον Τάραντα διαφοροποιούνται στο μεταξύ τους βάρος κατά 285 γραμμ., (**αρ. κατ. Α 22**) οι αντίστοιχοι του ζεύγους από την Νέα Καλλικράτεια

⁶⁰⁸ Βλ. Ζαφειροπούλου 2004, αρ. 86, άποψη την οποία φαίνεται ότι συμμερίζεται και ο Mouratidis 2012, 111.

⁶⁰⁹ Πρόκειται για ένα μελανόμορφο Τυρρηνικό αμφορέα του ζ. της Κυλλήνης British Museum B 48, καθώς και σε ένα αμφορέα του εργαστηρίου του Λυδού, Μουσείο Λούβρου, Collection Campana 9684.

⁶¹⁰ De Ridder 1899, 6 *Halter*.

⁶¹¹ Σημειωτέον ότι ο με αρ. κατ. **Α 9** ενεπίγραφος αλτήρας του Ακματίδα ζυγίζει 4.629 γραμμ., ήτοι είναι ελαφρύτερος μόλις κατά 3 γραμμ. του με αρ. κατ. **Α 30** αλτήρα. Επίσης ο με αριθμό Λ 574 λίθινος αλτήρας, από την Ολυμπία, βάρους 8.175 γραμμ., **αρ. κατ. Α 31**, δεν λαμβάνεται υπόψη είτε διότι ήταν ημίεργος είτε διότι αποτελούσε βάρος άσκησης.

διαφέρουν κατά 120,6 γραμμ. **(αρχ. κατ. Α 18)** οι αλτήρες του ζεύγους της Κοπεγχάγης διαφέρουν κατά 131 γραμμ. **(αρχ. κατ. Α 19)** ενώ οι αλτήρες του ζεύγους της Δωδώνης διαφέρουν κατά 95 γραμμ., **(αρχ. κατ. Α 21)**, μία διαφοροποίηση, η οποία έχει καταγραφεί και στην αγγειογραφία.⁶¹² Όπως προκύπτει από τα σωζόμενα παραδείγματα των αλτήρων το μέσο βάρος ενός αλτήρα προσδιορίζεται σε 1900 γραμμ.,⁶¹³ ένα βάρος, το οποίο συνάδει και με το πόρισμα του πειράματος των Α. Minetti και L. Ardigo,⁶¹⁴ σύμφωνα με το οποίο ένα ζεύγος αλτήρων συνολικού βάρους 5 έως 6 χιλγρ. θα ήταν δυνατόν να συντελέσουν σε μία επιμήκυνση του άλματος της τάξεως του 5,7%. Ο μολύβδινος αλτήρας του Επαινέτου **(αρχ. κατ. Α 2)**, διαθέτει το μικρότερο μήκος μόλις 11,5 εκ. ενώ ο λίθινος αλτήρας από την Ολυμπία **(αρχ. κατ. Α 30)** έχει το μεγαλύτερο μήκος 29 εκ. και όπως προκύπτει από τα διατηρούμενα παραδείγματα το μέσο μήκος των αλτήρων ανέρχεται σε 19,56 εκ.⁶¹⁵ Βέβαια ο υπολογισμός αυτός απαιτεί την συνεκτίμηση και άλλων στοιχείων όπως το πάχος του αντικειμένου και φυσικά του υλικού του, και είναι χαρακτηριστικό ότι ο μολύβδινος αλτήρας του Επαινέτου, διαθέτει μεν το μικρότερο μήκος, όμως το βάρος του ανέρχεται σε 2.199 γραμμ. και αυτό οφείλεται στο υλικό του αλλά και στο πάχος του αντικειμένου το οποίο ανέρχεται σε 3,8 εκ. Οι διαφοροποιήσεις του βάρους των αλτήρων θέτουν το ερώτημα εάν οι αθλητές υποχρεούνταν να χρησιμοποιούν αλτήρες της ίδιας μορφής και βάρους ή δικαιούνταν να χρησιμοποιούν αλτήρες της επιλογής των. Κατ' αρχήν θα πρέπει να γίνει δεκτό ότι όπου διεξαγόταν το πένταθλο παιδων⁶¹⁶ είναι εύλογο και αναμενόμενο να χρησιμοποιούνταν αλτήρες μικρότερου βάρους και μήκους προκειμένου να προσαρμόζονται στην σωματική ανάπτυξη των παιδων και ως εκ τούτου είναι πολύ πιθανό ότι ο μολύβδινος αλτήρας βάρους μόλις 814,5 γραμμ. και μήκους 13,8 εκ. στο Museum of Fine Arts **(αρχ. κατ. Α 23)** να είχε χρησιμοποιηθεί σε αγώνες παιδων.⁶¹⁷ Στο ερώτημα εάν οι αθλητές ήταν υποχρεωμένοι να χρησιμοποιούν τους ίδιους αλτήρες νομίζω ότι θα πρέπει να δοθεί αρνητική απάντηση διότι οι αλτήρες ήταν βοηθητικό όργανο κατά την εκτέλεση του άλματος και δεν αποτελούσαν το κύριο όργανο του αγωνίσματος, όπως ο δίσκος στην

⁶¹² Για την διαφοροποίηση αυτή αλλά και την εμφάνισή της στην αγγειογραφία βλ. στο τέλος της ενότητας.

⁶¹³ Ο υπολογισμός έγινε με βάση 26 μόνο ακέραια ή σχεδόν ακέραια σωζόμενα παραδείγματα το βάρος των οποίων είναι δεδομένο, εξαιρουμένων των αποσπασματικώς σωζομένων τοιούτων. Στο αποτέλεσμα αυτό περιλαμβάνονται και δύο αλτήρες βάρους 4.632 και 4.629 γραμμ., **(αρχ. κατ. Α 30 και Α 9)** οι οποίοι προφανώς δεν ήταν χρηστικοί και ως εκ τούτου εάν δεν συμπεριληφθούν στον υπολογισμό το αποτέλεσμα αυτό του μέσου βάρους θα απομειωθεί φθάνοντας στα 1.640 γραμμ.

⁶¹⁴ Βλ. Minetti & Ardigo 2002, 141-2.

⁶¹⁵ Ο υπολογισμός έγινε με βάση 25 μόνο ακέραια ή σχεδόν ακέραια σωζόμενα παραδείγματα, το μήκος των οποίων είναι δεδομένο, εξαιρουμένων των αποσπασματικώς σωζομένων τοιούτων.

⁶¹⁶ Είναι γνωστό ότι το πένταθλο παιδων διεξήχθη άπαξ μόνο στην 38^η Ολυμπιάδα, ήτοι το 628 π.Χ. εμφανίζεται όμως διεξαγόμενο στα Παναθήναια και σε άλλους τοπικούς αγώνες, βλ. παραπάνω σημ. 288 και 289 όπου αναφέρονται και οι σχετικές επιγραφές για την διεξαγωγή πεντάθλου παιδων σε άλλους αγώνες.

⁶¹⁷ Βλ. Caskey 1915, 133 σημ. 3.

δισκοβολία και η ασπίδα στον οπλίτη δρόμο, όπου βεβαίως ήταν αναγκαίο για λόγους ίσης μεταχείρισης τα όργανα να είναι ισομεγέθη και ισοβαρή. Οι αλτήρες έπρεπε να προσαρμόζονται στον σωματότυπο του αλτή, ο οποίος προφανώς, έστω εμπειρικά, γνώριζε το βάρος του αλτήρα ο οποίος ήταν κατάλληλος να του προσδώσει ώθηση, αλλά και να του εξασφαλίζει σταθερό κράτημα και ευχερή απόρριψη.⁶¹⁸ Κάτι ανάλογο συμβαίνει σήμερα στο αγώνισμα του άλματος επί κοντώ, όπου ο αλτής επιλέγει τον κοντό τον οποίο θα χρησιμοποιήσει, ο οποίος είναι βέβαια στα πλαίσια τα οποία καθορίζει η διοργανώτρια Αρχή. Στην ιδιαιτερότητα αυτή νομίζω ότι θα πρέπει να αποδώσουμε και την διαφοροποίηση του βάρους του ιδίου ζεύγους αλτήρων, η οποία ανεφέρθη παραπάνω, δηλ. ο αλτής ενδιαφερόταν για το συνολικό βάρος του ζεύγους των αλτήρων και η διαφορά του βάρους δεν επηρέαζε την συνολική του προσπάθεια. Η διαφοροποίηση του μεγέθους των αλτήρων, οι οποίοι φέρονται από τον ίδιο αθλητή εμφανίζεται ενίοτε και στην αγγειογραφία, όπου η διαφορά του μεγέθους είναι εμφανής και μάλλον δεν είναι δυνατόν να αποδοθεί σε σφάλμα του αγγειογράφου.⁶¹⁹

2. 10. Η εξέλιξη της μορφής των αλτήρων : Η εξέλιξη των αλτήρων όπως προκύπτει από τα διατηρούμενα παραδείγματα, την αγγειογραφία αλλά και τις απεικονίσεις αλτήρων σε ανάγλυφα είναι δυνατόν να σκιαγραφηθεί ως εξής : Κατά την πρώιμη φάση της χρήσης των αλτήρων, όταν δηλ. ο αλτής επινόησε ή αντελήφθη εμπειρικά ότι η εκτέλεση του άλματος με την χρήση ενός βάρους θα επέφερε καλλίτερο αποτέλεσμα, ο αλτήρας θα ήταν μάλλον ένας λίθος μικρού όγκου, ο οποίος όμως θα έπρεπε να φέρεται σταθερά από το χέρι του αλτή και το σχήμα του αλτήρα του Επαίνετου (**αρχ. κατ. Α 2**), ήτοι παραλληλόγραμμο με εσοχές στις επιμήκεις πλευρές του, ο οποίος εύλογα συμπεριλαμβάνεται μεταξύ των πρωϊμότερων παραδειγμάτων,⁶²⁰ απηχεί σαφώς αυτή την καταβολή. Κατά την διάρκεια του 6^{ου} αιώνα π.Χ. φαίνεται ότι χρησιμοποιούνται αλτήρες με έμβολα διαφόρων τύπων, όπως το ζεύγος αλτήρων του Βρετανικού Μουσείου (**αρχ. κατ. Α 20**), το ζεύγος αλτήρων από την Ν. Καλλιγράτεια (**αρχ. κατ. Α 18**), ενώ ήδη από την αρχή του 6^{ου} αιώνα π.Χ. εμφανίζονται και οι σφαιροειδείς αλτήρες, όπως ο αλτήρας του Τίρωνα από τον Κοσμά Κυνουρίας, ο οποίος με βάση την επιγραφή του είναι πιθανόν ο πρωϊμότερος του είδους, (**αρχ. κατ. Α 1**), το ζεύγος των λίθινων αλτήρων από την Κόρινθο, ο αλτήρας του

⁶¹⁸ Μια ανάλογη άποψη εκφράζει ο Sinn 2000, 42, σύμφωνα με την οποία οι αθλητές γνώριζαν τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα της επιλογής ενός αλτήρα βαρύτερου ή ελαφρύτερου με αποτέλεσμα αυτή η προσωπική ευχέρεια επιλογής να μην διαταράσσει τους όρους ίσης μεταχείρισης.

⁶¹⁹ Βλ. χαρακτηριστικά ένα ερυθρόμορφο κιονωτό κρατήρα στην Φιλαδέλφεια, Amherst College market 1957.66 καθώς επίσης ένα ερυθρόμορφο κιονωτό κρατήρα στο Austin Jack Blanton Museum of Art.

⁶²⁰ Για το ζήτημα της πρωϊμότητας των σωζομένων αλτήρων βλ. ανωτέρω σημ. 562.

Ταχιστόλαου και ο αλτήρας του Αιματίδα (**αρχ. κατ. Α 28, Α 8 και Α 9**).⁶²¹ Είναι αξιοσημείωτο ότι, όπως προκύπτει από αριστέες παραστάσεις αγγειογραφίας, απεικονίζονται αθλητές στην ίδια παράσταση να φέρουν αλτήρες διαφορετικού τύπου, ήτοι με έμβολα διαφόρου τύπου και σφαιροειδείς, συναγομένου εξ αυτού ότι και οι δύο αυτοί τύποι ήσαν σε ταυτόχρονη χρήση και δεν είναι δυνατόν να αποτελέσουν στοιχείο χρονολόγησης.⁶²² Κατά την Ελληνιστική εποχή αντλούμε στοιχεία από ανάγλυφα και σωζόμενα αντίγραφα αγαλμάτων,⁶²³ καθώς και από ένα σωζόμενο παράδειγμα αλτήρα από την Κάμειρο (**αρχ. κατ. Α 40**), από τα οποία προκύπτει ότι τουλάχιστον από τον 2^ο αιώνα π.Χ. και εντεύθεν ήταν σε χρήση ο τύπος των λεγόμενων κυλινδρικών αλτήρων. Όπως προαναφέρθηκε μόνον ύστερες γραμματειακές πηγές αναφέρονται στο σχήμα και την μορφή των αλτήρων μεταξύ των οποίων και ο Παυσανίας, ο οποίος αναφέρεται σε δύο περιπτώσεις στους αλτήρες. Στην πρώτη εξ αυτών (VI. 3.10) περιγράφοντας τους ανδριάντες των νικητών, παρατηρεί ότι ο ανδριάντας του Ύσμωνος έφερε αλτήρες αρχαίου τύπου,⁶²⁴ ενώ στην δεύτερη περίπτωση (V. 26.3) αναφερόμενος στο άγαλμα του προσωποποιημένου Αγώνα, προβαίνει στην περιγραφή των αλτήρων τους οποίους έφερε, σύμφωνα με την οποία επρόκειτο για τον σφαιροειδή τύπο με λαβή.⁶²⁵ Η αναφορά του Παυσανία περί αλτήρων αρχαίου τύπου νομίζω ότι προέρχεται από την σύγκριση, την οποία κάνει ο περιηγητής με τους κυλινδρικούς αλτήρες, οι οποίοι ήσαν σε χρήση στην εποχή του, τον τύπο των οποίων προφανώς θα γνώριζε καλά, με τους αλτήρες τους οποίους είδε στον ανδριάντα του Ύσμωνος και περιγράφει ως αρχαίους.⁶²⁶ Ο Furtwängler ήδη από το 1890 και ενώ δεν είχαν ανακαλυφθεί μέχρι τότε αριστέα παραδείγματα αλτήρων, με την ευκαιρία της παρουσίασης του αλτήρα από την Ολυμπία, βάρους 4.632 γραμμ. (**αρχ. κατ. Α 30**) καθώς και ενός μικρότερου ενεπίγραφου αλτήρα (**αρχ. κατ. Α 5**), προέβη στην αξιοσημείωτη επισήμανση αναφερόμενος σε ένα αλτήρα «Ολυμπιακού τύπου». Η επισήμανση αυτή δικαιώθηκε από την αποκάλυψη πολλών

⁶²¹ Βλ. Jüthner – Brein 1968, 180-181, Doblhofer et al. 1992, 71.

⁶²² Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν **α)** ερυθρόμορφος κιονωτός κρατήρας του Μύσωνος στην Ρώμη, Museo Nazionale Etrusco di Villa Giulia 1044, **β)** ερυθρόμορφος κιονωτός κρατήρας στις Βρυξέλλες, Musees Royaux R 305 και **γ)** ερυθρόμορφος σκύφος του Βρύγου στην Βοστώνη, Museum of Fine Arts 10.176.

⁶²³ Βλ. ανωτέρω σημ. 600, 601 και 602.

⁶²⁴ Παυσανίας, VI. 3.10 «ὁ δὲ ἀνδριάς αὐτῷ <Κλέωνος> μὲν ἔστιν ἔργον, ἔχει δὲ ἀλτήρας ἀρχαίους.»

⁶²⁵ Παυσανίας, V. 26.3 «Ἄγων τε ἐν τοῖς ἀναθήμασιν ἔστι τοῖς Μικύθου φέρων ἀλτήρας, οἱ δὲ ἀλτήρες οὗτοι παρέχονται σχῆμα τοιόνδε· κύκλου παραμηγεστέρου καὶ οὐκ ἐς τὸ ἀκριβέστατον περιφεροῦς εἰσιν ἥμισυ, πεποιήται δὲ ὡς καὶ τοὺς δακτύλους τῶν χειρῶν διέναι καθάπερ δι' ὀχάνων ἀσπίδος. τούτων μὲν δὴ σχῆμά ἐστι τὸ εἰρημένον.»

⁶²⁶ Ορθώς ο Κνοερφλερ (1994, 346) επισημαίνει ότι δεν θα πρέπει να αποδώσουμε στον περιηγητή αρχαιολογικές ικανότητες, ο οποίος καθιερώνει τυπολογικές και χρονολογικές διακρίσεις, θεωρεί δε ότι ο εκ μέρους του χαρακτηρισμός των αλτήρων ως αρχαίων προέρχεται από το γεγονός ότι οι αλτήρες αυτοί ήσαν διαφορετικοί από αυτούς οι οποίοι ήσαν σε χρήση στην εποχή του.

ομοειδών αλτήρων στην Ολυμπία και στην Πελοπόννησο γενικότερα, μάλιστα πρόσφατα ένας ενεπίγραφος αλτήρας αυτού του τύπου βρέθηκε σε ένα απομακρυσμένο ιερό της Κυνουρίας, ο οποίος χαρακτηρίστηκε ως Πελοποννησιακού τύπου **(αρ. κατ. Α 1)**.⁶²⁷ Το ζήτημα της συντριπτικής παρουσίας αλτήρων στην Λακωνία, την Κορινθία και ευρύτερα στην Πελοπόννησο σε σχέση με τους αλτήρες, οι οποίοι προέρχονται από άλλες περιοχές, ένα ποσοστό της τάξεως του 78%,⁶²⁸ δεν είναι δυνατόν να αποδοθεί στο τυχαίο των ανασκαφών αλλά χρήζει μιας άλλης εξήγησης, και δεν αποκλείεται να συνδέεται με την ιδιαίτερα επιτυχημένη παρουσία στους αγώνες πενταθλητών προερχομένων από την Πελοπόννησο, όπως αυτό συνάγεται από τον κατάλογο των γνωστών Ολυμπιονικών.⁶²⁹

2. 11. Οι αλτήρες ως αναθήματα : Οι αλτήρες ως όργανα, τα οποία προσδιορίζαν τον πενταθλητή, όπως και ο δίσκος ρίψης, ήσαν αντικείμενα απολύτως πρόσφορα προς ανάθεση στην θεότητα εκ μέρους ενός νικητή αθλητή και πράγματι ανετέθησαν στα ιερά, όπως προκύπτει από την αρχαιολογική έρευνα είτε αυτούσια, όπως ο αλτήρας του Επαινέτου **(αρ. κατ. Α 2)** είτε κατασκευάστηκαν αντίγραφα προς ανάθεση, όπως ο αλτήρας του Αιματίδα **(αρ. κατ. Α 9)**. Είναι χαρακτηριστικό ότι στο ιερό της Ισθμίας, πέραν του ευρεθέντος ενεπίγραφου αναθηματικού αλτήρα **(αρ. κατ. Α 3)**, βρέθηκαν και άλλοι επτά αλτήρες, τέσσερις των οποίων σώζονται σε καλή κατάσταση ενώ τρεις σώζονται αποσπασματικά **(αρ. κατ. Α 24, Α 32, Α 33, Α 34, Α 35, Α 36 και Α 37)**. Οι αλτήρες αυτοί είναι μεν ανεπίγραφοι αλλά κατά πάσα πιθανότητα υπήρξαν αναθήματα όπως προκύπτει από τον χώρο εύρεσης αλλά και από τα κατ' ιδίαν χαρακτηριστικά τους, όπως ο με αριθμό IM 2446 αλτήρας, ο οποίος φέρει διακοσμητική ταινία **(αρ. κατ. Α 34)**.⁶³⁰ Η παρουσία ανεπίγραφων αλτήρων στα ιερά, δεν αποτελεί ιδιαιτερότητα του ιερού της Ισθμίας αλλά εμφανίζεται και στα ιερά της Ολυμπίας και της Νεμέας, όπου πέραν των ενεπίγραφων τοιούτων, βρέθηκαν τέσσερις αλτήρες στο ιερό της Ολυμπίας και την ευρύτερη περιοχή **(αρ. κατ. Α 16, Α 17, Α 30 και Α 31)** και άλλοι τρεις στο ιερό του Νεμείου Διός **(αρ. κατ. Α 25, Α 38 και Α 39)**. Δοθέντος ότι οι αλτήρες αποτελούσαν μέρος του προσωπικού

⁶²⁷ Βλ. Furtwängler 1890, 180 αρ. 1101, Βλ. Lanérés & Grigorakakis 2015, 648.

⁶²⁸ Από τους 36 σωζόμενους αλτήρες των οποίων η προέλευση είναι βέβαιη οι 28 προέρχονται από την Πελοπόννησο ήτοι ένα ποσοστό της τάξεως του 78%.

⁶²⁹ Ο αριθμός των γνωστών νικητών του πεντάθλου από την καθιέρωσή του, το 708 π.Χ. μέχρι και το 200 π.Χ. ανέρχεται σε 24 εκ των οποίων οι 16 είναι Πελοποννήσιοι, χωρίς να συναριθμείται ο Ευτελίδας, νικητής στο πένταθλο παιδων, ενώ μέχρι το 492 π.Χ. καταγράφονται μόνο Πελοποννήσιοι νικητές, βλ. Moretti 1957.

⁶³⁰ Ο με αριθμό IM 2446 **(αρ. κατ. Α 34)** αποσπασματικά σωζόμενος μαρμάρινος αλτήρας από το ιερό της Ισθμίας, ο οποίος προέρχεται από τον Αρχαίο Ναό και το στρώμα καταστροφής της περιόδου 460- 450 π.Χ., (βλ. Gebhard 2002, 229 σημ. 77) εμφανίζει μία ιδιαίτερα επιμελημένη κατασκευή, διαθέτει δε μία ανάγλυφη διακοσμητική ισούψη ταινία, η οποία διατρέχει τα άκρα της σωζόμενης επιφάνειας όχι μόνο στην επιφάνεια έδρασης αλλά και στην εσοχή της λαβής, η οποία προφανώς και θα εκτεινόταν και στο μη σωζόμενο - τμήμα, και φέρει εμφανή ίχνη φωτιάς.

εξοπλισμού του αθλητή είναι απολύτως αναμενόμενο να αποτελούν ταφικό κτέρισμα, όμως η παρουσία τους στα ιερά είναι πολύ πιθανόν να έχει αναθηματικό χαρακτήρα. Χαρακτηριστικά ο με **αρ. κατ. 30** λίθινος αλτήρας από την Ολυμπία εμφανίζει ισχυρές ενδείξεις ότι αποτελούσε ανάθημα νικητή αθλητή το μεν διότι βρέθηκε στην ΒΔ γωνία του Ηραίου το δε διότι διαθέτει ιδιαίτερα μεγάλο βάρος 4.632 γραμμ.⁶³¹ Άλλωστε οι αλτήρες δεν φυλάσσονταν στα ιερά προκειμένου να παρέχονται στους αθλητές για την διεξαγωγή του αγωνίσματος του άλματος όπως συνέβαινε για λόγους ίσης μεταχείρισης με τους δίσκους και τις ασπίδες.⁶³² Είναι προφανές ότι οι αλτήρες, οι οποίοι ανακαλύπτονται στα ιερά και στον περιβάλλοντα χώρο τους εμφανίζουν ισχυρή πιθανότητα να είχαν αποτελέσει αναθήματα και να είχαν εναποθεθεί στον χώρο αυτό ενώ η έλλειψη αναθηματικής επιγραφής δεν θα πρέπει να προκαλεί έκπληξη ούτε να αποκλείει την πιθανότητα ανάθεσης διότι μικρά αντικείμενα, όπως οι αλτήρες, όταν ανατίθεντο στα ιερά ήταν δυνατόν να τοποθετηθούν επάνω σε μικρές βάσεις, σε θρανία προορισμένα για την εναπόθεση ή ακόμη και σε φορητά μικρά έπιπλα, όπως το βάθρο,⁶³³ και ο αναθηματικός χαρακτήρας να προκύπτει μόνο από τον χώρο εναπόθεσης τους. Φυσικά το αρχαιολογικό πλαίσιο ανεύρεσης των αλτήρων σε συνδυασμό με τις γνώσεις μας για τα γεγονότα τα οποία έλαβαν χώρα στο ιερό είναι καθοριστικά για τον χαρακτηρισμό τους. Ούτω το γεγονός ότι στο ιερό της Νεμέας βρέθηκαν μαζί σε ένα αποθέτη ένας δίσκος ριψεως, ένας μολύβδινος αλτήρας, δύο αιχμές ακοντίων και μία σπλεγίδα,⁶³⁴ αποτελεί ασφαλή ένδειξη ότι τα αντικείμενα αυτά είχαν συναποτελέσει αναθήματα ενός πεντααθλητή στο ιερό μετά από μια νίκη του. Σε μία ανάλογη περίπτωση στο ιερό της Ισθμίας ένας σιδερένιος δίσκος μαζί με τέσσερις λίθινους αλτήρες βρέθηκαν μαζί σε μία υδάτινη δεξαμενή, η οποία πληρώθηκε με διάφορα υλικά στο τέλος του 5^{ου} αιώνα π.Χ., με συνέπεια τα αθλητικά αυτά όργανα να θεωρούνται εύλογα ως αναθήματα. Επιπλέον οι τρεις λίθινοι αλτήρες, οι οποίοι βρέθηκαν στο στρώμα καταστροφής του ναού του Ποσειδώνα στην Ισθμία και φέρουν έντονα ίχνη πυράς είναι

⁶³¹ Βλ. Pohl στο *Sportschau* 2004, αρ. κατ. 22.

⁶³² Ο Παυσανίας μας πληροφορεί ότι στον μεν ναό του Διός φυλάσσονταν είκοσι πέντε χάλκινες ασπίδες για τις ανάγκες των οπλιτοδρόμων (V.12.8) στον δε θησαυρό των Σικυωνίων τρεις δίσκοι για την διεξαγωγή της δισκοβολίας (VI.19.5).

⁶³³ Η πρακτική αυτή είναι επαρκώς τεκμηριωμένη αναστασιακά, βλ. Alroth 1988, 195-203. Πρόσφατα μάλιστα στο ιερό του Απόλλωνα των Αβών, απεδείχθη ότι στον προαύλιο χώρο αλλά και εντός του κλασικού ναού υπήρχε αναθηματικό θρανίο επί του οποίου είχαν τοποθετηθεί διάφορα μικρά αναθήματα βλ. Niemeier 2019, 224-5. Την ύπαρξη κτιστού θρανίου στο εσωτερικό ναού προς απόθεση αναθημάτων είχε διαπιστώσει παλαιότερα ο Σταϊνχάουερ (1975, 77-79) σε ιερό αποδιδόμενο στην Αρτέμιδα στην Λυκόχια Αρκαδίας, ενώ η πρακτική αυτή είναι βεβαιωμένη και στο ιερό του Απόλλωνος στην Δρήρο, όπου έχουν βρεθεί τα γνωστά σφρηγήλατα αγάλματα του Απόλλωνος και δύο γυναικείων μορφών, βλ. Davaras 1976, 75 ειμ. 173. Το αυτό συμπέρασμα συνάγεται από τους καταλόγους απογραφής των αναθημάτων του Παρθενώνα, όπου η εμφάνιση της λέξης βάθρον έχει ερμηνευθεί ως ένα μικρό ξύλινο έπιπλο κατάλληλο για την τοποθέτηση επί αυτού αναθημάτων. Βλ. Pritchett 1956, 215, Wagner 1997, 210-11.

⁶³⁴ Βλ. Miller 1983, 79.

σχετικά ασφαλές να συμπεράνουμε ότι ήσαν αναθήματα και υπέστησαν τις σχετικές φθορές κατά την επελθούσα το διάστημα 460-450 π.Χ. καταστροφή του ναού από πυρκαγιά.⁶³⁵ Σε πολλές περιπτώσεις οι αλτήρες ανατίθεντο κατά ζεύγη, όπως είχαν χρησιμοποιηθεί, και μας είναι γνωστές αναθέσεις ζευγών μάλιστα δε σε μερικές εξ αυτών η επιγραφή συνεχιζόταν από τον ένα αλτήρα στον άλλο.⁶³⁶ Όμως δεν θα πρέπει να αποκλεισθεί και η περίπτωση να είχε επιγραφεί μόνο ο ένας αλτήρας, και εν συνεχεία να είχαν ανατεθεί αμφότεροι, όπως φαίνεται ότι συνέβη τουλάχιστον σε μία περίπτωση,⁶³⁷ ή να είχε επιγραφεί και να είχε ανατεθεί μόνο ο ένας αλτήρας και με τον τρόπο αυτό ο αναθέτης να θεωρούσε ότι εκπλήρωνε την υπόσχεσή του προς την θεότητα, ικανοποιώντας ταυτόχρονα την αντίστοιχη εσωτερική ανάγκη του.⁶³⁸

2. 12. Αναθηματικές επιγραφές επί των αλτήρων και ο σχολιασμός τους : Ο αριθμός των αλτήρων, οι οποίοι φέρουν αναθηματικές επιγραφές ανέρχεται σε δέκα πέντε (15) ενώ επί ενός λίθινου αλτήρα από την Ολυμπία έχουν αναγνωσθεί δύο γράμματα χωρίς όμως να είναι δυνατόν να θεωρηθεί με βεβαιότητα ως ενεπίγραφος **(αρχ. κατ. Α 16)**. Κυρίαρχο στοιχείο στις αναθηματικές επιγραφές επί των αλτήρων αποτελεί ο περιορισμένος διαθέσιμος χώρος και ούτω πολλές επιγραφές περιορίζονται στον συνήθη τύπο της αναθηματικής επιγραφής, ο οποίος αποτελείται από τρία στοιχεία, το όνομα του αναθέτη σε πτώση ονομαστική, το ρήμα της προσφοράς και το όνομα της θεότητας σε πτώση δοτική, στοιχεία τα οποία δεν εμφανίζονται πάντοτε με την ίδια σειρά.⁶³⁹ Επιγραφή αυτού του τύπου υπάρχει στον λίθινο αλτήρα του Ταχιστόλαου, ο οποίος βρέθηκε σε ένα αγροτικό ιερό των

⁶³⁵ Βλ. Gebhard (2002, 229 σημ. 76 και 77) η οποία αναφέρει την ανεύρεση τεσσάρων (4) αλτήρων όμως πρόκειται περί τριών καθόσον δύο θραύσματα, το IM 663 και IM 2206 συνανήκουν και αποτελούν ένα αλτήρα.

⁶³⁶ Βλ. το ζεύγος αλτήρων από την Κόρινθο, από την Δωδώνη, το ζεύγος στο Βρετανικό Μουσείο, το ζεύγος στην Κοπεγχάγη, **(αρχ. κατ. Α 28, Α 21, Α 20 & Α 19)**, αλλά και τον αλτήρα του Επαινέτου, τον αλτήρα του Ευμέλου στους οποίους φαίνεται ότι η επιγραφή συνεχιζόταν και στον δεύτερο αλτήρα **(αρχ. κατ. Α 2 & Α 13)**. Μία πιθανή ανάλογη υπόθεση υποστηρίζεται από τους ανασκαφείς του θεάτρου της Σπάρτης, όπου βρέθηκαν δύο θραύσματα ενός ενεπίγραφου αλτήρα, ήτοι ότι δηλ. το όνομα του αναθέσαντος θα ήταν στον δεύτερο αλτήρα βλ. Morgan (2008-09, 29-31 ειχ. 46), υπόθεση, η οποία μάλλον δεν υιοθετείται από την πρόσφατη δημοσίευση του ευρήματος βλ. Pitt (2014-19, 127-132), παρά ταύτα όμως υποδεικνύει ότι η πρακτική ανάθεσης αμφοτέρων των αλτήρων ήταν σε χρήση **(αρχ. κατ. Α 10)**. Κατά ζεύγη φαίνεται ότι είχαν εναποτεθεί ως ταφικά κτερίσματα βλ. οι αλτήρες της Νέας Καλλιγράφειας και του Τάραντα **(αρχ. κατ. Α 18 & Α 22)**.

⁶³⁷ Πρόκειται για την περίπτωση του αλτήρα του Παϊτιάδα **(αρχ. κατ. Α 11)** πλησίον του οποίου βρέθηκε πανομοιότυπο τμήμα ανεπίγραφου αλτήρα, ο οποίος έχει θεωρηθεί ότι αποτελεί το άλλο μέρος του ζεύγος των αλτήρων, βλ. Woodward 1926, 251-253.

⁶³⁸ Μια τέτοια περίπτωση είναι πιθανό να αναγνωρισθεί στον αλτήρα του Ταχιστόλαου **(αρχ. κατ. Α 8)**, όπου κατά τον ανασκαφέα η ανάθεση ενός μόνου αλτήρα είναι πολύ πιθανή διότι το στρώμα ανεύρεσης των δύο συνανηρόντων τμημάτων του ήταν αδιατάρακτο από νεότερη επέμβαση, η δε αναθηματική επιγραφή είχε ολοκληρωθεί επί του ανευρεθέντος βλ. Μπόνιας 1985, 247.

⁶³⁹ Βλ. Guarducci 2008, 305.

Αιγίων της Λακωνίας, όπου στην γραμμένη «επί τα λαιά» λακωνική⁶⁴⁰ επιγραφή, αναφέρεται Ταχιστόλαφος Τιμαγέν(εν)ει ανέθηκε, ήτοι αναφέρεται το όνομα του αναθέτη στην ονομαστική, το όνομα της θεότητας σε πτώση δοτική και το ρήμα της προσφοράς ανέθηκεν, SEG 38 : 328 (αφ. κατ. Α 8). Το όνομα του αναθέτη υποδηλώνει ότι ούτος ήταν εξαιρετικός δρομέας (Ταχιστόλαος = ταχύς + λαός, δηλ. ο ταχύς μεταξύ του λαού), ενώ στο όνομα της θεότητας έχει παρεισφύσει μία διπλή γραφή της συλλαβής νε, και όπως επισημαίνει ο ανασκαφέας αυτό το σφάλμα ίσως οφείλεται στο ότι δεν είχε προηγηθεί «οδηγός» για την χάραξη της επιγραφής. Η θεότητα προς την οποία ανετέθη ο αλτήρας δεν είναι γνωστή από άλλη πηγή αλλά η δοτική πτώση και η ανάλυση του ονόματος, Τιμαγένης, ήτοι ο προστάτης του γένους μας οδηγεί στην λατρεία ενός τοπικού λακωνικού ήρωα. Ο αλτήρας, ο οποίος φερόταν από το δεξιό χέρι του άλτη, χρονολογείται με βάση στοιχεία της επιγραφής στο τελευταίο τέταρτο του 6^{ου} αιώνα π.Χ.⁶⁴¹ Η ανωτέρω συνήθης διατύπωση των αναθηματικών επιγραφών ενίοτε συντέμνεται και είναι δυνατόν να καταργηθεί α) το όνομα του αναθέτη β) το ρήμα της προσφοράς ως περιττό, γ) το όνομα της θεότητας προς την οποία ανατίθετο δοθέντος ότι αυτό ήταν γνωστό στους επισκέπτες του ιερού και δ) το ρήμα της ανάθεσης και το όνομα της θεότητας, στις αναθηματικές δε επιγραφές επί των αλτήρων εμφανίζονται και αυτές οι εκδοχές, και ειδικότερα : 1) στον μαρμάρινο αλτήρα του Παϊτιάδα από το ιερό της Χαλκιοίκου Αθηνάς στην Σπάρτη, αναφέρεται τῶι Ἀθαναίαι ; ο Παϊτιάδας , ήτοι παραλείπεται το ρήμα της προσφοράς και παραμένει το όνομα του αναθέτη στην ονομαστική και το όνομα της θεότητας σε πτώση δοτική, (SEG 11: 655) (αφ. κατ. Α 11). Η επιγραφή διατρέχει τα άκρα του αλτήρα και είναι γραμμένη με κυπήματα από μυτερό εργαλείο, τα δε γράμματα είναι ανομοιογενή στο μέγεθος με κυμαινόμενο ύψος από 1 εκ. έως 1,8 εκ. Το Ν είναι κατεστραμμένο γιατί βρίσκεται στην άκρη του λίθου, όπου ο αλτήρας έχει υποστεί ζημιά, το Θ έχει στο κέντρο του μία στιγμή ενώ και το δεύτερο Α έχει εν μέρει χαθεί λόγω θραύσης του αλτήρα. Όμως παρά τις ζημιές η ανάγνωση της επιγραφής είναι ασφαλής. Η μεν Jeffery τοποθετεί χρονικά την επιγραφή στην αρχή του 5^{ου} αιώνα π.Χ., άποψη με την οποία συμφωνεί και ο Hodkinson, σε αντίθεση με τον ανασκαφέα Woodward, ο οποίος με βάση την καμπύλη της οριζόντιας κεραίας του Π προτιμά να χρονολογήσει τον αλτήρα στον 6^ο αιώνα π.Χ. αναγνωρίζοντας συγχρόνως ότι η χρονολόγηση είναι δυσχερής. Είναι αξιοσημείωτο ότι πλησίον του ανεπιγραφου αλτήρα βρέθηκε πανομοιότυπο τμήμα ανεπιγραφου άλλου αλτήρα, τον οποίο ο ανασκαφέας

⁶⁴⁰ Το λακωνικό αλφάβητο αναγνωρίζεται από την μορφή του Χ το οποίο γράφεται ως Ψ, από την μορφή του συντομευμένου Σ και από το Θ το οποίο στο κέντρο του έχει σημείο σταυρού. Βλ. Jeffery 1990, 183.

⁶⁴¹ Μπόνιας 1985, 246 -253 και ο ίδιος 1998, 107-108.

θεώρησε ότι αποτελεί μέρος του άλλου αλτήρα του ζεύγους, ο οποίος είχε επίσης ανατεθεί,⁶⁴² **2)** Σε ένα λίθινο αλτήρα, διατηρούμενο σε καλή κατάσταση, ο οποίος παρεδόθη από κάτοικο της περιοχής Καυκανιάς Ολυμπίας, υπάρχει στην ανώτερη ακμή του επιγραφή «επί τα λαιά», η οποία διαβάζεται τα[α]θαν[αιαι] (*SEG* 48 : 537), ήτοι παραλείπεται το όνομα του αναθέτη και το ρήμα της προσφοράς, αναφέρεται δε μόνο της θεότητας σε πτώση δοτική. Ο αλτήρας χρονολογείται με βάση την επιγραφή στο δεύτερο μισό του 6^{ου} αιώνα π.Χ. και η ανάθεση του στην θεά Αθηνά θεμελιώνει την υπόθεση της ύπαρξης στην ευρύτερη περιοχή ενός ιερού αφιερωμένου στην θεά (**αρχ. κατ. Α6), 3)** Σε ένα αποσπασματικά σωζόμενο μαρμάρινο αλτήρα, του οποίου δεν σώζονται τα δύο πέρατα, προερχόμενου από το ιερό της Χαλκιοίκου Αθηνάς στην Σπάρτη (**αρχ. κατ. Α 7**), διατηρείται εν μέρει επιγραφή (*IG* V,1 216) γραμμένη «επί τα λαιά», η οποία αναφέρει Κλεοχα[ρ-], το οποίο προφανώς είναι το όνομα του αναθέσαντος, αποκαθιστάμενο κατά τον ανασκαφέα Woodward ως Κλεοχάρης, Κλεοχάρεια ή το πιο πιθανό Κλεόχα. Με δεδομένο ότι ο αλτήρας βρέθηκε στην περιοχή του ιερού της Αθηνάς, η αναγραφή του ονόματος της θεάς θεωρήθηκε περιττή. Η αρχαϊκή μορφή του Ε του οποίου οι κεραιές είναι λοξές αλλά και η μορφή του Χ η οποία ομοιάζει με το Ψ, υποδεικνύει μία χρονολόγηση στο τέλος του 6^{ου} αιώνα π.Χ. κατά τον Woodward ενώ η Jeffery τοποθετεί την επιγραφή στο τρίτο τέταρτο του 6^{ου} αιώνα π.Χ. όχι όμως με βεβαιότητα, **4)** Σε ένα αποσπασματικά σωζόμενο λίθινο αλτήρα, προερχόμενο από το ιερό του Μεσσαπίου Διός στην Τσακώνα Λακωνίας, από τον οποίο διατηρείται το τμήμα της «ιοιλιάς», σώζονται εν μέρει δύο σειρές μίας επιγραφής, «επί τα λαιά», η πρώτη των οποίων δεν έχει αναγνωσθεί ενώ στην δεύτερη σειρά διαβάζεται Κυνος[- -] (*SEG* 40 : 357), το οποίο φαίνεται ότι αποτελεί μέρος του κυρίου ονόματος του αναθέτη, όπως προτείνει ο ανασκαφέας H. W. Catling. Ο αλτήρας χρονολογείται με βάση την μορφή των γραμμάτων στο τέλος του 6^{ου} αρχή 5^{ου} αιώνα π.Χ. (**αρχ. κατ. Α 12), 5)**. Στην ανώτερη επιφάνεια ενός άλλου αλτήρα, ο οποίος διατηρεί μόνο το μεσαίο τμήμα του, και βρέθηκε το 1879 στην Νοτιοανατολική γωνία του Πελοπίου στην Ολυμπία, υπάρχει η επιγραφή ενός ονόματος, μάλλον του αναθέτη, η οποία αναφέρει Κοίρις (*IvO* 720). Όπως επισημαίνει η Jeffery, η επιγραφή αναγνώσθηκε αρχικά ως Κωδίας ή Κοιρίας και δεν αναγνωρίσθηκε ως λακωνική, ενώ εκείνη διαβάζει το όνομα Κοίρις, το οποίο θεωρεί ως το όνομα του ιδιοκτήμονα. Η άποψη της Jeffery προφανώς δεν αποκλείει την πιθανότητα ότι ο κύριος του αλτήρα τον ανέθεσε στο ιερό, όπως επισημαίνεται από τον

⁶⁴² Ατυχώς για τον δεύτερο αλτήρα δεν παρέχεται οιοδήποτε προσδιοριστικό στοιχείο, όπως διαστάσεις, βάρος κλπ. χαρακτηριζόμενος απλώς ως πανομοιότυπος.

Mann, πιθανότητα η οποία ενισχύεται από την λακωνική επιγραφή **(αρχ. κατ. Α 5)**,⁶⁴³ **6)** Ένας ενεπίγραφος σφαιροειδής αλτήρας, με διαστάσεις παρόμοιες με τους αλτήρες του Λιματίδα και του Παϊτιάδα, προορισμένος για το αριστερό χέρι του αθλητή, βρέθηκε πρόσφατα στον Κοσμά Κυνουρίας, όπου τοποθετείται το ιερό του Απόλλωνα Μαλεάτα. Στην επιφάνεια του αλτήρα υπάρχει αριστερόστροφη επιγραφή (*SEG* 65 : 216) στην οποία διαβάζεται το όνομα Τίρον, και με βάση την μορφή του Ν και του Ρ, η επιγραφή χρονολογείται στο τέλος του 7^{ου} αιώνα ή την αρχή του 6^{ου} αιώνα π.Χ., μια υπόθεση η οποία εάν είναι βάσιμη, τότε ο αλτήρας αυτός αποτελεί το πρωϊμότερο σωζόμενο παράδειγμα αλτήρα και δη ενεπίγραφου. Δοθέντος ότι στην γνωστή στήλη του Δαμόνωνος αναφέρεται η τέλεση γυμνικών αγώνων, τα Μαλεάτεια,⁶⁴⁴ είναι απολύτως αναμενόμενο να θεωρηθεί ότι ο αλτήρας αυτός ανετέθη από τον νικητή αθλητή Τίρωνα **(αρχ. κατ. Α 1), 7)** Ένας ενεπίγραφος σφαιροειδής αλτήρας προερχόμενος από την περιοχή της Καυκιανιάς Ηλείας, φέρει επιγραφή Λάβαξ, είναι πιθανόν να αποτελεί ανάθημα εάν προέρχεται από περιοχή ενός ιερού, χρονολογείται δε με βάση την επιγραφή στον 5^ο αιώνα π.Χ., **(αρχ. κατ. Α 14), 8)** Σε ένα αποσπασματικά σωζόμενο λίθινο αλτήρα από ένα αγροτικό ιερό στο Καστράκι Λακωνίας, περιοχή σχετιζόμενη με τις αρχαίες Ακριές, διατηρείται μέρος επιγραφής *SEG* 55 : 432, η οποία αναφέρει Νικ [- -] πιθανώς μέρος του ονόματος του αναθέτη. Η ανασκαφέας θεωρεί ότι είναι πολύ πιθανό ο αλτήρας να ανετέθη μετά από μία νίκη του αθλητή στο ιερό, μάλιστα δεν αποκλείει τον συσχετισμό του αναθέτη με τον Νικοκλή, πέντε φορές Ολυμπιονίκη από τις Ακριές Λακωνίας, οι νίκες του οποίου τοποθετούνται χρονικά περί το 100 π.Χ., ο τάφος του οποίου τοποθετείται εκεί από τον Παυσανία⁶⁴⁵ **(αρχ. κατ. Α 15)**.

Ειτός όμως από τις παραπάνω συντετμημένες επιγραφές υπάρχουν και επιγραφές εκτεταμένες και αυτές συνίστανται κυρίως **α)** στην αναφορά του ανατιθέμενου αντικειμένου, όπως ο αλτήρας του Επαινέτου **(αρχ. κατ. Α 2), β)** στην μνεία της αιτίας της προσφοράς, όπως ο αλτήρας της Ισθμίας όπου αναφέρεται η λέξη ευχόμενος **(αρχ. κατ. Α 3), γ)** στην προσθήκη άλλων στοιχείων, καταγωγή του αναθέτη, όπως στον αλτήρα στο ιερό του Νεμείου Διός **(αρχ. κατ. Α 4)**, ένα επίθετο της θεότητας προς την οποία ανατίθεται, όπως ο

⁶⁴³ Βλ. Mann 2001, 138 και σημ. 421. Η Jeffery θεωρεί αποφασιστικά στοιχεία για τον χαρακτηρισμό της επιγραφής ως λακωνικής αλλά και την χρονολόγησή του στον 6^ο αιώνα π.Χ. το σίγμα με τις έξι κεραίες καθώς και την έλλειψη του κόππα.

⁶⁴⁴ Βλ. Christesen 2019, 19.

⁶⁴⁵ Παυσανίας III. 22. 5. «Ακριᾶται δὲ καὶ ἄνδρα ποτὲ ὀλυμπιονίκην παρέσχοντο Νικοκλέα, ὀλυμπιάσι δύο ἀνελόμενον δρόμου νίκας πέντε ποιοῖται δὲ καὶ μνήμα τῷ Νικοκλεῖ τοῦ τε γυμνασίου μεταξύ καὶ τοῦ τείχους τοῦ πρὸς τῷ λιμένι.» Στην περιοχή των Ακριών έχει βρεθεί ένα τμήμα ενεπίγραφου βάλθρου, το οποίο έχει συσχετισθεί με τον τάφο του Νικοκλή. Βλ. Wace & Hasluck 1907-08, 162.

αλτήρας του Ευμέλου (**αρχ. κατ. Α 13**), τον τρόπο με τον οποίο κατακτήθηκε η νίκη εκ μέρους του αναθέτη, όπως στον αλτήρα του Αικματίδα (**αρχ. κατ. Α 9**), ενώ θα πρέπει να επισημανθεί ότι έμμετρες αναθηματικές επιγραφές, παρά το ότι αντλούν στοιχεία από ένα σύνολο κοινών εμπνευσμένων εκφράσεων, δεν ακολουθούν συγκεκριμένες διατυπώσεις αλλά τις περισσότερες φορές υπακούουν στην επίνοια του ποιητή,⁶⁴⁶ αλλά και στις ανάγκες του μέτρου, όπως ο αλτήρας του Ευμέλου (**αρχ. κατ. Α 13**). Είναι φανερό ότι η χάραξη των εκτεταμένων επιγραφών απαιτεί μεγαλύτερο χώρο και έτσι εμφανίζονται κυρίως σε ανατεθέντα ζεύγη αλτήρων, όπως ο αλτήρας του Επαινέτου, του Ευμέλου, στις περιπτώσεις των οποίων έχει θεωρηθεί με βεβαιότητα ότι η επιγραφή συνεχιζόταν και στον μη ανευρεθέντα αλτήρα του ζεύγους (**αρχ. κατ. Α2 και Α13**) αντίστοιχα. Οι αλτήρες οι οποίοι σώζουν εκτεταμένες αναθηματικές επιγραφές αναφερόμενοι με χρονολογική τάξη είναι :

1) ο μολύβδινος ενεπίγραφος αλτήρας, ο οποίος βρέθηκε το 1883 στην τρίτη πυρά θυσιών του Τελεστηρίου του ιερού της Ελευσίνας, θεωρείται από τους πρωϊμότερους και ο καλύτερα διατηρημένος από τον τύπο των μακρών αλτήρων, χρονολογούμενος στο δεύτερο τέταρτο του 6^{ου} αιώνα π.Χ.⁶⁴⁷ ταυτόχρονα δε αποτελεί και την αρχαιότερη εμφάνιση της λέξης *άλτήρ*⁶⁴⁸ (**αρχ. κατ. Α 2**). Έχει σχήμα παραλληλογράμμου, του οποίου οι μακρές πλευρές εισέχουν προκειμένου να διασφαλιστεί το σταθερό κράτημα από τον αθλητή και το βάρος του ανέρχεται σε 2.199 γραμμ.⁶⁴⁹ Η επιγραφή, IG I³ 988, είναι γραμμένη σε εξάμετρο βουστροφηδόν σε τρεις στίχους, δεν εμφανίζει προβλήματα ανάγνωσης και αναφέρει τα ακόλουθα : *χαλόμενος νίεσε-ν : Έπαινέτος h- όνεα τόδε : / ha-*

Ο Φίλιος εξέλαβε το τόδε ως τούδε και την τελευταία συλλαβή *ha-* σαν την αρχή της λέξης Άλώις, θεωρήσας ότι στην γιορτή αυτή τελούνταν γυμνικοί αγώνες, ενώ ο Wilamowitz διατύπωσε την άποψη ότι η συλλαβή *ha-* ήταν μία λανθασμένη επανάληψη του χαρακτήρα. Αντίθετα ο Kirchhoff αναγνώρισε ότι αυτά τα δύο γράμματα αποτελούσαν την αρχή ενός δεύτερου στίχου, ο οποίος θα συνέχιζε και στον δεύτερο αλτήρα, ο οποίος δεν σώζεται, και το τόδε αποτελεί τον δυϊκό αριθμό της αντωνυμίας οπότε θα πρέπει να διαβασθεί ως τώδε, μία άποψη η οποία επικράτησε έκτοτε στην έρευνα,

⁶⁴⁶ Βλ. Guarducci 2008, 307.

⁶⁴⁷ Ο Moretti 1953, αρ.1, ο οποίος καταλογογραφεί τις αγωνιστικές επιγραφές με χρονολογική τάξη, την τοποθετεί πρώτη στη σειρά και αναφέρει ότι είναι πρωϊμότερη από την επιγραφή του Αικμεωνίδα, την οποία χρονολογεί στα 550/9 έως 546/5 π.Χ., αλλά όχι τόσο πολύ και θεωρεί υπερβολικά πρώιμη την χρονολόγηση στην αρχή του 6^{ου} αιώνα π.Χ. Ο Clinton 2008, 29, θεωρεί ότι μία χρονολόγηση στο δεύτερο τέταρτο του 6^{ου} αιώνα π.Χ. αποτελεί την πιο πιθανή εκδοχή.

⁶⁴⁸ Βλ. Knoepfler 1994, 371.

⁶⁴⁹ Το βάρος του αλτήρα είχε αρχικά προσδιορισθεί σε 1.888 γραμμ. (βλ. Gardiner 1910, 299), μία μέτρηση, η οποία συνέχισε να εμφανίζεται στην βιβλιογραφία μέχρι το 1953 όταν ο Moretti 1953, αρ.1 προσδιόρισε το βάρος σε 2.199 γραμμ., αναφορά η οποία έκτοτε παρέμεινε στην βιβλιογραφία.

και οδηγεί στο ασφαλές συμπέρασμα ότι είχαν ανατεθεί και οι δύο αλτήρες στο ιερό.⁶⁵⁰ Η αναφορά της αντωνυμίας τότε είναι αξιοσημείωτη διότι ο αναθέσας με την χρήση της αποδίδει σημαίνοντα ρόλο στην χρήση των αλτήρων του για την επίτευξη της νίκης του, οπότε διαθέτουμε μία πρωτογενή πηγή αλλά και μία απάντηση στο ερώτημα εάν και κατά πόσο επιβοηθητική ήταν η χρήση των αλτήρων στο άλμα ήδη στην πρωίμη αυτή περίοδο. Ο Moretti υποστηρίζει ότι το αγώνισμα στο οποίο ανεδείχθη νικητής ο Επαίνετος δεν ήταν το πένταθλο, το οποίο στην επιγραφή θα ήταν δυνατό να προσδιορισθεί με την λέξη πέντε ή τα πέντε, αλλά το απλό άλμα, και για τον λόγο αυτό η επιγραφή χρησιμοποιεί την αντωνυμία τότε ενώ οι αγώνες στους οποίους έλαβε μέρος ο Επαίνετος ήταν τα Ελευσίνια.⁶⁵¹ Η ανάθεση των αλτήρων στο ιερό αποδεικνύεται και αντικειμενικά διότι μεταξύ του δεκάτου και του ενδεκάτου γράμματος της δεύτερης σειράς υπάρχει μία οπή στο εσωτερικό της οποίας διατηρούνται υπολείμματα ενός καρφιού, με το οποίο ο αλτήρας θα προσηλωνόταν στον τοίχο του ιερού,

2) ο αποσπασματικά σωζόμενος ενεπίγραφος αλτήρας από το ιερό της Ισθμίας, ο οποίος θεωρείται μεταξύ των πρωϊμότερων αυτού του είδους (**αρχ. κατ. Α 3**). Πρόκειται για ένα αλτήρα, διατηρούμενο περίπου κατά το ήμισυ, το υλικό του οποίου είναι κόκκινος - γκριζος λίθος με έντονα ίχνη φωτιάς, εντάσσεται δε στην κατηγορία με τα πεπλατυσμένα έμβολα.⁶⁵² Η επιγραφή εκτείνεται και στις δύο πλευρές του διατηρούμενου τμήματος στην Α όψη είναι γραμμένη βουστροφηδόν και συνεχίζει στην Β όψη «επί τα λαιά», είναι δε σημαντική γιατί περιέχει την παλαιότερη μαρτυρία για το πένταθλο και εάν δεχθούμε την αποκατάσταση του Ebert και για το αγώνισμα της πάλης ενώ ταυτόχρονα μας παρέχει σημαντικές πληροφορίες για το πρόγραμμα των Ισθμίων, εάν βεβαίως θεωρηθεί ότι πρόκειται για ανάθεση στο ιερό όπου διεξήχθη το αγώνισμα και δεν πρόκειται για ανάθημα στο ιερό της πατρίδας του νικητή ή ιερό στο οποίο είχε υποσχεθεί την ανάθεση. Ο αλτήρας βρέθηκε στα ερείπια του Αρχαϊκού Ναού του Ποσειδώνα και ο τύπος των γραμμάτων, όπως το ιώτα, με τέσσερις ανοικτές και επιμήκεις κεραίες σε τεθλασμένη γραμμή παραπέμπει στην περίοδο 580-575 π.Χ., συγκρινόμενος με αντίστοιχες επιγραφές στους πίνακες από τα Πεντεσιούφια.⁶⁵³ Η ανάγνωση και η αποκατάσταση της επιγραφής (SEG 18 : 140, 22 : 207 και 29 : 337) είναι δυσχερής και έχουν προταθεί πιθανές αποκαταστάσεις, τα σωζόμενα γράμματα των δύο όψεων της επιγραφής είναι τα εξής :

⁶⁵⁰ Για τις ανωτέρω απόψεις βλ. Eleusis I, 9.

⁶⁵¹ Moretti 1953, αρ.1.

⁶⁵² Βλ. Ebert 1972, 31 -35.

⁶⁵³ Βλ. Broneer 1959, 323.

Α σειρά : ε πενταφεθλέων νικά

Β σειρά : αιον δφιν [1-2] ιδ' εύχόμενο[ς]

Ο Broneer, θεωρεί ότι η λέξη πενταφεθλέων αποτελεί μία παραλλαγή της ποιητικής λέξης *πεντάθλιον*, η οποία απαντάται στον Πίνδαρο και για την λέξη νικά πιστεύει ότι είτε παρέμεινε ημιτελής είτε και πιο πιθανό ότι αποτελεί την προστακτική του ρήματος. Σχετικά με το όνομα του αναθέτη προτείνει ότι θα πρέπει να αναγνωρισθεί στην αρχή της δεύτερης σειράς με την κατάληξη αιον ή και πλέον πιθανό στην αρχή της πρώτης σειράς με την κατάληξη ε, ενώ για την θεότητα προς την οποία είχε ανατεθεί θεωρεί ότι ίσως ήταν ο Μελικέρτης – Παλαιών δοθέντος ότι στο μέσο της δεύτερης σειράς όπου και λείπουν ένα ή και δύο γράμματα διαβάζει ινοίς ένα τύπο τον οποίο ερμηνεύει ως τον καταγόμενο από την Ινώ κατ' αντιστοιχία με το Λητόϊος ή Λητοΐδης. Η Guarducci⁶⁵⁴ επισημαίνει αρχικά τον αποσπασματικό χαρακτήρα της επιγραφής, η οποία στην Α όψη είναι ιαμβική και στην Β δακτυλική, θα συνεχιζόταν και στον δεύτερο αλτήρα, ο οποίος θα είχε ανατεθεί. Απορρίπτει τις προτάσεις του Broneer με τις σκέψεις ότι η υπόθεση για τον Μελικέρτη είναι εξεζητημένη και κυρίως απαιτεί την επανάληψη του δε ενώ για το νικά πιστεύει ότι μία προστακτική έγκλιση είναι εκτός πλαισίου μιας αναθηματικής επιγραφής, προτείνει δε την πιθανότητα μετά το νικά να υπήρχε ένα ιώτα, οπότε θα έχουμε την δοτική νικαι ή ένα ν οπότε θα έχουμε την αιτιατική νικαν ή ακόμη η κατάληξη σε οπότε θα έχουμε το ρήμα νικάσε οπωσδήποτε ένα ρηματικό τύπο ή ουσιαστικό το οποίο συνδέεται με την αιτία της ανάθεσης δηλ. την νίκη.⁶⁵⁵ Σχετικά με το πενταφεθλέων θεωρεί ότι ίσως είναι η μετοχή του ρήματος πενταθλέω και θα αναφέρεται στον αναθέτη, αναγνωρίζει δε την αντωνυμία σοι πριν το ευχόμενος, το οποίο θα αναφερόταν στον Ποσειδώνα, και αποκαθιστά την δεύτερη γραμμή ως αιον δφιν [σοι] ιδ' εύχόμενο[ς]. Ο Ebert⁶⁵⁶ συμφωνεί στο ότι η προστακτική νικά δεν έχει θέση στην αναθηματική επιγραφή και αποκαθιστά την μετοχή νικάσας ενώ αποκαθιστά την αρχή της πρώτης σειράς ως [μνάμα μ]ε, ήτοι αποτελώ μνημείο, η πλέον δε σημαντική διαφοροποίηση της πρότασης του συνίσταται στο ότι στην αρχή της δεύτερης σειράς διαβάζει [μαί δέ παλ]αίον δφιν, ήτοι θεωρεί ότι ο αναθέτης πέραν της νίκης στο πένταθλο ήταν νικητής και δύο φορές στην πάλη. Αυτή την υπόθεση του Ebert περί αναφοράς και διπλής νίκης στην πάλη αποδέχεται και ο Knoepfler⁶⁵⁷ ενώ ο Hansen

⁶⁵⁴ Guarducci 1959-60, 284-287.

⁶⁵⁵ Για την πιθανότητα η λέξη νικά να εκφράζει την επιθυμία ή την βεβαιότητα για την νίκη, βλ. Valavanis 2016α, 391-396.

⁶⁵⁶ Βλ. Ebert 1972, 31.

⁶⁵⁷ Βλ. Knoepfler 1994, 371-2.

προτείνει ότι το όνομα της θεότητας αναφερόταν στην αρχή της αναθηματικής επιγραφής με την μορφή της κλητικής [πόντιε, ένα από τα επίθετα του Ποσειδώνα. Η Gebhard αναφερόμενη στον συγκεκριμένο αλτήρα θεωρεί ότι πέραν της νίκης του πεντάθλου, η επιγραφή αναφέρεται και σε δύο προγενέστερες νίκες και συμπεραίνει ότι ήταν πολύτιμο ανάθημα δοθέντος ότι ήταν αποθηκευμένο στον θησαυρό του ναού μαζί με χρυσά και αργυρά αναθήματα, χάλκινα αγαλμάτια, και καταλήγει ότι αποτελεί την πρωϊμότερη απόδειξη περί τέλεσης αγώνων στο ιερό, αν και επισημαίνει ότι δεν είναι δυνατόν να γνωρίζουμε εάν οι αθλητικές νίκες του αναθέτη είχαν επιτευχθεί σε άλλο τόπο.⁶⁵⁸ Εν κατακλείδι ανεξαρτήτως των προτάσεων αποικατάστασης της επιγραφής, οι οποίες άλλωστε δεν είναι δυνατόν να επιβεβαιωθούν, είναι βέβαιο ότι διαθέτουμε ένα αλτήρα, ο οποίος χρονολογείται στην τρίτη δεκαετία του 6^{ου} αιώνα π.Χ., επεγράφη δε και ανετέθη στο ιερό από ένα αθλητή Κορίνθιο, όπως προσδιορίζει η γραφή, μετά από νίκη του στο πένταθλο, το οποίο οπωσδήποτε υποδηλώνεται με τον αλτήρα, ίσως και στην πάλη ενώ η μετοχή ευχόμενος μας παρέχει την εκπλήρωση της ανάθεσης,

3) Ο αποσπασματικά σωζόμενος αλτήρας από το ιερό του Νέμειου Δία, ο οποίος ανακαλύφθηκε το 1998 στην επίχωση της ανατολικής πλευράς του πρώιμου Σταδίου φέρει εκτεταμένη επιγραφή (**αρχ. κατ. Α 4**).⁶⁵⁹ Πρόκειται για ένα αλτήρα, κατασκευασμένο από χρωματιστό μάρμαρο βαθυγάλανης απόχρωσης, διατηρούμενος σχεδόν κατά το ήμισυ, και ανήκοντος στον σφαιροειδή –πελοποννησιακό τύπο, προορισμένος για το αριστερό χέρι του αλτή. Η αναθηματική επιγραφή, SEG 65 : 202, διατηρείται σε τρία τμήματα. Το πρώτο μέρος είναι γραμμένο στην επιφάνεια του επίπεδου τμήματος διατηρεί το γράμμα όμικρον, το τελευταίο γράμμα του πατρωνυμικού του αναθέτη και ακολουθεί το εθνικό Σικυώνιος, ήτοι ο Σικυφόνιος. Το δεύτερο τμήμα είναι γραμμένο από την αριστερή γωνία μέχρι την λαβή περιλαμβάνει την μετοχή νικάσας και το τρίτο τμήμα το οποίο είναι γραμμένο στο άκρο του καμπύλου τμήματος αναφέρει ανέθεκε τῶι Δί τῶι Νεμέαι. Στο μη διατηρηθέν τμήμα δηλαδή μετά την μετοχή νικάσας, ο αναθέτης πιθανόν να ανέφερε το αγώνισμα στο οποίο είχε επιτύχει την νίκη του, όπως τα πέντε, ή πενταθέθλεον, προσθέτοντας πιθανώς το πόσες φορές είχε νικήσει ή ακόμη κάποιο άλλο προσδιοριστικό της νίκης του λ.χ. το ακονιτί όπως συμβαίνει στον αλτήρα του Αιματίδα. Το αλφάβητο είναι Σικυώνιο, όπως αυτό επιβεβαιώνεται από τα γράμματα της επιγραφής και αυτό συνάδει με την αναφορά του εθνικού ονόματος του αναθέτη. Ειδικότερα το έψιλον, το οποίο έχει μια

⁶⁵⁸ Βλ. Gebhard 2002, 230 σημ. 80,81 και 82.

⁶⁵⁹ Στην ίδια επίχωση βρέθηκε και ο με αριθμό ST 805 λίθινος - αποσπασματικά σωζόμενος και αυτός - ανεπιγραφος αλτήρας, του οποίου το άκρο είναι βολβώδες, όπως το χαρακτήρισε ο ανασκαφέας, (**αρχ. κατ. Α 37**) βλ. Miller 2015, 328-330 εικ. 68 α και β.

ιδιότυπη μορφή σαν X με δύο επιπλέον οριζόντιες κεραιές μία επάνω και μία κάτω, αποτελεί μία ιδιαιτερότητα του Σικυώνιου αλφάβητου και μάλιστα χρησιμοποιείται για το έψιλον αλλά και το ήτα.⁶⁶⁰ Η χρήση του χαρακτηριστικού έψιλον καθώς επίσης η παρουσία του κόππα και του δίγαμμα μας οδηγούν σε μία χρονολόγηση στον 6^ο αιώνα π.Χ. δοθέντος δε ότι το 573 π.Χ. θεωρείται ως η χρονολογία της έναρξης των αγώνων στην Νεμέα, μας παρέχεται ένα *terminus post quem* και ούτω ο αλτήρας τοποθετείται στο δεύτερο τέταρτο του 6^{ου} αιώνα π.Χ.⁶⁶¹

4) ο ενεπίγραφος αλτήρας, ανάθημα του Λακεδαιμόνιου Αικματίδα στο ιερό της Ολυμπίας, κατασκευασμένος από πράσινο λίθο Ταυγέτου, διατηρείται σε πολύ καλή κατάσταση, κατατάσσεται στον τύπο των σφαιροειδών αλτήρων, προορίζεται για το δεξιό χέρι του αθλητή, και το μεγάλο βάρος του, ανερχόμενο σε 4.629 γραμμ., αποτελεί ένα πειστικό επιχείρημα ότι ο συγκεκριμένος αλτήρας δεν ήταν χρηστικός αλλά είχε κατασκευασθεί ευθύς εξ αρχής προς ανάθεση (**αρ. κατ. Α 9**). Η επιγραφή, *SEG* 11:1227, η οποία θεωρείται λακωνική με βάση το ανοικτό προς τα αριστερά ημικύκλιο σαν διαχωριστικό σημείο,⁶⁶² διατηρείται καθ' ολοκληρίαν αρχίζει δε από το εμπρόσθιο αριστερό άκρο του αλτήρα, διατρέχει το ανώτερο άκρο της καμπύλης επιφάνειας του, ακολούθως μεταστρέφεται και συνεχίζει στην επιφάνεια της άλλης πλευράς του αλτήρα, ακολουθώντας και πάλι την καμπύλη καταλήγει στο άκρο του αλτήρα, αναφέρει δε τα εξής :

Αικματίδας)Λακεδαιμόνιος)νικῶν ἄ-
νέθεικε) τὰ πέντε) ἄσκιονικεῖ.

Το κείμενο της επιγραφής αλλά και το περιεχόμενό της εμφανίζει ενδιαφέρον και δη : **α)** η επιγραφή μέχρι και το ρήμα *ἀνέθεικε* είναι ἔμμετρα και μετά σε πεζό **β)** η χρήση του επιρρήματος *ακονικεῖ*, το οποίο αποδίδεται ως *ασκιονικεῖ*, και η ακριβής έννοια του **γ)** η χρήση του όρου *Λακεδαιμόνιος* ως εθνικό όνομα του αναθέτη και **δ)** το ζήτημα εάν η επιγραφή συνεχιζόταν ή όχι στον πιθανώς ανατεθέντα και αριστερό αλτήρα. Ως προς το πρώτο ερώτημα δεν έχει δοθεί απάντηση άλλωστε υπάρχει και διαφωνία ως προς το μέτρο της επιγραφής καθώς άλλοι μελετητές το θεωρούν δακτυλικό οκτάμετρο σε αντίθεση με τον Ebert, ο οποίος το θεωρεί εξάμετρο,⁶⁶³ ενώ όπως παρατηρεί ο Knoepfler οι τρεις λέξεις οι οποίες ακολουθούν το ρήμα *ἀνέθεικε* δεν είναι δυνατόν να ενταχθούν στον δακτυλικό

⁶⁶⁰ Βλ. Jeffery 1990, 138, Guarducci 2008, 106.

⁶⁶¹ Βλ. Miller 2015, 483.

⁶⁶² Βλ. Jeffery 1990, 184, η οποία θεωρεί την παρένθεση σαν τοπικό λακωνικό χαρακτηριστικό και την παρουσία του στον αλτήρα σαν μία από τις πρωιμότερες τοποθετώντας την στο τρίτο τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ.

⁶⁶³ Βλ. Ebert 1972, 52.

ρυθμό.⁶⁶⁴ Η χρήση του επιρρήματος άσκονικτεί, αντί του συνήθους άκονικτεί, έχει δικαιολογηθεί από την Jeffery σαν ένα πιθανό σφάλμα της μετάθεσης του ακονιστεί, αν και η ίδια δέχεται ότι αυτό δεν μαρτυρείται αλλά η ρίζα κονισ- απαντάται σε συγγενείς λέξεις όπως κόνισμα ή κόνιμα.⁶⁶⁵ Όμως δεδομένου ότι ο αλτήρας κατασκευάστηκε εξ αρχής προς ανάθεση και επομένως η επιγραφή χαράχθηκε επιμελώς η εμφιλοχώρηση σφάλματος δεν θα ήταν αναμενόμενη, όπως δε παρατηρεί ο Ebert η εσφαλμένη χάραξη εμφανίζεται παράξενη και δεν υπάρχει μια εξήγηση βασισμένη σε γλωσσικά κριτήρια.⁶⁶⁶ Αντίθετα ο Wachter, προσπαθεί να εντοπίσει γλωσσικές ερμηνείες στην εκφορά του επιρρήματος άσκονικτεί, την οποία συνδέει με το ρήμα σκυνίζω, το οποίο σύμφωνα με τον Ησύχιο σημαίνει λακτίζω, η έννοια του οποίου σχετίζεται με το πεδίο της μάχης αλλά και με τους γυμνικούς αγώνες.⁶⁶⁷ Η αναφερόμενη άκονικτεί νίκη του Αικματίδα είναι η πρωϊμότερη αναφορά για μία νίκη αυτού του είδους,⁶⁶⁸ παρουσιάζει όμως ενδιαφέρον να τοποθετηθεί το θέμα αυτό στα πλαίσια του πεντάθλου, δηλαδή να προσδιορισθεί η φάση κατά την οποία επετεύχθη η άκονικτεί νίκη. Ο Ebert δεν αποκλείει την περίπτωση η άκονικτεί νίκη του Αικματίδα, του οποίου το όνομα σημαίνει ακαταπόνητος,⁶⁶⁹ να επετεύχθη χωρίς να εμφανισθούν οι αντίπαλοι του είτε διότι η παρουσία του προκαλούσε τον φόβο των αντιπάλων του ή ακόμη διότι οι αντίπαλοι του είχαν αποκλεισθεί λόγω μη έγκαιρης προσέλευσης είτε εξ άλλου λόγου.⁶⁷⁰ Η άποψη αυτή ότι δηλ. η άκονικτεί νίκη του Αικματίδα επετεύχθη ευθύς εξ αρχής και ουδέν αγώνισμα του πεντάθλου διεξήχθη προϋποθέτει ότι όλοι οι μέλλοντες να διαγωνισθούν αθλητές, οι οποίοι θα ήσαν τουλάχιστον δέκα τον αριθμό, είτε ότι θα απέφευγαν να αγωνισθούν ως αντίπαλοι του Αικματίδα, είτε αποκλείστηκαν για κάποιο άλλο λόγο, μία προϋπόθεση η οποία εμφανίζεται ως εξαιρετικά απίθανη να συμβεί. Έχω την άποψη ότι στην συγκεκριμένη περίπτωση η άκονικτεί νίκη του Αικματίδα θα πρέπει να επετεύχθη κατά την διάρκεια της διεξαγωγής των αγωνισμάτων του πεντάθλου και είναι πιθανόν να είχαν ήδη διεξαχθεί τα τέσσερα πρώτα αγωνίσματα και

⁶⁶⁴ Βλ. Knoepfler 1994, 371, ο οποίος όπως αντιλαμβάνομαι χρησιμοποιεί την λέξη rythme για να προσδιορίσει το μέτρο.

⁶⁶⁵ Βλ. Jeffery 1990, 191 σημ. 4 Ο Moretti (1953- 16) δεν τοποθετείται στο ζήτημα αυτό, αρκούμενος στην επισήμανση ότι δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο όρος άσκονικτεί είναι ισοδύναμος του όρου άκονικτεί ή άκονικτεί ενώ η Πέππα - Δελμούζου (1989 αρ.148) αναφέρει «Η ιδιαιτερότητα στο λάθος άσκονικτεί (αντί για το συνηθισμένο άκονικτεί) έχει αποδοθεί σε μετάθεση των συμφώνων», αποδεχόμενη προφανώς την άποψη της Jeffery.

⁶⁶⁶ Βλ. Ebert 1963, 7 σημ. 1.

⁶⁶⁷ Βλ. Wachter 1995, 155 -169.

⁶⁶⁸ Ο όρος αυτός αναφέρεται μεταγενέστερα στην επιγραφή *Syll.*³ 36A των Δελφών στην οποία μνημονεύονται οι νίκες του διάσημου Θάσιου αθλητή Θεαγένη, ενώ στην γραμματεία εμφανίζεται το πρώτον στο έργο του Θουκυδίδη (4.73.2) κατά την εξιστόρηση των γεγονότων του 424 π.Χ. στην περιοχή των Μεγάρων.

⁶⁶⁹ Το όνομα Αικματίδας παράγεται από το ἄικμητος και σημαίνει ο ακαταπόνητος βλ. Wachter 1995, 162.

⁶⁷⁰ Βλ. Ebert 1963, 7.

υπολειπόταν η διεξαγωγή του πέμπτου αγωνίσματος, ήτοι της πάλης, προκειμένου να αναδειχθεί ο νικητής, όπου και ο αντίπαλος του Αικματίδα δεν προσήλθε να αγωνισθεί επειδή προφανώς θεώρησε ότι δεν είχε οιαδήποτε πιθανότητα επικράτησης. Όμως δεν θα πρέπει να αποκλεισθεί και η περίπτωση η ακονιτεί νίκη του Αικματίδα να επετεύχθη πριν το τελευταίο αγώνισμα της πάλης διότι η έννοια του ακονιτεί είναι συμβατή και με άλλα αγωνίσματα όπως ο δρόμος σταδίου και το άλμα και δεν είναι απαραίτητο να συνδέεται αποκλειστικά με τα βαρέα αθλήματα.⁶⁷¹ Η χρήση του επιθέτου Λακεδαιμόνιος, ως προσδιοριστικού της καταγωγής του Αικματίδα, δεν θα πρέπει να ξενίζει, άλλωστε χρησιμοποιείται ευρέως στους καταλόγους νικητών,⁶⁷² παρά το ότι ο όρος Λακεδαιμόνιος δεν είναι πάντοτε σαφής καθόσον άλλοτε σημαίνει μόνο τους πολίτες, άλλοτε συμπεριλαμβάνει και τις άλλες τάξεις.⁶⁷³ Έτσι τίθεται το ερώτημα εάν είναι δυνατόν, συνεπεία αυτής της αναφοράς, να υποθεθεί ότι ο Αικματίδας δεν συμπεριλαμβανόταν στους *ομοίους*. Η προσφυγή στον Πausανία προς διερεύνηση αυτού του ζητήματος δεν είναι επιβοηθητική διότι, πλην του Ευτελίδα, νικητή στην πάλη και στο πένταθλο παιδών κατά την 38^η Ολυμπιάδα, ήτοι το 628 π.Χ., τον οποίο ονομάζει Σπαρτιάτη (VI. 15. 8) όλους τους λοιπούς εκ Σπάρτης νικητές τους αποκαλεί Λακεδαιμόνιους και μάλιστα τον ίδιο Ευτελίδα σε άλλο χωρίο (V.9.1) τον ονομάζει Λακεδαιμόνιο.⁶⁷⁴ Εάν γίνει δεκτό ότι ο Αικματίδας υπήρξε παππούς του μετέπειτα επίσης Ολυμπιονίκη και νικητή στο αγώνισμα του τεθρίππου, Αναξάνδρου, όπως έχει υποθεθεί από την έρευνα, καθόσον στο επίγραμμα του τελευταίου αναφέρεται ότι ο παππούς του υπήρξε νικητής στο πένταθλο, τότε θα πρέπει να δεχθούμε ότι ο Αικματίδας ήταν εκ των *ομοίων*, διότι άλλως δεν θα είχε την δυνατότητα ο εγγονός του να εκτρέφει αγωνιστικούς ίππους, μία δραστηριότητα, η οποία ήταν εξαιρετικά

⁶⁷¹ Είναι χαρακτηριστικό ότι κατά τον 2^ο αιώνα μ.Χ. μαρτυρείται επιγραφικά ακονιτί νίκη σε αγώνα δόλιχου δρόμου. Βλ. σχετικά Moretti 1953 αριθμ. 76.

⁶⁷² Βλ. όλως ενδεικτικά τις επιγραφές IG V 2 549, και την 525 Επιγραφή Ωρωπού.

⁶⁷³ Βλ. McDowell, 1988, 50. Ο Σακελλαρίου (IEE T. B' 262) αναφερόμενος στους δύο όρους αναφέρει ότι δεν ήταν συνώνυμοι καθόσον ο όρος Λακεδαιμόνιοι περιελάμβανε και τους περιοίκους, οι οποίοι δεν αποκαλούνταν ποτέ Σπαρτιάτες. Βλ. επίσης την εκ μέρους του Θουκυδίδου χρήση των όρων Σπαρτιάτης και Λακεδαιμόνιος στην λεγομένη παρέμβαση του Πausανία και Θεμιστοκλή, βιβλίο I, 128 -138 καθώς και την σχετική μελέτη του Westlake (1977, 95-110). Αξιοσημείωτη είναι η εκ μέρους του Θουκυδίδου χρήση των όρων σχετικά με τον αριθμό των αιχμαλώτων της Σφακτηρίας όπου αναφέρει ότι εκ των 292 αιχμαλώτων οι 120 είναι Σπαρτιάτες και οι λοιποί χαρακτηρίζονται ως Λακεδαιμόνιοι, όμως αυτό δεν αποτελεί αποφασιστικό στοιχείο διότι είναι γνωστό ότι και οι περιοίκοι στρατεύονταν, Θουκ. 4.38. 5 « τούτων ζώντες έκομισθησαν όκτώ άποδέοντες τριακόσιοι, οί δέ άλλοι άπέθανον. και Σπαρτιάται τούτων ήσαν τών ζώντων περι εΐκοσι και έκατόν.»

⁶⁷⁴ Πausανίας VI. 15.8 «Σπαρτιάτη δέ Ευτελίδα γεγονασιν έν παισι νΐκαι δύο έπί τής όγδόης και τριακοστής όλυμπιάδος πάλης, ή δέ έτέρα πεντάθλου» και V.9.1 «πένταθλόν τε γάρ παιδών έπί τής όγδόης όλυμπιάδος και τριακοστής έτέθη, και έπ' αύτώ τόν κότινον Ευτελίδα Λακεδαιμονίου λαβόντος ούκέτι άρεστά Ήλείοις ήν πεντάθλους έσέρχεσθαι παΐδας».

δαπανηρή,⁶⁷⁵ την οποία και προφανώς μόνο τα πλουσιότερα και πλέον εξέχοντα πρόσωπα της κοινωνίας ήταν δυνατόν να επωμισθούν. Πράγματι ο Πausανίας αναφερόμενος στην νίκη του Αναξάνδρου σε αγώνα τεθρίππου και τον ανδριάντα του, επισημαίνει ότι στο επίγραμμα αναγραφόταν ότι ο πατέρας του πατέρα του είχε αναδειχθεί νικητής στο πένταθλο.⁶⁷⁶ Η νίκη του Αναξάνδρου τοποθετείται από τον Moretti στην 80^η Ολυμπιάδα, ήτοι το 428 π.Χ.⁶⁷⁷ και η αντίστοιχη νίκη του Αικματίδα περί το 500 π.Χ. Άλλως εάν υποθεθεί ότι ο Αικματίδας δεν συμπεριλαμβανόταν στην τάξη των *όμοίων* τότε θα πρέπει να αποσυνδεθεί από τον Ανάξανδρο. Ως προς το ζήτημα της ανάθεσης και του δεύτερου αλτήρα, οι μελετητές συμφωνούν ότι θα είχε ανατεθεί αλλά διαφωνούν για το εάν η επιγραφή θα συνεχιζόταν και στον δεύτερο αλτήρα. Ο Moretti θεωρεί πιθανή την ανάθεση και του αριστερού αλτήρα καθώς και την συνέχιση της επιγραφής⁶⁷⁸ αντίθετα ο Ebert ενώ θεωρεί την ανάθεση και του άλλου αλτήρα πιθανή, δεν πιστεύει ότι η επιγραφή θα συνεχιζόταν στον άλλο αλτήρα το μεν διότι η επιγραφή είναι αυτοτελής το δε διότι όπως σημειώνει μετά το *άσσκονικτεί* υπάρχει ανεπίγραφος χώρος.⁶⁷⁹ Η Πέππα - Δελμούζου θεωρεί ότι η επιγραφή διακόπτεται απότομα και ούτω θα συνέχιζε και στον άλλο αλτήρα.⁶⁸⁰ Θεωρώ ότι είναι πιθανόν να είχε ανατεθεί και ο αριστερός αλτήρας όμως η επιγραφή δεν θα συνεχιζόταν στον άλλο αλτήρα και την άποψη αυτή στηρίζω στο ότι η επιγραφή είναι πλήρης μάλιστα δε κλείνει με το επίρρημα *άσσκονικτεί* και φυσικά δεν ήταν ανάγκη να αναφερθεί η θεότητα προς την οποία απευθυνόταν η ανάθεση, αφού είχε ανατεθεί στο πλέον προβεβλημένο ιερό του Διός. Δεν συμμερίζομαι την άποψη του Ebert, ο οποίος βλέπει ανεπίγραφο χώρο μετά το επίρρημα, αντίθετα φαίνεται ότι δεν υπήρχε επάρκεια χώρου από το γεγονός ότι το Α του ρήματος *άνεθεκε*, έχει χαραχθεί επάνω στην μεταστροφή της επιγραφής από την μία πλευρά προς την άλλη, αποκομμένο από το υπόλοιπο ρήμα, το οποίο στην άλλη πλευρά αρχίζει *νέθεκε*, και αυτό καταδεικνύει ότι ο χαράκτης προσπαθούσε να εκμεταλλευθεί όλο τον

⁶⁷⁵ Για το τεράστιο κόστος εκτροφής αγωνιστικών ίππων και την αναγκαία κατοχή μεγάλης εγγείου ιδιοκτησίας βλ. Hodkinson 2000, 412 επ.

⁶⁷⁶ Βλ. Πausανία VI. 1.7. «Ανάξανδρος μὲν ἄρματι ἀνηγορεύθη πρῶτος, τὸ δὲ ἐπίγραμμα φησι τὸ ἐπ' αὐτῷ τοῦ πατρὸς τοῦ Ἀναξάνδρου πρότερον ἔτι στεφανωθῆναι τὸν πατέρα πεντάθλω».

⁶⁷⁷ Ο Moretti (1957, 106) θεωρεί ότι θα πρέπει να είχε μεσολαβήσει αρκετό χρονικό διάστημα για τις δύο γενιές, με την ορθή επισήμανση ότι η νίκη του Αναξάνδρου θα ήταν δυνατόν να επιτευχθεί όταν ήταν ακόμη και στην τρίτη ηλικία ενώ αντίθετα ο Αικματίδας θα πρέπει να ήταν νέος όταν πέτυχε την νίκη στο πένταθλο, ενώ για τον συλλογισμό του αυτό θεωρεί δεδομένη την επισήμανση του Πausανίας ότι οι Λακεδαιμόνιοι ασχολήθηκαν με την εκτροφή ίππων μετά τα Περσικά (Πausανίας VI. 2.1) καθώς και ότι δεν έχουμε κατά το πρώτο μισό του 5^{ου} αιώνα π.Χ. άλλο γνωστό νικητή στο πένταθλο από την Σπάρτη. Με την χρονολόγηση του Moretti συμφωνεί και ο Hodkinson 2000, 419 πιν. 12.

⁶⁷⁸ Βλ. Moretti 1953 αρ. 8.

⁶⁷⁹ Βλ. Ebert 1972, 52.

⁶⁸⁰ Βλ. Πέππα - Δελμούζου 1989 αρ.148 στο *Πνεύμα και Σώμα*.

διαθέσιμο χώρο, μία πρακτική, η οποία δεν θα ήταν αναγκαία εάν η επιγραφή συνεχιζόταν και στον δεύτερο αλτήρα.

5) Ο ανακαλυφθείς το 2008 αποσπασματικά σωζόμενος λίθινος αλτήρας από την Ακρόπολη της Σπάρτης, διατηρεί μέρος της αναθηματικής επιγραφής (**αφ. κατ. Α 10**)⁶⁸¹ είναι κατασκευασμένος από τον πρασινωπό λίθο Ταυγέτου, διατηρείται σχεδόν κατά το ένα τρίτο,⁶⁸² και ανήκει στον σφαιροειδή –πελοποννησιακό τύπο. Το τμήμα ανακαλύφθηκε στις επιχώσεις του Ρωμαϊκού θεάτρου της Σπάρτης αλλά εύλογα θεωρείται ότι προέρχεται από την Ακρόπολη και την περιοχή του ιερού της Χαλκιοίκου Αθηνάς. Από τον αλτήρα διατηρείται το ένα άκρο του και τμήμα της λαβής, χωρίς όμως να καθίσταται δυνατόν να προσδιορισθεί εάν αντιστοιχούσε στο δεξιό ή αριστερό χέρι. Η επιγραφή, *SEG* 59 : 388, η οποία είναι γραμμένη και στις δύο όψεις του θραύσματος αποκαθίσταται ως εξής : [- -] πιο Μικᾶς Ἄθια [ι] Α [-] [Ἐ] στάθε[- - -]. Ο δημοσιεύσας την επιγραφή προτείνει δύο πιθανές εκδοχές ανάγνωσης κυρίως ως προς το πρώτο τμήμα της και σύμφωνα με την πρώτη αναγνωρίζει το όνομα του αναθέσαντος Μικᾶς, το όνομα της θεότητας προς την οποία ανετέθη Ἄθια και ένα τύπο του ρήματος ἰστημι, όπως ἔστάθη ἢ ἄ[νε]στάθε. Κατά την δεύτερη εκδοχή στην αρχή μπορεί να αναγνωρισθεί μία μετοχή του ρήματος νικάω, όπως νικάσας μία ανάγνωση η οποία προϋποθέτει όμως να δεχθούμε ότι ο χαράκτης έκανε λάθος και έγραψε το μ αντί του ν καθώς και ότι παρέλειψε το τελικό ς της μετοχής, ενώ η ύπαρξη ενός αορίστου χρόνου χωρίς χρονική αύξηση όπως νικάσα προϋποθέτει και πάλι την λανθασμένη χάραξη του ν σε μ. Με τα δεδομένα αυτά φαίνεται ότι προκρίνει την πρώτη εκδοχή παρά το γεγονός ότι το όνομα Μικᾶς δεν απαντάται στην Λακωνία αλλά στην Θάσο κατά την Ελληνιστική περίοδο.⁶⁸³ Ως προς την θεότητα προς την οποία ανετέθη προτείνεται η Αθηνά με το προσωνύμιο Ἀσία, η λατρεία της οποία μας παραδίδεται από τον Πausανία στην Λακωνική πόλη Λα,⁶⁸⁴ και ενώ η ανάθεση στην θεά με την αναγραφή του προσωνυμίου δεν είναι άγνωστη, θα πρέπει να αιτιολογηθεί γιατί ο αναθέτης δεν προσέφερε το ανάθημα στον Ναό της Αθηνάς Ἀσίας στον Λα αλλά τον ανέθεσε στο ιερό της Χαλκιοίκου Αθηνάς. Μία πιθανή εξήγηση είναι ότι ο αναθέτης είχε μεν ευχηθεί προς την Αθηνά Ἀσία, ίσως την θεότητα του τόπου καταγωγής του, αλλά μετά την επιτυχία του, ανέθεσε τον αλτήρα στο ιερό της Χαλκιοίκου Αθηνάς προκειμένου η νίκη του να αποκτήσει

⁶⁸¹ Βλ. Pitt 2014-19, 127 – 132.

⁶⁸² Ο δημοσιεύσας την επιγραφή R. Pitt είχε την ευγενή καλοσύνη να απαντήσει σε σχετικό ερώτημα μου περί του βάρους του σωζόμενου τμήματος του αλτήρα ότι ατυχώς κατά τον χρόνο της ανασκαφής δεν είχε καταγραφεί.

⁶⁸³ Ο Christesen 2019, 105, φαίνεται ότι προκρίνει την πρώτη εκδοχή.

⁶⁸⁴ Πausανίας III. 24. 6-7 «ἔστι δὲ ἓν τοῖς ἔρειπίοις ναὸς Ἀθηνᾶς ἐπίκλησιν Ἀσίας, ποιῆσαι δὲ Πολυδεύκη καὶ Κάστορά φασιν ἀνασωθέντας ἐκ Κόλχων».

μεγαλύτερη δημοσιότητα χωρίς όμως να παραλείψει να μνημονεύσει την Αθηνά Ασία στην επιγραφή. Μια άλλη πιθανή εκδοχή θα ήταν να υπήρχε κάποια συλλατρεία στο ιερό της Χαλκιοίκου Αθηνάς. Ο ρηματικός τύπος του ίστημι ενώ θα ήταν αποδεικτός στην περίπτωση της ανίδρυσης ενός ανδριάντα δεν φαίνεται να συνάδει με την ανάθεση ενός αλτήρα ή ζεύγους εκτός εάν γίνει δεκτό ότι το ανάθημα είχε τοποθετηθεί επί ενός βάρθρου ή στήλης. Θα πρέπει να επισημανθεί ότι στην πρώτη ανασκαφική αναφορά της εύρεσης του αλτήρα⁶⁸⁵ αναφέρεται το μιν ότι το όνομα του αναθέτη δεν διασώζεται και ότι ίσως να ήταν στον δεύτερο αλτήρα, μία εκδοχή πιθανή, το δε ότι η ανάθεση συνδέεται με μία νίκη στους Ολυμπιακούς αγώνες, μια υπόθεση, η οποία όμως δεν στηρίζεται σε καμιά ένδειξη. Η επιγραφή με βάση τα γράμματα και δη το έψιλον με την κατακόρυφη κεραία να συνεχίζει προς τα κάτω και το θήτα με την σιγμή στο κέντρο (η σιγμή δεν διατηρείται αλλά θεωρείται υπάρχουσα) χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 6^{ου} αιώνα ή στο πρώτο τέταρτο του 5^{ου} αιώνα π.Χ.

6) ο ενεπίγραφος αλτήρας του Ευμέλου, ο οποίος εξετέθη το πρώτον στην επιστημονική κοινότητα το 1994⁶⁸⁶ (αρ. κατ. Α 13) εμφανίζει ιδιαιτερότητες το μιν διότι είναι ο μόνος γνωστός κατασκευασμένος από χαλκό το δε διότι πέραν της αναθηματικής επιγραφής, φέρει και επιγραφή ιδιοκτησίας, ταυτόχρονα δε διαθέτει και μια εξαιρετική εγχάραιτη διακόσμηση, οπωσδήποτε όμως η αδυναμία της μελέτης του εντός του αρχαιολογικού του πλαισίου και η αντίστοιχη αποστέρηση σημαντικών πληροφοριών, είναι εξαιρετικά δυσάρεστο γεγονός.⁶⁸⁷ Ο αλτήρας έχει κατασκευασθεί με την μέθοδο του «χαμένου κεριού» κάτι το οποίο αποδεικνύεται από την υπάρχουσα κυκλική οπή η οποία υπάρχει στο τέλος της λαβής και η οποία είναι πρωτότυπη και δεν δημιουργήθηκε με εκ των υστέρων διάτρηση. Ο αλτήρας κατατάσσεται αναμφίβολα στον «επιμήκη» τύπο αλλά έχει εξελιχθεί από τον αρχέγονο τύπο του αλτήρα του Επαινέτου, και εμφανίζει το ένα άκρο με καμπύλο σχήμα ενώ το άλλο είναι τετράγωνο. Ο αλτήρας του τύπου, όπου το «έμβολο» αποδίδεται τετραγωνισμένο απεικονίζεται σε πολλές αγγειογραφίες, οι οποίες έχουν αποδοθεί στον Δούρη,⁶⁸⁸ μία προτίμηση οποία είχε ήδη επισημανθεί από τον Jüthner,⁶⁸⁹ υπάρχουν δε αρκετά τέτοια παραδείγματα, όπου οι απεικονιζόμενοι αλτήρες ομοιάζουν

⁶⁸⁵ Βλ. Morgan 2008-09, 29 -31 εικ. 46.

⁶⁸⁶ Εξετέθη στην έκθεση με τίτλο « In Pursuit of the Absolute Art of the Ancient World from the George Ortiz Collection», η οποία έλαβε χώρα στην Royal Academy of Arts του Λονδίνου το 1994.

⁶⁸⁷ Ο Knoepfler, ο οποίος εκλήθη από τον συλλέκτη να μελετήσει την επιγραφή εκφράζει την λύπη του για την έλλειψη «pedigree» του αντικειμένου και επισημαίνει την αποστέρηση πολύτιμων πληροφοριών, βλ. Knoepfler 1994, 337.

⁶⁸⁸ Η δράση του Δούριδος τοποθετείται χρονικά στις τέσσερις πρώτες δεκαετίες του 5^{ου} αιώνα π.Χ. βλ. Boardman 1985, 161.

⁶⁸⁹ Βλ. Jüthner – Brein 1968, 167.

απολύτως με τον αλτήρα της Συλλογής Ortiz.⁶⁹⁰ Ο αλτήρας έχει βάρος 1.847 γραμμ.⁶⁹¹ και από τις διαστάσεις του είναι αξιοσημείωτο το ιδιαίτερα λεπτό του πάχος, ανερχόμενο μόλις σε 1,55 εκ., το οποίο επιβεβαιώνει και την εμφάνιση στην αγγειογραφία απεικονίσεων όπου οι άλλες κρατούν δύο αλτήρες συγχρόνως στο ίδιο χέρι,⁶⁹² αυτή δε η παρατήρηση είναι δυνατόν να οδηγήσει στην θεμελίωση της άποψης ότι αλτήρες κατασκευασμένοι από χαλκό δεν ήσαν ασυνήθεις παρά το μοναδικό σωζόμενο παράδειγμα, κάτι άλλωστε το οποίο είναι δυνατόν να αποδοθεί στην ανακύκλωση του χαλκού. Η κυκλική οπή δεν εξυπηρετούσε την ανάθεση, όπως θα ήταν δυνατόν να υποθέσει κανείς, αλλά την ανάρτηση στον χώρο του Γυμνασίου, όπως άλλωστε μας υποδεικνύουν πολλές παραστάσεις της αγγειογραφίας,⁶⁹³ κάτι το οποίο δεν συνέβαινε με τους λίθινους ή μολύβδινους αλτήρες, οι οποίοι απεικονίζονται πολλές φορές επί του εδάφους. Η ανάρτηση των αλτήρων όπως φαίνεται από τις παραστάσεις γινόταν συχνά με την χρήση ενός ιμάντα, τα άκρα του οποίου ήταν δεμένα στα άκρα της λαβής των αλτήρων χωρίς να υπάρχει τουλάχιστον ορατή μία οπή για την διέλευση του ιμάντα. Επειδή η οπή στον συγκεκριμένο αλτήρα βρίσκεται τοποθετημένη ακριβώς στον άξονα του κάτω άκρου της διακοσμημένης επιφάνειας δίδεται η εντύπωση ότι και οι δύο αλτήρες του ζεύγους αιωρούνταν από ένα και μόνο καρφί, επικαλυπτόμενοι στην κορυφή ο ένας με τον άλλο με την βοήθεια της λεπτότητας των οργάνων.⁶⁹⁴ Ο αλτήρας πέραν των δύο επιγραφών, διαθέτει επίσης μία επιμελημένη εγχάραικτη διακόσμηση, η οποία προσομοιάζει με «δωρική ζωφόρο» αποτελούμενη από τέσσερις γραμμές, διατασσόμενες σε ζεύγη ανά δύο, οι οποίες διατρέχουν το άκρο του αλτήρα αλλά και το τετράγωνο τμήμα του. Στο διάκενο μεταξύ των γραμμών αυτών υπάρχουν σε κανονικά διαστήματα σύνολα αποτελούμενα από τρεις κάθετες γραμμές, τα οποία μοιάζουν με τρίγλυφα, με αποτέλεσμα το σύνολο των οριζοντιών και καθέτων γραμμών να θυμίζει έντονα δωρική ζωφόρο. Στο τετράγωνο τμήμα του αλτήρα απεικονίζεται ένας εγχάραικτος πετεινός

⁶⁹⁰ Βλ. μια ερυθρόμορφη κύλικα στην Βασιλεία Antikenmuseum und Sammlung Ludwig, KA425, μία ερυθρόμορφη κύλικα στο Βερολίνο Antikensammlung: F2283.

⁶⁹¹ Το βάρος του αλτήρα κινείται στα πλαίσια των μέσων όρων των σωζομένων αλτήρων και όπως παρατηρεί ο Knoepfler (1994, 350) ο οποίος έκανε ακριβή μέτρηση βάρους, θεωρεί ότι το αρχικό βάρος του αλτήρα σε 1.900 γραμμ. συνυπολογίζοντας και τις μικρές φθορές του.

⁶⁹² Βλ. χαρακτηριστικά μία ερυθρόμορφη κύλικα ζωγραφισμένη με τον τρόπο του Ονήσιμου στο Musée du Louvre, G 288 καθώς επίσης και ένα Παναθηναϊκό αμφορέα του ζ. του Κλεοφράδη, Antikensammlung 1456, Munich.

⁶⁹³ Βλ. το μετάλλιο μιας κύλικας του Ονήσιμου στην Βοστώνη, Museum of Fine Arts 01.8021, καθώς επίσης και το αποσπασματικά σωζόμενο μετάλλιο μιας κύλικας ζωγραφισμένης με τον τρόπο του ζ. του Αντιφώντος στο Musée du Louvre CP 11372.

⁶⁹⁴ Ο Knoepfler (1994, 360) προτείνει την λύση αυτή και στο σχετικό λήμμα του καταλόγου της παραπάνω έκθεσης, βλ. σημ. 686, και απεικονίζει σε ένα σακρίφημα αναρτημένους τους δύο αλτήρες με εν μέρει επικάλυψη των δύο λαβών, όπου υπάρχουν οι οπές με αποτέλεσμα τα τετράγωνα μέρη των αλτήρων να εφάπτονται. Θεωρώ ότι ενώ το σακρίφημα ορθά αποτυπώνει την ανάρτηση των αλτήρων με το ίδιο καρφί, αντίθετα η αποτύπωση με την επαφή των τετραγώνων τμημάτων των δύο αλτήρων είναι εσφαλμένη καθόσον στην περίπτωση αυτή τα τετράγωνα των αλτήρων θα αλληλοκαλύπτονταν τουλάχιστον εν μέρει.

τοποθετημένος σε ένα μικρό βάθρο, όμοιο με το σχήμα της ζωφόρου, να στέκεται στο ένα πόδι ενώ το άλλο είναι λίγο υψωμένο, είναι δε προφανές ότι στην εικόνα του πετεινού θα πρέπει να αναγνωρίσουμε το σύμβολο του αγωνιστικού πνεύματος, μία άποψη, η οποία έχει χρησιμοποιηθεί για να δικαιολογήσει την παρουσία των πετεινών επί των κιόνων στους Παναθηναϊκούς αμφορείς,⁶⁹⁵ αλλά και την συχνή παρουσία του σε επισημάτα ασπίδων.⁶⁹⁶ Ταυτόχρονα όμως ο πετεινός αποτελεί το πλέον αγαπημένο πτηνό της αθηναϊκής νεολαίας καθόσον συχνά απεικονίζεται στην αγγειογραφία η παρακολούθηση αγώνων πετεινών σαν προσφιλές θέαμα, συνηθίζεται δε και ως δώρο μεταξύ των νέων.⁶⁹⁷ Η αναθηματική επιγραφή, η οποία είναι γραμμένη ακριβώς κάτω από την «δωρική ζωφόρο», διατρέχει το διάστημα από την οπή του αλτήρα μέχρι την κεφαλή του πετεινού, έχει δε γραφεί μετά το πέρας της εγγάριας διακόσμησης του αλτήρα, όπως αυτό προκύπτει από το γεγονός ότι τα τρία τελευταία γράμματα της επιγραφής συνωθούνται ακριβώς πάνω από το κεφάλι του πετεινού. Η αναθηματική επιγραφή, *SEG* 44 : 1552, η οποία είναι σε εξάμετρο, αναφέρει *κᾶμ' ἄνεθεκ' Εὐμέλος ἑκαβόλοι Ἀπόλλωνι* ενώ η επιγραφή ιδιοκτησίας, η οποία έχει χαραχθεί επί τα λαϊά στον μόλις 1,55 εκ., πάχους χώρο, κάτω από το τετράγωνο τμήμα του αλτήρα αναφέρει *ευμέλιος ἔμι*. Και οι δύο επιγραφές φαίνεται ότι είναι σύγχρονες εμφανίζουν μία οξεία και βαθειά χάραξη, ενώ δε και γράμματα τα οποία είναι κοινά και στις δύο επιγραφές παρουσιάζουν ακριβώς την ίδια μορφή, όπως το Ε, Λ, Μ, Σ και Υ. Μερικά γράμματα παρέχουν ενδείξεις πρωϊμότητας όπως το Σ με τρεις τεθλασμένες κεραίες, το Θ με σταυρό στο κέντρο καθώς και η πλάγια εγκάρσια κεραία του Α. Ο Knoepfler με βάση αυτά τα στοιχεία και λαμβάνοντας υπόψη τον αλτήρα και την διακόσμηση του σαν σύνολο τοποθετεί την επιγραφή στο πρώτο μισό του 5^{ου} αιώνα π.Χ. και κοντά στο διάστημα 470-460 π.Χ.⁶⁹⁸ Σχετικά με την απόδοση της επιγραφής σε μια συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή εμφανίζονται προβλήματα καθόσον ελλείπουν τα χαρακτηριστικά γράμματα, τα οποία θα ήταν δυνατόν να οδηγήσουν σε μία περιοχή, όπως το Φ, το Ψ και το Χ. Ο Knoepfler κατέληξε δια του αποκλεισμού διαφόρων άλλων περιοχών, ότι πρόκειται για μία επιγραφή, η οποία πρέπει να αποδοθεί στην περιοχή της Θεσσαλίας, και αποφασιστικό

⁶⁹⁵ Ο Beazley (1993,115) χρησιμοποιεί ένα απόσπασμα (αριθ. 53) του ποιητή Ίωνα, στο οποίο εκθειάζεται το αγωνιστικό και μαχητικό πνεύμα των πετεινών « οὐδ' ὄ γε σῶμα τυπεῖς διφυεῖς τε κόρας ἐπιλάθεται ἀλκᾶς, ἀλλ' ὀλιγοδρανέων φθογγάζεται », άποψη την οποία συμμερίζεται και ο Boardman (1991,191). Επίσης ο Tiverios (2007, 6) επισημαίνει ότι η παρουσία των πετεινών συμβολίζει το αγωνιστικό πνεύμα.

⁶⁹⁶ Βλ. ενδεικτικά μία ερυθρόμορφη στάμνο στο Μόναχο, Antikensammlung 1456, μία ερυθρόμορφη πελική στο Βρετανικό Μουσείο Ε 419 καθώς και μία ερυθρόμορφη κύλικα στο ίδιο Μουσείο 1978.0411.10

⁶⁹⁷ Βλ. ενδεικτικά παραστάσεις αγώνων μεταξύ πετεινών σε μία μελανόμορφη κύλικα στο Μουσείο του Λούβρου, Canino Collection F90 καθώς και σε μία λήκυθο λευκού βάζους στο ίδιο Μουσείο F 368, όπου απεικονίζεται προετοιμασία για ένα τέτοιο αγώνα. Σε μία ερυθρόμορφη στάμνο σε ιδιωτική Συλλογή της Λωζάνης απεικονίζεται η προσφορά πετεινού ως δώρο *BAPD* 201962.

⁶⁹⁸ Βλ. Knoepfler (1994, 366).

στοιχείο αποτέλεσε το όνομα του ιδιοκτήτη, το οποίο στην επιγραφή ιδιοκτησίας αποδίδεται ως *heumélion*. Με βάση την αρχή του στίχου της αναθηματικής επιγραφής και την παρουσία του *κᾶμ*, το οποίο εύλογα αναλύεται ως *και εμέ* υποδηλώνεται η ύπαρξη ενός ακόμη στίχου πριν από το *κᾶμ*, και ούτω ο Knoepfler οδηγήθηκε στην υπόθεση ότι είχε ανατεθεί και ο άλλος αλτήρας. Έτσι με την σκέψη αυτή και έχοντας υπόψη του τα παραδείγματα άλλων ενεπιγραφών αλτήρων, αποκατέστησε εντελώς υποθετικά την επιγραφή, η οποία θα ήταν γραμμένη στον μη ανευρεθέντα αλτήρα ως εξής : τόδ' ἔνεκ' Εὐμέλος πένταθλον Πυθοῖ ἔνικα.⁶⁹⁹ Είναι προφανές ότι πρόκειται για μια υπόθεση εργασίας, η οποία θα ήταν δυνατόν να αντιστοιχεί εν μέρει με την πραγματικότητα αλλά θα πρέπει να τονισθεί **α)** ότι η αναγραφή του αγωνίσματος στο οποίο νίκησε ο αθλητής δεν ήταν απαραίτητη αφού το ίδιο το ανατεθέν αντικείμενο αποτελούσε το λαλούν σύμβολο του πεντάθλου και **β)** ότι η αναγραφή του ιερού ή της θεότητας προς την οποία γινόταν η ανάθεση εμφανίζεται περιττή αφού ο θεατής ήταν ταυτόχρονα και επισκέπτης του ιερού.

Πέραν των αλτήρων επί των οποίων η ύπαρξη αναθηματικής επιγραφής είναι βεβαία, υπάρχουν και παραδείγματα όπου επί των αλτήρων αναγνωρίζεται η ύπαρξη γραμμάτων, χωρίς όμως να συνιστούν επιγραφές. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο αλτήρας, ο οποίος βρέθηκε στην περιοχή του ιερού της Ολυμπίας κατασκευασμένος από πράσινο λίθο, διατηρούμενος σε πολύ καλή κατάσταση, κατατάσσεται δε στον τύπο των σφαιροειδών αλτήρων και προορισμένος για το δεξιό χέρι του αθλητή, (**αρχ. κατ. Α 16**).⁷⁰⁰ Επί του αλτήρα αυτού έχουν αναγνωρισθεί τα γράμματα ΡΑ, η παρουσία των οποίων δεν έχει ερμηνευθεί, άλλωστε το εύρημα δεν έχει δημοσιευθεί. Δεν θα πρέπει να αποκλεισθεί η περίπτωση να πρόκειται για μία συντομογραφία σχετιζόμενη με τον ιδιοκτήτη. Στον ένα αλτήρα του ζεύγους μολύβδινων αλτήρων, οι οποίοι βρέθηκαν στο νεκροταφείο της αρχαίας Δικαίας στην Χαλκιδική (**αρχ. κατ. Α 18**), υπάρχει στο μέσο της μίας επίπεδης επιφάνειάς του ένα εγχάρακτο γράμμα Δ, η παρουσία του οποίου μάλλον προσδιορίζει τον αλτήρα τον οποίο θα έφερε με το δεξί του χέρι ο αλτης. Στον συγκεκριμένο τύπο αλτήρων δεν υπήρχε εργονομική λαβή προσαρμοζόμενη ειδικά στο αριστερό ή το δεξί χέρι αλλά ήταν δυνατόν οι αλτήρες να φέρονται με οποιοδήποτε χέρι. Στην συγκεκριμένη περίπτωση φαίνεται ότι ο χρήστης θεωρούσε ότι ο επισημασμένος με το γράμμα Δ αλτήρας προσαρμοζόταν

⁶⁹⁹ Βλ. Knoepfler 1994, 372.

⁷⁰⁰ Heilmeyer et al. 2012, 560 εικ. 15|6. Ο αλτήρας αυτός (Λ 190 β, **αρχ. κατ. Α 16**) εμφανίζει πολλές ομοιότητες με ένα άλλο αλτήρα (Λ 190 α, **αρχ. κατ. Α 17**), ο οποίος προέρχεται από το ιερό της Ολυμπίας, ήτοι το υλικό αμφοτέρων είναι ο ίδιος σκουρόχρωμος λίθος, οι διαστάσεις του ενός είναι σχεδόν πανομοιότυπες και η μόνη διαφοροποίηση είναι ότι ο με αριθμό Λ 190 α είναι βαρύτερος κατά 346 γραμμ. Παρά ταύτα αποκλείεται να αποτελούσαν ζεύγος διότι αμφότεροι προορίζονται για το δεξιό χέρι του αθλητή, ενώ πιθανότητα να προέρχονται από το ίδιο εργαστήριο παραγωγής εμφανίζεται έντονη.

καλλίτερα στο δεξί του χέρι και για τον λόγο αυτό τον είχε επισημάνει, κάτι το οποίο πιθανώς να συνδέεται με το γεγονός ότι ο επισημασμένος αλτήρας είναι κατά 120,6 γραμμ. βαρύτερος του άλλου.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα ζεύγος μολύβδινων αλτήρων, το οποίο φέρεται ότι προέρχεται από την Αθήνα ή τουλάχιστον αποκτήθηκε από εκεί στο μέσο του 19^{ου} αιώνα και έκτοτε φυλάσσεται στο Εθνικό Μουσείο της Κοπεγχάγης, το οποίο φέρει ανάγλυφη διακόσμηση καρυνοειδών (**αρχ. κατ. Α 19**). Πρόκειται για ένα ζεύγος μακρών αλτήρων, των οποίων το εμπρόσθιο έμβολο είναι κατά πολύ μεγαλύτερο, εκτεινόμενο προς τα κάτω, ενώ το κατά πολύ μικρότερο οπίσθιο τμήμα περιορίζεται σε μία ελαφρώς καμπύλη λαβή. Στο επίπεδο τμήμα του εμπροσθίου εμβόλου του ενός αλτήρα υπάρχει διακόσμηση ενός αστακού και στον άλλο μίας καραβίδας, τα οποία εξ όσων προκύπτει από τις διαθέσιμες φωτογραφίες είναι ανάγλυφα και όχι εγχάρακτα. Στο οπίσθιο τμήμα και προς το πέρας των αλτήρων μετά την λαβή υπάρχει μία βαθιά κοιλότητα στον πυθμένα της οποίας υπάρχει μια μικροσκοπική ανάγλυφη μορφή ενός γρύπα.⁷⁰¹ Οι αλτήρες παρά την κατασκευαστική ομοιότητά τους διαφέρουν κατά το βάρος καθόσον ο ένας ζυγίζει 1.611 γραμμ. ενώ ο άλλος 1.480, ήτοι υπάρχει διαφορά 131 γραμμ. η οποία δεν είναι δυνατόν να δικαιολογηθεί από τυχόν φθορές. Λόγω του ότι οι αλτήρες της Κοπεγχάγης έχουν μικρό βάρος και το μήκος τους είναι 16 εκ. και 16,6 εκ. αντίστοιχα, υποστηρίχθηκε ότι δεν θα ήταν δυνατόν να ήσαν χρηστικοί.⁷⁰² Όμως υπάρχει ένα στοιχείο το οποίο υποδεικνύει με ασφάλεια το αντίθετο, ήτοι ότι οι αλτήρες χρησιμοποιούνταν στο αγώνισμα του άλματος και δη ο βαρύτερος αλτήρας φέρει τρία γράμματα δεξ (SEG 44 : 1553), τα οποία προφανώς αποτελούν συντομογραφία της λέξης δεξιός, κάτι το οποίο φυσικά δεν θα είχε λόγο ύπαρξης εάν οι αλτήρες δεν χρησιμοποιούντο. Η ιδιαιτερότητα αυτή, ήτοι η χρήση του βαρύτερου αλτήρα με το δεξί χέρι του αθλητή παρατηρείται και στο ζεύγος των αλτήρων από την Δικαία της Χαλκιδικής και οπωσδήποτε θα είχε ενδιαφέρον να υπήρχαν και άλλα ζεύγη αλτήρων για να διερευνηθεί εάν αυτή η ιδιαιτερότητα εμφανίζεται και σε αυτά. Το ζεύγος των αλτήρων χρονολογείται με βάση την εξέλιξη του σχήματός τους αλλά και από την μορφή των τριών γραμμάτων στις πρώτες δεκαετίες του 5^{ου} αιώνα π.Χ.

Από τις ανασκαφικές έρευνες στην Ακρόπολη της αρχαίας Σπάρτης προέρχονται και δύο τμήματα λίθινων αλτήρων, τα οποία δεν έχουν δημοσιευθεί και δεν συνανήκουν,⁷⁰³

⁷⁰¹ Παλαιότερα είχε αναγνωρισθεί στην κοιλότητα η μορφή ενός αιλουροειδούς αλλά θα πρέπει να δώσουμε βαρύτητα στην άποψη του Knoepfler (1994, 355) ο οποίος είχε την δυνατότητα να εξετάσει τα αντικείμενα.

⁷⁰² Βλ. Jüthner – Brein 1968, 169 σημ. 29.

⁷⁰³ Πρόκειται για τα με αριθμούς 4756 και 5296 τμήματα αλτήρων του Αρχαιολογικού Μουσείου Σπάρτης. Σημειωτέον ότι κατά την συνοπτική καταγραφή των μεταλλικών αντικειμένων – ευρημάτων από την ανασκαφή

φαίνεται όμως από τα σωζόμενα μέρη ότι ανήκουν στον πελοποννησιακό τύπο και οπωσδήποτε επιτείνουν την πεποίθηση ότι το μεγαλύτερο μέρος των σωζομένων αλτήρων προέρχεται από την Πελοπόννησο, διαπίστωση η οποία ίσως υποδηλώνει την έντονη σχέση των πελοποννησίων αθλητών με το πένταθλο.⁷⁰⁴

Θα πρέπει να αναφερθεί ότι στο ιερό της Ελευσίνας έχουν βρεθεί δύο ενεπίγραφα μαρμάρινα θραύσματα, τα οποία ένα μέρος της έρευνας θεωρεί συνανήκοντα και αποτελούντα αναθηματική επιγραφή σχετιζόμενη με το αγώνισμα του άλματος σε αντίθεση με την άποψη άλλων ότι πρόκειται μεν περί αναθέσεως μη σχετιζόμενη όμως με αθλητική δραστηριότητα. Η επιγραφή, *IG I³ 992*, εκτείνεται και στα δύο θραύσματα, στο πρώτο αναφέρεται — — —ομενος παῖ[ς — — —] και στο δεύτερο ἀνέθεκ[εν — — —]. Ούτω ο Kirchhoff και ο Moretti συμπληρώνουν χαλλ]όμενος παι[δας νικον ἀνέθεκ[εν — — —] ενώ ο Raubitschek αποκαθιστά εὐχ]όμενος παι[δων]. Μάλιστα ο Moretti με βάση την επιγραφή αυτή και την αποκατάσταση την οποία προτείνει επιχειρηματολογεί για την διεξαγωγή άλματος παιδων στα Ελευσίνα ως αυτοτελούς αγώνισματος με την σκέψη ότι δεν θα ήταν δυνατόν να διεξάγεται πένταθλο παιδων στα Ελευσίνα κατά την εποχή χρονολόγησης του αλτήρα του Επαινέτου, ήτοι κατά την περίοδο των ετών 580 -570 π.Χ. διότι ήδη στην Ολυμπία εισήχθη το έτος 628 π.Χ. και διεξήχθη μόνο άπαξ.⁷⁰⁵ Ως προς το θέμα εάν η επιγραφή επί των δύο αυτών θραυσμάτων σχετίζεται με το αγώνισμα του άλματος, οι μεν Kirchhoff, Moretti και Lazzarini συμφωνούν περί αυτού, ο Raubitschek διαφωνεί και προτείνει άλλη αποκατάσταση κατά τα ανωτέρω. Ο Clinton θεωρεί δε ότι παρά την ομοιότητα της γραφής των δύο θραυσμάτων, η διαφορά καμπυλότητας μεταξύ τους καθιστά απίθανη την περίπτωση να συνανήκουν.⁷⁰⁶

στην Ακρόπολη της Σπάρτης κατά τα έτη 1924/5, οι ανασκαφείς αναφέρουν μεταξύ άλλων και την παρουσία ενός μολύβδινου αντικειμένου, το οποίο χαρακτηρίζουν ως αλτήρα αλλά με ερωτηματικό και χωρίς να δίδεται οιοδήποτε άλλο στοιχείο, βλ. σχετικά Woodward and Hobling 1924/5, 248.

⁷⁰⁴ Βλ. ανωτέρω σημ. 627 και 628.

⁷⁰⁵ Όμως το επιχείρημα αυτό δεν είναι πειστικό διότι η διεξαγωγή του πεντάθλου παιδων μαρτυρείται επιγραφικά στα Παναθήναια και σε άλλους τοπικούς αγώνες, βλ. παραπάνω σημ. 288, 289 και 616.

⁷⁰⁶ Βλ. I Eleusis 4 & 5.

III. ΣΤΛΕΓΓΙΔΕΣ

3.1. Ορισμός και ετυμολογία : Η στλεγγίδα (*στλεγγίς*) είναι ένα όργανο με την χρήση του οποίου οι αθλητές απέξεαν από το σώμα τους, μετά την άσκηση ή τον αγώνα, τον ρύπον, ο οποίος είχε δημιουργηθεί από τον ιδρώτα, την άμμο, αλλά και το έλαιο με το οποίο είχαν προηγουμένως καλύψει το σώμα τους. Η λέξη στλεγγίς εμφανίζεται αρχικά μόνη στις πηγές⁷⁰⁷ και αργότερα ακολουθούν τα ρήματα στλεγγίζομαι και αποστλεγγίζω. Στην αρχαία γραμματεία ο όρος στλεγγίς εμφανίζεται το πρώτον σε ένα απόσπασμα του Αριστοφάνη, προερχόμενο από το πρώτο του έργο, χαμένο τώρα, με τίτλο *Δαιταλείς*, το οποίο διδάχθηκε το 427 π.Χ. αργότερα δε ο ίδιος ποιητής χρησιμοποιεί τον όρο στην κωμωδία *Θεσμοφοριάζουσαι*, το οποίο διδάχθηκε το 411 π.Χ., με μία διαφορετική όμως έννοια, αυτή της αρύταινας, προφανώς για τις ανάγκες του έργου.⁷⁰⁸ Η ετυμολογία του όρου παραμένει ασαφής και προβληματική⁷⁰⁹ και είναι χαρακτηριστικό ότι είναι η μόνη λέξη στην ελληνική γλώσσα στην οποία εμφανίζεται αυτή η ασυνήθιστη ομάδα των τριών συγκεκριμένων συμφώνων.⁷¹⁰

3.2. Υλικό : Πληροφορίες για το υλικό κατασκευής των στλεγγίδων παρέχονται από την αρχαία Γραμματεία αλλά η βασική πηγή πληροφόρησης για το υλικό και την εξέλιξη της μορφής τους αποτελούν τα ανασκαφικά ευρήματα. Η συντριπτική πλειονότητα από τις σωζόμενες στλεγγίδες είναι κατασκευασμένες είτε από χαλκό είτε από σίδηρο, και σε ιδιαίτερα σπάνιες περιπτώσεις με συνδυασμό και των δύο μετάλλων,⁷¹¹ οι οποίες προφανώς ήσαν χρηστικές, ενώ σε ταφικά σύνολα έχουν βρεθεί στλεγγίδες αργυρές,⁷¹² από

⁷⁰⁷ Chantraine P. 1057, στλεγγίς.

⁷⁰⁸ Πρόκειται για το με αριθμό 207 απόσπασμα από τους *Δαιταλείς*, «οὐδ' ἐστὶν αὐτῇ στλεγγίς οὐδὲ λήυθος» και τον με αριθμό 556 στ. από τις *Θεσμοφοριάζουσαι* «Ἐπεὶ τάδ' οὐκ εἴρηχ', ὄρθας, ὡς στλεγγίδας λαβοῦσαι ἔπειτα σιφωνίζομεν τὸν οἶνον». Για τον χρόνο διδασχίας των έργων βλ. Dover, 2000, 31 και 228 αντίστοιχα.

⁷⁰⁹ Σχετικά με την ετυμολογία της λέξης έχει υποθεθεί ότι πρόκειται περί δανείου από Ανατολικές γλώσσες βλ. Kotera- Feyer 1993, 14. Η Raubitschek (1998, 122) υποστηρίζει ότι η λέξη *στλεγγίς* δεν έχει ελληνική προέλευση και έκανε την εμφάνισή της στην αρχαία Ελληνική Γραμματεία στο δεύτερο ήμισυ του 5^{ου} αιώνα π.Χ., άποψη την οποία είχε ήδη παλαιότερα εκφέρει και ο Boardman (1971, 136).

⁷¹⁰ Είναι χαρακτηριστικό ότι η Kotera- Feyer (1993-18) υποστηρίζει ότι οι συνώνυμοι όροι *στεγγίς* και *σλεγγίς* επινοήθηκαν προκειμένου να διαλύσουν την ασυνήθιστη συνύπαρξη αυτών των τριών συμφώνων.

⁷¹¹ Σε δύο ταφές από το Μεταπόντιο έχουν βρεθεί στλεγγίδες, οι οποίες διαθέτουν σιδερένια λαβή και χάλκινη ξύστρα, ενώ μία άλλη παρόμοια στλεγγίδα εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Σιρίτιδος, (περιοχή αρχαίας Ηράκλειας) με αριθ. εισαγ. 45733. Βλ. σχετικά Prohászka 1998, 800 και σημ. 58.

⁷¹² Μία ασημένια στλεγγίδα της οποίας η λαβή είναι διακοσμημένη με μία Νίκη βρέθηκε το 1931 σε ένα τάφο στην Θεσσαλία, περιοχή Γκορίτσα, βλ. Béquignon 1931, 489, εικ. 18. Βλ. επίσης Παπαποστόλου 1990, 85, όπου αναφέρεται η ανεύρεση έξι αργυρών στλεγγίδων περασμένων σε κρύκο (Μουσείο Πατρών 3374) σε τάφο ο οποίος περιείχε κεραμική του τέλους του 2^{ου} - αρχή του 1^{ου} αιώνα π.Χ. και σελ. 127 όπου αναφέρονται τέσσερις αργυρές στλεγγίδες μαζί με ένα αργυρό αρύβαλλο σε κρύκο της ίδιας χρονικής περιόδου (Μουσείο Πατρών 2909-2013). Αργυρή στλεγγίδα βρέθηκε σε μία πλούσια κτερισμένη γυναικεία ταφή στο Κέρως της Κριμαίας, βλ. Kotera – Feyer 1993, 89 ενώ και μία άλλη αργυρή στλεγγίδα έχει βρεθεί σε γυναικεία ταφή

πηλό,⁷¹³ ελεφαντόδοντο, μόλυβδο, ήλεκτρο ακόμη και οστέινες στλεγγίδες.⁷¹⁴ Πέραν όμως αυτών έχουν βρεθεί και μικύλλες στλεγγίδες από γυαλί,⁷¹⁵ οι οποίες προφανώς δεν ήταν χρηστικές αλλά μάλλον θα χρησιμοποιούνταν είτε σαν παιχνίδια⁷¹⁶ είτε σαν αναθήματα. Ο Πλούταρχος μας παραδίδει ότι οι Σπαρτιάτες χρησιμοποιούσαν καλάμια αντί για μεταλλικές στλεγγίδες,⁷¹⁷ μια πληροφορία η οποία είναι δυνατόν να θεωρηθεί βάσιμη καθόσον το καλάμι λόγω της κυρτότητας του βλαστού, διαχωριζόμενο εγκάρσια, μπορεί να υποκαταστήσει την χρήση της στλεγγίδος, χωρίς να είναι αναγκαία η προσφυγή στο μεταλλικό εργαλείο, το οποίο θα είχε προφανώς σημαντικό κόστος, σε αντίθεση με τις μεγάλες ποσότητες των αυτοφυών καλαμιών στις παρόχθιες περιοχές του Ευρώτα. Ο Διόδωρος εκθέτοντας τα γεγονότα του τέλους του 5^{ου} αιώνα π.Χ. και αναφερόμενος στην ευμάρεια και τον πλούτο του Ακράγαντα μας πληροφορεί ότι οι πολίτες του χρησιμοποιούσαν στλεγγίδες αργυρές και χρυσές.⁷¹⁸

3.3. Μορφή, εξέλιξη και διαστάσεις : Η στλεγγίδα αποτελείται από μία λαβή και το κατώτερο τμήμα, την ξύστρα, το σχήμα της οποίας ήταν ημισεληνοειδές, κυρτό και με ελαφρώς κοίλο εσωτερικό, η οποία ήταν και το όργανο καθαρισμού και απόξεσης του ιδρώτα, της σκόνης και κυρίως του ελαίου με το οποίο ο αθλητής είχε προηγουμένως καλύψει το σώμα του. Η διατομή της λεπίδας της ξύστρας ήταν σχήματος ενός όχι πολύ κλειστού U, του οποίου και οι δύο απολήξεις ήταν ακονισμένες, προκειμένου το μεν να διευκολύνεται η ροή του αποξυόμενου μείγματος⁷¹⁹ το δε προκειμένου να αποξέουν το δέρμα και με τις δύο απολήξεις της λεπίδας.

στην πόλη του Λάτιου Volsinii, τώρα στο Μητροπολιτικό Μουσείο της Ν. Υόρκης, βλ. Massa- Pairault 1991, 197 εικ. 11.

⁷¹³ Μία πήλινη στλεγγίδα μήκους 24,5 εκ. προέρχεται από τάφο, τώρα στο Εθνικό Μουσείο της Villa Giulia αρ. ευρ. 6412 (Ambrosini αρ. 42 στο *Μεγάλη Ελλάς*), ενώ μία άλλη πήλινη στλεγγίδα μήκους 18,5 εκ. κατέχεται από την Akademisches Kunstmuseum της Βόννης, αρ. εισ. D 108, (Bartels αρ. 81 εικ. 33) (**αρχ. και Σ 19 και Σ 20**). Ο Τιβέριος (1984, 18-19) επισημαίνει ότι οι πήλινες στλεγγίδες δεν είχαν οιαδήποτε χρηστικότητα αλλά αποτελούσαν αναθήματα ή ταφικά κτερίσματα.

⁷¹⁴ Βλ. σχετικά Richter 1915, 294.

⁷¹⁵ Το Αρχαιολογικό Μουσείο του Τάραντα κατέχει δύο μικρογραφικές στλεγγίδες κατασκευασμένες από κυανό και λευκό γυαλί (αρ. εισαγ. 12044 και 12045 αντίστοιχα). Βλ. Schilardi 1977, 556 σημ. 3.

⁷¹⁶ Μία μικρή χάλκινη στλεγγίδα από την Κόρινθο (MF 2889) έχει ερμηνευθεί ως παιχνίδι καθόσον ήταν τόσο μικρή ώστε να αποκλείεται η χρήση της ακόμη και από ένα παιδί, βλ. Davidson 1952, 181. Επίσης σε μία παιδική ταφή στην περιοχή του Περιστερίου Αττικής έχει βρεθεί μία σιδηρένια στλεγγίδα μικρών διαστάσεων, αποσπασματικά σωζόμενη, βλ. Αγαλλοπούλου – Καλλιωντζή 1984, 32, την οποία η Πωλογιώργη (1988, 128 σημ. 62) θεωρεί ότι πιθανόν ήταν παιχνίδι. Δεν παρέχονται οι διαστάσεις της στλεγγίδας αλλά δοθέντος ότι η σαρκοφάγος είχε μήκος μόλις 0,95 μ. είναι βέβαιο ότι πρόκειται περί παιδικής ταφής, η οποία από την κεραμική του τάφου χρονολογείται στο τρίτο τέταρτο του 5^{ου} αιώνα π.Χ., οπότε η άποψη της Πωλογιώργη εμφανίζεται βάσιμη.

⁷¹⁷ Πλούταρχος, *Άποφθέγματα Λακωνικά* 239 B1 « Στλεγγίσιν ού σιδηραῖς ἀλλὰ καλαμίναις ἐχρῶντο ».

⁷¹⁸ Διόδωρος Σικελιώτης 13.82.8 «...ἔτι δὲ στλεγγισὶ καὶ ληκῦθοις ἀργυραῖς τε καὶ χρυσαῖς χρώμενοι.»

⁷¹⁹ Βλ. Bartels 2004, 46.

Αρχικά τα δύο αυτά τμήματα της στλεγγίδας προέρχονταν από ένα ενιαίο τμήμα λεπτού μετάλλου, το οποίο με κατάλληλη σφυρηλάτηση σχηματοποιείτο σε δύο διακριτά μέρη την λαβή και την ξύστρα,⁷²⁰ όμως λόγω της αναγκαίας λεπτότητας του ελάσματος ο κίνδυνος της διάβρωσης ήταν έντονος. Ούτω από τον 5^ο αιώνα π.Χ. και εντεύθεν τα περισσότερα σωζόμενα παραδείγματα είναι κατασκευασμένα από δύο χυτά τμήματα, λαβή και ξύστρα, η οποία μάλιστα αποκτά πλέον παχύτερο φύλλο, τμήματα, τα οποία συνδέονταν μεταξύ τους είτε με την χρήση ήλου είτε με συγκόλληση.⁷²¹ Η λαβή αρχικά είχε σχήμα ενός στρογγυλεμένου βρόχου, ο οποίος ήταν αρκετά ευρύς προκειμένου να εισέρχονται τα δάκτυλα του χρήστη και να κρατείται το όργανο με σταθερότητα και ασφάλεια αργότερα όμως η λαβή απέκτησε ορθογώνιο σχήμα και πλέον ο χρήστης έδραττε την λαβή με ολόκληρη την παλάμη του, αφήνοντας κενό μόνο για την αλυσίδα, η οποία χρησιμοποιείτο για την ανάρτηση της στλεγγίδας, συνήθως μαζί με τον αρύβαλλο.⁷²²

Η εξέλιξη της μορφής της λαβής αποτελεί στοιχείο χρονολόγησης και έχει με ασφάλεια τεκμηριωθεί από τα ευρήματα αλλά και τις παραστάσεις της αγγειογραφίας ότι η λαβή σε σχήμα βρόχου αντιστοιχεί στην αρχαϊκή και κλασική περίοδο σε αντίθεση με την ορθογώνια λαβή, η οποία εμφανίζεται αρχικά στην ελληνιστική περίοδο και συνεχίζει μέχρι και την περίοδο της ρωμαϊκής κυριαρχίας. Μία άλλη διαφοροποίηση η οποία είναι δυνατόν να χρησιμοποιηθεί ως στοιχείο χρονολόγησης είναι η καμπυλότητα της ξύστρας, η οποία ποικίλλει και αρχίζει κατά την αρχαϊκή εποχή από μία ελαφριά κάμψη, σχηματίζοντας έντονα αμβλεία γωνία, και με την πάροδο του χρόνου και από την ελληνιστική εποχή φθάνει σε έντονη καμπυλότητα σχηματίζοντας αντίστοιχα έντονη οξεία γωνία.⁷²³ Αργότερα και περί τον 1^ο αιώνα π.Χ. εμφανίζεται μία περαιτέρω αλλαγή στην

⁷²⁰ Χαρακτηριστικά παραδείγματα στλεγγίδων κατασκευασμένων από ένα ενιαίο τμήμα μετάλλου αποτελούν οι με αριθμούς IM 2372 και IM 124 χάλκινες στλεγγίδες του Αρχαιολογικού Μουσείου Ισθμίας, χρονολογούμενες στην Αρχαϊκή περίοδο. Η Raubitschek (1998, 122) εκτιμά ότι αρχικά το υλικό των στλεγγίδων δεν ήταν μέταλλο και πιθανολογεί ότι η αναφορά του Πλούταρχου περί της χρήσης καλάμων εκ μέρους των Σπαρτιατών πρέπει να είναι βάσιμη.

⁷²¹ Η Kotera- Feyer (1993, 9) αναφερόμενη στην κατασκευαστική αυτή εξέλιξη με σκοπό την απομείωση του κινδύνου της διάβρωσης, επισημαίνει ότι οι τεχνίτες ενσωμάτωναν την εμπειρία των αθλητών στο έργο τους.

⁷²² Βεβαίως και στην κλασική περίοδο όταν η λαβή της στλεγγίδας είχε σχήμα βρόχου, ο χρήστης ήταν δυνατόν να μην διαπερνά τα δάκτυλα του χεριού του μέσα στον βρόχο αλλά να κρατεί ολόκληρη την λαβή με το χέρι του όπως χαρακτηριστικά απεικονίζεται σε μία αττική ερυθρόμορφη οινοχόη του τελευταίου τετάρτου του 5^{ου} αιώνα, στο ΕΑΜ 1269, βλ. σχετικά Προσκυνητοπούλου αρ. 53 στο *Πνεύμα και Σώμα*.

⁷²³ Ο Τιβέριος (1984, 18), επισημαίνει ότι στα παλαιότερα παραδείγματα η κυρτότητα της ξύστρας δεν είναι έντονη ενώ αργότερα στην ελληνιστική εποχή η σχηματιζόμενη γωνία μεταξύ της λαβής και ξύστρας είναι ως επί το πλείστον μικρότερη από ορθή. Η Richter (1915, 293) θεωρεί ότι η καμπυλότητα της λεπίδας είναι ανεξάρτητη της χρονικής περιόδου κατασκευής, δηλ. δεν αποτελεί στοιχείο χρονολόγησης, και αποδίδει τις διαφοροποιήσεις στις ατομικές προτιμήσεις των χρηστών. Ίσως αυτή η άποψη να οφείλεται στο ότι όταν εξεφράσθη το 1915 τα γνωστά δείγματα δεν ήταν αρκετά για να θεωρηθεί το στοιχείο αυτό κρίσιμο για την χρονολόγηση.

καμπυλότητα της ξύστρας, η οποία αρχικά φύεται απότομα, μετά κάμπτεται σε σχεδόν ορθή γωνία και τελικά σχηματίζει με την λαβή το σχήμα ενός ανάστροφου S, μια διαφοροποίηση η οποία παρέμεινε σε χρήση μέχρι και τον 3^ο αιώνα μ.Χ.⁷²⁴ Τέλος ένα άλλο στοιχείο, το οποίο φαίνεται ότι εξελίχθη με την πάροδο του χρόνου και συνιστά ομοίως στοιχείο χρονολόγησης αποτελεί η σχέση αναλογίας του μήκους μεταξύ της λαβής και της ξύστρας και ειδικότερα έχει παρατηρηθεί ότι στις πρώιμες στλεγγίδες το μήκος της λαβής είναι μικρό σε σχέση με αυτό της ξύστρας ενώ με την πάροδο του χρόνου η λαβή επιμηκύνεται και τείνει να αποκτήσει μήκος ίσο προς αυτό της ξύστρας.⁷²⁵

Το μήκος των στλεγγίδων, η διάσταση η οποία εμφανίζει περισσότερο ενδιαφέρον, όπου συναριθμείται το μήκος της λαβής και της ξύστρας, ποικίλει και κυμαίνεται από 12,6 εκ. έως και 40 εκ. και αυτές οι διαστάσεις αφορούν τις στλεγγίδες οι οποίες είναι δυνατόν να θεωρηθούν ως χρηστικές.⁷²⁶ Ο βασικός λόγος, ο οποίος θα ήταν δυνατόν να δικαιολογήσει αυτή την εξαιρετικά μεγάλη διακύμανση του μήκους και του μεγέθους των στλεγγίδων είναι η χρήση τους από όλες τις ηλικιακές κατηγορίες των αθλουμένων αλλά και τις γυναίκες. Το ζήτημα της διάκρισης των μεγεθών και της αντίστοιχης απόδοσής τους σε ηλικιακές κατηγορίες δεν είναι εύκολο να αντιμετωπισθεί καθόσον σε ταφές, οι οποίες έχουν θεωρηθεί με βεβαιότητα ως παιδικές τα μεγέθη των στλεγγίδων - ταφικών κτερισμάτων κυμαίνονται από 17,5 εκ. έως 22 εκ. ενώ σε βέβαιες ταφές ενηλίκων τα αντίστοιχα μεγέθη είναι από 18,6 εκ. έως 21,3 εκ.⁷²⁷ Το πρόβλημα επιτείνεται διότι η συντριπτική πλειονότητα των σωζόμενων στλεγγίδων προέρχονται από ταφές και δεν είναι ασφαλές να θεωρούνται όλα τα ταφικά κτερίσματα ως αντικείμενα ανήκοντα στον νεκρό καθόσον είναι δυνατόν να ήσαν αντικείμενα μνήμης και κειμήλια⁷²⁸ ή ακόμη να προσφέρθηκαν στον νεκρό με σκοπό να εκφράσουν ανεκπλήρωτες επιθυμίες των συγγενών του νεκρού, όπως στην περίπτωση κατά την οποία ο πατέρας κτερίζει τον τάφο του μικρού παιδιού του με στλεγγίδες θέλοντας με τον τρόπο αυτό να δείξει ότι ήλπιζε σε μία ενηλικίωση και αθλητική σταδιοδρομία του νεκρού τέκνου του.⁷²⁹ Η προτεινόμενη εκ

⁷²⁴ Βλ. Bartels 2004, 52.

⁷²⁵ Βλ. Τιβέριος 1984, 18 και Kotera- Feyer 1993, εισαγωγικές παρατηρήσεις σελ. xiv.

⁷²⁶ Στλεγγίδα μήκους 12,6 εκ. αποτέλεσε μαζί με ένα αρύβαλλο αναθηματικό σύνολο στο ιερό του Ηρακλή στην περιοχή του Armendo (αρχ. κατ. Σ 18), βλ. Russo *Μεγάλη Ελλάδα* αρ. 45 ενώ μία στλεγγίδα μήκους 40 εκ. προερχόμενη από Νεκροταφείο του Πειραιά, χρονολογούμενη στην Ρωμαϊκή περίοδο, φέρει διάστικτη διακόσμηση ενός ψαριού, Αρχ. Μουσείο Πειραιά ΜΠ 14271, βλ. Καπετανοπούλου 2016, αρ. 262.

⁷²⁷ Kotera- Feyer 1993, 103.

⁷²⁸ Raubitschek 1998, 123.

⁷²⁹ Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί η ταφή ενός αγοριού στην Κόρινθο στην οποία βρέθηκαν δέκα στλεγγίδες κανονικών διαστάσεων την παρουσία των οποίων ο ανασκαφέας Shear (1928, 493) ερμήνευσε ως «sad symbols of the shattering of his parents' hopes». Επίσης σε μία παιδική ταφή του ύστερου 2^{ου} αιώνα π.Χ. στην Πάρο, το σύνολο των ταφικών κτερισμάτων περιελάμβανε και μία σιδερένια στλεγγίδα μήκους 27

μέρους της Kotera- Feyer διάκριση των μεγεθών των στλεγγίδων σε παιδικές μήκους από 12-16 εκ., των υπολοίπων και με μεγαλύτερο μήκος θεωρουμένων ως στλεγγίδων ενηλίκων, όπως και η ίδια αναγνωρίζει είναι σχετική καθόσον και αυτές οι θεωρούμενες ως παιδικές στλεγγίδες ήταν δυνατόν να χρησιμοποιούνται και από τους ενήλικες.⁷³⁰

3.4. Χρόνος εμφάνισης των στλεγγίδων : Ο χρόνος εμφάνισης των στλεγγίδων είναι προφανές ότι θα πρέπει να συσχετισθεί χρονικά με την ανάγκη για την οποία επινοήθηκαν να καλύψουν δηλ. την απόξεση των αθλητών από το έλαιο και την *κόινν* μετά τον αγώνα ή την άθληση. Ούτω η στλεγγίδα ως όργανο καθαρισμού συνδέεται με την συνήθεια της επάλειψης των αθλητών με έλαιο, μία συνήθεια, η οποία φαίνεται ότι συνδέεται και με την εμφάνιση της αθλητικής γυμνότητας.⁷³¹ Θα πρέπει όμως να σημειωθεί ότι στα Ομηρικά Έπη παρά το ότι περιγράφονται αγώνες πυγμαχίας και πάλης,⁷³² ο καθαρισμός του σώματος με στλεγγίδα είναι άγνωστος, όπως άλλωστε και η ίδια η λέξη στλεγγίς, ενώ η συνήθεια της επάλειψης του σώματος με έλαιο είναι γνωστή μόνο μετά το λουτρό και πριν από τα γεύματα.⁷³³

Οι πηγές για το θέμα της αθλητικής γυμνότητας είναι ασαφείς και ενίοτε αντιφατικές με αποτέλεσμα το θέμα να εξακολουθεί να παραμένει αμφισβητούμενο και ως προς τον χρόνο αλλά και την αιτία της εισαγωγής της.⁷³⁴ Ανεξαρτήτως όμως της οιασδήποτε άποψης η οποία θα ήταν δυνατόν να υιοθετηθεί και για την αιτία καθιέρωσης της γυμνότητας⁷³⁵ αλλά και του χρόνου εισαγωγής της,⁷³⁶ είναι βέβαιο ότι ήδη από το

εκ., η οποία προφανώς δεν ανήκε στο νεκρό παιδί αλλά θα είχε τοποθετηθεί στον τάφο εικονίζοντας τις προσδοκίες των οικείων του για ενηλικίωση, τις οποίες ο άωρος θάνατος ματαιώσε. Για την ταφή αυτή βλ. Ζαφειροπούλου 1977, 310.

⁷³⁰ Kotera- Feyer 1993, 103.

⁷³¹ Kotera- Feyer 1993, 10.

⁷³² Ομήρου *Ιλιάς*, Ψ 653 – 739.

⁷³³ Ομήρου *Οδύσσεια*, γ 466 και τ 505.

⁷³⁴ Μια συνοπτική αλλά εξαιρετικά μεστή σύνοψη του θέματος της γυμνότητας και των πηγών περί αυτής παρέχεται από τον Crowther στο άρθρο του με τίτλο « Athletic Dress and Nudity in Greek Athletics » στο *Athletika, Nikephoros Beihefte* 2004, 135-140. Το θέμα της γυμνότητας πραγματεύονται επίσης διεξοδικά οι Mouratidis και Bonfante στα άρθρα τους «The Origin of Nudity in Greek Athletics» *JSH* 12 (1985) 213 - 232 και «Nudity as a Costume in Classical Art» *AJA* 93 (1989) 543 -570 αντίστοιχα.

⁷³⁵ Οι απόψεις για την καθιέρωση της αθλητικής γυμνότητας ποικίλουν και άλλοι μελετητές την αποδίδουν σε λόγους αποτροπαϊκούς (Mouratidis 1985), άλλοι σε τελετουργίες μύησης (Bonfante 1989, 551-5), ενώ ο Thullier (1988, 41) δεν αποδέχεται ότι οι απεικονίσεις γυμνών αθλητών στην αγγειογραφία εμφανίζουν την πραγματικότητα και θεωρεί ότι η αθλητική γυμνότητα αποτέλεσε μία συνέπεια μίμησης της τέχνης, η οποία είχε προηγηθεί. Ο Bengtson (1971, 59) αποδίδει την γυμνότητα σε τελετουργική πρακτική ενώ ο Steward (2003, 85) θεωρεί η δημόσια γυμνότητα τεκμηριώνεται επαρκώς σε διαβατήριες τελετές. Ο Sansone (1988, 107-115) αποδίδει την γυμνότητα στις πρακτικές των πρωτόγονων κυνηγών καταλήγοντας ότι το τελετουργικό των αρχαίων ελληνικών αγώνων ήταν μια μορφή τελετουργικής θυσίας της ανθρωπίνης ενέργειας. Εν τέλει ο Christesen (2014, 228) αξιολογώντας την αναφορά του Θουκυδίδη (1.6.4) σύμφωνα με την οποία οι Λακεδαιμόνιοι ήσαν οι πρώτοι οι οποίοι υιοθέτησαν μία ενδυμασία κοινή για όλους τους πολίτες ανεξαρτήτως εισοδήματος καθώς και την αμέσως επομένη επισήμανση του ιστορικού ότι ήσαν οι πρώτοι οι οποίοι αγωνίσθηκαν γυμνοί, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η αθλητική γυμνότητα αποτέλεσε ένα σημαντικό στοιχείο στην εξελικτική διαδικασία εκδημοκρατισμού της αρχαίας κοινωνίας περιορίζοντας τις κοινωνικές αντιθέσεις.

μέσο του 6^{ου} αιώνα π.Χ. στις απεικονίσεις της αττικής αγγειογραφίας οι αθλητές εμφανίζονται αγωνιζόμενοι γυμνοί, τόσο συχνά, με αποτέλεσμα να θεωρείται ασφαλές ότι τουλάχιστον από εκείνη την εποχή η γυμνότητα είχε καθιερωθεί.⁷³⁷

Οι πηγές αποδίδουν την αιτία για την εκ μέρους του αθλουμένου επάλειψη με έλαιο του σώματός τους σε λόγους υγιεινής και προστασίας και ο μεν Πλίνιος θεωρεί ότι το έλαιο κρατεί το σώμα θερμό και το προστατεύει από το κρύο ενώ δροσιζει την κεφαλή του αθλητή όταν θερμαίνεται,⁷³⁸ ο δε Λουκιανός κρίνει ότι η επάλειψη με το έλαιο και η μάλαξη του σώματος, το καθιστά περισσότερο ελαστικό και καλλίτερο⁷³⁹ εν τέλει δε ο Φιλόστρατος κρίνει ότι η επάλειψη του σώματος με έλαιο σκοπεύει να προστατεύσει το σώμα από την έκθεση στον ήλιο.⁷⁴⁰ Σύγχρονοι μελετητές θεωρούν ότι πέραν των λόγων υγιεινής και προστασίας, υπήρχαν επί πλέον λόγοι τελετουργικοί και λατρευτικοί για την επάλειψη του

⁷³⁶ Μια παράδοση αποδίδει στον Όρσιππο από τα Μέγαρα, νικητή στον δρόμο σταδίου κατά την 15^η Ολυμπιάδα (720 π.Χ.), την καθιέρωση της γυμνότητας, βλ. Παιανίας I. 44.1 «Κοροΐβου δὲ τέθαπται πλησίον Ὀρσιππος, ὃς περιεζωσμένων ἐν τοῖς ἀγῶσι κατὰ δὴ παλαιὸν ἔθος τῶν ἀθλητῶν Ὀλύμπια ἐνίκα στάδιον δραμῶν γυμνός», ενώ μία άλλη παράδοση αποδίδει την γυμνότητα στον Σπαρτιάτη Ἄκανθο, ο οποίος νίκησε κατά την ίδια Ολυμπιάδα στον δόλιχο δρόμο, ο οποίος τότε είχε εισαχθεί για πρώτη φορά στο πρόγραμμα των αγώνων, βλ. Διονύσιος Αλικαρνασσεύς, Ρωμαϊκή Αρχαιολογία, 7.72. 2-3 « ὁ δὲ πρῶτος ἐπιχειρήσας ἀποδυθῆναι τὸ σῶμα καὶ γυμνὸς Ὀλυμπίᾳσι δραμῶν ἐπὶ τῆς πεντεκαίδεκάτης ὀλυμπιάδος Ἄκανθος ὁ Λακεδαιμόνιος ἦν». Ο Θουκυδίδης (I. 6.) αναφέρει ότι οι Σπαρτιάτες ἦσαν οι πρώτοι, οι οποίοι αγωνίσθηκαν γυμνοί «ἐγυμνώθησάν τε πρῶτοι καὶ ἐς τὸ φανερόν ἀποδύντες λίπα μετὰ τοῦ γυμνάζεσθαι ἠλείψαντο· τὸ δὲ πάλαι καὶ ἐν τῷ Ὀλυμπικῷ ἀγῶνι διαζώματα ἔχοντες περὶ τὰ αἰδοῖα οἱ ἀθληταὶ ἠγωνίζοντο, καὶ οὐ πολλὰ ἔτη ἐπειδὴ πέπανται». Η εκ μέρους του Θουκυδίδα χρήση της φράσης οὐ πολλὰ ἔτη, όταν η συγγραφή των Ιστοριῶν τοποθετεῖται περὶ το 420 π.Χ., καθώς και η μικρὴ ομάδα των αγγείων όπου οι αθλητές εμφανίζονται με περιζώμα, ἔχουν δημιουργήσει πεδίο για διάφορες απόψεις και οὕτω Crowther 2004α, θεωρεῖ ότι μετὰ τα Περσικά ἔχουμε μια επανακαθιέρωση της γυμνότητας, ενώ ο Steward (2003, 85) βλέπει στην διατύπωση του Θουκυδίδα μία εξελικτικὴ διαδικασία. Ο Christesen (2014, 227) ο οποίος αντιμετωπίζει την αθλητικὴ γυμνότητα στα πλαίσια της εξελικτικῆς διαδικασίας εκδημοκρατισμοῦ της κοινωνίας, θεωρεῖ ότι θα πρέπει σε αδρές γραμμές να την τοποθετήσουμε χρονικὰ στο διάστημα ἀπὸ το 700 ἕως το 575 π.Χ. Ο Βαλαβάνης (2021, 80 σημ. 44) αποδίδει με μεγαλύτερη πιθανότητα την εισαγωγὴ της αθλητικῆς γυμνότητας στον Λάκωνα Ἄκανθο. Ὡς προς την μικρὴ ομάδα αττικῶν αγγείων στα οποία οι αθλητές απεικονίζονται να φέρουν ἕνα λευκὸ περιζώμα ἔχει θεωρηθεῖ ότι πρόκειται περὶ ειδικῶν αγγείων τα οποία απευθύνονταν μόνο στην Ετρουσκικὴ αγορά, όπου και βρέθηκαν, βλ. McDonnell 1991, 188. Τὴν ἴδια ἀποψη εκφέρει και ο Shapiro (2000, 321), ο οποίος επισημαίνει ότι η εμφάνιση των αγγείων της Ομάδας αὐτῆς και οι ιδιαιτερότητές της δεν περιορίζονται μόνο στις αθλητικὲς παραστάσεις ἀλλὰ και στις παραστάσεις συμποσίων και εκφορᾶς και καταλήγει ότι οι σχετικὲς ἀποκλίσεις ἀπὸ την αττικὴ αγγειογραφία υπαγορεύονται ἀπὸ τις προτιμήσεις της Ετρουσκικῆς αγοράς, τις οποίες ἦταν ευχερὲς να γνωρίζουν οι παραγωγοὶ των αττικῶν αγγείων ἀπὸ τους Ἕλληνας εμπόρους.

⁷³⁷ Η πρώτη αναμφίβρολη απεικόνιση γυμνῶν αθλητῶν - παλαιστῶν ἔχει αναγνωρισθεῖ σε μία χάλκινη μήτρα, η οποία ἀποκτήθηκε ἀπὸ τον Arthur Evans στην Κέρκυρα και παραδόθηκε στο Ashmolean Museum, (βλ. Jones 1896, 323), η οποία ἔχει χρονολογηθεῖ ἀπὸ τον Payne περὶ το 650 π.Χ. βλ. Payne 1931, 222, πιν. 45.3. Ο Legakis 1977, καταλογραφεῖ 800 αθλητές γυμνοὺς σε 600 αττικὰ αγγεία του 6^{ου} αιώνα π.Χ. βλ. McDonnell 1991, 184 σημ. 11, ἐπίσης Golden 1998, 66 .

⁷³⁸ Πλίνιος Φυσικὴ Ἱστορία, 15.4.19, βλ. Miller 2004 αρ. 8.

⁷³⁹ Λουκιανός, *Ἀνάγκαις*, 24.10 «Ἐπειτα δὲ χρῖομεν ἐλαίῳ καὶ καταμαλάττομεν, ὡς εὐτόνωτέρα γίγνοιτο ἄτοπον γὰρ, εἰ τὰ μὲν σκύτη νομιζομεν ὑπὸ τῷ ἐλαίῳ μαλαττόμενα δυσραγέστερα καὶ πολλῶ διαρκέστερα γίγνεσθαι νεκρὰ γε ἤδη ὄντα, τὸ δ' ἔτι ζωῆς μετέχον σῶμα μὴ ἂν ἄμεινον ἠγοίμεθα ὑπὸ τοῦ ἐλαίου διατεθήσεσθαι.»

⁷⁴⁰ Φιλόστρατος, *Γυμναστικός*, 18.5 «ἐγκνίσσεται παλαιστρα τὸν ἀθλητὴν ἐν Ὀλύμπῳ καὶ ἠλιούσθαι ἀνάγκη· ἴν' οὖν μὴ λυμαινόντο τὴν ἔξιν, ἢ σπλεγγίς ἀναμνήσκει τὸν ἀθλητὴν ἐλαίου καὶ φησι δεῖν ἐπάγειν αὐτὸ οὕτως ἀφθόνως, ὡς καὶ ἀποστεγγίζειν ἀλείψαντα.»

σώματος με έλαιο.⁷⁴¹ Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον για την κοινωνική αξία αυτής της πρακτικής ότι ο Ξενοφών στο Συμπόσιο παρατηρεί ότι η οσμή του ελαίου από το Γυμνάσιο είναι η οσμή ενός ελευθέρου ανθρώπου.⁷⁴² Η σπουδαιότητα αυτής της πρακτικής προκύπτει εμμέσως πλην σαφώς από το γεγονός ότι στην αρχιτεκτονική του Γυμνασίου είχαν προβλεφθεί ειδικοί χώροι για τις αντίστοιχες χρήσεις, όπως το *έλαιοθέσιον*, το *άλειπτήριο* και το *κονιστήριο*,⁷⁴³ ενώ με την πάροδο του χρόνου ο όρος *οί άλειψόμενοι* κατέστη συνώνυμος των αθλητών. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι αναγκαίες ποσότητες ελαίου για τους αθλητές ήταν ιδιαίτερα μεγάλες⁷⁴⁴ και οι έχοντες την διοίκηση των Γυμνασίων, οι *Γυμνασίαρχοι*, ήταν επιφορτισμένοι με το καθήκον της προμηθείας των αναγκαίων ποσοτήτων ελαίου, ενίοτε δε κάλυπταν εξ ιδίων πόρων μέρος ή και ολόκληρη την δαπάνη για την προμήθειά του,⁷⁴⁵ ενώ τυχόν αδυναμία προμηθείας της αναγκαίας ποσότητας ελαίου ήταν δυνατόν να οδηγήσει στην διακοπή της λειτουργίας του Γυμνασίου.⁷⁴⁶

Η σκόνη, με την οποία οι αθλητές κάλυπταν το σώμα τους, ήταν ποικίλης προέλευσης και ειδών, όπως δε μας πληροφορεί ο Φιλόστρατος κάθε είδος *κόνεως* είχε αντίστοιχες ιδιότητες και κάλυπτε διαφορετικές ανάγκες του σώματος του αθλουμένου.⁷⁴⁷ Είναι αξιοσημείωτο το ότι το προϊόν της απόξεσης και κάθαρσης του σώματος του αθλητή, ένα μείγμα από έλαιο, ιδρώτα και άμμο, ο ονομαζόμενος *γλοιός* είχε οικονομική αξία και

⁷⁴¹ Βλ. Sansone, 1988, 122 επ. όπου θεωρεί ότι η επάλειψη του αθλητή με έλαιο έλκει την καταγωγή του στους πρωτόγονους κυνηγούς, οι οποίοι ήθελαν να κρύψουν την οσμή του σώματός τους, και η τελετουργική αυτή πρακτική πέρασε στις αθλητικές εκδηλώσεις.

⁷⁴² Ξενοφών, *Συμπόσιον*, 2.4. «καί γάρ δὴ μύρω μὲν ὁ ἀλειψόμενος καὶ δοῦλος καὶ ἐλεύθερος εὐθύς ἅπας ὄμιον ὄζει»

⁷⁴³ Βλ. σχετικά Βαλαβάνης 2004β, 26, στο *ΑΓΩΝ*.

⁷⁴⁴ Ο Golden (2004, 114) αναφέρει ότι σε τοπική γιορτή της Ρωμαϊκής Σπάρτης είχαν απαιτηθεί συνολικά 409 λίτρα ελαιολάδου για τις ανάγκες των τριών κατηγοριών των συμμετασχόντων αθλητών, ανδρών, νέων και παιδών.

⁷⁴⁵ Golden 2004, 73. Η Γυμνασιαρχία αποτελούσε μια εκ των λειτουργιών στην αρχαία Αθήνα και ο εκάστοτε Γυμνασίαρχος είχε ως βασικό καθήκον να προετοιμάσει την λαμπαδηδρομία, η οποία διεξαγόταν κατά φυλές, κατά τις εορτές των Ηφαιστειών, των Προμηθειών και των Παναθηναίων, όμως είναι πιθανόν να ήταν επιφορτισμένος και με τα καθήκοντα της οργανωτικής και οικονομικής διαχείρισης των Γυμνασίων, βλ. Kyle 1987, 68-69. Κατά την Ελληνιστική Εποχή και στα πλαίσια του ευεργετισμού οι υπηρεσίες αυτές διευρύνθηκαν και ήταν συνήθως η ανταπόδοση τιμών στους αξιωματούχους του Γυμνασίου για την παροχή διαφόρων υπηρεσιών μεταξύ των οποίων ήταν και η διασφάλιση παροχής ελαίου στα Γυμνάσια. Βλ. ενδεικτικά την τιμητική στήλη από την Ερέτρια με την με αριθμό XII. 9. 234 επιγραφή, χρονολογούμενη περί το 100 π.Χ., με την οποία τιμάται ο Γυμνασίαρχος Ελπίνιος, μεταξύ άλλων, και δια την τροφοδοσία του Γυμνασίου με το καλύτερο έλαιο, Αρχαιολογικό Μουσείο Ερέτριας 1131. Για την ευεργεσία στα πλαίσια της Γυμνασιαρχίας κατά την ελληνιστική εποχή βλ. Knoepfler 2009, 223 επ. και Curty 2015, 44 επ.

⁷⁴⁶ Βλ. Pohl 2004, 23 στο *Sportschau*.

⁷⁴⁷ Φιλόστρατος, *Γυμναστικός*, 56 « Κόνις δὲ ἢ μὲν πηλῶδης ἰκανὴ ἀπορρῦψαι καὶ ζυμετρῖαν δοῦναι τοῖς περιττοῖς, ἢ δὲ ὄστρακῶδης ἀνοῖξαι τε ἐπιτηδεῖα καὶ ἐς ἰδρῶτα ἀγαγεῖν τὰ μεμυκῶτα, ἢ δὲ ἀσφαλτῶδης ὑποθάλλειν τὰ ἐπεψυγμένα, μέλαινα δὲ καὶ ξανθὴ κόνις γεῶδεις μὲν ἄμφω καὶ ἀγαθαὶ μαλάξαι τε καὶ ὑποθρέψαι, ἢ δὲ ξανθὴ κόνις καὶ στυλπνοὺς ἐργάζεται καὶ ἠδίους ἰδεῖν, ὡς περὶ γενναίω τε καὶ ἡσικημένω σώματι ἔστι»

χρησιμοποιείτο για ιατρικούς σκοπούς,⁷⁴⁸ ενώ έχει επισημανθεί ότι οι σκύλοι δεν ήσαν καθόλου αδιάφοροι για το προϊόν της απόξεσης,⁷⁴⁹ γεγονός το οποίο επιβεβαιώνεται και από παραστάσεις αγγειογραφίας.⁷⁵⁰ Ούτω ο γλοιός, ως υποπροϊόν του Γυμνασίου, ήταν εμπορεύσιμο είδος και όπως πιστοποιείται από τον Γυμνασιαρχικό Νόμο της Βέροιας, ο Γυμνασίαρχος ήταν υποχρεωμένος την οιαδήποτε πρόσοδο από την πώληση του γλοιού να την διαθέσει για την κάλυψη άλλων αναγκών του Γυμνασίου.⁷⁵¹ Δεν αποκλείεται η αντίληψη περί των ευεργετικών ιδιοτήτων του γλοιού να εδραζόταν στην αντίληψη ότι το έλαιο με το οποίο χρίονταν οι αθλητές σε συνδυασμό με τον ιδρώτα, ο οποίος ήταν προϊόν της καταβολής προσπάθειας κατά την διάρκεια του αγώνος, ο οποίος διεξαγόταν σε λατρευτικό πλαίσιο, είτε στην προετοιμασία για τον αγώνα, διέθετε κάποια προστατευτική ενέργεια, η οποία θα βοηθούσε αυτόν ο οποίος θα τον χρησιμοποιούσε.⁷⁵²

Ούτω και με δεδομένο ότι η γυμνότης των αθλητών και η επάλειψή τους με έλαιο και άμμο εμφανίζεται με ασφάλεια περί το μέσο του 6^{ου} αιώνα π.Χ. θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι κατά την ίδια περίοδο θα εμφανίστηκε το όργανο για την απόξεση των αθλητών και πράγματι αυτή η υπόθεση επιβεβαιώνεται από αρχαιολογικά στοιχεία, ήτοι απεικονίσεις αγγείων, σφραγιδολίθους αλλά και από ανασκαφικά ευρήματα.⁷⁵³ Η στλεγγίδα απεικονίζεται για πρώτη φορά στην αττική αγγειογραφία σε ένα ενυπόγραφο ψυκτήρα του Ευθυμίδα,⁷⁵⁴ στην Β όψη του οποίου εμφανίζονται δύο αθλητές να χρησιμοποιούν στλεγγίδες, οι λεπίδες των οποίων εμφανίζουν ανεπαίσθητη καμπύλη, κάτι το οποίο συνάδει με τις σκέψεις οι οποίες έχουν διατυπωθεί ότι ίσως οι πρώτες στλεγγίδες είχαν σαν πρότυπο μη μεταλλικό υλικό και ότι πιθανόν η αναφορά του Πλουτάρχου περί της

⁷⁴⁸ Golden 2004, 72 , ομοίως Pohl 2004, 21.

⁷⁴⁹ Decker 2004, 255.

⁷⁵⁰ Βλ. την ερυθρόμορφη υδρία του ζ. του Τριπτόλεμου στο Βερολίνο, Antikensammlungen F 2178, στην οποία απεικονίζεται ένας αθλητής να καθαρίζει το εσωτερικό της ξύστρας της στλεγγίδας του με τον δείκτη του δεξιού χεριού του ενώ ο σκύλος αναμένει την πτώση του γλοιού επί του εδάφους.

⁷⁵¹ SEG 27 : 261, στ. 97 β ' όψης επιγραφής « ὁ δὲ τὴν τοῦ γλοιοῦ πρόσοδον ἢ ἀγοράσας παρεχέσθω τὴν τοῦ παλαιστρο[φ]ύλακος χρεῖαν, ποιῶν τὰ προστασσόμενα ὑπὸ τοῦ γυμνασάρχου, ὅσα καθῆκον ἐν τῶι [γ]υμνασίωι». Βλ. Hatzopoulos 1996, 75-83 .

⁷⁵² Ο Βαλαβάνης (2014, 379) υποστηρίζει την άποψη ότι το έλαιο των Παναθηναίων διέθετε μία αντίστοιχη υπεραξία λόγω της προσελεύσεως του από τις ιερές ελιές της Αθηνάς αλλά και το ότι είχε απονεμηθεί στον νικητή ως έπαθλο. Ίσως κάτι ανάλογο - φυσικά σε μικρότερη κλίμακα - να συνέβαινε και με την χρήση του γλοιού.

⁷⁵³ Δεσποίνη 2016, 273.

⁷⁵⁴ Η δράση του Ευθυμίδα τοποθετείται στα δεκαπέντε τελευταία έτη του 6^{ου} αιώνα π.Χ. (Τιβέριος 1996, 291) και ο ψυκτήρας αυτός ευρίσκεται στο Τορίνο, Museo di Antichita 4123. Για το ότι η απεικόνιση αυτή είναι η πρώτη για τις στλεγγίδες στην αγγειογραφία βλ. Kotera- Feyer 1993, 6.

χρήσης καλάμων ει μέρους των Σπαρτιατών πρέπει να είναι βάσιμη.⁷⁵⁵ Στλεγγίδες επίσης απεικονίζονται σε σφραγιδολίθους, οι οποίοι χρονολογούνται στο τέλος του 6^{ου} αι. π.Χ.⁷⁵⁶

Σύμφωνα με τα μέχρι σήμερα αρχαιολογικά δεδομένα τα παλαιότερα πραγματικά παραδείγματα στλεγγίδων χρονολογούνται στον 6^ο αιώνα π.Χ. και προέρχονται από ταφές της Κύπρου και της Ιαλυσού της Ρόδου.⁷⁵⁷ Η στλεγγίδα από την Ιαλυσό είναι σιδερένια μήκους 15 εκ. και ο ανασκαφέας την χαρακτηρίζει πολύ λεπτή,⁷⁵⁸ και είναι δυνατόν με σχετική ασφάλεια να χρονολογηθεί στο πρώτο ήμισυ του 6^{ου} αιώνα π.Χ.⁷⁵⁹ Στην ηπειρωτική Ελλάδα το πρώτο γνωστό ανασκαφικό παράδειγμα προέρχεται από το ιερό του Διός στην Νεμέα, όπου σε ένα αποθέτη ανατολικά του ναού, ο οποίος χρονολογείται στο τρίτο τέταρτο του 6^{ου} αιώνα π.Χ. βρέθηκε αθλητικός εξοπλισμός, ήτοι σιδερένιος δίσκος ρίψεως, ένας μολύβδινος αλτήρας και μία αποσπασματικά σωζόμενη χάλκινη στλεγγίδα, η οποία παρά την κακή κατάσταση διατήρησής της διατηρεί το μεγαλύτερο μέρος της λεπίδας της, παρουσιάζει δε πολύ μεγαλύτερη καμπυλότητα από την απεικονιζόμενη στον ψυκτήρα του Ευθυμίδη.⁷⁶⁰ Ούτω αποδεικνύεται ότι κατά την περίοδο αυτή η στλεγγίδα ήταν ένα όργανο εν χρήσει και ήδη είχε εξελιχθεί από πλευράς μορφής, συναγομένου εξ αυτού ότι θα είχε μεσολαβήσει οπωσδήποτε μία μεγάλη χρονική περίοδος χρήσης, η οποία είναι δυνατόν να τοποθετηθεί στο τέλος του 7^{ου} αιώνα π.Χ.⁷⁶¹

3. 5. Η χρήση των στλεγγίδων : Προαναφέρθηκε ότι η στλεγγίδα ήταν ένα όργανο το οποίο χρησιμοποιούσαν οι αθλούμενοι προκειμένου να αποκαθάρουν τον ρύπο από το σώμα τους. Η κύρια αυτή χρήση της στλεγγίδας σε συνδυασμό με τις αναγκαίες κινήσεις στις οποίες ήταν υποχρεωμένος να προβεί ο αθλητής προκειμένου να αποκαθάρει το σώμα του, ενέπνευσε τους αγγειογράφους αρχικά και αργότερα τους γλύπτες στην δημιουργία ενός θέματος, του αποκληθέντος « αποξυόμενου », το οποίο με κύρια έκφραση την ομώνυμη δημιουργία του Λυσίππου, αλλά και με παραλλαγές ως προς την στάση του

⁷⁵⁵ Βλ. παραπάνω σημ.717.

⁷⁵⁶ Βλ. Boardman 1970 με αριθμούς 336 και 412. Ο με αριθμό 336 σφραγιδολίθος προέρχεται από τάφο της Αμαθούντος Κύπρου και απεικονίζει ένα γυμνό αθλητή να σκύβει στο έδαφος για να ανασηκώσει ένα δίσκο ενώ πίσω του είναι χαραγμένη μία υπερμεγέθης στλεγγίδα, ύψους σχεδόν αντιστοίχου προς το ήμισυ του ύψους του αθλητή. Ο με αριθμό 412 σφραγιδολίθος από την Μ. Ελλάδα απεικονίζει γυμνό αθλητή να κρατεί στλεγγίδα ενώ δίπλα του κρέμεται δίσκος εντός σάκου και στο έδαφος αρύβαλλος. Και οι δύο σφραγιδολίθοι βρίσκονται στο Βρετανικό Μουσείο με αριθμούς 1894,1101. 460 και 1898,0715.7 αντίστοιχα.

⁷⁵⁷ Kotera- Feyer 1993, 76 και 81 αντίστοιχα.

⁷⁵⁸ Βλ. Laurenzi 1936, 31.

⁷⁵⁹ Η στλεγγίδα αυτή βρέθηκε σε ταφή ως κτερίσμα μαζί με μία οينوχόη του τύπου Καμείρου, η οποία θα ήταν δυνατόν να χρονολογηθεί στο τέλος του 7^{ου} αιώνα π.Χ., αλλά εάν γίνει δεκτό ότι ο νεκρός κατείχε την οينوχόη για ένα σχετικά μακρό χρονικό διάστημα, είναι εύλογο να χρονολογηθεί η στλεγγίδα στο πρώτο ήμισυ του 6^{ου} αιώνα π.Χ. Βλ. Kotera- Feyer 1993, 81.

⁷⁶⁰ Βλ. Miller 1982, 79, πιν. 23 ε, πρόκειται για την με **αφ. κατ. Στ. 1** στλεγγίδα.

⁷⁶¹ Kotera- Feyer (1993, 10), αναφερόμενη στο πότε θα ήταν δυνατόν να τοποθετηθεί χρονικά η χρήση των στλεγγίδων αμφιταλαντεύεται μεταξύ του δευτέρου μισού του 7^{ου} αιώνα και της αρχής του 6^{ου} αιώνα π.Χ.

σώματος και των χειρών, δημιούργησε στην γλυπτική, από τον 4^ο αιώνα π.Χ. και εντεύθεν, ένα ιδιαίτερα δημοφιλές θέμα, το οποίο αργότερα αντιγράφηκε πολλαπλώς.⁷⁶²

Όμως η χρήση των στλεγγίδων δεν περιοριζόταν μόνο στον χώρο του Γυμνασίου και της παλαιστρας αλλά είναι βέβαιη η χρήση τους για λόγους καθημερινής υγιεινής,⁷⁶³ αλλά και για λόγους θεραπευτικούς,⁷⁶⁴ όπως μας παραδίδεται από ύστερες γραμματειακές πηγές.⁷⁶⁵ Ούτω είναι πιθανόν ότι η ανεύρεση στλεγγίδων σε τάφους ωρίμων ανδρών καθώς και απεικονίσεις τους σε επιτύμβια ανάγλυφα, όπου φέρουν στλεγγίδα να μην υποδηλώνει οπωσδήποτε αθλητική ιδιότητα.⁷⁶⁶ Άλλωστε η παρουσία των στλεγγίδων είναι δυνατόν να συμβολίζει παλαιότερη δραστηριότητα του νεκρού ή την ιδιότητά του ως πολίτη, δοθέντος ότι στην αττική αγγειογραφία η στλεγγίδα με τον αρύβαλλο όπως και η βακτηρία αποτελούν σύμβολα της ιδιότητας του πολίτη τουλάχιστον του Αθηναίου.⁷⁶⁷

Η εκ μέρους των γυναικών χρήση των στλεγγίδων στον χώρο του λουτρού και κυρίως για την αποτρίχωση του σώματός τους είναι βεβαιωμένη το μιν από απεικονίσεις της αγγειογραφίας⁷⁶⁸ το δε από μία αναφορά του Γαληνού,⁷⁶⁹ και οπωσδήποτε από την

⁷⁶² Ενδιαφέρον εμφανίζει μία στλεγγίδα από την Τρωάδα, σήμερα στην Βοστώνη (MFA 03.1152.), η οποία χρονολογείται στο τέλος 6^{ου}- αρχή 5^{ου} αι. π.Χ., φέρει δε στην λαβή ενσφράγιση παράσταση αθλητή στον τύπο του αποξυόμενου. Βλ. Comstock – Vermeule 1971, 425 αριθμ. 613. Για τον τύπο του αποξυόμενου βλ. σχετικά Smith (2009, 68-70, εικ. 45,46,46), όπου αναφέρεται στον τύπο του Λυσίππου και στον τύπο της Εφέσου καθώς και στο με αρ. 3176 + 5460 ανάγλυφο του Μουσείου Ακρόπολης.

⁷⁶³ Βλ. Παωλογιώργη 1988, 128 σημ. 63.

⁷⁶⁴ Ο Milne (1907, 88-89) σημειώνει ότι η στλεγγίδα ήταν χρήσιμο εργαλείο για θεραπευτικές μεθόδους της ακοής γιατί το κοίλο και ημικυκλικό σχήμα της χρησίμευε για την κατ' αρχήν θέρμανση υγρού και μετά την έγχυσή του στην ακουστική κοιλότητα.

⁷⁶⁵ Βλ. Γαληνός, *De locis affectis*, Vol. 8, 374.

⁷⁶⁶ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η ανεύρεση μίας σιδερένιας στλεγγίδας σε τάφο του Δυτικού Νεκροταφείου του Ωρωπού, όπου με βάση την οστεολογική εξέταση προέκυψε ότι ο νεκρός ήταν άνδρας ηλικίας περίπου 50 ετών και μάλιστα έπασχε από αρθρίτιδα, οπότε το κτέρισμα αυτό προφανώς δεν υποδήλωνε αθλητική ιδιότητα του νεκρού, βλ. Παωλογιώργη 1988, 128 σημ. 63. Στην λεγόμενη Επιτύμβια Στήλη της Δαμασιστράτης (EAM 743), απεικονίζεται ένας ώριμος άνδρας σε σιγή δεξιά με την νεκρή, να κρατάει με το κατεβασμένο αριστερό του χέρι μία στλεγγίδα ιδιαίτερου μικρού μεγέθους, βλ. Καλτσάς 2002, 198. Η Παωλογιώργη ό.π. δεν αποκλείει ότι η στλεγγίδα αυτή να προοριζόταν για την νεκρή, μία υπόθεση πιθανή, όμως δεν θα πρέπει να αποκλεισθεί η εκδοχή να υποδηλώνεται θεραπευτική χρήση της.

⁷⁶⁷ Για τον ρόλο της βακτηρίας ως εικονογραφικού στοιχείου για τον χαρακτηρισμό των ελευθέρων πολιτών, βλ. Καββαδίας 2000, 115 σημ. 794.

⁷⁶⁸ Βλ. α) τον αττικό ερυθρόμορφο κιονωτό κρατήρα του ζ. του Goettingen, ο οποίος βρίσκεται στο Μπάρι, Museo Archeologico Provinciale 4979, χρονολογούμενο περί το 490 π.Χ. όπου απεικονίζεται σιγή γυναικείου λουτρού, και μία γυναίκα καθαρίζει την πλάτη της με στλεγγίδα, β) τον αττικό ερυθρόμορφο κιονωτό κρατήρα του ζ. της Ταρκύνιας 707, στον οποίο απεικονίζονται λουόμενες γυναίκες μπροστά από τον λουτήρα, μία των οποίων κρατεί στλεγγίδα ενώ μία άλλη στλεγγίδα είναι ανηρημένη μαζί με ένα σπόγγο στον τοίχο του λουτρού. Ο κρατήρας χρονολογείται περί το 450 π.Χ. και βρίσκεται στην Βιέννη στο Kunsthistorisches Museum 2166 γ) τον αττικό ερυθρόμορφο στάμνο της ομάδας του Πολυγνώτου, ο οποίος βρίσκεται στην Βοστώνη, Museum of Fine Arts 95.21, χρονολογούμενο περί το 440 π.Χ. όπου σε εικόνα γυναικείου λουτρού, οι γυναίκες φέρουν στλεγγίδες.

⁷⁶⁹ Γαληνός, *De compositione medicamentorum*, 12. 455 «ὡς καὶ νῦν αἱ γυναῖκες χρῶνται καταχρίουσαι τὸ σῶμα, κάπειτα εἰς χλιαρὸν οἶνον εἰσιτοῦσαι βαλανείου, κάπειδάν ἰδροῦν ἄρξωνται, στλεγγίδι τὸ φάρμακον ἀφαιροῦσι κατὰ τι μέρος τοῦ σώματος, εἶτα ἂν αἰσθῶνται τὰς τρίχας συναφαιρουμένας αὐτῶ ».

όχι σπάνια ανεύρεση τους σαν κτερίσματα σε βεβαιωμένες ταφές γυναικών.⁷⁷⁰ Σε δύο αναθηματικά ανάγλυφα, τα οποία έχουν βρεθεί στις Αμύκλες και χρονολογούνται στον 1^ο αιώνα μ.Χ. μεταξύ των πολλών απεικονιζομένων αντικειμένων, τα οποία σχετίζονται με τις γυναικείες ενασχολήσεις, όπως αδράκτι, ιγδίων, βελόνες, καθρέπτης, κτένα, πυξίδες κλπ. απεικονίζεται και στλεγγίδα, συναγομένου εξ αυτού ότι αυτή συγκαταλεγόταν μεταξύ του γυναικείου εξοπλισμού.⁷⁷¹ Την άποψη αυτή ενστερνίζεται και ο Παπαποστόλου, ο οποίος αναφερόμενος στην παρουσία μιας σιδερένιας στλεγγίδας μεταξύ των κτερισμάτων μιας πλούσια κτερισμένης γυναικείας ταφής στην περιοχή των Πατρών, χρονολογούμενης στο τρίτο τέταρτο του 2^{ου} αιώνα π.Χ., επισημαίνει ότι οι στλεγγίδες ήσαν όργανα του γυναικείου καλλωπισμού, σχολιάζοντας δε την παρουσία τους στα παραπάνω αναθηματικά ανάγλυφα από τις Αμύκλες, τονίζει ότι ασφαλώς οι παραστάσεις αυτές απηχούν και την παλαιότερη χρήση των στλεγγίδων εκ μέρους των γυναικών,⁷⁷² και η άποψη αυτή επιβεβαιώνεται και αναστασιακά δοθέντος ότι στον πλούσια κτερισμένο με αριθμό 17 τάφο του Τύμβου των Φερών, ο οποίος με βεβαιότητα αποδίδεται σε γυναίκα και χρονολογείται στην κλασική εποχή, μεταξύ των κτερισμάτων συμπεριλαμβάνεται και μία χάλκινη στλεγγίδα.⁷⁷³ Η Πωλογιώργη αποδίδει σε γυναικεία ταφή δύο χάλκινες στλεγγίδες από το Δυτικό Νεκροταφείο του Ωρωπού, τις οποίες χαρακτηρίζει «ως κομψές και πολύ ελαφρές» και επισημαίνει την εκ μέρους των γυναικών χρήση των στλεγγίδων προς αφαίρεση της αποτριχωτικής αλοιφής, η οποία ονομαζόταν *ψίλωθρον*.⁷⁷⁴

Εν τέλει και για την πληρότητα του θέματος θα πρέπει να αναφερθούν και δύο άλλες χρήσεις των στλεγγίδων: Η πρώτη εξ αυτών είναι η χρήση σαν κόσμημα κεφαλής, πρακτική, η οποία επιβεβαιώνεται από τις πηγές, δοθέντος ότι όπως αναφέρεται στα Προμάχεια, μία εορτή των Λακεδαιμονίων οι νέοι έφεραν στλεγγίδες στην κεφαλή τους,⁷⁷⁵ ενώ σε μία ταφή της περιοχής του Άργους έχει βρεθεί μία χάλκινη στλεγγίδα, η οποία είχε

⁷⁷⁰ Ασημένια στλεγγίδα της οποίας η λαβή επιστεφόταν με Νίκη βρέθηκε σε μία γυναικεία ταφή στο Βελεστίνο της Θεσσαλίας, βλ. Béquignon 1931, 489 εικ. 18, ενώ μία άλλη ασημένια στλεγγίδα βρέθηκε σε μία πλούσια κτερισμένη γυναικεία ταφή στο Κέρτς της Κριμαίας, βλ. Kotera - Feyer 1993, 89.

⁷⁷¹ Πρόκειται για τα με αριθμούς 1861. 0563.1 και 1861. 0523.2 αναθηματικά ανάγλυφα του Βρετανικού Μουσείου, της Ανθούσης και της Κλαυδίας αντίστοιχα. Βλ. σχετ. Smith 1892, αριθμ. 811 και 812 και Zahlhaus 1975, 530-531.

⁷⁷² Ο Παπαποστόλου (1977, 287) επισημαίνει ότι η στλεγγίδα βρέθηκε δίπλα στο δεξί χέρι της νεκρής, τοποθετημένη με την λαβή προς τα πάνω και την ξύστρα προς τα μέσα, όπως όταν χρησιμοποιείται, ακολούθως δε (σελ. 334) σημειώνει ότι μαζί υπήρχαν και υπόλοιπα ασημένιου ελάσματος, αποσαθρωμένα, τα οποία θα ανήκαν σε κρίκο ή ταινία από την οποία θα κρεμόταν η στλεγγίδα.

⁷⁷³ Βλ. Αδρύμη - Σισμάνη 1983, 35.

⁷⁷⁴ Πρόκειται για τις με αριθμό ΜΩ 453 α-β του με αριθμ. 26 τάφου. Βλ. Πωλογιώργη 1988, 128 σημ. 63.

⁷⁷⁵ Την πληροφορία μας παρέχει εμμέσως ο Αθήναιος αντλώντας την από τον Σωσίβιο, σύμφωνα με την οποία οι Λακεδαιμόνιοι στην γιορτή των Προμαχείων στεφανώνονταν με στλεγγίδες, βλ. Αθήναιος, *Δειπνοσοφιστών*, 15, 30 « καὶ γὰρ καὶ Λακεδαιμόνιοι καλὰ μὴ στεφανοῦνται ἐν τῇ τῶν Προμαχείων ἑορτῇ, ὡς φησὶ Σωσίβιος ἐν τοῖς περὶ τῶν ἐν Λακεδαίμονι Θουσιῶν γράφων οὕτως: ἔν ταύτῃ συμβαίνει τοὺς μὲν ἀπὸ τῆς χώρας καλὰ μοῖς στεφανοῦσθαι ἢ στλεγγίδι, τοὺς δ' ἐκ τῆς ἀγωγῆς παῖδας ἀστεφανώτους ἀκολουθεῖν ».

τοποθετηθεί στο μέτωπο του νεκρού σαν στεφάνι.⁷⁷⁶ Η ανασκαφέας βεβαιώνει για το ότι η σπλεγγίδα βρέθηκε στο σημείο όπου είχε τοποθετηθεί κατά την ταφή, συνεκτιμώντας δε και τις αρχαίες πηγές θεωρεί ότι υπήρχε μία τέτοια πρακτική στην Πελοπόννησο κατά τον 5^ο αιώνα π.Χ., άποψη η οποία υιοθετείται και εκ μέρους των Kurtz και Boardman,⁷⁷⁷ ενώ μία ανάλογη περίπτωση έχει επισημανθεί σε παιδική ταφή του Δυτικού Νεκροταφείου Ελευσίνας.⁷⁷⁸ Είναι ενδιαφέρον και πιθανόν να σχετίζεται με την άποψη περί της χρήσης της σπλεγγίδας ως στεφάνι, ότι ο όρος *σπλεγγίς* ενίοτε προσδιόριζε και το διάδημα, όπως αναφέρεται στο *Όνομαστικόν* του Πολυδεύκη⁷⁷⁹ και η Aleshire επισημαίνει ότι στους καταλόγους απογραφών του Ασκληπιείου της Αθήνας χρησιμοποιείται και με τις δύο έννοιες.⁷⁸⁰ Η δεύτερη χρήση της σπλεγγίδας ήταν ως υποκατάστατο όπλου, μία χρήση η οποία οφείλεται στο ότι η σπλεγγίδα ήταν κατασκευασμένη από μέταλλο και η λεπίδα της απόξεσης ήταν ακονισμένη. Η χρήση αυτή προφανώς θα ήταν ιδιαίτερα σπάνια και θα αποτελούσε λύση ανάγκης και θα εφαρμοζόταν σε ειδικές και έκτακτες περιπτώσεις όπως αναφέρεται και στις πηγές. Ο Πausanias αναφέρει ότι στην Τανάγρα ο Ερμής είχε ένα ιερό ως πρόμαχος και ότι ο θεός προμαχών με μία σπλεγγίδα οδήγησε τους έφηβους στην νίκη κατά των εισβολέων Ευβοέων,⁷⁸¹ ενώ ο Φιλόστρατος εκθέτει ότι ένας γυμναστής στην Ολυμπία φόνευσε ένα αθλητή με την σπλεγγίδα του.⁷⁸² Είναι αξιοσημείωτο ότι όπως προέκυψε από την έρευνα του πολυάνδριου των Θεσπιών, μεγάλος αριθμός των θανόντων οπλιτών έφεραν σπλεγγίδες, η παρουσία των οποίων έχει αποδοθεί στο ότι πολλοί οπλίτες ήταν ταυτόχρονα και αθλητές, όμως δεν θα πρέπει να αποκλεισθεί η χρήση των σπλεγγίδων και σαν όπλο σε καταστάσεις ανάγκης.⁷⁸³

⁷⁷⁶ Παπασπυρίδη – Καρούζου 1933 -35, 16 -53.

⁷⁷⁷ Kurtz και Boardman 1994, 196.

⁷⁷⁸ Στην ταφή της Ελευσίνας, η οποία χρονολογείται στον 5^ο αιώνα π.Χ., η χάλκινη σπλεγγίδα είχε τοποθετηθεί πλησίον του δεξιού κροτάφου και ο ανασκαφέας εκτιμά ότι « ίσως αυτή ετέθη ούτως αντί στεφανώματος δια το αβαθές του χώρου της λάρνακος», βλ. Μυλωνάς 1975 α, 81 και 297, Μυλωνάς 1975 β, πιν. 361 β και 362 α.

⁷⁷⁹ Πολυδεύκης, 7. 179 « έστι δέ και έτερόν τι σπλεγγίς, δέρμα κεχρυσωμένον, θ̅ περι̅ τ̅η̅ κεφαλ̅η̅ φοροῦσιν.»

⁷⁸⁰ Βλ. Aleshire (1989, 125) αναφερόμενη στον όρο σπλεγγίς του στ. 7 της με αριθμό IG Π² 1532 επιγραφής εκτιμά ότι πρόκειται περί διαδήματος και όχι οργάνου απόξεσης λόγω του ότι συναριθμείται με άλλα χρυσά αντικείμενα και όχι με χαλικά. Η ίδια ερευνήτρια σχολιάζοντας εν συνέχεια (1989, 154) την αναγραφή δύο σπλεγγίδων, μία χάλκινη και μία σιδερένια, δεμένων με μία αλυσίδα στον στίχο 24 της με αριθμό IG Π² 1533 επιγραφής, εκτιμά ότι αποτελούσαν όργανα απόξεσης.

⁷⁸¹ Πausanias IX. 22. 2 «τὸν δὲ Ἑρμῆν λέγουσι τὸν Πρόμαχον Ἑρετριέων ναυσὶν ἐξ Εὐβοίας ἐς τὴν Ταναγραίαν σχόντων τοὺς τε ἐφήβους ἐξαγαγεῖν ἐπὶ τὴν μάχην καὶ αὐτὸν ὅτε ἔφηβον σπλεγγίδι ἀμυνόμενον μάλιστα ἐργάσασθαι τῶν Εὐβοέων τροπῆν.»

⁷⁸² Φιλόστρατος, *Γυμναστικός*, 18 «εἰσὶ δὲ οἱ φασιν ὡς γυμναστής (τις) ἐν Ὀλυμπίᾳ τεθηγμένη τῇ σπλεγγίδι τὸν ἀθλητὴν ἀπέκτεινε μὴ καρτερήσαντα ὑπὲρ τῆς νίκης, καὶ ζυγχωρῶ τῷ λόγῳ, βέλτιον γὰρ πιστεῦσθαι ἢ ἀπιστεῖσθαι. ξίφος μὲν δὴ ἐπὶ τοῦς πονηροῦς τῶν ἀθλητῶν σπλεγγίς ἔστω, ...»

⁷⁸³ Ο Schilardi (1977, 550 επ.) αναφέρει ότι από το Πολυάνδριο των Θεσπιών σήμερα σώζονται 38 σπλεγγίδες αλλά εκτιμά ότι ο αρχικός αριθμός ήταν κατά πολύ μεγαλύτερος και αποδίδει την παρουσία τους στην αθλητική ιδιότητα πολλών εκ των οπλιτών.

3.6. Η στλεγγίδα ως έπαθλο και δώρο : Η χρήση της στλεγγίδας ως επάθλου αγώνων είναι βεβαιωμένη από την αρχαία γραμματεία αλλά και από αρχαιολογικά ευρήματα. Η πλέον ασφαλής μαρτυρία παρέχεται από τον Ξενοφώντα, ο οποίος αναφέρει ότι στην πόλη Πέλτα της Μ. Ασίας, όπου συγκεντρώθηκε το στράτευμα των Ελλήνων μισθοφόρων, ο Αρχάς Ξενίας αφού έκανε θυσίες, διοργάνωσε τα Λύκαια, παρουσία του Κύρου, τα δε απονεμηθέντα έπαθλα ήσαν στλεγγίδες χρυσές.⁷⁸⁴ Η πληροφορία αυτή έχει ιδιαίτερη αξία διότι προφανώς ο Ξενοφών, ως μέλος της ηγετικής ομάδας των Ελλήνων μισθοφόρων, θα είχε άμεση και προσωπική αντίληψη του ιστορουμένου γεγονότος, οπωσδήποτε δε η εκ μέρους του Ξενία επιλογή των στλεγγίδων ως επάθλων προς απονομή, δεν πρέπει να θεωρηθεί ως τυχαία αλλά προφανώς θα υποδείκνυε μία υφιστάμενη σχέση μεταξύ των αγώνων - Λύκαια - με το έπαθλο, πόσο μάλλον όταν οι αγώνες διεξάγονταν εκτός του παραδοσιακού χώρου τέλεσης τους και η διάθεση του διοργανωτή στόχευε στην ενδυνάμωση των συνεκτικών δεσμών μεταξύ των Αρχάδων μισθοφόρων. Ο Harris αναφερόμενος στην παραπάνω αναφορά του Ξενοφώντος, και προς επίρρωση του ότι επίχρυσες στλεγγίδες απονέμονταν ως έπαθλα, παρέχει την σημαντική πληροφορία ότι «a bronze strigil with obvious traces of gilding, now in the museum of Chios, reveals what these awards were», χωρίς όμως να παρέχει οποιοδήποτε άλλο στοιχείο για την συγκεκριμένη στλεγγίδα του Μουσείου Χίου.⁷⁸⁵ Η Παπασπυρίδη - Καρούζου θεωρεί βέβαιο ότι σε μερικούς τοπικούς αγώνες της Πελοποννήσου δίδονταν στους νικητές στλεγγίδες ως έπαθλα και αναφέρει ότι ειδικά στην Αρκαδία, οι στλεγγίδες απονέμονταν ως έπαθλα στα Λύκαια,⁷⁸⁶ μία αναφορά η οποία οπωσδήποτε σχετίζεται με την πληροφορία του Ξενοφώντος. Διαθέτουμε δύο στλεγγίδες, οι οποίες φέρουν επιγραφή με βάση την οποία πιστοποιείται η απονομή τους ως έπαθλο αγώνων.

Η πρώτη χάλκινη στλεγγίδα (**αρ. κατ. Σ 7**) προέρχεται από την πόλη Ερβησσό της Σικελίας, χρονολογείται στον 5^ο αιώνα π.Χ. και φέρει την εγχάρακτη επιγραφή SEG 49 : 1286, ἄθλον πᾶρ Καλλία, είναι δε έντονα πιθανό να έχει απονεμηθεί ως έπαθλο σε επιτάφιους αγώνες, οι οποίοι είχαν τελεσθεί προς τιμήν του Καλλία, και το εγχάρακτο της επιγραφής συνηγορεί στην υπόθεση αυτή.⁷⁸⁷ Η δεύτερη στλεγγίδα (**αρ. κατ. Σ 13**)

⁷⁸⁴ Ξενοφών, *Κύρου Ανάβασις*, I. 2. 10 « ἐν αἷς Ξενίας ὁ Ἀρχάς τὰ Λύκαια ἔθυσε καὶ ἀγῶνα ἔθηκε· τὰ δὲ ἄθλα ἦσαν στλεγγίδες χρυσαῖ· »

⁷⁸⁵ Harris 1964, 134. Υπέβαλα σχετικό αίτημα προς το Αρχαιολογικό Μουσείο Χίου, προκειμένου να μου παρασχεθούν πληροφορίες για την εν λόγω στλεγγίδα και έλαβα την απάντηση ότι δεν εντοπίστηκε η συγκεκριμένη στλεγγίδα το μεν διότι δεν αποτελεί μέρος της μόνιμης έκθεσης του Μουσείου το δε διότι ο μεγάλος όγκος του υλικού των αποθηκών του Μουσείου απαιτεί περισσότερο χρόνο για τον εντοπισμό της.

⁷⁸⁶ Βλ. Παπασπυρίδη - Καρούζου 1933 -35, 42.

⁷⁸⁷ Ο Manganaro (1999, 71 επ.) διερωτάται εάν πρόκειται για επιγραφή η οποία αναφέρεται σε έπαθλο το οποίο απονεμήθηκε σε αγώνες, οι οποίοι τελέστηκαν προς τιμήν του Καλλία, ο οποίος ίσως είχε πέσει ηρωικά

προέρχεται από την Κυρηναϊκή και σήμερα βρίσκεται στο Βρετανικό Μουσείο, φέρει την επιγραφή *SEG 60 : 1842*, Τριακατίων ἄθλον, γεγονός το οποίο οδηγεί στο συμπέρασμα ότι είχε απονεμηθεί ως έπαθλο σε αγώνες εφήβων.⁷⁸⁸

Μία χάλκινη στλεγγίδα προερχόμενη από τάφο του Νεκροταφείου της Αιάνθου φέρει στην επίπεδη επιφάνεια της λαβής της εγχάρακτη επιγραφή *SEG 46:709* επί τα λαϊά δεμοσίη ε' ἦτοι πρόκειται για μία στλεγγίδα, η οποία ανήκε στον δήμο της Αιάνθου και είχε καταχωρισθεί ως δημόσια, ίσως στο Γυμνάσιο, η οποία έχει θεωρηθεί ότι είχε δοθεί στον νεκρό ως έπαθλο για την νίκη του σε κάποιο αγώνισμα, αργότερα δε χρησιμοποιήθηκε ως κτέρισμα στην ταφή του (**αρ. κατ. Σ 12**).⁷⁸⁹ Όμως αμφιβάλλω εάν η δωρεά ή απονομή ως επάθλου ενός αντικειμένου, το οποίο έχει καταχωρισθεί ως ανήκον στο δημόσιο είναι επιτρεπτή και πρόσφορη, και ούτω δεν θα πρέπει να αποκλεισθεί η περίπτωση η στλεγγίδα να περιήλθε στην κατοχή του νεκρού με άλλο τρόπο ακόμη και παράνομο, μία πρακτική, η οποία βεβαίως δεν είναι συνήθης αλλά έχει διαπιστωθεί σε μερικές περιπτώσεις.⁷⁹⁰ Η Kotera - Feyer θεωρεί ότι οι δύο χάλκινες στλεγγίδες, οι οποίες βρέθηκαν σε τάφο της Αιγίνας, μαζί με τον χάλκινο δίσκο, ο οποίος φέρει εγχάρακτες παραστάσεις ἄλτη και ακοντιστή, αποτελούσαν έπαθλα, και την πρόταση αυτή την στηρίζει στο όπως αναφέρει εξαιρετικό τους βάρος, το οποίο όμως δεν προσδιορίζει, αλλά και την διακόσμηση των λαβών τους.⁷⁹¹

στην μάχη, ή απλώς ο τεχνίτης Καλλίας αναφέρεται στο έργο του, ταυτόχρονα όμως επισημαίνει ότι παρά το ότι η λέξη πάρ υπάρχει σε αρκετές στλεγγίδες από την Σικελία τονίζει όμως ότι η λέξη ἄθλον υπάρχει μόνο στην στλεγγίδα αυτή. Ο Nielsen (2014, 16) εκτιμά ότι πρόκειται για στλεγγίδα, η οποία είχε δοθεί ως έπαθλο σε επιτάφιους αγώνες προς τιμήν του Καλλία.

⁷⁸⁸ Πρβλ. Newton 1872, 258. Ο Ευστάθιος στα Σχόλια της Οδύσσειας αναφέρει ότι «ἐν δὲ Κυρήνη τοὺς ἐφήβους τρι<α>κατίους καλοῦσιν» ο δε λεξικογράφος Ησύχιος αναφέρει (1337.1) ότι <τριακατίοι>· οἱ ἔφηβοι καὶ τὸ σύστημα αὐτῶν. Walters 1899, 326. Σήμερα το Βρετανικό Μουσείο στο ηλεκτρονικό του αποθετήριο περιλαμβάνει την συγκεκριμένη στλεγγίδα με αριθμό 1866,0415.233, παραθέτει δε σχετική φωτογραφία της λαβής της, η οποία φαίνεται ότι αποτελεί το μόνο διατηρούμενο τμήμα της.

⁷⁸⁹ Βλ. Τρακοσοπούλου – Σαλακίδου 2019α, αρ. 128.

⁷⁹⁰ Βλ. Καλλιπολίτης – Feytmans 1948/49, 95 επ. όπου αναφέρεται στην ανεύρεση μιας ενεπίγραφης αργυρής φιάλης, η οποία είχε χρησιμοποιηθεί ως ταφικό κτέρισμα σε τάφο της Κοζάνης ενώ σύμφωνα με την επιγραφή είχε ανατεθεί σε ιερό της Αθηνάς στα Μέγαρα. Ο Καλλιπολίτης 1950/51, 184, δεν αποκλείει η ανεύρεση της φιάλης στην περιοχή της Κοζάνης να οφείλεται σε λεηλασία του ιερού. Επίσης ο Πέτσας (1952, 9-10) αναφερόμενος σε μία ενεπίγραφη χάλκινη υδρία, η οποία με βάση την επιγραφή της είχε απονεμηθεί ως έπαθλο σε αγώνες προς τιμήν του Ηρακλή στις Θεσπιές και η οποία συμπεριλαμβανόταν στον θησαυρό των χάλκινων αγγείων στο Βοτονόσι, θεωρεί πιθανό η χάλκινη αυτή υδρία να είχε παράλληλη πορεία με την παραπάνω αργυρή φιάλη. Εν τέλει σε ένα τάφο στην Κέρκυρα βρέθηκε τμήμα ενεπίγραφου χάλκινου λέβητα με την κατάληξη ονόματος σε πτώση γενική -- -- τιδος και την ένδειξη Ίαρος. Η ανασκαφέας Κώστογλου (1970, 331) πιθανολογεί ότι πρόκειται περί αναθήματος, το οποίο αφαιρέθηκε από τον χώρο ανάθεσης και αργότερα χρησιμοποιήθηκε ως κτέρισμα.

⁷⁹¹ Βλ. Kotera - Feyer 1993, 109, εικ. 31. Την διακόσμηση των λαβών με ανθέμιο αλλά και με ένα ανάγλυφο χέρι στο σημείο όπου το πίσω τμήμα της λαβής κάμπτεται προκειμένου να κλείσει την «θηλειά» της λαβής, επισημαίνει και ο Jacobsthal 1933, 4-5, ο οποίος μάλιστα προσομοιάζει το «δέσιμο» των λαβών με τις χειρολαβές των χάλκινων ιταλικών αγγείων.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η SEG 37:1674, επιγραφή από την Κυρήνη, χρονολογούμενη στον 2^ο/1^ο αιώνα π.Χ., η οποία αναφέρεται στην εκ μέρους του Γυμνασίαρχου ανάθεση [ὄγδ]οήκοντα στλεγγίδων προς τον Ερμή και τον Ηρακλή στο Γυμνάσιο της πόλης, δοθέντος δε ότι ο αριθμός των στλεγγίδων είναι δυνατόν να συσχετισθεί με τον αριθμό των εφήβων, οι οποίοι κατά το έτος εκείνο ήσαν εβδομήντα οκτώ, έχει υποτεθεί ότι οι στλεγγίδες είχαν χρησιμεύσει ως «διπλώματα» των εφήβων.⁷⁹²

Η αρχαία γραμματεία μας πληροφορεί ότι οι στλεγγίδες δίδονταν και ως δώρα επ' ευκαιρία διαφόρων γεγονότων, όπως δε χαρακτηριστικά αναφέρει ο Πολύβιος, ο βασιλεύς της Μακεδονίας Περσεύς, εν όψει του επικείμενου γάμου του, έδωσε ως δώρο σε ένα έκαστο των κωπηλατών του πλοίου, το οποίο έφερε την Λαοδική, μία χρυσή στλεγγίδα.⁷⁹³ Την παροχή των στλεγγίδων ως δώρων αποδεικνύουν άλλωστε και ενεπίγραφες στλεγγίδες, οι οποίες φέρουν εγχάρακτη την λέξη *δῶρον*, και ειδικότερα η Γλυπτοθήκη του Μονάχου κατέχει δύο στλεγγίδες, χρονολογούμενες περί τον 1^ο αιώνα π.Χ., οι οποίες, πέραν της περίτεχνης διακόσμησης τους, η οποία καταλαμβάνει την εξωτερική πλευρά της ξύστρας, εγχάρακτο ψάρι και S, στο πίσω μέρος της λαβής τους έχουν και οι δύο γραμμένη την λέξη *δῶρον*. Όπως επισημαίνει η δημοσιεύσασα τις στλεγγίδες Ohly - Dumm, η λέξη *δῶρον*, απευθύνεται από τον δωρητή σε ένα πρόσωπο εν ζωή και δεν αποκλείει ότι οι δύο στλεγγίδες, συνδεδεμένες με ένα κρίκο, να αποτελούσαν δώρο αγάπης προς ένα αγόρι, δοθέντος ότι λόγω του μικρού τους μεγέθους θα πρέπει να χρησιμοποιούνταν από ένα νεαρό αγόρι.⁷⁹⁴

3.7. Ονόματα Εργαστηρίων και Σφραγίδες επί των στλεγγίδων: Οι στλεγγίδες πέραν των αναθηματικών επιγραφών φέρουν συχνά ονόματα επί των λαβών τους, τα οποία είναι είτε εγχάρακτα είτε ενσφράγιστα. Εύλογα έχει υποτεθεί ότι τα εγχάρακτα ονόματα υποδηλούν τον ιδιοκτήτη - κάτοχο της στλεγγίδας ενώ τα ενσφράγιστα ονόματα, τα οποία άλλωστε εμφανίζονται με πολύ μεγαλύτερη συχνότητα, υποδεικνύουν το εργαστήριο κατασκευής των στλεγγίδων.⁷⁹⁵ Αυτή η υπόθεση πρέπει να θεωρείται βάσιμη διότι το ενσφράγιστο όνομα προϋποθέτει την δαπάνη κατασκευής σφραγίδας, η οποία θα ήταν δυσανάλογη με τον αριθμό των απαιτούμενων στλεγγίδων για προσωπική χρήση ενός μόνο ατόμου. Η βασιμότητα αυτής της υπόθεσης ενισχύεται και από τις διατηρούμενες επιγραφές στην εκ μέρους του Δίκωνος ανατεθείσα στλεγγίδα στην Ολυμπία, στην οποία

⁷⁹² Βλ. σχετικά Reid 2022, 209.

⁷⁹³ Πολύβιος, *Ιστορία*, 25.4.10. «καί στεγγίδα χρυσήν έκάστῳ τῶν ἀφρακτιῶν ἐδεδώρητο τῶν νεωστὶ νενυμφαγωγηκότων αὐτῷ τὴν Λαοδικὴν».

⁷⁹⁴ Βλ. M. Ohly- Dumm, (1973, 240, αρ. 4 εικ. 12).

⁷⁹⁵ Βλ. Kotera - Feyer 1993, 150, επίσης Bartels 2004, 49 στο *Sportschau*.

πέραν της μακροσκελούς εγχάρακτης αναθηματικής επιγραφής, στο εσωτερικό τμήμα της λαβής διατηρείται ενσφράγιστο και εντός πλαισίου το όνομα του αναθέτη - κατασκευαστή **(αρ. κατ. Σ 22)**. Πέραν όμως των ονομάτων οι στλεγγίδες φέρουν συχνά ενσφράγιστες παραστάσεις θεών, ημιθέων,⁷⁹⁶ ηρώων, αθλητών,⁷⁹⁷ ζών,⁷⁹⁸ σφραγίσματα, τα οποία ενίοτε είναι δυνατόν να συνδυάζονται και με σφραγίσματα ονομάτων.⁷⁹⁹

Τα σωζόμενα ενσφράγιστα ονόματα επί των λαβών των στλεγγίδων, τα οποία έχουν σφραγισθεί και αποτυπωθεί κατά την διαδικασία της χύτευσης είναι τα εξής :

α) Το όνομα **Έρμων** εμφανίζεται στην με αριθμό X 8632 στλεγγίδα του ΕΑΜ, η οποία προέρχεται από το Κερατσίνι και στην με αριθμό 1885,1213.53 α στλεγγίδα στο Βρετανικό Μουσείο, προερχόμενη από την Ρόδο. Επίσης το όνομα **Έρμων** υπάρχει και σε μία χάλκινη στλεγγίδα προερχόμενη από την Όλυνθο. Είναι προφανές ότι το ταυτόσημο των ενσφράγιστων επιγραφών δεν είναι δυνατόν να αποδοθεί σε τυχόν κοινό ιδιοκτήτη αλλά στο εργαστήριο κατασκευής.⁸⁰⁰

β) Το όνομα **Άπολλο[δ]ώρω**, εμφανίζεται με αριστερόστροφη γραφή σε αρκετές στλεγγίδες προερχόμενες από την περιοχή της Νότιας Ιταλίας, όπου φαίνεται ότι κατά την Ελληνιστική περίοδο, υπήρχε ένα εργαστήριο το οποίο παρήγαγε και προμήθευε την περιοχή με τις στλεγγίδες αυτές, πολλές από τις οποίες πέραν της ενσφράγισης επιγραφής διέθεταν και περίτεχνη διακόσμηση αλλά και ενσφράγιστες μορφές ζών. Στην Αγκώνα μία αποσπασματικά διατηρούμενη στλεγγίδα, το πλαίσιο όπου το ενσφράγιστο όνομα **Άπολλο[δ]ώρω**, κοσμείται εκατέρωθεν και με εμπίεστα ανθέμια. Στη Ρώμη υπάρχουν δύο στλεγγίδες στις οποίες η επιγραφή πλαισιώνεται από δύο ωσειδή σφραγίσματα με

⁷⁹⁶ Βλ. ενσφράγιστη στλεγγίδα με παράσταση Ηρακλή, **(αρ. κατ. Σ 15)**.

⁷⁹⁷ Μία στλεγγίδα, η οποία προέρχεται από την Τρωάδα, χρονολογούμενη στο τέλος του 6^{ου} αι. - αρχή 5^{ου} αι. π.Χ., η οποία σήμερα βρίσκεται στην Βοστώνη, (MFA 03.1152) φέρει μία μικρή ωσειδή σφραγίδα εντός της οποίας εικονίζεται αποξυόμενος αθλητής, βλ. Comstock – Vermeule 1971, 425 αριθμ. 613.

⁷⁹⁸ Βλ. μία χάλκινη στλεγγίδα από τάφο των Αλιέων, στην λαβή της οποίας υπάρχει ενσφράγιστη παράσταση ιθυφαλλικού κριού, για την οποία η ανασκαφέας πιθανολογεί ότι έχει γίνει με δακτυλίδι - σφραγίδα για να πιστοποιήσει το πρόσωπο του ιδιοκτήτη βλ. Dengate (1976, 322), ενώ δύο στλεγγίδες από την Νεκρόπολη του Μεταποντίου φέρουν ενσφράγιστες παραστάσεις ανδρός καθισμένου ανάστροφα επί όνου, μία παράσταση η οποία θυμίζει έντονα την αντίστοιχη σε τετράδραχμα της Μένδης του 5^{ου} αιώνα π.Χ., στα οποία όμως ο καθήμενος είναι ο θεός Διόνυσος κρατώντας κάνθαρο. Ατυχώς τα σφραγίσματα των στλεγγίδων είναι πολύ μικρά και διαβρωμένα και δεν είναι δυνατόν να διακριθεί πλήρως η μορφή του ανδρός. Εάν πράγματι πρόκειται περί του Διονύσου, ίσως θα πρέπει να υποθέσουμε κάποια σχέση του ιδιοκτήτη του εργαστηρίου με την Μένδη. Βλ. Οικονομίδου 1996 αρ. 71, Prohászka 1998, 802 σημ. 67

⁷⁹⁹ Βλ. κατωτέρω στις στλεγγίδες με το ενσφράγιστο όνομα **Άπολλο[δ]ώρω**, οι οποίες πολλές φορές συνδυάζονται με παραστάσεις ζών αλλά και άλλα διακοσμητικά θέματα.

⁸⁰⁰ Για την στλεγγίδα του ΕΑΜ βλ. Καλλιγιάς 1989, αρ. 53 στο *Πνεύμα και Σώμα* και για την στλεγγίδα του Βρετανικού Μουσείου βλ. Walters 1899, αρ.322. Η Προσκυνητοπούλου (2004γ, αρ. 39) σχετικά με το ενσφράγιστο όνομα της με αριθμό X 8632 του ΕΑΜ στλεγγίδος αναφέρει ότι ίσως να είναι το όνομα του κατόχου της ή του εργαστηρίου κατασκευής, Για την στλεγγίδα από την Όλυνθο βλ. Robinson 1941, 175 αριθμ. 526.

παράσταση σκύλου, ο οποίος κυνηγά λαγό.⁸⁰¹ Μία άλλη στλεγγίδα, η οποία προέρχεται από την Απουλία ή την Καμπανία και βρίσκεται στην Βοστώνη πέραν από το ενσφράγιστο όνομα, το οποίο υπάρχει στην πίσω πλευρά της λαβής, φέρει περίτεχνη φυλλόσχημη διακόσμηση σε ολόκληρο το εμπρόσθιο τμήμα της,⁸⁰² ενώ δύο άλλες στλεγγίδες με το ίδιο ενσφράγιστο όνομα βρίσκονται στο Βρετανικό Μουσείο.⁸⁰³ Εν τέλει μία στλεγγίδα με το ίδιο ενσφράγιστο όνομα βρίσκεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Βερόνας.⁸⁰⁴ Είναι προφανές ότι ο Απολλόδωρος διατηρούσε σημαντικό εργαστήριο στην Νότιο Ιταλία και προμήθευε με διάφορα είδη στλεγγίδων την αγορά της Μεγάλης Ελλάδος⁸⁰⁵ και είναι πιθανόν ότι πέραν του ενσφράγιστου ονόματος του εργαστηρίου κατασκευής, τα ενσφράγιστα σήματα με τις μορφές ζώων να αντιστοιχούσαν σε κατηγορίες προϊόντων.

γ) Το όνομα Μελάνθιο εμφανίζεται σε τρεις στλεγγίδες, οι οποίες προέρχονται από την περιοχή της Αιγύπτου και σήμερα βρίσκονται στο Akademisches Kunstmuseum της Βόννης. Το όνομα Μελάνθιο, το οποίο προφανώς αναφέρεται στο εργαστήριο κατασκευής, δεν εμφανίζεται αυτοτελώς όπως στην περίπτωση του Άπολλο[δ]ώρω, αλλά συνδυάζεται μαζί με ενσφράγιστες παραστάσεις και άλλοτε τις περιβάλλει ενώ άλλοτε είναι γραμμένο κάτω από την παράσταση προς τα δεξιά. Στην πρώτη εξ αυτών το όνομα Μελάνθιο περιβάλλει την ενσφράγιστη παράσταση αλόγου, το οποίο καλπάζει προς τα δεξιά, στην δεύτερη το όνομα περιβάλλει εσωτερικά της ενσφράγιστης παράστασης, η οποία απεικονίζει τον Περσέα, να φέρει το ξίφος και τον σάκιο με την κεφαλή της Μέδουσας, κινούμενο προς τα δεξιά ενώ στην τρίτη στλεγγίδα το όνομα του κατασκευαστή περιέχεται σε μία σφραγίδα και είναι γραμμένο από αριστερά προς τα δεξιά. Το γεγονός ότι η εκφορά του ονόματος Μελάνθιο δεν γίνεται ούτε στην ονομαστική πτώση ούτε στην γενική, είναι πιθανό να οφείλεται στο ότι εκφέρεται στην αττική διάλεκτο και μάλιστα σε πτώση γενική είτε λίγο πριν από την λεγόμενη «ευκλείδια» μεταρρύθμιση είτε μετά από αυτή, όπου το γράμμα ο χρησιμοποιείτο και για το ω και για το ου,⁸⁰⁶ και η υπόθεση αυτή είναι δυνατόν να χρησιμοποιηθεί σαν στοιχείο προσδιορισμού της καταγωγής του ιδιοκτήτου του

⁸⁰¹ Για τις τρεις αυτές στλεγγίδες βλ. Κατάλογο *Μεγάλη Ελλάς* με τους αριθμούς 38, 39 και 40 αντίστοιχα.

⁸⁰² Βλ. το ηλεκτρονικό αποθετήριο του Museum of Fine Arts της Βοστώνης με αριθμό εισαγωγής 01. 7478.

⁸⁰³ Η πρώτη των αναφερομένων δύο στλεγγίδων του Βρετανικού Μουσείου καταλογράφεται με τον αριθμό 1868, 0815.2 και αναφέρεται ότι αντιστοιχεί στο με αριθμό 324 κατάλογο του Walters 1899 στον οποίο όμως το συγκεκριμένο αντικείμενο δεν αναφέρεται ως στλεγγίδα αλλά ως Chisel (?) δηλ. σαν σμίλη (;). Για την δεύτερη στλεγγίδα του Βρετανικού Μουσείου βλ. Friederichs 1871, αριθμ. 206.

⁸⁰⁴ Βλ. Bolla & Buonopane 2010, 430.

⁸⁰⁵ Οι Bolla & Buonopane ό. π. εκτιμούν ότι το εργαστήριο του Απολλοδώρου δραστηριοποιείτο σε κέντρα «δωρικού περιβάλλοντος» της Μ. Ελλάδας, τα προϊόντα του οποίου είχαν μεγάλη διάδοση κατά τον 4^ο και 3^ο αιώνα π.Χ. στην ευρύτερη περιοχή.

⁸⁰⁶ Βλ. Guarducci 2008, 49-51, όπου μάλιστα επισημαίνεται ότι και μετά την μεταρρύθμιση εξακολούθησε η χρήση του αττικού αλφαβήτου.

εργαστηρίου, ο οποίος ίσως ήταν Αθηναίος, αλλά και της περιόδου κατασκευής των στλεγγίδων, οι οποίες είναι δυνατόν να χρονολογηθούν από το 450 έως το 370 π.Χ. και η συγκεκριμένη ενσφράγιση επιγραφή θα πρέπει να θεωρηθεί ως εμπορικό σήμα του εργαστηρίου κατασκευής.⁸⁰⁷ Το γεγονός ότι και οι τρεις στλεγγίδες βρέθηκαν στην Αίγυπτο δεν πρέπει να εκπλήσσει διότι είναι γνωστό ότι η Αίγυπτος έκανε εισαγωγή στλεγγίδων από την ηπειρωτική Ελλάδα, και μάλιστα σε ένα πάπυρο από την Οξύρυγχο περιλαμβάνεται μία επιστολή-παραγγελία του Παράμονος προς τον Ζήνωνα, χρονολογούμενη στον 3^ο αιώνα π.Χ., με την οποία ζητεί την αγορά διαφόρων μεγεθών στλεγγίδων από εργαστήριο της Σικυώνος, το οποίο φαίνεται ότι τουλάχιστον εκείνη την εποχή ήταν φημισμένο.⁸⁰⁸

δ) Μία χάλκινη στλεγγίδα από το Νεκροταφείο της Ακάνθου, χρονολογούμενη στο τρίτο τέταρτο του 5^{ου} αιώνα π.Χ. φέρει ενσφράγιση επιγραφή τρίτο, η οποία είναι πιθανόν να σχετίζεται με το εργαστήριο παραγωγής της.⁸⁰⁹

ε) Μία χάλκινη στλεγγίδα, χρονολογούμενη στην περίοδο από τον 4^ο έως 3^ο αιώνα π.Χ. με άγνωστο αρχαιολογικό πλαίσιο, η οποία βρίσκεται σήμερα στην Ρώμη, φέρει στο πίσω μέρος της λαβής και εντός πλαισίου ενσφράγιση επιγραφή Σώτειρα, η οποία είναι πιθανό να αποτελεί την εμπορική επωνυμία του εργαστηρίου κατασκευής.⁸¹⁰ Μία άλλη χάλκινη στλεγγίδα στο Μουσείο των Συρακουσών φέρει την ίδια σφραγίδα,⁸¹¹ ενώ το Μουσείο του Βερολίνου διαθέτει μία χάλκινη στλεγγίδα με την ίδια ενσφράγιση επιγραφή, η οποία είχε θεωρηθεί από τον συντάκτη του καταλόγου Friederichs, ως επίθετο και ως επίκληση σε μία προστάτιδα θεά.⁸¹²

στ) Στον κατάλογο χαλκών του Βρετανικού Μουσείου περιλαμβάνεται η λαβή μίας στλεγγίδας, με την ένδειξη ότι προέρχεται από την Ρόδο, η οποία φέρει την επιγραφή Σωγένης, αναφέρεται δε ότι όμοια επιγραφή, με την διαφορά της χρήσης του Ε αντί του Η περιλαμβάνεται και σε μία άλλη στλεγγίδα από την Συλλογή Blacas, μία παρατήρηση η οποία θα ήταν δυνατόν να σχετίζεται με την δραστηριότητα ενός εργαστηρίου με την επωνυμία αυτή.⁸¹³ Ο Manganaro αναφέρει ότι και άλλες δύο στλεγγίδες προερχόμενες από την Παλαιστρίνα και την Κύμη φέρουν την ενσφράγιση επιγραφή Σωγένης.⁸¹⁴

⁸⁰⁷ Βλ. σχετικά τις επισημάνσεις του Bartels 2004, 48-51, στο *Sportschau*.

⁸⁰⁸ Πρόκειται για τον με αριθμό 59488 Πάπυρο της Οξύρυγχο, στην επιστολή οι στλεγγίδες αναφέρονται ως ξύστρες και η αναφορά του εργαστηρίου κατασκευής «Σικυωνιουργῶν ὄτι καθαρωτάτας». Βλ. Kotera - Feyer 1993, 60 και 102. Ο Griffin (1982, 31) επισημαίνει ότι η πρωταρχική βιομηχανία της Σικυώνος ήταν η μεταλλοτεχνία και κατονομάζει τις στλεγγίδες ως ένα από τα βασικά μεταλλικά προϊόντα της.

⁸⁰⁹ Καλτσάς 1998, 283.

⁸¹⁰ Σήμερα στο Μουσείο της Villa Giulia αρ. ευρ. 51251, βλ. Ambrosini 2004 αρ. 41 στο *Μεγάλη Ελλάς*.

⁸¹¹ Βλ. Manganaro 1999, 73. Μουσείο Συρακουσών αρ. ευρ. 51494.

⁸¹² Friederichs 1871, αριθμ. 212.

⁸¹³ Βλ. Walters 1899 με αριθμό 321. Παρά τις προσπάθειές μου δεν κατάφερα να εντοπίσω στοιχεία για την στλεγγίδα στην Blacas Collection. Η Συλλογή αυτή αποκτήθηκε από το Βρετανικό Μουσείο το 1866 αλλά στο

ζ) Το Βρετανικό Μουσείο κατέχει μία χάλκινη στλεγγίδα, χρονολογούμενη από το σχήμα της λαβής της στην αυτοκρατορική εποχή,⁸¹⁵ με την ενσφράγιστη επιγραφή ARELES, η οποία προφανώς αποτελεί την επωνυμία του εργαστηρίου κατασκευής.⁸¹⁶

η) Από τις ανασκαφές της Ολύνθου προέρχεται μία χάλκινη στλεγγίδα, η οποία φέρει το όνομα Σωσίου για την οποία ο Robinson αναφέρει ότι «on the back below the handle is inscribed the name, probably of the owner» όμως όπως προκύπτει από τον σχετικό πίνακα όπου απεικονίζεται η στλεγγίδα πρόκειται περί ενσφράγιστου ονόματος και προσδιορίζει το εργαστήριο κατασκευής και όχι τον κάτοχο.⁸¹⁷

θ) Η Γλυπτοθήκη του Μονάχου κατέχει μία στλεγγίδα προερχόμενη από το Χαλέπι της Συρίας, χρονολογούμενη στον 1^ο αιώνα μ.Χ., η οποία φέρει στο εσωτερικό και κατώτερο τμήμα της λαβής της την ενσφράγιστη επιγραφή Θηλ εντός πλαισίου. Το ενσφράγιστο της επιγραφής οδηγεί στην υπόθεση ότι δεν πρόκειται περί του ονόματος του κατόχου αλλά μάλλον σε μία συντομογραφία της επωνυμίας του εργαστηρίου παραγωγής.⁸¹⁸

ι) Ο Στ. Κουμανούδης αναφέρει την εύρεση τριών χάλκινων στλεγγίδων, οι οποίες σώζονται αποσπασματικά και φέρουν ονόματα, τα οποία όπως διαλαμβάνει ούτος «ενετυπώθησαν κομφώς επί του έσω μέρους των λαβών» και προφανώς εκ του λόγου αυτού θεωρεί ότι πρόκειται για συντετμημένα ονόματα των «κατασκευασάντων τεχνιτών» και όχι των κατόχων. Τα γράμματα των στλεγγίδων χρονολογούνται στον 5^ο και 4^ο αιώνα π.Χ τα δε ονόματα είναι : Ἀρτί[μα], [Α]ριστάρ[χου] και Ἀριστίον[ος]. Η πρώτη στλεγγίδα προέρχεται από την Δόμβραϊνα Βοιωτίας ενώ οι δύο άλλες θεωρούνται πιθανότατα ως αττικές.⁸¹⁹ Οι τρεις στλεγγίδες αυτές βρίσκονται σήμερα στο ΕΑΜ και οι επιγραφές, όπως προέκυψε από την επισκόπησή τους, είναι ενσφράγιστες, στοιχείο το οποίο παραπέμπει σε εργαστήριο κατασκευής επιβεβαιώνοντας την αρχική εκτίμηση του Κουμανούδη.⁸²⁰

ια) Το ΕΑΜ διαθέτει επίσης και άλλες χάλκινες στλεγγίδες, οι οποίες φέρουν ενσφράγιστα ονόματα, όπως μία στλεγγίδα προερχόμενη από την Τανάγρα με την επιγραφή

ηλεκτρονικό αποθετήριο του Βρετανικού Μουσείου όπου περιλαμβάνονται τρεις στλεγγίδες από την Συλλογή Blacas δεν αναφέρεται αντίστοιχη επιγραφή.

⁸¹⁴ Manganaro 1999, 74.

⁸¹⁵ Η λαβή της είναι ιδιαίτερα στενή και είναι δυνατόν να διέρχεται μόνο μία λεπτή αλυσίδα ανάρτησης.

⁸¹⁶ Πρόκειται για την με αριθμό 1824. 482.1 στλεγγίδα του Βρετανικού Μουσείου. Βλ. Vanhove 1993- 1998, Vol. III, σελ. 84 εικ. 109 Β.

⁸¹⁷ Βλ. Robinson 1941 174, αριθμ. 520.

⁸¹⁸ Βλ. Hamdorf 1993-1998 στο Vanhove 1993- 1998, Vol.II, σελ.75. βλ. Μόναχο, Staatliche Antikensammlungen und Glyptothek, in. no. NI 3704.

⁸¹⁹ Βλ. Κουμανούδης 1872, 405 πιν. 58, 12 -13-14.

⁸²⁰ Πρόκειται για τις με αριθμούς X 8312, X 8293 και X 10684 στλεγγίδες του ΕΑΜ, οι οποίες αντιστοιχούν στις με αριθμούς 536, 535 και 538 του Καταλόγου του De Ridder. Οι με αριθμούς X 8293 και X 10684 στλεγγίδες περιλαμβάνονται και στο ΑΡΜΑ 6 με αριθμούς 444 και 445 χαρακτηριζόμενες ως Αττικές.

Τιμομάχο, μία άλλη με άγνωστη περιοχή προέλευσης φέρει την επιγραφή Έλύρχο, μία τρίτη από το Κερατσίνι, η οποία φέρει δυσανάγνωστη επιγραφή ενώ μία άλλη στλεγγίδα με άγνωστη περιοχή προέλευσης φέρει την επιγραφή Δολοπίδο.⁸²¹

ιβ) Σε μία λαβή χάλκινης στλεγγίδας, η οποία προέρχεται από το Ρούβο της Απουλίας, και σήμερα βρίσκεται στο Βρετανικό Μουσείο, υπάρχει η επιγραφή παρ Συμμάχου, η οποία σύμφωνα με τον Walters θα πρέπει να αναγνωσθεί ως παρ[ά] Συμμάχου, και αποτελεί το όνομα του κατασκευαστή. Πράγματι η χρήση της πρόθεσης παρὰ στις αναθηματικές επιγραφές δεν απαντάται και η πρόταση του Walters εμφανίζεται εύλογη.⁸²²

Σε μία άλλη χάλκινη στλεγγίδα, η οποία βρίσκεται στο Μουσείο του Βερολίνου, υπάρχει η ενσφράγιστη επιγραφή Παλυμμάχου,⁸²³ η οποία προσομοιάζει με την επιγραφή της στλεγγίδας του Βρετανικού Μουσείου, και είναι πιθανόν να πρόκειται για τις ίδιες επιγραφές, χωρίς όμως να αποκλείεται να πρόκειται περί διαφορετικών τοιούτων.

ιγ) Σε αριστέες στλεγγίδες προερχόμενες από την Σικελία απαντάται ο τύπος των ενσφράγιστων επιγραφών στις οποίες προηγείται η πρόθεση παρ ακολουθούμενη από το όνομα σε πτώση γενική, όπως παρ Καλλικράτεος, παρ Βλόσωνος, παρ Χρησίμου, παρ Απολλωνίδα, παρ Άνδρωνος, οι οποίες εύλογα έχουν θεωρηθεί ότι αποδίδουν τα ονόματα των κατασκευαστών.⁸²⁴

ιδ) Μία χάλκινη στλεγγίδα από την Όλυνθο, χρονολογούμενη στον 4^ο αιώνα π.Χ. φέρει στην λαβή της ενσφράγιστο το όνομα Σίμωνος, το οποίο μάλλον θα αναφέρεται στο όνομα του κατασκευαστή των στλεγγίδων.⁸²⁵

ιε) Σε μία χάλκινη στλεγγίδα από το Ανατολικό Νεκροταφείο της Αιανής, η οποία έχει χρονολογηθεί στον 4^ο αιώνα π.Χ., υπάρχει στην πίσω πλευρά του εσωτερικού στελέχους της λαβής σφραγίδα με το όνομα Αδάμας.⁸²⁶

ιστ) Μία αποσπασματικά σωζόμενη χάλκινη στλεγγίδα στο Βρετανικό Μουσείο φέρει την ενσφράγιστη επιγραφή Σότερ, η οποία συνοδεύεται από την επίσης ενσφράγιστη παράσταση μίας αγελάδας να θηλάζει το μικρό της,⁸²⁷ ενώ μία άλλη χάλκινη στλεγγίδα του

⁸²¹ Πρόκειται για τις με αριθμούς X 8307, X 17406, X 8632 και X 8313 στλεγγίδες του ΕΑΜ, οι οποίες αντιστοιχούν στις με αριθμούς 534, 533, 532 και 539 στλεγγίδες του καταλόγου του De Ridder του 1894.

⁸²² Βλ. Walters 1899, αρ. 325.

⁸²³ Friederichs 1871, αριθμ. 210.

⁸²⁴ Για τις εν λόγω στλεγγίδες βλ. Manganaro 1999, 72.

⁸²⁵ Robinson 1941, 172.

⁸²⁶ Βλ. Καραμήτρου - Μεντεσιδη 1988, αρ. 326. Πρόκειται για την με αριθμό 1294 χάλκινη στλεγγίδα της Αρχαιολογικής Συλλογής Αιανής μήκους 22 εκ.

⁸²⁷ Πρόκειται για την με αριθμό 323 αποσπασματικά σωζόμενη στλεγγίδα του Βρετανικού Μουσείου, Walters 1899, αρ. 323. Έχει ενδιαφέρον ότι η παράσταση αγελάδας, η οποία θηλάζει το μικρό της εμφανίζεται σε νομίσματα του Δυρραχίου περί τον 3^ο αιώνα π.Χ. μία παράσταση την οποία μιμήθηκε η Κέρκυρα, η οποία άλλωστε ήταν και η μητρόπολη της Επιδάμνου, η οποία αργότερα μετονομάστηκε σε Δυρράχιο. Βλ.

Βρετανικού Μουσείου φέρει ενσφράγιστη παράσταση αλόγων να ζευγαρώνουν, όμως από το επίσης ενσφράγιστο όνομα μόνο η κατάληξη -τες είναι αναγνώσιμη με βεβαιότητα.⁸²⁸

ιζ) Σε μία χάλκινη στλεγγίδα, η οποία βρέθηκε σε ταφή στην πόλη της Κέρκυρας, ο ανασκαφέας Δοντάς ανέγνωσε το όνομα Ἀρβλόσωνος και θεώρησε ότι πρόκειται για το όνομα του ιδιοκτήτη της και κατόχου προφανώς του τάφου. Η στλεγγίδα από την μορφή των γραμμάτων και τα συνευρήματα του τάφου χρονολογήθηκε από τον ανασκαφέα στον 4^ο αιώνα π.Χ. Τα γράμματα της επιγραφής χαρακτηρίζονται ως «ανάγλυφα» το οποίο θεωρώ ότι αποκλείει την περίπτωση της εγχαράκτου γραφής, αλλά πρόκειται περί ενσφραγίστου τοιαύτης, οπότε η υπόθεση του ανασκαφέα ότι πρόκειται περί επιγραφής δηλωτικής ιδιοκτησίας θα πρέπει να αναθεωρηθεί.⁸²⁹ Ο Manganaro εκτιμά ότι η ανάγνωση του ονόματος ως Ἀρβλόσωνος είναι εσφαλμένη και διαβάζει πάρ Βλόσωνος, αποδίδει δε την εν λόγω στλεγγίδα στο ίδιο εργαστήριο κατασκευής της προαναφερθείσης στλεγγίδας από την Σικελία με την ίδια ενσφράγιστη επιγραφή.⁸³⁰ Η Psoma χρονολογεί την στλεγγίδα στον 3^ο/2^ο αιώνα π.Χ. και ετυμολογεί το όνομα Βλόσων από το επίθετο βλοσυρός.⁸³¹ Το γεγονός ότι στο Αρχαιολογικό Μουσείο Συρακουσών υπάρχει μία χάλκινη στλεγγίδα καθώς και μία χάλκινη λαβίδα με την ενσφράγιστη επιγραφή πάρ Βλόσωνος (SEG 49 : 1348, 2 και 49 : 1348, 1) συντείνει στο ασφαλές συμπέρασμα ότι και η στλεγγίδα από την Κέρκυρα φέρει όμοια ενσφράγιστη επιγραφή δηλωτική του εργαστηρίου κατασκευής.

3. 8. Εγχάρακτα ονόματα επί των στλεγγίδων : Τα εγχάρακτα ονόματα επί των στλεγγίδων κατά πάσα πιθανότητα αντιστοιχούν στα ονόματα των ιδιοκτητών - κατόχων και η υπόθεση αυτή εμφανίζεται ως απολύτως εύλογη. Το Βρετανικό Μουσείο κατέχει αρκετές στλεγγίδες, οι οποίες φέρουν ονόματα σε πτώση γενική όπως Ἀλίονος ή σε πτώση ονομαστική όπως Κέλον και Ἀριστίον, επιγραφές οι οποίες πρέπει να θεωρηθούν ως επιγραφές οι οποίες προσδιορίζουν τον κάτοχο.⁸³² Μία χάλκινη στλεγγίδα από την Ὀλυνθο, η οποία διατηρείται αποσπασματικά, φέρει στο ανώτερο τμήμα της λαβής

Mørkholm 1991, 83-4, πιν. 193. Ούτω εύλογα είναι δυνατόν να υποθεθεί ένας τοπικός συσχετισμός του εργαστηρίου παραγωγής στλεγγίδων με την πόλη του Δυρραχίου ή της Κέρκυρας. Η επιγραφή Σότερ, βρίσκεται και σε μία στλεγγίδα, συνοδεύουσα την ενσφράγιστη παράσταση του Διός Κεραύνιου ως επίκληση του θεού, βλ. κατωτέρω (αρ. κατ. Σ 14).

⁸²⁸ Πρόκειται για την με αριθμό 1868, 0105.27 στλεγγίδα του Βρετανικού Μουσείου, η οποία αντιστοιχεί στην με αριθμό 2454 του Καταλόγου Walters.

⁸²⁹ Δοντάς 1964, 315 πιν. 355 δ.

⁸³⁰ Βλ. Manganaro 1999, 72

⁸³¹ Βλ. Psoma 2022, 409, 442 και 492.

⁸³² Βλ. Walters 1899, αρ. 255, 256 και 322 αντίστοιχα. Οι με αριθμό 255 και 256 στλεγγίδες προέρχονται από την Ερέτρια ενώ στην με αριθμό 256 το όνομα Κέλον τα εγχάρακτα γράμματα είναι με άργυρο. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο κατάλογος του Walters δεν προσδιορίζει εάν η επιγραφή είναι ενσφράγιστη ή εγχάρακτη όμως επειδή χρησιμοποιεί τον όρο stamped νομίζω ότι οι λοιπές επιγραφές είναι εγχάρακτες.

τέσσερα γράμματα γραμμένα αριστερόστροφα Άγρο και ο Robinson έχει υποθέσει ότι είτε πρόκειται για την γενική πτώση του ονόματος Άγρος είτε ότι έχουν αποσβεσθεί δύο γράμματα λε οπότε το όνομα του κατόχου θα πρέπει να αποκατασταθεί ως Λε]άγρο.⁸³³ Μία άλλη στλεγγίδα από την Λιανή φέρει εγχάρακτο το όνομα Άπαφος, όπου το κάπα αποδίδεται με κόππα, το οποίο έχει θεωρηθεί και λόγω της ασταθούς χάραξης ότι αποδίδει το όνομα του κατόχου, αποτελεί δε μία από τις πρωϊμότερες επιγραφικές μαρτυρίες ονομάτων της μακεδονικής προσωπογραφίας από την αρχή του 5^{ου} αιώνα π.Χ.⁸³⁴ Ήδη σε νεότερη δημοσίευση το κόππα αναγνωρίζεται ως αριστερόστροφο ρω και το εγχάρακτο όνομα διαβάζεται Άπαρος, ανθρωponύμιο το οποίο απαντάται στην Θεσσαλία.⁸³⁵ Το Μητροπολιτικό Μουσείο της Ν. Υόρκης κατέχει μία χάλκινη στλεγγίδα, χρονολογούμενη στην Ρωμαϊκή εποχή, η οποία φέρει στην λεπίδα της διάστικτο το όνομα Άγεμάχου, το οποίο προφανώς θα είναι το όνομα του κατόχου.⁸³⁶

Όμως όταν η αναγραφή του ονόματος συνοδεύεται και από άλλα στοιχεία όπως το εθνικό όνομα είναι πολύ πιθανό να πρόκειται περί αναθήματος. Μία τέτοια περίπτωση αποτελεί η χάλκινη στλεγγίδα, η οποία προέρχεται από την Ήλιδα και βρίσκεται στην Συλλογή του Bowdoin College, πέραν του ιδιαίτερου και περίτεχνου σχήματος της λαβής της, η οποία καταλήγει σε μορφή κύκνου, φέρει την διάστικτη επιγραφή Διότιμος ΆθENAΐος, χρονολογούμενη στο δεύτερο ήμισυ του 5^{ου} αιώνα π.Χ.⁸³⁷ (αφ. κατ. Σ 9). Στην περίπτωση αυτή θα ήταν δυνατόν να υποστηριχθεί ότι πρόκειται περί αναθηματικής επιγραφής γιατί εάν ήταν μία απλή αναγραφή του ονόματος του κατόχου δεν θα υπήρχε λόγος αναγραφής του εθνικού ονόματος του Διοτίμου και αυτό σε συνδυασμό με ότι βρέθηκε στην περιοχή της Ήλιδος είναι δυνατόν να υποστηριχθεί ότι πρόκειται περί αναθήματος. Όμως υπάρχει ένα στοιχείο το οποίο δυσχεραίνει έντονα την παραδοχή της υπόθεσης ότι πρόκειται περί αναθήματος διότι η διάστικτη επιγραφή είναι γραμμένη στο οπίσθιο και μη ευδιάκριτο τμήμα της λαβής, ένα σημείο αφανές, το οποίο δεν συνάδει με τις αναθηματικές επιγραφές, οι οποίες επιδιώκουν την μεγαλύτερη κατά το δυνατόν προβολή. Αντίθετα μία άλλη ενεπίγραφη χάλκινη στλεγγίδα, η οποία βρίσκεται στο Βρετανικό Μουσείο, και της οποίας το αρχαιολογικό πλαίσιο δεν είναι γνωστό, εμφανίζει

⁸³³ Βλ. Robinson 1941 175, αριθμ.523.

⁸³⁴ Καραμήτρου - Μεντεσίδη 1999,353.

⁸³⁵ Βλ. Παναγιώτου - Τριανταφυλλοπούλου 2020, 522.

⁸³⁶ Βλ. Richter 1915, 295 αρ. 859.

⁸³⁷ Βλ. Herbert (1962, 382 πιν. 105) ο οποίος μάλιστα χρονολογεί την στλεγγίδα στο χρονικό διάστημα από 450 έως 410 π.Χ. λόγω της χρήσης του Ε στην θέση του Η. Όμως όπως προαναφέρθηκε η χρήση του αττικού αλφαβήτου εξακολούθησε και μετά την εισαγωγή του Ιωνικού αλφαβήτου για κάποιο – όχι μικρό – χρονικό διάστημα.

μεγαλύτερη πιθανότητα να αποτελούσε ανάθημα, διότι η επιγραφή Καλίστρατος Διοδώρου Κορίνθιος, είναι γραμμένη στο πλέον εμφανές σημείο, ήτοι στο εμπρόσθιο τμήμα της λαβής και η αναγραφή του πατρωνύμου και του εθνικού ονόματος δεν θα πρέπει να σχετίζονται με τον προσδιορισμό του ιδιοκτήτη αλλά με την προσπάθεια εξατομίκευσης του αναθέτη ⁸³⁸ **(αρ. κατ. Σ 10)**. Πέραν του ονόματος στο ανώτερο τμήμα της επιφάνειας της λαβής υπάρχει μία ενσφράγιση παράσταση ενός γενειοφόρου ανδρός προς τα δεξιά, η κίνηση του οποίου έχει ερμηνευθεί είτε ως χορευτική είτε ως πυγμαχική.⁸³⁹ Στο ΕΑΜ φυλάσσεται μία στλεγγίδα προερχόμενη από την Ερέτρια, η οποία επί του εμπροσθίου τμήματος της λαβής φέρει καθέτως χαραγμένη την επιγραφή Άλκίος Ἡρακλεώτης, η οποία παρά το ότι δεν είναι γνωστό το αρχαιολογικό πλαίσιο της εύρεσής της, εκτός του ότι προέρχεται από την Ερέτρια, θα ήταν δυνατόν να θεωρηθεί ως ανάθημα, δοθέντος ότι η επιγραφή έχει χαραχθεί στο πλέον εμφανές σημείο της στλεγγίδος και συνοδεύεται από τον προσδιορισμό της πόλης καταγωγής του αναθέτη **(αρ. κατ. Σ 11)**.

3. 9. Εγγάρια διακοσμητικά θέματα επί των στλεγγίδων : Πέραν των ονομάτων εργαστηρίων, κατόχων και ενσφράγιστων παραστάσεων, έχουν βρεθεί στλεγγίδες, οι οποίες φέρουν περίτεχνη εγγάρια διακόσμηση ή ακόμη και ανάγλυφα διακοσμητικά θέματα. Μία στλεγγίδα από την Νεκρόπολη της Μύρινας, σήμερα στο Λούβρο, φέρει στην λαβή μια εξαιρετικής τέχνης εγγάρια παράσταση Ερμή, ο οποίος ισταται επί ιωνικού κιονοκράνου, φέρει πέτασο και κρατεί ράβδο στο δεξί του χέρι. Βεβαίως η παράσταση του Ερμή επί μίας στλεγγίδος είναι απολύτως αναμενόμενη δοθέντος ότι αποτελεί έναν από τους πλέον δημοφιλείς θεούς των Γυμνασίων και η παρουσία του εκεί δεδομένη.⁸⁴⁰ Σε μία χάλκινη στλεγγίδα η οποία προέρχεται από τον τύμβο Φερών στο πίσω τμήμα της λαβής, και στο σημείο όπου η λαβή «δένει» με το σώμα

⁸³⁸ Πρόκειται για την με αριθμό 1891, 0424.1 στλεγγίδα του Βρετανικού Μουσείου, η οποία αντιστοιχεί στην με αριθμό 254 του καταλόγου του Walters του 1899.

⁸³⁹ Ο Walters (1899, 254) χαρακτηρίζει την κίνηση ως χορευτική ενώ ο Higgs αρ. 110 στο *Olympism in Antiquity* Vol. II, θεωρεί την ενσφράγιση μορφή ως πυγμαχό και αναφέρει ότι λέγεται ότι προέρχεται από την Κόρινθο. Προφανώς ο συντάκτης του λήμματος Higgs προβαίνει στην επισήμανση αυτή λόγω της αναφοράς του εθνικού ονόματος του Καλίστρατου, αλλά το σύνθημα είναι να αναφέρεται το εθνικό όνομα όταν το πρόσωπο βρίσκεται εκτός των ορίων της πατρίδας του.

⁸⁴⁰ Ο Pottier (1887, 204) αναφερόμενος στην εν λόγω στλεγγίδα προσφέρει ως παράλληλα δύο στλεγγίδες η μία στην τότε συλλογή της Αρχαιολογικής Εταιρείας, η οποία περιλαμβάνεται στον Κατάλογο του Collignon (1885, 352), η οποία στην λαβή της φέρει την εγγάρια παράσταση Αφροδίτης, οπότε πιθανόν να ανήκε στα όργανα του γυναικείου καλλωπισμού, όμως η δεύτερη, η οποία εμφανίζεται στον Κατάλογο του Friederichs (1871, αριθμ. 202), δεν φέρει εγγάρια παράσταση αλλά ενσφράγιση τοιαύτη ενός γυμνού άνδρα, η οποία μάλιστα επαναλαμβάνεται δύο φορές στην λαβή.

της ξύστρας, υπάρχει ανάγλυφη μορφή κεφαλής ενός αλόγου κατ' ενώπιον, η οποία θα ήταν εμφανής κατά την εκ μέρους του αποξυόμενου χρήση της στλεγγίδας.⁸⁴¹

3. 10. Η στλεγγίδα ως ανάθημα : Όπως προκύπτει από γραμματειακές και επιγραφικές πηγές οι στλεγγίδες γενικότερα προσφέρονταν συχνά ως ανάθημα στα ιερά και μάλιστα εκτός αθλητικού πλαισίου. Ο Αθήναιος μας παραδίδει μία αναφορά του Θεόπομπου για την εκ μέρους των Φωκίων διαρπαγή των αναθημάτων του ιερού των Δελφών, σύμφωνα με την οποία, μεταξύ των λεηλατηθέντων πραγμάτων, περιλαμβάνονταν και τέσσερα χρυσά στλεγγίδια, τα οποία είχαν αναθέσει οι Συβαρίτες στο Δελφικό Ιερό.⁸⁴² Οι απογραφές των θησαυρών των ναών μας παρέχουν πολλά παραδείγματα αναθέσεων στλεγγίδων στα ιερά και συγκεκριμένα στις απογραφές του Ασκληπείου της Αθήνας, περιλαμβάνονται στλεγγίδες, μερικές των οποίων έχουν εύλογα θεωρηθεί ως ιατρικά εργαλεία,⁸⁴³ ενώ άλλες θεωρούνται ως αναθήματα εφήβων.⁸⁴⁴ Στλεγγίδες περιλαμβάνονται επίσης στις απογραφές του Παρθενώνα,⁸⁴⁵ στην απογραφή του ιερού της Βραυρωνίας Αρτέμιδος στην Ακρόπολη της Αθήνας,⁸⁴⁶ και στις απογραφές της Δήλου όπου καταγράφονται στλεγγίδες επίτηκτοι αναθήματα των Αθηναίων Νικία του Νικηράτου και Καλλία του Ιππονίκου, οι οποίοι είχαν διατελέσει θεωροί.⁸⁴⁷ Μία στλεγγίδα περιλαμβάνεται και σε μεταγενέστερη απογραφή της Δήλου, χρονολογούμενη περί τον 2^ο αιώνα π.Χ., ως ανάθημα ενός Αιγλάνορος από την Κυρηναϊκή,⁸⁴⁸ ανάθεση η οποία βεβαιώνει ότι η στλεγγίδα αποτελούσε διαχρονικά πρόσφορο αντικείμενο προς ανάθεση.

Ούτω και δοθέντος ότι η στλεγγίδα ήταν ένα σύνθηες και διαχρονικό ανάθημα, παρεχόταν ως δώρο μεταξύ των ανθρώπων αλλά και κυρίως απονεμόταν ως

⁸⁴¹ Η στλεγγίδα βρέθηκε πάνω από τον τάφο 7 του τύμβου, ο οποίος ήταν συλημένος, βλ. Αδρύμη - Σισμάνη 1983, 37, εικ. 8-9, σχεδ. 7. Σημειωτέον ότι ο Φάλλαρχης (1986, 46, σχ. 29) αναφερόμενος στην εν λόγω στλεγγίδα προσθέτει ότι πέραν της αναγλύφου μορφής του αλόγου, υπάρχει ο χαλινός και η φορβεία του.

⁸⁴² Βλ. Rouse 1902, 281 σημ. 6 και Αθήναιος, *Δειπνοσοφιστῶν*, XIII, 83. «τῷ Πυθοδώρου τοῦ Σικωνίου υἱῷ ἀποκερουμένῳ τὴν κόμην, ὄντι καλῶ συγγενόμενον τὰ Συβαριτῶν ἀναθήματα, στλεγγίδια χρυσοῦ τέσσαρα.»

⁸⁴³ Οι αναφερόμενες στλεγγίδες στην με αριθμό IG II² 47 επιγραφή στ. 9-10 και 19-20 του Ασκληπείου έχουν εύλογα θεωρηθεί ως ιατρικές επειδή καταλογογραφούνται μαζί με ιατρικά εργαλεία, βλ. Kotera- Feyer 1993, 47.

⁸⁴⁴ Η Aleshire (1989, 44 και 158) εκτιμά ότι οι αναφερόμενες στλεγγίδες με ληκνίθους αποτελούν αναθήματα νέων, όπως συμβαίνει στην με αριθμό IG II² 1533 επιγραφή στ. 32, διότι αποτελούν τα κατεξοχήν σύμβολα των εφήβων. Επίσης οι Aneziri & Damaskos (2004, 250) επισημαίνουν την εκ μέρους των υπευθύνων λειτουργιών του Γυμνασίου ανάθεση κινητών αφιερωμάτων προς τον Ερμή και τον Ηρακλή, όπως προκύπτει από σωζόμενες ενεπιγραφές βάσεις, πρβλ. ενδεικτικά τις επιγραφές IG XII 5, 620 και 621, SEG 44 : 1448.

⁸⁴⁵ Βλ. τις με αριθμ. IG II² 1409 στ. 14 και IG II² 1400 στ. 50 επιγραφές, στις οποίες αναφέρεται *στλεγγίς χρυσή*, ανάθημα Ασπασίας, η οποία δεν αποκλείεται να ταυτίζεται με την σύντροφο του Περικλή και μητέρα του νεότερου Περικλή, βλ. Harris 1991, 344 και 385.

⁸⁴⁶ Βλ. IG II² 1517 στ. 47 επιγραφή, όπου καταγράφεται *στλεγγίδα χρυσή*, βλ. σχετ. Linders (1972, 36 -37), η οποία επεξηγεί ότι η εν λόγω στλεγγίδα παρέμενε *άστατος* λόγω του ότι ήταν προσηλωμένη επί του τοίχου.

⁸⁴⁷ Βλ. IG II² 1652 στ. 9-12, IG II² 1640 στ. 6-9. Η θεωρία του Νικία είναι βεβαιωμένη από την διήγηση του Πλουτάρχου, *Νικίας*, 4, ενώ η θεωρία του Καλλία είναι πιθανολογούμενη, βλ. Kotera - Feyer 1993, 51.

⁸⁴⁸ Βλ. ID 1432 στ. 52-3

έπαθλο σε αγώνες, είναι απολύτως αναμενόμενο να ανατίθεται και εκ μέρους των αθλητών, ως μέρος του εξοπλισμού τους προς την θεότητα. Ατυχώς δεν σώζονται στοιχεία περί του κόστους μίας μεταλλικής στλεγγίδας και ούτω δεν είναι δυνατόν να γίνει οιαδήποτε σύγκριση ως προς την αξία σε σχέση με άλλα αναθήματα μικρής κλίμακας αθλητών, τα οποία ήδη έχουμε εξετάσει. Όμως δεν θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι, λόγω του σχετικά μικρού μεγέθους τους, οι στλεγγίδες αποτελούσαν ευτελή αναθήματα, διότι πολλές φορές, πέραν του κόστους χάραξης της επιγραφής, οι στλεγγίδες οι οποίες έχουν ανατεθεί φέρουν περίτεχνα σφραγίσματα στην λαβή, όπως μία στλεγγίδα η οποία φέρει παράσταση του Διός Κεραύνιου και την επιγραφή Σότερ (αρχ. κατ. Σ 14) ενώ τρεις άλλες στλεγγίδες από την Πραίνεστο, διαθέτουν λαβές, οι οποίες είναι καθ' ολοκληρία σχηματοποιημένες σε μία γυναικεία μορφή, μάλιστα σε μία εξ αυτών η μορφή φέρει στλεγγίδα με το δεξί της χέρι (αρχ. κατ. Σ 21).

3. 11. Τα κριτήρια με βάση τα οποία είναι δυνατόν να θεωρηθεί μία στλεγγίδα ως ανάθημα είναι **α)** η τυχόν υπάρχουσα επιγραφή, η οποία εάν συμπεριλαμβάνει το όνομα της θεότητας ή του ήρωα προς τους οποίους ανατίθεται δημιουργεί βεβαιότητα ότι πρόκειται περί αναθήματος, μας είναι δε γνωστές οκτώ (8) τέτοιες περιπτώσεις (αρχ. κατ. Σ 2, Σ 3, Σ 4, Σ 5, Σ 6, Σ 7, Σ 22 και Σ 23), **β)** η τυχόν υπάρχουσα επιγραφή, στην οποία δεν περιλαμβάνεται μεν το όνομα της θεότητας, πλην όμως ο χώρος όπου η επιγραφή και η συνύπαρξη και άλλων στοιχείων, όπως το πατρωνυμικό και εθνικό όνομα, ή η παρουσία παράστασης θεότητας δημιουργούν μία σχετική βεβαιότητα ότι πρόκειται περί αναθημάτων, διαθέτουμε δε τουλάχιστον δύο τέτοια παραδείγματα (αρχ. κατ. Σ 14 και Σ 15), **γ)** η τυχόν αναφορά ότι η συγκεκριμένη στλεγγίδα είχε απονεμηθεί ως έπαθλο ή η συναγομένη βεβαιότητα ότι είχε δοθεί ως έπαθλο, όπως οι στλεγγίδες, οι οποίες φέρουν τις επιγραφές ἄθλον πάρ Καλλία και Τριακατίων ἄθλον αντίστοιχα και πιθανώς η στλεγγίδα με την επιγραφή δεμοσίη ε' (αρχ. κατ. Σ 8, Σ 13 και Σ 12), **δ)** ο τυχόν ιδιαίτερος χαρακτήρας του αντικειμένου είτε από πλευράς υλικού, όπως συμβαίνει με δύο στλεγγίδες κατασκευασμένες από πηλό⁸⁴⁹ (αρχ. κατ. Σ 19 και Σ 20) είτε από πλευράς μορφής και διακόσμησης, όπως οι τρεις στλεγγίδες από την Πραίνεστο, (αρχ. κατ. Σ 21) εμφανίζουν ιδιαιτερότητες, οι οποίες αποτελούν ισχυρές ενδείξεις ότι πρόκειται περί στλεγγίδων αναθηματικής χρήσης, **ε)** ο χώρος εύρεσης είναι δυνατόν να αποτελεί ένδειξη αναθηματικής χρήσης συνδυαζόμενος και με άλλα στοιχεία, όπως συμβαίνει με την χάλκινη στλεγγίδα, η

⁸⁴⁹ Είναι αξιοσημείωτο ότι και οι δύο πήλινες στλεγγίδες αυτές προέρχονται από την περιοχή της Κ. Ιταλίας, όμως είναι πολύ περιορισμένος αριθμός για να μας οδηγήσει σε μία σκέψη ότι υπήρχε στην περιοχή αυτή μία αντίστοιχη συνήθεια.

οποία βρέθηκε σε αποθήκη του ιερού του Νεμείου Διός, η οποία είναι μεν ανεπίγραφη όμως η συνύπαρξή της μαζί με άλλα αθλητικά όργανα, όπως σιδερένιος δίσκος, μολύβδινος αλτήρας, αιχμές ακοντίου, αποτελεί ασφαλή απόδειξη ότι πρόκειται περί αναθήματος, το οποίο μάλιστα έχει θεωρηθεί ως το πρωϊμότερο του είδους ⁸⁵⁰ **(αρχ. κατ. Σ 1)**. Η Gebhard εύλογα θεωρεί ότι θραύσματα τριών στλεγγίδων, οι οποίες βρέθηκαν στον θησαυρό του Ναού του Ποσειδώνος στην Ισθμία, μαζί με τον ανεπίγραφο αναθηματικό αλτήρα και άλλα αργυρά και χρυσά αντικείμενα καθώς και με ένα χάλκινο αγαλμάτιο αθλητή, αποτελούσαν προφανώς αναθήματα,⁸⁵¹ ενώ επί πλέον επισημαίνει ότι ο Ναός του Ποσειδώνος ήταν ο χώρος ανάθεσης των περισσοτέρων από τις 39 συνολικά ευρεθείσες στλεγγίδες.⁸⁵² Η με αριθμό IM 3426 σιδερένια στλεγγίδα, η οποία βρέθηκε στην δυτική θεμελίωση του ιερού, χρονολογούμενη στον 4^ο αιώνα π.Χ. εκτίθεται σήμερα στο Μουσείο Ιστορίας των Αρχαίων Ολυμπιακών Αγώνων **(αρχ. κατ. Σ 16)**. Στο ίδιο Μουσείο εκτίθενται σήμερα και οι με αριθμούς M 348 και M 349 δύο ανεπίγραφες στλεγγίδες από τα Μακρύσια Ολυμπίας, χρονολογούμενες στον 3^ο αιώνα π.Χ. ενώ η με αριθμό M 281 χάλκινη στλεγγίδα, η οποία εκτίθεται στο ίδιο Μουσείο και προέρχεται από το ιερό της Αρτέμιδος Λιμνάτιδος στην περιοχή Κομποθρέα της Ηλείας, χρονολογούμενη στον 5^ο αιώνα π.Χ. είναι πιθανόν να αποτελούσε ανάθημα, πρακτική η οποία δεν ήταν ασυνήθης στα ιερά γυναικείων θεοτήτων **(αρχ. κατ. Σ 17)**.⁸⁵³ Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η συντριπτική πλειονότητα των σωζόμενων στλεγγίδων προέρχεται από ταφές, ένα μικρό μέρος από ιερά ενώ ελάχιστες έχουν βρεθεί στους χώρους όπου η χρήση τους είναι αναμενόμενη, όπως στα λουτρά. Στην Ολυμπία στλεγγίδες βρέθηκαν πλησίον κοσμικών κτιρίων όπως το Πρυτανείο, ενώ στην Ισθμία βρέθηκαν στον χώρο του Αρχαϊκού Ναού, όπου προφανώς θα είχαν ανατεθεί,⁸⁵⁴ και στην περιοχή του Ιπποδρόμου, ενώ στους χώρους όπου αναμένεται εύλογα η ανεύρεσή τους, τα ευρήματα είναι σπάνια και μόνο στην Νεμέα βρέθηκαν στην Παλαιίστρα και στην Ολυμπία στα Λουτρά,⁸⁵⁵ είναι δε πιθανόν ότι αυτό να οφείλεται στο ότι η στλεγγίδα ήταν ένα αυστηρά προσωπικό όργανο, το οποίο φερόταν από τον χρήστη.

Ανωτέρω αναφέρθηκαν τα κριτήρια με βάση τα οποία οι στλεγγίδες είναι δυνατόν να χαρακτηρισθούν γενικά ως αναθήματα. Όμως μεταξύ των ανωτέρω στλεγγίδων

⁸⁵⁰ Η Kotera -Feyer (1993, 100) αναφερόμενη στην συγκεκριμένη στλεγγίδα επισημαίνει ότι είναι οπωσδήποτε αθλητικό ανάθημα και μάλιστα η παλαιότερη ασφαλή θρησκευτική ανάθεση.

⁸⁵¹ Βλ. Gebhard 2002, 230.

⁸⁵² Βλ. Gebhard 2002, 229. Από τις στλεγγίδες αυτές οι οποίες σώζονται καθ' ολοκληρία ή αποσπασματικά, 13 προέρχονται από το κτίριο του Ναού, 17 από την εξέδρα των θυσιών, 5 από το βόρειο τέμενος και 4 από τον μεγάλο αποθήκη.

⁸⁵³ Βλ. Kotera - Feyer 1993, 100.

⁸⁵⁴ Βλ. Gebhard 2002, 230.

⁸⁵⁵ Βλ. Kotera - Feyer 1993, 100.

συμπεριλαμβάνονται και αυτές οι οποίες υπήρξαν μεν αναθήματα πλὴν ὅμως ἡ αἰτία ἀνάθεσής τους δεν συνδέεται με τὴν ἀθλητικὴ δραστηριότητα. Οἱ ἰδιαίτερες αυτές περιπτώσεις με **αριθ. κατ. Σ 21, Σ 22 και Σ23** θα περιληφθῶν και θα σχολιασθῶν κατωτέρω στο Παράρτημα Β.

3. 12. Αναθηματικές Επιγραφές ἐπὶ των στλεγγίδων : Τὸ εμπρόσθιο τμήμα τῆς λαβῆς των στλεγγίδων ὅπου ἀναγράφονται οἱ ἀναθηματικὲς ἐπιγραφές εἶναι χῶρος ἔντονα περιορισμένος με ἀποτέλεσμα ὁ τύπος των ἀντιστοιχῶν ἐπιγραφῶν νὰ περιορίζεται μόνον στὴν παράθεση τοῦ ὀνόματος τῆς θεότητας πρὸς τὴν ὁποία ἀνατίθεται ἐκφερόμενη εἴτε σε πτώση αἰτιατικὴ εἴτε σε πτώση γενική, ὅπου ὑπονοεῖται ἀλλὰ δεν ἀναγράφεται τὸ ῥῆμα εἰμὶ συγχρόνως δε παραλείπεται τὸ ὄνομα τοῦ ἀναθέσαντος. Διαθέτουμε οἰκτῶ (8) στλεγγίδες με ἀναθηματικὲς ἐπιγραφές, οἱ ὁποῖες σε συνδυασμὸ και με τὸν χῶρο εὗρεσης δημιουργοῦν βεβαιότητα περὶ τοῦ ὅτι οἱ συγκεκριμένες στλεγγίδες ἔχουν ἀνατεθεῖ, και μάλιστα οἱ ἕξι (6) ἀπὸ αυτές ἀποτελοῦν ἀναθήματα ἀθλητῶν. Ἡ πρώτη τούτων εἶναι μίᾳ χάλκινη στλεγγίδα πρὸς ἐρχόμενη ἀπὸ τὸ ἱερό τοῦ Διὸς στὴν Νεμέα και ἡ ὁποία, πέραν μίᾳς ἐνσφράγισης παράστασης ἐφιππου ἀνδρὸς πρὸς τὰ δεξιὰ, φέρει τὴν ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή Διὸς παραλείποντας τὸ βοηθητικὸ ῥῆμα εἰμὶ (**αριθ. κατ. Σ 2**). Ἡ δευτέρη εἶναι μίᾳ χάλκινη στλεγγίδα, ἡ ὁποία προέρχεται ἀπὸ τὸ ἱερό τοῦ Ἀπόλλωνος στὸ Δεσποτικὸ, ἡ ὁποία ἐπὶ τοῦ εμπροσθίου τμήματος τῆς λαβῆς φέρει δύο ἐπ'ἀλλήλους ἐγχάρακτες ἐπιγραφές, ἡ μίᾳ των ὁποίων με τὰ μεγαλύτερα γράμματα ἀναφέρει Ἄπωλ ἐνῶ ἡ ἄλλη με μικρότερα γράμματα ἀναφέρει Εὐδ και μᾶλλον θὰ ἀναφέρεται στὸν ἰδιοκτήτη, δοθέντος δε ὅτι στὸ ἀνασκαπτόμενο ἱερό ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ και ὄστρακα κερραμικῆς με τὰ ἀρχικά τοῦ Ἀπόλλωνα, εἶναι προφανές ὅτι πρόκειται γιὰ ἀνάθημα (**αριθ. κατ. Σ 6**).⁸⁵⁶ Ἡ τρίτη στλεγγίδα προέρχεται ἀπὸ τὴν Ἄνω Αἴγυπτο, και φέρει τὴν διάστικτη ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή σε πτώση δοτικὴ Ἡρακλεῖ συναγομένου ἐξ αὐτοῦ ὅτι εἶχε ἀνατεθεῖ στὸν Ἡρακλεῖ, προστάτη τοῦ Γυμνασίου (**αριθ. κατ. Σ 7**). Οἱ ὑπόλοιπες τρεῖς χάλκινες ἐνεπίγραφε στλεγγίδες, προέρχονται ἀπὸ τὸ ἱερό τοῦ Διὸς στὴν Ολυμπία, ὅπου και εἶχαν ἀνατεθεῖ. Οἱ στλεγγίδες αυτές φέρουν τὴν διάστικτη ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή Διὸρ Ὀλυμπίο (**αριθ. κατ. Σ3, Σ4 και Σ5**), ἐμφανίζουν δε κοινὰ χαρακτηριστικὰ και εἶναι δυνατόν νὰ ἀποτελοῦν μίᾳ ἰδιαίτερη ομάδα και ἐιδικότερα : Οἱ ἐπιγραφές εἶναι πανομοιότυπες και φαίνεται ὅτι ἔχουν γραφεῖ ἀπὸ τὸ ἴδιο χέρι,⁸⁵⁷ πέραν δε αὐτοῦ και οἱ τρεῖς φέρουν στὸ ἴδιο σημεῖο – ἐκεῖ ὅπου ἡ λαβὴ σχηματοποιεῖται στὴν ζύστρα – ὀπή (πρὸς ἀνάρτηση ;). Ἐν τέλει εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι

⁸⁵⁶ Ἡ στλεγγίδα ἀπὸ τὸ Δεσποτικὸ δεν ἔχει εἰσέτι δημοσιευθεῖ και τὴν σχετικὴ πληροφορία μου παρέσχε ὁ Δρ. Μανόλης Πετράκης, τὸν ὁποῖο και εὐχαριστῶ θερμὰ. Γιὰ τὰ ἐνεπίγραφα ὄστρακα κερραμικῆς με τὰ ἀρχικά τοῦ θεοῦ Ἀπόλλωνα βλ. σχετικὰ Κουράγιος 2012, 18.

⁸⁵⁷ Βλ. Siewert & Taeuber 2013, 225.

και στις τρεις στλεγγίδες η σωζόμενη αρχή της ξύστρας είναι επίπεδη και αυτό δεν οφείλεται στις συνθήκες διατήρησης. Τα στοιχεία αυτά καθώς και το ότι οι επιγραφές είναι πανομοιότυπες και με μία άλλη αναθηματική επιγραφή επί χάλκινου φύλλου,⁸⁵⁸ είναι δυνατόν να οδηγήσουν στην υπόθεση ότι στον χώρο του ιερού της Ολυμπίας υπήρχε εργαστήριο κατασκευής και διάθεσης τέτοιων στλεγγίδων προκειμένου να χρησιμοποιηθούν προς ανάθεση. Οι παραπάνω έξι (6) στλεγγίδες αποτελούν μετά βεβαιότητας αναθήματα αθλητών, όπως προκύπτει από την επιγραφή αλλά και τον χώρο εύρεσης.⁸⁵⁹

Εξαιρέση του κανόνα των ευσύνοπτων επιγραφών επί των στλεγγίδων, αποτελούν οι αναθηματικές επιγραφές επί των στλεγγίδων του Δίκωνος και του Ζηνικέτη στην Ολυμπία και την Δωδώνη αντίστοιχα, οι οποίες όμως είναι ευμεγέθεις και ο χώρος δεν είναι περιορισμένος.⁸⁶⁰

Ως προς τις δύο στλεγγίδες, οι οποίες φέρουν επιγραφές ονομάτων και αναφέρθηκαν παραπάνω, Διότιμος Ἀθηναίος και Καλίστρατος Διοδώρου Κορίνθιος, έχω την ακόλουθη άποψη: Η πρώτη τούτων, προέρχεται από την Ήλιδα, και εκτιμώ ότι δεν θα πρέπει να θεωρηθεί ως ανάθημα διότι η επιγραφή του ονόματος έχει καταγραφεί στο μη ευδιάκριτο οπίσθιο τμήμα της λαβής, ένα σημείο αφανές, το οποίο δεν συνάδει με τις αναθηματικές επιγραφές, οι οποίες επιδιώκουν την μέγιστη προβολή του αναθέτη, οπότε θα πρέπει να υποθέσουμε ότι πρόκειται περί επιγραφής ιδιοκτησίας του οργάνου (**αρχ. κατ. Σ 8**). Αντίθετα η άλλη στλεγγίδα με την επιγραφή Καλίστρατος Διοδώρου Κορίνθιος είναι πολύ πιθανό να αποτελούσε ανάθημα με το σκεπτικό ότι η επιγραφή είναι γραμμένη στο πλέον εμφανές σημείο της στλεγγίδας, ήτοι στο εμπρόσθιο τμήμα της λαβής και η αναγραφή του πατρωνύμου και του εθνικού ονόματος δεν θα πρέπει να σχετίζονται με τον προσδιορισμό του ιδιοκτήτη αλλά με την προσπάθεια εξατομίκευσης του αναθέτη (**αρχ. κατ. Σ 9**). Αντίστοιχη περίπτωση αποτελεί η στλεγγίδα, η οποία προέρχεται από την Ερέτρια, και φέρει την εγχάρακτη επιγραφή Ἀλκείος Ἡρακλεώτης, δοθέντος ότι παρά την έλλειψη πληροφοριών για το αρχαιολογικό πλαίσιο εύρεσης, το γεγονός ότι η επιγραφή έχει χαραχθεί καθέτως επί του εμπροσθίου τμήματος της περιλαμβάνουσα μάλιστα και το εθνικό όνομα, είναι δυνατόν να χαρακτηριστεί ως ανάθημα (**αρχ. κατ. Σ 10**).

⁸⁵⁸ Πρόκειται για την με αριθμό *InO* 715 επιγραφή, βλ. Siewert & Taeuber ό. π.

⁸⁵⁹ Πέραν τούτων μία άλλη ανεπίγραφη στλεγγίδα, η οποία προέρχεται από τον αποθέτη του Νεμείου Διός έχει ευλόγως θεωρηθεί ως ανάθημα καθόσον βρέθηκε μαζί με ένα σιδερένιο δίσκο, μολύβδινο αλτήρα, αιχμές ακοντίου και μάλιστα έχει θεωρηθεί το πρωϊμότερο του είδους, (**αρχ. κατ. Σ 1**) βλ. Kotera – Feyer 1993, 100.

⁸⁶⁰ Η στλεγγίδα του Δίκωνος, η οποία μετά βεβαιότητας δεν είναι χρηστική, έχει μήκος 53 εκ. ενώ και το αρχικό μήκος της στλεγγίδας του Ζηνικέτη πρέπει να ήταν ιδιαίτερα μεγάλο καθόσον το διατηρούμενο τμήμα έχει μήκος 29 εκ. το οποίο αντιστοιχεί στην λαβή και μόλις την αρχή της ξύστρας (**αρχ.κατ.Σ 23**).

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η στλεγγίδα, η οποία σήμερα βρίσκεται σε ιδιωτική Συλλογή και έχει βρεθεί στην θαλάσσια περιοχή μεταξύ Συρακουσών και Λεοντίων, φέρει δε ενσφράγιση παράσταση Κεραύνιου Διός και την επιγραφή Σότερ **(αρ. κατ. Σ 13)**. Το πλαίσιο της σφραγίδας είναι διαστάσεων 1,7 εκ. x 1, 3 εκ. και απεικονίζει τον Δία σε διασκελισμό εμπρός από βωμό, να κραδαίνει με το δεξιό υπερυψωμένο χέρι κεραινό και με το αριστερό χέρι κρατεί αετό, ενώ η επιγραφή Σότερ ως επίκληση του θεού είναι και αυτή ενσφράγιση, τοποθετημένη πίσω και αριστερά από τον θεό και καθέτως σε σχέση με το πλαίσιο της σφραγίδας. Ο Marwitz, ο οποίος δημοσίευσε το εύρημα,⁸⁶¹ θεωρεί ότι η απεικόνιση του Διός δεν είναι μία αρχική σύλληψη αλλά αποπειράται να αναπαραγάγει ένα προϋπάρχον ίσως και μνημειακό άγαλμα στον τόσο περιορισμένο χώρο του πλαισίου, συνδέει δε την στλεγγίδα με κάποιο αθλητή από τους Λεοντίους και διακρίνει στην επιγραφή και την παράσταση ένα όρκο ή ένα αίτημα προς την θεότητα, ήτοι ένα ανάθημα, προσδιορίζει δε σαν πιθανή χρονολόγηση το τρίτο τέταρτο του 5^{ου} αιώνα π.Χ.⁸⁶²

Μια άλλη στλεγγίδα, η οποία είχε αποκτηθεί από ιδιώτη και δωρήθηκε στην Ακαδημία Τεχνών της Βόννης,⁸⁶³ παρουσιάζει ενδιαφέρον καθόσον στο ανώτερο τμήμα της λαβής φέρει ενσφράγιστο πλαίσιο εντός του οποίου απεικονίζεται γενειοφόρος Ηρακλής στρεφόμενος προς τα δεξιά, να ακουμπά το αριστερό του χέρι στο αριστερό του γόνατο ενώ το ρόπαλο του είναι τοποθετημένο κάτω δεξιά. Δεδομένης της στενής σχέσης του Ηρακλή με τον αθλητισμό και τον χώρο του Γυμνασίου, του οποίου θεωρείται προστάτης, δεν αποκλείεται η συγκεκριμένη στλεγγίδα να αποτελούσε ανάθημα προς τον Ηρακλή, όμως λόγω ελλείψεως αρχαιολογικού πλαισίου δεν είναι δυνατόν αυτή η υπόθεση να επιβεβαιωθεί **(αρ. κατ. Σ 14)**.

⁸⁶¹ Marwitz 1979, 79-81.

⁸⁶² Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει ένας συσχετισμός, ο οποίος προτείνεται από τον Marwitz, μεταξύ ενός αγάλματος του Διός, το οποίο είχαν αναθέσει τρεις Λεοντίνοι στην Ολυμπία, όχι εκ μέρους της πόλης τους αλλά για δικό τους λογαριασμό, όπως μας παραδίδει ο Πausanias (V. 22.7) και στο οποίο ο Δίας αναπαρίστατο να φέρει αετό «καί τὸ βέλος τοῦ Διὸς κατὰ τοὺς τῶν ποιητῶν λόγους», ήτοι τον κεραινό, και δεν αποκλείει η σφραγίδα να αποδίδει αυτό το άγαλμα ή ακόμη και κάποιος από τους τρεις αναθέτες να σχετίζεται με την στλεγγίδα.

⁸⁶³ Βλ. Bartels 2004, 48 εικ. 25^α.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε

IV . ΑΓΓΕΙΑ – ΕΠΑΘΛΑ Αναθήματα αθλητών στα ιερά

Το έθιμο της ανάθεσης των απονεμηθέντων επάθλων στα ιερά εκ μέρους των αθλητών είναι βεβαιωμένο τόσο από τις γραμματειακές και επιγραφικές πηγές όσο και από τα αρχαιολογικά ευρήματα.⁸⁶⁴ Παρά το γεγονός ότι η πρακτική της ανάθεσης του απονεμηθέντος επάθλου δεν απαντάται στα Ομηρικά Έπη, ο Αθήναιος μας παραδίδει την πληροφορία ότι στους Δελφούς ένας από τους αναθηματικούς τρίποδες αποδιδόταν στον Διομήδη, έπαθλο από τους επιτάφιους αγώνες προς τιμήν του Πατρόκλου.⁸⁶⁵ Αν και η πληροφορία του Αθήναιου δεν είναι δυνατόν να αξιολογηθεί ως βάσιμη το μεν διότι αναφερόταν σε μυθικούς αγώνες το δε λόγω της μεγάλης χρονικής απόστασης και της εν τω μεταξύ δημιουργίας σχετικών προφορικών παραδόσεων αμφιβόλου αξιοπιστίας, αντίθετα τα όσα μας παραδίδει ο Ησίοδος δεν είναι δυνατόν να αμφισβητηθούν. Συγκεκριμένα ο Ησίοδος αναφέρει ότι είχε προσκληθεί να συμμετάσχει στους επιτάφιους μουσικούς αγώνες προς τιμήν του Αμφιδάμαντα στην Χαλκίδα, όπου και ανεδείχθη νικητής, ανέθεσε δε τον απονεμηθέντα προς αυτόν ως έπαθλο τρίποδα στο ιερό των Μουσών στον Ελικώνα.⁸⁶⁶ Ο Ησίοδος βεβαίως νίκησε σε μουσικό αγώνα όμως η αναφορά του ότι τα τέκνα του τιμωμένου είχαν αθλοθετήσει πολλά έπαθλα, συνεπάγεται ότι θα υπήρχαν και άλλα αγωνίσματα στα οποία πιθανότατα θα συμπεριλαμβάνονταν και αθλητικά.⁸⁶⁷ Η εκ μέρους του Ησιόδου ανάθεση του απονεμηθέντος επάθλου - τρίποδος επιβεβαιώνεται και από το κείμενο του Πausανία, ο οποίος μάλιστα χαρακτηρίζει τον ανατεθέντα τρίποδα του Ησιόδου ως τον παλαιότερο εκ των λοιπών ανατεθέντων,⁸⁶⁸ μία διατύπωση η οποία επέτρεψε να υποστηριχθεί η άποψη ότι ο Πausανίας είδε τον ανατεθέντα τρίποδα.⁸⁶⁹ Αντίστοιχη πληροφορία μας παραδίδει και ο Ηρόδοτος, ο οποίος αναφέρει ότι στο ιερό του Ισμηνίου

⁸⁶⁴Πρβλ. Κεφαλίδου (2007, 219) η οποία αναφερόμενη στα χάλκινα αγγεία - έπαθλα του 7^{ου} αιώνα π.Χ. τα οποία προορίζονταν για επιτάφιους αγώνες επισημαίνει ότι ενώ είναι άγνωστο σε τι είδους αγωνίσματα απονεμήθηκαν, είναι βέβαιο ότι εθιμικά ανατίθεντο στα ιερά.

⁸⁶⁵ Δειπνοσοφιστῶν VI. 21. 10-13 «ἐπὶ δὲ τρίποδος, ὃς ἦν εἷς τῶν ἐπὶ Πατρόκλῳ ἄθλων τεθέντων· χάλκιος εἶμι τρίπους, Πυθοῖ δ' ἀνάκειμαι ἄγαλμα· καὶ μ' ἐπὶ Πατρόκλῳ θῆκεν πόδας ὤκους Ἀχιλλεύς· Τυδείδης δ' ἀνέθηκε βοὴν ἀγαθὸς Διομήδης, νικήσας ἵπποισι παρὰ πλατῶν Ἑλλήσποντον».

⁸⁶⁶ Ο Paralexandrou (2004, 12) επισημαίνει ότι η εκ μέρους του Ησιόδου ανάθεση του τρίποδα στο ιερό των Μουσών, όπου με θεϊκή παρέμβαση του δόθηκε το χάρισμα της ποίησης, έχει έντονο συμβολισμό ως προς το σημείο συνάντησης θείου και ανθρωπίνου στοιχείου.

⁸⁶⁷ Έργα και Ημέραι, 655-8 «τὰ δὲ προπεφραδμένα πολλὰ ἄεθλ' ἔθεσαν παῖδες μεγαλήτορες· ἔνθα μὲ φημι ὕμνῳ νικήσαντα φέρειν τρίποδ' ὠτώεντα. τὸν μὲν ἐγὼ Μοῦσησ' Ἑλικωνιάδεσσ' ἀνέθηκεα». Ο Paralexandrou (2004,29) επισημαίνει ότι η αθλοθέτηση πολλών επάθλων στόχευε να προσελκύσει πολλούς διαγωνιζόμενους.

⁸⁶⁸ Πausανίας IX, 31,3. « ἐν δὲ τῷ Ἑλικῶνι καὶ ἄλλοι τρίποδες κείνται καὶ ἀρχαιότατος, ὃν ἐν Χαλκίδι λαβεῖν τῇ ἐπ' Εὐρύπῳ λέγουσιν Ἡσίοδον νικήσαντα ὦδῃ».

⁸⁶⁹ Βλ. Wilson 2000, 364 σημ.5.

Απόλλωνα στην Θήβα ο πυγμάχος Σκιαίος ανέθεσε ένα τρίποδα, ο οποίος πιθανότατα ήταν το προς αυτόν απονεμηθέν έπαθλο.⁸⁷⁰ Επίσης ο Ξενοφών μας παρέχει ανάλογη πληροφορία σύμφωνα με την οποία οι στρατιώτες του Αγησίλαου, ευρισκόμενοι στην Έφεσο, μετά την άσκησή τους στα Γυμνάσια ανέθεταν τα στεφάνια τους στην Αρτέμιδα, συναγομένου εξ αυτού ότι η πρακτική ανάθεσης του επάθλου ήταν συνήθης πρακτική και κατά τον 4^ο αιώνα π.Χ.⁸⁷¹ Έχει επισημανθεί ότι ο νικητής αθλητής κατά την επιστροφή του στην πόλη καταγωγής του συνήθως ανέθετε το απονεμηθέν στεφάνι σε τοπικό ιερό και αυτό γινόταν στα πλαίσια μιάς αμφίδρομης σχέσης μεταξύ αθλητή και πόλης κατά την οποία αμφότερα τα μέρη καθίσταντο κοινωνοί του κύδους, το οποίο απέρρεε από μία νίκη σε ιερούς - στεφανίτες αγώνες.⁸⁷² Εν τέλει είναι αξιοσημείωτη η παρατήρηση ότι η απαγόρευση της απομάκρυνσης των τριπόδων - επάθλων από το ιερό του Τριοπίου Απόλλωνος, η οποία μας παραδίδεται από τον Ηρόδοτο,⁸⁷³ δεν αποκλείεται να αποδίδει παλαιότερη πρακτική.⁸⁷⁴ Περαιτέρω όμως η πρακτική της ανάθεσης των επάθλων στην θεότητα επιβεβαιώνεται και επιγραφικά όπως προκύπτει και από τις απογραφές του Παρθενώνος, όπου μεταξύ των πολυάριθμων αναφερομένων στεφάνων, συμπεριλαμβάνονται και αναθέσεις χρυσών στεφάνων με την επισημάνση ότι ήσαν αριστεία έκ Παναθηναίων.⁸⁷⁵

Ενεπίγραφα θραύσματα μεταλλικών αγγείων χρονολογούμενα στον 7^ο αιώνα π.Χ. μας παρέχουν ασφαλή αρχαιολογικά δεδομένα ότι κατά την περίοδο αυτή, η πρακτική ανάθεσης των απονεμηθέντων αγγείων - επάθλων στα ιερά ήταν ισχυρή. Πρόκειται για θραύσματα τεσσάρων αγγείων, μία φιάλη και τρεις λέβητες, τα οποία από τις φερόμενες επιγραφές συνάγεται ότι είχαν απονεμηθεί σε επιτάφιους αγώνες προς τιμήν ιστορικών

⁸⁷⁰ *Ιστορία* V 60, «Έτερος δὲ τρίπους ἐν ἔξαμέτρῳ τόνῳ λέγει Σκιαῖος πυγμαχῶν με ἐκηβόλῳ Ἀπόλλωνι νικήσας ἀνέθηκε τῆν περικαλλῆς ἄγαλμα».

⁸⁷¹ Βλ. παραπάνω σημ. 118.

⁸⁷² Βλ. σχετικά Kurke (1993, 140) η οποία επιχειρηματολογεί με βάση τις σχετικές αναφορές σε επινίκους του Πινδάρου. Ο Pedley (2005, 134) αναφέρει ότι το απονεμηθέν στεφάνι ανετίθετο στην θεότητα ενώ και η Walter - Karydi (2006, 42) υποστηρίζει ότι η εορταστική πομπή υποδοχής των νικητών - αθλητών στην Αίγινα, σταματούσε στο Αιάνειο όπου και οι νικητές ανέθεταν τα στεφάνια τους, άποψη την οποία επαναλαμβάνει και η Remijsen (2009, 248).

⁸⁷³ *Ιστορία* I 144 «Ἐν γὰρ τῷ ἀγῶνι τοῦ Τριοπίου Ἀπόλλωνος ἐτίθεσαν τὸ πάλαι τρίποδας χαλκέους τοῖσι νικῶσι, καὶ τούτους χρῆν τοὺς λαμβάνοντας ἐκ τοῦ ἱεροῦ μὴ ἐκφέρειν ἀλλ' αὐτοῦ ἀνατιθένα τῷ θεῷ».

⁸⁷⁴ Ο Kyle (1996, 129 σημ. 51) δεν αποκλείει ότι η απαγόρευση απομάκρυνσης των τριπόδων και η υποχρέωση της ανάθεσης τους στο ιερό ίσως υποκρύπτει μια προσπάθεια του ιερού να προσφέρει συνεχώς τα ίδια πολύτιμα βραβεία χωρίς να υφίσταται οικονομική αφάιμαξη. Η υπόθεση όμως αυτή προϋποθέτει ότι οι ελάχιστοι ανατιθέμενοι τρίποδες δεν θα διέθεταν αναθηματική επιγραφή, όμως κατά τον τρόπο αυτό ο αναθέτης θα παρέμενε αφανής, αφαιρουμένου του ουσιαστικού στοιχείου της ατομικής προβολής.

⁸⁷⁵ Βλ. σχετ. *IG II² 1425* στ. 121-2, *IG II² 1424* α στ. 34-6 και *IG II² 1424* α 64-6. Για τις εν λόγω επιγραφές και τον σχολιασμό τους βλ. Harris 1995, σελ. 190 αρ. 418 και 419 καθώς επίσης σελ. 200 αρ. 477. Όπως είναι γνωστό στους Μουσικούς Αγώνες, οι οποίοι διεξάγονταν στα πλαίσια των Παναθηναίων, το απονεμόμενο έπαθλο για τον πρώτο νικητή ήταν χρυσό στεφάνι, βλ. *IG II² 2311* στ. 5, βλ. και Shapiro 1992, 59 - 60.

προσώπων.⁸⁷⁶ Η πρακτική αυτή φαίνεται ότι συνεχίστηκε μέχρι τουλάχιστον και το μέσον του 5^{ου} αιώνα π.Χ. όπως προκύπτει από μία ενεπίγραφη υδρία, προερχόμενη από το Νότιον, η οποία ήταν έπαθλο σε αγώνες, οι οποίοι έλαβαν χώρα στην Λάμψακο.⁸⁷⁷ Δύο μαρμάρινα συνανήκοντα ενεπίγραφα θραύσματα από την Ακρόπολη της Αθήνας, τα οποία αποτελούσαν βάση αναθήματος πιστοποιούν την πρακτική ανάθεσης του απονεμηθέντος επάθλου, όπως τουλάχιστον αποκαθίσταται η επιγραφή, το οποίο στην προκειμένη περίπτωση εκτιμάται ότι θα ήταν τρίποδας ή λέβης.⁸⁷⁸ Από τον Πίνδαρο αντλούμε την πληροφορία ότι τόσο στα Λύκαια της Αρκαδίας όσο και στα Ηράκλεια της Θήβας τα απονεμόμενα έπαθλα ήσαν χάλκινα σιεύη, ίσως τρίποδες και υδρίες.⁸⁷⁹ Είναι πιθανό ότι μία χάλκινη ενεπίγραφη υδρία, η οποία σήμερα βρίσκεται στις Η.Π.Α., Πρόβιντενς, Ρόουντ Άιλαντ στην Σχολή Καλών Τεχνών, χρονολογούμενη περί το 470 π.Χ., και φέρει την επιγραφή τῶν Θέβαις αίθλον, γραμμένη σε βοιωτικό αλφάβητο, να συνδέεται με τους αγώνες τους οποίους μνημονεύει ο Πίνδαρος.⁸⁸⁰ Επίσης είναι άξιο μνείας ένα τριποδικό υπόστατο, το οποίο βρέθηκε στην Δωδώνη, χρονολογούμενο στο μέσο του 5^{ου} αιώνα π.Χ., φέρει αναθηματική επιγραφή από την οποία προκύπτει ότι ο ραψωδός Τερψικλής ανέθεσε τρίποδα στον Δία Νάϊο.⁸⁸¹

Η σύγχρονη έρευνα στο ερώτημα ποια ήταν η τύχη των επάθλων, τα οποία απονέμονταν στους νικητές αθλητές, δίδει την απάντηση ότι ο νικητής είτε το ανέθετε σε μία θεότητα της πόλης του είτε το εξέθετε στην κατοικία του, και στην περίπτωση αυτή διατηρείτο ως σημαντικό κειμήλιο ενίοτε δε ακολουθούσε τον αθλητή ή κάποιον άλλο απόγονό του στην τελευταία του κατοικία ως κτέρισμα.⁸⁸² Το χάλκινο ενεπίγραφο τριποδικό υπόστατο, το οποίο βρέθηκε στο βασιλικό τάφο II της Βεργίνας, αποτελεί ένα αντίστοιχο παράδειγμα, διότι χρονολογούμενο στην δεκαετία 430 - 420 π.Χ., αποτέθηκε αργότερα στον τάφο ενός ενδόξου γόνου της βασιλικής οικογένειας ως πολύτιμο κειμήλιο.⁸⁸³

⁸⁷⁶ Πρβλ. Roller (1981 1-18) και Κεφαλίδου (2007, 208) Συνολικά σώζονται 32 ενεπίγραφα χάλκινα αγγεία τα οποία θα εξετασθούν ειδικότερα κατωτέρω στο κεφάλαιο των μεταλλικών αγγείων.

⁸⁷⁷ Roller 1981 1-18, Κεφαλίδου 1996, 115.

⁸⁷⁸ Πρόκειται για την με αριθμό IG I³ 815 επιγραφή η οποία αποκαθίσταται ως εξής: [Σ] οτέ[λες α] νέθε[κεν Αθελαια | τ]άδ' ά[εθλ]α : χ]άλκια νικέσας | Π]αλλά[δι τριτογενει]. Ο Raubitschec 1949, αριθμ. 156, ο οποίος αποκαθιστά την επιγραφή, την οποία και χρονολογεί από τον τύπο των γραμμάτων λίγο πριν από το 480 π.Χ., επισημαίνει ότι «The restoration assumes that the base carried bronze tripods or bowls, won in a contest and dedicated by the victor».

⁸⁷⁹ Βλ. Πίνδαρος, VII *Όλυμπιονίκος* στ. 83-84, X *Νεμεόνικος* στ. 45-48, Drachmann 1903, 231 Vol. I. Ο Amandry (2002, 30) επισημαίνει ότι η απονομή χάλκινων αγγείων ως επάθλων ήταν συνηθισμένη πρακτική κατά τον 5^ο αιώνα π.Χ. στον ελληνικό κόσμο.

⁸⁸⁰ Για την υδρία αυτή βλέπε κατωτέρω στο κεφάλαιο «Μεταλλικά Αγγεία» υπό στοιχείο α.

⁸⁸¹ βλ. παραπάνω σελ. 33 επ., επίσης σημ. 115, 116 και 607.

⁸⁸² Βλ. Amandry 2002, 31.

⁸⁸³ Βλ. Ανδρόνικος 1988, 165, Amandry 2002, 31, Κοτταρίδη 2004, αριθμ. 229 στο *ΑΓΩΝ*, Κεφαλίδου 2011, 160 και Valavanis 2013, 147. Βλ. κατωτέρω στο κεφάλαιο των Τριπόδων.

Τα απονεμηθέντα έπαθλα, τα οποία οι αθλητές ανέθεταν στα ιερά, ήσαν τρίποδες,⁸⁸⁴ πήλινα αγγεία, όπως οι Παναθηναϊκοί αμφορείς,⁸⁸⁵ μεταλλικά αγγεία,⁸⁸⁶ όπως υδρίες, φιάλες και λέβητες, και στεφάνια,⁸⁸⁷ ενώ και μέρη του αθλητικού εξοπλισμού όπως οι στλεγγίδες ανατίθεντο στα ιερά.⁸⁸⁸ Στους αγώνες οι οποίοι τελούνταν στο Άργος, και οι οποίοι ονομάζονταν κατά εποχές Εκατόμβοια, Ήραία και Έξ Άργους άσπες, μεταξύ των απονεμόμενων επάθλων, ήσαν χάλκινες ασπίδες,⁸⁸⁹ χάλκινες υδρίες,⁸⁹⁰ ενώ το προαναφερθέν ενεπίγραφο χάλκινο τριποδικό υπόστατο του βασιλικού τάφου Π της Βεργίνας, βεβαιώνει ότι στα Ηραία απονέμονταν χάλκινα αγγεία σαν έπαθλα.⁸⁹¹ Σε ένα αποσπασματικά σωζόμενο ανάγλυφο, χρονολογούμενο στον 2^ο αιώνα μ.Χ. απεικονίζονται διάφορα έπαθλα αγώνων, τα οποία είχαν απονεμηθεί στον νικητή αθλητή, καταγόμενο από τον Ραμνούντα και μεταξύ άλλων συγκαταλέγεται μια ασπίδα με την επιγραφή Έξ Άργους άσπες.⁸⁹²

Πιθανότατα και άλλα απονεμόμενα είδη ως έπαθλα σε αγώνες θα ανατίθεντο στα ιερά, όπως ενδύματα, τα οποία όμως λόγω του φθαρτού υλικού τους δεν άφησαν κατάλοιπα. Ο Πίνδαρος αναφέρει ότι οι Αργοναύτες κατά την επιστροφή τους από την Κολχίδα, σταμάτησαν στην Λήμνο όπου και έλαβαν μέρος σε επιτάφιο αγώνα στον οποίο

⁸⁸⁴ Οι τρίποδες αρχικά ήσαν οικιακά - χρηστικά σκεύη αλλά με την χρήση τους σε τελετουργικές εορτές κατέστησαν αναγνωρισμένο ανάθημα στους θεούς (Parke 2000, 92) απονέμονταν δε ως έπαθλο σε αγώνες (Coldstream 1997, 242). Οι τρίποδες όπως προκύπτει από την απεικόνισή τους στις παραστάσεις της αγγειογραφίας ήταν δυνατόν να ήταν αυτό το ίδιο το έπαθλο ή να ήταν το σύμβολο της νίκης (Κεφαλίδου 1996, 106). Η καθιέρωση της απονομής τρίποδος ως βραβείου στους διθυραμβικούς αγώνες της Αθήνας και στα Θαργήλια συνετέλεσε στην μεγάλη ανάπτυξη του αντικειμένου ως βραβείου. Βλ. Wilson 2000, passim.

⁸⁸⁵ Για τους Παναθηναϊκούς αμφορείς βλ. αναλυτικά κατωτέρω σελ. 209.

⁸⁸⁶ Μεταλλικά αγγεία - έπαθλα απονεμόμενα σε μυθικούς ή σύγχρονους αγώνες αναφέρονται στα Ομηρικά Έπη, στον Ησίοδο αλλά και στους επιτικούς του Πινδάρου. Βλ. σχετικά Κεφαλίδου (1996, 99 σημ.11 όπου και οι σχετικές παραπομπές στην αρχαία Γραμματεία).

⁸⁸⁷ Στην IG XI 2 164 επιγραφή της Δήλου, στην οποία καταγράφονται τα αναθήματα, αναφέρεται πλην άλλων και «στέφανος χρυσοῦς Νικίου ανάθημα Έχω φύλλα ΔΔΔΔΠ κόκκους ΔΠΠ». Βλ. επίσης και την παραπάνω με αριθμό 875 σημείωση για τα ανατεθέντα στεφάνια έξι Παναθηναίων.

⁸⁸⁸ Βλ. τα αναφερόμενα για τις στλεγγίδες - έπαθλα παραπάνω στο κεφάλαιο Στλεγγίδων 3.6.

⁸⁸⁹ Πρβλ. Πίνδαρος X *Νεμεόνικος* στ. 20 επ. όπου οι αγώνες του Άργους αναφέρεται ως «άγών τοι χάλκεος». Η Arnold (1937, 436 - 440) διερευνά διεξοδικά την σχέση του απονεμόμενου βραβείου της ασπίδος με την λατρεία της Ήρας και θεωρεί ότι αποτελεί μέρος μίας λατρευτικής τελετουργίας, σχετιζόμενη με την πολεμική υπόσταση της θεάς. Βλ. Amandry (1980, 211 -253) όπου διαπραγματεύεται το θέμα του ονόματος των αγώνων του Άργους καθ' όλη την διάρκεια διεξαγωγής τους, καθώς επίσης και Βαλαβάνης 2004α, 394.

⁸⁹⁰ Ο Amandry (2002, 29) αναφέρεται σε τέσσερις ενεπίγραφες χάλκινες υδρίες, οι οποίες είχαν απονεμηθεί ως έπαθλα στους αγώνες αυτούς.

⁸⁹¹ Βλ. παραπάνω σημ. 883.

⁸⁹² Το ανάγλυφο (ύψους 32,5 εκ. και μήκους 67,7 εκ.) φέρει ανάγλυφες εικόνες επάθλων και δη εξ αριστερών προς τα δεξιά εικονίζεται Παναθηναϊκός αμφορέας, στεφάνι πεύκου από τα Ισθμια, χάλκινη ασπίδα από το Άργος και στεφάνι αχριοσέλινου από τα Νέμεα. Προφανώς θα υπήρχε και άλλο ανάγλυφο έπαθλο δεξιά, όπως προκύπτει από την ελλιπώς σωζόμενη στο καλύτερο τμήμα αναθηματική επιγραφή (IG II² 3145) η οποία αναφέρει :]ξάνδρου Ραμνούσιος άνέ] , ήτοι σώζεται τμήμα του πατρωνύμου του αναθέτη και το δημοτικό του. Ενδιαφέρουσα είναι η παράθεση των επάθλων εν σειρά από αγώνες χρηματικούς και στεφανίτες και η πρόταξη του Παναθηναϊκού αμφορέα, πέραν της καταγωγής του αναθέτη, σηματοδοτεί την αίγλη των Παναθηναίων κατά τον 2^ο αιώνα π.Χ. Βλ. Miller 2004, 130, Herrmann & Kontoleon 2004, 146. Metropolitan Museum of Art, N. York, 59.11. 19, Βαλαβάνης 2014, 381.

το έπαθλο ήταν ένδυμα.⁸⁹³ Μάλιστα ο αγώνας αυτός απεικονίζεται σε μία μοναδική παράσταση αγγειογραφίας σε μία ετρουσκική όλπη bucchero του μέσου του 7^{ου} αιώνα π.Χ., όπου όμως το έπαθλο δεν προσομοιάζει με ύφασμα αλλά με μεγάλο τάπητα ή παραπέτασμα τον οποίο μεταφέρουν έξι άνδρες. Στην όλπη υπάρχει η επιγραφή ικαννά, η οποία σημαίνει «σήμα» «μνημείο» αλλά έχει και την έννοια των ελληνικών όρων «άγαλμα» και «κόσμησις».⁸⁹⁴ Εάν όμως η σχετική αναφορά του Πινδάρου και η παραπάνω παράσταση της ετρουσκικής όλπης αναφέρονται στους μυθικούς αγώνες των Αργοναυτών, υπήρχαν και στους ιστορικούς χρόνους ανάλογα έπαθλα σε αγώνες, όπως μας παραδίδεται από την αρχαία Γραμματεία. Συγκεκριμένα ο Πίνδαρος υπονοεί σαφέστατα ότι στους αγώνες, οι οποίοι διεξάγονταν στην Πελλήνη της Αχαΐας τα απονεμόμενα έπαθλα ήσαν μάλλινοι επενδύτες,⁸⁹⁵ κάτι το οποίο επιβεβαιούν και οι σχολιαστές του έργου του.

I. Οι Παναθηναϊκοί αμφορείς

Οι Παναθηναϊκοί αμφορείς αποτελούν μία ιδιαίτερη και ευδιάκριτη ομάδα μελανόμορφων αμφορέων της αττικής κεραμικής, οι οποίοι διακρίνονται από το σχήμα τους, την διακόσμηση και τις επιγραφές τους σύμφωνα με τις οποίες ήσαν αγγεία, τα οποία μαζί με το περιεχόμενό τους, το οποίο ήταν ελαιόλαδο προερχόμενο από τις Μορίες, ιερές ελιές της Αθηνάς, απονέμονταν ως έπαθλα⁸⁹⁶ στους νικητές των Μεγάλων Παναθηναίων.⁸⁹⁷ Η ιδιαιτερότητα των συγκεκριμένων αγγείων συνίσταται κατ' αρχήν στο ότι ήσαν δημόσια αγγεία και η ευθύνη της κατασκευής αλλά και η διαδικασία της απονομής τους, ίσως και η επιλογή μέρους της εικονογραφίας τους ήταν αρμοδιότητα της αθηναϊκής Πολιτείας.⁸⁹⁸ Το

⁸⁹³ Πρβλ. IV *Πυθιόνικος* στ. 253.

⁸⁹⁴ Βλ. Rizzo & Martelli 1988-89, 7-56. Βλ. επίσης και Sannibale (2004, 82 -83) ο οποίος χρονολογεί την όλπη περί το 630 π.Χ. και θεωρεί ότι απεικονίζει τον ελληνικό μύθο των Αργοναυτών με τα κύρια ελληνικά ονόματα μεταγεγραμμένα στην ετρουσκική γραφή, βλ. επίσης και Κεφαλίδου 2007, 217 εικ. 13-14.

⁸⁹⁵ Πρβλ. IX *Όλυμπιόνικος*, στ. 97-8 και X *Νεμεόνικος* στ. 44

⁸⁹⁶ Το έλαιο ήταν το πραγματικό έπαθλο της νίκης των Παναθηναίων. Βλ. Τιβέριος 2007β, 179, Κεφαλίδου 2011, 157. Ο Βαλαβάνης (2014α, 377) αναφέρει χαρακτηριστικά ότι το περιεχόμενο των Παναθηναϊκών αμφορέων δηλ. «το έλαιο ήταν το πραγματικό βραβείο και δεν ήταν δυνατόν να μην προσφέρεται με τον κατάλληλο φορέα και σύμβολο στο νικητή, έτσι ώστε να μπορεί να χαρακτηριστεί ως έπαθλο». Η ίδια άποψη εκφέρεται και από τους Anastasiou et al. (2017, 252 και 259).

⁸⁹⁷ Η βιβλιογραφία για τους Παναθηναϊκούς αμφορείς είναι ιδιαίτερα εκτεταμένη και οι νεότερες βασικές μελέτες είναι **α)** η μελέτη του Βαλαβάνη, *Παναθηναϊκοί Αμφορείς από την Ερέτρια* 1991, **β)** ο κατάλογος της έκθεσης «*Goddess and Polis*» του 1992, **γ)** η εργασία του Benz, *Panathenäische Preisamphoren* 1998, **δ)** Τα Πρακτικά του Συμποσίου του 1998, τα οποία εκδόθηκαν το 2001 με επιμέλεια των Μ. Benz και Ν. Eschbach με τον τίτλο *PANATHENAIKA*. Περαιτέρω πρόσφατη βιβλιογραφία υπάρχει στο Palagia & Choremi – Spetsieri, (edit.) *The Panathenaic Games* 2007, ενώ θα πρέπει να σημειωθεί και μία σειρά σημαντικών άρθρων των Π. Βαλαβάνη, Ευρ. Κεφαλίδου και Μ. Τιβέριου, σχετιζόμενων με τους Παναθηναϊκούς αμφορείς, καθώς και η μελέτη του τελευταίου «*Μακεδόνες και Παναθήναια*» του έτους 2000.

⁸⁹⁸ Η επισήμανση αυτή αναφέρεται στην επιλογή των θεμάτων του επισήματος της ασπίδας της θεάς, το θέμα του οποίου πιθανόν δεν ήταν της επιλογής του εκάστοτε κεραμέα ή αγγειογράφου αλλά είτε για λόγους πρακτικούς (έλεγχος της ετήσιας συλλογής του ελαίου), είτε για λόγους πολιτικούς (επίσημα με την απεικόνιση

σύνηθες ύψος τους είναι γύρω στα 0,65 εκ. και η μέγιστη διάμετρος τους γύρω στα 0,40 εκ. και σύμφωνα με τις επικρατέστερες απόψεις, ένας Παναθηναϊκός αμφορέας χωρούσε ένα μετρητή, δηλαδή γύρω στα 35,5 χιλιόγραμμα ή κατά τι λιγότερο γύρω στα 32,5 χιλιόγραμμα ελαίου.⁸⁹⁹ Οι Παναθηναϊκοί αμφορείς, οι οποίοι στην μακραίωνη παραγωγή τους διατήρησαν την μελανόμορφη τεχνική, παρά το γεγονός ότι από το μέσο του 5^{ου} αιώνα π.Χ. η τεχνική αυτή είχε εκλείψει,⁹⁰⁰ φέρουν στην κύρια όψη τους την μεγάλη θεά της πόλης, την Αθηνά στον τύπο της Προμάχου εν μέσω δύο κιώνων ενώ στην δευτερεύουσα όψη απεικονίζεται σχεδόν πάντοτε το αγώνισμα, στον νικητή του οποίου απονεμόταν το αγγείο.⁹⁰¹ Οι αμφορείς αυτοί χρονολογούνται περίπου από το 560 π.Χ. μέχρι και την αρχή του 4^{ου} αιώνα μ.Χ., φέρουν την επιγραφή τῶν Ἀθένεθεν ἄθλον, ενώ από τον 4^ο αιώνα π.Χ. και εντεύθεν προστίθεται και το όνομα του Επώνυμου Ἀρχοντα της πόλης, το οποίο αργότερα αντικαταστάθηκε από το όνομα άλλων αξιωματούχων, όπως Ταμιών και Αγωνοθετών.⁹⁰² Σύμφωνα με την επιγραφή IG II² 2311, η οποία χρονολογείται γύρω στο 380 π.Χ. και αναφέρεται, πλην άλλων, στις ποσότητες του ελαίου, τις οποίες διένειμε η αθηναϊκή Πολιτεία στους νικητές (πρώτο και δεύτερο) των διαφόρων αγωνισμάτων των Μεγάλων Παναθηναίων,⁹⁰³ προκύπτει ότι ένας ιδιαίτερα μεγάλος αριθμός αμφορέων απονεμόταν στους νικητές των αγωνισμάτων, γυμνικών και ιππικών. Συγκεκριμένα έχει υπολογισθεί ότι κάθε τέσσερα χρόνια στα Μεγάλα Παναθήναια, η πόλη θα πρέπει να διένειμε τουλάχιστον 1500 έως 2100 Παναθηναϊκούς αμφορείς πλήρεις ελαίου στους νικητές των αγωνισμάτων.⁹⁰⁴ Η μεγάλη ποσότητα ελαίου, η οποία διανεμόταν στους νικητές είναι προφανές ότι δεν ήταν δυνατόν να καταναλωθεί από τους νικητές και τον οίκο τους και η Πολιτεία κατ' εξαίρεση είχε παραχωρήσει το δικαίωμα στους νικητές των αγώνων να

του συντάγματος των Τυραννοκτόνων μετά την αποπομπή των Τριάκοντα), να καθορίζεται από την Πολιτεία. Βλ. σχετικά Τιβέριος 1990, 32 επ. και Βαλαβάνης 1991, 3.

⁸⁹⁹ Τιβέριος 2007β, 180.

⁹⁰⁰ Beazley 1993, 111. Η ιδιαιτερότητα αυτή έχει αποδοθεί στον παραδοσιακό συντηρητισμό της γιορτής των Μεγάλων Παναθηναίων. Βλ. Boardman 1997, 134, Robertson 2001, 416. Κατά την ελληνιστική περίοδο εμφανίζονται και λευκοί Παναθηναϊκοί αμφορείς, οι οποίοι απονέμονταν ως έπαθλα στους μουσικούς αγώνες των Παναθηναίων και αργότερα και στους δραματικούς αγώνες. Βλ. σχετικά Τσουκλίδου 2007, 109 -116.

⁹⁰¹ Στην δευτερεύουσα όψη ενός Παναθηναϊκού αμφορέα του ζ. του Μαστού (Αρχαιολογικό Μουσείο Ναυπλίου, Συλλ. Γλυμενόπουλου αρ.1) απεικονίζεται σιγνή βράβευσης στην οποία συμμετέχει ο προπονητής, ο αναβάτης ή ο ιδιοκτήτης του αλόγου το οποίο είχε νικήσει. Βλ. Beazley 1993, 116-117. Επίσης στην δεύτερη όψη ενός Παναθηναϊκού αμφορέα, ο οποίος βρίσκεται στο Hermitage αρ. 1510, εικονίζονται δύο ιππείς να κινούνται με τα αλόγα τους προς τα δεξιά μετά το πέρας του αγώνα, βλ. Neils 1992, 35.

⁹⁰² Scheibler 1992, 260 σημ. 11 όπου αναφέρεται ότι η αντικατάσταση του ονόματος του επώνυμου ἀρχοντος έγινε στα Ελληνιστικά χρόνια αρχικά από τα ονόματα των ταμιών και αργότερα από τα ονόματα των αγωνοθετών.

⁹⁰³ Πρβλ. Βαλαβάνης 1991, 3.

⁹⁰⁴ Πρβλ. Shear 2003, 102, Τιβέριος 2007β, 182, Βαλαβάνης 2014α, 382 σημ. 69. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ακόμη και με την υιοθέτηση της νεώτερης ερμηνείας του όρου αμφορέας στην επιγραφή IG II² 2311 ως μέτρου υγρών, ο αριθμός των αγγείων, τα οποία περιείχαν τους αντίστοιχους «αμφορείς ελαίου» δεν φαίνεται να μειώνεται σημαντικά. Βλ. Βαλαβάνης 2011, 10 σημ. 53.

εξάγουν το ελαιόλαδο αυτό,⁹⁰⁵ η αξία του οποίου προφανώς θα ήταν κατά πολύ υψηλότερη του κοινού ελαιολάδου, το μεν διότι προερχόταν από τις ιερές ελιές της θεάς Αθηνάς, το δε διότι ως έπαθλο μεγάλων αγώνων και μεγάλων νικητών, θεωρούνταν ότι ήταν φορέας προστατευτικής ενέργειας.⁹⁰⁶ Η μεγάλη διασπορά των Παναθηναϊκών αμφορέων, ακόμη και στις πλέον απομακρυσμένες περιοχές του αρχαίου κόσμου⁹⁰⁷ είναι δυνατόν να ερμηνευθεί είτε ως αποτέλεσμα της εμπορικής και εξαγωγικής δραστηριότητας, την οποία επέτρεπε η αθηναϊκή Πολιτεία στους νικητές των αγώνων⁹⁰⁸ είτε ως μεταφορά εκ μέρους των νικητών - αθλητών των επάθλων στις γενέτειρες πόλεις τους όπου ανατίθεντο στα ιερά⁹⁰⁹ ή εκτίθεντο σε περιοπτες θέσεις στις οικίες τους, ενώ μερικοί εξ αυτών συνόδευσαν ως ταφικά κτερίσματα αθλητές στους τάφους τους.⁹¹⁰ Ως εκ τούτου όταν βρίσκονται Παναθηναϊκοί αμφορείς σε περιοχές του ευρύτερου ελληνικού χώρου, όπως λ.χ. Κάτω Ιταλία και Κυρηναιική, περιοχές από τις οποίες ήταν δυνατό αλλά και επιτρεπτό να συμμετέχουν αθλητές στους Παναθηναϊκούς αγώνες τότε είναι δυνατή η συνδρομή και των δύο ερμηνειών, ήτοι είτε ότι η προέλευση τους είναι δυνατόν να αποδοθεί σε εμπορική δραστηριότητα είτε ότι υπήρξαν έπαθλα, τα οποία μετέφεραν στην ιδιαίτερη πατρίδα τους οι νικητές. Άλλωστε μας είναι γνωστό ότι στους Παναθηναϊκούς αγώνες ήταν δυνατή η συμμετοχή και μη Αθηναίων αθλητών σχεδόν σε όλα τα αγωνίσματα, έκ πάντων,⁹¹¹ και πιθανώς μόνο το

⁹⁰⁵ Η πληροφορία για την δυνατότητα εξαγωγής του παναθηναϊκού ελαίου παραδίδεται από τον σχολιαστή του Πινδάρου (X *Νεμεόνικος*, 64 α) επιβεβαιώνεται δε έμμεσα από την ιδιαίτερος μεγάλη διασπορά Παναθηναϊκών αμφορέων σε ολόκληρη την λεκάνη της Μεσογείου, διασπορά η οποία κατά το μεγαλύτερο μέρος της θα πρέπει να αποδοθεί σε εμπορική - εξαγωγική δραστηριότητα. Πρβλ. Τιβέριος 1974, 151 σημ. 40, Βαλαβάνης 1991, 3,

⁹⁰⁶ Πρβλ. Scheibler (1992, 63), η οποία αναφέρει ότι το λάδι θεωρούνταν ότι έφερνε ευλογία στον νικητή και Βαλαβάνης (2014, 379), ο οποίος αναφέρει ότι δεν είναι απίθανο να υποθεθεί ότι το παναθηναϊκό λάδι θεωρούνταν και φορέας ταλισμανικής - προστατευτικής ενέργειας.

⁹⁰⁷ Η Neils (1992, 480) αναφέρει ότι Παναθηναϊκοί αμφορείς έχουν βρεθεί όχι μόνο στην κυρίως Ελλάδα «but they turn up from as far east as South Russia and as far west as Spain», ενώ ο Τιβέριος (2007, 182 σημ. 14) επισημαίνει ότι Παναθηναϊκοί αμφορείς έχουν βρεθεί στις βόρειες ακτές του Εύξεινου Πόντου, όπως στο Παντικάπαιο. Ο Bentz (1998, 111) όμως επισημαίνει ότι το 55% των Παναθηναϊκών αμφορέων προέρχονται από την Αθήνα και την περιοχή της Αττικής.

⁹⁰⁸ Στην κατηγορία αυτή θα πρέπει, σύμφωνα με τα στοιχεία τα οποία παραθέτει ο Βαλαβάνης (1991, 17-19), να ενταχθεί το σύνολο των Παναθηναϊκών αμφορέων στην Ερέτρια.

⁹⁰⁹ Η ανακάλυψη ενός Παναθηναϊκού αμφορέα του άρχοντα Πυθοδήλου (336/5 π.Χ.) στο ιερό του Απόλλωνος στο «Σωρό» Μαγνησίας και κυρίως η θέση εύρεσης του αμφορέα (βρέθηκε στην ΒΔ γωνία του σηκού του ναού σε επαφή με το εκεί θρανίο) έχει εύλογα θεωρηθεί ότι αποτελεί ανάθημα του νικητή αθλητή στο πάτριο τοπικό ιερό. Βλ. Μαζαράκης - Αιγιάν 2011, 152. Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου Κα 4266/91.

⁹¹⁰ Βλ. Βαλαβάνης 1991, 4. Οπωσδήποτε όμως η ανεύρεση ενός Παναθηναϊκού αμφορέα σε ένα τάφο δεν θα πρέπει να οδηγεί, άνευ άλλου τινός, στην παραδοχή ότι ο νεκρός ήταν νικητής αθλητής. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε μία ταφή στον Τάραντα, επί της οδού Genova, στις τέσσερις γωνίες της ταφικής κατασκευής είχαν τοποθετηθεί τέσσερις Παναθηναϊκοί αμφορείς, ένας δε εκ των τριών σωζομένων έφερε στον πυθμένα του εμπορικό σήμα, ένδειξη ότι είχε αποκτηθεί μέσω του εμπορίου, βλ. Lippolis 2004, 48.

⁹¹¹ Ένα επίγραμμα του 5^{ου} αι. π.Χ. αναφέρει τις νίκες ενός Νικολάδα από την Κόρινθο σε πολλούς αγώνες μεταξύ των οποίων και τα Παναθήναια. Βλ. Ebert 1972, αρ. 26. Επίσης ο Πινδαρος αναφέρει πολλούς μη Αθηναίους αθλητές, οι οποίοι συμμετείχαν στους Παναθηναϊκούς αγώνες, ενδεικτικά αναφερομένων του Αργείου Θεαίου, ο οποίος νίκησε δύο φορές στα Παναθήναια (X *Νεμεόνικος* 33-36), του Ακραγαντίνου Ξενοκράτη (II *Ίσθμιόνικος* 20), του Ρόδιου Διαγόρα (VII *Όλυμπιόνικος* 82). Οι επιγραφές IG II² 2313 και

αγώνισμα του αποβάτη δρόμου, τα αγωνίσματα τα οποία διεξάγονταν κατά φυλές και τα στρατιωτικά αγωνίσματα, ἐκ τῶν πολιτῶν, ἦσαν «αλειστά» για τους μη Αθηναίους.⁹¹² Όμως η μάλλον επικρατούσα άποψη στην έρευνα σήμερα αποδέχεται ότι οι περισσότεροι από τους Παναθηναϊκούς αμφορείς, οι οποίοι έχουν βρεθεί στην Μεσόγειο είχαν εξαχθεί με το περιεχόμενό τους ως αποτέλεσμα του δευτερογενούς εμπορίου ελαίου, το οποίο διεξαγόταν εκ μέρους των νικητών.⁹¹³ Οπωσδήποτε όμως η ανεύρεση Παναθηναϊκών αμφορέων σε μη ελληνικές περιοχές όπως λ.χ. στην Ετρουρία υποδεικνύει ότι προέρχονται από εμπορική δραστηριότητα.⁹¹⁴

Χώροι Έύρεσης : Οι Παναθηναϊκοί αμφορείς συνήθως βρίσκονται σε ιερά, σε δημόσιους χώρους, Γυμνάσια, τάφους αλλά και κατοικίες.⁹¹⁵ Είναι προφανές ότι τα αγγεία - έπαθλα, τα οποία προέρχονται από ιερά βρίσκονται στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος αυτής της εργασίας και τούτο διότι τα ιερά είναι ο χώρος στον οποίο αναμένεται να ανατεθεί και να ειπεί εκ μέρους του νικητή - αθλητή το αγγείο - έπαθλο προκειμένου να εκπληρώσει την υπόσχεση του προς την θεότητα, να αποδείξει την ευσέβεια του και την στο πρόσωπό του επιδειχθείσα εύνοια της θεότητας αλλά ταυτόχρονα και να διαλαλήσει σε βάθος χρόνου την επιτυχία του, η οποία θα του προσδώσει ιδιαίτερο κύρος και τιμή μεταξύ των συμπολιτών του. Τα αγγεία - έπαθλα ήταν δυνατόν να ανατεθούν στα ιερά πλήρη ελαίου, και αυτό ήταν πολύ σημαντικό όχι μόνο διότι το έλαιο είχε αξία ως προϊόν,⁹¹⁶ αλλά διότι θα χρησιμοποιούνταν σε τελετουργίες και δοθέντος ότι προερχόταν από τις ιερές ελιές θα ήταν φορτισμένο με έντονους συμβολισμούς με αποτέλεσμα η ανάθεση Παναθηναϊκών αμφορέων με το περιεχόμενό τους στα ιερά να ήταν συνήθης πρακτική.⁹¹⁷

2314, οι οποίες χρονολογούνται στον 2^ο αιώνα π.Χ. περιλαμβάνουν πολλούς νικητές των Παναθηναίων προερχόμενους από διάφορες ελληνικές πόλεις. Βλ. Kyle 1987, 37-38, Tracy & Habicht (1991, 202-203).

⁹¹² Βλ. Kyle 1992, 97.

⁹¹³ Βλ. Bentz 1998, 116, Τιβέριος 2007, 182, Βαλαβάνης 2014, 379 και σημ. 42.

⁹¹⁴ Spivey 1997, 179-206, Bentz 1998, 111, Κεφαλίδου 2004α, 328.

⁹¹⁵ Πρβλ. Bentz 1998, 118, όπου αναφέρεται ότι το 40 % των Παναθηναϊκών αμφορέων προέρχεται από ιερά, το 36 % από δημόσιους χώρους, το 16% από τάφους και το 8% από κατοικίες.

⁹¹⁶ Στην Αθήνα των πρώτων δεκαετιών του 4^{ου} αι. π.Χ. ένας μετρητής κοινού ελαίου, ήτοι το περιεχόμενο ενός Παναθηναϊκού αμφορέα κόστιζε 12 δραχμές. Βλ. Amouretti 1986, 195 και Τιβέριος 2007 β, 181. Αντίθετα ο Bentz (2003, 113) εκτιμά ότι η αξία του περιεχομένου ενός Παναθηναϊκού αμφορέα ανερχόταν σε 55 δραχμές.

⁹¹⁷ Στην μία όψη ενός ερυθρόμορφου αμφορέα παναθηναϊκού σχήματος, ο οποίος αποδίδεται στον ζ. του Παλέρμο 1108, χρονολογούμενου περί το 480 π.Χ., σήμερα στο Μόναχο, Antikensammlungen J. 51, πρώην 2315, εικονίζεται ένας νέος στεφανωμένος να μεταφέρει στον αριστερό του ώμο ένα οξυπύθμενο αμφορέα παναθηναϊκού σχήματος. Από την στάση του σώματος του εικονιζόμενου και το ότι συγκρατεί τον αμφορέα με το δεξί του χέρι, έχω την άποψη ότι ο μεταφερόμενος αμφορέας είναι πλήρης ελαίου. Στην άλλη όψη του αγγείου εικονίζεται ένας άλλος νικητής να προχωρεί προς τα αριστερά και να κρατεί ένα αναθηματικό πίνακα στο αριστερό του χέρι, τον οποίο πρόκειται να αφιερώσει. Η Κεφαλίδου (1996, 244-5) θεωρεί ότι η υπόθεση να πρόκειται για νικητές εκ των οποίων ο ένας μεταφέρει το έπαθλο του και ο άλλος αφιερώνει ένα αναθηματικό πίνακα παρουσιάζει πολλές πιθανότητες. Αντίθετα ο Valavanis (1991, 487 - 498) αναφερόμενος στο εν λόγω αγγείο, όπως και σε άλλα δύο, εκτιμά ότι εικονίζεται η διαδικασία μεταφοράς του Παναθηναϊκού

Η πρακτική ανάθεσης των Παναθηναϊκών αμφορέων στα ιερά μας είναι γνωστή από γραμματειακές και επιγραφικές πηγές και βεβαίως πιστοποιείται από την ανεύρεση αυτών τούτων των Παναθηναϊκών αμφορέων ως αναθημάτων στα ιερά μερικοί των οποίων μάλιστα διασώζουν αναθηματική επιγραφή. **α) Στην επινίκια ελεγεία** του Καλλίμαχου, για τις νίκες του Σωσίβιου,⁹¹⁸ συναριθμείται – μεταξύ άλλων νικών του τιμώμενου - και η νίκη του στο αγώνισμα της πάλης στην Αθήνα και η συνεπεία αυτής ανάθεση Παναθηναϊκών αμφορέων - στο απόσπασμα αναφέρονται ως κάλπιδες⁹¹⁹ - στον ναό της Αθηνάς στην Ακρόπολη των Αθηνών και μάλιστα της ανάθεσης προηγείται τελετουργική πομπή.⁹²⁰ Το γεγονός ότι η ακμή του ποιητή Καλλίμαχου τοποθετείται στο πρώτο μισό του 3^{ου} αιώνα π.Χ. δεν αποτελεί κώλυμα για να δεχθούμε ότι η πρακτική αυτή ίσχυε και προγενέστερα, όπως άλλωστε επιβεβαιώνεται και από κατά πολύ προγενέστερες παραστάσεις αγγειογραφίας. **β) Επιγραφικές μαρτυρίες** επιβεβαιώνουν την ανάθεση των Παναθηναϊκών αμφορέων, τουλάχιστον στα Γυμνάσια. Ειδικότερα στην υπ' αριθμόν *ID* 1412 επιγραφή από την Δήλο, η οποία αποτελεί κατάλογο απογραφής των αναθημάτων του Γυμνασίου της Δήλου, συναριθμούνται, πλην άλλων αναθημάτων και «...ἀμ|φορεῖς δύο, [Ευαγ]ίωνος Ἀθηναίου...», οι οποίοι έχουν θεωρηθεί ότι ήσαν Παναθηναϊκοί.⁹²¹ Η υπόθεση αυτή εμφανίζεται πιθανή δοθέντος ότι ο Αθηναίος Ευαγίων ήταν Επιμελητής στην Δήλο κατά το έτος 141/0 π.Χ. και το 162 π.Χ. ήταν νικητής σε ιππικούς αγώνες, οπότε η ανάθεση των Παναθηναϊκών αμφορέων εμφανίζεται πολύ πιθανή.⁹²² Ο Valavanis επισημαίνει ότι είναι πιθανή η σχέση των Αθηναίων κληρούχων με την «Οικία της Τρίαινας» και εκτιμά ότι η απεικόνιση στο μωσαϊκό της ενός Παναθηναϊκού αμφορέα συμβολίζει την πόλη της Αθήνας και η παρουσία του στόχευε στην υποδήλωση της αθηναϊκής καταγωγής του ενοίκου και την αντίστοιχη υπερηφάνεια του για αυτή στην πολυεθνική Δήλο του 2^{ου} αιώνα π.Χ.⁹²³ Στην ίδια κατεύθυνση κινείται και μία παλαιότερη επισήμανση του Κοντολέοντος, ο οποίος αναφερόμενος σε μία ερμαϊκή στήλη, η οποία βρέθηκε στο Γυμνάσιο της Δήλου και επί της οποίας έχουν χαραχθεί δύο Παναθηναϊκοί αμφορείς, εύλογα παρατήρησε ότι αυτό

ελαίου κατά την γιορτή των Παναθηναίων, άποψη η οποία ουδόλως αντιστρατεύεται την πρακτική ανάθεσης Παναθηναϊκών αμφορέων στα ιερά, βλ. Βαλαβάνης 2014, 378.

⁹¹⁸ Βλ. Pfeiffer, *Callimachus Fragments*, 1949, Vol. I, απόσπασμα 384, στ. 35-39.

⁹¹⁹ Η χρήση του όρου «Παναθηναϊκός ἀμφορεύς» απαντάται μόνο δύο φορές στην αρχαία γραμματεία **α)** στην *IG* I³ 422 επιγραφή στ. 41 έως 60, όπου καταγράφεται η παρουσία των Ερμιοκοπιδών και **β)** στον Αθηναίο, κατά περιγραφή της πομπής του Πτολεμαίου Β' του Φιλάδελφου (284-246 π.Χ.) στην Αλεξάνδρεια όπου συμπεριλαμβάνονται και «ἀμφορείς Παναθηναϊκοὶ δεκάεξ» βλ. Αθηναίος, *Λεπνοσοφιστῶν* 5. 29.20.

⁹²⁰ Για την προσωπικότητα του Σωσίβιου και τις νίκες του στους αγώνες βλ. Harder et al. *Callimachus* 1993, 79- 97 και ιδία 80 σημ. 11.

⁹²¹ Κοντολέον 1937, 588.

⁹²² Για την υπηρεσία του Ευαγίωνος ως Επιμελητού στην Δήλο, βλ. Habicht 1991, 197.

⁹²³ Valavanis 2001, 169.

υποδεικνύει ότι η παράδοση των Παναθηναϊκών αμφορέων ήταν έντονη στην Δήλο.⁹²⁴ Σε πρόσφατη μελέτη ο Francisco επισημαίνει την έντονη παράδοση των Παναθηναϊκών αμφορέων στην Δήλο αναφερόμενος στα σχετικά χαράγματα στα θρανία και σε ερμαϊκές στήλες στο Γυμνάσιο της Δήλου αλλά και στα μωσαϊκά της «Οικίας της Τρίαινας», της «Οικίας των Προσωπείων» και την Αγορά των Ιταλών,⁹²⁵ μία παράδοση, η οποία θα εκφραζόταν και με την ανάθεσή τους. **γ)** Τα **αρχαιολογικά ευρήματα** από τα ιερά, τα οποία θα εκτεθούν παρακάτω, πιστοποιούν αναμφίβολα την πρακτική της ανάθεσης Παναθηναϊκών αμφορέων στα ιερά εκ μέρους των νικητών.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η **αγγειογραφία** δεν μας παρέχει παραστάσεις στις οποίες να εμφανίζεται ευθέως η ανάθεση Παναθηναϊκών αμφορέων, όμως μία σειρά παραστάσεων απεικονίζουν την μεταφορά έμφορτων αγγείων, Παναθηναϊκού σχήματος, στα πλαίσια πομπής, παραστάσεις οι οποίες οπωσδήποτε σχετίζονται με τους Παναθηναϊκούς αγώνες, και ειδικότερα : **α)** Σε ένα αποσπασματικά σωζόμενο μελανόμορφο αμφορέα παναθηναϊκού σχήματος από την Ακρόπολη, χρονολογούμενο στο τελευταίο τέταρτο του 6^{ου} αιώνα π.Χ. ο οποίος αποδίδεται στην ομάδα του Λεάγρου, απεικονίζεται μία θυσιαστήρια πομπή με δύο, ίσως και τρεις, άνδρες, οι οποίοι μεταφέρουν Παναθηναϊκό αμφορέα.⁹²⁶ **β)** Σε ένα επίσης αποσπασματικά σωζόμενο ερυθρόμορφο αμφορέα παναθηναϊκού σχήματος από την Αγορά της Αθήνας απεικονίζονται σε κάθε μία όψη ανά τρεις νέοι, στεφανωμένοι με στεφάνια ελιάς, σε μία θυσιαστική πομπή, και ο τελευταίος εν σειρά της Α όψης ο οποίος κατονομάζεται ως Εύπώνπ μεταφέρει ένα Παναθηναϊκό αμφορέα.⁹²⁷ **γ)** Στην μία όψη ενός ερυθρόμορφου αμφορέα παναθηναϊκού σχήματος, ο οποίος αποδίδεται στον ζ. του Παλέρμιο 1108, χρονολογούμενου περί το 480 π.Χ., εικονίζεται ένας νέος στεφανωμένος να μεταφέρει στον αριστερό του ώμο ένα οξυπύθμενο αμφορέα παναθηναϊκού σχήματος. Στην άλλη όψη του αγγείου εικονίζεται ένας άλλος νικητής να προχωρεί προς τα αριστερά και να κρατεί ένα αναθηματικό πίνακα στο αριστερό του χέρι, τον οποίο πρόκειται να αφιερώσει.⁹²⁸ **δ)** Σε ένα μελανόμορφο σκύφο του ζ. του Θησέα απεικονίζονται δύο άνδρες να μεταφέρουν στα πλαίσια θυσιαστήριας πομπής, ένα έμφορτο αμφορέα.⁹²⁹ Η ερμηνεία των εν λόγω απεικονίσεων έχει απασχολήσει από ετών την έρευνα και έχουν διατυπωθεί διάφορες προτάσεις, οι οποίες όμως παρά τις επί μέρους διαφοροποιήσεις τους, έχουν ως κοινή ερμηνευτική βάση ότι οι παραστάσεις αυτές

⁹²⁴ Κοντολέων 1937, 589.

⁹²⁵ Francisco 2018, 194- 195.

⁹²⁶ Πρβλ. Graef, B. & Langlotz, E. 1925, αρ. 842, πιν. 52.

⁹²⁷ Αρχαιολογικό Μουσείο Αγοράς P 10554, Corbett 1949, 306 -308 πιν. 73 και 74.

⁹²⁸ Για τον αμφορέα αυτό βλ. παραπάνω σημ. 917.

⁹²⁹ Βλ. Neils 1992, 50, η ίδια 1996, 184 -185.

συνδέονται οπωσδήποτε με την λαμπρότερη γιορτή της πόλης, τα Μεγάλα Παναθήναια, και την διαδικασία μεταφοράς του Παναθηναϊκού ελαίου στα πλαίσια της γιορτής.⁹³⁰

Τα κριτήρια επιλογής του ιερού εκ μέρους του νικητή - αναθέτη υπακούουν στους γενικούς κανόνες, οι οποίοι ανεφέρθησαν στην εισαγωγή, και δεν προκύπτει οιαδήποτε διαφοροποίηση. Όμως θα πρέπει να σημειωθεί ότι επειδή ο αριθμός των απονεμομένων επάθλων – αγγείων δεν ήταν μικρός, ο νικητής - αναθέτης είχε την δυνατότητα να αναθέσει μερικά από τα εν λόγω επάθλα - αγγεία σε περισσότερα του ενός ιερά και η επιλογή του δεν ήταν περιορισμένη.⁹³¹

Το γεγονός ότι ένας Παναθηναϊκός αμφορέας εντοπίζεται σε ιερό στηρίζει πολύ σοβαρά την υπόθεση ότι πρόκειται περί αναθήματος νικητή – αθλητή,⁹³² όμως η υπόθεση αυτή δεν θα πρέπει να υιοθετείται χωρίς την συνδρομή και άλλων στοιχείων, τα οποία θα πρέπει να συνεξετάζονται και να συνεκτιμώνται κατά περίπτωση. Τα στοιχεία τα οποία συνηγορούν στο να θεωρηθεί ένας Παναθηναϊκός αμφορέας ο οποίος βρέθηκε σε ιερό ως ανάθημα είναι τα εξής : **α)** Η τυχόν ύπαρξη αναθηματικής επιγραφής επί του αμφορέα στηρίζει αναμφίβολα την υπόθεση ότι πρόκειται περί αναθήματος. Η επιγραφή αυτή ακολουθεί τον γνωστό τύπο των αναθηματικών επιγραφών ὁ δείνα ἀνέθεκεν, ενίοτε δε ακολουθεί και ο προσδιορισμός της θεότητας προς την οποία προσφέρθηκε το ανάθημα, κάτι το οποίο δεν είναι πάντοτε αναγκαίο καθόσον ο προσκυνητής και θεατής του αναθήματος φυσικά γνώριζε την θεότητα της ανάθεσης στο ιερό της οποίας άλλωστε βρισκόταν. Ο χώρος της αναγραφής της αναθηματικής επιγραφής είναι συνήθως η πίσω όψη

⁹³⁰ Ο Webster (1972, 129) αναφερόμενος στην παράσταση του αμφορέα της Ομάδας του Λεάγρου εκτιμά ότι εικονίζεται μία θυσιαστήρια πομπή συνδεδεμένη με την μεταφορά των αμφορέων - επάθλων από την Ακρόπολη σε σημείο όπου θα είχαν τοποθετηθεί για τους αγώνες ή ότι ένας νικητής μεταφέρει τα επάθλά του και ετοιμάζεται να γιορτάσει την νίκη του, ενώ αναφερόμενος στον αμφορέα του Μονάχου (1972, 79) έχει την γνώμη ότι εικονίζεται ένας νικητής να μεταφέρει το βραβείο του ενώ στην άλλη όψη προσκομίζει ένα πίνακα προκειμένου να τον αναθέσει στην θεά. Η Κεφαλίδου (1996, 244-5) αναφερόμενη στην παράσταση του αμφορέα του Μονάχου θεωρεί ότι η υπόθεση να πρόκειται για νικητές εκ των οποίων ο ένας μεταφέρει το επάθλο του, ήτοι τον Παναθηναϊκό αμφορέα και ο άλλος αφιερώνει ένα αναθηματικό πίνακα παρουσιάζει πολλές πιθανότητες. Η Neils (1992, 50 & 1996, 184 -185) δεν προσφέρει ειδικότερη ερμηνεία της παράστασης του μελανόμορφου σκύφου, όμως επισημαίνει την σύνδεση της παράστασης με τα Παναθήναια και την υποχρέωση του Άρχοντος για την συλλογή του ελαίου. Ο Valavanis (1991, 487 - 498) αναφερόμενος στα εν λόγω αγγεία μετά από συνεκτίμηση όλων των στοιχείων και των διατυπωθεισών μέχρι τότε απόψεων, καταλήγει ότι στα εν λόγω αγγεία εικονίζεται η διαδικασία μεταφοράς του Παναθηναϊκού ελαίου από τον χώρο συγκέντρωσης του με σκοπό την διανομή του στους νικητές κατά την διαδικασία την οποία περιγράφει ο Αριστοτέλης στην *Αθηναίων Πολιτεία* 60. 3.

⁹³¹ Για τα κριτήρια επιλογής του ιερού εκ μέρους του αναθέτη βλ. Εισαγωγή, ενώ για τον αριθμό των απονεμομένων αγγείων στους νικητές βλ. IG II² 2311.

⁹³² Έτσι Valavanis 1986, 459, Βαλαβάνης 1991, 17, Τιβέριος 2000, 22. Οι Boardman, Mannack & Wagner (2004, 313) αναφέρουν ότι οι Παναθηναϊκοί αμφορείς οι οποίοι βρέθηκαν στην Ακρόπολη της Αθήνας, παρά την έλλειψη επιγραφών, θεωρούνται εύλογα σαν αναθήματα. Ο Rouse (1902, 155), αναφερόμενος στα όστρακα των Παναθηναϊκών αμφορέων από την Ακρόπολη της Αθήνας, διαλαμβάνει ότι « it is natural to suppose the winners, who received a certain number of jars for each victory, sometimes offered one to Athena ».

του επάθλου, το μεν διότι εκεί υπάρχει μεγαλύτερη μελανή επιφάνεια και χώρος για την επιγραφή το δε διότι σε αυτή απεικονίζεται το αγώνισμα στο οποίο είχε απονεμηθεί ο αμφορέας, υποδεικνύοντας έτσι και το αγώνισμα στο οποίο ο αναθέτης υπήρξε νικητής,⁹³³ ενίοτε όμως η αναθηματική επιγραφή είναι δυνατόν να διατρέχει και τις δύο όψεις του αμφορέα.⁹³⁴ **β)** Πολλές φορές οι Παναθηναϊκοί αμφορείς σώζονται κατακερματισμένοι σε πολλά όστρακα και οι τυχόν υπάρχουσες επιγραφές διατηρούνται ιδιαίτεως αποσπασματικά με αποτέλεσμα να εμφανίζεται μεγάλη δυσχέρεια να αποδοθούν τα ελάχιστα σωζόμενα γράμματα στις συνήθεις επίσημες επιγραφές των Παναθηναϊκών αμφορέων ή σε αντίστοιχες αναθηματικές. Ένα στοιχείο το οποίο είναι δυνατόν να διακρίνει το εάν τα σωζόμενα αποσπασματικά γράμματα θα πρέπει να αποδοθούν στις επίσημες επιγραφές των Παναθηναϊκών αμφορέων ή ανήκουν σε αναθηματική επιγραφή αποτελεί το εάν η επιγραφή είναι γραπτή (dipinti), όπως συμβαίνει πάντα με τις επίσημες επιγραφές των αμφορέων, ή εγχάρακτη (graffiti) οπότε θα αποδοθεί σε αναθηματική επιγραφή.⁹³⁵ **γ)** Η παρουσία μεγαλογράμματης επιγραφής συνηγορεί στον χαρακτηρισμό της επιγραφής σαν αναθηματικής, δοθέντος ότι το μεν θεωρείται ότι μιμείται λίθινη επιγραφή το δε διότι εξυπηρετεί την πρόθεση του αναθέτη να καταστήσει την επιτυχία του ευδιάκριτη σε όσο το δυνατόν ευρύτερο κύκλο προσώπων και να αποσπά η επιγραφή αυτή από μακριά την προσοχή των προσκυνητών.⁹³⁶ **δ)** Το ειδικότερο σημείο ανεύρεσης του Παναθηναϊκού αμφορέα στο ιερό αποτελεί σημαντικό στοιχείο για την στήριξη της υπόθεσης ότι πρόκειται περί αναθήματος. Όταν ο χώρος εύρεσης τοποθετείται εντός του ναού, όπως αυτό συμβαίνει με τον Παναθηναϊκό αμφορέα από το ιερό του Απόλλωνα στον «Σωρό» της Μαγνησίας⁹³⁷ τότε η υπόθεση της αναθηματικής προσφοράς ενισχύεται έντονα.

Τα ιερά στα οποία έχουν εντοπισθεί Παναθηναϊκοί αμφορείς είναι πολυάριθμα και από αυτό είναι δυνατόν να συναχθεί το συμπέρασμα ότι η ανάθεση των αγγείων - επάθλων στα ιερά ήταν ένα συχνό φαινόμενο. Έχει επισημανθεί ότι ήταν κοινή πρακτική των νικητών να αναθέτουν ένα ή και περισσότερους από τους απονεμηθέντες αμφορείς - έπαθλα στα ιερά της ιδιαίτερης πατρίδας τους.⁹³⁸ Η πρακτική αυτή είναι προφανώς συνέπεια της ιδιαίτερα μεγάλης σημασίας την οποία είχαν οι αμφορείς - έπαθλα για τους νικητές καθόσον ήταν μία διαρκής απόδειξη της σημαντικής νίκης τους στους αγώνες των Μεγάλων

⁹³³Πρβλ. τον Παναθηναϊκό αμφορέα από το ιερό του Διός στα Λάβρανδα, αρ. κατ. **ΠΑ 4** καθώς και τον προερχόμενο από το ιερό της Κασσάνδρειας, αρ. κατ. **ΠΑ 6**.

⁹³⁴Πρβλ. τον Παναθηναϊκό αμφορέα από το ιερό της Χαλκιοίκου Αθηνάς στην Σπάρτη, αρ. κατ. **ΠΑ 1**.

⁹³⁵ Η εγχάρακτη επιγραφή είναι φυσικό να θεωρείται αναθηματική καθόσον δεν θα δυνατόν να είναι γνωστοί οι νικητές εκ των προτέρων.

⁹³⁶ Βλ. Τιβέριος 2000, 12 και 23.

⁹³⁷ Βλ. ανωτέρω σημείωση 909.

⁹³⁸ Βλ. Mansfield 1985, 9 και 158.

Παναθηναίων και του εξ αυτής προερχομένου κύρους, η δε ανάθεση τους το μιν ικανοποιούσε την προσωπική φιλοδοξία του νικητή να διαιωνίσει αυτό το κύρος το δε να εμφανισθεί ευνοούμενος του θεού και ευσεβής πολίτης.⁹³⁹ Μεταξύ του κύκλου των αναθετών οπωσδήποτε θα περιλαμβάνονταν και νικητές - ιδιοκτήτες των ίππων και του άρματος, οι οποίοι θα είχαν συμμετάσχει στα Παναθήνια στο αγώνισμα της αρματοδρομίας και θα είχαν λάβει ως έπαθλο Παναθηναϊκούς αμφορείς, πλήρεις ελαίου, μέρος των οποίων ανέθεταν σε διάφορα ιερά. Οι νικητές αυτοί, προερχόμενοι από τις ανώτερες κοινωνικά και οικονομικά τάξεις, συνήθως προέβαιναν σε πολυδάπανες αναθέσεις ανδριάντων και συνταγμάτων τεθρίππων, οι οποίες ήσαν ανάλογες του μεγάλου κόστους εισαγωγής ενός άρματος στους αγώνες.⁹⁴⁰ Παράλληλα όμως με την ανίδρυση δαπανηρών αναθημάτων, φαίνεται ότι ανέθεταν και ένα αριθμό αγγείων - επάθλων στα ιερά, τα οποία και επέγραφαν με αναθηματική επιγραφή, όπως προκύπτει από τα αρχαιολογικά ευρήματα.⁹⁴¹ Όμως δεν είναι δυνατόν να προσδιορισθεί - ελλείψει επιγραφικών ή άλλων μαρτυριών - εάν κάποιος από τους νικητές- ιδιοκτήτες, πέραν των Παναθηναϊκών αμφορέων, είχε προβεί και σε επί πλέον ανάθεση άλλης μορφής.

Μέχρι σήμερα έχουν εντοπισθεί Παναθηναϊκοί αμφορείς στα ακόλουθα ιερά : Στην Ακρόπολη της Αθήνας,⁹⁴² στο ιερό της Ελευσίνας, στο ιερό του Ολυμπίου Διός στην Αθήνα, στο ιερό των Τριτοπατόρων στον Κεραμεικό της Αθήνας, στο ιερό της Αρτέμιδος Ταυροπόλου στις Αλές Αραφηνίδες, στο ιερό της Βραυρωνίας Αρτέμιδος, στο Αμφιαράειο του Ωρωπού, στα ιερά των Καβείρων της Θήβας, της Λήμνου, της Δήλου, στο ιερό του Ηρακλή στην Ρήνεια και στο ιερό του Απόλλωνος στην πόλη της Αίγινας. Παναθηναϊκοί αμφορείς έχουν βρεθεί στα μεγάλα ιερά της Δήλου, της Ολυμπίας, των Δελφών, στο ιερό του Ποσειδώνος στην Ισθμία, στο ιερό της Χαλκιοίκου Αθηνάς και στο Μενελάειο στην Σπάρτη, στο Ηραίο της Σάμου, στο ιερό της Αθηνάς στην Λίνδο, στο ιερό της Αθηνάς στην Κάμειρο, στο ιερό της Δήμητρας και Κόρης στην Κόρινθο και στο ιερό του Απόλλωνος στο Σωρό Μαγνησίας. Στον χώρο της Βορείου Ελλάδος Παναθηναϊκοί

⁹³⁹ Για το ζήτημα της αναθηματικής πρακτικής αλλά και τους ειδικότερους λόγους ανάθεσης εκ μέρους των αθλητών βλ. παραπάνω κεφάλαιο Α, με τίτλο « Η Πρακτική Ανάθεσης στον Αρχαίο Κόσμο ».

⁹⁴⁰ Βλ. στο κεφάλαιο των ιππικών αναθημάτων τα σχετικά με το κόστος εισαγωγής άρματος στους αγώνες και τα αντίστοιχα αναθήματα.

⁹⁴¹ Όπως ενδεικτικά αναφέρεται η ανάθεση τριών (3) Παναθηναϊκών αμφορέων με παράσταση αρματοδρομίας τεθρίππου στην Ακρόπολη της Σπάρτης ενώ από την Κασσάνδρεια της Χαλκιδικής προέρχεται ένας Παναθηναϊκός αμφορέας με αναθηματική επιγραφή σύμφωνα με την οποία ανετέθη από τον Αριστόβουλο νικητή σε αρματοδρομία.

⁹⁴² Τα θραύσματα τα οποία έχουν βρεθεί στην Ακρόπολη έχουν αποδοθεί σε 227 Παναθηναϊκά αγγεία, συμπεριλαμβανομένων και εκείνων τα οποία δεν θεωρούνται έπαθλα λόγω της έλλειψης της επίσημης επιγραφής. Βλ. Valavanis 1986, 459 σημ. 35. Η παρουσία Παναθηναϊκών αμφορέων σε όλα τα αναφερόμενα ιερά θα τεκμηριωθεί με σχετικές βιβλιογραφικές παραπομπές στην κατ' ιδίαν αναφορά των ευρεθέντων Παναθηναϊκών αμφορέων, επιλογή η οποία υπαγορεύθηκε από την ανάγκη αποφυγής επαναλήψεων.

αμφορείς έχουν βρεθεί σε πολλές περιοχές όμως μόνο στην περίπτωση του Παναθηναϊκού αμφορέα από την Κασσάνδρεια υπάρχει βεβαιότητα ότι προέρχεται από το Μητρώο. Σε ιερά εκτός της κυρίως Ελλάδος Παναθηναϊκοί αμφορείς έχουν βρεθεί στα ιερά της Περσεφόνης και Αφροδίτης στον Τάραντα, στο ιερό του Απόλλωνος Λυκείου στο Μεταπόντιο, στο ιερό της Αθηνάς στις Συρακούσες, στο Ελλήνιο της Ναυκρατίδος, στο ιερό της Δήμητρας και Κόρης στην Κυρήνη, στο ιερό της Αφροδίτης στην Πάφο, στο ιερό του Μεγίστου Διός στην Ιασό και στο ιερό του Διός στα Λάβρανδα της Καρίας. Στο Παντικιάπαιο έχει βρεθεί ενεπίγραφο όστρακο Παναθηναϊκού αμφορέα στην Ακρόπολη, όμως επειδή ο χώρος έχει χαρακτηριστεί ως σημαντικός δημόσιος χώρος συνδεδεμένος με δράσεις πολιτειακών αρχών και λατρευτικές πρακτικές έχει θεωρηθεί ότι η ανάθεση είναι ιδιαίτερα σημαντική.⁹⁴³ Εν τέλει θα πρέπει να αναφερθεί και η ανεύρεση πέντε (5) οστράκων Παναθηναϊκών αμφορέων στο ιερό του θεού Εσμούν στην Σιδώνα, μία θεότητα, η οποία έχει ταυτισθεί με τον Ασκληπιό.

Όμως και οι Παναθηναϊκοί αμφορείς, οι οποίοι έχουν βρεθεί στα Γυμνάσια θα πρέπει να θεωρηθούν ως αναθήματα αθλητών σε θεότητες και τούτο διότι ενώ τα Γυμνάσια δεν είναι *in stricto sensu* χώροι ιεροί παρά ταύτα μας είναι γνωστό ότι η λατρεία θεών και κυρίως των Ηρακλή και Ερμής, οι οποίοι έχουν χαρακτηριστεί ως οι «κατά παλαιστραν θεοί» είναι παρούσα, με αποτέλεσμα να προσδίδεται ιερότητα στην λειτουργία των Γυμνασίων.⁹⁴⁴ Στο Γυμνάσιο της Αμφίπολης έχουν βρεθεί όστρακα Παναθηναϊκού αμφορέα, ένα των οποίων είναι ενεπίγραφο και η αποσπασματικά σωζόμενη επιγραφή SEG 48 : 718 ρακα αποκαθίσταται με σχετική βεβαιότητα [Η]ρακ[λεῖ], επιβεβαιώνοντας την ανάθεση Παναθηναϊκών αμφορέων στο συγκεκριμένο Γυμνάσιο.⁹⁴⁵ Ένα όστρακο Παναθηναϊκού αμφορέα, ύψους 9,5 εκ., επί του οποίου σώζεται το όνομα του άρχοντος Πολέμωνος, χρονολογούμενο με ασφάλεια στα 312/1 π.Χ. βρέθηκε το 1895 στο Γυμνάσιο της Ερέτριας.⁹⁴⁶ Η Mango αναφερόμενη στο Γυμνάσιο της Ερέτριας επισημαίνει την εύρεση ενεπίγραφου οστράκου Παναθηναϊκού αμφορέα⁹⁴⁷ χωρίς όμως να διευκρινίζει εάν αυτό το εύρημα είναι το ίδιο με αυτό, το οποίο είχε βρεθεί το έτος 1895 ή εάν συνδέεται με αυτό το παλαιότερο εύρημα καθ' οιονδήποτε τρόπο. Αντίθετα στην μεταγενέστερη και εκτενή μελέτη της, του έτους 2003 για το Γυμνάσιο της Ερέτριας, η εν λόγω ερευνήτρια σχετικά

⁹⁴³ Tolstikov 2007, 707- 758, βλ. επίσης Bentz 1998 αριθμ. 5339

⁹⁴⁴ Βλ. σχετικά Καζακίδου 2015, 61, η οποία επισημαίνει ότι « Οι λατρείες και οι εορτές, τα λατρευτικά αγάλματα, όπως επίσης και τα ποικίλα αναθήματα που αφιερώνονται στους θεούς μέσα στα γυμνάσια, εξισώνουν τα ιδρύματα αυτά με ιερούς τόπους ή - καλύτερα- προσδίδουν ιερότητα στη λειτουργία τους ».

⁹⁴⁵ Λαζαρίδη 1987, 319, 326 εικ. 14.

⁹⁴⁶ Heermance 1896, 331-333, Bentz 1998, αριθμός 4129.

⁹⁴⁷ Mango 1994, 103.

με την ανεύρεση του οστράκου του Παναθηναϊκού αμφορέα αναφέρεται στην ανασκαφή του 1895.⁹⁴⁸ Οπωσδήποτε όμως η παρουσία του οστράκου ή των οστράκων στον χώρο του Γυμνασίου δεν αποκλείεται να υποδεικνύει μία πιθανή ανάθεση του στον χώρο αυτό.

I. 2. Ενεπίγραφοι Παναθηναϊκοί αμφορείς

Στο κεφάλαιο αυτό θα περιληφθούν οι Παναθηναϊκοί αμφορείς και όστρακα αμφορέων, επί των οποίων σώζεται αναθηματική επιγραφή ή μέρος αυτής, με αντίστοιχο σχολιασμό. Στις περιπτώσεις όπου ένα ιερό προσφέρει πέραν του ενός Παναθηναϊκού αμφορέα, ο σχολιασμός θα γίνει καθ' ομάδες στον σχετικό κατάλογο όμως θα περιλαμβάνονται τα αγγεία – έπαθλα τα οποία σώζονται σε σχετικά επαρκή κατάσταση.

α) Ομάδα Παναθηναϊκών αμφορέων Σπάρτης.

Το ιερό της Χαλκιοίκου Αθηνάς της Σπάρτη έχει προσφέρει ένα σημαντικό αριθμό οστράκων Παναθηναϊκών αμφορέων, με αποτέλεσμα να έχει καταστεί δυνατή η αποκατάσταση ενός αμφορέα - επάθλου σε ικανοποιητικό επίπεδο, τουλάχιστον κατά τα τρία τέταρτα, ο οποίος φέρει και αναθηματική επιγραφή, ενώ επίσης έχει διαγνωσθεί ότι και άλλα έξι όστρακα ανήκουν σε διαφορετικούς αμφορείς - έπαθλα, και ούτω προκύπτει ότι στο εν λόγω ιερό είχαν ανατεθεί επτά (7) Παναθηναϊκοί αμφορείς.⁹⁴⁹ Σημειωτέον ότι μερικά από τα ανωτέρω όστρακα φέρουν εγχάρακτα γράμματα, τα οποία πιθανώς ανήκουν σε αναθηματική επιγραφή. Πέραν όμως των ανωτέρω οστράκων μεταγενέστερες ανασκαφές στο εν λόγω ιερό απέδωσαν και άλλα όστρακα Παναθηναϊκών αμφορέων, τα οποία δεν έχουν ειδικότερα σχολιασθεί,⁹⁵⁰ ενώ και το Μενελάϊο έχει προσφέρει αρκετά όστρακα Παναθηναϊκών αμφορέων.⁹⁵¹ Αναμφίβολα ο ανωτέρω αριθμός των Παναθηναϊκών αμφορέων, οι οποίοι βρέθηκαν στο ιερό της Χαλκιοίκου Αθηνάς είναι αξιοσημείωτος και χρήζει αιτιολογίας. Τα κοινά στοιχεία των εν λόγω αμφορέων συνίστανται στο ότι χρονολογούνται στο τέλος του 6^{ου} αιώνα π.Χ. και στην αρχή του 5^{ου} αιώνα π.Χ. και ότι τουλάχιστον τρεις εξ αυτών απεικονίζουν σκηνές αρματοδρομίας.⁹⁵² Με τα δεδομένα αυτά είναι προφανές ότι η παρουσία των εν λόγω αμφορέων - επάθλων θα πρέπει να συνδέεται με

⁹⁴⁸ Mango, 2003, 151, K 64, 7.

⁹⁴⁹ Βλ. Dickins 1906 -7, 153. Το επόμενο έτος ο Dickins (1907- 8, 145) στον απολογισμό των ανασκαφών της προηγούμενης περιόδου ανέφερε την ανεύρεση 26 οστράκων Παναθηναϊκών αμφορέων χωρίς περαιτέρω σχολιασμό. Ο Hodgkinson (2000, 422) αναφέρει ότι τα ιερά της Χαλκιοίκου Αθηνάς και του Μενελάϊου έχουν δώσει δεκάδες όστρακα Παναθηναϊκών αμφορέων, παρατηρεί όμως ότι μόνο επτά (7) από το ιερό της Χαλκιοίκου Αθηνάς έχουν δημοσιευθεί.

⁹⁵⁰ Οι Woodward & Hobling (1924-25, 248) αναφέρουν την ανεύρεση ενός οστράκου Παναθηναϊκού αμφορέα από το ιερό της Χαλκιοίκου Αθηνάς, πρόσφατα δε ο Θέμος (1999, 168 εικ. 15) αναφέρει την ανεύρεση ενός οστράκου αττικού μελανόμορφου ανοικτού αγγείου σε μία περιοχή 600 μέτρων ανατολικά του ιερού της Χαλκιοίκου Αθηνάς, το οποίο σώζει παράσταση άρματος (Μ. Σ. 14182), χωρίς άλλη αναφορά.

⁹⁵¹ Βλ. Catling (1976, 42) ο οποίος αναφέρει την ανεύρεση οστράκων Παναθηναϊκών αμφορέων από το Μενελάϊο χρονολογούμενα στον 6^ο και 5^ο αιώνα π.Χ.. Βλ. επίσης Bentz 1998 αριθμ. 6067.

⁹⁵² Βλ. Hodgkinson 2000, 422 και Christesen 2019, 109 σημ. 169.

την ενασχόληση των Σπαρτιατών, οι οποίοι ήσαν κάτοχοι μεγάλων εκτάσεων γης με την ιπποτροφία, η οποία απέφερε στην Σπάρτη κατά το δεύτερο ήμισυ του 6^{ου} αιώνα π.Χ. τέσσερις (4) νίκες στο αγώνισμα της αρματοδρομίας με τέθριππο στην Ολυμπία,⁹⁵³ και είναι αναμενόμενο ότι αντίστοιχες ιππικές νίκες Σπαρτιατών θα είχαν επιτευχθεί και στους άλλους αγώνες της περιόδου ή σε θεματικούς αγώνες. Οι τουλάχιστον επτά (7) ανατεθέντες Παναθηναϊκοί αμφορείς, τρεις των οποίων εικονίζουν αγώνες αρμάτων, στο ιερό της Χαλκιοίκου Αθηνάς, το οποίο βρισκόταν στην Ακρόπολη της πόλης και ήταν το πλέον προβεβλημένο ιερό, αποτελούν σαφή απόδειξη των σχετικών επιτυχιών τους.⁹⁵⁴

Ο Παναθηναϊκός αμφορέας, ο οποίος έχει αποκατασταθεί κατά τα τρία τέταρτα, **(αρ. κατ. ΠΑ 1)** στην κύρια όψη του απεικονίζει την Αθηνά σε διασειλισμό προς τα αριστερά, ενδεδυμένη με μακρύ ένδυμα και αιγίδα, κρατώντας στρογγυλή ασπίδα με το αριστερό της χέρι ενώ με το δεξί της κραδαίνει το δόρυ της. Η ασπίδα της θεάς έχει ως επίσημα μία σειρήνα λευκού χρώματος, ενώ το πέρας του κύκλου της ασπίδας διακοσμείται με συνεχείς κουκίδες. Η θεά παλαιώνεται από δύο δωρικούς κίονες επί των οποίων ιστανται πετεινοί. Κατά μήκος του αριστερού κίονα υπάρχει η επιγραφή τῶν Ἀθ]ένεθεν ἄθλο[ν, η οποία είναι γραμμένη κατακόρυφα αλλά όχι κιονηδόν. Στο κάτω τμήμα και εκτός του εικονογραφικού πλαισίου της δεύτερης όψης του αμφορέα, είναι χαραγμένη η IG V,1 1570 αναθηματική μεγαλογράμματη επιγραφή, η οποία αναφέρει τ. . τ' Ἀθανάια[ι], ενώ στο τμήμα της κύριας όψης σώζεται το γράμμα ταυ από το πρώτο μέρος της επιγραφής. Στην δεύτερη όψη του αγγείου, σύμφωνα με την άποψη του ανασκαφέα,⁹⁵⁵ απεικονίζεται τέθριππο άρμα μόλις πριν το σημείο του τερματισμού του, το οποίο προσδιορίζεται από ένα κίονα λευκού χρώματος, ο οποίος στηρίζεται σε τετράγωνη βάση και του οποίου η απόληξη είναι σχετικά αμβλεία. Ο Gardiner⁹⁵⁶ αναφερόμενος στην συγκεκριμένη παράσταση επισημαίνει ότι το άρμα απεικονίζεται να υπερβαίνει τον κίονα, ο οποίος ευρίσκεται εκ δεξιών του, πλην όμως και λόγω του ότι η στροφή του άρματος γινόταν πάντοτε προς τα αριστερά, εάν ο ζωγράφος δεν έχει υποπέσει σε σφάλμα, τότε θα πρέπει να δεχθούμε ότι ο πυλώνας σηματοδοτεί το τέρμα της διαδρομής. Όμως έχω την γνώμη ότι πιθανότατα ο λευκός κίονας απεικονίζει την "νύσσα" τον μικρό στύλο, ο οποίος προσδιόριζε το σημείο καμπής του άρματος, αποτελούσε δε το πλέον επικίνδυνο σημείο του αγώνα, και τούτο διότι

⁹⁵³ Πρόκειται για τις τρεις συνεχόμενες νίκες του Σπαρτιάτη Ευαγόρα, οι οποίες επετεύχθησαν κατά τα έτη 548, 544 και 540 π.Χ. καθώς επίσης και την νίκη του βασιλιά της Σπάρτης Δαμάρετου, η οποία επετεύχθη το 504 π.Χ. Βλ. σχετικά Moretti 1957 αριθ. 110, 113, 117 και 157 αντίστοιχα. Βλ. επίσης Hodkinson 2000, 419.

⁹⁵⁴ Για τους λόγους της ανάπτυξης της ιπποτροφίας στην Σπάρτη και την συμμετοχή των Σπαρτιατών στους αντίστοιχους ιππικούς αγώνες κατά την εν λόγω περίοδο βλ. εκτενώς Hodkinson 2000, 412 -450.

⁹⁵⁵ Βλ. Dickins, 1906-7, 151, ειμ. 5.

⁹⁵⁶ Gardiner 1910, 456 -457 ειμ. 165

υπάρχουν απεικονίσεις στην αγγειογραφία όπου το άρμα έχει ήδη υπερβεί τον πυλώνα χωρίς να έχει τερματισθεί ο αγώνας.⁹⁵⁷ Εν τέλει θα πρέπει να επισημανθεί ότι ο ζωγράφος προφανώς εκ λάθους έχει αποδώσει στο δεύτερο ή στο τρίτο άλογο ένα επί πλέον πόδι, ένα σφάλμα το οποίο ο ανασκαφέας αποδίδει στην διάθεση του ζωγράφου να επιτύχει μία καλλίτερη σύνθεση των ποδιών των αλόγων, κάτι όμως το οποίο δεν θεωρώ βάσιμο. Απλώς πρόκειται περί σφάλματος του ζωγράφου. Ο Beazley⁹⁵⁸ αποδίδει τον Παναθηναϊκό αμφορέα στην Ομάδα του Λεάγρου, όχι μόνο γιατί το επίσημα της ασπίδας της θεάς είναι μία σειρά αλλά και για λόγους τεχνοτροπίας. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η προσπάθεια να προσδιορισθεί η ταυτότητα του αναθέτη. Τα δεδομένα τα οποία μας παρέχονται είναι τα ακόλουθα **α)** Προφανώς ο αναθέτης - νικητής είναι Σπαρτιάτης, ο οποίος αναθέτει το έπαθλό του στο πλέον σημαντικό ιερό της θεάς Αθηνάς στην ιδιαίτερα του πατρίδα, στην θεά στους τιμητικούς αγώνες της οποίας έλαβε μέρος και νίκησε, **β)** Το αγώνισμα στο οποίο έλαβε μέρος ήταν το ιππικό αγώνισμα του τεθρίππου, το οποίο οπωσδήποτε καταδεικνύει άτομο προερχόμενο από την ανώτερη κοινωνική και οικονομική τάξη της πόλης του, το οποίο μάλιστα δεν είχε υποχρέωση αυτοπρόσωπης συμμετοχής στον αγώνα, **γ)** Η απόδοση του Παναθηναϊκού αμφορέα στην Ομάδα του Λεάγρου, η ακμή της οποίας της οποίας τοποθετείται στο τέλος του 6^{ου} αιώνα,⁹⁵⁹ παρέχει ένα χρονικό πλαίσιο εντός του οποίου θα πρέπει να αναζητηθεί ο αναθέτης, **δ)** Είναι προφανές ότι η εξέλιξη των σχέσεων μεταξύ Αθήνας - Σπάρτης επηρεάζει την συμμετοχή των Σπαρτιατών, και μάλιστα ατόμων προερχομένων από την ανώτερη τάξη, στους διασημότερους αγώνες της Αθήνας. Είναι γνωστό από τις πηγές ότι κατά την τελευταία δεκαετία του 6^{ου} αιώνα π.Χ. οι Σπαρτιάτες εισέβαλαν τρεις φορές στην Αττική. Η πρώτη εισβολή έγινε το 511/10 π.Χ. και υπήρξε ανεπιτυχής, η δεύτερη έγινε κατά το αμέσως επόμενο έτος 510/9 π.Χ. και η τρίτη το 508/7 π.Χ.⁹⁶⁰ Ως εκ τούτου είναι απίθανη η συμμετοχή ενός Σπαρτιάτη, και μάλιστα διακεκριμένου, στα Παναθηναία των ετών 510/9 και 506/5 π.Χ., λόγω της εχθρότητας, η οποία είχε δημιουργηθεί συνεπεία των επεμβάσεων αυτών. Όμως η συμμετοχή ενός Σπαρτιάτη στα Παναθηναία του 514/3 π.Χ. όχι μόνο δεν αποκλείεται αλλά και με βάση την απόδοση του επάθλου στην Ομάδα του Λεάγρου είναι πιθανή. Εάν οι υποθέσεις αυτές

⁹⁵⁷ Πρβλ. τον Παναθηναϊκό αμφορέα του ζ. του Ευφίλητου στο Μόναχο Antikensammlungen J657 καθώς επίσης και μία αττική μελανόμορφη οινόχοη από την Κόρινθο στο EAM 523.

⁹⁵⁸ Βλ. Beazley 1956, 369 αριθμ. 112 και Beazley 1993, 118

⁹⁵⁹ Ο Beazley (1993, 118) προσδιορίζει χρονικά τους Παναθηναϊκούς αμφορείς της Ομάδας αυτής, συμπεριλαμβανομένου και του εξεταζόμενου, στο τέλος του 6^{ου} αιώνα π.Χ., ο Cook (1994, 113) τοποθετεί χρονικά την άνθηση της Ομάδας στα 510-500 π.Χ. και ο Boardman β (2001, 130) προσδιορίζει την χρονική περίοδο της Ομάδας στα 520 – 500 π.Χ.

⁹⁶⁰ Για τις επεμβάσεις αυτές βλ. Ηρόδ. V 64.1 και V 72. Για τα αίτια και την κατάληξη αυτών των επεμβάσεων βλ. Μείδανη 2010, 175 και 285-6.

έχουν βάση αναζητείται ένας διακεκριμένος Σπαρτιάτης, ο οποίος θα είχε την δυνατότητα να προετοιμάσει ένα τέθριππο για ένα σημαντικό αγώνα. Ο Ηρόδοτος μας πληροφορεί ότι ο βασιλιάς της Σπάρτης Δαμάρατος είχε νικήσει στην Ολυμπία στο αγώνισμα του τεθρίππου και μάλιστα τονίζει ότι ήταν ο μόνος από όλους τους βασιλείς της Σπάρτης, ο οποίος πέτυχε τέτοια νίκη, χωρίς όμως να αναφέρει την Ολυμπιάδα στην οποία επιτεύχθηκε η νίκη αυτή, η οποία όμως θα πρέπει να τοποθετηθεί πριν την φυγή του στην Μ. Ασία, νίκη την οποία σήμερα η έρευνα τοποθετεί το 504 π.Χ.⁹⁶¹ Ο Hodkinson επισημαίνει ότι ο Δαμάρατος, σε αντίθεση με άλλους βασιλείς, επιζήτησε νίκη σε αρματοδρομία λόγω του ότι υπήρξε αντιμέτωπος με μία ιδιάζουσα κατάσταση συνιστάμενη στον αποκλεισμό του από την ηγεσία του στρατού, συνεπεία της επιρροής του συμβασιλέα του Κλεομένη, απόφαση η οποία τοποθετείται στο 506 π.Χ. Ούτω η νίκη του στην Ολυμπία το 504 π.Χ. στόχευε στην ανάκτηση πρόσβασης στην στρατηγία, μέσω της απόκτησης της θείκης αύρας του ανίκητου, η οποία συνόδευε τους Ολυμπιονίκες.⁹⁶² Ως εκ τούτου η συμμετοχή του Δαμάρατου στα Παναθηναϊα θα ήταν δυνατή και αναμενόμενη, και μάλιστα πριν την συμμετοχή του στους αγώνες της Ολυμπίας, ίσως στα πλαίσια μιας προετοιμασίας. Στο πλαίσιο αυτών των υποθέσεων η πιθανότητα ο αναθέτης του συγκεκριμένου Παναθηναϊκού αμφορέα να ήταν ο βασιλιάς της Σπάρτης Δαμάρατος είναι υπαρκτή. Στο βάσιμο της υπόθεσης αυτής συμβάλλει και το σωζόμενο μέρος της αναθηματικής επιγραφής και δη : Από το πρώτο μέρος της αναθηματικής επιγραφής σώζεται μόνο το γράμμα Ταυ και πριν από αυτό υπάρχει χώρος για αναγραφή 15 γραμμάτων και μετά από το Ταυ χώρος για 3 γράμματα και ούτω οι προτεινόμενες αποικαταστάσεις της επιγραφής είναι οι εξής : [βασιλεύς Δαμάρα]τα[ος] ή [Δαμάρατος Άρισ]τ[ονος].⁹⁶³ Είναι αξιοσημείωτο ότι ο De Ste Croix αναφέρει ότι ο P. A. Cartledge του επεσήμανε την πιθανότητα σύμφωνα με την οποία ο εξεταζόμενος Παναθηναϊκός αμφορέας να αποτελεί ανάθημα του βασιλέα Δαμάρατου,⁹⁶⁴ μία επισήμανση την οποία επαναλαμβάνει αργότερα και ο Mann, συναγομένου εξ αυτού ότι την θεωρεί ως πιθανή.⁹⁶⁵ Εάν οι υποθέσεις αυτές θεωρηθούν βάσιμες τότε διαθέτουμε μία ανάθεση ενός σημαντικού ιστορικού προσώπου για μία νίκη του στα Παναθηναϊα.

Τα όστρακα των Παναθηναϊκών αμφορέων, τα οποία προέρχονται από το ιερό της Χαλκιοίκου Αθηνάς, ατυχώς σώζονται αποσπασματικά και μας παρέχουν ελάχιστα στοιχεία από το απεικονιζόμενο αγώνισμα και ειδικότερα : **α)** Όστρακα Παναθηναϊκού

⁹⁶¹ Ηρόδοτος, ΣΤ 70. Βλ. Moretti 1957 αριθμ. 157,ομοίως Hodkinson 2000, 419 πιν. 12.

⁹⁶² Hodkinson 2000, 448.

⁹⁶³ Βλ. Mansfield 1985, 160 και 411.

⁹⁶⁴ Βλ. De Ste Croix 1972, 355 σημ. 5.

⁹⁶⁵ Mann 2001, 140.

αμφορέα και από τις δύο όψεις του αγγείου. Από την κυρία όψη σώζεται τμήμα από το πόδι της θεάς και τμήμα από την αιγίδα της. Διατηρείται το γράμμα Ν από την επίσημη επιγραφή του αμφορέα. Από την δεύτερη όψη, όπου απεικονίζονται αγώνας τεθρίππου, σώζονται τα χέρια και μέρος του ενδύματος του αρματηλάτη, ο οποίος είναι γενειοφόρος, κρατεί δε τα ηνία και το έντονα καμπυλωμένο βούκεντρο. Επίσης διατηρούνται τμήματα από κεφάλια τριών αλόγων και ένας τροχός άρματος σε πλήρη εικόνα. Κάτω από τον τροχό υπάρχει ένα Α εγχάρακτο προερχόμενο από την αναθηματική επιγραφή. Ο Dickins με βάση την απεικόνιση του τροχού θεωρεί ότι ο αμφορέας είναι χρονικά λίγο πρωϊότερος του παραπάνω Παναθηναϊκού αμφορέα (**αρ. κατ. ΠΑ 1**). Η παρουσία του εγχάρακτου γράμματος Α, το οποίο υπάρχει κάτω από την απεικόνιση του αγωνίσματος, όπως και ο χώρος εύρεσης των οστράκων, παρέχουν ασφαλές έδαφος να υποστηριχθεί ότι τα συγκεκριμένα όστρακα προέρχονται από Παναθηναϊκό αμφορέα, ο οποίος είχε ανατεθεί στο ιερό από ένα νικητή σε αγώνισμα αρματοδρομίας.⁹⁶⁶ **β)** Όστρακο Παναθηναϊκού αμφορέα το οποίο δεν σώζει ζωγραφική απεικόνιση, διατηρεί τμήμα εγχάρακτης επιγραφής με τα γράμματα ΑΙ, τα οποία πιθανώς προέρχονται από την αναθηματική επιγραφή [- - - Ἀθαναί[αι]. Η παρουσία των εγχάρακτων γραμμάτων αι, όπως και ο χώρος εύρεσης του οστράκου, σε συνδυασμό με το ότι στον χώρο έχουν βρεθεί Παναθηναϊκοί αμφορείς με εγχάρακτες αναθηματικές επιγραφές, παρέχουν ασφαλές έδαφος να υποστηριχθεί ότι και το συγκεκριμένο όστρακο προέρχεται από Παναθηναϊκό αμφορέα, ο οποίος είχε ανατεθεί στο ιερό.⁹⁶⁷ **γ)** Όστρακο Παναθηναϊκού αμφορέα το οποίο δεν σώζει ζωγραφική απεικόνιση, διατηρεί τμήμα εγχάρακτης επιγραφής με το γράμμα Ε, αρχαϊκής μορφής, το οποίο πιθανώς προέρχεται από την αναθηματική επιγραφή. Ο Woodward προτείνει ότι το Ε αποτελεί το τελευταίο γράμμα του ρήματος [ἀνέθεκ]ε, όμως στο σχέδιο δεν φαίνεται ότι το Ε αποτελεί το τελευταίο γράμμα. Η παρουσία του εγχάρακτου γράμματος Ε, όπως και ο χώρος εύρεσης του οστράκου, παρέχουν ασφαλές έδαφος να υποστηριχθεί ότι το συγκεκριμένο όστρακο προέρχεται από ανατεθέντα Παναθηναϊκό αμφορέα.⁹⁶⁸

β) Παναθηναϊκοί Αμφορείς από το ιερό του Ποσειδώνος στην Ισθμία.

Από το ιερό του Ποσειδώνος στην Ισθμία προέρχονται δύο Παναθηναϊκοί αμφορείς, οι οποίοι έχουν αποικατασταθεί, κυρίως ο πρώτος τούτων, παρά την έλλειψη

⁹⁶⁶ Για τα όστρακα αυτά, τα οποία έχουν καταχωρισθεί στο ΒΑΡD με αριθμό 9017785, βλ. Dickins, 1906-7, 151-153, Mansfield 1985, 160, αρ. 2, και Bentz, 1998, αριθμ. 6101.

⁹⁶⁷ Για το όστρακο αυτό, το οποίο έχει καταχωρισθεί στο ΒΑΡD με αριθμό 9017508, βλ. Dickins, 1906-7, 151-153, Mansfield 1985, 160, αρ. 2, και Bentz, 1998, αριθμ. 6100.

⁹⁶⁸ Για το όστρακο αυτό, το οποίο έχει καταχωρισθεί στο ΒΑΡD με αριθμό 9017784, βλ. Woodward 1928-1930 247-8 εικ. 4/1.

μεγάλων τμημάτων, σε σχετικά ικανοποιητική κατάσταση. Και οι δύο αμφορείς προέρχονται από τον βόρειο αποθέτη του αρχαϊκού ναού και συνεπεία της πυρκαϊάς, η οποία κατέστρεψε τον ναό και ούτω είναι μερικά αποχρωματισμένοι. Το γεγονός ότι ο πρώτος των αμφορέων φέρει αναθηματική επιγραφή καθώς και ότι αμφότεροι φέρουν έντονα ίχνη φωτιάς σε συνδυασμό με τον χώρο εύρεσής τους συνηγορεί στο συμπέρασμα ότι θα είχαν ανατεθεί στον Ναό του Ποσειδώνος.

Ο πρώτος των εν λόγω Παναθηναϊκών αμφορέων, **(αρχ. κατ. ΠΑ 2)** στην κύρια όψη του απεικονίζει την Αθηνά προς τα αριστερά, να φέρει στρογγυλή ασπίδα στο αριστερό της χέρι ενώ με το δεξί της κραδαίνει το δόρυ της, πλαισιούμενη από δύο δωρικούς κίονες επί των οποίων ιστανται πετεινοί, ενώ η επιγραφή τῶν [Αθ]ένεθεν ἄθλον, είναι γραμμένη καθέτως και παράλληλα με τον αριστερό κίονα. Το επίσημα της ασπίδος της θεάς είναι ένας λευκός πήγασος, το οποίο η έρευνα συνδέει με το εργαστήριο του ζ. του Κλεοφράδη.⁹⁶⁹ Κάτω από το πλαίσιο της κύριας όψης του αμφορέα και στο μαύρο τμήμα είναι χαραγμένη με λευκά γράμματα η SEG 17 : 133 αναθηματική επιγραφή σε Κορινθιακό αλφάβητο,⁹⁷⁰ η οποία αναφέρει Δάμον άνέθεκε. Στην δεύτερη όψη του αγγείου απεικονίζονται τέσσερις δρομείς να κινούνται προς τα δεξιά. Είναι όλοι γενειοφόροι και η κίνηση των ποδιών και χεριών τους, η οποία είναι πανομοιότυπη, υποδεικνύει ότι το διεξαγόμενο αγώνισμα ήταν ο δόλιχος δρόμος.⁹⁷¹ Στο άκρο δεξιά της παράστασης απεικονίζεται ένα μεγάλο καλάθι, η πλέξη του οποίου αποδίδεται με κυματιστές γραμμές.⁹⁷² Στην μαύρη ζώνη και κάτω από το πλαίσιο της παράστασης σώζονται τα γράμματα ΘΑ, τα οποία είναι γραπτά, την παρουσία των οποίων ο Broneer ερμηνεύει ότι κατά το ψήσιμο του αγγείου εφαπτόταν με έναν άλλο Παναθηναϊκό αμφορέα, με αποτέλεσμα τα γράμματα αυτά προερχόμενα από την επίσημη επιγραφή του αγγείου, να αποτυπωθούν στον υπό εξέταση αμφορέα και μάλιστα με αντίστροφη (αρνητική) σειρά. Ο δεύτερος Παναθηναϊκός αμφορέας, στην δεύτερη όψη

⁹⁶⁹ Βλ. σχετικά Frel 1973, 13-14, Βαλαβάνης 1991, 94, Boardman 2001β, 193. Ο ανασκαφέας Broneer αποδίδει τον Παναθηναϊκό Αμφορέα στην Ομάδα του Λεάγρου χωρίς όμως να αιτιολογεί ειδικότερα την απόδοση αυτή από στυλιστικά στοιχεία. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η Ομάδα του Λεάγρου χρησιμοποιεί ως επίσημα στην ασπίδα της θεάς Αθηνάς μία σειρήνα και όχι πήγασο όπως συμβαίνει στο συγκεκριμένο αγγείο, βλ. σχετικά Βαλαβάνης 1991, 93, Beazley 1993, 118. Πρβλ. τον Παναθηναϊκό αμφορέα από το ιερό της Χαλκιοίκου Αθηνάς στην Σπάρτη **(αρχ. κατ. ΠΑ 1)**.

⁹⁷⁰ Το Κορινθιακό αλφάβητο αναγνωρίζεται ευχερώς κυρίως από το Ε το οποίο ομοιάζει με το Β (πρβλ. Jeffery 1990, πίνακας στο τέλος και Woodhead 2009, 57) και το Θήτα στο κέντρο του οποίου υπάρχει σύμβολο σταυρού, οι κεραίες του οποίου καταλήγουν στην περιφέρεια του κύκλου ενώ η δεύτερη κεραία – εσωτερική – του Μ και του Ν είναι κατά πολύ βραχύτερες. Το ύψος των γραμμάτων της επιγραφής κυμαίνεται από 0,02 έως 0,065 μ.

⁹⁷¹ Βλ. Βαλαβάνης 2004 α, 287 ειχ. 405 -406.

⁹⁷² Ο Broneer (1958, 31 σημ. 33) εκτιμά ότι η παρουσία του καλάθιού πιθανώς σηματοδοτεί την διαδικασία μεταφοράς άμμου για την επίστρωση του χώρου όπου θα διεξαγόταν το αγώνισμα του δρόμου ή της πάλης. Βλ. επίσης Gardiner 1930, 87, ειχ. 56.

του οποίου απεικονίζεται σικηνή αρματοδρομία εξετάζεται κατωτέρω στην ομάδα των στερούμενων επιγραφών αγγείων με αρ. κατ. ΠΑ 7.

γ) Παναθηναϊκοί αμφορείς από το ιερό της Δήμητρας στην Ελευσίνα.

Από το ιερό της Δήμητρας στην Ελευσίνα προέρχεται σημαντικός αριθμός οστράκων Παναθηναϊκών αμφορέων,⁹⁷³ μεταξύ των οποίων υπάρχουν και μερικά όστρακα τα οποία φέρουν εγχάρακτες επιγραφές, αποσπασματικά σωζόμενες, τα οποία πιθανότατα προέρχονται από ανατεθέντα αγγεία - έπαθλα. Η παρουσία και η ανάθεση Παναθηναϊκών αμφορέων στο ιερό αυτό είναι απολύτως αναμενόμενη το μεν λόγω επιρροής και του ελέγχου της πόλης της Αθήνας επ' αυτού το δε λόγω του ότι στην Ελευσίνα όπως αποδεικνύεται από επιγραφικές μαρτυρίες διεξάγονταν γυμνικοί και ιππικοί αγώνες, τα επονομαζόμενα Ελευσίνια τα Μεγάλα,⁹⁷⁴ και ειδικότερα :

αα) Δύο (2) μη συναρμοζόμενα όστρακα, μικρών διαστάσεων, τα οποία προέρχονται από το κατώτερο μελαμβαφές τμήμα του αγγείου - επάθλου. Στο μικρότερο εξ αυτών σώζεται το γράμμα X καθώς και η απόληξη ενός άλλου γράμματος, του οποίου η ταυτότητα είναι αδιάγνωστη. Στο άλλο όστρακο σώζονται τρία γράμματα]ωντ]. Οι Metaxa και Frel εκτιμούν ότι τα γράμματα δεν ανήκουν στην ίδια σειρά και ότι το μικρότερο όστρακο προηγείται καταλήγουν δε ότι ο αμφορέας εκ του οποίου προέρχονται τα όστρακα ανήκει στην λεγόμενη ομάδα Kuban και προσδιορίζουν την χρονολόγηση του στο τέλος του 5ου αι. π.Χ.⁹⁷⁵ Ο Bentz ο οποίος περιλαμβάνει τα όστρακα στον κατάλογό του αναφερόμενος στα γράμματα σημειώνει ότι αποτελούν « Reste einer Weihinschrift ».⁹⁷⁶

ββ) Έξι (6) συναρμοζόμενα όστρακα, τα οποία προέρχονται από το κατώτερο μελαμβαφές τμήμα του αγγείου και επί των οποίων διατηρείται τμήμα της SEG 43 : 18B αναθηματικής επιγραφής σε τρεις γραμμές (**Πιν. 75 α & β**). Από την πρώτη γραμμή διατηρείται μόνο το γράμμα M το οποίο θα προέρχεται από το όνομα του αναθέτη, ακολουθούμενου από το πατρωνυμικό και το δημοτικό του. Στην δεύτερη γραμμή διατηρείται τμήμα της λέξης Ἀθηναῖ[ος] μία αναφορά στην ταυτότητα του αναθέτη, είναι δε πολύ πιθανόν ότι θα ακολουθούσε μία έκφραση όπως [νικήσας ἄνδρας]. Η τρίτη γραμμή περιλαμβάνει την λέξη δωλιχ[όν], ήτοι προσδιορίζει το αγώνισμα στο οποίο υπήρξε νικητής

⁹⁷³ Στο ηλεκτρονικό αρχείο Beazley (BAPD) περιλαμβάνονται και καταλογραφούνται 38 όστρακα Παναθηναϊκών αμφορέων από το ιερό της Δήμητρας στην Ελευσίνα, ενώ ο Bentz (1998) περιλαμβάνει στον κατάλογό του 45 όστρακα. Ο Βαλαβάνης (1991, 116 σημ. 274, 224 και 226) πέραν των οστράκων, αναφέρεται και σε τρεις Παναθηναϊκούς αμφορείς από το εν λόγω ιερό, συμπληρωμένους κατά μεγάλο μέρος και δη τους με αριθμούς 2703, 2696 και ένα χωρίς αριθμό.

⁹⁷⁴ Βλ. την με αριθμό IG Π² 3124 αναθηματική επιγραφή για την νίκη του Κυδείδη καθώς και την IG Π² 3165/ 6 αναθηματική επιγραφή για την νίκη του Νεοκλείδη, βλ. I Eleusis με αριθμ. 54 και 527 αντίστοιχα.

⁹⁷⁵ Βλ. Metaxa και Frel 1972, 245 -248.

⁹⁷⁶ Βλ. Bentz 1998, αριθμ. 4326.

ο αναθέτης του επάθλου. Στην λέξη αυτή έχει εμφιλοχωρήσει ένα σφάλμα και αντί του Ω έχει τεθεί το Ω. Οι Metaxa και Frel δικαιολογούν αυτό το σφάλμα με το σκεπτικό ότι τότε μόλις - ήτοι το 402 π.Χ. είχε εισαχθεί στην Αθήνα το ιωνικό αλφάβητο και το Ω και το Η εμφανίζονται σε αρκετούς Παναθηναϊκούς αμφορείς αυτής της εποχής.⁹⁷⁷ Αντίθετα ο Τιβέριος θεωρεί ότι δεν υπάρχει ορθογραφικό σφάλμα αλλά ότι ίσως η ανάθεση να έγινε προς τον τοπικό ήρωα Δόλιχο.⁹⁷⁸ Το ιερό του ήρωα Δολίχου τοποθετείται σε μία προεξέχουσα ορθογώνια περιοχή στην βορειοανατολική πλευρά της εξωτερικής πλακόστρωτης αυλής του ιερού.⁹⁷⁹ Ο Βαλαβάνης δεν αποκλείει την πιθανότητα το αγγείο να έχει ανατεθεί στο ιερό από νικητή - κάτοικο της περιοχής ή από νικητή - μύστη, και επισημαίνει ότι εάν η ανάθεση έγινε στον τοπικό ήρωα θα πρέπει να αποσυνδεθεί ο συγκεκριμένος Παναθηναϊκός αμφορέας από το αναθηματικό περιβάλλον της θεάς Δήμητρας και της Κόρης, όμως δεν αποκλείει και την πιθανότητα η λέξη δωλιχ να είναι το όνομα του αναθέτη.⁹⁸⁰ Ο Bentz φαίνεται ότι θεωρεί ότι η λέξη δωλιχ αναφέρεται στο αγώνισμα στο οποίο είχε νικήσει ο αναθέτης διότι στον κατάλογό του αναφέρει «Langstreckenlauf».⁹⁸¹ Οι Metaxa και Frel πιστεύουν ότι η διακήρυξη της ταυτότητας του αναθέτη συνδέεται με την επανένωση της Ελευσίνας με την Αθήνα μετά την πτώση των Τριάκοντα και ούτω θεωρούν πιθανόν το έπαθλο να εδόθη ως βραβείο στα Παναθήναια του 402 π.Χ. Αυτή η εκδοχή όμως εμφανίζεται προβληματική το μὲν διότι η επανένωση της Ελευσίνας με την πόλη της Αθήνας τοποθετείται χρονικά το 401 π.Χ.⁹⁸² το δε διότι εάν το αγγείο - έπαθλο είχε ανατεθεί μετά την επανένωση της Ελευσίνας τότε η αναγραφή της λέξης Ἀθηναῖ[ος] θα ήταν περιττή. Αντίθετα η παρουσία της λέξης αυτής, η οποία στοχεύει να προσδώσει έμφαση στην εθνική ταυτότητα του αναθέτη, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η ανάθεση έγινε στα χρόνια της κατοχής του ιερού της Ελευσίνας εκ μέρους των Ολιγαρχικών, ανεξάρτητα σε ποια προηγούμενα Παναθήναια είχε απονεμηθεί ως έπαθλο. Την άποψη των Metaxa και Frel αποκρούει και ο Mansfield χωρίς όμως να δίδει κάποια αιτιολογία αλλά απλώς αναφέρει ότι « is the opposite of the truth».⁹⁸³ Σημειωτέον ότι οι Metaxa και Frel τοποθετούν τον αμφορέα εκ του οποίου προέρχονται τα όστρακα στην

⁹⁷⁷ Βλ. Metaxa και Frel 1972, 245 -248.

⁹⁷⁸ Βλ. Τιβέριος 2000, 25.

⁹⁷⁹ Βλ. Travlos 1949, 143 σημ. 13. Επίσης Μυλωνάς 2010, 238. Η παρουσία του ήρωα Δολίχου μαρτυρείται επιγραφικά στην με αριθμό IG II² 1672 επιγραφή, στ. 23-25.

⁹⁸⁰ Βαλαβάνης 2011, 4 σημ. 21.

⁹⁸¹ Βλ. Bentz 1998, αριθμ. 4327.

⁹⁸² Σακελλαρίου 1972, 332.

⁹⁸³ Mansfield 1985, 162.

λεγόμενη ομάδα Kuban και τούτο διότι το εσωτερικό του αγγείου έχει επιστρωθεί με μία αραιωμένη μελανή βαφή, χαρακτηριστικό της περιόδου αυτής.

γγ) Σε ένα όστρακο Παναθηναϊκού αμφορέα στο χώρο του επιχρίσματος και κάτω από το πλαίσιο της παράστασης, διατηρούνται σε δύο σειρές τμήματα μεγαλογράμματης εγχάρακτης επιγραφής στην πρώτη σειρά της οποίας διακρίνονται ευκρινώς τα γράμματα κα. Στην δεύτερη σειρά διακρίνονται τα γράμματα πε **(Πιν. 76 α)**. Εύλογα έχει θεωρηθεί από την έρευνα ότι πρόκειται περί τμήματος αναθηματικής επιγραφής επί Παναθηναϊκού αμφορέα, ο οποίος είχε ανατεθεί στο ιερό εκ μέρους ενός παναθηναϊονίκη. Όμως το όστρακο είναι πολύ μικρό και παρά το ευκρινές των σωζομένων γραμμάτων καθίσταται ανέφικτη η οιαδήποτε απόπειρα ανασύστασης της αναθηματικής επιγραφής.⁹⁸⁴ Η επιγραφή χρονολογείται στον 4^ο αιώνα π.Χ. και ο Τιβέριος αναφερόμενος στην συγκεκριμένη επιγραφή την χαρακτηρίζει ιδιαίτερα εντυπωσιακή στοχεύουσα στο να προσδώσει στον αναθέτη ισχυρή προβολή.⁹⁸⁵

δδ) Σε ένα όστρακο Παναθηναϊκού αμφορέα στο χώρο του επιχρίσματος και κάτω από το πλαίσιο της παράστασης, διατηρούνται σε τρεις σειρές τμήματα μεγαλογράμματης εγχάρακτης επιγραφής στην πρώτη σειρά της οποίας διακρίνεται ευκρινώς το γράμμα Σ, στην δεύτερη σειρά τα γράμματα ρατ και στην τρίτη σειρά τα γράμματα ον. **(Πιν. 76β)**. Εύλογα έχει θεωρηθεί ότι πρόκειται περί τμήματος αναθηματικής επιγραφής επί Παναθηναϊκού αμφορέα, ο οποίος είχε ανατεθεί στο ιερό εκ μέρους ενός παναθηναϊονίκη χρονολογούμενη τον 4^ο αιώνα π.Χ.⁹⁸⁶ Κατά τα λοιπά ισχύουν *mutatis mutandis* τα όσα αναφέρθηκαν για το προηγούμενο όστρακο.

εε) Σε ένα όστρακο Παναθηναϊκού αμφορέα στο χώρο του επιχρίσματος και κάτω από το πλαίσιο της παράστασης, διατηρείται τμήμα μεγαλογράμματης εγχάρακτης επιγραφής από την οποία διακρίνεται ευκρινώς τα γράμματα ρα. Εύλογα έχει υποτεθεί ότι πρόκειται περί τμήματος αναθηματικής επιγραφής επί Παναθηναϊκού αμφορέα, ο οποίος είχε ανατεθεί στο ιερό εκ μέρους ενός παναθηναϊονίκη χρονολογούμενη τον 4^ο αιώνα π.Χ.⁹⁸⁷

στστ) Σε πέντε (5) συναρμολογούμενα όστρακα Παναθηναϊκού αμφορέα της δευτερεύουσας όψης **(αρχ. κατ. ΠΑ 3)** εικονίζεται το κατώτερο τμήμα του σώματος δύο αθλητών ενώ στο χώρο του επιχρίσματος και κάτω από το πλαίσιο της παράστασης, διατηρούνται σε δύο σειρές από τμήματα μεγαλογράμματης εγχάρακτης επιγραφής, η μία σειρά κάτω από την άλλη, στην πρώτη των οποίων διακρίνονται ευκρινώς τα γράμματα αλλ

⁹⁸⁴ Βλ. Bentz 1998, αριθμ. 4321.

⁹⁸⁵ Τιβέριος 2013, 189.

⁹⁸⁶ Βλ. Bentz 1998, αριθμ. 4324.

⁹⁸⁷ Βλ. Bentz 1998, αριθμ. 4322.

και πριν από το άλφα η απόληξη πλάγιας κεραίας γράμματος πιθανότατα του κάππα. Στην δεύτερη γραμμή διακρίνονται τα γράμματα Καλα ή Καλλ. Τούτο αναφέρεται διότι το τέταρτο γράμμα της δεύτερης σειράς δεν σώζεται ολόκληρο ενώ είναι πιθανό ένα σημείο στο λίγο πάνω από το μέσο του γράμματος να είναι η αρχή της εσωτερικής κεραίας του άλφα. Εύλογα έχει θεωρηθεί ότι πρόκειται περί τμήματος αναθηματικής επιγραφής επί Παναθηναϊκού αμφορέα, ο οποίος είχε ανατεθεί στο ιερό εκ μέρους ενός παναθηναϊκού. Η στάση των σωμάτων των αθλητών της δευτερεύουσας όψης του αγγείου δεν υποδηλώνει αθλητική δράση αλλά είναι στάση ηρεμίας και αναμονής. Ο εκ δεξιών αθλητής απεικονίζεται κατ' ενώπιον ενώ ο εξ αριστερών στρέφεται προς το κέντρο της παράστασης. Η πιθανότητα απεικόνισης σκηνης βράβευσης είναι ισχυρή γιατί δεν απεικονίζεται βραβέας ή κήρυκας, ο οποίος συνήθως φέρει μακρύ ιμάτιο, το οποίο θα έπρεπε έστω και κατ' ελάχιστο να διασώζεται, δοθέντος ότι το σώμα των αθλητών σώζεται σχεδόν μέχρι το ισχίο. Ούτε είναι δυνατόν να απεικονίζεται ο ίδιος αθλητής σε διαφορετικές στιγμές, στάση αθλητικής δράσης και ηρεμίας και τούτο διότι και οι δύο απεικονιζόμενοι είναι σε στάση ηρεμίας.⁹⁸⁸

Το ερώτημα εάν είναι δυνατόν να προσδιορισθεί η ταυτότητα του αναθέτη είναι εύλογο και θα πρέπει να επιχειρηθεί μία αρχική προσέγγιση. Η πρώτη σειρά των σωζομένων γραμμάτων αλλ και το πολύ πιθανό προηγούμενο κάππα θα πρέπει να αποτελεί μέρος του ονόματος του αναθέτη, όπως συμβαίνει σε αντίστοιχες αναθηματικές επιγραφές.⁹⁸⁹ Το σύνολο των γραμμάτων της δεύτερης σειράς Καλα ή Καλλ είναι δυνατόν να αποτελούν τμήμα του πατρωνυμικού ονόματος του αναθέτη ή να προσδιορίζει την θεότητα προς την οποία ανατέθηκε, η οποία συνήθως τίθεται σε πτώση δοτική. Ατυχώς λόγω του ότι δεν σώζονται άλλα όστρακα από το ίδιο αγγείο δεν είναι δυνατόν να προσδιορισθεί ο διαθέσιμος χώρος για το υπόλοιπο της επιγραφής τόσο πριν από τα σωζόμενα γράμματα όσο και μετά από αυτά.⁹⁹⁰

I. Εάν θεωρηθεί ότι η δεύτερη σειρά αποτελεί μέρος του πατρωνυμικού του αναθέτη αλλά και ότι το τελευταίο σωζόμενο γράμμα είναι το λάμδα, τότε εμφανίζονται τουλάχιστον εννέα (9) πιθανοί εν δυνάμει αναθέτες, οι οποίοι έδρασαν κατά τον 4^ο αιώνα π.Χ., δοθέντος ότι το αγγείο και με βάση την τεχνοτροπία των μορφών και την μορφή των γραμμάτων,⁹⁹¹ έχει χρονολογηθεί στον αιώνα αυτό. Άπαντες οι πιθανοί αναθέτες είναι γόνοι αθηναϊκών οίκων,

⁹⁸⁸ Βλ. σχετικές παραστάσεις α) Όστρακο Παναθηναϊκού αμφορέα από τον Κεραμεικό (ΡΑ 156) Βαλαβάνης, Ερέτρια 247, πιν. 75, Κεφαλίδου 1996, 203, Γ75, πιν. 7, β) Παναθηναϊκός αμφορέας από την Βεγγάζη, Μουσείο Λούβρου Ν 3116, Valavanis, (1990, 351, εικ. 21 και 24), Bentz 1998, 4079, πιν. 118.

⁹⁸⁹ Βλ. την σχετική αναθηματική επιγραφή στον με αρ. κατ. ΠΑ 2 Παναθηναϊκό αμφορέα.

⁹⁹⁰ Για τα όστρακα αυτά βλ. Bentz 1998, αριθμ. 4323, Τιβέριος 2013, 187 εικ. 21 γ.

⁹⁹¹ Είναι χαρακτηριστική η απόλυτη οριζοντίωση της εσωτερικής κεραίας του Άλφα.

οι οποίοι διέθεταν έγγειο περιουσία στην Αττική,⁹⁹² πρόκειται δε περί των κατωτέρω αναφερομένων προσώπων : α) Καλλίας Καλλιιάδου από τον δήμο Αιζωνής,⁹⁹³ β) Καλλίας Καλλιιάδου της Κεκροπίδος φυλής, έφηβος κατά το 334/3 π.Χ.⁹⁹⁴ γ) Καλλίας Καλλικράτους από τον δήμο Αφιδνών, ο οποίος αναφέρεται σε απελευθερωτική επιγραφή του 320 π.Χ.⁹⁹⁵ δ) Καλλίστρατος Καλλικράτους από τον δήμο Ερχιάς, ο οποίος πέθανε στην αρχή του 4^{ου} αι. π.Χ.⁹⁹⁶ ε) Καλλίστρατος Καλλιμάχου, από την Μελίτη, ο οποίος πέθανε περί το 360 π.Χ.⁹⁹⁷ στ) Καλλικράτης Καλλιστράτου, απεσταλμένος στην Φωκίδα το 346 π.Χ. και συντριήραρχος πριν το 356 π.Χ.⁹⁹⁸ ζ) Καλλιφάνης Καλλικράτους από τον δήμο Ερχιάς, ο οποίος πέθανε τον 4^ο αι. π.Χ.⁹⁹⁹ η) Καλλικράτης Καλλισθένης, από τον δήμο Ερχιάς, ο οποίος πέθανε μετά το 350 π.Χ.¹⁰⁰⁰ θ) Καλλιμέδων Καλλικράτους, ο οποίος είχε μισθώσει μεταλλεία στον Θορικό και η δράση του τοποθετείται στο τελευταίο τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ.¹⁰⁰¹ Είναι προφανές ότι οιοδήποτε των παραπάνω αναφερομένων προσώπων είναι πιθανό και με βάση τα σωζόμενα γράμματα της επιγραφής να υπήρξε ο αναθέτης του Παναθηναϊκού αμφορέα στο ιερό της Ελευσίνας, εάν θεωρηθεί ότι η πρώτη σειρά αναφέρει το κύριο όνομα του αναθέτη και η δεύτερη σειρά σώζει μέρος του πατρωνυμικού.

Π. Εάν θεωρηθεί ότι η δεύτερη σειρά διασώζει μέρος του ονόματος της θεότητας προς την οποία έγινε η ανάθεση τότε εμφανίζεται η μεγάλη πιθανότητα να πρόκειται για μια ανάθεση προς τον ήρωα Καλαμίτη, η παρουσία του οποίου στο ιερό της Ελευσίνας είναι βεβαιωμένη τόσο επιγραφικά όσο και εικονογραφικά. Ειδικότερα είναι γνωστό ότι στην Ελευσίνα υπήρχε μία γιορτή τα Καλαμαία, η οποία γιορταζόταν περίπου την άνοιξη και όταν τα σπαρτά ήταν έτοιμα να ωριμάσουν, ο Καλαμίτης δε ήταν ο επώνυμος ήρωας της γιορτής. Η γιορτή αυτή πρέπει να γιορταζόταν και σε άλλες πόλεις της Ιωνίας, όπου υπήρχε μήνας ο οποίος ονομαζόταν Καλαμαίος,¹⁰⁰² πιστοποιείται δε επιγραφικά στον Πειραιά¹⁰⁰³ ενώ στην

⁹⁹² Οι πιθανοί αυτοί αναθέτες προέρχονται από την μελέτη του J. K. Davies του έτους 1971, με τίτλο *Athenian Propertied Families*. Ο Καλλίας Καλλιτέλους από τον δήμο Λαμπρών, ο οποίος αναφέρεται στην παραπάνω μελέτη του Davies σελ. 179, δεν συμπεριλαμβάνεται διότι έδρασε στα μέσα του 3^{ου} αιώνα π.Χ. όταν διετέλεσε Πρύτανης το 256/7 π.Χ.

⁹⁹³ Βλ. Davies 1971, 360 καθώς και την IG Π² 5430 επιτύμβια επιγραφή.

⁹⁹⁴ Βλ. Davies 1971, 360 καθώς και την IG Π² 1156 επιγραφή.

⁹⁹⁵ Βλ. Lewis (1959) 208 επ. και Davies 1971, 282.

⁹⁹⁶ Βλ. Davies 1971, 361 καθώς και την IG Π² 6122 επιτύμβια επιγραφή.

⁹⁹⁷ Βλ. Davies 1971, 94 καθώς και την IG Π² 6857 επιτύμβια επιγραφή

⁹⁹⁸ Βλ. Davies 1971, 280.

⁹⁹⁹ Βλ. Davies 1971, 362 καθώς και την IG Π² 6123 επιτύμβια επιγραφή.

¹⁰⁰⁰ Βλ. Davies 1971, 362 καθώς και την IG Π² 6121 επιτύμβια επιγραφή

¹⁰⁰¹ Βλ. Davies 1971, 279.

¹⁰⁰² Βλ. *LIMC* VIII I Clinton K. 663.

¹⁰⁰³ Βλ. την IG Π² 1172 επιγραφή.

Αθήνα αναφέρεται η ύπαρξη ιερού του ήρωα.¹⁰⁰⁴ Η γιορτή πιστοποιείται επιγραφικά στην Ελευσίνα όπου μάλιστα αναφέρεται η τέλεση θυσίας κατόπιν πομπής,¹⁰⁰⁵ αλλά και εικονογραφικά. Συγκεκριμένα σε ένα λεβητόσχημο ερυθρόμορφο αγγείο, το οποίο βρίσκεται στο Malibu, αποδιδόμενο στον ζ. του Συλέα, στην κύρια όψη του εικονίζεται ο Τριπτόλεμος επί ενός φτερωτού άρματος, η Δήμητρα είναι στα αριστερά και η Κόρη στα δεξιά. Πίσω από την Δήμητρα απεικονίζεται ο Ιπποθόων, επώνυμος άρχων της Ιπποθοντίδος φυλής στην οποία ανήκε η Ελευσίνα, ενώ πίσω από την Κόρη, εικονίζεται ο Καλαμίτης, ο οποίος κρατεί σκήπτρο και η ταυτότητά του προσδιορίζεται με σχετική επιγραφή Κ[α]λαμιτε[ς].¹⁰⁰⁶ Έτσι στην περίπτωση αυτή εάν η υπόθεση ότι η δεύτερη σειρά των γραμμάτων αποτελεί μέρος του ονόματος της θεότητας προς την οποία έγινε η ανάθεση είναι ορθή, τότε το κύριο όνομα του αναθέτη δεν είναι ανάγκη να συνδυασθεί με αντίστοιχο πατρωνυμικό όπως ετέθη στην παραπάνω πρώτη υπόθεση εργασίας, αλλά η επιγραφή περιλαμβάνει το κύριο όνομα του αναθέτη και της θεότητας προς την οποία έγινε η ανάθεση.

Μία επιφανής αθηναϊκή οικογένεια, τα μέλη της οποίας σχετίζονται με το ιερό της Ελευσίνας αλλά και με αθλητικές δραστηριότητες είναι ο οίκος του Καλλία από τον δήμο Αλωπεκίης. Η οικογένεια αυτή από το γένος των Κηρύκιων διέθετε και διατήρησε πολιτική επιρροή στην Αθήνα τουλάχιστον μέχρι την Ελληνιστική περίοδο, τα μέλη της δε κατείχαν κληρονομικά την ιδιότητα του δαδούχου επί τρεις γενιές, ίσως και τέσσερις,¹⁰⁰⁷ ενώ ο Ξενοφών χαρακτηρίζει τον Καλλία ως ευπατριδη.¹⁰⁰⁸ Τα πρώτα γνωστά μέλη της οικογένειας είναι ο Φαίνιππος και ο γιος του Καλλίας (I), ο οποίος σύμφωνα με τον Ηρόδοτο, κέρδισε πρώτη και δεύτερη νίκη στην Ολυμπία στο αγώνισμα του τεθρίππου¹⁰⁰⁹ ενώ προηγουμένως είχε νικήσει και στα Πύθια στο ίδιο αγώνισμα.¹⁰¹⁰ Ο γιος του παραπάνω Καλλίας (II), σύζυγος της αδελφής του Κίμωνα Ελληνίκης, έλαβε μέρος στην μάχη του Μαραθώνα, αργότερα δε ανέλαβε σημαντικές αποστολές, όπως πρέσβης στα Σούσα το έτος 449 π.Χ., όπου συνομολογήθηκε η ειρήνη με την Περσία, η αποκληθείσα Καλλίειος, επιτυχία την οποία και πιστώθηκε,¹⁰¹¹ αργότερα δε και δη το 446 π.Χ. υπήρξε μέλος της

¹⁰⁰⁴ Ο Δημοσθένης στον λόγο του περί Στεφάνου (129) αναφέρει για την μητέρα του Αισχίνη « ἢ ὡς ἡ μήτηρ τοῖς μεθήμερινοῖς γάμοις ἐν τῷ κλεισίῳ τῷ πρὸς τῷ καλαμίτῃ ἤρω χρωμένη τὸν καλὸν ἀνδριάντα καὶ τριταγωνιστὴν ἄκρον ἐξέθρεψέ σε; »

¹⁰⁰⁵ Βλ. την IG II² 949 επιγραφή. Ανάλυση και σχολιασμός στο I Eleusis 229.

¹⁰⁰⁶ J. Paul Getty Museum αριθ. 89.AE.73. Βλ. Clinton 1994, 166 εικ.7,8 και 9, Τιβέριος 2009α, 470 σημ. 29.

¹⁰⁰⁷ Βλ. Davies 1971, 254.

¹⁰⁰⁸ Ξενοφών, Συμπόσιον, VIII, 40.

¹⁰⁰⁹ Ο Davies 1971, 255 τοποθετεί την Ολυμπιακή αυτή νίκη στα 564 π.Χ.

¹⁰¹⁰ Ηρόδοτος, VI 122, Moretti 1957, 70 αριθμ. 103.

¹⁰¹¹ Βλ. Bury & Meiggs 1998, 342.

αθηναϊκής αντιπροσωπείας στην Σπάρτη, η οποία διαπραγματεύθηκε την τριακονταετή ειρήνη.¹⁰¹² Ο Καλλίας (II) πιστώνεται με βάση έναν αρχαίο σχολιαστή τρεις ολυμπιακές νίκες στο τέθριππο, οι οποίες τοποθετούνται χρονικά στα έτη 496 π.Χ., 492 π.Χ. και 484 π.Χ..¹⁰¹³ Ο Καλλίας (III) εγγονός του προηγούμενου είναι πολιτικά ενεργός κατά το 371 π.Χ. και ως μέλος της αθηναϊκής ειρηνευτικής αποστολής στην Σπάρτη, στον λόγο δε τον οποίο εκφώνησε, όπως τουλάχιστον παραδίδεται από τον Ξενοφώντα, επικαλέστηκε την μύηση του Ηρακλή και των Διοσκούρων από τον Τριπτόλεμο στην καλλιέργεια των σιτηρών.¹⁰¹⁴ Εάν η υπόθεση ότι η ανάθεση έγινε προς τον ήρωα Καλαμίτη από κάποιον συγκεκριμένο Καλλία είναι αληθής, τότε ο Καλλίας (III) αυτός έχει σοβαρές πιθανότητες να είναι ο αναθέτης και τούτο διότι, **α)** ο Παναθηναϊκός αμφορέας χρονολογείται στον 4^ο αι. π.Χ. όπου τοποθετείται και η δράση του, **β)** υπάρχει οικογενειακή παράδοση σε αθλητικές ιππικές νίκες, **γ)** η ιδιαίτερη σχέση του με την Ελευσινιακή λατρεία την οποία μάλιστα επικαλείται δημόσια για την θεμελίωση των απόψεών του και **δ)** παραλείπει στην αναθηματική επιγραφή το πατρώνυμο του διότι το κύρος της οικογένειάς του καθιστά περιττή την οιαδήποτε αναφορά του.

δ) Όστρακα Παναθηναϊκού Αμφορέα από τον Τάραντα.

Στον Τάραντα και δη στο ιερό του Σατυριού βρέθηκαν όστρακα Παναθηναϊκού αμφορέα προερχόμενα και από τις δύο όψεις του αμφορέα, στην κύρια όψη του οποίου σώζεται σε ικανοποιητικό βαθμό η Αθηνά στρεφόμενη προς τα αριστερά ενώ στην δευτέρα όψη εικονίζονται τρεις γενειοφόροι δρομείς σε αγώνα σταδίου,¹⁰¹⁵ χρονολογούμενα στο δεύτερο μισό του 6^{ου} αιώνα π.Χ. Ένα όστρακο σώζει στο χείλος του και τμήμα αναθηματικής επιγραφής *Ἰέθεκε τᾶι Βασιλίδι*. Είναι γνωστό ότι στην περιοχή του Τάραντα υπήρχε ένα ιερό το οποίο ήταν αφιερωμένο στην Αφροδίτη Βασιλίδα και την Γαία, ένα ιερό το οποίο στα πλαίσια της αρχαιότερης αγροτικής οικονομίας στην περιοχή είχε βασικό ρόλο¹⁰¹⁶ και είναι προφανές ότι το συγκεκριμένο αγγείο ήταν ανάθημα στο ιερό αυτό. Ο Lo Porto απέδωσε το χείλος με την αναθηματική επιγραφή σε ένα ενεπίγραφο αμφορέα του Εξηκία με παράσταση πάλης μεταξύ Ηρακλή και Τρίτωνα,¹⁰¹⁷ όμως ο Bentz απέδωσε το ενεπίγραφο αυτό χείλος σε Παναθηναϊκό αμφορέα¹⁰¹⁸ και μάλιστα διατύπωσε την άποψη ότι οι Παναθηναϊκοί αμφορείς από το Σατύριο και τις Συρακούσες αποτελούν αναθήματα

¹⁰¹² Διόδωρος Σικελιώτης XII. 7. Azoulay 2015, 355.

¹⁰¹³ Βλ. σχετικά Moretti 1957, 80 αριθμ. 164, 81 αριθμ. 169 και 82 αριθμ. 176. Davies 1971, 258.

¹⁰¹⁴ Ξενοφώντος *Ελληνικῶν* VI. 3.6, Simon 1997, 102.

¹⁰¹⁵ Βλ. σχετικά Bentz 1998, αριθμ. 6136.

¹⁰¹⁶ Βλ. Greco 2001, 85.

¹⁰¹⁷ Lo Porto 1976, 730-731, CMGr 16 (1976) πιν.100 -1 και 100-2.

¹⁰¹⁸ Bentz 1998, 135 με αριθμό 6136.

αθλητών στα ιερά αυτά.¹⁰¹⁹ Την άποψη του Bentz υιοθέτησαν αργότερα η Mommsen,¹⁰²⁰ καθώς και η Mackay¹⁰²¹ στην σχετική μελέτη της για τον Εξηκία. Συντάσσομαι με την άποψη του Bentz και νομίζω ότι ορθά το ενεπίγραφο χείλος αποδόθηκε στον Παναθηναϊκό αμφορέα, ο οποίος θα πρέπει να συμπεριληφθεί στους έχοντες αναθηματική επιγραφή.

ε) Όστρακα Παναθηναϊκού αμφορέα από τα Λάβρανδα

Από το ιερό του Διός στα Λάβρανδα της Μ. Ασίας προέρχονται ένδεκα (11) όστρακα από την δεύτερη όψη ενός Παναθηναϊκού αμφορέα επί των οποίων διασώζεται αποσπασματική - πλὴν ὄμως αναμφίβολα - αναθηματική επιγραφή νικητή αθλητή, ο οποίος ανέθεσε τον αμφορέα - έπαθλο στο ιερό του Διός Λαβρανδέως (**αφ. κατ. ΠΑ 4**). Το αγώνισμα το οποίο απεικονίζεται είναι μάλλον αγώνας σταδίου, στο οποίο τρεις καλογυμνασμένοι λεπτοί δρομείς τρέχουν προς τα αριστερά έχοντας τεντωμένα το αριστερό χέρι και το αριστερό πόδι. Ο ανασιαφέας έχει επισημάνει ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του ζωγράφου ως προς την εικονογραφική απόδοση των οστών του στέρνου και της κλείδας, ὅπως και των μυών του λαιμού, έχει δε ονομάσει τον ζωγράφο του αμφορέα ως τον Ζ. των Λαβράνδων. Η επιγραφή παρά το ότι σώζεται αποσπασματικά έχει αποκατασταθεί ικανοποιητικά και με σχετική ασφάλεια ως εξής :

[Ἰ]κλῆς. Καλ[λι]κλείου[ς] / Ἡρακλεώ[της ν]ική[σα]ς/ ἄνδρας [στάδιον Δ]ιῖ / [Λαμβραύνδω]

Εάν η αποκατάσταση είναι ορθή στην αρχή ελλείπουν δύο γράμματα τα οποία θα συμπλήρωναν το όνομα του νικητή λ.χ. υψ ή επ ή ιας, ήτοι Υψικλής ή Επικλής ή Ιασικλής μετά ακολουθεί το πατρωνυμικό όνομα του νικητή και η πόλη καταγωγής του η Ηράκλεια της Λάτμου και μετά η μετοχή νικήσας και η κατηγορία ἄνδρας ενώ το αγώνισμα ελλείπει, το οποίο όμως λόγω του τρόπου απεικόνισης των δρομέων ήταν αγώνισμα δρόμου ταχύτητας. Όπως παρατηρεί ο ανασιαφέας θα ήταν δυνατόν να ήταν αγώνας σταδίου ή διαύλου καθόσον το κενό θα ήταν δυνατόν να συμπληρωθεί με οιαδήποτε των δύο λέξεων, καταλήγει όμως ότι το αγώνισμα ήταν αυτό του σταδίου το μεν διότι ήταν σημαντικότερο του διαύλου το δε διότι στον 4ο αιώνα π.Χ., στο μέσο του οποίου τοποθετείται χρονολογικά το αγγείο - έπαθλο, το αγώνισμα του διαύλου διεξαγόταν μόνο στην κατηγορία των ανδρών και όχι στην κατηγορία των παιδων και των αγενείων, ὁπότε εάν το αγώνισμα ήταν αυτό του διαύλου η λέξη ἄνδρας θα ήταν περιττή. Εν τέλει η θεότητα προς την οποία ανετέθη ο Παναθηναϊκός αμφορέας αναμφίβολα ήταν ο Ζεύς ὅπως προσδιορίζεται από τον χώρο εύρεσης του αγγείου αλλά και από την παρουσία στην επιγραφή των δύο ἰώτα τα οποία με

¹⁰¹⁹ Bentz 1998, 115.

¹⁰²⁰ Βλ. Mommsen (2002, 225 σημ.1), η μελέτη της οποίας αναφέρεται στην εκ μέρους του Εξηκία απεικόνιση των περιπετειών του Τρίτωνα.

¹⁰²¹ Mackay 2010, 135 σημ. 1.

ασφάλεια συμπληρώνονται με το δέλτα στην λέξη Διῖ. Ο ανασκαφέας συμπληρώνει και τέταρτη γραμμή με την λέξη [Λαμβραύνδωι] αφενός για λόγους συμμετρίας αφετέρου διότι όπως αναφέρει όλες οι επί λίθου αναθηματικές επιγραφές στο ιερό συνοδεύονται πάντα με τον τοπικό προσδιορισμό της θεότητας. Οι Metaxa και Frel θεωρούν ότι δεν υπάρχει ανάγκη να προστεθεί η τέταρτη γραμμή καθόσον δεν υπάρχει ικανός χώρος προς τούτο. Να σημειωθεί ότι ο Mansfield πιστεύει ότι το αγγείο αυτό δόθηκε ως έπαθλο σε αγώνα διαύλου δρόμου και ουχί σε δρόμο σταδίου και τούτο διότι όπως επισημάνει «the runners are represented in the sprinting position, but on the left, behind the last runner, is the bottom of a turning – post, (pace Hellström) so that the scene represented must be the last leg of the diaulos and not the stadion».¹⁰²² Η παρατήρηση του Mansfield όπως εκφέρεται είναι βάσιμη, όμως δεν είναι δυνατόν να επιβεβαιωθεί από τις δημοσιευμένες φωτογραφίες και τα σχέδια, όπου είναι ασαφές εάν πράγματι απεικονίζεται καμπτήρας. Δεν θα πρέπει όμως να αποκλεισθεί η πιθανότητα ο Mansfield να έχει μελετήσει το αγγείο εκ του σύννεγγυς οπότε η γνώμη του διαθέτει βαρύτητα.

στ) Όστρακα Παναθηναϊκού αμφορέα από την Αμφίπολη.

Στο Γυμνάσιο της Αμφίπολης και συγκεκριμένα μεταξύ της βορειοανατολικής γωνίας της παλαιστρας και νότιας πλευράς ξυστού, βρέθηκε καύση με όστρακα μελανόμορφου αμφορέα, τα οποία διασώζουν τμήμα παράστασης αθλητή και της SEG 48 : 718 αναθηματικής επιγραφής πιθανότατα στον Ηρακλή ¹⁰²³ (**αφ. κατ. ΠΑ 5**). Βάσιμα έχει εκτιμηθεί ότι τα τρία (3) όστρακα αυτά προέρχονται από την δεύτερη όψη Παναθηναϊκού αμφορέα όπου διακρίνεται το ανώτερο τμήμα του σώματος και η κεφαλή ενός αθλητή. Στο ένα όστρακο σώζεται τμήμα επιγραφής με τα γράμματα]ρακ[, η οποία εύλογα εκτιμάται ότι πρόκειται για αναθηματική επιγραφή πιθανότατα προς τον Ηρακλή, ο οποίος είναι γνωστό ότι λατρευόταν, μαζί με τον Ερμή, στα Γυμνάσια.¹⁰²⁴ Τα όστρακα του Παναθηναϊκού αμφορέα, τα οποία βρέθηκαν στην καύση χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του 4^{ου} αιώνα π.Χ.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι μία σωστική ανασκαφή στον σύγχρονο οικισμό της Αμφίπολης απέδωσε, πλην άλλων, και τέσσερα όστρακα Παναθηναϊκού αμφορέα επί των οποίων είναι δυνατόν να αναγνωρισθεί πιθανώς η απεικόνιση ενός οπλιτοδρόμου, όπως

¹⁰²² Mansfield 1985, 162 και 177.

¹⁰²³ Λαζαρίδη 1987, 319.

¹⁰²⁴ Για τις λατρείες στα Γυμνάσια βλ. Aneziri & Damaskos 2004 και Καζακίδου 2015, 61.

συνάγεται από την αποσπασματικά σωζόμενη ασπίδα και το ανώτερο τμήμα του κορμού ενός αθλητή.¹⁰²⁵

ζ) Όστρακα Παναθηναϊκού αμφορέα από Κασσάνδρεια.

Κατά την διάρκεια της ανασκαφής του ιερού της Μητέρας των Θεών στην αρχαία Κασσάνδρεια (Ποτίδαια) της Χαλκιδικής βρέθηκαν όστρακα τα οποία συγκροτούν το κατώτερο τμήμα του σώματος ενός Παναθηναϊκού αμφορέα, διασώζουν δε μέρος των παραστάσεων αμφοτέρων των πλευρών (αρ. κατ. ΠΑ 6). Από την παράσταση της κύριας πλευράς έχει διασωθεί τμήμα από το κάτω μέρος του πίσω δεξιού σκέλους όπως και το κάτω άκρο του προβαλλόμενου αριστερού ποδιού της Αθηνάς, η οποία στρέφεται προς τα δεξιά. Επίσης από την κύρια όψη σώζεται και το κατώτερο τμήμα του κίονος, ο οποίος βρισκόταν πίσω από την θεά και εδραζόταν σε υψηλή βάση. Από την παράσταση της δεύτερης πλευράς του αμφορέα σώζονται τμήματα από τα οκτώ πίσω σκέλη τεσσάρων αλόγων όπως και οι οπλές από δύο εμπρός. Τα εμπρόσθια πόδια είναι ανασηκωμένα, θέση η οποία υποδεικνύει κίνηση με έντονο καλπασμό. Από το άρμα σώζονται μεγάλα τμήματα των ακτινωτών τροχών καθώς και ένα πολύ μικρό τμήμα από το δίφρο του. Κάτω από την παράσταση της δεύτερης όψης έχει χαραχθεί με εξαιρετικά μεγάλα γράμματα η SEG 45 : 801 αναθηματική επιγραφή σε τέσσερις σειρές, το κείμενο της οποίας έχει ως εξής :

Ἀριστόβουλος / Εὐβουλίδου/ [ἄρ]ματι [τελ]είω.

Από το κείμενο της αναθηματικής επιγραφής σε συνδυασμό με την παράσταση της δεύτερης όψης του αμφορέα προκύπτει ότι ο συγκεκριμένος Παναθηναϊκός αμφορέας είχε απονεμηθεί στο αγώνισμα τεθρίππου με ενήλικα άλογα. Έχει βάσιμα υποστηριχθεί ότι λόγω του ότι δεν αναφέρεται στην αναθηματική επιγραφή η πατρίδα του νικητή Αριστόβουλου, θα πρέπει να θεωρηθεί ότι αυτός καταγόταν από την ίδια την Κασσάνδρεια και προφανώς θα ήταν ήδη γνωστός στους επισκέπτες του ιερού όντας μέλος μίας των επιφανών και εύπορων οικογενειών της πόλης.¹⁰²⁶ Άλλωστε είναι δεδομένο ότι η εκτροφή και εκπαίδευση αγωνιστικών αλόγων απαιτούσε σημαντική οικονομική επιβάρυνση. Ως προς την χρονολόγηση του αμφορέα υπάρχουν αρκετά στοιχεία, στυλιστικά όπως η προς τα δεξιά στροφή της θεάς, η απόληξη του ενδύματός της σε σχήμα χελιδονοσουράς, αλλά και ιστορικά, όπως ο χρόνος ίδρυσης της Κασσάνδρειας το 317 π.Χ. και οι σχέσεις των Μακεδόνων με την Αθήνα, από τις οποίες θα εξαρτιόταν η συμμετοχή Μακεδόνων στα Παναθηναία, από την συνεκτίμηση των οποίων είναι δυνατόν να υποστηριχθεί με σχετική

¹⁰²⁵ Βλ. Κραγιώτη 1988, 384 εικ. 11. Βλ. επίσης Bentz 1998, αριθμ. 4141.

¹⁰²⁶ Βλ. Τιβέριος 2000, 12.

ασφάλεια ότι ο Παναθηναϊκός αμφορέας απετέλεσε βραβείο στους αγώνες του 314/3 π.Χ. ή το πιθανότερο του 310/9 π.Χ.

η) Όστρακα Παναθηναϊκών αμφορέων από το Καβείριο της Θήβας.

Το ιερό των Καβείρων στην Θήβα έχει αποδώσει ένα μεγάλο αριθμό οστράκων Παναθηναϊκών αμφορέων, τα οποία είναι δυνατόν να αποδοθούν σε δέκα έξη (16) τουλάχιστον αμφορείς - έπαθλα.¹⁰²⁷ Μεταξύ των εν λόγω οστράκων συγκαταλέγονται και τρία (3) όστρακα, τα οποία φέρουν εγχάρακτα γράμματα, τα οποία και λόγω του ότι είναι από μεγαλογράμματη επιγραφή, πιθανότατα προέρχονται από αντίστοιχες αναθηματικές επιγραφές,¹⁰²⁸ και δη : α) Στο πρώτο όστρακο διατηρείται μόνο το κατώτερο τμήμα του γυμνού δεξιού ποδιού ενός άνδρα, το οποίο δείχνει κίνηση, μάλλον έντονη, προς τα δεξιά. Επί του οστράκου διατηρείται τμήμα μεγαλογράμματης επιγραφής, με ύψος γραμμάτων 3 εκ., και τα γράμματα αναγνωρίζονται ως γρ ή ερ. Εάν ισχύει η δεύτερη εκδοχή ερ τότε μία αποκατάσταση ήερ[ός φαίνεται πιθανή,¹⁰²⁹ β) Το δεύτερο όστρακο δεν προέρχεται από το ίδιο αγγείο και δεν διασώζει οιαδήποτε απεικόνιση, έχει όμως παρόμοια μεγαλογράμματη εγχάρακτη επιγραφή από την οποία σώζεται μόνο το γράμμα έψιλον, και γ) Ομοίως το τρίτο όστρακο είναι παρόμοιο με το προηγούμενο και από την μεγαλογράμματη εγχάρακτη επιγραφή σώζεται μόνο το γράμμα ρο.¹⁰³⁰ Τα ανωτέρω όστρακα έχουν χρονολογηθεί στον 4^ο αιώνα π.Χ.

θ) Όστρακα Παναθηναϊκών αμφορέων από την Κάμειρο.

Από την Κάμειρο προέρχονται τρία (3) όστρακα, πιθανώς από το ιερό της Αθηνάς στην Ακρόπολη της πόλης, τα οποία ανήκουν σε δύο ή τρία αττικά μελανόμορφα αγγεία, τα οποία φέρουν εγχάρακτα γράμματα, άλφα, μι και ξι (;). Ο Jacobi στην μελέτη του έτους 1932 για την Κάμειρο, αναφερόμενος στα όστρακα κερραμικής από το ιερό της Αθηνάς σημειώνει ότι «Tre frammenti di uno grosso vaso a vernice nera, portanti incise con gran cura le lettere α, μι, ξι (;)» παρείχε δε σχετικές φωτογραφίες των οστράκων.¹⁰³¹ Αργότερα το 1975 ο Johnston σε σχετική μελέτη του για τις επιγραφές graffiti και dipinti, οι οποίες προέρχονται από την Ρόδο, επιβεβαιώνει την προγενέστερη αναφορά του Jacobi για τα εν

¹⁰²⁷ Βλ. Braun & Haevernick 1981, 4. Σημειώτέον ότι στην μελέτη του Bentz (1998) καταχωρίζονται 35 όστρακα και σύνολα οστράκων από Παναθηναϊκούς αμφορείς προερχόμενα από το ιερό των Καβείρων της Θήβας, τα οποία βρίσκονται στο ΕΑΜ και το Μουσείο Θηβών.

¹⁰²⁸ Ο Τιβέριος (2000, 23 και 32) επισημαίνει ότι οι αναθηματικές επιγραφές επί των Παναθηναϊκών αμφορέων τις περισσότερες φορές είναι μεγαλογράμματες και ότι αυτή η πρακτική εξυπηρετούσε την πρόθεση του αναθέτη «να αποσπά η επιγραφή αυτή από μακριά την προσοχή των προσκυνητών και να είναι όσο γίνεται πιο ευανάγνωστη».

¹⁰²⁹ Βλ. σχετικά Wolters & Bruns 1940 αρ. 338, δοθέντος δε ότι η εν λόγω αναφορά συνοδεύεται και από σκαρίφημα του οστράκου με κλίμακα 1 προς 2, οι διαστάσεις του υπολογίζονται σε 6 επί 6 εκ.

¹⁰³⁰ Για τα υπό στοιχεία β και γ όστρακα βλέπε Wolters & Bruns 1940 αρ. 339 και 340 αντίστοιχα.

¹⁰³¹ Βλ. Jacobi 1932, 358 και 363, εικ. 107

λόγω όστρακα, τα οποία είχαν καταλογογραφηθεί με τον αριθμό 14611 και προσθέτει ότι προέρχονται από αναθέσεις Παναθηναϊκών αμφορέων.¹⁰³²

ι) Όστρακα Παναθηναϊκών αμφορέων από την Ρόδο.

Από την Ρόδο και από τα κατώτερα στρώματα ενός κτηρίου, προέρχεται ένας σημαντικός αριθμός οστράκων, τα οποία έχουν αποδοθεί σε δέκα τέσσερις (14) Παναθηναϊκούς αμφορείς, φαίνεται δε ότι προέρχονται από ιερό στο οποίο είχαν ανατεθεί.¹⁰³³ Ειδικότερα το 1968 σε σωστική ανασκαφή στην πόλη της Ρόδου αναφέρθηκε η ανεύρεση οστράκων Παναθηναϊκών αμφορέων, η δημοσίευση των οποίων είχε ανατεθεί στην τότε επιμελήτρια αρχαιοτήτων Ηώς Ζερβουδάκη.¹⁰³⁴ Στην αρχική αυτή αναφορά ουδόλως αναφέρθηκε η ύπαρξη οιασδήποτε επιγραφής και μάλιστα εγχάρακτης. Στην μεταγενέστερη μελέτη του Βαλαβάνη του έτους 1991, οι Παναθηναϊκοί αυτοί αμφορείς το μεν τοποθετούνται επί άρχοντος Δημοκλείδη (316/5 π.Χ.), το δε αναφέρεται ότι οι φωτογραφίες, τις οποίες κατείχε η Ηώς Ζερβουδάκη, φανέρωναν την ύπαρξη εγχάρακτης επιγραφής με ροδιακό όνομα, πληροφορία την οποία ίσως έλαβε προφορικά καθόσον όπως σημειώνει την ύπαρξή της (εννοεί της επιγραφής), γνώριζε ήδη ο Frel από το 1972.¹⁰³⁵ Ο Frel σε μεταγενέστερη δημοσίευση του αναφέρει ότι αρκετά από τα όστρακα Παναθηναϊκών αμφορέων στο Μουσείο της Ρόδου, προερχόμενα από ένα αναθηματικό αποθέτη έχουν το όνομα ενός Νικαγόρα, τον οποίο εύλογα συνδέει με ένα γνωστό ομώνυμο νικητή σε διάφορα ιππικά αγωνίσματα σε Πανελληνίους αγώνες στην Ολυμπία, στους Δελφούς, στα Ίσθμια στα Νέμεα και στα Παναθήναια.¹⁰³⁶ Τα όστρακα προέρχονται από αμφορείς του άρχοντα Δημοκλείδη 316/5 και έχουν ζωγραφισθεί από τον ίδιο ζωγράφο, σημειώνει δε ότι «Several years ago Eos Zervoudaki most kindly showed me the fragments». ¹⁰³⁷ Εξ όσων γνωρίζω η Ηώς Ζερβουδάκη, δεν προέβη στην δημοσίευση των οστράκων αυτών, και δεν υπάρχουν περαιτέρω πληροφορίες για την ύπαρξη της αναθηματικής επιγραφής, η οποία έκτοτε όταν αναφέρεται στηρίζεται στα παραπάνω. Ο Τιβέριος φαίνεται ότι αποδέχεται την ύπαρξη της αναθηματικής επιγραφής και την σύνδεση του αναθέτη με τον Ρόδιο Νικαγόρα Νίκωνος, στον οποίο έχουν πιστωθεί ιππικές νίκες στο

¹⁰³² Βλ. Johnston 1975, 162 σημ. 43. Βλ. επίσης Mansfield 1985, 162, Τιβέριος, 2000, 32 σημ. 99.

¹⁰³³ Βαλαβάνης 1991, 17 σημ. 17.

¹⁰³⁴ Κωνσταντινόπουλος 1968, 436, πίν. 403 α.

¹⁰³⁵ Βαλαβάνης 1991, 17 σημ. 31.

¹⁰³⁶ Moretti 1953, 89

¹⁰³⁷ Frel 1994, 30, σημ. 7.

τέλος του 4^{ου} αιώνα π.Χ., αμφιβάλλει όμως για το εάν ο χώρος στον οποίο βρέθηκαν τα όστρακα ήταν κοσμικός ή ιερό.¹⁰³⁸

ια) Όστρακο Παναθηναϊκού αμφορέα από την Λίνδο.

Από το ιερό της Λινδίας Αθηνάς στη Ρόδο προέρχεται ένα όστρακο, από μελανόμορφο αγγείο επί του οποίου υπάρχει προσεικτικά χαραγμένη μεγαλογράμματη επιγραφή από την οποία διατηρούνται τα γράμματα θαι ή πιθανώς θαν, τα οποία ίσως αποτελούν μέρος της επιγραφής Άθαναϊαί. Ο Johnston στην μελέτη του για τις επιγραφές graffiti και dipinti οι οποίες προέρχονται από την Ρόδο, προσθέτει ότι το όστρακο προέρχεται από ανάθεση Παναθηναϊκού αμφορέα.¹⁰³⁹

ιβ) Όστρακα Παναθηναϊκών αμφορέων από το ιερό του Διός στην Ολυμπία.

Στην Ολυμπία σώζονται όστρακα προερχόμενα από Παναθηναϊκούς αμφορείς, τα οποία έχουν καταχωρισθεί στα Olympische Forschungen 8 και 28, ήτοι των ετών 1975 και 2000, χωρίς όμως να αναφέρεται εάν επί αυτών διασώζονται εγχάρακτες επιγραφές ή μέρος αυτών. Ειδικότερα ο Burrow αναφέρει την εύρεση 13 οστράκων Παναθηναϊκών αμφορέων στο ιερό της Ολυμπίας, επισημαίνει όμως ότι λόγω της αποσπασματικής διατήρησής τους δεν είναι δυνατόν να προσδιορισθεί ο αριθμός των αμφορέων από τα οποία προέρχονται.¹⁰⁴⁰ Ο Bentz αναφερόμενος στην ανεύρεση οστράκων Παναθηναϊκών αμφορέων στην Ολυμπία, εκτιμά ότι η παρουσία μεταξύ αυτών οστράκου αγγείου, το οποίο είχε επισκευασθεί κατά την αρχαιότητα, συνιστά ένδειξη ότι το αγγείο είχε ανατεθεί.¹⁰⁴¹ Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο Johnston στην μελέτη του για τις προερχόμενες από την Ρόδο επιγραφές graffiti και dipinti, αναφέρει ότι και στην Ολυμπία υπάρχουν αντίστοιχες εγχάρακτες επιγραφές επί οστράκων Παναθηναϊκών αμφορέων χωρίς όμως να παρέχει οιοδήποτε άλλο στοιχείο το οποίο θα ήταν ικανό να εξειδικεύσει την επισήμανση του αυτή.¹⁰⁴² Την επισήμανση του Johnston επαναλαμβάνει και ο Mansfield χωρίς να διευκρινίζει εάν την συμμαρτίζεται, ενώ ο Τιβέριος αναφερόμενος στα όστρακα της Ολυμπίας διαλαμβάνει ότι ίσως διέθεταν αναθηματικές επιγραφές.¹⁰⁴³

¹⁰³⁸ Τιβέριος 2000, 32 σημ. 104. Ο Bentz (1998) καταλογραφεί τα όστρακα με αριθμό 4125 και ως προς τον χώρο εύρεσης αναφέρει « Wohnhaus ».

¹⁰³⁹ Blinkenberg 1902 -1914 I, 667 αριθμ. 2820, Johnston 1975, 162 σημ. 43, Mansfield 1985, 160-1 και Τιβέριος 2000, 32 σημ. 99.

¹⁰⁴⁰ Βλ. Burrow 2000, 211.

¹⁰⁴¹ Βλ. Bentz (2012, 264). Ο ίδιος (1998) καταλογραφεί ένα όστρακο με αριθμό 5286 ενώ το αγγείο το οποίο είχε επισκευασθεί κατά την αρχαιότητα αναφέρεται με τον αριθμό 4440.

¹⁰⁴² Βλ. Johnston 1975, 162 σημ. 43.

¹⁰⁴³ Mansfield 1985, 163 και Τιβέριος 2000, 32 σημ. 32.

Ι.3. Παναθηναϊκοί αμφορείς στερούμενοι μεν αναθηματικής επιγραφής, πλήν όμως αποτελούν πιθανά αναθήματα.

Η ύπαρξη εγχάρακτης αναθηματικής επιγραφής ή έστω μέρους αυτής σε Παναθηναϊκούς αμφορείς θεωρείται εύλογα αποφασιστικό στοιχείο για τον χαρακτηρισμό του ευρήματος ως αναθήματος. Εδώ θα εξετασθούν περιπτώσεις κατά τις οποίες ενώ δεν ανιχνεύεται αναθηματική επιγραφή στον αμφορέα ή έστω τμήμα αυτής, παρά ταύτα ο χαρακτηρισμός του ευρεθέντος Παναθηναϊκού αμφορέα ως αναθήματος θεωρείται εύλογα πολύ πιθανός. Αποφασιστικό στοιχείο για τον χαρακτηρισμό αυτό αποτελεί ο ειδικότερος χώρος του ιερού όπου βρέθηκε το αγγείο και είναι προφανές ότι εάν ο Παναθηναϊκός αμφορέας έχει βρεθεί εντός του ναού ενισχύεται σημαντικά η πιθανότητα να πρόκειται περί αναθήματος. Ατυχώς σε πολλές περιπτώσεις και κυρίως σε παλιές ανασκαφές, όπου τα όστρακα κερραμικής δεν θεωρούνταν και τόσο αξιόλογα ευρήματα, οι σχετικές αναφορές για τον τόπο εύρεσης, εάν υπάρχουν, είναι τόσο γενικές ώστε δεν είναι αξιοποιήσιμες. Κατωτέρω καταχωρίζονται οι περιπτώσεις κατά τις οποίες η εύρεση ενός Παναθηναϊκού αμφορέα σε ιερό παρέχει ικανές πιθανότητες να θεωρηθεί ως ανάθημα.

α) Παναθηναϊκός αμφορέας το ιερό του Ποσειδώνος στην Ισθμία.

Όστρακα Παναθηναϊκού αμφορέα προερχόμενα από τον βόρειο αποθέτη του αρχαϊκού ναού, φέρουν έντονα ίχνη φωτιάς και είναι εν μέρει αποχρωματισμένα, συνεπεία της πυρκαϊάς, η οποία κατέστρεψε τον ναό. Παρά ταύτα τα εν λόγω όστρακα απέδωσαν ένα Παναθηναϊκό αμφορέα σε ικανοποιητική κατάσταση, ο οποίος μάλιστα εκτίθεται. Στην κύρια όψη του Παναθηναϊκού αμφορέα απεικονίζεται η Αθηνά προς τα αριστερά, ενώ στην δεύτερη όψη απεικονίζεται τέθριππο άρμα προς τα δεξιά.¹⁰⁴⁴ **(αφ. κατ. ΠΑ 7)**. Το γεγονός ότι βρέθηκαν στον ίδιο βόρειο αποθέτη, ο οποίος χρονολογείται στον 6^ο αιώνα π.Χ., με τον προαναφερθέντα ενεπίγραφο Παναθηναϊκό αμφορέα **(αφ. κατ. ΠΑ 2)** σε συνδυασμό με το ότι τα όστρακα έχουν τα ίδια χαρακτηριστικά με αυτόν, ήτοι ίχνη καύσης από την πυρκαϊά, αλλά είναι όμοια ως προς την στίλβωση και την κατασκευή, δημιουργούν μία ισχυρή βάση να υποστηριχθεί ότι και ο έντονα θρυμματισμένος δεύτερος Παναθηναϊκός αμφορέας ήταν ανάθημα, και για τον λόγο αυτό είχε αρχικά τοποθετηθεί στον ναό και αργότερα μετά την καταστροφή του ιερού, απορρίφθηκε μαζί με τον ενεπίγραφο. Άλλωστε το ότι ο Παναθηναϊκός αμφορέας είχε απονεμηθεί ως έπαθλο σε αγώνα τεθρίππου, υποδηλοί ότι ο αναθέτης προερχόταν από την ανώτερη κοινωνικά και οικονομικά τάξη και

¹⁰⁴⁴ Πρόκειται για τον με αριθμό IP 1173 Παναθηναϊκό αμφορέα του Αρχαιολογικού Μουσείου Ισθμίας. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το επίσημα της σπιδας της θεάς το οποίο αποτελείται από τέσσερα κηρύκεια διατεταγμένα σε σχήμα σταυρού, το οποίο δεν έχω εντοπίσει σε άλλο Παναθηναϊκό αμφορέα.

ήταν εύλογο να διατηρεί άριστες σχέσεις με το ιερό και η τοποθέτηση του αναθήματος εντός του ναού εμφανίζεται εύλογη. Εν τέλει η πιθανότητα να έφερε και αυτό το αγγείο αναθηματική επιγραφή δεν θα πρέπει να αποκλεισθεί αλλά η έντονα αποσπασματική κατάσταση διατήρησής του δεν επιτρέπει την ανίχνευση της. Ίσως όμως ο νικητής - αναθέτης, ιπποτρόφος ήταν ευρύτατα γνωστός και η αναθηματική επιγραφή να ήταν περιττή.

β) Παναθηναϊκός αμφορέας από το ιερό του Απόλλωνα στις Αμφανές Μαγνησίας.

Από τις ανασκαφές στο ιερό του Απόλλωνα στις Αμφανές Μαγνησίας προέρχεται ένας Παναθηναϊκός αμφορέας στην κύρια όψη του απεικονίζεται η Αθηνά προς τα δεξιά, κρατώντας με το αριστερό της χέρι την στρογγυλή της ασπίδα σε θέση τριών τετάρτων **(αρ. κατ. ΠΑ 8)**. Η θεά απεικονίζεται εν μέσω δύο κίωνων, οι οποίοι επιστέφονται από αγάλματα. Στον αριστερό κίονα παριστάνεται ο Τριπτόλεμος πάνω στο φτερωτό του άρμα ενώ στον δεξιό κίονα μία φτερωτή Νίκη κινούμενη προς τα αριστερά έχοντας το δεξί της χέρι προτεταμένο.¹⁰⁴⁵ Δίπλα στον δεξιό κίονα υπάρχει κάθετα η επιγραφή τῶν [Α]θένεθεν ἄθ[λ]ον, ενώ δίπλα στον αριστερό κίονα το όνομα του επώνυμου άρχοντα Πυ[θόδηλο]ς με βάση την οποία ο αμφορέας χρονολογείται στα 336/5 π.Χ. Στην δεύτερη όψη του αμφορέα εικονίζονται τέσσερις σταδιοδρόμοι, όπως προκύπτει από την έκταση των χεριών τους, κινούμενοι προς τα δεξιά. Τα πρώτα όστρακα του αμφορέα είχαν βρεθεί το 1973 στον πρόναο και τα υπόλοιπα όστρακα βρέθηκαν στην βορειοδυτική γωνία του σηκού του ναού σε επαφή με το εκεί θρανίο κατά τις ανασκαφές της περιόδου 2004 -2008 του τομέα Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας.¹⁰⁴⁶ Ούτω και παρά την έλλειψη αναθηματικής επιγραφής, εύλογα έχει θεωρηθεί ότι αποτελεί ανάθημα του νικητή - αθλητή στο πάτριο τοπικό ιερό, ο οποίος ενδεχομένως ήταν τόσο προβεβλημένος στην τοπική κοινωνία, με αποτέλεσμα η αναγραφή του ονόματος του να μην παρίσταται αναγκαία.

γ) Όστρακα Παναθηναϊκών αμφορέων από τον Κεραμεικό της Αθήνας.

Κατά την διάρκεια των ανασκαφών του 1910 στο Ιερό των Τριτοπατέρων στον Κεραμεικό της Αθήνας, βρέθηκε αριθμός οστράκων από Παναθηναϊκούς αμφορείς. Από αυτά ένα σύνολο τουλάχιστον εννέα (9) οστράκων, τα οποία συνανήκουν μας παραδίδουν το κεφάλι της Αθηνάς προς τα δεξιά και τμήμα του ανώτερου διακοσμητικού μοτίβου του αγγείου, ενώ τρία (3) εξ αυτών τμήμα της επιγραφής του επωνύμου άρχοντος Θε[όφ]ιλος Ἄρχ[ο]ν, η οποία μας παρέχει ασφαλές χρονολογικό σημείο για το αγγείο το έτος 348/7

¹⁰⁴⁵ Δεν έχει διαγνωσθεί εάν η Νίκη έφερε κάποιο χαρακτηριστικό αντικείμενο στο προτεταμένο δεξί της χέρι. Ο Eschbach (1986, κατ. 67) αναφέρει ότι η Νίκη δεν έφερε οτιδήποτε στο δεξί της χέρι εκτός εάν το απροσδιόριστο σημείο πάνω από το κεφάλι της μορφής συνδεθεί με κάποιο αντικείμενο. Ο Βαλαβάνης (1988, αριθμ. 138) αναφέρει ότι η Νίκη κάτι κρατούσε στο δεξί της χέρι, άποψη την οποία επαναλαμβάνει και η Μπάτζιου - Ευσταθίου 2004, αριθμ. 49.

¹⁰⁴⁶ Βλ. Μαζαράκης - Αιτιάν 2011, 152.

π.Χ. Το με αριθμό ΡΑ 10 όστρακο ύψους 10,4 εκ., το οποίο προέχεται από το ίδιο ιερό αλλά από άλλο Παναθηναϊκό αμφορέα διασώζει τμήμα της επιγραφής του άρχοντος Δημο[κλείδης], χρονολογούμενο ούτω στο έτος 316/5 π.Χ. Ο Frel είχε ήδη υποστηρίξει από το 1992 ότι τα όστρακα των δύο Παναθηναϊκών αμφορέων, τα οποία είχαν βρεθεί στην ανασκαφή του 1910 στο Τριτοπατρείο, αποτελούσαν αναθήματα στο ιερό αυτό,¹⁰⁴⁷ μία άποψη την οποία επαναλαμβάνει πρόσφατα ο Eschbach, ο οποίος επισημαίνει ότι τα όστρακα αυτά προφανώς ανήκουν σε αναθήματα στο ιερό, τα οποία μετά την ανάθεσή τους έσπασαν και απορρίφθηκαν.¹⁰⁴⁸

δ) Όστρακα Παναθηναϊκών αμφορέων από το ιερό της Αρτέμιδος Ταυροπόλου.

Από τις επιχώσεις του ιερού της Αρτέμιδος Ταυροπόλου στις Αλές Αραφηνίδες προέρχονται δύο (2) ομάδες οστράκων Παναθηναϊκών αμφορέων, οι οποίοι έχουν αποδοθεί σε δύο τουλάχιστον αμφορείς - έπαθλα. Η πρώτη ομάδα αποτελούμενη από οκτώ (8) όστρακα προέρχεται από την επίχωση της βορειοδυτικής πλευράς του ναού ενώ η δεύτερη ομάδα συγκροτείται από πέντε (5) όστρακα Παναθηναϊκών αμφορέων προέρχεται από την επίχωση της δυτικής πλευράς του ναού. Τα εν λόγω όστρακα αποδίδονται σε δύο (2) αμφορείς - έπαθλα, οι οποίοι χρονολογούνται στο χρονικό διάστημα των ετών 330 - 320 π.Χ και έχουν θεωρηθεί ως αναθήματα νικητών αθλητών στο ιερό της Αρτέμιδος.¹⁰⁴⁹

ε) Όστρακα Παναθηναϊκών αμφορέων από το ιερό της Βραυρώνιας Αρτέμιδος.

Στο ανατολικό σκέλος της στοάς του ιερού της Βραυρώνιας κατά την ανασκαφή του 1958 βρέθηκαν, όπως αναφέρεται, μεταξύ άλλων, και «πολλά όστρακα από δύο Παναθηναϊκούς αμφορείς».¹⁰⁵⁰ Έκτοτε τα εν λόγω όστρακα δεν έχουν δημοσιευθεί και παρά το γεγονός ότι η ανεύρεση τους συχνά αναφέρεται επιγραμματικά,¹⁰⁵¹ δεν είναι γνωστά στην έρευνα πέραν της ανωτέρω αναφοράς του 1958. Όμως το γεγονός ότι τα όστρακα βρέθηκαν στο ανατολικό σκέλος της στοάς, όπου βρέθηκαν πλήθια ειδώλια και μικρά αγγεία, συνηγορεί έντονα στην υπόθεση ότι οι αμφορείς - έπαθλα είχαν ανατεθεί.

στ) Όστρακα Παναθηναϊκών αμφορέων από το ιερό του Αμφιαράου.

Από το Ιερό του Αμφιαράου στον Ωρωπό Αττικής προέρχονται δύο (2) όστρακα Παναθηναϊκών αμφορέων, τα οποία με βάση την τεχνοτροπία τους τοποθετούνται

¹⁰⁴⁷ Frel 1992, 133.

¹⁰⁴⁸ Eschbach 2017, 15-16. Τα όστρακα αυτά περιλαμβάνονται στον σχετικό κατάλογο του Bentz του έτους 1998 με τους αριθμούς 4063 και 4123.

¹⁰⁴⁹ Βλ. σχετικά για τα εν λόγω όστρακα Καλογερόπουλος 2013, 319 -326. Για την χρονολόγηση και τον χαρακτήρα τους ως αναθημάτων βλ. Καλογερόπουλος 2013, 506.

¹⁰⁵⁰ Βλ. σχετικά Παπαδημητρίου 1958, 38.

¹⁰⁵¹ Βλ. Frel 1973, 6. Ο Mansfield (1985, 177 σημ. 31) επισημαίνει ότι δεν έχει γνώση των οστράκων πλην της αναφοράς του Frel. Βλ. επίσης Αντωνίου 1990, 52 και Tiverios 2001, 45, ο οποίος παραπέμπει στους Frel και Mansfield δηλώνει όμως ότι δεν ηδυνήθη να επιβεβαιώσει την πληροφορία αυτή.

χρονικά στο τέλος του 4^{ου} αιώνα ή αρχή 3^{ου} αιώνα π.Χ. Στο πρώτο όστρακο σώζεται το ανώτερο τμήμα από το κράνος και το λοφίο της Αθηνάς, η οποία στρέφεται προς τα δεξιά ενώ στο άλλο σώζεται μέρος από το κεφάλι και το δεξιό χέρι της θεάς, η οποία στρέφεται προς τα δεξιά. Ο ανασκαφέας εκφράζει την βεβαιότητα ότι τα όστρακα προέρχονται από αναθήματα νικητών των Παναθηναίων στον Αμφιάραο.¹⁰⁵²

I.4. Ιερά όπου βρέθηκαν Παναθηναϊκοί αμφορείς.

Παναθηναϊκοί αμφορείς, σωζόμενοι είτε αποσπασματικά είτε μόνο όστρακα από αυτούς, έχουν βρεθεί σε πλείστα όσα ιερά, χωρίς όμως να παρέχονται ειδικότερα στοιχεία για να προσδιορισθεί η λειτουργική τους σχέση με το ιερό. Είναι προφανές και παρίσταται πιθανό ότι πολλοί των εν λόγω Παναθηναϊκών αμφορέων θα ήσαν αναθήματα είτε αθλητών είτε άλλων προσώπων τα οποία κατείχαν τους αμφορείς είτε σαν οικογενειακά κειμήλια είτε συνεπεία εμπορικής δραστηριότητας και λόγω της σημαίνουσας αξίας τους, τα προσέφεραν ως αναθήματα στα ιερά, όμως η υπόθεση αυτή δεν είναι δυνατό να υποστηριχθεί από επί πλέον αντικειμενικά στοιχεία.

α) Ακρόπολη Αθηνών

Είναι απολύτως αναμενόμενο να έχουν βρεθεί στην Ακρόπολη της Αθήνας οι περισσότεροι Παναθηναϊκοί αμφορείς από οιοδήποτε άλλο ιερό, δοθέντος ότι η γιορτή στην οποία απονέμονταν τα αγγεία - έπαθλα στους νικητές, είχε ως κεντρικό σημείο αναφοράς το ιερό της θεάς Αθηνάς στην Ακρόπολη. Πράγματι στην Ακρόπολη της Αθήνας έχουν βρεθεί και καταλογογραφηθεί όστρακα Παναθηναϊκών αμφορέων, τα οποία αντιστοιχούν σε 227 αγγεία, στα οποία όμως έχουν συμπεριληφθεί και αγγεία τα οποία δεν φέρουν την επιγραφή τῶν [Α]θένεθεν ἄθ[λ]ον, και τα οποία δεν θεωρούνται ως αγγεία - έπαθλα.¹⁰⁵³ Ο Frel εκφράζει την άποψη ότι τουλάχιστον οι μισοί από τους αμφορείς αυτούς δεν αποτελούσαν αγγεία - έπαθλα διότι στερούνται επίσημης επιγραφής,¹⁰⁵⁴ όμως το γεγονός ότι τα περισσότερα των ανευρεθέντων οστράκων είναι μικρού μεγέθους καθιστά την εν λόγω εκτίμηση επισφαλή. Όπως επισημαίνει ο Τιβέριος, είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι από τους εκατοντάδες Παναθηναϊκούς αμφορείς, οι οποίοι προέρχονται από την Ακρόπολη της Αθήνας, κανείς δεν φαίνεται να έφερε αναθηματική επιγραφή, χωρίς όμως να αποκλείει την

¹⁰⁵² Βλ. σχετικά Edwards 1957, 322 και Πετράκος 1968, 124-5 εικ. 47 α και β. Τα όστρακα αυτά περιλαμβάνονται στον σχετικό κατάλογο του Bentz του έτους 1998 με τους αριθμούς 4175 και 4184.

¹⁰⁵³ Βλ. Graef & Langlotz, I 1925, σελ. 100-127, πιν. 56-65, αριθμ. 912 -1138, Brandt, 1978, αριθμ. κατ. 6, 7, 8,9, 10, 11, 12,13, 14, 19, 22, 24, 31, 32, 33, 50,51, 67, 78, 86, 87,88, 89, 94, 95, 96 και 97, Βαλαβάνης 1986, 459, Τιβέριος 2000, 25. Από τα 227 όστρακα, 87 προέρχονται από την κύρια όψη των αγγείων ενώ 36 απεικονίζουν το άθλημα στο οποίο απονεμήθηκαν, βλ. Pala 2012, 69-70.

¹⁰⁵⁴ Frel 1969, 379.

περίπτωση να μην έχουν εντοπισθεί εάν δεν σώζουν τμήμα της διακόσμησής τους.¹⁰⁵⁵ Είναι αξιοσημείωτη η παρατήρηση ότι τα πρώτα όστρακα Παναθηναϊκών αμφορέων τα οποία εντοπίστηκαν στον χώρο της Ακρόπολης δεν απέχουν πολύ χρονικά από το μέσο του 6^{ου} αιώνα π.Χ., ήτοι λίγο μετά την τυποποίηση του συγκεκριμένου αγγείου - επάθλου.¹⁰⁵⁶

β) Ιερό Δήμητρας και Κόρης στην Ελευσίνα.

Πέραν των όσων ενεπίγραφων οστράκων Παναθηναϊκών αμφορέων αναφέρθηκαν παραπάνω, στο ιερό αυτό έχουν βρεθεί και άλλα όστρακα τα οποία στερούνται μεν επιγραφής αλλά οπωσδήποτε ανήκουν σε Παναθηναϊκούς αμφορείς.¹⁰⁵⁷ Μάλιστα κατά την διάρκεια του 4^{ου} αιώνα π.Χ. παρατηρείται μία συχνή ανάθεση Παναθηναϊκών αμφορέων στο ιερό της Ελευσίνας, η οποία τουλάχιστον κατά ένα σημαντικό ποσοστό, έχει εξηγηθεί από το ότι σε αρικτές από τις αγαλματικές μορφές, οι οποίες επιστέφουν τους κίονες της κύριας πλευράς του αγγείου εκατέρωθεν της θεάς Αθηνάς, απεικονίζονται ελευσινιακές θεότητες όπως η Δήμητρα, η Κόρη και ο Τριπτόλεμος,¹⁰⁵⁸ ενώ ο Βαλαβάνης πρόσφατα αναγνώρισε ένα επί πλέον σύμβολο, ένα γεωμετρικό σχέδιο περιβαλλόμενο από στεφάνι ελιάς, τον λεγόμενο ελευσινιακό δεσμό, σε ένα Παναθηναϊκό αμφορέα από την Beida της Κυρηναϊκής.¹⁰⁵⁹ Όπως παρατηρεί ο Βαλαβάνης η παρουσία των ελευσινιακών συμβόλων σε Παναθηναϊκούς αμφορείς κατά την διάρκεια του 4^{ου} αιώνα π.Χ. εντάσσεται στην προσπάθεια των Αθηναίων να χειραγωγήσουν το αιμαίο ιερό και να το εντάξουν στον δικό τους λατρευτικό και ευρύτερο πολιτιστικό χώρο.¹⁰⁶⁰

γ) Παναθηναϊκός αμφορέας από το Ιερό του Πυθίου Απόλλωνος ή το Ολυμπείο της Αθήνας.

Στον χώρο μεταξύ του νοτίου περιβόλου του Ολυμπίου και του ναού του Απόλλωνος Πυθίου βρέθηκε ένας Παναθηναϊκός αμφορέας.¹⁰⁶¹ Στην κυρία όψη του απεικονίζεται η θεά σε στάση Παλλαδίου προς τα δεξιά ενώ στην δεύτερη όψη παρουσιάζεται αγώνας σταδίου. Ο αμφορέας αυτός πέραν της επιγραφής τῶν Ἀθήνηθεν

¹⁰⁵⁵ Βλ. Τιβέριος 2000, 32. Όμως ο ίδιος μελετητής επισημαίνει, ότι δεν αποκλείεται να υπάρχουν όστρακα Παναθηναϊκών αμφορέων από την Ακρόπολη της Αθήνας, τα οποία να φέρουν αναθηματικές επιγραφές αλλά να μην έχουν εντοπισθεί, γιατί εάν δεν σώζουν τμήμα της διακόσμησής τους, τότε η αναγνώρισή τους δεν είναι ευχερής.

¹⁰⁵⁶ Βλ. Wagner 1997, 45. Πρόκειται για τα με αριθμούς 913 έως 920 όστρακα του καταλόγου των Graef & Langlotz. Βλ. σχετικά Bentz (1998) με αριθμούς 6018 έως και 625.

¹⁰⁵⁷ Ο Σιαός (1897, 91) αναφέρει ότι κατέστη δυνατή η συγκόλληση τεσσάρων Παναθηναϊκών αμφορέων, τους οποίους μάλιστα χαρακτηρίζει ως «καλλιστής τέχνης» χωρίς όμως να δίδει άλλες πληροφορίες για τις επί αυτών παραστάσεις.

¹⁰⁵⁸ Βλ. Τιβέριος 2009 β, 280. Για αγαλματικές μορφές της ελευσινιακής λατρείας, οι οποίες επιστέφουν τους κίονες των Παναθηναϊκών αμφορέων βλ. Eschbach 1986.

¹⁰⁵⁹ Βαλαβάνης 2011, 2.

¹⁰⁶⁰ Βαλαβάνης 2011, 3.

¹⁰⁶¹ EAM A 17934.

ἄθλων, διασώζει διστιχη κιονηδόν επιγραφή, η οποία αναφέρει Ἀγωνοθετοῦντος βα[σιλέως] Ἀριαράθου Φιλοπά[τορος και Εὔσεβο]ῦς. Με τα προσωνόμια Φιλοπάτωρ και Ευσεβής αποκαλούνταν δύο βασιλείς της Καππαδοκίας ο Αριαράθης Ε' (περ. 165 - 130 π.Χ.) και ο Αριαράθης Θ' (περ. 99 - 85 π.Χ.). Η Σοφού εκτιμά ότι παλαιογραφικά κριτήρια οδηγούν στην χρονολόγηση του αμφορέα στο τρίτο τέταρτο του 2^{ου} αιώνα π.Χ., οπότε ο τιμώμενος βασιλεύς είναι ο Αριαράθης Ε'.¹⁰⁶² Ο εν λόγω βασιλεύς κατά την νεότητά του είχε μαθητεύσει στην Αθήνα παρά τον φιλόσοφο Καρνεάδη, και μάλιστα είχε πολιτογραφηθεί ως αθηναίος πολίτης στον δήμο Συπαληττού,¹⁰⁶³ ανέλαβε δε το αξίωμα του αγωνοθέτη, το οποίο κατά την εποχή εκείνη δεν ήταν απλά τιμητικό αλλά απαιτούσε και την εκ μέρους του αξιωματούχου ανάληψη τουλάχιστον μέρους των εξόδων της γιορτής.¹⁰⁶⁴ Το ιερό στο οποίο ίσως είχε ανατεθεί ο Παναθηναϊκός αμφορέας δεν είναι βέβαιο. Η Παπασπυρίδη - Καρούζου, αφού αρχικά εκφράζει την απορία για το ότι ο Παναθηναϊκός αμφορέας δεν ανετέθη προς την θεά Αθηνά, ακολούθως δικαιολογεί την στο Ολυμπείο ανάθεση του, το μεν διότι το ιερό αυτό ήταν πανάρχαιο μαζί με τα όμορα ιερά της Ρέας και της Γαίας,¹⁰⁶⁵ το δε διότι ήδη κατά την περίοδο αυτή το ιερό είχε αναβαθμισθεί μετά την επιχείρηση αποπεράτωσης του ναού από τον Αντίοχο τον Επιφανή, χωρίς όμως να αποκλείει η ανάθεση να είχε γίνει στο ιερό του Απόλλωνος Πυθίου.¹⁰⁶⁶ Ο Μητσός, ο οποίος δημοσίευσε και την επιγραφή, θεωρεί ότι ο αμφορέας είχε ανατεθεί στο ιερό του Απόλλωνος Πυθίου. Αξιοσημείωτη είναι η υπόθεση της Παπασπυρίδη-Καρούζου, η οποία αφού τονίζει το γεγονός ότι ο Αριαράθης Ε' υπήρξε μαζί με τον μετέπειτα βασιλέα της Περγάμου Ἄτταλο Β' συναχροατής του Καρνεάδη δεν αποκλείει να ανέλαβε το αξίωμα του αγωνοθέτη, στα πλαίσια ενός ανταγωνισμού ευεργεσιών με τον παλιό συμμαθητή του, και εν τέλει ουδόλως αποκλείει ότι ο Παναθηναϊκός αμφορέας να ήταν ανάθημα του ίδιου του βασιλέα Αριαράθη.

δ) Ιερό Απόλλωνος στην Αίγινα.

Στο ιερό του Απόλλωνος στην Αίγινα έχουν βρεθεί συνανήκοντα θραύσματα Παναθηναϊκού αμφορέα, τα οποία αποκαθιστούν εν μέρει το αγγείο σε ύψος 27,5 εκ. (αρχ.

¹⁰⁶² Βλ. Σοφού (2018, 269), η οποία όμως σημειώνει ότι εάν το δεύτερο προσωνόμιο συμπληρωθεί ως Επιφανούς αντί Ευσεβούς τότε δεν θα πρέπει να αποκλεισθεί η πιθανότητα ο αγωνοθέτης να ταυτίζεται με τον Αριαράθη Στ' (περ. 129/8 - 114/3 π.Χ.) γιό του Αριαράθη Ε'. Η Tsouklidou (2001,39) χρονολογεί τον Παναθηναϊκό αμφορέα με στυλιστικά κριτήρια στην δεκαετία 140 -130 π.Χ.

¹⁰⁶³ Βλ. Μιτσός (1948 -1949, 5- 9) ο οποίος επίσης ταυτίζει τον αγωνοθέτη με τον βασιλέα Αριαράθη Ε'.

¹⁰⁶⁴ Ο Habicht (1998, 420) επισημαίνει ότι οι αγωνοθέτες στρατολογούνταν μόνο από τις πλουσιότερες οικογένειες της πόλης αφού οι εκλεγόμενοι ήταν αναγκαίο να καταβάλλουν σημαντικά ποσά εξ ιδίων για την τέλεση των αγώνων ιδίως για τα Μεγάλα Παναθήναια.

¹⁰⁶⁵ Είναι χαρακτηριστικό για την παλαιότητα της λατρείας στον χώρο του Ολυμπίου, ότι ο μεν Πανυσανίας την ανάγει στην εποχή του Δευκαλίωνα (I,18,8) ο δε Θουκυδίδης συγκαταλέγει το ιερό μεταξύ των πανάρχαιων ιερών, τα οποία βρισκόντουσαν νοτίως της Ακρόπολης (II, 15,4).

¹⁰⁶⁶ Βλ. Παπασπυρίδη - Καρούζου (1948-1949, 26) όπου μάλιστα επισημαίνει ότι το αγγείο βρέθηκε μαζί με ένα πλήνιο θραύσμα, το οποίο έφερε αναθηματική επιγραφή προς τον Πύθιο Απόλλωνα.

κατ. ΠΑ 9). Στην κύρια πλευρά σώζεται το κατώτερο τμήμα του ενδύματος της θεάς Αθηνάς, η οποία κινείται προς τα αριστερά, και η ασπίδα της με επίσημα το Γοργόνειο. Σώζεται στοιχηδόν επιγραφή]ν Ἀθένεθεν ἄθλον. Στην άλλη όψη απεικονίζεται οπλίτης δρόμος, και τουλάχιστον τρεις οπλιτοδρόμοι διακρίνονται να τρέχουν προς τα αριστερά, ενώ η Margreiter υποθέτει ότι είναι πιθανό να απεικονίζονταν τέσσερις ή πέντε αθλητές αλλά να επικαλύπτονται. Είναι ενδιαφέρον ότι στο επίσημα της ασπίδας του δρομέα, ο οποίος βρίσκεται στο άκρο δεξιό της παράστασης, εικονίζεται ένας οπλιτοδρόμος να τρέχει προς τα αριστερά, όπως δηλ. εικονίζονται και οι αθλητές. Η Margreiter χρησιμοποιώντας εικονογραφικά στοιχεία, εκτιμά ότι ο αμφορέας θα πρέπει να χρονολογηθεί στο δεύτερο τέταρτο του 5^{ου} αιώνα π.Χ. σημειώνοντας ότι το επίσημα του Γοργονείου, τουλάχιστον κατά τον 5^ο αιώνα π.Χ., χρησιμοποιείται από τον ζ. του Βερολίνου και τον ζ. του Αχιλλέα,¹⁰⁶⁷ θεωρεί ότι το ζήτημα της απόδοσης σε εργαστήριο θα πρέπει να παραμείνει ανοικτό, εν τέλει δε υποθέτει ότι ο αμφορέας - έπαθλο θα είχε ανατεθεί στο ιερό του Απόλλωνα από ένα νικητή Αιγινήτη αθλητή.¹⁰⁶⁸ Η τελευταία υπόθεση αυτή της Margreiter ότι δηλ. πρόκειται για ανάθημα Αιγινήτη αθλητή ενώ εμφανίζεται εύλογη ταυτόχρονα είναι δυσχερές να συνδυασθεί με την προτεινόμενη χρονολόγηση του αγγείου στο δεύτερο τέταρτο του 5^{ου} αιώνα π.Χ. δοθέντος ότι οι σχέσεις της Αθήνας με την Αίγινα ήσαν εχθρικές και κατά περιόδους εμπόλεμες ήδη από την αρχή του 5^{ου} αιώνα π.Χ. μέχρι την ήττα της Αίγινας στην ναυμαχία της Κερκυράλειας το 458 π.Χ., μία κατάσταση η οποία οπωσδήποτε δεν θα επέτρεπε σε ένα Αιγινήτη να συμμετάσχει στα Παναθηναία.¹⁰⁶⁹ Με την σκέψη αυτή θα ήταν προτιμότερο να αποδώσουμε το αγγείο - έπαθλο στον ζ. του Αχιλλέα, η ώριμη δράση του οποίου τοποθετείται στο μέσο του 5^{ου} αιώνα π.Χ.¹⁰⁷⁰

ε) Ιερό Απόλλωνος στους Δελφούς.

Στο ιερό του Απόλλωνος στους Δελφούς έχουν βρεθεί τρία (3) όστρακα Παναθηναϊκών αμφορέων, τα δύο των οποίων έχουν βρεθεί εντός του ιερού, ενώ για το τρίτο το οποίο βρέθηκε στην καμπή της ιεράς οδού, η διατηρούμενη διακόσμηση δεν παρέχει ασφάλεια ότι προέρχεται από Παναθηναϊκό αμφορέα.¹⁰⁷¹

στ) Ιερά Δήλου – Καβείριο – Ηρακλέους στην Ρήνεια

Από την Δήλο προέρχονται όστρακα Παναθηναϊκών αμφορέων, πρόκειται περί των Β 6779 και Β 6778 τοιούτων, ενώ ένα άλλο όστρακο, το με αριθμό Β 6780, βρέθηκε

¹⁰⁶⁷ Βλ. Βαλαβάνης 1991, 94 και Beazley 1993, 120.

¹⁰⁶⁸ Margreiter 1988, 31 επ. αριθμ. 225-229, πιν. 19 και Bentz, 1998, αριθμ. 5202, πιν. 89.

¹⁰⁶⁹ Για τις εχθρικές σχέσεις της Αίγινας με την Αθήνα κατά την περίοδο αυτή, βλ. Bury & Meiggs 1998, Α' τ. 248 επ. και 336 επ.

¹⁰⁷⁰ Βλ. Robertson 2001, 289.

¹⁰⁷¹ Βλ. Perdritz 1908, 157-158 εικ. 655, 656.

στην επίχωση του ιερού των Καβείρων και διασώζει μικρό τμήμα της δεύτερης όψης του αμφορέα, όπου μάλλον απεικονιζόταν αγώνας πάλης.¹⁰⁷² Από την ανασκαφή του μικρού ιερού του Ηρακλή στη Ρήνεια, προήλθαν αριετά όστρακα Παναθηναϊκών αμφορέων, τα οποία μετά την συμπλήρωσή τους και την αποκατάστασή τους απέδωσαν πέντε (5) Παναθηναϊκούς αμφορείς, τρεις των οποίων έχουν αποκατασταθεί σε ύψος 78,5 εκ. , 77 εκ. και 80 εκ. ενώ οι άλλοι δύο σε ύψος 53 εκ. και 46,6 εκ. αντίστοιχα.¹⁰⁷³ Είναι αξιοσημείωτο ότι και οι πέντε αμφορείς στην δεύτερη όψη τους απεικονίζουν ιππικά αγωνίσματα, ένα στοιχείο το οποίο υποδεικνύει ότι οι αναθέτες προέρχονταν από τις ανώτερες κοινωνικά και οικονομικά τάξεις και ίσως δεν θα πρέπει να αποκλεισθεί η πιθανότητα να πρόκειται για μία ανάθεση. Επειδή στην Δήλο και στο εσωτερικό της λεγόμενης «Οικία της Τρίαινας», έχει αποκαλυφθεί ψηφιδωτό στο οποίο απεικονίζεται ένας Παναθηναϊκός αμφορέας με πώμα, ο οποίος εικονίζει ιππικό αγώνα, πλαισιούμενος από ένα στεφάνι και ένα κλαδί φοίνικα, αμφότερα σύμβολα νίκης, έχει υποτεθεί ότι οι προερχόμενοι από το ιερό του Ηρακλέους στην Ρήνεια, Παναθηναϊκοί αμφορείς, οι οποίοι μάλιστα απεικονίζουν όλοι ιππικά αγωνίσματα πιθανόν να συνδέονται με τον ιδιοκτήτη της οικίας, ο οποίος νικητής στα Παναθήνια το μεν ανέθεσε μέρος των απονεμηθέντων αγγείων - επάθλων στο ιερό του Ηρακλέους, το δε έδωσε εντολή κατασκευής του ψηφιδωτού με τον Παναθηναϊκό αμφορέα στο εσωτερικό της οικίας του.¹⁰⁷⁴

ζ) Ηραίο Σάμου.

Το Ηραίο της Σάμου απέδωσε μεγάλο αριθμό οστράκων Παναθηναϊκών αμφορέων, κάτι το οποίο δεν είναι ασύνηθες για ένα τόσο σημαντικό ιερό με χρονικό σημείο μεγαλύτερης συγκέντρωσης την αρχή του 5^{ου} αιώνα π.Χ. Τα εν λόγω όστρακα είναι δυνατόν να αποδοθούν σε εννέα (9) διαφορετικά αγγεία - έπαθλα, έξι από τα οποία όπως προκύπτει είχαν απονεμηθεί σε αγώνες δρόμου, αρματοδρομία, πάλη, οπλιτοδρομία και δύο σε αγώνα πυγμαχίας.¹⁰⁷⁵ Ένα αξιοσημείωτο στοιχείο είναι ότι πολλά όστρακα έχουν αποδοθεί στον ίδιο αγγειογράφο,¹⁰⁷⁶ όπου όμως οι παραστάσεις των αγωνισμάτων, τα οποία απεικονίζονται στις δευτερεύουσες πλευρές διαφέρουν. Αυτό υποδεικνύει ότι εάν οι Παναθηναϊκοί αμφορείς δεν είχαν όλοι απονεμηθεί σε νικητή – αθλητή, τότε μερικοί από αυτούς θα ήταν προϊόν εμπορίου, η κατοχή των οποίων οπωσδήποτε θα απέφερε κύρος στον ιδιοκτήμονα. Παρά το γεγονός ότι στα όστρακα του Ηραίου της Σάμου δεν έχει ανιχνευθεί αναθηματική επιγραφή

¹⁰⁷² Βλ. Κοντολέων 1937, 588-589.

¹⁰⁷³ Βλ. Κοντολέων 1937, 576 επ.

¹⁰⁷⁴ Francisco 2018, 194. Βλ. επίσης παραπάνω (σελ. 213) την πιθανότητα ο ένοικος της Οικίας της Τρίαινας να ήταν Αθηναίος κληρούχος και να επιθυμεί να τονίσει την σχέση αυτή με το ψηφιδωτό, Valavanis 2001, 169.

¹⁰⁷⁵ Βλ. Kreuzer 2017, 1.

¹⁰⁷⁶ Ο ζωγράφος των Παναθηναϊκών αμφορέων της Σάμου. Βλ. Frel 1969, 379.

ή μέρος αυτής,¹⁰⁷⁷ έχει θεωρηθεί ότι οπωσδήποτε ένα μεγάλο μέρος από τους αμφορείς αυτούς θα πρέπει να ήταν αναθήματα αθλητών στο ιερό.¹⁰⁷⁸

η) Κόρινθος : Ιερό Δήμητρας και Κόρης, Ναός Ε, Υπόγειο Ιερό.

Στην Κόρινθο βρέθηκαν αρκετά όστρακα προερχόμενα από Παναθηναϊκούς αμφορείς,¹⁰⁷⁹ μερικά από τα οποία έχουν βρεθεί σε ιερά και ειδικότερα : Στο ιερό της Δήμητρας και Κόρης βρέθηκαν τρία όστρακα Παναθηναϊκών αμφορέων, τα οποία προέρχονται από δύο αμφορείς.¹⁰⁸⁰ Επίσης στον λεγόμενο Ναό Ε βρέθηκαν δύο όστρακα, το ένα βορειοανατολικά του Ναού και το άλλο βορειοδυτικά. Η Browlee θεωρεί ότι το πρώτο των δύο αυτών οστράκων είναι πολύ σημαντικό το μεν διότι αποτελεί το πρωϊμότερο παράδειγμα Παναθηναϊκού αμφορέα στην Κόρινθο, χρονολογούμενο περί το 540-530 π.Χ. το δε διότι η θέση της επίσημης επιγραφής τῶν Ἀθηνεθεν ἄθλων, όπως προκύπτει από τα σωζόμενα δύο πρώτα γράμματα, τοποθετημένη μεταξύ της Αθηνάς και του δεξιού κίονα, είναι πολύ ασυνήθιστη και τον 6^ο αιώνα π.Χ. και εμφανίζεται μόνο σε ένα Παναθηναϊκό αμφορέα ο οποίος βρίσκεται στην Καρλσρούη.¹⁰⁸¹ Εν τέλει όστρακο Παναθηναϊκού αμφορέα βρέθηκε και στο λεγόμενο Υπόγειο Ιερό,¹⁰⁸² σε απόσταση περίπου 20 μέτρων νοτιοδυτικά από το Βήμα, όπου πιθανώς υπήρχε μία λατρεία κάποιου ήρωα, σχετική με τους γεωμετρικούς τάφους, οι οποίοι ήταν εκεί.¹⁰⁸³ Είναι πολύ πιθανό μερικοί από τους Παναθηναϊκούς αμφορείς, οι οποίοι απέδωσαν όστρακα στα παραπάνω ιερά να ήταν αναθήματα.

θ) Μενελάειο Σπάρτης

Στο ιερό αυτό βρέθηκε όστρακο Παναθηναϊκού αμφορέα, στο οποίο διατηρείται το μισό του δεξιού πετεινού και μέρος της γλωσσωτού διακοσμητικού μοτίβου, όστρακο το οποίο μάλιστα έχει αποδοθεί στον ζ. του Ευφιλήτου.¹⁰⁸⁴

¹⁰⁷⁷ Βλ. Kreuzer 2017, 17.

¹⁰⁷⁸ Η Kreuzer (2001, 23) θεωρεί ότι πρόκειται περί αναθημάτων τοποθετημένων πλησίον του ιερού προς τιμή του νικητή και της πόλης του και μάλιστα συγκρίνει τους εν λόγω αμφορείς με τα ήδη γνωστά αναθήματα αθλητών στο ιερό της Ισθμίας.

¹⁰⁷⁹ Μεταξύ αυτών βρέθηκαν και δύο αμφορίσκοι της λεγόμενης Ομάδας Bulas, οι οποίοι προέρχονται από την ευρύτερη περιοχή του Θεάτρου και του Forum, βλ. σχετικά Browlee 1989, 361-395, πιν. 58, και η ίδια 1995, 337-382, πιν. 68, 69 και 70 αντίστοιχα.

¹⁰⁸⁰ Βλ. Pemberton 1989 αριθμ. 305, 306 και 307.

¹⁰⁸¹ Βλ. σχετικά Browlee 1989, 363 και 367, πιν. 58, Καρλσρούη, Badisches Landesmuseum 65/45. Βλ. επίσης Bentz 1998, αριθμ. 5075, πιν. 66-67.

¹⁰⁸² Βλ. σχετικά Browlee, 1995, 345 αριθμ. 159, πιν. 69.

¹⁰⁸³ Βλ. Sanders et al. (2018, 94-95) όπου αναφέρεται ότι το εν λόγω ιερό κατασκευάστηκε τον 6^ο αι. π.Χ. και αποτελείται από μία μικρή αίθουσα 2,8 X 3,0 μ. σιαμμένη στον βράχο, τώρα πλέον μη ορατό.

¹⁰⁸⁴ Βλ. Brandt, 1978, αριθμ. κατ. 45, επίσης Bentz 1998, αριθμ. 6067

ι) Καβείριο Λήμνου

Από το ιερό των Καβείρων της Λήμνου οι έρευνες της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής, απέφεραν, πλην άλλων ευρημάτων, και μία μικρή ομάδα θραυσμάτων Παναθηναϊκών αμφορέων.¹⁰⁸⁵ Από την μελέτη των σχετιών οστράκων προέκυψε το μεν ότι αυτά είναι δυνατόν να αποδοθούν σε δύο έως τέσσερις Παναθηναϊκούς αμφορείς το δε ότι οι εν λόγω αμφορείς ήσαν έπαθλα σε αγώνα αρματοδρομίας, χρονολογούμενοι στην δεκαετία 330 - 320 π.Χ. Ο Ζαρκάδας, ο οποίος δημοσίευσε μια προκαταρκτική μελέτη των εν λόγω οστράκων, εκτιμά ότι οι εν λόγω Παναθηναϊκοί αμφορείς αποτελούσαν αναθήματα των νικητών στο ιερό, οι οποίοι επεδίωκαν την δημοσιοποίηση της επιτυχίας τους συγχρόνως δε και την απόδοση ευγνωμοσύνης προς το θείο, το οποίο συνετέλεσε σε αυτή. Εν τέλει ο εν λόγω μελετητής θεωρεί πιθανό ότι οι αναθέτες των αγγείων - επάθλων στο ιερό θα ήσαν Αθηναίοι πολίτες, οι οποίοι κατείχαν ανώτατα αξιώματα στην Λήμνο ή ακόμη και κληρούχοι, οι οποίοι είχαν εξελιχθεί σε εύπορα μέλη της ανώτερης τάξης της νήσου.¹⁰⁸⁶

ια) Ιερό της Λινδίας Αθηνάς.

Στο ιερό της Αθηνάς Λινδίας έχουν βρεθεί τρία όστρακα Παναθηναϊκών αμφορέων,¹⁰⁸⁷ δύο εκ των οποίων βρίσκονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Κωνσταντινούπολης (L 3149 και L 3147) ενώ το τρίτο στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Ρόδου (3148). Από τα εν λόγω όστρακα το L 3149 είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον διότι εκτός από το όνομα του επωνύμου Άρχοντος, Ιπποδάμαντος, το οποίο αντιστοιχεί στο έτος 375/4 π.Χ., σώζει και το όνομα του αγγειοπλάστη Βακχίου, ο οποίος κατασκεύασε το αγγείο - έπαθλο, και ήταν μέλος μιας οικογένειας αγγειοπλαστών στην οποία ανήκε και ο Κίττος.¹⁰⁸⁸ Οι Παναθηναϊκοί αμφορείς, οι οποίοι φέρουν την υπογραφή του κατασκευαστή τους, έχουν ερμηνευθεί ως «παραδείγματα» δηλαδή ως πρότυπα αγγεία τα οποία είχαν υποβληθεί από τα κεραμικά εργαστήρια για την συμμετοχή τους στον διαγωνισμό για την επιλογή του εργαστηρίου το οποίο τελικά θα ανελάμβανε την παραγγελία της κατασκευής του αναγκαίου αριθμού αμφορέων.¹⁰⁸⁹ Η παρουσία του εν λόγω οστράκου στο ιερό της

¹⁰⁸⁵ Οι εν λόγω ανασκαφές διεξήχθησαν αρχικά κατά την περίοδο 1937- 1939 και αργότερα κατά το χρονικό διάστημα από το 1982 έως το 1996, βλ. σχετικά Ζαρκάδας 2019, 533 επ.

¹⁰⁸⁶ Ο Ζαρκάδας (2019, 538) στην εν λόγω παρατήρησή του, την οποία εκτιμώ ως ορθή, προσθέτει ότι οι αναθέτες θα «υπήρξαν μνημένοι στα Μυστήρια, όπως αντιστοίχως μνημένοι πρέπει να ήταν και οι αναθέτες των αμφορέων στο ιερό της Ελευσίνας και του Καβείριου της Θήβας». Η υπόθεση όμως αυτή δεν υποστηρίζεται από οιοδήποτε στοιχείο και νομίζω ότι ενώ φυσικά είναι πολύ πιθανόν οι νικητές ή κάποιοι εξ αυτών να ήσαν μνημένοι στα Μυστήρια, δεν θα πρέπει να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι η ανάθεση στο ιερό προϋπέθετε κατά κάποιο τρόπο και την μύηση του αναθέτη στα Μυστήρια.

¹⁰⁸⁷ Βλ. σχετικά Bentz 1998, αριθμ. 4006, 4315 και 4406.

¹⁰⁸⁸ Βλ. σχετικά Beazley 1943, 456-7 εικ. 9 και ο ίδιος 1993, 123. Για εργαστήριο των Βακχίου και Κίττου βλ. Βαλαβάνης 1997, 85 -95.

¹⁰⁸⁹ Βλ. σχετικά Βαλαβάνης 1997, 87.

Αθηνάς Λινδίας, μας επιτρέπει να υποθέσουμε βάσιμα ότι τα «παραδείγματα» ακολουθούσαν την ίδια πορεία και κατάληξη με τους υπόλοιπους παναθηναϊκούς αμφορείς, ήτοι απονέμονταν και αυτά ως έπαθλα μαζί με τους λοιπούς αμφορείς.¹⁰⁹⁰

ιβ) Ιερό της Αθηνάς στις Συρακούσες.

Ο Bentz καταγράφει τέσσερα (4) όστρακα Παναθηναϊκών αμφορέων προερχόμενα από το ιερό της Αθηνάς στις Συρακούσες,¹⁰⁹¹ ενώ η Smets στον σχετικό κατάλογο της σημειώνει ότι βρέθηκαν πολλά διαφορετικά θραύσματα, χωρίς όμως να προσδιορίζει τον αριθμό τους, και ότι σε ένα από αυτά υπάρχει το γράμμα Α, ενώ σε ένα άλλο υπάρχουν τα γράμματα VON.¹⁰⁹² Η παρουσία πολλών οστράκων Παναθηναϊκών αμφορέων στο συγκεκριμένο ιερό δεν εκπλήσσει δοθέντος ότι λατρευόμενη θεότητα είναι αυτή προς τιμή της οποίας διεξαγόταν η μεγάλη γιορτή των Παναθηναίων στην Αθήνα και απονέμονταν τα αγγεία - έπαθλα. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο Bentz θεωρεί ότι οι αμφορείς οι οποίοι βρέθηκαν στο ιερό των Συρακουσών όπως και στο ιερό του Σατυρίου στον Τάραντα αποτελούν κατά πάσα πιθανότητα αναθήματα γηγενών αθλητών.¹⁰⁹³

ιγ) Ιερό Σατυρίου στον Τάραντα.

Στον Τάραντα και δη στο ιερό του Σατυρίου βρέθηκαν όστρακα Παναθηναϊκών αμφορέων, πέραν του παραπάνω αναφερθέντος με το ενεπίγραφο χείλος, το ένα των οποίων σώζει τμήμα της επίσημης επιγραφής]θένεθε[ν] [ἄ]θλον,¹⁰⁹⁴ το οποίο σύμφωνα με την προαναφερθείσα άποψη του Bentz θα προερχόταν κατά πάσα πιθανότητα από σχετικό ανάθημα γηγενούς αθλητή.

ιδ) Ιερό της Περσεφόνης και Ιερό Αφροδίτης στον Τάραντα.

Ο Lo Porto αναφέρει ότι στο ιερό της Περσεφόνης στην περιοχή «Pizzone» του Τάραντα έχουν βρεθεί όστρακα Παναθηναϊκών αμφορέων, όπως επίσης και στο ιερό της Αφροδίτης στο Σατύριο του Τάραντα, δεν παρέχει όμως οιαδήποτε άλλη πληροφορία.¹⁰⁹⁵

ιε) Ιερό Απόλλωνος Λυκείου στο Μεταπόντιο.

Από το ιερό του Απόλλωνος Λυκείου στο Μεταπόντιο προέρχονται όστρακα από τις δύο όψεις ενός Παναθηναϊκού αμφορέα, από την κύρια όψη του οποίου διακρίνεται μέρος του δεξιού ποδιού της θεάς, ενώ από την δεύτερη όψη του αγγείου διατηρούνται εν μέρει τα εμπρόσθια πόδια των αλόγων ενός τεθρίππου. Ο αμφορέας χρονολογείται στις

¹⁰⁹⁰ Βλ. Βαλαβάνη 1997, 93 σημ. 40, όπου αναφέρεται και σε άλλα αγγεία «παραδείγματα» αλλά περιλαμβάνεται και η άποψη του Frel (1994, 28) σύμφωνα με την οποία δύο αμφορείς «παραδείγματα» δεν είχαν ποτέ γεμίσει με λάδι.

¹⁰⁹¹ Βλ. σχετικά Bentz 1998, αριθμ. 5065, 5066, 5111 και 5207.

¹⁰⁹² Βλ. Smets 1936, 104 με αριθμό 208 και 209.

¹⁰⁹³ Bentz 1998, 115.

¹⁰⁹⁴ Βλ. σχετικά Bentz 1998, αριθμ. 6041, επίσης Bentz 1998, 115.

¹⁰⁹⁵ Βλ. σχετικά Lo Porto 1982, 341 σημ. 20, Mansfield 1985, 165, Τιβέριος 2000, 28 σημ. 76.

τελευταίες δεκαετίες του 6^{ου} αιώνα π.Χ. και είναι πιθανόν να αποδοθεί στην Ομάδα του Λεάγρου.¹⁰⁹⁶

ιστ) Ιερό Δήμητρας και Κόρης στα Ταύχειρα.

Στην πόλη Ταύχειρα της Κυρηναϊκής – σήμερα Τόκρα – και στην ανασκαφή των αρχαϊκών αποθετών του ιερού της Δήμητρας και Κόρης βρέθηκαν πλην άλλων και δύο όστρακα Παναθηναϊκών αμφορέων, τα οποία ίσως προέρχονται από τον ίδιο αμφορέα, και σύμφωνα με τον ανασκαφέα αποτελούν τα πρωϊμότερα δείγματα αγγείων-επάθλων στην Κυρηναϊκή, χρονολογούμενα πριν το 530 π.Χ.¹⁰⁹⁷

ιζ) Ιερό Δήμητρας και Περσεφόνης στην Κυρήνη

Στο εκτός των τειχών Ιερό της Δήμητρας και Περσεφόνης στην Κυρήνη έχουν βρεθεί αρκετά όστρακα Παναθηναϊκών αμφορέων και δη :

α) Τρία συνανήκοντα όστρακα από την δεύτερη όψη Παναθηναϊκού αμφορέα, μεγαλύτερη διάσταση 21 εκ., όπου απεικονίζεται το κατώτερο τμήμα του σώματος δύο παλαιστών, χρονολογούμενα περί το 550 - 540 π.Χ.

β) Όστρακο της δεύτερης όψης, μεγαλύτερη διάσταση 10,7 εκ., όπου απεικονίζεται τμήμα άρματος κινούμενο προς τα δεξιά, χρονολογούμενο περί το 520 - 510 π.Χ.

γ) Όστρακο της δεύτερης όψης, μεγαλύτερη διάσταση 8,3 εκ., όπου απεικονίζεται τμήμα άρματος από τα αριστερά προς τα δεξιά, χρονολογούμενο προς το τέλος του 6^{ου} αιώνα π.Χ.

δ) Τρία μη συναρμοζόμενα όστρακα από τον ίδιο Παναθηναϊκό αμφορέα στο πρώτο των οποίων διατηρείται το ανώτερο τμήμα του δεξιού κίονα επιστεφόμενο από πετεινό, στο δεύτερο σώζεται το κατώτερο μέρος του αριστερού κίονα και το γράμμα Ο από την επίσημη επιγραφή και στο τρίτο σώζει τμήμα του αριστερού ποδιού ενός αθλητή από το γόνατο και κάτω. Τα όστρακα χρονολογούνται στο τέλος του 6^{ου} αρχή 5^{ου} αιώνα π.Χ.

ε) Όστρακο της κύριας όψης, μεγαλύτερη διάσταση 7,4 εκ., όπου σώζεται τμήμα της περιφέρειας από την ασπίδα της θεάς, τμήμα του αριστερού κίονα και τα γράμματα τὸν Ἄ από την επίσημη επιγραφή, χρονολογούμενο στο τέλος του 6^{ου} αρχή 5^{ου} αιώνα π.Χ.

στ) Όστρακο της δεύτερης όψης, μεγαλύτερη διάσταση 8,3 εκ., όπου σώζεται το κατώτερο τμήμα των ποδιών δύο δρομέων προς τα δεξιά, χρονολογούμενο στην αρχή του 5^{ου} αιώνα π.Χ.

ζ) Όστρακο από την δεύτερη όψη, μεγαλύτερη διάσταση 10,4 εκ., όπου σώζεται το δεξί χέρι του δισκοβόλου, με τον δίσκο, και τμήμα του δεξιού σώματός του, χρονολογούμενο στο πρώτο τέταρτο του 5^{ου} αιώνα π.Χ.

η) Όστρακο της κύριας όψης, μεγαλύτερη διάσταση 7,3 εκ., όπου σώζεται το ανώτερο τμήμα του δεξιού κίονα επιστεφόμενο από πετεινό, χρονολογούμενο στον 5^ο αιώνα π.Χ. και

θ) Όστρακο της κύριας

¹⁰⁹⁶ Βλ. σχετικά Lo Porto 1982, 341, Mansfield 1985, 165-166, Τιβέριος 2000, 28 σημ. 77.

¹⁰⁹⁷ Βλ. σχετικά Boardman – Hayes 1973, 41-42, πιν. 23, Brandt, 1978 αρ. κατ. 93, Bentz 1998 αρ.θμ. 6042.

όψης του αμφορέα, μεγαλύτερη διάσταση 7,7 εκ., όπου σώζεται τμήμα του αριστερού κίονα και τα γράμματα το από την επίσημη επιγραφή, χρονολογούμενο πιθανώς στον 5^ο αιώνα π.Χ.¹⁰⁹⁸

ιη) Ιερό στο Κίτιο Σαλαμίνας.

Σε ένα ιερό στο Κίτιο Σαλαμίνας βρέθηκαν δύο θραύσματα Παναθηναϊκών αμφορέων, τα οποία χρονολογούνται στο μέσο του 5^{ου} αιώνα π.Χ. Το πρώτο από αυτά (αριθμ. εισαγ. 4940) σώζει ένα πετεινό να επιστέφει δωρικό κιονόκρανο και ελάχιστο τμήμα από την περιφέρεια της ασπίδας της θεάς καθώς και τα γράμματα ΤΟ από την επίσημη επιγραφή. Το δεύτερο σώζει τμήμα του κίονα και τα γράμματα θε. Ο Robertson ο οποίος δημοσίευσε τα όστρακα δεν θεωρεί ότι προέρχονται από το ίδιο αγγείο.¹⁰⁹⁹

ιθ) Ιερό Αφροδίτης στην Πάφο.

Στο ιερό της Αφροδίτης στην Πάφο και κατά την διάρκεια των ανασκαφών των ετών 1888-9, βρέθηκε και ένα σχετικά μεγάλο όστρακο από Παναθηναϊκό αμφορέα, διαστάσεων περίπου 12,9 εκ. x 6,85 εκ.,¹¹⁰⁰ στο οποίο απεικονίζεται τμήμα της ασπίδας και της ενδυμασίας της Αθηνάς και του δεξιού κίονα ενώ σώζει και τα γράμματα]Αθη[από την επίσημη επιγραφή του αμφορέα. Το όστρακο βρίσκεται στο Βρετανικό Μουσείο με αριθμό Β 607. 1. και χρονολογείται στον 4^ο αιώνα π.Χ.¹¹⁰¹

κ) Ιερό Ελλήνιο στην Ναύκρατη.

Από την Ναύκρατη προέρχονται δύο όστρακα Παναθηναϊκών αμφορέων και δη **α)** ένα όστρακο, με μεγαλύτερη διάσταση 4 εκ., στο οποίο σώζεται τμήμα του κίονα και τα γράμματα ονα από την επίσημη επιγραφή, χρονολογούμενο στο πρώτο μισό του 5^{ου} αιώνα¹¹⁰² και **β)** Όστρακο, με μεγαλύτερη διάσταση 14 εκ., στο οποίο διατηρείται το κατώτερο τμήμα του σώματος της θεάς, η οποία κινείται προς τα δεξιά, το οποίο με βάση την προς τα δεξιά στροφή της θεάς θα πρέπει να χρονολογηθεί μετά το 363/2 π.Χ.¹¹⁰³

¹⁰⁹⁸ Moore 1984, σελ. 16-17, αριθμ. 66-78, πιν. 15-16, Bentz 1998 αριθμ. 6045, 6091, 6166, 6167, 5045, 5124, 5145, 5334 και 5335.

¹⁰⁹⁹ Βλ. Robertson 1981, 51 αριθμ. 2 και 3. Βλ. επίσης Bentz 1998 αριθμ. 5284 και 5332 αντίστοιχα.

¹¹⁰⁰ Ο Bentz 1998 αριθμ. 4245, δίδει ύψος του οστράκου 7,4 εκ.

¹¹⁰¹ Βλ. Gardner 1888, 222 σχ. 4, Smets 1936 με αριθμό 140, Bentz 1998 αριθμ. 4245.

¹¹⁰² Βλ. Prins de Jong, 1925, 58, αριθμ. 7 πιν. 3 αριθμ. 5 και Bentz 1998 αριθμ. 5369.

¹¹⁰³ Για το δεύτερο όστρακο βλ. Venit 1988, 53 αριθμ. 181, πιν. 42 και Bentz 1998 αριθμ. 4224. Η παλαιότερη γνωστή απεικόνιση της θεάς Αθηνάς προς τα δεξιά εντοπίζεται σε ένα Παναθηναϊκό αμφορέα στο The J. Paul Getty Museum (αρ.93.ΑΕ 55) Βλ. Τιβέριος 2000, 12 σημ. 9. Για την απεικόνιση της Αθηνάς στους Παναθηναϊκούς αμφορείς στρεφόμενης αρχικά προς τα αριστερά και την μετά άροδο δύο αιώνων μεταστροφή της προς τα δεξιά καθώς και τους λόγους οι οποίοι θα ήταν δυνατό να αιτιολογήσουν την αλλαγή αυτή, η οποία πιθανότατα να σχετίζεται και με την μεταβολή του χαρακτήρα της θεάς, βλ. Βαλαβάνης 1991, 79 επ.

κα) Ιερό στην Ακρόπολη του Παντικιάπαιου

Στην ανασκαφή του λεγομένου Όρους του Μιθριδάτη – όπου τοποθετείται η Ακρόπολη του αρχαίου Παντικιάπαιου, βρέθηκε ένα όστρακο Παναθηναϊκού αμφορέα.¹¹⁰⁴ Το όστρακο αυτό,¹¹⁰⁵ διαστάσεων 32,8 x 16,5 εκ., προέρχεται από το κατώτερο τμήμα του αμφορέα στο οποίο σώζεται από την κύρια όψη το δεξιό πέλμα της θεάς Αθηνάς καθώς και τα γράμματα λον από την επίσημη επιγραφή. Το όστρακο έχει χρονολογηθεί στο τέλος του 6^{ου} αιώνα - αρχή 5^{ου} αιώνα π.Χ. Ο Tolstikov αποδίδει μεγάλη σημασία στην εύρεση αυτού του οστράκου από τον Παναθηναϊκό αμφορέα στον συγκεκριμένο χώρο της Ακρόπολης, όπου επισημαίνει και την ύπαρξη μίας Θόλου, η οποία προσδίδει στον χώρο ένα χαρακτηριστικό ενδεχομένως ιερό, με αποτέλεσμα να τον προσδιορίσει σαν σημαντικό δημόσιο κέντρο, ο οποίος συνδεόταν με δράσεις των πολιτειακών αρχών, συνοδευόμενων από λατρευτικές πρακτικές. Μάλιστα επισημαίνει ότι στην πρώιμη αυτή περίοδο ο Παναθηναϊκός αμφορέας δεν βρέθηκε εκεί ως προϊόν εμπορικής δραστηριότητας αλλά θεωρεί ότι ήταν ανάθημα ενός πολίτη του Παντικιάπαιου, νικητή στα Μεγάλα Παναθήνια, ο οποίος το ανέθεσε λόγω του ιδιαίτερα τιμητικού επάθλου και του υψηλού κύρους το οποίο απέρρεε από αυτό.¹¹⁰⁶

κβ) Ιερό Διός στα Λάβρανδα της Μ. Ασίας

Στο εν λόγω ιερό, εκτός από τον Παναθηναϊκό αμφορέα με την αναθηματική επιγραφή, με αρ. κατ. ΠΑ 4, βρέθηκαν και άλλα τέσσερα μικρά όστρακα από Παναθηναϊκούς αμφορείς, εκ των οποίων το ένα παρουσιάζει ενδιαφέρον γιατί σώζει το κεφάλι και το χέρι ενός αθλητή σε αγώνα σταδίου, ενώ τα άλλα όστρακα προέρχονται από την κύρια όψη του αγγείου και εικονίζουν μέρη του ενδύματος της Αθηνάς. Τα όστρακα είναι πολύ μικρού μεγέθους και δεν είναι δυνατόν να εκτιμηθεί εάν πρόκειται από διαφορετικά αγγεία ή από το ίδιο, όμως ο ανασκαφέας επισημαίνει ότι δεν προέρχονται από τον Ζ. των Λαβράνδων. Τα όστρακα χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του 4^{ου} αιώνα π.Χ. και βρίσκονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Σμύρνης με αριθμούς 49-134/184/ 31 και 1949.¹¹⁰⁷

¹¹⁰⁴ Θα πρέπει να σημειωθεί και η ύπαρξη και ενός άλλου οστράκου, τυχαίο εύρημα από το Παντικιάπαιο, το οποίο απεικονίζει γυμνό ανδρικό κορμό με τα χέρια λυγισμένα στους αγώνες και τεντωμένα προς τα εμπρός, ενώ μπροστά του υπάρχει ένα μακρύ και στενό αντικείμενο, ίσως σάκος που κρέμεται. Το όστρακο θα μπορούσε να προέρχεται από Παναθηναϊκό αμφορέα όμως δεν είναι βέβαιο. Βλ. M. Treister 2002, 13 αριθμ. 2. Στο ηλεκτρονικό αρχείο Beazley καταλογράφεται με αριθμό 1012096 ως όστρακο Παναθηναϊκού αμφορέα.

¹¹⁰⁵ Μουσείο Πούσιν στην Μόσχα (αριθμ. εισαγ. Μ – 85 C 84 n. 50).

¹¹⁰⁶ Βλ. σχετικά Treister 2002, 13 -15, Tolstikov 2003, 707- 758, CVA Moscow 1, 1996 πιν. 7,3. Σημειωτέον ότι ο Bentz στην μελέτη του έτους 1998 καταγράφει δύο (2) όστρακα ως προερχόμενα από το Παντικιάπαιο με αριθμούς 6157 και 5339 αλλά πρόκειται για το ίδιο όστρακο, όπως προκύπτει και από την περιγραφή τους αλλά και τους πίνακες του CVA.

¹¹⁰⁷ Hellstrom, Vol. II. 1. 1965, 10-11, πιν. 3 με αριθμό 2,3,4 και 5, Bentz 1998, αριθμ. 4240 και 4355.

κγ) Ιερό Διός Μεγίστου στην Ιασό.

Στο εν λόγω ιερό βρέθηκαν, πλην άλλων αναθημάτων, και επτά (7) όστρακα ενός Παναθηναϊκού αμφορέα, τα οποία όπως προκύπτει από την δημοσιευόμενη φωτογραφία δεν συναρμολογούν αλλά προέρχονται από την κύρια όψη του αγγείου όπου απεικονίζεται η θεά Αθηνά.¹¹⁰⁸

κδ) Ιερό Εσμούν στην Σιδώνα.

Στην αρχαία Σιδώνα και στο ιερό του θεού Εσμούν,¹¹⁰⁹ βρέθηκαν έξι (6) όστρακα Παναθηναϊκών αμφορέων, τα οποία εικονίζουν την θεά Αθηνά και τα οποία προέρχονται με βεβαιότητα από τρεις διαφορετικούς αμφορείς.¹¹¹⁰ Η θεά είναι στραμμένη προς τα δεξιά, κάτι το οποίο μας παρέχει ένα ασφαλές όριο χρονολόγησης μετά το 363/2 π.Χ.¹¹¹¹ Η παρουσία αυτών των τριών Παναθηναϊκών αμφορέων στο συγκεκριμένο ιερό επαναφέρει το ερώτημα για τον τρόπο απόκτησης αυτών των αμφορέων και της πιθανής ανάθεσής τους. Δοθέντος ότι βρισκόμαστε σε μη ελληνικό περιβάλλον, η πιθανότητα οι αμφορείς να έχουν αποκτηθεί μέσω εμπορικής δραστηριότητας εμφανίζεται ιδιαίτερα πιθανή ενώ αντίθετα η συμμετοχή στους αγώνες ατόμου από την περιοχή εμφανίζεται απίθανη.¹¹¹² Οπωσδήποτε όμως θα πρέπει να επισημανθεί ότι κατά το δεύτερο μισό του 4^{ου} αιώνα π.Χ. οι εμπορικές σχέσεις της Σιδώνας με την Αθήνα έφθασαν στο απόγειό τους και μάλιστα οι Αθηναίοι παρείχαν φορολογικές απαλλαγές για το χρονικό διάστημα παραμονής στην Αθήνα για την άσκηση εμπορίου, προς όλα τα πρόσωπα τα οποία διέμεναν και ασκούσαν τα πολιτικά τους δικαιώματα στη Σιδώνα.¹¹¹³

Εκτός από τους Παναθηναϊκούς αμφορείς υπάρχουν αγγεία, τα οποία είναι δυνατόν να θεωρηθούν ως αθλητικά αναθήματα, είτε λόγω υπαρχούσης επιγραφής είτε λόγω του χώρου εύρεσης ή ακόμη λόγω της εικονογραφίας τους, τα οποία περιλαμβάνονται στο Παράρτημα Γ.

¹¹⁰⁸ Βλ. Landolfi 1985, 61, πιν. 10, Bentz 1998, αριθμ. 4017.

¹¹⁰⁹ Πρόκειται για ένα φοινικικό θεό θεραπευτή, ο οποίος λατρευόταν στην Σιδώνα, και κατά την ελληνιστική περίοδο ταυτίστηκε με τον θεό Ασκληπιό με αποτέλεσμα να γίνει ακόμη δημοφιλέστερη την λατρεία του, βλ. Woolmer 2020, 173.

¹¹¹⁰ Τα όστρακα αυτά απεικονίζονται στον πίνακα ΙΧ του με αριθμό 26 Bulletin du Musée de Beyrouth.

¹¹¹¹ Βλ. παραπάνω σημ. 1103.

¹¹¹² Dunand 1973, 7 επ. πιν. 11 και Bentz 1998, αριθμ. 4216, 4217, 4218, 4361 και 4364.

¹¹¹³ Βλ. την με αριθμό IG II² 141. Βλ. επίσης Woolmer 2020, 76.

II. Μεταλλικά Αγγεία – Έπαθλα

Το πρόβλημα το οποίο εμφολωρεί στα μεταλλικά αγγεία, τα οποία έχουν περιέλθει σε εμάς, συνίσταται στο πως θα διακριθεί ένα μεταλλικό αγγείο - έπαθλο, το οποίο απονεμήθηκε ως έπαθλο, από ένα άλλο ομοειδές, το οποίο μετά την απονομή του, ανετέθη στο ιερό και κατέστη πλέον ανάθημα, περιελθόν στην σφαίρα κυριότητας της θεότητας καθώς και ποια κριτήρια θα χρησιμοποιηθούν προκειμένου να στοιχειοθετηθεί η διάκριση αυτή και να θεωρηθεί τελικά ως ανάθημα ή όχι.

Αναμφισβήτητα η παρουσία αναθηματικής επιγραφής στο αγγείο αποτελεί ασφαλέστατο στοιχείο, το οποίο αποδεικνύει ότι το συγκεκριμένο αγγείο - έπαθλο ανετέθη στην θεότητα. Όμως όπως προκύπτει από την επισκόπηση των κατωτέρω παρατιθεμένων σωζομένων μεταλλικών αγγείων - επάθλων σε σύνολο τριάντα δύο (32) αγγείων, μόλις δύο (2) διατηρούν, πέραν της επιγραφής των αγώνων προέλευσης, και αναθηματική επιγραφή ή μέρος αυτής ¹¹¹⁴ ένα ποσοστό της τάξεως μόλις του 6,5 %, ενώ άλλα δύο (2) αγγεία φέρουν την επιγραφική ένδειξη ιερά, η οποία πιστοποιεί ότι είχαν περιέλθει στην σφαίρα κυριότητας του ιερού.¹¹¹⁵

Ένα άλλο κριτήριο για τον χαρακτηρισμό του αγγείου ως αναθήματος αποτελεί ο χώρος ανεύρεσής του και το εν γένει αρχαιολογικό πλαίσιο, το οποίο αποκτά ιδιαίτερη αξία όταν ελλείπει αναθηματική επιγραφή. Όταν το μεταλλικό αγγείο έχει βρεθεί εντός ενός ιερού, δημιουργούνται σοβαρές ενδείξεις ότι πρόκειται περί αναθήματος. Και στην περίπτωση όμως αυτή οι περιπτώσεις για τις οποίες υπάρχουν ασφαλή ανασκαφικά δεδομένα είναι ελάχιστες σε σχέση με το σύνολο των σωζομένων μεταλλικών αγγείων - επάθλων. Από τα τριάντα δύο (32) μεταλλικά αγγεία - έπαθλα, δύο αγγεία φέρουν μέρος αναθηματικής επιγραφής, και από τα υπόλοιπα τριάντα (30) μόνο δύο (2) είναι δυνατόν να υποστηριχθεί με σχετική ασφάλεια ότι είχαν ανατεθεί σε ιερά, ¹¹¹⁶ ενώ για άλλα δύο (2) τα οποία δεν προέρχονται από ανασκαφή ιερού, είναι δυνατόν να υποστηριχθεί ότι ήσαν αναθήματα με βάση σειρά επαγωγικών συλλογισμών.¹¹¹⁷

¹¹¹⁴ Πρόκειται για μία φιάλη από την Ακρόπολη της Αθήνας και ένα λέβητα από την Θήβα, στις επιγραφές των οποίων διατηρείται το ρήμα έθηκεν και άνεθεκεν αντίστοιχα, βλ. κατωτέρω.

¹¹¹⁵ Η επιγραφή ιερά έχει ερμηνευθεί ως συνέπεια ενός ισοπάλου αγώνα, οπότε το έπαθλο δεν απονεμήθηκε σε κάποιο από τους διαγωνισθέντες αλλά ανατέθηκε στο ιερό της θεότητας στο ιερό της οποίας διεξαγόταν ο αγώνας, βλ. Bothmer 1965, 605. Πρβλ. τις υπό στοιχεία ιε και ιη υδρίες του Παραρτήματος των Υδριών.

¹¹¹⁶ Πρόκειται για ένα λέβητα ο οποίος έχει βρεθεί στους Δελφούς και μία φιάλη από την Ακρόπολη των Αθηνών για την οποία όμως η συσχέτιση με αθλητικούς αγώνες είναι ισχνή.

¹¹¹⁷ Πρόκειται για την υδρία από τον θησαυρό του Βοτονοσίου, η οποία σύμφωνα με την Βοκοτοπούλου ήταν ανάθημα σε ιερό και απεκρύβη μαζί με άλλα χάλκινα αγγεία προς αποφυγή επερχόμενης λεηλασίας και για την υδρία από ένα τάφο της Σινώπης, η οποία σύμφωνα με την άποψη του Κριτζά είχε προηγουμένως ανατεθεί σε ιερό του Φενεού. Βλ. για τις υδρίες αυτές κατωτέρω.

Οι λόγοι για τους οποίους ελάχιστα από τα σωζόμενα μεταλλικά αγγεία- έπαθλα είναι δυνατόν να χαρακτηρισθούν ως αναθήματα είτε λόγω της έλλειψης αναθηματικής επιγραφής είτε λόγω έλλειψης ασφαλών ανασκαφικών δεδομένων είναι οι ακόλουθοι :

α) Κατ' αρχήν ο περιορισμένος αριθμός μεταλλικών αγγείων - αναθημάτων ίσως να οφείλεται στην επαναχρησιμοποίηση κάποιου αναθήματος, όταν αυτό κρινόταν αναγκαίο είτε για λόγους εξουρέσεως οικονομικών πόρων είτε για λόγους αποσυμφορήσεως του χώρου του ιερού και τα ανατεθέντα μεταλλικά αγγεία ήσαν οπωσδήποτε πρόσφορα αντικείμενα για την πρακτική αυτή. Ούτω σε βάθος χρόνου είτε λόγω οικονομικής δυσπραγίας είτε λόγω ελλείψεως χώρου στα ιερά, τα μεταλλικά αγγεία αναχωνεύονταν, μία πρακτική, η οποία όχι μόνον δεν είναι άγνωστη στα ιερά αλλά επιβεβαιώνεται επιγραφικά.¹¹¹⁸ **β)** Μία άλλη πιθανή αιτία είναι η λεηλασία των ιερών, όπου ανατίθεντο τα μεταλλικά αγγεία έπαθλα, δοθέντος ότι η αξία του υλικού του αγγείου αλλά και η συνήθως υπάρχουσα διακόσμησή του προσέλκυαν την προσοχή των επιδρομέων σε αντίθεση με τα κεραμικά αγγεία αναθήματα, τα οποία ήσαν εύθραυστα αλλά και μικρότερης αξίας. **γ)** Εν τέλει ίσως και η δυσχέρεια χάραξης της αναθηματικής επιγραφής επί του μετάλλου και η καταβολή σχετικής αμοιβής σε χαράκτη σε αντίθεση με ότι συμβαίνει στα κεραμικά αγγεία, να συνετέλεσε στον περιορισμένο αριθμό αναθηματικών επιγραφών επί των μεταλλικών αγγείων.

A. Φιάλες

Η χρήση της φιάλης¹¹¹⁹ ως επάθλου αναφέρεται στα «άθλα επί Πατρόκλω», όπου μία φιάλη απονεμήθηκε ως έπαθλο στον πέμπτο νικητή της αρματοδρομίας.¹¹²⁰ Πέραν όμως της αναφοράς απονομής της φιάλης ως επάθλου στους επιτάφιους αγώνες του Πατρόκλου, από το περιεχόμενο των ωδών του Πινδάρου προκύπτει ότι η φιάλη απονεμόταν ως έπαθλο σε συγκεκριμένους αθλητικούς αγώνες. Ο Πίνδαρος αναφέρεται στις ασημένιες φιάλες, οι οποίες απονεμήθηκαν στον περιοδονίκη αθλητή της πάλης Εφάρμοστο στον Μαραθώνα, ο δε αρχαίος σχολιαστής των ωδών διευκρινίζει ότι η αναφορά του ποιητή σε έπαθλα «ἀργυρίδεσσιν» δεν είναι άλλο τι παρά οι αργυρές φιάλες, οι οποίες απονέμονταν

¹¹¹⁸ Βλ. Πετράκιος (1997 αριθμ. 324) επιγραφή, η οποία χρονολογείται στον 3^ο αιώνα π.Χ. και αναφέρεται στα αναθήματα του ιερού του Αμφιαράου, καθώς επίσης και την με αριθμό IG Π² 839 επιγραφή από το ιερό του Ήρωος Ιατρού στην Αθήνα, η οποία χρονολογείται στο τέλος του 3^{ου} αιώνα π.Χ.

¹¹¹⁹ Η φιάλη ήταν ένα ευρύ, αβαθές αγγείο, χωρίς λαβές, συχνά δε είχε στο κέντρο του ένα ανάγλυφο έξαρμα, κοίλο από κάτω τον λεγόμενο «ομφαλό», ο οποίος χρησίμευε για την υποδοχή των δακτύλων κατά την χοή, στην περίπτωση κατά την οποία το αγγείο στερείτο λαβών, εξ ου και ο όρος «μεσόμφαλος» φιάλη. Η φιάλη χρησιμοποιείτο πρωταρχικά σαν τελετουργικό σκεύος, κυρίως για την τέλεση σπονδών, εισήχθη δε στην ελληνική λατρεία κατά τον 7^ο αιώνα π.Χ. από την Ανατολή. Για το σχήμα της φιάλης βλ. Cook 1994, 305, ενώ για την χρήση της βλ. Robertson 2001, 134 -135.

¹¹²⁰ Ομήρου *Ίλιάς*, Ψ 270, «...πέμπτω δ' ἀμφίθετον φιάλην ἀπύρωτον ἔθηγε...».

σαν έπαθλα στα Ηράκλεια του Μαραθώνος.¹¹²¹ Η αναφορά του Πινδάρου για την απονομή αργυρών φιαλών ως επάθλων στους αγώνες του Μαραθώνος, ενισχύεται από την ανάγλυφη απεικόνιση του συγκεκριμένου αγγείου σε ένα ενεπίγραφο βάθρο ερμαϊκής στήλης, το οποίο βρέθηκε στην περιοχή «Πλάσι» και χρονολογείται με βάση την επιγραφή στον 4^ο αιώνα π.Χ., σχετίζεται δε με αθλητικές δραστηριότητες στην περιοχή του Μαραθώνος. Ειδικότερα στην εμπρόσθια όψη λίθινου βάρου σώζεται επιγραφή στην οποία περιλαμβάνονται τρία ονόματα νέων αναθετών και μέρος του ονόματος του «παιδοτριβούντος» κατά τον χρόνο αρχής του οποίου έγινε η ανάθεση,¹¹²² στην ανώτερη δε επιφάνεια του βάρου και έμπροσθεν του τετράγωνου τόρμου προς ένθεση ερμαϊκής στήλης, υπάρχει σε βάθυνση λαξευμένο το σχήμα μεσόμφαλης φιάλης. Το ανάγλυφο της φιάλης δεν είναι έξεργο αλλά αντίθετα στο συγκεκριμένο σημείο υπάρχει βάθυνση διαμέτρου 12 εκ. όπου θα ήταν δυνατόν να τοποθετηθεί, έστω προσωρινά, μία μεταλλική φιάλη κατά την διάρκεια ίσως ενός τελετουργικού απονομής του επάθλου. Ο Πετράκιος επισημαίνει την ύπαρξη της λάξευσης της φιάλης και αναφέρει ότι ίσως υποδηλώνει νίκη στα Ηράκλεια,¹¹²³ ενώ δεν πρέπει να αποκλεισθεί η πιθανότητα οι λαξεύσεις αυτές να συμβολίζουν το πραγματικά απονεμόμενο έπαθλο. Ούτω έχω την άποψη ότι η ανάγλυφη «παρουσία» της μεσόμφαλης φιάλης στο αναθηματικό βάθρο του Μουσείου Μαραθώνα, το οποίο σχετίζεται από το κείμενο της επιγραφής του με αθλητικές δραστηριότητες σε συνδυασμό με το κείμενο του Πινδάρου και του σχετικού σχολίου, στηρίζουν βάσιμα την άποψη ότι στα Ηράκλεια του Μαραθώνα το απονεμόμενο έπαθλο ήταν μία μεταλλική, ή κατά τον Πίνδαρο αργυρή, φιάλη. Σύμφωνα με τον Πίνδαρο αργυρές φιάλες ως έπαθλα είχαν απονεμηθεί στους προγόνους του Αργείου αθλητή Θεαίου στα Πύθια της Σικυώνας¹¹²⁴ αλλά και στον Χρόμιο, ο οποίος υπήρξε νικητής σε αγώνα αρματοδρομίας στους ίδιους αγώνες.¹¹²⁵

Όπως προκύπτει από επιγραφικές μαρτυρίες των απογραφών των ιερών της Δήλου, φιάλες απονέμονταν ως έπαθλα σε γυμνικούς και σε ιππικούς αγώνες, οι οποίοι διεξάγονταν στην νήσο. Ειδικότερα στην με αριθμό *ID* 104 επιγραφή, η οποία χρονολογείται στο 364 π.Χ. αναφέρεται «φιάλαι άργυραϊ ΔΙ ἄθλα, περιγενόμεναι έν τής

¹¹²¹ Πίνδαρος, *IX Όλυμπιονίκος* στ. 89-90, «οἷον δ' έν Μαραθῶνι συλαθείς άγεινείων, μένεν άγῶνα προεσβυτέρων άμφ' άργυριδεσιν», Σχολ. «άργύρεαι φιάλαι ἄθλα ἦσαν έν Μαραθῶνι έν τοῖς Ἡρακλείοις».

¹¹²² Βλ. την με αρ. επιγραφή *SEG* 32 : 206 στο με αρ. Α 33 βάθρο του Αρχαιολ. Μουσείου Μαραθώνος.

¹¹²³ Πετράκιος 1995, 159.

¹¹²⁴ Πίνδαρος, *X Νεμεόνικος* 43-46, «. Σικυωνόθε δ' άργυρωθέντες σὺν οίνηραῖς φιάλαις απέβαν».

¹¹²⁵ Πίνδαρος, *IX Νεμεόνικος* 51 «. άργυρέασι δέ νωμάτω φιάλαισι βιατάν ...».

ίπποδρομίας» ενώ έχει υποστηριχθεί ότι και στους νικητές των γυμνικών αγωνισμάτων στους τοπικούς αγώνες της Δήλου, τα απονεμόμενα έπαθλα ήσαν αργυρές φιάλες.¹¹²⁶

Οι φιάλες - έπαθλα, οι οποίες έχουν σωθεί είναι ελάχιστες και αυτό είναι απόρροια όχι μόνο της εγγενούς αξίας του μετάλλου, πόσο μάλλον εάν τα απονεμηθέντα έπαθλα ήσαν αργυρές φιάλες, όπως αναφέρει ο Πίνδαρος, αλλά και στο ότι το αγγείο αυτό λόγω του μικρού μεγέθους του, σε αντίθεση με τους λέβητες και τις υδρίες, δεν ήταν πρόσφορο σε άλλες χρήσεις, κάτι το οποίο θα υποστήριζε μία δεύτερη χρήση και κατά συνέπεια μεγαλύτερη πιθανότητα διατήρησης.

α) Η μόνη χάλκινη φιάλη, η οποία με βεβαιότητα είναι δυνατόν να χαρακτηριστεί ως έπαθλο,¹¹²⁷ αλλά και ως ανάθημα αθλητή, προέρχεται από την Ακρόπολη των Αθηνών, διατηρείται σε αποσπασματική κατάσταση και χρονολογείται στο τέλος του 7^{ου} αιώνα π.Χ. Φέρει δύο επιγραφές : Η πρώτη επιγραφή, *IG I³ 585*, γραμμένη σε βοιωτικό αλφάβητο αναφέρει τῶν ἐπὶ [Δ(?)]αμασίδαι α[ἴθλον ἐμί], ἥτοι δηλώνει ότι η φιάλη ήταν έπαθλο σε αγώνες προς τιμήν ενός Δαμασίδα.¹¹²⁸ Η Jeffery εύλογα διερωτάται σε ποια βοιωτική πόλη είχε μεταβεί ο Αθηναίος αθλητής και κατόπιν νικητής και αναθέτης προκειμένου να διαγωνισθεί.¹¹²⁹ Όπως υποστηρίζει βάσιμα η Roller,¹¹³⁰ η φιάλη αυτή ήταν έπαθλο σε επιτάφιους αγώνες προς τιμήν του κατονομαζόμενου Δαμασίδα, μας διαφεύγει όμως ο τόπος διεξαγωγής των αγώνων, και η Βοιωτία συνάγεται λόγω του χρήσης του βοιωτικού αλφαβήτου. Η δεύτερη και μεταγενέστερη επιγραφή, *SEG 34 : 36*, είναι γραμμένη στο Αττικό αλφάβητο και από διαφορετικό χέρι, αναφέρει δε κα]τέθειεν,¹¹³¹ ἥτοι πιστοποιεί ότι ο νικητής αθλητής ανέθεσε στην θεότητα, εν προκειμένω την Αθηνά, την φιάλη - έπαθλο.

Στην με αριθμό ΕΑΜ X 7295 ενεπίγραφη φιάλη από την Ακρόπολη των Αθηνών διατηρείται αποσπασματικά η επιγραφή *IG I³ 570 bis, e*, η οποία αναφέρει [- - - δ]εκάτη εν εὐχσ[άμεν - - -]. Παρά το γεγονός ότι η επιγραφή περιλαμβάνει τον όρο δεκάτη και τμήμα της μετοχής εὐξάμενος/ένης, όροι οι οποίοι απαντώνται και στην πρακτική των αθλητικών αναθέσεων, δεν υπάρχουν περαιτέρω στοιχεία τα οποία θα συνέβαλαν στο συμπέρασμα ότι η εν λόγω φιάλη αποτελούσε αθλητικό ανάθημα, χωρίς βεβαίως αυτή η πιθανότητα να

¹¹²⁶ Βλ. Arnold 1933, 454. Η εν λόγω ερευνήτρια αναφέρει ότι αργυρές φιάλες απονέμονταν ως έπαθλα στους νικητές των «gymnastic» αγώνων προφανώς όμως θα πρέπει να αναγνωσθεί ως γυμνικών αγώνων.

¹¹²⁷ Κεφαλίδου 1996, 101 και 114.

¹¹²⁸ *IG I³ 585*.

¹¹²⁹ Jeffery 1990, 91 και 94 αρ. 3b.

¹¹³⁰ Roller 1981, 2.

¹¹³¹ *SEG 34 : 36*. Για την φιάλη αυτή βλ. Roller 1981, 2 και Κεφαλίδου 1996, 101, 114 αρ. 9

αποκλείεται.¹¹³² Το ίδιο συμπέρασμα αρμόζει και για την ενεπίγραφη χάλκινη ομφαλωτή φιάλη, η οποία βρέθηκε πρόσφατα στην περιοχή της αρχαίας οδού Φερών - Παγασών σε ένα αρχαϊκό ιερό του Ηρακλή, η οποία αναφέρει: 'Τελέφιλος μ' ανέθεκεν τοῖ'Ηρακλί. Παρά την δεδομένη σχέση του Ηρακλή με τον αθλητισμό δεν υπάρχουν στοιχεία τα οποία να συνδέουν το εύρημα με αθλητική δραστηριότητα.¹¹³³

B. Λέβητες και Τρίποδες

Η χρήση των λεβήτων και των τρίποδων¹¹³⁴ ως επάθλων αναφέρεται στα «ἄθλα ἐπὶ Πατρόκιλλω», όπου ο Αχιλλέας εμφανίζεται κατά την έναρξη των αγώνων να φέρνει από τα πλοία και να αθλοθετεί διάφορα έπαθλα μεταξύ των οποίων, τρίποδες και λέβητες, ενώ ένας λέβητας ορίσθηκε να απονεμηθεί ως έπαθλο στον τρίτο νικητή της αρματοδρομίας.¹¹³⁵ Επίσης στην Οδύσσεια οι λέβητες και οι τρίποδες αποτελούν τα πλέον σημαντικά δώρα, τα οποία απονέμουν οι Φαίακες, κατά προτροπή του Αλκίνοου, στον Οδυσσέα,¹¹³⁶ ενώ ο Ησίοδος μας πληροφορεί ότι έλαβε ως έπαθλο ένα «τρίποδ' ὠτώντα», τον οποίο ανέθεσε στις Μούσες.¹¹³⁷ Πέραν όμως των επών, η αθλοθέτηση και η απονομή χάλκινων λεβήτων και τρίποδων τεκμηριώνεται και στις ωδές του Πινδάρου, όπου αναφέρονται χρυσοί τρίποδες και λέβητες, τους οποίους κέρδισαν οι ήρωες Κάστωρ και Ιόλαος.¹¹³⁸ Επίσης ο ποιητής μνημονεύοντας το ένδοξο αθλητικό παρελθόν των προγόνων του Αργείου αθλητή και περιοδονίκη Θεαίου,¹¹³⁹ επισημαίνει την προς αυτούς στο παρελθόν απονομή «χαλκόν μύριον» τον οποίον ο αρχαίος σχολιαστής διευκρινίζει ότι «λέβητα γάρ έτιμῶντο έν

¹¹³² Για την εν λόγω φιάλη βλ. Makres & Scafuro 2019, 71. Για την χρήση του όρου δεκάτη και της μετοχής ευζάμενος στις αθλητικές αναθέσεις βλ. SEG 35 : 1053, IG I³ 542 και SEG 23 : 408.

¹¹³³ Για την ανεύρεση της φιάλης και το ιερό βλ. Σταμέλου & Δουλγέρη - Ιντζεσίλογλου 2010, 161- 179.

¹¹³⁴ Ο λέβης ήταν ένα ανοικτό, ευρύστομο και βαθύ σκεύος, χωρίς λαβές, με ημισφαιρική βάση, το οποίο αρχικά είχε κυρίως οικιακή χρήση, όπως την παρασκευή τροφής, το ζέσταμα νερού, αλλά προφανώς θα χρησιμοποιε και σαν εστία πυράς. Η οικιακή του χρήση και η ανάγκη δημιουργίας κενού χώρου για την θερμαντική πηγή, έδωσε την πρακτική ιδέα της χρήσης στηριγμάτων, τα οποία με την πάροδο του χρόνου είτε ενσωματώθηκαν στον λέβητα και ούτω προέκυψε ο τριποδικός λέβης είτε οδήγησε στην δημιουργία ενός αυτοτελούς σκεύους, το οποίο ονομάζεται υπόστατο και χρησιμοποιε ως στήριγμα του λέβητα.

¹¹³⁵ Ομήρου *Ίλιάς*, Ψ 259 «νηῶν δ' ἔκφερ' ἄεθλα λέβητάς τε τρίποδάς τε » και Ψ 267 « αὐτάρ τῷ τριτάτῳ ἄπυρον κατέθηκε λέβητα »

¹¹³⁶ Βλ. *Ὀδύσσεια*, ν' 13-14 «ἀλλ' ἄγε οἱ δῶμεν τρίποδα μέγαν ἠδὲ λέβητα ἀνδρακᾶς». Ο Papalexandrou (2005, 13) θεωρηθεί ότι τα δώρα των Φαίαικων προς τον Οδυσσέα, (αποκαλούμενα «ξενήϊον» στο θ' 389) αποτελούν ένα πρόσφορο μέσο για την επανένταξη του στο κοινωνικό και πολιτικό ιστό της πατρίδας του, επισημαίνει όμως ταυτόχρονα (σελ.17) ότι θα ήταν δυνατόν να γίνουν αντιληπτά και ως ανεπίσημα «άεθλα» αφού η παρουσίασή τους γίνεται στο πλαίσιο αγωνιστικής εκδήλωσης.

¹¹³⁷ *Έργα και Ημέραι*, στ. 656-657. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι στην περιοχή του Ελικώνος, όπου κατά τον Παυσανία (IX. 31.3) τοποθετείται το ιερό ἄλσος των Μουσών, βρέθηκε θραύσμα χείλους χάλκινου λέβητα το οποίο φέρει επιγραφή [ἡιαρὸν ἐ]μὶ τῷ Ἐλιφῶν[ισ]ο - - -]. Βλ. Plassart 1926, 385 ει. 1. Όμως όπως υποστηρίζει η Jeffery (1990, 91 & 94 αρ. 6) τα γράμματα είναι δυνατόν να τοποθετηθούν χρονικά στον 7^ο αιώνα π.Χ. κυρίως λόγω του αρχαϊκού κόππα αλλά δεν είναι τόσο πρώιμα όσο των λοιπών βοιωτικών λεβήτων.

¹¹³⁸ Πίνδαρος, *Ίθσμόνικος* 19-20 «καὶ τρίποδεςσιν ἐκόσμησαν δόμον καὶ λεβήτεςσιν φιάλαισὶ τε χρυσοῦ».

¹¹³⁹ Πίνδαρος *X Νεμεόνικος* 84.

πολλοῖς τῶν ἀγῶνων καὶ ἀσπίδα χαλιῆν».¹¹⁴⁰ Είναι αξιοσημείωτο ὅτι καὶ ἡ Παλατινὴ Ἀνθολογία ἀναφέρει τὴν ἀπονομὴ λέβητα ὡς βραβείου σε ἀγῶνα δολίχου δρόμου.¹¹⁴¹ Ἐνδιαφέρον ἔχει τὸ γεγονός ὅτι τόσο στα «Ἄλλα ἐπὶ Πατρὸκλω» καὶ στα δῶρα τῶν Φαιάκων πρὸς τὸν Ὀδυσσεά, ὅσο καὶ στὸν I Ἰσθμιόνικο τοῦ Πινδάρου, οἱ λέβητες καὶ οἱ τρίποδες ἀναφέρονται ξεχωριστά, γεγονός τὸ ὁποῖο σημαίνει ὅτι τουλάχιστον κατὰ τὴν πρώϊμη αὐτὴ περίοδο, οἱ λέβητες καὶ οἱ τρίποδες ἦσαν διακριτὰ ἀντικείμενα μεταξύ τους, τὰ ὁποῖα ἀπονέμονταν ὡς ἐπάθλα.

Τρίποδας – ἐπάθλο : Ἀπὸ τὸν προθάλαμο τοῦ βασιλικοῦ τάφου II τῆς Βεργίνας προέρχεται ἓνα ἐνεπίγραφο τρίποδικό ὑπόστατο, τὸ ὁποῖο εἶχε ἀπονεμηθεῖ ὡς ἐπάθλο στους ἀγῶνες τοῦ Ἄργου, χρονολογούμενο στὴν δεκαετία 430 -420 π.Χ., τὸ ὁποῖο καὶ μετὰ πάροδο τριῶν γενεῶν ἀποτέθηκε στὸν τάφο ὡς πολῦτιμο οἰκογενειακό κειμήλιο σε ἓνα ἔνδοξο γόνου τῆς βασιλικῆς οἰκογένειας.¹¹⁴² Τὸ ὕψος τοῦ τρίποδα εἶναι 0,605 μ. καὶ ἡ στεφάνη τοῦ ἔχει διάμετρο 0,305 μ., στηρίζεται δε σε τρία εὐθύγραμμα στελέχη, τὰ ὁποῖα σχηματίζουν στὸ ἐπάνω ἄκρο κεφαλὴ πτηνοῦ καὶ τὸ κάτω μέρος ἐδράζεται στὴν ἐπιφάνεια ποδιῶν λέοντος, ἡ πλαστικὴ ἐπεξεργασία καὶ ἀπόδοση τῶν ὁποίων ἔχει χαρακτηριθεῖ ἐξαιρετικὴ.¹¹⁴³ Ὁ Ἀνδρόνικος χαρακτήρισε τὸν τρίποδα μὴ χρηστικό ὁμῶς ἡ Κοτταρίδη θεωρεῖ ὅτι ἦταν διακοσμητικό ἀλλὰ ταυτόχρονα καὶ χρηστικό ἀντικείμενο καὶ ὅτι εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ὡς στήριγμα τοῦ κάδου, ὁ ὁποῖος βρέθηκε πεσμένος στὸ δάπεδο τοῦ τάφου.¹¹⁴⁴ Ἐπὶ τῆς στεφάνης τοῦ τρίποδα ὑπάρχει ἡ ἀκόλουθη στικτὴ ἐπιγραφή : *SEG 30 :648 παρ' ἡέρας Ἀργείας ἐμὶ τῶν ἀφέθλων*. Ὁ Amandry συγκρίνοντας τὴν ἐπιγραφή με τὴν ἀντίστοιχη ἐπὶ τοῦ λέβητα, ὁ ὁποῖος προέρχεται ἀπὸ τὸν λεγόμενο « τάφο τῆς Ἀσπασίας», συμπεραίνει ὅτι ἡ ἐπιγραφή ἐπὶ τοῦ τρίποδα τοῦ βασιλικοῦ τάφου II εἶναι ἀργίτικη καὶ μάλιστα πανομοιότυπη με τὴν ἐπιγραφή τοῦ λέβητα καὶ τὴν χρονολογεῖ στὴν δεκαετία 430 - 420 π.Χ.¹¹⁴⁵ Ὁ προσδιορισμὸς τοῦ νικητῆ, ὁ ὁποῖος ἔλαβε τὸν τρίποδα ὡς ἐπάθλο στους ἀγῶνες τοῦ Ἄργου καὶ τὸν διαφύλαξε ὡς πολῦτιμο κειμήλιο τονίζοντας ὄχι μόνον τὴν προσωπικὴ του ἐπιτυχία ἀλλὰ καὶ τὴν σχέση τοῦ βασιλικοῦ γένους τῶν Μακεδόνων με τοὺς Τημενίδες τοῦ Ἄργου καὶ κατὰ συνέπεια με τὸν ἡμίθεο Ἡρακλή, δὲν εἶναι εὐχερῆς. Με δεδομένο τὴν χρονολόγηση τοῦ τρίποδα στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 5^{ου} αἰῶνα π.Χ. εἶναι

¹¹⁴⁰ Drachmann 1927, Scholia Vetera in Pindari Carmina, Vol. III, 176.

¹¹⁴¹ Παλ. Ἀνθ. XIII. 8 «Ἐκ δολίχου τῆρα σφυρήλατον, ὃν τάχει κρατήσας, Πᾶϊς Ἀριστομάχειος ἀνείλετο χάλκεον λέβητα ».

¹¹⁴² Βλ. Ἀνδρόνικος 1988, 165, Amandry 2002, 31, Κοτταρίδη 2004, ἀριθμ. 229 στὸ *ΑΓΩΝ*, Κεφαλίδου 2011, 160 καὶ Valavanis 2013, 147.

¹¹⁴³ Ἀνδρόνικος 1988, 165.

¹¹⁴⁴ Κοτταρίδη 2011, 56.

¹¹⁴⁵ Βλ. Amandry (1980, 251) ὁ ὁποῖος μάλιστα ἐπισημαίνει ὅτι ἡ ἐπιγραφή ἔχει γραφεῖ ἀπὸ τὸ ἴδιο χέρι ἐνὸς χαρακτῆ, ὁ ὁποῖος ἦταν στὴν υπηρεσία τῆς πόλης τοῦ Ἄργου.

πιθανό να υποθέσουμε ότι είτε ο ίδιος ο βασιλιάς Περδίκιας Β' είτε κάποιος άλλος γόνος της βασιλικής οικογένειας, όπως ο νόθος γιός του Αρχέλαος, ο οποίος τον διαδέχθηκε στον θρόνο το 413 π.Χ., είχαν συμμετάσχει στους αγώνες και είχαν νικήσει.¹¹⁴⁶ Ο Williams¹¹⁴⁷ θεωρεί ότι το ενεπίγραφο τριποδικό υπόστατο περιήλθε στην κατοχή της βασιλικής οικογένειας ως πολεμική λεία και τοποθετήθηκε στον τάφο ως πολύτιμο αντικείμενο, το οποίο έστω και κατ' υπαινιγμό κατέγραφε την σχέση του βασιλικού οίκου με τους Τημενίδες. Δεν συμεριζομαι την παραπάνω άποψη του Williams, η οποία άλλωστε στηρίζεται στην υπόθεση ότι ούτε ο Αλέξανδρος Ι ούτε ο Περδίκιας ΙΙ θα ήταν δυνατόν να συμμετάσχουν λόγω ηλικίας στους αγώνες του Άργους. Όμως η αυτοπρόσωπη συμμετοχή στους αγώνες δεν ήταν αναγκαία διότι όπως προκύπτει από επιγραφικές μαρτυρίες στο πρόγραμμα των αγώνων του Άργους περιλαμβάνονταν ιππικοί αγώνες και αγώνες αρμάτων στους οποίους δεν υπήρχε αντίστοιχη υποχρέωση συμμετοχής.¹¹⁴⁸ Η χρονική απόσταση των τριών γενεών, η οποία μεσολαβεί από την απονομή του επάθλου μέχρι την απόθεσή του στον βασιλικό τάφο ΙΙ,¹¹⁴⁹ παρέχει ένα πεδίο δημιουργίας υποθέσεων για το χώρο της αρχικής του τοποθέτησης. Δοθέντος ότι η βασιλική οικογένεια των Μακεδόνων περηφανευόταν για την αργίτικη καταγωγή της από τους Τημενίδες του Άργους, η οποία τελικά ανάγεται στον ίδιο τον Ηρακλή,¹¹⁵⁰ μία υπόθεση ότι το έπαθλο αυτό είχε ανατεθεί στον χώρο του Ανακτόρου και δη στο ηρώο του πατρώου Ηρακλή, το οποίο τοποθετείται στην Θόλο, εντός της οποίας βρέθηκε επιγραφή με την αναφορά του Ηρακλή Πατρώου,¹¹⁵¹ και σχετίζεται με το γενεαλογικό δένδρο της βασιλικής οικογένειας, εμφανίζει σοβαρή υποψηφιότητα ως χώρος έλθεσης - ανάθεσης.

Λέβητες - έπαθλα : Σώζονται δώδεκα (12) λέβητες - έπαθλα, οι οποίοι καλύπτουν μία χρονική περίοδο από το πρώτο μισό του 7^{ου} αιώνα π.Χ. έως και το μέσο του 5^{ου} αιώνα π.Χ. και από αυτούς οι πέντε προέρχονται από αγώνες, οι οποίοι δόθηκαν προς τιμήν φυσικών προσώπων ενώ ο ένας αναφέρεται σε αγώνες προς τιμή του Ηρακλή και οι υπόλοιποι δύο από επιτάφιους αγώνες, οι οποίοι είχαν θεσμοθετηθεί από την Αθηναϊκή Πολιτεία προς τιμήν των πεσόντων στον πόλεμο. Από τους δώδεκα (12) σωζόμενους λέβητες μόνο δύο (2) είναι δυνατόν να χαρακτηρισθούν με βεβαιότητα ως αναθήματα, και δη ο υπό στοιχείο **α** η επιγραφή του οποίου περιέχει το ρήμα *άνεθεκε* ενώ ο υπό στοιχείο **β** θεωρείται ανάθημα λόγω του ότι βρέθηκε στο ιερό των Δελφών και με την συνδρομή

¹¹⁴⁶ Βλ. Amandry 2002, 31.

¹¹⁴⁷ Βλ. Williams 2014, 424.

¹¹⁴⁸ Για τις επιγραφικές μαρτυρίες και το πρόγραμμα των αγώνων του Άργους βλ. Amandry 1980, 223.

¹¹⁴⁹ Βλ. Valavanis 2013, 147.

¹¹⁵⁰ Βλ. Ανδρόνικος 1988, 165, Valavanis 2013, 146.

¹¹⁵¹ Βλ. Κοτταρίδη 2007- 2009, 56.

επαγωγικών συλλογισμών. Ομοίως ο υπό στοιχείο γ λέβης είναι πολύ πιθανό να αποτελούσε ανάθημα το μεν λόγω του τόπου εύρεσης το δε διότι η επιγραφή περιέχει τον όρο *ἄεθλον*. Ο υπό στοιχείο δ λέβης, η επιγραφή του οποίου περιέχει την λέξη *ἡιαρόν*, είναι προφανές ότι είναι ανάθημα πλην όμως δεν υπάρχει στοιχείο το οποίο να συσχετίζει τον λέβητα με αθλητικούς αγώνες. Από τους σωζόμενους λέβητες θα αναφερθούν παρακάτω με χρονολογική σειρά μόνο αυτοί οι οποίοι είναι πιθανόν να αποτέλεσαν αναθήματα και σχετίζονται με το θέμα της παρούσας εργασίας ενώ οι υπόλοιποι θα περιληφθούν στο Παράρτημα Δ:

α) Στο χείλος ενός χάλκινου λέβητα, του οποίου το κατώτερο τμήμα λείπει καθ' ολοκληρίαν, και προέρχεται από την Θήβα, σώζονται τρεις επιγραφές, η πρώτη επιγραφή αναφέρει επί Έκπρόποι, ήτοι αναφέρεται ο Έκπροπος προς τιμήν του οποίου διεξήχθησαν οι αγώνες. Η δεύτερη επιγραφή είναι η αναθηματική και αναφέρει *ἡιάρον* το Πυθίο Φισφόδιφος ανέθεκε, ήτοι ο Ισόδικος ανέθεσε τον λέβητα, ο οποίος του απονεμήθηκε ως έπαθλο, στον Πύθιο Απόλλωνα. Επί του λέβητα έχει αναγνωρισθεί και η αρχή μίας τρίτης επιγραφής, η οποία παρέμεινε ημιτελής και αναφέρει τον επ[...], η οποία είναι δυνατόν να είναι μεταγενέστερη. Ο Κουρουνώτης σημειώνει ότι οι δύο πρώτες επιγραφές είναι χαραγμένες από το ίδιο χέρι ενώ η τρίτη, η οποία έμεινε ημιτελής είτε λόγω σφάλματος του γραφέα είτε λόγω φθοράς του λέβητα, προέρχεται από διαφορετικό χέρι. Το αλφάβητο των επιγραφών είναι βοιωτικό και η λατρεία του Πυθίου Απόλλωνα στην περιοχή είναι βεβαιωμένη. Ο Κουρουνώτης αναφέρει ότι ο Πύθιος Απόλλων λατρευόταν στην Θήβα και εκτιμά ότι προερχόταν από το αντίστοιχο ιερό των Θηβών. Όμως δοθέντος ότι ο χώρος εύρεσης αναφέρεται γενικά η Θήβα αλλά χωρίς ειδικότερο προσδιορισμό ενώ ο Κουρουνώτης προσθέτει ότι προερχόταν από ιδιωτική Συλλογή, δεν θα πρέπει να αποκλεισθεί η πιθανότητα η ανάθεση να είχε γίνει στο ιερό του Πτώου. Στην πιθανότητα αυτή συντείνει και το γεγονός ότι το όνομα Φισφόδιφος απαντάται σε μία επιγραφή από την Αικραιφία, από την οποία το ιερό του Πτώου Απόλλωνα απέχει μόλις δέκα πέντε στάδια κατά τον Πausανία (IX, 23. 6), ένα ιερό το οποίο κατά την αρχαϊκή περίοδο και ειδικά από το μέσο του 6^{ου} αιώνα π.Χ. γνώρισε ιδιαίτερη άνθηση.¹¹⁵² Οι εν λόγω επιγραφές έχουν χρονολογηθεί στο πρώτο τέταρτο του 7^{ου} αιώνα π.Χ.¹¹⁵³

β) Στο τμήμα ενός λέβητα, ο οποίος βρέθηκε στους Δελφούς και χρονολογείται περίπου στο μέσο του 6^{ου} αιώνα π.Χ. σώζεται έμμετρη σε δακτυλικό εξάμετρο επιγραφή, η

¹¹⁵² Για τους λόγους της άνθησης του ιερού του Πτώου Απόλλωνα κατά την διάρκεια του 6^{ου} αιώνα π.Χ. βλ. Schachter 1994, 291 επ.

¹¹⁵³ Κουρουνώτης 1900, 109 επ., Roller 1981, 2, Jeffery 1990, 91 και 94 αρ. 2, Powell 1991, 145-6, Κεφαλίδου 1996, 115, Perry 2014, 56 -57.

οποία είναι γραμμένη σε βοιωτικό αλφάβητο και διάλεκτο, παραπέμπει δε ευθέως σε επιτάφιους αγώνες όπου ο λέβης είχε τεθεί ως έπαθλο. Η επιγραφή SEG 30 : 500 αναφέρει τα εξής : Λαφόσοφος μ' ἐπὶ παιδί ἐφοῖ αἴθλα ἔδοκε Εὐθ[ύ]μοι, ἦτοι ἡ λέξις αἴθλα συνδέει τον λέβητα με αγώνες ἡ δε λέξις ἔδοκε συνηγορεῖ στο ὅτι το αγγεῖο απονεμήθηκε ως έπαθλο.¹¹⁵⁴ Ο Κεραμόπουλος εκτίμησε ὅτι ο Λαόσσος εἶχε ἓνα γιό ονομαζόμενο Ευεργίνο, ὄνομα το οποίο λίγο αργότερα διόρθωσε σε Ευμείνω,¹¹⁵⁵ ο οποίος εἶχε αποβιώσει και προς τιμὴν του προκήρυξε επιτάφιους αγώνες σύμφωνα με την συνήθη πρακτικὴ της Αρχαϊκῆς εποχῆς, αγώνες στους οποίους ο λέβης εἶχε τεθεί ως έπαθλο. Κάτω ἀπὸ την πρώτη αὐτῆ επιγραφή ὑπάρχει και ἄλλη νεότερη της πρώτης, ἡ οποία ατυχῶς εἶναι ιδιαίτερα φθαρμένη και θα αναφερόταν στον νικητὴ και αναθέτη του λέβητα.¹¹⁵⁶ Ο Rolley «διαβάζει» την δεύτερη επιγραφή ως τον ἐπ' ἡυρεκαῖ, την οποία χαρακτηρίζει ως αινιγματικὴ ἀλλὰ θεωρεῖ ὅτι εἶναι αναθηματικὴ.¹¹⁵⁷ Συζήτηση ὑπῆρξε για το πρόσωπο του αναθέσαντος. Ἐχει υποστηριχθεῖ ἡ ἀποψη ὅτι τον λέβητα ἀνέθεσε στο ἱερό του Απόλλωνα ο πατέρας του νικητῆ - ἀθλητῆ, ο οποίος εἶχε ἤδη προαποβιώσει, ὅπως και ἡ Θέτιδα στην Οδύσσεια ἀθλοθετεῖ για τον γιό της Ἀχιλλέα,¹¹⁵⁸ ἐνῶ κατὰ την δεύτερη ἀποψη θεωρεῖται ὅτι ο λέβης εἶχε τεθεί ως έπαθλο στους επιτάφιους αγώνες, τους οποίους διοργάνωσε ο πατέρας για τον ἀποθανόντα γιό του, και ἀνατέθηκε ἀπὸ τον ἴδιο τον νικητὴ. Θεωρῶ την ἀποψη αὐτὴ ως ορθότερη το μεν λόγω της ὑπαρξῆς της δεύτερης και νεότερης επιγραφῆς, ἡ οποία ἐάν πράγματι ἀναφέρεται στον νικητὴ και ἀναθέτη του λέβητα, ὅπως εκτιμᾷ ἡ Jeffery, τότε ἀποσυνδέεται ο ἀθλοθέτης - πατέρας ἀπὸ τον ἀναθέσαντα,¹¹⁵⁹ το δε ἐκ του ὅτι ὅταν ἡ ἀνάθεση συμβαίνει μετὰ τον θάνατο του ἀναθέτη ἀλλὰ για λογαριασμό του, τότε ἀναφέρεται το ὄνομα του θανόντος, ὅπως συνέβη και στο ἀνάθημα του πολέμαρχου Καλλιμάχου στην Ἀκρόπολη της Ἀθῆνας.¹¹⁶⁰

γ) Σε ἓνα λέβητα, ο οποίος βρέθηκε το 1949 στους Δελφούς ἀνατολικά της Λέσχης των Κνιδίων, διαμέτρου 50 εκ. και ὕψους 28 εκ., ο οποίος ἔχει μεν ἀποκατασταθεῖ ἀλλὰ με πολλές ἐλλείψεις, ὑπάρχει χαραγμένη επιγραφή ἡ οποία ἀποκαθίσταται ως εξής : τον ἐπινίκιον ἀέθλ[ον], το κείμενο της οποίας ὑποδεικνύει ὅτι ἦταν έπαθλο σε αγώνες. Η

¹¹⁵⁴ Πρόκειται για το με αριθμό ευρετηρίου ΑΕ 10111 του Μουσείου Δελφών και τώρα στο Μουσείο της Ιστορίας των Ολυμπιακών Αγώνων της Αρχαιότητος. Οι Jeffery 1990, 92 και Rolley 1977, αριθμ. 268 διαβάζουν διαφορετικὰ το ὄνομα του γιου του Λαοσσόου, ἡ μεν Jeffery ως Εὐμ[ε]νοι, ο δε Rolley ως Εὐθ[ύ]μοι.

¹¹⁵⁵ Βλ. Κεραμόπουλος 1909, 440.

¹¹⁵⁶ Κεραμόπουλος 1908, 445 επ., Rolley 1977 αρ. 268, Jeffery 1990, 92 και 94 αρ. 9, Κεφαλίδου 1996, 115.

¹¹⁵⁷ Rolley ὁ. π.

¹¹⁵⁸ Ομήρου, *Ὀδύσσεια*, ω .91.

¹¹⁵⁹ Βλ. Jeffery 1990, 92 και 94 αρ. 9

¹¹⁶⁰ Βλ. Roller 1981, 3 σημ.17.

επιγραφή, χρονολογούμενη στον 7^ο αιώνα π.Χ., έχει χαρακτηριστεί βιοιωτική και ο χώρος εύρεσης σε συνδυασμό με το κείμενο υποδεικνύει ότι θα είχε ανατεθεί στο ιερό.¹¹⁶¹

δ) Σε ένα θραύσμα λέβητα, ο οποίος προέρχεται από την Θήβα, υπάρχει αναθηματική επιγραφή η οποία αναφέρει : Δεμοθέρες *ἱιαρὸν Ἀπόλονος Καρυκεῖο*. Ο Κουρουνιώτης, ο οποίος δημοσίευσε το θραύσμα και την επιγραφή, μαζί με τον ανωτέρω υπό στοιχείο α λέβητα, δεν προσδιορίζει τον χαρακτήρα του αναθήματος ενώ αντίθετα η Jeffery ειτιμά ότι πρόκειται περί επάθλου, το οποίο και χρονολογεί στο τέλος του 7^{ου} αιώνα π.Χ.¹¹⁶²

Γ. Υδρίες

Η υδρία ήταν ένα αγγείο μεταφοράς νερού, με ωσειδές σχήμα και στρογγυλό στόμιο, διέθετε δε τρεις λαβές, δύο για την ανύψωση του αγγείου και μία κάθετη λαβή για την μεταφορά και την εκροή του νερού.¹¹⁶³ Στην μεταλλική εκδοχή της η υδρία χρησιμοποιείτο στην μεν ιδιωτική σφαίρα ως πολυτελές αγγείο συμποσίου, ως χώρος φύλαξης πολυτίμων αντικειμένων στην δε δημόσια σε θρησκευτικές πομπές, ως έπαθλο σε αγώνες και ως ανάθημα σε ιερά. Οι περισσότερες από τις χάλκινες υδρίες, οι οποίες διατηρήθηκαν μέχρι τις ημέρες μας προέρχονται κυρίως από τάφους, καθόσον χρησιμοποιήθηκαν και ως τεφροδόχα αγγεία, ενώ ελάχιστες προέρχονται από ιερά.

Υδρίες ως έπαθλα

Η υδρία ως έπαθλο αγώνων περιλαμβάνεται στην με αριθμό επιγραφή IG Π² 2311 όπου αναφέρεται ότι στην λαμπαδηδρομία των Παναθηναίων το έπαθλο για την νικήτρια φυλή αποτελείτο από ένα ταύρο, τριάντα δραχμές και μία υδρία.¹¹⁶⁴ Η επιγραφή αυτή χρονολογείται περί το 380 π.Χ.¹¹⁶⁵ και το πολλαπλό έπαθλο δικαιολογείται από το ότι αγώνισμα της λαμπαδηδρομίας ήταν ομαδικό και διεξαγόταν κατά φυλές. Η εμφάνιση της υδρίας ως επάθλου στο αγώνισμα της λαμπαδηδρομίας απεικονίζεται με σαφήνεια σε ένα κωδωνόσχημο κρατήρα από την Γέλα,¹¹⁶⁶ όπου ο νικητής λαμπαδηδρόμος τρέχει προς τα δεξιά και τερματίζει στον βωμό εμπρός από τον οποίο βρίσκεται τοποθετημένο το έπαθλο, μία υδρία. Ο εν λόγω κρατήρας είναι κοντά στην τεχνοτροπία του ζ. του Πηλέα και

¹¹⁶¹ Βλ. Rolley 1977, 27 αρ. 267.

¹¹⁶² Για το εν λόγω θραύσμα βλ. Κεραμόπουλος 1900, 107 -108, και Jeffery 1990, 91-92, 94 αρ. 5.

¹¹⁶³ Η υδρία διακρίνεται σε δύο τύπους στην υδρία με λαιμό, ο οποίος είναι διακριτός και η τρίτη κάθετη λαβή αρχίζει από τον ώμο του αγγείου και καταλήγει στο χείλος και στην υδρία – κάλλιπα όπου ο λαιμός του αγγείου δεν είναι αυτοτελής αλλά ενσωματώνεται στο ενιαίο σχήμα και η κάθετη τρίτη λαβή είναι μικρότερη περιοριζόμενη στον ώμο του αγγείου, χωρίς όμως να φθάνει μέχρι το χείλος. Ο δεύτερος αυτός τύπος είναι μεταγενέστερος του πρώτου και εμφανίζεται προς το τέλος του 6^{ου} αιώνα π.Χ. με την εμφάνιση της ερυθρόμορφης τεχνικής.

¹¹⁶⁴ IG Π² 2311, στ. 76-77, φυλή: νικώση βοῦς / ΔΔΔ λαμπαδηφόρῳ νικῶντι ὑδ[ρία].

¹¹⁶⁵ Βλ. Βαλαβάνης 1991, 3.

¹¹⁶⁶ Σήμερα στο Harvard, University Art Museum, αρ. 1960.344.

χρονολογείται περί το 430-420 π.Χ.¹¹⁶⁷ Η χρήση της υδρίας ως επάθλου πιστοποιείται από μία άλλη παράσταση της αττικής αγγειογραφίας, όπου σε ένα αμφορέα τύπου Nola απεικονίζεται μία ιπτάμενη Νίκη να κρατεί μία υδρία προκειμένου να την απονεμίει ως έπαθλο στον νικητή λαμπαδηδρομίας, ο οποίος βρίσκεται στην άλλη όψη του αμφορέα και τείνει το χέρι του για να παραλάβει το έπαθλο.¹¹⁶⁸ Ο αμφορέας αυτός αποδίδεται στον ζ. του Βερολίνου, προέρχεται από τον Αιράγαντα, χρονολογείται δε περί το 480-470 π.Χ.¹¹⁶⁹ Επίσης σε μία ερυθρόμορφη κάλπη του ζ. της Ωρειθυίας, χρονολογούμενη περί το 480 π.Χ. απεικονίζεται μία ιπτάμενη προς τα δεξιά Νίκη να κρατεί μία υδρία προκειμένου να την απονεμίει στον νικητή.¹¹⁷⁰ Η αναφορά της υδρίας στην με αριθμό IG II² 2311 επιγραφή και η απεικόνισή της ως επάθλου σε αγώνες λαμπαδηδρομίας δεν θα πρέπει να εκληφθεί ότι ήταν έπαθλο μόνο στο συγκεκριμένο αγώνισμα,¹¹⁷¹ γεγονός το οποίο επιβεβαιώνεται από τις σωζόμενες χάλκινες ενεπιγραφές υδριών, οι οποίες είχαν απονεμηθεί ως έπαθλα σε αγώνες προς τιμήν των Διοσκούρων, προς τιμήν της Ήρας αλλά και σε αγώνες οι οποίοι έγιναν προς τιμήν διαφόρων ηρώων, όπως του Πρωτεσιλάου, και άλλων προσώπων, όπως στην Λάμφακο προς τιμήν του Λεοφάντους, αλλά και ομάδων προσώπων, όπως των πεσόντων στον πόλεμο υπέρ της πατρίδος.¹¹⁷²

Έχουν διασωθεί δέκα οκτώ (18) ενεπιγραφές χάλκινες υδριών,¹¹⁷³ οι οποίες χρονικά εντάσσονται κυρίως στον 5^ο αιώνα π.Χ., οι επιγραφές των οποίων παραπέμπουν σε αγωνιστικό πλαίσιο όπου οι υδρίες είχαν απονεμηθεί ως έπαθλα, πλην όμως μόνο για μία εξ αυτών υπάρχουν ενδείξεις ότι είχε ανατεθεί σε ιερό και είχε καταστεί αθλητικό ανάθημα. Από τις υπόλοιπες υδρίες, τέσσερις (4) προέρχονται από ταφές, μία από κατάσχεση, ενώ οι υπόλοιπες στερούνται αρχαιολογικού πλαισίου και έχουν διασπαρεί σε διάφορα Μουσεία και ιδιωτικές Συλλογές. Με τα δεδομένα αυτά θα αναφερθώ μόνο στην υδρία, η οποία εμφανίζει ενδείξεις ότι υπήρξε αθλητικό ανάθημα, ενώ οι υπόλοιπες υδρίες, θα παρατεθούν στο Παράρτημα Ε.

¹¹⁶⁷ Κεφαλίδου 1996, 218.

¹¹⁶⁸ Κεφαλίδου 1996, 102-3.

¹¹⁶⁹ Σήμερα στην Οξφόρδη, Ashmolean Museum, αρ. 1930.36.

¹¹⁷⁰ Σήμερα στην Βαρσοβία, National Museum, Συλλογή Goluchow αρ. 142288 MNW

¹¹⁷¹ Κεφαλίδου 1996, 50.

¹¹⁷² Είναι αξιοσημείωτο ότι η Simon (1983, 64) πιθανολογεί ότι οι απεικονιζόμενοι στην βόρεια ζωφόρο του Παρθενώνα τέσσερις υδριαφόροι, ήταν οι νικητές της ετήσιας λαμπαδηδρομίας, η οποία θα είχε ήδη διεξαχθεί την προηγούμενη νύκτα πριν από την πομπή.

¹¹⁷³ Στον αριθμό αυτό δεν συναριθμούνται οι πέντε (5) χάλκινες υδρίες, τις οποίες περιλαμβάνει η Sowder στην διατριβή της με αριθμούς καταλόγου 16.56, 17.70, 17.78, 17.72 και 16.58, οι οποίες βρίσκονται σε ιδιωτικές συλλογές και δεν έχουν τεθεί υπό την κρίση της επιστημονικής κοινότητας.

Στο χείλος μιάς χάλκινης υδρίας, η οποία προέρχεται από τάφο της Σινώπης, σήμερα στο Μουσείο της Άγκυρας,¹¹⁷⁴ υπάρχει η επιγραφή SEG 30 : 1456, πάρ *h*έρας Ἀργείας ἐμί τῶν *h*αφέθλων. Η επιγραφή αυτή χαράχθηκε γύρω στο 460 π.Χ. προφανώς από τους αγωνοθέτες για να απονεμηθεί στον νικητή κάποιου αγωνίσματος.¹¹⁷⁵ Στην υδρία αυτή υπάρχει και δεύτερη μεταγενέστερη της πρώτης επιγραφή, η ανάγνωση της οποίας κατά τον Κριτζά έχει ως εξής : ἐκ Φενεῶν ἄεθλα πάρ Δ[ι]οσκόρων. Ο εν λόγω μελετητής θεωρεί ότι οι διοργανωτές των αγώνων προς τιμήν των Διοσκούρων στον Φενεό αθλοθέτησαν ένα παλαιό ανάθημα, το οποίο θα είχε ανατεθεί στο ιερό από τον πρώτο κάτοχο και νικητή στους αγώνες της Ἡρας, το οποίο και απονεμήθηκε στον νικητή από την μακρινή Σινώπη, και εύλογα πιθανολογεί ότι ο ίδιος αθλητής - νικητής θα θέλησε να χρησιμοποιηθεί η υδρία αυτή, απόδειξη της νεανικής του αλκής, ως τερροδόχο αγγείο. Πρόκειται για μία σπάνια περίπτωση επαναχρησιμοποίησης ενός αγγείου επάθλου σε μεταγενέστερο χρόνο ως επάθλου.¹¹⁷⁶ Αντίθετα η Sowder εκτιμά ότι η δεύτερη επιγραφή δεν αναφέρεται σε αγώνες οι οποίοι έγιναν στον Φενεό της Αρκαδίας αλλά σε αγώνες οι οποίοι διεξήχθησαν στην Φώκαια, οπότε και διαβάζει ἐκ Φ[ωκέ]ων ἄεθλα πάρ Δ[ι]οσκόρων.¹¹⁷⁷ Η άποψη της Sowder στηρίζεται στην ύπαρξη σε ιδιωτική συλλογή στην Ατλάντα των Η.Π.Α. μίας ενεπίγραφης υδρίας, η οποία χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 5^{ου} αιώνα π.Χ. και φέρει επιγραφή, η οποία αναφέρει : ἐκ Φοκῆων ἄεθλα πάρ Δ[ι]οσκόρων,¹¹⁷⁸ ήτοι σχεδόν όμοια με την αντίστοιχη της υδρίας του Μουσείου της Άγκυρας. Θεωρώ ως πιθανότερη την άποψη του Κριτζά, την οποία υιοθετεί και ο Amandry,¹¹⁷⁹ διότι παρέχει επαρκή αιτιολόγηση στο ζήτημα της απονομής ως επάθλου του ίδιου αντικειμένου δύο φορές. Αντίθετα η πρόταση της Sowder δεν εξηγεί τον λόγο για τον οποίο η Φώκαια αναγκάζεται να επαναχρησιμοποιήσει και να απονείμει ως επάθλο ένα μεταλλικό αγγείο, το οποίο ήδη είναι επιγεγραμμένο, σε αγώνες τους οποίους η ίδια η πόλη της Φώκαιας διοργάνωνε και απένειμε αντίστοιχα έπαθλα, μία πρακτική η οποία ενώ θα ήταν ανεκτή για μία μικρή αρκαδική πόλη, όπως ο Φενεός, αντίθετα δεν θα ήταν δικαιολογημένη για την διοργανώτρια Φώκαια.

¹¹⁷⁴ Αρχαιολογικό Μουσείο Άγκυρας αριθμός εισαγωγής 11047. Βλ. Diehl 1964, 216, B 77.

¹¹⁷⁵ Βλ. Κριτζάς 1989, 162.

¹¹⁷⁶ Βλ. Κριτζάς, 1989, 161- 166. Για μία άλλη περίπτωση μεταγενέστερης επαναχρησιμοποίησης αγγείου – επάθλου βλ. ανωτέρω κεφάλαιο Λέβητες υπό στοιχείο β.

¹¹⁷⁷ Sowder 2009, 362 και αρ. κατ. 14.8.

¹¹⁷⁸ Βλ. Sowder 2009, 361 και αρ. κατ. 16.11.

¹¹⁷⁹ Amandry 2002, 31.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΣΤ

Χάλκινα Ειδώλια Αθλητών στα Ιερά

I. Το έθιμο της ανίδρωσης ανδριάντων στα Ιερά.

Πριν γίνει αναφορά στα ειδικότερα ζητήματα, τα οποία συνδέονται με τα χάλκινα ειδώλια, τα οποία σχετίζονται με αθλητική δραστηριότητα και ως εκ τούτου είναι δυνατόν να θεωρηθούν ως αθλητικά αναθήματα, είναι αναγκαίο να προσδιορισθεί ο χρόνος κατά τον οποίο εμφανίσθηκε το έθιμο ανίδρωσης ανδριάντων στα ιερά εκ μέρους των αθλητών. Οι προς τούτο διαθέσιμες πηγές είναι η αρχαία γραμματεία, οι επιγραφές αλλά και τα αρχαιολογικά ευρήματα.

α) Ο Πausanίας μας πληροφορεί ότι οι πρώτοι ανδριάντες αθλητών, οι οποίοι ανατέθηκαν στην Ολυμπία ήταν του Αιγινήτη Πραξιδάμα και του Οπούντιου Ρηξίβιου, νικητών κατά την 59^η Ολυμπιάδα, ήτοι το 544 π.Χ. στην πυγμαχία και στην 61^η ήτοι το 536 π.Χ. στο παγκράτιο αντίστοιχα, προσθέτοντας μάλιστα ότι οι ανδριάντες ήσαν ξύλινοι, του μεν Πραξιδάμα από ξύλο κυπαρισσιού, του δε Ρηξίβιου από ξύλο συκιάς.¹¹⁸⁰ Όμως ήδη ο Πausanίας σε προηγούμενο κεφάλαιο, είχε αναφέρει την ύπαρξη ανδριάντα του Ευτελίδα, νικητή το 628 π.Χ., την οποία χαρακτήρισε σαν αρχαία γράφοντας «ἔστι δὲ ἡ τε εἰκὼν ἀρχαία τοῦ Εὐτελίδα, καὶ τὰ ἐπὶ τῷ βᾶθρῳ γράμματα ἀμυδρὰ ὑπὸ τοῦ χρόνου».¹¹⁸¹ **β)** Όμως είναι σφόδρα πιθανό ότι ήδη τουλάχιστον από το τέλος του 7^{ου} αιώνα ή την αρχή του 6^{ου} αιώνα π.Χ. να είχε ανιδρωθεί στο ιερό της Αθηνάς στο Timprone Motta πλησίον της Francavilla Marittima, στην περιοχή της Σύβαρης, ένα άγαλμα του Ολυμπιονίκη Κλεομρότου. Το γεγονός ότι η ανίδρωση αυτή έγινε σε ένα ιερό της Μεγάλης Ελλάδας στηρίζει την εύλογη υπόθεση ότι θα είχε ήδη υπάρξει προηγούμενη ανάλογη ανίδρωση και στην κυρίως Ελλάδα, ενώ ο χαρακτήρας του αγάλματος ως αναθήματος είναι αναμφισβήτητος λόγω της ύπαρξης του ρήματος **ἀνέθεκε** στην επιγραφή. Στο παραπάνω ιερό βρέθηκε χάλκινη ενεπίγραφη πινακίδα, η οποία θεωρείται ως η πρωϊμότερη επιγραφή, η οποία μας παραδίδει το όνομα ενός ολυμπιονίκη προσδιορίζουσα συγχρόνως ένα

¹¹⁸⁰ Πausanίας VI. 18.7. Εάν οι ανδριάντες αυτοί είχαν ανιδρωθεί από την εποχή της νίκης των αθλητών, ήτοι το 544 π.Χ. και το 536 π.Χ. αντίστοιχα, θα είχαν παραμείνει στο ύπαιθρο για χρονικό διάστημα άνωτερο των 700 ετών από την επίσκεψη του Πausanία στο ιερό, συναγομένου είτε ότι οι ανδριάντες ανιδρώθηκαν πολύ αργότερα της εποχής της νίκης των αθλητών, γεγονός σύνηθες, είτε ότι οι παλαιοί ανδριάντες είχαν αντικατασταθεί από νεώτερους. Αξιοσημείωτη είναι η παρατήρηση της Ridgway (1977, 48) ότι δεν αποκλείεται η επιλογή του υλικού κατασκευής αυτών των ξύλινων ανδριάντων να έγινε επειδή επέτρεπε στον γλύπτη να επιτύχει «more active poses».

¹¹⁸¹ Πausanίας VI. 15.8. Στην εν λόγω αναφορά δεν περιλαμβάνεται το υλικό κατασκευής της. Ο Παπαχατζής (1979, 357) επισημαίνει ότι ο χρόνος ανίδρωσης του ανδριάντα του Ευτελίδα παραμένει άγνωστος δοθέντος ότι κατά τον χρόνο της νίκης του δεν στήνονταν ανδριάντες.

αθλητικό ανάθημα.¹¹⁸² Η επιγραφή, *IGASMG IV 2*, η οποία είναι εν μέρει έμμετρος, έχει χρονολογηθεί από τον ύστερο 7^ο αι. έως τον πρώιμο 6^ο αι. π.Χ.¹¹⁸³ με *terminus ante quem* την καταστροφή της Σύβαρης,¹¹⁸⁴ αναφέρει δε Δο. · Κλεόμροτος ὁ Δεξιλάφο · ἀνέθει' Ὀλυμπίαι νικάσας **ρίσο(μ) μᾶκός τε πάχος τε τάθῆναι ἀφέθλον** εὐξάμενος δεκάταν. Τα ερμηνευτικά προβλήματα της επιγραφής εντοπίζονται το μεν ως προς την έννοια της συντομογραφίας Δο., η οποία ευρίσκεται στην αρχή της επιγραφής, το δε ως προς την φράση του τετάρτου στίχου, «**ρίσο(μ) μᾶκός τε πάχος τε**»,¹¹⁸⁵ ενώ αν και δεν αναφέρεται το είδος της ανάθεσης υπάρχει συμφωνία των ερευνητών ότι το ανάθημα ήταν άγαλμα και μάλιστα στον τότε επικρατούντα τύπο του κούρου.¹¹⁸⁶ γ) Οι πηγές και τα αρχαιολογικά ευρήματα συνηγορούν στο ότι από τα μέσα του 6^{ου} αιώνα π.Χ. το έθιμο ανιδρωσης ανδριάντων νικητών στα ιερά, εκεί όπου ο αθλητής νίκησε ή στα ιερά της πόλης καταγωγής του, κατέστη ο κανόνας, και δη : Ο Παυσανίας μας πληροφορεί (VIII. 40. 1-3) ότι στην αγορά της Αρκαδικής πόλης Φιγαλείας είδε ανιδρωμένο λίθινο ανδριάντα του παγκρατιαστή Αρραχίωνα, νικητή σε τρεις συνεχείς Ολυμπιάδες, ήτοι το 572, το 568 και το 564 π.Χ., ο οποίος διέθετε αρχαϊκά χαρακτηριστικά μεταξύ άλλων στην στάση των ποδιών του, τα οποία δεν ήσαν διστάμενα και στα χέρια, τα οποία έπεφταν κάθετα στα πλευρά μέχρι τους μηρούς, ήτοι η περιγραφή αυτή αντιστοιχούσε στον τύπο του κούρου, επισημαίνοντας μάλιστα την ύπαρξη εξίτηλης επιγραφής επί του ανδριάντα. Το 1890 βρέθηκε στην Φιγάλεια λίθινος κούρος, τα χαρακτηριστικά του οποίου ανταποκρίνονται στην περιγραφή του

¹¹⁸² Hornblower 2007, 332. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι από τον Κεραμεικό της Αθήνας προέρχεται μία ανεπίγραφη βάση ενός επιτύμβιου μνημείου, (Μουσείο Κεραμεικού I 332) χρονολογούμενη το τρίτο τέταρτο του 6^{ου} αιώνα π.Χ., το οποίο ανιδρώθηκε στην μνήμη ενός ολυμπιονίκη από τους γονείς του, ατυχώς όμως η ταυτοποίησή του παραμένει αβέβαιη καθόσον από το όνομα σώζεται μόνο η κατάληξη – κλες, και με βάση αυτή έχει υποστηριχθεί η πιθανότητα το επιτύμβιο μνημείο να αφορά τον Μεγακλή II. Βλ. Παπακωνσταντίνου 2014, 113.

¹¹⁸³ Guarducci 1967, 110, no. 3 εικ. 14.

¹¹⁸⁴ Η καταστροφή της Σύβαρης επήλθε το 510 π.Χ. βλ. Greco 2001, 58.

¹¹⁸⁵ Τα γράμματα Δο. έχουν θεωρηθεί ως συντομογραφία είτε του ὄρου δῶμα είτε του ὄρου δῶρον είτε ως προσδιοριστικό μιας φρατρίας ή άλλης συγγενικής ομάδας, ενώ η φράση **ρίσο(μ) μᾶκός τε πάχος τε** έχει θεωρηθεί είτε ότι αναφέρεται στους αντιπάλους του, τους οποίους επιθυμεί να προσδιορίσει ως ισότιμους στην σωματοδομή, δοθέντος ότι δεν υπήρχε διάκριση μεταξύ των αγωνιζομένων με κριτήριο το βάρος αλλά μόνο με βάση την ηλικία, είτε ότι αναφέρεται στο μέγεθος του ανατεθέντος αναθήματος, το οποίο προσδιορίζει ως φυσικού μεγέθους. Ο Lo Porto (1967, 83) αναφερόμενος στην παράσταση πυγμαχίας ενός Παναθηναϊκού αμφορέα από τάφο του Τάραντα, εκτιμά ότι η έννοια του βάρους των αθλητών είχε αντικατασταθεί από τις έννοιες «*statura*» και «*corporatura*», βασιζόμενος στην φράση αυτή της επιγραφής. Ο Moretti (1992, 123) θεωρεί ότι η παραπάνω φράση αναφέρεται στην σωματοδομή των αντιπάλων του και συνάγει εξ αυτού ότι το αγώνισμα στο οποίο ο Κλεόμροτος ανακηρύχθηκε νικητής ήταν η πάλη, η πυγμαχία ή το παγκράτιο. Η Kurke (1993, 141) εκτιμά ότι η ανωτέρω φράση αναφέρεται στο μέγεθος του ανατεθέντος ανδριάντος, το μέγεθος του οποίου ήταν αντίστοιχο του αναθέτη. Για τα ερμηνευτικά προβλήματα και τις διατυπωθείσες απόψεις βλ. Carratelli 1965, 17-21 και 209-214, Hornblower 2007, 331-338.

¹¹⁸⁶ Στο συμπέρασμα ότι η ανάθεση είχε την μορφή αγάλματος καταλήγουν οι Ebert 1972, 251 επ., πιν. 14 εικ. 32, Kurke 1993, 141, Mann 2001, 72 σημ. 199, Σταμπολίδης 2004, 30, Walter - Karydi 2006, 139 και Hornblower 2007, 335.

Παυσανία, και εύλογα ο κούρος αυτός,¹¹⁸⁷ θεωρήθηκε τότε ότι απεικονίζει τον Αρραχίωνα. Η έρευνα πλέον δεν αποδέχεται την ταύτιση αυτή το μεν διότι τα επί του στήθους του αγάλματος διακρινόμενα γράμματα, εάν δεν αποτελούν νεώτερη προσθήκη,¹¹⁸⁸ έχουν χρονολογηθεί από την μορφή τους μεταξύ των ετών 350-320 π.Χ.¹¹⁸⁹ το δε και κυρίως διότι έχει υποθεθεί βάσιμα ότι ο ανδριάντας αυτός δεν ακολουθεί τον τύπο του κούρου διότι τουλάχιστον το ένα εκ των χειρών του, το δεξιό, ήταν λυγισμένο εμπρός από τον κορμό, αλλά ένα αγαλματικό τύπο του Απόλλωνα,¹¹⁹⁰ και ως εκ τούτου αποσυνδέεται από νικητήριο ανδριάντα.¹¹⁹¹

Στην περίοδο αυτή από τα μέσα και κυρίως από τρίτο τέταρτο του 6^{ου} αιώνα π.Χ. πληθαίνουν τα αγάλματα φυσικού μεγέθους, μερικά των οποίων θα ήταν δυνατόν να αποδοθούν σε αθλητές,¹¹⁹² ενώ κατά την ίδια περίοδο υπάρχουν αρκετά χάλκινα ειδώλια αθλητών, τα οποία μετά βεβαιότητας αποτελούν αθλητικά αναθήματα. Ειδικότερα υπάρχουν μαρμάρινα αγάλματα στον τύπο του κούρου, τα οποία θα ήταν δυνατόν να θεωρηθούν ότι αποτελούν αθλητικά αναθήματα, όπως ο με αριθμό 665 Κούρος από την Ακρόπολη της Αθήνας, χρονολογούμενος περί το 540 π.Χ., ο οποίος έχει συσχετισθεί με την με αριθμό 596 ενεπίγραφη βάση, η οποία αναφέρει [Κ]έτιος α[νέθεκεν].¹¹⁹³ Πέραν αυτού υπάρχουν ένδεκα μαρμάρινοι κούροι από την Ακρόπολη της Αθήνας¹¹⁹⁴ και δεν είναι δυνατόν να αποκλεισθεί η πιθανότητα να υπάρχουν μεταξύ αυτών και αθλητές, δοθέντος ότι ο τύπος του κούρου χρησιμοποιήθηκε και για την απεικόνιση θνητών όπως νέων σε επιτάφια σήματα, αλλά και νικητών αθλητών.¹¹⁹⁵ Από την ίδια χρονική περίοδο σώζονται χάλκινα αγαλμάτια είτε στον τύπο του κούρου είτε αθλητών σε δράση, τα οποία είναι δυνατόν να θεωρηθούν μετά βεβαιότητας σαν αθλητικά αναθήματα. Χαρακτηριστικά αναφέρεται αγαλμάτιο γυμνού νέου, ο οποίος φέρει ταινία στην κεφαλή, η οποία και

¹¹⁸⁷ Σήμερα στο Μουσείο της Ιστορίας των Ολυμπιακών Αγώνων της Αρχαιότητας, Λ 257.

¹¹⁸⁸ Ο Hyde (1914, 159) αν και θεώρησε ότι το γλυπτό αυτό αποτελούσε το αρχαιότερο νικητήριο άγαλμα ολυμπιονίκη, παρά ταύτα επισημαίνει ότι τα επί του κορμού αναγνωρισθέντα γράμματα αποτελούσαν ένα συνδυασμό μη ελληνικό, χωρίς να αποκλείει ότι χαραχθήκαν στην σύγχρονη εποχή, δεν παραλείπει να τονίσει την δήλωση του Παυσανία ότι κατά την εποχή του η επιγραφή ήταν δυσανάγνωστη.

¹¹⁸⁹ Βλ. Παπαχατζής 1980, 356.

¹¹⁹⁰ Sinn 1989, 67.

¹¹⁹¹ Παλαιότερα ο Hyde (1921, 327) εκτιμούσε ότι ο ανδριάντας αυτός αποτελούσε το αρχαιότερο νικητήριο άγαλμα ολυμπιονίκη. Ο Rausa (1994, 69) αν και δεν αναφέρεται ευθέως στο θέμα αυτό, εάν δηλ. το άγαλμα της Φιγάλειας απεικονίζει τον Αρραχίωνα, παρά ταύτα όμως τον συναριθμεί στον κατάλογο των αγαλμάτων των νικητών, τον οποίο παραθέτει, συναγομένου εμμέσως εξ αυτού ότι τον θεωρεί (ς) ως άγαλμα νικητή.

¹¹⁹² Βλ. Valavanis (2009, 301), ο οποίος εκτιμά ότι ήδη από το τρίτο τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ. τα πρώτα αγάλματα θνητών τα οποία ανιδρύθηκαν στην Ολυμπία ήσαν τα αγάλματα νικητών, ένα προνόμιο το οποίο μέχρι τότε ανήκε αποκλειστικά στους θεούς.

¹¹⁹³ Βλ. Raubitschek 1949 αρ. 73 και Walter - Karydi 2006, 139.

¹¹⁹⁴ Βλ. Keesling 2003, 181

¹¹⁹⁵ Richter 1960, 2. Ο Gardiner 1930, 55, αναφερόμενος στον τύπο των κούρων γράφει χαρακτηριστικά ότι «Whether they represent a god or a man, there is no doubt of their athletic character».

προσδιορίζει την ιδιότητα του ως νικητή - αθλητή, από το ιερό της Ισθμίας χρονολογούμενο στο δεύτερο τέταρτο του 6^{ου} αιώνα π.Χ., το οποίο αποτελεί ένα έξοχο παράδειγμα αθλητικού αναθήματος και μάλιστα σε Πανελλήνιο Ιερό.¹¹⁹⁶ Προς το τέλος του 6^{ου} αιώνα π.Χ. τοποθετείται ένα ενεπιγραφο χάλκινο αγαλμάτιο αθλητή στον τύπο του κούρου από την Ολυμπία, στην αναθηματική επιγραφή SEG 39 : 400 του οποίου αναφέρεται *ἡομιλεύς τῶι Διὶ Ὀλυμπίοι ἀνέθηκ(ε)*.¹¹⁹⁷

Κατόπιν των ανωτέρω συνάγεται ότι το έθιμο ανίδρωσης ανδριάντων στα ιερά εκ μέρους των νικητών αθλητών προσδιορίζεται χρονικά τουλάχιστον από την αρχή του 6^{ου} αιώνα π.Χ. λαμβάνοντας υπόψη το ανάθημα του Κλεομρότου,¹¹⁹⁸ ενώ από τα μέσα του ίδιου αιώνα η συνήθεια αυτή γενικεύεται, συμπέρασμα το οποίο στηρίζεται όχι μόνο στην αρχαία γραμματεία αλλά και στα παραπάνω αναφερθέντα αρχαιολογικά ευρήματα.

II. Αιτία ανάθεσης των χάλκινων αγαλματιδίων.

Πολλοί μελετητές αναφερόμενοι στα μικρά χάλκινα ειδώλια αθλητών στα ιερά ερμηνεύουν την παρουσία τους είτε ως ανάθεση αντί φυσικού μεγέθους ανδριάντων είτε σαν ανάθεση στα τοπικά ιερά της ιδιαίτερης πατρίδας τους πέραν της σε φυσικό μέγεθος αντίστοιχης στα μεγάλα ιερά, ερμηνείες όμως για τις οποίες δεν παρέχουν κάποια ειδική αιτιολόγηση.¹¹⁹⁹ Αντίθετα ο Hyde θεωρεί ότι η βασική αιτία ανάθεσης των χάλκινων αγαλματιδίων ήταν η πραγματική αδυναμία των νικητών να ανταποκριθούν στην μεγάλη δαπάνη κατασκευής ενός ανδριάντα φυσικού μεγέθους, δαπάνη, την οποία χαρακτηρίζει ως «considerable».¹²⁰⁰ Πρόσφατα ο Sinn εξέφρασε την άποψη, στηριζόμενος και στους τελευταίους στίχους του V Πυθιόνικου, ότι τα μικρά χάλκινα ειδώλια αθλητών ανατίθεντο στα ιερά σαν ένα είδος προσευχής ενόψει των επικείμενων αγώνων.¹²⁰¹ Στην προσπάθεια διερεύνησης του θέματος αυτού θα πρέπει να αναφερθούμε συνοπτικά αφενός μεν στο

¹¹⁹⁶ Πρόκειται για το με αριθμό IM 2360 και IM 231 αγαλμάτιο του Αρχαιολογικού Μουσείου Ισθμίας, ύψους 7,8 εκ. το οποίο η Βοκοτοπούλου (1997, 27) χρονολογεί στο δεύτερο τέταρτο του 6^{ου} αιώνα π.Χ. ενώ η Raubitschek (1998, 7) παρέχει μία γενική χρονολόγηση στον 6^ο αι. π. Χ. (αριθμ. κατ. XA 18)

¹¹⁹⁷ Πρόκειται για εύρημα του έτους 1986, ήτοι το με αριθμό B 11555 χάλκινο αγαλμάτιο του Αρχαιολογικού Μουσείου Ολυμπίας. Sinn 1989, 65-70, Thomas 1992, 25 εικ. 12. (αριθμ. κατ. XA 19)

¹¹⁹⁸ Ο Smith (2007, 84) προσδιορίζει την έναρξη του έθιμου της ανίδρωσης ανδριάντων για τους νικητές των αγώνων περί το 600 π.Χ.

¹¹⁹⁹ Η Σπετσιέρη - Χωρέμη (1985, 173-179) αναφερόμενη στο χάλκινο κεφαλάκι αθλητή από την Ακρόπολη εκφράζει την άποψη ότι τα μικρά χάλκινα ήταν «ιαμιά φορά» αντίγραφα των ανιδρωθέντων στο ιερό των αγώνων ανδριάντων φυσικού μεγέθους, τα οποία ανατίθεντο στα ιερά του τόπου καταγωγής τους, ενώ ο Smith (2007, 105) αναφέρει χαρακτηριστικά ότι τα μικρά χάλκινα ανιδρύνονταν στα ιερά σαν αναθήματα «instead of or in addition to a full statue».

¹²⁰⁰ Hyde 1921, 27.

¹²⁰¹ Βλ. Sinn 1989, 65-70. Ο V Πυθιόνικος είναι αφιερωμένος στον βασιλιά της Κυρήνης Αρχεσίλαο, νικητή στα Πύθια του 462 π.Χ. στο αγώνισμα της αρματοδρομίας, και στους τελευταίους στίχους με αριθ. 123 – 126, ο ποιητής εκφράζει την ευχή να επιτύχει νίκη και στην Ολυμπία με τους εξής στίχους : Διός τοι νόος μέγας κυβερνώ / δαίμων' ανδρών φίλων/ εύχομαι νιν Ὀλυμπία / τοῦτο δόμεν γέρας ἐπι Βάττου γένει.

δικαίωμα ανίδρωσης ανδριάντα φυσικού μεγέθους στα ιερά αφετέρου δε στην αντίστοιχη αναγκαία δαπάνη.

Σε μία ιδιαίτερα συζητημένη παράγραφο του έργου του, ο Πausanias (V.21.1) προχωρεί σε μία διάκριση μεταξύ των ανδριάντων της Ακρόπολης των Αθηνών, τους οποίους χαρακτηρίζει αναθήματα, και των ανδριάντων αθλητών, οι οποίοι είχαν ανιδρωθεί στην Άλτη, τους οποίους θεωρεί ως μέρος του επάθλου, το οποίο αποδιδόταν στους νικητές αθλητές, ενώ σε μία άλλη εξίσου γνωστή παράγραφο του (VI.1.1) αναφέρει ότι στην Ολυμπία δεν έχουν ανιδρωθεί ανδριάντες όλων όσων είχαν κερδίσει ολυμπιακή νίκη και ότι δεν είχαν τιμηθεί όλοι με ανδριάντες παρά το ότι είχαν λαμπρές επιτυχίες, χωρίς όμως να παρέχει άλλες διασαφήσεις για την επισήμανση του αυτή. Αναφερόμενος στο θέμα αυτό ο Πλίνιος μας παραδίδει (N.H. 34. 16) ότι η ανίδρωση ενός ανδριάντος προϋπέθετε τρεις τουλάχιστον ολυμπιακές νίκες ενώ ο Λουκιανός (*Υπέρ τῶν Εἰκόνων* 11) προσθέτει ότι απαγορευόταν η υπέρβαση του φυσικού μεγέθους κατά την ανίδρωση ενός ανδριάντα. Αυτή η αντίφαση των δηλώσεων Πausanias και Πλινίου αίρεται όπως αναφέρει ο Hyde από το ότι ο Πλίνιος αναφέρεται γενικά στο δικαίωμα το οποίο είχαν οι νικητές ενώ ο Πausanias αναφέρεται στην πρακτική της εποχής του κατά την οποία πολλοί λόγοι περιόριζαν την άσκηση του δικαιώματος όπως ο θάνατος, η φτώχεια και άλλες δυσκολίες του νικητή αθλητή.¹²⁰² Ως προς τον χαρακτήρα των ανδριάντων αυτών αλλά και της σχετικής αναφοράς και διάκρισης του Πausanias έχουν διατυπωθεί στην έρευνα διάφορες απόψεις και ειδικότερα: Αρχικά ο Rouse επεσήμανε ότι πολλές επιγραφές δεν έχουν αναθηματικό χαρακτήρα και ότι το δικαίωμα της ανίδρωσης τους είχε τιμητικό υπόβαθρο ταυτόχρονα όμως τόνισε ότι τα «chariot groups» ήσαν πραγματικά αναθήματα, όπως επίσης και μερικά αθλητικά αγάλματα, των οποίων ο αναθηματικός χαρακτήρας προέκυπτε από την επιγραφή.¹²⁰³ Την ίδια άποψη εξέφρασε και ο Hyde θεωρώντας ότι άλλοι ανδριάντες είχαν αναθηματικό χαρακτήρα ενώ άλλοι όχι,¹²⁰⁴ ενώ αργότερα ο Herrmann απέρριψε την διάκριση του Πausanias, ειλαμβάνοντας όλους τους ανδριάντες ως αναθηματικούς.¹²⁰⁵ Μεταγενέστερα ο Lattimore εξέφρασε την άποψη ότι τουλάχιστον για τα πρώιμα αγάλματα θα πρέπει να δεχθούμε την θέση του Πausanias, ότι δηλαδή ήσαν τιμητικά,¹²⁰⁶ άποψη την οποία ακολουθεί ο Rausa, ο οποίος εκτιμά ότι τα αγάλματα των νικητών της πρώιμης

¹²⁰² Hyde 1921, 27.

¹²⁰³ Rouse 1902, 167 – 8.

¹²⁰⁴ Hyde 1921, 39.

¹²⁰⁵ Herrmann 1972, 114

¹²⁰⁶ Lattimore 1988, 249.

περιόδου δεν ανήκουν στην κατηγορία των «Siegerstatuen» αλλά θα πρέπει να θεωρούνται ως αγάλματα, τα οποία ανιδρύθηκαν προς τιμήν αυτών των σημαντικών προσώπων.¹²⁰⁷

Ως προς το ζήτημα των περιορισμών τους οποίους αναφέρουν ο Πλίνιος¹²⁰⁸ και ο Λουκιανός θα πρέπει αρχικά να παρατηρήσουμε ότι είναι ιδιαίτερα αμφίβολο εάν αυτοί οι περιορισμοί ίσχυαν κατά την αρχαϊκή και κλασική περίοδο, και παρά το ότι άλλοι μελετητές θεωρούν ότι η αναφορά του Πλίνιου ήταν καθαρά ανεκδοτολογική, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η διεύθυνση του ιερού και με σκοπό τον περιορισμό ενός ανεξέλεγκτου ανταγωνισμού μεταξύ των αναθετών και των πόλεων καταγωγής τους, θα ασκούσε κάποιο είδος ελέγχου ως προς την χωροθέτηση των αγαλμάτων αλλά και το μέγεθός τους.¹²⁰⁹ Ανεξαρτήτως όμως των ανωτέρω ο νικητής - αθλητής είναι βέβαιο ότι είχε το δικαίωμα ανίδρυσης ανδριάντος, ένα δικαίωμα η ενάσκηση του οποίου εναπόκειται στην διακριτική ευχέρεια του νικητή και των φυσικών διαδόχων του, οι οποίοι δικαιούνταν να ανιδρύσουν τον ανδριάντα σε περίπτωση θανάτου ή οικονομικής αδυναμίας του.¹²¹⁰ Θα πρέπει να επισημανθεί ότι ενίοτε και η πόλη καταγωγής του νικητή ανελάμβανε την ανίδρυση του νικητήριου ανδριάντα¹²¹¹ η ενέργεια δε αυτή διέθετε ένα πολυσήμαντο υπόβαθρο, το μεν

¹²⁰⁷ Rausa 1994, 77.

¹²⁰⁸ Η αναφορά του Πλίνιου, και αληθής υποτιθέμενη, δεν θα ήταν δυνατόν να ίσχυσε καθ' όλη την υπερχλιετή ιστορική διαδρομή του ιερού της Ολυμπίας, δοθέντος ότι από τους γνωστούς νικητές των Ολυμπιακών Αγώνων μόνο 21 αθλητές είχαν επιτύχει τουλάχιστον τρεις νίκες, μη συμπεριλαμβανομένων των σαλπικτών και των κηρύκων, ενώ οι αναφερόμενοι ανδριάντες είναι πολλαπλάσιοι. Βλ. για τον αριθμό των νικητών και των ανδριάντων κατωτέρω σημ. 1228.

¹²⁰⁹ Ο Herrmann (1972, 114) εκτιμά ότι, ανεξαρτήτως της αναφοράς του Πλίνιου, θα πρέπει να θεωρηθεί βέβαιη η ύπαρξη κάποιου είδους ελέγχου εκ μέρους της Ήλιδος, τον οποίο χαρακτηρίζει ως διαπιστωτικό. Η Sourvinou –Inwood (1990, 297) υποστηρίζει ότι οι Ηλείοι ασκούσαν τον έλεγχο του ιερού της Ολυμπίας και προφανώς στην έννοια του ελέγχου περιλαμβάνονταν και η χωροθέτηση των αναθημάτων και την θέση αυτή υιοθετεί και ο Scott 2010, 33. Επίσης το κείμενο του Πausanias μας παρέχει σοβαρές ενδείξεις για την ύπαρξη ελέγχου των αναθημάτων εκ μέρους των Ηλείων και δη στο VI. 13. 9, αναφέρεται ότι οι Ηλείοι επέτρεψαν στον Φειδώλα να αναθέσει άγαλμα της φοράδας του Αύρας ενώ στο VI. 3.6, ότι επέτρεψαν στον παλαιστή Κρατίνο να ανιδρύσει ανδριάντα και για τον προπονητή του.

¹²¹⁰ Βλ. Hyde (1921,30) όπου αναφέρονται περιπτώσεις ανίδρυσης ανδριάντων εκ μέρους συγγενών του νικητή. Στην με αριθμό SEG 39:760 επιγραφή από την Ρόδο, χρονολογούμενη στο β' μισό του 1^{ου} αι. π.Χ., αναφέρεται η εκ μέρους της οικογένειας του νικητή ανίδρυση ανδριάντα, βλ. Κοντορίνη 1989 αρ. 74.

¹²¹¹ Η πρακτική αυτή μας είναι γνωστή, και πέραν των τεσσάρων περιπτώσεων αθλητών, ήτοι του Οιβώτα, του Πουλδάμα, του Γλαύκου και του Χίονος, οι περιπτώσεις των οποίων ήσαν εξαιρετικές και είχαν δεχθεί τιμές ηρώων, βλ. Christesen 2010, 27. Ο Πausanias μας παραδίδει και άλλες περιπτώσεις αθλητών στις οποίες η γενέθλια πόλις ανίδρυσε τον ανδριάντα του νικητή, όπως του Αγήνορος, το άγαλμα του οποίου ανετέθη από το Κοινό των Φωκίων (VI.6.2), του Ηροδότου από τις Κλαζομενές και του Φιλίνου από την Κω (VI. 17.2.), του Ερμησιάννακτος από την Κολοφώνα (VI.17.4), του Προμάχου από την Πελλήνη (VII. 27.5), του Αριστοφάντος από την Αθήνα (VI. 13.11.), του Επιθέροση από τις Ερυθρές (VI. 15.6). Οι δύο τελευταίες αναφορές του Πausanias επιβεβαιώθηκαν και επιγραφικά, βλ. τις με αριθ. InO 169 και 186 επιγραφές αντίστοιχα. Επίσης η με αριθμό InO 224 επιγραφή μας πληροφορεί ότι η πόλη των Ζακυνθίων ανίδρυσε ανδριάντα του αθλητή Πολύξενου. Βλ. σχετικά Hyde 1921, 30-31. Από το περιεχόμενο της με αρ. 117 επιγραφής από τις Ερυθρές, χρονολογούμενης περί τον 3^ο /2^ο αι. π.Χ., προκύπτει ότι ο δήμος ανίδρυσε ανδριάντα για να τιμήσει τον Πράξιππο, νικητή στο δόλιχο δρόμο παιδων στα Αλεξάνδρεια. Αξιοσημείωτο είναι ότι ο ρήτωρ Λυκούργος (Κατά Λεωκράτους 51) αναφέρεται στην ισχύουσα πρακτική ανίδρυσης εκ μέρους των πόλεων ανδριάντων για τους νικητές αθλητές, αναφορά η οποία τοποθετείται χρονικά στο διάστημα 340 - 330 π.Χ. όταν εκφωνήθηκε ο παραπάνω λόγος.

διότι η επιτευχθείσα νίκη του αθλητή αντανακλούσε άμεσα στην πόλη καταγωγής,¹²¹² το δε διότι μέσω της ανίδρωσης ενός ανδριάντα νικητή και με την χωροθέτησή του στο ιερό εξυπηρετούνταν διακρατικές πολιτικές, ακόμη και ενδοκοινοτικές σκοπιμότητες.¹²¹³

Είναι προφανές ότι το ύψος της δαπάνης ανίδρωσης ενός χάλκινου ανδριάντα ήταν πρωταρχικό ζήτημα προς επίλυση προκειμένου να ασκηθεί το δικαίωμα αυτό και ως εκ τούτου είναι σημαντικό να προσδιορισθεί το ύψος της. Οι πηγές για το ζήτημα αυτό είναι ιδιαίτερα πενιχρές και περιορίζονται σε ένα σχόλιο του Πινδάρου, στο οποίο η δαπάνη ανίδρωσης ενός χάλκινου ανδριάντα στην εποχή του προσδιορίζεται σε 3.000 δρχ.,¹²¹⁴ ενώ το ίδιο ύψος δαπάνης μας παραδίδεται από μία αναφορά η οποία περιέχεται στους Βίους των Φιλοσόφων του Διογένη Λαέρτιου αλλά και από μία αττική επιγραφή του τέλους του 4^{ου} αιώνα π.Χ.¹²¹⁵ Ο Smith εκτιμά ότι ο σχολιαστής του Πινδάρου εξέλαβε την μεταγενέστερη τιμή των 3.000 δρχ. ως μία τιμή της εποχής του ποιητή και θεωρεί ότι η δαπάνη ανίδρωσης ενός χάλκινου αγάλματος κατά την διάρκεια της ελληνιστικής εποχής, όταν υπήρξε μεγάλη αύξηση της παραγωγής, θα ήταν προφανώς χαμηλότερη από την περίοδο της γενιάς των πρώτων μεγάλων χάλκινων χυτών αγαλμάτων. Προς επίρρωση αυτού του συλλογισμού ο Smith προβαίνει σε αναγωγή της δαπάνης ανίδρωσης εκ μέρους των Αθηναίων του χάλκινου τεθρίππου σε ανάμνηση της νίκης τους επί των συνασπισμένων Βοιωτών και Χαλκιδαίων το 506 π.Χ. λαμβάνοντας υπόψη ότι το ανάθημα αντιπροσώπευε την δεκάτη, η οποία προέκυψε από τα λύτρα των αιχμαλώτων και καταλήγει ότι το ποσό των 3.000 δρχ. είναι μεν χαμηλό για το τέλος του 6^{ου} αιώνα π.Χ. αλλά στην σωστή τάξη μεγέθους.¹²¹⁶ Το συμπέρασμα του Smith, παρά την ασάφεια του, θα ήταν δυνατόν να γίνει αντιληπτό ότι παρά την αύξηση των τιμών, η οποία παρατηρήθηκε κατά την ελληνιστική εποχή, το ποσό των 3.000 δρχ. αντιστοιχούσε κατά ένα μεγάλο βαθμό στην αντίστοιχη δαπάνη κατά το τέλος του 6^{ου} αιώνα π.Χ. Ο Bol εκτιμά ότι κατά το χρονικό διάστημα από τον 4^ο έως και τον 1^ο αιώνα π.Χ., η αξία ενός χάλκινου αγάλματος φυσικού μεγέθους

¹²¹² Αυτό προκύπτει από τα απονεμόμενα προνόμια από τις πόλεις στους νικητές π.χ. στην Αθήνα σίτιση στο Πρυτανείο, πρωτοκαθεδρία στο θέατρο και ενδεχομένως και χρηματικά βραβεία, ενώ στην Σπάρτη οι νικητές των στεφανιτών αγώνων συμπαρατάσσονταν με τον βασιλιά στην μάχη, μία πρακτική η οποία δεν είχε ως αιτιολογική βάση την σωματική ρώμη του νικητή αλλά ταλισμανική δύναμη βλ. Kurke 1993, 137-8. Για το ζήτημα των αθλητικών προνομίων στην Αθήνα και τις εκφρασθείσες απόψεις βλ. Mann 2001, 68 επ. Επίσης το ίδιο συμπέρασμα προκύπτει από τους Επίνικους του Πινδάρου πρβλ. τους στίχους 1-9 του V *Ολυμπιονίκου*, όπου ο ποιητής αρχίζει τον έπαινό του από την γενέθλια πόλη του νικητή, καθώς και από αγωνιστικές επιγραφές όπου συχνά αναφέρεται ότι ο νικητής «εστεφάνωσε πόλιν» πρβλ. Ebert 1972 αριθμ. 12.

¹²¹³ Βλ. Christesen 2010, 27 επ. όπου αναφέρεται ότι η μεταθανάτια ανίδρωση του ανδριάντος του Χίονος στην Ολυμπία από την Σπάρτη εξυπηρετούσε πολιτικούς σκοπούς και πέραν τούτου είχε στόχο την ανύψωση του κύρους των Αγιάδων, το οποίο είχε πληγεί από τον μηδισμό του Πausανία.

¹²¹⁴ Βλ. σχετικά Drachmann 1928, Vol.III σχόλια στον V *Νεμεόνιο*.

¹²¹⁵ Διογένης Λαέρτιος 6. 35. Βλ. την με αριθμό IG II² 555 επιγραφή στ. 13-14, «είκόνα χαλκῆν ἐν Βυζαντίω Ἀσ[κλη]πί[α]δου ἀπὸ τρισχιλίων δραχμῶν.»

¹²¹⁶ Smith 2007, 102.

ανερχόταν περίπου στο ποσό των 3.000 δραχμές,¹²¹⁷ και ο Herrmann θεωρεί ομοίως ότι την εποχή του κυνικού Διογένη δηλ. κατά τον 4^ο αιώνα π.Χ. ο μέσος όρος της δαπάνης για ένα χάλκινο άγαλμα ανερχόταν σε 3.000 δραχμές, η δαπάνη όμως αυτή οπωσδήποτε θα ήταν συνυφασμένη και με τον βαθμό διασημότητας του γλύπτη.¹²¹⁸ Ο Webster αποδέχεται ότι ένα χάλκινο άγαλμα φυσικού μεγέθους κατά την Ελληνιστική εποχή κόστιζε 3.000 δραχμές, εκτιμά δε ότι ένα χάλκινο αγαλμάτιο θα κόστιζε περίπου 500 δραχμές,¹²¹⁹ όμως νομίζω ότι αυτή η εκτίμηση αναλογίας αξίας ενός αγάλματος φυσικού μεγέθους προς ένα χάλκινο αγαλμάτιο της τάξεως 1/6 είναι υπερβολική για το αγαλμάτιο. Η Thomas αποδέχεται ότι η δαπάνη για την ανίδρυση ενός χάλκινου ανδριάντα φυσικού μεγέθους κατά το χρονικό διάστημα από τον 4^ο έως και τον 1^ο αιώνα π.Χ. παρέμεινε σταθερή στο ύψος των 3.000 δραχμών, ταυτόχρονα όμως επισημαίνει ότι και η αξία ενός χάλκινου αγαλματιδίου ήταν επίσης σημαντική κυμαινόμενη μεταξύ του ποσού των 150 έως 250 δραχμών ενώ ένα μαρμάρινο άγαλμα φυσικού μεγέθους κόστιζε μόνο 200 δραχμές, καταλήγει δε ότι η αξία ενός χάλκινου αγαλματιδίου τον 5^ο αιώνα π.Χ. ισοδυναμούσε με το ετήσιο εισόδημα ενός εργαζομένου.¹²²⁰

Το μόνο διαθέσιμο στοιχείο επί του οποίου θα ήταν δυνατόν να δομηθεί, υπό προϋποθέσεις, ένας συλλογισμός προκειμένου να προσδιορισθεί κατά προσέγγιση η αξία κατασκευής ενός χάλκινου αγαλματιδίου αποτελεί το προς την θεά Αθηνά ανατεθέν στην Ακρόπολη των Αθηνών ειδώλιο από τον άλτη Φίλαιο, το οποίο από την φερομένη *IG I³ 542* αναθηματική επιγραφή χαρακτηρίζεται ως «δεκάτη».¹²²¹ Η προς την θεά Αθηνά ανάθεση του ειδωλίου σε συνδυασμό με την αναφορά της δεκάτης δημιουργούν ένα σχετικά ασφαλές πλαίσιο για να θεωρηθεί ότι ο αναθέτης υπήρξε νικητής στα Παναθήναια στο αγώνισμα του πεντάθλου.¹²²² Ο αριθμός των απονεμομένων Παναθηναϊκών αμφορέων ως επάθλων στο αγώνισμα αυτό ανερχόταν σύμφωνα με την επιγραφή *IG II² 2311* στην κατηγορία των παιδων 30 αμφορείς, στην κατηγορία των αγενείων 40 αμφορείς, ενώ για την κατηγορία των ανδρών έχει υπολογισθεί ότι το έπαθλο θα ήταν 50 αμφορείς, δοθέντος ότι στο τμήμα αυτό ο λίθος είναι κατεστραμμένος. Τα έπαθλα αυτά απονέμονταν κατά τον χρόνο της

¹²¹⁷ Bol 1985, 164.

¹²¹⁸ Herrmann 1988, 125.

¹²¹⁹ Webster 1972, 7.

¹²²⁰ Thomas 1992, 35.

¹²²¹ Πρόκειται για το με αριθμό X 6614 αγαλμάτιο άλτη του ΕΑΜ (βλ. κατωτέρω **αφ. κατ. ΧΑ 3**).

¹²²² Βεβαίως δεν θα πρέπει να αποκλεισθεί η περίπτωση ο Φίλαιος να είχε νικήσει σε άλλους αγώνες και η δεκάτη να προερχόταν από το χρηματικό βραβείο, το οποίο απένειμε η πόλις για τους νικητές των Ισθμίων και της Ολυμπίας, ποσά τα οποία ανήρχοντο σύμφωνα με την διήγηση του Πλουτάρχου (*Σόλων*, 23.2. 4.) στο ποσό των 100 δραχμών και 500 αντιστοίχως. Όμως η δεκάτη από τα εν λόγω ποσά, ήτοι 10 και 50 δραχμές αντίστοιχα, εμφανίζεται ιδιαίτερος χαμηλή για να καλύψει την δαπάνη κατασκευής ενός χάλκινου αγαλματιδίου.

επιγραφής, περί το 380 π.Χ.¹²²³ και παρά το ότι δεν υπάρχει βεβαιότητα εάν και κατά την εποχή του αγγλαμιδίου του Φίλαιου, το οποίο χρονολογείται περί το 470 – 460 π.Χ., ο αριθμός των απονεμομένων βραβείων ήταν ο ίδιος με αυτόν της IG II² 2311 επιγραφής ή υπολείπονταν σημαντικά αυτού, όπως έχει υποστηριχθεί,¹²²⁴ μια γραμματειακή πηγή μας πληροφορεί ότι κατά τον 5^ο αι. π.Χ. στον νικητή του αγωνίσματος του πεντάθλου στα Παναθήναια απονέμονταν 60 αμφορείς ελαίου.¹²²⁵ Σύμφωνα με τον Bentz η αξία του περιεχομένου ελαιολάδου σε ένα έκαστο αμφορέα έχει υπολογισθεί στο ύψος των 55 δραχμών.¹²²⁶ Ούτω και δεδομένου ότι το ανάθημα του Φίλαιου δεν απεικονίζει ένα νεαρό αγόρι αλλά μάλλον ένα έφηβο ή άνδρα τότε ο αριθμός των απονεμηθέντων αμφορέων θα ήταν είτε 40 είτε 60. Οπότε με τα δεδομένα αυτά η συνολική αξία του επάθλου των σαράντα αμφορέων ελαιολάδου θα ανερχόταν σε (40 X 55 =) 2.200 δραχμές και η αντίστοιχη αξία των εξήντα αμφορέων θα ήταν (60 X 55 =) 3.300 δραχμές ενώ η δεκάτη αντιστοιχώς θα ανερχόταν σε 220 δρχ. ή 330 δρχ. Ο υπολογισμός αυτός παρά το επισφαλές στοιχείο ως προς την διαφορά τιμής του ελαιολάδου και τον αριθμό των απονεμομένων αμφορέων ως επάθλου στο αγώνισμα του πεντάθλου κατά την εποχή της ανάθεσης, είναι δυνατόν να μας δώσει έστω κατά προσέγγιση την αξία ενός χάλκινου ειδωλίου,¹²²⁷ η οποία ουδόλως είναι αμελητέα υπολογιζόμενη σε αντιστοιχία με το ισόποσο των ημερομισθίων ενός έτους για ένα εργαζόμενο ή έστω κατά τι μικρότερη.

Από τα εκτεθέντα γίνεται αντιληπτό ότι η δαπάνη ανίδρυσης ενός χάλκινου ανδριάντα ήταν ιδιαίτερα υψηλή και προφανώς υπήρχαν πολλοί νικητές, οι οποίοι δεν ήσαν σε θέση να ανταποκριθούν σε ένα τόσο υψηλό κόστος.¹²²⁸ Όμως θα πρέπει να επισημανθεί

¹²²³ Βαλαβάνης 1991, 3.

¹²²⁴ Ο Johnston (2007, 103) δεν απέκλεισε την πιθανότητα τα απονεμόμενα έπαθλα κατά τον 5^ο αι. π.Χ. να υπολείπονταν κατά πολύ των αναφερομένων στην IG II² 2311 επιγραφή, και να μην υπερέβαιναν το 1/2 των αντιστοιχών του 4^{ου} αι. π.Χ., μία υπόθεση η οποία στηρίζεται στο κείμενο της IG I³ 1386 επιγραφής, η οποία βρέθηκε το 1887 στην Σαλαμίνα και τώρα είναι χαμένη (Fougeres 1892, 299-301), όπου αναφέρονται έπαθλα μικρότερου αριθμού. Όμως θα πρέπει να σημειωθεί ότι είναι αμφίβολο εάν τα έπαθλα αυτά, τα οποία άλλωστε δεν προσδιορίζονται, συνδέονται με τα Παναθήναια ή αναφέρονται σε άλλους τοπικούς αγώνες.

¹²²⁵ Πρόκειται για το επίγραμμα του Σιμωνίδη (Παλ. Ανθολ. XIII, 19), το οποίο αναφέρει ότι ο Κορίνθιος Νικολάδας, νικητής στα Παναθήναια στο αγώνισμα του πεντάθλου έλαβε ως έπαθλο 60 αμφορείς ελαίου. Το επίγραμμα χρονικά τοποθετείται στον 5^ο αι. π.Χ. και ο Johnston (1987, 128) χαρακτηρίζει την πληροφορία ως σημαντική, μία άποψη την οποία συμμερίζεται και η Shear (2003, 95). Για το επίγραμμα και τον σχολιασμό του βλ. Ebert 1972, αρ.27.

¹²²⁶ Βλ. Bentz 2003, 113.

¹²²⁷ Θα πρέπει να σημειωθεί ότι σε ανάλογο υπολογισμό έχει προβεί και η Czech - Schneider (1998, 390 επ.), η οποία όμως καταλήγει σε εντελώς διάφορο αποτέλεσμα όχι διότι θεωρεί ότι ο αναθέτης Φίλαιος ήταν νικητής σε αγώνα σταδίου αλλά κυρίως διότι υιοθετεί την άποψη της Amouretti (1986, 195) ότι η αξία ενός πλήρους ελαίου Παναθηναϊκού αμφορέα κατά τον 4^ο αιώνα π.Χ. ανερχόταν στο ποσό των 12 δραχμών, και ούτω καταλήγει ότι το ύψος της «δεκάτης» δεν θα υπερέβαινε το ποσό των 72 δραχμών.

¹²²⁸ Στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημανθεί ότι ενώ διαθέτουμε τα ονόματα ή έστω μόνο την πόλη καταγωγής για 1029 αρχαίους Ολυμπιονίκες, (βλ. τον σχετικό κατάλογο του Moretti 1957, χωρίς να συυπολογίζονται οι αναφερόμενοι στο συμπλήρωμα του καταλόγου του 1992 του ίδιου μελετητή, για τους

ότι η διαπίστωση αυτή δεν αφορά τους νικητές των ιππικών αγώνων, καθώς και την περίπτωση κατά την οποία η πόλις αναλάμβανε την ανίδρυση του ανδριάντα για λογαριασμό του νικητή, και δη : **α)** οι νικητές των ιππικών αγώνων προέρχονταν από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, όντες κυρίως μεγάλοι γαιοκτήμονες ιπποτρόφοι, και οι οποίοι προέβαιναν σε αναθέσεις πολυμελών ομάδων, οι οποίες συνήθως αποτελούνταν από άρμα, ίππους, ηνίοχο, συνοδούς και τον ιδιοκτήτη, το κόστος των οποίων ήταν κατά πολύ πολλαπλάσιο του ποσού των 3.000 δρχ. η οποία αναφέρθηκε παραπάνω, και το οποίο οι ιπποτρόφοι γαιοκτήμονες είχαν την δυνατότητα να επωμισθούν.¹²²⁹ **β)** Η πόλη καταγωγής του νικητή ενίοτε αναλάμβανε την ανίδρυση ανδριάντα για τον νικητή, και όχι μόνο για περιπτώσεις διασήμων αθλητών, όπως του Οιβώτα, του Πουλυδάμα, του Γλαύκου και του Χίονος, οι οποίοι είχαν δεχθεί τιμές ηρώων, αλλά μας είναι γνωστές και από πολλές επιγραφικές μαρτυρίες περιπτώσεις αθλητών στις οποίες η γενέθλια πόλις ανίδρυσε τον ανδριάντα για λογαριασμό τους.¹²³⁰

Σύμφωνα με τα παραπάνω προκύπτουν τα ακόλουθα συμπεράσματα : το υψηλό κόστος ανίδρυσης χάλκινου ανδριάντα φυσικού μεγέθους είναι προφανές ότι ήταν ένας σημαντικός παράγων, ο οποίος απέτρεπε τους νικητές να χρηματοδοτήσουν ένα τόσο δαπανηρό έργο, οπότε στην περίπτωση αυτή το ενδεχόμενο ανάθεσης ενός μικρού χάλκινου αγαλματιδίου θα ήταν το κατάλληλο και πρόσφορο οικονομικά μέσο προκειμένου να εκπληρώσει ο νικητής την προς την θεότητα υποχρέωση του.¹²³¹ Βεβαίως η επιλογή αυτής της λύσης εμφάνιζε σοβαρά μειονεκτήματα σε σχέση με την ανίδρυση ανδριάντων φυσικού μεγέθους : Κατ' αρχήν τα μικρά χάλκινα αναθήματα τοποθετούνταν σε εσωτερικούς χώρους, ναούς και θησαυρούς, σε αντίθεση με τα αγάλματα νικητών, τα οποία ανιδρύνονταν στον εξωτερικό χώρο, οπότε η θέαση των χάλκινων ειδωλίων υπολειπόταν κατά πολύ των αναθημάτων μεγάλης κλίμακας. Περαιτέρω τα χάλκινα αγάλματα υστερούσαν ως προς την προβολή του αναθήματος, η οποία δεν ήταν δυνατόν να συγκριθεί με την πολυδάπανη ανίδρυση αγάλματος φυσικού μεγέθους, η οποία εξασφάλιζε, πλην άλλων, και μέσω του όγκου και της κατάληψης ικανού χώρου αλλά και της ενεπίγραφης βάσης της, μία ιδανική

οποίους, εκτός του Κλεομρότου της Σύβαρης, δεν υπάρχει βεβαιότητα για τις νίκες τους) ο αριθμός των εκ μέρους του Πausanία αναφερόμενων ανδριάντων ανέρχεται σε 197 ενώ οι αρχαιολογικές και επιγραφικές ενδείξεις μας παραδίδουν επιπλέον 62 νικητές (βλ. τον κατάλογο του Herrmann 1988), ήτοι ένα σύνολο νικητών (197 + 62 =) 259. Οπότε η αναλογία μεταξύ του αριθμού των γνωστών νικητών των Ολυμπιακών αγώνων και του συνόλου των αναφερομένων από τον Pausanία ανδριάντων και σωζομένων βάσεων - έστω και κατά προσέγγιση - είναι 4 προς 1.

¹²²⁹ Για το ιδιαίτερα υψηλό κόστος της ιπποτροφίας και της εισαγωγής ενός τεθρίππου σε αρματοδρομίες βλ. κατωτέρω στο σχετικό κεφάλαιο των ιππικών αναθημάτων.

¹²³⁰ Βλ. παραπάνω σημ. 1211 όπου και οι περιπτώσεις με τις αντίστοιχες πηγές και επιγραφικές μαρτυρίες.

¹²³¹ Την άποψη αυτή αποδέχεται και ο Hyde (1921, 27-28).

μνημειοποίηση της νίκης και του κύδους, το οποίο απέρρευε από αυτήν. Όμως είναι προφανές ότι η μεγάλη δαπάνη ανίδρυσης χάλκινων αγαλμάτων φυσικού μεγέθους στα ιερά υποχρέωσε πολλούς από τους νικητές να αναθέσουν χάλκινα αγαλματίδια στα ιερά εκπληρώνοντας με τον τρόπο αυτό την υπόσχεσή τους προς την θεότητα. Αυτή η εξήγηση μάλλον δεν αφορά όλους τους νικητές, όπως αυτούς των ιππικών αγώνων, αλλά μόνο αυτούς των οποίων η οικονομική κατάσταση δεν επέτρεπε την ανάληψη μεγάλου οικονομικού βάρους. Άλλωστε δεν θα πρέπει να μας διαφεύγει της προσοχής, ότι καθ' όλη την διάρκεια του 6^{ου} αιώνα π.Χ. ανατίθενται εκ μέρους των αθλητών στα ιερά και άλλου είδους αναθήματα όπως τα ίδια τα απονεμηθέντα έπαθλα,¹²³² αγγεία¹²³³ και όργανα αθλήσεως όπως αλτήρες, δίσκοι και σπλεγγίδες,¹²³⁴ αντικείμενα των οποίων η μόνη προστιθέμενη αξία ήταν η δαπάνη εγχάραξης της αναθηματικής επιγραφής. Ο Hausmann στην μελέτη του για τον οπλιτοδρόμο του Tübingen εξέφρασε την άποψη ότι τα χάλκινα αγαλμάτια αθλητών θα ήταν δυνατόν να είναι αντίγραφα των μεγάλου μεγέθους αγαλμάτων των νικητών, τα οποία ο αθλητής αναθέτει στο ιερό της ιδιαίτερης πατρίδας του,¹²³⁵ μία άποψη την οποία αντέκρουσε η Thomas με το σκεπτικό ότι τα επαρχιακά αγάλματα μέτριας ποιότητας δύσκολα θα μπορούσαν να είναι αντίγραφα πρωτοτύπων μεγάλης κλίμακας, και θεωρεί ότι εάν ο αθλητής ανέθετε το αγαλμάτιο σε κάποιο τοπικό ιερό θα ανέθετε την εκτέλεσή του και σε ένα τοπικό καλλιτέχνη.¹²³⁶ Θεωρώ ότι οι απόψεις αυτές δεν παρέχουν πειστικές απαντήσεις στο ζήτημα αυτό διότι εάν ο αθλητής επιθυμούσε να αναθέσει στο ιερό της ιδιαίτερας του πατρίδας ένα αντίγραφο της προηγηθείσης μεγάλης κλίμακας ανάθεσης στο ιερό των αγώνων, δεν θα υπήρχε αποχρών λόγος να απευθυνθεί σε άλλο εργαστήριο, δοθέντος μάλιστα ότι ήδη ο χαλκοπλάστης, ο οποίος θα εκτελούσε το έργο του φυσικού μεγέθους ευχερέστερα θα κατασκευάζε και το αγαλμάτιο, η μεταφορά του οποίου άλλωστε στην πατρίδα του δεν θα εμφάνιζε οιαδήποτε δυσκολία. Η άποψη της Thomas ότι τα μικρά αγαλμάτια είναι ανεξάρτητα μεμονωμένα έργα τοπικών καλλιτεχνών, μία αναφορά η οποία υπονοεί ότι πρόκειται για έργα κατώτερης ποιότητας, δεν βρίσκει έρεισμα στα ευρήματα πολλά των οποίων προερχόμενα από περιφερειακά ιερά ουδόλως στερούνται ποιότητας και

¹²³² Πρβλ. Ηροδότου *Ιστορία* I. 144, για την υποχρέωση των νικητών στους αγώνες του Απόλλωνος Τριοπίου να αναθέτουν τους απονεμόμενους τρίποδες στο ίδιο το ιερό. Επίσης ο Ηρόδοτος αναφέρει (V. 60) την ανάθεση ενός τρίποδος εκ μέρους του πυγμάχου Σκαίου στο ιερό του Ισμηνίου Απόλλωνα στην Θήβα.

¹²³³ Βλ. για την ανάθεση των αγγείων – επάθλων, Κεφαλίδου 1996, 97 – 119.

¹²³⁴ Ο ενεπίγραφος δίσκος του Ευσοίδα χρονολογείται στα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ., ο αλτήρας του Λιματίδα χρονολογείται στο τρίτο τέταρτο του 6^{ου} αιώνα π.Χ. ενώ ο αντίστοιχος του Παϊτιάδα στην αρχή του 5^{ου} αιώνα π.Χ. Βλ. Jeffery 1990, 231 και 191. Επίσης η ενεπίγραφη σπλεγγίδα « ἄθλον πάρ Καλλία» χρονολογείται στον 5^ο αιώνα π.Χ.

¹²³⁵ Hausmann 1977, 61.

¹²³⁶ Thomas 1981, 20.

καλλιτεχνικής αξίας, όπως το χάλκινο αγαλμάτιο δισκοβόλου από το ιερό των Καβείρων στην Βοιωτία.¹²³⁷ Ως εκ τούτου η εκ μέρους του Hausmann συναγωγή ενός γενικού συμπεράσματος από το αγαλμάτιο του οπλιτοδρόμου, του οποίου βεβαίως η προέλευση και το αρχαιολογικό πλαίσιο είναι άγνωστο, καθώς και η αντιπρόταση της Thomas, δεν είναι δυνατόν να τύχουν γενικής αποδοχής.

Εν κατακλείδι θεωρώ ότι δεν είναι δυνατή η συναγωγή ενός γενικού συμπεράσματος ως προς την αναθηματική λειτουργία των χάλκινων αγαλματιδίων, όμως κατά μία αξιολογική σειρά η πρωταρχική επιλογή αυτής της ανάθεσης θα πρέπει να επιβαλλόταν συνεπεία οικονομικών λόγων. Κατά δεύτερον η ανάθεση ενός χάλκινου αγαλματιδίου σε τοπικό ιερό εμφανίζεται συχνά όπως προκύπτει από τα ευρήματα, χωρίς όμως να είναι δυνατόν να γίνει η διάκριση εάν πρόκειται για μία επιπλέον ανάθεση σε σχέση με αφιέρωση μεγάλης κλίμακας στο ιερό των αγώνων ή για μία ανάθεση προς υποκατάσταση μίας τοιαύτης φυσικού μεγέθους, την οποία ο αναθέτης απέφυγε λόγω υψηλού κόστους. Περαιτέρω όμως η ανεύρεση χάλκινων αγαλματιδίων εξαιρετικής τέχνης στο ιερό της Ολυμπίας, είναι δυνατόν να υποστηρίξει την πιθανότητα της ανίδρυσης εκ μέρους του νικητή ανδριάντα προκειμένου να μνημειοποιήσει την νίκη του και συγχρόνως να αναθέσει προς την θεότητα ένα αγαλμάτιο ως ευχαριστήριο. Τα δύο αγαλμάτια δρομέα και δισκοβόλου, τα οποία φέρουν την επιγραφή τῷ Διῶς ἰμί καθώς και το αγαλμάτιο στον τύπο του κούρου με αναθέτη τον Ομιλέα, αποτελούν ισχυρά στοιχεία προς στήριξη της υπόθεσης αυτής.¹²³⁸ Εν τέλει η εκδοχή του Sinn ότι δηλ. τα αγαλμάτια λειτουργούσαν σαν προσευχή, ενώ διαθέτει ένα λογικό υπόβαθρο, πάσχει στο ότι η προσευχή ενός αθλητή ενόψει ενός αγώνα θα ήταν δυνατόν να εξυπηρετηθεί από μία προσφορά μικρής αξίας χωρίς να είναι αναγκαία η προσφυγή σε ένα ανάθημα σχετικά μεγάλης αξίας, όπως ήταν τελικά και ένα χάλκινο ειδώλιο.¹²³⁹

Όμως είναι προφανές ότι το ζήτημα αυτό σχετίζεται άμεσα με τα παραγωγικά αίτια της βούλησης ενός εκάστου αναθέτη, τα οποία όχι μόνο δεν είναι δυνατόν να ανιχνευθούν αντικειμενικά αλλά ενίοτε και ο ίδιος ο αναθέτης είναι δυνατόν να διακατέχεται από μεικτά συναισθήματα ευχής – παράκλησης και ευχαριστίας, και ως εκ τούτου δεν είναι δυνατόν να τεθούν ευδιάκριτα όρια.

¹²³⁷ Πρόκειται για το με αριθμό X 7412 χάλκινο ανεπίγραφο αγαλμάτιο του EAM, το οποίο ο Rolley (2006, 481) χαρακτηρίζει έναν από τους ωραιότερους δισκοβόλους(**αφ. κατ. XA 8**).

¹²³⁸ Βλ. Mallwitz – Herrmann 1980, 156-7 πιν. 107, 1 και 2. Για τα αγαλμάτια αυτά βλ. **αφ. κατ. XA 1, XA 5** και **XA 19**.

¹²³⁹ Βλ. Thomas 1992, 35.

III. Σχέση των χάλκινων αγαλματιδίων με αντίστοιχα έργα μεγάλης γλυπτικής.

Η απεικόνιση της ανθρώπινης μορφής στην χαλκούργια ακολούθησε τις αντίστοιχες φόρμες της εικονογραφίας στην κεραμική και ήδη από το μέσο του 8^{ου} αιώνα π.Χ. μέχρι την αρχή του 7^{ου} αιώνα π.Χ. η σχηματική απόδοση της ανθρώπινης μορφής οργανώθηκε με προφανή γεωμετρικό χαρακτήρα ενώ με την προσθήκη ενός αντικειμένου π.χ. ενός κράνους ή ενός δόρατος ή ζώνης ενίοτε προσδιορίζεται και ο χαρακτήρας του απεικονιζόμενου λ.χ. ως πολεμιστής,¹²⁴⁰ ήτοι η χαλκοπλαστική των ειδωλίων είχε φθάσει σε ένα αρχιόντως ικανοποιητικό καλλιτεχνικό επίπεδο ενώ η μνημειακή πλαστική δεν είχε ακόμη εμφανισθεί διότι δεν υπήρχαν ούτε οι κοινωνικές συνθήκες, ούτε οι τεχνικές προϋποθέσεις. Από το μέσο του 7^{ου} αιώνα π.Χ. η ειδωλοπλαστική επιτυγχάνει μία ισορροπημένη απόδοση της δομής του ανθρώπινου σώματος και κινείται προς την φυσική απεικόνιση της πραγματικότητας με χαρακτηριστικά παραδείγματα τον χάλκινο κούρο των Δελφών αλλά και το χάλκινο ειδώλιο αθλητή ή ηνιόχου από την Ολυμπία.¹²⁴¹ Ήτοι ήδη από το μέσο του 7^{ου} αιώνα π.Χ. η χαλκοπλαστική των ειδωλίων έχει πραγματοποιήσει σημαντικά βήματα προόδου προς την φυσιοκρατική απόδοση της ανθρώπινης μορφής και έχουμε πιθανόν τα πρώτα αθλητικά αναθήματα στα ιερά ενώ στην μνημειακή πλαστική το χαρακτηριστικό ανάθημα ανδρικής μορφής, ο κούρος, εμφανίζεται από το τέλος του 7^{ου} αιώνα, μία εμφάνιση την οποία έχει ήδη προαναγγείλει το χάλκινο ειδώλιο κούρου των Δελφών.¹²⁴² Κατά την διάρκεια του 6^{ου} αιώνα π.Χ. πολλοί παράγοντες συνυπάρχουν και συντελούν σε μια άνθηση της αρχαίας ελληνικής τέχνης ενδεικτικά αναφερομένων της εκτέλεσης μεγάλων αρχιτεκτονικών έργων, η οποία απαιτεί τεχνογνωσία για την επίλυση τεχνικών προβλημάτων συγχρόνως όμως προωθείται η πλαστική για την αναγκαία διακόσμηση των ναών, της καθιέρωσης της *περιόδου* των Πανελληνίων αγώνων και της αναδιοργάνωσης σημαντικών τοπικών αγώνων,¹²⁴³ με άμεση συνέπεια την μεγάλη αύξηση αναθημάτων στα ιερά και με ό,τι αυτή η αύξηση συνεπάγεται. Ούτω η μεγάλη ανάπτυξη του αθλητισμού κατά την διάρκεια του 6^{ου} αιώνα π.Χ. και η αύξηση της ζήτησης σχετικών πρόσφορων αντικειμένων προς ανάθεση έδωσε σημαντική ώθηση στην πλαστική, λαμβανομένου δε υπόψη ότι ο χαλκός είναι υλικό πολύ πιο εύχρηστο και εύπλαστο σε σχέση με το μάρμαρο, συνάγεται ότι ο

¹²⁴⁰ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το με αριθμό Β 4600 χάλκινο ειδώλιο του Αρχαιολογικού Μουσείου Ολυμπίας, ύψους 14,4 εκ. Mallwitz – Herrmann 1980, 47.

¹²⁴¹ Πρόκειται για το με αριθμό 2527 χάλκινο ειδώλιο κούρου, ύψους 19 εκ. του Αρχαιολογικού Μουσείου Δελφών, χρονολογούμενο περί το 650-625 π.Χ., βλ. Rolley 2006, 181 καθώς και το με αριθμό Β 1700 χάλκινο ειδώλιο του Αρχαιολογικού Μουσείου Ολυμπίας, χρονολογούμενο στο β' τέταρτο του 7^{ου} αιώνα π.Χ. το οποίο έχει θεωρηθεί ως αθλητικό ανάθημα, βλ. Mallwitz – Herrmann 1980, 126, πιν. 86. (**αρχ. κατ. ΧΑ 35**).

¹²⁴² Kaltsas 1988, 106.

¹²⁴³ Ήδη στο τέλος του πρώτου τετάρτου του 6^{ου} αιώνα π.Χ. η περίοδος των αγώνων έχει διαμορφωθεί με την καθιέρωση και των Νεμέων, ενώ το 566 π.Χ. αναδιοργανώνονται τα Παναθήναια βλ. Kyle 1987, 24-29.

αθλητισμός ώθησε την μικροχαλκιοπλαστική προς επιλογή νέων τύπων και προσέφερε ένα πεδίο πειραματισμού για την απεικόνιση των αθλητικών μορφών σε σκηνές δράσης.¹²⁴⁴ Χαρακτηριστικά παραδείγματα αυτής της προσπάθειας αποτελούν α) ένα χάλκινο αγαλμάτιο, προερχόμενο από την Ολυμπία, χρονολογούμενο περί το 540 π.Χ., το οποίο απεικονίζει ένα νέο με τα γενικά χαρακτηριστικά του κούρου με την βασική διαφορά ότι τα χέρια του δεν είναι κάθετα προσκολλημένα στα πλευρά αλλά προτείνονται ελεύθερα στον χώρο και σε αμβλεία γωνία ενώ οι οπές στις κλειστές παλάμες του υποδηλώνουν την ύπαρξη κάποιων αντικειμένων προσδιοριστικών της ιδιότητάς του, τα οποία ίσως ήσαν αλτήρες, ενώ η ταινία στο κεφάλι του υποδηλώνει ότι ήταν ένας νικητής,¹²⁴⁵ β) ένα αγαλμάτιο δισκοβόλου, προερχόμενο από τις Αμύκλες, χρονολογούμενο περί το 520-500 π.Χ. εμφανίζει μια εξαιρετικά ανεπτυγμένη κίνηση στον χώρο με το δεξιό του πόδι να είναι αρκετά πίσω, ήτοι σε έντονο διασκελισμό, ενώ ο αθλητής κρατεί τον δίσκο με το δεξιό του χέρι προς τα πίσω και σε θέση ταλάντωσης, ενώ το αριστερό είναι υψωμένο και το σώμα έχει μία συστροφή ανάλογη με αυτή του ισχίου.¹²⁴⁶ Ο Marconi αναφερόμενος στην σχέση των χάλκινων αγαλματιδίων με αντίστοιχα έργα μεγάλης γλυπτικής και με βάση τα αγαλμάτια του νέου από το Λιγουριό και του σπένδοντος από το Adrano, τα οποία εμφανίζουν ένα είδος *contrapposto*, το οποίο προδικάζει την στάση του Δορυφόρου, επισημαίνει ότι τα αγαλμάτια των αθλητών αποτέλεσαν το κύριο πεδίο πειραματισμού για τον ρεαλισμό της στάσης του σώματος στην ελληνική τέχνη.¹²⁴⁷ Όμως η σχέση αυτή ήταν αμφίδρομη και φαίνεται ότι υπήρξε και αντίστροφη επίδραση των έργων μνημειακής χαλκιοπλαστικής, τα οποία επηρέασαν την δημιουργία των χάλκινων αγαλματιδίων και έχει επισημανθεί ότι πιθανόν το χάλκινο αγαλμάτιο οπλιτοδρόμου του Tübingen απηχεί την στάση του αναφερόμενου από τον Πausανία αγάλματος του οπλιτοδρόμου Επιχαρίνου, έργο των Κριτίου και Νησιώτη, το οποίο είχε ανατεθεί στην Ακρόπολη της Αθήνας.¹²⁴⁸

Συμπερασματικά και σύμφωνα με όσα εκτέθηκαν δεν προκύπτει ότι τα χάλκινα ειδώλια γενικά αλλά και των αθλητών ειδικότερα τουλάχιστον κατά την ύστερη Αρχαϊκή

¹²⁴⁴ Έχει εύστοχα παρατηρηθεί ότι σε χάλκινα αγαλμάτια, τα οποία προέρχονται από εργαστήρια της Πελοποννήσου, η τοποθέτηση του ανασυρόμενου ελεύθερου σκέλους προς τα πίσω, εμφανίζεται προγενέστερα από τα έργα του Πολύκλειτου, με παράδειγμα το αγαλμάτιο του σπένδοντος αθλητή στο Mount Holyoke College, βλ. Borbein 1996, 71 -72. (**αρχ. κατ. ΧΑ 84**).

¹²⁴⁵ Πρόκειται για ένα αγαλμάτιο ύψους 16,6 εκ. σήμερα στο Museum of Fine Arts, 03.996. Comstock & Vermeule 1971, αρ. 27, Herrmann & Kontoleon 2004, 154, αρ. κατ. 13 (**αρχ. κατ. ΧΑ 23**).

¹²⁴⁶ Πρόκειται για ένα αγαλμάτιο ύψους 10 εκ. σήμερα στο Musée du Louvre 118. βλ. Herfort - Koch 1986, K122, Thomas 1992, 68 εικ. 52 (**αρχ. κατ. ΧΑ 26**).

¹²⁴⁷ βλ. Marconi 2014, 440.

¹²⁴⁸ Για την επιρροή αυτή βλ. Barr -Sharrar 1996, 114. Για την πιθανή σχέση του οπλιτοδρόμου του Tübingen με το ανάθημα του Επιχαρίνου βλ. Raubitschek 1949, 125 αρ. 120, Lippold 1950, 107, πιν. 34, 2. Για το ανάθημα του Επιχαρίνου βλ. Πausανίας I. 23. 9.

περίοδο διαμορφώθηκαν με βάση την μνημειακή γλυπτική και τούτο διότι δεν στοιχειοθετείται σε τυπολογικό επίπεδο ότι τα χάλκινα ειδώλια αποτελούν μικρογραφική παρουσίαση των αντιστοιχών έργων μεγάλης γλυπτικής.¹²⁴⁹ Αντίθετα, κατά την διάρκεια της ύστερης Αρχαϊκής περιόδου οι χαλκουργοί των ειδωλίων πειραματίζονται για την παρουσίαση κινουμένων μορφών και όπως δείχνουν οι κινήσεις των μορφών στον χώρο αλλά και η κινητικότητα του κορμού των αποτελούν νέα επιτεύγματα τα οποία δεν αντιπροσωπεύονται ακόμη στην μεγάλη πλαστική,¹²⁵⁰ ενώ είναι προφανές ότι η ανάπτυξη του αθλητισμού και η αύξηση των αναθημάτων συνετέλεσε ουσιωδώς στην εξέλιξη της γλυπτικής. Αργότερα όμως όπως έχει παρατηρηθεί υπήρξε και αντίστροφη επίδραση των έργων της μεγάλης γλυπτικής, τα οποία επηρέασαν την μορφή των χάλκινων αγαλματιδίων.

IV. Η περίοδος εμφάνισης των χάλκινων αγαλματιδίων.

Στην έρευνα έχει επιχειρηθεί να δοθεί μία πειστική απάντηση στο ερώτημα για ποιο λόγο η εμφάνιση των χάλκινων ειδωλίων μετά τα μέσα του 5^{ου} αιώνα π.Χ. περιορίζεται δραματικά μέχρις εξαφανίσεως τους, ενώ επανεμφανίζονται στα τέλη της ελληνιστικής εποχής, περιοριζόμενα όμως κυρίως σε μία ειδική κατηγορία αθλητικού αγωνίσματος όπως η πάλη. Στα πλαίσιο του προβληματισμού αυτού έχουν προταθεί οι εξής ερμηνείες : Ο Kunze θέλοντας να εξηγήσει το γεγονός ότι στην Ολυμπία μετά το δεύτερο μισό του 5^{ου} αιώνα π.Χ. δεν βρέθηκαν σχεδόν καθόλου μικρά χάλκινα ειδώλια απέδωσε αυτή την έλλειψη όχι σε λόγους μείωσης της παραγωγής τους αλλά στο ότι υπήρξαν εύκολα θύματα διαφόρων «φιλότεχνων» κατά την ρωμαϊκή περίοδο. Ειδικότερα υποστήριξε ότι επειδή τα χάλκινα αγαλμάτια - αναθήματα προφανώς δεν τοποθετούνταν σε εξωτερικούς χώρους όπως τα φυσικού μεγέθους αγάλματα αλλά φυλάσσονταν σε εσωτερικούς χώρους όπως τους ναούς, αρχικά και όταν κατά περιόδους επερχόταν πλησμονή αναθημάτων, εικαθαρίζονταν και θάπτονταν, με αποτέλεσμα να αποτελέσουν σημαντικό μέρος των ευρημάτων των ανασκαφών.¹²⁵¹ Αργότερα όμως και μετά την ανέγερση των θησαυρών των πόλεων τα αγαλμάτια φυλάσσονταν εκεί όπως και τα λοιπά αναθήματα μικρής κλίμακας, οπότε διατηρήθηκαν μεν αλλά κατόπιν έγιναν βορά των «φιλότεχνων» κατά την ρωμαϊκή

¹²⁴⁹ Thomas 1992, 154.

¹²⁵⁰ Mitten 1968, 21., Thomas 1992, 155 και Marconi 2014, 440.

¹²⁵¹ Στο σημείο αυτό θα πρέπει να σημειωθεί ότι η αναφορά του Scott (2010, 171) σύμφωνα με την οποία στην Ολυμπία τα μικρά χάλκινα τοποθετούνταν στα αναχώματα του Σταδίου μαζί με τα Τρόπαια δεν είναι πειστική όσον αφορά τα μικρά χάλκινα, δοθέντος ότι λόγω του μικρού τους όγκου κυριολεκτικά θα «χάνονταν» μέσα στο χώρο αναχωμάτων του Σταδίου. Άλλωστε μας είναι γνωστό ότι τα μικρού μεγέθους αναθήματα τοποθετούνταν σε εσωτερικούς χώρους, όπως λ.χ. το μικρό ιππικό ανάθημα της Κυνίσιας το οποίο είχε τοποθετηθεί στον πρόναο του ναού του Διός, βλ. Παυσανίας V.12.5.

περίοδο.¹²⁵² Την άποψη αυτή φαίνεται ότι ενστερνίζεται και η Thomas αναφέρονσα ότι η μικρή ποσότητα των χάλκινων ειδωλίων από τον 5^ο και τον 4^ο αιώνα π.Χ. δεν θα πρέπει να αποδοθεί οπωσδήποτε σε μείωση παραγωγής αλλά όσα δεν είχαν ταφεί και δεν είχαν λειώσει προς επαναχρησιμοποίηση αφαιρέθηκαν κατά την ρωμαϊκή περίοδο, προσθέτουμε μάλιστα ότι αυτό εξηγεί και την περιστασιακή ανεύρεση χάλκινων αγγαματιδίων σε ρωμαϊκές τοποθεσίες, τα οποία όμως προσδιορίζονται τεχνοτροπικά αλλά ενίοτε και επιγραφικά ως προερχόμενα από τον ελληνικό χώρο.¹²⁵³ Η Lamb αναφερόμενη στο ζήτημα αυτό¹²⁵⁴ προτάσσει ότι η απάντηση είναι δύσκολη για μία πρακτική, η οποία είχε επιρατήσει από την Γεωμετρική περίοδο και προτείνει ως μία των πιθανών αιτιών την μετατροπή του χαρακτήρα της θρησκείας, η οποία έγινε περισσότερο δημόσια παρά ιδιωτική υπόθεση, προσθέτοντας ότι ενώ ένας πλούσιος άνθρωπος ή ένας επιτυχημένος αθλητής θα είχε την δυνατότητα να αναθέσει ένα αριβό και όμορφο άγαλμα στο τέμενος της θεότητας αντίθετα ο κοινός άνθρωπος αδυνατούσε να ανταγωνισθεί αυτή την πρακτική και έπαυσε να εκφράζει την ευσέβειά του με την ανάθεση ενός αγγαματιδίου. Η εξήγηση όμως αυτή είναι αλυσιτελής διότι δεν παρέχει οιοδήποτε στοιχείο, το οποίο να συνδέει αιτιωδώς την μετατροπή του χαρακτήρα της θρησκείας, εάν θεωρηθεί ότι πράγματι υπήρξε τέτοια μετατροπή, στην αναθηματική πρακτική και να υποδεικνύει τον τρόπο επίδρασης της. Περαιτέρω το παρατιθέμενο παράδειγμα δεν είναι πρόσφορο διότι η διαφοροποίηση των αναθημάτων από απόψεως δαπάνης δεν προέκυψε το πρώτον από τα μέσα του 5^{ου} αιώνα π.Χ. αλλά υπήρξε ανέκαθεν. Όμως η εκ μέρους της Lamb επισήμανση¹²⁵⁵ ότι κατά την περίοδο αυτή υπήρξε μία αύξηση στην ανάθεση μαρμάρινων και πώρινων ανάγλυφων αναθηματικών πλακών, η οποία πρέπει να συνδέεται με την απομείωση του αριθμού των χάλκινων αναθηματικών ειδωλίων, πρέπει να εξετασθεί. Πράγματι τα αναθηματικά ανάγλυφα εμφανίζονται όλο και πιο συχνά, τουλάχιστον στην Αττική, από το 430 π.Χ. και εντεύθεν, και αυτό έχει αποδοθεί στο γεγονός ότι μετά το πέρας ή και την διακοπή - λόγω του πολέμου - των μεγάλων οικοδομικών έργων στην Ακρόπολη της Αθήνας δημιουργήθηκαν νέα δεδομένα στον χώρο της τέχνης καθώς μεγάλος αριθμός αρχιτεκτόνων, γλυπτών, ζωγράφων και άλλων ειδικευμένων τεχνιτών, οι οποίοι είχαν συρρεύσει στην πόλη προκειμένου να εργασθούν στα έργα αυτά θα έπρεπε να αναζητήσουν εργασία σε άλλους τομείς.¹²⁵⁶ Μέρος αυτού του καλλιτεχνικού δυναμικού προσανατολίστηκε στην κατασκευή

¹²⁵² Kunze , Olympiabericht IV (1944) 138.

¹²⁵³ Βλ. Thomas 1992, 37 εικ. 23 και 24.

¹²⁵⁴ Lamb 1969, 144.

¹²⁵⁵ Lamb 1969, 144.

¹²⁵⁶ Βλ. Oakley 2009,218.

κυρίως μαρμάρινων επιτύμβιων αναγλύφων αλλά και αναθηματικών τοιούτων. Τα περίτεχνα επιτάφια μνημεία είχαν εξαφανισθεί από την αρχή του 5^{ου} αιώνα π.Χ., αλλά φαίνεται ότι από την αρχή του Πελοποννησιακού πολέμου οι περιορισμοί, οι οποίοι υπήρχαν άρθηκαν και πιθανόν χωρίς να καταργηθούν οι απαγορευτικές διατάξεις.¹²⁵⁷ Όμως τα αρχαιολογικά ευρήματα δεν στηρίζουν την άποψη ότι η αύξηση παραγωγής των αναθηματικών αναγλύφων συνδέεται αιτιωδώς με την μείωση του αριθμού των χάλκινων αγαλματιδίων και τούτο διότι ενώ διαθέτουμε αρκετά επιτύμβια ανάγλυφα αθλητών, τα οποία χρονολογούνται μετά το τελευταίο τέταρτο του 5^{ου} αιώνα π.Χ. αντίθετα δεν παρατηρείται αντίστοιχη αύξηση αναθηματικών αναγλύφων, τα οποία θα ήταν δυνατόν να αποδοθούν σε αθλητές.¹²⁵⁸ Η Thomas παρέχει και μία περαιτέρω εξήγηση συνιστάμενη στην λειτουργικότητα των χάλκινων αγαλματιδίων και συγκεκριμένα επισημαίνει ότι από το μέσο του 5^{ου} αιώνα π.Χ. η γλυπτική μικρής κλίμακας απώλεσε την υπεροχή της σε σχέση με την μεγάλη γλυπτική καθόσον οι εκφραστικές δυνατότητες της τελευταίας ήδη βρισκόνταν στο ίδιο επίπεδο με τα γλυπτά μικρής κλίμακας, όπως προκύπτει από τον χάλκινο δισκοβόλο του Μύρωνος και ως εκ τούτου τα μικρά γλυπτά έπαυσαν να είναι ο πειραματικός τομέας για την καλλιτεχνική δημιουργικότητα του γλύπτη.¹²⁵⁹ Δεν θα πρέπει ίσως να αγνοήσουμε και την συνδρομή της απλής υπόθεσης της αλλαγής της «μόδας» των αντικειμένων ανάθεσης, μία αλλαγή η οποία δεν ήταν άγνωστη και είχε προηγηθεί μερικές δεκαετίες νωρίτερα, όπως έχει επισημανθεί ως προς την ανάθεση τριπόδων και φιαλών στην Ακρόπολη της Αθήνας, αναθήματα τα οποία μετά το 480 π.Χ. έπαυσαν να εμφανίζονται.¹²⁶⁰

Είναι προφανές ότι από τις παραπάνω αναφερθείσες ερμηνείες καμιά δεν είναι από μόνη της επαρκής για να δώσει απάντηση στο ζήτημα ενώ αντίθετα συνδυαζόμενες μεταξύ τους είναι δυνατόν να εξηγήσουν το φαινόμενο της μείωσης των χάλκινων αγαλματιδίων από τα μέσα του 5^{ου} αιώνα π.Χ. και εντεύθεν.

¹²⁵⁷ Ο Himmelman (1999, 18-19) εκτιμά ότι η απαγόρευση ήταν συνέπεια των μεταρρυθμίσεων του Κλεισθένη και η μετά από 80 -70 χρόνια κατάργησή της επήλθε ρητά ή σιωπηρά. Ο Oakley (2009, 217-218) θεωρεί ότι η απαγόρευση επήλθε με βάση την ταφική νομοθεσία, όπως υπαινίσσεται ο Κικέρων (*De legibus* II 26,24) και ως προς την άρση της απαγόρευσης εκτιμά ότι οφείλεται στην τρομακτική επίδραση του λοιμού στα πρώτα έτη του πολέμου, όμως τονίζει ότι η διακοπή των έργων στην Ακρόπολη θα έπαιξε ρόλο στην υπέρβαση των απαγορευτικών διατάξεων.

¹²⁵⁸ Ενδεικτικά αναφέρονται τα επιτύμβια ανάγλυφα αθλητών με αριθμούς EAM 2004, EAM 873, EAM 888, EAM 2578, EAM 3586, AE 13, AE 3742 του Αρχαιολογικού Μουσείου Πειραιά και το με αριθμό 2003.004.001 επιτύμβιο ανάγλυφο του αθλητή Γλαυκώτα στο M. Carlos Museum of Emory University, τα οποία χρονολογούνται από το τέλος του 5^{ου} αιώνα π.Χ. και εντεύθεν. Αντίθετα από την περίοδο αυτή διαθέτουμε το με αριθμό EAM 3153 αναθηματικό ανάγλυφο του «δορυφόρου», ενώ τα λοιπά αναθηματικά ανάγλυφα αυτής της περιόδου σχετίζονται με τα ομαδικά - φυλετικά αγωνίσματα της Ανθιππασίας και του Αποβάτη δρόμου. Μάλιστα η «παρουσία» του αναθηματικού αναγλύφου του «δορυφόρου» ίσως σχετίζεται με την ιδιαίτερη φήμη την οποία απολάμβανε αυτό το θέμα. Για τα αναθηματικά ανάγλυφα, τα οποία σχετίζονται με τα ομαδικά - φυλετικά αγωνίσματα βλ. Goette 2007, 117 -126.

¹²⁵⁹ Thomas 1992, 104.

¹²⁶⁰ Raubitschek 1949, 337.

Η επανεμφάνιση των χάλκινων αγαλματιδίων κατά την ελληνιστική περίοδο είναι δυνατόν να εξηγηθεί από τις γενικότερες αλλαγές στις εκφραστικές τάσεις της εποχής αλλά και στις αλλαγές στον χώρο του αθλητισμού. Ειδικότερα κατά την ελληνιστική εποχή παρατηρείται μεγάλη αλλαγή όχι μόνο στην τεχνοτροπία των έργων αλλά και στα θέματα τα οποία τώρα στρέφονται στην καθημερινή ζωή και με έμφαση στον ιδιωτικό χαρακτήρα. Ο άνθρωπος πλέον δεν παριστάνεται ως ο τυπικός εκπρόσωπος της πόλης-κράτους, δηλ. ως υπεύθυνος πολίτης αλλά σαν άτομο με τα προσωπικά και τα εξατομικευμένα στοιχεία του.¹²⁶¹ Φυσική συνέπεια αυτών των αλλαγών ήταν αφενός μεν να αναπτυχθεί η τέχνη του πορτρέτου με τα ατομικά χαρακτηριστικά του απεικονιζόμενου αφετέρου δε θέματα, τα οποία παλαιότερα ήσαν εκτός του ενδιαφέροντος των καλλιτεχνών, όπως ηλικιωμένοι, δύσμορφοι νάνοι, ψαράδες, νέγροι, να ελκύουν πλέον τους γλύπτες της εποχής.¹²⁶² Μια άλλη συνέπεια της εποχής είναι ότι τα γλυπτά μικρού μεγέθους της ελληνιστικής εποχής παύουν να έχουν μόνο θρησκευτικό χαρακτήρα και αποκτούν αξία αυτά καθαυτά, ως έργα τέχνης προορισμένα να διακοσμούν το εσωτερικό και τους κήπους των οικιών. Έχει επισημανθεί ότι ενώ πριν από τον 4^ο αιώνα π.Χ. δεν διαθέτουμε χάλκινα αγαλμάτια προερχόμενα από οικιακό αρχαιολογικό πλαίσιο, από τον 4^ο αιώνα μέχρι και τον 1^ο αιώνα π.Χ. επέρχεται μία σημαντική αλλαγή συνιστάμενη στο ότι ενώ παλαιότερα η χρήση των χάλκινων ειδωλίων ήταν κυρίως αναθηματική τώρα τα χάλκινα αγαλμάτια, μαζί με μαρμάρια και πήλινα, βρίσκονται σε κατοικίες όπου χρησιμοποιούνται και ως διακοσμητικά αλλά και για λατρευτικές ανάγκες.¹²⁶³ Η εισοδος των έργων της μικροπλαστικής στις κατοικίες συνέτεινε στην αύξηση των παραγγελιών στα εργαστήρια χαλκουργίας με αποτέλεσμα στην ελληνιστική περίοδο να σημειωθεί αφθονία παραγωγής χάλκινων αγαλματιδίων ανάλογη με εκείνη της πριν το μέσο του 5^{ου} αιώνα π.Χ. περιόδου.¹²⁶⁴ Μια αφορμή για την αλλαγή του χαρακτήρα των γλυπτών λέγεται ότι ήταν η εκ μέρους του Αλεξάνδρου Γ' παραγγελία προς τον Λύσιππο για την δημιουργία ενός επιτραπέζιου Ηρακλή, ένα μικρογραφικό έργο ύψους μόλις ενός ποδός,¹²⁶⁵ γεγονός το οποίο επηρέασε την τέχνη όχι μόνο ως προς την θεματολογία της αλλά κυρίως και ειδικά για την μικροτεχνία, ως προς τον χαρακτήρα της, ο οποίος μεταβλήθηκε από αναθηματικός σε

¹²⁶¹ Ο Pollitt στο εισαγωγικό κεφάλαιο του έργου του *Η Τέχνη στην Ελληνιστική Εποχή*, (1994) παρέχει μία εμπειριστατωμένη έκθεση των μεταβολών τις οποίες επέφερε η νέα εποχή στον τομέα της τέχνης γενικότερα.

¹²⁶² Κοκκορού - Αλευρά 1995, 270.

¹²⁶³ Βλ. Sharpe 2006, 20 επ.

¹²⁶⁴ Βοκοτοπούλου 1997, 35.

¹²⁶⁵ Pollitt 1994, 82-83.

διακοσμητικό.¹²⁶⁶ Την ίδια εποχή επέρχονται και σημαντικές αλλαγές στον χώρο του αθλητισμού, παρατηρείται μεγάλη αύξηση των αθλητικών εορτών,¹²⁶⁷ επέρχεται σταδιακή αποσύνδεση της ενότητας θρησκείας και αθλητισμού, με άμεση συνέπεια την επιδίωξη του θεάματος και την πλήρη επικράτηση του επαγγελματισμού.¹²⁶⁸ Ειδικά οι αγωνιζόμενοι στα βαρέα αγωνίσματα της πάλης, του παγκρατίου και της πυγμαχίας, ακολουθούσαν ειδική και πολυδάπανη διατροφή με σκοπό την απόκτηση βάρους, δοθέντος μάλιστα ότι δεν υπήρχε διάκριση κατηγοριών στα βαρέα αθλήματα αναλόγως του βάρους των αθλητών, με αποτέλεσμα να συμμετέχουν σε πολλούς αγώνες προκειμένου να αυξήσουν τα εισοδήματά τους για να καλύψουν τα αντίστοιχα μεγάλα έξοδα διατροφής και αμοιβών προπονητών, και εν τέλει να καταστούν αδρά αμειβόμενοι επαγγελματίες.¹²⁶⁹ Στα πλαίσια αυτών των αλλαγών και της αύξησης της δημοφιλίας των βαρέων αθλημάτων είναι δυνατόν να κατανοηθεί και η επιβίωση των συμπλεγμάτων χάλκινων αγαλματιδίων, τα οποία αναπαριστούν αγώνες πάλης. Μάλιστα το γεγονός ότι πολλά από τα συμπλέγματα αγαλματιδίων παλαιστών έχουν προέλθει από την Αίγυπτο ¹²⁷⁰ συνδέεται αιτιωδώς με την επανεμφάνιση των αγαλματιδίων διότι ήδη η Αλεξάνδρεια είχε καταστεί το νέο πολιτισμικό κέντρο του Ελληνιστικού κόσμου και οι αγώνες πάλης ήσαν αγαπητό θέαμα στην Αίγυπτο και την αυλή των Πτολεμαίων.¹²⁷¹ Είναι χαρακτηριστικό ότι η συντριπτική πλειονότητα των

¹²⁶⁶ Thomas 1992, 157. Βλ. όμως και την άποψη της Ridgway (1997, 294 - 304) η οποία αμφισβητεί την απόδοση του Επιτραπέζιου Ηρακλή στον Λύσιππο και εκτιμά ότι είναι προτιμότερο να αποδοθεί σε ένα ρωμαϊκό πλαίσιο και από πλευράς μορφής αλλά και στάσης.

¹²⁶⁷ Οι Finley & Pleket (1976, 68) αναφέρουν ότι όταν ο πυγμαχός Απολλώνιος από την Αλεξάνδρεια έχασε την ευκαιρία συμμετοχής στους Ολυμπιακούς Αγώνες του 93 μ.Χ. γιατί περιόδευε και λάμβανε μέρος σε άλλους αγώνες στην Μ. Ασία, ο αριθμός των αγώνων είχε υπερβεί τους 300 ενώ κατά το 500 π.Χ. υπολογίζονταν μόλις σε 50. Πρόσφατα ο Nielsen (2016, 38) υπολόγισε ότι κατά την προ-ελληνιστική εποχή ο αριθμός των αγώνων ανερχόταν σε 155. Έκτοτε ο αριθμός των αγώνων αυξήθηκε σε μεγάλο βαθμό και κατά τους τρεις πρώτους αιώνες της εποχής μας και μόνο στις ανατολικές επαρχίες της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας υπερβήκαν τους 500 βλ. Pleket 2014, 102 και Χανιώτης 2021, 432, ενώ ο Papakonstantinou (2019, 21) παρατηρεί ότι κατά την αυτοκρατορική περίοδο ιδρύθηκαν και άκμασαν εκατοντάδες αγώνες.

¹²⁶⁸ Στην έρευνα έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις για το θέμα του επαγγελματισμού του αρχαίου ελληνικού αθλητισμού, η παλαιότερη των οποίων προεβεί ότι κατά την αρχαϊκή και κλασική περίοδο κυριαρχούσε ο ερασιτεχνικός αθλητισμός, βλ. Gardiner 1930 και Harris 1964. Η μεταγενέστερη άποψη βλέπει τα πρώτα σπέρματα εισδοχής του επαγγελματισμού από την εποχή του Θεαγένη του Θάσιου και μετά βλ. Pleket 1975, ενώ η νεότερη άποψη θεωρεί ότι ευθύς εξ αρχής οι αθλητές απολάμβαναν προνομίων και αμοιβών και ουδόλως αποδέχεται την έννοια του ερασιτεχνικού αθλητισμού, βλ. Young 1984. Ανεξαρτήτως της οιασδήποτε υποθετούμενης άποψης είναι δεδομένο ότι η ελληνιστική εποχή δημιούργησε τις προϋποθέσεις για την πλήρη επαγγελματικοποίηση αθλητισμού.

¹²⁶⁹ Βλ. σχετικά Gardiner 1930, 103-107.

¹²⁷⁰ Πρβλ. σχετικά τα με αριθμούς ΕΑΜ Συλλογή Δημητρίου ΑΙΓ 2547 και 2548 προερχόμενα από την Αίγυπτο, χρονολογούμενα στον 2^ο - 1^ο αιώνα π.Χ. Βλ. επίσης ένα σύμπλεγμα παλαιστών χρονολογούμενο μεταξύ 150 -100 π.Χ. στο Walters Art Museum 54.742.

¹²⁷¹ Στην Αίγυπτο το άθλημα της πάλης είχε μεγάλη παράδοση από την 2^η χιλιετία π.Χ. και έκτοτε παρέμενε δημοφιλές. Από εύρημα του 1^{ου}-2^{ου} αιώνα μ.Χ. προκύπτει ότι οι παλαιστές χρησιμοποιούσαν εγχειρίδια σχετικά με την εκπαίδευσή τους και την συμπεριφορά τους στην παλαιστρα. Βλ. σχετικά το περιεχόμενο του P. Oxy. 3.466 πάπυρου, πρβλ. Golden 1998, 56, ειμ. 2. Βλ. επίσης Tourna et al. 2002, 39-40.

σωζόμενων αγαλματιδίων παλαιστών και πυκτών χρονολογούνται στην ελληνιστική περίοδο.

1272

V. Κριτήρια για τον χαρακτηρισμό των χάλκινων ειδωλίων ως αθλητικών αναθημάτων.

Πέραν των γενικών κριτηρίων, τα οποία αναφέρονται στην εισαγωγή της μελέτης αυτής, όπως η παρουσία αναθηματικής επιγραφής, ο χώρος εύρεσης και εν γένει τα αρχαιολογικά συμφραζόμενα,¹²⁷³ υπάρχουν και ειδικότερα κριτήρια, η συνδρομή των οποίων είναι δυνατόν να συνδέσει ένα χάλκινο αγαλμάτιο με την αθλητική δραστηριότητα και ως εκ τούτου να θεωρηθεί ως βέβαιο ή έστω πιθανό ανάθημα ενός αθλητή, και τα κριτήρια αυτά είναι τα εξής :

α) Η στάση του εικονιζόμενου αποτελεί αποφασιστικό κριτήριο για τον χαρακτηρισμό ενός χάλκινου ειδωλίου ως αθλητικού αναθήματος. Η στάση αυτή είναι δυνατόν είτε να εντάσσεται στο πλαίσιο της διεξαγωγής ενός αγωνίσματος όπως είναι η στάση εκκίνησης ενός δρομέα, είτε και παρά το ότι ο εικονιζόμενος αθλητής ευρίσκεται σε στάση ηρεμίας, πλην όμως επειδή φέρει αθλητικό όργανο, όπως ένα δίσκο, να θεωρείται ως αθλητής και ως πιθανό αθλητικό ανάθημα. Χαρακτηριστική περίπτωση στάσης ειδωλίου εντασσόμενης στο αγωνιστικό πλαίσιο αποτελεί αγαλμάτιο δισκοβόλου προερχόμενο από την Ακρόπολη της Αθήνας, η στάση του οποίου έχει πειστικά ερμηνευθεί ως στάση δισκοβόλου κατά την αρχική φάση των ταλαντώσεων του δίσκου.¹²⁷⁴ Ένα αγαλμάτιο ενός νέου, ο οποίος φέρει στο αριστερό του χέρι δίσκο ρίψης, αποτελεί παράδειγμα απόδοσης της αθλητικής ιδιότητας στον εικονιζόμενο λόγω του φερομένου αθλητικού οργάνου.¹²⁷⁵

β) Είναι όμως δυνατόν ενώ η στάση του εικονιζόμενου δεν υποδηλώνει αθλητική δραστηριότητα, παρά ταύτα να είναι πιθανή η σύνδεση με αυτή διότι εμφανίζεται σε στάση προσευχής ή σπονδής, πράξεις οι οποίες συνήθως συνδεόμενες με ένα αίτημα λάμβαναν

¹²⁷² Πέραν των αναφερομένων στην ανωτέρω 1270 σημείωση συμπλεγμάτων παλαιστών πρβλ. και τα ακόλουθα αγαλμάτια πυκτών τα οποία χρονολογούνται στην ελληνιστική περίοδο EAM X 18958, EAM KAP 546, όπως και ο σιαμαχών πυγμάχος της Βασιλείας, (Antikenmuseum and Sammlung Ludwig) για τον οποίο έχουν προταθεί διάφορες χρονολογήσεις αλλά όλες τοποθετούνται στο πλαίσιο της ελληνιστικής εποχής.

¹²⁷³ Ο χώρος εύρεσης αξιολογείται αυτοτελώς ή και σε συνδυασμό με άλλα συντρέχοντα κριτήρια. Είναι άξιο μνείας ότι τα χάλκινα αγαλμάτια, για τα οποία διαθέτουμε αρχαιολογικό πλαίσιο, προέρχονται - τουλάχιστον στην ηπειρωτική Ελλάδα - πάντοτε από περιβάλλον ιερού, άρα θα ήταν κατάλληλα ιερά δώρα και δεν αποτελούσαν π.χ. ταφικά κτερίσματα. Βλ. Βοικοτοπούλου (1997, 18) η οποία τονίζει ότι τα χάλκινα ειδώλια ποτέ δεν χρησιμοποιούντο σαν ταφικά κτερίσματα. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί ένα γυναικείο αγαλμάτιο πεπλοφόρου, το οποίο βρέθηκε σε τάφο στην Σικυώνα, το οποίο όμως δεν ήταν αυτοτελές αλλά αποτελούσε στήριγμα καθρέπτη. Πρβλ. Blegen (1937, 336, εικ. 3). Αντίθετη πρακτική εμφανίζεται στην Νότια Ιταλία όπου τα χάλκινα αγαλμάτια χρησιμοποιούνταν συχνά και σαν ταφικά κτερίσματα βλ. Thomas 1981, 17.

¹²⁷⁴ Πρόκειται για το με αρ. κατ. XA 6. Βλ. σχετικά Niemeyer 1964, 27 επ. πιν. 22-24, Thomas 1981, 32, πιν. X 2 και Rolley 2006, 480, εικ. 336.

¹²⁷⁵ Πρόκειται για τον δισκοφόρο της Βαλτιμόρης (Walters Art Gallery 54. 2452) τον οποίο η Thomas (1981, 40, πιν. XIII, 2) αποδίδει σε λακωνικό εργαστήριο και χρονολογεί στο διάστημα 480 έως 470 π.Χ.

χώρα πριν τον αγώνα,¹²⁷⁶ και ούτω είναι πιθανόν ότι ο αναθέσας ήταν αθλητής και προς τούτο σπένδει για να ζητήσει την συνδρομή της θεότητας ενόψει του επικείμενου αγώνα.¹²⁷⁷ Βεβαίως εάν το αγαλμάτιο προέρχεται από ιερό η πιθανότητα να πρόκειται για αθλητικό ανάθημα ενισχύεται σημαντικά. Ένα παράδειγμα στάσης προσευχής μας παρέχει το χάλκινο αγαλμάτιο ενός νέου γυμνού άνδρα, το δεξί χέρι του οποίου λυγισμένο στο στήθος φθάνει στο ύψος των χειλιών του, κίνηση η οποία έχει χαρακτηριστεί ως χειρονομία λατρείας και προσευχής.¹²⁷⁸ Χαρακτηριστικά παραδείγματα αθλητών σε στάση σπονδής αποτελούν το αγαλμάτιο από την περιοχή Adrano της Κατάνης, καθώς και το αγαλμάτιο του Μουσείου Mariemont, με πιθανή προέλευση την περιοχή της Κορίνθου,¹²⁷⁹ των οποίων όμως η προέλευση δεν είναι δυνατόν να συνδεθεί με ιερά. Αντίθετα ένα χάλκινο αγαλμάτιο προερχόμενο από την Ακρόπολη της Αθήνας σε στάση σπονδής καθώς και το προερχόμενο από την περιοχή των Αβών χάλκινο αγαλμάτιο στην αυτή στάση παρέχουν ισχυρές ενδείξεις για να θεωρηθούν ως αναθήματα αθλητών.¹²⁸⁰

γ) Ορισμένα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του εικονιζόμενου, όπως η ύπαρξη ταινίας στην κεφαλή ή η κίνηση του εικονιζόμενου να περιδέσει την ταινία στην κεφαλή του, η χαρακτηριστική κίνηση της αυτοστεφάνωσης του αθλητή ή της κίνησης προς ανάθεση στην θεότητα του στεφάνου του, αποτελούν ισχυρές ενδείξεις, οι οποίες είναι δυνατόν να οδηγήσουν στο συμπέρασμα ότι ο αναθέτης ήταν αθλητής. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το αγαλμάτιο ενός νέου από το ιερό της Ισθμίας, ο οποίος εικονίζεται στον τύπο του κούρου αλλά η ταινία στην κεφαλή του προσδιορίζει ταυτόχρονα και την αθλητική ιδιότητα του,¹²⁸¹ ενώ αντιθέτως η παρουσία ενίοτε κάποιων άλλων χαρακτηριστικών οδηγούν στον αποκλεισμό της ιδιότητας του αθλητή από τον απεικονιζόμενο.¹²⁸²

Α. Με βάση τα παραπάνω τεθέντα κριτήρια τα κατωτέρω αναφερόμενα χάλκινα αγαλμάτια ταξινομούνται ως εξής :

¹²⁷⁶ Η Thomas (1992, 28) επισημαίνει ότι οι σπονδές δεν καταγράφονται σαν ευχαριστήριες αλλά και σε αντίθεση με τις προσφορές τροφίμων, συνήθως συνδέονται με ένα αίτημα.

¹²⁷⁷ Ο Πausanias μας παραδίδει (VI.1.7) ότι ο Ανάξανδρος, νικητής σε αρματοδρομία, στον νικητήριο ανδριάντα του παριστάνεται να προσεύχεται στον θεό.

¹²⁷⁸ Πρόκειται για το με αρ. κατ. **XA 76** αγαλμάτιο, χρονολογούμενο περί το 470 π.Χ. Βλ. Walter - Karydi 2006, 26 εικ. 12. Για την ερμηνεία της χειρονομίας αυτής ως προσευχής βλ. Neumann 1965, 81 εικ. 40, επίσης Burkert 1993, 172.

¹²⁷⁹ Βλ. τα αγαλμάτια με αρ. κατ. **XA 82** και **XA 79** αντίστοιχα.

¹²⁸⁰ Βλ. τα αγαλμάτια με αρ. κατ. **XA 29** και **XA 30** αντίστοιχα.

¹²⁸¹ Σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ισθμίας IM 2360 και IM 231 βλ. αρ. κατ. **XA 18**.

¹²⁸² Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το χάλκινο αγαλμάτιο με αριθμό 1663 του Μουσείου των Δελφών, στον τύπο του κούρου, όπου η αθλητική ιδιότητα αποκλείεται λόγω του ότι ο απεικονιζόμενος νέος φέρει περιάπτο και σανδάλια.

Πίνακας 1
Βέβαια αναθήματα αθλητών με κριτήριο την αναθηματική επιγραφή

α/α	Ιερό ή περιοχή προέλευσης	απεικόνιση	χρονολόγηση	αριθμ. καταλ.
1.	Βόρεια Κλιτύ Ακρόπολης	ιππέας	μέσο 6 ^{ου} αι. π.Χ	ΧΑ 14
2.	Τεγέα Αρκαδίας	ακοντιστής	530 -520 π.Χ.	ΧΑ 9
3.	Ιερό Ολυμπίας	κούρος	500 π.Χ.	ΧΑ 19
4.	Ιερό Ολυμπίας	δρομέας	500- 490 π.Χ.	ΧΑ 1
5.	Ιερό Ολυμπίας	δισκοβόλος	490 π.Χ.	ΧΑ 5
6.	Καβείριο Βοιωτίας	δισκοβόλος	480 π.Χ.	ΧΑ 8
7.	Ακρόπολη Αθηνών	άλτης	470 – 460 π.Χ.	ΧΑ 3

Πίνακας 2
Βέβαια αναθήματα αθλητών με κριτήριο την απεικόνιση του αθλητή σε αγωνιστικό πλαίσιο και σε συνδυασμό με τον χώρο εύρεσης

α/α	Ιερό ή περιοχή προέλευσης	απεικόνιση	χρονολόγηση	αριθμ. καταλ.
1.	Ιερό Απόλλωνος Θέρμο	ιππέας	610 – 590 π.Χ	ΧΑ 13
2.	Ηραίο Σάμου	ιππέας	περί 550 π.Χ.	ΧΑ 15
3.	Ηραίο Σάμου	ιππέας	περί 550 π.Χ.	ΧΑ16
4.	Ιερό Ποσειδώνος Ισθμία	κούρος	540 - 530 π.Χ.	ΧΑ18
5.	Ιερό Ολυμπίας	ιππέας	530 π.Χ.	ΧΑ17
6.	Ιερό Ολυμπίας	πυγμάχος	500 - 450 π.Χ.	ΧΑ12
7.	Ιερό Παμίσου	ακοντιστής	500- 475 π.Χ.	ΧΑ10
8.	Ακρόπολη Αθηνών	άλτης	500 π.Χ.	ΧΑ2
9.	Ακρόπολη Αθηνών	δισκοβόλος	μετά 490 π.Χ.	ΧΑ 7

10.	Ακρόπολη Αθηνών	δισκοβόλος	470 π.Χ.	ΧΑ 6
11.	Ακρόπολη Αθηνών	παλαιστές	460 π.Χ.	ΧΑ11
12.	Ιερό Απόλλωνος Δελφών	σύνταγμα αθλητών	460 π.Χ.	ΧΑ 4

Πίνακας 3

Πιθανά αναθήματα αθλητών με κριτήριο την στάση του εικονιζόμενου σε αγωνιστικό πλαίσιο, την παρουσία αθλητικού οργάνου και τον χώρο εύρεσης

α/α	Ιερό ή περιοχή προέλευσης	απεικόνιση	χρονολόγηση	αριθμ. καταλ.
1.	Ιερό Ολυμπίας	ηνιοχος	675- 650 π.Χ.	ΧΑ 35
2.	Ιερό Ολυμπίας	δρομέας	575 -550 π.Χ	ΧΑ 22
3.	Ιερό Απόλλωνος Λιμηρά	ακοντιστής	550 – 520 π.Χ.	ΧΑ 27
4.	Ιερό Ολυμπίας	άλτης	540 – 520 π.Χ.	ΧΑ23
5.	Ιερό Ολυμπίας	νέος με στεφάνι	540 - 530 π.Χ.	ΧΑ36
6.	Βασιλική Ταυγέτου	άλτης	520 π.Χ.	ΧΑ24
7.	Ιερό Απόλλωνος Αμυκλών	δισκοβόλος	520 -500 π.Χ.	ΧΑ26
8.	Ηραίο Σάμου	δρόμεας	510- 500 π.Χ.	ΧΑ21
9.	Ιερό Ολυμπίας	κούρος	490 π.Χ.	ΧΑ37

Πίνακας 4

Πιθανά αναθήματα αθλητών με κριτήριο τον χώρο εύρεσης του αγαλματιδίου σε συνδυασμό την στάση σπονδής ή προσευχής του εικονιζόμενου

α/α	Ιερό ή περιοχή προέλευσης	απεικόνιση	χρονολόγηση	αριθμ. καταλ.
1.	Ακρόπολη Αθηνών	στάση σπονδής	490 π.Χ	ΧΑ 29
2.	Ιερό Απόλλωνος Δελφών	στάση	490 - 480 π.Χ.	ΧΑ 28

		προσευχής		
3.	Ιερό Απόλλωνος Αβών	στάση σπονδής	475 – 450 π.Χ.	ΧΑ30
4.	Ιερό Πτώου Απόλλωνος	στάση σπονδής	475 – 450 π.Χ.	ΧΑ31
5.	Ιερό Απόλλωνος Δελφών	στάση σπονδής	460 π.Χ.	ΧΑ33
6.	Ιερό Απόλλωνος Θέρμο	στάση σπονδής	450 π.Χ.	ΧΑ32
7.	Ακρόπολη Αθηνών	διαδόμενος	460 π.Χ.	ΧΑ34

Πίνακας 5

Αμφίβολα αναθήματα αθλητών λόγω έλλειψης στοιχείων χώρου εύρεσης παρά την στάση του εικονιζόμενου σε αγωνιστικό πλαίσιο και την παρουσία αθλητικού οργάνου.

α/α	Ιερό ή περιοχή προέλευσης	απεικόνιση	χρονολόγηση	αριθμ. καταλ.
1.	Ίσως από την Πάτρα	δρομέας	550 -500 π.Χ	ΧΑ 38
2.	Άγνωστη, από την Ελλάδα	δρομέας	550 -500 π.Χ	ΧΑ 39
3.	Ίσως από το Ηραίο Σάμου	δρομέας	520 -510 π.Χ.	ΧΑ 40
4.	Άγνωστη	οπλιτοδρόμος	490 – 480 π.Χ.	ΧΑ41
5.	Άγνωστη	οπλιτοδρόμος	490 – 480 π.Χ.	ΧΑ42
6.	Πιάνα Αρκαδίας	άλτης	470 π.Χ.	ΧΑ25
7.	Άγνωστη	άλτης	460 π.Χ.	ΧΑ43
8.	Άγνωστη, ίσως από Αθήνα	άλτης σε στάση προσευχής	460 π.Χ.	ΧΑ45
9.	Άγνωστη, ίσως από Τάραντα	άλτης	450 π.Χ.	ΧΑ44
10.	Άγνωστη, ίσως από Τάραντα	άλτης	450 -400 π.Χ.	ΧΑ45
11.	Δίδυμα Ερμιονίδος	δισκοβόλος	6 ^{ος} – 5 ^{ος} αι. π.Χ.	ΧΑ 49

12.	Ίσως από Μαντίνεια	αναβάτης με ίππο	525 π.Χ.	XA69
13.	Ίσως από Σικυώνα	ιππέας	520 π.Χ.	XA70
14.	Από Πελοπόννησο	ιππέας	τέλος 6 ^{ου} αι.π.Χ.	XA72
15.	Ίσως από Πελοπόννησο	δισκοβόλος	480 – 460 π.Χ.	XA50
16.	Ίσως από Αθήνα	δισκοβόλος	500 - 480 π.Χ.	XA48
17.	Σπάρτη	δισκοβόλος	520 - 550 π.Χ.	XA47
18.	Ίσως από την Κέρκυρα	παγκρατιαστής	480 -460 π.Χ.	XA67
19.	Άγνωστη	δισκοβόλος	470 π.Χ.	XA51
20.	Αρκαδία	δισκοβόλος	450 π.Χ.	XA53
21.	Άγνωστη	δισκοβόλος	460 π.Χ.	XA52
22.	Άγνωστη	ακοντιστής	480 π.Χ.	XA55
23.	Ίσως βόρεια Πελοπόννησος	ακοντιστής	μέσο 5 ^{ου} αι.π.Χ.	XA56
24.	Ίσως από την Πελοπόννησο	ιππέας με ίππο	470 π.Χ.	XA74
25.	Ίσως από την Αργολίδα	παλαιστής	400 -375 π.Χ.	XA57
26.	Ίσως από τον Τάραντα	ιππέας	400 – 380 π.Χ.	XA75
27.	Ίσως από την Ολυμπία	πυγμάχος	3 ^{ος} αι. π.Χ.	XA63
28.	Από την βόρεια Μ. Ασία	πυγμάχος	3 ^{ος} – 1 ^{ος} π.Χ.	XA64
29.	Άγνωστη	πυγμάχος	120 -90 π.Χ.	XA65
30.	Ίσως από την Αίγυπτο	δισκοβόλος	2 ^{ος} αιώνας π.Χ.	XA 54

VI. Ομάδες Αγαλματιδίων ¹²⁸³

Τα χάλκινα ειδώλια αθλητών τα οποία είναι δυνατόν να αποτελούν αθλητικά αναθήματα θα εξετασθούν κατωτέρω ομαδοποιημένα ως εξής : **α)** αρχικά θα εξετασθούν τα αγαλμάτια στα οποία η στάση του εικονιζόμενου είτε εντάσσεται στα πλαίσια διεξαγωγής ενός αγωνίσματος είτε ο αθλητής είναι μεν σε στάση ηρεμίας αλλά φέρει αθλητικό όργανο, αποδεικνύεται ότι απεικονίζεται αθλητής, και τα αγαλμάτια αυτά θα εξετασθούν κατά αγώνισμα με σκοπό να αναδειχθεί η εξέλιξη των τύπων και να γίνει σύγκριση με τα έργα της μεγάλης γλυπτικής, **β)** ακολούθως θα εξετασθούν τα αγαλμάτια, στα οποία οι εικονιζόμενοι βρίσκονται μεν εκτός αγωνιστικού πλαισίου πλην όμως η στάση τους συνέχεται με την αθλητική δραστηριότητα όπως λ.χ. βρίσκονται σε στάση προσευχής ή σπονδής, αναγνωρίζονται δε ως αθλητές παρά το ότι δεν φέρουν αθλητικό όργανο, **γ)** εν συνεχεία θα εξετασθούν τα αγαλμάτια, των οποίων η στάση ενώ ακολουθεί τον τύπο του κούρου, παρά ταύτα και κατά γενική παραδοχή είτε λόγω χώρου εύρεσης είτε άλλων χαρακτηριστικών θεωρούνται βάσιμα αθλητικά αναθήματα και **δ)** τα ενεπίγραφα αγαλμάτια δεν θα εξετασθούν ομαδοποιημένα ως τοιαύτα, πλην όμως θα εξετασθεί ο τύπος των αναθηματικών επιγραφών προκειμένου να διαπιστωθεί εάν εμφανίζει ομοιότητες ή παρεκκλίσεις από τον τύπο των λοιπών συναφών επιγραφών επί των δίσκων, των αλτήρων, των στλεγγίδων ή των αγγείων.

I. Τα αγαλμάτια της πρώτης κατηγορίας θα εξετασθούν κατά αγώνισμα και κατά την σειρά εισαγωγής των αγωνισμάτων στο πρόγραμμα των Ολυμπιακών αγώνων. ¹²⁸⁴

I.1. Δρομείς : Τα πρώτα αγαλμάτια δρομέων, τα οποία χρονολογούνται στο δεύτερο ήμισυ του 6^{ου} αιώνα π.Χ. απεικονίζουν τον αθλητή στον τύπο του «έν γούνασι» δρόμου, την αρχαϊκή συμβατική στάση των σκελών, η οποία αποδίδει την γρήγορη κίνηση και την πτήση, ¹²⁸⁵ κατά την οποία το ανώτερο τμήμα του κορμού εμφανίζεται μετωπικό, ενώ το κατώτερο τμήμα και τα πόδια προβάλλονται σε κατατομή. Στην στάση αυτή απεικονίζονται οι δρομείς σε μία σειρά αγαλματιδίων, τα οποία χρονολογούνται από το μέσο του 6^{ου} αιώνα μέχρι την αρχή του 5^{ου} αιώνα π.Χ. ¹²⁸⁶ Μόνο ένα αγαλμάτιο δρομέα

¹²⁸³ Η κατάσταση διατήρησης, οι διαστάσεις, οι αριθμοί των Μουσείων καθώς και η επί μέρους βιβλιογραφία αναφέρονται στον κατάλογο, ο οποίος ακολουθεί και στον οποίο γίνεται η σχετική παραπομπή.

¹²⁸⁴ Σύμφωνα με τον Πausανία (V. 8. 6) ο δρόμος σταδίου απετέλεσε το μοναδικό αγώνισμα κατά τις 13 πρώτες Ολυμπιάδες ενώ κατά την 14^η προστέθηκε το αγώνισμα του διαύλου δρόμου, την 15^η προστέθηκε το αγώνισμα του δολίχου δρόμου και την 18^η Ολυμπιάδα προστέθηκε το αγώνισμα του πεντάθλου.

¹²⁸⁵ Βλ. Richter 1959, 192, Κοκκορού -Αλευρά 1995, 92.

¹²⁸⁶ Ο τύπος του «έν γούνασι» δρόμου εμφανίζεται και σε ένα άλλο αγαλμάτιο δρομέα, το οποίο ευρίσκεται σε ιδιωτική συλλογή στην Γενεύη, στερούμενο αρχαιολογικού πλαισίου, το οποίο όμως εκτιμώ ότι αν και απεικονίζει δρομέα δεν σχετίζεται με αθλητικό δρώμενο αλλά μάλλον με κάποια τελετουργική δραστηριότητα και τούτο διότι φέρει στην κεφαλή πώλο και στρέφει το κεφάλι προς τα πίσω, βλ. Vanhove 1992, 314 αρ. 179.

προέρχεται από το Ηραίο της Σάμου με αποτέλεσμα να καθίσταται η αναθηματική του λειτουργία έντονα πιθανή (**αρ. κατ. ΧΑ 21**).¹²⁸⁷ Ατυχώς για τα υπόλοιπα δεν διαθέτουμε αρχαιολογικό πλαίσιο καθώς το ένα κατασχέθηκε στην περιοχή των Πατρών (**αρ. κατ. ΧΑ 38**) ενώ τα άλλα δύο βρίσκονται αντίστοιχα στο Metropolitan Museum of Art της Νέας Υόρκης και σε ιδιωτική Συλλογή, μάλιστα το τελευταίο θεωρείται ότι προέρχεται από την Σάμο¹²⁸⁸ (**αρ. κατ. ΧΑ 39 και 40**). Το αγαλμάτιο του δρομέα από την Πάτρα έχει εκτιμηθεί ότι απεικονίζει δολιχοδρόμο καθόσον διαθέτει τα χαρακτηριστικά, τα οποία σύμφωνα με τον Φιλόστρατο, *Γυμναστικός* 32, απαιτούνται για το αγώνισμα αυτό, δηλαδή δυνατούς ώμους και αυχένα και μυώδη, σχετικώς λεπτά, και ελαφρά πόδια. Το αγαλμάτιο, έχει αποδοθεί σε λακωνικό εργαστήριο και χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 6^{ου} αιώνα π.Χ., εμφανίζει δε ομοιότητα ως προς την «έν γούνασι» κίνηση με το άγαλμα της Νίκης από την Δήλο, η οποία έχει χρονολογηθεί στο μέσο του 6^{ου} αιώνα π.Χ.¹²⁸⁹ ενώ οι σφιγμένες γροθιές του δρομέα θυμίζουν τον δολιχοδρόμο στο κέντρο της ανάγλυφης βάσης επιτύμβιου κούρου από τον Κεραμεικό, η οποία έχει χρονολογηθεί προς το τέλος του 6^{ου} αιώνα π.Χ.¹²⁹⁰ Στην ίδια περίοδο τοποθετείται ένα αγαλμάτιο δρομέα από το ιερό του Διός στην Ολυμπία, το οποίο δεν ακολουθεί την στάση του «έν γούνασι» δρόμου, και παρά την αποσπασματική διατήρησή του, ευχερώς διαπιστώνεται ότι εικονίζεται δρομέας στην κλασική κίνηση, ήτοι διάσταση σκελών με τα λυγισμένα χέρια του να τοποθετούνται το ένα εμπρός και το άλλο πίσω (**αρ. κατ. ΧΑ 22**).¹²⁹¹

Στην πρώτη δεκαετία του 5^{ου} αιώνα π.Χ. ή λίγο αργότερα τοποθετείται ένα χάλκινο αγαλμάτιο δρομέα σε θέση εκκίνησης από την Ολυμπία, το οποίο με βεβαιότητα αποτελεί αθλητικό ανάθημα, όπως προκύπτει από την SEG 11:1232 αναθηματική επιγραφή, η οποία είναι χαραγμένη στον δεξιό μηρό από πάνω προς τα κάτω και αναφέρει τῷ Διφῶς ἱμί

Η Προσκυνητοπούλου στον σχολιασμό του κατασχθέντος στην περιοχή των Πατρών αγαλματιδίου X 17759 του ΕΑΜ, συσχετίζει και συγκρίνει αυτό της ιδιωτικής συλλογής της Γενεύης με το κατασχθέν.

¹²⁸⁷ Ένα χάλκινο αγαλμάτιο προερχόμενο από το ιερό της Χαλκιοίκου Αθηνάς της Σπάρτης, σήμερα στο ΕΑΜ με αριθμό X 15893, απεικονίζει δρομέα στην στάση του «έν γούνασι» δρόμου, όμως δεν πρόκειται περί αυτοτελούς έργου αλλά περί προσάρτηματος τρίποδος, όπως προκύπτει από το μικρό τμήμα χαλκού στην αριστερή πτέρνα από την οποία θα διερχόταν ο ήλος προσήλωσης. Φυσικά δεν είναι δυνατόν να αποκλεισθεί η πιθανότητα της ανάθεσης ενός τρίποδος με το προσάρτημα του δρομέα, σηματοδοτώντας έτσι την ιδιότητα του αναθέτη, όμως αυτό αποτελεί μόνο μία απλή υπόθεση, στηριζόμενη στο ότι η χαλκούργια στην Σπάρτη κατά τον 6^ο αι. π.Χ. διήνυε περίοδο ακμής. Βλ. Hodkinson 1999, 155 σημ. 19., ο ίδιος 2001, 376 ειμ. 13.

¹²⁸⁸ Το αγαλμάτιο βρίσκεται στην ιδιωτική Συλλογή Eric de Kolb. Ο Mitten (1968 αρ. 51) εκτιμά ότι προέρχεται από την Σάμο ενώ η Thomas (1981, 23, πιν. I 2) το αποδίδει σε Πελοποννησιακό εργαστήριο.

¹²⁸⁹ ΕΑΜ 21, βλ. Μουστάκα στο Δεσπίνης – Καλτσάς 2014, 36-41.

¹²⁹⁰ ΕΑΜ 3476, βλ. Καρούζου 1967, 30-31.

¹²⁹¹ Έχει επισημανθεί ομοιότητα των χαρακτηριστικών του προσώπου του δρομέα με την μορφή διαυλοδρόμου, ο οποίος εικονίζεται σε ένα όστρακο Παναθηναϊκού αμφορέα, χρονολογούμενο περί το 550 π.Χ., όπου ο δρομέας προσδιορίζεται με την επιγραφή διαυλοδρόμο είμι. Για το με αριθμό ΕΑΜ 2468 όστρακο του Παναθηναϊκού αμφορέα, βλ. Προσκυνητοπούλου 1989 στ αρ. 139.

(αρ. κατ. XA 1). Η στάση του αθλητή αποδίδει την ετοιμότητά του πριν από τον αγώνα με το αριστερό πόδι να είναι λυγισμένο στο γόνατο και ανασηκωμένο να στηρίζεται μόνο στα δάκτυλα σε αντίθεση με το δεξιό πόδι, το οποίο πατάει με όλο το πέλμα. Το σώμα κλίνει προς τα εμπρός με προτεταμένα τα χέρια και τις παλάμες προς το έδαφος. Ο αθλητής είναι αγένειος και η κόμη αποτελείται από καλοδουλεμένους βοστρύχους και κατεβαίνουν χαμηλά στο μέτωπο και τον τράχηλο. Το σώμα είναι διαμορφωμένο με πλαστικότητα ιδιαίτερα οι μυς της ράχης. Η προσπάθεια του γλύπτη να αποδώσει την συγκέντρωση του αθλητή κατά την αναμενόμενη εκκίνηση είναι απολύτως επιτυχημένη. Το αγαλμάτιο έχει αποδοθεί από τον τύπο των γραμμάτων¹²⁹² αλλά και την τεχνοτροπία σε αργεϊτικό εργαστήριο.¹²⁹³ Το αγαλμάτιο αυτό έχει συσχετισθεί με ένα άλλο αγαλμάτιο δισκοβόλου, το οποίο βρέθηκε και αυτό στην Ολυμπία, το μεν διότι φέρουν πανομοιότυπη επιγραφή, το δε διότι έχουν αποδοθεί αμφότερα σε αργεϊτικό εργαστήριο, χρονολογούμενα στην ίδια χρονική περίοδο, έχει δε υποθεθεί ότι ανήκαν σε ένα ενιαίο αναθηματικό σύνολο, το οποίο θα περιελάμβανε και απεικονίσεις των λοιπών τριών αγωνισμάτων του πεντάθλου.¹²⁹⁴ Η άποψη αυτή ενισχύεται από το δεδομένο ότι το αγώνισμα της δισκοβολίας δεν διεξαγόταν αυτοτελώς ενώ μερικοί μελετητές έχουν συνδέσει τα συγκεκριμένα αγαλμάτια με τον Αργείο Ολυμπιονίκη Δάνδη,¹²⁹⁵ ο οποίος όμως δεν αναφέρεται ως νικητής στο αγώνισμα του πεντάθλου αλλά σε αγώνα διαύλου δρόμου και σταδίου.¹²⁹⁶ Ως εκ τούτου η σύνδεση ενός αναθήματος, το οποίο θα περιελάμβανε όλα τα αγωνίσματα του πεντάθλου με τον Δάνδη, θα πρέπει να απορριφθεί καθόσον ο Δάνδης μας παραδίδεται μόνο ως νικητής σε αγωνίσματα δρόμου. Σε κάθε περίπτωση όμως, θεωρώ ότι, η άποψη της ανάθεσης ενός ενιαίου αναθήματος αποτελούμενου από πέντε αγαλμάτια πάσχει καθόσον τα δύο σωζόμενα αγαλμάτια διαθέτουν αυτοτέλεια λόγω της χάραξης στο καθένα ιδιαίτερης αναθηματικής επιγραφής, κάτι το οποίο προφανώς δεν θα συνέβαινε σε μία ενιαία σύνθεση. Άλλωστε το γεγονός ότι αμφότερα τα αγαλμάτια έχουν χυθεί μαζί με την βαθμιδωτή βάση τους, η οποία

¹²⁹² Από την προσωπική επισκόπηση της επιγραφής διαπίστωσα την παρουσία του καμπύλου δέλτα, το οποίο αποτελεί ένα χαρακτηριστικό του αργεϊτικού αλφαβήτου, βλ. Guarducci 2008, 64.

¹²⁹³ Η Βοκοποπούλου 1997, αρ. 133, παρατηρεί ότι το αγαλμάτιο δεν φέρει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της αργείας πλαστικής, όπως βαριές αναλογίες, μώδεις σώμα, «βαριά» έκφραση, και εκτιμά ότι είναι προτιμότερο να αποδοθεί στην Βορειοανατολική Πελοπόννησο, καταλήγει δε ότι ο αναθέτης ήταν Αργεϊός, όχι όμως και το αγαλμάτιο το οποίο παρήγγειλε ή αγόρασε έτοιμο για να το αφιερώσει μετά την νίκη του.

¹²⁹⁴ Βλ. Fuchs (1980, 157) ο οποίος αποδίδει την υπόθεση αυτή στον Bol, ταυτόχρονα όμως φαίνεται ότι την ενστερνίζεται, διότι χαρακτηρίζει το αγαλμάτιο του δισκοβόλου ως «Gegenstück zum startenden Läufer».

¹²⁹⁵ Πρβλ. Olympia Bericht I, 81. Την άποψη αυτή αναφέρει ως ενδιαφέρουσα ο Moretti 1957, αρ.210.

¹²⁹⁶ Οι νίκες του Δάνδη τοποθετούνται στην 76^η Ολυμπιάδα και την 77^η ήτοι κατά τα έτη 476 και 472 π.Χ. αντίστοιχα, βλ. Moretti 1957, αρ. 210 και αρ. 222. Την νίκη του Δάνδη στην 77^η Ολυμπιάδα στον αγώνα σταδίου αναφέρει και ο Διόδωρος Σικελιώτης XI. 53. Ως σταδιοδρόμος αναφέρεται ο Δάνδης και σε ένα επίγραμμα του Σιμωνίδη του Κείου βλ. Παλατινή Ανθολογία XIII 14.

είναι και αυτή αυτοτελής αποτελεί ένα επιπλέον επιχείρημα κατά της άποψης περί μιας ενιαίας αναθηματικής σύνθεσης.

Συμπερασματικά και ως προς την απεικόνιση των δρομέων στα χάλκινα αγαλμάτια είναι δυνατόν να παρατηρήσουμε ότι αρχικά και κατά το δεύτερο ήμισυ του 6^{ου} αιώνα π.Χ. οι δρομείς ακολουθούν την τυπολογία του «έν γούνασι» δρόμου, ακολουθώντας τα αντίστοιχα παραδείγματα της μεγάλης πλαστικής αλλά με την είσοδο στον 5^ο αιώνα π.Χ. φαίνεται ότι οι χαλκουργοί, πειραματιζόμενοι στα αγαλμάτια, επιτυγχάνουν να δώσουν στις μορφές κίνηση και μάλιστα μέσα στον χώρο, κυρίως με την προέκταση των χεριών αλλά και την κλίση του κορμού. Ατυχώς δεν σώζονται έργα μεγάλης γλυπτικής απεικονίζοντα δρομείς εν δράσει για να καταστεί δυνατή οιαδήποτε σύγκριση με τα χάλκινα αγαλμάτια των αρχών του 5^{ου} αιώνα π.Χ. Ο Πausανίας αν και αναφέρει σαράντα αγάλματα νικητών αγωνισμάτων δρόμου δεν περιγράφει κανένα από αυτά και η μόνη πηγή για την περιγραφή του ανδριάντα του διάσημου δρομέα Λάδα, ο οποίος είχε ανιδρωθεί στην Ολυμπία και φιλοτεχνηθεί από τον Μύρωνα αποτελεί ένα επίγραμμα,¹²⁹⁷ σύμφωνα με το οποίο συνάγεται ότι θα εικονιζόταν σε πλήρη δράση και πιθανόν λίγο πριν φθάσει τον τερματισμό του.¹²⁹⁸ Από τα σωζόμενα έργα της μεγάλης γλυπτικής κανένα δεν έχει συσχετισθεί με τον Λάδα του Μύρωνα και ίσως ο δρομέας της Κύμης να μας παρέχει μια ιδέα ενός δρομέα σε κίνηση λίγο πριν τον τερματισμό,¹²⁹⁹ ενώ τα δύο αγάλματα δρομέων του Palazzo dei Conservatori υστερούν εμφανώς σε σχέση με τον δρομέα της Κύμης ως προς την ένταση της κίνησης του δρομέα.¹³⁰⁰

I. 2. Οπλιτοδρόμοι : Το αγώνισμα του οπλίτη δρόμου¹³⁰¹ εισήχθη στο ολυμπιακό πρόγραμμα κατά την 65^η Ολυμπιάδα, ήτοι το 520 π.Χ.,¹³⁰² και ο πρώτος νικητής του αγωνίσματος υπήρξε ο Δαμάρετος, τον νικητήριο ανδριάντα του οποίου περιγράφει ο Πausανίας, αναφέροντας ότι έφερε ασπίδα, κράνος και κνημίδες.¹³⁰³ Ο Πausανίας αναφέρει

¹²⁹⁷ Βλ. Ελληνική Ανθολογία 16.53 «Λάδας τὸ στάδιον εἶθ' ἦλατο, εἶτε διέπτη, / οὐδὲ φράσαι δυνατόν· δαιμόνιον τὸ τάχος./ Οἶος ἔης φεύγων τὸν ὑπήνεμον, ἔμπνοε Λάδα, / Θῦμον, ἐπ' ἀκροτάτῳ νεύματι θεῖς ὄνυχα, / τοῖον ἐχάλευσέν σε Μύρων ἐπὶ παντὶ χαράξας/σώματι Πισαίου προσδοκίην στεφάνου», ήτοι παρουσιάζει την ταχύτητά του σαν τον άνεμο και ειλείν μόλις να αγγίζει το έδαφος με τα ακροδάκτυλά του και με αυτόν τον τρόπο τον παρουσίασε ο Μύρων με την προσδοκία του ολυμπιακού στεφάνου.

¹²⁹⁸ Serwint 1987, 79.

¹²⁹⁹ Πρόκειται για ένα χάλκινο έργο ύψους 1,53 μ. χρονολογούμενο στο διάστημα από τον 1^ο αιώνα π.Χ. έως τον 1^ο αιώνα μ.Χ. Αρχαιολογικό Μουσείο Σύμωρης αρ. 9363, βλ. Smith 2009, 73, εικ. 61.

¹³⁰⁰ Jones 1926, 104 -107 πιν. 37.

¹³⁰¹ Για το αγώνισμα αυτό, τον χαρακτήρα του και την εξελικτική του πορεία, βλ. παραπάνω σελ. 58 επ.

¹³⁰² Βλ. Παπαχατζής 1979, 240. Στα Πύθια εισήχθη την 23^η Πυθιάδα, ήτοι το 498 π.Χ.

¹³⁰³ Πausανίας (VI.10. 4-5) μία αναφορά η οποία στοχεύει να καταδείξει ότι, σε αντίθεση με τα συμβαίνοντα στην εποχή του, οι δρομείς αρχικά έφεραν πλήρη εξοπλισμό. Για την νίκη του Δαμάρετου, βλ. Moretti 1957 αρ. 132 και 133. Η πρώτη νίκη του Δαμάρετου αναφέρεται και στην με αριθμό IG II² 2326 επιγραφή.

συνολικά έξι ανδριάντες οπλιτοδρόμων στην Ολυμπία ¹³⁰⁴ και με το δεδομένο αυτό ο Hyde υπέθεσε ότι οι δύο μαρμάρινες κεφαλές κρανοφόρων, οι οποίες βρέθηκαν στο ιερό είναι πιθανό να σχετίζονται με ανδριάντες οπλιτοδρόμων αλλά η υπόθεση αυτή, αν και είναι εύλογη, δεν ήταν δυνατόν να τεκμηριωθεί ελλείψει στοιχείων, ενώ προσφάτως αποδομήθηκε πλήρως. ¹³⁰⁵ Ο Πausανίας κατά την περιγραφή των αναθημάτων επί της Ακρόπολης της Αθήνας, αναφέρει τον ανδριάντα του οπλιτοδρόμου Επιχαρίνου, η ενεπίγραφη βάση του οποίου έχει βρεθεί και επιβεβαιώνει τον περιηγητή. ¹³⁰⁶ Έχει υποστηριχθεί ότι το κατωτέρω αναφερόμενο χάλκινο αγαλμάτιο του οπλιτοδρόμου, το οποίο βρίσκεται σήμερα στο Tübingen καθώς και η παράσταση οπλιτοδρόμου στον εμπροσθότυπο των στατήρων της Κυζίκου από ήλεκτρο, οι οποίοι χρονολογούνται περί το 470 π.Χ., αποδίδουν την στάση του αναθήματος του Επιχαρίνου στην Ακρόπολη της Αθήνας. ¹³⁰⁷

Το αγώνισμα της οπλιτοδρομίας εμφανίζεται σε παραστάσεις αγγειογραφίας ήδη από το τρίτο τέταρτο του 6^{ου} αιώνα π.Χ., ήτοι πριν την εισαγωγή του αγωνίσματος στο πρόγραμμα των Ολυμπιακών αγώνων, ενώ το πρώτο χάλκινο αγαλμάτιο οπλιτοδρόμου τοποθετείται χρονικά στο διάστημα περί το 490 – 480 π.Χ. Πρόκειται για ένα αγαλμάτιο **(αρ. κατ. ΧΑ 41)** το οποίο θεωρείται ότι απεικονίζει οπλιτοδρόμο κατά τον χρόνο της εκκίνησης του αγωνίσματος και βρίσκεται σήμερα στο Tübingen. ¹³⁰⁸ Ο γενειοφόρος αθλητής απεικονίζεται να έχει τεντωμένο τον δεξιό βραχίονα, ο οποίος "τραβά" εμπρός τον ώμο του σε μία στάση εκκίνησης, ενώ το αριστερό του πόδι είναι ελαφρά προβεβλημένο και τα γόνατα λυγισμένα όπως η στάση εκκίνησης έχει αποδοθεί και στην αγγειογραφία. ¹³⁰⁹ Στην κεφαλή του φέρει αττικό κράνος, του οποίου το διακοσμητικό λοφίο έχει σπάσει ενώ έχει

¹³⁰⁴ Serwint 1987, 100.

¹³⁰⁵ Hyde 1921, 161-2 εικ. 30, και η Serwint (1987, 101) δεν αποκλείει την πιθανότητα αυτή. Πρόκειται για τα με αριθμούς 1481 και 1685 ευρήματα του Αρχαιολογικού Μουσείου Ολυμπίας. Η Barringer (2021, 91) εκτιμά ότι οι μαρμάρινες κεφαλές των κρανοφόρων δεν ήταν δυνατόν να αποτελούσαν τμήματα ανδριάντων νικητών, οι οποίοι στέκονταν ελεύθεροι στον χώρο, ενώ οι μαρμάρινες κεφαλές προορίζονταν να είναι εμφανείς μόνο κατά την μία πλευρά, όπως προκύπτει από την ατελή επεξεργασία της άλλης πλευράς. Είναι γνωστό ότι ο με αριθμό 3365 μαρμάρινος κορμός του Αρχαιολογικού Μουσείου Σπάρτης, ο λεγόμενος «Λεωνίδα» έχει θεωρηθεί από μερίδα μελετητών ως οπλιτοδρόμος, πρβλ. σχετικά Μαχαίρα 1989α, αρ. 217 στο *Πνεύμα και Σώμα*, Kourinou - Pikoula 2006 αριθμ. 117. Νομίζω όμως ότι το κράνος του οπλίτη με τις διακοσμημένες με κεφαλές κριών παρραναθίδες θα πρέπει να αποκλείσει την περίπτωση αυτή.

¹³⁰⁶ Πausanίας I.23.9 «άνδριάντων δὲ ὅσοι μετὰ τὸν ἵππον ἐστήκασιν Ἐπιχαρίνου μὲν ὀπλιτοδρομῆν ἀσκήσαντος τὴν εἰκόνα ἐποίησε Κριτίος». Η επιγραφή IG I³ 847 αναφέρει ότι «Ἐπιχαρίνος ἀγέθηεν ἡ Ὀφ[ολ]ο[νίδο] / Κριτίος καὶ Νεσιότες ἐπο[τε]στάτε».

¹³⁰⁷ Βλ. Raubitschek 1949 αρ. 120, Lippold 1950, 107 πιν. 136,8. Βλ. επίσης Μπούγια 2004, 64, και Herrmann & Kondoleon 2004, 64 αρ. κατ. 31.

¹³⁰⁸ Βλ. Hausmann 1977, 107.

¹³⁰⁹ Είναι πολύ ενδιαφέρον ότι σε μία ερυθρόμορφη κύλικα (Εθνικό Μουσείο Φλωρεντίας αρ. 3910) στην οποία εικονίζεται η προετοιμασία ενός αθλητή για την είσοδό του στον αγώνα οπλίτη δρόμου όπου ένα μικρό παιδί του προσφέρει τον εξοπλισμό, το επίσημα της ασπίδας απεικονίζει ένα οπλιτοδρόμο σε θέση εκκίνησης πανομοιότυπη με αυτή του αγαλματιδίου της Ολυμπίας αλλά και του οπλιτοδρόμου του Tübingen. Βλ. *Μεγάλη Ελλάς* αριθμ. 72. Βλ. επίσης και την παράσταση οπλιτοδρόμου σε στάση εκκίνησης στον αττικό ερυθρόμορφο αμφορέα του ζ. του Βερολίνου στο Μουσείο του Λούβρου G 214.

χαθεί και η κυκλική ασπίδα την οποία θα έφερε στο αριστερό χέρι και θα ήταν πρόσθετη. Στην ίδια θέση εκκίνησης εικονίζεται ένας οπλιτοδρόμος σε ένα χάλκινο αγαλμάτιο του Μουσείου της Κυρηνής, χρονολογούμενο περί το 490 π.Χ. (**αρχ. κατ. ΧΑ 42**). Ο αθλητής είναι γενειοφόρος και φέρει περίτεχνο κράνος κορινθιακού τύπου ενώ στον αριστερό του βραχίονα διατηρείται τμήμα από το όχανο της ασπίδας την οποία θα έφερε. Ο αθλητής προτάσσει το αριστερό πόδι κατά τι λίγο του δεξιού και έχει τα γόνατα ελαφρώς λυγισμένα, παρά δε την έντονη διάβρωση το αγαλμάτιο, η εικόνα της έντασης ενόψει της εκκίνησης εικονίζεται με επιτυχία. Ο Paribeni μας υπενθυμίζει ότι ο Τελεσεικράτης από την Κυρηνή υπήρξε νικητής στο αγώνισμα της οπλιτοδρομίας στα Πύθια το 474 π.Χ. στον οποίο ο Πίνδαρος έχει αφιερώσει τον ΙΧ Πυθιονικό.¹³¹⁰ Ένα χάλκινο αγαλμάτιο στην Βιέννη, το οποίο παλαιότερα θεωρήθηκε ως οπλιτοδρόμος, εκτιμώ ότι παρουσιάζει στοιχεία, τα οποία αποκλείουν αυτό τον χαρακτηρισμό.¹³¹¹

Ι.3. Άλτες : Τα στοιχεία τα οποία προσδιορίζουν την ιδιότητα ενός εικονιζόμενου αθλητή ως άλτη είναι το μεν η τυχόν ύπαρξη αλτήρων στα χέρια του, το δε η στάση του σώματος του κατά την διεξαγωγή του αγωνίσματος, όπως αυτή η στάση μας είναι γνωστή από αρκετές παραστάσεις αγγειογραφίας.

Τα πρωϊμότερα αγαλμάτια αλτών τοποθετούνται χρονικά στο τελευταίο τέταρτο του 6^{ου} αιώνα π.Χ. και το βασικό χαρακτηριστικό, το οποίο εμφανίζεται στα ειδώλια αυτά της πρώιμης περιόδου, συνίσταται στο ότι ενώ ακολουθούν το βασικό τύπο του κούρου, τα χέρια τους δεν προσκολλώνται στα πλευρά αλλά προτάσσονται εμπρός και ελεύθερα στον χώρο και φέρουν σπές, οι οποίες υποδηλώνουν ότι ο απεικονιζόμενος θα έφερε κάποια αντικείμενα, τα οποία τις περισσότερες φορές δεν σώζονται αλλά εκτιμάται ότι θα ήταν αλτήρες. Το Museum of Fine Arts της Βοστώνης κατέχει ένα αγαλμάτιο αυτού του τύπου, προερχόμενο από την Ολυμπία και χρονολογούμενο περί το 540-530 π.Χ. (**αρχ. κατ. ΧΑ 23**) το οποίο θεωρείται ότι απεικονίζει άλτη, ο οποίος θα έφερε στα χέρια του αλτήρες. Η παρουσία μίας ταινίας ή στεφάνου, η οποία διατρέχει την περιφέρεια της κεφαλής της μορφής επιβεβαιώνει την αθλητική ιδιότητα, αποτελεί δε σοβαρή ένδειξη ότι εικονίζεται ένας νικητής- πενταθλητής, ο οποίος ανέθεσε το ειδώλιο προς τον Ολύμπιο

¹³¹⁰ Βλ. Paribeni 1959 αριθμ. 465, πιν. 202.

¹³¹¹ Πρόκειται για ένα αγαλμάτιο γυμνής ανδρικής μορφής από την Καπύη, το οποίο χαρακτηρίστηκε από τον Hartwig (1902, 165-170) ως οπλιτοδρόμος. Όμως ανεξαρτήτως της παντελούς έλλειψης οιαδήποτε ίχνους ασπίδας στο αριστερό του χέρι, υπάρχουν δύο στοιχεία τα οποία κατά την άποψή μου αποκλείουν τον χαρακτηρισμό του ως οπλιτοδρόμου, ήτοι **α**) η μορφή φέρει κράνος το λοφίο του οποίου είναι υπερμεγέθες και φθάνει έως το μέσο του οπισθίου μέρους του σώματος του και **β**) οι παραγναθίδες του κράνους είναι ανοικτές στον χώρο.

Δία.¹³¹² Λίγο μεταγενέστερο χρονικά είναι ένα ειδώλιο αθλητή (αρχ. κατ. ΧΑ 24) προερχόμενο από την Βασιλική του Ταυγέτου, χρονολογούμενο περί το 520 π.Χ., στο οποίο ο απεικονιζόμενος αθλητής κλίνει ελαφρά προς τα εμπρός ενώ το αριστερό πόδι προηγείται ελαφρά. Τα χέρια του είναι ελαφρώς προτεταμένα και λυγισμένα στους αγκώνες, οι δε σφιγμένες γροθιές είναι διάτρητες προκειμένου να φέρονται οι αλτήρες, οι οποίοι έχουν χαθεί. Στην γροθιά του αριστερού χεριού και από την κάτω πλευρά είναι δυνατόν να παρατηρήσει κανείς ότι ο χαλκουργός έχει αφήσει ένα χώρο, ο οποίος θα καλυπτόταν όταν ο αθλητής θα έφερε τους αλτήρες, οι οποίοι όπως συνάγεται από το στοιχείο αυτό θα ήσαν λακωνικού τύπου, παρόμοιοι με αυτούς του αναθήματος του Λικματίδα. Το ειδώλιο εύλογα έχει θεωρηθεί ως άλτης στην αρχή της προσπάθειάς του και ως πιθανό αθλητικό ανάθημα σε ιερό.¹³¹³ Στο τέλος του 6^{ου} αιώνα π.Χ. τοποθετείται ένα αγαλμάτιο άλτη (αρχ. κατ. ΧΑ 2) προερχόμενο από την λεγόμενη «περσική επίχωση» της Ακρόπολης των Αθηνών, το οποίο ακολουθεί την ίδια τυπολογία με τα προηγούμενα, αλλά υπερτερεί από αυτά και ως προς το πλάσιμο του σώματος αλλά και την εμφανιζόμενη ανεπαισθητή κίνηση και διάκριση μεταξύ των σκελών του.¹³¹⁴ Ο γυμνός νέος εικονίζεται με το αριστερό πόδι να προβάλλεται ελαφρά, τα χέρια λυγισμένα στους αγκώνες και με κλειστές τις παλάμες, όπου όμως υπάρχει επαρκής χώρος για να κρατεί σφιχτά τους αλτήρες, τους οποίους θα έφερε. Έχουν διατυπωθεί πολλές υποθέσεις για τα αντικείμενα, τα οποία θα έφερε στα χέρια του, τα οποία και προφανώς θα προσδιόριζαν με σαφήνεια την ιδιότητα του.¹³¹⁵ Θεωρώ περισσότερο πειστική την άποψη ότι ο νέος θα έφερε αλτήρες στα ελαφρώς προτεταμένα χέρια του και ότι πρόκειται για άλτη ο οποίος βρίσκεται στην αρχή της προσπάθειάς του καθώς ετοιμάζεται να πάρει φόρα για να αρχίσει να τρέχει αιωρώντας τους αλτήρες.¹³¹⁶ Αυτό προκύπτει εκ του ότι οι οπές στα χέρια του αθλητή είναι πανομοιότυπες, παρατήρηση η οποία οδηγεί στο συμπέρασμα ότι τα φερόμενα αντικείμενα ήσαν της αυτής διαμέτρου, αλλά και από τις αντίστοιχες απεικονίσεις στην αγγειογραφία και σε δύο εγχάρακτους

¹³¹² Βλ. Comstock & Vermeule 1971 αρ. 27 και Herrmann & Kondoleon 2004, 154 αρ. 13

¹³¹³ Βλ. Herfort - Koch 1986, 106, αρ. Κ 87, Fritzilas 2006 αρ. 74.

¹³¹⁴ Η Thomas (1992, 83 εικ. 69) υποστηρίζει ότι για πρώτη φορά γίνεται διάκριση μεταξύ του ενός ποδιού, το οποίο είναι στάσιμο ενώ το άλλο εμφανίζει μία ελαφρά κίνηση και ο δεξιός ώμος πάνω από το ελεύθερο πόδι χαμηλώνει κατά τι σε σχέση με τον αριστερό.

¹³¹⁵ Ο Hyde (1921, 108) θεωρεί ότι ο αθλητής κρατούσε ακόντια και στα δύο του χέρια, ενώ η Raschke (1988, 44) συγκρίνει την στάση του απεικονιζόμενου αθλητή με την αντίστοιχη του Ηρακλή στον άθλο των Εσπερίδων της μετόπης του ναού του Διός στην Ολυμπία και υπονοεί ότι και ο αθλητής κρατούσε και αυτός μήλα. Η Βοκοτοπούλου (1997 αρ. 83) θεωρεί ότι εικονίζεται ο θεός Απόλλων και ως εκ τούτου φέρει τόξο και βέλη, χωρίς όμως να αποκλείει την πιθανότητα να απεικονίζεται κάποιος αθλητής.

¹³¹⁶ Την άποψη ότι έφερε αλτήρες υποστηρίζουν οι Yalouris 1979 εικ. 63, Thomas 1981, 130, πιν. 81, Boardman 1982 εικ. 140, Proskynitopoulou 1987 αρ. 47, Rolley 2006, 414 εικ. 291 και Zaphiropoulou 2006 αρ. 61

χάλκινους δίσκους.¹³¹⁷ Η Thomas, η οποία πιθανολογεί ότι ο απεικονιζόμενος θα έφερε αλτήρες, παραλληλίζει την στάση του με ένα αγαλμάτιο γενειοφόρου άνδρα με αλτήρες, το οποίο φέρει μία ετρουσκική επιγραφή, ίσως αναθηματική, χαρακτηριζόμενο εξ αυτής ως ετρουσκικό.¹³¹⁸ Το αγαλμάτιο, το οποίο προφανώς ήταν ανάθημα ενός άλτη στο ιερό της Αθηνάς στην Ακρόπολη, θα στηριζόταν σε κάποια βάση, όπως προκύπτει από τα σωζόμενα υπολείμματα εμβόλου κάτω από το πέλμα του δεξιού ποδιού, αποτελεί δε μία θαυμάσια δημιουργία ενός προικισμένου Αθηναίου μάλλον καλλιτέχνη, επηρεασμένου από τα έργα της βορειοανατολικής Πελοποννήσου.¹³¹⁹

Στα αγαλμάτια αλτών, τα οποία χρονολογούνται μετά τα Περσικά, ο τύπος του κούρου έχει πλέον οριστικά εγκαταλειφθεί και η προσπάθεια της απόδοσης της κίνησης του άλτη και της δράσης του κατά την διεξαγωγή του αγωνίσματος αποτελεί τον στόχο του χαλκουργού. Ένα αγαλμάτιο από την Αρκαδία (**αρχ. κατ. ΧΑ 25**) απεικονίζει τον άλτη να έχει ανυψώσει και τους δύο βραχίονες στο ύψος των ώμων του, κρατώντας τους αλτήρες ενώ τα σκέλη του είναι σε διάσταση, έτοιμος να εκινήσει την προσπάθειά του. Στο σωζόμενο αριστερό χέρι φέρει αλτήρα, του τύπου των μακρών αλτήρων, και είναι πρόδηλο ότι και στο μη σωζόμενο δεξιό χέρι θα υπήρχε αλτήρας. Αναμφίβολα το αγαλμάτιο αυτό, χρονολογούμενο περί το 470 π.Χ., αποτελεί μία εξέλιξη στα πλαίσια του αυστηρού ρυθμού το μεν διότι δεν εμφανίζει τους αρχαϊκούς έντονα μυώδεις μηρούς το δε έχει ανυψωμένο και το κεφάλι πέραν των χεριών του.¹³²⁰ Έντονη ομοιότητα με το αγαλμάτιο της Αρκαδίας, εμφανίζει ένα αγαλμάτιο άλτη στο Μουσείο Hermitage (**αρχ. κατ. ΧΑ 43**) το οποίο έχει τα χέρια του ανυψωμένα και στο πλήρως διατηρούμενο αριστερό χέρι φέρει τμήμα επιμήκους αλτήρα. Ο άλτης του Hermitage λόγω του ότι ίσταται ακροποδητί, θεωρείται μεταγενέστερος του αρκαδικού ειδωλίου χρονολογούμενος περί το 460 π.Χ.¹³²¹ Στην δεκαετία του 470 π.Χ. τοποθετείται ένα χάλκινο αγαλμάτιο από την Ακρόπολη της Αθήνας, (**αρχ. κατ. ΧΑ 3**) το οποίο ενώ αποτελεί βέβαιο αθλητικό ανάθημα προς την προστάτιδα

¹³¹⁷ Οι παραστάσεις είναι πολλές και κατ' επιλογήν αναφέρω δύο οι οποίες είναι χρονικά προγενέστερες του αγαλματιδίου και δη α) την μελανόμορφη κύλικα του ζ. της Καμήλας χρονολογούμενη περί το 550-540 π.Χ. ΕΑΜ 445 και β) τον αττικό μελανόμορφο σκύφο από την Τανάγρα, ΕΑΜ 365. Κατά τον ίδιο τρόπο απεικονίζονται οι άλτες στους δύο χάλκινους δίσκους, οι οποίοι έχουν εγχάρακτες παραστάσεις αθλητών, βλ. τους με **αρχ. κατ. Δ 15** και **Δ 16**.

¹³¹⁸ Βλ. Thomas 1981, 130 σημ. 617. Βλ. επίσης Serwint 1987, 89 σημ. 100. Για το αγαλμάτιο αυτό, το οποίο βρίσκεται στο Παρίσι, Bibliothèque Nationale αρ. 921, βλ. Babelon 1889, 59-60, πιν. 13.

¹³¹⁹ Η Barr-Sharrar (1990, 215 εικ. 8) τονίζει ότι παρά την ξεκάθαρη ενεργητικότητα, η οποία διακρίνει την αττική σχολή κατά την αρχή του 5ου αιώνα π.Χ. υπάρχουν στοιχεία, τα οποία υποδεικνύουν σχέση με τα εργαστήρια της βορειοανατολικής Πελοποννήσου.

¹³²⁰ Βλ. Jüthner 1968, 168 σημ. 28 εικ. 40. Βλ. επίσης Thomas 1981, 28-29, πιν. VIII, 1 και IX 1 και 2.

¹³²¹ Η Thomas (1981, 28-29, πιν. VIII 2) αποδίδει το αγαλμάτιο σε Πελοποννησιακό εργαστήριο ενώ η Gulyaeva (2004, 86) το θεωρεί έργο της Ν. Ιταλίας, φιλοτεχνημένο από χαλκουργό της Ιωνίας. Βλ. επίσης Vanhove 1992 αρ. 138.

θεότητα της πόλης, όπως προκύπτει από την φερόμενη αναθηματική επιγραφή, δεν υπάρχει ομοφωνία στην έρευνα περί του είδους του αγωνίσματος στο οποίο συμμετείχε ο νικητής - αναθέτης, ονομαζόμενος Φίλαιος ή Φίλαιθος.¹³²² Ο αθλητής εικονίζεται σε έντονη κίνηση, έχοντας ελαφρά λυγισμένα γόνατα και γοφούς, τα χέρια προτεταμένα, το αριστερό πόδι ανυψωμένο στον μηρό είναι λίγο πιο μπροστά από το δεξί, ενώ το ανώτερο τμήμα του κορμού και το κεφάλι του αθλητή είναι ανασηκωμένο, με το βλέμμα του προσηλωμένο εμπρός. Εκτιμώ ότι το αγαλμάτιο εικονίζει άλτη κατά την περαίωση της προσπάθειας του, ήτοι όταν ήδη έχει απορρίψει τους αλτήρες και έχει μόλις προσγειωθεί στο σκάμμα, η θέση δε των ανοικτών χεριών του υποδεικνύει την προσπάθεια του να ισορροπήσει στο σκάμμα.¹³²³ Στις δύο πλάγιες πλευρές του σώματος του αθλητή, από τον ώμο και προς τα κάτω υπάρχει η με αριθμό *IG I³ 542* επιγραφή, με στικτά γράμματα, η οποία κατανέμεται στις δύο πλευρές ως εξής : Στην δεξιά πλευρά *ἱερὸς : τῆς Ἀθηναίας* και στην αριστερή πλευρά *Φιλαίου: δεκάτε*. Το όνομα του αναθέτη έχει αναγνωσθεί και ως *Φιλαίθ*.¹³²⁴ Η δεκάτη του εισοδήματος του αναθέτη πιθανόν να προήλθε είτε από κάποια αθλητική νίκη του σε αγώνες, ίσως στα Παναθήναια, είτε από την παροχή της πόλης συνεπεία μιας επιτευχθείσης νίκης.¹³²⁵ Παρόμοιο προβληματισμό, σχετικά με το εικονιζόμενο αγώνισμα, έχει δημιουργήσει επίσης η στάση ενός ειδωλίου αθλητή του Μητροπολιτικού Μουσείου της Ν. Υόρκης, (**αρ. κατ. ΧΑ 44**), η οποία έχει ερμηνευθεί ως άλτης αλλά και ως δρομέας

¹³²² Ο Μυλωνάς (1883, 46 αρ. 6) είχε θεωρήσει ότι πρόκειται περί αρματηλάτη, ενώ ο de Ridder (1896, 275-6) αμφιταλαντεύονταν για τον χαρακτηρισμό του αγωνίσματος. Αργότερα ο White (1916,18) εκτίμησε ότι πρόκειται περί δισκοβόλου, άποψη με την οποία συντάχθηκε ο Niemeyer (1964, 26). Η Thomas (1981, 26) τον θεωρεί ως δρομέα και τον συγκρίνει με τον δρομέα Β 26 της Ολυμπίας, ενώ η Βοκοτοπούλου (1997 αρ. 132) χωρίς να αποκλείει την πιθανότητα του δρομέα, κλίνει προς την ιδιότητα του άλτη. Την άποψη ότι πρόκειται περί άλτη υποστηρίζει ο Charbonneau 1962, 102 καθώς και η Proskynitopoulou 2000 αρ. 26, η οποία την επανέλαβε και μεταγενέστερα (2004, 103). Πρόσφατα η Jim (2014, 150) πιθανολόγησε ότι ο αθλητής ήταν δισκοβόλος και ότι ανήκε στην ανώτερη τάξη, άποψη την οποία υιοθετούν οι Makres – Scafouros 2019, 69.

¹³²³ Εκτιμώ ότι ο εικονιζόμενος δεν είναι δρομέας γιατί όπως φαίνεται από την σύγκριση με τον με αριθμό Β 26 δρομέα της Ολυμπίας και τον σπλιτοδρόμο του Tübingen, ο κορμός του αθλητή είναι περισσότερο ανορθωμένος και τα χέρια του σε εντελώς διάφορο θέση. Επίσης η υπόθεση ότι πρόκειται περί δισκοβόλου δεν είναι βάσιμη δοθέντος ότι τα χέρια του αθλητή είναι σε μεγάλη διάσταση, η οποία αποκλείει την απεικόνιση μιας προκαταρκτικής φάσης της διαδικασίας ρίψης. Ο White, ο οποίος πρώτος υποστήριξε αυτή την πιθανότητα, προσφεύγει και χρησιμοποιεί ως παράλληλο ένα ετρουσκικό αγαλμάτιο του Βρετανικού Μουσείου, η στάση του οποίου όμως ουδόλως προσομοιάζει με αυτή του συγκεκριμένου αθλητή. Το εκ μέρους του προτεινόμενο παράλληλο είναι το με αριθμό 675 χάλκινο αγαλμάτιο του Βρετανικού Μουσείου, (Gardiner 1930 εικ. 127), το οποίο πράγματι εικονίζει δισκοβόλο αλλά ο κορμός του είναι σε ορθή θέση, τα χέρια του είναι υπερυψωμένα πολύ περισσότερο και η απόσταση μεταξύ τους είναι τόση όση χρειάζεται για το κράτημα του δίσκου, προσομοιάζει δε με την θέση του δισκοβόλου από το ιερό των Καβείρων της Θήβας, EAM X 7412, και όχι με το συζητούμενο αγαλμάτιο.

¹³²⁴ Ο Niemeyer (1964, 26) δεν αποκλείει την πιθανότητα ο αναθέσας να ταυτίζεται με ένα Φίλαιθο, ο οποίος αναφέρεται σε μία στήλη πεσόντων της Ερεχθίδος φυλής, η οποία χρονολογείται το 459/8 π.Χ. Βλ. την *IG I³ 1147* στ. 96 επιγραφή.

¹³²⁵ Βλ. σχετικά Jim 2014, 150. Βλ. παραπάνω σελ. 272 επ. για την δαπάνη ανίδρωσης αγαλμάτων.

κατά την θέση εκκίνησης.¹³²⁶ Κατά την επικρατούσα άποψη εικονίζεται άλτης κατά τον χρόνο της περάτωσης του άλματός του, όταν ήδη έχει απορρίψει τους αλτήρες και προσγειώνεται στο έδαφος με τα πόδια λυγισμένα προκειμένου να απορροφηθεί η ορμή και τα χέρια προτεταμένα ελαφρά προς τα κάτω και σε θέση παράλληλη προς τις κνήμες.¹³²⁷ Εκτιμώ ότι με βάση τις παραστάσεις της αγγειογραφίας αλλά και την στάση του προηγούμενου αγαλματιδίου από την Ακρόπολη της Αθήνας και στο ειδώλιο αυτό εικονίζεται άλτης κατά την φάση της περαιώσης του άλματος.¹³²⁸ Η άποψη ότι εικονίζεται δρομέας υποστηρίζεται από παραδείγματα τα οποία δεν προσομοιάζουν με το συγκεκριμένο ειδώλιο.¹³²⁹ Το ειδώλιο αυτό κλείνει τον κύκλο των αλτών, οι οποίοι απεικονίζονται να φέρουν αλτήρες στα προτεταμένα χέρια τους ή να υπονοείται η ήδη συντελεσθείσα απόρριψή τους.¹³³⁰

Στο μέσο του 5^{ου} αιώνα π.Χ. χρονολογούνται δύο (2) αγαλμάτια αλτών, οι οποίοι κρατούν αλτήρες στα χέρια τους, εικονιζόμενοι όμως σε στάση προσευχής. Το πρώτο από αυτά (**αρ. κατ. ΧΑ 45**) λέγεται ότι αποκτήθηκε στην Αθήνα και σήμερα βρίσκεται στο Βερολίνο, εικονίζει ένα νεαρό άλτη, ο οποίος φέρει στο αριστερό του χέρι ένα επιμήκη αλτήρα,¹³³¹ ενώ το δεξιό του χέρι είναι λυγισμένο και ανυψωμένο μέχρι το

¹³²⁶ Το αγαλμάτιο λέγεται ότι προέρχεται από τον Τάραντα. Έχει υποστηριχθεί και η άποψη ότι πρόκειται περί δύτη, άποψη η οποία δεν έτυχε αποδοχής, βλ. Richter 1915 αρ. 81.

¹³²⁷ Η Richter (1915 αρ. 81) εκτιμά ότι η στάση του αθλητή προσήκει καλλίτερα προς αυτή του άλτη κατά την περαιώση του άλματος ή πιθανώς και κατά την έναρξη του άλματος. Την άποψη αυτή επανέλαβε αργότερα (1959, 198 εικ. 279) αναφέρονσα ότι ο αθλητής είναι στην περαιώση του άλματος και επί πλέον επεσήμανε ότι η στάση αυτή «momentary pose» θυμίζει τα έργα του Μύρωνα και του κύκλου του, το χρονολογεί δε στο μέσο του 5^{ου} αιώνα π.Χ.

¹³²⁸ Πρβλ. τον με αριθμό Β 48 μελανόμορφο αμφορέα στο Βρετανικό Μουσείο, χρονολογούμενο στο δεύτερο τέταρτο του 6^{ου} αιώνα καθώς και την μελανόμορφη λήκυθο του Μητροπολιτικού Μουσείου της Ν. Υόρκης 08. 258. 30, όπου απεικονίζεται άλτης κατά την περαιώση του άλματος του.

¹³²⁹ Ο Harris (1964, εικ. 5^ο) δεν παρέχει οιαδήποτε αιτιολόγηση για την άποψή του ενώ η Thomas (1981, 27 πιν. VI 1-2, VII.) χρησιμοποιεί ως παράλληλα το με αριθμό Β 26 αγαλμάτιο δρομέα από την Ολυμπία καθώς και τον οπλιτοδρόμο του Tübingen, η στάση των οποίων όμως είναι διαφορετική από αυτή του ειδωλίου του Μητροπολιτικού Μουσείου της Ν. Υόρκης.

¹³³⁰ Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ένα αγαλμάτιο, ύψους 10,3 εκ., το οποίο παριστάνει ένα άλτη, ο οποίος κρατεί αλτήρες στα δύο χέρια του, τα οποία είναι υψωμένα κατακόρυφα πάνω από το κεφάλι του, χρονολογούμενο στην αρχή του 5^{ου} αιώνα π.Χ., παρά τον αθλητικό του χαρακτήρα, δεν αποτελεί αθλητικό ανάθημα, δοθέντος ότι βρέθηκε ως ταφικό κτέρισμα στην νεκρόπολη του Falerii της κεντρικής Ιταλίας. Βλ. Gardiner (1930, 61 εικ. 22), ο οποίος μάλιστα το χαρακτηρίζει ως «Greek work». Βλ. επίσης Vanhove 1992 αρ. 137. Museo Nazionale di Villa Giulia, Ρώμη, αρ. εισ. 1569. Σε ένα ερυθρόμορφο ελικωτό κρατήρα του ζ. του Λυκούργου από το Ρούβο, χρονολογούμενου περί το 370 π.Χ., απεικονίζεται άλτης στην ίδια θέση, ήτοι φέρει αλτήρες στα δύο κάθετα ανυψωμένα χέρια του, βλ. σχετ. CVA Italia, XLIX, Milano Collezione "H. A." σελ. 4, πιν. 3.

¹³³¹ Μία αδικαιολόγητη σύγχυση, κατά την γνώμη μου, έχει προκύψει σχετικά με το αντικείμενο, το οποίο φέρει ο αθλητής στο αριστερό του χέρι με αποτέλεσμα μερικοί μελετητές να θεωρούν τον αθλητή ως πυγμάχο. Ο Rouse (1902, 171) αναφερόμενος στο αγαλμάτιο αυτό σημειώνει ότι το ένα χέρι του είναι σε θέση προσευχής ενώ με το άλλο φέρει ένα «leaping - weight» και αργότερα ο Hyde (1921, 131) ενώ επαναλαμβάνει το ίδιο ότι δηλ. ότι αθλητής φέρει «a leaping - weight» και συμπραίνει σωστά ότι είναι πενταθλητής, αμέσως μετά συσχετίζει την μορφή με τον Ακουσίλαο, ο οποίος όμως όπως αναφέρει ο Παυσανίας (VI. 7.1.) ήταν πυγμάχος. Ο συσχετισμός αυτός του Hyde ίσως πέρασε στην μεταγενέστερη βιβλιογραφία με αποτέλεσμα ο

ύψος του ώμου, με την παλάμη να στρέφεται και να «βλέπει» προς τα έξω, μία εξέλιξη της αρχαϊκής εκδοχής της ίδιας χειρονομίας κατά την οποία το δεξιό χέρι με την παλάμη προς τα έξω εκτεινόταν άκαμπτο εμπρός.¹³³² Το δεύτερο αγαλμάτιο λέγεται ότι προέρχεται από τον Τάραντα και βρίσκεται στην Δρέσδη (**αρχ. κατ. ΧΑ 46**) εμφανίζει δε μία παρεμφερή στάση προσευχής με το προηγούμενο αγαλμάτιο του Βερολίνου, ήτοι έχει το δεξιό χέρι ανυψωμένο μέχρι τους ώμους με την παλάμη ανοικτή με την διαφορά ότι τα δάκτυλα, τα οποία ατυχώς δεν σώζονται όλα, εμφανίζουν μία καμπυλότητα. Ενδιαφέρον είναι ότι ο άλτης στο αριστερό του χέρι φέρει αμφοτέρους τους αλτήρες, τους οποίους θα χρησιμοποιούσε στον αγώνα, γεγονός το οποίο υποδεικνύει ότι οι αλτήρες ήσαν λεπτοί και άρα χάλκινοι. Η στάση του άλτη εύλογα έχει θεωρηθεί ως προσευχή πριν τον αγώνα και για τον λόγο αυτό, ήτοι για την ανάγκη της προσευχής, κρατεί με το αριστερό χέρι και τους δύο αλτήρες.¹³³³

Συμπερασματικά είναι δυνατόν να παρατηρήσουμε ότι στα χάλκινα αγαλμάτια οι άλλες ακολουθούν την αρχαϊκή μορφή του τύπου του κούρου αλλά με μία διάθεση να αποδοθεί η κίνηση και η ένταση του αθλητή, διάσταση ποδών, το ένα να προηγείται ελαφρά και τα χέρια να προτείνονται ελαφρά προς τα εμπρός και να φέρουν αλτήρες. Προς την είσοδο του δεύτερου τετάρτου του 5^{ου} αιώνα π.Χ., η πρόοδος είναι εμφανής με τα χέρια σε πλήρη προέκταση και τα πόδια σε έντονη διάσταση ενώ προς το μέσο του αιώνα, οι μορφές αποκτούν κινητικότητα και πλαστικότητα. Ατυχώς δεν σώζεται κάποιο έργο μεγάλης γλυπτικής με απεικόνιση άλτη¹³³⁴ για να είναι δυνατή μία σύγκριση με την μεγάλη γλυπτική.

Στην ομάδα αυτή θα πρέπει να ενταχθεί και ένα σύνταγμα αθλητών από τους Δελφούς, (**αρχ. κατ. ΧΑ 4**) το οποίο είναι τοποθετημένο σε βάση μήκους 15,5 εκ. και τούτο διότι ο ένας εξ αυτών είναι άλτης. Παριστάνονται δύο μορφές εκ των οποίων ο εξ αριστερών και νεότερος είναι άλτης καθόσον στο αριστερό του χέρι, το οποίο απεικονίζεται παράλληλο προς τον κάθετο άξονα του σώματός του φαίνεται να κρατεί αλτήρα,¹³³⁵ ενώ στο δεξί του χέρι, το οποίο είναι υψωμένο και λυγισμένο στον αγκώνα, φέρει υπόλειμμα ενός αδιάγνωστου αντικειμένου, ίσως το στεφάνι του νικητή και λιγότερο πιθανό μια σπλεγγίδα. Οι μορφές δεν παρατάσσονται απλά η μία δίπλα στην άλλη αλλά συνδέονται μεταξύ τους και με την στάση τους αλλά και τις κινήσεις τους ενώ η μεταξύ τους αλληλεπίδραση είναι δεδομένη, όπως αυτό άλλωστε αποδεικνύεται και από την συζήτηση η οποία έχει προκληθεί

Neumann (1965,79) και η Thomas (1981, 98 σημ. 432) να αναφέρουν τον αθλητή ως πυγμάχο. Αντίθετα ορθά ο Jüthner (1968, 185, πιν. 52 α.) συναριθμεί το αγαλμάτιο στους άλλες.

¹³³² Βλ. Neumann 1965, 79 εικ. 38 β.

¹³³³ Vanhove 1992 αρχ. 136.

¹³³⁴ Serwint 1987, 89.

¹³³⁵ Πρβλ. Rolley 2006, 496. Ο Καρούζος (2004, 175) δεν θεωρεί ότι το αντικείμενο του αριστερού χεριού είναι αλτήρας.

σχετικά με την ιδιότητα της εκ δεξιών μορφής του συντάγματος. Πρόκειται για ένα γενειοφόρο άνδρα, σαφώς μεγαλύτερης ηλικίας του άλλου, ο οποίος με το υψωμένο δεξί του χέρι προβαίνει σε μία χειρονομία, η οποία έχει ερμηνευθεί είτε ως αναγόρευση νικητή ή ως μεγαλόσχημος χαιρετισμός ή ως κίνηση παρουσίασης του αθλητή, αναλόγως δε της ερμηνείας έχει θεωρηθεί είτε ως συναθλητής είτε ως προπονητής του νεότερου. Ο Rolley συμπεραίνει ότι ο νεότερος είναι ο νικητής και ο αναθέτης, η Thomas κλίνει προς την άποψη ότι ο μεγαλύτερος είναι ο προπονητής ενώ η Mattusch κλίνει μάλλον προς την άποψη ότι και η εκ δεξιών μορφή απεικονίζει αθλητή ή τουλάχιστον διερωτάται για αυτό.¹³³⁶ Την άποψη ότι και οι δύο μορφές είναι αθλητές εκφράζει ο Charbonneau¹³³⁷ και η Κολώνια, προσθέτοντας ότι το σύνταγμα μας δίνει μία ιδέα των πολυπρόσωπων συνθέσεων μεγάλων αγαλμάτων οι οποίες υπήρχαν στην ιερά οδό.¹³³⁸ Δοθέντος ότι ο Πausanίας μας παραδίδει την εκ μέρους του νικητή Κρατίνου ανάθεση και του ανδριάντα του προπονητή του,¹³³⁹ δεν θα ήταν αδύναμο να οδηγηθούμε στην υπόθεση ότι εν προκειμένω παριστάνονται ο νικητής άλλης και ο προπονητής του, ο οποίος με περηφάνια υποδεικνύει και αναγορεύει τον νικητή. Το σύνταγμα έχει αποδοθεί σε αττικό εργαστήριο και έχει χρονολογηθεί περί το 460 π.Χ.

1.4. Δισκοβόλοι : Τα στοιχεία τα οποία προσδιορίζουν την ιδιότητα ενός εικονιζόμενου αθλητή ως δισκοβόλου είναι το μὲν η τυχόν διατήρηση δίσκου στα χέρια του, το δε η στάση του σώματος του κατά την διεξαγωγή του αγωνίσματος, όπως η στάση αυτή είναι γνωστή από αρκετές παραστάσεις αγγειογραφίας και έργα μεγάλης γλυπτικής.

Κατά το τελευταίο τέταρτο του 6^{ου} αιώνα π.Χ. τοποθετούνται χρονικά δύο αγαλμάτια, στα οποία αποδίδεται με βεβαιότητα η ιδιότητα του δισκοβόλου διότι στο ένα διατηρείται ο δίσκος στο δεξιό χέρι του αθλητή ενώ στο άλλο η στάση του αθλητή καθιστά σχεδόν βέβαιο ότι θα έφερε δίσκο. Το πρώτο αγαλμάτιο¹³⁴⁰ (αρχ. κατ. ΧΑ 26) απεικονίζει τον αθλητή να αρχίζει την διαδικασία ταλάντωσης του δίσκου, τον οποίο κρατεί με το δεξιό του χέρι και τον έχει φέρει αρκετά πίσω ενώ το αριστερό του χέρι είναι ανασηκωμένο ψηλά. Αν και δεν είναι γνωστό το αρχαιολογικό πλαίσιο εύρεσης του αγαλματιδίου, το γεγονός ότι προέρχεται από τις Αμύκλες, μία περιοχή της οποίας το μυθολογικό υπόβαθρο σχετίζεται άμεσα και έντονα με την δισκοβολία, όπου μάλιστα έχει βρεθεί και ενεπίγραφος χάλκινος δίσκος, ο οποίος δηλώνει ότι προέρχεται από τους εκεί διεξαγόμενους αγώνες, μας υποχρεώνει να θεωρήσουμε πολύ πιθανό να πρόκειται περί ενός αθλητικού αναθήματος στο

¹³³⁶ Η Mattusch (1996, 38, εικ. 2.3) ονομάζει και τις δύο μορφές ως αθλητές, ενώ η ίδια σε μεταγενέστερη μελέτη της (1997, 47) θέτει το ερώτημα για την εκ δεξιών μορφή « Is he also an athlete ? ».

¹³³⁷ Charbonneau 1962 πιν. XXII 2.

¹³³⁸ Κολώνια 2006, 268.

¹³³⁹ Πausanίας VI. 3.6.

¹³⁴⁰ Βλ. Thomas 1981, 30 σημ. 145, πιν. XI 1 και XI 1-2.

εικεί ιερό του Απόλλωνος. Το δεύτερο αγαλμάτιο αθλητή, (**αρ. κατ. ΧΑ 47**) το οποίο λέγεται ότι προέρχεται από την Σπάρτη, αν και δεν σώζει τον δίσκο, θεωρείται από την στάση του σώματός του ως δισκοβόλος. Παρά ταύτα όμως και ενώ υπάρχει μια σχετική βεβαιότητα ότι εικονίζεται δισκοβόλος, δεν είναι δυνατόν το ειδώλιο να θεωρεί ως ανάθημα αθλητή λόγω έλλειψης αρχαιολογικού πλαισίου.¹³⁴¹

Με την είσοδο στον 5^ο αιώνα π.Χ., οι χαλκουργοί επιχειρούν να προσδώσουν μεγαλύτερη κίνηση στην απεικόνιση των αθλητών και η τάση αυτή επιβεβαιώνεται έντονα και στο αγώνισμα της δισκοβολίας, το οποίο άλλωστε παρείχε πολλές ευκαιρίες στον τομέα αυτό από την ίδια την φύση του. Από το ιερό της Ολυμπίας προέρχεται ένα ενεπίγραφο αγαλμάτιο, (**αρ. κατ. ΧΑ 5**) το οποίο έχει θεωρηθεί ότι απεικονίζει δισκοβόλο κατά την διαδικασία της προετοιμασίας για την ρίψη του δίσκου.¹³⁴² Ο αθλητής κλίνει το σώμα του έντονα προς τα πίσω με το δεξιό πόδι να πατά σταθερά ενώ το αριστερό λυγίζει ελαφρά και πίσω, παρά δε το γεγονός ότι ελλείπουν και τα δύο χέρια του αθλητή από το μέσο περίπου του πήχου εκτιμάται ότι πρόκειται για δισκοβόλο. Από το μέσο της αριστερής πλευράς αρχίζει η *SEG* 35: 380 αναθηματική επιγραφή τῷ Διφῶς ἰμί, η οποία και καταλήγει στον μηρό. Το αγαλμάτιο θεωρηθείται έργο αργείτικου εργαστηρίου και χρονολογείται περί το 490 π.Χ.¹³⁴³ Στο χρονικό διάστημα 500 - 480 π.Χ. τοποθετείται ένα αγαλμάτιο δισκοβόλου, (**αρ. κατ. ΧΑ 48**) το οποίο βρίσκεται στην Βοστώνη¹³⁴⁴ και παρουσιάζει ομοιότητες με το προηγούμενο το μεν διότι ο αθλητής κλίνει το σώμα του προς τα πίσω το δε διότι το αριστερό του χέρι είναι ανυψωμένο προκειμένου να αποκτήσει ισορροπία. Ο αθλητής κρατεί τον δίσκο με το δεξιό λυγισμένο χέρι του, όμως ο τρόπος με τον οποίο φέρεται ο δίσκος είναι ιδιαίτερος διότι ολόκληρη η επιφάνεια του δίσκου εφάπτεται στο αντιβράχιο και είναι στραμμένη προς τον θεατή, μία θέση αδόκιμη και αφύσικη για την ρίψη, η οποία έχει προβληματίσει την έρευνα, ίσως να πρόκειται για μία καλλιτεχνική σύμβαση με σκοπό να καταδεικνύεται εμφανώς η ιδιότητα του απεικονιζόμενου ως πεντααθλητή.¹³⁴⁵ Το Μουσείο

¹³⁴¹ Βλ. Kokkorou – Alevras 2009, 30 εικ. 13 -14 και σημ. 33. Βλ. επίσης το με **αριθ. κατ. ΧΑ 26** αγαλμάτιο και τις παραστάσεις δισκοβόλων στα εξής αγγεία **α)** τον ερυθρόμορφο αμφορέα στη Ρώμη, Museo Nazionale Etrusco di Villa Giulia, **β)** την ερυθρόμορφη όληπη στη Βαρσοβία, National Museum 142463, **γ)** την με αρ. 50327 ερυθρόμορφη κύλικα στη Ρώμη, Museo Nazionale Etrusco di Villa Giulia.

¹³⁴² Βλ. Fuchs (1980, 157 πιν. 107, 2), Παπαδιαμαντοπούλου - Καλιώδη (1989 αρ. 112), Αραπογιάννη (2000, 90), Βιιάτου (2006, 136), Χατζή (2008, 195), ενώ η Serwint (1987, 91) εκτιμά ότι απεικονίζεται ακοντιστής.

¹³⁴³ Βλ. Fuchs 1980, 157 πιν. 107, 2 και Παπαδιαμαντοπούλου - Καλιώδη 1989 αρ. 112. Για την σύνδεση του αγαλματιδίου με ένα άλλο ομοειδές, το οποίο εικονίζει δρομέα κατά την φάση εκκίνησης βλ. παραπάνω το με αριθμό καταλόγου **ΧΑ 1** αγαλμάτιο δρομέα.

¹³⁴⁴ Η Βοκοτοπούλου (1997 αρ. 131) θεωρεί το αγαλμάτιο ως αθηναϊκό λόγω του ότι φέρεται ότι αποκτήθηκε στην Αθήνα, ενώ οι Comstock & Vermeule 1971, αρ. 42 και Herrmann & Kondoleon 2004, 176 αρ. 49, αναφέρουν ότι το αγαλμάτιο αποκτήθηκε στο Παρίσι από Αθηναίο έμπορο.

¹³⁴⁵ Οι διατυπωθείσες απόψεις για την θέση του δίσκου δεν έχουν τύχει ευρύτερης αποδοχής, βλ. Thomas 1981, 32 -33. Ο Schröder (1927, 18) πρότεινε ότι ήταν μία διαφορετική τεχνική ρίψης, ενώ ο Gardiner (1907,

του Λούβρου κατέχει ένα χάλκινο αγαλμάτιο δισκοβόλου, στο οποίο ο αθλητής έχει πανομοιότυπη στάση με το προαναφερθέν αγαλμάτιο της Βοστώνης και ως προς την στάση του σώματος του αλλά και ως προς τον τρόπο με τον οποίο φέρεται ο δίσκος.¹³⁴⁶ Σε ένα αγαλμάτιο δισκοβόλου από την Ερμιονίδα, (**αρχ. κατ. ΧΑ 49**) ο αθλητής κρατεί τον δίσκο με τον ίδιο τρόπο, όπως και στα ειδώλια της Βοστώνης και του Λούβρου, ήτοι με ολόκληρη την επιφάνεια του δίσκου να είναι ορατή μετωπικά προς τον θεατή. Όμως το αγαλμάτιο αυτό δεν είναι πρόσφορο προς σύγκριση δοθέντος ότι η μορφή απεικονίζεται εντελώς σχηματοποιημένη και χωρίς διάκριση της μυολογίας του σώματος της.¹³⁴⁷ Ένα αγαλμάτιο από την Αιρόπολη της Αθήνας (**αρχ. κατ. ΧΑ 6**), χρονολογούμενο περί το 470 π.Χ.,¹³⁴⁸ εμφανίζει κοινά στοιχεία ως προς την στάση του με το παραπάνω αγαλμάτιο της Βοστώνης και ειδικότερα την κάμψη του σώματος προς τα πίσω και ελαφρά προς τα δεξιά, το αριστερό του χέρι είναι ανυψωμένο και λυγισμένο επάνω από τον αριστερό ώμο σε μία προσπάθεια να αποκτήσει ισορροπία. Το δεξί του χέρι, με το οποίο θα έφερε τον δίσκο διατηρείται μόνο μέχρι το ύψος του αγκώνα. Η στάση του απεικονιζόμενου και λόγω της έλλειψης του δίσκου αρχικά παρερμηνεύθηκε αλλά αργότερα ορθά θεωρήθηκε ως δισκοβόλος στην αρχική φάση πριν την έναρξη των ταλαντώσεων.¹³⁴⁹ Με δεδομένο ότι απεικονίζεται ένας δισκοβόλος και ότι ο χώρος εύρεσης είναι η Αιρόπολη, είναι εύλογο να υποθεθεί ότι πρόκειται για αθλητικό ανάθημα.

Στην περίοδο 480 - 460 π.Χ. τοποθετείται ένα ειδώλιο δισκοβόλου (**αρχ. κατ. ΧΑ 50**), το οποίο βρίσκεται στην Ν. Υόρκη, με τον αθλητή να εικονίζεται στηριζόμενος σταθερά και στα δύο του πόδια, να φέρει δε τον δίσκο στο υψωμένο και λυγισμένο με

21) πρότεινε ότι απεικονίζεται η προς τα κάτω ταλάντωση του δίσκου από την στιγμή που ο δίσκος κρατείται και με τα δύο χέρια, μέχρι την θέση ρίψης του δισκοβόλου του Μύρωνα.

¹³⁴⁶ Πρόκειται για το με αριθμό Br 4275 αγαλμάτιο του Μουσείου του Λούβρου. Το αποθετήριο του Μουσείου δίδει ως τόπο προέλευσης την Ελλάδα και το χρονολογεί στο τελευταίο τέταρτο του 6^{ου} αιώνα π.Χ.

¹³⁴⁷ Το αγαλμάτιο αυτό παρεδόθη το 2004 στην Αρχαιολογική Υπηρεσία από κάτοικο της περιοχής, δεν έχει δημοσιευθεί και υπάρχει μόνο η αναφορά της παράδοσης, βλ. Παπλή 2005, 272 εικ. 39. Με βάση την αναφορά του Αρχαιολογικού Δελτίου το ειδώλιο χρονολογείται γενικά στον 6^ο - 5^ο αιώνα π.Χ. θεωρείται δε έργο τοπικού εργαστηρίου. Η στάση του δισκοβόλου της Ερμιονίδας προσομοιάζει έντονα με την απεικόνιση ενός δισκοβόλου του Βρετανικού Μουσείου, BM 559, το οποίο όμως δεν αποτελεί αυτοτελές έργο αλλά προσάρτημα καλύμματος χάλκινου λέβητα, βλ. βλ. Walters 1899 αρ. 559 και Gardiner 1907, 17 εικ. 6.

¹³⁴⁸ Το αγαλμάτιο αυτό έχει βρεθεί στην περιοχή νοτιώς του Παρθενώνος. Ο Niemeier (1964, 27 -28 πιν. 22-24) παρατηρεί ότι το αγαλμάτιο εμφανίζει μία έντονη μετατόπιση των αξόνων στήριξης τόσο από την κατακόρυφη θέση όσο και από την οριζόντια με αποτέλεσμα να διαλύεται το αρχαϊκό σχήμα, μία εξέλιξη η οποία είναι κατανοητή μία δεκαετία τουλάχιστον μετά τους Περσικούς πολέμους.

¹³⁴⁹ Για τις διάφορες ερμηνείες της μορφής είτε ως χορευτή είτε ως ενός άνδρα, ο οποίος προσπαθεί να αποφύγει ένα επερχόμενο κτύπημα βλ. White 1916, 16. Ο Niemeier (1964, 27 -28 πιν. 22-24) θεωρεί ότι εικονίζεται δισκοβόλος, όπως η Thomas 1981, 32, πιν. X 2 και ο Rolley 2006, 480 εικ. 336.

φυσικό τρόπο αριστερό του χέρι.¹³⁵⁰ Την ίδια στάση με τον δισκοβόλο της Ν. Υόρκης εμφανίζει ένα αγαλμάτιο από την Ακρόπολη της Αθήνας, (**αρχ. κατ. ΧΑ 7**) το οποίο διατηρείται αποσπασματικά δοθέντος ότι ελλείπει το δεξί του χέρι σχεδόν από το ύψος του ώμου ενώ το αριστερό από το ύψος του καρπού. Έχει θεωρηθεί ότι ο αθλητής θα έφερε τον δίσκο στο αριστερό του χέρι, το οποίο είναι λυγισμένο στο ύψος του ώμου ενώ το δεξί θα ήταν χαμηλωμένο και παράλληλο προς το σώμα του και χρονολογείται λίγο μετά τον δισκοβόλο της Ν. Υόρκης. Δοθέντος ότι απεικονίζεται δισκοβόλος και ότι προέρχεται από την Ακρόπολη, είναι εύλογο να υποτεθεί ότι πρόκειται για αθλητικό ανάθημα.¹³⁵¹ Στην ίδια χρονική περίοδο χρονολογήθηκε ένα χάλκινο κεφάλι ύψους 3,04 εκ., το οποίο βρέθηκε το 1984 τυχαία στην Ακρόπολη της Αθήνας, αργότερα όμως και κατά την περίοδο 1992-1993 εκλάπη, θεωρήθηκε δε ότι ανήκε σε ένα αγαλμάτιο, ύψους 21 εκ., το οποίο απεικόνιζε δισκοβόλο και μάλιστα νικητή, λόγω της ταινίας η οποία διέτρεχε το κεφάλι.¹³⁵²

Στην δεκαετία του 480 π.Χ. τοποθετείται ένα αγαλμάτιο δισκοβόλου, προερχόμενο από το ιερό των Καβείρων στην Βοιωτία, (**αρχ. κατ. ΧΑ 8**) το οποίο λόγω της ύπαρξης αναθηματικής επιγραφής, θεωρείται με απόλυτη ασφάλεια αθλητικό ανάθημα. Ο αθλητής απεικονίζεται προ της τελικής φάσης της ρίψης του δίσκου, έχοντας και τα δύο χέρια υψωμένα και κάθετα σε σχέση με τον άξονα του σώματός του, ενώ ο δίσκος φέρεται ανάμεσα στις ανοικτές δύο παλάμες, κυρίως με την δεξιά παλάμη, τα λυγισμένα άκρα των δακτύλων του δεξιού χεριού διακρίνονται καθώς συγκρατούν τον δίσκο, ενώ η αριστερή παλάμη μόλις εφάπτεται. Κατά μήκος του αριστερού μηρού και στην εμπρόσθια επιφάνεια υπάρχει εγχάρακτη αναθηματική επιγραφή Καβίρο, η οποία αναφέρει την θεότητα προς την οποία είχε ανατεθεί το αγαλμάτιο. Η ανεύρεση του ανθρωπόμορφου ειδωλίου σε ένα ιερό όπου η σαρωτική πλειονότητα των αναθημάτων αναπαριστούσαν ταύρους,¹³⁵³ προσφέρει μία βάση στην υπόθεση ότι ο αναθέτης ήταν ένας νεαρός αθλητής και προσέφερε το ειδώλιο στην λατρευόμενη τοπική θεότητα της πατρίδας του. Η Thomas πιθανολογεί ότι

¹³⁵⁰ Η Richter (1915, 48) επισημαίνει ότι ενώ η μορφή είναι πολύ ωραία διαμορφωμένη, κάποια μέρη όπως οι μύες των χεριών και των κνημών είναι αδικαιολόγητα τονισμένοι ενώ και το πρόσωπο του αθλητή είναι ξεκάθαρα αρχαϊκό, παρατηρήσεις τις οποίες αποδέχθηκε αργότερα και η Thomas 1981, 40, πιν. XV 1-2.

¹³⁵¹ Βλ. Thomas 1981, 42, πιν. XVI 1, Serwint 1987,90.

¹³⁵² Για το εύρημα αυτό βλ. Σπετσιέρη - Χωρέμη (1985, 173-179). Τα στοιχεία με βάση τα οποία θεωρήθηκε ότι ανήκε σε δισκοβόλο ήταν η έντονη στροφή και κλίση του κεφαλιού προς τα δεξιά, η ένδειξη ότι ο δεξιός βραχίονας ήταν ανασηκωμένος ψηλά αλλά και η ένταση, η οποία κυριαρχεί στα χαρακτηριστικά του προσώπου του. Ο τόπος εύρεσης και η νικητήριος ταινία είναι στοιχεία, τα οποία εύλογα στηρίζουν την πιθανότητα να πρόκειται περί αθλητικού αναθήματος στην πολιούχο θεότητα της πόλης. Το εύρημα παραδόθηκε στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ακρόπολης όπου κατεχωρίσθη με αριθμό εισαγωγής 13532, πλην όμως, και άγνωστο πως, εκλάπη κατά την περίοδο 1992-1993, έκτοτε δε αγνοείται η τύχη του. βλ. *An Appeal by the Greek Ministry of Culture* στο έργο *The Archaeology of Athens and Attica under the Democracy*, 1994, 249.

¹³⁵³ Ο Schachter (2007, 227) αναφέρει ότι από τα 562 αγαλματίδια από μόλυβδο και χαλκό, τα οποία προέρχονται από το ιερό και τοποθετούνται στην ύστερη Αρχαϊκή περίοδο, τα 534 αναπαριστούν ταύρους.

πρόκειται για ένα μικρό αντίγραφο του φυσικού μεγέθους αναθήματος, το οποίο θα είχε ανιδρωθεί στον χώρο των αγώνων.¹³⁵⁴

Ένα μεταγενέστερο στάδιο εξέλιξης από τον δισκοβόλο του ιερού των Καβείρων και προφανώς νεώτερα είναι δύο αγαλμάτια δισκοβόλων, άγνωστης προέλευσης, τα οποία σήμερα βρίσκονται στα Μουσεία του Λούβρου και της Στουτγάρδης αντίστοιχα (**αρχ. κατ. ΧΑ 51 και ΧΑ 52**). Το στοιχείο κατά το οποίο διαφοροποιούνται τα εν λόγω αγαλμάτια συνίσταται στο ότι ενώ το σώμα του δισκοβόλου του ιερού των Καβείρων ίσταται ήρεμα και σταθερά προς τα πάνω, το σώμα των δισκοβόλων του Λούβρου και της Στουτγάρδης εμφανίζει ένταση και συστρόφη, η οποία έλκει ολόκληρο το σώμα προς τα πάνω. Το αγαλμάτιο του Λούβρου τοποθετείται χρονικά περί το 470 π.Χ. ενώ αυτό της Στουτγάρδης είναι λίγο μεταγενέστερο.¹³⁵⁵ Μία παρεμφερή στάση διαθέτει ένα αγαλμάτιο δισκοβόλου στο Μουσείο του Λούβρου, (**αρχ. κατ. ΧΑ 53**), το οποίο προέρχεται από την Αρκαδία, και η σχηματοποιημένη μυολογία του οποίου υποδεικνύει επαρχιακή προέλευση, χρονολογούμενο περί το 450 π.Χ., το οποίο εικονίζει τον αθλητή κατά την κίνηση της μεταφοράς του δίσκου από το αριστερό χέρι στο δεξί, με την διαφορά όμως ότι τα χέρια του αθλητή δεν είναι υπερυψωμένα αλλά προτεταμένα.¹³⁵⁶

Μετά την περίοδο αυτή δεν εμφανίζονται αγαλμάτια δισκοβόλων στις παραπάνω στάσεις και είναι προφανές ότι το ομώνυμο σημαντικό έργο του Μύρωνος του μέσου του 5^{ου} αιώνα π.Χ., επηρέασε τους μεταγενέστερους γλύπτες με αποτέλεσμα η στάση του δισκοβόλου του Μύρωνος να επικρατήσει σε μεταγενέστερα έργα.¹³⁵⁷

Όμως παρά την κυριαρχική επιρροή του τύπου του δισκοβόλου του Μύρωνος, η ελληνιστική εποχή με τους νεωτερισμούς της απέδωσε ένα παράδειγμα δισκοβόλου εν δράσει όπου κυριαρχεί η θεατρική εντύπωση. Πρόκειται για ένα αγαλμάτιο δισκοβόλου, (**αρχ. κατ. ΧΑ 54**) στο σώμα του οποίου κυριαρχεί μια περιστροφική κίνηση, ενώ ο δίσκος φέρεται στο ανυψωμένο δεξιό χέρι του και μάλιστα εμφανίζεται μετωπικά στο ίδιο επίπεδο με το πρόσωπο του αθλητή. Είναι προφανές ότι η όλη στάση ουδόλως σχετίζεται με την διαδικασία της ρίψης του δίσκου αλλά εξυπηρετεί μία θεατρική παρουσίαση του θέματος.

¹³⁵⁴ Thomas 1992, 30 εικ. 18.

¹³⁵⁵ Βλ. Fellmann 1972 αρ. 89 και Thomas 1981, 44 – 45, πιν. XVIII και XIX.

¹³⁵⁶ Βλ. Martinez 2010.

¹³⁵⁷ Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το χάλκινο αγαλμάτιο δισκοβόλου (EAM X 16781), το οποίο χρονολογείται στην ρωμαϊκή περίοδο και δεν σχετίζεται με την αθλητική αναθηματική πρακτική. Το αγαλμάτιο βρέθηκε στην περιοχή των Αμπελοκήπων της Αθήνας, και αποτελούσε μέρος ενός συνόλου 17 χάλκινων αγαλματιδίων, τα οποία ήσαν στημένα όρθια, το ένα δίπλα στο άλλο ή το ένα πίσω από το άλλο, εύλογα δε έχει θεωρηθεί είτε ότι ήσαν κατάλοιπα ενός τοπικού εργαστηρίου τορρευτικής, είτε ότι προέρχονταν από την διακόσμηση μιας ρωμαϊκής villa, οι ιδιοκτήτες της οποίας τα κατέχωσαν εν όψει κάποιας βαρβαρικής επιδρομής. Βλ. σχετικά Κρουστάλλη - Βότση 2014, 9-10.

Το αγαλμάτιο θεωρείται ότι προέρχεται από την περιοχή της Αιγύπτου, χρονολογείται δε στον 2^ο αιώνα π.Χ.¹³⁵⁸

Συμπερασματικά είναι δυνατόν να παρατηρηθεί ότι κατά την απεικόνιση δισκοβόλων στα χάλκινα αγαλμάτια υπήρξε από τα πρώτα παραδείγματα μία διάθεση να αποδοθεί η κίνηση του αθλητή κατά την διεξαγωγή του αγωνίσματος, αρχικά δε αυτό υλοποιήθηκε με την στροφή της κεφαλής ελαφρά προς τα κάτω και πλάγια δεξιά, με το δεξί χέρι, το οποίο θα έφερε και τον δίσκο, να κινείται λίγο προς τα πίσω, ενώ το αριστερό χέρι φέρεται λίγο εμπρός. Από την αρχή του 5^{ου} αιώνα π.Χ. οι χαλκοπλάστες επιχειρούν να απεικονίσουν την διαδικασία ρίψης του δίσκου και κυρίως την φάση της μεταφοράς του από το ένα χέρι στο άλλο οπότε και εμφανίζονται διάφορες παραλλαγές είτε με την ανύψωση του δίσκου στο ένα χέρι, είτε με ανυψωμένα και τα δύο χέρια είτε ακόμη και με τα χέρια προτεταμένα. Η προσπάθεια των καλλιτεχνών να απεικονισθεί η ρίψη του δίσκου δεν περιορίζεται μόνο στην μεταφορά του δίσκου και την θέση των χεριών αλλά εκτείνεται και στο υπόλοιπο σώμα του αθλητή, το οποίο κλίνει προς τα πίσω και συστρέφεται και ένα εξαιρετικό παράδειγμα προς την κατεύθυνση αυτή είναι το με αριθμό ΕΑΜ 6615 αγαλμάτιο του δισκοβόλου από την Ακρόπολη της Αθήνας. Προς το μέσον του 5^{ου} αιώνα π.Χ. είναι προφανές ότι η δημιουργία του δισκοβόλου του Μύρωνος, η οποία πιθανόν να είχε επιχειρηθεί προηγουμένως σε μικρής κλίμακας παραδείγματα, έφερε την εξελικτική διαδικασία στο απώτατο σημείο της.

Ι.5. Ακοντιστές : Η αγγειογραφία μας παρέχει τον κύριο όγκο παραστάσεων σχετιζόμενων με το αγώνισμα του ακοντισμού¹³⁵⁹ και μάλιστα με ποικιλία στάσεων, δοκιμής του ακοντίου, μεταφοράς και εκσφενδόνισης του.¹³⁶⁰ Περαιτέρω ακοντιστές απεικονίζονται σε επιτύμβιες στήλες,¹³⁶¹ σε μία ανάγλυφη βάση αγάλματος κούρου,¹³⁶² καθώς και σε

¹³⁵⁸ Το αγαλμάτιο βρίσκεται στην Βασιλεία, Rolley 1984, 196 εικ. 177, Thomas 1992, 149, σημ. 325, εικ. 155.

¹³⁵⁹ Για το αγώνισμα αυτό, τον χαρακτήρα του αλλά και τις διαφορές του με το σύγχρονο αγώνισμα του ακοντισμού βλ. παραπάνω σελ. 66. Η αναφορά γίνεται στον έκηβόλο και όχι στον στοχαστικό ακοντισμό, δοθέντος ότι μόνον ο πρώτος περιλαμβανόταν στους αγώνες ως μέρος του πεντάθλου, ενώ ο δεύτερος εμφανίζεται στα Παναθήναια με την μορφή του ξριππου ή άφ' ἵππου ακοντισμού, με προφανή στρατιωτικό χαρακτήρα, βλ. Βαλαβάνης 2004, 422.

¹³⁶⁰ Από τον μεγάλο αριθμό παραστάσεων ακοντιστών στην αγγειογραφία βλ. ενδεικτικά α) την παράσταση ακοντιστή στον ερυθρόμορφο αμφορέα του Φιντία στο Μουσείο του Λούβρου G 42, χρονολογούμενου περί το 515 π.Χ., του οποίου μάλιστα η στάση είναι πανομοιότυπη με αυτή της με αριθμό 3476 βάσης στο ΕΑΜ, β) στην ερυθρόμορφη κύλικα του ζ. του Ξυλουργού στο Μουσείο του Paul Getty 85.ΑΕ.25, χρονολογούμενη περί το 510 -500 π.Χ., εικονίζονται τέσσερεις ακοντιστές σε διάφορες φάσεις του αγωνίσματος, μία των οποίων είναι πανομοιότυπη με αυτή της με αριθμό 3476 βάσης του ΕΑΜ.

¹³⁶¹ Βλ. α) το με αριθμό 351 ΕΑΜ τμήμα αναγλύφου από τον Κεραμεικό, στο οποίο απεικονίζεται γενειοφόρος άνδρας να κρατεί με το υψωμένο δεξιό του χέρι οριζόντια πάνω από το κεφάλι του ακόντιο, χρονολογούμενο περί το 550-540 π.Χ., Κουρίνου 2014 I.1. 351 και β) την με αριθμό 7901 ΕΑΜ επιτύμβια στήλη αθλητή στην οποία απεικονίζεται νέος να κρατεί στο υψωμένο αριστερό του χέρι ακόντιο, χρονολογούμενη περί το 550 -540 π.Χ., Σάλτα 2004 αρ. 96.

εγχάρακτη παράσταση χάλκινου δίσκου ρίψεως,¹³⁶³ τα παραδείγματα όμως σε χάλκινα αγαλμάτια, συγκρινόμενα με τα άλλα αγωνίσματα του πεντάθλου, είναι ευάριθμα. Στα χάλκινα αγαλμάτια ακοντιστών και σε αντίθεση με την δισκοβολία, δεν διατηρείται το όργανο άθλησης, το οποίο θα ήταν πρόσθετο, ζήτημα το οποίο προκαλεί θέματα ερμηνείας με αποτέλεσμα ενίοτε να είναι δυσχερής ο προσδιορισμός του χαρακτήρα του ειδώλιου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ένα αγαλμάτιο από το ιερό της Αθηνάς Χαλκιοίκου της Σπάρτης, το οποίο έχει θεωρηθεί ότι απεικονίζει σαλπικτή αλλά και ακοντιστή, όμως η εκ του σύνεγγυς εξέταση του ειδώλιου, και όχι μέσω φωτογραφιών, σαφώς αποδεικνύει ότι δεν απεικονίζεται ακοντιστής.¹³⁶⁴ Ένα άλλο τέτοιο παράδειγμα αποτελεί το με αρ. κατ. ΧΑ 5 ενεπίγραφο χάλκινο αγαλμάτιο από την Ολυμπία, το οποίο η Setwint θεωρεί ως ακοντιστή λόγω της προς τα πίσω κλίσης του σώματος του, σε αντίθεση με την πλειονότητα των λοιπών μελετητών, οι οποίοι και ορθώς προσγράφουν το ειδώλιο στην ομάδα των δισκοβόλων.¹³⁶⁵

Το πρωϊμότερο αγαλμάτιο της ομάδας αυτής, χρονολογούμενο στο τρίτο τέταρτο του 6^{ου} αιώνα π.Χ., (**αρ. κατ. ΧΑ 27**) προέρχεται από την περιοχή της Λακωνίας, το οποίο, παρά την έντονη διάβρωση, απεικονίζει έναν ακοντιστή σε μετωπική στάση, ο οποίος στο υψωμένο μέχρι τον ώμο δεξιό του χέρι θα έφερε ακόντιο, όπως προκύπτει από την υπάρχουσα οπή.¹³⁶⁶ Είναι ενδιαφέρον ότι στην ηλεκτρονική βάση δεδομένων του Μουσείου του Λούβρου αναφέρεται ότι το ειδώλιο προέρχεται από το ιερό του Απόλλωνος στην Φοινίκη Λακωνίας, όπου τοποθετείται το ιερό του Απόλλωνος Υπερτελεάτα,¹³⁶⁷ οπότε η υπόθεση ότι το αγαλμάτιο είχε ανατεθεί στο ιερό είναι πιθανόν να είναι βάσιμη.

Ένα αγαλμάτιο (**αρ. κατ. ΧΑ 9**) το οποίο προέρχεται από την περιοχή της Τεγέας, παρά το ότι δεν σώζει τα χέρια του, έχει θεωρηθεί ως αγαλμάτιο ακοντιστή, χρονολογούμενο περί το 530 - 520 π.Χ. Η Herfort - Koch, η οποία και χαρακτηρίζει την

¹³⁶² Βλ. την με αριθμό 3476 ανάγλυφη βάση αγάλματος κούρου στο ΕΑΜ, στην οποία ο ακοντιστής εικονίζεται στο άκρο δεξιό της πρόσθιας διακοσμημένης πλευράς να κρατεί με το τεντωμένο δεξιό του χέρι ένα ακόντιο προς τα κάτω και διαγώνια ενώ με το λυγισμένο στον αγκώνα αριστερό κρατεί το πίσω άκρο του ακοντίου, χρονολογούμενη περί το 510 π.Χ. βλ. Καλτσάς 2014, I.1. 393.

¹³⁶³ Βλ τον με **αρ. κατ. Δ 16** χάλκινο δίσκο από την Αίγινα με εγχάρακτες παραστάσεις ακοντιστή και άλτη.

¹³⁶⁴ Πρόκειται για το με αριθμό 2019 χάλκινο αγαλμάτιο του Αρχαιολογικού Μουσείου Σπάρτης, το οποίο η Thomas (1981, 47, πιν. XXI, 1) χαρακτηρίζει ως ακοντιστή, ενώ οι Dickins (1907, 146 επ., εικ. 3) και Lamb (1969, 150, πιν. 56 c) τον θεωρούν ως σαλπικτή. Από την εκ μέρους μου εξέταση του αγαλματιδίου και κυρίως της οπίσθιας όψης προκύπτει με σαφήνεια ότι δεν είναι δυνατόν να πρόκειται για ακοντιστή καθόσον το δεξιό ανασηκωμένο χέρι της μορφής, με το οποίο θα κρατούσε το ακόντιο, είναι τοποθετημένο εμπρός από το πρόσωπο του, οπότε η εκδοχή του ακοντιστή πρέπει να απορριφθεί.

¹³⁶⁵ Βλ. **αρ. κατ. ΧΑ 5** αγαλμάτιο με τις σχετικές διατυπωθείσες αντίθετες απόψεις.

¹³⁶⁶ Μουσείο του Λούβρου Br. 107, βλ. De Ridder 1913 αρ. 107 πιν. 12, Herfort – Koch 1986, K 114.

¹³⁶⁷ Παπαχατζής 1976, 419 σημ. 1. Πρόκειται για την ευρύτερη περιοχή της Επιδάουρου Λιμηράς όπου έγινε έρευνα το 1885 από τον Θεμ. Σοφούλη κατ' εντολή της Αρχαιολογικής Εταιρείας και βρέθηκαν πολλές χάλκινες ενεπίγραφες ταινίες και πλην άλλων και το ανώτερο τμήμα ενός χάλκινου ειδώλιου ανδρικής μορφής αρχαϊκής εποχής βλ. Σοφούλης 1885, σελ. 31 - 32.

μορφή ως ακοντιστή,¹³⁶⁸ στηρίζεται μάλλον στο ότι ο Neugebauer σε παλαιότερη μελέτη του, είχε παραλληλίσει το αγαλμάτιο της Τεγέας με ένα αρχαϊκό αγαλμάτιο ενός Kämpfender Gott της Συλλογής Sabouroff, το οποίο απεικόνιζε την θεότητα μετωπικά και με υψωμένο το δεξιό χέρι στο οποίο εύλογα θεωρείται ότι θα έφερε ακόντιο, λόγω της υπάρχουσας οπής.¹³⁶⁹ Το αγαλμάτιο εμφανίζει περαιτέρω ενδιαφέρον διότι στο εξωτερικό τμήμα του αριστερού ποδιού φέρει την επιγραφή Ιερός, η οποία είναι αναθηματική καθορίζουσα ότι το αντικείμενο περιήλθε πλέον στην ιδιοκτησία της θεότητας.¹³⁷⁰

Ένα αγαλμάτιο το οποίο βρίσκεται σήμερα στο Μόναχο (**αρχ. κατ. ΧΑ 55**), έχει εύλογα θεωρηθεί ότι απεικονίζει ακοντιστή λόγω της διαγώνιας στάσης ολόκληρου του σώματός του αλλά και διότι ο δεξιός του ώμος καθώς και το δεξί του χέρι, στο οποίο θα έφερε το ακόντιο είναι χαμηλωμένα προς τα πίσω, μία στάση η οποία μας είναι γνωστή από παραστάσεις ακοντιστών στην αγγειογραφία.¹³⁷¹ Το αγαλμάτιο έχει αποδοθεί σε εργαστήριο της Κάτω Ιταλίας και χρονολογείται περί το 480 π.Χ.¹³⁷²

Σε ένα αγαλμάτιο προερχόμενο από την περιοχή «Άγιος Φλώρος» της Μεσσηνίας (**αρχ. κατ. ΧΑ 10**), όπου έχει ανασκαφεί ένα μικρό ιερό του ποτάμιου θεού Πάμισου, είναι δυνατόν να αναγνωρίσουμε ένα ακοντιστή από την στάση του σώματος. Ο δεξιός βραχίονας, ο οποίος θα έφερε το ακόντιο, υψώνεται μέχρι τον ώμο ενώ το αριστερό χέρι εμφανίζεται σε ελαφρά κάμψη. Το αγαλμάτιο έχει αποδοθεί σε τοπικό εργαστήριο και χρονολογείται στο πρώτο τέταρτο του 5^{ου} αιώνα π.Χ.¹³⁷³ Διοθέντος ότι από το ίδιο ιερό προέρχεται και ένα ειδώλιο ακοντιστή, το οποίο φέρει στο πίσω τμήμα του αναθηματική

¹³⁶⁸ Βλ. Herfort - Koch 1986, K 116.

¹³⁶⁹ Neugebauer 1931, 77 αρ. 177 πιν. 28. Το εν λόγω ειδώλιο χρησιμοποιείται ως παράλληλο και από τον Kunze (1961, 179 εικ. 100).

¹³⁷⁰ Υπέβαλα αίτημα μελέτης του εν λόγω αγαλματιδίου προς την Εφορεία Αρχαιοτήτων Αρκαδίας, πλην όμως έλαβα την απάντηση, ότι ο αριθμός εισαγωγής 1589 του Αρχαιολογικού Μουσείου Τεγέας, με τον οποίο οι μελετητές Neugebauer, Kunze και Herfort - Koch προσδιορίζουν το συγκεκριμένο αγαλμάτιο, δεν αντιστοιχεί σε χάλκινο ειδώλιο και ότι η Εφορεία θα συνεχίσει την έρευνα. Επίσης σε σχετική επίσκεψή μου στο Μουσείο Τεγέας δεν εντόπισα εκτιθέμενο ανάλογο χάλκινο ειδώλιο, και εύλογα διερωτώμαι μήπως το αγαλμάτιο συμπεριλαμβάνεται στα κλαπέντα αντικείμενα από το Μουσείο Τεγέας το 1992. Για την διάρρηξη βλ. <http://www.tegeamuseum.gr>. Σε πρόσφατη απαντητική επιστολή της η Εφορεία Αρκαδίας με διαβεβαίωσε ότι σε διενεργηθέντα επανέλεγχο δεν βρέθηκε αυτό το ειδώλιο και απέκλεισε το ενδεχόμενο να είχε διαλάθει της προσοχής των επιμελητών, δεν απέκλεισε όμως την τυχόν εσφαλμένη αναγραφή του αριθμού εισαγωγής ή την μεταφορά του στο ΕΑΜ. Προσφάτως, και δη την 25-5-2021, το αρμόδιο τμήμα του ΕΑΜ, απαντώντας στο σχετικό αίτημά μου, με πληροφόρησε ότι το αγαλμάτιο αυτό δεν περιλαμβάνεται στα ευρήματα της Αρκαδίας, τα οποία φυλάσσονται στο ΕΑΜ.

¹³⁷¹ Βλ. ένα μελανόμορφο αμφορέα στο Μουσείο Paul Getty 85.ΑΕ.24, μία μελανόμορφη λήκυθος λευκού βάθους στο Royal Ontario Museum 963. 59 και μία ερυθρόμορφη κύλικα τύπου C στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ρόδου 13448.

¹³⁷² Thomas 1981, 46, σημ. 195 πιν. XX, 1.

¹³⁷³ Βλ. Thomas 1981, 47 σημ. 200, πιν. XXI, 1.

επιγραφή, τῷ Παμίσῳ Πυθόδορος,¹³⁷⁴ στηρίζεται εύλογα η πιθανότητα ότι το ειδώλιο του αθλητή - ακοντιστή να αποτελούσε ανάθημα στο ιερό της τοπικής ποτάμιας θεραπευτικής θεότητας.

Ένα αγαλμάτιο ακοντιστή (**αρχ. κατ. X A 56**), το οποίο βρίσκεται σε ιδιωτική συλλογή στην Γενεύη, απεικονίζει ένα ακοντιστή με υπερυψωμένο ακόντιο να τρέχει για να αποκτήσει φόρα πριν την βολή, μία σκηνή η οποία εμφανίζεται σε πολλές παραστάσεις αγγειογραφίας.¹³⁷⁵ Ο αθλητής εικονίζεται να κινείται με έντονο διασειλισμό, ο οποίος υποδεικνύει την ταχύτητα της κίνησης, ενώ το ανώτερο τμήμα του κορμού και το κεφάλι εντάσσονται αρμονικά στην διαγώνια κίνηση του δεξιού ποδιού. Παρά το γεγονός ότι ελλείπουν τα άκρα και στα δύο χέρια αλλά και στα πόδια, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι απεικονίζεται η ρίψη ακοντίου. Ως περιοχή προέλευσης του αγαλματιδίου έχει υποθεθεί η Βόρεια Πελοπόννησος, χρονολογείται δε στο μέσο του 5^{ου} αιώνα π.Χ.¹³⁷⁶ Αξίζει να αναφερθεί ένα σχετικά μεγάλο αγαλμάτιο ακοντιστή, ύψους 45,8 εκ., το οποίο θεωρείται ως Ετρουσκικό, η ιδιαιτερότητα του οποίου συνίσταται στο ότι τα δάκτυλα του ανυψωμένου δεξιού χεριού, ο δείκτης και ο μεσαίος, είναι διατεταγμένα με τέτοιο τρόπο ώστε να κρατούν την αγκύλη του ακοντίου.¹³⁷⁷

Συμπερασματικά παρατηρείται ότι αρχικά και κατά το δεύτερο μισό του 6^{ου} αιώνα π.Χ., οι ακοντιστές απεικονίζονται σε μετωπική στάση με το δεξιό χέρι, υψωμένο μέχρι τον ώμο, να φέρουν ακόντιο και αργότερα στο πρώτο τέταρτο του 5^{ου} αιώνα π.Χ. επιχειρείται να αποδοθεί η κίνηση του ακοντιστή κατά την διαδικασία ρίψεως του ακοντίου. Από τα σωζόμενα παραδείγματα μεγάλης γλυπτικής ένας μαρμάρινος κορμός στο Μουσείο της Δήλου, έχει θεωρηθεί από την στροφή του κορμού και τα ελάχιστα σωζόμενα τμήματα των ώμων ότι ανήκει σε ακοντιστή,¹³⁷⁸ ενώ έχει υποστηριχθεί ότι και το χάλκινο άγαλμα του Ποσειδώνα από το Αρτεμισίου, αποτελεί το καλύτερο παράδειγμα ρίψης δόρατος στη μνημειακή γλυπτική.¹³⁷⁹

1.6. Παλαιστές : Το αγώνισμα της πάλης εισήχθη στο πρόγραμμα των Ολυμπιακών Αγώνων κατά την 18^η Ολυμπιάδα, ήτοι το 708 π.Χ.¹³⁸⁰ μαζί με το πένταθλο και

¹³⁷⁴ Για το ενεπίγραφο ειδώλιο του ακοντιστή, το οποίο βρίσκεται σε ιδιωτική συλλογή, βλ. Richter 1949, 90 εικ. 154 και Jeffery 1990, 202, 206 αρ. 1, η οποία το χρονολογεί με βάση την επιγραφή περί το 550 π.Χ.

¹³⁷⁵ Βλ. λ.χ. την παράσταση ακοντιστή στην ερυθρόμορφη κύλικα στο Cambridge, Fitzwilliam Museum: 1.27

¹³⁷⁶ Thomas 1981, 49 σημ. 207, πιν. XXI, 2, βλ. επίσης Vanhove 1992 αρ. 147.

¹³⁷⁷ Σήμερα στο Μουσείο του Λούβρου Br. 3, Vanhove 1992 αρ. 146.

¹³⁷⁸ Βλ. Hermay 1984, 8 αρ. 5, πιν. IV και V, Αρχαιολογικό Μουσείο Δήλου A 4275.

¹³⁷⁹ Πρόκειται για το με αριθμό X 15161 χάλκινο άγαλμα του ΕΑΜ, βλ. Serwint 1987, 152 σημ. 107. Οι γνώμες διίστανται για το εάν το άγαλμα αυτό απεικονίζει τον Ποσειδώνα ή τον Δία, βλ. Καλτσάς 2002 αρ. 159.

¹³⁸⁰ Παισανίας V. 8.7 «ἐπὶ δὲ τῆς ὀγδόης καὶ δεκάτης ὀλυμπιάδος πεντάθλου καὶ πάλης ἀφίκοντο ἐς μνήμην»

το γεγονός ότι υπήρξε το πρώτο αγώνισμα, το οποίο εισήχθη μετά τα δρομικά αγωνίσματα, όπως επίσης ότι ο χώρος άσκησης στο γυμνάσιο πήρε το όνομά του, παλαιστρα,¹³⁸¹ καταδεικνύουν την σημασία, την οποία απέδιδαν οι αρχαίοι Έλληνες στο συγκεκριμένο αγώνισμα,¹³⁸² αλλά και τον μεγάλο βαθμό δημοτικότητας του, διεξαγόμενο στα πλαίσια του πεντάθλου αλλά και ως αυτοτελές αγώνισμα.¹³⁸³ Έτσι δεν προκαλεί έκπληξη η απεικόνιση του αγωνίσματος ήδη από πρώιμες περιόδους της αργειογραφίας¹³⁸⁴ και η μετέπειτα συχνή παρουσία του στην γλυπτική¹³⁸⁵ και στα νομίσματα.¹³⁸⁶ Ο Πausανίας απαριθμεί συνολικά τριάντα οκτώ (38) νικητήρια αγάλματα παλαιστών στο ιερό της Ολυμπίας, όμως εκτός από την περίπτωση του Θεόγνητου από την Αίγινα, ο οποίος απεικονιζόταν να κρατεί ένα κουκουνάρι και ένα ρόδι, εικόνα την οποία ο περιηγητής αδυνατεί να εξηγήσει,¹³⁸⁷ δεν παρέχει άλλες περιγραφές ή πληροφορίες για τον τρόπο απεικόνισης των παλαιστών, μία διαπίστωση, η οποία οδηγεί στο *a contrario* συμπέρασμα ότι οι παλαιστές, τους ανδριάντες

¹³⁸¹ Ο όρος παλαιστρα προέρχεται από το ρήμα «παλαίω», βλ. Liddell & Scott 1996, σελ. 1290. Βλ. επίσης Πλουτάρχου, *Συμποσιακών* βιβλία θ' 638 β «τήν πάλην αρχαιότατον ἀθλημάτων πάντων ἀποφαίνοντος, ὡς καὶ τοῦνομα μαρτυρεῖν».

¹³⁸² Για το αγώνισμα της πάλης και τις μυθολογικές του καταβολές βλ. παραπάνω σελ. 67 επ.

¹³⁸³ Βλ. Harris 1964, 102 και Enjen 2018, 81.

¹³⁸⁴ Βλ. τον με αριθμό 14497 αποσπασματικά σωζόμενο αμφορέα στο EAM, χρονολογούμενο περί το 660 π.Χ., όπου απεικονίζονται δύο παλαιστές, CVA Athens 2 πιν. 3 καθώς και τον με αριθμό 62.11.11 αρύβαλλο του ζ. του Άμαση στο Metropolitan Museum New York, χρονολογούμενο περί το 550 π.Χ., στον οποίο οι παλαιστές εικονίζονται στην αρχική φάση του αγωνίσματος, αντιμέτωποι, ελαφρά σκυμμένοι, και σε μεγάλο διασκελισμό, βλ. Βαλαβάνης 1991, 128. Βλ. επίσης την μελανόμορφη κύλικα τύπου Σιάννων του ζ. της Χαϊλδελβέργης, χρονολογούμενη περί το 560 π.Χ. όπου ο ένας παλαιστής βρίσκεται σε μειονεκτική θέση και προσπαθεί να απούγει την πτώση επί του εδάφους, Museo Archeologico di Firenze 3893.

¹³⁸⁵ Βλ. το θέμα της κύριας όψης ανάγλυφης βάσης επιτύμβιου αγάλματος κούρου, χρονολογούμενο περί το 510 π.Χ., EAM 3476, όπου οι παλαιστές εικονίζονται στην αρχική φάση του αγωνίσματος.

¹³⁸⁶ Είναι πολύ ενδιαφέρον ότι δύο πόλεις της Παμφυλίας, η Άσπενδος, κυρίως, και η Σίδη απεικονίζουν στον εμπροσθότυπο των στατήρων τους δύο παλαιστές στην προκαταρκτική φάση της συμπλοκής, *στάσεις*. Οι παλαιστές εμφανίζονται στους στατήρες της Ασπένδου από το 420 π.Χ. και συνεχίζουν να απεικονίζονται μέχρι το 300/250 π.Χ. Βλ. Μπούγια 2004 αρ. 133. Με το δεδομένο ότι η επιλογή του θέματος στα νομίσματα κάθε πόλης ήταν ένα ζήτημα, το οποίο αντιμετωπιζόταν με ιδιαίτερη ευαισθησία και εκλεκτισμό, όπως παρατηρεί η Οικονομίδου (1996, 17) το θέμα της απεικόνισης των παλαιστών στους στατήρες της Ασπένδου για μια τόσο μεγάλη χρονική περίοδο χρήζει μίας ειδικής αιτιολόγησης, η οποία δεν έχει δοθεί μέχρι σήμερα. Οι Franke & Hirmer (1972, 139) ενώ αιτιολογούν την παράσταση των σφενδονητών στον οπισθότυπο των νομισμάτων της Ασπένδου αντίθετα δεν παρέχουν κάποια αιτιολογία για την παρουσία των παλαιστών. Η Μπούγια (2004, 64 επ.) αν και επισημαίνει ότι οι παραστάσεις αυτές παραπέμπουν σε αθλήματα, για τα οποία έγιναν γνωστές οι πόλεις, και παρέχει ως παραδείγματα τα άρματα στις σικελικές κοπές και τους δισκοβόλους της Κω, δεν παρέχει κάποια αιτιολογία για τους παλαιστές της Ασπένδου. Ο Tekin (2000, 159-169) σε σχετική μελέτη του για τους στατήρες της Ασπένδου, αν και αναγνωρίζει δέκα έξι (16) διαφορετικές στάσεις στους παλαιστές των στατήρων, δεν παρέχει κάποια ερμηνεία για την επιλογή του θέματος. Ο Bellingier (2004, 101) αναφέρει ότι προφανώς το αγώνισμα θα ήταν δημοφιλές στην Παμφυλία και την Πισιδία καθώς και ότι τα νομίσματα επιδιώκουν την εξισορρόπηση των συμφερόντων των διαφορετικών εθνοτήτων - Ελλήνων και γηγενών - διότι οι στατήρες εκδίδονται με την ελληνική τεχνολογία αλλά με πρότυπο το περσικό βάρος, ενώ προσφάτως ο Elkins (2021, 354) συνδέει τις εν λόγω παραστάσεις με την στρατιωτική εκπαίδευση. Θεωρώ ότι οι παλαιστές των στατήρων της Ασπένδου θα πρέπει να συνδέονται είτε με κάποια επιτυχία της πόλης με το άθλημα αυτό, η οποία δεν μας είναι γνωστή, είτε για την τέλεση αγώνων όπου η πάλη θα ήταν το κυρίαρχο αγώνισμα. Ο μόνος ολυμπιονίκης, ο οποίος αναφέρεται στον κατάλογο ολυμπιονικών του Moretti, ως καταγόμενος από την Άσπενδο, είναι ο Θύμιλος, νικητής στο στάδιο κατά την 151^η Ολυμπιάδα, ήτοι το 176 π.Χ.

¹³⁸⁷ Πausανίας VI. 9.1 «ἐφ' ὅτῳ δὲ ὁ Θεόγνητος πίτυος τῆς γ' ἡμέρου καὶ ροῖᾶς φέρει καρπὸν, ἐμοὶ μὲν οὐχ οἷά τε ἦν συμβαλέσθαι».

των οποίων καταγράφει ο περιηγητής, θα εικονίζονταν σε στάση ηρεμίας άλλως σε αντίθετη περίπτωση θα το ανέφερε.¹³⁸⁸ Όμως η έλλειψη περιγραφής ανδριάντων παλαιστών είναι δυνατόν να υποκατασταθεί από την αγγειογραφία, η οποία μας παρέχει ένα ικανοποιητικό αριθμό παραστάσεων πάλης, οι οποίες μάλιστα καλύπτουν όλες τις φάσεις του αγωνίσματος της πάλης, από την αρχική αντωπή θέση των παλαιστών, την συμπλοκή με τις διάφορες λαβές αλλά ακόμη και τις πτώσεις επί του εδάφους.¹³⁸⁹ Ούτω οι παραστάσεις της αγγειογραφίας αποτελούν μία σταθερή βάση για την κατανόηση των στάσεων των παλαιστών στα σωζόμενα αγαλμάτια παλαιστών ή των συμπλεγμάτων τους.

Ένα σύμπλεγμα παλαιστών από την Ακρόπολη της Αθήνας (**αρχ. κατ. ΧΑ 11**) απεικονίζει τον ένα παλαιστή να έχει επιτύχει την ανύψωση του αντιπάλου του κρατώντας τον από την μέση και ετοιμάζεται να τον ρίξει επί του εδάφους, δοθέντος ότι νικητής στον αγώνα αναδεικνυόταν αυτός, ο οποίος έριχνε τον αντίπαλο τρεις φορές επί του εδάφους και να γίνει «τριακτήρ». Ο παλαιστής, ο οποίος βρίσκεται σε πλεονεκτική θέση εφαρμόζει από πίσω την μεσολαβή, το «μέσον έχειν». Η λαβή αυτή είχε στόχο να ρίξει τον αντίπαλο στο σιάμμα αφού τον ανυψώσει πρώτα ψηλά και ήταν δυνατόν να εφαρμοσθεί είτε από πίσω είτε από εμπρός και υπήρξε προσφιλής στους αγγειογράφους αλλά και στους χαλκοπλάστες.¹³⁹⁰ Παρά το ότι η επιφάνεια του συμπλέγματος είναι έντονα οξειδωμένη και δεν είναι δυνατόν να γίνουν λεπτομερείς παρατηρήσεις η Thomas με βάση την δομή των σωμάτων και τις αναλογίες τους καθώς και τα ελεύθερα κινούμενα φυσικά άκρα, χρονολογεί το σύμπλεγμα περί το 460 π.Χ. και το αποδίδει σε αττικό εργαστήριο.¹³⁹¹ Η ανακάλυψη του συμπλέγματος στην Ακρόπολη της Αθήνας δημιουργεί εύλογα την πιθανότητα ότι πρόκειται περί αθλητικού αναθήματος. Στο πρώτο τέταρτο του 4^{ου} αιώνα π.Χ. χρονολογείται ένα αγαλμάτιο (**αρχ. κατ. ΧΑ 57**), με πιθανή προέλευση την Αργολίδα, το οποίο έχει θεωρηθεί ότι απεικονίζει παλαιστή με βάση την μυολογία του, χωρίς όμως να είναι δυνατόν να διαπιστωθεί εάν πρόκειται για αυτοτελή απεικόνιση παλαιστή ή αποτελούσε μέρος μιας αγωνιστικής σύνθεσης.¹³⁹²

¹³⁸⁸ Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Πausanias αναφέρει ότι ο ανδριάντας του πυγμάχου Γλαύκου τον απεικόνιζε σε στάση να σιαμαχεί (VI.10.3) συναγομένου εξ αυτού ότι εάν ένας παλαιστής εικονιζόταν σε θέση δράσης ήταν πολύ πιθανό ότι θα το ανέφερε.

¹³⁸⁹ Ο Legakis (1977, 187) διακρίνει αυτές τις τρεις φάσεις του αγωνίσματος της πάλης στις παραστάσεις της αγγειογραφίας, ενώ ο Patrucco (1972, 274 - 295) παρέχει μία εξαιρετικά λεπτομερή εξέταση των λαβών της πάλης, των ονομασιών τους και τις αντιστοιχίζει με παραστάσεις αγγειογραφίας και αγαλμάτια.

¹³⁹⁰ Για την λαβή αυτή βλ. Patrucco (1972, 282 εικ. 131 δεξιά, 285 εικ. 135) και Βαλαβάνης 1991, 129.

¹³⁹¹ Βλ. Thomas 1981, 50 σημ. 214.

¹³⁹² Η εκτίμηση αυτή ανήκει στον Rolley (1983, 156 εικ. 145), ο οποίος ταυτόχρονα συγκρίνει το αγαλμάτιο με το άγαλμα του αποξυόμενου από την Έφεσο. Ατυχώς δεν σώζεται το δεξιό χέρι του εικονιζόμενου, η θέση του οποίου θα μας παρείχε μία ολοκληρωμένη εικόνα της θέσης του, όμως το ότι η στάση του προσιδιάζει με την στάση του αποξυόμενου αθλητή της Εφέσου δεν αποκλείει φυσικά την ιδιότητα του παλαιστή.

Από το δεύτερο μισό του 5^{ου} αιώνα π.Χ. δεν σώζονται ειδώλια παλαιστών ή συμπλέγματα παλαιστών παρά μόνο δύο (2) αγαλμάτια, τα οποία αποτελούσαν προσαρτήματα λαβών χάλκινων σκευών και είναι προφανές ότι ενώ δανείζονται την εικονογραφία των παλαιστών δεν αποτελούσαν αθλητικά αναθήματα. Η επιλογή των συμπλεγμάτων παλαιστών για την κατασκευή λαβής ενός χάλκινου σκεύους είναι πιθανό να στηρίζεται στο ότι η τοποθέτηση των δύο παλαιστών σε αντωπή στάση δημιουργεί ένα νοητό σχήμα ισοσκελούς τριγώνου, το οποίο ήταν πρόσφορο για την λειτουργία αυτή.¹³⁹³

Στην ελληνιστική περίοδο χρονολογούνται αρκετά μικρά χάλκινα συμπλέγματα παλαιστών, των οποίων περιοχή προέλευσης θεωρείται η Αίγυπτος, όπου το αγώνισμα της πάλης είχε μεγάλη και μακροχρόνια παράδοση,¹³⁹⁴ η οποία φαίνεται ότι συνεχίστηκε κατά την περίοδο των Πτολεμαίων, όπως προκύπτει από το ότι τα εν λόγω συμπλέγματα προέρχονται από την Αίγυπτο αλλά και από το γεγονός ότι υπήρχαν σε χρήση εγχειρίδια σχετικά με την εκπαίδευση και την συμπεριφορά στην παλαιστρά.¹³⁹⁵ Δεν υπάρχουν στοιχεία τα οποία να συνδέουν τα συμπλέγματα αυτά με την αθλητική αναθηματική πρακτική αλλά επειδή παρουσιάζουν ενδιαφέρον ως προς την απεικόνιση του αγωνίσματος της πάλης εξετάζονται στο Παράρτημα ΣΤ.

Συμπερασματικά θα ήταν δυνατόν να παρατηρηθεί ότι το αγώνισμα της πάλης στα χάλκινα αγαλμάτια απεικονίστηκε συνήθως σε συνθέσεις δύο παλαιστών με κυρίαρχη την παράσταση της μεσολαβής και την ανύψωση του αντιπάλου παλαιστή, ήδη από την πρώτη εμφάνιση του τύπου αυτού κατά το μέσο του 5^{ου} αιώνα π.Χ. μέχρι την ύστερη αρχαιότητα.

Ι. 7. Πυγμαχία : Η πυγμαχία (πυγμή) εισήχθη στο πρόγραμμα των Ολυμπιακών Αγώνων σύμφωνα με την διήγηση του Πausανία κατά την 23^η Ολυμπιάδα, ήτοι το έτος 688

¹³⁹³ Το ένα βρίσκεται σε ιδιωτική συλλογή και έχει αποδοθεί σε εργαστήριο της Κορίνθου βλ. Mitten & Doeringer 1968 αρ. 97 και Thomas 1981, 54 ενώ το δεύτερο βρίσκεται στο Μουσείο Thorvaldsen της Κοπεγχάγης Η 201 και ο εικονιζόμενος έχει ερμηνευθεί ως παλαιστής αλλά και ως χορευτής. βλ. Rolley 1967, αρ. 75, Thomas 1981, 54, πιν. XXII 1-2 και τούτο λόγω της πλάγιας στροφής της κεφαλής της μορφής. Όμως η στάση αυτή είναι δυνατή και δικαιολογείται εάν θεωρήσουμε ότι ο παλαιστής επιχειρεί μία πλευρική επίθεση, παράθεσις, μία στάση η οποία μας είναι γνωστή από την βιβλιογραφία αλλά και την αγγειογραφία, βλ. Patrucco 1972, 283 εικ. 132. Βλ. επίσης την με αριθμό Ε 84 ερυθρόμορφη κύλικα, η οποία αποδίδεται στον ζ. του Κόδρου, στην οποία απεικονίζονται οι άθλοι του Θησέα μεταξύ των οποίων εικονίζεται η πάλη του ήρωα με τον Κερκύονα, όπου η επίθεση του ήρωα γίνεται από τα πλάγια.

¹³⁹⁴ Οι σκηνές πάλης στην Αίγυπτο εντοπίζονται ήδη από την εποχή της 5^{ης} Δυναστείας (2465 – 2325 π.Χ.) και εντεύθεν ενώ η περιοχή του Beni Hassan και σε τοιχογραφίες τάφων αξιωματούχων και κατά την εποχή της 11^{ης} Δυναστείας (2134 -1991 π.Χ.) απέδωσε ένα μεγάλο αριθμό ζευγών παλαιστών με μεγάλη ποιότητα στάσεων και λαβών, το οποίο εύλογα υποδηλώνει μακρά παράδοση του αθλήματος της πάλης στην Αίγυπτο, βλ. Enjten 2018, 3-4, πιν. 1, εικ. 1.

¹³⁹⁵ Βλ. τον με αρ. 466 Πάπυρο του Οξυρύνχου, Harris 1964, 103-104 σημ. 60, Τουρνά 2004 αρ. 105.

π.Χ. και πρώτος νικητής αναδείχθηκε ο Ονόμαστος από την Σμύρνη.¹³⁹⁶ Το αγώνισμα ήταν ιδιαίτερα δημοφιλές¹³⁹⁷ και η απεικόνισή του στην τέχνη εμφανίζεται ήδη από τον 16^ο αιώνα π.Χ.¹³⁹⁸ Κατά την διεξαγωγή του αγωνίσματος οι πυγμάχοι κάλυπταν τα χέρια τους με δερμάτινους προστατευτικούς ιμάντες,¹³⁹⁹ η παρουσία των οποίων ενίοτε χρησιμοποιείται ως στοιχείο για τον προσδιορισμό της ιδιότητας του απεικονιζόμενου αθλητή ως πύκτη.¹⁴⁰⁰ Ένα άλλο εικονιστικό χαρακτηριστικό, το οποίο είναι δυνατόν να οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για παράσταση πυγμάχου αποτελούν τα διογκωμένα αυτιά και μύτη ως συνέπεια των πληγμάτων, τα οποία δέχονταν στο πρόσωπο.¹⁴⁰¹

Ένα χάλκινο αγαλμάτιο με πιθανή προέλευση την Ολυμπία, **(αρχ. κατ. ΧΑ 63)** σήμερα σε ιδιωτική Συλλογή, εάν δεν ήταν προσάρτημα τριποδικού λέβητα, ίσως αποτελεί το πρωϊμότερο παράδειγμα απεικόνισης πυγμάχου στην χαλκουργία, χρονολογούμενο περί το 675 π.Χ. Η μορφή είναι ραδινή, γεμάτη ένταση και ζωντάνια ενώ τα χέρια του σχετικά προτεταμένα έχουν και τις γροθιές τους σφιγμένες.¹⁴⁰² Επειδή η ρομβοειδής βάση είναι σπασμένη εμπρός και ακανόνιστα έχει τεθεί το ερώτημα μήπως η βάση ήταν επιμήκης και υπήρχε και δεύτερη αντωπή μορφή. Ο πυγμάχος προσομοιάζει έντονα με τις αντίστοιχες απεικονίσεις των μορφών των πυγμάχων στον υπογεωμετρικό βοιωτικό κρατήρα του ΕΑΜ από τον οποίο άλλωστε δεν απέχει χρονιά.¹⁴⁰³

Σε ένα χάλκινο αγαλμάτιο προερχόμενο από τις ανασκαφές της Ολυμπίας, παρά την έντονη οξειδωσή του αναγνωρίζεται με βεβαιότητα ένας πυγμάχος σε θέση δράσης **(αρχ. κατ. ΧΑ 12)**. Το αριστερό του χέρι είναι προτεταμένο σχεδόν σε ευθεία γραμμή για να αμυνθεί ενώ το δεξιό του είναι τοποθετημένο λίγο προς τα πίσω έτοιμο όμως να καταφέρει

¹³⁹⁶ Πανουσιάνης V. 8.7 «τρίτη δὲ ὀλυμπιάδι καὶ εἰκοστῇ πυγμῆς ἄθλα ἀπέδωσαν· Ὀνόμαστος δὲ ἐνίκησεν ἐκ Σμύρνης συντελοῦσης ἥδη τῆνικαῦτα ἐς Ἴωνας.» Βλ. Moretti 1957, αρ. 29.

¹³⁹⁷ Για το αγώνισμα της πυγμής και τις μυθολογικές του καταβολές βλ. παραπάνω σελ. 68.

¹³⁹⁸ Βλ. σχετικά το λίθινο ρυτί από την Αγία Τριάδα της Κρήτης, χρονολογούμενο στο δεύτερο μισό του 16^{ου} αιώνα π.Χ. όπου τρεις από τις τέσσερις ζωφόρους καλύπτονται από σιγνές πυγμαχίας, Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου, 257, καθώς επίσης και την τοιχογραφία των πυγμάχων από το δωμάτιο Β1 του κτηρίου Β της Θήρας. Βλ. σχετικά Παναγιωτόπουλος & Χανιώτης 2004, 80 -81 και Decker 2004, 32-33.

¹³⁹⁹ Για την χρήση των ιμάντων καθώς και την εξέλιξή τους βλ. παραπάνω σελ. 69.

¹⁴⁰⁰ Το κριτήριο αυτό όμως δεν είναι απολύτως ασφαλές καθ' όσον έχει αποδειχθεί ότι και στο παγκράτιο οι αγωνιζόμενοι είχαν την ευχέρεια της χρήσης ιμάντων, βλ. Βαλαβάνης 1991, 134 -135.

¹⁴⁰¹ Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν α) τμήμα επιτύμβιας ανάγλυφης στήλης πυγμάχου από τον Κεραμεικό, χρονολογούμενη περί το 560 -550 π.Χ. Η ταύτισή του ως πυγμάχου οφείλεται όχι μόνο από τους ιμάντες, οι οποίοι είναι τυλιγμένοι στον καρπό του αλλά και από το εξογκωμένο τράγο (περὺνιο) του αυτιού του. Βλ. Richter 1961 αρ. 31, Βαλαβάνης 2004 α, 430 εικ. 620. Μουσείο Κεραμεικού Ρ 1054, β) η χάλκινη κεφαλή πυγμάχου από την Ολυμπία, η οποία έχει αποδοθεί στον πολυνίκη πυγμάχο Σάτυρο, έργο του γλύπτη Σιλανίωνος ΕΑΜ Χ 6439, η μύτη του οποίου απεικονίζεται πλατιά και παραμορφωμένη από τα κτυπήματα προδίδοντας την ιδιότητα του πυγμάχου, βλ. Ζαφειροπούλου 2004 αρ. 108.

¹⁴⁰² Vanhove 1992 αρ. 230, Ortiz 1994 αρ. 85.

¹⁴⁰³ Ο βοιωτικός υπογεωμετρικός κρατήρας του ΕΑΜ, με αριθμό 12896, χρονολογείται περί το 690-670 π.Χ. και εμφανίζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθόσον απεικονίζεται μία αξιοσημείωτη διαφορά όγκου των σωμάτων των αθλητών, βλ. Προσκυνητοπούλου 1989 α, αρ. 24.

πλήγμα σε βάρος του αντιπάλου του, μία στάση, η οποία απεικονίζεται στους Παναθηναϊκούς αμφορείς,¹⁴⁰⁴ αλλά και στο χάλκινο αγαλμάτιο του «σικιαμαχούντος» πυγμάχου στο Μουσείο της Βασιλείας. Το αγαλμάτιο έχει χρονολογηθεί από το τέλος του 6^{ου} αιώνα μέχρι το πρώτο μισό του 5^{ου} αιώνα π.Χ. και ο Furtwängler θεώρησε ότι αποτελούσε ανάθημα νικητή πυγμάχου στο ιερό της Ολυμπίας.¹⁴⁰⁵ Στην ίδια στάση απεικονίζεται ένα χάλκινο αγαλμάτιο πύκτη από το ιερό της Δωδώνης, το οποίο παρά το γεγονός ότι δεν αποτελεί αυτοτελές έργο αλλά προσάρτημα χάλκινου σκεύους, εμφανίζει ενδιαφέρον το μεν λόγω της στάσης του, έχει τα πόδια του σε διάσταση και προτείνει την αριστερή πυγμή του, την δε δεξιά υψωμένη πάνω από τον βραχίονά του, το δε διότι παρά το μικρό του μέγεθος, ύψος μόλις 7,2 εκ., ο χαλκουργός επιτυγχάνει να αποδώσει την ένταση στο βλέμμα του αθλητή με τα μάτια του να τονίζονται με παχιά βλέφαρα και εγχάρακτα φρύδια. Το ειδώλιο χρονολογείται στο διάστημα από 550 - 525 π.Χ. θεωρείται δε έργο κορινθιακού αποικιακού εργαστηρίου της Ηπείρου και προφανώς θα διακοσμούσε το χάλκινο σκεύος το οποίο θα αποτελούσε ανάθημα στο ιερό.¹⁴⁰⁶

Από το ναυάγιο των Αντικυθήρων και από τις έρευνες του 1976 προέρχεται ένα χάλκινο αγαλμάτιο πυγμάχου, (**αρχ. κατ. ΧΑ 92**), το οποίο παρά την έντονη και εκτεταμένη φθορά λόγω της μακροχρόνιας παραμονής του στην θάλασσα, σώζεται σχεδόν ανέραιο και μας παρέχει μία ζωντανή εικόνα αγωνιστικής δράσης. Ο πυγμάχος προβάλλει έντονα το στηρίζον αριστερό πόδι ενώ το δεξιό κατευθύνεται προς τα πίσω και πλάγια και πατούσε με τα ακροδάκτυλα. Με το αριστερό χέρι ο πυγμάχος ετοιμάζεται να καταφέρει «ευθύ» πλήγμα κατά του αντιπάλου του ενώ με το προτεταμένο δεξιό του χέρι φροντίζει να έχει τον αντίπαλο σε απόσταση. Στα χέρια του φέρει τους οξείς πυκτικούς ιμάντες, οι οποίοι είναι από καθαρότερο κράμα χαλκού και έχουν τοποθετηθεί μετά την χύτευση του αγαλματιδίου. Το αγαλμάτιο έχει χρονολογηθεί στον ύστερο 2^ο αιώνα π.Χ.¹⁴⁰⁷ Σε μία παρεμφερή στάση με τον πυγμάχο των Αντικυθήρων εικονίζεται ένας άλλος πύκτης σε ένα αγαλμάτιο, προερχόμενο από την βόρεια Μικρά Ασία (**αρχ. κατ. ΧΑ 64**).¹⁴⁰⁸ Ο πυγμάχος φέρει στα χέρια του δερμάτινους προστατευτικούς ιμάντες, το βλέμμα του στρέφεται λίγο προς τα επάνω, στέκεται δε ακροποδητί με το αριστερό του πόδι να προηγείται του άλλου. Το αριστερό χέρι του πυγμάχου είναι λυγισμένο σε θέση άμυνας ενώ το δεξιό του χέρι, το

¹⁴⁰⁴ Βλ. Bentz 1998 *αρχ.* 6137, πιν. 38.

¹⁴⁰⁵ Βλ. Furtwängler 1890, 21-22, πιν. VIII 57, Walter – Karydi 2006, 142 *εικ.* 9.

¹⁴⁰⁶ Πρόκειται για το με αριθμό 4915 αγαλμάτιο του Αρχαιολογικού Μουσείου Ιωαννίνων, τα πέλαμα του οποίου διαπερνούν μικροί ήλοι για την στερέωση του αγαλματιδίου στο χείλος χάλκινου αγγείου ή άλλου σκεύους. Βλ. σχετικά Βοικοπούλου 1997, *αρχ.* 71, Φάκλαρη 2016, *αρχ.* 139.

¹⁴⁰⁷ Βλ. σχετικά Καλλιγάς 1989, *αρχ.* 174, Thomas 1992, 149 *σημ.* 322, Βλαχογιάννη 2012, *αρχ.* 42

¹⁴⁰⁸ Βασιλεία, Antikenmuseum Kä 510.

οποίο ελλείπει σχεδόν από το ύψος του ώμου, θα ήταν προτεταμένο σε θέση επίθεση. Το αγαλμάτιο, το οποίο έχει χρονολογηθεί με μεγάλες αποκλίσεις από το τέλος του 4^{ου} αιώνα έως και τον 1^ο αιώνα π.Χ., απηχεί σύμφωνα με την Walter - Karydi την απεικόνιση ενός σκιαμαχούντος πυγμάχου, ενώ η Thomas σημειώνει ότι η στάση του πυγμάχου ανακαλεί τον πυγμαχικό αγώνα μεταξύ του Δάρη και του Έντελλου, από την Αινειάδα.¹⁴⁰⁹

Ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα χάλκινο αγαλμάτιο πυγμάχου από την Συλλογή Καραπάνου διότι εικονίζει τον αθλητή εκτός δράσης με το δεξιό του χέρι υψωμένο (**αρ. κατ. ΧΑ 65**). Το αγαλμάτιο χρονολογείται στην περίοδο των δύο τελευταίων προχριστιανικών αιώνων απεικονίζει δε ένα ώριμο γενειοφόρο πυγμάχο, ο οποίος φέρει τους μαλακούς προστατευτικούς ιμάντες, «μειλίχαι», σε κατενώπιον όρθια στάση με το δεξιό του χέρι υψωμένο με ανοικτή την παλάμη προς τον θεατή ενώ το αριστερό του χέρι είναι κατεβασμένο και σχεδόν παράλληλο με τον κορμό του αθλητή. Στο μέτωπό του αλλά και ανάμεσα στα μάτια του υπάρχουν βαθιές ρυτίδες, οι οποίες μαρτυρούν την ωριμότητά του αλλά πιθανόν και την κόπωσή του από τον αγώνα. Η χειρονομία του δεξιού χεριού έχει θεωρηθεί, εσφαλμένα κατά την γνώμη μου, ότι πιθανόν σχετίζεται με την αντίστοιχη χειρονομία του «απαγορεύει».¹⁴¹⁰ Η άποψη αυτή δεν είναι ορθή το μὲν διότι η χειρονομία του «απαγορεύει» ήταν συγκεκριμένη με σιοπό την ασφάλεια των κανόνων του αγωνίσματος και συνίστατο στην ανύψωση του ενός δακτύλου, του δείκτη, όπως προκύπτει και από παραστάσεις αγγειογραφίας,¹⁴¹¹ το δε διότι η χειρονομία του «απαγορεύει» είναι εύλογο να εμφανίζεται κατά την διάρκεια του αγώνα και όχι μετά το πέρας του. Οπωσδήποτε όμως είναι απολύτως ανακόλουθο η παραδοχή της ήττας εκ μέρους ενός αθλητή να μετατρέπεται μέσω ενός αγαλματιδίου σε εικόνα άξια μνήμης. Νομίζω ότι η χειρονομία του πυγμάχου θα πρέπει να ερμηνευθεί ως χαιρετισμός ενός αθλητή, κατάκοπου μὲν, ο οποίος όμως ανεδείχθη νικητής, άλλωστε η ανύψωση του δεξιού χεριού έχει ερμηνευθεί ως χαιρετισμός.¹⁴¹² Ένα αγαλμάτιο προερχόμενο από την Αίγυπτο (**αρ. κατ. ΧΑ 66**) και χρονολογούμενο στην περίοδο από τον 1^ο αιώνα π.Χ. μέχρι και τον 1^ο αιώνα

¹⁴⁰⁹ Βλ. Βιργιλίου Αινειάδα V στ. 436 επ. Thomas 1992, 147 επ. ειμ. 153, σημ. 319, Walter – Karydi 2006, 141 ειμ. 7, Βλαχογιάννη 2012, αρ. 42.

¹⁴¹⁰ Ο Καλλιγάς (1989,αρ.176), αμφιταλαντεύεται εάν πρόκειται για χειρονομία δηλωτική ήττας, η Proskynitorouliou 2000, αρ. 40, θεωρεί ότι πιθανόν ο πυγμάχος είχε ηττηθεί και η χειρονομία ήταν δηλωτική της ήττας του ενώ και η Ζαφειροπούλου 2004, αρ.111, κλίνει προς την άποψη ότι πρόκειται περί χειρονομίας δηλωτικής της ήττας.

¹⁴¹¹ Βαλαβάνης 1991,130, Decker 2004, 133. Για τις σχετικές παραστάσεις αγγειογραφίας βλ. **α**) ένα μελανόμορφο αμφορέα στο Würzburg, Universität, Martin von Wagner Museum: L221 **β**) ένα θραύσμα από μία ερυθρόμορφη κύλικα του Δούριδος, τώρα στο Βερολίνο Antikensammlung: F2284 και **γ**) μία ερυθρόμορφη κύλικα του Επίκτητου στο Μουσείο της Αρχαίας Αγοράς της Αθήνας (P 24110) στα οποία απεικονίζονται αγώνες πυγμαχίας με τον ένα αθλητή να προβαίνει στην χειρονομία της απαγόρευσης.

¹⁴¹² Για χειρονομίες χαιρετισμού όπου υψώνεται το δεξιό χέρι βλ. Neumann 1965, 41 επ.

μ.Χ., έχει θεωρηθεί ότι απεικονίζει πυγμάχο κατά την διαδικασία περιδεσης των χεριών του με τους πυκτικούς ιμάντες, καθ' όσον τα χέρια του βρίσκονται σε έκταση, κυρίως το δεξιό ενώ το αριστερό είναι μεν εκτεταμένο αλλά κάμπτεται στο ύψος του αγκώνα. Οι ιμάντες προφανώς θα ήσαν από λεπτότερες πρόσθετες λωρίδες μετάλλου, οι οποίες δεν σώζονται.¹⁴¹³ Η ταύτιση του αθλητή με την ιδιότητα του πυγμάχου, πέραν της θέσης των χεριών και των ιμάντων, επιρρωνύεται και από την κόμμωση του, συνιστάμενη από ένα επιμήκη βόστρυχο κόμης, ο οποίος διευθετείται στην κορυφή της κεφαλής, μία πρακτική την οποία υιοθετούσαν οι αθλητές των βαρέων αγωνισμάτων, και απεικονίζεται σε σχετικά αγαλμάτια αθλητών από την ελληνιστική Αίγυπτο.¹⁴¹⁴

Συμπερασματικά θα ήταν δυνατόν να παρατηρηθεί ότι οι πυγμάχοι στα χάλκινα αγαλμάτια απεικονίζονται μόνοι τους και όχι κατά ζεύγη όπως στην πάλη, και συνήθως σε θέση δράσης με το ένα χέρι να προτείνεται σε θέση άμυνας ενώ το άλλο να ετοιμάζεται να καταφέρει πλήγμα στον αντίπαλο.

I. 8. Παγκρατιαστές : Το αγώνισμα του παγκρατίου, το οποίο συνδύαζε την πάλη και την πυγμή,¹⁴¹⁵ εισήχθη στο ολυμπιακό πρόγραμμα το πρώτον στην 33^η Ολυμπιάδα, ήτοι το 648 π.Χ. και ως πρώτος Ολυμπιονίκης αναφέρεται ο Λύγδαμις από τις Συρακούσες.¹⁴¹⁶ Ο Πausανίας αναφέρει ένδεκα (11) ανδριάντες νικητών παγκρατιαστών στην Ολυμπία, οι οποίοι είναι δυνατόν να χρονολογηθούν στον 5^ο και 4^ο αιώνα π.Χ. αλλά δεν προσφέρει οιαδήποτε περιγραφή για τον τρόπο κατά τον οποίο παρίσταντο.¹⁴¹⁷ Στην Ολυμπία έχουν βρεθεί δύο ενεπίγραφες βάσεις ανδριάντων νικητών παγκρατιαστών, του Αθηναίου Καλλία και του Ρόδιου Δαμαγήτου, από τις οποίες μόνο αυτή του Καλλία διατηρεί στην επιφάνειά της ίχνη των πελμάτων του ανδριάντα, από τα οποία συνάγεται ότι το άγαλμα, το οποίο ήταν φυσικού μεγέθους, απεικόνιζε τον αθλητή σε στάση ανάπαυσης δοθέντος ότι τα σκέλη

¹⁴¹³ Η αγγειογραφία μας παρέχει παραστάσεις πυγμάχων, οι οποίοι τυλίσσουν τους ιμάντες γύρω από τους καρπούς τους βλ. **α)** μία ερυθρόμορφη κύλικα του ζ. του Αντιφώντα στο εξωτερικό της οποίας αλλά και στο εσωτερικό της εικονίζονται αντίστοιχες παραστάσεις Hermitage Museum B 1536 **β)** μία ερυθρόμορφη κύλικα στο Τολέδο, Museum of Art 1961. 26 και **γ)** ένα ερυθρόμορφο αμφορέα στην Βιέννη Kunsthistorisches Museum 1091.

¹⁴¹⁴ Ο Polliakof (1987,14-15) επισημαίνει ότι η διατήρηση μακράς κόμης ήταν ένα μειονέκτημα για τους συμμετέχοντες αθλητές στα αγωνίσματα της πάλης και του παγκρατίου και για τον λόγο αυτό οι διαγωνιζόμενοι στα αγωνίσματα αυτά διέθεταν κοντή κόμη. Στην ύστερη περίοδο οι αθλητές άφηναν ένα βόστρυχο στο κέντρο του κρανίου με μεγαλύτερο μήκος, ο οποίος στην Λατινική ονομαζόταν *circus*, μία πρακτική η οποία ήταν ιδιαίτερα δημοφιλής γενικά στους αθλητές των βαρέων αθλημάτων. Όπως προκύπτει από μία αναφορά του Ευριπίδη στις Βάκχες στ. 455, όπου το μήκος της κόμης προσδιορίζει την ιδιότητα του προσώπου «πλόκαμός τε γάρ σου ταναός οὐ πάλης ὕπο», η διατήρηση κοντής κόμης ήταν χαρακτηριστικό των αθλητών των βαρέων αθλημάτων ήδη από τον 5^ο αιώνα π.Χ.

¹⁴¹⁵ Για το αγώνισμα του παγκρατίου, τους κανόνες αλλά και την χρήση ιμάντων βλ. παραπάνω σελ. 68.

¹⁴¹⁶ Πausανίας V. 8. 8 «ὀγδόη δὲ ἀπὸ ταύτης ὀλυμπιάδι ἐδέξαντο παγκρατιαστήν τε ἄνδρα καὶ ἵππον κέλητα· ἵππος μὲν δὴ Κραωννίου Κραυζίδα παρέφθη, τοὺς δὲ ἐσελθόντας ἐπὶ τὸ παγκράτιον ὁ Λύγδαμις κατειργάσατο Συρακούσιος»

¹⁴¹⁷ Serwint 1987, 82-83.

δεν ήταν σε διάσταση, το δε βάρος κατανεμόταν και στα δύο ισομερώς.¹⁴¹⁸ Επειδή ο Πausανίας έχει αποδώσει στον παγκρατιαστή Σώστρατο από την Σικυώνα, το προσωνύμιο «ακροχερσίτης», λόγω της αγωνιστικής πρακτικής την οποία ακολουθούσε,¹⁴¹⁹ μερικοί μελετητές έχουν υποθέσει ότι ο Πausανίας χαρακτήρισε με αυτό το προσωνύμιο τον αθλητή από την στάση με την οποία παρουσιαζόταν στον ανδριάντα του.¹⁴²⁰ Οι σωζόμενες γλυπτικές παραστάσεις παγκρατιαστών φυσικού μεγέθους είναι ολίγιστες και η πιο σημαντική είναι αυτή του Αγία από το σύνταγμα του Δαόχου στους Δελφούς, όπου όμως ο αθλητής απεικονίζεται σε ήρεμη στάση και οι μόνες εικονογραφικές ενδείξεις, οι οποίες προσδιορίζουν τον εικονιζόμενο ως αθλητή, είναι η γυμνότητά του, το διογκωμένο αριστερό αυτί και η εγκοπή στα μαλλιά για την ταινία του νικητή,¹⁴²¹ ενώ μία μαρμαρίνη κεφαλή από την Ολυμπία έχει θεωρηθεί ότι απεικονίζει πυγμάχο ή παγκρατιαστή λόγω των παραμορφωμένων αυτιών.¹⁴²² Σε ένα αττικό επιτύμβιο ανάγλυφο εικονίζεται ένας γυμνός γενειοφόρος αθλητής, πιθανότατα παγκρατιαστής, ονόματι Αγακλής σε σικνή δράσης έχοντας υψωμένα τα χέρια του έτοιμος να αντιμετωπίσει τον αντίπαλό του. Όπως έχει υποστηριχθεί ο γλύπτης δεν απεικονίζει τον ίδιο τον Αγακλή αλλά το χάλκινο άγαλμά του και η υπόθεση αυτή στηρίζεται στο ότι η μορφή του αθλητή εδράζεται σε βάση και ίσως είναι η μόνη απεικόνιση παγκρατιαστή εν δράσει από το τέλος του 5^{ου} αιώνα π.Χ.¹⁴²³ Η μόνη γνωστή γλυπτική απεικόνιση παγκρατιαστών και μάλιστα εν δράσει αποτελεί το ομώνυμο σύμπλεγμα της Gallery Uffizi της Φλωρεντίας, το οποίο παρά το ότι είναι αποκαταστημένο σε πολύ μεγάλο βαθμό αποδίδει την φάση του αγωνίσματος κατά την οποία ο ένας αθλητής έχει καθλώσει τον αντίπαλό του επί του εδάφους και ετοιμάζεται να καταφέρει ένα καιρίο πλήγμα.¹⁴²⁴

Ένα χάλκινο αγαλμάτιο, προερχόμενο από την Κέρκυρα, (**αρ. κατ. ΧΑ 67**) έχει θεωρηθεί ότι απεικονίζει παγκρατιαστή, όχι όμως χωρίς αντίθετες απόψεις. Το αγαλμάτιο

¹⁴¹⁸ Πρόκειται για τις με αριθμούς Λ 528 και V 152 αντιστοίχως ενεπίγραφες βάσεις του Αρχαιολογικού Μουσείου της Ολυμπίας, βλ. Serwind 1987, 83. Η βάση του Δαμαγήτου δεν διατηρεί την επιφάνειά της.

¹⁴¹⁹ Πausανίας VI. 4.1. «καὶ Σικυώνιος Σώστρατος παγκρατιαστής ἀνὴρ, ἐπίκλησις δὲ ἦν Ἀκροχερσίτης αὐτῶ· παραλαμβανόμενος γὰρ ἄκρων τοῦ ἀνταγωνιζομένου τῶν χειρῶν ἔκλα, καὶ οὐ πρότερον ἂν ἐπὶ ἢ αἴσθοιτο ἀπαγορεύσαντος.»

¹⁴²⁰ Την άποψη αυτή υποστηρίζει ο Hyde (1921, 249) και φαίνεται ότι υιοθετεί και η Serwind (1987, 84) ενώ ο Rausa δεν αντιμετωπίζει το θέμα.

¹⁴²¹ Πρόκειται για τον με αριθμό 1875 ανδριάντα του Μουσείου των Δελφών. Στην κόμη του διακρίνεται ένα χάραγμα ανομοιογενούς πλάτους, στο οποίο θα προσαρμοζόταν η ταινία του νικητή, μεταλλική ή υφασμάτινη ή ακόμη και φυτικό στεφάνι, πλην όμως δεν υπάρχουν οπές προσάρτησης, βλ. Serwind 148 σημ. 85.

¹⁴²² Πρόκειται περί της με αριθμό Λ 99 μαρμαρίνης κεφαλής του Αρχαιολογικού Μουσείου Ολυμπίας.

¹⁴²³ Πρόκειται για το με αριθμό 2004 επιτύμβιο ανάγλυφο του ΕΑΜ, το οποίο χρονολογείται περί το 430 – 420 π.Χ. Βλ. Σάλλα 2004 αρ. 112 στο *ΑΓΩΝ*. Την άποψη ότι στην στήλη απεικονίζεται το χάλκινο άγαλμα του αθλητή εκφράζει ο Neer 2010, 190.

¹⁴²⁴ Πρόκειται για αντίγραφο ύψους 89 εκ. η αποκατάσταση περιλαμβάνει και τις δύο κεφαλές των αθλητών. Το πρωτότυπο τοποθετείται στον 3^ο αιώνα π.Χ., Gallery Uffizi 216, βλ. Smith 2009, 70 εικ. 57.

χρονολογείται περί το 480 π.Χ. και ο εικονιζόμενος αθλητής, ώριμος και γενειοφόρος, παρίσταται σε αγωνιστική στάση με το αριστερό του χέρι προτεταμένο σε θέση άμυνας ενώ το δεξιό του χέρι σχετικά χαμηλωμένο είναι με σφιγμένη την γροθιά, έτοιμο να πλήξει τον αντίπαλό του.¹⁴²⁵

Όμως για ένα αγαλμάτιο (αρ. κατ. ΧΑ 68) το οποίο έχει βρεθεί στην Κεντρική Γαλλία, υπάρχει ομοφωνία στην έρευνα ότι απεικονίζει ένα παγκρατιαστή διότι αναπαριστά τον αγωνιζόμενο, γενειοφόρο και μυώδη αθλητή, να επιχειρεί να καταφέρει λάκτισμα με το υψωμένο αριστερό του πόδι στον αντίπαλο ενώ και τα δύο του χέρια με σφιγμένες γροθιές είναι σε θέση μάχης μία στάση, η οποία μας είναι γνωστή από παραστάσεις Παναθηναϊκών αμφορέων.¹⁴²⁶ Το λάκτισμα συμπεριλαμβανόταν στις επιτρεπόμενες αγωνιστικές πρακτικές του παγκρατίου ενώ δεν ήταν επιτρεπτό στην πυγμαχία.¹⁴²⁷ Οι ατελείς αναλογίες του αθλητή, το έντονα μυώδες σώμα του και ο ρεαλισμός, τον οποίο αποπνέει η μορφή, τοποθετούν χρονικά το αγαλμάτιο στο τέλος της ελληνιστικής περιόδου.¹⁴²⁸

Τα λίγα σωζόμενα παραδείγματα χάλκινων αγαλματιδίων παγκρατιαστών δεν μας επιτρέπουν την συναγωγή γενικών συμπερασμάτων ως προς την απεικόνιση τους αλλά φαίνεται ότι καταβαλλόταν προσπάθεια να αποδοθούν σε αγωνιστική στάση.

Ι. 9. Ιππείς : Στην ομάδα αυτή περιλαμβάνονται χάλκινα αγαλμάτια ιππέων, τα οποία είναι δυνατόν να θεωρηθούν σαν αθλητικά αναθήματα στα ιερά.¹⁴²⁹ Είναι γνωστό από

¹⁴²⁵ Στον κατάλογο των χαλκών του Βρετανικού Μουσείου όπου βρίσκεται το αγαλμάτιο (Walters 1899, 212) αναφέρεται σαν Ηρακλής ή Αθλητής. Ο Smith (2007, 116 σημ. 92) θεωρεί ότι το αγαλμάτιο απεικονίζει τον Ηρακλή και στο προτεταμένο χέρι του θα έφερε ένα αντικείμενο, ίσως τόξο. Ο Hausmann (1977, 144) εύλογα θεωρεί τον απεικονιζόμενο ως παγκρατιαστή, όπως άλλωστε και η Thomas 1981, 58 σημ. 243, και τον χρονολογούν στο διάστημα 480 - 460 π.Χ. Από την επισκόπηση της φωτογραφίας του αγαλματιδίου στο ηλεκτρονικό αποθετήριο του Μουσείου δεν φαίνεται ότι έφερε στα χέρια του κάποια αντικείμενα, ίσως όμως οι σφιγμένες γροθιές να δημιουργούν αυτή την εντύπωση. Ένα στήριγμα καθρέπτη του Βρετανικού Μουσείου με αριθμό 1873,0820.19 το οποίο στην παλαιότερη βιβλιογραφία αναφέρεται με τον αριθμό 553 από τον κατάλογο του Walters του 1899 εικονίζει ένα ώριμο γενειοφόρο αθλητή με το αριστερό του χέρι προτεταμένο σε θέση άμυνας, ενώ το δεξιό του χέρι, σφιγμένο σε γροθιά, είναι λίγο ανυψωμένο και έτοιμο να πλήξει τον αντίπαλο, έχει θεωρηθεί ότι απεικονίζει παγκρατιαστή, προέρχεται από την Κ. Ιταλία ίσως από τους Επιζεφύριους Λοκρούς, χρονολογούμενο στην περίοδο 470 -450 π.Χ.

¹⁴²⁶ Πρβλ. τους Παναθηναϊκούς αμφορείς του ζ. του Κλεοφράδη, οι οποίοι χρονολογούνται περί το 490 π.Χ., ο ένας στο Μητροπολιτικό Μουσείο της Ν. Υόρκης 16.71, και ο άλλος στο Leiden, Rijksmuseum van Oudheden PC 6, στην Β' όψη των οποίων εικονίζεται το αγώνισμα του παγκρατίου και η πρακτική του λακτίσματος. Στον αμφορέα της Ν. Υόρκης ο αθλητής, ο οποίος έχει δεχθεί το λάκτισμα έχει πιάσει το πόδι του αντιπάλου του και σε στάση άμυνας προσπαθεί να τον απωθήσει βλ. Beazley 1993, 119 πιν. 96, 3, ενώ στον αμφορέα του Leiden ο αθλητής, ο οποίος έχει λακτίσει τον αντίπαλο του, εμφανίζεται να χάνει την ισορροπία του συνεπεία της απώθησης του αντιπάλου του, βλ. Τιβέριος 1996, αρ. 59.

¹⁴²⁷ Βλ. Crowther 2004 b, 223 - 227.

¹⁴²⁸ Hyde 1921, 249.

¹⁴²⁹ Στην ομάδα αυτή δεν θα συμπεριληφθούν χάλκινα άλογα και τροχοί, οι οποίοι προέρχονται από αναθήματα ομοιωμάτων χάλκινων αρμάτων και αποτελούν τμήμα του κεφαλαίου με τίτλο «Ιππικά αναθήματα στα Ιερά» εις το οποίο άλλωστε συμπεριλαμβάνονται και τα περί της διεξαγωγής των ιππικών αγωνισμάτων.

απεικονίσεις της αγγειογραφίας ότι οι αναβάτες στα ιππικά αγωνίσματα ίππευαν γυμνοί χωρίς *έφιππιο*,¹⁴³⁰ και αναβολείς, οι οποίοι είναι επινόηση μεταγενέστερων χρόνων.

Το πρωϊμότερο αγαλμάτιο ιπέα προέρχεται από το στρώμα καταστροφής του ιερού του Θέρμου, (**αρ. κατ. ΧΑ 13**) χρονολογούμενο στο τέλος του 8^{ου} - αρχή του 7^{ου} αιώνα π.Χ.¹⁴³¹ Πρόκειται για ένα χάλκινο σύνολο ίππου με αναβάτη, το οποίο έχει χυτευθεί ενιαία, σώζεται δε ακέραιο, όμως το εξαιρετικά ενδιαφέρον στοιχείο αυτού του ειδωλίου συνίσταται στο ότι φέρει μια ταινία, η οποία χαρακτηρίζει τον ίππο ως αθλοφόρο και «περιαγειρόμενο», συναγομένου εξ αυτού και σε συνδυασμό με τον χώρο εύρεσης ότι πρόκειται περί ιππιού αναθήματος.¹⁴³²

Ένα χάλκινο σύνολο ίππου και αναβάτη, βρέθηκε στην βόρεια κλιτύ της Ακρόπολης της Αθήνας (**αρ. κατ. ΧΑ 14**). Στην δεξιά πλευρά του ίππου υπάρχει η αρχή μίας επιγραφής, της οποίας μόνο τα πρώτα τρία γράμματα *hie* έχουν χαραχθεί. Ο ανασκαφέας επισημαίνει σε σχέση με την επιγραφή ότι «it is tempting to restore it as «*hie[rōn toĩn Ἀνάκιοι]*» και τούτο διότι το Ανάκειον τοποθετείται στην βόρεια κλιτύ, αλλά ακολούθως συνεχίζει ότι θα ήταν δυνατόν να είχε ανατεθεί στην Αθηνά ή σε κάποια άλλη θεότητα. Είναι γνωστό ότι οι Διόσκουροι συνδέονται με τους ίππους και η υπόθεση ότι το σύνολο είχε ανατεθεί στο Ανάκειο, αν και εμφανίζεται ελυστική δεν είναι στηρίζεται επαρκώς.¹⁴³³ Το σύνολο χρονολογείται με βάση το αρχαιολογικό πλαίσιο περίπου στα μέσα του 6^{ου} αιώνα π.Χ.¹⁴³⁴

Από το Ηραίο της Σάμου προέρχονται δύο (2) αγαλμάτια ιπέων - οι ίπποι είχαν χυτευθεί ξεχωριστά και δεν σώζονται, τα οποία χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του 6^{ου} αιώνα π.Χ. (**αρ. κατ. ΧΑ 15 & ΧΑ 16**). Οι ιππείς, γυμνοί, ιππεύουν με άνεση, έχοντας τα χέρια τους λυγισμένα στους αγκώνες και κάθετα ως προς τον άξονα του σώματος ενώ με τα σφιγμένα δάκτυλα τους θα κρατούσουν τα ηνία. Το σώμα τους είναι λεπτό και νευρώδες ενώ το πρόσωπό τους είναι πλατύ και τριγωνικού σχήματος.¹⁴³⁵ Τα δύο αγαλμάτια

¹⁴³⁰ Ο Ξενοφών στο έργο του «περί ιππικής» (7. 5.1) δίδει οδηγίες πως πρέπει να κάθετα ο αναβάτης επάνω στην γυμνή ράχη του ίππου ή στο έφιππιο χωρίς όμως να γίνεται σαφές εάν αναφέρεται στους πολεμικούς ίππους ή τους ίππους των αγώνων.

¹⁴³¹ Παπαποστόλου 2001, 1 και 17, ο ίδιος 2008, 146.

¹⁴³² Για τα της ανεύρεσης αυτού του ειδωλίου, την περιγραφή, την ερμηνεία του και τον συσχετισμό του με τυχόν τοπικούς διεξαγόμενους ιππικούς αγώνες, βλ. παρακάτω στο κεφάλαιο των ιππικών αναθημάτων.

¹⁴³³ Ο εκ των Διοσκούρων, Κάστωρ, συνδέεται με τους ίππους και είναι χαρακτηριστικό ότι ο Όμηρος (Γ 237 και λ 300) τον αποκαλεί *ίπποδαμον*. Για την εισαγωγή της λατρείας των Διοσκούρων στην Αθήνα καθώς και την τέλεση αθλητικών αγώνων προς τιμήν τους, βλ. Σούρλας 2004 – 2009, 153 -158. Ο Schäfer (2002, 163) ενώ δέχεται ότι το σύνολο είναι ανάθημα, θεωρεί ότι δεν συνδέεται με το Ανάκειο, το οποίο τώρα τοποθετείται ανατολικότερα αλλά πιθανολογεί ότι είχε ανατεθεί επάνω στην Ακρόπολη και κατέπεσε στην βόρεια κλιτύ, όπως συνέβη και με άλλα τμήματα γλυπτών, σχετιζόμενα με ιππικούς αγώνες.

¹⁴³⁴ Bronner 1938, 203 επ. εικ. 38, 39 και 40, Βλασσοπούλου 2017, 36.

¹⁴³⁵ Charbonneaux 1962, 106-107 πιν. XVIII 2, Rolley 1983, 117, 102.

εμφανίζουν μεταξύ τους εκπληκτική ομοιότητα στην μορφή και στο μέγεθος, όπως απεδείχθη από σχετικές μετρήσεις και παρά τις μικρές διαφορές οι οποίες εμφανίζονται στα πόδια και ίσως στα χέρια, τα χέρια του δευτέρου ιππέα δεν σώζονται ολόκληρα, ο Kyrieleis εκτιμά ότι το σώμα και το κεφάλι των δύο ιππέων προέρχονται από δύο ή περισσότερα εκμαγεία, τα οποία είχαν προέλθει από το πρωτότυπο.¹⁴³⁶ Έχει υποτεθεί ότι λόγω της ομοιότητας οι ιππείς θα αποτελούσαν μέρος ενός συντάγματος και ότι « θα στέκονταν το ένα πλάι στο άλλο»,¹⁴³⁷ όμως όπως έχει παρατηρηθεί είναι δυνατόν απλώς να έχουν προέλθει από ίδια εκμαγεία δοθέντος ότι οι παραγγελιοδότες « did not mind ordering or dedicating copies or did not ask for originals at any rate. The uniqueness and originality of a piece of art, it seems, was not an absolute value in itself ».¹⁴³⁸

Από το ιερό του Διός στην Ολυμπία προέρχεται το ανώτερο τμήμα του κορμού ενός ειδωλίου (**αρ. κατ. ΧΑ 17**) το οποίο έχει θεωρηθεί ως ιππέας ή ηνίοχος, το σώμα του οποίου εικονίζεται σε ορθή θέση με τα χέρια λυγισμένα και κάθετα προς αυτό. Τα χέρια του είναι σφιγμένα και έχουν οπές από τις οποίες θα περνούσαν τα ηνία. Η ταυτότητα του εικονιζόμενου δεν είναι βέβαιη και ατυχώς δεν σώζεται το κατώτερο τμήμα του σώματος του, το οποίο θα βοηθούσε στην εξακρίβωση της ιδιότητάς του. Νομίζω ότι το σωζόμενο τμήμα του κορμού του ειδωλίου προσομοιάζει καλλίτερα με ιππέα, όπως τα ανάλογα ειδώλια ιππέων από το Ηραίο της Σάμου, από τα οποία άλλωστε δεν απέχει πολύ ως προς την χρονολόγηση του, δοθέντος ότι τοποθετείται περί το 530 π.Χ. Η άποψη ότι πρόκειται για ηνίοχο βρίσκει έρεισμα στο ότι τα χέρια της μορφής ειδωλίου δεν συγκλίνουν μεταξύ τους τόσο όσο τα αντίστοιχα της Σάμου. Το ειδώλιο έχει αποδοθεί σε εργαστήριο της Λακωνίας.

Το Museum of Fine Arts της Βοστώνης κατέχει ένα σύμπλεγμα χάλκινου ιππέα με αναβάτη, (**αρ. κατ. ΧΑ 69**), το οποίο είναι πιθανό να σχετιζόταν με μία ιππική νίκη και να ήταν αθλητικό ανάθημα. Ο ίππος εικονίζεται σε θέση ήπιου καλπασμού και ο γυμνός αναβάτης κρατεί με το αριστερό του χέρι τα ινία του ίππου ενώ μία διαμπερής οπή, η οποία υπάρχει στην παλάμη του δεξιού του χεριού θα χρησίμευε για να φέρει ένα αντικείμενο, ίσως το σύμβολο της νίκης του, ένα στεφάνι, μία ταινία ή ένα κλαδί φοίνικα. Το

¹⁴³⁶ Βλ. Kyrieleis (1990, 29) ο οποίος μάλιστα εκτιμά ότι η πρακτική αυτή ήταν συνήθης στους χαλκουργούς της Σάμου διότι το ίδιο ακριβώς έχει παρατηρηθεί σε ένα χάλκινο κούρο από το Ηραίο, ο οποίος είχε βρεθεί στην αρχή του 20^{ου} αιώνα και με τον προσφάτως ανακαλυφθέντα χάλκινο ενεπίγραφο κούρο, ανάθημα του Σμίχρου.

¹⁴³⁷ Τσάκος & Βιγλάκη 2012, 113.

¹⁴³⁸ Kyrieleis 1990, 27.

σύνολο χρονολογείται περί το 525 π.Χ. και φέρεται ως προερχόμενο από την περιοχή της Μαντινείας.¹⁴³⁹

Ένα αγαλμάτιο ιππέα (**αρ. κατ. ΧΑ 70**) το οποίο τοποθετείται χρονικά μία εικοσαετία μετά τους ιππείς του Ηραίου της Σάμου, ήτοι περί το 520 π.Χ. απεικονίζεται στην ίδια με αυτούς στάση, διαφέρει όμως ως προς την απόδοση των χαρακτηριστικών του, ήτοι διαθέτει κοντή κόμη, το σώμα του είναι μεν λεπτό, όπως αυτών της Σάμου, αλλά μυώδες ενώ και το σχήμα του προσώπου του δεν είναι τριγωνικό αλλά καρδιόσχημο. Το αγαλμάτιο έχει αποδοθεί σε εργαστήριο της βόρειας Πελοποννήσου, ίσως της Σικυώνας.¹⁴⁴⁰

Στην πρώτη εικοσαετία του 4^{ου} αιώνα π.Χ. τοποθετείται ένας νεαρός ιππέας, ύψους 13,4 εκ., η προέλευση του οποίου έχει αποδοθεί στον Τάραντα και έχει θεωρηθεί ως ανάθημα νικητή σε ιππικό αγώνα (**αρ. κατ. ΧΑ 75**). Ο ιππέας εμφανίζει έντονη κίνηση, έχοντας στραμμένο το κεφάλι του και το ανώτερο τμήμα του κορμού του προς τα δεξιά, ενώ στο δεξιό του χέρι διατηρείται το άκρο ενός κυλινδρικού αντικειμένου, ίσως του κέντρου με το οποίο καθοδηγούσε το άλογο του, μία κίνηση, η οποία υποδηλοί καλπασμό του αλόγου, το οποίο δεν σώζεται. Η Neils εκτιμά ότι το αγαλμάτιο είχε ανατεθεί για να μνημονεύσει μία ιππική νίκη.¹⁴⁴¹

Θα πρέπει να τονισθεί ότι τα ανωτέρω με αρ. κατ. ΧΑ 69, ΧΑ 70 και ΧΑ 75 αγαλμάτια είναι άγνωστης προέλευσης και ως εκ τούτου οποιαδήποτε προσπάθεια ερμηνείας, όσο εύλογη και εάν εμφανίζεται, εφόσον δεν στηρίζεται σε αρχαιολογικά συμφραζόμενα, παραμένει στον χώρο της εικασίας και είναι αναπόδεικτος.

Πέραν των ανωτέρω σώζονται σύνολα ίππων και αναβατών για τα οποία δεν διαθέτουμε οιαδήποτε στοιχεία, τα οποία θα ήταν δυνατόν να συνδέσουν τα σύνολα αυτά με πρακτική αναθηματική και για τον λόγο αυτό περιλαμβάνονται στο Παράρτημα Ζ.

II. Τα αγαλμάτια της δεύτερης κατηγορίας, ήτοι αυτά στα οποία οι εικονιζόμενοι βρίσκονται μεν εκτός αγωνιστικού πλαισίου πλην όμως η στάση τους συνέχεια με την αθλητική δραστηριότητα όπως λ.χ. βρίσκονται σε στάση προσευχής ή σπονδής, αναγνωρίζονται δε ως αθλητές παρά το ότι δεν φέρουν αθλητικό όργανο, αποτελούν μία μεγάλη κατηγορία και βεβαίως συνδέονται με την πρακτική της ανάθεσης δοθέντος ότι η ίδια η στάση τους αποτελεί μέρος αυτής της διαδικασίας. Είναι προφανές ότι ο χώρος εύρεσης των εν λόγω αγαλματιδίων αποτελεί ιδιαίτερα σημαντικό στοιχείο, το οποίο συνηγορεί στην πιθανότητα το αγαλμάτιο να είχε αποτελέσει αθλητικό ανάθημα.

¹⁴³⁹ Βλ. Comstock & Vermeule 1971, αρ. 34 και Herrmann & Kontoleon 2004, 106 και 110, αρ. 77.

¹⁴⁴⁰ Βλ. Charbonneaux 1962, 107 πιν. XVIII 4.

¹⁴⁴¹ Βλ. σχετικά Neils 1981, 331-338.

II. 1. Αθλητές σε στάση προσευχής : Η στάση της προσευχής με την οποία ο άνθρωπος εκφράζει ένα αίτημα ή μια ευχαριστία προς το θείο δεν εμφανίζεται με την αντίστοιχη συχνότητα στις εικαστικές τέχνες της αρχαιότητας, με όση αναφέρεται στις λογοτεχνικές πηγές, όπου η αναφορά της είναι συχνή ήδη από τα ομηρικά έπη, και μάλιστα προσδιορίζεται και η στάση του προσευχόμενου, συνιστάμενη στην ανύψωση των χεριών προς τον ουρανό.¹⁴⁴² Την ίδια στάση προσευχής μας παραδίδει και ο Ευριπίδης πολύ μεταγενέστερα ¹⁴⁴³ ενώ ο Πausanias κατά την περιγραφή των ανδριάντων των νικητών της Ολυμπίας αναφέρει ότι ο Ανάξανδρος, νικητής στην αρματοδρομία, παριστάνεται σε θέση προσευχής, την οποία όμως δεν περιγράφει.¹⁴⁴⁴ Όμως οι σχολιαστές του Πινδάρου μας πληροφορούν ότι οι ανδριάντες των πυγμάχων Διαγόρα και Ακουσίλαου, οι οποίοι είχαν ανιδρουθεί στην Ολυμπία, εικονίζονταν σε στάση προσευχής με «τήν δεξιάν άνατείνων χείρα», και ο Hyde εκτιμά ότι ένα χάλκινο άγαλμα ενός προσευχόμενου νέου, το οποίο βρίσκεται στο Βερολίνο, απηχεί την στάση του ανδριάντα του Ακουσίλαου.¹⁴⁴⁵ Ο Πausanias μας πληροφορεί ότι το ανάθημα των Αιραγαντινών, οι οποίοι είχαν αναθέσει χάλκινα αγάλματα παιδιών στην Ολυμπία, διέθετε μία παρόμοια στάση προσευχής με προτεταμένο το δεξί τους χέρι.¹⁴⁴⁶ Αντίστοιχες στάσεις προσευχής βρίσκουμε σε δύο μελανόμορφες Υδρίες της Ομάδος του Λεάγρου καθώς και σε ένα ερυθρόμορφο αμφορέα του Βρετανικού Μουσείου.¹⁴⁴⁷ Οι χειρονομίες της προσευχής, οι οποίες χρησιμοποιούνται είναι δυνατόν να ομαδοποιηθούν σε τρεις κατηγορίες, η πρώτη με τα δύο χέρια ανυψωμένα προς τον ουρανό με το εσωτερικό της παλάμης προς τα έξω, η δεύτερη με το δεξιό χέρι να τοποθετείται επίπεδα εμπρός από το στήθος και η τρίτη να ανυψώνεται το δεξιό χέρι με την παλάμη στραμμένη προς τα έξω, πάντοτε όμως οι προσευχόμενες μορφές απεικονίζονται σε όρθια στάση.¹⁴⁴⁸

Ένα χάλκινο αγαλμάτιο προερχόμενο από το ιερό του Απόλλωνος στους Δελφούς (**αρ. κατ. ΧΑ 28**) απεικονίζει ένα στεφανωμένο γυμνό νέο, το δεξιό χέρι του

¹⁴⁴² Πρβλ. *Ιλιάς* Α στ. 451 - 456, όπου ο ιερέας Χρύσης πριν την προσευχή σηκώνει τα χέρια ψηλά. Ομοίως *Ιλιάς* Ι Π στ. 233 - 248, όπου ο Αχιλλέας προσεύχεται προς τον Δία έχοντας στραμμένο το βλέμμα του προς τον ουρανό.

¹⁴⁴³ Ευριπίδης, *Ελένη* στ. 1093 - 1106, όπου η Ελένη προσεύχεται έχουσα «όρθας ώλένας πρός ούρανόν».

¹⁴⁴⁴ Πausanias, VI.1.7. «οὔτος μὲν δὴ ἔοικεν εὐχόμενος τῷ θεῷ».

¹⁴⁴⁵ Hyde 1921, 130 επ. Το άγαλμα αυτό, ύψους 123 εκ., θεωρείται ότι προέρχεται από την Ρόδο, χρονολογούμενο περί το 300 π.Χ. και βρίσκεται στο Βερολίνο, Staatlichen Museen Antikensammlung SK 2.

¹⁴⁴⁶ Πausanias, V. 25. 5. «άνέθεσαν τούς παῖδας ἐς Ὀλυμπίαν τούς χαλκοῦς, προτείνοντάς τε τὰς δεξιὰς καὶ εἰκασμένους εὐχομένους τῷ θεῷ».

¹⁴⁴⁷ Βλ. τις υδρίες της Ομάδας του Λεάγρου η πρώτη στην Ιένα, Friedrich-Schiller-Universität: 348 και η δεύτερη στο Würzburg, Universität, Martin von Wagner Museum: 311 ενώ ο αμφορέας στο Βρετανικό Μουσείο : E 291.

¹⁴⁴⁸ Για τις χειρονομίες της προσευχής και την ερμηνεία τους βλ. Neumann 1965, 78 επ.

οποίου είναι ανυψωμένο στο επίπεδο του προσώπου, με τον ώμο να ακολουθεί την κίνηση χεριού ενώ το αριστερό είναι ελαφρά χαμηλωμένο και απλωμένο. Η Thomas θεωρεί ότι ο νέος βρίσκεται σε στάση προσευχής και χρονολογεί το αγαλμάτιο στο διάστημα μεταξύ 490 – 480 π.Χ, ενώ ο Rolley το τοποθετεί χρονικά στο δεύτερο τέταρτο ή το μέσο του 5^{ου} αιώνα π.Χ.¹⁴⁴⁹ Λόγω της στάσης του εικονιζόμενου και του χώρου εύρεσης είναι πιθανό να πρόκειται για αθλητικό ανάθημα.

Ένα χάλκινο αγαλμάτιο, το οποίο προέρχεται από την Σμύρνη **(αρ. κατ. ΧΑ 76)** χρονολογούμενο στην δεκαετία μετά το 480 π.Χ.,¹⁴⁵⁰ εικονίζει ένα γυμνό νέο σε στάση, η οποία με βεβαιότητα αναγνωρίζεται ως στάση προσευχής. Ο νέος απεικονίζεται με το δεξί του χέρι λυγισμένο εμπρός στο στήθος να φθάνει στο ύψος των χειλιών, μία κίνηση, η οποία έχει χαρακτηριστεί σαν χειρονομία προσευχής.¹⁴⁵¹ Η τετράγωνη χάλκινη βάση επί της οποίας εδράζεται το αγαλμάτιο, η οποία φέρει τόρμους στο κατώτερο τμήμα της προς στήριξη, καθιστά πολύ πιθανό ότι το ειδώλιο είχε αναθηματική χρήση, όπως επισημαίνεται και στο ηλεκτρονικό αποθετήριο του Μουσείου.

Εν τέλει ένα χάλκινο αγαλμάτιο, το οποίο βρέθηκε στο Carnuntum της σημερινής Αυστρίας, όπου και εκτίθεται, **(αρ. κατ. ΧΑ 77)** και έχει αποδοθεί σε πελοποννησιακό εργαστήριο, εικονίζει ένα γυμνό έφηβο να έχει προτεταμένο το δεξιό του χέρι με την παλάμη στραμμένη προς τα έξω ενώ το αριστερό χέρι είναι χαμηλωμένο, στάση η οποία παραπέμπει σε προσευχή.¹⁴⁵² Η Thomas θεωρεί ότι η σωματοδομή του έφηβου θυμίζει το αγαλμάτιο του νέου με την σφαίρα από το Λυγουριό και το χρονολογεί περί το 460 π.Χ.¹⁴⁵³

II. 2. Αθλητές σε στάση σπονδής : Μια ιδιαίτερα προτιμώμενη στάση είναι αυτή της σπονδής¹⁴⁵⁴ κατά την οποία ο αθλητής ενόψει του επικείμενου αγώνα σπένδει προς την θεότητα και ζητεί την συνδρομή της για επιτυχή κατάληξη της προσπάθειάς του, στην στάση δε αυτή τα χέρια του εμφανίζονται ελαφρώς διστάμενα, με την παλάμη του δεξιού χεριού να εμφανίζεται πιο «ανοικτή» προκειμένου να κρατεί το σπονδικό αγγείο. Όμως επειδή στην σπονδή και σε αντίθεση με την προσευχή δεν είχαν διαμορφωθεί στερεότυπες χειρονομίες, υπάρχει δυσχέρεια να διακριβωθεί εάν πράγματι απεικονίζεται η τελετουργία

¹⁴⁴⁹ Βλ. Thomas 1981, 96 σημ. 418 πιν. LII 1 και Rolley 1969, 160 αρ. 200.

¹⁴⁵⁰ Βλ. Thomas 1981, 97 σημ. 424, πιν. LIII 1-2.

¹⁴⁵¹ Neumann 1965, 78 επ. καθώς και Burkert 1993, 172.

¹⁴⁵² Βλ. Neumann 1965, 78 επ.

¹⁴⁵³ Thomas 1981, 97 σημ. 428, πιν. LIV 1-2.

¹⁴⁵⁴ Η σπονδή, ήτοι η τελετουργική έκχυση ενός υγρού, ήταν απαραίτητη πράξη για την επίκληση της θεότητας και την προς αυτήν ικεσία, βλ. Burkert 1993, 163. Ο Ησίοδος προτρέπει τον αδελφό του στην προσφορά σπονδών προς τους θεούς βλ. *Έργα και Ημέραι* στ. 338 «ἄλλοτε δὲ σπονδῆσι θύεσσι τε ἰλάσκεσθαι.» Το θέμα αυτό υπήρξε δημοφιλές κατά το πρώτο μισό του 5^{ου} αιώνα π.Χ. και εμφανίζεται τόσο στις παραστάσεις αγγείων όσο και στην μεγάλη και μικρή γλυπτική, βλ. Thomas 1981, 99-100.

της σπονδής εάν δεν σώζεται το σπονδικό αγγείο.¹⁴⁵⁵ Η δυσχέρεια αυτή εμφανίζεται εντονότερα στα χάλκινα αγαλμάτια σε αντίθεση με τις παραστάσεις αγγειογραφίας όπου η τελετουργία της σπονδής είναι δυνατόν να διαπιστωθεί από τα συμφραζόμενα της όλης παράστασης ακόμη και εάν δεν σώζεται το σπονδικό αγγείο στην παράσταση. Η δυσχέρεια αυτή δημιουργεί ανασφάλεια περί του εάν ο εικονιζόμενος είναι πράγματι αθλητής και συχνά παρατηρείται μερικοί ερευνητές να ερμηνεύουν τους απεικονιζόμενους ως τον θεό Απόλλωνα και τούτο διότι το μιν ο θεός εικονίζεται να κρατεί τόξο ή βέλη στα διστάμενα χέρια του το δε διότι είναι συχνή η απεικόνισή του σε στάση σπονδής.¹⁴⁵⁶ Χαρακτηριστικές περιπτώσεις αποτελούν δύο αγαλμάτια, χρονολογούμενα στην αρχή του 5^{ου} αιώνα π.Χ., το ένα προερχόμενο από την περιοχή του Ταυγέτου, έχει ερμηνευθεί ως Απόλλων, χωρίς όμως να αποκλείεται και η πιθανότητα να απεικονίζεται αθλητής σε στάση σπονδής,¹⁴⁵⁷ ενώ το άλλο προέρχεται από την περιοχή της Ανδρίτσαινας.¹⁴⁵⁸

Ένα αγαλμάτιο προερχόμενο από την Ακρόπολη της Αθήνας, χρονολογούμενο περί το 490 π.Χ., απεικονίζει ένα γυμνό νέο με τα χέρια του διστάμενα και λοξά ενώ το δεξιό χέρι το οποίο σώζεται καλλίτερα έχει ανοικτή την παλάμη για να δεχθεί το σπονδικό αγγείο. Λόγω της στάσης του εικονιζόμενου και του χώρου εύρεσης είναι πιθανό να πρόκειται για αθλητικό ανάθημα **(αρ. κατ. ΧΑ 29)**.

Την ίδια περίπου χρονική περίοδο τοποθετείται ένα αγαλμάτιο, το οποίο βρέθηκε στην Τροιζήνα, το οποίο απεικονίζει ένα γυμνό άνδρα με μακριά κόμη, η στάση του οποίου προσομοιάζει με αυτή του σπένδοντος δοθέντος ότι τα χέρια του είναι διστάμενα ενώ στο δεξιό του χέρι υπάρχει υπόλειμμα χαλκού, το οποίο θα ήταν δυνατόν να προέρχεται από σπονδικό αγγείο. Ο De Ridder δεν προβαίνει σε κάποια εκτίμηση για την στάση του απεικονιζόμενου ή την ιδιότητά του, ενώ η Thomas κατατάσσει το αγαλμάτιο στους σπένδοντες αθλητές **(αρ. κατ. ΧΑ 78)**.

¹⁴⁵⁵ Όπως προκύπτει από τις παραστάσεις αγγείων τα χρησιμοποιούμενα αγγεία στις σπονδές ήταν η φιάλη και η οινοχόη, με την πρώτη να κυριαρχεί, ενώ δεν λείπουν και παραστάσεις όπου εμφανίζονται και τα δύο αγγεία, βλ. τον ερυθρόμορφο αμφορέα του Μητροπολιτικού Μουσείου της Ν. Υόρκης 12.236.1 όπου μία γυναίκα με οινοχόη ρίχνει το υγρό στην φιάλη την οποία κρατεί η θεά Αθηνά, η οποία θα κάνει και την σπονδή.

¹⁴⁵⁶ Ο Απόλλων εικονίζεται σε πολλές παραστάσεις αγγείων σε στάση σπονδής ενδεικτικά αναφερομένων **α)** ερυθρόμορφος αμφορέας του Museum of Fine Arts 82. 204, **β)** κωδονόσχημος κρατήρας του Βρετανικού Μουσείου Ε 502 **γ)** κύλικα λευικού βάζους Μουσείο Δελφών 8140 και **δ)** ερυθρόμορφη λήκυθος του Pushkin Museum of Fine Arts II 1 B 594.

¹⁴⁵⁷ Αφορά το με αριθμό 3304 αγαλμάτιο του Μουσείου Σπάρτης, ύψους 9,9 εκ., το οποίο έχει θεωρηθεί πρωτίστως ως Απόλλων χωρίς να είναι δυνατόν να αποκλεισθεί η πιθανότητα να πρόκειται περί αθλητή, βλ. Καράγιωργα 1965, 104, πιν. 55 γ, Thomas 1981, 104, σημ. 472, πιν. LVII 1, Yannakaki 2006 αρ. 109.

¹⁴⁵⁸ Πρόκειται για το με αριθμό 12349 αγαλμάτιο του ΕΑΜ, ύψους 9,7 εκ. του οποίου η στάση προσομοιάζει με την αντίστοιχη της σπονδής, μάλιστα ένα υπόλειμμα χαλκού στο δεξιό χέρι ίσως να σχετίζεται με σπονδικό αγγείο, όμως ένα υπόλειμμα στο προτεταμένο αριστερό χέρι, έχει θεωρηθεί ότι προέρχεται από τόξο και ως εκ τούτου πρόκειται περί Απόλλωνος, βλ. Thomas 1981, 105 σημ. 477, πιν. LVIII 2.

Στο δεύτερο τέταρτο του 5^{ου} αιώνα π.Χ. τοποθετείται ένα χάλκινο αγαλμάτιο, προερχόμενο από την περιοχή των Αβών, στο οποίο απεικονίζεται ένας νέος γυμνός άνδρας, με καλές σωματικές αναλογίες, να προτείνει το δεξιά του χέρι, όπου θα έφερε φιάλη, προκειμένου να κάνει σπονδή. Ενώ στην έρευνα υπάρχει συμφωνία ότι ο απεικονιζόμενος είναι αθλητής σε στάση σπονδής, αντίθετα δεν υπάρχει ομοφωνία για την απόδοση του αγαλματίου σε κάποιο τοπικό εργαστήριο.¹⁴⁵⁹ Λόγω της στάσης του εικονιζόμενου και του χώρου εύρεσης είναι πιθανό να πρόκειται για αθλητικό ανάθημα **(αρ. κατ. ΧΑ 30)**.

Από το ιερό του Απόλλωνα στο Πτώο προέρχεται ένα χάλκινο αγαλμάτιο, χρονολογούμενο στο δεύτερο τέταρτο του 5^{ου} αιώνα π.Χ., το οποίο απεικονίζει ένα νεαρό γυμνό άνδρα να στηρίζεται στο δεξιά πόδι ενώ το αριστερό είναι ελαφρά λυγισμένο στο γόνατο. Η θέση των χεριών του προσομοιάζει με την στάση των αθλητών όταν κάνουν σπονδή, ήτοι το δεξιά του χέρι, το οποίο θα έφερε το σπονδικό αγγείο, να είναι απλωμένο στο χώρο ενώ το αριστερό να είναι κατεβασμένο παράλληλα με τον κορμό του σώματός του θα πρέπει να έφερε κάποιο άλλο αντικείμενο, όπως υποδεικνύεται από την οπή, η οποία υπάρχει στην κλειστή παλάμη. Λόγω της στάσης του εικονιζόμενου και του χώρου εύρεσης είναι πιθανό να πρόκειται για αθλητικό ανάθημα **(αρ. κατ. ΧΑ 31)**.

Στην ίδια περίοδο χρονολογείται ένα αγαλμάτιο, άγνωστης προέλευσης, σήμερα στο Μουσείο του Mariemont, χρονολογούμενο στο δεύτερο τέταρτο του 5^{ου} αιώνα π.Χ., η στάση του οποίου εύλογα θεωρείται ότι απεικονίζει αθλητή, ο οποίος κάνει σπονδή.¹⁴⁶⁰ Η μορφή απεικονίζει γυμνό νέο, να στηρίζεται στο αριστερό πόδι ενώ το δεξιά είναι κατά τι προχωρημένο. Το δεξιά του χέρι είναι προτεταμένο με την παλάμη του ανοικτή, στην οποία θα έφερε το σπονδικό αγγείο, όμως το αριστερό του χέρι έχει μία οπή, η οποία επαναφέρει το θέμα του προσδιορισμού της ιδιότητας του απεικονιζόμενου **(αρ. κατ. ΧΑ 79)**.

Ένα αγαλμάτιο προερχόμενο από την Τεγέα, το οποίο σήμερα βρίσκεται στο Αννόβερο, χρονολογούμενο περί το 470 π.Χ. απεικονίζει ένα γυμνό νέο άνδρα να έχει το αριστερό του χέρι κατεβασμένο και εφραπτόμενο του αριστερού μηρού ενώ το δεξιά του χέρι είναι λυγισμένο σε ορθή γωνία και φέρει στην παλάμη του φιάλη. Το βλέμμα της

¹⁴⁵⁹ Ο Rolley (1967, αρ. 54) αποδίδει το αγαλμάτιο σε εργαστήριο της Σικυώνας, άποψη με την οποία δεν συμφωνεί η Thomas (1981, 106 σημ. 484, πιν. LX 1-2) η οποία δεν βρίσκει σχετικά παράλληλα και φαίνεται ότι προτιμά την απόδοση σε εργαστήριο της Κ. Ιταλίας ενώ το αποθετήριο του Μουσείου του Λούβρου αναφέρει ως περιοχή προέλευσης την Πάρο.

¹⁴⁶⁰ Βλ. Rolley (2006, 498, εικ. 351) ο οποίος εκτιμά ότι ο απεικονιζόμενος είναι αθλητής και μάλιστα λόγω της σιγμοειδούς στάσης του σώματός του, προσγράφει το ειδώλιο στην Κόρινθο.

μορφής στρέφεται και εστιάζει στο σπονδικό αγγείο, το οποίο είναι οριζόντιο, συναγομένου εξ αυτού ότι δεν έχει ακόμη ξεκινήσει η τελετουργική σπονδή¹⁴⁶¹ (αρχ. κατ. ΧΑ 80).

Ένα χάλκινο ειδώλιο γυμνού νέου άνδρα, προερχόμενο από την Όστια, έχει εύλογα και πειστικά θεωρηθεί ότι εικονίζει αθλητή, ο οποίος σπένδει. Το αριστερό χέρι της μορφής είναι κατεβασμένο και θα πρέπει να έφερε κάποιο αντικείμενο, όπως φαίνεται από την οπή, η οποία υπάρχει στην κλειστή παλάμη. Το δεξιό χέρι είναι απλωμένο στον χώρο και θα έφερε το σπονδικό αγγείο. Ο W. Fuchs, ο οποίος δημοσίευσε το αγαλμάτιο, το χρονολόγησε περί το 470 π.Χ. και το απέδωσε σε τοπικό εργαστήριο της Σικελίας, επεσήμανε δε την ύπαρξη στην δεξιά παλάμη ενός μικρού ήλου, στο πρωτότυπο «Stift», το οποίο θα προσήλωνε το σπονδικό αγγείο στην παλάμη του νέου αθλητή, συνδέοντας ταυτόχρονα την χρήση της φιάλης ως σπονδικού αγγείου με την αναφερόμενη από τον Πίνδαρο απονομή του ως επάθλου σε αθλητικούς αγώνες¹⁴⁶² (αρχ. κατ. ΧΑ 81).

Από την περιοχή του Adrano βορειοδυτικά της Κατάνης προέρχεται ένα χάλκινο ειδώλιο σπένδοντος αθλητή, το οποίο χρονολογείται περί το 460 π.Χ. Ο νέος άνδρας, γυμνός και αγένειος, στηρίζεται στο δεξιό του πόδι ενώ το αριστερό είναι άνετο και ελαφρά προς τα πίσω και έχει τα χέρια του απομακρυσμένα από το σώμα του. Το κεφάλι του είναι ελαφρά χαμηλωμένο και στρέφεται προς το δεξιό χέρι, στην ανοικτή παλάμη του οποίου θα έφερε μάλλον μια φιάλη με την οποία θα προσέφερε σπονδή. Κάτω από τα πέλματα της μορφής εξέχουν δύο μικροί τένοντες για την ένθεση του ειδωλίου σε κάποια βάση, στοιχείο το οποίο ενισχύει την εκτίμηση ότι πρόκειται περί αναθήματος. Το αγαλμάτιο έχει συνδεθεί με τον χαλκοπλάστη Πυθαγόρα από το Ρήγιο,¹⁴⁶³ η καλλιτεχνική δραστηριότητα του οποίου τοποθετείται στο μέσο του 5^{ου} αιώνα π.Χ. ωστόσο έχει παρατηρηθεί ότι ορισμένες λεπτομέρειες της μορφής δεν ανταποκρίνονται στην σχολαστικότητα την οποία επεδείκνυε ο συγκεκριμένος γλύπτης.¹⁴⁶⁴ Η Lamb δεν αποκλείει το αγαλμάτιο, το οποίο αντλεί έμπνευση από τον Πυθαγόρα του Ρηγίου, να αντιγράφει ένα άγαλμα νικητή από την Ιταλία, ταυτόχρονα όμως επισημαίνει την ομοιότητα της στάσης του αγαλματιδίου με μία σειρά αργυρών δίδραχμων του Σελινούντος στον οπισθότυπο των οποίων εικονίζεται ο ποταμός - θεός Ύψας, ο οποίος διέτρεχε την πόλη, να στέκεται δίπλα σε βωμό και να κάνει σπονδή με φιάλη, μία σειρά νομισμάτων η διάρκεια της οποίας

¹⁴⁶¹ Η Thomas (1981, 113 σημ. 528, πιν. LXV, 1 - 2) χαρακτηρίζει ασυνήθιστη αυτή την στάση και εκτιμά ότι ο αθλητής κοιτάζει την φιάλη με περίσκεψη, στο πρωτότυπο «sinnend», αποδίδει δε το αγαλμάτιο σε εργαστήριο της βορειοανατολικής Πελοποννήσου

¹⁴⁶² Fuchs 1957, 222 - 231, Thomas 1981, 118 σημ. 551, πιν. LXX, 2.

¹⁴⁶³ Charbonneaux 1962, 114, πιν. XXII 4.

¹⁴⁶⁴ Βλ. Rolley 1983, 149, εικ. 139, ο ίδιος, 2006, 493, 565 εικ. 415.

τοποθετείται στην χρονική περίοδο από 466 έως και το 306 π.Χ.¹⁴⁶⁵ Η χρονική σύμπτωση της έναρξης της νομισματικής αυτής σειράς με την χρονολόγηση του αγαλματιδίου είναι αξιοσημείωτη, οπότε δεν θα πρέπει να αποκλεισθεί η αποσύνδεση του ειδωλίου από την αθλητική αναθηματική πρακτική και να πρόκειται απλά για την αντιγραφή ενός έργου μεγάλης κλίμακος, ίσως του ποταμού - θεού Ύψα. **(αρχ. κατ. ΧΑ 82).**

Ένα χάλκινο αγαλμάτιο, το οποίο βρίσκεται στο Cleveland Museum of Art, απεικονίζει ένα γυμνό νέο αθλητή, το κεφάλι του οποίου είναι χαμηλωμένο και στραμμένο προς το δεξιό χέρι, το οποίο δυστυχώς δεν σώζεται αλλά φαίνεται ότι θα εκτεινόταν στον χώρο. Ο αριστερός βραχίονας κρέμεται ελεύθερα προς τα κάτω με μια μικρή γωνία και από την θέση των δακτύλων του αριστερού χεριού φαίνεται ότι κρατούσε ένα αντικείμενο αδιάγνωστο. Η πρώτη δημοσίευση του αγαλματιδίου εστίασε την προσοχή της κυρίως στην απόδοση του σε κάποιο εργαστήριο, χωρίς να ασχοληθεί με την στάση του εικονιζόμενου.¹⁴⁶⁶ Αργότερα ο Kranz απέδωσε το αγαλμάτιο σε εργαστήριο των Λοκρών και υποστήριξε πειστικά ότι ο νέος θα έφερε στο δεξιό του χέρι ένα αγγείο με το οποίο θα έκανε σπονδή, επισημαίνοντας ότι αυτή η κίνηση απεικονιζόταν συχνά ήδη από την αρχή του 5^{ου} αιώνα π.Χ.¹⁴⁶⁷ Το αγαλμάτιο χρονολογείται περί το 460 π.Χ. **(αρχ. κατ. ΧΑ 83).**

Ένα χάλκινο αγαλμάτιο από το ιερό του Απόλλωνος στο Θέρμο, εμφανίζει έντονη ομοιότητα με το αγαλμάτιο του Cleveland Museum of Art και ως προς την εικονιζόμενη μορφή αλλά και την στάση της, ενδεχομένως δε θα ήταν δυνατόν να απεικονίζει νέο αθλητή σε στάση σπονδής. Ο Kranz στην μελέτη του για το αγαλμάτιο του Cleveland χρησιμοποιεί το ειδώλιο του Θέρμου ως παράλληλο και συγκρισιμο έργο, το αποδίδει δε σε εργαστήριο του Άργους και το χρονολογεί στο μέσο του 5^{ου} αιώνα π.Χ. Ο Ρωμαίος αναφέρει ότι το αγαλμάτιο απεικονίζει τον θεό Απόλλωνα και, εξ όσων γνωρίζω, το εν λόγω αγαλμάτιο δεν έχει δημοσιευθεί μέχρι σήμερα.¹⁴⁶⁸ Όμως η στάση του και η ανεύρεσή του στο χώρο του ιερού καθιστούν πιθανή την αναθηματική του λειτουργία **(αρχ. κατ. ΧΑ 32).**

Στην ίδια περίπου χρονική περίοδο, περί το 460 π.Χ., χρονολογείται ένα αγαλμάτιο γυμνού νέου, το οποίο φέρεται ως προερχόμενο από την Τεγέα, το δεξιό χέρι

¹⁴⁶⁵ Βλ. Lamb 1969, 156. Βλ. επίσης Οικονομίδου (1996, 220 αρχ. 60 και 61) η οποία δεν αποκλείει την πιθανότητα ο νομισματικός αυτός τύπος να αντλεί έμπνευση από ένα πρωτότυπο λατρευτικό άγαλμα του ποταμού - θεού Ύψα.

¹⁴⁶⁶ Βλ. Lee 1959, 19-24 καθώς επίσης Hoffmann 1971, 71 εικ. 62.

¹⁴⁶⁷ Βλ. Kranz 1978, 212. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η Neils (1981, 331) αναφερόμενη σε ένα αγαλμάτιο χάλκινου ιππέα το οποίο βρίσκεται στο Cleveland Museum of Art, αναφέρεται και στο εν λόγω αγαλμάτιο, το οποίο όμως χαρακτηρίζει απλώς ως αθλητή, χωρίς να αναφέρεται στην στάση του.

¹⁴⁶⁸ Το αγαλμάτιο βρέθηκε το 1931, έχει ύψος 10,9 εκ. και βρίσκεται στο ΕΑΜ 15183, βλ. Ρωμαίος 1931, 63 και Θεοφανείδης 1939 – 1941, 19 αρχ. 17.

του οποίου, διατηρούμενο καθ' ολοκληρία εκτός από τα δάκτυλα, εκτείνεται λοξά και προς τα κάτω, θα έφερε δε το σπονδικό αγγείο. Η κυρίαρχη άποψη αποδέχεται ότι ο απεικονιζόμενος είναι αθλητής, ο οποίος κάνει σπονδή αλλά έχει υποστηριχθεί ότι πρόκειται και για τον θεό Απόλλωνα.¹⁴⁶⁹ (αρχ. κατ. ΧΑ 84).

Ένα αγαλμάτιο από τους Δελφούς, το οποίο χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 5^{ου} αιώνα π.Χ., εικονίζει ένα γυμνό νέο να έχει προτεταμένο το δεξιό του χέρι στο οποίο πιθανολογείται ότι θα έφερε φιάλη για να κάνει σπονδή. Η στάση και η γυμνότητα της μορφής σε συνδυασμό με τον χώρο εύρεσής του καθιστά πιθανό ότι το αγαλμάτιο ήταν αθλητικό ανάθημα¹⁴⁷⁰ (αρχ. κατ. ΧΑ 33).

Από το ναυάγιο των Αντικυθήρων και την ανέλιυση των ετών 1900-1901 προέρχεται ένα αγαλμάτιο γυμνού νεαρού άνδρα, ύψους 53,5 εκ. Στο δεξιό προτεταμένο χέρι του θα έφερε φιάλη ενώ στο χαμηλωμένο αριστερό θα έφερε κάποιο άλλο αντικείμενο, όπως υποδεικνύεται από την χαλαρά σφιγμένη παλάμη. Η στάση του αγαλματιδίου προσομοιάζει με την στάση των σπενδόντων αθλητών, όμως το αρχαιολογικό πλαίσιο δεν παρέχει την δυνατότητα διερεύνησης της λειτουργικότητάς του. Το αγαλμάτιο θεωρείται κλασικιστική δημιουργία του ύστερου 2^{ου} αιώνα π.Χ. και έχει παρατηρηθεί η υιοθέτηση διαφορετικών και ετερόκλητων προτύπων, τα οποία όμως συνδυάζονται αρμονικά.¹⁴⁷¹ Το μέγεθος του ευρήματος σε συνδυασμό με την εποχή της δημιουργίας του οδηγούν στο συμπέρασμα ότι δεν σχετίζεται με αθλητική αναθηματική πρακτική και μάλλον θα εξυπηρετούσε διακοσμική χρήση (αρχ. κατ. ΧΑ 93).

II. 3. Αθλητές διαδούμενοι : Η στάση του διαδούμενου αθλητή, κατά την οποία αυτός προσπαθεί να περιδέσει μόνος του την ταινία- διάδημα, σύμβολο της επιτευχθείσης νίκης του, στο κεφάλι του, απετέλεσε προσφιλές θέμα στα χάλκινα αγαλμάτια αθλητών ακόμη και πριν την εκ μέρους του Πολυκλείτου κατασκευή του διάσημου χάλκινου αγάλματος, η οποία τοποθετείται χρονικά περί το 420 π.Χ., μία παρατήρηση, η οποία συμβάλλει στην άποψη, ότι τα χάλκινα αγαλμάτια υπήρξαν ένα πεδίο πειραματισμού και δοκιμών για την δημιουργία νέων στάσεων στην γλυπτική.¹⁴⁷² Η στάση του διαδούμενου αθλητή εμφανίζεται το πρώτον περί το 540 π.Χ. σε ένα πήλινο πλαστικό αγγείο με την

¹⁴⁶⁹ Οι Mitten – Doeringer (1968 αρχ. 83), Thomas 1981,112 σημ. 519, Boardman 1993, 35 εικ. 13, Borbein 1996, 72, θεωρούν ότι απεικονίζεται αθλητής σπένδων ενώ ο Schefold 1960 αρχ. V 273 εκτιμά ότι εικονίζεται ο θεός Απόλλων.

¹⁴⁷⁰ Rolley 1979 αρχ. 32, ο ίδιος 1983, 155, εικ. 144, βλ. επίσης Κολώνια 2006, 268

¹⁴⁷¹ Βλ. Βλαχογιάννη 2012 αρχ. 38, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

¹⁴⁷² Βλ. Borbein 1996, 78.

μορφή γονατιστού νέου, το οποίο βρέθηκε σε ένα αποθέτη της Αγοράς της Αθήνας.¹⁴⁷³ Η ταινία και η «ανάδεις» της αποτελούσαν σημαίνοντα στοιχεία και στόχευαν να διακρίνουν τον νικητή, μία διαπίστωση η οποία στηρίζεται στις πηγές¹⁴⁷⁴ αλλά και σε παραστάσεις αγγείων.¹⁴⁷⁵

Ένα χάλκινο αγαλμάτιο, το οποίο προέρχεται από την Σπάρτη αποτελεί την παλαιότερη απεικόνιση αυτής της στάσης σε χάλκινο αγαλμάτιο. Ο γυμνός νέος έχει ανυψώσει υπό γωνία το δεξιό του χέρι εμπρός από το σώμα του ούτως ώστε να κρατεί το ένα άκρο της ταινίας στο ύψος του πηγουνιού ενώ το αριστερό του χέρι ανυψωμένο με τον βραχίονα να εκτείνεται πλευρικά και οριζόντια κρατεί το άλλο άκρο της ταινίας προκειμένου να το δέσει. Το κεφάλι της μορφής στρέφεται ελαφρώς κάτω και προς τα δεξιά ενώ στο βλέμμα της εικονίζεται η προσοχή για την ακριβή εκτέλεση της τελετουργικής αυτής χειρονομίας. Η Lamb εκτιμά ότι η ταινία θα ήταν ασημένια ενώ η Thomas προσγράφει το αγαλμάτιο σε εργαστήριο της Σπάρτης και το χρονολογεί λίγο πριν το 460 π.Χ.¹⁴⁷⁶ **(αρχ. κατ. ΧΑ 85).**

Ένα χάλκινο αγαλμάτιο διαδούμενου αθλητή, άγνωστης προέλευσης, εμφανίζει μία πανομοιότυπη στάση με το παραπάνω αναφερθέν αγαλμάτιο από την Σπάρτη. Η Thomas εκτιμά ότι πρέπει να αποδοθεί σε ένα εργαστήριο της βορειοανατολικής Πελοποννήσου, με βάση δε ότι ο χιασμός της μορφής είναι πιο αναπτυγμένος από το προηγούμενο χρονολογεί το αγαλμάτιο αυτό λίγο μετά το 460 π.Χ. **(αρχ. κατ. ΧΑ 86).**

Ένα χάλκινο αγαλμάτιο αθλητή, προερχόμενο από την Ακρόπολη της Αθήνας, χρονολογούμενο περί το 440 π.Χ., εμφανίζει την ίδια στάση με τα δύο προηγούμενα αγαλμάτια και παρά την έντονη φθορά και διάβρωση σχεδόν ολόκληρης της επιφάνειάς του, διαθέτει ωραίες αναλογίες και αποπνέει αθλητική ένταση. Η διαφορά μεταξύ στηρίζοντος και άνετου σιέλους είναι ισχυρότερη από τα δύο προηγούμενα αγαλμάτια και η μορφή προσεγγίζει περισσότερο στα σύγχρονά του πολυκλείτια πρότυπα.¹⁴⁷⁷ Η στάση του σχετιζόμενη άμεσα με την νίκη και ο χώρος εύρεσής του συνηγορούν ότι πιθανόν διέθετε αναθηματικό χαρακτήρα **(αρχ. κατ. ΧΑ 34).**

¹⁴⁷³ Πρόκειται για το με αριθμό P 1231 έκθεμα του Μουσείου της Αρχαίας Αγοράς της Αθήνας. Βλ. σχετικά Vanderpool 1937, 426 – 441 και Thompson 1959, 30. Βλ. κατωτέρω κεφάλαιο με τίτλο VARIA.

¹⁴⁷⁴ Βλ. την αναφορά του Θουκυδίδη (V. 50.4) σχετικά με το επεισόδιο του Σπαρτιάτη Λίχα όπου η εκ μέρους του ανάδεια της ταινίας προσδιόρισε την ταυτότητα του νικητού «ἀγωνίσεως προελθών ἐς τὸν ἀγῶνα ἀνέδησε τὸν ἠνίοχον, βουλόμενος δηλῶσαι ὅτι ἑαυτοῦ ἦν τὸ ἄρμα».

¹⁴⁷⁵ Βλ. Κεφαλίδου 1996, 62 όπου παρέχονται πλείστα ὄσα παραδείγματα σχετικῶν παραστάσεων.

¹⁴⁷⁶ Βλ. Thomas 1981, 91 σημ. 393, πιν. XLVI 1-2, απόδοση με την οποία συμφωνεί και η Lamb 1969, 151.

¹⁴⁷⁷ Thomas 1981, 92 σημ. 400, πιν. XLVII 2, XLVIII 1 και ΠL 1. Καλλιγὰς 1989, 68. Ο De Ridder (1896, αρχ. 746) κατατάσσει, εσφαλμένα, το αγαλμάτιο στα αντίστοιχα των παλαιστών.

II. 4. Αθλητές αυτοστεφανούμενοι : Μία άλλη στάση, η οποία έχει ερμηνευθεί ότι ο αθλητής αυτοστεφανώνεται ή ότι αφαιρεί το στεφάνι από το κεφάλι του προκειμένου να το αναθέσει στην θεότητα¹⁴⁷⁸ ή ακόμη ότι προβαίνει σε μια λατρευτική χειρονομία αγγίζοντας το στεφάνι της νίκης ή την ταινία, την οποία ήδη έχει περιδέσει στο κεφάλι του,¹⁴⁷⁹ παρά το ότι εμφανίζεται σε αναθηματικά ανάγλυφα,¹⁴⁸⁰ σε έργα μεγάλης γλυπτικής¹⁴⁸¹ στα χάλκινα ειδώλια αθλητών δεν αναγνωρίζεται και ειδικότερα :

Ένα αγαλμάτιο, το οποίο λέγεται ότι προέρχεται από την περιοχή του Κρότωνα, έχει θεωρηθεί ότι απεικονίζει ένα νικητή αθλητή να προβαίνει στην κίνηση, η οποία περιγράφηκε παραπάνω, η οποία χαρακτηρίζεται ως κίνηση προκειμένου ο αθλητής «placing a wreath on his head» χρονολογούμενο περί το 470 π.Χ.¹⁴⁸² Όμως θα πρέπει να επισημανθεί το μόνον ότι το εν λόγω αγαλμάτιο παλαιότερα είχε θεωρηθεί ως στήριγμα καθρέπτη και μάλιστα είχαν επισημανθεί ίχνη στο ανώτερο τμήμα της κεφαλής της μορφής, το δε ότι είχε χαρακτηριστεί ως αθλητής, ο οποίος έφερε δίσκο ρίψεως στο ανυψωμένο δεξιό του χέρι.¹⁴⁸³ Το ζήτημα αυτό επισημαίνεται για να καταδειχθεί η μεγάλη δυσκολία, η οποία εμφανίζεται κατά τον προσδιορισμό της στάσης του απεικονιζόμενου, καθώς και το επισφαλές των σχετικών απόψεων όταν μάλιστα ελλείπουν τμήματα της μορφής, όπως εν προκειμένω όπου ελλείπει η απόληξη του δεξιού χεριού της μορφής από το ύψος του καρπού. Κατά την άποψη μου η άνετη στάση της μορφής, το αριστερό χέρι της οποίας είναι τοποθετημένο στο πίσω μέρος του ισχίου, δεν συνάδει την αντίστοιχη θέση των δισκοφόρων, οι οποίοι εικονίζονται να αποπνέουν ένταση ενόψει του αγώνα, αλλά και η απόδοση της στάσης του «αυτοστεφανούμενου» δεν εμφανίζεται ως πιθανή, δοθέντος μάλιστα ότι το κεφάλι της μορφής δεν κλίνει προς την δεξιά πλευρά του ανυψωμένου χεριού, όπως συμβαίνει σε αντίστοιχες απεικονίσεις **(αρχ. κατ. ΧΑ 87)**.

II. 5. Αθλητές σε άλλες στάσεις : Υπάρχουν μερικά χάλκινα αγαλμάτια, τα οποία ενώ κατά κοινή ομολογία θεωρούνται ότι απεικονίζουν αθλητές, παρά ταύτα και κυρίως διότι δεν σώζονται πλήρη δεν είναι δυνατόν να προσδιορισθεί η ειδικότερη στάση απεικόνισής τους.

¹⁴⁷⁸ Θεωρώ ότι οι παραστάσεις στις οποίες συνήθως αποδίδουμε τον χαρακτηρισμό της «αυτοστεφάνωσης» δεν αποδίδουν αυτή την κίνηση αλλά την μετά την στεφάνωση του αθλητή αφαίρεση του στεφάνου προκειμένου να το αναθέσει στην θεότητα. Άλλωστε όπως παρατηρεί η Κεφαλίδου (1996, 60 σημ. 44) ο τύπος αυτός είναι σχεδόν άγνωστος στην αγγειογραφία. Ευελπιστώ ότι σε προσεχή εργασία θα δυνηθώ να τεκμηριώσω την άποψη αυτή.

¹⁴⁷⁹ Βλ. Neumann 1965, 84-85.

¹⁴⁸⁰ Βλ. το αναθηματικό ανάγλυφο του αθλητή από το ιερό της Αθηνάς Σουριάδος, EAM 3344.

¹⁴⁸¹ Βλ. το προερχόμενο από την Ελευσίνα άγαλμα νέου αθλητή EAM 254.

¹⁴⁸² Προκειται για το με αριθμό 96. 706 αγαλμάτιο του Museum of Fine Arts της Βοστώνης, βλ. σχετικά Herrmann & Kondoleon 2004, 9 και 154 αρχ. 157.

¹⁴⁸³ Βλ. Jantzen 1937, 47, αρχ. 12 πιν. 21, και Comstock & Vermeule 1971 αρχ. 43.

Ένα αγαλμάτιο νέου από την Σικυώνα, το οποίο με βάση την γυμνότητα και την μυολογία του σώματος θεωρείται ότι εικονίζει αθλητή, κατέχει εξέχουσα θέση στην ομάδα αυτή. Ο νέος στηρίζεται στο δεξιό του πόδι, κάτω από το οποίο διατηρείται το έμβολο για την στερέωσή του στην βάση του, ενώ το αριστερό, άνετο σκέλος, μόλις εφάπτεται του εδάφους. Ατυχώς αμφότερα τα χέρια του αθλητή ελλείπουν από το ύψος των ώμων, μία έλλειψη η οποία μας αποστερεί την δυνατότητα να διαγνωσθεί η στάση του απεικονιζόμενου. Ο νέος στρέφεται ελαφρά προς τα αριστερά και ίσως να κοιτάζε ένα αντικείμενο το οποίο θα έφερε στο αριστερό του χέρι. Εάν η στροφή του νέου ήταν προς το δεξιό χέρι θα ήταν πολύ πιθανό ότι θα είχαμε απεικόνιση ενός σπένδοντος αθλητή. Όμως η προς τα αριστερά στροφή δεν μας επιτρέπει τέτοια υπόθεση δοθέντος ότι σε όλα τα σωζόμενα χάλκινα αγαλμάτια αλλά και όλες τις παραστάσεις των αγγείων φαίνεται ότι το σπονδικό αγγείο φέρεται με το δεξιό χέρι. Το αγαλμάτιο χρονολογείται στο μέσο του 5^{ου} αιώνα π.Χ. και έχει υποστηριχθεί ότι το πρότυπο θα πρέπει να αναζητηθεί στον κύκλο του της σχολής του Πολυκλείτου **(αρχ. κατ. ΧΑ 88)**.

Ένα αγαλμάτιο νέου, ο οποίος φέρει μια σφαίρα στο αριστερό του χέρι, προερχόμενο από το Λιγουριό της Επιδαύρου και σήμερα βρίσκεται στο Βερολίνο, χρονολογούμενο στο μέσο του 5^{ου} αιώνα π.Χ. αποδίδεται ομόφωνα σε εργαστήριο του Άργους με βάση την στιβαρή κατασκευή του σώματος του και στρογγυλό σχήμα του κεφαλιού του.¹⁴⁸⁴ Το αγαλμάτιο απεικονίζει ένα γυμνό ρωμαλέο νέο, ο οποίος στηρίζεται στο αριστερό του σκέλος, ενώ λυγίζει ελαφρά το δεξιό. Το δεξιό του χέρι κρέμεται παράλληλα με την δεξιά πλευρά του σώματος του ενώ το αριστερό, το οποίο είναι λυγισμένο σε ορθή γωνία κρατεί σφαίρα.¹⁴⁸⁵ Αν και δεν είναι βέβαιος ο λόγος για τον οποίο ο νέος κρατεί την σφαίρα στο αριστερό του χέρι, ήτοι εάν συμμετείχε σε κάποιο από τα γνωστά παιγνίδια με σφαίρα ή απλώς γύμναζε τα χέρια του με την χρήση της σφαίρας, ο νέος χαρακτηρίζεται ως αθλητής¹⁴⁸⁶ **(αρχ. κατ. ΧΑ 89)**.

¹⁴⁸⁴ Οι Charbonneaux (1962, 95-96, πιν. XII 2) και Rolley (1983, 89) τοποθετούν το αγαλμάτιο στο μέσο του 5^{ου} αιώνα ενώ η Lamb (1969, 147) και η Thomas (1981, 76) το χρονολογούν μεταξύ 480 – 470 π.Χ.

¹⁴⁸⁵ Ο Gardiner (1930 ειχ. 25) και η Lamb (1969, 147) εκτιμούν ότι το φερόμενο αντικείμενο είναι μήλο.

¹⁴⁸⁶ Για τις σφαιρίσεις, δηλ. τις ασκήσεις με την σφαίρα και τα αντίστοιχα παιγνίδια βλ. Gardiner 1930, 230 - 238, Sweet 1987, 96 -103, Βαλαβάνης 1996, 93, Miller 2004, 173 -175. Ο Miller μάλιστα (2004, 175) επιχειρεί να δώσει μία απάντηση στο ερώτημα γιατί τα παιγνίδια με σφαίρα δεν έγιναν τόσο δημοφιλή στην αρχαιότητα και εκτιμά ότι αυτό είναι μία συνέπεια του ότι η ατομική *ἀρετή* και η ανάδειξή της δεν ήταν δυνατόν γίνει μέσω των παιγνιδιών με σφαίρα, τα οποία ήσαν ομαδικά παιγνίδια. Θα πρέπει να επισημανθεί ότι η Thomas (1981, 74-78 και πιν. XXXIV, 2, XXXV 1 - 2) πέραν του αγαλματιδίου από το Λιγουριό, περιλαμβάνει στον κατάλογό της και άλλα τρία (3) αγαλματίδια του τύπου αυτού, το ένα των οποίων σε ιδιωτική συλλογή και τα άλλα δύο στην Βιέννη και στο Κάσσελ αντίστοιχα. Ένα χάλκινο αγαλμάτιο ύψους 14 εκ., από την Δωδώνη χρονολογούμενο στον 3^ο αιώνα π.Χ., εικονίζει ένα μικρό παιδί, το οποίο κρατεί στο χέρι του δερμάτινη σφαίρα και ετοιμάζεται να την εισφενδονίσει. Πιθανόν να εικονίζεται μία φάση του παιγνιδιού «αρπαστόν». Βλ. Βοκοτοπούλου 1997 αρχ. 216, Γιοβανοπούλου 2016 αρχ. 170. Αρχαιολογικό Μουσείο

Ένα αγαλμάτιο, του οποίου η προέλευση δεν μας είναι γνωστή, χρονολογούμενο στην ρωμαϊκή περίοδο, απεικονίζει ένα νεαρό γυμνό άνδρα, ίσως αθλητή, το κεφάλι του οποίου γέρνει ελαφρά προς τον δεξιό ώμο ενώ τα δύο του χέρια κατευθύνονται προς τα κάτω και στο πλάι του κορμού με τις παλάμες εμπρός στο σώμα. Η διάταξη των δακτύλων του δεξιού χεριού καθώς και η οπή στο αριστερό χέρι αποτελούν ασφαλείς ενδείξεις ότι ο εικονιζόμενος θα έφερε κάποια αντικείμενα, τα οποία θα προσδιόριζαν και την αθλητική του ιδιότητα, όπως στλεγγίδα ή ταινία. Είναι πιθανόν ότι πρόκειται για αθλητή, πλην όμως η απουσία των φερομένων αντικειμένων αποκλείει την συναγωγή ασφαλών συμπερασμάτων. **(αρ. κατ. ΧΑ 90).**

Συμπερασματικά είναι δυνατόν να παρατηρήσουμε ότι από τα αγαλμάτια, τα οποία εικονίζουν αθλητές σε σκηνές εκτός αγωνιστικής δράσης, η δημοφιλέστερη και πλέον προτιμώμενη στάση, όπως προκύπτει από τα σωζόμενα παραδείγματα, είναι αυτή της σπονδής. Η προτίμηση αυτή είναι δυνατόν να αποδοθεί σε πολλούς παράγοντες όπως **α)** την στενή σχέση των αγώνων και της θρησκείας, **β)** την αυτονόητη πράξη προσευχής πριν τον αγώνα ή προσφοράς ευχαριστίας προς την θεότητα εκ μέρους του νικητή αθλητή, **γ)** το ότι η τελετουργική πράξη της προσφοράς σπονδής, ήταν μια παραδοσιακή πρακτική με πολλούς αιώνες ζωής και για τον λόγο αυτό άλλωστε απεικονιζόταν συχνά στην αγγειογραφία και ενίοτε εικονίζονται και οι θεοί να σπένδουν και όπως έχει επισημανθεί ήδη από την αρχή του 5^{ου} αιώνα π.Χ. ο συγκεκριμένος τύπος απεικόνισης είχε ήδη εδραιωθεί.¹⁴⁸⁷

III. Την ομάδα των ειδωλίων της τρίτης κατηγορίας αποτελούν τα αγαλμάτια, των οποίων η στάση ενώ ακολουθεί τον τύπο του κούρου, παρά ταύτα και κατά γενική παραδοχή είτε λόγω χώρου εύρεσης είτε άλλων χαρακτηριστικών θεωρούνται αθλητικά αναθήματα.

Το πρωϊότερο αγαλμάτιο της ομάδας αυτή προέρχεται από την περιοχή του Σταδίου στην Ολυμπία και χρονολογείται στο δεύτερο τέταρτο του 7^{ου} αιώνα π.Χ. Στο αγαλμάτιο αυτό παριστάνεται ένας νέος, γυμνός άνδρας με τα γόνατα ελαφρά λυγισμένα και τα χέρια απομακρυσμένα από τον κορμό. Στα επίσης ελαφρά λυγισμένα χέρια του θα κρατούσε κάποια αντικείμενα, χαμένα τώρα, τα οποία θα προσδιόριζαν με ασφάλεια και την ιδιότητά του. Οι φαρδείς γωνιώδεις ώμοι, οι διογκωμένοι μυς των μηρών και των βραχιόνων του εικονιζόμενου ακτινοβολούν δύναμη και ενεργητικότητα. Ο Kunze αρχικά θεώρησε ότι

Ιωαννίνων 1410. Το Museum of Fine Arts της Βοστώνης (01. 7487) διαθέτει ένα αγαλμάτιο ύψους 9,7 εκ., στο οποίο εικονίζεται ένας αθλητής να έχει σηλώσει στο δεξιό του χέρι ένα μικρό βάρος, μία στρογγυλή σφαίρα. Με δεδομένο ότι στην αρχαία Ελλάδα δεν διεξαγόταν το άθλημα της άρσης βαρών ούτε και της ρίψης σφαίρας, μάλλον θα πρέπει να υποθέσουμε ότι ο αθλητής χρησιμοποιούσε την σφαίρα για εκγύμναση, βλ. Herrmann & Kondoleon 2004 αρ. 102. Για το θέμα της άρσης βαρών βλ. Crowther 2004c, 269 – 280.

¹⁴⁸⁷ Fuchs 1957, 230.

η μορφή θα κρατούσε τα ηνία του άρματος και το κέντρο και ούτω τον θεώρησε ηνίοχο, αλλά αργότερα κράτησε επιφύλαξη για το ζήτημα αυτό γιατί δεν έφερε το αντίστοιχο ένδυμα των ηνίοχων.¹⁴⁸⁸ Εκτιμώ ότι η συγκλίνουσα θέση των χεριών αποκλείει την πιθανότητα η μορφή να έφερε αλτήρες και πιστεύω ότι η έλλειψη του ενδύματος ειδικά στην πρώιμη αυτή εποχή δεν αποτελεί εμπόδιο για τον χαρακτηρισμό της ως ηνίοχου. Άλλωστε στα χάλκινα ειδώλια ηνίοχων, τα οποία προέρχονται από το ίδιο ιερό, οι ηνίοχοι εικονίζονται επί των αρμάτων, άρα η ιδιότητά τους είναι βεβαιωμένη, χωρίς όμως να φέρουν ένδυμα¹⁴⁸⁹ **(αρχ. κατ. ΧΑ 35)**.

Ένα αγαλμάτιο στον τύπο του κούρου, προερχόμενο από το ιερό του Ποσειδώνα στην Ισθμία, χρονολογούμενο στο δεύτερο τέταρτο του 6^{ου} αιώνα π.Χ. εμφανίζει επίσης ενδιαφέρον. Το ειδώλιο παριστάνει ένα νέο γυμνό άνδρα να βαδίζει με ανοιχτό διασκελισμό προβάλλοντας το δεξί του πόδι και με τα χέρια του ελαφρά λυγισμένα. Η Βοκοτοπούλου προσγράφει το ειδώλιο σε κορινθιακό εργαστήριο με βάση τυπολογικά κριτήρια και το χρονολογεί στα 540 -530 π.Χ.¹⁴⁹⁰ Η ταινία την οποία φέρει ο απεικονιζόμενος στην κεφαλή του προσδιορίζει την ιδιότητά του ως αθλητή και νικητή, σε συνδυασμό δε με το γεγονός ότι το ειδώλιο βρέθηκε στα ερείπια του αρχαϊκού ναού,¹⁴⁹¹ οδηγούν στο συμπέρασμα ότι το αγαλμάτιο είχε ανατεθεί στο ιερό του Ποσειδώνα εκ μέρους κάποιου αθλητή για την νίκη του στους αγώνες των Ισθμίων¹⁴⁹² **(αρχ. κατ. ΧΑ 18)**.

Σε ένα χάλκινο ειδώλιο από την Ολυμπία, χρονολογούμενο περί το 540 π.Χ., εικονίζεται ένας γυμνός νέος στον τύπο του κούρου με τις σφιγμένες, κλειστές παλάμες του, να εφάπτονται των μηρών του ενώ το αριστερό του πόδι προηγείται ελαφρά του άλλου. Ο νέος φέρει στεφάνι, το οποίο αποτελείται από τριγωνικά μυτερά φύλλα, τα οποία έχουν θεωρηθεί ως απολήξεις φύλλων φοίνικα. Όμοιο στεφάνι φέρουν και άλλα τέσσερα (4) παρόμοια λακωνικά αγαλμάτια, δύο των οποίων προέρχονται από το Αμυκλαίο, ένα από το ιερό του Πανός στην Μπερέκλα και το τέταρτο επίσης από την Ολυμπία.¹⁴⁹³ Το στεφάνι αυτό ταυτίζεται με τον λεγόμενο «θυρατικό στέφανο», τον οποίο έφεραν οι νεαροί

¹⁴⁸⁸ Herrmann 1980, 126 αρ. 86.

¹⁴⁸⁹ Βλ. τα με αριθμούς Β 1670 και Β 3005 αγαλμάτια ηνίοχων, οι οποίοι φέρουν μόνο μία ζώνη, ο δε πρώτος τούτων φέρει κωνικό κάλυμμα κεφαλής, Heilmeyer 1980 36 αρ. 8. 1 και 8.2. Το γεγονός ότι ο χαρακτήρας των εν λόγω αρμάτων αμφισβητείται, ήτοι εάν πρόκειται για άρματα στρατιωτικής ή αθλητικής δραστηριότητας, το επιχείρημα ότι στην πρώιμη αυτή περίοδο η έλλειψη ενδύματος του ηνίοχου δεν αποτελεί εμπόδιο για τον χαρακτηρισμό του, νομίζω ότι εξακολουθεί να ισχύει.

¹⁴⁹⁰ Κουλείμάνη – Βοκοτοπούλου 1975, 142, 187 αρ. 7, πιν. 37 β.

¹⁴⁹¹ Βλ. Gebhard 1998, 100.

¹⁴⁹² Broneer 1959, 327, πιν. 67 b –c. Παπαδιαμαντοπούλου - Καλλιώδη 1989 αρ. 126, Raubitschek 1998, 6, αρ. 16 A B, πιν. 3, Gebhard 2002, 230.

¹⁴⁹³ Για τα αγαλμάτια αυτά βλ. Herfort - Koch 1986, Κ 91 έως και Κ 95. Βλ. επίσης Pipili 1987, 78-79 και σημ. 221 έως και 224, εικ. 112, 113 και 114.

Σπαρτιάτες, επικεφαλείς των χορωδιών, στην ετήσια γιορτή των Γυμνοπαιδιών,¹⁴⁹⁴ η οποία γινόταν προς τιμήν των νεκρών Σπαρτιατών της μάχης της Θυρέας εναντίον των Αργείων το 546 π.Χ.¹⁴⁹⁵ Παρά το ότι η διεξαγωγή γυμνικών αγώνων στις Γυμνοπαιδιές δεν μαρτυρείται στις πηγές, είναι πολύ πιθανόν το συγκεκριμένο αγαλμάτιο να αποτελούσε ανάθημα ενός νεαρού Σπαρτιάτη,¹⁴⁹⁶ ο οποίος θα είχε διακριθεί κατά την διάρκεια των εορταστικών εκδηλώσεων, οι οποίες θεωρούνταν για τους νέους ως μνητικές τελετουργίες και συμπεριελάμβαναν την εκτέλεση ασμάτων και χορών, μία υπόθεση η οποία επιρρωνύεται από το γεγονός ότι και τα πέντε (5) συνολικά σωζόμενα παραδείγματα αυτού του τύπου προέρχονται από λατρευτικό περιβάλλον.¹⁴⁹⁷ **(αρχ. κατ. ΧΑ 36).**

Περί το 500 π.Χ. χρονολογείται ένα σχετικά πρόσφατο εύρημα από την Ολυμπία,¹⁴⁹⁸ ήτοι ένα χάλκινο αγαλμάτιο γυμνού αθλητή στον τύπο του κούρου, το οποίο με βάση την επιγραφή την οποία φέρει αποτελεί αναμφίβολα αθλητικό ανάθημα στο ιερό, χωρίς όμως να είναι δυνατόν να προσδιορισθεί το αγώνισμα στο οποίο συμμετείχε. Η μορφή απεικονίζεται στατική και άκαμπτη με ιδιαίτερα τονισμένο τον κεντρικό άξονα. Τα χέρια κατεβαίνουν παράλληλα με τους γοφούς και συγκρατούνται με πλατιά στηρίγματα. Το ειδώλιο εμφανίζει λακωνικά χαρακτηριστικά, όπως κορμός με κλίση και διάταξη κόμης, η οποία μοιάζει με κράνος, χωρίς όμως να είναι βέβαιο ότι κατασκευάστηκε σε λακωνικό εργαστήριο. Ο Sinn εκτιμά ότι στον τύπο του κούρου, όπως εικονίζεται στο αγαλμάτιο αυτό, είναι δυνατόν να αναγνωρίσουμε τον τύπο απεικόνισης των νικητήριων αγαλμάτων αθλητών στην Ολυμπία, ο οποίος χρησιμοποιήθηκε από τις πρώτες αναθέσεις και καθ' όλη την διάρκεια του 6^{ου} αιώνα π.Χ.¹⁴⁹⁹ Η αναθηματική επιγραφή αρχίζει από το εξωτερικό του αριστερού ποδιού με το όνομα του αναθέτη στο μέσο της κνήμης και συνεχίζεται στο εξωτερικό τμήμα του δεξιού ποδιού με το όνομα του θεού προς τον οποίο ανετέθη. Η επιγραφή SEG 39 : 400 αποκαθίσταται ως *ἡομιλεύς τῶι Δι' Ὀλυμπίοι ἀνέθη(ε)*. Πριν από το

¹⁴⁹⁴ Βλ. Herrmann 1980, αρ. 88. Για την σημαντική αυτή γιορτή των Σπαρτιατών, τις σχετικές πηγές αλλά και τα δρώμενα βλ. Pettersson 1992, 42 – 56.

¹⁴⁹⁵ Την σύνδεση της γιορτής με την μάχη της Θυρέας, αναφέρει ο Αθήναιος (15. 22. 15) «οὔτω καλοῦνταιί τινες στέφανοι παρὰ Λακεδαιμονίοις, ὡς φησι Σωσίβιος ἐν τοῖς περὶ Θουσιῶν, ψιλίνους αὐτοὺς φάσκων νῦν ὀνομάζεσθαι, ὄντας ἐκ φοινίκων». Για την χρονολόγηση της μάχης βλ. Μειδάνη 2010, 285.

¹⁴⁹⁶ Βλ. Mattusch 1997, 36 εικ. 28, Herrmann 1980, αρ. 88 και Κεφαλίδου 2004, 85.

¹⁴⁹⁷ Βλ. Pettersson 1992, 55-56. Ο Πausanίας (III. 11. 9) προσδιορίζει συγκεκριμένο χώρο στην Αγορά της Σπάρτης όπου διεξαγόταν η γιορτή «Χορός δὲ οὗτος ὁ τόπος καλεῖται πᾶς, ὅτι ἐν ταῖς γυμνοπαιδίαις – ἐορτὴ δὲ εἴ τις ἄλλη καὶ αἱ γυμνοπαιδίαὶ διὰ σπουδῆς Λακεδαιμονίους εἰσὶν – ἐν ταύταις οὖν οἱ ἔφηβοι χοροὺς ἰστάσι τῶ Ἀπόλλωνι».

¹⁴⁹⁸ Βρέθηκε στις ανασκαφές του θέρους του 1986. Βλ. Sinn 1989, 65.

¹⁴⁹⁹ Ο Sinn (1989, 67) στην κατάστρωση του σχετικού συλλογισμού συνεκτιμά την αναφορά του Πausanίας (VIII. 40. 1.) για το ἀγάλμα του Αρραχίωνα, το οποίο είδε στην Αγορά της Φιγάλειας.

αρχικό γράμμα του ονόματος του αναθέτη πρέπει να είχε χαραχθεί ένα ακόμα γράμμα, σήμερα δεν διακρίνεται, ίσως ένα δίγαμμα F ή ένα Η.¹⁵⁰⁰ (αρχ. κατ. XA 19).

Την ομάδα των αγαλματιδίων στον τύπο του κούρου κλείνει ένα χάλκινο ειδώλιο προερχόμενο και αυτό από το ιερό της Ολυμπίας, χρονολογούμενο όμως λίγο μεταγενέστερα από το προηγούμενο ανάθημα περί το 490 π.Χ. Στο αγαλμάτιο αυτό εμφανίζεται προσπάθεια να αποδοθεί κίνηση στην μορφή, τα πόδια είναι διστάμενα με το δεξιό να επιχειρεί ένα δειλό βηματισμό ενώ το αριστερό χέρι είναι λυγισμένο και τραβιέται λίγο πίσω, ενώ το δεξιό χέρι δεν σώζεται.¹⁵⁰¹ (αρχ. κατ. XA 37).

VII. VARIA

1. Κατά την διάρκεια των ανασκαφών της Αγοράς της Αθήνας σε φρέαρ βορειοανατολικά του Ηφαιστείου, βρέθηκε ένα πήλινο πλαστικό αγγείο με την μορφή ενός νέου.¹⁵⁰² Ο νέος είναι γονατιστός και έχει ανασηκωμένα και λυγισμένα τα δύο του χέρια στο ύψος των αγκώνων προκειμένου να περιδέσει την ταινία του νικητή στο κεφάλι του. Το αγγείο είναι κοίλο στο τμήμα της κεφαλής και του σώματος του νέου ενώ πάνω από την κεφαλή του υπάρχει στόμιο, μικρό κυκλικό άνοιγμα, όμοιο με αυτό των αρυβάλλων, και μία μικρή οριζόντια κάθετη λαβή. Τα στοιχεία αυτά καθιστούν προφανές ότι το εύρημα δεν ήταν απλώς ένα αγαλμάτιο αλλά ήταν ταυτόχρονα αγγείο, ένας οιονεί αρυβάλλος, στο οποίο τοποθετείτο πιθανότατα λάδι. Κάτω ακριβώς από την λαβή και στο ανώτερο τμήμα της κεφαλής του νέου έχει αφεθεί μία λεπτή ρηχή αύλακα προκειμένου να τοποθετείται και να στέκεται η ταινία την οποία θα περιδενε ο νέος ενώ τα χέρια και τα δάκτυλα έχουν σχεδιασθεί με σκοπό να συγκρατούν την ταινία, η οποία θα ήταν μάλλινη ή μεταλλική. Ο Vanderpool, ο οποίος δημοσίευσε το εύρημα, εκτιμά ότι απεικονίζεται νεαρός νικητής αθλητής και πιθανολογεί ότι θα ανέθετε το πλαστικό αγγείο σε κάποια θεότητα. Μάλιστα προσθέτει ότι παρά το μικρό του μέγεθος, ύψος αγαλματιδίου με το στόμιο 25,5 εκ., και το κοινότοπο υλικό κατασκευής, είναι έργο τέχνης πρώτης τάξεως συγκρινόμενο όχι μόνο με άλλα πήλινα πλαστικά αγγεία και πήλινα ειδώλια αλλά με τα αντίστοιχα χάλκινα αγαλμάτια αλλά και έργα μεγάλης γλυπτικής. Το εύρημα έχει χρονολογηθεί από το «γέμισμα» του φρέατος περί το 540 -530 π.Χ. και ο Vanderpool θεωρεί ότι δεν είχε χρησιμοποιηθεί στην αρχαιότητα ή τουλάχιστον είχε χρησιμοποιηθεί ελάχιστα.¹⁵⁰³ Αναμφίβολα το αγαλμάτιο απεικονίζει ένα νέο αθλητή - νικητή, δοθέντος δε ότι είχε κατασκευασθεί και για χρηστική

¹⁵⁰⁰ Siewert & Taeuber 2013, 92 αρ. 36.

¹⁵⁰¹ Βλ. Thomas 1981, 131 πιν. LXXXII 2, Sinn 1989, 65.

¹⁵⁰² Πρόκειται για το με αριθμό P 1231 έθιμα του Μουσείου της Αρχαίας Αγοράς της Αθήνας. Βλ. σχετικά Vanderpool 1937, 426 -441 και Thompson 1959, 30.

¹⁵⁰³ Vanderpool 1937, 426 και 431 σημ. 2.

λειτουργία, ίσως να αποτελούσε μία ιδιαίτερη παραγγελία ενός πολυνίκη αθλητή, ο οποίος με την κατοχή του ήθελε να υπενθυμίζει στον περίγυρό του και στον χώρο του Γυμνασίου ευρύτερα ότι η περιδέρση της ταινίας του νικητή ήταν μία ιδιαίτερα οικεία πρακτική για αυτόν. Η παρατήρηση του Vanderpool ότι το αγγείο δεν είχε χρησιμοποιηθεί ή έστω είχε ελάχιστη χρήση ίσως να οφείλεται στο ότι είτε η πρακτική του χρήση ήταν δυσχερής είτε στο ότι επήλθε κάποια φθορά με αποτέλεσμα την απόρριψή του στο φρέαρ της Αγοράς σε σύντομο χρόνο από την κατασκευή του.

2. Ένα αγαλμάτιο από ασβεστόλιθο, το οποίο θεωρείται κυπριακής προέλευσης, και προέρχεται από το ιερό της Λίνδου, διαθέτει αναθηματική επιγραφή, η οποία μας παρέχει το όνομα του αναθέτη καθώς και την αιτία ανάθεσης, η οποία ήταν μια αθλητική νίκη, συναγομένου εξ αυτού ότι πρόκειται περί βεβαίου αθλητικού αναθήματος. Από το αγαλμάτιο σώζεται το κατώτερο τμήμα της μορφής και ούτω και η αναθηματική επιγραφή δεν είναι πλήρης. Στην εμπρόσθια όψη του αγαλματιδίου έχει γραφεί το όνομα του αναθέτη Σιτέα Η[-] ενώ στην οπισθία όψη αναφέρεται η αιτία ανάθεσης Νικάσας Π[-]. Ενώ η μετοχή νικάσας μας παρέχει βεβαιότητα ότι πρόκειται για ανάθημα συνεπεία ήδη επιτευχθείσης νίκης το γράμμα Π, το οποίο σώζεται μετά έχει θεωρηθεί είτε ότι αναφέρεται στους αγώνες, Πύθια είτε ότι προσδιορίζει το αγώνισμα στο οποίο υπήρξε νικητής, ήτοι Πάλη ή Πύξ.¹⁵⁰⁴ Η μορφή φέρει μακρύ ένδυμα, χαρακτηριστικό το οποίο οδηγεί στην υπόθεση ότι πιθανόν πρόκειται ανάθημα ηνιόχου - νικητή στα Πύθια (:) **(αρχ. κατ. ΧΑ 20)**.

VIII. Οι επιγραφές

Όπως προκύπτει από την επισκόπηση των παραπάνω χάλκινων αγαλματιδίων μόνο **επτά (7) από το σύνολο των 93**, ήτοι ένα ποσοστό **μικρότερο του 8%** φέρουν αναθηματική επιγραφή. Όμως αυτό το συμπέρασμα είναι πλασματικό και τούτο διότι αφ' ενός μεν πολλά από τα αναφερθέντα αγαλμάτια είναι πολύ πιθανόν να έφεραν αναθηματική επιγραφή σε ιδιαίτερη βάση, αφ' ετέρου δε διότι δεν είναι βέβαιος ο αναθηματικός χαρακτήρας όλων των αγαλματιδίων, δοθέντος μάλιστα ότι πλειονότητα αυτών, ήτοι τα 56 από τα 93, δεν διαθέτουν αρχαιολογικό πλαίσιο ενώ άλλα τρία διαθέτουν μεν αρχαιολογικό πλαίσιο αλλά είναι αδιάγνωστης χρήσης.¹⁵⁰⁵

¹⁵⁰⁴ Το αγαλμάτιο βρίσκεται στην Copenhagen, αριθμ. εισαγ. 10433. Βλ. Kourou 2002, 26 και η ίδια 2015, 251 εικ. 6 α και β.

¹⁵⁰⁵ Η αναφορά σχετίζεται με τα δύο αγαλμάτια, τα οποία προέρχονται από το Ναυάγιο των Αντικυθήρων καθώς και το αγαλμάτιο δισκοβόλου, το οποίο προέρχεται από το σύνολο των Αμπελοκήπων.

Οι παρατηρήσεις οι οποίες είναι δυνατόν να γίνουν είναι οι εξής : **α)** ο έντονα περιορισμένος και διαθέσιμος προς επιγραφή χώρος του ειδωλίου σε συνδυασμό με την ανάγκη να είναι σε εμφανές σημείο, επηρεάζει αναμφιβόλως την έκταση της επιγραφής. Ούτω τρεις (3) από τις επτά επιγραφές είναι μονολεκτικές και δύο εξ αυτών περιορίζονται στην λέξη *hierós*¹⁵⁰⁶ προκειμένου να δηλωθεί ότι ήδη το αντικείμενο ανετέθη και ούτω περιήλθε στην σφαίρα της θεότητας, ενώ στην τρίτη των μονολεκτικών επιγραφών επιλέγεται να προσδιορισθεί η θεότητα προς την οποία περιήλθε ήδη το αντικείμενο, *Καβίρο*.¹⁵⁰⁷ **β)** Σε δύο περιπτώσεις η επιγραφή ακολουθεί την αρχαϊκή μορφή του «λαλούντος» αντικείμενου με την δήλωση ότι αποτελούν πλέον περιουσία της θεότητας τῷ *Διφός ἰμί*¹⁵⁰⁸ και **γ)** Η αναθηματική επιγραφή του ειδωλίου του Ομιλέως περιλαμβάνει τα τρία βασικά στοιχεία της αναθηματικής επιγραφής, ἤτοι κατονομάζει τον αναθέσαντα, την θεότητα προς την οποία ανατίθεται και περιλαμβάνει και το ρήμα της ανάθεσης,¹⁵⁰⁹ ενώ η αναθηματική επιγραφή του αγαλματιδίου του ἄλτη από την Ακρόπολη της Αθήνας παραλείπει μεν το ρήμα της ανάθεσης, μία παράλειψη, η οποία όμως καλύπτεται με το επίθετο *hierós*, το οποίο προϋποθέτει ότι έχει ήδη συντελεσθεί η ανάθεση, ταυτόχρονα δε προσθέτει την αιτία και λόγο της ανάθεσης ως δεκάτεν, η οποία πιθανόν να προήλθε είτε από κάποια αθλητική νίκη του σε αγώνες, ίσως στα Παναθήναια, είτε την παροχή της πόλης συνεπεία μιας επιτευχθείσης νίκης.

Συμπερασματικά θα ήταν δυνατόν να λεχθεί ότι αναθηματικές επιγραφές επί των χάλκινων αγαλματιδίων δεν διαφέρουν ουσιαστικά από τις αντίστοιχες επιγραφές επί των αλτήρων, δίσκων και στλεγγίδων και το μόνο ουσιαστικό κριτήριο για τον τύπο και την έκτασή τους αποτελεί ο εκάστοτε διαθέσιμος χώρος.

¹⁵⁰⁶ Πρόκειται για το με αριθμό 1589 αγαλμάτιο ακοντιστή του Μουσείου Τεγέας (;) καθώς και το με αριθμό B 177 σύνολο ἵππου με αναβάτη του Μουσείου Αρχαίας Αγοράς της Αθήνας, όπου μάλιστα η λέξη *hierós*, περιορίζεται σε τρία γράμματα *hie*.

¹⁵⁰⁷ Πρόκειται για το με αριθμό X 7412 αγαλμάτιο δισκοβόλου του ΕΑΜ.

¹⁵⁰⁸ Πρόκειται για τα αγαλμάτια δρομέα και δισκοβόλου του Μουσείου Ιστορίας των Ολυμπιακών Αγώνων της Αρχαιότητας με αριθμούς B 26 και B 6767 + B 7500 αντίστοιχα.

¹⁵⁰⁹ Πρόκειται για το με αριθμό B 11555 αγαλμάτιο κούρου του Μουσείου Ιστορίας των Ολυμπιακών Αγώνων της Αρχαιότητας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ζ

ΑΝΑΘΗΜΑΤΑ ΙΠΠΙΚΩΝ ΑΓΩΝΩΝ

Οι ιππικοί αγώνες, ήτοι οι αρματοδρομίες και οι ιπποδρομίες, ήσαν ιδιαίτερα προβεβλημένοι στην ελληνική αρχαιότητα και αυτό είναι δυνατόν να αποδοθεί σε μία σειρά λόγων, οι οποίοι πρωτίστως σχετίζονται με τις αρματοδρομίες, και ειδικότερα : **α)** η αρματοδρομία υπήρξε επινόηση των Μυκηναίων,¹⁵¹⁰ και η διεξαγωγή του υποδήλωνε σύνδεση με το απώτερο παρελθόν στο οποίο πάντοτε αποδιδόταν αίγλη και προσοχή,¹⁵¹¹ **β)** Η σημασία του αγωνίσματος προκύπτει από την περιγραφή του στην Ιλιάδα, στα *Ἄθλα ἐπὶ Πατρόκλῳ*, όπου πέραν του ότι η αρματοδρομία αναφέρεται πρώτη εν σειρά, η συμμετοχή των αγωνιζομένων είναι μεγαλύτερη σε σχέση με τα λοιπά αγωνίσματα και τα απονεμόμενα έπαθλα μεγάλης αξίας, η περιγραφή της είναι η πλέον εκτενής και καταλαμβάνει μεγαλύτερο μέρος σε σχέση με το σύνολο των λοιπών αγωνισμάτων¹⁵¹² **γ)** Η στενή σχέση του αγωνίσματος με σειρά μυθικών αγώνων όπως του Ηρακλή και του Κύκνου, του Πέλοπα και του Οινόμαου και των *Ἄθλων ἐπὶ Πελοία* **δ)** Η συμμετοχή στο αγώνισμα μελών των αριστοκρατικών τάξεων των πόλεων όπως και μελών των βασιλικών οίκων, προερχομένων από ολόκληρη την περιφέρεια του ελληνικού κόσμου, συμμετοχή, η οποία διήρκησε καθ' όλη την χρονική περίοδο ζωής των αρχαίων αγώνων¹⁵¹³ και **ε)** το προσφερόμενο θέαμα ήταν καταφανώς πολύ πιο συναρπαστικό από το αντίστοιχο θέαμα των γυμνικών αγώνων.

¹⁵¹⁰ Βλ. Δημακοπούλου (1989, 25), η οποία μάλιστα προσθέτει ότι στον αποσπασματικά σωζόμενο αμφοροειδή κρατήρα από την Τίρυνθα χρονολογούμενο στον 12^ο αιώνα π.Χ. (Αρχαιολογικό Μουσείο Ναυπλίου, αρ. εισ. 27656) «εικονίζεται μια ζωντανή σιγνή αρματοδρομίας με δύο άρματα, με ηνίοχο και δύο άλογα, που τρέχουν με καλπασμό». Η Μαννακίδου (1994, 35) αναφερόμενη στην παράσταση του εν λόγω κρατήρα, εκτιμά ότι αποτελεί μία βεβαιωμένη παράσταση τέλεσης αρματοδρομιών στα πλαίσια οργανωμένων αγώνων κατά την ΥΕ ΙΙΙ εποχή αν και το αγώνισμα διεξαγόταν ήδη από την αρχή των μυκηναϊκών χρόνων. Ο Decker (2004, 40 εικ.7 α/β) συμφωνεί ότι η παράσταση απεικονίζει αρματοδρομία και χρονολογεί το αγγείο στον 13^ο αιώνα π.Χ. Ο Βαλαβάνης (2020, 286) εκτιμά ότι ήδη από την ΥΕ Ι περίοδο έχουμε ενδείξεις τέλεσης αρματοδρομιών, κυρίως με βάση την απεικόνιση σε χρυσό δακτυλίδι από τα Αηδόνια αγωνιστικού άρματος με ηνίοχο, ο οποίος κρατεί κέντρο, χρονολογούμενο περί το 1500 π.Χ., η απόδειξη όμως διεξαγωγής του αγωνίσματος σε αγωνιστικό πλαίσιο με δύο τουλάχιστον άρματα, παρέχεται με το παραπάνω αγγείο της Τίρυνθος. Για το δακτυλίδι από τον θησαυρό των Αηδονιών (ΕΑΜ ΒΕ 1996/11.1) βλ. Demakopoulou 1996, 70 αρ.1.

¹⁵¹¹ Για την έντονη επιρροή του ηρωικού παρελθόντος στην κοινωνική ζωή και στην λατρευτική πρακτική της Γεωμετρικής εποχής βλ. Coldstream (1997, 452 -472). Η Stamatopoulou (2007, 328-9) υπογραμμίζει την συνειδητή επιλογή της θεσσαλικής αριστοκρατίας να συνδεθεί με το μυκηναϊκό παρελθόν με την χρήση παρόμοιας ταφικής αρχιτεκτονικής.

¹⁵¹² Ο Decker (2004, 47) επισημαίνει ότι η περιγραφή της αρματοδρομίας καταλαμβάνει 391 στίχους της Ψ ραψωδίας της Ιλιάδας ενώ το σύνολο όλων των λοιπών αγωνισμάτων περιγράφεται σε 245 στίχους. Ομοίως Valavanis 2019, 330.

¹⁵¹³ Ο κύκλος των διάσημων προσώπων τα οποία συμμετείχαν στο αγώνισμα της αρματοδρομίας περιλαμβάνει πολλούς από τους τυράννους των ελληνικών αποικιών της Μ. Ελλάδας, μέλη της αθηναϊκής αριστοκρατίας, όπως ο Κίμων, νικητής σε τρεις συνεχείς Ολυμπιάδες (532, 528 και 524 π.Χ.), ο Αλκιβιάδης, βασιλείς της Σπάρτης, όπως ο Δημάρατος και η αδελφή του Αγησίλαου, Κυνίσκα, βασιλείς της Μακεδονίας όπως ο

Το δημοφιλές του αγωνίσματος της αρματοδρομίας ειφράσθη και στην τέχνη και ήδη από τον 8^ο αιώνα π.Χ. σώζεται ικανός αριθμός ειδωλίων αρμάτων με ηνιόχους.¹⁵¹⁴ Στην αγγειογραφία παραστάσεις αρματοδρομίας αναγνωρίζονται με βεβαιότητα, πέραν των παραδειγμάτων της Μυκηναϊκής περιόδου, από το δεύτερο τέταρτο του 7^{ου} αιώνα π.Χ., καθόσον τα άλογα ή τα άρματα εικονίζονται κατά την στιγμή της προσπέρασης, οι δε ηνιόχοι των αρμάτων είναι άοπλοι και φορούν ποδήρη χιτώνα, ενώ σε δύο κορινθιακά αγγεία χρονολογούμενα περί το 660 - 650 π.Χ. εικονίζονται επί πλέον κριτές ή θεατές, ιστάμενοι πλησίον των προς απονομή επάθλων.¹⁵¹⁵ Από το πρώτο τέταρτο του 6^{ου} αιώνα π.Χ. διατηρούνται δύο παραστάσεις αρματοδρομίας, οι οποίες αν και δεν συμπίπτουν με την επική διήγηση του αγωνίσματος στα *Ἄθλα ἐπὶ Πατρόκλῳ*, είναι βέβαιο ότι αναφέρονται ή τουλάχιστον αντλούν έμπνευση από αυτά όπως με σαφήνεια προκύπτει από τις επιγραφές τους. Η πρώτη προέρχεται από τον αποσπασματικά σωζόμενο δίσκο του Σοφίλου, χρονολογούμενη περί το 580-570 π.Χ. όπου πλην άλλων υπάρχει η επιγραφή SEG 29: 73 Πατρόφλυς ἄτλα, ενώ η δεύτερη υπάρχει στην κατώτερη ζώνη του λαϊμού του διάσημου αττικού ελκωτού κρατήρα του αγγειοπλάστη Εργότιμου και του αγγειογράφου Κλειτία, όπου απεικονίζεται η αρματοδρομία των Ἀθλων του Πατρόκλου δοθέντος ότι στο δεξιό πέρασ της παράστασης ιστάται ο αθλοθέτης Αχιλλεύς, η ταυτότητα του οποίου προσδιορίζεται με σχετική επιγραφή, Ἀχιλεύς.¹⁵¹⁶ Επίσης σε μία άλλη παράσταση κορινθιακού κρατήρα, χρονολογούμενου περί το 575 π.Χ.,¹⁵¹⁷ όπου το κύριο θέμα αποτελεί η αναχώρηση του Αμφιάραου, εικονογραφείται και παράσταση αρματοδρομίας από τα *Ἄθλα ἐπὶ Περίᾳ*, όπως αυτό προκύπτει από τα ονόματα των ηνιόχων των αρμάτων, τα οποία ταυτίζονται με τα εκ μέρους του Πausανία αναφερόμενα (V. 17.9-10) στην περιγραφή της λάρνακας του Κύψελου στην Ολυμπία.

Φίλιππος II, μέλη της δυναστείας των Πτολεμαίων και αργότερα και Ρωμαίους αυτοκράτορες όπως ο Νέρων, ο οποίος μάλιστα είχε οδηγήσει προσωπικά το άρμα του, βλ. σχετικά Βαλαβάνης 2004, 440-441.

¹⁵¹⁴ Βλ. το με αριθμό Tc. 1958 πήλινο ειδώλιο ηνιόχου από την Ολυμπία, το οποίο χρονολογείται στο πρώτο τέταρτο του 8^{ου} αιώνα π.Χ. καθώς και τα με αριθμούς B 1670 και B 3005 χάλκινα ειδώλια ηνιόχων από την Ολυμπία, τα οποία χρονολογούνται στο δεύτερο και τρίτο τέταρτο του 8^{ου} αιώνα π.Χ. (Mallwitz & Herrmann 1980, 35-36, πιν.7. 2, 8,1 και 8, 2.). Η αναφορά είναι ενδεικτική δοθέντος ότι η Μανακίδου (1994, Παράρτημα I) καταλογίζει 19 χάλκινα γεωμετρικά ομοιώματα αρμάτων από την Ολυμπία.

¹⁵¹⁵ Βλ. Κεφαλίδου 2007, 216 σημ. 48 εικ.13 .

¹⁵¹⁶ Πρόκειται για τα με αριθμούς 15499 και 4209 αγγεία του Ε.Α.Μ. και του Μουσείου Φλωρεντίας, Museo Archeologico Etrusco αντίστοιχα. Για την εικονογραφία των αγγείων αυτών βλ. λεπτομερώς Καββαδίας 2010, 153 - 189. Για την απομάκρυνση του αγγειογράφου Κλειτία από την ομηρική αφήγηση βλ. Beazley 1993, 45.

¹⁵¹⁷ Για τον κρατήρα αυτό, ο οποίος ήταν παλαιότερα στο Βερολίνο F 1665 και σήμερα ίσως βρίσκεται στο Μουσείο Πούσιν βλ. Καββαδίας 2010, 169-70. Η Mc Gowan (1995, 622, εικ. 3 και 4, 624) παρέχει και άλλα δύο (2) παραδείγματα αγγειογραφίας με απεικόνιση αρματοδρομιών, χρονολογούμενα στο μέσο του 6^{ου} αι. π.Χ. όπου μάλιστα ενυπάρχουν θεατές και τα απονεμόμενα έπαθλα, όμως δεν προκύπτει εμφανώς η επιρροή των ομηρικών επών. Πρόκειται για ένα μελανόμορφο αμφορέα του ζ. Καστελλάνι, στο Αρχαιολογικό Μουσείο Φλωρεντίας 3773 και ένα μελανόμορφο δίσκο της Τυρρηνικής Ομάδας στο Λούβρο E 875.

Τα ιππικά αγωνίσματα εμφάνιζαν μία βασική και θεμελιώδη διαφοροποίηση σε σχέση με τα γυμνικά αγωνίσματα, συνιστάμενη στο ότι νικητής αναδεικνυόταν ο ιδιοκτήτης των ίππων και του άρματος, οι οποίοι είχαν πρωτεύσει, προς τον οποίο απονεμόταν το έπαθλο της νίκης συγχρόνως δε αυτός απολάμβανε το *κῆδος*, το οποίο απέρρεε από αυτήν, χωρίς να είναι αναγκαία η συμμετοχή και η αυτοπρόσωπη παρουσία του στον χώρο του αγώνα. Αυτή η διαφοροποίηση είχε ως συνέπεια να είναι δυνατή η συμμετοχή στους ιππικούς αγώνες όχι μόνο ατόμων αλλά και τυράννων, βασιλέων, γυναικών και παιδων, όντων ιδιοκτητών των ίππων και του άρματος, ενίοτε δε και πόλεων. Είναι αξιοσημείωτο ότι η παραπάνω διαφοροποίηση επέτρεπε σε αθλητές, οι οποίοι αρχικά είχαν ασχοληθεί με τα γυμνικά αγωνίσματα, να παρατείνουν την αθλητική τους σταδιοδρομία στρεφόμενοι στα ιππικά αγωνίσματα,¹⁵¹⁸ εάν βεβαίως διέθεταν την απαιτούμενη οικονομική δυνατότητα, και να διακρίνονται ακόμη και σε μεγάλη ηλικία,¹⁵¹⁹ μία πρακτική, η οποία έδινε στην ανώτερη κοινωνική τάξη πρόσβαση σε τιμές και ανταμοιβές, στις οποίες οι αθλητές των γυμνικών αγώνων δεν είχαν δυνατότητα συμμετοχής μετά από μία ηλικία.¹⁵²⁰

Ένας άλλος ιδιαίτερα σημαντικός παράγων, ο οποίος προσδιόριζε και την δυνατότητα συμμετοχής στους ιππικούς αγώνες και τον αντίστοιχο κύκλο των νικητών, ήταν η πολύ υψηλή δαπάνη εισαγωγής ενός άρματος σε αγώνες, η οποία ήταν δυνατόν να αναληφθεί μόνο από ένα πολύ περιορισμένο αριθμό προσώπων. Ατυχώς οι γραμματειακές πηγές δεν μας παρέχουν ικανά στοιχεία προσδιορισμού του ύψους της απαιτούμενης δαπάνης και ο μοναδικός απολογισμός των πηγών αναφέρεται στο ποσό, το οποίο ο Τεισίας ισχυρίστηκε ότι έδωσε στον Αλιβιάδη το 416 π.Χ. για να αγοράσει τα τέσσερα άλογα για το κρατικό άρμα του Άργους, ένα ποσό το οποίο στον Ισοκράτη (16. 46) προσδιορίζεται στο ποσό των πέντε ταλάντων ενώ στον Διόδωρο (13.74. 3) στα οκτώ τάλαντα.¹⁵²¹ Εάν ελλάβουμε το μικρότερο ποσό των πέντε ταλάντων ως ακριβές, άλλωστε ο

¹⁵¹⁸ Βλ. Hodkinson 2000, 417.

¹⁵¹⁹ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο Σπαρτιάτης Δαμόνων, ο οποίος σύμφωνα με την επιγραφή (IG V 1 213 στ. 49-65) της αναθηματικής στήλης, την οποία ανίδρυσε στο ιερό της Αθηνάς στην Ακρόπολη της Σπάρτης, για να τιμήσει τις νίκες του σε αρματοδρομίες, κατά την νεότητά του είχε αναδειχθεί νικητής σε τοπικούς αγώνες στο αγώνισμα του σταδίου και του διαύλου, πρακτική η οποία κατά την επιγραφή (στ. 35-49) ακολούθησε και ο γιός του Ενωμακρατίδας. Για την αναθηματική στήλη και την επιγραφή του Δαμόνονος βλ. Christesen 2019. Ο Λίχας ήταν ήδη προχωρημένης ηλικίας όταν ανεδείχθη Ολυμπιονίκης το 420 π.Χ. σε αγώνα τεθρίππου και ο Ξενοφών (*Ἑλληνικῶν* 3. 2. 21) τον χαρακτηρίζει «άνδρα γέροντα».

¹⁵²⁰ Ο Golden (1997, 333) προσφέρει αρκετά παραδείγματα και άλλων αθλητών, οι οποίοι αργότερα και μετά την σταδιοδρομία τους στα γυμνικά αγωνίσματα στράφηκαν στους ιππικούς αγώνες.

¹⁵²¹ Η υπόθεση αυτή δεν είναι γνωστή σε όλες τις πτυχές της και οι σχετικές πληροφορίες προέρχονται από τον λόγο του Ανδοκίδη *Κατ' Αλιβιάδου* και τον λόγο του Ισοκράτη *Περί ζεύγους*, οι οποίοι απηχούν μόνο τις απόψεις του κατηγορούμενου και του κατηγορούμενου. Ατυχώς από τον λόγο του Ισοκράτη σώζεται μόνο το δεύτερο μέρος, το οποίο αναφέρεται στην υπεράσπιση των πολιτικών πράξεων του Αλιβιάδη, ενώ το πρώτο μέρος όπου αποικροῦεται η κατηγορία περί της οικειοποίησης του άρματος δεν έχει σωθεί. Οι άλλες πηγές ο βίος του Αλιβιάδη του Πλούταρχου και ο Διόδωρος Σικελιώτης, απέχουν κατά πολύ χρονικά των γεγονότων.

δικαινικός λόγος του Ισοκράτη εμφανίζεται ως πλέον αξιόπιστη πηγή, το οποίο αφορά μόνο την αγορά των τεσσάρων ίππων, γίνεται αντιληπτό ότι η δαπάνη εισαγωγής ενός αγωνιστικού τεθρίππου σε αγώνες θα ήταν κατά πολύ μεγαλύτερη των πέντε ταλάντων διότι θα πρέπει να προστεθούν οι δαπάνες για την κατασκευή του άρματος,¹⁵²² αμοιβής του ηνιόχου, του προσωπικού υποστήριξης, εξόδων μεταφοράς των ίππων στον χώρο των αγώνων και της διατροφής τους αλλά και η ανάγκη ύπαρξης ενός αναπληρωματικού τουλάχιστον ίππου. Θα πρέπει να επισημανθεί ότι η δαπάνη εκτροφής ίππων αγώνων ήταν κατά πολύ υπέρτερη της δαπάνης αγοράς, διότι προϋπέθετε την κατοχή μεγάλης εκτάσεως γης για την βοσκή των ίππων και για την παραγωγή τροφής, την διατήρηση οργανωμένου στάβλου και ανάλογου προσωπικού.¹⁵²³ Η υψηλή αυτή δαπάνη προσδιορίζει τον πολύ μικρό κύκλο προσώπων, τα οποία είχαν την δυνατότητα να την επιφορτισθούν, ο οποίος όπως ήταν φυσικό περιοριζόταν στους κύκλους των αριστοκρατών, οι οποίοι διέθεταν μεγάλη γαιοκτησία, στους τυράννους της αρχαϊκής εποχής, αλλά και στους βασιλείς και ηγεμόνες της ύστερης κλασικής και ελληνοιστικής περιόδου.¹⁵²⁴

Από τα παραπάνω προκύπτει με σαφήνεια ότι οι νίκες στους ιππικούς αγώνες και τις αρματοδρομίες, εκτός από απρόβλεπτα συμβάντα και περιπτώσεις ατυχημάτων, εξαρτιόταν σε μεγάλο βαθμό από την αντίστοιχη επένδυση στην οποία θα προέβαινε ο ιδιοκτήτης των ίππων και για τον λόγο αυτό δεν προκαλεί εντύπωση η αναφορά ενός παλιού μελετητή του αρχαίου αθλητισμού ότι οι ιππικοί αγώνες θα ήταν προτιμότερο να αποκαλούνται « contests in horse - breeding rather than in horse racing»,¹⁵²⁵ ενώ πρόσφατα ο Smith χαρακτηρίζει τους ιππικούς αγώνες ως «not “athletic” in our sense» προσθέτοντας

Η De Romilly (1995, 57) υιοθετεί την εκδοχή ότι ο Αλκιβιάδης εξαπάτησε τον Διομήδη, ένα έντιμο Αργίτη φίλο του, ο οποίος του είχε ζητήσει να αγοράσει το άρμα του Άργου για λογαριασμό του αλλά ο Αλκιβιάδης το οικειοποιήθηκε, συνεπεία δε αυτού γεννήθηκε η σχετική δικαστική διαμάχη, ταυτόχρονα δε επισημαίνει ότι δεν μας είναι γνωστή η σχέση του Διομήδη με τον Τεισία, ο οποίος εμφανίζεται μετά πάροδο εικοσαετίας στην δίκη ως κατηγορός στην δίκη κατά του Αλκιβιάδη του νεώτερου. Ο Gribble (1999, 98 επ.) αναφερόμενος στο ζήτημα αυτό αφού παραθέτει τις αντιθέσεις των πηγών, δεν αποκλείει την περίπτωση ο Αλκιβιάδης να ενεπλάκη σε δύο διακριτές υποθέσεις με πρωταγωνιστές τους Διομήδη και Τεισία προκειμένου να επιτύχει την ανεπανάληπτη εισαγωγή επτά αρμάτων στους αγώνες του 416 π.Χ.

¹⁵²² Ο Αριστοφάνης στις Νεφέλες (στ. 31) μας πληροφορεί ότι ο Στρεψιάδης οφείλει στον Αμυνία τρεις μνες, ήτοι 300 δραχμές για δύο τροχούς άρματος και ένα μικρό δίφρο «τρεις μναί διφρίσκου καί τροχοῖν Ἀμυνία.»

¹⁵²³ Για μία εμπειριστατωμένη ανάλυση των αναγκαίων δαπανών εκτροφής και διατήρησης ίππων αγώνων βλ. Hodkinson (2000, 427 - 434) όπου εξειδικεύονται όλες οι αναγκαίες δαπάνες για την ιπποτροφία αλλά και την απλή διατήρηση αγωνιστικών ίππων, δαπάνες τις οποίες ο συγγραφέας σαφώς αντιδιαστέλλει.

¹⁵²⁴ Η τυχόν νίκη σε τοπικούς θεματικούς αγώνες θα απέφερε ένα σημαντικό έσοδο, όπως η αξία των 140 αμφορέων ελαίου, οι οποίοι απονέμονταν στον πρώτο νικητή της αρματοδρομίας στα Παναθήναια (IG II² 2311 στ. 55 56), πλην όμως η αξία του ελάθλου, αν και ήταν σημαντική αφ' εαυτής, έχει άλλωστε εκτιμηθεί (Βαλαβάνης 2004, 374) ότι η πώληση του ελαίου εκ μέρους του νικητή θα απέφερε εισόδημα ισόποσο ημερομισθίων έξι ετών, συγκρινόμενη όμως με την δαπάνη εισαγωγής ενός τεθρίππου στους αγώνες ήταν πολύ μικρή. Αντιθέτως ο Bentz (2003, 113) υπολογίζει ότι η αξία του ελαιολάδου των 140 αμφορέων ελαίου είναι δυνατόν να ανέλθει ακόμη και στο ποσό των 7.700 δραχμών.

¹⁵²⁵ Βλ. σχετικά Evjen 2018, 124.

εν συνεχεία ότι το αγώνισμα του τεθρίππου «was the Formula I event»,¹⁵²⁶ ενώ ήδη και από την αρχαιότητα η ενασχόληση με τα ιππικά αγωνίσματα είχε θεωρηθεί μόνο ως απόδειξη πλούτου και όχι σαν δαπάνη χρήσιμη για την πόλη όπως η τριηραρχία και η ανοικοδόμηση των τειχών της πόλης.¹⁵²⁷

Είναι προφανές και αναμενόμενο ότι η μεγάλη δαπάνη, η οποία ήταν αναγκαία για την εισαγωγή ενός άρματος στους αγώνες, προσδιόριζε συγχρόνως και την αντίστοιχη δαπάνη στην οποία θα υποβαλλόταν ο ιδιοκτήτης - ιπποτρόφος σε περίπτωση νίκης του για την ανίδρυση ενός αναθήματος, το οποίο βεβαίως θα πρέπει να ήταν ανάλογο και της προηγηθείσης δαπάνης για τους αγώνες και του εξ αυτής απορρέοντος αντιστοίχου κύρους, στο οποίο μόνο ένας πολύ περιορισμένος αριθμός αναθετών ήταν δυνατόν να ανταποκριθεί,¹⁵²⁸ η οποία θα ήταν δυνατόν να ανέλθει ακόμη και στο ισόποσο της δαπάνης εισαγωγής ενός άρματος στους αγώνες.¹⁵²⁹

Τα αναθήματα των νικητών των ιππικών αγώνων μας είναι γνωστά από τις πηγές και από ελάχιστα πλην όμως εντυπωσιακά ευρήματα. Από το σύνολο των 197 ανδριάντων νικητών τους οποίους αναφέρει ο Πausanias στην Άλτη, 28 ανδριάντες σχετίζονται με νίκες σε ιππικούς αγώνες, από τους οποίους μόνο εννέα (9) φαίνεται ότι αποτελούσαν μέρος μιας σύνθεσης αποτελούμενης από ένα τέθριππο άρμα και επιπλέον άγαλμα ηνιόχου και ενίοτε Νίκης,¹⁵³⁰ ενώ υπάρχουν και δύο άλλες αναθέσεις νικητών αρματοδρομίας με διαφορετικές συνθέσεις.¹⁵³¹ Αντίστοιχα στο ιερό των Δελφών οι πηγές μας πληροφορούν για την εκ μέρους του Βάττου ανάθεση ενός άρματος,¹⁵³² ενώ οι ανασκαφές έφεραν στο φώς το περίφημο χάλκινο άγαλμα του ηνιόχου, το οποίο αποτελούσε μέρος ενός τεθρίππου, το οποίο είχε ανατεθεί εκ μέρους των Δεινομενιδών, καθώς και ένα αριστερό βραχίονα παιδιού,

¹⁵²⁶ Βλ. σχετικά Smith 2007, 123.

¹⁵²⁷ Λυκούργος κατά Λεωκράτους 139 -140.

¹⁵²⁸ Ο Κορρές (2000,294) επισημαίνει ότι τα μαρτυρημένα τέθριππα από τα ιερά της Ολυμπίας και των Δελφών ήταν περισσότερα από δέκα, ενώ στην Αθηναϊκή Ακρόπολη σώζεται μεγάλο μέρος του βάθρου του αναθηματικού τεθρίππου του Προνάπιδος. Ο ίδιος μελετητής σημειώνει την πιθανότητα ύπαρξης και δύο άλλων τεθρίππων στην Αθήνα, το ένα στο δυτικό πέρας της Μέσης Στοάς και το άλλο στο Δίπυλο, με βάση κατάλοιπα βάθρων, όμως δεν είναι δυνατόν να διαγνωσθεί ο αναθηματικός ή ο τιμητικός χαρακτήρας τους.

¹⁵²⁹ Ο Hodkinson (2000, 442) αναφερόμενος στο κύριο ανάθημα της Κυνίσκας στην Ολυμπία υπολογίζει ότι το κόστος του ίσως έφθασε στα τρία τάλαντα, ενώ και ο Smith (2007, 102) υπολογίζει ότι η δαπάνη ανίδρυσης ενός χάλκινου τεθρίππου θα ανερχόταν στο ποσό των 2,3 τάλαντων τουλάχιστον και εάν συνυπολογισθεί και η δημιουργία αγαλμάτων ηνιόχου, ιδιοκτήτη και συνοδού, η δαπάνη θα αυξανόταν κατά το ποσό των 3.000 δρχ. για κάθε επιπλέον άγαλμα, οπότε και θα υπερέβαινε τα τρία τάλαντα.

¹⁵³⁰ Βλ. Πausanias VI 1.6, VI 4.10, VI 9.4, VI 10.6, VI 10, 8, VI 12, 1, VI 12, 7 και VI 18, 1.

¹⁵³¹ Στην πρώτη τούτων ο νικητής απεικονίζεται σε στάση προσευχής ενώ στην δεύτερη ο νικητής, πλαισιωμένος από τα δύο παιδιά του, φέρει ταινία στο δεξί του χέρι, το ένα δε παιδί κρατεί τροχό άρματος ενώ το άλλο παιδί ζητεί την ταινία, Βλ. Πausanias VI 1.7.

¹⁵³² Πausanias X 15.6. Βλ. Scott (2010, 325) όπου το άρμα χαρακτηρίζεται ως ανάθημα σε νίκη στα Πύθια. Έχει υποστηριχθεί (Frielinghaus 2019, 379) ότι η ανάθεση αυτή δεν αποικλείεται να συνίστατο στην αφιέρωση αυτού τούτου του άρματος, το οποίο είχε χρησιμοποιηθεί στον αγώνα, άποψη, η οποία στηρίζεται στο κείμενο του Ε' Πυθιόνικου (στ. 34-42).

το οποίο κρατούσε ηνία, ίσως ιπποκόμου, το οποίο όμως είναι πιθανό να ανήκε σε άλλη αντίστοιχη σύνθεση.¹⁵³³ Έχει υποστηριχθεί ότι το γνωστό άγαλμα νέου από την Μοτύη εικονίζει ένα ηνίοχο και μάλιστα ένα από τους αναφερόμενους στις πηγές, ή έναν από τους ελάχιστους αριστοκράτες - ιδιοκτήτες, οι οποίοι είχαν αυτοί οι ίδιοι οδηγήσει τα άρματα τους στην νίκη.¹⁵³⁴ Εν τέλει θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι νικητές - ιδιοκτήτες, οι οποίοι θα είχαν συμμετάσχει στα Παναθηναία και είχαν λάβει ως έπαθλο Παναθηναϊκούς αμφορείς, πλήρεις ελαιού, συνήθιζαν να αναθέτουν ένα αριθμό αυτών των αμφορέων σε διάφορα ιερά, τους οποίους ενίοτε και επέγραφαν με αναθηματική επιγραφή, όπως προκύπτει από σχετικά ευρήματα.¹⁵³⁵

Τα ανωτέρω αναφερθέντα αναθήματα, ανδριάντες και συντάγματα τεθρίπων, το μεν έχουν από ετών επαρκώς μελετηθεί ¹⁵³⁶ το δε εκφεύγουν του θέματος της παρούσας εργασίας. Αντίθετα υπάρχει μία κατηγορία αναθημάτων, τα οποία σχετίζονται με με ιππικούς αγώνες, όπως χάλκινα ειδώλια ιππέων, μικρά άρματα με ηνίοχους ή τμήματα αυτών, τμήματα ιπποσκιεύς, κεραμικοί πίνακες με παραστάσεις σχετιζόμενες με ιππικούς αγώνες, χάλκινοι τροχίσκοι, των οποίων όμως η ανάθεση δεν είναι συμβατή με την μεγάλη οικονομική επιφάνεια των ιδιοκτητών – ιπποτρόφων. Ούτω τίθεται το ερώτημα συνιστάμενο σε ποια ομάδα προσώπων είναι δυνατόν να πιστωθεί η ανάθεση αυτών των αντικειμένων. Μια ομάδα προσώπων προς την οποία θα ήταν δυνατόν να αρμόζει και να αποδοθεί αυτό το είδος των αναθημάτων είναι η αποτελούμενη από τα πρόσωπα, η συμμετοχή των οποίων ήταν μεν απολύτως απαραίτητη για την προετοιμασία και εισαγωγή ενός άρματος ή ίππου στον αγώνα, όπως ο ηνίοχος ή ο αναβάτης του ίππου, ο ιπποκόμος, ο εκπαιδευτής ακόμη και οι αμαξοποιοί,¹⁵³⁷ τα οποία όμως λόγω της ταπεινής κοινωνικής τους τάξης δεν ήταν ποτέ στο προσκήνιο.¹⁵³⁸ Ούτω οι κεραμικοί πίνακες, οι οποίοι έχουν βρεθεί στην Ακρόπολη

¹⁵³³ Καρούζος 2004, 136.

¹⁵³⁴ Βλ. Σταμπολίδης 2004, 34 επ., Smith 2007, 131 επ. και Clemente 2014, 435 επ. όπου και νεώτερη βιβλιογραφία. Η Παλαγγιά (2011, 283 -293) έχει θεωρήσει την μορφή ως μάντη, ο οποίος θα ίστατο πλησίον του αγάλματος ενός νικηφόρου τυράννου της Σικελίας.

¹⁵³⁵ Για τις αναθέσεις Παναθηναϊκών αμφορέων – επάθλων στα ιερά βλ. παραπάνω στο σχετικό κεφάλαιο.

¹⁵³⁶ Βλ. όλως ενδεικτικά W.W. Hyde, *Olympic Victor Monuments*, 1921, G. Lippold, *Die Griechische Plastik*, 1950, Fr. Chamoux, *L' Aurige de Delphes*, 1955, C. Picard, *Sculpture II, III, IV*, 1939-1963, G.M.A. Richter, *Sculpture and Sculptors*, 1970, H.V. Herrmann, *Die Siegerstatuen von Olympia*, 1988, C.C. Mattusch, *Classical Bronzes: The Art and Craft of Greek and Roman Statuary*, 1996, C. Rolley, *Sculpture II*, 1999.

¹⁵³⁷ Βλ. Hodkinson 2000,433.

¹⁵³⁸ Οι ηνίοχοι, οι οποίοι μας είναι άγνωστοι, αποτελούν χαρακτηριστικό παράδειγμα παρά το γεγονός ότι η συμβολή τους στην επιτυχή εξέλιξη του αγώνα ήταν καθοριστική. Τα μόνα ονόματα ηνίοχων τα οποία μας παραδίδονται, πέραν των συμμετεχόντων Αρχαίων ηγετών στα Άθλα επί Πατρόκλη, είναι αυτό του Κάρρωτου, ο οποίος ήταν και γυναικάδελφος του βασιλιά και νικητή Αρχεσίλαου της Κυρηνής, (Πίνδ. V Πυθ. στ. 26), του Φίντι, ο οποίος αναφέρεται στον VI Όλυμπιονίκο ως ηνίοχος του Αγησία, του Νικόμαχου, ο οποίος ήταν ηνίοχος των τυράνων του Ακράγαντα (Πίνδ. II Ίσθμ. στ. 23) και του Κνοπιάδα, ο οποίος συμπεριλαμβάνεται ως ηνίοχος στην επιγραφή επί του αναθήματος του Αλιμέωνος στο Πτώο, θεωρούμενου εξ αυτού ότι δεν ήταν ένας μισθωμένος ηνίοχος αλλά μέλος της τοπικής αριστοκρατίας, βλ. σχετικά Ebert 1972, 41 και Nicholson

της Αθήνας με παραστάσεις σχετικές με αρματοδρομίες και ιππικούς αγώνες, εύλογα έχουν θεωρηθεί ως αναθήματα προσώπων αυτής της ομάδος σαν ευχαριστήρια για την νίκη ή την ασφαλή διεξαγωγή του αγώνα.¹⁵³⁹

Τα πρόσωπα αυτά θα ήσαν είτε ελεύθεροι επαγγελματίες, ηνίοχοι ή αναβάτες ίππων, οι οποίοι θα προσέφεραν τις υπηρεσίες τους αντί αμοιβής είτε θα ήσαν δούλοι, οι οποίοι θα είχαν εξειδικευθεί να παρέχουν αυτές τις υπηρεσίες, μία παραδοχή, η οποία μάλλον θα ίσχυε και για τα υπόλοιπα βοηθητικά πρόσωπα. Σε οιαδήποτε των περιπτώσεων τα άτομα αυτά είχαν προφανές συμφέρον οι υπηρεσίες τους να ήσαν άρτιες αλλά και πρόσφορες για να συμβάλλουν στην επιτυχή και νικηφόρα εξέλιξη του αγώνα οπότε και θα απολάμβαναν έστω ένα ελάχιστο τμήμα από τις ευμενείς συνέπειες της νίκης, είτε υλικής φύσης είτε ευμενέστερης μελλοντικής μεταχείρισης.¹⁵⁴⁰ Με τις σκέψεις αυτές είναι εύλογο να θεωρηθεί ότι άτομα από τον κύκλο των βοηθητικών προσώπων θα επιζητούσαν την εύνοια του θείου για την επίτευξη νίκης ή να ευχαριστούσαν το θείο για την επίτευξη της.

Όμως είναι αναγκαίο να επισημανθεί ότι μεταξύ των δύο ανωτέρω αναφερθεισών ομάδων αναθημάτων, ήτοι των χάλκινων συνταγμάτων φυσικού μεγέθους και εξαιρετικά υψηλού κόστους, η ανάθεση των οποίων εύλογα αποδίδεται στους εξαιρετικά πλούσιους ιδιοκτήτες –ιπποτρόφους και των αναθημάτων μικρού κόστους, όπως τμημάτων ιπποσκευής, κεραμικών πινάκων και χάλκινων τροχίσκων, η ανάθεση των οποίων αποδίδεται στον κύκλο των βοηθητικών προσώπων, όπως περιγράφηκε ανωτέρω, εμφιλοχωρεί μία κατηγορία αναθημάτων, τα χάλκινα ειδώλια ίππων και αναβατών, το κόστος των οποίων ενώ εμφανίζεται πολύ χαμηλό και σε προφανή δυσαναλογία με τον πλούτο των ιπποτρόφων, ταυτόχρονα όμως είναι εξαιρετικά υψηλό για ένα πρόσωπο από τον κύκλο των βοηθητικών προσώπων. Ειδικότερα έχει εκτιμηθεί ότι η αξία ενός χάλκινου αγαλματιδίου κυμαινόταν μεταξύ του ποσού των 150 - 250 δραχμών, το οποίο ενώ ήταν ιδιαίτερα χαμηλό για έναν νικητή ιππικού αγωνίσματος, χωρίς μάλιστα να αναδεικνύει την σπουδαιότητα της επιτευχθείσης νίκης αλλά και το διατεθέν προς επίτευξή της ποσό, συγχρόνως ήταν πολύ υψηλό κόστους για ένα πρόσωπο από την ομάδα των βοηθητικών προσώπων. Η υπόθεση

2005,55. Στο πρόσωπο του Ηροδότου της Θήβας προς τιμήν του οποίου συνετέθη ο *I Ισθμίωνικος*, συνέπιπταν οι ιδιότητες του ιδιοκτήτη και ηνίοχου. Ο Χρόμιος, ο οποίος με βάση τον σχολιαστή του Πινδάρου ήταν ηνίοχος του Ίερωνα, ανήκε στην ανώτερη τάξη και είχε νυμφευθεί την αδελφή του Γέλωνα και αργότερα τοποθετήθηκε ως κυβερνήτης της πόλης Αίτνας, και μνημόθηκε από τον Πίνδαρο με δύο επίνικους, ήτοι τον *I και IX Νεμεόνικο*, βλ. Μαυρόπουλος 2008, 380. Σημειωτέον ότι η εκ μέρους του ιδιοκτήτη – ιπποτρόφου αυτοπρόσωπη οδήγηση του άρματος ή η ίππευση των αγωνιστικών ίππων είναι ιδιαίτερος σπάνια, όταν όμως συνέβαινε τότε επισημαίνεται στις αναθηματικές επιγραφές ως μία επαινετή επίδοση και η αναθηματική επιγραφή (*IG V 1 213*) της στήλης του Δαμόνονος μας προσφέρει αντίστοιχα παραδείγματα.

¹⁵³⁹ Βλ. Karoglou 2010, 29.

¹⁵⁴⁰ Θα ήταν πολύ ενδιαφέρουσα η διεξαγωγή έρευνας στα *corpora* των απελευθερωτικών επιγραφών προκειμένου να διαπιστωθεί εάν υπήρξε ποτέ απελευθέρωση δούλου συνεπεία ιππικής νίκης.

αυτή βασίζεται στην εκτίμηση της Thomas για την αξία ενός χάλκινου αγαλματιδίου ¹⁵⁴¹ αλλά και στο ότι το ημερομίσθιο ενός ελεύθερου τεχνίτη κατά το τέλος του 5^{ου} αιώνα π.Χ. ανερχόταν στο ποσό της μίας δραχμής, χωρίς όμως το ποσό αυτό να αποτελεί τον γενικό κανόνα ως προς το ύψος του ημερομισθίου. ¹⁵⁴² Ως εκ τούτου θεωρώ ότι είναι σκόπιμο να αναζητήσουμε για τα αναθήματα αυτά μία άλλη αιτία ανάθεσης, όπως λ.χ. ο νικητής - ιπποτρόφος ενώ έχει ήδη αναθέσει στον χώρο των αγώνων ένα ανάθημα μεγάλης κλίμακος και αξίας, συγχρόνως δεν παραλείπει να αναθέσει ένα χάλκινο αγαλμάτιο σε ένα τοπικό ιερό ή σε ένα ιερό προς το οποίο είχε προσευχηθεί για την νίκη. Ανάλογα ένας ηνίοχος εγνωσμένης αξίας, οι υπηρεσίες του οποίου θα ήσαν επαρκώς αμειβόμενες, θα είχε την δυνατότητα μετά από μία σειρά αγώνων να προβεί σε μία ανάθεση ενός χάλκινου ειδώλιου προς την θεότητα, ευχαριστώντας την όχι τόσο για τις τυχόν νίκες του όσο για την επιτυχή και ασφαλή σταδιοδρομία του. Ένα πιθανό παράδειγμα αυτού του τύπου αναθημάτων αποτελεί το χάλκινο ειδώλιο ιπέα από την Ακρόπολη της Αθήνας, το οποίο βρέθηκε στην βόρεια κλιτύ και φέρει την επιγραφή *Ηιε[ρόν]*, ¹⁵⁴³ ενώ ένα πρόσφατο εύρημα από το Καστρί Πολυνερίου Γρεβενών, ήτοι ένα ενεπίγραφο χάλκινο έλασμα, επί του οποίου αναγνωρίζονται, πλην άλλων, και οι λέξεις *ήνιοχος και άνέθε[μεν]*, δεν αποκλείεται να συνδέεται με ένα ιππικό ανάθημα, το οποίο αφιέρωσε στην θεότητα ο ηνίοχος ενός νικηφόρου άρματος. ¹⁵⁴⁴ Ως εκ τούτου τα αναθήματα αυτής της κατηγορίας δεν θα πρέπει άνευ άλλου να αποδίδονται με απολυτότητα είτε στους ιδιοκτήτες - ιπποτρόφους είτε στον κύκλο των βοηθητικών προσώπων.

Είδος αναθημάτων.

Α. Τμήματα Αρμάτων και ιπποσκυεύς : Όπως ήταν σύνηθες στην αναθηματική πρακτική, αντικείμενα τα οποία είχαν χρησιμοποιηθεί κατά τον αγώνα, για την επιτυχή έκβαση του οποίου ο αναθέτης είχε προσευχηθεί στο θείο και είχε υποσχεθεί κάποια

¹⁵⁴¹ Βλ. Thomas 1992, 35.

¹⁵⁴² Ο Loomis (1998, 257) συμπεραίνει ότι « The frequently repeated statement that the “standard wage at Athens was one drachma per day” is not supported by the evidence» και ενώ αποδέχεται ότι οι εργαζόμενοι στο Ερέχθειο αμείβονταν, ανεξαρτήτως ικανοτήτων και κοινωνικής κατάστασης με μία δραχμή ημερησίως ταυτόχρονα επισημαίνει ότι εμφανίζονταν σημαντικές διαφοροποιήσεις στις υπόλοιπες αμοιβές. Ομοίως ο Σακελλαρίου (1999, 41-42) αναφέρει ότι κατά τον 5^ο αι. π.Χ. στην Αθήνα το ημερομίσθιο ενός ανειδίκευτου εργάτη ήταν 2 οβολοί, ενώ ο κωπηλάτης σε πολεμικό πλοίο έλάμβανε 3 οβολούς. Κατά την διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου οι κωπηλάτες και οι οπλίτες αμείβονταν με μία δραχμή ημερησίως. Μία δραχμή ήταν η ημερήσια αμοιβή των ειδικευμένων τεχνιτών και αρχιτεκτόνων στο Ερέχθειο το 409/8 π.Χ. σύμφωνα με την με αριθμό *IG I³ 476* επιγραφή.

¹⁵⁴³ Για το αγαλμάτιο αυτό βλ. παραπάνω σελ. 319 και σημ. 1433 και 1434.

¹⁵⁴⁴ Για το εν λόγω χάλκινο ενεπίγραφο έλασμα βλ. κατωτέρω υπό στοιχείο δ στην ενότητα ειδώλια ιππων και αρμάτων.

προσφορά, αποτελούσαν δυνητικά ένα είδος ανάθεσης,¹⁵⁴⁵ υπάρχουν δε αρχαιολογικά ευρήματα, τα οποία επιβεβαιώνουν την ανάθεση αρμάτων ή τμημάτων αυτών και μερών ιπποσκευής, και διαθέτουμε αντίστοιχες επιγραφικές και φιλολογικές μαρτυρίες .

Ειδικότερα ο Παυσανίας αναφέρει ότι οι Κυρηναίοι είχαν αναθέσει ένα άρμα στο ιερό των Δελφών στο οποίο ηνίοχος ήταν η Κυρήνη και επί του άρματος επέβαινε ο Βάττος, ο οικιστής της Κυρήνης, τον οποίο έστεφε η Λιβύη, χωρίς όμως να διευκρινίζει εάν η ανάθεση σχετιζόταν με νίκη αρματοδρομίας ή υπονοούσε την εκ μέρους του Βάττου ίδρυση της Κυρήνης.¹⁵⁴⁶ Παρά το γεγονός ότι η διήγηση του Παυσανία σε συνδυασμό με την παρουσία των προσωποποιημένων Κυρήνης και Λιβύης, παραπέμπει μάλλον στην δεύτερη εκδοχή, στην οποία και προσχωρώ, με βάση το κείμενο του V Πυθιόνικου του Πινδάρου, έχει υποστηριχθεί το μν ότι πρόκειται περί αθλητικού αναθήματος, το δε ότι δεν αποκλείεται να είχε ανατεθεί αυτό τούτο το άρμα, το οποίο είχε χρησιμοποιηθεί στον αγώνα.¹⁵⁴⁷

Στο ιερό της Ολυμπίας σε ένα φρέαρ στο Νοτιανατολικό τμήμα του ιερού της Ολυμπίας βρέθηκε το 1980 ένας σιδερένιος τροχός άρματος, διαμέτρου 0,95 μ., ο οποίος αποτελούσε τμήμα πραγματικού άρματος, το οποίο πιθανόν θα είχε ανατεθεί στο ιερό μετά από κάποιο νικηφόρο αγώνα.¹⁵⁴⁸ Η ανακάλυψη του εν λόγω σιδερένιου τροχού στην Ολυμπία, καθώς και άλλων τμημάτων τροχών στην ίδια περιοχή, η οποία γειτνιάζε με τον ιππόδρομο, έχει ερμηνευθεί είτε ως απόρριψη αρμάτων, τα οποία είχαν υποστεί βλάβη κατά τους αγώνες είτε ως αναθήματα. Άλλωστε από το ιερό της Ολυμπίας προέρχεται μεγάλος αριθμός χάλκινων χαλινών ίππων,¹⁵⁴⁹ αλλά και ο μοναδικός χαλινός, ο οποίος φέρει αναθηματική επιγραφή. Πρόκειται για τον με αριθμό Β 5939 χαλινό, η επί του οποίου επιγραφή περιλαμβάνει το όνομα Περιανδρ και μία άλλη δυσανάγνωστη λέξη, και παρά το γεγονός ότι δεν είναι δυνατόν να διαγνωσθεί εάν το όνομα εκφέρεται σε ονομαστική ή γενική, οπότε θα ήταν ευχερές να διαγνωσθεί εάν πρόκειται για αναθηματική επιγραφή ή

¹⁵⁴⁵ Πρόκειται για την εκ μέρους του Snodgrass αποικληθείσα κατηγορία των « row » αναθημάτων, βλ. παραπάνω κεφάλαιο περί της αναθηματικής πρακτικής.

¹⁵⁴⁶ Παυσανίας Χ. 15.6. «Κυρηναίοι δὲ ἀνέθεσαν ἐν Δελφοῖς Βάττον ἐπὶ ἄρματι, ὃς ἐς Λιβύην ἤγαγε σφᾶς ναυσὶν ἐκ Θήρας. ἡνίοχος μὲν τοῦ ἄρματος ἐστὶ Κυρήνη, ἐπὶ δὲ τῷ ἄρματι Βάττος τε καὶ Λιβύη στεφανοῦσά ἐστιν αὐτόν» .

¹⁵⁴⁷ Πίνδαρος, Ε' Πυθιόνικος (στ. 39-42) «τὸ σφ' ἔχει κυπαρίσσινον / μέλαθ' ῥον ἄμφ' ἀνδριάντι σχεδόν, / Κρήτες δὲν τοξοφόροι τέγει Παρνασσίω / καθέσσαντο μόνοδ' ῥοπον φυτόν». Ο Scott (2010, 325) θεωρεί την αιτία της ανάθεσης μία αθλητική νίκη στα Πύθια ενώ οι Baitinger & Völling (2007, 158) θεωρούν πιθανή την ανάθεση του άρματος, άποψη την οποία ενστερνίζεται και η Frielinghaus (2019, 379).

¹⁵⁴⁸ Βλ. σχετικά Baitinger & Völling 2007, 171 αρ. 715. Πρόκειται για το με αριθμό Μ 2390 τροχό του Αρχαιολογικού Μουσείου Ολυμπίας.

¹⁵⁴⁹ Από την Ολυμπία προέρχονται ο με αριθμό Β 1460 χάλκινος χαλινός, μήκους 0,165 μ. για τον οποίο βλ. Αραπογιάννη (2001, 392) καθώς και οι με αριθμούς Μ 477 και Μ 478 χάλκινοι χαλινοί μήκους 0,022 μ. και 0,028 μ. αντίστοιχα.

δήλωση ιδιοκτησίας, η παρουσία και της άλλης λέξης εκτός του ονόματος οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πρόκειται περί αναθήματος, στο συμπέρασμα δε αυτό συντείνει και η καλή ποιότητα του χαλινού.¹⁵⁵⁰ Τα ανωτέρω παρέχουν αποδείξεις ή έστω σοβαρές ενδείξεις ότι σε ιερά όπου διεξάγονταν αρματοδρομίες θα ήταν δυνατή η ανάθεση του άρματος ή τμήματος αυτού, όπως έχει υποστηριχθεί για την περίπτωση του άρματος της Κυρήνης στους Δελφούς.

Στο ιερό του Ποσειδώνος στην Ισθμία έχει βρεθεί μεγάλο τμήμα καμπύλης σιδερένιας ταινίας, από την εσωτερική πλευρά της οποίας προβάλλουν οκτώ σιδερένιοι πύροι, επί των οποίων διατηρείται απανθρακωμένο ξύλο, το οποίο θα κάλυπτε το εξωτερικό τμήμα της περιφέρειας. Το εύρημα έχει ερμηνευθεί πειστικά ως τμήμα σιδερένιου τροχού άρματος, και έχει μήκος περιμέτρου 60 εκ., το οποίο είναι δυνατόν να οδηγήσει σε ένα τροχό με διάμετρο περίπου 1,20 - 1,30 μέτρου. Το τμήμα αυτό αποτελείται από δύο επιμέρους τεμάχια συνδεδεμένα μεταξύ τους και βρέθηκε στα ερείπια του αρχαϊκού ναού μαζί με πληθώρα σιδερένιων συνδέσμων και σφιγκτήρων για τον άξονα και τους τροχούς και εύλογα έχει θεωρηθεί ως ανάθημα στο ιερό, χρονολογούμενο στην αρχαϊκή εποχή.¹⁵⁵¹

Στο ανασκαπτόμενο ιερό και μαντείο του Απόλλωνος στις Άβες της Φθιώτιδος στο στρώμα καταστροφής του αρχαϊκού ναού βρέθηκαν υπολείμματα από σιδερένιο σκελετό τροχών αμαξών, τα οποία όπως έχει παρατηρηθεί ήσαν κρεμασμένα μαζί με κράνη στην οροφή του ναού ως αναθήματα.¹⁵⁵²

Η Παλατινή Ανθολογία μας παραδίδει δύο αναθηματικά επιγράμματα από το περιεχόμενο των οποίων προκύπτει ότι στην Ισθμία είχαν ανατεθεί από κατονομαζόμενα πρόσωπα, προφανώς ιππείς, τμήματα ιπποσκευής καθώς και όργανα καθοδήγησης των ίππων.¹⁵⁵³ Η ανάθεση στο ιερό του Ποσειδώνος στην Ισθμία αντικειμένων αυτού του είδους ήταν αναμενόμενη δεδομένης και της σχέσεως του θεού με τους ίππους,¹⁵⁵⁴ αλλά και της εκεί

¹⁵⁵⁰ Donder 1980, 63, αρ. 109, πιν. 12, Baitinger & Völling 2007, 158, Siewert & Taeuber 2013 αρ. 221 Α.

¹⁵⁵¹ Πρόκειται για το με αρ. IM 776 εύρημα του Μουσείου Ισθμίας. Βλ. Raubitschek 1998, 105, με αριθμό 336. Η Raubitschek δεν αποκλείει την πιθανότητα και δύο άλλα σιδερένια τμήματα περιφέρειας κύκλου να αποτελούσαν επίσης τμήματα τροχών άρματος όπως το IM 1077 και το με αρ. 325.

¹⁵⁵² Βλ. Niemeier 2008, 305 και ο ίδιος 2019, 227.

¹⁵⁵³ Πρόκειται για τα με αριθμούς 233 και 246 επιγράμματα του VI βιβλίου της Παλατινής Ανθολογίας, στο πρώτο τούτων ο Στράτις αναθέτει στον θεό, τα χαλινά, τον κημόν, την μάστιγα, τα κέντρα και την ψήκτρα του ίππου του με την επίκληση «Ίσθμιε, τερφθείς, δῶρα, Πόσειδον, ἔχεις ταῦτα παρὰ Στρατίου», ενώ και στο δεύτερο επίγραμμα ο Χάρμος αναθέτει τα κέντρα, τον κημόν, την ψήκτρα και την μάστιγα των ίππων του με την αναφορά «Πόσειδον, ἀνθετό σοι νίκης Χάρμος ἀπ' Ἰσθμιάδος». Βλ. Λαζανάς 1990, 95-96.

¹⁵⁵⁴ Σύμφωνα με τον Κακριδή (1986, Τομ. Β' 116) ο Ποσειδών λατρευόταν ως ίππος και για τον λόγο αυτό διατήρησε στις μετέπειτα εποχές το προσωνύμιο *Ίππος*, ενώ στην Θεσσαλία, κατ' εξοχήν περιοχή ιπποτροφίας, θεωρείτο ότι ο Ποσειδών είχε προσφέρει το πρώτο άλογο στον κόσμο, κτυπώντας με την τριαινά του τον βράχο και για τον λόγο αυτό τον προσονόμαζαν ως *Πετραῖα*, ενώ και σε μία παραλλαγή του μύθου της διαμάχης Αθηνάς και Ποσειδώνος, το εκ μέρους του θεού προσφερθέν δώρο ήταν ένας ίππος, παραλλαγή, η

διεξαγωγής αρματοδρομιών, όπως δε απεδείχθη από τα ανασκαφικά ευρήματα στο ιερό της Ισθμίας, η αναφερομένη στα αναθηματικά επιγράμματα πρακτική, εύρισκε αντιστοιχία και στην καθημερινότητα καθόσον βρέθηκαν στον χώρο του αρχαϊκού ναού αρκετά τμήματα ιπποσκευής και χαλινοί ίππων, τα οποία εύλογα έχουν θεωρηθεί ως υπολείμματα αναθημάτων.¹⁵⁵⁵ Αντίστοιχα τμήματα ιπποσκευής έχουν βρεθεί, πέραν της Ολυμπίας και της Ισθμίας, και σε άλλα ιερά όπως την Νεμέα, την Δωδώνη, την Αθήνα αλλά και το ιερό της Vigna Nuova της περιοχής του Κρότωνα,¹⁵⁵⁶ τα οποία έχουν θεωρηθεί ως αναθήματα κυρίως λόγω του χώρου εύρεσής τους.¹⁵⁵⁷ Η υπόθεση αυτή εμφανίζεται ως πιθανή τουλάχιστον για τα ευρήματα, τα οποία προέρχονται από ιερά, όπου διεξάγονταν ιππικοί αγώνες, χωρίς όμως αυτό να αποκλείει την εις μέρους του αναβάτη - αναθέτη αφιέρωση τμημάτων ιπποσκευής σε ιερό του τόπου καταγωγής του, όπου δεν διεξάγονταν ιππικοί αγώνες. Άλλωστε πέραν του Ποσειδώνος και η Αθηνά, λατρευόταν ως Χαλινίτις και διέθετε σχετικό ιερό στην Κόρινθο, δοθέντος ότι σύμφωνα με την παράδοση είχε δαμάσει και είχε περάσει χαλινάρι στον Πήγασο, πριν τον παραδώσει στον Βελλεροφόντη,¹⁵⁵⁸ ενώ στον αττικό δήμο των Αχαρνών ο Πausανίας αναφέρει ότι λατρευόταν ως Υγεία, την οποία όμως προσονόμαζαν και Ιππία.¹⁵⁵⁹

Οι απογραφές των ιερών περιέχουν αρκετές αναφορές για αναθέσεις τμημάτων ιπποσκευής, όμως η αιτία της ανάθεσης παραμένει αδιάγνωστη, και δεν είναι ασφαλές να συνδεθεί με πολεμική δραστηριότητα ή αθλητική νίκη.¹⁵⁶⁰ Είναι προφανές ότι μόνο υποθέσεις είναι δυνατόν να γίνουν για την αιτία αυτών των αναθέσεων και μόνο η

οποία απεικονίζεται στην με αριθμό 80.154 υδρία του Μουσείου Πέλλας και την με αριθμό ΚΑΒ 6 α υδρία του Μουσείου Ερμιτάζ.

¹⁵⁵⁵ Τμήματα ιπποσκευής και χαλινών αποτελούν τα με αριθμούς IM 1109, IM 2003, IM 4046 A, IM 1094, IM 1978 ευρήματα του Μουσείου Ισθμίας, βλ. σχετικά Raubitschek 1998, 102 –103.

¹⁵⁵⁶ Για το με αριθμό Π. 386 σιδερένιο στομίδιο ίππου του Αρχαιολογικού Μουσείου Νεμέας βλ. Miller (1981, 64), για τα με αριθμούς 200, 352, 202, 208 και 281 αντίστοιχα χάλκινα στελέχη χαλινών, φάλια και φάλαρο της Συλλογής Καραπάνου στο ΕΑΜ βλ. Μπαϊράμη (2016, 124 -124), για τον εχίνο από την Ακρόπολη της Αθήνας βλ. Lechat (1890, 385 -388) και για τον κημό από τον Κρότωνα, ο οποίος μάλιστα έφερε ανάγλυφη διακόσμηση με τον μικρό Ηρακλή να πνίγει τα δύο φίδια και μονομαχία οπλιτών βλ. Φάκλαρη (2010, 211).

¹⁵⁵⁷ Βλ. Anderson 1961, 53, ομοίως Φάκλαρης 1986, 27.

¹⁵⁵⁸ Πausανίας Π.4.Ι. «έστιν οὐ πόρρω Χαλινίτιδος Ἀθηνᾶς ἱερὸν Ἀθηνᾶ γὰρ θεῶν μάλιστα συγκατεργάσασθαι τὰ τε ἄλλα Βελλεροφόντη φασι καὶ ὡς τὸν Πήγασόν οἱ παραδοίη χειρωσαμένη τε καὶ ἐνθεῖσα αὐτῇ τῷ ἵππῳ χαλινόν.»

¹⁵⁵⁹ Πausανίας Ι. 31. 6 «..καὶ Ἀθηνᾶς βωμός ἐστιν Υγείας· τὴν δ' Ἰππίαν Ἀθηνᾶν ὀνομάζουσι...» Η Πλάτωνος (2013, 147) τοποθετεί το ιερό της Αθηνάς Ιππίας κάτω από την νεότερη εκκλησία της Θεοτόκου, από όπου προέρχονται μεγάλοι σπόνδυλοι κίωνων και πλησίον του ανασκαφέντος Αρχαίου Θεάτρου του Δήμου Αχαρνών, όπου και βρέθηκε, σε δεύτερη χρήση, μία επιγραφή αναφερόμενη στο ιερό της Αθηνάς και το Θέατρο.

¹⁵⁶⁰ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η αναφορά της επιγραφής IG Π² 1388 στ. 74, η οποία χρονολογείται το 398/7 π.Χ. σύμφωνα με την οποία είχαν ανατεθεί εις μέρους του Ξενοτίμου, γιού του Καρκίνου « ἵππιδος κεκρόφαλος, ἐχθίνα.» Βλ. Harris (1995, 50), ενώ η Keesling (1995,335) εύλογα διερωτάται μήπως η συγκεκριμένη ανάθεση του Ξενοτίμου έχει ως αιτία την υπηρεσία του στο Αθηναϊκό ιππικό, δεδομένου ότι ο πατέρας του είχε υπάρξει τριήραρχος και νικητής σε χορηγικό αγώνα.

ύπαρξη επιγραφής είναι δυνατόν να προσδιορίσει την αιτία ανάθεσης πλην όμως τα συγκεκριμένα αναθήματα δεν προσφέρονται από την φύση τους προς επιγραφή. Είναι γνωστή η διήγηση του Πλουτάρχου στο βίο του Κίμωνα (5. 2-3), η οποία υποδεικνύει τον συμβολικό χαρακτήρα της εκ μέρους του ανάθεσης του χαλινού του ίππου του στην Ακρόπολη, υπονοώντας ότι πλέον θα έπρεπε οι Αθηναίοι να αγωνισθούν στην θάλασσα και είναι προφανές ότι χωρίς την διήγηση του Πλουτάρχου δεν θα ήταν δυνατόν να διαγνωσθεί η σκοπιμότητα της ανάθεσης.

Β. Ειδώλια ίππων και αρμάτων : Πέραν των ανωτέρω οι ανασκαφές στην Ολυμπία έχουν φέρει στο φως μεγάλο αριθμό χάλκινων ειδωλίων ίππων, αρμάτων με ηνιόχους, τα οποία έχουν χρονολογηθεί με βάση την τυπολογία τους και την τεχνοτροπία τους σε πρώιμες φάσεις λειτουργίας του ιερού. Και ενώ είναι προφανές ότι πρόκειται περί αναθημάτων παρά ταύτα δεν είναι δυνατόν να διαγνωσθεί ο χαρακτήρας των αναθέσεων έχει δε υποστηριχθεί ότι είναι δυνατόν είτε να έχουν πολεμικό χαρακτήρα, δοθέντος μάλιστα ότι μερικοί ηνιόχοι φέρουν κράνος,¹⁵⁶¹ είτε να έχουν ανατεθεί και να παριστάνουν τους πλούσιους αγροτοκτηνοτρόφους της περιοχής, οι οποίοι θα προσέρχονταν εποχούμενοι στον χώρο του ιερού.¹⁵⁶² Στο ερώτημα εάν αυτά τα αναθήματα είναι δυνατόν να συσχετισθούν με αθλητικά δρώμενα είναι πολύ δύσκολο να δοθεί θετική απάντηση δοθέντος ότι και με βάση τις πηγές τα ιππικά αγωνίσματα εισήχθησαν στο πρώτο τέταρτο του 7^{ου} αιώνα π.Χ. και συγκεκριμένα το αγώνισμα του τεθρίππου εντάχθηκε στο πρόγραμμα των αγώνων κατά την 25^η Ολυμπιάδα, ήτοι το 680 π.Χ.¹⁵⁶³ Όμως και δοθέντος ότι ήδη σημαντικός αριθμός μελετητών συγκλίνει προς την άποψη ότι στην περιοχή της Ολυμπίας και πριν το 776 π.Χ. διεξάγονταν αγώνες μικρής εμβέλειας και τοπικού χαρακτήρα, οι οποίοι εν συνεχεία αναπτύχθηκαν σταδιακά από πλευράς κύρους και χωριτής επέκτασης,¹⁵⁶⁴ μία άποψη η οποία μάλιστα είναι δυνατόν να συνδεθεί με την εκ μέρους του Πausanias αναφερόμενη επανίδρυση των αγώνων από τον Ίφιτο,¹⁵⁶⁵ μας επιβάλλει να μην απορρίψουμε a priori την σχέση των αναθημάτων αυτών με ιππικούς αγώνες, διεξαγόμενους κατά περίπτωση και τοπικού χαρακτήρα, και η πιθανή σχέση μέρους των αναθημάτων αυτών με αγωνιστικές δραστηριότητες να παραμείνει ως μία υποθετική εκδοχή.

¹⁵⁶¹ Βλ. το με αριθμ. Β 1670 ειδώλιο άρματος με ηνιόχο καθώς και το με αριθμ. 6112 παρόμοιο από την Ολυμπία, τώρα στο ΕΑΜ.

¹⁵⁶² Βαλαβάνης 2004, 36.

¹⁵⁶³ Πausanias V. 8. 7., βλ. επίσης Decker 2004, 164.

¹⁵⁶⁴ Βλ. σχετικά Lee 1988, 112-114, Morgan 1990, 47-8, Scalon 2002, 33-4, Valavanis 2006, 144-8, Christensen 2007, 21, Βαλαβάνης 2013, 27.

¹⁵⁶⁵ Πausanias V.8.1-5. Η Morgan (1990,48) παρατηρεί σχετικά με τα εκ μέρους του Πausanias παραδιδόμενα για την επανίδρυση των αγώνων ότι παρά το γεγονός ότι η αναφορά του είναι τυλιγμένη στον μύθο και η ιδέα της επανίδρυσης δεν είναι ασυνήθιστη στην ελληνική μυθολογία « Yet his version may have a kernel of truth».

Ο Παυσανίας μας παρέχει τρεις αναφορές από το περιεχόμενο των οποίων είναι δυνατόν να συναχθεί το συμπέρασμα ότι στο ιερό του Διός είχαν ανατεθεί άρματα και ίπποι μικρότερου μεγέθους του φυσικού χωρίς όμως οι αναφορές αυτές να παρέχουν ενδείξεις για τον προσδιορισμό του μεγέθους τους, διότι οι όροι τους οποίους χρησιμοποιεί είναι γενικοί. Ειδικότερα ο περιηγητής (V.12.5) περιγράφοντας τα εντός του ναού του Διός υπάρχοντα αναθήματα, αναφέρει πλην άλλων, ότι η Κυνίσκα είχε αναθέσει στον πρόναο χάλκινους ίππους για να δηλώσει την ολυμπιακή της νίκη, το μέγεθος των οποίων προσδιορίζει «οὔτοι μέγεθος μὲν ἀποδέουσιν ἵππων», ανάθεση, η οποία ήταν πέραν της ανιδρυμένης στην Άλτη τοιαύτης, αποτελούμενης από το τέθριππο, τον ηνίοχο και άγαλμα της ίδιας της Κυνίσκας (VI.1.6). Τμήμα της βάσης του αναθήματος αυτού έχει βρεθεί στην Ολυμπία.¹⁵⁶⁶ Εύλογο είναι να υποθέσουμε ότι η ανίδρυση του συντάγματος στον χώρο της Άλτεως, έγινε προκειμένου να τιμηθεί η πρώτη νίκη, η οποία άλλωστε και με βάση το επίγραμμα ήταν η πρώτη νίκη γυναικός στην Ολυμπία. Επίσης ο περιηγητής στο (VI. 14. 4) αναφερόμενος στην εκ μέρους του Κρόκωνος ανάθεση ενός χάλκινου ίππου για την νίκη του σε αγώνα κέλητος προσδιορίζει το μέγεθος του ίππου με την φράση «ἵππος τε οὐ μέγας», εν τέλει δε στο (VI. 16. 6) περιγράφοντας το ανάθημα του Λακεδαιμόνιου Πολυπείθου, αναφέρει «ἐνταῦθα καὶ ἄρμα οὐ μέγα ἀνάκειται Πολυπείθους Λάκωνος».

Τα κατωτέρω περιγραφόμενα αναθήματα, τα οποία προέρχονται από ιερά, φαίνεται ότι συνδέονται ισχυρά με τους ιππικούς αγώνες και δη :

α) Στο ιερό του Θέρμου κάτω από τον ναό του Απόλλωνος μέσα στο στρώμα των φερτών υλικών μετά την καταστροφή του Μεγάρου Β, βρέθηκε καταχωσμένο ένα ειδώλιο ίππου με αναβάτη, το οποίο σώζεται αλώβητο και ακέραιο έχει δε χρονολογηθεί στο τέλος 8^{ου} - αρχή 7^{ου} αιώνα π.Χ.**(αρ. κατ. ΧΑ 13)**.¹⁵⁶⁷ Το εξαιρετικά ενδιαφέρον στοιχείο αυτού του ειδωλίου, το οποίο συνδέει ευθέως το ειδώλιο με αγωνιστική δραστηριότητα συνίσταται στο ότι ο ίππος από την δεξιά πλευρά του,¹⁵⁶⁸ φέρει ταινία, η οποία αρχίζει από την χαίτη και φθάνει έως το κάτω τμήμα του στέρνου και την αρχή του σκέλους του ίππου, η οποία χαρακτηρίζει τον ίππο ως αθλοφόρο και «περιαγερόμενο».¹⁵⁶⁹ Ο ιπέας, ο οποίος

¹⁵⁶⁶ Βλ. Palagia (2009, 36), η οποία μάλιστα αναφέρει ότι η βάση θεωρείται ότι έφερε «dedication of miniature horses». Σημειωτέον ότι η έρευνα δέχεται ότι η Κυνίσκα επέτυχε δύο ολυμπιακές νίκες, την πρώτη το 396 π.Χ. και την δεύτερη το 392 π.Χ. (βλ. Moretti 1953, αρ. 17) όμως δεν έχει γίνει αντιστοίχιση των δύο αναθημάτων προς τις δύο νίκες.

¹⁵⁶⁷ Παπαποστόλου 2001, 1 και 17, ο ίδιος 2008, 146.

¹⁵⁶⁸ Η δεξιά πλευρά ήταν η κύρια όψη του ειδωλίου, όπως αποδεικνύεται και από το ότι η διακόσμηση της βάσης με πλάγιες αντιθετικές χαραξίσεις, περιορίζεται στην δεξιά όψη, βλ. Παπαποστόλου 2001, 5.

¹⁵⁶⁹ Για την ανάδηση της ταινίας και την σημασία της βλ. Κεφαλίδου 1996, 62 επ. Η περιέδση με ταινία αποτελεί χαρακτηριστικό στοιχείο της επιτευχθείσης νίκης και η αγγειογραφία προσφέρει πολλά σχετικά παραδείγματα ἵππων, τα οποία μετά τον νικητήριο αγώνα περιδέονται με ταινίες και ὄλως ενδεικτικῶς

διαθέτει πολύ ισχνή σωματοδομή, ίσως με πρόθεση να υποδηλωθεί η μικρή ηλικία του, κλίνει το σώμα του προς τα εμπρός ώστε το αριστερό του χέρι να εγγίζει τον αυχένα του ζώου, μία κίνηση η οποία υποδηλώνει ότι κρατεί ηνίο ενώ το δεξί του χέρι φέρεται προς τα κάτω και λίγο στραμμένο προς τα πίσω, κρατεί δε κέντρο. Στην συγκεκριμένη περίπτωση ενώ η μορφή του ιππέα εμφανίζει έντονα στοιχεία κίνησης προς τα εμπρός σηματοδοτώντας την ορμητική κίνηση αντίθετα ο ίππος είναι απολύτως στατικός.¹⁵⁷⁰ Το αγώνισμα του κέλητος ίππου, εισήχθη στο πρόγραμμα των αγώνων της Ολυμπίας σύμφωνα με τις πηγές την 33^η Ολυμπιάδα, ήτοι το 648 π.Χ.,¹⁵⁷¹ και ο τύπος του αναθήματος αυτού, ήτοι του κελητίζοντος ιππέα εμφανίζεται ή τουλάχιστον ανευρίσκεται για πρώτη φορά σε ιερό γεωμετρικής εποχής,¹⁵⁷² πρωϊμότερα από την εισαγωγή του αγωνίσματος στην Ολυμπία. Ο Παπαποστόλου, ο οποίος δημοσίευσε το εύρημα αυτό θεωρεί ότι «θα πρέπει να προσγραφεί σε «βορειοδυτικό» ελληνικό εργαστήριο χαλκοπλαστικής με αργειακή επίδραση» και υποθέτει ότι πρόκειται για ένα ανάθημα ενός εξέχοντος μέλους της τοπικής κοινότητας, δοθέντος δε ότι το ειδώλιο έχει χρονολογηθεί στην Υστερογεωμετρική περίοδο θεωρεί ως πιθανή την διεξαγωγή ιππικών αγώνων στο Θέρμο ακόμη και πριν από το 648 π.Χ.¹⁵⁷³ Ο ανασκαφέας τονίζει μεν την συμμετοχή Αιτωλών σε μυθικούς ιππικούς αγώνες, όπως του Τυδέα αλλά και του Αιτωλού στους επιτάφιους αγώνες του Αμαρυγκέα,¹⁵⁷⁴ και δεν αποκλείει ότι, ακόμη και εάν δεν υπήρχε στην Αιτωλία κατά τον 8^ο αιώνα π.Χ. οργάνωση πόλεων, εντός των πλαισίων του έθνους και της κοινής λατρείας και πιθανώς ενός « περιστασιακού Κοινού » υπήρχε ενασχόληση των αριστοκρατών με παιδιές και αθλητικούς ανταγωνισμούς, στα πλαίσια των οποίων να είχε ανατεθεί το συγκεκριμένο ειδώλιο.¹⁵⁷⁵ Το γεγονός ότι το ειδώλιο αυτό είχε αναθηματική λειτουργία είναι βέβαιο και δεν αμφισβητείται δεδομένου και του χώρου εύρεσής του, όμως η υπόθεση ότι το ειδώλιο αυτό είναι δυνατόν να αποτελέσει απόδειξη ή έστω ένδειξη για τέλεση ιππικών αγώνων στην περιοχή του Θέρμου κατά το πρώτο ήμισυ του 7^{ου} αιώνα π.Χ. λόγω και της γνωστής καθυστερημένης εισόδου της Αιτωλίας στο ιστορικό προσκήνιο¹⁵⁷⁶ είναι δύσκολο να υποστηριχθεί. Με δεδομένο ότι η

αναφέρεται ο Παναθηναϊκός αμφορέας του ζ.του Μαστού, χρονολογούμενος περί το 530 -520 π.Χ., (Αρχαιολ. Μουσείο Ναυπλίου αρ. 1) και ένας ελικωτός κρατήρας στο Μόναχο, Antikensammlungen 1740.

¹⁵⁷⁰ Παπαποστόλου 2001, 10 και 18.

¹⁵⁷¹ Πασσανίας V. 8. 8.

¹⁵⁷² Παπαποστόλου 2001, 29.

¹⁵⁷³ Παπαποστόλου 2014, 123.

¹⁵⁷⁴ Ο Όμηρος στην Ιλιάδα (Δ. 385) χαρακτηρίζει τον Τυδέα ως ίππηλάτα, ενώ στην διήγηση του Νέστωρος στο Ψ της Ιλιάδος στ. 629 – 632, ο Νέστωρ συγκρίνεται με τον Αιτωλό.

¹⁵⁷⁵ Παπαποστόλου 2001, 39.

¹⁵⁷⁶ Ο Θουκυδίδης (III 94.4) αναφερόμενος στους Αιτωλούς της εποχής του επισημαίνει ότι « τὸ γὰρ ἔθνος μέγα μὲν εἶναι τὸ τῶν Αἰτωλῶν καὶ μάχιμον, οἰκοῦν δὲ κατὰ κώμας ἀτειχίστους».

ταινία στον αυχένα του ίππου είχε χυτευθεί εξ αρχής,¹⁵⁷⁷ άρα ο αναθέτης είχε ήδη ανακηρυχθεί νικητής θα ήταν ίσως εύλογο να θεωρήσουμε το ειδώλιο - ανάθημα ως προσφορά ενός νικητή στο τοπικό ιερό της πατρίδας του μετά μία νίκη, η οποία επετεύχθη σε μία άλλη περιοχή, μία πρακτική η οποία δεν ήταν ασυνήθιστη.¹⁵⁷⁸ Δεν θα πρέπει όμως να αποκλεισθεί η πιθανότητα να πρόκειται περί προσφοράς – προσευχής ενός ιπέα στο τοπικό ιερό ενόψει ενός μελλοντικού αγώνα, η δε παρουσία της ταινίας να ερμηνευθεί και να υποδηλώνει την έντονη επιθυμία του αναθέτη για την νίκη αλλά ταυτόχρονα και το αίτημά του προς στην θεότητα.¹⁵⁷⁹

β) Από το ιερό του Νεμείου Διός προέρχεται μία αποσπασματικά σωζόμενη ενεπίγραφη χάλκινη πλάκα, μήκους 6,5 εκ. και ύψους 4,4 εκ., (**αφ. κατ. Ιπ. 1**) η οποία φέρει στο μέσον της δύο οπές προσήλωσης, προσδιόριζε δε μία ανάθεση ενός κέλητος ίππου στον Δία, δεδομένου δε του χώρου ανάθεσης, είναι βάσιμο να υποτεθεί ότι η ανάθεση σχετιζόταν με ιππικούς αγώνες. Η επιγραφή SEG 24 : 286 αναφέρει ότι : [ἀνέθε]μαν και τον κέλετα τῷ Δί το ... Η επιγραφή με βάση την μορφή των γραμμάτων χρονολογείται περί το 500 π.Χ., το δε αλφάβητο αναγνωρίζεται με βεβαιότητα ως Σικυώνιο, παραδοχή η οποία προσδιορίζει και την πόλη καταγωγής του αναθέτη. Ειδικότερα το έψιλον, το οποίο έχει μια ιδιότυπη μορφή σαν X με δύο επιπλέον οριζόντιες κεραιές, μία επάνω και μία κάτω, αποτελεί μία χαρακτηριστική ιδιαιτερότητα του Σικυώνιου αλφάβητου και μάλιστα χρησιμοποιείται για το έψιλον αλλά και το ήτα.¹⁵⁸⁰ Το συνολικό μήκος της χάλκινης πλάκας υπολογίζεται κατά προσέγγιση περί τα 11-12 εκ.,¹⁵⁸¹ ενώ το ύψος της είναι δεδομένο 4,4 εκ., και είναι αναμενόμενο ότι οι διαστάσεις της χάλκινης πλάκας, προσδιορίζουν έστω και εμμέσως, και το μέγεθος του αναθήματος, το οποίο δεν θα ήταν δυνατόν, κυρίως για λόγους αναλογίας, να είχε ύψος μεγαλύτερο των 25 - 30 εκ.¹⁵⁸² Το είδος του αναθήματος είναι προφανές από την λέξη κέλετα ότι σχετιζόταν με μία νίκη στον αγώνα αυτόν και είναι δυνατόν να υποτεθεί ότι θα ήταν ένα χάλκινο ειδώλιο ίππου, με ή χωρίς αναβάτη, το οποίο

¹⁵⁷⁷ Παπαποστόλου 2001, 38.

¹⁵⁷⁸ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η ανάθεση ενός Παναθηναϊκού αμφορέα από ένα κορίνθιο νικητή – αθλητή, σε ιερό της πατρίδας του, ήτοι του Ποσειδώνος στην Ισθμία, ο οποίος είχε νικήσει στα Παναθηναία της Αθήνας. Η καταγωγή του αναθέτη προκύπτει από την αναθηματική επιγραφή, βλ. **αφ. κατ. ΠΑ 1**

¹⁵⁷⁹ Για την πρακτική αυτή βλ. Sinn 1989, 65-70.

¹⁵⁸⁰ Βλ. Jeffery 1990, 138 και Guarducci 2008, 106.

¹⁵⁸¹ Η επιγραφή σώζεται πλήρως κατά το δεξιό της τμήμα οπότε συνάγεται με βεβαιότητα ότι το δεξιό πέρας της πλάκας σώζεται πλήρως καθώς και οι δύο οπές προσήλωσης, οι οποίες θα είχαν τοποθετηθεί περίπου στο μέσον της πλάκας, είναι δυνατόν να υπολογισθεί ότι το συνολικό μήκος της πλάκας και κατά προσέγγιση ότι θα έφθανε περίπου 11 -12 εκ.

¹⁵⁸² Ο Simon (1986, 300) αναφερόμενος στο ανάθημα το οποίο θα προσδιόριζε το χάλκινο πλακίδιο προτείνει ότι «This may be a tag for a real horse or, alternatively, a support for a bronze statuette of a horse» όπως όμως επισημαίνεται ανωτέρω η χάλκινη πλάκα είναι μικρή για να προσδιορίσει ένα ανάθημα ίππου φυσικού μεγέθους.

ίσως εδραζόταν σε μία στήλη επί της οποίας θα είχε προσηλωθεί και η χάλκινη πλάκα. Δεν θα πρέπει να παραβλέψουμε το γεγονός ότι η κατάληξη του ρήματος εκφέρεται στο τρίτο πληθυντικό πρόσωπο, ήτοι [ἀνέθε]καν, το οποίο σημαίνει ότι οι αναθέτες ήσαν τουλάχιστον δύο. Οι πιθανές εκδοχές είναι είτε ότι έχουμε μία ανάθεση από δύο πρόσωπα, τα οποία θα ήσαν συνιδιοκτήτες του ίππου¹⁵⁸³ είτε ότι έχουμε μία ανάθεση εκ μέρους της πόλης των Σικυωνίων, μία πρακτική, η οποία τουλάχιστον στους αγώνες της αρματοδρομίας δεν είναι άγνωστη.¹⁵⁸⁴ Όμως η εκδοχή του δημοσίου αναθήματος είναι ισχυρή διότι είναι δύσκολο να υποθέσουμε ότι το ανάθημα μιας πόλης θα ήταν τόσο μικρό.¹⁵⁸⁵ Το ανάθημα θα πρέπει να νοηθεί ως ένα ειδώλιο ίππου, πιθανώς συνοδευόμενο από τον αναβάτη και τον ή τους κυριούς του ίππου οπότε θα είχαμε μία μικρή σύνθεση. Η υπόθεση αυτή ενισχύεται από το κείμενο της επιγραφής όπου πριν από την λέξη κέλετα υπάρχει και ο σύνδεσμος και, ο οποίος στην συγκεκριμένη περίπτωση δεν φαίνεται ότι είχε συμπλεκτική λειτουργία αλλά είχε μάλλον επιδοτική - προσθετική τιοαύτη, οπότε φαίνεται ότι εκτός του ίππου είχε ανατεθεί και μία επιπλέον τουλάχιστον εικόνα.

γ) Από την Ολυμπία προέρχεται ένα χάλκινο ειδώλιο ίππου, το οποίο ομόφωνα έχει θεωρηθεί ότι ανήκε σε ένα τέθριππο άρμα, το οποίο είχε ανατεθεί στο ιερό του Διός εκ μέρους ενός νικητή σε αγώνα αρματοδρομίας ή ως ευχή εν όψει του επικείμενου αγώνα (**αρ. κατ. Ιπ. 2**). Το εν λόγω χάλκινο αγαλμάτιο ίππου, είναι σχεδόν ακέραιο, ελλείπουν μόνο οι οπίσθιες οπλές και η ουρά του ζώου, χρονολογείται περί το 470 π.Χ., προσγράφεται δε σε εργαστήριο του Άργους. Το ειδώλιο αποδίδει με εξαιρετική επιτυχία τις ανατομικές λεπτομέρειες του ίππου, η χαιτή σχεδιάζεται με λεπτές, πυκνές, εγχάρακτες γραμμές ενώ ένα τμήμα της φέρεται στο ανώτερο τμήμα του μετώπου του ζώου. Πλατιά ταινία διέρχεται από το στήθος του ζώου, το μέσο της οποίας είναι διακοσμημένο με ρόδακα. Η ταινία του στήθους ενώνεται με μία άλλη ταινία, η οποία περιτρέχει την κοιλιά του ζώου, και συνδέεται με αυτή στην ράχη του ίππου. Πλησίον της σύνδεσης αυτής και

¹⁵⁸³ Μία αντίστοιχη περίπτωση μας παραδίδεται από τον Πausanias (VI. 13.10) σύμφωνα με την διήγηση του οποίου, ο ίππος των γιών του Φειδώλα, ονομαζόμενος Λύκος, είχε νικήσει στο αγώνισμα του κέλητος μία φορά στα Ίσθμια και δύο στην Ολυμπία, οπότε η νίκη ανήκε και στους δύο, όπως άλλωστε αποτυπώνεται και στο επινίκιο επίγραμμα. Για το επίγραμμα βλ. Ebert 1972 αρ.7. Στον πάπυρο της Οξυρύνχου 222 περιλαμβάνεται η αναφορά ότι οι Θηβαίοι Δαϊτών και Αρσίλοχος νίκησαν στην 75^η Ολυμπιάδα, ήτοι το 480 π.Χ. σε αγώνα τεθρίππου, όντες συνιδιοκτήτες του άρματος, βλ. Moretti 1957 αρ. 206, Decker 2004, 168.

¹⁵⁸⁴ Ο Moretti (1957 αρ. 39) αναφέρει ότι η πρώτη συλλογική νίκη επετεύχθη κατά την 27^η Ολυμπιάδα, ήτοι το 627 π.Χ. από τους Ηλείους του Δυσπόντιου σε αγώνα τεθρίππου, ενώ αργότερα οι Αργείοι πέτυχαν δύο συλλογικές νίκες στο ίδιο αγώνισμα το 480 π.Χ. και το 472 π.Χ. με άρμα δημόσιον βλ. Moretti 1957 αρ. 207 και 233. Ο Θουκυδίδης (V. 50. 3) αναφερόμενος στο επεισόδιο του Λίχα, αναφέρει ότι λόγω του αποκλεισμού των Λακεδαιμονίων των αγώνων, το άρμα του είχε καταχωρισθεί ως «Βοιωτών δημοσίου».

¹⁵⁸⁵ Βλ. όμως και το ανάθημα του Ολυμπιονίκη Παντάρη από την Γέλα, το οποίο με βάση τις διαστάσεις της σωζόμενης χάλκινης πινακίδας (μήκος 0,088 μ. και ύψος 0,036 μ.) εκτιμάται ότι ήταν ένα μικρό αγαλμάτιο, βλ. σχετικά Πέππα – Δελμούζου 1989, αρ. 111, Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας 521.

στην ράχη του ζώου υπάρχει ένας δακτύλιος δια του οποίου θα διέρχονταν οι ιμάντες των ινών. Ο Kunze με βάση ότι υπάρχει κλίση της κεφαλής του ίππου, ότι τα ηνία είναι υπό γωνία και το ότι η ταινία της μέσης έχει δεθεί στην αριστερή πλευρά, συμπεραίνει ότι πρόκειται για τον αριστερό εξωτερικό ίππο ενός τεθρίππου άρματος, ερμήνευσε δε την στάση των ποδιών του ως έκφραση ετοιμότητας εκκίνησης, ήτοι θεώρησε ότι το άρμα είχε απεικονισθεί κατά την στιγμή της εκκίνησης.¹⁵⁸⁶ Ως προς το πρόσωπο του αναθέτη δεν είναι δυνατόν να γίνει κάποια υπόθεση όμως με το δεδομένο ότι το ειδώλιο του ίππου με ομόφωνη γνώμη των ερευνητών το μεν έχει χρονολογηθεί περί το 470 π.Χ. το δε αποδίδεται σε Αργεΐτιο εργαστήριο, δεν θα απέχε πολύ των δεδομένων εάν η ανάθεση αποδιδόταν στην πόλη του Άργους, η οποία είχε επιτύχει δύο συλλογικές νίκες στο ίδιο αγώνισμα του τεθρίππου εκείνη την χρονική περίοδο, ήτοι το 480 π.Χ. και το 472 π.Χ. με άρμα δημόσιον.¹⁵⁸⁷

δ) Από το Καστρί Πολυνερίου Γρεβενών, όπου ανασκάπτεται η ακρόπολη μιας αρχαίας πόλης, η οποία δεν έχει ακόμη ταυτισθεί, στο πλάτωμα της οποίας έχει βεβαιωθεί η ύπαρξη άστυλου ναού και στοάς,¹⁵⁸⁸ προέρχεται ένα χάλκινο ενεπίγραφο έλασμα, διαστάσεων 0,10 x 0,6 μ., επί του οποίου αναγνωρίζονται, πλην άλλων, και οι λέξεις 'Ηνίοχος και [άνέθ]εικεν (αρ. κατ. Ιπ. 3). Το έλασμα χρονολογείται στο τέλος του 4^{ου} αιώνα π.Χ. και έχει θεωρηθεί είτε ως θραύσμα ασπιδίσκης είτε ως τμήμα άρματος και τούτο λόγω της υπάρξεως της λέξης 'Ηνίοχος, η οποία είναι αναγνώσιμη ευκρινώς.¹⁵⁸⁹ Το ότι το έλασμα αποτελούσε τμήμα αναθήματος είναι βέβαιο το μεν λόγω της παρουσίας της λέξης [άνέθ]εικεν, το δε λόγω του ότι βρέθηκε στο στρώμα καύσης μεταξύ του ναού και ενός μικρού οικοδομήματος, όμως η αρχική μορφή του αναθήματος παραμένει άγνωστη. Η ανάγνωση της λέξης 'Ηνίοχος δημιουργεί και στηρίζει την πιθανότητα ότι πρόκειται περί ιππικού αναθήματος, το οποίο αφιέρωσε στην θεότητα ο οδηγός ενός νικηφόρου άρματος.

Γ) Αγγεία και αναθηματικοί πίνακες : Ένας αριθμός Παναθηναϊκών αμφορέων, οι οποίοι είχαν απονεμηθεί ως έπαθλα σε ιππικούς αγώνες και αρματοδρομίες έχουν βρεθεί στα

¹⁵⁸⁶ Βλ. Kunze, 1941, 133 επ., Mallwitz & Herrmann 1980 αρ. 111. Ο Kunze παρομοιάζει το συγκεκριμένο ειδώλιο ίππου με το με αριθμό 23.69 του Μητροπολιτικού Μουσείου της Ν. Υόρκης, ύψους 40,2 εκ., με πιθανή περιοχή προέλευσης την θαλάσσια περιοχή της Mahdia, το οποίο όμως δεν φέρει χαλινούς και ταινίες πρόσδεσης και δεν φαίνεται ότι ανήκει σε σύνθεση τεθρίππου. Ο Blümel (1936, αρ. 36) εκτιμά ότι η οπή στην χαίτη του ίππου υποδεικνύει την ύπαρξη χαλινού όμως αυτό δεν φαίνεται πειστικό γιατί το σημείο της οπής είναι πολύ ψηλά και μικρής διατομής. Το αγαλμάτιο αυτό αρχικά είχε χρονολογηθεί στην κλασική περίοδο όμως τώρα στο αποθετήριο του Μουσείου χρονολογείται στο τέλος του 2^{ου} – αρχή 1^{ου} αιώνα π.Χ.

¹⁵⁸⁷ Βλ. Moretti 1957 αρ. 207 και 233.

¹⁵⁸⁸ Πρόκειται για την αρχαία χώρα των Τυμφαίων των πηγών. Βλ. Δρούγου 2017, 93-95.

¹⁵⁸⁹ Βλ. Δρούγου 2006, 897 και η ίδια 2017, 95 εικ. 158.

ιερά¹⁵⁹⁰ και ούτω είναι πιθανόν να έχουν ανατεθεί από τους ίδιους τους νικητές, χωρίς όμως αυτό να παρίσταται ως βέβαιο καθόσον είναι γνωστόν ότι πολλοί από τους αμφορείς - έπαθλα ήταν αντικείμενο εμπορίου και η ανάθεσή τους στο ιερό ήταν δυνατόν να είχε γίνει όχι από τον νικητή αλλά από τον μετέπειτα αγοραστή, ο οποίος επιθυμούσε να αναθέσει στην θεότητα το αγγείο είτε πλήρες ελαίου είτε κενό. Διαθέτουμε όμως τρεις (3) τουλάχιστον Παναθηναϊκούς αμφορείς, στην δεύτερη όψη των οποίων απεικονίζεται αγώνας τεθρίππου, οι οποίοι προέρχονται από ανασκαφές ιερών και διατηρούν πλήρεις ή αποσπασματικές αναθηματικές επιγραφές, οπότε δημιουργείται βεβαιότητα ότι είχαν ανατεθεί στα ιερά από τους νικητές των αγώνων.¹⁵⁹¹

Μία άλλη ομάδα Παναθηναϊκών αμφορέων, οι οποίοι απεικονίζουν ιππικούς αγώνες έχουν προέλθει από ανασκαφές ιερών και παρά το ότι δεν διασώζουν αναθηματικές επιγραφές, ο χώρος εύρεσής τους στηρίζει ισχυρή πιθανότητα ότι ήσαν αναθήματα νικητών, όπως συμβαίνει με μία ομάδα τριών (3) Παναθηναϊκών αμφορέων από την Σπάρτη, μία ομάδα πέντε (5) Παναθηναϊκών Αμφορέων από το ιερό του Ηρακλή στην Ρήνεια και τους Παναθηναϊκούς αμφορείς από το ιερό της Ισθμίας και από το ιερό του Απόλλωνος Λυκείου στο Μεταπόντιο.¹⁵⁹²

Πέραν όμως των Παναθηναϊκών Αμφορέων έχουν βρεθεί στα ιερά αγγεία και πίνακες, των οποίων τα διακοσμητικά θέματα προέρχονται από τον κύκλο των ιππικών αγώνων και αρματοδρομιών, και είναι δυνατόν να θεωρηθούν ότι έχουν ανατεθεί εκ μέρους της προαναφερθείσας ομάδας των βοηθητικών προσώπων.¹⁵⁹³ Από την Ακρόπολη της Αθήνας προέρχεται μια αποσπασματικά σωζόμενη μελανόμορφη κύλικα, η οποία εμφανίζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον συνιστάμενο στις απεικονιζόμενες παραστάσεις αλλά και στις υπάρχουσες επιγραφές, μία των οποίων αναγνωρίζεται ως αναθηματική από την σωζόμενη εγχάρακτη λέξη θεοῖ[ς] (**αφ. κατ. Ιπ. 4**).¹⁵⁹⁴ Η μία πλευρά της μελανόμορφης κύλικας διακοσμείται με παράσταση Γιγαντομαχίας ενώ η άλλη πλευρά απεικονίζει ένα αγώνα αρματοδρομίας εν εξελίξει στον οποίο συμμετείχαν δέκα ή και ένδεκα άρματα και μάλιστα

¹⁵⁹⁰ Από την Ακρόπολη της Αθήνας προέρχονται 227 όστρακα, τα οποία έχουν αποδοθεί σε Παναθηναϊκούς Αμφορείς, 87 των οποίων προέρχονται από την κύρια όψη των αγγείων και 36 σχετίζονται με την απεικόνιση του αθλήματος στο οποίο απονεμήθηκαν, εξ αυτών δε 6 όστρακα αναφέρονται σε αρματοδρομίες, βλ. Pala 2012, 69-70.

¹⁵⁹¹ Πρόκειται για τους με αρ. κατ. ΠΑ 1 και ΠΑ 9 και ο με αριθμό 6101 του καταλόγου Bentz 1998.

¹⁵⁹² Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί ο με αριθμό IP 1173 Παναθηναϊκός αμφορέας του Αρχαιολογικού Μουσείου Ισθμίας. Για τους εν λόγω Παναθηναϊκούς αμφορείς βλ. παραπάνω κεφάλαιο «Αγγεία – Έπαθλα».

¹⁵⁹³ Βλ. Karoglou 2010, 29. Για το αγαλμάτιο από ασβεστόλιθο από το ιερό της Λίνδου, η αναθηματική επιγραφή του οποίου αναφέρεται σε αθλητική νίκη, και του οποίου πιθανώς ο αναθέτης να ήταν ηνίοχος, βλ. στο κεφάλαιο Varia των αγαλματιδίων αθλητών με αρ. κατ. ΧΑ 20.

¹⁵⁹⁴ Πρόκειται για την κύλικα ΕΑΜ Συλλογή Ακρόπολης 1. 1632. Οι παραστάσεις και οι επιγραφές αναλύονται εκτεταμένα από την Μαννίδου 1994, 50 -53 πιν. 10 β- ε.

είναι η μοναδική περίπτωση όπου τα άρματα και τα συμμετέχοντα πρόσωπα κατονομάζονται και προσδιορίζονται με επιγραφές. Όπως έχει παρατηρηθεί ο αγγειογράφος δεν ακολούθησε ενιαίο σύστημα στην καταγραφή των ονομάτων των διαγωνιζομένων και μερικές επιγραφές προσδιορίζουν την τοπική προέλευση των αρμάτων όπως [Λα]κεδαιμ[όνεθεν], Θέβεθεν, Αθέναι[θεν] Μεγαρίδης Βοιωτ[έθεν] ή Βοιω[τός] ενώ άλλες αναφέρονται σε πρόσωπα όπως Λθάβητος, Φόχσο και άλλες ίσως στην προέλευση των ίππων Ληβυκα[ί]. Η απεικόνιση του αγώνα είναι εξαιρετικά ρεαλιστική όχι μόνο διότι προβάλλεται ο έντονος συναγωνισμός των αρμάτων αλλά και διότι προβάλλεται η επικινδυνότητα του αγώνα με την απεικόνιση ατυχήματος του άρματος του Λάβητος. Ο αγγειογράφος δεν έκρυψε την προτίμησή του στο Αθηναϊκό άρμα, η νίκη του οποίου δηλώνεται «με ευανάγνωστα γράμματα, απλωμένα κάτω από τα άλογα που προηγούνται καθαρά των υπολοίπων».¹⁵⁹⁵ Η απεικόνιση της Γιγαντομαχίας στην άλλη πλευρά της κύλικας συνηγορεί ευθέως στο ότι ο αγώνας διεξήχθη στην διάρκεια των Μεγάλων Παναθηναίων, τα οποία ήταν αφιερωμένα στην προστάτιδα θεά της πόλης Αθηνά, σύμφωνα δε με μία των απόψεων, οι οποίες έχουν διατυπωθεί για τον χαρακτήρα της γιορτής, έχει θεωρηθεί ότι ήταν αφιερωμένη στην νίκη της θεάς κατά την Γιγαντομαχία.¹⁵⁹⁶

Από την Ακρόπολη της Αθήνας προέρχεται ένας μικρός αριθμός πινάκων, οι οποίοι στερούνται μεν αναθηματικών επιγραφών αλλά λόγω του εικονιζόμενου θέματος και με την σκέψη ότι το είδος των αναθημάτων αυτών δεν είναι δυνατόν να αποδοθεί στους νικητές των ιππικών αγώνων, αλλά αντίθετα είναι δυνατόν να συσχετισθούν με αναθέτες οι οποίοι ανήκουν στον προαναφερθέντα κύκλο των βοηθητικών προσώπων της κατώτερης κοινωνικής και οικονομικής τάξης, και δη : **α)** Ένας μελανόμορφος πίνακας από την Ακρόπολη με δύο κελητίζοντες νέους αποτελεί ένα έξοχο δείγμα μιας πιθανής τέτοιας ανάθεσης (**αρ. κατ. Ιπ. 5**). Ο πίνακας απεικονίζει δύο νέους ιππείς να κινούνται προς τα δεξιά και η απουσία ακοντίων αποκλείει τον πολεμικό χαρακτήρα των ιππέων ή της κυνηγητικής δραστηριότητας. Οι ιππείς φέρουν χιτωνίσκους, ο ένας ερυθρό και ο άλλος λευκό, κρατούν τα ηνία των ίππων τους, οι οποίοι βαδίζουν ήρεμα σαν να συμμετέχουν σε πομπή. Ο πίνακας χρονολογείται γύρω στα 540 π.Χ. και βάσιμα θεωρείται ότι πρόκειται για ένα ανάθημα στην Αθηνά ύστερα από μία ιππική νίκη.¹⁵⁹⁷ **β)** Σε ένα ιδιαίτερα

¹⁵⁹⁵ Μαννακίδου 1994, 53.

¹⁵⁹⁶ Η άποψη αυτή έχει εκφραστεί από τον Robertson 1996, 56 και την Popkin 2012, 210. Ο Parke (2000,39) συνδέει την γιορτή με τα γενέθλια της θεάς, ενώ και η Neils (1992, 15) επισημαίνει ότι η κύρια ημέρα της γιορτής ήταν η τρίτη ημέρα προ του τέλους του μηνός Εκατομβαιώνος, η οποία παραδοσιακά θεωρείται η ημέρα γεννήσεώς της.

¹⁵⁹⁷ Η Καρούζου (1981, 305) θεωρεί ότι ο πίνακας ήταν ανάθημα στην Αθηνά με την ιδιότητά της ως Ιππίας, ενώ η Karoglou (2010, 29 αρ. κατ. 19, εικ. 80) εκφράζει την πιθανότητα να πρόκειται περί ιππέων – νικητών.

αποσπασματικά σωζόμενο μελανόμορφο πίνακα από την Ακρόπολη απεικονίζονται δύο τέθριππα σε έντονη κίνηση από τα οποία το προπορευόμενο εικονίζεται στο βάθος σε αντίθεση με το άλλο τέθριππο, το οποίο είναι σε πρώτο επίπεδο **(αρχ. κατ. Ιπ. 6)**. Ο πίνακας έχει χρονολογηθεί στην περίοδο 520 – 510 π.Χ. και η σχέση του με αγώνα αρματοδρομίας εμφανίζεται έντονη.¹⁵⁹⁸ γ) Σε ένα επίσης ιδιαίτερα αποσπασματικά σωζόμενο μελανόμορφο πίνακα από την Ακρόπολη, χρονολογούμενο στην περίοδο 540 - 530 π.Χ., το προπορευόμενο άρμα εικονίζεται σε πρώτο επίπεδο ενώ το άλλο άρμα φαίνεται στο βάθος **(αρχ. κατ. Ιπ. 7)**.¹⁵⁹⁹ Είναι ενδιαφέρον ότι στον γλυτό του ίππου του προπορευόμενου άρματος υπάρχει ένα σημείο σχήματος ανεστραμμένου διπλού S, μάλλον δηλωτικό της προέλευσης του και της ταχύτητάς του αφού εμφανίζεται στο νικητήριο άρμα¹⁶⁰⁰ δ) Ένας άλλος μελανόμορφος πίνακας από την Ακρόπολη ακολουθεί την ίδια τυπολογία δηλ. την απεικόνιση του προπορευόμενου άρματος σε πρώτο επίπεδο **(αρχ. κατ. Ιπ. 8)**. Στον πίνακα θεωρώ ότι απεικονίζονται τρία άρματα σε αγώνα συνωρίδων και όχι τεθρίππων, όπως αναφέρει η Karoglou,¹⁶⁰¹ είναι δε ενδιαφέρουσα η παράσταση του ηνιόχου, ο οποίος φέρει την συνήθη ενδυμασία, ήτοι λευκό μακρύ και αμάνικο χιτώνα, ζωσμένο στην μέση, κρατεί δε τα ηνία και το κέντρο ενώ το σώμα του κλίνει έντονα εμπρός σε μία προσπάθεια του αγγειογράφου να καταδείξει την προσπάθεια του για την νίκη. Ο πίνακας χρονολογείται προς το τέλος του 6^{ου} αιώνα π.Χ.¹⁶⁰² Πέραν των ανωτέρω πινάκων, δύο θραύσματα πινάκων προερχόμενα από την Ακρόπολη απεικονίζουν θέματα σχετιζόμενα με ιππικούς αγώνες, πλην όμως ο ιδιαίτερα αποσπασματικός χαρακτήρας των θραυσμάτων δεν επιτρέπει την ανασύνθεση των παραστάσεων.¹⁶⁰³

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να αναφερθεί και μία μελανόμορφη πυξίδα, η οποία παρά το ότι βρέθηκε σε τάφο του δήμου Μυρρινούντος, συνδέεται άμεσα με αρματοδρομία το μεν διότι απεικονίζει πομπή νικηφόρου άρματος, το δε διότι αναγράφει το όνομα του νικητή Στησαγόρα **(αρχ. κατ. Ιπ. 9)**.¹⁶⁰⁴ Η πυξίδα παλαιότερα αποδιδόταν στον Εξηρία

¹⁵⁹⁸ Βλ. Karoglou (2010, 29, αρχ. κατ. 81 εικ. 81.

¹⁵⁹⁹ Βλ. Karoglou (2010, 29, αρχ. κατ. 37 εικ. 82.

¹⁶⁰⁰ Δεν αποκλείεται να δηλώνεται ότι ο ίππος είναι Σαμφοράς, ήτοι να έχει προέλευση από την Σικυώνα, οι οποίοι ήταν φημισμένοι. Για τους περίφημους ίππους από την Σικυώνα και την Κόρινθο καθώς επίσης και για την σήμανση των καθαρόαιμων ίππων, βλ. Fritzilas 2019, 307-321.

¹⁶⁰¹ Στον πίνακα πέραν του ηνιόχου, το άρμα του οποίου δεν σώζεται, απεικονίζονται τέσσερις ίπποι, ανά δύο εν σειρά, γεγονός το οποίο αποδεικνύει ότι πρόκειται για αγώνα συνωρίδων και όχι τεθρίππων, διότι στο τέθριππο οι ίπποι ζεύγνυνται και οι τέσσερις στην αυτή σειρά όπως προκύπτει από παραστάσεις αγγειογραφίας. Βλ. ενδεικτικά τον με αριθμό 7488 Παναθηναϊκό Αμφορέα του Αρχαιολογικού Μουσείου Σπάρτης.

¹⁶⁰² Η Karoglou (2010, 29, αρχ. κατ. 89 εικ. 83) δεν παρέχει αριθμό Μουσείου αλλά αναφέρει μόνο ΕΑΜ.

¹⁶⁰³ Ο πρώτος τούτων εικονίζει τους ίππους ενός άρματος σε καλπασμό ενώ ο δεύτερος διασώζει μέρος του άρματος, το κατώτερο τμήμα του ηνιόχου και μέρος των οπισθίων ποδών των ίππων. Βλ. Karoglou (2010, 29) αρχ. κατ. 70 και 71 αντίστοιχα.

¹⁶⁰⁴ Για την πυξίδα αυτή βλ. Μαννακίδου 1994, 58-62 πιν. 11^α έως δ, και Κεφαλίδου 1996, 231, πιν. I 15.

αλλά σήμερα η έρευνα την προσγράφει στον Εργότιμο,¹⁶⁰⁵ χρονολογείται περί το 540 π.Χ. απεικονίζει δε τον Στησαγόρα, να ηγείται της πομπής με μακρύ επίσημο ένδυμα να κρατεί φυλλοφόρο κλαδί, πάνω από το οποίο αναγράφεται η λέξη Στησαγόρα, *SEG* 55 : 102.¹⁶⁰⁶ Κατόπιν έπεται ένας γυμνός νέος, ο οποίος υψώνει το αριστερό του χέρι σε χαιρετισμό, προφανώς ο ηνίοχος, ο οποίος έχει αποδυθεί του ενδύματός του, το οποίο εικονίζεται επί του δίφρου.¹⁶⁰⁷ Μετά τον ηνίοχο ακολουθεί ένας δούλος, ο οποίος σύρει τον δίφρο και ακολουθούν τέσσερις γυμνοί ιπποκόμοι, οι οποίοι έχουν το αριστερό τους χέρι υψωμένο ενώ με το δεξί κρατούν από τους χαλινούς τους τέσσερις ίππους, οι οποίοι απεικονίζονται ως «περιαγειρόμενοι». Ο Immerwahr έχει ταυτίσει πειστικά τον νικητή με τον Στησαγόρα II, γιό του Κίμωνα I, και αδελφό του Μιλτιάδη II, νικητή του Μαραθώνα. Ο Κίμων I, σύμφωνα με τον Ηρόδοτο (6.103) υπήρξε νικητής σε τρεις συνεχείς Ολυμπιάδες και μάλιστα με τους ίδιους ίππους, νίκες οι οποίες τοποθετούνται το 536, 532 και 528 π.Χ.¹⁶⁰⁸ Δεν είναι δυνατόν να προσδιορισθεί η νίκη, η οποία μνημονεύεται στην πυξίδα, έχει δε υποτεθεί ότι επετεύχθη στους Παναθηναϊκούς αγώνες ή σε κάποια άλλο τοπικό αγώνα, ο οποίος θα είχε τελεσθεί πριν από το 527 π.Χ., έτος της δολοφονίας του Στησαγόρα II.¹⁶⁰⁹ Αν και η πυξίδα κατέληξε σε τάφο, η παράσταση αποδεικνύει ότι είχε παραγγελθεί προκειμένου να τιμηθεί μία νίκη σε αγώνα τεθρίππου, οπότε και τίθεται το θέμα προσδιορισμού του παραγγελιοδότη, διότι είναι προφανές ότι ο νικητής Στησαγόρας θα είχε αφιερώσει ένα ανάθημα μεγάλης κλίμακας και αξίας και όχι μία περίτεχνη, πλην όμως μικρής αξίας, πυξίδα. Ο Shapiro, αναγνωρίζοντας εμμέσως ότι η πυξίδα δεν παραγγέλθηκε από τον Στησαγόρα, εκτιμά ότι ο Εξηρίας έλαβε την παραγγελία κατασκευής από ένα άτομο από το γένος των Φιλαϊδών ή ένα άτομο το οποίο ήθελε να κάνει ένα δώρο στην οικογένεια για την νίκη αυτή.¹⁶¹⁰

Δ) Τροχίσκοι : Μία ιδιαίτερη κατηγορία ευρημάτων αποτελούν οι μικροσκοπικοί τροχοί, η πλειονότης των οποίων προέρχεται κυρίως από ανασκαφές ιερών ενώ ορισμένοι εξ αυτών αποτελούν ταφικά ευρήματα. Ο χώρος εύρεσης των μικροσκοπικών τροχών αποτελεί ουσιώδες στοιχείο για την διάκριση, κατάταξη και την ερμηνεία τους διότι οι προερχόμενοι από ιερά είναι πολύ πιθανόν να διαθέτουν αναθηματικό χαρακτήρα είτε ως αυτοτελή αυθύπαρκτη αντικείμενα είτε ως προσαρτήματα άλλων αναθημάτων, όπως ως

¹⁶⁰⁵ Βλ. Βιβλιοδέτης 2005, 183 -184 εικ. 68 και Valavanis 2009, 301.

¹⁶⁰⁶ Ο Immerwahr (1972, 182) παρατηρεί ότι το σίγμα συνήθως παραλείπεται στα ονόματα, τα οποία λήγουν σε – αγόρας.

¹⁶⁰⁷ Η Κεφαλίδου (1996, 231) αναφερόμενη στο ύφασμα ή ένδυμα, το οποίο εικονίζεται επί του δίφρου, προβληματίζεται για το εάν είναι ο χιτώνας του ηνίοχου ή το έπαθλο του αγώνα.

¹⁶⁰⁸ Moretti 1957 αρ. 120. Σύμφωνα με τον Ηρόδοτο, την δεύτερη νίκη την παραχώρησε στον Πεισίστρατο προκειμένου να επιστρέψει από την εξορία. Βλ. και Immerwahr 1972, 183.

¹⁶⁰⁹ Κακαβογιάννη 2005, 110.

¹⁶¹⁰ Βλ. Shapiro 1989, 157.

διακοσμητικά στοιχεία ενδυμάτων, τα οποία είχαν ανατεθεί.¹⁶¹¹ Αντίθετα οι προερχόμενοι από ταφικά σύνολα συνήθως αποτελούσαν προσαρτήματα των ενδυμάτων των νεκρών, ή θεωρούνται ως κοσμήματα.¹⁶¹² Η Μανακίδου επισημαίνει την σημασία της διακρίσεως σε αναθηματικούς και κτερισματικούς τροχίσκους και προτείνει ως ένα βοηθητικό στοιχείο αναγνώρισής τους την ύπαρξη ή μη διαμπερούς οπής του άξονα στο κέντρο του δίσκου κάθε τροχίσκου.¹⁶¹³ Το υλικό των τροχίσκων ποικίλλει και έχουν βρεθεί πήλινοι,¹⁶¹⁴ χάλκινοι, μολύβδινοι ή και ελεφαντοστέινοι, όπως ποικίλλει και ο αριθμός των ακτίνων των τροχών, οι οποίες συνήθως είναι τέσσερις αλλά ενίοτε ο αριθμός τους φθάνει και μέχρι οκτώ,¹⁶¹⁵ χωρίς να λείπουν και οι συμπαγείς.¹⁶¹⁶ Η ερμηνεία των αναθηματικών τροχίσκων έχει απασχολήσει τους ερευνητές δοθέντος ότι το μιν ανατίθενται σε ιερά διαφόρων θεοτήτων το δε διότι οι αναθέτες προέρχονται από ολόκληρο το φάσμα της κοινωνικής ζωής και δεν περιορίζονται μόνο στον κύκλο των σχετιζομένων με ιππικούς αγώνες προσώπων. Είναι χαρακτηριστικό ότι χάλκινοι αναθηματικοί τροχίσκοι, πολλοί των οποίων μάλιστα φέρουν αναθηματική επιγραφή, έχουν βρεθεί σε ιερά του Διός,¹⁶¹⁷ του Ποσειδώνος στην Ισθμία,¹⁶¹⁸ της Ήρας στην Σάμο,¹⁶¹⁹ της Αθηνάς στην Ακρόπολη των Αθηνών,¹⁶²⁰ της Αθηνάς Αλέας στην Τεγέα,¹⁶²¹ του Απόλλωνος στην Κάμιρο της Ρόδου,¹⁶²² του Απόλλωνος στους Δελφούς,¹⁶²³ του Απόλλωνος Μαλεάτα στην Επίδαυρο,¹⁶²⁴ του Απόλλωνος στο Θέρμο,¹⁶²⁵

¹⁶¹¹ Είναι γνωστό ότι στα ιερά της Αρτέμιδος οι γυναίκες ανέθεταν ενδύματα πολλά των οποίων έφεραν και αναθηματικές επιγραφές, βλ. *IG II²* 1514 στ. 8-9 και 34-35, βλ. Κοντής 1967, 160-161. Ο Δεσπίνης (2010, 18) επισημαίνει την ανάθεση ενδυμάτων στην Αρτέμιδα και άλλες θεότητες ενώ στο αναθηματικό ανάγλυφο από τον Αχινό Φθιώτιδος (Αρχαιολογικό Μουσείο Λαμίας 1041) πάνω από την ομάδα των προσερχομένων προς την Αρτέμιδα λατρευτών, απεικονίζονται αναρτημένα εν σειρά ενδύματα βλ. Van Straten 1995, 82-83.

¹⁶¹² Από το πρωτογεωμετρικό νεκροταφείο των Τύμβων της Βεργίνας προέρχονται τέσσερις τροχοί, τους οποίους ο Ανδρόνικος (1969, 255 εικ. 90) περιγράφει ως «χαλκούς τροχούς με εγγεγραμμένον σταυρόν» θεωρεί δε ότι ήσαν περιάπτα σχετιζόμενα με θρησκευτικό συμβολισμό.

¹⁶¹³ Βλ. σχετικά Μανακίδου 1994, 272.

¹⁶¹⁴ Στην Ολυμπία έχουν βρεθεί δύο συμπαγείς πήλινοι τροχοί διαμέτρου 0,11 μ. και 0,107 μ., (Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας ΑΕ Τσ 2025 και ΑΕ Τσ 2025), χρονολογούμενοι στην Γεωμετρική περίοδο, θεωρούνται δε ως τροχοί πήλινου αναθηματικού άρματος, και ως εκ τούτου δεν είναι αυτοτελή αντικείμενα.

¹⁶¹⁵ Ο ενεπίγραφος χάλκινος τροχός του Βρετανικού Μουσείου 1975, 0902.3 διαθέτει οκτώ ακτίνες.

¹⁶¹⁶ Για την περιπτώσιολογία και την ποιότητα των τροχίσκων βλέπε Μανακίδου 1994, Επίμετρο Ι σελ. 272 -5.

¹⁶¹⁷ Χάλκινοι τροχίσκοι έχουν βρεθεί στο ιερό του Διός στην Δωδώνη (Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων 1282) και στο ιερό του Διός στην Ολυμπία (Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας Β 7672, Βρ 4799, Βρ 10849).

¹⁶¹⁸ Πρόκειται για τον με αριθμό IM 2724 χάλκινο τροχίσκο, ο οποίος φέρει αναθηματική επιγραφή προς τον Ποσειδώνα βλ. Raubitschek 1989, 11 πιν. 8.

¹⁶¹⁹ Από την Σάμο προέρχεται ένας τροχός, ο οποίος φέρει αναθηματική επιγραφή βλ. Dunst 1972, 139, καθώς και ένας ανεπίγραφος τροχός μεγάλης διαμέτρου 47,5 εκ., ο οποίος έχει θεωρηθεί ως χρηματική μονάδα, βλ. Korcke 1968, 296 αρ. 138 εικ. 34.

¹⁶²⁰ Πρόκειται για ένα χάλκινο ενεπίγραφο αναθηματικό τροχό βλ. Bather 1892/3, 127 αρ. 42 πιν. VI.

¹⁶²¹ Βλ. Dugas 1921, 391 αρ. 188, 189.

¹⁶²² Πρόκειται για ένα χάλκινο αναθηματικό τροχό, τον οποίο ανέθεσε ο χαλκουργός Όνησος, βλ. Jeffery 1990, 356 αρ. 13 (Αρχαιολογικό Μουσείο Ρόδου 14464).

¹⁶²³ Πρόκειται για τον με αριθμό 6403 χάλκινο τροχό διαμέτρου 12 εκ. ο οποίος διατηρείται σχεδόν κατά το ήμισυ και σώζει τρείς από τις τέσσερις ακτίνες, βλ. Amadry 1938, 315 αρ. 20 πιν. 34

¹⁶²⁴ Βλ. Λαμπρινουδάκης 1978, 120 πιν. 98 α.

¹⁶²⁵ Βλ. Παπαποστόλου 2008, 138, 236.

της Αφροδίτης Ερυκίνης στην Αρκαδία,¹⁶²⁶ της Νέμεσης στον Ραμνούντα,¹⁶²⁷ των Διοσκούρων,¹⁶²⁸ των Καβείρων.¹⁶²⁹ Το Museum of Fine Arts της Βοστώνης κατέχει ένα ενεπίγραφο χάλκινο τροχό, ο οποίος λέγεται ότι προέρχεται από την περιοχή του Γαλαξιδίου όπου τοποθετείται το αρχαίο Χάλειο και με βάση την αναθηματική επιγραφή είχε ανατεθεί στον Απόλλωνα.¹⁶³⁰ Το Βρετανικό Μουσείο διαθέτει ένα χάλκινο τροχό με οκτώ ακτίνες, ο οποίος με βάση την αναθηματική επιγραφή είχε προσφερθεί στον Ηρακλή.¹⁶³¹ Εν τέλει ένας τροχίσκος από το ιερό της Δωδώνης έχει πειστικά ερμηνευθεί ως σχετιζόμενος με την *Ύγγα*, και την παραγωγή αρμονικού ήχου κατά την κρούση του με πλήκτρο ή την κρούση πολλών τροχών μεταξύ τους.¹⁶³²

Από την παράθεση των παραπάνω παραδειγμάτων προκύπτει ότι τα ευρήματα αυτά δεν είναι δυνατόν να τύχουν ομοιογενούς ερμηνείας αλλά θα πρέπει κατά περίπτωση να συνεκτιμάται τόσο ο χώρος εύρεσης τους και η φύση της θεότητας προς την οποία ανετέθησαν όσο και η τυχόν υπάρχουσα αναθηματική επιγραφή μαζί με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των ευρημάτων προκειμένου να διερευνηθεί εάν κάποιος από τους τροχίσκους αυτούς είναι δυνατόν να συνδεθεί με ιππικούς αγώνες.

Κατ' αρχήν υπήρξε προβληματισμός στην έρευνα για το νόημα της αναθέσεως ενός τροχού σε ένα ιερό και εάν αυτό θα πρέπει να εκτιμηθεί στο πλαίσιο της ανάθεσης του μέρους αντί του όλου ή εάν το ανάθημα ενσωματώνει μία άλλη λειτουργία. Ο Furtwängler αναφερόμενος στα ευρήματα της Ολυμπίας θεωρεί ότι οι τροχίσκοι αυτοί αποτελούν συντομογραφίες αρμάτων και θεωρήθηκαν ικανά να αντικαταστήσουν τα άρματα για αναθηματικούς σκοπούς,¹⁶³³ μία άποψη την οποία φαίνεται ότι αποδέχεται και ο Rouse, ο οποίος χαρακτηρίζει τους τροχούς της Ολυμπίας ως *simulacra*.¹⁶³⁴ Η άποψη αυτή βρίσκει έρεισμα σε ένα ανάθημα μεγάλης κλίμακος στην Ολυμπία, σχετιζόμενο με αγώνες

¹⁶²⁶ Βλ. Καρδαρά (1988, 205 -206) όπου αναφέρεται η ανεύρεση ενός χάλκινου τροχού. Από το ιερό της Δωδώνης προέρχεται ένας χάλκινος ενεπίγραφος τροχίσκος, ο οποίος έχει θεωρηθεί ως εξάρτημα επενδύματος ενώ σύμφωνα με την επιγραφή αποτελούσε ανάθημα ενός Ωφελίωνα προς την Αφροδίτη, βλ. ΕΑΜ Καρ. 456.

¹⁶²⁷ Βλ. Πετράκιος (1985, 55 εικ. 77 και 1999, 72 αρ. 76), ο οποίος εκτιμά ότι το συγκεκριμένο ανάθημα του ενεπίγραφου τροχού έχει ιδιαίτερη σημασία για τον Ραμνούντα και για το πρόβλημα της λατρευομένης εκεί θεότητας καθώς όπως παρατηρεί ο τροχός ήταν το σύμβολο της Νεμέσεως στα μεταγενέστερα χρόνια.

¹⁶²⁸ Πρόκειται για ένα χάλκινο τροχό προερχόμενο από το Άργος, ο οποίος σύμφωνα με την επιγραφή ανετέθη προς τους Άνακες, ήτοι τους Διόσκουρους φέρει αναθηματική επιγραφή βλ. Jeffery 1990, 169 αρ. 28 σήμερα στο Βρετανικό Μουσείο βλ. Walters 1899 αρ. 253.

¹⁶²⁹ Ο χάλκινος τροχός του Βρετανικού Μουσείου (1902, 0916.1) εξετάζεται κατωτέρω.

¹⁶³⁰ Ο χάλκινος τροχός του Museum of Fine Arts (35.61) εξετάζεται λεπτομερώς κατωτέρω.

¹⁶³¹ Ο τροχίσκος αυτός (Βρετανικό Μουσείο 1975, 0902.3) παρουσιάζει την ιδιαιτερότητα ότι ενώ φέρεται ως κατασκευασμένος περί το 500 π.Χ. η αναθηματική επιγραφή με βάση την μορφή των γραμμάτων χρονολογείται πολύ αργότερα περί το 300 έως 200 π.Χ. και με πιθανή περιοχή την Αίγυπτο ή τις ακτές της Ανατολικής Μεσογείου, βλ. Higgs 2017 αρ. 49

¹⁶³² Βλ. Χαρίσης 2017, 365 - 380 (Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων 617).

¹⁶³³ Βλ. Furtwängler 1890, 68 -69.

¹⁶³⁴ Rouse 1902, 389 -391.

αρματοδρομίας, το οποίο αναφέρεται από τον Παυσανία. Ειδικότερα ο περιηγητής περιγράφει τον ανδριάντα του Πολυκλή, νικητή σε αγώνα τεθρίππου, κατά την 85^η Ολυμπιάδα, ήτοι το 440 π.Χ.,¹⁶³⁵ να φέρει στο δεξί του χέρι ταινία και δίπλα του παριστάνονταν τα δύο του παιδιά από τα οποία το ένα κρατούσε τροχό και το άλλο ζητούσε την ταινία.¹⁶³⁶ Σύμφωνα με την περιγραφή αυτή είναι πιθανό να υπήρχε ήδη καθιερωμένη στο μέσο του 5^{ου} αιώνα π.Χ., μία εικαστική σύμβαση με βάση την οποία δεν ήταν αναγκαία η απεικόνιση ενός άρματος αλλά ο τροχός, βασικό και ουσιώδες τμήμα του άρματος, ήταν ικανός να υποδηλώσει νίκη σε αγώνα αρμάτων εν προκειμένω τεθρίππου. Άλλοι ερευνητές εκτιμούν ότι οι τροχοί είχαν συμβολικό και μαγικό χαρακτήρα¹⁶³⁷ ενώ για τον ευμεγέθη χάλκινο τροχό από το Ηράκιο της Σάμου έχει υποστηριχθεί ότι ήταν χρηματική μονάδα με συγκεκριμένη αξία.¹⁶³⁸

Με βάση αυτές τις σκέψεις είναι εύλογο να αποκλείσουμε από τον κύκλο των τροχών, οι οποίοι πιθανόν να σχετίζονται με ιππικά αναθήματα, αυτούς οι οποίοι είχαν ανατεθεί σε θεότητες στα ιερά των οποίων δεν διεξάγονταν ιππικοί αγώνες και δη : **α)** Οι προερχόμενοι από τα ιερά της Αφροδίτης δοθέντος ότι είτε διαθέτουν συμβολικό χαρακτήρα συνδεδεμένοι με την θεότητα του θερινού ηλιοστασίου, δηλ. την Αφροδίτη είτε διαθέτουν πρακτικό χαρακτήρα ως προσαρτήματα ενδυμάτων,¹⁶³⁹ **β)** ο ενεπίγραφος τροχίσκος από το ιερό της Νεμέσεως του Ραμνούνα δοθέντος ότι ο τροχός αποτελούσε σύμβολο της θεότητας,¹⁶⁴⁰ **γ)** ο ανατεθείς τροχός στο ιερό της Δωδώνης, ο οποίος έχει πειστικά ερμηνευθεί ως *ΰγγα*,¹⁶⁴¹ και **δ)** ο ανατεθείς τροχίσκος στο Καβείριο των Θηβών, ο οποίος φέρει την επιγραφή Ξένων κή Πυρρίππα Καβίρου κή παίδι, ήτοι με βάση την επιγραφή ο τροχός είχε ανατεθεί από δύο πρόσωπα τον Ξένονα και την Πυρρίππα, στον Κάβειρο και τον παίδα. Ο Παπαχατζής επισημαίνει ότι στο Καβείριο των Θηβών έχουν ανατεθεί πολλά χάλκινα αντικείμενα ως παιχνίδια προς το θεϊκό παιδί, όπως στρόβιλοι, (σβούρες), αστράγαλοι και μεταξύ των αναθημάτων αυτών συμπεριλαμβάνει και τον

¹⁶³⁵ Moretti 1957 αρ. 315.

¹⁶³⁶ Παυσανίας VI.1.8 «Πολυκλῆς <δὲ> ἐπίκλησιν λαβῶν Πολύχαλκος τεθρίππῳ μὲν καὶ οὗτος ἐκράτησεν, ἢ δὲ εἰκῶν ἐπὶ τῇ χειρὶ ἔχει οἱ τῇ δεξιᾷ ταινίαν· παρὰ δὲ αὐτῷ παιδία δύο τὸ μὲν τροχὸν κατέχει, τὸ δὲ αἰτεῖ τὴν ταινίαν». Για την νίκη του Πολυκλή βλ. Moretti 1957, αρ. 315.

¹⁶³⁷ Βλ. Deonna (1938 341-342), ο οποίος επισημαίνει ότι ο τροχός καθώς και άλλα περιστρεφόμενα αντικείμενα σηματοδοτούν την αβεβαιότητα της ανθρώπινης ύπαρξης και απετέλεσαν χαρακτηριστικά διαφόρων θεοτήτων όπως της Τύχης, της Νέμεσος και του Καιρού.

¹⁶³⁸ Πρόκειται για ένα ανεπίγραφο τροχό μεγάλης διαμέτρου 47,5 εκ. βλ. Korcke 1968, 296 αρ. 138 εικ. 34.

¹⁶³⁹ Βλ. Καρδαρά (1988, 205 -206) η οποία μάλιστα προς ενίσχυση του επιχειρήματος περί πρακτικής χρήσεως των τροχών προστρέχει στον ενεπίγραφο τροχό από την Δωδώνη, ο οποίος με βάση την αναθηματική επιγραφή ανετέθη στην Αφροδίτη από κάποιο συγκεκριμένο πρόσωπο με το όνομα Ωφελίων (ΕΑΜ Καρ. 456).

¹⁶⁴⁰ Βλ. Πετράκος 1985, 55 εικ. 77. Η SEG 35 : 25 επιγραφή αναφέρει : Ἐρόδορος ἀνέθεκεν.

¹⁶⁴¹ Βλ. Χαρίσης 2017, 365-380.

συγκεκριμένο ενεπίγραφο τροχό.¹⁶⁴² Άλλωστε η αναφορά ότι η ανάθεση έγινε από δύο πρόσωπα, τα οποία πιθανώς ήσαν ανδρόγυνο, αποκλείει την πιθανότητα να ήταν συνιδιοκτήτες των ίππων ή του άρματος καθόσον η γυναίκα ως στερούμενη αυτοτελούς δικαιοπρακτικής ικανότητας δεν θα κατονομαζόταν ως συνιδιοκτήτρια. Ως εκ τούτου θεωρώ ότι η αναφορά στο ηλεκτρονικό αποθετήριο του Βρετανικού Μουσείου, όπου ευρίσκεται ο τροχός, ότι πρόκειται για νικητήριο ανάθημα είναι εσφαλμένη.¹⁶⁴³

Αντιθέτως οι τροχίσκοι, οι οποίοι προέρχονται από ιερά όπου διεξάγονταν ιππικοί αγώνες ή οι λατρευόμενες θεότητες σχετίζονταν με τους ίππους παρέχουν ισχυρές ενδείξεις ότι απετέλεσαν αναθήματα στα εν λόγω ιερά και δη : **α)** Ο χάλκινος τροχίσκος, ο οποίος βρέθηκε στο ιερό του Ποσειδώνος στην Ισθμία (**αρχ. κατ. Ιπ. 10**) διατηρεί τρεις από τις τέσσερις αρχικές ακτίνες του βρέθηκε στα ερείπια του Αρχαϊκού ναού, φέρει δε εγχάρακτη αναθηματική επιγραφή *SEG* 48 : 394 προς τον θεό, η οποία με βάση την μορφή των γραμμάτων τοποθετεί τον αναθηματικό τροχό στο μέσο του 6^{ου} αιώνα π.Χ. και έχει ως εξής : [- - -] ν [ἀ]νέθεκε Ποσειδᾶνος [- - -], έχει θεωρηθεί βάσιμα ως ανάθημα. Όπως επισημαίνει η Raubitschek η γενική πτώση του ονόματος του θεού Ποσειδώνος υποδηλώνει την ύπαρξη της λέξης *ἵαρον*, η οποία τώρα δεν σώζεται.¹⁶⁴⁴ Με δεδομένο ότι στην Ισθμία διεξάγονταν ιππικοί αγώνες και ο Ποσειδών λατρευόταν ως Ἴππιος σε συνδυασμό με την ύπαρξη της αναθηματικής επιγραφής και τον χώρο εύρεσης, αλλά και με το δεδομένο ότι στο ιερό είχαν αφιερωθεί και άλλα αναθήματα σχετικά με ιππικούς αγώνες, ο συγκεκριμένος τροχίσκος είναι δυνατόν να χαρακτηριστεί με βεβαιότητα ως αναθηματικός. **β)** Ο χάλκινος τροχίσκος ο οποίος βρέθηκε στην Ακρόπολη της Αθήνας, (**αρχ. κατ. Ιπ. 11**) σώζεται ακέραιος και έχει τέσσερις ακτίνες, φέρει δε την με αριθμό *IG* I³ 548 διάστικτη αναθηματική επιγραφή, η οποία αναφέρει Πίθεκος : ἀνέθειεν. Η Lazzarini χρονολογεί την επιγραφή στον 5^ο αιώνα π.Χ. και η Wagner στα 470 - 460 π.Χ.¹⁶⁴⁵ Η ανάθεση αυτή λόγω του χώρου εύρεσης αλλά και της σχέσης της θεάς Αθηνάς με τους ίππους¹⁶⁴⁶ είναι πολύ πιθανόν να συσχετισθεί με ιππική νίκη.

Πέραν των ανωτέρω υπάρχουν τροχίσκοι, οι οποίοι ενώ φέρουν αναθηματικές επιγραφές, είναι αμφίβολο εάν σχετίζονται με ιππικά αναθήματα και δη : **α)** Από την Κάμιρο της Ρόδου προέρχεται ένα τροχός, διαμέτρου 7,4 εκ., χρονολογούμενος στο διάστημα 550 – 525 π.Χ., ο οποίος φέρει την ακόλουθη *SEG* 12 : 364 αναθηματική

¹⁶⁴² Βλ. Παπαχατζής 1981, 175 αρ. 219.

¹⁶⁴³ Βλ. British Museum 1902, 0916.1.

¹⁶⁴⁴ Βλ. Raubitschek 1989, 11 και 102, πιν. 8. Αρχαιολογικό Μουσείο Ισθμίας IM 2724.

¹⁶⁴⁵ Βλ. Bather 1892 /3 , 127 αρ. 42, De Ridder 1896 αρ. 405, Lazzarini 1976 αρ. 222, Wagner 1997, 225.

¹⁶⁴⁶ Για την θεά Αθηνάς ως Χαλινίτιδα αλλά και ως Ἴππια, βλ ανωτέρω σημ. 1570 και 1571.

επιγραφή : "Όνησός : με ἀνήθεκη : τόπολονι : ὁ χαλχοτύπος : τροφὸν ἄρματο|ς , δηλ. ένας σιδηρουργός ονομαζόμενος Όνησος ανέθεσε προς τον Απόλλωνα τον τροχό του ἄρματος.¹⁶⁴⁷ Στην έρευνα κυριαρχεί η άποψη ότι η συγκεκριμένη ανάθεση εντάσσεται στο πλαίσιο των αναθημάτων, τα οποία σχετίζονται με την εργασία και διάφοροι τεχνίτες υπερηφανευόμενοι για την ικανότητα τους ευχαριστούν την θεότητα με την ανάθεση προς αυτήν ενός έργου τους, μάλιστα δε ο Van Straten εντάσσει το συγκεκριμένο ανάθημα μαζί με την σπλεγίδα του Δίκωνος και άλλα αναθήματα στην ενότητα των αναθημάτων υπό τον τίτλο «Work».¹⁶⁴⁸ Η ίδια άποψη προκύπτει και από την συστηματική κατάταξη του συγκεκριμένου αναθήματος στο κεφάλαιο του *TheCRA* με τον τίτλο «Professional and memorials of life and work».¹⁶⁴⁹ Δοθέντος ότι ο Όνησος, δηλώνει ότι είναι αμαξοποιός θα ήταν δυνατόν να υποτεθεί ότι η ανάθεση σχετίζεται έστω και εμμέσως με αγώνες αρματοδρομίας και ότι ο αναθέτης - αμαξοποιός είχε κατασκευάσει ένα νικηφόρο ἄρμα. Τότε όμως θα ήταν αναμενόμενο η αναθηματική επιγραφή να ανέφερε και την επιτευχθείσα νίκη, το οποίο όμως δεν συμβαίνει και θεωρώ ότι η ανάθεση αυτή δεν σχετίζεται με αγώνες αρμάτων. β) Το Museum of Fine Arts της Βοστώνης κατέχει ένα ενεπίγραφο χάλκινο τροχό διαμέτρου 16 εκ., ο οποίος αγοράσθηκε από το Μουσείο το 1935 στην Αθήνα αλλά λέγεται ότι προέρχεται από το Γαλαξίδι, το οποίο ταυτίζεται με το αρχαίο Χάλειο.¹⁶⁵⁰ Ο τροχός χρονολογείται στην περίοδο 525 -500 π.Χ. και φέρει την SEG 16: 336 αναθηματική επιγραφή, η οποία αναφέρει : Φάλας πεδιαρχείον ἀνέθεκε τόπολονι. Προβληματισμό δημιουργεί η ερμηνεία της λέξης πεδιαρχείον, η οποία εμφανίζεται μόνο στην επιγραφή αυτή και είναι κρίσιμη για την κατανόηση της αναθηματικής επιγραφής.¹⁶⁵¹ Ο Bousquet υποστηρίζει ότι πρόκειται περί μετοχής ενεστώτος αλλά με ορθογραφία, η οποία αντικατοπτρίζει την τοπική προφορά και μάλιστα προσφέρει και δύο άλλα παραδείγματα, όπου υπάρχει το ίδιο φαινόμενο.¹⁶⁵² Με βάση την άποψη του Bousquet, ο αναθέτης Φάλας θα πρέπει να ήταν αξιωματούχος επιβλέπων του ιερού Κιρραίου πεδίου, όπου τοποθετείται

¹⁶⁴⁷ Βλ. Kontis (1952, 347 -348) ο οποίος αναφέρει ότι ο τροχίσκος περισυνελέγη από τον Jacobi στο ανώτερο επίπεδο της Ακρόπολης της Καμίρου, όπου ο ναός της Αθηνάς και ο παρακείμενος αυτού ναός Α, αγνώστου θεότητας. Όμως ο Kontis πιστεύει ότι είναι πιθανό ότι εκεί λατρευόταν ο Απόλλων.(Αρχαιολογικό Μουσείο Ρόδου 14464). Επίσης ο Kontis αναφέρει ότι ο τύπος του ονόματος Όνησος δεν είναι ροδιακός και ενδεχομένως ο αναθέτης - τεχνίτης να ήταν μέτοικος

¹⁶⁴⁸ Van Straten 1981, 94 εικ. 33.

¹⁶⁴⁹ Boardman et al. 2004, 308.

¹⁶⁵⁰ Για την ταύτιση αυτή βλ. Μπαζιωτοπούλου & Βαλαβάνης 2003, 22.

¹⁶⁵¹ Στην IG V2 323 B, 104 από την Μαντίνεια εμφανίζεται το όνομα Πεδιάρχος.

¹⁶⁵² Bousquet 1956, 591. Αξίζει να επισημανθεί ότι η άποψη αυτή έχει καταχωρηθεί στο Supplement της έκδοσης του 1996 του Greek – English Lexicon των Liddell & Scott, όπου αναφέρεται το ρήμα πεδιαρχέω με βάση την παραπάνω άποψη του Bousquet, στο άρθρο του οποίου παραπέμπεται ο αναγνώστης.

ο ιππόδρομος των Δελφών αλλά και το Στάδιον, τουλάχιστον σε μία πρώιμη περίοδο.¹⁶⁵³ Ο Caskey δεν αποκλείει την πιθανότητα να υπήρχαν αξιωματούχοι υπεύθυνοι για τους Πυθικούς αγώνες, αντίστοιχοι των Ελλανοδικών της Ολυμπίας, οι οποίοι ονομάζονταν πεδίαρχοι,¹⁶⁵⁴ άποψη την οποία φαίνεται ότι αποδέχεται και η Lazzarini.¹⁶⁵⁵ Εάν η άποψη του Caskey για την ερμηνεία του όρου πεδίαρχεϊον γίνει δεκτή, τότε αναδύεται η σύνδεση του τροχίσκου με αγώνες και ταυτόχρονα δικαιολογείται η εκ μέρους του αναθέτη δήλωση μιας σημαντικής ιδιότητας την οποία ήθελε να τονίσει. Άλλως και δοθέντος ότι ο τροχίσκος φέρεται ως προερχόμενος από το αρχαίο Χάλειο, όπου μαρτυρείται ιερό του Απόλλωνος Νασιώτα, δεν θα πρέπει να αποκλεισθεί η περίπτωση ο τροχίσκος να είχε ανατεθεί στο ιερό αυτό.¹⁶⁵⁶ Ο Rousset βασιζόμενος στην επισήμανση της Jeffery ότι η επιγραφή δεν πρέπει να αποδοθεί στους Εσπέριους (Οζόλους) Λοιρούς αλλά στην Βοιωτία ή στους Οπούντιους Λοιρούς,¹⁶⁵⁷ παρατηρεί ότι εάν ο χαρακτήρας της επιγραφής προέρχεται από άλλη περιοχή τότε τίθενται δύο ζητήματα, ήτοι η σχέση του αναθέτη με το αναφερόμενο αξίωμα και η έλλειψη αναφοράς της εθνότητας του αναθέτη, καταλήγει δε ότι εφόσον δεν μας είναι γνωστό εάν πράγματι ο τροχός είχε ανατεθεί στους Δελφούς είναι δύσκολο να θεωρήσουμε με βεβαιότητα ότι υπήρχε σχετικό αξίωμα για την επίβλεψη και διαχείριση του δελφικού πεδίου.¹⁶⁵⁸ Άλλωστε εάν υπήρχε ένα σχετικό αξίωμα στο δελφικό ιερό, θα ήταν αναμενόμενο στην πολύχρονη διάρκεια ζωής του ιερού να σωζόταν κάποια σχετική γραμματειακή ή επιγραφική μαρτυρία, το οποίο δεν συμβαίνει και ο όρος πεδίαρχεϊον εμφανίζεται άπαξ στην εν λόγω επιγραφή. Εξ άλλου και δεδομένου ότι το αντικείμενο είναι προϊόν λαθρονασιαφής και επωλήθη το 1935 εμφανίζεται ως πιθανότερο να προέρχεται από το Γαλαξείδι παρά από την περιοχή των Δελφών, όπου την εποχή εκείνη διεξάγονταν έρευνες από την Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή και οπωσδήποτε θα υπήρχε κάποια επίβλεψη και εποπτεία, η οποία θα απέτρεπε την επιχείρηση πράξεων λαθροχειρίας. Εν τέλει εάν πράγματι το εύρημα προερχόταν από την περιοχή των Δελφών ο πωλητής θα είχε κίνητρο να δηλώσει την προέλευση αυτή προκειμένου να επιτύχει υψηλότερο τίμημα. Ως προς το ζήτημα εάν είχε ανατεθεί μόνο ο τροχός ή είχε ανατεθεί ολόκληρο άρμα δεν είναι δυνατόν να δοθεί πειστική απάντηση, θεωρώ όμως ότι ο τροχός αποτελούσε ένα αυτοτελές ανάθημα

¹⁶⁵³ Για την θέση του Ιπποδρόμου του Δελφικού ιερού βλ. Βαλαβάνης 2019, 197 -215.

¹⁶⁵⁴ Caskey 1936, 310-311.

¹⁶⁵⁵ Lazzarini 1976, 160 -161.

¹⁶⁵⁶ Για την προσπάθεια σύνδεσης του τροχίσκου με το ιερό του Απόλλωνος Νασιώτα βλ. Μπαζιωτοπούλου & Βαλαβάνης 2003, 23 σημ. 50.

¹⁶⁵⁷ Βλ. Jeffery (1990, 106 -107 και 108 αρ. 17) η οποία χρονολογεί μεν την επιγραφή στο τρίτο τέταρτο του 6^{ου} αιώνα π.Χ. και την αποδίδει στους Οπούντιους Λοιρούς πλην όμως δεν εξετάζει την λέξη πεδίαρχεϊον από γραμματική και ερμηνευτική πλευρά.

¹⁶⁵⁸ Rousset 2002, 212 -213.

και τούτο προκύπτει από το ότι η επιγραφή είναι γραμμένη στην περιφέρεια του και είναι πλήρης. Εάν υιοθετηθεί η πιθανότητα να είχε ανατεθεί ολόκληρο άρμα τότε θα πρέπει να ήταν ένα ανάθημα όχι μόνο εξαιρετικής τέχνης αλλά και σημαντικής αξίας δοθέντος ότι ο τροχός έχει διάμετρο 16 εκ. οπότε το ύψος του άρματος θα ήταν τουλάχιστον ύψους 30 εκ. και το ύψος των ίππων θα ανερχόταν σε 45 -50 εκ.¹⁶⁵⁹ Στην περίπτωση όμως αυτή η αναθηματική επιγραφή δεν θα ήταν δυνατόν να καταλάβει την περιφέρεια του ενός τροχού διότι στην κυριολεξία θα ήταν δυσεύρετη και δυσανάγνωστη ενώ οι επιγραφές αυτές επιδιώκουν την προβολή του αναθέτη. Κατά συνέπεια νομίζω ότι πρόκειται για ένα αυτοτελές ανάθημα στο ιερό του Απόλλωνος από τον Φάλα ¹⁶⁶⁰ ενώ ο λόγος ανάθεσης δεν φαίνεται να σχετίζεται με αγώνες. Οι Herrmann & Kondoleon θεωρούν ότι ο τροχός αποτελεί ανάθημα μάλλον ενός ηνιόχου ή μέλους της ομάδας του άρματος παρά του πλούσιου ιδιοκτήτη, μία άποψη γενικά ορθή για τα αναθήματα μικρής αξίας και προβολής, όπως ανεφέρθη στην αρχή του παρόντος κεφαλαίου. Όμως στην συγκεκριμένη περίπτωση ο αναθέτης αυτοπροσδιορίζεται με τον όρο *πεδιαρχείον*, ο οποίος εάν δηλώνει αξίωμα δεν συνάδει με την ιδιότητα του ηνιόχου ή του μέλους της ομάδας. Ίσως για τον λόγο αυτό οι παραπάνω μελετητές ερμηνεύουν τον όρο *πεδιαρχείον*, ως πατρωνυμικό του αναθέτη, άποψη η οποία δεν είναι πειστική. ¹⁶⁶¹ γ) Το Βρετανικό Μουσείο διαθέτει ένα χάλκινο τροχό διαμέτρου 10,16 εκ. ο οποίος λέγεται ότι προέρχεται από την περιοχή του Άργους και φέρει αναθηματική επιγραφή, η οποία αναφέρει ότι ο τροχός ανετέθη στους Άνακες και συγκεκριμένα η επιγραφή, *IG IV 566*, αναφέρει : *τοῖ φανάκοι : ἐμί : Εὐδ[ιφο]ς : ἀνέθεκε.*¹⁶⁶² Πρόκειται προφανώς για μια ανάθεση προς τους Διόσκουρους, οι οποίοι λατρεύονταν σε πολλά μέρη της Πελοποννήσου αλλά και εκτός αυτής, ονομάζονταν δε και Άνακες και τα ιερά τους *Ανάκεια*.¹⁶⁶³ Οι ήρωες αυτοί διέθεταν όχι μόνο πολεμικές αλλά και αθλητικές αρετές, μάλιστα δε ο εξ αυτών Κάστωρ συνδέεται με τους ιππικούς αγώνες σύμφωνα με την Ομηρική παράδοση.¹⁶⁶⁴ Ως εκ τούτου η αναφορά της Swaddling ότι ο τροχός είχε ανατεθεί στον Δία και ότι είχε βρεθεί στην Νεμέα όπου είχε ανατεθεί προκειμένου να τιμηθεί ιππική νίκη δεν εμφανίζεται πειστική και στηρίζεται μάλλον στην

¹⁶⁵⁹ Τα μεγέθη και οι αναλογίες αυτές συνάγονται από παραστάσεις της αγγειογραφίας.

¹⁶⁶⁰ Αναθέσεις τροχίσκων, όπως αναφέρθη παραπάνω, είναι γνωστές και σε άλλα ιερά του Απόλλωνος όπως στους Δελφούς, στην Κάμιρο, στο Θέρμο και στον Απόλλωνα Μαλεάτα.

¹⁶⁶¹ Herrmann & Kondoleon 2004, 50 και αρ. κατ. 17.

¹⁶⁶² Walters 1899 με αριθμό 253.

¹⁶⁶³ Για την ταύτιση των Διοσκούρων με τους Άνακες βλ. Nilsson 1987, 123. Ο Parke (2000, 291) επισημαίνει ότι οι Αθηναίοι απευθύνονταν προς τους Διόσκουρους με τον τίτλο Άνακες ενώ και ο Parker (2005, 457) αναφέρεται στην εορτή των Ανακείων, τα οποία τελούνταν προς τιμήν των Διοσκούρων, μάλιστα μία χάλκινη υδρία, σήμερα στην Ν. Υόρκη (Metropolitan Museum of Art, 1999, 460), φέρει την επιγραφή ές Άνακίο ἄθλον και εύλογα θεωρείται ότι είχε απονεμηθεί ως έπαθλο στους αγώνες αυτούς.

¹⁶⁶⁴ Ο Όμηρος (Γ 237 και λ 300) ονομάζει τον Κάστορα ως *ιππόδαμον*.

αναφορά του Walters ότι ο τροχός είχε βρεθεί στην περιοχή του Άργους.¹⁶⁶⁵ Σε κάθε περίπτωση η έλλειψη αρχαιολογικού πλαισίου καθιστά τις υπόθεση της Swaddling επισφαλής.

δ) Το 1963 βρέθηκε στο Ηραίο της Σάμου, ανατολικά του βωμού του Ροίκου, ένας πλήρως διατηρημένος χάλκινος τροχός, διαμέτρου 25,3 εκ., ο οποίος χρονολογείται περί το 580 - 570 π.Χ., στην κορυφή της περιφέρειας του οποίου φέρει επιγραφή, IG XII 6, 2 : 539, η οποία αναφέρει Άργειος μ' άνέθηκε.¹⁶⁶⁶ Πρόκειται μάλλον περί αυτοτελούς αναθήματος και όχι για τμήμα άρματος και στην άποψη συνηγορεί η μεγάλη διάμετρος του τροχού, η οποία οδηγεί αναλογικά σε άρμα συνολικού ύψους άνω των 60 εκ. Η σύνδεση με αγωνιστική δραστηριότητα θα πρέπει να αποκλεισθεί δοθέντος ότι η επιγραφή καταλαμβάνει κατά τι λιγότερο από το ήμισυ της περιφέρειας του τροχού, συναγομένου εξ αυτού ότι εάν η ανάθεση συνδεόταν με κάποια αγωνιστική επιτυχία, υπήρχε ικανός χώρος να μνημονευθεί, κάτι το οποίο προφανώς δεν θα παρέλειπε ο αναθέτης να πράξει.

ε) Στο Βρετανικό Μουσείο επίσης βρίσκεται ένας άλλος χάλκινος τροχός, διαμέτρου 12,9 εκ., με οκτώ ακτίνες, ο οποίος παρουσιάζει την ιδιαιτερότητα ότι ενώ η κατασκευή του τοποθετείται χρονικά περί το 525 - 500 π.Χ., η αναθηματική επιγραφή με βάση την μορφή των γραμμάτων επεγράφη μετά πάροδο 300 ετών και η περιοχή προελεύσεως της τοποθετείται στην Αίγυπτο ή τις ακτές της ανατολικής Μεσογείου. Ατυχώς το αποθετήριο του Βρετανικού Μουσείου δεν παρέχει άλλα στοιχεία και δεν αναπαράγει το κείμενο της επιγραφής. Όπως προκύπτει από την σε μεγέθυνση επισκόπηση της, πρόκειται για μία επιγραφή, η οποία επεγράφη χωρίς προεργασία και δια τον λόγο αυτό ο χαρακτήρας μετά την πλήρωση της περιφέρειας του κύκλου υποχρεώθηκε να χαράζει την λέξη Έπαγαθώ σε δεύτερη σειρά. Η επιγραφή αναγνώσθηκε εκ μέρους μου με βάση την φωτογραφία, όχι όμως ασφαλώς, ως εξής : Χαιρήμων Προστάτου Ήρακλέω Μεγάλω Νίκη υπέρ εύχῆ άνέθηκεν και στη δεύτερη σειρά κάτω από την λέξη προστάτου διαβάζεται Έπαγαθώ. Από την ανωτέρω επισκόπηση της επιγραφής προκύπτει ότι ο τροχός ανετέθη από τον Χαιρήμονα (;) στον Ηρακλή ως ευχαριστήριο και εάν η ανάγνωση της λέξης Νίκη είναι ορθή ίσως η ανάθεση να συνδέεται με κάποια αθλητική δραστηριότητα. Όμως με δεδομένο ότι η κατασκευή του τροχού τοποθετείται σε πολύ αψότερο χρόνο από την ανάθεση ακόμη και εάν δεχθούμε ότι συνδέεται με μία νίκη, δεν είναι δυνατόν να πρόκειται για ιππική νίκη.¹⁶⁶⁷

¹⁶⁶⁵ Swaddling 1999, 85.

¹⁶⁶⁶ Βλ. Wedeking 1964 402 πιν. 468 d. Βλ. επίσης Dunst 1972, 139 πιν. 55, 3, ο οποίος μάλιστα αναφέρει ότι το όνομα Άργειος συναντάται ξανά στην σαμιακή προσωπογραφία.

¹⁶⁶⁷ Ο τροχός εκτέθηκε σε έκθεση, η οποία διοργανώθηκε κατά τα έτη 2017 έως 2019 από το Caixa Forum και το Βρετανικό Μουσείο British στην Ισπανία με τον τίτλο AGON αλλά στον εκδοθέντα κατάλογο της έκθεσης δεν αναπαράγεται το κείμενο της επιγραφής και δεν παρέχονται περισσότερα στοιχεία.

Χάλκινοι τροχίσκοι έχουν βρεθεί σε διάφορα ιερά, οι οποίοι είναι ανεπίγραφοι, και ενώ τουλάχιστον για μερικά από αυτά τα ιερά, όπως η Ολυμπία, η σύνδεσή τους με αγώνες εμφανίζεται ως πολύ πιθανή δεν είναι δυνατόν να αποδειχθεί. Από το ιερό της Ολυμπίας προέρχονται αρκετοί χάλκινοι τροχοί, οι οποίοι θεωρούνται ως τροχοί άρματος, πλην όμως έχουν χρονολογηθεί στον 8^ο αιώνα π.Χ.¹⁶⁶⁸ ενώ το αγώνισμα του τεθρίππου εισήχθη στο πρόγραμμα των αγώνων κατά την 25^η Ολυμπιάδα,¹⁶⁶⁹ ήτοι το 680 π.Χ. Η αντίφαση η οποία προκύπτει, ήτοι να αποδώσουμε τους σωζόμενους τροχούς αρμάτων σε αναθήματα σχετιζόμενα με αγώνες, οι οποίοι φέρονται ότι εισήχθησαν αργότερα είναι δύσκολο να αρθεί και οι τυχόν υποθέσεις παραμένουν ως τέτοιες. Μία υπόθεση η οποία θα συνηγορούσε στην σύνδεση των τροχών των αρμάτων με αγωνιστική δραστηριότητα θα ήταν να θεωρηθεί ότι διεξάγονταν και κατά τον 8^ο αιώνα π.Χ. ιππικοί αγώνες στο ιερό χωρίς να έχουν όμως θεσμοθετηθεί, ενώ μία άλλη υπόθεση, την οποία θεωρώ ως πλέον πιθανή, συνίσταται στο ότι τα ανατιθέμενα κατά τον 8^ο αιώνα π.Χ. άρματα ή τμήματα αυτών, όπως οι τροχοί, αναδείκνυαν την έντονη παρουσία των ιπποτρόφων αριστοκρατών της περιοχής στο ιερό της Ολυμπίας, οι οποίοι επεδίωκαν την σύνδεσή τους με το απώτερο ηρωϊκό παρελθόν, όπου αναφέρονταν τέτοιου είδους αγώνες. Άλλωστε είναι γνωστή η τέλεση επιτάφιων αγώνων στην περιοχή του Βουπράσιου στην Ήλιδα προς τιμήν του Αμαρυγκέα, το πρόγραμμα των οποίων περιελάμβανε και αρματοδρομία.¹⁶⁷⁰

Χάλκινοι τροχοί έχουν βρεθεί επίσης και σε ιερά όπου η τέλεση αγώνων δεν μαρτυρείται σε πρώιμες περιόδους όπως στο Θέρμο¹⁶⁷¹ ή δεν μαρτυρείται καθόλου όπως στο ιερό του Απόλλωνος Μαλεάτα¹⁶⁷² και είναι προφανές ότι η αιτία της ανάθεσης δεν σχετιζόταν με αθλητικές δραστηριότητες. Δεν αποκλείεται όμως η συχνότητα ανεύρεσης τροχίσκων σε ιερά Απόλλωνος να συνδέεται με την λατρεία του θεού ή κάποιας υπόστασής του όπως και της σχέσης του με τον ηλιακό δίσκο,¹⁶⁷³ ενώ έχει παρατηρηθεί ότι «ιδέες πολύ παλιές για την μαγική δύναμη ή το συμβολικό νόημα του κύκλου είχαν κατασταλάξει σιγά σιγά στο να προτιμούν οι αρχαϊκοί Έλληνες αυτό ασυνήθιστο σχήμα σε αφιερώσεις σε θεότητες ριζωμένες στην λατρεία των χθονίων δυνάμεων».¹⁶⁷⁴

¹⁶⁶⁸ Βλ. ενδεικτικά τους με αριθμούς B 7672, B2 4799 και Br 10849 τροχούς αρμάτων, οι οποίοι χαρακτηρίζονται ως τροχοί αναθηματικών αρμάτων και χρονολογούνται στον 8^ο αι. π.Χ. Βλ. Χατζή 2008, 59.

¹⁶⁶⁹ Πausanias V.8.8 «πέμπτη δὲ ἐπὶ ταῖς εἴκοσι κατεδέξαντο ἵππων τελείων δρόμον, καὶ ἀνηγορεύθη Θηβαῖος Παγώνδας κρατῶν ἄρματι»

¹⁶⁷⁰ *Ιλιάς*, Ψ 630 -640.

¹⁶⁷¹ Βλ. Παπαποστόλου 2008, 138, 236.

¹⁶⁷² Βλ. Λαμπρινουδάκη 1978, 120.

¹⁶⁷³ Για την σχέση αυτή και την επωνυμία του θεού ως «Φοίβος» βλ. Simon 1996, 134.

¹⁶⁷⁴ Βλ. Καρούζος 1981, 65.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Η

Η ΔΙΑΔΡΟΜΗ ΤΩΝ ΑΝΑΘΗΜΑΤΩΝ

Σύμφωνα με την επικρατούσα αντίληψη ό,τι περιερχόταν στην σφαίρα του θείου ως ανάθημα παρέμενε στον χώρο του ιερού διατηρώντας την αντίστοιχη ιδιότητα του, χωρίς να επιτρέπεται η απομάκρυνσή του,¹⁶⁷⁵ και δεν είναι τυχαίο ότι πολλές αναθηματικές επιγραφές περιορίζονται στην αναγραφή της λέξης *hierós*, η οποία δηλοί ότι το αντικείμενο αποτελεί μέρος της θείας παρουσίας και του προσδίδει μία «οιονεί ασυλία» ως ιερού αντικείμενου. Σε περιπτώσεις μεταλλικών αναθημάτων το ιερατείο παρείχε την άδεια να γίνει αναδιάθεση μέρους του πλεονάζοντος υλικού αλλά πάντα με την προοπτική ότι το προϊόν της εκποίησης θα διετίθετο προκειμένου να καλυφθεί και πάλι μία λατρευτική ανάγκη.¹⁶⁷⁶

Η διαδοχική χρήση μεταλλικών αναθημάτων έχει παρατηρηθεί τουλάχιστον σε πέντε (5) περιπτώσεις και αυτό οφείλεται προφανώς στην εγγενή αξία του μετάλλου, η οποία ήταν υψηλή,¹⁶⁷⁷ όμως στα μικρότερης αξίας αναθήματα, όπως τα κεραμικά, η πρακτική της επαναχρησιμοποίησης είναι πολύ σπάνια.¹⁶⁷⁸ Μεταξύ των αναθημάτων αυτών περιλαμβάνονται δύο (2) τα οποία ενώ προκύπτει ότι είχαν ανατεθεί αργότερα βρέθηκαν σε ταφές. Πρόκειται για τον μολύβδινο δίσκο του Αρχαιολογικού Μουσείου Ιμέρας, ο οποίος φέρει δύο διαμετρικά και αντωπά τοποθετημένες οπές ανάρτησης στο κέντρο του οποίου υπάρχουν ίχνη ένθεσης μνηοειδούς ελάσματος, καθώς επίσης και για τον γραπτό δίσκο του Αρχαιολογικού Μουσείου Πάρου, ο οποίος φέρει γραπτή παράσταση δισκοβόλου, και όπως προκύπτει από τις δύο συμμετρικά διατεταγμένες και σε απόσταση 20 εκ. μεταξύ τους οπές ανάρτησης, οι οποίες βρίσκονται στο ανώτερο τμήμα της γραπτής επιφάνειας και

¹⁶⁷⁵ Βλ. Van Straten 1990, 272.

¹⁶⁷⁶ Βλ. Βαλαβάνης 2006, 514 σημ. 34 με τις αυτόθι παραπομπές.

¹⁶⁷⁷ Η μία περίπτωση αφορά μία αργυρή φιάλη, η οποία είχε ανατεθεί τον 5^ο αιώνα π.Χ. σε ιερό της Αθηνάς στα Μέγαρα αλλά βρέθηκε σε ταφή στην περιοχή της Κοζάνης χρονολογούμενη περί το τέλος του 4^{ου} – αρχή 3^{ου} αιώνα π.Χ., βλ. Καλλιπολίτης - Feytmans 1948/49, 95 επ. Η άλλη περίπτωση αφορά την διαδοχική επαναχρησιμοποίηση μιας αργείτης υδρίας, βλ. ανωτέρω κεφάλαιο υδριών, ενώ μία άλλη διαδοχική χρήση εμφανίζεται σε ένα χάλκινο λέβητα, ο οποίος είχε αρχικά απονεμηθεί ως έπαθλο στους αγώνες του Γελάνορος αλλά τελικά ανετέθη στην Ακρόπολη της Αθηνάς, βλ. ανωτέρω κεφάλαιο μεταλλικών αγγείων. Επίσης σε ένα τάφο στην Κέρκυρα βρέθηκε τμήμα ενεπίγραφου χάλκινου λέβητα με την κατάληξη ονόματος σε πτώση γενική -- -- τιδος και την ένδειξη *hierós*. Η ανασκαφέας Κώστογλου (1970, 331) πιθανολογεί ότι πρόκειται περί αναθήματος, το οποίο αφαιρέθηκε από τον χώρο ανάθεσης και αργότερα χρησιμοποιήθηκε ως κτερίσμα. Εν τέλει μία υδρία η οποία βρίσκεται σε ιδιωτική συλλογή της Ηλείας φέρει δύο αναθηματικές επιγραφές, οι οποίες αποδεικνύουν διαδοχική ανάθεση σε δύο διαφορετικές θεότητες, βλ. Φραγκανδρέας 1991, 123-126.

¹⁶⁷⁸ Βλ. Βαλαβάνης (2006, 507-518) για την επαναχρησιμοποίηση μιάς κύλικας του Μουσείου Μαραθώνα.

πλησίον της περιμέτρου του θα είχε ανατεθεί **(αρχ. κατ. Δ 13 και Δ 20 αντίστοιχα)**.¹⁶⁷⁹ Οι πιθανές διαδρομές με βάση τις οποίες οι δύο αυτοί δίσκοι από αναθήματα κατέληξαν σε ταφές είναι οι εξής : **α)** μία πιθανή περίπτωση θα ήταν η αφαίρεση του αναθήματος από το ιερό ή ακόμη και από τον αποθέτη, όπου ίσως είχε απορριφθεί ως πλεονάζον υλικό. Όμως αυτή η περίπτωση ενώ εμφανίζεται ως πιθανή σε αντικείμενα αξίας, όπως στην αργυρή φιάλη, η οποία είχε ανατεθεί στο ιερό της Αθηνάς στα Μέγαρα και τοποθετήθηκε μετά από πάροδο ενός και πλέον αιώνα ως ταφικό κτέρισμα, στις περιπτώσεις των δίσκων θα πρέπει να αποκλεισθεί το μεν διότι στον τάφο όπου βρέθηκε ο μολύβδινος δίσκος συνυπήρχε ως ταφικό κτέρισμα και ένας επί πλέον σιδερένιος δίσκος, η δε γραπτή απεικόνιση την οποία έφερε ο δίσκος της Πάρου, αν και αξιόλογη, δεν ήταν δυνατόν να στηρίξει την ασέβεια της αφαίρεσης ενός αναθήματος, **β)** μία άλλη πιθανή περίπτωση είναι οι αναθέσεις των δίσκων να είχαν πραγματοποιηθεί σε κάποιο ιδιωτικό ιερό, το οποίο βρισκόταν στην γαιοκτησία των αναθετών, και μετά τον θάνατο των οποίων εκρίθη πρόπον να τεθούν ως κτερίσματα, δοθέντος ότι ήσαν αντικείμενα με μεγάλη συμβολική αξία, λόγω των αθλητικών επιτυχιών τις οποίες θα ενσωμάτωναν τα ανατεθέντα αντικείμενα, **γ)** μία άλλη πιθανή περίπτωση είναι οι αναθέσεις να είχαν μεν πραγματοποιηθεί σε δημόσια ιερά, πλην όμως λόγω της σημαντικής προσωπικότητας των αναθετών και της πιθανής επιρροής του οίκου του θανόντος στην κοινότητα και το ιερό, επετράπη από το ιερατείο η απομάκρυνση των σχετικών αναθημάτων για να κτερισθούν οι ταφές τους. Η ιδιότητα του νικητή - αθλητή, ο οποίος είχε με την νίκη του προσδώσει κύρος στην κοινότητα καθώς και η πιθανότητα να είχαν πέσει «εν πολέμω», ήσαν ικανές να δημιουργήσουν προϋποθέσεις τέτοιας, οπωσδήποτε κατ' εξαίρεση, πρακτικής. Η περίπτωση του γραπτού μαρμάρινου δίσκου του Νειροταφείου της Πάρου, όπου το αρχικό ανάθημα τοποθετήθηκε αργότερα ως κάλυμμα στο τεφροδόχο αγγείο του αθλητή, ως προσφορά στην μνήμη του νεκρού, παρέχει πεδίο να υποθέσουμε κάτι ανάλογο και για τον μολύβδινο δίσκο της Ιμέρας, ο οποίος έφερε το ένθετο μηνοειδές έλασμα, γεγονός το οποίο παραπέμπει σε συνδυασμό με το υλικό του δίσκου σε ένα διακεκριμένο αναθέτη, ο οποίος θα είχε επιτύχει σημαντικές αθλητικές επιτυχίες. Με βάση τις παραπάνω σκέψεις εκτιμώ ότι η πιθανότητα να ισχύει η υπό στοιχείο **γ** περίπτωση έχει μια σταθερή βάση.

¹⁶⁷⁹ Την ίδια διαδρομή είναι πιθανό να ακολούθησαν και οι δύο χάλκινοι δίσκοι με τις εγχάρακτες παραστάσεις πενταθλητών από την Σικελία και την Αίγινα **(αρχ. κατ. Δ 15 και Δ16 αντίστοιχα)**. Ο δίσκος από την Αίγινα είναι βέβαιο ότι προέρχεται από ταφή ενώ η πιθανότητα να είχε προηγουμένως ανατεθεί είναι πολύ πιθανή, ενώ για τον δίσκο από την Σικελία δεν αναφέρεται η ειδικότερη θέση εύρεσής του, όμως η προέλευση από ταφικό περιβάλλον εμφανίζεται πολύ πιθανή.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Θ

ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

I. Η πρακτική της ανάθεσης στον αρχαίο κόσμο και οι αθλητικοί αγώνες.

1. Ως ανάθεση προσδιορίζεται η ανθρώπινη δραστηριότητα δια της οποίας ένα αντικείμενο, το ανάθημα, αποχωρίζεται από την κυριότητα του αναθέτη και μετατίθεται στην αντίστοιχη σφαίρα της θεότητας. Ως ανάθημα χαρακτηρίζεται οιοδήποτε αντικείμενο, το οποίο προσφέρεται στην θεότητα εκ μέρους του ανθρώπου - λατρευτή, εξ ελευθέρως με βουλήσεως αλλά με σκοπό είτε να ζητηθεί κάποια ευνοϊκή ρύθμιση εκ μέρους της θεότητας σε σχέση με τον αναθέτη και τις δραστηριότητές του είτε να ευχαριστήσει την θεότητα για μία ήδη προηγηθείσα ικανοποίηση ενός αιτήματος του, συγχρόνως δε αποσκοπεί να διασφαλίσει την μνήμη της ευσέβειας του αναθέτη στο μέλλον και να τον εμφανίσει στα όμματα των μελών της κοινότητας ως ευσεβή και τελούντα υπό την προστασία της θεότητας. Η γέννηση της αναθηματικής πρακτικής ανιχνεύεται ήδη από τα πρώτα στάδια της κοινωνικής ζωής του ανθρώπου, στην Ελλάδα δε στοιχειοθετείται με βεβαιότητα με βάση αρχαιολογικά ευρήματα τουλάχιστον από την εποχή του Χαλκού. Η μορφή και το είδος των αναθημάτων εμφανίζει μεγάλη ποικιλομορφία και τα αναθήματα στην πλέον απλή τους μορφή είναι δυνατόν να συνίστανται σε αγροτικούς καρπούς, ειδώλια, όπλα, αγγεία και στην πλέον σύνθετη μορφή να φθάνουν σε πολύτιμα αντικείμενα, συνθέσεις μεγάλης γλυπτικής ακόμη δε και σε ανέγερση ναών και κτιρίων. Έχει ευστόχως παρατηρηθεί ότι «Neither is there anything in the world which cannot become a votive offering»,¹⁶⁸⁰ παρατήρηση η οποία επιβεβαιώνεται πανηγυρικά από τις πηγές αλλά και αρχαιολογικά ευρήματα.

2. Οι αιτίες και οι αφορμές της αναθηματικής πρακτικής ήσαν ποικίλες, αντιστοιχούσαν δε και κάλυπταν όλες τις εκφάνσεις της κοινωνικής ζωής του ατόμου προσωπικά, όπως υγεία, ευγονία, καρποφορία αλλά ενίοτε και συλλογικά της κοινότητας, όπως λ.χ. πολεμικές επιχειρήσεις. Η αθλητική δραστηριότητα αναδείκνυε επιπρόσθετους λόγους και αφορμές προς ανάθεση, οι οποίες σχετιζόνταν άμεσα με την διεξαγωγή των αγώνων και την συμμετοχή των αθλητών σε αυτούς με αποτέλεσμα οι αθλητές να στέργουν με ιδιαίτερη συχνότητα στην ανάθεση αφιερωμάτων προς τους θεούς, όπως α) η εκ μέρους του αθλητή επιδίωξη της εξασφάλισης της θεϊκής εύνοιας για την επίτευξη της νίκης στους αγώνες δοθέντος ότι υπήρχε εδραιωμένη πεποίθηση ότι η ανάδειξη του νικητή δεν ήταν

¹⁶⁸⁰ Βλ. Rouse 1902, 352.

απότοκος μόνο των φυσικών προσόντων του αθλητή και της εκ μέρους του καταβληθείσης προσπάθειας αλλά σαφώς εμπεριείχε και το στοιχείο της θείκης εύνοιας, **β)** η συμμετοχή ενός αθλητή στους αγώνες δεν ήταν καθ' οιονδήποτε τρόπο δεδομένη ακόμη και εάν ο αθλητής ήταν προικισμένος σε απόλυτη αντίθεση με τα σημερινά ισχύοντα όπου το κριτήριο συμμετοχής των αθλητών είναι μόνο η υπέρβαση των ορίων επιδόσεων. Στην αρχαιότητα ο αθλητής θα έπρεπε να αντιμετωπίσει σωρεία προβλημάτων προικιμένου να λάβει μέρος στους αγώνες και ειδικότερα. Θα έπρεπε να αφιχθεί εγκαίρως στην Ήλιδα,¹⁶⁸¹ εγχείρημα ουδόλως ευχερές δεδομένων των συνθηκών της εποχής, να προβεί σε ένορκη διαβεβαίωση ότι τους προηγούμενους δέκα μήνες είχε ασκηθεί και είχε τηρήσει όλους τους κανόνες, να προπονηθεί κατά την διάρκεια του προ των αγώνων μηνός υπό τις οδηγίες και την επίβλεψη των Ελλανοδικών και εν τέλει να καταταγεί σε αντίστοιχη ηλικιακή κατηγορία, μία διαδικασία άκρως προβληματική καθόσον η κατάταξη των αθλητών γινόταν με βάση μόνο την σωματική διάπλαση και τριχοφυΐα τους και **γ)** αντίθετα με την επικρατούσα σήμερα αντίληψη ότι σημαντικό για τον αθλητή δεν είναι μόνο η νίκη στους αγώνες αλλά και η συμμετοχή σε αυτούς, στους αρχαίους αγώνες, ιδιαίτερα μάλιστα στους στεφανίτες αγώνες, υπήρχε νίκη και έπαθλο μόνο για τον πρωτεύσαντα, στοιχείο το οποίο ασκούσε έντονη πίεση στους αθλητές, οι οποίοι και προσέφευγαν στην θείκη συνδρομή.

3. Είναι αξιοσημείωτο ότι στις σχετικές με αθλητικές αναθέσεις αναθηματικές επιγραφές δεν απαντάται ο όρος «*άπαρχαί*» ενώ ο όρος «*δεκάτη*» εμφανίζεται μόνο σε δύο περιπτώσεις αναθημάτων.¹⁶⁸² Αντίθετα στις λοιπές αναθέσεις οι όροι «*άπαρχαί*» και «*δεκάτη*» χρησιμοποιούνται προικιμένου να προσδιορισθεί ο χαρακτήρας της ανάθεσης. Αυτό ίσως υποδηλώνει ότι υπήρχε μία διαφοροποίηση στην χρήση των όρων, διότι ενώ ο όρος «*δεκάτη*» είναι συμβατός με την αθλητική δραστηριότητα και την εξ αυτής απόκτηση εισοδημάτων συνεπεία μίας νίκης αντίθετα ο όρος «*άπαρχαί*» φαίνεται ότι δεν συνάδει με την αθλητική δραστηριότητα.

4. Είδη αθλητικών αναθημάτων. Τα αθλητικά αναθήματα διακρίνονται σε πρωτογενή και δευτερογενή καθώς και σε υλικά και συμβολικά, δύο κατηγορίες οι οποίες όμως συχνά επικαλύπτονται και δη : **α)** στα πρωτογενή αναθήματα εντάσσονται τα όργανα άθλησης όπως δίσκοι ρίψεως, αλτήρες, ακόντια καθώς και άλλα αντικείμενα, τα οποία συμπλήρωναν τον αθλητικό εξοπλισμό, όπως στλεγγίδες, αρύβαλλοι, αντικείμενα τα

¹⁶⁸¹ Γίνεται αναφορά στους Ολυμπιακούς Αγώνες για τους οποίους οι πηγές υπερτερούν αριθμητικά, αλλά και διότι πιθανότατα τα όσα ίσχυαν για την Ολυμπία θα εφαρμόζονταν και στους λοιπούς αγώνες της περιόδου λόγω της κανονιστικής επίδρασης των Ολυμπιακών Αγώνων.

¹⁶⁸² Ο όρος «*δεκάτη*» εμφανίζεται στην χάλκινη πινακίδα, η οποία συνόδευε το ανάθημα του Κλεομρότου από την Σύβαρη καθώς και στο χάλκινο αγαλμάτιο του Φιλαιού, αρ. κατ. **XA 3**.

οποία είχαν χρησιμοποιηθεί στον αγώνα και μετά ανατέθηκαν, χαρακτηριστικό δε παράδειγμα της κατηγορίας αποτελεί ο με αρ. κατ. **A 2** ενεπίγραφος αλτήρας, ανάθημα του Επαινέτου, **β)** στα δευτερογενή εντάσσονται τα αναθήματα, τα οποία κατασκευάστηκαν ευθύς εξ αρχής προς ανάθεση, όπως χάλκινα ειδώλια αθλητών, πήλινοι αναθηματικοί πίνακες, αναθηματικά ανάγλυφα και αγάλματα της θεότητας, η οποία είχε συνδράμει στην επίτευξη της νίκης. Στην ίδια κατηγορία εντάσσονται και όργανα αθλήσεως, όπως δίσκοι και αλτήρες, τα οποία δεν ήταν χρηστικά αντικείμενα αλλά κατασκευάστηκαν εξ αρχής προς ανάθεση, χαρακτηριστικό δε παράδειγμα αποτελεί ο με αρ. κατ. **Δ 19** χάλκινος ενεπίγραφος δίσκος από την Ολυμπία και **γ)** τέλος μία ειδική κατηγορία αθλητικών αναθημάτων αποτελούσαν αυτά τα ίδια τα απονεμηθέντα στον νικητή έπαθλα, τα οποία ανατίθεντο στα ιερά, ενίοτε με την προσθήκη σχετικής αναθηματικής επιγραφής και στην κατηγορία αυτή περιλαμβάνονται κυρίως Παναθηναϊκοί Αμφορείς, αλλά και μεταλλικά αγγεία.

5. Κριτήρια χαρακτηρισμού ενός αντικειμένου ως αθλητικού αναθήματος αποτελούν **α)** η τυχόν υπάρχουσα αναθηματική επιγραφή επί του αντικειμένου, το οποίο σχετίζεται με αθλητική δραστηριότητα, αποτελεί απολύτως ασφαλές κριτήριο προς τούτο, χαρακτηριστικό δε παράδειγμα αποτελεί ο με αρ. κατ. **Δ 11** δίσκος, **β)** ο χώρος εύρεσης του αντικειμένου με χαρακτηριστικό παράδειγμα τον με αρ. κατ. **A 34** λίθινο αλτήρα από το ιερό της Ισθμίας και **γ)** το αρχαιολογικό πλαίσιο εύρεσης του αντικειμένου και τα συμφραζόμενα και χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο με αρ. κατ. **A 25** μολύβδινος αλτήρας από την Νεμέα.

II. Αναθέσεις αθλητικών οργάνων και σχετικού αθλητικού εξοπλισμού.

A. Δίσκοι :

1. Οι δίσκοι όπως και οι αλτήρες αποτελούν το συνηθέστερο αθλητικό ανάθημα στα ιερά, και αυτό συνάγεται από τον αριθμό των σωζόμενων παραδειγμάτων. Από το σύνολο των σαράντα τεσσάρων (44) δίσκων, οι οποίοι εξετάζονται στην εργασία αυτή,¹⁶⁸³ οι είκοσι εννέα (29) χαρακτηρίζονται ως αναθηματικοί και δη οι εννέα (9) λόγω της φερόμενης επιγραφής, οι έξι (6) με βάση την φερόμενη διακόσμηση, οι έξι (6) με βάση τον χώρο εύρεσης, οι τέσσερις (4) με βάση το μεγάλο βάρος τους, το οποίο απέκλειε την χρήση τους και οι λοιποί τέσσερις (4) με βάση το βάρος τους σε συνδυασμό και με την φερόμενη

¹⁶⁸³ Στο σύνολο αυτό δεν συμπεριλαμβάνονται ο πήλινος δίσκος, τα δύο δισκάρια, το κυλινδρικό αντικείμενο του Αγνία και οι τρεις ενεπίγραφοι επιτύμβιοι δίσκοι, βλ. τους με αρ. κατ. **Δ 31, Δ 44, Δ 45, Δ 46, Δ 47, Δ 48** και **Δ 49** δίσκους.

επιγραφή. Από το σύνολο των εννέα (9) ενεπίγραφων δίσκων, οι οποίοι φέρουν αναθηματικές επιγραφές, οι έξι (6) περιέχουν το ρήμα *ἀνέθεκεν* στην επιγραφή ενώ το επίθετο *εὐχαριστήριον* περιλαμβάνεται στην επιγραφή ενός δίσκου, επίθετο το οποίο δεν εμφανίζεται σε άλλο αθλητικό ανάθημα από τα εξεταζόμενα τσιούτα και αυτό θα πρέπει να αποδοθεί στον μικρό διαθέσιμο χώρο στα αναθήματα αυτού του είδους. Το σύνολο των έξι (6) δίσκων, οι οποίοι χαρακτηρίζονται ως αναθηματικοί με βάση την διακόσμηση τους, παρουσιάζει ενδιαφέρον για τον λόγο ότι αν και οι τέσσερις εξ αυτών προέρχονται από ταφικά σύνολα, αποκλείεται η χρήση τους και η ιδιαίτερα επιμελημένη διακόσμησή τους είτε γραπτή ή εγχάρακτη είτε με την ένθεση πολύτιμων υλικών συνιστούν αποφασιστικό στοιχείο για τον χαρακτηρισμό αυτό. Το σύνολο των τεσσάρων (4) δίσκων, οι οποίοι χαρακτηρίζονται ως αναθηματικοί με βάση το βάρος τους και την επιγραφή παρουσιάζει την ιδιαιτερότητα ότι και οι τέσσερις είναι μαρμαρίνοι και οι φερόμενες επιγραφές υποδεικνύουν σχέση με ταφικούς αγώνες ενώ και το μεγάλο βάρος τους συνηγορεί ότι πρόκειται περί αναθημάτων παρά το ότι το αρχαιολογικό τους πλαίσιο δεν είναι γνωστό.

2. Από τους οκτώ (8) σωζόμενους μαρμαρίνους δίσκους, στους οποίους δεν συνυπολογίζονται οι δίσκοι της Πάρου, της Καμείρου και της Ακάνθου, οι έξι (6) χρονολογούνται στο τέλος του 6^{ου} αιώνα π.Χ. και μόνο οι δίσκοι του Δημόφιλου και του Δικαίου χρονολογούνται στον 5^ο αιώνα π.Χ. και δη ο πρώτος στο διάστημα 470-450 π.Χ. και ο δεύτερος περί το 450 π.Χ. Μετά το μέσο του 5^{ου} αιώνα π.Χ. δεν σώζονται μαρμαρίνοι δίσκοι. Δοθέντος ότι οι τέσσερις από τους οκτώ μαρμαρίνους δίσκους, οι οποίοι μάλιστα προέρχονται από την Αττική, και με βάση την επιγραφή τους φαίνεται ότι σχετίζονται με την τέλεση ταφικών αγώνων και πιθανώς αποτελούσαν έπαθλα στους αγώνες αυτούς (αρ. κατ. Δ. 4, Δ 5, Δ 6 και Δ 7) είναι εύλογο να υποτεθεί ότι λόγω της εισαγωγής των μεταρρυθμίσεων του Κλεισθένη, η τέλεση των ταφικών αγώνων από τα αριστοκρατικά γένη της Αττικής έπαυσε ή ατόνησε, γεγονός το οποίο προφανώς συνέβαλε στον αρχικό περιορισμό των μαρμαρίνων αναθηματικών δίσκων μετά το τέλος του 6^{ου} αιώνα π.Χ. και την εξαφάνισή τους μετά το 450 π.Χ.

3. Η διάμετρος και το βάρος των δίσκων εμφανίζει μεγάλη διακύμανση, όπως αυτό προκύπτει από τους παραπάνω πίνακες,¹⁶⁸⁴ η οποία είναι δυνατόν να αποδοθεί σε πολλούς παράγοντες και δη : α) η διαφοροποίηση του μεγέθους και του βάρους των δίσκων ρίψεως

¹⁶⁸⁴ Ο μικρότερος μεταλλικός δίσκος είναι ο με αρ. κατ. Δ 41 α χάλκινος δίσκος, ο οποίος βρίσκεται στο Schlossmuseum, η μέση διάμετρος του οποίου είναι μόλις 11,5 εκ. και το βάρος του ανέρχεται σε 577 γραμμ. Ο αναθηματικός δίσκος του Πόπλιου Ασκληπιάδη στην Ολυμπία, αρ. κατ. Δ 19, έχει την μεγαλύτερη διάμετρο ανερχόμενη σε 34 εκ. ενώ ο σιδερένιος δίσκος από την Νεμέα, αρ. κατ. Δ 10 διαθέτει το μεγαλύτερο βάρος, ανερχόμενο σε 7.343 γραμμ.

λόγω της διάκρισης των αθλητών σε αντίστοιχες ηλικιακές κατηγορίες, μία αιτία, η οποία δικαιολογεί τις σχετικές διαφορές. **β)** είναι πιθανό ότι υπήρχε διαφοροποίηση του μεγέθους και του βάρους των δίσκων στους διάφορους αγώνες, ήτοι να χρησιμοποιούνταν διαφορετικοί δίσκοι σε κάθε τοπικό αγώνα, όπως αυτό υπονοείται από μία αναφορά του Φιλόστρατου, ενώ και μία ισχυρή ένδειξη προς αυτή την κατεύθυνση αποτελεί και η διαφοροποίηση του μήκους των κατά τόπους σταδίων.¹⁶⁸⁵ **γ)** δοθέντος ότι η χρονική περίοδος, η οποία εξετάζεται στην εργασία αυτή είναι ιδιαίτερα μεγάλη, ο πρώτος χρονολογικά δίσκος τοποθετείται περί το 550 π.Χ. και ο τελευταίος το 241 μ. Χ. (βλ. τους με αρ. κατ. **Δ 1** και **Δ 19** δίσκους) δεν θα πρέπει να αποκλεισθεί η πιθανότητα μεταβολής των κανόνων διεξαγωγής των αγωνισμάτων, οι οποίες προφανώς θα επηρέαζαν και τα όργανα άθλησης, μία μεταβολή κανόνων η οποία έχει βεβαιωθεί επαρκώς στο αγώνισμα της οπλιτοδρομίας, με την σταδιακή απόρριψη μέρους του οπλισμού των αθλητών.¹⁶⁸⁶

4. Η αρχαία Γραμματεία μας παραδίδει ότι αρχικά η ρίψη του δίσκου σε αγωνιστικό πλαίσιο, διέθετε αυτοτέλεια, την οποία όμως αργότερα απώλεσε για άγνωστο λόγο και το αγώνισμα της δισκοβολίας διεξαγόταν μόνο στα πλαίσια του πεντάθλου, ενώ η αυτοτέλεια του αγωνίσματος περιορίστηκε σε εξαιρετικές περιπτώσεις σε τοπικούς αγώνες. Το υλικό των δίσκων ήταν αρχικά λίθινο, όπως προκύπτει και από αναφορές του Πινδάρου, όμως με την πάροδο του χρόνου και κυρίως για την εξασφάλιση κανόνων ισοτιμίας διεξαγωγής του αγωνίσματος, η κατασκευή μεταλλικών δίσκων του αυτού μεγέθους και βάρους κατέστη αναγκαία.¹⁶⁸⁷ Οι μαρμάρινοι δίσκοι, οι οποίοι σώζονται, όπως προκύπτει από τις φερόμενες επιγραφές είτε ήσαν έπαθλα, τα οποία είχαν απονεμηθεί σε επιτάφιους αγώνες είτε ήσαν αθλητικά αναθήματα και δεν ήσαν δίσκοι χρηστικοί,¹⁶⁸⁸ συμπέρασμα στο οποίο συντείνει και το ότι το υλικό του μαρμάρου δεν ήταν κατάλληλο για την κατασκευή δίσκων ρίψης.

5. Δοθέντος ότι οι δίσκοι διαθέτουν την μεγαλύτερη και την πλέον πρόσφορη επιφάνεια για την εγχάραξη και χωροθέτηση της αναθηματικής επιγραφής σε σχέση με όλα τα υπόλοιπα εξεταζόμενα αντικείμενα, διαθέτουν τις εκτενέστερες αναθηματικές επιγραφές

¹⁶⁸⁵ Ο Φιλόστρατος αναφέρει στον *Ηρωϊκό* (13.2) ότι η βολή του Πρωτεσίλαου υπερέβη τους εκατό πήχες καθώς και ότι ο δίσκος του ήταν διπλάσιος του Ολυμπιακού, υπονοώντας σαφώς την ύπαρξη δίσκου δεδομένου βάρους για τους αγώνες της Ολυμπίας.

¹⁶⁸⁶ Για την σταδιακή απόρριψη του οπλισμού στον οπλίτη δρόμο, βλ. σχετικά Βαλαβάνης 2004α, 410.

¹⁶⁸⁷ Βλ. Πινδαρος, *Ι Ισθμιόνικο* στ. 25 και *Ι Όλυμπιόνικο* στ.72, αναφορές οι οποίες αφορούν αγώνες προγενέστερης εποχής του ποιητή, ενώ ο Πausanias (VI.19. 4) μας παραδίδει ότι εντός του θησαυρού των Σικυωνίων στην Ολυμπία φυλάσσονταν τρεις δίσκοι για την διεξαγωγή του πεντάθλου.

¹⁶⁸⁸ Σημειωτέον ότι ο με αρ. κατ. **Δ 11** ανεπιγραφος μαρμάρινος δίσκος του Δημόφιλου δεν αποτελεί εξαίρεση διότι αν και το βάρος του υπολογίζεται σε 2.700 γραμμ., το οποίο είναι συμβατό με τους χρηστικούς δίσκους, εμφανίζει ιδιαίτερα επιμελημένη κατασκευή και χάραξη επιγραφής, γεγονός το οποίο σε συνδυασμό και με το ότι βρέθηκε στην Ακρόπολη της Αθήνας αποκλείει την πιθανότητα να ήταν χρηστικός.

με πλέον χαρακτηριστικό παράδειγμα την επιγραφή επί του με αρ. κατ. **Δ 19** δίσκου, ο οποίος μάλιστα φέρει επιγραφή επί αμφοτέρων των πλευρών του δίσκου.

B. Αλτήρες :

1. Δεδομένου ότι οι αλτήρες αποτελούσαν μέρος του προσωπικού εξοπλισμού του αθλητή, είναι απολύτως εύλογο να θεωρούνται αντικείμενα πρόσφορα προς ανάθεση στα ιερά, ενεπίγραφα ή όχι, και ούτω η πλειονότης των σωζομένων αλτήρων προέρχεται από ιερά, ενίοτε όμως αποτελούν ταφικό κτέρισμα ενός πενταθλητή. Από το σύνολο των σαράντα (40) αλτήρων, οι οποίοι περιέχονται στον σχετικό κατάλογο της εργασίας αυτής, οι είκοσι επτά (27) προέρχονται από ανασκαφή ιερού ή ευρύτερου περιβάλλοντος,¹⁶⁸⁹ τρεις (3) αλτήρες προέρχονται από ταφές ενώ το αρχαιολογικό πλαίσιο των λοιπών είναι άγνωστο. Οι προερχόμενοι από ιερά αλτήρες εμφανίζουν μεγάλη πιθανότητα να αποτελούσαν αναθήματα, η οποία σε αρκετές περιπτώσεις καθίσταται βεβαιότητα συνεπεία της υφισταμένης επιγραφής, οι οποίες διατηρούνται σε δέκα πέντε (15) αλτήρες. Από τις δέκα πέντε (15) σωζόμενες επιγραφές, οι εννέα (9) είναι μετά βεβαιότητας αναθηματικές ενώ οι υπόλοιπες έξι (6) διασώζουν κάποιο όνομα, πολύ πιθανόν του αναθέτη, το οποίο όμως ενίοτε διατηρείται αποσπασματικά. Πέραν όμως των ενεπίγραφων αλτήρων σώζονται και δέκα τρεις (13) αλτήρες προερχόμενοι από τα ιερά της Ολυμπίας, της Ισθμίας και της Νεμέας, οι οποίοι όπως προκύπτει είτε από τον χώρο εύρεσης είτε και τα υπόλοιπα συνευρήματα αποτελούσαν με βεβαιότητα αναθήματα.¹⁶⁹⁰

2. Το βάρος και οι διαστάσεις των αλτήρων εμφανίζουν μεγάλη ποικιλία και ο με αρ. κατ. **A 23** μολύβδινος αλτήρας έχει μήκος 13,8 εκ. και βάρος 815,4 γραμμ. ενώ οι με αρ. κατ. **A 9** και **A 30** λίθινοι αλτήρες από την Ολυμπία, έχουν σχεδόν το αυτό βάρος, ο πρώτος 4.629 γραμμ. και ο δεύτερος 4.632 γραμμ., και μήκος 25 εκ. και 29 εκ. αντίστοιχα.¹⁶⁹¹ Είναι προφανές όμως ότι σε όποιους αγώνες διεξαγόταν το αγώνισμα του πεντάθλου παιδων θα ήσαν σε χρήση οι μικρού βάρους αλτήρες, όπως ο με αρ. κατ. **A 23** μολύβδινος αλτήρας βάρους 815,4 γραμμ. Η διαφοροποίηση του βάρους των αλτήρων δικαιολογείται από το ότι οι αλτήρες ήταν ένα βοηθητικό όργανο, προσαρμοζόμενο απολύτως στην σωματοδομή και τις ανάγκες κάθε αθλητή και δεν υπήρχε υποχρέωση

¹⁶⁸⁹ Ο με αρ. κατ. **A 6** προέρχεται μεν από παράδοση αλλά η επιγραφή αναφέρει ότι είχε ανατεθεί σε ιερό της Αθηνάς.

¹⁶⁹⁰ Χαρακτηριστικά αναφέρονται οι με αρ. κατ. **A 32, A 33, A 34, A 35, A 36, A 37** αλτήρες από το ιερό της Ισθμίας, μερικοί των οποίων βρέθηκαν στο ίδιο αποθέτη μαζί με δίσκο ρίψεως ενώ άλλοι βρέθηκαν στα ερείπια του ναού του Ποσειδώνος και μάλιστα φέρουν ίχνη πυράς. Επίσης ο με αρ. κατ. **A 25** μολύβδινος αλτήρας από το ιερό της Νεμέας βρέθηκε στον ίδιο αποθέτη με ένα σιδερένιο δίσκο και αιχμές ακοντίου.

¹⁶⁹¹ Ο με αρ. κατ. **A 31** λίθινος αλτήρας από την Ολυμπία έχει βάρος 8.175 γραμμ. δεν λαμβάνεται υπόψη είτε διότι είναι ημίεργος είτε διότι πρόκειται περί βάρους άσκησης.

χρήσης ισοβαρών οργάνων όπως συνέβαινε με τους δίσκους και τις ασπίδες στα αγωνίσματα της δισκοβολίας και του οπλίτη δρόμου αντίστοιχα.

3. Το υλικό, το οποίο χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή των αλτήρων είναι κυρίως ο λίθος και ο μόλυβδος ενώ και ο χαλκός φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή αλτήρων, έστω κατ' εξαίρεση.¹⁶⁹² Αν και οι περισσότεροι σωζόμενοι αλτήρες είναι λίθινοι, θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι και ο μόλυβδος αποτελούσε ένα εξ ίσου ελκυστικό υλικό για την κατασκευή αλτήρων και τούτο οφείλεται το μεν στην ευχερή επεξεργασία του υλικού το δε στο ότι ο μόλυβδος είναι τέσσερις φορές βαρύτερος από τον ασβεστόλιθο, οπότε ο όγκος του αλτήρα ήταν τέσσερις φορές μικρότερος, παράμετρος ιδιαίτερα ουσιώδης για ένα όργανο το οποίο θα έπρεπε να δράττεται δια της παλάμης του αλτή και να απορρίπτεται με ευχέρεια.¹⁶⁹³

4. Το σχήμα και η μορφή των αλτήρων όπως προκύπτει από τα διατηρούμενα παραδείγματα, τις παραστάσεις αγγειογραφίας αλλά και από ελάχιστα σωζόμενα αγαλμάτια αθλητών με αλτήρες, κατανέμονται σε τρεις βασικές κατηγορίες : **α)** στους μακρούς (επιμήκεις) αλτήρες **β)** στους σφαιροειδείς αλτήρες ή αλτήρες με κοιλιά **γ)** στους κυλινδρικούς αλτήρες ενώ σώζεται ένας αλτήρας κυκλικού σχήματος και ένα ζεύγος αλτήρων στην μορφή κάπρου.

5. Η χρήση των αλτήρων κατά την διεξαγωγή του αγωνίσματος του άλματος αποτελεί την πλέον σημαντική διαφοροποίηση σε σχέση με την σύγχρονη εκτέλεση του αγωνίσματος ενώ η δεύτερη διαφορά ήταν η συνοδεία μουσικής, εκτελουμένης με αυλό. Οι αναφορές του Πινδάρου στους μυθικούς αγώνες του Κάστορα και του Ιόλαου είναι δυνατόν να στηρίζουν την υπόθεση ότι το αγώνισμα του άλματος παλαιότερα διεξαγόταν αυτοτελώς, αναφορές οι οποίες ίσως ανακαλούν παλαιότερη πρακτική, ενώ ο με αρ. κατ. **A 2** ενεπίγραφος αλτήρας του Επαινέτου, έχει θεωρηθεί ως τεκμήριο αυτοτελούς διεξαγωγής του άλματος τουλάχιστον σε τοπικούς αγώνες, μία πρακτική η οποία επιβεβαιώνεται από δύο επιγραφές της αυτοκρατορικής εποχής.¹⁶⁹⁴

¹⁶⁹² Πρβλ. τον με αρ. κατ. **A 13**, χάλκινο ενεπίγραφο αλτήρα. Επίσης σε παραστάσεις αγγειογραφίας αλλά στο με αρ. κατ. **XA 46** χάλκινο αγαλμάτιο εικονίζονται αθλητές να κρατούν αμφοτέρους του αλτήρες με το ένα χέρι, οπότε η εκτίμηση ότι κατασκευάζονταν αλτήρες από χαλκό είναι βάσιμη, αν και αυτό συνέβαινε πολύ σπάνια.

¹⁶⁹³ Από το σύνολο των σαράντα (40) αλτήρων, οι οποίοι περιέχονται στον σχετικό κατάλογο της εργασίας αυτής, οι είκοσι οκτώ (28) είναι λίθινοι, οι ένδεκα (11) μολύβδινοι και ένας χάλκινος. Όμως εάν ληφθεί υπόψη ότι ο μόλυβδος είναι υλικό ανακυκλούμενο τότε η αναλογία μεταξύ των λίθινων και των μολύβδινων αλτήρων δεν είναι 1 προς 3, όπως εμφανίζεται από τα σωζόμενα παραδείγματα αλλά πολύ μικρότερη ενδεχομένως δε και ίση.

¹⁶⁹⁴ Πρβλ. *Ι Ισθμόνικο* στ. 26-27. Για την επιγραφή του αλτήρα του Επαινέτου βλ. Moretti 1953 αρ. 1 και Lazzarini 1976 αρ. 827. Για τις επιγραφές της αυτοκρατορικής εποχής βλ. Kublanow 1960, 140 και Poliakoff 1986, 6 σημ. 13.

6. Η αρχαία Γραμματεία εμφανίζει σημαντικές διαφοροποιήσεις ως προς το θέμα της επιμόρφωσης και της ανάγκης της χρήσης των αλτήρων και ο μὲν Φιλόστρατος θεωρεί ότι η χρήση των αλτήρων προσδίδει μεγαλύτερη ώθηση στον άλτη ενώ συγχρόνως τον βοηθούν να αφήσει ευδιάκριτα ίχνη στο σιάμμα, ο Λουκιανός εκτιμά ότι η χρήση των αλτήρων στοχεύει στην δημιουργία επιπρόσθετης δυσκολίας κατά την εκτέλεση του άλματος ενώ ο Αριστοτέλης με σαφήνεια αναφέρει ότι η χρήση αλτήρων οδηγεί στην εκτέλεση αλμάτων μεγαλύτερου μήκους.¹⁶⁹⁵ Η σύγχρονη έρευνα ενώ αποδέχεται ότι η χρήση των αλτήρων επιδρούσε θετικά στην εκτέλεση του άλματος δεν έχει δώσει πειστικές απαντήσεις για την επιμόρφωση των αλτήρων και μία μερίδα της έρευνας συνδέει την επιμόρφωσή τους με την στρατιωτική εκπαίδευση, άποψη η οποία δεν έχει τύχει γενικής αποδοχής. Αποτελέσματα σύγχρονων δημοσιευμένων δοκιμών προσδιορίζουν το ποσοστό της επιμήκυνσης του άλματος με την χρήση αλτήρων σε ένα ποσοστό κυμαινόμενο από 5,7 % έως και 14%,¹⁶⁹⁶ το οποίο δεν φαίνεται ότι ήταν τόσο σημαντικό, ούτως ώστε να δικαιολογεί την επιμόρφωση και την χρήση των αλτήρων. Εκτιμώ ότι η αναφορά του Φιλόστρατου ότι δηλαδή το άλμα δεν θεωρείτο έγκυρο εάν τα ίχνη των ποδών του άλτη είχαν αποτυπωθεί ατάκτως επί του εδάφους, αποτέλεσε την αιτία για την εκτέλεση του άλματος με την χρήση αλτήρων και με την συνοδεία αυλού, η οποία ήταν ιδιαίτερα επιβοηθητική προκειμένου ο άλτης να συντονίζει την κίνηση των χεριών και των ποδών του. Η εκτίμηση αυτή στηρίζεται επιπροσθέτως σε μία σειρά παραστάσεων αγγειογραφίας στις οποίες οι άλτες εμφανίζονται κατά τον χρόνο εκτέλεσης του άλματος να έχουν τα πόδια τους προτεταμένα και σε θέση παράλληλη, μία θέση η οποία φαίνεται ότι ήταν ζητούμενο κατά την προσγείωση του άλτη ενώ και η χρήση αυλού κατά την εκτέλεση του άλματος εμφανίζεται σε πλείστες όσες παραστάσεις αγγειογραφίας, οι οποίες μάλιστα είναι προγενέστερες της αναφοράς του Φιλόστρατου τουλάχιστον κατά επτά αιώνες.¹⁶⁹⁷

7. Οι αλτήρες οι οποίοι φέρουν αναθηματικές επιγραφές ανέρχονται σε δέκα πέντε (15) και ο έντονα περιορισμένος διαθέσιμος χώρος αποτελεί κυρίαρχο στοιχείο για την σύνθεσή τους. Έτσι οι περισσότερες από τις εν λόγω επιγραφές περιορίζονται στον συνήθη τύπο, όνομα του αναθέτη σε πτώση ονομαστική, το ρήμα της προσφοράς και το όνομα της θεότητας σε πτώση δοτική, χαρακτηριστικό δε παράδειγμα αποτελεί η αναθηματική επιγραφή στον με αρ. κατ. Α 8 αλτήρα του Ταχιστόλαου. Ενίοτε όμως η εν λόγω συνήθης

¹⁶⁹⁵ Βλ. Φιλόστρατος, *Γυμναστικός* 55, Λουκιανός, *Ανάχαρις* 27 και Αριστοτέλης, *Προβλήματα*, 881 b.5.

¹⁶⁹⁶ Βλ. Minetti & Ardigo 2002, 141-2.

¹⁶⁹⁷ Οι παραστάσεις της αγγειογραφίας στις οποίες ο άλτης εικονίζεται κατά την φάση της προσγείωσης με τα πόδια προτεταμένα και παράλληλα καθώς και οι αντίστοιχες όπου εικονίζεται ο αυλητής με άλτες αναφέρονται παραπάνω και στις σημειώσεις 564 και 566 αντίστοιχα.

διατύπωση συντέμνεται και είναι δυνατόν να παραλειφθεί το ρήμα της προσφοράς, το όνομα της θεότητας και το ρήμα της ανάθεσης και οι εν λόγω εκδοχές εμφανίζονται στα σωζόμενα παραδείγματα των αλτήρων.¹⁶⁹⁸ Παρά ταύτα εμφανίζονται και μερικές εκτεταμένες επιγραφές όπου πέραν των συνήθων στοιχείων αναφέρεται **α)** η αιτία της προσφοράς **β)** η καταγωγή του αναθέτη **γ)** αναφορά του ανατιθέμενου αντικειμένου **δ)** επίθετο της θεότητας και **ε)** ο τρόπος με τον οποίο κατακτήθηκε η νίκη εκ μέρους του αναθέτη. Είναι προφανές ότι η χάραξη εκτεταμένων επιγραφών απαιτεί μεγαλύτερο χώρο και ούτω είτε αξιοποιούνται όλες οι διαθέσιμες επιφάνειες του αλτήρα είτε έχει θεωρηθεί ότι η επιγραφή θα συνεχιζόταν και στον μη ανευρεθέντα αλτήρα.¹⁶⁹⁹

Γ. Στλεγγίδες :

1. Διαθέτουμε τουλάχιστον έξι (6) ενεπίγραφες στλεγγίδες, οι οποίες απετέλεσαν βέβαιο ανάθημα αθλητών στα ιερά, μάλιστα δε οι πέντε τούτων προέρχονται από ανασκαφές ιερών.¹⁷⁰⁰ Η ανάθεση των στλεγγίδων, οι οποίες αποτελούσαν απαραίτητο μέρος του εξοπλισμού των αθλητών και μάλιστα πολλές φορές σηματοδοτούν και υποδηλώνουν την αθλητική ιδιότητα του κατόχου ήταν απολύτως αναμενόμενη. Δοθέντος όμως ότι οι πηγές μας παραδίδουν την απονομή των στλεγγίδων ως επάθλων σε αγώνες, είναι δυνατόν να θεωρηθεί ότι η στλεγγίδα είχε ανατεθεί ως απονεμηθέν έπαθλο, με χαρακτηριστικά παραδείγματα τις με αρ. κατ. **Σ 7** και **Σ 12** στλεγγίδες.¹⁷⁰¹ Η εμφάνιση των στλεγγίδων συνάπτεται οπωσδήποτε με την αθλητική γυμνότητα, είναι δε επιβεβαιωμένη χρονικά τουλάχιστον από το μέσο του 6^{ου} αιώνα π.Χ., θα πρέπει όμως να σημειωθεί ότι η στλεγγίδα χρησιμοποιείτο εκ μέρους των γυναικών ως όργανο καλλωπισμού αλλά και ως ιατρικό εργαλείο.

2. Οι ενσφράγιστες επιγραφές ονομάτων επί των στλεγγίδων δεν θα πρέπει να θεωρούνται ονόματα κατόχων αλλά ως ένα είδος εμπορικού σήματος του εργαστηρίου παραγωγής και τούτο διότι το μεν έχουν χυτευθεί κατά την διαδικασία παραγωγής του οργάνου, το δε διότι η διασπορά στλεγγίδων με την ίδια ενσφράγιστη επιγραφή σε

¹⁶⁹⁸ Στον με αρ. κατ. **A 11** αλτήρα παραλείπεται το ρήμα της προσφοράς, στον με αρ. κατ. **A1** παραλείπεται το ρήμα της προσφοράς και το όνομα της θεότητας ενώ στον με αρ. κατ. **A6** παραλείπεται το ρήμα της προσφοράς και το όνομα του αναθέτη.

¹⁶⁹⁹ Η επιγραφή στον με αρ. κατ. **A3** αλτήρα περιέχει την λέξη εύχόμενο[ς], η επιγραφή του με αρ. κατ. **A2** αλτήρα περιέχει αναφορά στο προσφερόμενο αντικείμενο, η επιγραφή του με αρ. κατ. **A 13** αλτήρα περιέχει επίθετο της θεότητας και η επιγραφή του με αριθμού καταλόγου **A9** περιέχει τον όρο άσκιονικτεί. Η επιγραφή του με αρ. κατ. **A4** αλτήρα περιέχει το επίθετο Σιφύφονιος και εκτείνεται και στις υπόλοιπες επιφάνειες του αλτήρα.

¹⁷⁰⁰ Στο σύνολο αυτών δεν συμπεριλαμβάνονται οι στλεγγίδες των Δίκωνος και Ζηνεκέτη, η ανάθεση των οποίων δεν σχετίζεται με αθλητική δράση καθώς και αυτές οι οποίες επιγράφονται με ένα όνομα και το αρχαιολογικό πλαίσιο εύρεσής τους είναι άγνωστο.

¹⁷⁰¹ Πρόκειται για τις ενεπίγραφες στλεγγίδες του Μουσείου Αιγυπτιακών και του Βρετανικού Μουσείου, οι οποίες φέρουν τις την επιγραφές ἄθλον παρ Καλλία και Τριακατίων ἄθλον αντίστοιχα.

ιδιαίτερα απομακρυσμένες μεταξύ τους περιοχές μόνο έτσι είναι δυνατόν να δικαιολογηθεί. Αντίθετα τα εγχάρακτα ονόματα επί των στλεγγίδων πρέπει να αποδίδονται στους κατόχους των και η εγχάραξη τους αποσκοπούσε στην δήλωση της ιδιοκτησίας και την αποφυγή χρήσης εκ μέρους άλλου αθλητή στον ευρύτερο χώρο του Γυμνασίου.

3. Οι αναθηματικές επιγραφές επί των στλεγγίδων είναι ιδιαίτερα βραχείς και τούτο επιβάλλεται από τον έντονα περιορισμένο χώρο και ούτω συνήθως περιορίζονται στην αναφορά του ονόματος της θεότητας προς την οποία ανατίθενται.¹⁷⁰²

4. Όμως ακόμη και εν ελλείψει αναθηματικής επιγραφής είναι δυνατόν να θεωρηθεί μία στλεγγίδα ως ανάθημα και τούτο κυρίως από τον χώρο εύρεσής του και τα αρχαιολογικά συμφραζόμενα όπως η στλεγγίδα, η οποία βρέθηκε στον αποθέτη του ιερού της Νεμέας μαζί με άλλα αθλητικά όργανα ή των στλεγγίδων οι οποίες βρέθηκαν στον χώρο του αρχαϊκού ναού του Ποσειδώνος στην Ισθμία, μαζί με άλλα αναθήματα.¹⁷⁰³

III. Αναθέσεις απονεμηθέντων επάθλων.

Το έθιμο της ανάθεσης των απονεμηθέντων επάθλων στα ιερά εκ μέρους των αθλητών είναι επαρκώς βεβαιωμένο τόσο από τις γραμματειακές και επιγραφικές πηγές όσο και από τα αρχαιολογικά ευρήματα. Ο Ησίοδος ανέθεσε στο ιερό των Μουσών στον Ελικώνα, το προς αυτόν απονεμηθέν έπαθλο - τρίποδα από τους επιτάφιους μουσικούς αγώνες προς τιμήν του Αμφιδάμαντος, ενώ ο Ηρόδοτος αναφέρει ότι ο πυγμάχος Σκαίος ανέθεσε ένα τρίποδα - έπαθλο της νίκης του στο ιερό του Ισμηνίου Απόλλωνος στην Θήβα.¹⁷⁰⁴ Έχει επισημανθεί ότι ο νικητής αθλητής κατά την επιστροφή του στην πόλη καταγωγής του συνήθως ανέθετε το απονεμηθέν στεφάνι σε τοπικό ιερό και αυτό γινόταν στα πλαίσια μιας αμφίδρομης σχέσης μεταξύ αθλητή και πόλης κατά την οποία αμφότερα τα μέρη καθίσταντο κοινωνοί του κύδους, το οποίο απέρρεε από μία νίκη σε ιερούς - στεφανίτες αγώνες.¹⁷⁰⁵ Ενεπιγραφα θραύσματα μεταλλικών αγγείων χρονολογούμενα στον 7^ο αιώνα π.Χ. μας παρέχουν ασφαλή αρχαιολογικά δεδομένα ότι κατά την περίοδο αυτή η

¹⁷⁰² Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί η με αρ. κατ. Σ 2 στλεγγίδα από το ιερό του Διός στην Νεμέα, η οποία φέρει την επιγραφή διός.. Επίσης οι με αρ. κατ. Σ 3, Σ 4, Σ 5 στλεγγίδες από το ιερό του Διός στην Ολυμπία, οι οποίες φέρουν την επιγραφή Διός Όλυμπίο ενώ η με αρ. κατ. Σ 6 στλεγγίδα από την Άνω Αίγυπτο φέρει την επιγραφή Ήρακλεΐ. Οι στλεγγίδες του Δίκωνος και του Ζηνικέτη, οι οποίες διαθέτουν μακροσκελείς επιγραφές δεν συμπεριλαμβάνονται διότι δεν ήταν χρηστικές και κατασκευάστηκαν ευθύς εξ αρχής προς ανάθεση, προς τούτο δε είχε προβλεφθεί ανάλογος διαθέσιμος χώρος..

¹⁷⁰³ Πρόκειται για τις με αρ. κατ. Σ 1 και Σ 16 στλεγγίδες αντίστοιχα.

¹⁷⁰⁴ Βλ. Ησίοδος, *Έργα και Ήμέραι*, 655-8, Ηρόδοτου, *Ιστορία* V 60 αντίστοιχα.

¹⁷⁰⁵ Βλ. σχετικά Kurke (1993, 140) η οποία επιχειρηματολογεί με βάση τις σχετικές αναφορές σε επινίκιους του Πινδάρου. Ομοίως η Walter - Karydi (2006, 42) υποστηρίζει ότι η εορταστική πομπή υποδοχής των νικητών - αθλητών στην Αίγινα, σταματούσε στο Αιάκειο όπου και οι νικητές ανέθεταν τα στεφάνια τους. Την ίδια άποψη υποστηρίζουν ο Pedley 2005, 134 όπως και η Remijsen 2009, 248.

πρακτική ανάθεσης των απονεμηθέντων αγγείων - επάθλων στα ιερά ήταν ισχυρή,¹⁷⁰⁶ ενώ η ανακάλυψη Παναθηναϊκών αμφορέων στα ιερά με εγχάρακτες αναθηματικές επιγραφές επιβεβαιώνει ότι η πρακτική της ανάθεσης των επάθλων εκ μέρους των νικητών όχι μόνο συνεχίστηκε και σε μεταγενέστερες χρονικές περιόδους αλλά και ότι δεν περιορίστηκε μόνο στους ιερούς αγώνες αλλά επεκτεινόταν στα έπαθλα όλων των αγώνων.

A. Παναθηναϊκοί αμφορείς.

1. Οι Παναθηναϊκοί αμφορείς, αγγεία - έπαθλα πλήρη ελαίου, τα οποία απένειμε η αθηναϊκή Πολιτεία στους νικητές των Παναθηναίων, βρίσκονται συνήθως σε ιερά, σε δημόσιους χώρους, Γυμνάσια, τάφους αλλά και κατοικίες,¹⁷⁰⁷ και είναι προφανές ότι οι προερχόμενοι από ιερά είναι δυνατόν να θεωρηθούν ως αναθήματα, διότι το ιερό ήταν ο πρόσφορος χώρος προς ανάθεση εκ μέρους του νικητή - αθλητή του αγγείου - επάθλου για να εκπληρώσει την υπόσχεση του προς την θεότητα, να αποδείξει την ευσέβεια του και συγχρόνως να διακηρύξει σε βάθος χρόνου την επιτυχία του, η οποία θα του προσδώσει ιδιαίτερο κύρος και τιμή στην κοινότητα. Η ανάθεση Παναθηναϊκών αμφορέων και σε άλλους χώρους όπως τα Γυμνάσια, τα οποία συνδέονται απόλυτα με την αθλητική δράση και όπου λατρεύονται ο Ερμής και ο Ηρακλής, ήταν αναμενόμενη ενώ η ανεύρεση Παναθηναϊκών αμφορέων σε δημόσιους χώρους είναι δυνατόν να αποδοθεί σε αναθέσεις.

2. Η μεγάλη διασπορά των Παναθηναϊκών αμφορέων, ακόμη και στις πλέον απομακρυσμένες περιοχές του αρχαίου κόσμου¹⁷⁰⁸ ερμηνεύεται είτε ως αποτέλεσμα της εμπορικής και εξαγωγικής δραστηριότητας, η οποία ήταν κατ' εξαίρεση επιτρεπόμενη στους νικητές των αγώνων είτε ως μεταφορά εκ μέρους των νικητών - αθλητών των επάθλων στις γενέτειρες πόλεις τους, όπου ανατίθεντο στα ιερά¹⁷⁰⁹ ή εκτίθεντο σε περίοπτες θέσεις στις οικίες τους, ενώ μερικοί εξ αυτών συνόδευσαν σαν ταφικά κτερίσματα αθλητές στους τάφους τους.¹⁷¹⁰ Ως εκ τούτου η εύρεση Παναθηναϊκών αμφορέων σε περιοχές του ευρύτερου ελληνικού χώρου, όπως λ.χ. Κάτω Ιταλία και Κυρηναιική, είναι δυνατόν να αποδοθεί είτε σε εμπορική δραστηριότητα είτε σε μεταφορά εκ μέρους των νικητών των επάθλων στην ιδιαίτερη πατρίδα τους. Η μάλλον επικρατούσα άποψη στην έρευνα σήμερα αποδέχεται ότι οι περισσότεροι από τους Παναθηναϊκούς αμφορείς, οι οποίοι έχουν βρεθεί στην Μεσόγειο είχαν εξαχθεί με το περιεχόμενό τους ως αποτέλεσμα του δευτερογενούς

¹⁷⁰⁶ Βλ. σχετικά Roller (1981, 1-18) και Κεφαλίδου (2007, 208)

¹⁷⁰⁷ Πρβλ. Bentz 1998, 118, όπου αναφέρεται ότι το 40 % των Παναθηναϊκών αμφορέων προέρχεται από ιερά, το 36 % από δημόσιους χώρους, το 16% από τάφους και το 8% από κατοικίες.

¹⁷⁰⁸ Βλ. σχετικά Neils 1992, 480 και Τιβέριος 2007, 182 σημ. 14.

¹⁷⁰⁹ Βλ. σχετικά Μαζαράκης - Αινιάν (2011, 152) για την ανακάλυψη ενός Παναθηναϊκού αμφορέα στο ιερό του Απόλλωνος στο « Σωρό» Μαγνησίας, ο οποίος έχει εύλογα θεωρηθεί ως ανάθημα του νικητή αθλητή στο πάτριο τοπικό ιερό, λόγω του ότι βρέθηκε εντός του ναού, αρ. κατ. ΠΑ 11.

¹⁷¹⁰ Βλ. Βαλαβάνης 1991, 4.

εμπορίου ελαίου, το οποίο διεξαγόταν εκ μέρους των νικητών,¹⁷¹¹ ενώ η ανεύρεση Παναθηναϊκών αμφορέων σε μη ελληνικές περιοχές όπως λ.χ. στην Ετρουρία υποδεικνύει ότι προέρχονται από εμπορική δραστηριότητα.¹⁷¹²

3. Τα κριτήρια επιλογής του ιερού εκ μέρους του νικητή - αναθέτη προκειμένου να προβεί στην ανάθεση ενός Παναθηναϊκού αμφορέα είναι ταυτόσημα με αυτά τα οποία έχουν αναφερθεί στην εισαγωγή της εργασίας αυτής, ήτοι η σχέση του αναθέτη με το ιερό, με προτίμηση στα ιερά της ιδιαίτερης πατρίδος τους καθώς και η σχέση του επιλεγόμενου ιερού με τον αθλητισμό. Οπωσδήποτε η ενδιάθετη προαίρεση του αναθέτη, δηλαδή ποια θεότητα είχε επικαλεσθεί ο αθλητής και είχε ζητήσει την συνδρομή της, αποτελούσε ένα αποφασιστικό κριτήριο για την επιλογή του ιερού της ανάθεσης, το οποίο δεν είναι δυνατόν να διερευνηθεί αλλά διαπιστώνεται εκ του αποτελέσματος, ήτοι από το αποκαλυπτόμενο εύρημα στο ιερό αυτής της θεότητας.¹⁷¹³

4. Ο χαρακτηρισμός ενός Παναθηναϊκού αμφορέα ως αναθήματος τεκμηριώνεται κυρίως το μεν από την τυχόν ύπαρξη αναθηματικής επιγραφής, το δε από τον χώρο εύρεσης και το εν γένει αρχαιολογικό πλαίσιο. Οι αναθηματικές επιγραφές ακολουθούν τον τύπο ὁ δεινα ἀνέθεκεν, ενίοτε δε ακολουθεί και ο προσδιορισμός της θεότητας προς την οποία ανετέθη ο Παναθηναϊκός αμφορέας.¹⁷¹⁴ Η αναθηματική επιγραφή συνήθως τοποθετείται στην πίσω όψη του αγγείου - επάθλου διότι εκεί υπάρχει η μεγαλύτερη μελανή επιφάνεια και χώρος για την επιγραφή αλλά και διότι σε αυτή απεικονίζεται το άθλημα στο οποίο ο αναθέτης υπήρξε νικητής, ενίοτε όμως η αναθηματική επιγραφή διατρέχει και τις δύο όψεις του αμφορέα.¹⁷¹⁵ Οι αναθηματικές επιγραφές συνήθως είναι μεγαλογράμματες προς μίμηση των λίθινων επιγραφών αλλά και προς εξυπηρέτηση του στόχου του αναθέτη να καταστήσει όσο το δυνατόν περισσότερο ευδιάκριτη την ανάθεσή του, είναι δε πάντα εγχάρακτες. Ο ειδικότερος χώρος ανεύρεσης του Παναθηναϊκού αμφορέα αποτελεί σημαντικό στοιχείο για τον χαρακτηρισμό του ως αναθήματος ή μη. Ο Παναθηναϊκός αμφορέας, ο οποίος βρέθηκε εντός του ναού του Απόλλωνος στον «Σωρό»

¹⁷¹¹ Βλ. Bentz 1998, 116, Τιβέριος 2007, 182, Βαλαβάνης 2014, 379 και σημ. 42.

¹⁷¹² Spivey 1997, 179-206, Bentz 1998, 111, Κεφαλίδου 2004, 328.

¹⁷¹³ Μία τέτοια περίπτωση αποτελεί ίσως η ανάθεση Παναθηναϊκών αμφορέων στο Τριτοπατρείο του Κεραμεικού της Αθήνας, όπου μόνο η ανεύρεση των οστράκων των Παναθηναϊκών αμφορέων επιβεβαιώνει την γενομένη ανάθεση. Βλ. Eschbach 2017, 15-16.

¹⁷¹⁴ Βλ. χαρακτηριστικά τον με αρ. κατ. **ΠΑ 2** αμφορέα όπου η επιγραφή ακολουθεί τον συνήθη τύπο Δάμον ἀνέθεκε, ενώ ο με αρ. κατ. **ΠΑ 1** αμφορέας από την Ακρόπολη της Σπάρτης, η επιγραφή του οποίου σώζεται αποσπασματικά αναφέρει την θεότητα προς την οποία ανετέθη τ. . τ' Ἀθαναία[ι].

¹⁷¹⁵ Οι αναθηματικές επιγραφές των με αρ. κατ. **ΠΑ 4** και **ΠΑ 6** Παναθηναϊκών αμφορέων ανήκουν στην πρώτη περίπτωση ενώ αναθηματική επιγραφή του με αρ. κατ. **ΠΑ 1** αμφορέα στην δεύτερη.

Μαγνησίας, έχει θεωρηθεί ως ανάθημα εκ της θέσης εύρεσής του παρότι δεν φέρει αναθηματική επιγραφή.¹⁷¹⁶

5. Τα ιερά στα οποία έχουν εντοπισθεί Παναθηναϊκοί αμφορείς είναι πολυάριθμα και από αυτό είναι δυνατόν να συναχθεί το συμπέρασμα ότι η ανάθεση των αγγείων - επάθλων στα ιερά ήταν ένα συχνό φαινόμενο. Έχει επισημανθεί ότι ήταν κοινή πρακτική των νικητών να αναθέτουν ένα ή και περισσότερους από τους απονεμηθέντες αμφορείς - επάθλα στα ιερά της ιδιαίτερης πατρίδας τους.¹⁷¹⁷ Τα ιερά στα οποία μέχρι σήμερα έχουν εντοπισθεί Παναθηναϊκοί αμφορείς καλύπτουν γεωγραφικά ολόκληρη την λεκάνη της Μεσογείου, και τα σχετικά όρια προσδιορίζονται νότια από το Ελλήνιο της Ναυκρατίδος και το ιερό της Δήμητρας και Κόρης στην Κυρήνη, βόρεια από το Παντικιάπαιο, ανατολικά από το ιερό του Διός στα Λάβρανδα της Καρίας και δυτικά από το ιερό του Απόλλωνος Λυκείου στο Μεταπόντιο.

6. Αξιοσημείωτη είναι η κατανομή των ευρημάτων αυτών μέσα στον χρόνο και ειδικότερα : Οι Παναθηναϊκοί αμφορείς, οι οποίοι φέρουν αναθηματική επιγραφή, συμπεριλαμβανομένων και των οστράκων, ανέρχονται σε δέκα επτά (17), από τους οποίους μόνο οι έξι χρονολογούνται μέχρι το τέλος του 6^{ου} αιώνα π.Χ., ήτοι το ένα τρίτο (1/3) ενώ οι υπόλοιποι χρονολογούνται από το τέλος του 5^{ου} αιώνα π.Χ. και φθάνουν μέχρι και το τέλος του 4^{ου} αιώνα π.Χ.¹⁷¹⁸ Περαιτέρω από τους έξι (6) Παναθηναϊκούς αμφορείς, οι οποίοι στερούνται μεν αναθηματικής επιγραφής αλλά πιθανολογείται έντονα από το αρχαιολογικό πλαίσιο ότι αποτελούσαν αναθήματα αθλητών, μόνο ο αμφορέας από την Ισθμία χρονολογείται στο τέλος του 6^{ου} αιώνα π.Χ. ενώ οι υπόλοιποι χρονολογούνται από τα μέσα του 4^{ου} και ίσως φθάνουν μέχρι και την αρχή του 3^{ου} αιώνα π.Χ.¹⁷¹⁹ Ο Bentz, η μελέτη του οποίου καλύπτει την χρονική περίοδο από την εμφάνιση των Παναθηναϊκών αμφορέων μέχρι και το τέλος του 4^{ου} αιώνα π.Χ., παρέχει ένα αξιοσημείωτο στατιστικό στοιχείο σύμφωνα με το οποίο από το σύνολο των ευρημάτων της Αττικής, το οποίο αριθμεί

¹⁷¹⁶ Πρόκειται για τον με αρ. κατ. **ΠΑ 11** Παναθηναϊκό αμφορέα.

¹⁷¹⁷ Βλ. Mansfield 1985, 9 και 158.

¹⁷¹⁸ Στον εν λόγω υπολογισμό δεν συμπεριλαμβάνονται τα όστρακα από την Ρόδο, τα οποία αντιστοιχούν σε δέκα τέσσερις (14) Παναθηναϊκούς αμφορείς, οι οποίοι χρονολογούνται στο τέλος του 4^{ου} αιώνα π.Χ. και φέρουν την επιγραφή Νικαγόρα, όντος πιθανού αναθέτη, δοθέντος ότι δεν έχουν ακόμη δημοσιευθεί πλήρως.

¹⁷¹⁹ Πρόκειται για τον με αρ. κατ. **ΠΑ 10** Παναθηναϊκό αμφορέα καθώς και τα προερχόμενα όστρακα από το Τριτοπατρείο του Κεραμεικού, και από το ιερό του Αμφιαράου, τα οποία αποδίδονται σε συνολικά τέσσερις Παναθηναϊκούς αμφορείς, ήτοι ανά δύο από κάθε ιερό. Οι προερχόμενοι από το ιερό του Αμφιαράου έχουν χρονολογηθεί με βάση την τεχνοτροπία τους στο τέλος του 4^{ου} αιώνα ή αρχή του 3^{ου} αιώνα π.Χ. Τα όστρακα από το ιερό της Βραυρωνίας Αρτέμιδος, τα οποία αντιστοιχούν σε δύο (2) Παναθηναϊκούς Αμφορείς, είναι αδημοσίευτα και δεν έχουν χρονολογηθεί και ως εκ τούτου δεν συναριθμούνται στο σύνολο αυτό.

500 ευρήματα,¹⁷²⁰ τα 63 αντιστοιχούν στην χρονική περίοδο 560 - 500 π.Χ., τα 50 στην χρονική περίοδο 500 - 450 π.Χ., τα 87 στην χρονική περίοδο 450 - 390 π.Χ και τα υπόλοιπα 300 ευρήματα στην περίοδο 390 - 300 π.Χ. Ήτοι παρατηρείται μία μεγάλη αύξηση των ευρημάτων μετά την πρώτη δεκαετία του 4^{ου} αιώνα π.Χ. Αυτή η σημαντική αύξηση των Παναθηναϊκών αμφορέων γενικά, και αντιστοίχως των αναθέσεων στα ιερά, είναι πολύ πιθανό να συνδέεται και να είναι απόρροια ενός είδους αναδιοργάνωσης των Παναθηναίων, η οποία τοποθετείται στην αρχή του 4^{ου} αιώνα π.Χ. Η αναδιοργάνωση αυτή περιελάμβανε την αλλαγή της διαδικασίας συλλογής του απονεμομένου ελαιολάδου και την καθιέρωση της αναγραφής του ονόματος του επωνύμου άρχοντα, το οποίο συνέβη περί το 380 π.Χ., πιθανόν και νωρίτερα,¹⁷²¹ μάλιστα δε στο πλαίσιο αυτό έχει υποστηριχθεί και η ανάγκη καταγραφής των απονεμομένων αμφορέων στους αντίστοιχους νικητές των κατ' ιδίαν αγωνισμάτων, η οποία έγινε με την IG II² 2311 επιγραφή, η οποία τοποθετείται χρονικά στην ίδια περίοδο. Παλαιότερα υποστηριζόταν η άποψη ότι λόγω του Πελοποννησιακού πολέμου υπήρξε μείωση στην παραγωγή του ελαιολάδου και ότι συνεπεία αυτού επήλθε και αντίστοιχη μείωση του αριθμού των Παναθηναϊκών αμφορέων. Παρά το γεγονός ότι κατά την περίοδο 430 - 410 π.Χ. υπήρξε παραγωγή Παναθηναϊκών αμφορέων μικρότερου όγκου, προς το τέλος του 5^{ου} αιώνα π.Χ., τα αγγεία - έπαθλα επανέκτησαν το κανονικό τους μέγεθος και φαίνεται ότι οι καταστροφικές συνέπειες στην παραγωγή του ελαίου συνεπεία των Σπαρτιατικών επιδρομών είχαν ήδη εκλείψει.¹⁷²² Ανάλογη αναβάθμιση της γιορτής των Παναθηναίων παρατηρείται και κατά τον 2^ο αιώνα π.Χ. όταν το αξίωμα της αγωνοθεσίας αναλαμβάνεται από γόνους των πλέον επιφανών οικογενειών της πόλης ακόμη και από βασιλείς όπως ο Αριαράθης Ε' της Καππαδοκίας, οι οποίοι δαπανούν εξ ιδίων σημαντικά ποσά ¹⁷²³ με αποτέλεσμα οι αγώνες των Παναθηναίων να αποκτήσουν μεγάλο κύρος συναγωνιζόμενοι τα Ολύμπια.¹⁷²⁴ Τότε παρατηρείται μία ανάλογη αύξηση Παναθηναϊκών αμφορέων, παρά το γεγονός ότι γενικά κατά την ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο παρατηρείται μία μείωση της ποσότητας του ελαίου, το οποίο απονεμόταν στους νικητές.¹⁷²⁵ Η κατανομή των Παναθηναϊκών αμφορέων εκτός

¹⁷²⁰ Το σύνολο των 500 ευρημάτων αυτών, προφανώς δεν προέρχεται μόνο από ιερά αλλά από όλους τους χώρους, δημόσιους, ιδιωτικούς και ταφές, βλ. Bentz 1998, 22, Παράρτημα 12.

¹⁷²¹ Βαλαβάνης 1991, 115. Η πρώτη αναγραφή του ονόματος του επωνύμου Άρχοντος επί Παναθηναϊκών αμφορέων είναι δυνατόν να τοποθετηθεί χρονικά στο έτος 392/1 π.Χ. επί Φιλοκλή, καθώς έχει αναγνωρισθεί η αναγραφή αυτή σε ένα Παναθηναϊκό αμφορέα από την Κυρηναϊκή σήμερα στο Βερολίνο, βλ. Valavanis 1987, 479 και Bentz 1998, 24.

¹⁷²² Βλ. σχετικά Valavanis 1987, 479 και Bentz 1998, 26.

¹⁷²³ Βλ. Habicht 1998, 420 -421.

¹⁷²⁴ Βλ. Βαλαβάνης 2014 α, 381.

¹⁷²⁵ Βλ. Βαλαβάνης 2014 α, 380 σημ. 52.

Αττικής επηρεάζεται απολύτως από άλλους παράγοντες, οικονομικούς και πολιτικούς, είναι δε χαρακτηριστικός ο μικρός αριθμός Παναθηναϊκών αμφορέων, ο οποίος προέρχεται από την Πελοπόννησο, όπου τα σωζόμενα παραδείγματα ανέρχονται μόνο σε 28, μάλιστα δε τα περισσότερα χρονολογούνται στον 6^ο αιώνα π.Χ. και προέρχονται από την Σπάρτη. Είναι προφανές ότι οι Σπαρτιάτες μετά το πρώτο μισό του 5^{ου} αιώνα π.Χ. σπάνια θα συμμετείχαν στα Παναθήναια λόγω της έντονης πολιτικής και στρατιωτικής αντιπαράθεσης μεταξύ των δύο πόλεων. Αντίστοιχα ο σχετικά μεγάλος αριθμός ευρημάτων από το ιερό των Καβείρων στην Θήβα, τριάντα έξι (36) παραδείγματα, χρονολογούνται στο τέλος του 5^{ου} και αρχή του 4^{ου} αιώνα π.Χ. όταν υπήρξε μία προσέγγιση μεταξύ της Αθήνας και της Θήβας.¹⁷²⁶ Όμως και πέραν των παραπάνω θα πρέπει να συνειδητηθεί ότι κατά την διάρκεια του 5^{ου} αιώνα π.Χ. παρατηρείται και μία διαφοροποίηση στο είδος των αναθημάτων στα ιερά όπου εμφανίζεται μία έντονη προτίμηση στα αναθηματικά ανάγλυφα, μία αλλαγή στις προτιμήσεις των αναθέτων, η οποία πιθανόν να επηρέασε και την ανάθεση των Παναθηναϊκών αμφορέων.¹⁷²⁷

Β. Μεταλλικά Αγγεία

1. Τα σωζόμενα μεταλλικά αγγεία - έπαθλα, τα οποία απετέλεσαν αθλητικά αναθήματα, είναι εξαιρετικά περιορισμένα αριθμητικά και υπάρχουν πολλοί λόγοι, οι οποίοι είναι δυνατόν να συνοψισθούν στους εξής : **α)** Κατ' αρχήν ο αριθμός των αγώνων στους οποίους τα απονεμόμενα έπαθλα ήσαν μεταλλικά αγγεία ήταν έντονα περιορισμένος και με βάση τους επινίκιους του Πινδάρου έχει υποθεθεί ότι στα Λύκεια τα απονεμόμενα έπαθλα ήσαν χάλκινοι τρίποδες, στα Πύθια της Σικυώνας αλλά και στα Ηράκλεια του Μαραθώνα απονέμονταν αργυρές φιάλες ως έπαθλα.¹⁷²⁸ Από επιγραφικές μαρτυρίες των απογραφών των ιερών της Δήλου συνάγεται ότι αργυρές φιάλες απονέμονταν ως έπαθλα στους γυμνικούς και ιππικούς αγώνες, οι οποίοι διεξάγονταν στην Δήλο.¹⁷²⁹ **β)** Τα μεταλλικά αναθήματα ήταν αντικείμενα με εγγενή αξία - πόσο μάλλον εάν το υλικό ήταν άργυρος - με αποτέλεσμα είτε να επαναχρησιμοποιούνται όταν αυτό κρινόταν αναγκαίο είτε να αναχωνεύονται, πρακτικές οι οποίες επιβεβαιώνονται επιγραφικά και τελούνταν υπό την εποπτεία των

¹⁷²⁶ Βλ. σχετικά Bentz 1998, 115.

¹⁷²⁷ Για τα θέματα αυτά βλ. σχετικά παραπάνω στο κεφάλαιο της αναθηματικής πρακτικής.

¹⁷²⁸ Βλ. X *Νεμεόνικο* στ. 43-44, Pleket 2010, 151 και Kyle 2014, 32. Στον IX *Όλυμπιονικο* ο Πινδαρος αναφέρει ότι απονεμήθηκαν αργυρές φιάλες στον περιδονίκη της πάλης Εφάρμοστο στον Μαραθώνα και ο σχολιαστής των ωδών διευκρινίζει ότι οι αργυρές φιάλες απονέμονταν στα Ηράκλεια του Μαραθώνα, βλ. παραπάνω σημ. 1121.

¹⁷²⁹ Βλ. σχετικά Arnold 1933, 454 και παραπάνω σημ. 1126.

ιθυνόντων των ιερών.¹⁷³⁰ Για τον αυτό λόγο άλλωστε, ήτοι της εγγενούς αξίας του υλικού των μεταλλικών αγγείων τους αποτελούσαν στόχο των επιδρομών κατά την λεηλασία των ιερών.

2. Αποφασιστικό κριτήριο για τον χαρακτηρισμό ενός μεταλλικού αγγείου ως αθλητικού αναθήματος αποτελεί η ύπαρξη αναθηματικής επιγραφής, το κείμενο της οποίας να παραπέμπει σε αθλητική δραστηριότητα. Όταν ένα μεταλλικό αγγείο έχει βρεθεί εντός ενός ιερού, δημιουργούνται σοβαρές ενδείξεις ότι πρόκειται περί αναθήματος όμως η συσχέτιση του αναθήματος με αθλητική δραστηριότητα δεν είναι δυνατόν να αποδειχθεί ελλείψει σχετικής αναθηματικής επιγραφής.

1. Φιάλες.

Παρά το γεγονός ότι η απονομή μεταλλικών φιαλών ως επάθλων σε αγώνες είναι αποδεκτή από την έρευνα,¹⁷³¹ μόνο μία χάλκινη φιάλη, προερχόμενη από την Ακρόπολη των Αθηνών και χρονολογούμενη στο τέλος του 7^{ου} αιώνα π.Χ., είναι δυνατόν να χαρακτηριστεί ως αθλητικό ανάθημα με βάση τις δύο επιγραφές τις οποίες φέρει. Η πρώτη επιγραφή γραμμένη σε βοιωτικό αλφάβητο αναφέρει ότι τῶν ἐπὶ [Δ(?)]αμασίδαι ἀ[ἴθλον ἐμί], ήτοι πιστοποιεί ότι η φιάλη ήταν επάθλο σε αγώνες προς τιμήν κάποιου Δαμασίδα, ενώ η δεύτερη και μεταγενέστερη επιγραφή είναι γραμμένη στο Αττικό αλφάβητο και αναφέρει κα|τέθεκεν [---], ήτοι προκύπτει ότι η φιάλη μετά την απονομή της ανετέθη εκ μέρους του νικητή - αθλητή, προφανώς Αθηναίου, προς την θεά Αθηνά.¹⁷³²

2. Λέβητες και Τρίποδες.

Η χρήση των λεβήτων και των τρίποδων ως επάθλων είναι τεκμηριωμένη από τα Ομηρικά Έπη και η αθλοθέτησή τους αναφέρεται στα «ἄθλα ἐπὶ Πατρόκλῳ» και στον Ησίοδο *Έργα και Ημέραι*, ενώ και ο Ηρόδοτος μας παρέχει ανάλογη πληροφορία.¹⁷³³ Πέραν όμως των επών, η αθλοθέτηση και η απονομή χάλκινων λεβήτων και τρίποδων ως επάθλων σε αθλητικούς αγώνες αναφέρεται και στις ωδές του Πινδάρου ενώ και η Παλατινή Ανθολογία αναφέρει την απονομή λέβητα ως επάθλου σε αγώνα δολίχου δρόμου.¹⁷³⁴ Όμως τα σωζόμενα παραδείγματα λεβήτων και τρίποδων, τα οποία είναι δυνατόν να συσχετισθούν

¹⁷³⁰ Βλ. την χρονολογούμενη στον 3^ο αιώνα π.Χ. επιγραφή, η οποία αναφέρεται στα αναθήματα του ιερού του Αμφιαράου, Πετράκος 1997 αριθμ. 324, καθώς επίσης και την με αριθμό IG Π² 839 επιγραφή από το ιερό του Ήρωος Ιατρού στην Αθήνα, η οποία χρονολογείται στο τέλος του 3^{ου} αιώνα π.Χ.

¹⁷³¹ Η απονομή της φιάλης ως επάθλου αναφέρεται στα «ἄθλα ἐπὶ Πατρόκλῳ», όπου απονέμεται ως επάθλο στον πέμπτο νικητή της αρματοδρομίας, Ομήρου, *Ιλιάς* Ψ 270.

¹⁷³² Βλ. Roller 1981, 2., Jeffery 1990, 91 και 94 αρ. 3b και Κεφαλίδου 1996, 101, 114.

¹⁷³³ Βλ. Ομήρου *Ιλιάς* Ψ 259, Ησίοδος, *Έργα και Ημέραι* στ. 656-7 και Ηρόδοτος *Ιστορία* V 60.

¹⁷³⁴ Βλ. Πίνδαρος I *Ίσθμιόνικος* στ. 19-20 και X *Νεμεόνικος* στ. 84, Παλ. Ανθ. XIII. 8

με αθλητικούς αγώνες είναι ευάριθμα για τους ίδιους λόγους, οι οποίοι αναφέρθηκαν παραπάνω.

α) Το τριποδικό υπόστατο από τον προθάλαμο του βασιλικού τάφου Π της Βεργίνιας, φέρει επί της στεφάνης του στικτή επιγραφή, η οποία βεβαιώνει ότι είχε απονεμηθεί ως έπαθλο στους αγώνες προς τιμήν της Ήρας στο Άργος. Η επιγραφή, η οποία έχει χρονολογηθεί στην δεκαετία 430 – 420 π.Χ., αναφέρει ότι παρ' *ἡέρας Ἀργείας ἐμὶ τῶν ἀρέθλων*. Είναι προφανές ότι το τριποδικό υπόστατο ήταν ένα έπαθλο το οποίο είχε απονεμηθεί σε κάποιον νικητή των αγώνων του Άργους, είχε διατηρηθεί οπωσδήποτε ως πολύτιμο οικογενειακό κειμήλιο και αργότερα μετά πάροδο τριών γενεών συνόδευσε τον εξέχοντα ένοικο του τάφου ως πολύτιμο κτέρισμα.¹⁷³⁵

β) Από το σύνολο των σωζόμενων δώδεκα (12) λεβήτων - επάθλων, οι οποίοι χρονολογούνται από το πρώτο μισό του 7^{ου} αιώνα π.Χ. έως και το μέσο του 5^{ου} αιώνα π.Χ., από τους οποίους πέντε (5) προέρχονται από αγώνες, οι οποίοι δόθηκαν προς τιμήν φυσικών προσώπων, ένας αναφέρεται σε αγώνες προς τιμή του Ηρακλή και δύο από επιτάφιους αγώνες, οι οποίοι είχαν θεσμοθετηθεί από την Αθηναϊκή Πολιτεία προς τιμήν των πεσόντων στον πόλεμο. Από τους σωζόμενους λέβητες μόνο δύο (2) είναι δυνατόν να χαρακτηρισθούν με βεβαιότητα ως αθλητικά αναθήματα, ενώ οι υπόλοιποι δεν είναι δυνατόν να διακριβωθεί εάν αποτελούσαν ή όχι αναθήματα και μάλιστα αθλητικά και δη **α)** Στο χείλος ενός χάλκινου λέβητα από την Θήβα, σώζονται τρεις επιγραφές σε βοιωτικό αλφάβητο, χρονολογούμενες στο πρώτο τέταρτο του 7^{ου} αιώνα π.Χ., η πρώτη αναφέρει το όνομα προς τιμήν του οποίου οποιου διεξήχθησαν οι αγώνες, επί Έκπρόποι. Η δεύτερη επιγραφή είναι η αναθηματική και αναφέρει *ἡιάρων το Πυθίο Φισφόδιφος ἀνέθεκε*, ήτοι ο Ισόδιος ανέθεσε τον λέβητα, ο οποίος του απονεμήθηκε ως έπαθλο, στον Πύθιο Απόλλωνα ενώ η τρίτη επιγραφή, η οποία παρέμεινε ημιτελής και αναφέρει τον επ[---, η οποία είναι δυνατόν να είναι μεταγενέστερη, **β)** Στο τμήμα ενός λέβητα, ο οποίος βρέθηκε στους Δελφούς και χρονολογείται περίπου στο μέσο του 6^{ου} αιώνα π.Χ. σώζεται έμμετρη επιγραφή σε βοιωτικό αλφάβητο, το κείμενο της οποίας παραπέμπει σε επιτάφιους αγώνες όπου ο λέβης είχε τεθεί ως έπαθλο, αναφέρει τα εξής : : *Λαφόσοφός μ' ἐπὶ παιδὶ ἐφοῖ αἴθλα ἔδοκε Εὐθ[ύ]μοι, ήτοι η λέξη αἴθλα συνδέει τον λέβητα με αγώνες η δε λέξη ἔδοκε συνηγορεί στο ότι το αγγείο απονεμήθηκε ως έπαθλο.¹⁷³⁶ Κάτω από την πρώτη επιγραφή*

¹⁷³⁵ Για το τριποδικό υπόστατο, την επιγραφή και τις υποθέσεις για τον πιθανό νικητή βλ. σελ. 258 επ.

¹⁷³⁶ Οι Jeffery 1990, 92 και Rolley 1977, αριθμ. 268 διαβάζουν διαφορετικά το όνομα του γιου του Λαοσσόου, η μεν Jeffery ως Εὐμ[έ]νοι, ο δε Rolley ως Εὐθ[ύ]μοι.

υπάρχει και άλλη νεότερη της πρώτης, η οποία έχει θεωρηθεί αναθηματική και αναφερόμενη στον νικητή και αναθέτη του λέβητα.¹⁷³⁷

γ) Οι υπόλοιποι σωζόμενοι λέβητες δεν είναι δυνατόν να θεωρηθούν αθλητικά αναθήματα παρὰ το γεγονός ότι μερικοί εξ αυτών ήσαν έπαθλα αγώνων και τούτο διότι το μιν οι σωζόμενες επιγραφές δεν συνηγορούν στην συναγωγή αυτού του συμπεράσματος το δε διότι έχουν χρησιμοποιηθεί ως τεφροδόχα αγγεία ή ως ταφικά κτερίσματα. Η χρήση των λεβήτων ως τεφροδόχων αγγείων και ως ταφικών κτερισμάτων αποδεικνύει σαφώς ότι οι λέβητες - έπαθλα είχαν διαφυλαχθεί από τους αρχικούς κατόχους τους ως αντικείμενα κύρους και η κατάληξή τους ως τεφροδόχων αγγείων και κτερισμάτων υποδηλώνει το μέγεθος της εκτίμησης, η οποία απέρρεε από την κατοχή του λέβητα - επάθλου.

δ) Μία αξιοσημείωτη παρατήρηση συνίσταται στο ότι αρκετοί από τους σωζόμενους λέβητες φέρουν επιγραφές γραμμένες σε βοιωτικό αλφάβητο, παρὰ το ότι έχουν βρεθεί και εκτός Βοιωτίας και δη οι επτά (7) λέβητες φέρουν βοιωτικές επιγραφές. Η χρονολόγηση των εν λόγω λεβήτων τοποθετείται στο τέλος του 7^{ου} αιώνα π.Χ. και λίγο μεταγενέστερα. Μια πιθανή εξήγηση συνίσταται στο ότι κατά την περίοδο αυτή τα αριστοκρατικά γένη της Βοιωτίας διοργάνωναν επιτάφιους αγώνες προς τιμήν των προβεβλημένων μελών τους στους οποίους αθλοθετούσαν τους μεταλλικούς λέβητες,¹⁷³⁸ πρακτική η οποία φαίνεται από τις πηγές ότι είχε παράδοση στην περιοχή όπου γνωρίζουμε την διοργάνωση επιτάφιων αγώνων προς τιμήν του Λαΐου και του Οιδίποδα.¹⁷³⁹

3) Υδρίες.

Η υδρία ως έπαθλο αγώνων αναφέρεται στην με αριθμό IG Π² 2311 επιγραφή, στ. 76-77, ως απονεμόμενο έπαθλο στην νικήτρια φυλή στο αγώνισμα της λαμπαδηδρομίας των Παναθηναίων μαζί με ένα ταύρο και τριάντα δραχμές, απονομή η οποία βεβαιώνεται και από παραστάσεις αγγειογραφίας.¹⁷⁴⁰ Όμως όπως προκύπτει από τα σωζόμενα ενεπίγραφα παραδείγματα οι υδρίες απονέμονταν ως έπαθλα και σε άλλους αγώνες, όπως στους διεξαγόμενους προς τιμήν της Ήρας στο Άργος, των Διοσκούρων, του ήρωα Πρωτεσίλαου αλλά και άλλων προσώπων, όπως στους αγώνες της Λαμφάκου προς τιμήν του Λεοφάντους, και σε αγώνες προς τιμήν των πεσόντων στον πόλεμο υπέρ πατρίδος.

Από τις δέκα οκτώ (18) σωζόμενες υδρίες, οι οποίες αναφέρθηκαν παραπάνω και σχετίζονται με αγώνες με βάση τις φερόμενες επιγραφές τους, δεν προκύπτει ότι οιαδήποτε εξ αυτών είχε αποτελέσει αθλητικό ανάθημα, εκτός ίσως από την υδρία του Μουσείου

¹⁷³⁷ Κεραμόπουλος 1908, 445 επ., Rolley 1977 αρ. 268, Jeffery 1990, 92 και 94 αρ. 9, Κεφαλίδου 1996, 115.

¹⁷³⁸ Βλ. Perry 2014, 57.

¹⁷³⁹ Βλ. Απολλοδώρου, *Βιβλιοθήκη* 3. 15. 17, Ομήρου *Ιλιάς* Ψ 677-680.

¹⁷⁴⁰ Βλ. σχετικά τα αναφερόμενα αγγεία παραπάνω σελ. 262.

Αγυώρας. Από το σύνολο των δέκα οκτώ (18) σωζόμενων υδριών, οι οκτώ (8) προέρχονται από ταφές και είναι προφανές ότι η χρήση τους ως τεφροδόχων αγγείων υποδηλώνει το μεγάλο κύρος, το οποίο απέρρεε από την κατοχή τους. Όμως η κατάληξη των υδριών αυτών ως τεφροδόχων αγγείων δεν θα πρέπει να αποκλείσει την εν τω μεταξύ χρήση τους ως αναθήματος σε ιερό όπως αυτό είναι πιθανό να είχε συμβεί με την υδρία του Μουσείου Αγυώρας, η οποία πριν καταλήξει ως τεφροδόχο αγγείο φαίνεται ότι είχε ήδη ανατεθεί σε ιερό και επαναχρησιμοποιήθηκε.

IV. Χάλκινα Ειδώλια Αθλητών.

Μια ειδική κατηγορία αναθημάτων στα ιερά αποτελούν τα χάλκινα ειδώλια αθλητών τα οποία είτε λόγω της φερόμενης επιγραφής είτε της εμφάνισης του απεικονιζόμενου αθλητή ή ακόμη του αρχαιολογικού πλαισίου εύρεσης είναι δυνατόν να χαρακτηρισθούν ως αθλητικά αναθήματα.

1. Η αιτία επιλογής του χάλκινου ειδωλίου ως πρόσφορου αθλητικού αναθήματος έχει αποτελέσει αντικείμενο προβληματισμού στην έρευνα και έχουν προταθεί διάφορες ερμηνείες όπως ότι ανατίθεντο αντί αγάλματος φυσικού μεγέθους, ότι αποτελούσαν αναθέσεις στα τοπικά ιερά της ιδιαίτερης πατρίδας του νικητή, ότι αποτελούσαν ένα είδος προσευχής ενόψει συμμετοχής του αθλητή στους αγώνες. Εκτιμώ ότι δεν είναι δυνατή η συναγωγή ενός γενικού συμπεράσματος ως προς την αναθηματική λειτουργία των χάλκινων αγαλματιδίων, όμως η πρωταρχική επιλογή αυτού του είδους αναθήματος θα πρέπει να επιβαλλόταν συνεπεία οικονομικών λόγων.

2. Τα κριτήρια για τον χαρακτηρισμό των χάλκινων ειδωλίων ως αθλητικών αναθημάτων πέραν των γενικών κριτηρίων, τα οποία αναφέρονται στην εισαγωγή της μελέτης αυτής, όπως η παρουσία αναθηματικής επιγραφής, ο χώρος εύρεσης και εν γένει τα αρχαιολογικά συμφραζόμενα είναι κατά σειρά αξιολόγησης τα εξής : **α)** η στάση του εικονιζόμενου, η οποία είναι δυνατόν να εντάσσεται σε αγωνιστικό πλαίσιο ή να είναι στάση ηρεμίας όμως ο εικονιζόμενος φέρει αθλητικά όργανα λ.χ. δίσκο , αλτήρες, **β)** η στάση προσευχής ή σπονδής του εικονιζόμενου είναι πιθανόν να συνδεθεί με αθλητική δραστηριότητα εάν μάλιστα συνδυασθεί και με άλλα στοιχεία, όπως λ.χ. χώρος εύρεσης, **γ)** ορισμένα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του εικονιζόμενου, όπως η ύπαρξη ταινίας στην κεφαλή του ή η κίνηση του να περιδέσει την ταινία στην κεφαλή του σε συνδυασμό και συνεκτίμηση με το αρχαιολογικό πλαίσιο εύρεσης, αποτελούν ισχυρές ενδείξεις ότι πρόκειται περί αναθήματος αθλητού.

3. Τα χάλκινα αγαλμάτια αθλητών εξετάσθησαν **α)** ανά κατηγορίες αγωνισμάτων, δρομείς, οπλιτοδρόμοι, άλτες, δισκοβόλοι, ακοντιστές, παλαιστές, πυγμάχοι, παγκρατιαστές

και ιππείς και β) αθλητές σε στάση προσευχής και σπονδής, αθλητές διαδούμενοι και σε διάφορες στάσεις. Η εξέταση των ομάδων αυτών κατέδειξε και την εξελικτική διαδικασία στην απεικόνιση των αθλητών, εξέλιξη η οποία ειδικά στα αγαλμάτια αθλητών σε αγωνιστική δράση εμφανίζεται ιδιαίτερα αξιοσημείωτη, όπως από τα αγαλμάτια δρομέων τα οποία από την στάση του «εν γούνασι δρόμου» του τέλους του 6^{ου} αιώνα π.Χ. καταλήγουν στην γεμάτη ένταση θέση εκκίνησης του δρομέα στην πρώτη δεκαετία του 5^{ου} αιώνα π.Χ., όπως φαίνεται στα με αρ. κατ. **ΧΑ 20** και **ΧΑ 1** αγαλμάτια αντίστοιχα. Ανάλογη εξέλιξη παρατηρείται και στα αγαλμάτια των δισκοβόλων και αλτών όπου από αρχικά οι αθλητές εμφανίζονται να φέρουν δίσκο και αλτήρες αργότερα όμως εικονίζονται σε σιγνές πλήρους δράσης.

4. Από την εξέταση των χάλκινων αγαλματιδίων προκύπτει ότι τουλάχιστον κατά την ύστερη Αρχαϊκή περίοδο τα εν λόγω ειδώλια δεν διαμορφώθηκαν με βάση την μνημειακή γλυπτική καθόσον δεν στοιχειοθετείται σε τυπολογικό επίπεδο ότι αποτέλεσαν μικρογραφική παρουσίαση των αντιστοιχών έργων μεγάλης γλυπτικής. Αντίθετα φαίνεται ότι κατά την εν λόγω περίοδο οι χαλκουργοί πειραματίζονται για την παρουσίαση των κινουμένων μορφών και η εν λόγω κινητικότητα αποτελεί νέο επίτευγμα, το οποίο τουλάχιστον την περίοδο αυτή δεν αντιπροσωπεύεται ακόμη στην μεγάλη πλαστική. Αργότερα όμως υπήρξε αντίστροφη επίδραση των έργων της μεγάλης γλυπτικής, τα οποία επηρέασαν την μορφή των χάλκινων αγαλματιδίων.

5. Η εμφάνιση των χάλκινων ειδωλίων τα οποία εικονίζουν αθλητές περιορίζονται δραματικά μετά τα μέσα του 5^{ου} αιώνα π.Χ. και επανακάμπουν αργότερα και κατά το τέλος της ελληνοιστικής εποχής αλλά κυρίως απεικονίζουν αγώνες πάλης. Οι επί μέρους απαντήσεις οι οποίες δόθηκαν στο ζήτημα αυτό όπως ότι τα χάλκινα αγαλμάτια – αναθήματα υπήρξαν θύματα διαφόρων «φιλότεχνων» κατά την ρωμαϊκή περίοδο, ότι επήλθε μετατροπή του χαρακτήρα της θρησκείας καθώς και ότι υπήρξε αλλαγή των προτιμήσεων των αναθέτων, δεν είναι η κάθε μία αυτοτελώς επαρκής να αιτιολογήσει αυτή την μεταβολή ενώ αντίθετα συνδυαζόμενες μεταξύ τους είναι δυνατόν να εξηγήσουν αυτό το θέμα. Περαιτέρω η επανεμφάνιση των χάλκινων ειδωλίων κατά την ελληνοιστική περίοδο είναι δυνατόν να ερμηνευθεί από τις γενικότερες αλλαγές στις εικραστικές τάσεις της νέας εποχής αλλά και στις αλλαγές στον χώρο του αθλητισμού και ειδικότερα. Τα γλυπτά μικρού μεγέθους παύουν να έχουν μόνο θρησκευτικό χαρακτήρα και αποκτούν ιδιωτικό χαρακτήρα και διακοσμούν το εσωτερικό κατοικιών και κήπων μία μεταβολή, η οποία συνέβαλε στην μεγάλη αύξηση της παραγωγής χάλκινων αγαλματιδίων. Ταυτόχρονα επήλθαν και σημαντικές αλλαγές στον χώρο του αθλητισμού, μεγάλη αύξηση των αθλητικών εορτών,

σταδιακή αποσύνδεση της ενότητας θρησκείας και αθλητισμού με άμεση συνέπεια την επιδίωξη του θεάματος και την πλήρη επικράτηση του επαγγελματισμού. Η επιβίωση των χάλκινων συμπλεγμάτων αγαλματιδίων παλαιστών πολλά των οποίων προέρχονται από την Αίγυπτο είναι δυνατόν να αποδοθεί στο ότι ήδη η Αλεξάνδρεια έχει καταστεί το νέο πολιτισμικό κέντρο του Ελληνιστικού κόσμου και οι αγώνες πάλης ήσαν αγαπητό θέαμα στην αυλή των Πτολεμαίων.

6. Ο μεγάλος αριθμός σωζόμενων χάλκινων ειδωλίων αθλητών σε στάση προσευχής ή σπονδής είναι αξιοσημείωτος, σώζονται δε δέκα έξη (16) χάλκινα ειδώλια στην στάση αυτή, αλλά ατυχώς για τα εννέα (9) από αυτά το αρχαιολογικό πλαίσιο δεν είναι γνωστό, κάτι το οποίο δεν συντείνει στην συναγωγή συμπερασμάτων. Από τα υπόλοιπα επτά (7) χάλκινα ειδώλια αθλητών σε στάση σπονδής ή προσευχής, τα έξι (6) προέρχονται από σημαντικά ιερά όπως της Ακρόπολης Αθηνών, Δελφών, Αβών, Πτώου και Θέρμου. Ίσως η υπόθεση την οποία διατύπωσε ο Sinn, στηριζόμενος και στους τελευταίους στίχους του V Πυθιόνικου, ήτοι ότι τα αγαλμάτια λειτουργούσαν ως ένα είδος προσευχής ενόψει των επικείμενων αγώνων, αποτελεί μία εύλογη εξήγηση για τον μεγάλο αριθμό των ειδωλίων αυτού του τύπου.

7. Από το σύνολο των εξετασθέντων ενενήντα τριών (93) χάλκινων αγαλματιδίων μόνο επτά (7) διαθέτουν αναθηματική επιγραφή, ένα ποσοστό πολύ χαμηλό, μικρότερο του 8% αναλογικά με τον αριθμό του συνόλου. Όμως το συμπέρασμα αυτό είναι πλασματικό και τούτο διότι πολλά από τα αναφερθέντα αγαλμάτια είναι πιθανόν να έφεραν αναθηματική επιγραφή σε ιδιαίτερη βάση ενώ συγχρόνως δεν είναι βέβαιος ο αναθηματικός χαρακτήρας όλων των αγαλματιδίων λαμβανομένου υπόψη ότι για τα πενήντα έξη (56) από τα ενενήντα τρία (93) δεν είναι γνωστό το αρχαιολογικό πλαίσιο εύρεσης και προέλευσης. Από το σύνολο των επτά (7) επιγραφών οι τρεις είναι μονολεκτικές και δύο εξ αυτών περιορίζονται στην λέξη *hieros* ενώ η τρίτη αναφέρει την θεότητα προς την οποία ανετέθη Καβίρο και δύο επιγραφές ακολουθούν τον τύπο του λαλούντος αντικειμένου τῷ Διφῶς ἰμί. Οι υπόλοιπες δύο είναι σχετικά εκτενείς και η επιγραφή στο αγαλμάτιο του Ομιλέως περιλαμβάνει το όνομα του αναθέτη, την θεότητα και το ρήμα της ανάθεσης ενώ η επιγραφή του Άλτη από την Ακρόπολη παραλείπει μεν το ρήμα της ανάθεσης, παρ'άλειψη, η οποία όμως καλύπτεται από το επίθετο *hieros*, το οποίο προϋποθέτει ότι έχει ήδη συντελεσθεί η ανάθεση, προσθέτει δε και τον λόγο ανάθεσης ως *δεκάτεν*. Συμπερασματικά οι αναθηματικές επιγραφές επί των χάλκινων αγαλματιδίων δεν διαφέρουν ουσιαστικά από τις αντίστοιχες επιγραφές επί των άλλων αναθημάτων και το μόνο ουσιαστικό κριτήριο για τον τύπο και την έκτασή τους αποτελεί ο εκάστοτε διαθέσιμος χώρος.

V. Αναθήματα σχετιζόμενα με ιππικούς αγώνες.

Οι ιππικοί αγώνες ήσαν ιδιαίτερα προβεβλημένοι κατά την διάρκεια της ελληνικής αρχαιότητας και η προβολή αυτή αποδεικνύεται από μία σειρά λόγων, οι οποίοι συνδέονται πρωτίστως με τις αρματοδρομίες και δη : **α)** το αγώνισμα της αρματοδρομίας υπήρξε επινόηση των Μυκηναίων και η διεξαγωγή του υποδήλωνε σύνδεση με το απώτερο παρελθόν στο οποίο αποδιδόταν αίγλη και κύρος, **β)** στα «ἄθλα ἐπί Πατρόκλῳ» το αγώνισμα αυτό αναφέρεται πρώτο εν σειρά, η συμμετοχή των διαγωνιζομένων είναι μεγαλύτερη σε σχέση με τα λοιπά αγωνίσματα και τα απονεμόμενα ἄθλα μεγάλης αξίας ενώ και η περιγραφή της καταλαμβάνει μεγαλύτερο μέρος σε σχέση με το σύνολο της περιγραφής των λοιπών αγωνισμάτων, **γ)** η στενή σχέση της αρματοδρομίας με σειρά μυθικών αγώνων, **δ)** η συμμετοχή στις αρματοδρομίες μελών των αριστοκρατικών τάξεων των πόλεων όπως και μελών βασιλικών οίκων, και μάλιστα ανεξαρτήτως φύλου, συμμετοχή η οποία διήρκησε καθ' ὅλη την διάρκεια της ζωής των αρχαίων αγώνων και **ε)** το προσφερόμενο θέαμα ήταν πολύ πιο συναρπαστικό από το αντίστοιχο θέμα των γυμνικών αγώνων.

1. Τα ιππικά αγωνίσματα εμφάνιζαν μία βασική και θεμελιώδη διαφοροποίηση σε σχέση με τους γυμνικούς αγώνες συνιστάμενη στο ότι νικητής αναδεικνυόταν ο ιδιοκτήτης των ίππων και του ἄρματος προς τον οποίο απονεμόταν το ἔπαθλο της νίκης συγχρόνως δε ο ιδιοκτήτης – νικητής απολάμβανε το *κῶδος*, το οποίο ἀπέρρεε από την νίκη, χωρίς να είναι αναγκαία η συμμετοχή και η αυτοπρόσωπη παρουσία του στον χώρο των αγώνων. Η διαφοροποίηση αυτή είχε ως συνέπεια το μεν να είναι δυνατή η συμμετοχή στους ιππικούς αγώνες όχι μόνον ατόμων αλλά και βασιλέων, γυναικών και παιδων ενίοτε και πόλεων, ως ιδιοκτητῶν των ίππων και του ἄρματος, το δε να παρατείνεται η αθλητική δραστηριότητα αθλητῶν, οι οποίοι αρχικά είχαν ασχοληθεί με τα γυμνικά αγωνίσματα, εἰς βεβαίως διέθεταν την απαιτούμενη οικονομική δυνατότητα, και να διακρίνονται ακόμη και σε μεγάλη ηλικία.

2. Η δυνατότητα συμμετοχῆς στους ιππικούς αγώνες προσδιοριζόταν από την αντίστοιχη οικονομική δυνατότητα να ανταποκριθεί στο ιδιαίτερα υψηλό κόστος εισαγωγῆς ενός ἄρματος σε αγώνες, ἕνα κόστος το οποίο ήταν δυνατόν να αναληφθεί μόνο από ἕνα πολύ περιορισμένο αριθμό προσώπων.

3. Τα αναθήματα των νικητῶν των ιππικών αγώνων μας είναι γνωστά από τις πηγές και από ελάχιστα πλην ὅμως εντυπωσιακά ευρήματα. Από το σύνολο των 197 ανδριάντων νικητῶν τους οποίους αναφέρει ο Παυσανίας στην Ἄλτη, 28 ανδριάντες σχετίζονται με νίκες σε ιππικούς αγώνες, από τους οποίους εννέα (9) φαίνεται ότι αποτελούσαν μέρος μιας σύνθεσης αποτελούμενης από ἕνα τέθριππο ἄρμα και επιπλέον ἄγαλμα ηνιόχου και ενίοτε

Νίκης. Οι πηγές μας πληροφορούν ότι ο Βάττος ανέθεσε ένα άρμα στο ιερό των Δελφών, ενώ οι ανασκαφές έφεραν στο φώς το περίφημο χάλκινο άγαλμα του ηνίοχου, το οποίο αποτελούσε μέρος ενός τεθρίππου, ανάθημα των Δεινομενιδών. Έχει υποστηριχθεί ότι το άγαλμα νέου από την Μοτύη εικονίζει ένα ηνίοχο και μάλιστα ένα από τους αναφερόμενους στις πηγές, ή έναν από τους ελάχιστους αριστοκράτες - ιδιοκτήτες, οι οποίοι είχαν αυτοί οι ίδιοι οδηγήσει τα άρματα τους στην νίκη. Εν τέλει θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι νικητές - ιδιοκτήτες των ιππικών αγώνων των Παναθηναίων, συνήθιζαν να αναθέτουν ένα αριθμό των αμφορέων - επάθλων, σε διάφορα ιερά, τους οποίους ενίοτε και επέγραφαν με αναθηματική επιγραφή, όπως προκύπτει από σχετικά ευρήματα.

4. Πέραν των ανωτέρω αναθημάτων, ανδριάντων και συνταγμάτων τεθρίππων, υπάρχει μία κατηγορία αναθημάτων, τα οποία σχετίζονται με με ιππικούς αγώνες, όπως κεραμικοί πίνακες με παραστάσεις σχετιζόμενες με ιππικούς αγώνες, τμήματα ιπποσκευής, χάλκινοι τροχίσκοι, των οποίων όμως η ανάθεση δεν είναι συμβατή με την μεγάλη οικονομική επιφάνεια των ιδιοκτητών - ιπποτρόφων. Από την εξέταση των δεδομένων είναι δυνατόν να θεωρηθεί ότι η ανάθεση αυτών των αντικειμένων πρέπει να πιστωθεί στην ομάδα προσώπων, η συμμετοχή των οποίων ήταν μεν απολύτως απαραίτητη για την προετοιμασία και την εισαγωγή ενός άρματος ή ίππου στον αγώνα, όπως ο ηνίοχος ή ο αναβάτης του ίππου, ο ιπποκόμος, ο εκπαιδευτής ακόμη και οι αμαξοποιοί, τα οποία όμως λόγω της ταπεινής κοινωνικής τους τάξης δεν ήσαν ποτέ στο προσκήνιο. Ούτω οι κεραμικοί πίνακες, από την Αιρόπολη της Αθήνας με παραστάσεις αρματοδρομιών και ιππικών αγώνων, εύλογα έχουν θεωρηθεί ως αναθήματα προσώπων αυτής της ομάδος σαν ευχαριστήρια για την νίκη ή την ασφαλή διεξαγωγή του αγώνα.

5. Μεταξύ των δύο ανωτέρω αναφερθεισών ομάδων αναθημάτων, ήτοι των εξαιρετικά υψηλού κόστους χάλκινων συνταγμάτων φυσικού μεγέθους και των αναθημάτων χαμηλού κόστους, όπως τμημάτων ιπποσκευής, κεραμικών πινάκων και χάλκινων τροχίσκων, επιφυλάσσεται μία κατηγορία αναθημάτων, τα χάλκινα ειδώλια ίππων και αναβατών, το κόστος των οποίων ενώ εμφανίζεται πολύ χαμηλό και σε προφανή δυσαναλογία με τον πλούτο των ιπποτρόφων, ταυτόχρονα όμως είναι εξαιρετικά υψηλό για ένα πρόσωπο από τον κύκλο των βοηθητικών προσώπων, δοθέντος ότι έχει εκτιμηθεί ότι η αξία ενός χάλκινου αγαλματιδίου κυμαινόταν μεταξύ του ποσού των 150 - 250 δραχμών. Ως εκ τούτου είναι πιθανόν ότι ο νικητής - ιπποτρόφος ενώ έχει ήδη αναθέσει στον χώρο των αγώνων ένα ανάθημα μεγάλης κλίμακος και αξίας, συγχρόνως δεν παραλείπει να αναθέσει ένα χάλκινο αγαλμάτιο σε ένα τοπικό ιερό ή σε ένα ιερό προς το οποίο είχε ευχηθεί την νίκη. Ανάλογα ένας ηνίοχος εγνωσμένης αξίας, οι υπηρεσίες του οποίου θα ήσαν επαρκώς αμειβόμενες, θα

είχε την δυνατότητα μετά από μία σειρά αγώνων να προβεί σε μία ανάθεση ενός χάλκινου ειδώλιου προς την θεότητα, ευχαριστώντας την όχι τόσο για τις τυχόν νίκες του όσο για την επιτυχή και ασφαλή σταδιοδρομία του. Ως εκ τούτου τα αναθήματα αυτής της κατηγορίας δεν θα πρέπει άνευ άλλου να αποδίδονται με απολυτότητα είτε στους ιδιοκτήτες - ιπποτρόφους είτε στον κύκλο των βοηθητικών προσώπων.

6. Τα αναθήματα της κατηγορίας αυτής είναι **α)** σιδερένιοι τροχοί, τμήματα πραγματικών αρμάτων, χαλινοί ίππων, μεταξύ των οποίων και ένας ενεπίγραφος προερχόμενα από τα ιερά της Ολυμπίας, της Ισθμίας και των Αβών **β)** ειδώλια ίππων και αρμάτων μερικά των οποίων σχετίζονται οπωσδήποτε με ιππικές νίκες και αποτελούν αθλητικά αναθήματα, όπως το με αρ. κατ. **Ιπ 2** ειδώλιο χάλκινου ίππου από την Ολυμπία και η με αρ. κατ. **Ιπ 1** χάλκινη ενεπίγραφη πινακίδα από την Νεμέα, η οποία σηματοδοτούσε ανάθεση κέλητα ίππου, **γ)** αγγεία και αναθηματικοί πίνακες, τα οποία σχετίζονται με ιππικούς αγώνες και αρματοδρομίες όπως οι με αρ. κατ. **Ιπ 5, 6, 7** και **8** πίνακες από την Ακρόπολη των Αθηνών **δ)** Τροχίσκοι προερχόμενοι από ιερά όπου διεξάγονταν ιππικοί αγώνες, μάλιστα μερικοί των οποίων ενεπίγραφοι, είναι σφοδρώς πιθανόν να αποτελούν αναθήματα προσώπων της παραπάνω ομάδος, όπως οι με αρ. κατ. **Ιπ 10** και **11** τροχίσκοι από το ιερό του Ποσειδώνος στην Ισθμία και της Ακρόπολης των Αθηνών.

VI. Η διαδρομή των αναθημάτων.

Σύμφωνα με την επικρατούσα αντίληψη ό,τι περιερχόταν στην σφαίρα του θείου ως ανάθημα παρέμενε στον χώρο του ιερού διατηρώντας την αντίστοιχη ιδιότητα του, χωρίς να επιτρέπεται η απομάκρυνσή του,¹⁷⁴¹ και δεν είναι τυχαίο ότι πολλές αναθηματικές επιγραφές περιορίζονται στην αναγραφή της λέξης *hieros*, η οποία δηλοί ότι το πράγμα αποτελεί μέρος της θείας περιουσίας συγχρόνως δε το καθιστά ιερό αντικείμενο. Σε περιπτώσεις μεταλλικών αναθημάτων το ιερατείο παρείχε την άδεια να γίνει αναδιάθεση μέρους του πλεονάζοντος υλικού αλλά πάντα με την προοπτική ότι το προϊόν της εκποίησης θα διετίθετο προκειμένου να καλυφθεί και πάλι μία λατρευτική ανάγκη.¹⁷⁴²

Η διαδοχική χρήση των μεταλλικών αναθημάτων δεν είναι ιδιαίτερος σπάνια και αυτό οφείλεται προφανώς στην υψηλή εγγενή αξία του μετάλλου,¹⁷⁴³ όμως στα μικρότερης αξίας αναθήματα, όπως τα κεραμικά, η πρακτική της επαναχρησιμοποίησης

¹⁷⁴¹ Βλ. Van Straten 1990, 272.

¹⁷⁴² Βλ. Βαλαβάνης 2006, 514 σημ. 34 με τις αυτόθι παραπομπές.

¹⁷⁴³ Για τις γνωστές περιπτώσεις διαδοχικής χρήσης μεταλλικών αγγείων βλ. παραπάνω σημ. 1677.

είναι πολύ σπάνια.¹⁷⁴⁴ Στο σύνολο των εξετασθέντων αναθημάτων περιλαμβάνονται οι με αρ. κατ. **Δ 13** και **Δ 20** δίσκοι, οι οποίοι ενώ προκύπτει ότι είχαν ανατεθεί αργότερα βρέθηκαν σε ταφές. Οι πιθανές διαδρομές με βάση τις οποίες οι δύο αυτοί δίσκοι από αναθήματα κατέληξαν σε ταφές είναι οι εξής : **α)** η αφαίρεση του αναθήματος από το ιερό ή ακόμη και από τον αποθέτη, όπου ίσως είχε απορριφθεί ως πλεονάζον υλικό, **β)** οι αναθέσεις των δίσκων να είχαν πραγματοποιηθεί σε κάποιο ιδιωτικό ιερό, το οποίο βρισκόταν στο κτήμα των αναθέτων, και μετά τον θάνατο των οποίων εκρίθη πρόπον να τεθούν ως κτερίσματα, ως αντικείμενα με μεγάλη συμβολική αξία και **γ)** οι αναθέσεις να είχαν μεν πραγματοποιηθεί σε δημόσια ιερά, πλην όμως λόγω της σημαντικής προσωπικότητας των αναθέτων και της πιθανής επιρροής του οίκου του θανόντος στην κοινότητα και το ιερό, επιτράπη από το ιερατείο η απομάκρυνση των σχετικών αναθημάτων για να κτερισθούν οι ταφές τους. Η υιοθέτηση αυτής της κατ' εξαίρεση πρακτικής είναι δυνατόν να αποδοθεί στην ιδιότητα του νικητή – αθλητή ή και στην πιθανότητα να είχαν πέσει «εν πολέμω», η οποία εμφανίζεται εύλογη στην περίπτωση του με αρ. κατ. **Δ 20** δίσκου, εξήγηση την οποία ενστερνίζομαι ως πλέον πιθανή.

VII. Κατανομή των αναθημάτων στον χρόνο

I. Από την μελέτη των αθλητικών οργάνων, τα οποία ανατέθηκαν στα ιερά εκ μέρους των αθλητών, και την κατανομή τους στις χρονικές περιόδους, εμφανίζεται ένα ενδιαφέρον συμπέρασμα συνιστάμενο στο ότι κατά την χρονική περίοδο από τον 6^ο αιώνα π.Χ. μέχρι και το μέσο του 5^{ου} αιώνα π.Χ. παρατηρείται μία έντονη συγκέντρωση αναθημάτων, η οποία μειώνεται δραματικά από το δεύτερο μισό του 5^{ου} αιώνα π.Χ., και μόλις κατά την ελληνιστική περίοδο επανεμφανίζονται μερικά παραδείγματα παρόμοιων αναθημάτων και ειδικότερα :

α) Από το σύνολο των σαράντα (40) αλτήρων, οι οποίοι περιλαμβάνονται στον σχετικό κατάλογο αυτής της εργασίας, οι τριάντα (30) εξ αυτών αποτελούν αναθήματα¹⁷⁴⁵ και αυτό προκύπτει με απόλυτη βεβαιότητα για τους δέκα πέντε (15) εξ αυτών λόγω της φερομένης επιγραφής και με σχετική βεβαιότητα για τους υπόλοιπους δέκα πέντε (15) λόγω χώρου και συνθηκών εύρεσης, ενώ μόνο τρεις (3) αλτήρες χρονολογούνται στην περίοδο από τον 3^ο αιώνα π.Χ. και μετά, ήτοι μόνο το 10% του συνόλου.¹⁷⁴⁶ Αφαιρουμένων των τριών (3) παραδειγμάτων της ελληνιστικής περιόδου, ο μεγαλύτερος αριθμός των υπολοίπων

¹⁷⁴⁴ Βλ. Βαλαβάνης (2006, 507 -518) για την επαναχρησιμοποίηση της κύλικας του Μουσείου Μαρθάωνα.

¹⁷⁴⁵ Στον υπολογισμό αυτό δεν συμπεριλαμβάνονται οι αλτήρες οι οποίοι αποτέλεσαν ταφικά κτερίσματα, όπως οι με αρ. κατ. **A 18**, **A 22** και **A 26** καθώς και αυτοί οι οποίοι στερούνται αρχαιολογικού πλαισίου.

¹⁷⁴⁶ Πρόκειται για το ζεύγος αλτήρων σε σχήμα κάπρου από την Δωδώνη, αρ. κατ. **A 21**, τον αλτήρα από το Καστράκι Λακωνίας, ο οποίος χρονολογείται περί το 100 π.Χ., αρ. κατ. **A 15**, και ο λίθινος αλτήρας από το ιερό της Ισθμίας, ο οποίος χρονολογείται γενικά στην ελληνιστική περίοδο, αρ. κατ. **A 35**.

είκοσι επτά (27) αλτήρων, και δη οι 24 χρονολογούνται από το τέλος του 7^{ου} αιώνα π.Χ.¹⁷⁴⁷ μέχρι και το τέλος του 6^{ου} αιώνα π.Χ. και οι τρεις (3) στον 5^ο αιώνα π.Χ.

β) Ανάλογο συμπέρασμα προκύπτει και από την μελέτη των διατηρούμενων παραδειγμάτων δίσκων, παρά το ότι η διάκριση μεταξύ αναθηματικών και χρηστικών δίσκων εμφανίζεται ενίοτε δυσχερής. Παρά ταύτα όμως από το σύνολο των δέκα πέντε (15) ενεπίγραφων δίσκων, οι οποίοι αναμφίβολα απετέλεσαν αναθήματα, οι δώδεκα (12) τοποθετούνται χρονικά από το μέσο του 6^{ου} αιώνα π.Χ. μέχρι και το μέσο του 5^{ου} αιώνα π.Χ. και μόλις ένας δίσκος χρονολογείται στο τέλος του 4^{ου} αιώνα π.Χ. ενώ οι δύο άλλοι χρονολογούνται στον 1^ο αιώνα π.Χ. και τον 3^ο αιώνα μ.Χ.¹⁷⁴⁸

γ) Παρομοίως από το σύνολο των οκτώ (8) στλεγγίδων, οι οποίες είτε λόγω της φερόμενης αναθηματικής επιγραφής είτε λόγω χώρου εύρεσης είτε θεωρούνται βέβαια αναθήματα αθλητών είτε η σχέση τους με αγωνιστική δραστηριότητα είναι βέβαιη,¹⁷⁴⁹ οι επτά (7) τούτων τοποθετούνται στην χρονική περίοδο από τον 6^ο αιώνα π.Χ. μέχρι και τον 5^ο αιώνα και μόνο η με αρ. κατ. **Σ 8** στλεγγίδα χρονολογείται στην περίοδο 2^{ου} έως 1^{ου} αιώνα π.Χ.

Η άνιση κατανομή των αναθημάτων αυτών στις παραπάνω χρονικές περιόδους και κυρίως η συγκέντρωση των αθλητικών οργάνων, τα οποία ανατέθηκαν στην περίοδο από τον 6^ο αιώνα μέχρι και το μέσο του 5^{ου} αιώνα π.Χ., απαιτεί αντίστοιχη διερεύνηση και αιτιολόγηση ενώ θα πρέπει να σημειωθεί ότι η εν λόγω συγκέντρωση αφορά τα λεγόμενα «πρωτογενή» αναθήματα, τα οποία ο Snodgrass χαρακτηρίζει ως «row» αναθήματα.¹⁷⁵⁰ Η συγκέντρωση πρωτογενών αναθημάτων στην παραπάνω χρονική περίοδο είναι δυνατόν να αποδοθεί σε πολλούς και γενικούς παράγοντες όπως, ότι το συμπέρασμα στηρίζεται στον αριθμό των αναθημάτων, τα οποία διατηρήθηκαν, γεγονός το οποίο αποδίδεται σε ποικίλους παράγοντες, ότι οι ανασκαφικές μέθοδοι κυρίως τον 19^ο αιώνα και την αρχή του 20^{ου} αιώνα αποσκοπούσαν στον εντοπισμό συγκεκριμένων αντικειμένων με αποτέλεσμα πολλά «ταπεινά» αντικείμενα να μην τύχουν ανάλογης προσοχής, αλλά κυρίως στον τρόπο διαχείρισης αυτών των αναθημάτων ήδη κατά την αρχαιότητα όπως η απόθεση τους ή η απόρριψή τους.

Όμως αναμφίβολα και πέραν των παραπάνω γενικών παρατηρήσεων είναι προφανές ότι επήλθε μία μεταβολή στην αναθηματική πρακτική των νικητών - αθλητών, η

¹⁷⁴⁷ Ο με αρ. κατ. **A 1** αλτήρας του Τίρωνα, χρονολογείται στο τέλος του 7^{ου} - αρχή του 6^{ου} αιώνα π.Χ.

¹⁷⁴⁸ Πρόκειται για τους με αρ. κατ. **Δ 17**, **Δ 18** και **Δ 19** δίσκους αντίστοιχα.

¹⁷⁴⁹ Στον αριθμό αυτό δεν συμπεριλαμβάνονται οι στλεγγίδες, οι οποίες είναι μεν ενεπίγραφες πλην όμως η επιγραφή είτε αναφέρεται στον ιδιοκτήτη είτε δεν σχετίζεται με αθλητική δραστηριότητα, όπως οι στλεγγίδες του Δίκωνος από την Ολυμπία και του Ζηνικέτη από την Δωδώνη, αρ. κατ. **Σ. 21** και **Σ. 22**.

¹⁷⁵⁰ Βλ. Snodgrass 2006, 258 – 268.

αιτία της οποίας δεν είναι ευχερές να προσδιορισθεί όμως δεν θα πρέπει να παραβλέψουμε και τις κατωτέρω παραμέτρους, οι οποίες πιθανώς επηρέασαν την απομείωση των πρωτογενών αναθημάτων :

α) Τα πρωτογενή αναθήματα, ίσως θεωρούνταν ταπεινά και μικρότερης αξίας, και έτσι μετά από μία σύντομη έκθεση στον χώρο του ιερού αποσύρονταν ή απορρίπτονταν σε αποθέτες προκειμένου να εξοικονομηθεί χώρος προς έκθεση νέων αναθημάτων και είναι χαρακτηριστικό ότι το ενεπίγραφο κράνος - λάφυρο των Αθηναίων από τους Μήδους, το οποίο ίσως προέρχεται από την μάχη του Μαραθώνα, και το οποίο, παρά το ότι είναι πρωτογενές ανάθημα, απέπνεε οπωσδήποτε κύρος για την αναθέτιδα πόλη, βρέθηκε ότι είχε απορριφθεί μετά από μία βραχυχρόνια έκθεση όχι μεγαλύτερη των σαράντα ετών.¹⁷⁵¹

β) Τα πρωτογενή αναθήματα, πριν ή ανατεθούν στην θεότητα, είχαν ήδη χρησιμοποιηθεί από τον ιδιοκτήτη ενώ αντίθετα ένα δευτερογενές ανάθημα, όπως ένα αγαλματίδιο, παρά το ότι εξυπηρετεί τον ίδιο στόχο εκφράζοντας την ευσέβεια του αναθέτη, ήταν προϊόν της μετατροπής ενός μέρους του πλούτου του προκειμένου να παραχθεί το ανάθημα. Είναι πιθανόν ότι η αλλαγή αυτή να σχετίζεται με τις κοινωνικές διεργασίες, οι οποίες συνέβησαν στα πλαίσια της ελληνικής πόλης, όπου το ανάθημα δεν εξυπηρετούσε μόνο την προβολή της ευσέβειας του αναθέτη αλλά και την προβολή του στα πλαίσια του κοινοτικού ανταγωνισμού.

γ) Η υπόθεση της αλλαγής των προτιμήσεων των αναθέτων, μία αλλαγή η οποία δεν ήταν άγνωστη και είχε προηγηθεί μερικές δεκαετίες νωρίτερα, όπως έχει επισημανθεί ως προς την ανάθεση τριπόδων και φιαλών στην Ακρόπολη της Αθήνας, αναθήματα τα οποία μετά το 480 π.Χ. έπαυσαν να εμφανίζονται.¹⁷⁵²

δ) Το γεγονός ότι από το τέλος του 5^{ου} αιώνα π.Χ., τουλάχιστον στην Αθήνα, η ενασχόληση με τον αθλητισμό είτε τα γυμνικά αγωνίσματα είτε με την ιπποτροφία, αποσυνδέεται από τα πολιτικά δρώμενα και έπαυσε να αποτελεί ένα εφελκυστικό πολιτικής ανέλιξης, αποτελεί μία διαφοροποίηση, η οποία δεν αποκλείεται να απετέλεσε ένα επιπλέον παράγοντα γενικότερης μείωσης των αθλητικών αναθημάτων.¹⁷⁵³

ε) Η μεγάλη αύξηση του αριθμού των αγώνων, οι οποίοι από τον αριθμό των πενήντα κατά τον 5^ο αιώνα π.Χ., ανήλθαν δε σε εκατό πενήντα πριν και κατά την ελληνιστική περίοδο,¹⁷⁵⁴

¹⁷⁵¹ Βλ. Snodgrass 2006, 266.

¹⁷⁵² Raubitschek 1949, 337.

¹⁷⁵³ Βλ. Kyle 1987, 163-168, ο οποίος επισημαίνει ότι η τελευταία περίπτωση κατά την οποία χρησιμοποιήθηκε μία πανελλήνια νίκη για απόκτηση πολιτικού κύρους και δύναμης ήταν αυτή του Αλκιβιάδη κατά το 416 π.Χ.

¹⁷⁵⁴ Βλ. Nielsen 2016, 38.

υπερέβησαν όμως τον αριθμό τριακοσίων κατά τον πρώτο αιώνα π.Χ.¹⁷⁵⁵ Η αύξηση του αριθμού των αγώνων συνεχίστηκε με αποτέλεσμα κατά το χρονικό διάστημα από τον 1^ο αιώνα έως τον 3^ο αιώνα μ.Χ. ο αριθμός των αγώνων να υπολογίζεται, και μάλιστα μόνο στις ανατολικές επαρχίες της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, σε πεντακόσιους,¹⁷⁵⁶ και είναι πολύ πιθανό ότι η μεγάλη αύξηση του αριθμού των αγώνων συνέβαλε σταδιακά στην μείωση των αθλητικών αναθημάτων γενικότερα. Σημειωτέον ότι κατά την περίοδο αυτή πολλαπλασιάστηκαν οι αιτίες καθιέρωσης νέων αγώνων, οι οποίοι τώρα ιδρύονταν σε ανάμνηση στρατιωτικών επιτυχιών ή προς τιμήν νέων θεών, βασιλέων ή ακόμη και ευεργετών πόλεων, στρατηγών και από το 196 π.Χ. και προς τιμήν Ρωμαίων στρατηγών και επάρχων.¹⁷⁵⁷ Είναι προφανές ότι η μεγάλη αύξηση του αριθμού των αγώνων αλλά και η αλλαγή στις αιτίες καθιέρωσης των νέων αγώνων επέφερε μία σταδιακή αποσύνδεση της ενότητας θρησκείας και αθλητισμού με άμεση συνέπεια την επιδίωξη του θεάματος και την πλήρη επικράτηση του επαγγελματισμού, αποτελέσματα τα οποία οπωσδήποτε θα επέδρασαν αρνητικά στην αναθηματική πρακτική.

II. Από την ανωτέρω επισήμανση για τον περιορισμό των αθλητικών αναθημάτων από το μέσο του 5^{ου} αιώνα π.Χ. και μετά φαίνεται ότι εξαιρείται η κατηγορία των Παναθηναϊκών αμφορέων, οι οποίοι εμφανίζονται ανατιθέμενοι με πολύ μεγαλύτερη συχνότητα κατά τον 4^ο αιώνα π.Χ., μία εξαίρεση, η οποία είναι δυνατόν να οφείλεται σε ένα είδος αναδιοργάνωσης των Αγώνων, η οποία έγινε στις δύο πρώτες δεκαετίες του 4^{ου} αιώνα π.Χ. όταν καθιερώθηκε και η αναγραφή του ονόματος του επωνύμου άρχοντα επί των αγγείων - επάθλων το οποίο συνέβη περί το 380 π.Χ, και στο πλαίσιο αυτό υπήρξε και η ανάγκη καταγραφής των απονεμομένων αμφορέων στους αντίστοιχους νικητές των κατ' ιδίαν αγωνισμάτων με την IG II² 2311 επιγραφή, ενώ μία ανάλογη αύξηση των Παναθηναϊκών αμφορέων παρατηρείται και κατά τον 2^ο αιώνα π.Χ. όταν το αξίωμα της αγωνοθεσίας καταλαμβάνεται από γόνους επιφανών οικογενειών ακόμη και βασιλείς.

VIII. Λοιπά Συμπεράσματα

A. Στο σύνολο των είκοσι εννέα (29) αναθετών, των οποίων το όνομα μας είναι γνωστό από τις αναθηματικές επιγραφές, οι οποίες επεγράφησαν στα αναθήματα μικρής κλίμακος, όπως αλτήρες, δίσκους, Παναθηναϊκούς αμφορείς και χάλκινα αγαλμάτια,¹⁷⁵⁸

¹⁷⁵⁵ Finley & Pleket 1976, 68.

¹⁷⁵⁶ Βλ. Pleket 2014, 102. Ο Χανιώτης (2021, 431) αναφέρει ότι από την ελληνιστική εποχή και μετά ο αριθμός των αγώνων «αυξήθηκε τρομακτικά» εκτιμά δε ότι ο υπολογισμός ότι στις ανατολικές επαρχίες είχε φθάσει περίπου τους 500 είναι μάλλον συντηρητικός.

¹⁷⁵⁷ Βλ. Χανιώτης ό.π.

¹⁷⁵⁸ Δεν συναριθμούνται τα επί των στλεγγίδων ονόματα δοθέντος ότι δεν είναι βέβαιο εάν αναφέρονται σε αναθέτες ή στους κατόχους.

δεν συμπεριλαμβάνεται κάποιος αναθέτης, ο οποίος να μας είναι γνωστός ως νικητής είτε από γραμματειακές πηγές, όπως τις επιπίστιες ωδές, είτε από άλλη σχετική ανάθεση.¹⁷⁵⁹ Η διαπίστωση αυτή θα ήταν ίσως δυνατόν να στηριχτεί την υπόθεση ότι δηλ. οι αναθέτες των αντιστοιχών αφιερωμάτων μικρής κλίμακας προέρχονταν από τις μεσαίες και κατώτερες οικονομικά και κοινωνικά τάξεις. Είναι ενδιαφέρον ότι από το σύνολο των είκοσι εννέα (29) γνωστών αναθετών οι είκοσι οκτώ (28) ήσαν πενταθλητές, όπως προκύπτει από το είδος των αναθημάτων,¹⁷⁶⁰ και από τα είκοσι εννέα (29) αναθήματα, τα είκοσι επτά (27) είναι αθλητικά όργανα και μόνο δύο είναι χάλκινα αγαλμάτια, η δαπάνη κατασκευής των οποίων, σύμφωνα με όσα αναπτύχθηκαν παραπάνω, ανερχόταν στο ποσό των 150 – 250 δραχμών. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να σημειωθεί ότι από το σύνολο των 197 ανδριάντων, τους οποίους αναφέρει ανδριωμένους ο Παυσανίας στην Άλι, είκοσι οκτώ (28) σχετίζονται με ιππικούς αγώνες και από τους υπολοίπους 169 ανδριάντες μόνο δέκα έξι (16) αφορούν πενταθλητές, ήτοι ένα ποσοστό το οποίο μόλις πλησιάζει το 10% του συνόλου. Οι διαπιστώσεις αυτές, εάν δεν οφείλονται στο τυχαίο των ευρημάτων, ίσως υποδεικνύουν ότι αθλητές προερχόμενοι από την μεσαία και κατώτερη οικονομική τάξη επιδίδονταν κατά προτίμηση στο αγώνισμα του πεντάθλου.

Β. Είναι αξιοσημείωτο ότι αν και θα ήταν αναμενόμενο ο μεγαλύτερος αριθμός αναθημάτων να προέρχεται από τα μεγάλα ιερά διεξαγωγής των Πανελληνίων αγώνων, τούτο δεν συμβαίνει και ο αριθμός των αναθημάτων από τα ιερά αυτά ουσιαστικά δεν υπερτερεί του αριθμού των αναθημάτων από τα λοιπά τοπικά ιερά. Αυτό προκύπτει από την κατανομή των αλτήρων και των δίσκων, οι οποίοι φέρουν αναθηματική επιγραφή και αναμφίβολα αποτελέσαν βέβαια αναθήματα, όπως η κατανομή αυτή εικονίζεται στους κατωτέρω **Πίνακες στ** και **ζ** και δη: Από την Ολυμπία προέρχονται τρεις (3) ανεπίγραφοι αλτήρες και τρεις (3) ανεπίγραφοι, από την Ισθμία ένας (1) ανεπίγραφος και έξι (6) ανεπίγραφοι, από την Νεμέα ένας (1) ανεπίγραφος και τρεις (3) ανεπίγραφοι, ήτοι σύνολο δέκα επτά (17) αλτήρες και από τα λοιπά ιερά προέρχονται εννέα (9) ανεπίγραφοι αλτήρες, χωρίς βεβαίως να συνυπολογίζονται οι προερχόμενοι αλτήρες από ταφές ή από μη δεδομένο αρχαιολογικό πλαίσιο. Η σύγκριση αυτή, παρά το ότι υπερτερούν αριθμητικά οι αλτήρες από τα Πανελλήνια ιερά, δεν αποβαίνει υπέρ αυτών δοθέντος ότι τα ιερά αυτά

¹⁷⁵⁹ Μόνο για τον αλτήρα, ο οποίος βρέθηκε σε αγροτικό ιερό στο Καστράκι Λακωνίας, περιοχή η οποία σχετίζεται με τις Ακρίες, και ο οποίος φέρει την αποσπασματικά σωζόμενη επιγραφή ΝΙΚ, έχει διατυπωθεί η υπόθεση ότι πιθανόν ο αλτήρας να ανετέθη μετά από μία νίκη του αθλητή Νικοκλή στο ιερό, πέντε φορές Ολυμπιονίκη καταγόμενο από τις Ακρίες Λακωνίας, μία υπόθεση η οποία λόγω της αποσπασματικά σωζόμενης επιγραφής, δεν είναι δυνατόν να αποδειχθεί. Πλην όμως ακόμη και εάν η υπόθεση αυτή ευσταθεί, λόγω του ότι είναι η μοναδική, δεν επηρεάζει τον σχετικό συλλογισμό.

¹⁷⁶⁰ Το ανεπίγραφο αγαλμάτιο του αθλητή Ομιλέως στην Ολυμπία δεν μας παρέχει πληροφορία για το αγώνισμα στο οποίο συμμετείχε.

είναι πλήρως και επιμελώς ανασκαμμένα, ενώ από τους λοιπούς αλτήρες, οι επτά (7) προέρχονται από την Λακωνία, ο ένας από την Ελευσίνα και ο άλλος από την περιοχή της Ηλείας. Η αριθμητική σύγκριση των δίσκων είναι καταλυτική εις βάρος των Πανελληνίων ιερών δοθέντος ότι από αυτά προέρχονται συνολικά οκτώ (8) δίσκοι, μεταξύ των οποίων πέντε από την Ολυμπία είναι ανεπίγραφοι και δεν αποκλείεται να ήσαν χρηστικοί, ενώ από τα λοιπά ιερά προέρχονται επτά (7), οι περισσότεροι ενεπίγραφοι και βέβαια αναθήματα. Το αυτό συμβαίνει και με τα χάλκινα αγαλμάτια αθλητών δοθέντος ότι από τα Πανελλήνια ιερά προέρχονται συνολικά έξι (6) χάλκινα αγαλμάτια, τα οποία αποτελούν βέβαια αναθήματα, ενώ από τα λοιπά ιερά ο αντίστοιχος αριθμός των χάλκινων βεβαίων αναθημάτων ανέρχεται σε ένδεκα (11). Δεν θα πρέπει να αποκλεισθεί η πιθανότητα η παρατήρηση αυτή να οδηγεί στο συμπέρασμα ότι υπήρχε μία προτίμηση στα τοπικά ιερά, τουλάχιστον εκ μέρους των αθλητών, οι οποίοι δεν είχαν την οικονομική δυνατότητα να προβούν σε πολυτελείς και δαπανηρές αναθέσεις στα Πανελλήνια ιερά, όπου οι «ταπεινές» αναθέσεις τους θα επισκιάζονταν από τους αντίστοιχους μεγαλοπρεπείς ανδριάντες ή ακόμη και πολυπρόσωπα συντάγματα.

Πίνακας στ

Αριθμός αθλητικών οργάνων - αναθημάτων από τα Πανελλήνια Ιερά

α/α	Ιερό	Είδος οργάνου	Ενεπίγραφο	Ανεπίγραφο	Αριθμός
1.	Ιερό Διός Ολυμπίας	Αλτήρες	3	3	έξι (6)
		Δίσκοι	1	5	έξι (6)
2.	Ιερό Απόλλωνος Δελφών	-----			
3.	Ιερό Ποσειδώνος Ισθμίας	Αλτήρες	1	6	επτά (7)
		Δίσκοι		1	ένας (1)
4.	Ιερό Διός Νεμέας	Αλτήρες	1	4	τέσσερις (4)
		Δίσκοι		1	ένας (1)

Πίνακας ζ

Αριθμός αθλητικών οργάνων - αναθημάτων από άλλες περιοχές

α/α	Ιερό ή περιοχή	Είδος οργάνου	Ενεπίγραφο	Ανεπίγραφο	Αριθμός
1.	Ιερό Δήμητρας Ελευσίνας	Αλτήρες	1		ένας (1)
		Δίσκοι	1		ένας (1)
2.	Ιερό Αμυκλαίου Απόλλωνος	Δίσκοι	1		ένας (1)
3.	Ιερό Απόλλωνος Δίδυμα	Δίσκοι	1		ένας (1)
4.	Ακρόπολη Αθηνών	Δίσκοι	1		ένας (1)
5.	Ιερό Χαλκιοίκου Αθηνάς	Αλτήρες	3		τρεις (3)
		Αλτήρες		1	
6.	Ιερό Μεσσαπίου Διός Λακωνίας	Αλτήρες	1		ένας (1)
7.	Ιερό Αιγίων Λακωνίας	Αλτήρες	1		ένας (1)
8.	Καυκανιά Ηλείας, Ιερό Αθηνάς ;	Αλτήρες	1		ένας (1)
9.	Κοσμάς Κυνουρίας	Αλτήρες	1		ένας (1)
10.	Καστράκι Λακωνίας	Αλτήρες	1		ένας (1)

Γ. Θα πρέπει να επισημανθεί ότι δεν παρατηρείται οιαδήποτε διαφοροποίηση στα αναθήματα, τα οποία ανετίθεντο στους στεφανίτες αγώνες από τα αντίστοιχα τα οποία ανετίθεντο στους θεματικούς αγώνες και δεν διαγνώσθηκε οιαδήποτε διάκριση στα αναθήματα των αθλητών με βάση τον παραπάνω χαρακτήρα των αγώνων.

Δ. Είναι αξιοσημείωτο ότι η ανασκαφή του ιερού των Δελφών δεν απέδωσε, όσο τουλάχιστον κατέστη δυνατόν να διερευνησω, οιαδήποτε ανάθεση αθλητικού οργάνου, ούτε καν ανεπίγραφου και χρηστικού, παρά το ότι, πέραν του χάλκινου αγάλματος του

ηνιόχου,¹⁷⁶¹ σώζονται αριετές ενεπιγραφες βάσεις αθλητικών αναθημάτων μεγάλης κλίμακας,¹⁷⁶² και μόνο ένα χάλκινο αγαλμάτιο σπένδοντος αθλητή και ένα μικρό χάλκινο σύνταγμα δύο αθλητών προέρχονται από το δελφικό ιερό. Δεν θα πρέπει να αποκλεισθεί ότι η εν λόγω ιδιαιτερότητα να σχετίζεται είτε με το πλούσιο ιστορικό των λεηλασιών του ιερού,¹⁷⁶³ είτε με την μορφολογία του εδάφους, το οποίο είναι έντονα επικλινές αλλά και την κατά τους νεώτερους χρόνους επ' αυτού δόμηση του χωριού Καστρί, σε αντίθεση με την Ολυμπία, όπου ο χώρος εγκαταλείφθηκε και καλύφθηκε από την ιλύ των ποταμών, η οποία στην ουσία προφύλαξε τα ερείπια από την διαρπαγή.

¹⁷⁶¹ Αρχαιολογικό Μουσείο Δελφών 3484, 3520, 3540.

¹⁷⁶² Βλ. τα με αριθμό κατ. 157,158,195,199,216,219,235, 246, 265, 266, 279 αναθήματα στο Scott 2010.

¹⁷⁶³ Βλ. χαρακτηριστικά την κατάληψη του ιερού από τους Φωκείς στον Γ' Ιερό Πόλεμο το 356 π.Χ., την λεηλασία του ιερού το 87 π.Χ. από τον Σύλλα καθώς την επακολουθήσασα λεηλασία το 84 π.Χ. από διάφορες φυλές του βορρά όπως των Ιλλυριών, Σκορδίσκων και Δαρδανών, βλ. Scott 2014, 197 – 199.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α

ΕΠΙΤΥΜΒΙΟΙ ΔΙΣΚΟΙ

Το σχήμα του δίσκου είχε θεωρηθεί κατάλληλο και για επιτύμβια χρήση και η επιλογή του σχήματος αυτού είναι δυνατόν να αποδοθεί είτε σε λόγους αισθητικής είτε στα όσα αναφέρθηκαν παραπάνω για τον λατρευτικό χαρακτήρα του σχήματος και την πιθανή σχέση του με χθόνιες θεότητες.¹⁷⁶⁴ Σώζονται τρεις ενεπίγραφοι δίσκοι, οι οποίοι όπως προκύπτει και από την επιγραφή τους ήσαν επιτύμβιοι και ειδικότερα :

1. Μαρμάρινος ενεπίγραφος και γραπτός δίσκος αρ. κατ. Επ. Δ 1 Πίν. 29 α

Ο δίσκος αυτός είναι κατασκευασμένος από παριανό μάρμαρο κατασχέθηκε στον Πειραιά το 1899 κατακερματισμένος σε ένδεκα κομμάτια. Η περιοχή προέλευσής του δεν είναι γνωστή, όμως σύμφωνα με τον τύπο των γραμμάτων της επιγραφής του θεωρείται προερχόμενος από την Αττική και χρονολογείται περί το 510-500 π.Χ. Η πλευρά του δίσκου, η οποία φέρει την γραπτή παράσταση είναι ελαφρά κυρτή σε αντίθεση με την άλλη πλευρά, η οποία είναι επίπεδη. Στην περίμετρο διαθέτει λεία ταινία, πλάτους 1 - 1,5 εκ., στοιχείο το οποίο υποδηλώνει ότι ο δίσκος επρόκειτο να στερεωθεί πάνω σε λεία επιφάνεια. Η στερέωση έγινε με δύο σιδερένια καρφιά διαμέτρου 7-8 χιλ. τα οποία απέχουν μεταξύ τους 12,5 εκ. και εισχωρούν σε οπές διαμέτρου 1,1 εκ. Σύμφωνα με την Jeffery ο δίσκος προέρχεται από την Αττική και αποφασιστικό κριτήριο για την άποψη αυτή αποτελεί η μορφή των γραμμάτων της επιγραφής. Στο μέσο της ελαφρώς κυρτής πλευράς σώζεται αμυδρά γραπτή παράσταση γενειοφόρου ανδρός καθισμένου σε κλισμό και στρεφόμενου προς τα δεξιά. Η μορφή φορεί ιμάτιο, το οποίο κάλυπτε το κάτω μέρος του σώματος και τα σκέλη αφήνοντας ακάλυπτη την δεξιά πλευρά του κορμού. Η επιγραφή, IG I³ 1393, η οποία είναι γραμμένη κυκλοτερώς, αναφέρει μνῆμα τῷδ' Αινέο σοφίας ἰατρῷ ἀρίστο. Ο Δεσπίνης θεωρεί ότι είναι πολύ πιο πιθανό να πρόκειται για ένα επιτύμβιο μνημείο, σχετιζόμενο με τον τάφο ενός γιατρού, αθηναίου ή ξένου, ο οποίος πέθανε στην Αθήνα και ο οποίος είχε το ίδιο όνομα με τον μυθικό θεραπευτή ιατρό Αινέα, η λατρεία του οποίου ήταν διαδεδομένη στην Θεσσαλία. Επιτύμβιο θεωρεί τον δίσκο και ο Jacobsthal, ο οποίος μάλιστα δεν αποκλείει ο εικονιζόμενος γιατρός Αινείας, να είναι ο πρεσβύτερος θεός του Ιπποκράτη. Η άποψη αυτή στηρίζεται στον Στέφανο Βυζάντιο, ο οποίος αναφέρει τον Αινείο ως αδελφό του Ιπποκράτη, του παππού του μεγάλου Ιπποκράτη και είχε υποστηριχθεί αρχικά από τον Δραγάτση κατά την κατάσχεση του δίσκου. Ο Καρούζος σε άρθρο του για το πρώιμο

¹⁷⁶⁴ Βλ. σχετικά κεφάλαιο με τίτλο « Επιγραφές επί δίσκων » στο κύριο σώμα αυτής της εργασίας .

κλασικό ανάγλυφο δίσκο με παράσταση θεάς από την Μήλο, αναφέρεται στον δίσκο του Αινείου ως παράλληλο και τον χαρακτηρίζει ως αναθηματικό, συγκεκριμένα γράφει « the painted *pinax* (votive as I think) of the physician Aineios». Κατά την γνώμη μου πρόκειται περί επιτύμβιου δίσκου, ο οποίος θα ήταν τοποθετημένος επί του σήματος, όπως υποδεικνύει η ταινία ενώ το κείμενο της επιγραφής αρμόζει σε επιτύμβια τοιαύτη και όχι σε αναθηματική. Σημειωτέον ότι ο Garland¹⁷⁶⁵ εσφαλμένως ελλαμβάνει ότι ο δίσκος προέρχεται από την περιοχή του Πειραιά και μάλιστα τον χρησιμοποιεί ως στοιχείο για να αποδείξει ότι κατά τον 6^ο αι. π.Χ. υπήρχε στον Πειραιά μία αναπτυγμένη κοινωνική δομή και ευημερία ενώ αληθές είναι ότι ο δίσκος απλώς κατασχέθηκε στον Πειραιά.

2. Μαρμάρινος ενεπίγραφος δίσκος

αρχ. κατ. ΕπΔ 2 Πίν. 29 β

Το Βρετανικό Μουσείο κατέχει ένα μαρμάρινο ενεπίγραφο δίσκο, διαμέτρου 27 εκ. ο οποίος προέρχεται από την Αθήνα, χρονολογούμενο περί το 530 π.Χ. Ο δίσκος φέρει την με αριθμό IG I³ 1210 επιγραφή, η οποία είναι γραμμένη σπειροειδώς σε δύο ομόκεντρους κύκλους και αναφέρει : Γνάθωνος : τόδε σῆμα : θέτο δ' αὐτὸν : ἀδελφῆ : / *ἡλίθιον νοσελεύσα:σα*. Ο χαρακτήρας του δίσκου ως επιτύμβιου προκύπτει με σαφήνεια από τις λέξεις τόδε σῆμα και μάλιστα όπως φαίνεται από την δεικτική αντωνυμία τόδε, ότι ο δίσκος ήταν τοποθετημένος επί του τάφου. Ο Jacobsthal παραλληλίζει τον δίσκο του Γνάθωνος με τον δίσκο του ιατροῦ Αινείου, αρχ. κατ. ΕπΔ 1, συσχετισμός ο οποίος υποδηλώνει ότι θεωρεί και αυτόν επιτύμβιο, παρατηρεί όμως ότι ενώ ο προηγούμενος φέρει ίχνη προσήλωσης σε μία βάση ή κάτι ανάλογο, ο δίσκος του Γνάθωνος δεν φέρει αντίστοιχα ίχνη στερέωσης. Η Jeffery επισημαίνει ότι δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο δίσκος αποτελούσε τμήμα της επιτύμβιας γλυπτικής σύνθεσης και ότι είχε τοποθετηθεί επί του τάφου με σκοπό να είναι ορατός από τους διερχόμενους.¹⁷⁶⁶ Ο Καρούζος χαρακτηρίζει τον δίσκο ως «funerary disc». Ενδιαφέρον παρουσιάζει η ερμηνεία των λέξεων της επιγραφής *ἡλίθιον νοσελεύσα:σα*. Το επίθετο, πριν ή λάβει την έννοια του μωρού, απαντάται στην δωρική διάλεκτο *ἀλίθιος*, στον III *Πυθιόνικο* του Πινδάρου και έχει την έννοια του μάταιου. Με την εκδοχή αυτή είναι δυνατή η ερμηνεία της επιγραφής, όπου η αδελφή του Γνάθωνος, εκφράζει την απογοήτευσή της ότι επί ματαίω νοσήλευσε τον αδελφό της, άποψη με την οποία προσφάτως συντάσσεται και ο Pitt.¹⁷⁶⁷ Σύμφωνα με το Liddell & Scott το *ἡλίθιον* είναι δυνατόν να ερμηνευθεί ως *without sense of the dead*, ήτοι στερημένος αισθήσεως, μία

¹⁷⁶⁵ Βλ. Garland 1987, 14.

¹⁷⁶⁶ Jeffery 1962, 147 αρχ. 66

¹⁷⁶⁷ Pitt 2022, 157.

ειδοχή η οποία πιθανώς οδηγεί στην ερμηνεία ότι η αδελφή του Γνάθωνος, τον νοσήλευσε παρά το ότι αυτός ήταν άνευ αισθήσεων, σε κωματώδη κατάσταση (;).

3. Ενεπίγραφος δίσκος από γρανίτη αρ. κατ. Επ Δ 3 Πίν. 30 α & β

Κατά την διάρκεια των ανασκαφών του έτους 1958 στην πόλη της Ιστρίας, στην περιοχή ανατολικά του κτιρίου των Θερμών, βρέθηκε ένας δίσκος διαμέτρου 36 εκ. από γρανίτη με σχήμα ελλειψοειδές, σχεδόν κυκλικό, χρονολογούμενος στο πρώτο μισό του 6^{ου} αιώνα π.Χ. Στο μέσο και προς τα κάτω της μίας επιφάνειας του δίσκου υπάρχει μία οπή αριετὰ βαθιά, πλην όμως όχι διαμπερής, η οποία ίσως θα χρησίμευε για την στήριξη του δίσκου. Και οι δύο πλευρές φέρουν την ίδια επιγραφή, *ISaM I 102 = SEG 27 : 379* χαραγμένη από το ίδιο χέρι, η οποία αναφέρει Τέλονος έμί. Η επιγραφή έχει θεωρηθεί ως η αρχαιότερη επιγραφή στην περιοχή επί λίθου. Η Piripidi εκτιμά ότι ο δίσκος είναι επιτύμβιος και τον συγκρίνει με κάποιους αντίστοιχους δίσκους, οι οποίοι βρέθηκαν στην Κάσο, χρονολογούμενοι όμως στην ελληνιστική εποχή.¹⁷⁶⁸

Την επιλογή του κυκλικού σχήματος σε επιτύμβια μνημεία επισημαίνει έντονα ένας πέτρινος δίσκος, μεγάλης διαμέτρου 49 εκ. και πάχους 5 εκ., από την Ερέτρια, χρονολογούμενος στο τρίτο τέταρτο του 6^{ου} αιώνα π.Χ., ο οποίος είχε τεθεί ως πώμα νεκρικού πίθου, και φέρει την με αριθμό *IG I³ 1516* επιγραφή, γραμμένη σε τρεις οριζόντιες σειρές, η οποία αναφέρει Χαιρίον ἌθENAΪΟΣ ΕΥΠΑΤΡΙΔΩΝ ΕΝΘΑΔΕ ΚΕΪΤΑ[Ι].¹⁷⁶⁹ Ο Κουρουνιώτης παρατηρεί ότι το πώμα του πίθου όπου η επιγραφή δεν ήταν προορισμένο να είναι εμφανές αλλά ήταν εξ αρχής θαμμένο.¹⁷⁷⁰ Στην περίπτωση αυτή δεν φαίνεται ότι υποβόσκει οιαδήποτε σχέση του θανόντος με αθλητική δραστηριότητα, άλλωστε λόγω της μεγάλης διαμέτρου του δίσκου, υπάρχει ικανός χώρος και θα ήταν ευχερές να καταγραφεί η οιαδήποτε αθλητική δράση του θανόντος, οπότε η επιλογή του κυκλικού σχήματος οφείλεται στο σχήμα του κύκλου και την πιθανή συσχέτισή του με χθόνιες δυνάμεις.

Συμπερασματικά και ως προς την λειτουργικότητα των ανωτέρω δίσκων νομίζω ότι δεν είναι ασφαλές να αναζητηθεί μία ενιαία απάντηση για όλα αυτά τα ευρήματα αλλά να αντιμετωπισθούν το καθένα χωριστά και με βάση όσα στοιχεία είναι διαθέσιμα αλλά

¹⁷⁶⁸ Για τους επιτύμβιους δίσκους της Κάσου βλ. στο κύριο σώμα της εργασίας σελ. 93.

¹⁷⁶⁹ Βλ. για τον δίσκο αυτό Blikenberg (1919, 3 -27), ο οποίος παραλληλίζει το ενεπίγραφο πώμα του πίθου με μία συμβατική «νεκρική είσοδο» στον Άδη, ενώ ο Duploy (2003, 7-22) πιθανολογεί ότι ο όρος «εupaτριδης» προσδιορίζει τον νεκρό ως αντίπαλο των Πεισιστρατιδών, ο οποίος πέθανε εξόριστος στην Ερέτρια. Βλ. επίσης Kajava & Salminen 2018, 299.

¹⁷⁷⁰ Βλ. Κουρουνιώτης 1899, 144. Έχει ενδιαφέρον ότι ο Κουρουνιώτης επισημαίνει και μία άλλη περίπτωση, όπου δηλ. η επιγραφή ήταν εξ αρχής θαμμένη και μη ορατή, προερχόμενη και αυτή από την Ερέτρια, με την διαφορά όμως ότι το σχήμα του σχιστολίθου στην περίπτωση αυτή δεν ήταν κυκλικό αλλά πολυγωνικό και ακανόνιστο, βλ. Κουρουνιώτης 1897, 151.

και ασφαλή. Ούτω οι δίσκοι του γιατρού Αινείου και του Γνάθωνος είναι κατά την άποψή μου σαφώς επιτύμβιοι, και η επιλογή του σχήματος του δίσκου είναι δυνατόν να αποδοθεί είτε σε λόγους αισθητικής είτε στον λατρευτικό χαρακτήρα του σχήματος και την πιθανή σχέση του με χθόνιες θεότητες. Επίσης και ο δίσκος του Τέλωνος θα πρέπει να θεωρηθεί ως επιτύμβιος,¹⁷⁷¹ όμως δεν θα πρέπει να αποκλεισθεί η πιθανότητα το σχήμα του δίσκου να υποδηλώνει μία εν ζωή αθλητική δραστηριότητα του νεκρού.¹⁷⁷² Εν τέλει ο μεγάλης διαμέτρου πέτρινος δίσκος από την Ερέτρια είναι προφανές ότι επιτελεί ταφική λειτουργία και μόνο.

¹⁷⁷¹ Βλ. Jeffery 1990, 479.

¹⁷⁷² Βλ. Kajava & Salminen 2018, 313.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β

Ιδιαίτερες περιπτώσεις στλεγγίδων

α) Το Βρετανικό Μουσείο διαθέτει μια χάλκινη στλεγγίδα, η οποία προέρχεται από την περιοχή της Πραϊνέστης και εμφανίζει την ιδιαιτερότητα ότι ολόκληρη η λαβή της έχει την μορφή ενός νεαρού κοριτσιού, το οποίο με το αριστερό της χέρι κρατεί στλεγγίδα στο ύψος του μηρού της ενώ φέρνει το δεξί της χέρι εμπρός από το μέτωπό της, μία κίνηση η οποία δεν έχει ερμηνευθεί πειστικά. Στο ηλεκτρονικό αποθετήριο του Μουσείου αναφέρεται ότι προσπαθεί να προστατευθεί από τον ήλιο, ερμηνεία ουδόλως πειστική. Η μορφή στέκεται στις άκρες των ποδιών της και ενώ είναι γυμνή φέρει υποδήματα τα οποία μάλιστα είναι δεμένα. Στο κεφάλι της φέρει ταινία διακοσμημένη με τρία άνθη και τα μαλλιά της τυλίγονται γύρω από την ταινία και δένονται στο πίσω μέρος. Η μορφή στηρίζεται σε ένα μεταλλικό στέλεχος με φύλλα κατά διαστήματα προφανώς για λόγους σταθερότητας. Στο ηλεκτρονικό αποθετήριο του Μουσείου η μορφή θεωρείται ως *girl-athlete*, άποψη η οποία έχει υιοθετηθεί από μία μερίδα ερευνητών¹⁷⁷³ ενώ ο Walters αναφέρει ότι η μορφή εμφανίζεται ως Αφροδίτη.¹⁷⁷⁴ Όμως εάν η κίνηση του δεξιού της χεριού συσχετισθεί με ένα στεφάνι, δεν θα πρέπει να αποκλεισθεί η απεικόνιση Νίκης, όμως η παρουσία υποδημάτων δυσχεραίνει αυτή την υπόθεση. Δοθέντος ότι η προέλευσή της στλεγγίδας από γυναικεία ταφή είναι βέβαιη, θεωρώ ότι είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι πρόκειται για ένα έργο τέχνης το οποίο προσομοιάζει με το όργανο καλλωπισμού της νεκρής, κατασκευασμένο για να χρησιμοποιηθεί ως κτέρισμα στην ταφή της¹⁷⁷⁵ (αρχ. κατ. Σ 21). Η άποψη αυτή επιρρωνύεται από την ύπαρξη άλλων δύο χάλκινων στλεγγίδων, οι οποίες προέρχονται επίσης από την περιοχή της Πραϊνέστης, και βρίσκονται στο Μουσείο της Villa Giulia,¹⁷⁷⁶ εμφανίζουν δε βασικά την ίδια μορφολογία, ήτοι η λαβή τους είναι σχηματοποιημένη σε γυναικείες μορφές και ειδικότερα η πρώτη τούτων απεικονίζει μία γυμνή γυναικεία μορφή με σταυρωμένα τα πόδια να στηρίζεται σε ένα κορμό δένδρου. Φέρει μανδύα, ο οποίος κατεβαίνει πίσω από το σώμα από τον δεξιό ώμο στον αριστερό μηρό, φορά ψέλια και με

¹⁷⁷³ Βλ. Haynes (1965, 26) η οποία αναφέρει ότι η γυναικεία μορφή έχει τοποθετήσει το χέρι της για να προστατεύσει τα μάτια της από τον ήλιο συμπεραίνει δε ότι βρίσκεται στο ύπαιθρο και καταλήγει ότι θα πρέπει να είναι αθλήτρια. Ο Harris (1972 εικ. 43) επίσης εκτιμά ότι πρόκειται για μία αθλήτρια, η οποία αποξέεται με την στλεγγίδα και μάλιστα ερμηνεύει την κίνηση του δεξιού της χεριού ως τοποθέτηση του στεφάνου της νίκης στην κεφαλή της, καταλήγει δε ότι η στλεγγίδα ήταν πιθανόν έπαθλο σε αθλητικούς αγώνες.

¹⁷⁷⁴ Πρόκειται για την με αριθμό 1873, 0820. 2 στλεγγίδα του Βρετανικού Μουσείου, η οποία αντιστοιχεί στην με αριθμό 665 στλεγγίδα του Καταλόγου Walters του 1899.

¹⁷⁷⁵ Η Kotera-Feyer 1993, 118 και 133 σημ. 35, θεωρεί ότι η στλεγγίδα ήταν αυτή καθαυτή όργανο καλλωπισμού, όμως το μεγάλο μέγεθός της, μήκος 40,64 εκ., μάλλον αποκλείει αυτή την εκδοχή.

¹⁷⁷⁶ Βλ. Della Seta 1918, 453, όπου αυτές οι στλεγγίδες καταλογράφονται με τους αριθμούς 13077 και 13078.

το αριστερό της χέρι κρατεί μία πτύχωση του μανδύα ενώ το δεξί της χέρι ανασηκώνεται με χάρη και αγγίζει τον κορμό του δένδρου στο οποίο στηρίζεται. Η λαβή της άλλης στλεγγίδας αποτελείται και αυτή από μία γυναικεία γυμνή μορφή με μανδύα, ο οποίος κατεβαίνει πίσω από το σώμα και η μορφή τον κρατεί όπως και στην προηγούμενη στλεγγίδα, με την διαφορά ότι η μορφή φέρει υποδήματα, όπως και η αντίστοιχη του Βρετανικού Μουσείου. Με βάση το ότι οι στλεγγίδες αυτές χρονολογούνται στον 3^ο αιώνα π.Χ. και το γεγονός ότι η περιοχή της Πραϊνέστης εμφανίζει ένα αξιόλογο σύνολο μεταλλουργικών έργων, τα οποία αποτελούσαν κτερίσματα σε γυναικείους τάφους, όπως εγχάρακτοι χάλκινοι καθρέπτες αλλά και χάλκινες κοσμηματοθήκες, οι λεγόμενες *cistae*,¹⁷⁷⁷ νομίζω ότι θα πρέπει να αποφύγουμε την προσπάθεια ερμηνείας μιας εκάστης των γυναικείων μορφών των λαβών των στλεγγίδων, ερμηνείες οι οποίες ούτως ή άλλως είναι αμφιβόλου πειστικότητας, και να θεωρήσουμε ότι οι στλεγγίδες αυτές αποτελούν προσομοιώσεις των πραγματικών οργάνων του γυναικείου καλλωπισμού, και οι μορφές των λαβών είναι το αποτέλεσμα διακοσμητικής διάθεσης των χαλκουργών, οι οποίες άλλωστε κυριαρχούν στους καθρέπτες, στις *cistae* και στα καλύμματα τους.

β) Μία χάλκινη στλεγγίδα, η οποία βρέθηκε στην Ολυμπία, και διατηρεί τμήμα της αλυσίδας ανάρτησης, φέρει επιγραφή, η οποία βεβαιώνει μεν τον αναθηματικό της χαρακτήρα αλλά ταυτόχρονα προσδιορίζει και το είδος της ανάθεσης, η οποία οπωσδήποτε δεν σχετίζεται με αθλητική δραστηριότητα, αλλά πρόκειται περί αναθέσεως ενός τεχνίτη, χαλκουργού, ο οποίος περήφανος για το αποτέλεσμα της τέχνης του, αναθέτει την υπερμεγέθη, μήκους 53 εκ. στλεγγίδα στον Δία, λέγοντας ότι κατέχει απολύτως τα μυστικά της τέχνης του **(αφ. κατ. Σ 22)**. Το υπερβολικά μεγάλο μήκος της στλεγγίδος αποκλείει οιαδήποτε σκέψη περί τυχόν πρακτικής χρήσης της αλλά προφανώς ήταν αναγκαίο προκειμένου να δημιουργηθεί ανάλογος και ικανός χώρος για να επιγραφεί το αναθηματικό δίστιχο ενώ το όνομα του αναθέτη Δίκωνος υπάρχει και ενσφράγιστο στο εσωτερικό της λαβής της στλεγγίδας. Η επισήμανση αυτή μας βοηθεί να επιβεβαιώσουμε την υπόθεση ότι τα εργαστήρια χρησιμοποιούσαν ενσφράγιστα πλαίσια για να καταγράψουν την επωνυμία τους, και εν προκειμένω είναι βέβαιο από το δίστιχο, το οποίο είναι εγχάρακτο, ότι ο Δίκων ήταν ένας κατασκευαστής στλεγγίδων και μάλιστα υπερηφανευόταν για το επίπεδο της χαλκουργικής του δεινότητας. Η επιγραφή, *SEG* 25:463

¹⁷⁷⁷ Ramage 2000, 57.

αποκαθίσταται¹⁷⁷⁸ ως εξής : [Τάν]δε Δίκον Δί δῶρον ἀπ' [ἐργασί]ας ἀνέθειεν / αὐτὸς ποιέ[σ]ας [τάν γὰρ] ἔ[χ]ει σοφίαν.

Σημειωτέον ὅτι ἀνάλογες αναθηματικές επιγραφές τεχνιτῶν, οἱ ὁποῖοι αναθέτουν στην θεότητα με υπερηφάνεια δικὰ τους τέχνηρα μας εἶναι γνωστὲς και ἀπὸ ἄλλες αναθέσεις.¹⁷⁷⁹

γ) ενεπίγραφη στλεγγίδα ἀπὸ τὴν Δωδώνη : Μεταξὺ τῶν ευρημάτων τῶν ανασκαφῶν τοῦ Καραπάνου περιλαμβάνεται και μία αποσπασματικὰ διατηρούμενη ενεπίγραφη σιδερένια στλεγγίδα, μήκους 29 εκ., το ἰδιαίτερο δε ενδιαφέρον το ὁποῖο παρουσιάζει, συνίσταται στο ὅτι στην λαβὴ τῆς φέρει επιγραφή ἀποτελούμενη ἀπὸ τέσσερις στίχους, σε δακτυλικὸ ἐξάμετρο, και οὕτω εἶναι ἡ μοναδικὴ ἔμμετροη ἀλλὰ και πλέον μακροσκελὴς επιγραφή μεταξὺ τῶν σχετικῶν επιγραφῶν ἐπὶ στλεγγίδων (**αρ. κατ. Σ 23**). Η επιγραφή (SEG 28:530) ἀναφέρει :

Ζηνικέτη βασιλεῖ χρῆ δῶμα Διὸς να[ός τε Διῶ]νας·

χρῆμα καὶ ἐργασία σὰ πᾶσ[α]ν [μίμ]νει 'ς ὥραν,

αὐτὸς ἐπισταμένῃ τελέσας χρῆ[ι πᾶν ὅταν ἀρχῆς].

σχέσθα[ι δὲ θρασ]έων πέ[ρ]ας, ὦ ξένε, τίμ[ιον ἔξει].

Υπάρχει διαφωνία ως προς τὸν χαρακτήρα τῆς ἀνάθεσης, ἀλλὰ και ως τὸν προσδιορισμὸ τοῦ προσώπου τοῦ ἀναθέτη, ὁ ὁποῖος μάλιστα αυτοαποκαλεῖται βασιλεὺς. Οὕτω μία μερίδα μελετητῶν ταυτίζει τὸν ἀναθέσαντα με τὸν Ζηνικέτη, βασιλέα - πειρατὴ τοῦ 1^{ου} αἰῶνα π.Χ. ἀπὸ τὴν περιοχή τῆς Λυκίας και τῆς Παμφυλίας, τοῦ ὁποῖου οἱ πολεμικὲς επιχειρήσεις ἐναντίον τῶν Ῥωμαίων κατὰ τὸ 77 π.Χ. εἶναι γνωστὲς.¹⁷⁸⁰ Με βάση τὴν ὑπόθεση αὐτὴ ἡ ἀνάθεση τοποθετεῖται χρονολογικὰ περὶ τὸ 80 π.Χ. και οἱ ἀποδεχόμενοι τὴν ἀπόψη αὐτὴ συνάγουν τὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ Μαντεῖο τῆς Δωδώνης ἐξακολουθοῦσε να λειτουργεῖ κατὰ τὸν 1^ο αἰῶνα π.Χ. Τὸ ἀσθενὲς σημεῖο τῆς ἀπόψης αὐτῆς συνίσταται στο ὅτι δεν δικαιολογεῖται ὁ λόγος για τὸν ὁποῖο ὁ Ζηνικέτης ἐπέλεξε τὴν στλεγγίδα σαν πρόσφορο ἀντικείμενο προς ἀνάθεση. Μία ἄλλη μερίδα μελετητῶν θεωρεῖ ὅτι ἡ στλεγγίδα ἀποτελεῖ στοιχεῖο, τὸ ὁποῖο προσδιορίζει τὴν ταυτότητα τοῦ ἀναθέτη, και ὑποθέτουν ὅτι πρόκειται περὶ ἀθλητικὸ ἀναθήματος,¹⁷⁸¹ ἐνῶ ἔχει ὑποστηριχθεῖ και ἡ ἀπόψη ὅτι πιθανόν ἡ ἀνάθεση

¹⁷⁷⁸ Η ἀποκατάσταση δίδεται ὡπως παρέχεται ἀπὸ τὸς Siewert & Taeuber 2013 αρ. 222.

¹⁷⁷⁹ Βλ. Van Straten 1981, 93.

¹⁷⁸⁰ Τὴν ἀπόψη αὐτὴ ἐνστερνίζεται ὁ Peek 1978, 247-248. Για τὴν δράση τοῦ Ζηνικέτη κατὰ τὸν 1^ο αἰῶνα π.Χ., βλ. Ormerod 1967, 216 -217, Eidinow 2007, 62 σημ. 48.

¹⁷⁸¹ Τὴν ἀπόψη αὐτὴ υιοθέτησε ἀρχικὰ ἡ Τζουβαρα - Souli 2004, 519, ἀλλὰ φαίνεται ὅτι μεταγενέστερα εἴτε ἀπέστη ἀπὸ αὐτὴ εἴτε δεν τὴν ὑποστήριζε πλέον, βλ. Τζουβάρα - Σούλη 2008, 102.

να αποτελεί το προϊόν της τέχνης του αναθέσαντος.¹⁷⁸² Σε πρόσφατη μελέτη για την κατάσταση του Μαντείου της Δωδώνης κατά την εποχή του Αυγούστου, παρατίθενται οι σχετικές απόψεις χωρίς να υιοθετείται οιαδήποτε από αυτές ενώ όμως δεν αποκλείεται η πιθανότητα να πρόκειται για ανάθημα ενός τεχνίτη, επισημαίνεται δε ότι έμμετρη επιγραφή είναι γραμμένη « in hexameters runs on the handle of this scraper»¹⁷⁸³ δηλ. σε τόσο μικρό χώρο. Εν τέλει θα πρέπει να σημειωθεί ότι η Fotiadi αναφερόμενη στην συγκεκριμένη ενεπίγραφη στλεγγίδα την τοποθετεί χρονικά «perhaps 4th century BC.», χωρίς όμως να προσφέρει κάποιο στοιχείο χρονολόγησης.¹⁷⁸⁴ Με βάση την χάραξη των γραμμμάτων Σ, Μ, Π και Ζ, η επιγραφή θα ήταν δυνατόν να χρονολογηθεί στον 4^ο αιώνα π.Χ. και να αποσυνδεθεί από τον Ζηνικέτη βασιλέα - πειρατή του 1^{ου} αιώνα π.Χ. οπότε θα ήταν εύλογο να υποθέσουμε ότι το όνομα Ζηνικέτης, αποτελεί ένα επιθετικό προσδιορισμό του αναθέτη προς τον Δωδωναίο Δία. Η υπόθεση όμως αυτή δεν επιλύει το θέμα της αναφοράς του τίτλου βασιλέας στην επιγραφή.¹⁷⁸⁵ Ενδεχομένως θα πρέπει να αποσυνδεθούν το κείμενο και το έμμετρο της επιγραφής από την επιλογή του συγκεκριμένου αντικειμένου, το οποίο ανετέθη, ήτοι εάν υποτεθεί ότι η στλεγγίδα ήταν στην κατοχή του Ζηνικέτη εξ άλλης αιτίας, λ.χ. ως προϊόν λείας και ανετέθη στο ιερό από τον βασιλέα – πειρατή, ο οποίος ανέθεσε σε ένα τοπικό χαρακτή την επιμέλεια της επιγραφής. Ούτω θα ήταν δυνατόν να δικαιολογηθεί και το έμμετρο αλλά και η χάραξη των γραμμμάτων με τρόπο αρμόζοντα σε παλαιότερες επιγραφές εάν θεωρηθεί ότι υπάρχει ένας συντηρητισμός στις αναθηματικές επιγραφές.

¹⁷⁸² Βλ. Parke 1967, 122-123.

¹⁷⁸³ Piccinini 2013, 190-1.

¹⁷⁸⁴ Fotiadi 2018, 643.

¹⁷⁸⁵ Εμφράζω ευχαριστίες προς την κα Σοφία Ανεζίρη, αναπληρώτρια Καθηγήτρια Αρχαίας Ιστορίας του ΕΚΠΑ, για παρασχεθείσα εκ μέρους της συνδρομή στο πρόβλημα της ερμηνείας της επιγραφής και της απόδοσης του αναθήματος.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Γ

Αγγεία αναθήματα ή σχετιζόμενα με αγώνες πέραν των Παναθηναϊκών αμφορέων

Πέραν των Παναθηναϊκών αμφορέων, τα κατωτέρω αγγεία είναι δυνατόν να θεωρηθούν ως πιθανά αθλητικά αναθήματα είτε λόγω της υπαρχούσης επιγραφής είτε λόγω του χώρου εύρεσης ή ακόμη λόγω της εικονογραφίας τους :

α) Το Liebieghaus στην Frankfurt κατέχει ένα μικροσκοπικό αργύβαλλο, χωρίς λαβή,¹⁷⁸⁶ ο οποίος παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον διότι φέρει επιγραφή, το κείμενο της οποίας ευθέως αναφέρει ότι το αγγείο ήταν επάθλο αγώνων και ανετέθη από τον κάτοχό του και νικητή των αγώνων, και συγκεκριμένα η επιγραφή αναφέρει : τον φορεϊόν αἴθλον τότε Τύλιρος. Οι συγγραφείς του σχετικού CVA του Μουσείου μεταφράζουν την επιγραφή ως εξής : Von den mitgebrachten Preisen [hat] Tyliros diesen [geweiht].¹⁷⁸⁷ Ο αργύβαλλος λόγω σχήματος θεωρείται κορινθιακός αλλά τα γράμματα της επιγραφής υποδεικνύουν βοιωτική προέλευση καθώς και χρονολόγηση στο τέλος του 6^{ου} αρχή του 5^{ου} αιώνα π.Χ.¹⁷⁸⁸ Οι συγγραφείς του CVA προκειμένου να δικαιολογήσουν την προφανή μικρή αξία του αργυβάλλου ως επάθλου, εκτιμούν ότι το αγγείο αυτό ήταν μόνο μέρος του απονεμηθέντος επάθλου. Ατυχώς δεν είναι γνωστό το αρχαιολογικό πλαίσιο της εύρεσης του αγγείου, το οποίο ίσως θα προσέφερε κάποιες απαντήσεις **β)** Από την Ακρόπολη της Αθήνας προέρχεται μια αποσπασματικά σωζόμενη μελανόμορφη κύλικα, η οποία εμφανίζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον συνιστάμενο στις απεικονιζόμενες παραστάσεις αλλά και στις υπάρχουσες επιγραφές, μία των οποίων αναγνωρίζεται ως αναθηματική από την σωζόμενη εγχάρακτη λέξη θεοῖ[ς].¹⁷⁸⁹ **γ)** Από την Ακρόπολη της Αθήνας προέρχεται μια σειρά πινάκων, οι απεικονίσεις των οποίων σχετίζονται με ιππικούς αγώνες και είναι πιθανό λόγω του τόπου εύρεσης και της απεικόνισης να αποτελούν αναθήματα των λοιπών συμμετεχόντων στους αγώνες, και όχι αναγκαιώς των ιπποτρόφων ιδιοκτητών, είτε ως προσευχή και έκφραση συναισθήματος ελπίδας πριν από τον αγώνα είτε ως ευχαριστήρια μετά το πέρας του.¹⁷⁹⁰ **δ)** Από την Αγορά της Αθήνας προέρχεται μία ενεπίγραφη υδρία, χρονολογούμενη στο τελευταίο τέταρτο του 6^{ου} αιώνα π.Χ., η οποία λόγω του υβριστικού χαρακτήρα της επιγραφής της δεν είναι δυνατόν να θεωρηθεί ως αθλητικό ανάθημα, όμως

¹⁷⁸⁶ Πρόκειται για τον με αριθμό 2625 αργύβαλλο του εν λόγω Μουσείου, ο οποίος έχει ύψος 4,5 εκ. και μεγαλύτερη διάμετρο 4,6 εκ. διάμετρος στομίου 2,2 εκ. και το ύψος γραμμμάτων κυμαίνεται από 0,3 έως 0,5 εκ.

¹⁷⁸⁷ Βλ. Mayer – Emmerling & Vedder 1994, 80 – 81 πιν. 43, 7 – 12.

¹⁷⁸⁸ Χαρακτηριστικά γράμματα του βοιωτικού αλφαβήτου το Άλφα με το ανώτερο μέρος στρογγυλεμένο και το Θήτα, το οποίο εξακολουθεί να έχει εσωτερικά σταυρό, βλ. σχετικά Jeffery 1990, 89 επ.

¹⁷⁸⁹ Πρόκειται για την κύλικα ΕΑΜ Συλλογή Ακρόπολης 1.1632. Οι παραστάσεις και οι επιγραφές αναλύονται εκτεταμένα από την Μανναρίδου 1994, 50 -53 πιν. 10 β- ε.

¹⁷⁹⁰ Τα υπό στοιχεία γ και δ αγγεία καθώς και η υπό στοιχείο ε ομάδα πινάκων εξετάζονται λεπτομερώς στο κεφάλαιο των ιππικών αναθημάτων.

σχετίζεται με αθλητική δραστηριότητα καθόσον κατονομάζει ένα συγκεκριμένο άτομο ως Ολυμπιονίκη. Η υβριστική επιγραφή SEG 16:38 αναφέρει Τίτας όλυ(μ)πιόν[ι]κος καταπύγον,¹⁷⁹¹ και ο Nicholson παρατηρεί ότι το κείμενο της επιγραφής μάλλον επιχειρεί να διακωμωδήσει την εκ μέρους των αθλητών πρακτική της ανάθεσης αγγείων - επάθλων στα ιερά.¹⁷⁹² Ο Τίτας με βάση την εν λόγω επιγραφή περιλαμβάνεται στον κατάλογο Ολυμπιονικών του Moretti, ο οποίος τοποθετεί την νίκη του χρονικά στην 69^η Ολυμπιάδα, ήτοι το 504 π.Χ., δοθέντος δε ότι τίτας ήταν ο τίτλος ενός αξιώματος στην κρητική πόλη της Γόρτυνας, ο Thompson παρατηρεί ότι δεν αποκλείεται ο αναφερόμενος αθλητής να ήταν κρητικής καταγωγής, διότι πολλά ονόματα προέρχονταν από τίτλους αξιωμάτων, ο οποίος βρισκόταν στην Αθήνα είτε προπονούμενος είτε για να συμμετάσχει στα Παναθήναια. Σημειωτέον ότι η άποψη του Thompson ως προς την ανάγνωση και την ερμηνεία της επιγραφής δεν είναι χωρίς αντίλογο δοθέντος ότι η λέξη όλυ(μ)πιόν[ι]κος έχει διαβασθεί ως Όλυ[μ]πιόδ[ο]ρος,¹⁷⁹³ οπότε η σχέση της υδρίας και της επιγραφής με τον κόσμο των αθλητών καταλύεται.

¹⁷⁹¹ Βλ. Thompson (1956, 63-64, πιν. 22 c & f.) ο οποίος εκτιμά ότι η επιλογή του αγγείου και του χώρου της χάραξης της επιγραφής έχει στόχο να μιμηθεί τις αντίστοιχες επιγραφές επί μεταλλικών υδριών, οι οποίες απονέμονταν ως έπαθλα σε αγώνες.

¹⁷⁹² Βλ. Nicholson 2005, 12.

¹⁷⁹³ Βλ. Vox (1977, 118) ο οποίος προτείνει την ανάγνωση Ολυμπιόδωρος και μάλιστα ταυτίζει τον αναφερόμενο με τον συνώνυμο του, ο οποίος αναφέρεται σε επιγραφές αγγείων ως «καλόφ».

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Δ

Λέβητες - Έπαθλα

α) Σε ένα αποκεκρουσμένο θραύσμα ενός χάλκινου λέβητα, το οποίο βρέθηκε στην Ακρόπολη της Αθήνας, χρονολογούμενο στον πρώιμο 7^ο αιώνα π.Χ., διατηρούνται αρκετά ονόματα στην δοτική και η επιγραφή IG I³ 584 αποκαθίσταται ως εξής : [ἐπὶ τῶν ἐπί? —] ε[. . .]αιεην [—c.4—]εφ[— — —] — — —μορῖοι καὶ Κιχίδαι κα[ῖ — — —]. Η επιγραφή είναι βωιωτική και ο A. G. Bather, ο οποίος δημοσίευσε αρχικά την επιγραφή το (1892 - 93), το μεν θεώρησε ότι η επιγραφή διέθετε πολλά κοινά χαρακτηριστικά με τις άλλες βωιωτικές επιγραφές, οι οποίες βρέθηκαν επί χάλκινων λεβήτων στην Ακρόπολη, όπως η πρόθεση ἐπὶ και η δοτική πτώση για την εκφορά των κυρίων ονομάτων, το δε πρότεινε δύο πιθανές εκδοχές. Η πρώτη τούτων συνίστατο στο ότι εάν υποθέσουμε ότι οι λέβητες είχαν αποτεθεί από ιδιώτες στον θησαυρό της Ακρόπολης τότε τα μετά την πρόθεση ἐπὶ ακολουθούντα ονόματα αναφέρονται στους ταμίες, η δε δεύτερη εκδοχή συνίσταται ότι οι λέβητες ἦσαν έπαθλα επιτάφιων αγώνων.¹⁷⁹⁴ Η Jeffery φαίνεται ότι υιοθετεί την άποψη ότι πρόκειται περί επάθλου επιτάφιων αγώνων διότι το συγκαταλέγει μαζί με ομοειδή έπαθλα αναφέρονσα συγχρόνως ότι το θραύσμα « apparently bore the names of several dead, written in a spiral round the bowl».¹⁷⁹⁵ Την ίδια άποψη ακολουθεί και η Roller με κύριο επιχείρημα την παρουσία της πρόθεσης ἐπὶ και την δοτική πτώση, ενώ αντίθετα η Κεφαλίδου δεν συγκαταλέγει τον λέβητα αυτό στα έπαθλα διότι όπως αναφέρει δεν αντιλαμβάνεται την σχέση της επιγραφής με αθλητικούς αγώνες.¹⁷⁹⁶

β) Σε ένα, από δύο μη συναρμοζόμενα θραύσματα, ενός λέβητα από την Ακρόπολη των Αθηνών, ο οποίος χρονολογείται στο τέλος του 7^{ου} αιώνα π.Χ. βρίσκεται χαραγμένη επιγραφή σε δύο στίχους. Ο πρώτος στίχος της επιγραφής IG I³ 586 είναι γραμμένος σε ευβοϊκό αλφάβητο και αναφέρει : τῶν ἐπὶ Γελάν[ορι — — —] οπίδες Π εἰμί, ἦτοι αναφέρει ότι το αγγείο ήταν έπαθλο σε αγώνες, οι οποίοι διεξήχθησαν προς τιμήν ενός προσώπου, ονομαζόμενου Γελάνωρ.¹⁷⁹⁷ Αργότερα προσηλώθηκαν δύο λαβές στο χείλος του λέβητα με αποτέλεσμα να καλυφθεί μέρος της πρώτης επιγραφής και προστέθηκε ο δεύτερος στίχος της επιγραφής, η οποία είναι λίγο νεότερη, σε βωιωτικό αλφάβητο, η οποία

¹⁷⁹⁴ Βλ. Bather 1892-93, 129 αρ. 63.

¹⁷⁹⁵ Βλ. Jeffery 1990, 91 και 94 αρ. 3α, η οποία όμως αποκαθιστά διαφορετικά την επιγραφή ως εξής : ἐπί? —] ε[. . .]αιεην [—c.4—]εφ[— — —] — — —μορῖοι καὶ Χιχίδαι κα[ῖ — — —] Η Roller (1981, 2) η οποία συναριθμεί το μεταλλικό αγγείο στα έπαθλα, το περιγράφει ως « A battered fragment of a bronze bowl ... »

¹⁷⁹⁶ Βλ. Roller 1981, 2 σημ. 13 και Κεφαλίδου 1996, 114 σημ. 98.

¹⁷⁹⁷ Η Κεφαλίδου (1996, 114) επισημαίνει ότι εάν ο τιμώμενος Γελάνωρ δεν ήταν ιστορικό πρόσωπο, θα ήταν δυνατόν να σκεφθεί κανείς ότι πρόκειται για το ομώνυμο μυθικό πρόσωπο από το Άργος, γιό του βασιλιά Σθενέλα, όμως η ευβοϊκή επιγραφή δεν ευνοεί αυτή την σκέψη.

αναφέρει [— — — X(?)]οιραχσιάδ [ας με ἔδοκε ἐ]π' Ἐγπεδοσθενίδα, ἦτοι αναφέρει δύο ονόματα, τα οποία προέρχονται από ένα δεύτερο αγώνα, όπου προφανώς το μεταλλικό αγγείο επαναχρησιμοποιήθηκε ως έπαθλο.¹⁷⁹⁸ Η Roller επισημαίνει ότι δεν υπάρχει κάποια ένδειξη για ποιο λόγο το ίδιο αγγείο χρησιμοποιήθηκε σαν έπαθλο σε δύο διαφορετικούς αγώνες και υποθέτει ότι ίσως ο αρχικός νικητής είχε αποβιώσει και αυτός στον οποίο είχε περιέλθει το αγγείο - έπαθλο το χρησιμοποίησε εκ νέου στους δικούς του αγώνες και προς υποστήριξη αυτής της υπόθεσης παραπέμπει σε μία αντίστοιχη πρακτική από την Ιλιάδα, όπου ο Αχιλλέας έθεσε ως έπαθλο ένα αργυρό κύπελλο του Πατρόκλου, στους επιτάφιους αγώνες οι οποίοι έγιναν προς τιμήν του.¹⁷⁹⁹ Επαναχρησιμοποίηση ενός μεταλλικού αγγείου - επάθλου έχει υποστηριχθεί ότι συνέβη και στην περίπτωση μίας υδρίας από τους αγώνες της Ἡρας στο Ἄργος σε αγώνες οι οποίοι μεταγενέστερα διεξήχθησαν στον Φενεό της Αρκαδίας.¹⁸⁰⁰

γ) Σε δύο μη συναρμοζόμενα θραύσματα ενός λέβητα από την Ακρόπολη των Αθηνών, χρονολογούμενου στο τέλος του 7^{ου} αιώνα π.Χ. υπάρχει η IG I³ 588 επιγραφή γραμμένη σε βοιωτικό αλφάβητο και βουστροφηδόν η οποία αναφέρει : — — —άδα[ς με(?)]ἔδοκε ἐπ[ί] Δαμάλαι [*vacat?*]. Η Jeffery αναφέρει ότι η επιγραφή γράφηκε βουστροφηδόν διότι ίσως ο πρώτος στίχος της επιγραφής «συνάντησε» το σκληρό μέταλλο της λαβής ή του «αυτιού» του λέβητα, το οποίο ήταν προσηλωμένο στο χείλος του,¹⁸⁰¹ ενώ η Κεφαλίδου συναριθμεί τα θραύσματα του εν λόγω λέβητα στα έπαθλα.¹⁸⁰²

δ) Από ένα τάφο της Κύμης στην Ιταλία προέρχεται ένας χάλκινος ενεπίγραφος λέβητας, διαμέτρου 41 εκ. και ύψους 18 εκ. ο οποίος σήμερα βρίσκεται στο Βρετανικό Μουσείο, χρονολογούμενος στο πρώτο τέταρτο του 5^{ου} αιώνα π.Χ.¹⁸⁰³ Στο ανώτερο τμήμα του λέβητα πλησίον του χείλους υπάρχει η επιγραφή, IGASMG III 27 γραμμένη στο αλφάβητο της δυτικής Ελλάδος, η οποία αναφέρει : ἐπὶ τοῖς Ὀνομάστῳ τῷ Φειδίλειο ἄθλοισ ἐθέθεν, ἦτοι ἦταν έπαθλο στους επιτάφιους αγώνες ενός Ονομάστου γιού του Φειδίλεου.¹⁸⁰⁴

¹⁷⁹⁸ Roller 1981, 2 -3 και σημ. 15, Jeffery 1990, 91 και 94 αρ. 3c, Κεφαλίδου 1996, 114.

¹⁷⁹⁹ Ομήρου, *Ιλιάς*, Ψ 740-749.

¹⁸⁰⁰ Βλ. Κριτζάς 1989, 161-166.

¹⁸⁰¹ Roller 1981, 3, Jeffery 1990, 91 και 94 αρ. 3e.

¹⁸⁰² Κεφαλίδου 1996, 115.

¹⁸⁰³ Βρετανικό Μουσείο 1824, 0489.1. Amandry 1971, 618.

¹⁸⁰⁴ Roller 1981, 3, Jeffery 1990, 238 και 240 αρ.8. Η Κεφαλίδου (1996, 115) επισημαίνει ότι Ονομάστος, ονομαζόταν ένας διάσημος πυγμάχος από την Σμύρνη, νικητής στην 23^η Ολυμπιάδα, ἦτοι το 688 π.Χ., ο οποίος φέρεται ότι συνέγραψε και « νόμους πυκτικούς », ἦτοι τους κανονισμούς της πυγμαχίας, βλ. Πανσανίας V. 8.7, Φιλόστρατος, *Γυμναστικός*, 12, Moretti 1957 αριθμ. 29.

ε) Ένας χάλκινος λέβης από την Ερέτρια, ο οποίος είχε χρησιμοποιηθεί ως τερροδόχος κάλπη, φέρει στο χείλος του διάστικτη επιγραφή, η οποία μας βεβαιώνει ότι ο συγκεκριμένος λέβης είχε δοθεί ως έπαθλο στους αγώνες οι οποίοι τελούνταν προς τιμήν του Ηρακλή, η λατρεία του οποίου, συμπεριλαμβανομένης και της τέλεσης αθλητικών αγώνων είναι μαρτυρημένη πολλαπλώς.¹⁸⁰⁵ Η επιγραφή, *IG XII,9 272*, αναφέρει τα εξής : Έρετριᾶθεν ἄθλον παρ' ηερακλέος χρονολογείται δε στο πρώτο τέταρτο του 5^{ου} αιώνα π.Χ. από την Jeffery ενώ ο Amandry την χρονολογεί στο δεύτερο τέταρτο του ίδιου αιώνα.¹⁸⁰⁶

στ) Σε δύο (2) χάλκινους λέβητες, οι οποίοι προέρχονται από την περιοχή του Μαραθώνα και την περιοχή των Αμπελοκήπων Αθηνών αντίστοιχα, υπάρχει επιγραφή σε αττικό αλφάβητο, η οποία είναι όμοια και στους δύο λέβητες και αναφέρει : Ἄθηναῖοι ἄθλα ἐπὶ τοῖς ἐν τῷ πολέμοι. Ο πρώτος λέβης, ο οποίος αποκτήθηκε το 1958, βρίσκεται στο Μουσείο Κανελλοπούλου,¹⁸⁰⁷ κατά δήλωση δε του πωλητή είχε βρεθεί πλησίον του τύμβου των Αθηναίων και περιείχε ανθρώπινα οστά,¹⁸⁰⁸ δημοσιεύθηκε δε αρχικά από τον Vanderpool¹⁸⁰⁹ και αργότερα από τον Amandry το 1971.¹⁸¹⁰ Το ανώτερο τμήμα του διατηρείται σε σχετικά καλή κατάσταση ενώ στο μέσο η κατάσταση διατήρησης είναι μέτρια και το κατώτερο τμήμα έχει τελείως χαθεί. Το αρχικό ύψος του λέβητα υπολογίζεται σε 34 εκ. περίπου και η διάμετρος στον ώμο του αγγείου είναι 43 εκ. και του στομίου 23 εκ. Γύρω από το στόμιο υπάρχει ένα ευρύ χείλος 1,8 εκ. πάνω στο οποίο είναι χαραγμένη η διάστικτη επιγραφή, η οποία αποκαλύφθηκε μετά τον καθαρισμό και συντήρηση του αγγείου. Η επιγραφή, *IG I³ 523*, είναι γραμμένη στο πρώιμο αττικό αλφάβητο με το σίγμα να έχει τρεις κεραιές, το αττικό λάμδα ενώ το θήτα στο μέσο έχει σιγμή. Η γραφή όπως παρατηρεί ο Vanderpool αρμόζει στην χρονική περίοδο μετά το 479 π.Χ. ενώ και ο Amandry θεωρεί ότι η χρονολόγηση του αγγείου, όπως υποδεικνύεται με βάση την επιγραφή είναι από το τέλος των Μηδικών πολέμων μέχρι το μέσο του 5^{ου} αιώνα π.Χ. μάλλον όμως πλησιέστερα στο ανώτερο όριο, άποψη την οποία αποδέχεται και η Μπρούσαρη.¹⁸¹¹ Ενδιαφέρον είναι ότι εντός του λέβητα βρέθηκαν δύο όμοιες μεταξύ τους ερυθρόμορφες λήκυθοι χρονολογούμενες περί το 470 π.Χ.

¹⁸⁰⁵ ΕΑΜ αριθμ. εισαγ. 1318, Θέμελης 1987, 123 σημ. 82.

¹⁸⁰⁶ *IG XII, 9, 272*. Amandry 1971, 617, Jeffery 1990, 85 και 88 αρ.16, Κεφαλίδου 1996, 116.

¹⁸⁰⁷ Μουσείο Κανελλοπούλου 199.

¹⁸⁰⁸ Ο Πετράκος (1995, 38) αναφερόμενος στον λέβητα και λαμβάνοντας ως δεδομένα ότι βρέθηκε σε μικρή απόσταση από τον Τύμβο και ότι η επιγραφή χρονολογείται γύρω στο 480 π.Χ., εκτιμά ως πολύ πιθανόν ο άγνωστος νικητής των αγώνων να ήταν ένας από εκείνους, οι οποίοι συμμετείχαν στην μάχη του 490 π.Χ.

¹⁸⁰⁹ Vanderpool 1969, 1-5, ο οποίος στην δημοσίευσή του περιέλαβε και τον λέβητα των Αμπελοκήπων αλλά και την χάλκινη υδρία – έπαθλο από το Καραμπουρνάκι σήμερα στο Μουσείο Θεσσαλονίκης.

¹⁸¹⁰ Amandry 1971, 602 – 626.

¹⁸¹¹ Βλ. Μπρούσαρη (2002, 65) η οποία χρονολογεί τον λέβητα περί το 470 π.Χ.

Ο δεύτερος λέβης, βρέθηκε στην περιοχή των Αμπελοκήπων της Αθήνας το 1875 και βρίσκεται στο Μουσείο του Λούβρου. Είναι κατά τι μικρότερος από τον λέβητα του Μαραθώνα, η μεγαλύτερη διάμετρος είναι 31 εκ. ενώ η διάμετρος στο στόμιο είναι 20 εκ.¹⁸¹² Η επιγραφή είναι σχεδόν όμοια με αυτή του Μαραθώνα με την μόνη διαφοροποίηση ότι ο χαρακτήρας παρέλειψε το τελευταίο γράμμα α στην λέξη ἄθλα. Ο λέβης των Αμπελοκήπων είναι νεώτερος περί τα 10 έως 20 χρόνια από αυτόν του Μαραθώνα.¹⁸¹³ Ως προς το θέμα των Επιταφίων Αγώνων στους οποίους απονεμήθηκαν ως έπαθλα οι λέβητες και του χρόνου καθιέρωσής τους βασική πηγή αποτελεί ο Διόδωρος, ο οποίος τοποθετεί την ίδρυση των Επιταφίων αγώνων το πρώτον μετά τους Μηδικούς πολέμους,¹⁸¹⁴ ενώ και συγγραφείς του 4^{ου} αιώνα π.Χ. αναφέρουν την τέλεση του αγώνα και την εκφώνηση επιταφίου λόγου.¹⁸¹⁵ Ο Pritchett τοποθετεί την καθιέρωση των Επιταφίων Αγώνων μετά την μάχη στο Δραβίσκο (465 π.Χ.) και θεωρεί ότι οι προηγούμενες δημόσιες ταφές στην Αθήνα και στα πεδία μάχης θα αποτελούσαν ατομικές πράξεις υπό την αιγίδα διακεκριμένων στρατηγών και όχι προϊόν νομοθετικής πράξης.¹⁸¹⁶ Ο Evjen υποστηρίζει ότι δεν υπάρχει αντίφαση μεταξύ της άποψης του Vanderpool και του Pritchett και θεωρεί ότι μετά τις μεγάλες νίκες των Αθηναίων στα Περσικά η πόλη της Αθήνας «conducted especially splendid public funerals» κατά την ταφή των πεσόντων στο πεδίο της μάχης και αυτές οι δημόσιες ταφές θα περιελάμβαναν επιτάφιους λόγους αλλά και αγώνες.¹⁸¹⁷ Η τέλεση του Επιταφίου Αγώνα κατά τον 4^ο αιώνα π.Χ. ήταν ετήσια,¹⁸¹⁸ ενώ κατά τον 2^ο αιώνα π.Χ. μαρτυρείται και επιγραφικά με συμμετοχή των εφήβων και αγώνα λαμπαδηδρομίας.¹⁸¹⁹ Ο Amandry¹⁸²⁰ εξετάζει την πιθανή σχέση του Επιταφίου Αγώνα με τα Ελευθέρια, τους αγώνες οι οποίοι σύμφωνα με τον Πλούταρχο καθιερώθηκαν κατόπιν πρότασης του Αριστείδη μετά την μάχη των Πλαταιών το 479 π.Χ. να γιορτάζονται κάθε πέντε έτη,¹⁸²¹ αλλά και με τα Ηράκλεια, ένα αγώνα η τέλεση του οποίου στην περιοχή του Μαραθώνα, βεβαιώνεται επιγραφικά και από γραμματειακές πηγές, συνδέει δε μάλιστα με ιδιαίτερη ευστοχία το ιερό του Ηρακλή στον Μαραθώνα και το αντίστοιχο στο Κυνόσαργες της Αθήνας με την

¹⁸¹² Vanderpool 1969, 2.

¹⁸¹³ Amandry 1971, 605, Μπούσαρη 2002, 65 .

¹⁸¹⁴ Διόδωρος Σικελιώτης XI, 33,3 «... ὁμοίως δὲ καὶ ὁ τῶν Ἀθηναίων δῆμος ἐκόσμησε τοὺς τάφους τῶν ἐν τῷ Περσικῷ πολέμῳ τελευτησάντων, καὶ τὸν ἀγῶνα τὸν ἐπιτάφιον τότε πρῶτον ἐποίησε, καὶ νόμον ἔθηκε λέγειν ἑγκώμια τοῖς δημοσίοις θάπτομένοις τοὺς προαιρεθέντας τῶν ῥητόρων.»

¹⁸¹⁵ Λυσίας, *Ἐπιτάφιος*, 80, Πλάτων, *Μενέξενος* 249 b, Αριστοτέλης, *Ἀθηναίων Πολιτεία*, 58,1.

¹⁸¹⁶ Pritchett 1985, 106-124.

¹⁸¹⁷ Evjen 2018, 215.

¹⁸¹⁸ Parker 2005, 188 σημ. 36.

¹⁸¹⁹ Pelekidis 1962, 235-236.

¹⁸²⁰ Amandry, 1971, 602 -626.

¹⁸²¹ Πλούταρχος, *Ἀριστείδης*, 20,1.

διεξαγωγή της μάχης του Μαραθώνα αλλά και τέλεση των Ηρακλείων, τα οποία κατά τον Αριστοτέλη συγκαταλεγόταν στις πλέον σημαντικές γιορτές της πόλης της Αθήνας.¹⁸²²

ζ) Από την περιοχή της Αττικής¹⁸²³ και συγκεκριμένα από ένα τύμβο μεγάλων διαστάσεων προέρχεται ένας λέβης, ο οποίος είχε χρησιμοποιηθεί ως τεφροδόχο αγγείο.¹⁸²⁴ Ο τάφος έγινε γνωστός στην βιβλιογραφία ως «τάφος της Ασπασίας»¹⁸²⁵ και ο τεφροδόχος λέβης και τα υπόλοιπα κτερίσματα του τάφου βρίσκονται σήμερα στο Βρετανικό Μουσείο.¹⁸²⁶ Στο χείλος του λέβητα υπάρχει διάστικτη επιγραφή, IG P 1386 bis, η οποία πιστοποιεί ότι ο τεφροδόχος λέβης είχε απονεμηθεί ως έπαθλο στους Αγώνες της Ήρας, [παρ] ηέ[ρα]ς Ά[ρ]γε[ί]ας έμι τῶν άφέθλον. Η επιγραφή από την μορφή και το σχήμα των γραμμάτων έχει χρονολογηθεί από την Jeffery στο τρίτο τέταρτο του 5^{ου} αιώνα π.Χ. ενώ ο Amandry θεωρεί ότι μία χρονολόγηση προς το 420 π.Χ. είναι πολύ πιθανή.¹⁸²⁷ Ο Williams δεν αποκλείει την περίπτωση ο «ένοικος» του τάφου να είναι ο Κόνων III, εγγονός του διάσημου στρατηγού, και ο ενεπίγραφος λέβης, ο οποίος χρησιμοποιήθηκε ως οστεοθήκη να ήταν στην κατοχή του παππού του.¹⁸²⁸

¹⁸²² Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία*, 54,7.

¹⁸²³ Η ακριβής θέση του τύμβου όπου αποκαλύφθηκε ο τάφος και ο χάλκινος λέβης δεν είναι γνωστή και όπως αναφέρει ο Smith 1926, 253, η πρώτη αναφορά του Hunt προς τον Λόρδο Έλγιν αναφέρει ως χώρο του τύμβου την οδό, η οποία οδηγεί από το λιμάνι του Πειραιά προς το πλοίο προς την Σαλαμίνα και την Ελευσίνα, ενώ ο Lusieri, την αναφορά του οποίου ο Smith θεωρεί πλέον αξιόπιστη, τοποθετεί τον τύμβο στην περιοχή των αμπελώνων, οι οποίοι βρίσκονται στην διαδρομή προς τον Πειραιά. Βλ. Smith 1926, 251, σημ. 2 και 3. Ο Williams (2014, 422) αναφερόμενος στην τοποθεσία του τύμβου εκτιμά ότι με βάση το περιεχόμενο του Memorandum του Elgin ότι θα ήταν «was beside the road that passed out of the Piraeus through the Aphrodision or Eetioneian Gate westwards towards Perama and then to Eleusis».

¹⁸²⁴ Θα πρέπει να επισημανθεί ότι στο ηλεκτρονικό αποθετήριο του Βρετανικού Μουσείου, το αγγείο έχει καταχωριστεί ως «δίνος» όμως στην ουσία πρόκειται περί λέβητα.

¹⁸²⁵ Ο Williams (2014, 421) αναφέρει ότι ο λόγος για τον οποίο απεκλήθη ο τάφος ως της «Ασπασίας» οφείλεται στο ότι ο ανταγωνιστής του Elgin, L.F.S. Fauvel ακολουθούσε την πρακτική να ονοματίζει τους τάφους τους οποίους αποκάλυπτε με ονόματα αρχαίων προσωπικοτήτων.

¹⁸²⁶ Βρετανικό Μουσείο, αριθμός εισαγωγής 1816, 0610. 115. Τα υπόλοιπα κτερίσματα είναι α) μαρμάρινη οστεοθήκη β) ένα πολύ μικρό τμήμα στεφανιού από χρυσά φύλλα. Βλ. Smith 1926, 253-257.

¹⁸²⁷ Jeffery 1990, 170 αρ.43, Amandry 1980, 251.

¹⁸²⁸ Βλ. Williams 2014, 431.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ε

Υδροίες

α) Μία χάλκινη υδρία ύψους 39,3 εκ. και μεγαλύτερης διαμέτρου 34 εκ., η οποία σήμερα βρίσκεται στις Η.Π.Α.,¹⁸²⁹ Πρόβιντενς, Ρόουντ Άιλαντ στην Σχολή Καλών Τεχνών, φέρει στο άκρο του χείλους της επιγραφή, η οποία είναι γραμμένη στο βοιωτικό αλφάβητο,¹⁸³⁰ χρονολογούμενη με βάσει τεχνοτροπικά στοιχεία περί το 470 π.Χ.¹⁸³¹ Η επιγραφή διαβάζεται τὸν Θέβαις αίθλον και οὕτω πιστοποιεί την βοιωτική προέλευση του αγγείου αλλά και το ότι είχε δοθεί ως έπαθλο σε αγώνες, οι οποίοι έγιναν στην Θήβα. Οι αγώνες στους οποίους απονεμήθηκε δεν καταγράφονται ούτε αναφέρεται η θεότητα προς τιμήν της οποίας διεξήχθησαν όμως μας είναι γνωστό ότι κατά την διάρκεια του 5^{ου} αιώνα π.Χ. στην περιοχή της Θήβας, πέραν των μουσικών αγώνων, τελούνταν τα Ηράκλεια ή Ιολαία, τα οποία περιελάμβαναν μουσικούς αλλά και αθλητικούς αγώνες.¹⁸³²

β) Μία χάλκινη υδρία, η οποία βρέθηκε το 1954 στο Καραμπουρνάκι,¹⁸³³ και σήμερα εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης,¹⁸³⁴ ύψους 34,5 εκ., μεγαλύτερης διαμέτρου 27 εκ. και διαμέτρου στομίου 15,2 εκ., από την οποία διατηρούνται μόνο οι δύο οριζόντιες λαβές, φέρει δε στο χείλος της διάστικτη επιγραφή σε αττικό αλφάβητο, η οποία πιστοποιεί ότι είχε δοθεί ως έπαθλο στον κάτοχό της για νίκη σε επιτάφιους αγώνες, τους οποίους διοργάνωνε η πόλη προς τιμήν των πεσόντων στον πόλεμο.¹⁸³⁵ Η επιγραφή, SEG 39:631, αναφέρει τα εξής : Αθenaῖοι ἄθλ{o}α <ε>πὶ τοῖς ἐν τοῖι πολέμοι. Ο Vanderpool αναφερόμενος στην λέξη ἄθλ{o}α θεωρεί ότι ο γραφέας ξεκίνησε να γράφει στον ενικό αριθμό αλλά ύστερα μετέτρεψε τον αριθμό σε πληθυντικό. Το σχήμα των γραμμάτων της επιγραφής είναι πιο εξελιγμένο από το αντίστοιχο των επιγραφών των δύο (2) άλλων προαναφερθέντων ενεπίγραφων λεβήτων, οι οποίοι είχαν απονεμηθεί ως έπαθλα στους ίδιους αγώνες, καθόσον το σίγμα έχει τέσσερις κεραίες, η εσωτερική κεραία του άλφα είναι σχεδόν οριζόντια, όμως το όμικρον συνεχίζει να χρησιμοποιείται σαν ωμέγα και το έψιλον αντί του ήτα, σε προευκλείδιο αλφάβητο, υποδεικνύοντας έτσι μία χρονολόγηση στο δεύτερο μισό του 5^{ου} αιώνα π.Χ. κάτι το οποίο συνάδει και με την

¹⁸²⁹ Providence, Rhode Island School of Design. Βλ. Diehl 1964, 217 B 107.

¹⁸³⁰ Χαρακτηριστικό γράμμα αποτελεί το Θήτα, οι εσωτερικές κεραίες του οποίου σχηματίζουν σταυρό.

¹⁸³¹ Robinson 1942, 180, πιν. 12-13, Amandry 1971, 617, Jeffery 1990, 93 και 95 αρ. 16.

¹⁸³² Κεφαλίδου 1996, 115 -116.

¹⁸³³ Ο Τιβέριος (1987, 253-4) τοποθετεί στο Καραμπουρνάκι την αρχαία Θέρμη και χρησιμοποιεί, πλην άλλων επιχειρημάτων, και την ανεύρεση αυτής της ενεπίγραφης χάλκινης υδρίας.

¹⁸³⁴ Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης αριθμός εισαγωγής 5243.

¹⁸³⁵ Σχετικά με τους αγώνες αυτούς και τον χρόνο καθιέρωσής τους βλ. παραπάνω τα όσα αναφέρθηκαν για τους φέροντες την ίδια επιγραφή χάλκινους λέβητες.

τεχνοτροπία του αγγείου,¹⁸³⁶ και οπωσδήποτε νεώτερη από τον λέβητα των Αμπελοκήπων, ο οποίος με την σειρά του είναι ο νεώτερος από τους δύο προαναφερθέντες λέβητες.¹⁸³⁷ Η τυχαία ανακάλυψη της χάλκινης υδρίας τεφροδόχου στην περιοχή της Θεσσαλονίκης επιβεβαιώνει την παρουσία των Αθηναίων στην περιοχή της Θέρμης κατά τα πρώτα χρόνια του Πελοποννησιακού Πολέμου, όπου και παρέμειναν επί τριετία, μία πληροφορία η οποία προέρχεται από τον Θουκυδίδη.¹⁸³⁸ Προφανώς ο κάτοχος της υδρίας - νικητής στους αγώνες των Επιταφίων - έφερε μαζί του το πολύτιμο έπαθλο, εύγλωττη απόδειξη της προσωπικής του αξιοσύνης αλλά και της εύνοιας των θεών, και κατά τον θάνατόν του, ο οποίος θα επήλθε στην περιοχή της Θέρμης, η υδρία χρησιμοποιήθηκε ως τεφροδόχος κάλπη. Ο Evjen επισημαίνει ότι η χρήση των μεταλλικών αγγείων, λεβήτων και υδριών, τα οποία είχαν απονεμηθεί ως έπαθλα, ως τεφροδόχα αγγεία αποτελεί μία επιπλέον ένδειξη της ιδιαίτερης αξίας, η οποία αποδιδόταν στην αθλητική νίκη, η οποία μάλιστα είχε επιτευχθεί σε δημόσιους επιτάφιους αγώνες και ο νικητής επεφύλασσε στο αγγείο αυτό την ιδιαίτερη αυτή χρήση.¹⁸³⁹

γ) Σε μία χάλκινη υδρία, ύψους 42,4 εκ., η οποία βρίσκεται σήμερα στο Μητροπολιτικό Μουσείο της Νέας Υόρκης, με άγνωστη περιοχή προέλευσης,¹⁸⁴⁰ διατηρείται στο χείλος της η επιγραφή [παρ] *h*[έ]ρα]ς Ά[ρ]γε[ί]ας τῶν ἀρέθλων. Η υδρία αυτή όπως επισημαίνει ο Amandry είναι σύγχρονη με την υδρία του Μουσείου Αγιάρας και δεν αποκλείει η επιγραφή να έχει γραφεί από το ίδιο χέρι.¹⁸⁴¹ Η υδρία αυτή έχει χρονολογηθεί με βάση το σχήμα του αγγείου, την τεχνοτροπία της μικρής γυναικείας προτομής αλλά και σε σχέση με την μορφή των γραμμάτων της επιτύμβιας στήλης των πεσόντων Αργείων στην μάχη της Τανάγρας περί το 470-460 π.Χ.¹⁸⁴²

δ) Μία άλλη χάλκινη υδρία, από την οποία διατηρείται μόνο το στόμιο της και η κάθετη λαβή και σήμερα βρίσκεται στην Κοπεγχάγη, με άγνωστη περιοχή προέλευσης,¹⁸⁴³ φέρει στο χείλος της μία επιγραφή, η οποία βεβαιώνει ότι είχε απονεμηθεί ως έπαθλο στους

¹⁸³⁶Ο Vanderpool (1970,3), συγκρίνει την υδρία αυτή με δύο άλλες υδρίες, οι οποίες βρίσκονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Κωνσταντινούπολης και έχουν χρονολογηθεί στο δεύτερο μισό του 5^{ου} αιώνα π.Χ.

¹⁸³⁷ Amandry 1971, 608-609 και Sowder 2009, αριθμός καταλόγου 17.34

¹⁸³⁸ Θουκυδίδης, Α 61 και Β 29.

¹⁸³⁹ Evjen 2018, 215.

¹⁸⁴⁰ New York, M.M.A. 26.50. Diehl 1964, 216, Β 78. Ο Rolley 1967, 16 αριθμ. 145, αναφερόμενος στην συγκεκριμένη υδρία πιθανολογεί ως τόπο προέλευσης την Πελοπόννησο, μία απόδοση η οποία μάλλον οφείλεται στην επιγραφή.

¹⁸⁴¹ Amandry 1980, 213.

¹⁸⁴² Richter 1928, 183, Jeffery 1990, 164 και 169 αρ.26 και Sowder 2009 αριθμός καταλόγου 14.13. Ο Amandry (1980, 213) χρησιμοποιεί ως συγκριτικό στοιχείο για την γραφή του Αργούς αυτής της περιόδου τον κατάλογο των νεκρών της μάχης της Τανάγρας, ο οποίος δεν ήταν ένα αναμνηστικό μνημείο, η ανέγερση του οποίου θα ήταν δυνατόν να είχε καθυστερήσει αλλά μια απλή στήλη, η οποία θα είχε ανιδρωθεί χρονικά μόλις θα είχε γίνει η απογραφή των νεκρών της μάχης, δηλ. πολύ σύντομα μετά από το 458 π.Χ.

¹⁸⁴³ Γλυπτοθήκη Ny Carlsberg, 3293 Br. 36. Sowder 2009 αριθμός καταλόγου 14.12

αγώνες της Ήρας. Ο Amandry θεωρεί ότι η υδρία αυτή είναι νεώτερη των προηγουμένων και την χρονολογεί περί το 440 π.Χ. και αποκαθιστά την επιγραφή, όχι χωρίς δυσκολίες, ως εξής : παρ [h]έρας Α[ργείας έ]μι τῶν [h]ά[φέ]θλον.¹⁸⁴⁴

ε) Στο χείλος μίας χάλκινης υδρίας, ύψους 38 εκ., η οποία βρέθηκε στην οικία του Ιουλίου Πολυβίου στην οδό της Αφθονίας στην Πομπηΐα, διατηρείται η διάστικτη επιγραφή, *SEG* 39:1061, παρ *h*έρας : Αργείας [: έ]μι τῶν *h*αφέθλον).¹⁸⁴⁵ Η υδρία αυτή δεν φαίνεται ότι είχε φθάσει στην Πομπηΐα από κάποιο νικητή αλλά μάλλον είχε ανακαλυφθεί κατά τις εκσκαφές της κατεστραμμένης Κορίνθου, από τους νέους εποίκους της πόλης, οι οποίοι όπως αναφέρει ο Στράβων, εκιαθαρίζοντας τα ερείπια της πόλης και τους τάφους εύρισκαν πολλά αριστουργήματα, τα οποία διοχετεύθηκαν στις ρωμαϊκές αγορές.¹⁸⁴⁶ Η υπόθεση αυτή επιρρωνύεται και από το γεγονός ότι στην συγκεκριμένη οικία βρέθηκαν και άλλα αρχαία αντικείμενα προερχόμενα από την Ελλάδα, και έτσι αποδεικνύεται ότι ο ιδιοκτήτης της οικίας ήταν ένας ρωμαίος συλλέκτης αρχαιοτήτων.¹⁸⁴⁷ Είναι χαρακτηριστικό ότι μία οπή διαμέτρου 2,4 εκ., είχε ανοιχτεί περίπου στο μέσο του σώματός της υδρίας στην αντίθετη πλευρά από όπου υπήρχε η κάθετη λαβή, όπου και είχε εφαρμοσθεί ένα στόμιο για την εκροή του νερού.¹⁸⁴⁸

στ) Στο χείλος μίας χάλκινης υδρίας, ύψους 39,5 εκ., η οποία κατασχέθηκε το 1897 στον Πειραιά, της οποίας η περιοχή προέλευσης δεν είναι γνωστή, σήμερα δε βρίσκεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο,¹⁸⁴⁹ διατηρείται μία επιγραφή, *SEG* 65 : 382, η οποία όπως έχει αναγνωσθεί από τον Amandry αναφέρει : [εχ ;]ς Αίαϊας τὰς Φθίας έθλον παρ Πρωτεσίλ[α]. Ο Amandry¹⁸⁵⁰ επισημαίνει ότι Αία ονομαζόταν η Κολχίδα αλλά και μία περιοχή της Θεσσαλίας. Με βάση αυτό το δεδομένο καθώς και το ότι ο ομηρικός ήρωας Πρωτεσίλαος διέθετε ένα ιερό στην Φυλάκη, η οποία ήταν η πατρίδα του και κατά την ελληνιστική εποχή έγινε κώμη των Φθιώτιδων Θηβών, έχει υποτεθεί βάσιμα ότι η κατασχεθείσα υδρία είχε δοθεί ως έπαθλο σε αγώνες, οι οποίοι διεξάγονταν στην Φυλάκη προς τιμήν του Πρωτεσίλαου. Ο Καββαδίας αναφέρει ότι στην περιοχή της Φαρσάλου ετελούντο επιτάφιοι αγώνες, τα *Άθλα παρ Πρωτεσίλαω*, προς τιμήν του Μυρμιδόνα Πρωτεσίλαου, του πρώτου νεκρού του Τρωικού Πολέμου τα οποία ετελούντο, όχι μακριά από την Φάρσαλο, στη Φυλάκη, η θέση της οποίας δεν έχει ακριβώς προσδιοριστεί, γενικά

¹⁸⁴⁴ Amandry 1980, 251.

¹⁸⁴⁵ Sowder 2009 αριθμός καταλόγου 14.17.

¹⁸⁴⁶ Στράβων, Η 23.

¹⁸⁴⁷ Για την ανασκαφή και την αποκάλυψη και άλλων αρχαιοτήτων, βλ. Lazzarini & Zevi 1988 -89, 33-48.

¹⁸⁴⁸ Amandry 2002, 29-32.

¹⁸⁴⁹ EAM X 13792. Sowder 2009 αριθμός καταλόγου 17.9.

¹⁸⁵⁰ Amandry, *BCH* 95 (1971) 617 - 618 εικ. 15. Κεφαλίδου 1996, 115.

όμως τοποθετείται στη νότια Θεσσαλία, ίσως στη Φθιώτιδα Αχαΐα,¹⁸⁵¹ ενώ η Stamatoroulou αν και θεωρεί την ανάγνωση του πρώτου μέρους της επιγραφής προβληματική και δη την λέξη Αίαϊας, δέχεται ως βέβαιο ότι η υδρία είχε απονεμηθεί ως έπαθλο στους αγώνες προς τιμήν του Πρωτεσίλαου.¹⁸⁵² Ο Πίνδαρος ήδη από τον 5^ο αιώνα π.Χ. μνημονεύει την ύπαρξη ιερού τεμένους στην Φυλάκη προς τιμήν του Πρωτεσίλαου,¹⁸⁵³ ενώ ο σχολιαστής προσθέτει την τέλεση επιτάφιων αγώνων προς τιμή του ήρωα.¹⁸⁵⁴ Η υδρία με βάση τεχνοτροπικά στοιχεία αλλά και την μορφή των γραμμάτων χρονολογείται στο πρώτο μισό του 5^{ου} αιώνα π.Χ. ενώ ο Καλλιγιάς και η Προσκυνητοπούλου προσδιορίζουν ειδικότερα την χρονολόγησή της στο β' τέταρτο του 5^{ου} αιώνα π.Χ.¹⁸⁵⁵

ζ) Μία χάλκινη υδρία, ύψους 38 εκ., η οποία βρέθηκε σε τάφο στο Νότιο, πλησίον της Κολοφώνος, και σήμερα βρίσκεται στο Βερολίνο,¹⁸⁵⁶ φέρει στο χείλος της μία επιγραφή σε ιωνική διάλεκτο, η οποία πιστοποιεί ότι είχε απονεμηθεί ως έπαθλο σε επιτάφιους αγώνες, οι οποίοι τελέστηκαν στην Λάμφακο προς τιμήν του Λεόφαντου, γιου του Λάμπρου. Η επιγραφή, Kolorphon 30, διαβάζεται ως εξής : ἐπὶ Λεωφάντου Λάμπρου, ἄθλον ἐγ Λαμφάκου και έχει χρονολογηθεί περί το 450 π.Χ. με βάση την μορφή των γραμμάτων.¹⁸⁵⁷ Η Roller επισημαίνει ότι γενική πτώση χρησιμοποιείται μαζί με το ἐγ (ἐκ) προκειμένου να προσδιορισθεί ο τόπος τέλεσης των αγώνων ενώ ο τιμώμενος προσδιορίζεται με την χρήση της πρόθεσης ἐπὶ και της γενικής.¹⁸⁵⁸

η) Μία χάλκινη υδρία, ύψους 38 εκ., η οποία διατηρείται σε αρκετά καλή κατάσταση και σήμερα βρίσκεται σε ιδιωτική συλλογή στην Βόννη,¹⁸⁵⁹ φέρει στο χείλος της μία επιγραφή, η οποία πιστοποιεί ότι είχε απονεμηθεί ως έπαθλο στα Αλιεία της Ρόδου, αγώνες προς τιμήν του θεού Ήλιου. Ο Frel, ο οποίος έκανε την πρώτη αναφορά στην υδρία αυτή ανέγνωσε την SEG 27:481 επιγραφή ως ἄθλον ἐγ Ρόδο παραλίω και θεώρησε ότι ήταν έπαθλο σε αγώνες, οι οποίοι διεξάγονταν στα παράλια της Ρόδου.¹⁸⁶⁰ Όμως μεταγενέστερα

¹⁸⁵¹ Βλ. Καββαδίας 2010, 158.

¹⁸⁵² Stamatoroulou 2007, 333.

¹⁸⁵³ Πίνδαρος, *Ι Ισθμίωνος* στ. 58-59, «Πρωτεσίλα, τὸ τεὸν δ' ἀνδρῶν Ἀχαιῶν ἐν Φυλάκῃ τέμενος συμβάλλομαι.»

¹⁸⁵⁴ Βλ. Drachmann 1927, 209.

¹⁸⁵⁵ Βλ. Καλλιγιάς 1989 αριθμ. 33 στο *Πνεῦμα και Σώμα και Προσκυνητοπούλου* 2004 δ αριθμ. 230 στο *ΑΓΩΝ* αντίστοιχα.

¹⁸⁵⁶ Berlin, Staatliche Museum 30636. Diehl 1964, 218, B 120, Amandry 1971, 618, Sowder 2009, 17.11

¹⁸⁵⁷ Jeffery 1990, 367 αρ.47, σημ. 2 και μάλιστα επισημαίνει ότι η αναφορά στον Führer dem Antiquarium του Βερολίνου, ότι η υδρία χρονολογείται τον 4^ο αιώνα π.Χ. δεν ευσταθεί. Την άποψη ότι η υδρία χρονολογείται στον 4^ο αιώνα π.Χ. διατυπώνει και ο Blümel 1936, αριθμ. 155 χωρίς όμως να παρέχει οιαδήποτε αιτιολογία.

¹⁸⁵⁸ Roller 1981, 3 αριθμός 8.

¹⁸⁵⁹ Όπως επισημαίνει η Ζερβουδάκη (1975, 20) ο καθηγητής E. Langlotz της παρέσχε την πληροφορία ότι η προέλευση της υδρίας προσδιορίζεται γενικά η «Ιωνία».

¹⁸⁶⁰ Frel 1975, 77 -78.

ο Johnston ορθά διέγινωσε και απέδειξε ότι η επιγραφή πρέπει να αναγνωσθεί ἄθλον ἐγ' Ῥόδο παρ' Ἄλλιο και να συσχετισθεί με τα Ἀνάκεια της Ρόδου,¹⁸⁶¹ μία άποψη η οποία έκτοτε έγινε δεκτή ομόφωνα από τους μεταγενέστερους μελετητές.¹⁸⁶² Με βάση τεχνοτροπικά στοιχεία¹⁸⁶³ η υδρία χρονολογείται στο τέλος του 5^{ου} αιώνα π.Χ.

θ) Μία χάλκινη υδρία, η οποία εμφανίσθηκε στην «αγορά αρχαιοτήτων» της Νέας Υόρκης περί το 1960, με άγνωστη περιοχή προέλευσης, και σήμερα βρίσκεται στο Μητροπολιτικό Μουσείο της Ν. Υόρκης, ύψους 31, 4 εκ., και μεγαλύτερης διαμέτρου 30,5 εκ.,¹⁸⁶⁴ φέρει στο χείλος της την επιγραφή ἔχς Ἄνακίου ἄθλον, η οποία πιστοποιεί ότι είχε απονεμηθεί ως έπαθλο στα Ἀνάκεια, αγώνες οι οποίοι τελούνταν στην Αθήνα προς τιμήν των Διοσκούρων, οι οποίοι προσαγορεύονταν και ως «Ἄνακιοι». Ο Bothmer χαρακτηρίζει την επιγραφή στο χείλος της υδρίας ως αρχαϊκή αττική γραφή, παρατήρηση η οποία υποδεικνύει μία χρονολόγηση στην αρχή του 5^{ου} αιώνα π.Χ.¹⁸⁶⁵ Με βάση το αττικό αλφάβητο και το ότι στην Αθήνα είναι γνωστή η τέλεση αγώνων προς τιμήν των Διοσκούρων,¹⁸⁶⁶ πιθανολογείται ότι η υδρία αυτή προέρχεται από την Αττική ή τουλάχιστον είχε απονεμηθεί στα Ἀνάκεια των Αθηνών.

ι) Η ίδια επιγραφή, SEG 46:801, διαβάζεται και στο χείλος μιας άλλης χάλκινης υδρίας, η οποία βρέθηκε στο νότιο νεκροταφείο της Πύδνας και σήμερα βρίσκεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης,¹⁸⁶⁷ σε πολύ καλή κατάσταση, ύψους 43,9 εκ., και είχε χρησιμοποιηθεί ως τειροδόχο αγγείο.

ια) Στο χείλος μιας χάλκινης υδρίας, η οποία βρέθηκε σε τάφο στην Χερσόνησο της Κριμαίας και χρονολογείται περί το 400 π.Χ. υπάρχει η επιγραφή ἄθλον ἔχς Ἄνακίο,¹⁸⁶⁸ όμως ελλείπει επαρκών στοιχείων, δεν είναι δυνατόν να διαγνωσθεί εάν προέρχεται από τα Ἀνάκεια της Αθήνας ή από κάποια άλλη τοπική γιορτή, δοθέντος ότι λατρεία Διοσκούρων υπήρχε σε αρκετές περιοχές του ελληνικού κόσμου.¹⁸⁶⁹

¹⁸⁶¹ Johnston 1977, 157 -158.

¹⁸⁶² Amandry 1980 211 σημ. 4., Κεφαλίδου 1996, 117 σημ. 124, Sowder 2009 αριθμός καταλόγου 17.38

¹⁸⁶³ Ο μεν Frel (ό.π.) χρονολογεί την υδρία στο δεύτερο μισό του 5^{ου} αιώνα π.Χ. βασιζόμενος στο σχήμα και τις αναλογίες της, η δε Ζερβουδάκη (1975, 20) την χρονολογεί στο τέλος του 5^{ου} αιώνα π.Χ. χρησιμοποιώντας ως παράλληλο και συγκριτικό στοιχείο, μία άλλη όμοια υδρία, η οποία βρέθηκε σε τάφο της Ρόδου, χρονολογούμενη στην ίδια περίοδο.

¹⁸⁶⁴ Metropolitan Museum of Art, 1999. 460.

¹⁸⁶⁵ Βλ. Bothmer 1965, 603, Sowder 2009 αριθμ. κατ. 17.48.

¹⁸⁶⁶ Parker 2005, 457.

¹⁸⁶⁷ Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης αρ. Πυ 208, Sowder 2009, αριθμ. κατ. 21.2

¹⁸⁶⁸ Diehl 1964, 219, B 133, Amandry 1971, 615.

¹⁸⁶⁹ Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η Sowder, η οποία συμπεριλαμβάνει την υδρία αυτή στον κατάλογό της με αριθμό 17.65 εσφαλμένα παραπέμπει στον κατάλογο της Diehl και στην υδρία B 132, η οποία όμως αν και βρέθηκε στο ίδιο νεκροταφείο είναι άλλη υδρία και στερείται επιγραφής.

Οι ανωτέρω υπό στοιχεία **θ**, **ι** και **ια** χάλκινες υδρίες με βάση την επιγραφή τους εμφανίζουν το κοινό χαρακτηριστικό ότι σχετίζονται με αγώνες, οι οποίοι διεξάγονταν προς τιμή των Διοσκουρών και παρά το γεγονός ότι η λατρεία των Ανάκων ήταν διαδεδομένη σε πολλές περιοχές του ελληνικού κόσμου, δεν θα πρέπει να αποκλεισθεί η πιθανότητα οι εν λόγω υδρίες να προέρχονται από τους ίδιους τοπικούς αγώνες. Ο Amandry αναφερόμενος στις υπό στοιχεία **θ** και **ι** υδρίες διερωτάται εάν προέρχονται από τα Ανάκεια της Αθήνας.¹⁸⁷⁰

ιβ) Σε μία χάλκινη υδρία, η οποία βρέθηκε στον κιβωτιόσχημο τάφο 31 του νοτίου νεκροταφείου της περιοχής Αλυκές Κίτρους της Πύδνας, σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης,¹⁸⁷¹ υπάρχει η επιγραφή, SEG 46:802, Ἀθ[ε]ναῖοι ἄθλα ἐκ Ποσειδονῖο, το περιεχόμενο της οποίας προσδιορίζει τον αγώνα στον οποίο είχε απονεμηθεί ως έπαθλο.¹⁸⁷² Είναι ενδιαφέρον ότι αποτελεί το μοναδικό μέχρι σήμερα γνωστό έπαθλο από τους πεντητηρικούς αγώνες, οι οποίοι διεξάγονταν προς τιμήν του Ποσειδώνος στο Σούνιο.¹⁸⁷³ Οπωσδήποτε ο χαρακτήρας των αγώνων στους οποίους η υδρία αυτή απονεμήθηκε ως έπαθλο δεν μας είναι γνωστός δοθέντος ότι ο μεν Ηρόδοτος καταγράφει την τέλεση μιας πεντητηρικής γιορτής στο Σούνιο, όμως περιορίζεται στην αναφορά ενός ιερού ή θεωρικού πλοίου το οποίο μετέφερε τους θεωρούς,¹⁸⁷⁴ ενώ σε λόγο του Λυσία αναφέρεται νίκη σε ναυτικό αγώνα στο Σούνιο.¹⁸⁷⁵ Ο Kyle θεωρεί ότι η αναφερόμενη από τον Ηρόδοτο γιορτή διεξαγόταν στα πλαίσια των Ποσειδωνίων, στα οποία υπήρχε και άμιλλα νεών, σύμφωνα με αναφορές συγγραφέων του 4^{ου} αιώνα π.Χ.,¹⁸⁷⁶ ενώ η Κακαβογιάννη συνδέει την υδρία αυτή με τα Ποσειδώνια, τα οποία τελούνταν ανά τετραετία στο Σούνιο και περιελάμβαναν και αγώνες κωπηλασίας.¹⁸⁷⁷ Ο Parke στηριζόμενος στις φιλολογικές πηγές διαλαμβάνει ότι στο Σούνιο διεξαγόταν κάθε πέντε χρόνια μία γιορτή προς τιμήν του Ποσειδώνος, η οποία θα περιελάμβανε και αγώνα λεμβοδρομίας, χωρίς όμως να παρέχει άλλες πληροφορίες.¹⁸⁷⁸ Ο προσδιορισμός της γιορτής στην οποία είχε απονεμηθεί ως έπαθλο η υδρία είναι προβληματικός δοθέντος ότι οι πηγές δεν είναι διαφωτιστικές

¹⁸⁷⁰ Amandry 1971, 615.

¹⁸⁷¹ Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, αριθμός εισαγωγής Πυ 888

¹⁸⁷² Βλ. Μπέσιος 2010, 220-221.

¹⁸⁷³ Βλ. Κεφαλίδου 1996, 117. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι σε ιδιωτική συλλογή στην Καλιφόρνια των Η.Π.Α. υπάρχει μία υδρία, ύψους 40 εκ., η επιγραφή της οποίας αναφέρει ἄθλα ἀπὸ Σούνιο, και δεν είναι δυνατόν να διαγνωσθεί η τυχόν σχέση της με τους αγώνες του Ποσειδώνος. Η Sowder 2009, η οποία την περιλαμβάνει στον κατάλογό της με αριθμό 16.56, αναφέρει: Unpublished (?).

¹⁸⁷⁴ Ηρόδοτος 6. 87 «..καί, ἦν γὰρ δὴ τοῖσι Ἀθηναίοισι πεντητηρίς ἐπὶ Σουνίῳ, λογήσαντες ὦν τὴν θεωρίδα νέα εἶλον πλήρηα ἀνδρῶν τῶν πρώτων Ἀθηναίων, λαβόντες δὲ τοὺς ἀνδρας ἔδησαν.»

¹⁸⁷⁵ Βλ. Λυσίου, Ἀπολογία Δωροδοκίας Ἀπαράσημος, 5, όπου αναφέρεται « νενίκηρα δὲ τριήρει μὲν ἀμιλλώμενος ἐπὶ Σουνίῳ, ἀναλώσας πεντεκαίδεκα μνᾶς.»

¹⁸⁷⁶ Kyle 1987, 194.

¹⁸⁷⁷ Κακαβογιάννη 2005, 109.

¹⁸⁷⁸ Parke 2000, 140.

τουλάχιστον για την χρονική περίοδο πριν από την ελληνοιστική περίοδο¹⁸⁷⁹ και η μόνη αναφορά για ναυτικούς αγώνες αποτελεί ο στ. 78 της IG Π² 2311 επιγραφής όπου καθορίζεται στο έπαθλο για την νικήτρια ομάδα του αγωνίσματος «νεών ἀμίλλη», το οποίο ήταν 300 δραχμές, τρία βόδια και 200 δωρεάν γεύματα.¹⁸⁸⁰ Με τα δεδομένα αυτά ίσως θα πρέπει να υποθέσουμε ότι η υδρία είχε δοθεί ως έπαθλο κατά τον 5^ο αιώνα π.Χ. σε ναυτικό αγώνα προς τιμήν του Ποσειδώνα, και πιθανόν μεταγενέστερα η επιγραφή της υδρίας - επάθλου μετεβλήθη από Ἀθ[ε]ναῖοι ἄθλα ἐκ Ποσειδονίῳ, σε ἄθλα ἀπὸ Σούνιο, όπως υποδεικνύει η υδρία η οποία βρίσκεται στην ιδιωτική συλλογή στην Καλιφόρνια των Η.Π.Α.,¹⁸⁸¹ εάν βεβαίως πρόκειται περί γνησίου αρχαίου αντικειμένου.

γ) Το έτος 1939 βρέθηκε τυχαία στην περιοχή Βοτονόσι του Μετσόβου, θησαυρός χάλκινων αγγείων, μεταξύ των οποίων περιλαμβανόταν η βάση, οι λαβές και το χείλος μιας υδρίας.¹⁸⁸² Στο χείλος της υδρίας υπήρχε χαραγμένη επιγραφή, σε βοιωτικό αλφάβητο, όπως αναγνωρίζεται, κυρίως λόγω της μορφής του ε, η οποία όπως τελικά κατέστη δυνατόν να αναγνωσθεί προσδιορίζει ότι η υδρία είχε απονεμηθεί ως έπαθλο στους αγώνες προς τιμήν του Ηρακλή στις Θεσπιές της Βοιωτίας. Η επιγραφή, SEG 30 : 541, αναφέρει [h]ερακλέος ἐς Θεσπιάς.¹⁸⁸³ Όπως επισημαίνει ο Πέτσας, ο οποίος ανέγνωσε αρχικά εν μέρει την επιγραφή, στην βοιωτική αυτή πόλη υπήρχε ιερό του Ηρακλή, στο οποίο θα είχε ανατεθεί η υδρία - έπαθλο και ως προς την εύρεσή της μαζί με άλλα χάλκινα αγγεία στον θησαυρό του Βοτονοσίου, δεν αποκλείει να είχε μία παράλληλη πορεία σαν εκείνη της αργυρής ενεπίγραφης φιάλης, η οποία ενώ είχε ανατεθεί σε ιερό της Αθηνάς στα Μέγαρα βρέθηκε ταφικό κτερίσμα στην περιοχή της Κοζάνης, ήτοι υπονοείται η περίπτωση της οικειοποίησής του αναθήματος.¹⁸⁸⁴ Η Βοιωτοπούλου το 1975 δημοσίευσε τα σαράντα πέντε (45) μεταλλικά αγγεία του θησαυρού, προσδιορίζοντας τον χρονικό ορίζοντα κατασκευής τους στον 5^ο και 4^ο αιώνα π.Χ. και προσπάθησε να δώσει μία εξήγηση της αιτίας απόρριψής των αγγείων και την προέλευσή τους και αρχικά αφού αποκλείει την περίπτωση τα αγγεία να ήσαν στην κατοχή ενός εμπόρου, κατόπιν και καθώς διακρίνει μία σχετική επιμέλεια στην τοποθέτηση των αγγείων φαίνεται ότι αποκλείει την λεηλασία και

¹⁸⁷⁹ Αντίθετα για την περίοδο από το μέσο του 4^{ου} αιώνα π.Χ. έως και την αυτοκρατορική εποχή σώζονται στήλες, οι οποίες περιλαμβάνουν ανάγλυφες παραστάσεις κωπηλατών καθώς και τα ονόματα των εφήβων, οι οποίοι λάμβαναν μέρος σε ναυτικούς και κωπηλατικούς αγώνες στα πλαίσια θρησκευτικών γιορτών. Βλ. σχετικά Trakadas 2016, 141- 155.

¹⁸⁸⁰ Βαλαβάνης 2004 α, 377.

¹⁸⁸¹ Βλ. Sowder 2009, αρ. κατ. 16.56

¹⁸⁸² Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων αριθμός 302.

¹⁸⁸³ Βλ. Vocotopoulou (1975, 752) η οποία αναφέρει ότι η λέξις ἄθλον είναι πιθανόν να έχει χαθεί λόγω της οξειδωσής ή και να είχε παραληφθεί ως αυτονόητη.

¹⁸⁸⁴ Πέτσας 1952, 9-10, εικ. 20.

πιθανολογεί ότι το σύνολο των αγγείων προερχόταν από ένα ιερό και αποσύρθηκε χάριν προστασίας συνεπεία των πολεμικών ταραχών στην περιοχή κατά το τέλος του 4^{ου} και αρχή του 3^{ου} αιώνα π.Χ. μεταξύ Μακεδόνων και Πύρρου. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι σημαντικό στοιχείο για την θεμελίωση αυτής της υπόθεσης εκ μέρους της Βοκοτοπούλου αποτέλεσε η παρουσία της ενεπίγραφης υδρίας, την οποία εύλογα θεώρησε ως ανάθημα στο ιερό από τον κάτοχό της.¹⁸⁸⁵ Ο Amandry λαμβάνοντας υπόψη και τις απόψεις της Βοκοτοπούλου, χρονολογεί την υδρία στον 5^ο αιώνα π.Χ. την συμπεριέλαβε δε στον συμπληρωματικό κατάλογο των μεταλλικών αγγείων.¹⁸⁸⁶

ιδ) Σε ιδιωτική συλλογή της Ατλάντας των Η.Π.Α. περιλαμβάνεται μία ενεπίγραφη υδρία, η οποία με βάση το σχήμα και την διακόσμησή της έχει χρονολογηθεί στο δεύτερο μισό του 5^{ου} αιώνα π.Χ.¹⁸⁸⁷ Στην υδρία αυτή, της οποίας η προέλευση είναι άγνωστη, υπάρχει επιγραφή, SEG 65 : 2046, η οποία αναφέρει : ἐκ Φωκέων ἄεθλα παρὰ Διοσκόροιν, και δηλώνει ότι η συγκεκριμένη υδρία είχε απονεμηθεί ως έπαθλο σε αγώνες οι οποίοι διεξήχθησαν στην Φώκαια προς τιμήν των Διοσκούρων.¹⁸⁸⁸ Με βάση αυτή την επιγραφή έχει υποστηριχθεί ότι η υδρία, η οποία σήμερα βρίσκεται στο Μουσείο της Άγκυρας¹⁸⁸⁹ και φέρει δύο επιγραφές η πρώτη των οποίων πιστοποιεί ότι είχε αρχικά απονεμηθεί ως έπαθλο στους αγώνες προς τιμήν της Ήρας, ενώ η δεύτερη πιστοποιεί ότι απονεμήθηκε εκ νέου ως έπαθλο σε αγώνες προς τιμήν των Διοσκούρων, οι οποίοι έλαβαν χώρα στην Φώκαια, όπου είχε αθλοθετηθεί και η υδρία αυτή.¹⁸⁹⁰

ιε) Το Μητροπολιτικό Μουσείο της Νέας Υόρκης διαθέτει μία ενεπίγραφη χάλκινη υδρία, ύψους 48,3 εκ.,¹⁸⁹¹ η οποία χρονολογείται στον πρώιμο 4^ο αιώνα π.Χ. και έχει θεωρηθεί ως αθλητικό ανάθημα παρά το γεγονός ότι οι συνθήκες εύρεσης της είναι άγνωστες, και τούτο μάλλον οφείλεται στο ότι αναφέρεται ως ανατεθείσα προς τον Ηρακλή. Η υδρία διαθέτει δύο διαφορετικές επιγραφές, SEG 65 : 2042, εκ των οποίων η πρώτη γραμμένη σε αλφάβητο της Ήλιδος αναφέρει το όνομα Καλλίαρ ενώ η δεύτερη γραμμένη από διαφορετικό χέρι και σε άλλη διάλεκτο αναφέρει Ήρακλέος ιερά. Ο von Bothmer παρατηρεί ότι ο αγώνας θα κατέληξε σε ισόπαλο αποτέλεσμα οπότε και το έπαθλο δεν απονεμήθηκε σε κάποιον από τους διαγωνισθέντες αλλά ανατέθηκε στο ιερό της θεότητας

¹⁸⁸⁵ Βλ. Vocotopoulou (1975, 729 – 788) και ιδίως 784 έως 788.

¹⁸⁸⁶ Amandry 1980, 211 σημ. 4. Βλ. επίσης Diehl 1964, B 135 και Sowder 2009 αριθμός καταλόγου 17.58

¹⁸⁸⁷ Βλ. Sowder 2009, 361.

¹⁸⁸⁸ Sowder 2009, αριθμός καταλόγου 16.11.

¹⁸⁸⁹ Βλ. παραπάνω υδρία υπό στοιχείο γ.

¹⁸⁹⁰ Για την σχετική υπόθεση και τις διατυπωθείσες απόψεις βλ. παραπάνω στην υπό στοιχείο γ υδρία.

¹⁸⁹¹ Metropolitan Museum of Art 57.11.12.

προς τιμήν της οποίας διεξαγόταν ο αγώνας.¹⁸⁹² Πράγματι υπάρχουν περιπτώσεις όπου όταν το αποτέλεσμα του αγώνα ήταν ισόπαλο τότε οι αθλητές συστεφανωθέντες ήταν δυνατόν να εμφανίζονται αμφότεροι στους καταλόγους των νικητών,¹⁸⁹³ ενώ σε μία επιγραφή του 3^{ου} αιώνα π.Χ. από την Δήλο αναφέρονται δύο λαμπαδηδρόμοι ως νικητές και αναθέτες.¹⁸⁹⁴ Στην προκειμένη όμως περίπτωση η επιγραφή της υδρίας περιλαμβάνει μόνο ένα όνομα και την αναφορά Ἡρακλέος ἱερὰ και μάλιστα επειδή όπως επισημαίνει ο von Bothmer το όνομα και η ανάθεση είναι γραμμένα από διαφορετικό χέρι και σε άλλη διάλεκτο, η περίπτωση του ισόπαλου αποτελέσματος θα πρέπει να αποκλεισθεί. Αντίθετα σε άλλες περιπτώσεις όταν για οποιοδήποτε λόγο δεν ανεδείχθη νικητής ή δεν υπήρξε βεβαιότητα για το πρόσωπό του, τότε αντί για συστεφάνωση, το στεφάνι και το έπαθλο ανετίθετο στο ιερό με την ένδειξη ἱερό. Η περίπτωση αυτή θα ήταν δυνατόν να ισχύσει εν προκειμένω αλλά η παρουσία της επιγραφής με το όνομα Καλλίαρ αποτελεί κώλυμα. Με δεδομένο την παρατήρηση του von Bothmer ότι το όνομα και η ανάθεση είναι γραμμένα από διαφορετικό χέρι και σε άλλη διάλεκτο, μία πρόσφορη λύση θα ήταν η αποσύνδεση των δύο επιγραφών και να θεωρήσουμε την πρώτη επιγραφή του ονόματος ως δηλούσα τον κάτοχο της υδρίας και την μετέπειτα χρήση της ως ανάθημα στον Ηρακλή είτε συνεπεία ενός αγώνα με αβέβαιο νικητή είτε ως απλό ανάθημα ενός μεταγενέστερου κατόχου.

ιστ) Σε ιδιωτική συλλογή στην Βοστώνη των Η.Π.Α. υπάρχει μία χάλκινη υδρία ύψους 47 εκ., η κάθετη λαβή της οποίας φέρει ανάγλυφη διακοσμητική παράσταση, όπου απεικονίζεται ο Ζεύς με την μορφή αετού να απαγάγει τον Γανυμήδη, στο χέιλος της οποίας υπάρχει διάστικτη επιγραφή, *SEG* 65 : 998, οποία αναφέρει : Ἄθλον ἐγ Μυλάσων Ζηνοποσει[δῶ]νος , ἥτοι προσδιορίζει ότι η υδρία αυτή είχε απονεμηθεί ως έπαθλο στους αγώνες, οι οποίοι τελούνταν στα Μύλασα της Μ. Ασίας προς τιμήν του Διός, ο οποίος λατρευόταν εκεί και με το επίθετο Ζηνοποσειδών.¹⁸⁹⁵ Η Τουλουμτζίδου επισημαίνει ότι είναι η μοναδική υδρία - έπαθλο από τον 4^ο αιώνα π.Χ., στον οποίο χρονολογεί την υδρία

¹⁸⁹² Bothmer 1965, 605 και Sowder 2009, αριθμός καταλόγου 8.26.

¹⁸⁹³ Βλ. σχετικά μία επιγραφή του 2^{ου} αιώνα μ.Χ. από τις Θεσπίες όπου αναφέρεται η συστεφάνωση των αθλητών στο αγώνισμα του πεντάθλου, Crowther 2000, 128, *SEG* 3.335.

¹⁸⁹⁴ Πρόκειται για την με αριθμό *IG* XI. 4.1157 επιγραφή από την Δήλο, η οποία αναφέρει « Ἀρησίμβροτος Πολυξέ[νου], Τεισικλῆς Εὐήνορος λαμπάδι νικήσαντες Ἑρμ[εϊ]»

¹⁸⁹⁵ Στα Μύλασα, η οποία ήταν η πρωτεύουσα της Καρίας μέχρι την εποχή του Μανσώλου, ο οποίος μετέφερε το κέντρο της επικρατείας του στην Αλικαρνασσό κατά την διάρκεια της κυριαρχίας του (377 έως 358 π.Χ.) υπήρχε λατρεία του Διός με το επίθετο Ζηνοποσειδών, και η υδρία αυτή πιστοποιεί και επιγραφικά την ύπαρξη της λατρείας αλλά και την τέλεση σχετικών αγώνων προς τιμήν του. Για τα θέματα αυτά βλ. Δημακόπουλος 2009, 30 και 38 επ.

λόγω της ανάγλυφης παράστασης στην κάθετη λαβή, σε αντίθεση με την προγενέστερη περίοδο του 6^{ου} και 5^{ου} αιώνα π.Χ. όπου χρονολογούνται όλες οι υπόλοιπες.¹⁸⁹⁶

ιη) Μία χάλκινη υδρία, ύψους 33 εκ., η οποία σήμερα βρίσκεται σε ιδιωτική συλλογή, στην Βαλτιμόρη, Walters Art Gallery, φέρει στο χείλος της την επιγραφή *ἱερά Δάμαντρι ε ὀκὰ μμμμ*. Το πρώτο μέρος της επιγραφής έχει ερμηνευθεί είτε ως αναφερόμενο σε ένα τοπικό ήρωα με το όνομα Δάμαντρις είτε και το πιθανότερο ότι το ἄλφα θα πρέπει να αντικαθιστά το ἦτα οπότε έχουμε μία αναφορά σχετική με την Δήμητρα, ενώ το δεύτερο μέρος φαίνεται ότι αναφέρεται σε μονάδα βάρους.¹⁸⁹⁷

ιζ) Η Sowder στην διατριβή της με τίτλο *Greek Bronze Hydriai* συμπεριλαμβάνει και άλλες πέντε (5) ανεπιγραφές χάλκινες υδρίες, οι οποίες όμως βρίσκονται σε ιδιωτικές συλλογές, παραμένουν αδημοσίευτες και δεν έχουν τεθεί στην διάθεση της επιστημονικής κοινότητας προς έρευνα, με αποτέλεσμα να μην είναι δυνατή η άντληση στοιχείων για την προέλευσή τους, την χρονολόγησή τους αλλά ακόμη και για την γνησιότητά τους. Όμως για την πληρότητα της παρούσας θα πρέπει να παρατεθούν : **1)** Σε μία χάλκινη υδρία, ύψους 40 εκ., η οποία βρίσκεται σε ιδιωτική συλλογή στην Καλλιφόρνια των Η.Π.Α. φέρεται ότι στο χείλος της υπάρχει η επιγραφή σε ἄθλα από Σούνιο. Όπως η ίδια η Sowder επισημαίνει η χρήση της πρόθεσης *ἀπό* είναι μοναδική στις σχετικές επιγραφές όπου χρησιμοποιούνται οι προθέσεις *ἐκ ἑγ ἢ ἐν* για να δηλωθεί ο τόπος διεξαγωγής των αγώνων¹⁸⁹⁸ ή η κατάληξη – *θεν*. Δεδομένου του συντηρητικού πνεύματος, το οποίο διέτρεχε τα θέματα λατρείας και των αγώνων, οι οποίοι διεξάγονταν στα πλαίσια της, η χρήση της πρόθεσης *ἀπό* εμφανίζεται προβληματική. Η συγκεκριμένη υδρία φαίνεται ότι είναι αδημοσίευτη όπως αναφέρει η Sowder στον κατάλογό της. **2)** Σε μία χάλκινη υδρία, ύψους 39,4 εκ., η οποία βρίσκεται σε ιδιωτική συλλογή στην Γερμανία φέρεται ότι στο χείλος της υπάρχει η *SEG 65 : 2044*, επιγραφή *Ἀθένηθεν ἄθλον παρ' Ἀρτέμιδος*. Όπως η ίδια η Sowder επισημαίνει η χρήση του ὀρου *Ἀθένηθεν* αποτελεί ένα δάνειο από την αντίστοιχη επιγραφή των Παναθηναϊκῶν αμφορέων - ἐπάθλων αλλά εδώ προσδιορίζονται ότι οι αγώνες τελούνταν προς τιμήν της *Ἀρτέμιδος* και όχι της *Ἀθηνάς*.¹⁸⁹⁹ Όμως από επιγραφικές μαρτυρίες του 2^{ου} και 1^{ου} αιώνα π.Χ., οι μόνοι αγώνες, οι οποίοι τελούνταν στην Αττική προς τιμήν της *Ἀρτέμιδος* ἦσαν

¹⁸⁹⁶ Βλ. Herrmann & Kontoleon 2004, 21 – 22, εικ. 1, σημ. 12, όπου ενώ παρέχεται φωτογραφία και αναφέρεται η επιγραφή, δεν περιλαμβάνεται στον σχετικό κατάλογο. Βλ. επίσης Sowder 2009 αριθμός καταλόγου 20.8., Τουλουμτζίδου 2011, 123- 124.

¹⁸⁹⁷ Diehl 1964, 214, Β 39 α. Για την επιγραφή βλ. Sowder 2009, 374, η οποία φαίνεται ότι οφείλει την σχετική πληροφορία σε ένα άλλο μελετητή τον Jasper Gaunt. Η Sowder στον κατάλογό της (7.1) παραδίδει ένα αριθμό 1954, 1269-72, ο οποίος φέρεται ότι αντιστοιχεί στην συγκεκριμένη υδρία στο Walters Art Museum, ο οποίος όμως δεν ανταποκρίνεται στο ηλεκτρονικό αποθετήριο του Μουσείου αυτού.

¹⁸⁹⁸ Sowder 2009, 364 και αριθμός καταλόγου 16.56

¹⁸⁹⁹ Sowder 2009, 356.

ναυτικοί αγώνες εφήβων, οι οποίοι τελούνταν με τα ιερά πλοία, στα πλαίσια της εορτής του ήρωα Μουνίχου,¹⁹⁰⁰ όπου δεν φαίνεται ότι απονεμόταν κάποιο έπαθλο,¹⁹⁰¹ οπότε δημιουργούνται και παραμένουν ερωτήματα σχετικά με την επιγραφή της υδρίας. **3)** Σε μία άλλη χάλκινη υδρία, ύψους 34 εκ., η οποία βρίσκεται σε ιδιωτική συλλογή στο Σικάγο των Η.Π.Α. φέρεται ότι στο χείλος της υπάρχει η, *SEG* 65 : 2049, επιγραφή τῶν Τανάγρας ἄεθλον με εγχάρακτα γράμματα.¹⁹⁰² Όμως όπως και η ίδια η Sowder επισημαίνει ότι δεν μας είναι γνωστοί αγώνες διεξαγόμενοι στην Τανάγρα προσθέτει όμως ότι από την περιγραφή του Παυσανία¹⁹⁰³ γνωρίζουμε ότι στην βοιωτική αυτή πόλη υπήρχαν ναοί προς τιμήν του Ηρακλή, του Διονύσου και του Ερμή και δεν αποκλείει η υδρία να ήταν έπαθλο σε κάποιους αγώνες οι οποίοι θα διεξάγονταν προς τιμήν τους. **4)** Μία χάλκινη υδρία, ύψους 38,7 εκ., η οποία εμφανίσθηκε στην Νέα Υόρκη, στον Κατάλογο πωλήσεων των Sotheby's της 9^{ης} Δεκεμβρίου 2004 με αύξοντα αριθμό 294, έφερε στο χείλος του στομίου την, *SEG* 65: 2048, επιγραφή τῶν Θέβαις αἰθλον, η οποία υπονοεί ότι η υδρία είχε απονεμηθεί ως έπαθλο σε αγώνες, οι οποίοι διεξήχθησαν στην Θήβα.¹⁹⁰⁴ Η επιγραφή όπως εμφανίζεται είναι πανομοιότυπος με την επιγραφή της ανωτέρω αναφερθείσης υδρίας, υπό στοιχείο α, η οποία βρίσκεται στις Η.Π.Α., Πρόβιντενς, Ρόουντ Άιλαντ στην Σχολή Καλών Τεχνών και χρονολογείται περί το 470 π.Χ. **5)** Σε μία χάλκινη υδρία, η οποία εμφανίσθηκε στην Νέα Υόρκη στον Κατάλογο των Christie's 12.2008, φέρεται ότι υπήρχε η *SEG* 65: 2050, επιγραφή ἕκ Λέγορος τῶν ἄεθλον : αι,¹⁹⁰⁵ η οποία αναφέρει ότι το αγγείο είχε απονεμηθεί σε αγώνες προς τιμήν ενός συγκεκριμένου προσώπου του Λέγορος, του οποίου μάλιστα το πατρώνυμο παραλείπεται, ως μη αναγκαίο (;). Υπονοείται άραγε ότι οι αγώνες αυτοί ήσαν επιτάφιοι ; Σε έρευνα στους παλαιούς καταλόγους των Christie's δεν κατέστη δυνατό να εντοπίσω την συγκεκριμένη υδρία, αντίθετα υπήρχε μία άλλη χάλκινη υδρία, ύψους 43,2 εκ., χρονολογούμενη στα μέσα του 5^{ου} αιώνα π.Χ. και σύμφωνα με το παράθεμα του καταλόγου στο χείλος του στομίου της υπήρχε επιγραφή σύμφωνα με την οποία είχε απονεμηθεί ως βραβείο σε αγώνες στην πόλη του Κλείτορα. Επειδή όμως στο *SEG* 65: 2050 δίδεται και η εκδοχή ἕκ [Κ]λέτορος τῶν ἄεθλον και υπονοείται η Αρκαδική πόλη του Κλείτορος, ίσως να πρόκειται για την ίδια υδρία.

¹⁹⁰⁰ Παλαιοκρασσά 1991, 34.

¹⁹⁰¹ Βλ. *IG* II² 1006 στ. 29-30 και *IG* II² 1011 στ.16. όπου αναφέρεται ότι οι έφηβοι « περιέπλευσα[ν δὲ] καὶ εἰς Μουνιχίαν ἐν ταῖς ἱεραῖς ναυσίν, ὁμοίως δὲ ἔπλευσαν καὶ εἰς Σα[λαμῖν]α καὶ ἐποίησαντο ἄμιλλαν τῶν πλοίων...»...

¹⁹⁰² Sowder 2009, 365-6 και αριθμός καταλόγου 17.78

¹⁹⁰³ Βλ. Παυσανίας IX, 20. 4

¹⁹⁰⁴ Sowder 2009, αριθμός καταλόγου 17.72

¹⁹⁰⁵ Sowder 2009, αριθμός καταλόγου 16.58

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΣΤ

Χάλκινα Συμπλέγματα Παλαιστών από την Ελληνιστική Αίγυπτο

Από την ελληνιστική περίοδο διαθέτουμε αρκετά μικρά χάλκινα συμπλέγματα παλαιστών, των οποίων περιοχή προέλευσης θεωρείται η Αίγυπτος, όπου το αγώνισμα της πάλης είχε μεγάλη και μακροχρόνια παράδοση,¹⁹⁰⁶ η οποία φαίνεται ότι συνεχίσθηκε κατά την περίοδο των Πτολεμαίων, όπως προκύπτει από τα σχετικά συμπλέγματα, τα οποία βρέθηκαν στην περιοχή αλλά και από το γεγονός ότι υπήρχαν σε χρήση εγχειρίδια σχετικά με την εκπαίδευση και την συμπεριφορά στην παλαιστρά.¹⁹⁰⁷ Είναι αξιοσημείωτο ότι ενώ τα εν λόγω συμπλέγματα προέρχονται ή έστω θεωρούνται ότι προέρχονται από την Αίγυπτο, δεν είναι γνωστό το αρχαιολογικό πλαίσιο εύρεσής τους, γεγονός το οποίο μας αποστερεί την δυνατότητα ασφαλούς εκτίμησης της λειτουργικής τους χρήσης.

Ένα σύμπλεγμα παλαιστών, προερχόμενο από την Αίγυπτο και χρονολογούμενο γενικά στην Υστεροελληνιστική περίοδο (2^{ος} - 1^{ος} αιώνας π.Χ.) απεικονίζει με ιδιαίτερα ρεαλιστικό τρόπο την εφαρμογή εκ μέρους του επιτιθέμενου παλαιστή της λαβής «εις ύψος άναβαστάσαι»¹⁹⁰⁸ καθώς και την προσπάθεια του αμυνόμενου να αποδεσμευθεί από αυτή. Ο επιτιθέμενος παλαιστής, ώριμος σε ηλικία με πλούσια γενειάδα, εικονίζεται όρθιος να έχει αδράξει τον αντίπαλο του σφικτά από την μέση, να τον έχει γυρίσει με το κεφάλι προς τα κάτω και είναι έτοιμος να τον ρίξει στο έδαφος και να επιτύχει την πτώση του και να τον νικήσει. Ο αμυνόμενος παλαιστής, νεότερος σε ηλικία και αγένειος, επιχειρεί με το λυγισμένο δεξιό του χέρι να αποδεσμευθεί της λαβής ενώ ταυτόχρονα έχει απλώσει το αριστερό του χέρι προς το έδαφος με σκοπό να το ακουμπήσει και να στηριχθεί προκειμένου να αποφύγει την πτώση¹⁹⁰⁹ (**αφ. κατ. ΧΑ 58**).

Ένα σύμπλεγμα παλαιστών, προερχόμενο και αυτό από την Αίγυπτο και χρονολογούμενο στην αρχή του 2^{ου} αιώνα π.Χ.¹⁹¹⁰ απεικονίζει δύο νέους παλαιστές, εκ των οποίων ο ένας είναι ήδη γονατισμένος επί του εδάφους και πιέζεται έντονα στο κεφάλι από τον όρθιο παλαιστή, ο οποίος συγχρόνως του στρίβει το δεξιό του χέρι προς τα πίσω. Η ιδιαιτερότητα του συμπλέγματος συνίσταται στο ότι ο όρθιος παλαιστής, ο οποίος

¹⁹⁰⁶ Οι σιγνές πάλης στην Αίγυπτο εντοπίζονται ήδη από την εποχή της 5^{ης} Δυναστείας (2465 – 2325 π.Χ.) και εντεύθεν ενώ η περιοχή του Beni Hassan και σε τοιχογραφίες τάφων αξιωματούχων και κατά την εποχή της 11^{ης} Δυναστείας (2134 -1991 π.Χ.) απέδωσε ένα μεγάλο αριθμό ζευγών παλαιστών με μεγάλη ποικιλία στάσεων και λαβών, το οποίο εύλογα υποδηλώνει μακρά παράδοση του αθλήματος της πάλης στην Αίγυπτο, βλ. Enjten 2018, 3-4, πιν. 1, εικ. 1.

¹⁹⁰⁷ Βλ. τον με αρ. 466 Πάπυρο του Οξυρύνχου, Harris 1964, 103-104 σημ. 60, Τουρνά 2004 αρ. 105.

¹⁹⁰⁸ Λουκιανός, *Ανάγκαις*, 24. 26-27.

¹⁹⁰⁹ Βλ. Καλλιγιάς 1989, αρ. 165, Τουρνά 2004, αρ. 105.

¹⁹¹⁰ Βλ. Καλλιγιάς 1989, αρ. 166.

εμφανίζεται ως βέβαιος νικητής, φέρει διάδημα στο κεφάλι και ούτω έχει εύλογα θεωρηθεί ότι πρόκειται περί βασιλέως, ο οποίος καταβάλλει κάποιον βάρβαρο αντίπαλο του και μάλιστα έχει ταυτισθεί με τον Πτολεμαίο Ε' τον Επιφανή (204 -180 π.Χ.)¹⁹¹¹ **(αρχ. κατ. ΧΑ 59)**. Ούτω εύλογα συνάγεται ότι δεν πρόκειται περί αθλητικού αναθήματος αλλά η βασιλική εικονογραφία χρησιμοποιεί ένα δημοφιλές μέσο προκειμένου να αναδείξει τις ικανότητες του θεού - βασιλέα να καταβάλλει τους εχθρούς του, μία πρακτική η οποία έχει τις ρίζες της στην φαραωνική παράδοση. Έχει υποτεθεί ότι το σύμπλεγμα αντιγράφει ένα έργο μεγάλης γλυπτικής, το οποίο θα είχε ανιδρωθεί στην Αλεξάνδρεια στην αρχή του 2^{ου} αιώνα π.Χ. και αυτή η υπόθεση είναι δυνατόν να στηριχθεί, πλην άλλων, και εκ του ότι The Walters Art Gallery, στη Βαλτιμόρη κατέχει ένα σχεδόν πανομοιότυπο σύμπλεγμα παλαιστών, ο δε νικητής του αγώνα φέρει διάδημα και προέρχεται από την Αίγυπτο.¹⁹¹² Το ίδιο Μουσείο κατέχει και ένα άλλο σύμπλεγμα παλαιστών, στο οποίο ο επίδοξος νικητής έχει ήδη εφαρμόσει την μεσολαβή στον αντίπαλό του και τον έχει ανυψώσει από το έδαφος, ενώ εκείνος προσπαθεί σε μία κίνηση άμυνας να περάσει το αριστερό του πόδι πίσω από τον μηρό του επιτιθέμενου προκειμένου να χαλαρώσει την μεσολαβή. Το ενδιαφέρον αυτού του συμπλέγματος συνίσταται στο ότι η κόμμωση των παλαιστών δημιουργεί μία δέσμη στην ινιακή χώρα, ένα είδος κόμμωσης, η οποία έχει θεωρηθεί είτε ότι προσδιορίζει την προέλευση των αθλητών ως Αιγυπτίων είτε ότι πρόκειται για επαγγελματίες αθλητές.¹⁹¹³ **(αρχ. κατ. ΧΑ 60)**. Ένα σύμπλεγμα παλαιστών σε παρόμοια στάση κατέχεται από το Μουσείο του Λούβρου, το οποίο παρά την κακή κατάσταση διατήρησής του, παριστά την εκ μέρους του νικητή αθλητή εφαρμογή της μεσολαβής και την ανύψωση του αντιπάλου του με ρεαλιστικό τρόπο, όπως επίσης και την προσπάθεια του αντιπάλου του να απαγιστρωθεί από την λαβή. Σύμφωνα με το ηλεκτρονικό αποθετήριο του Μουσείου το σύμπλεγμα προέρχεται από την Κάτω Αίγυπτο και χρονολογείται στους δύο τελευταίους αιώνες της προχριστιανικής περιόδου **(αρχ. κατ. ΧΑ 61)**. Στην Γλυπτοθήκη του Μονάχου υπάρχει ένα σύμπλεγμα παλαιστών, σε πανομοιότυπη στάση με την αντίστοιχη του συμπλέγματος του ΕΑΜ ΑΙΓ 2547, με την διαφορά ότι ο επίδοξος νικητής δεν φέρει διάδημα κεφαλής και ούτω δεν αναγνωρίζεται ως βασιλιάς. Το σύμπλεγμα χρονολογείται στον 3^ο αιώνα π.Χ. και η προέλευση του είναι άγνωστη¹⁹¹⁴ **(αρχ. κατ. ΧΑ 62)**. Τέλος ένα σύμπλεγμα παλαιστών

¹⁹¹¹ Για την καθιέρωση του διαδήματος ως βασιλικού διακριτικού γνωρίσματος βλ. Smith 2009, 30-31. Σχετικά με την αναγνώριση του Πτολεμαίου Ε' στο σύμπλεγμα αυτό βλ. Tourna 2002, II 18.

¹⁹¹² Πρόκειται για το με αριθμό 54. 1050 σύμπλεγμα παλαιστών, ύψους 19 εκ.

¹⁹¹³ Ο Rolley (1967 αρχ. 122) εκτιμά ότι το είδος της κόμμωσης προσδιορίζει την εθνικότητα των αθλητών ως Αιγυπτίων ενώ ο Devillers (1992, αρχ. 206) θεωρεί ότι αυτή η διάταξη της κόμης είναι κατάλληλη για τους παλαιστές.

¹⁹¹⁴ Βλ. Hamdorf 1992, στο *Le Sport* αρχ. 209.

υπάρχει στο Fitzwilliammuseum, η στάση των οποίων θυμίζει έντονα την στάση των παλαιστών στο αγαλμάτιο του Λούβρου, Br. 366, υπολείπεται κατά πολύ σε καλλιτεχνική αξία από αυτό δοθέντος ότι τα σώματα των αθλητών στερούνται εμφανούς μυολογίας και αναλογιών και ίσως για τον λόγο αυτό έχει χρονολογηθεί στην ύστερη αρχαιότητα περί τον 2^ο – 3^ο αιώνα μ.Χ.¹⁹¹⁵

Συμπερασματικά προκύπτει ότι στην Αίγυπτο το αγώνισμα της πάλης είχε μακροαίωνα παράδοση, την οποία εκμεταλλεύθηκε η βασιλική εικονογραφία των Πτολεμαίων, απεικονίζουσα σε μία σύνθεση μεγάλης κλίμακας τον Πτολεμαίο - Φαραώ να καταβάλλει τους αντιπάλους του, με αποτέλεσμα η σύνθεση αυτή να γίνει δημοφιλής και να αναπαραχθεί σε πολλαπλά χάλκινα αντίγραφα μικρής κλίμακας.

¹⁹¹⁵ Πρόκειται για το με αριθμό GR 4. 1954 σύμπλεγμα του Fitzwilliammuseum, βλ. Gill 1992, αρ. 207.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ζ

Χάλκινα σύνολα ίππων και αναβατών για τα οποία δεν υπάρχουν στοιχεία ότι συνδέονται με την αναθηματική πρακτική

α) Σε ένα χάλκινο αγαλμάτιο ιππέα προερχόμενο από την Δωδώνη,¹⁹¹⁶ χρονολογούμενο στο μέσο του 6^{ου} αιώνα π.Χ., ο ιππέας εικονίζεται να φορά χιτώνα χωρίς πτυχώσεις με κοντά μανίκια και εγχάρακτα διακοσμημένες παρυφές στο λαιμό και τους μηρούς. Το κεφάλι του ιππέα είναι κυβικό με επίπεδη την πάνω επιφάνειά του, έχει θεωρηθεί ότι θα έφερε πέτασο, ενώ το σώμα του εμφανίζει μία κλίση προς τα πίσω και τα χέρια του έχουν απελευθερωθεί πλήρως από το σώμα του. Με δεδομένη την ύπαρξη του δεύτερου όμοιου ίππου στο Μουσείο του Λούβρου σε συνδυασμό με την ενδυμασία του ιππέα, την διακόσμηση της και την πιθανότητα να έφερε πέτασο, νομίζω ότι η διατυπωθείσα άποψη ότι δηλ. πρόκειται για ένα ανάθημα προς τους Διόσκουρους είναι βάσιμη.

β) Ένα άλλο αγαλμάτιο ιππέα προέρχεται από την Θεσσαλία, χρονολογείται περί το 520 π.Χ. ο ιππέας φορά χιτώνα και τα πόδια του καλύπτονται από ένα είδος περισκελίδας ενώ το κεφάλι του καλύπτεται με πέτασο. Με βάση την ενδυμασία του, η οποία απηχεί τις ενδυματολογικές συνήθειες των ιππέων, είναι φανερό ότι το αγαλμάτιο δεν σχετίζεται με αθλητικές δραστηριότητες.¹⁹¹⁷

γ) Ένας άλλος ιππέας εμφανίζει μία ιδιαίτερα έντονη κίνηση του σώματός του, το οποίο κλίνει βαθειά προς την δεξιά πλευρά του, ούτως ώστε να καθίσταται δυνατή η εκ μέρους του αναβάτη άνετη όραση πλάγια και πέρα από τον λαιμό του ζώου. Η κλίση του ανώτερου τμήματος του σώματος συνδέεται με την αντίστοιχη κλίση του ώμου και το κεφάλι ακολουθεί την κίνηση του κορμού, ενώ το λυγισμένο αριστερό χέρι θα κρατούσε τα ηνία. Ο ιππέας χρονολογείται στην τελευταία δεκαετία του 6^{ου} αιώνα π.Χ. και βρίσκεται σε ιδιωτική συλλογή.¹⁹¹⁸ (αφ. κατ. ΧΑ 71).

δ) Στο τέλος του 6^{ου} αιώνα π.Χ. τοποθετείται ένα χάλκινο σύνολο ίππου και αναβάτη από την Πελοπόννησο, το οποίο παρά το μικρό του μέγεθος, ύψους μόλις 4,1 εκ.

¹⁹¹⁶ Ο ιππέας από την Δωδώνη της Συλλογής Καραπάνου βρίσκεται στο ΕΑΜ ΚΑΡ 27 ενώ ο ίππος βρίσκεται στο Λούβρο Br. 148. Ο ίππος με αριθμό X 16547 με τον οποίο σήμερα συνεκτίθεται ο αναβάτης στο ΕΑΜ δεν συνδέεται τόσο αρμονικά όσο με τον αντίστοιχο ίππο του Λούβρου Br. 148, με εκμαγείο του οποίου έχει δοκιμασθεί παλαιότερα και ούτω έχει υποτεθεί ότι υπήρχε ένα ζεύγος ίππων με αναβάτες, από το οποίο δεν βρέθηκε ο δεύτερος αναβάτης, οι οποίοι ερμηνεύθηκαν ως Διόσκουροι, βλ. Καρούζου 1960, 231-250. Την άποψη αυτή φαίνεται ότι υιοθετούν οι Καλλιγιάς (1989 αρ. 32) και Βοκοτοπούλου (1997, αρ. 69) η οποία επιγράφει το λήμμα ως Διόσκουρο, ενώ έχει υποτεθεί ότι ίσως να πρόκειται για ανάθημα προς τους Διόσκουρους από κάποιον νικητή στο ιερό του Δωδωναίου Διός, βλ. Ζαφειροπούλου 2004, αρ. 66.

¹⁹¹⁷ Πρόκειται για το με αριθμό 98. 659 χάλκινο σύνολο του Museum of Fine Arts της Βοστώνης, ύψους 10 εκ. Βλ. Comstock & Vermeule 1971, αρ. 33, Βοκοτοπούλου 1997 αρ. 53, και Herrmann & Kontoleon 2004

¹⁹¹⁸ Βλ. Thomas 1981, 66 σημ. 282, πιν. XXVI 1-2

και πλάτους 4,8 εκ. εμφανίζει μία εξέλιξη συνιστάμενη στην έντονη κίνηση. Ο ίππος καλπάζει με τα πόδια του να εκτείνονται πολύ μακριά και ο αναβάτης σαν να προσπαθεί να παραμείνει επί του ίππου κρατάει σφιχτά την χαίτη του και κλίνει το επάνω μέρος του σώματός προς τα πίσω.¹⁹¹⁹ (αρχ. κατ. ΧΑ 72).

ε) Από την περιοχή της Δημητσάνας προέρχεται ένα χάλκινο σύνολο αναβάτη με ίππο, το οποίο έχει θεωρηθεί έργο αρκαδικού εργαστηρίου και χρονολογείται περί το 490 π.Χ. Η Thomas υποστηρίζει την προέλευση του συνόλου από τοπικό αρκαδικό εργαστήριο όχι τόσο από την περιοχή εύρεσης αλλά σε σύγκριση με το ανάλογο σύνολο του Museum of Fine Arts της Βοστώνης με αριθμό 03. 993, το οποίο θεωρείται ότι προέρχεται από την Μαντίνεια¹⁹²⁰ (αρχ. κατ. ΧΑ 73).

στ) Ένα χάλκινο σύνολο αναβάτη και ίππου βρίσκεται σήμερα στο Μουσείο Hermitage, με πιθανή προέλευση την Πελοπόννησο, παρουσιάζει ενδιαφέρον για την στάση του ιππέα, ο οποίος με μία φυσική κλίση σκύβει επάνω στον τράχηλο του ίππου ενώ συγχρόνως πιέζει με τα λυγισμένα πόδια του τον κορμό του. Έτσι τώρα δημιουργείται μία κλειστή σύνθεση ίππου και αναβάτη, μία εξέλιξη η οποία τοποθετεί το έργο μετά το 470 π.Χ.¹⁹²¹ (αρχ. κατ. ΧΑ 74).

ζ) Στο τελευταίο τέταρτο του 5^{ου} αιώνα π.Χ. τοποθετείται ένας ιππέας, προερχόμενος από την Κέα, ο οποίος εμφανίζει ιδιαίτερα έντονη κίνηση και φαίνεται ότι οδηγεί το σήμερα χαμένο άλογό του σε άγριο καλπασμό. Στο δεξί του χέρι, το οποίο είναι πολύ ανυψωμένο και λυγισμένο φαίνεται ότι έφερε το κέντρο, με το οποίο θα ωθούσε το ζώο ενώ με το αριστερό του χέρι, το οποίο προβάλλει κάτω από την χλαμύδα του θα κρατούσε τα ηνία. Η διάθεση του δημιουργού να ξεφύγει από το πλαίσιο της παράστασης αλλά και οι λεπτές αναλογίες σε συνδυασμό με το μικρό κεφάλι και τα σαφή χαρακτηριστικά του προσώπου οδηγούν σε μία χρονολόγηση λίγο μετά το 440 π.Χ. Όμως νομίζω ότι η ενδυμασία του ιππέα οδηγεί στον αποκλεισμό του ειδωλίου από την αθλητική δράση ενώ αντίθετα είναι πολύ πιθανή η σχέση του με στρατιωτική δραστηριότητα.¹⁹²²

¹⁹¹⁹ Βλ. Thomas 1981, 66, πιν. XXVII 1.

¹⁹²⁰ Πρβλ. Michaud 1971, 880, εικ. 162- 164, Thomas 1981, 67 σημ. 287. Το εν λόγω σύνολο μας είναι γνωστό μόνο από την αρχική αναφορά του και την φωτογραφία του, η οποία δημοσιεύεται στο BCH του έτους 1971. Η Εφορεία Αρχαιοτήτων Αρκαδίας απαντώντας σε σχετικό ερώτημά μου με πληροφόρησε ότι το σύνολο αυτό δεν εκτίθεται στο Μουσείο Τριπόλεως ή στην Συλλογή Δημητσάνας «τα εκθέματα της οποίας άλλωστε μετά το κλείσιμό της παραμένουν εγκιβωτισμένα αποκλείοντας την πρόσβαση στο εν λόγω αντικείμενο». Επίσης και το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο με πληροφόρησε ότι το εν λόγω σύνολο δεν περιλαμβάνεται στα ευρήματα της Αρκαδίας, τα οποία φυλάσσονται στο ΕΑΜ.

¹⁹²¹ Βλ. Thomas 1981, 67 σημ. 292. Vanhove 1992, 264, Gulyaeva 2004, 90.

¹⁹²² Πρόκειται για το με αριθμό Β 188 αγγαμάτιο του Mariemont Museum, ύψους 9 εκ. Βλ. σχετικά Thomas 1981, 68 σημ. 293, πιν. XXVIII 2.

Συνθέσεις αποτελούμενες από ίππο και αναβάτη φαίνεται ότι ήσαν προσφιλείς στους χαλκουργούς προκειμένου να διακοσμούν μεγαλύτερα αγγεία και αποτελούσαν προσαρτήματα του χείλους των αγγείων ή των πωμάτων. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν **α)** μία σύνθεση ίππου και αναβάτη, η οποία λέγεται ότι προέρχεται από την Θεσσαλία χρονολογούμενη στο τέλος του 6^{ου} αιώνα π.Χ.¹⁹²³ και **β)** ένα σύνολο αναβάτη με ίππο, ύψους 8,4 εκ., το οποίο βρίσκεται στο Princeton University Museum, άγνωστης προέλευσης, ίσως αττικής κατά το αποθετήριο του Μουσείου, στο οποίο οι αναλογίες του ίππου και του αναβάτη είναι πιο λεπτές και εμφανίζονται περισσότερο φυσικές.¹⁹²⁴

¹⁹²³ Η σύνθεση αυτή βρίσκεται σε ιδιωτική συλλογή στην Γενεύη και έχει ύψος 8,1 εκ. βλ. Vanhove 1992, 265.

¹⁹²⁴ Princeton University Museum 48 -8. Βλ. σχετικά με το σύνολο αυτό Mitten – Doeringer 1968, αρ. 58, Comstock & Vermeule 1971, αρ. 32, Thomas 1981, 66, σημ. 285 πιν. XXVII 2.

English Summary

In this doctoral thesis I examined the small votive offerings that were dedicated at the sanctuaries by the athletes, who sometimes, prior to the upcoming competition, asked for the help of the deity, and sometimes, after its successful conclusion, wanted to thank them for the help received.

The choice of the term "small" is not intended to judge the size or value of the votive offering – after all, a Panathenaic amphora is not a small vase, while the dedication of a bronze figurine presupposes a significant expense – but contrasts these relatively mobile items with the life size statuettes of victors found in sanctuaries and that are mentioned – at least for those of the sanctuary of Olympia – by Pausanias in the second book of his on Elis. The use of the term "small" should be considered as at least partially conventional on our part.

The study chronologically follows the life-span of the games from their establishment until their abolition in Late Antiquity. It focused on mainland Greece, where the great Panhellenic sanctuaries were located, without, however, ignoring the periphery of the Greek world where important local games were held, and whence great athletes traveled to participate in the Panhellenic competitions.

The smaller-scale offerings, which were dedicated to the sanctuaries by the athletes, were sports equipment, such as discuses, jumping weights (*halteres*), parts of the athletes' basic equipment such as strigils, bronze statuettes of athletes, bronze vases, but also the prizes that had previously been awarded, such as metal vessels and Panathenaic amphorae. Votives related to horse and chariot races include parts of the chariots and harness, paintings on clay plaques, bronze wheels and bronze figurines of horses and riders.

This body of votive offerings have not been studied as a whole so far and are usually examined piecemeal when they have been found.

Therefore, this doctoral thesis aims to:

a) create a corpus of the small athletic votive offerings in the sanctuaries, which are identified as such either by the inscriptions carried or by their type, or by the archaeological context.

b) study these votives in relation to the place of discovery, but also to examine the social and economic class of the dedicators.

c) investigate their life after the dedication, given that later some ended up as grave goods, an element that connects the athletic ideology with the funerary tradition.

A. Given that athletic votive offerings are part of the large set of votives distinguished only by the fact that the dedicator was an athlete and the cause of their dedication was athletic activity, it is expected that they follow the general rules of votive practice. In this context, the votive practice was first examined broadly and then it was investigated to see whether behind the athletic activity there existed any additional reasons, which might have regularly affected the dedication. As it turned out, indeed there were many reasons – beyond the usual ones – which increased votive practice on the part of athletes. They include such as:

a) the established belief that to be a winner in the games, the physical qualities of the athlete were not in themselves sufficient, but divine favor was essential and absolutely necessary, which the athlete sought through the promise of offering gifts and votives. There are many references in the *Odes* of Pindar and Bacchylides to this effect, while the request for divine favor and the athlete's anguish and trials are recorded in some of the bronze inscribed plates with questions to the Oracle of Dodona.

b) the athlete would have to overcome many and varied difficulties to participate in the games, such as arriving on time at the venue of the games, training there, undergoing the test of allocation to the appropriate category of athletes, a fact which had a significant influence on the outcome of the context and was done only on the basis of an external criteria of the athlete's physique and facial hair.

c) the fact that, at least in the competitions of the *period* there was but one victor and prize, exerted an intense pressure on the participants. The extreme psychological pressure that the athlete was under before the competition also is exemplified by the use of curse tablets which, although a superstitious practice, simultaneously demonstrates the psychological state of the person who resorts to it.

B. The small athletic votive offerings follow the divisions made for other votives. Thus they are distinguished into primary and secondary, as well as by material and symbolic categories, which, however, often overlap. The distinction between material and

symbolic is that employed by Rouse who used the terms material offerings and ideal offerings. In the first category he included the votives given for their intrinsic value and in the second he included all the rest, including the statues given for what they imply and that have a symbolic meaning. The distinction between primary and secondary is that of Snodgrass who used respectively the terms raw and converted, a distinction which resembles Rouse's. Primary votives are those which are intended from the outset for secular use and are later dedicated to the deity just as they are, except possibly for the addition of the votive inscription. Of the athletic votives under consideration, the jumping weight of Epainetos from Elefsina and that of Tachistolaos from the rural sanctuary of Aigies in Lakonia, as well as the inscribed strigils from Olympia are typical examples. In contrast, in the case of secondary votives, part of the dedicator's property has been 'sold' to produce the object to be offered, which was constructed from the beginning to be dedicated and had no secular use. Characteristic examples of such votive offerings are the inscribed bronze figurines of athletes from Olympia and the Acropolis of Athens, while there are also discuses which, due to their great weight, could not have been used in the contests and were apparently originally made solely for dedication, such as the inscribed marble discuses of Dikaios and Aisimedes in the Museums of Marathon and Elefsina respectively: the weight of the former is 9.140 kg and of the other in 10.300 kg.

The distinguishing categories of ex-voto often overlap and this is also so in the examined votives. Thus a bronze strigil, used by the victorious athlete in the competition, was later inscribed and dedicated to the deity, like the strigil in the Nemea Museum with the inscription DIOS : this is a material votive offering but at the same time it is also primary one. Similarly, the bronze pair of jumping weights from Dodona in the form of a boar is a symbolic votive, but at the same time it is also a secondary votive offering.

A special category of athletic votives offerings are the awarded prizes; it was usual for the victor to make an offering of his prize to the deity. Although there is no trace of this custom in Homer, we are well informed that Hesiod brought back his prize – a tripod – from Chalkis and dedicated it to the Muses of Helicon. The practice of dedication by the victors of the awarded prizes is well attested in Athens where the victorious *choregos* of a dithyramb competition was entitled to display the bronze tripod along the festival road which connected the temenos of Dionysos to the Archaic agora. In athletic competitions this custom is well known from literary references, from epigraphical testimonies and

also from archaeological finds. An inscribed bronze bowl from the Acropolis of Athens which bears two inscriptions – the first of which confirms that the bowl was awarded as prize in the games of a certain Damasida and the second confirms that the bowl-prize later was dedicated in Acropolis of Athens – is a very appropriate example. Apart from the bronze vessels, the Panathenaic amphorae awarded as prizes and full of oil to the victors in the Great Panathenea at times were later dedicated in the sanctuaries: they are also characteristic examples of this category. It should be noted that the preserved metal vessel-prizes are very rarely encountered now: this is obviously due to the intrinsic value of the metal, which forced their reuse, while in cases of looting of the sanctuaries they attracted the interest of raiders. In contrast, the number of Panathenaic amphorae found in the sanctuaries is significant and sometimes they preserve the votive inscriptions engraved in capital letters, a fact which confirms their votive character: such as the Panathenaic amphorae found in the sanctuary of Zeus at Lavranda and of Poseidon at Isthmia. Panathenaic amphorae have been found in many sanctuaries throughout the Mediterranean basin, but not all should be considered as athletic offerings, e.g. the Panathenaic amphorae in the sanctuary of Esmun in Sidon. In the study there were examined the criteria based on which, in the absence of a votive inscription, the Panathenaic amphorae found in sanctuaries outside Attica are recognized as athletic votives. It is concluded that the find spot of the Panathenaic amphora is a crucial element. Thus, the Panathenaic amphora in the sanctuary of Apollo in Amphanes Magnesia is reasonably considered as an athletic votive offering, given that the fragments of the vessel were found in the nave of the temple in contact with the bench there. The same applies to the second Panathenaic amphora from Isthmia, which bears traces of fire and comes from the same deposit pit as the inscribed Panathenaic amphora. It has been claimed that the strigils were also awarded as prizes in competitions, e.g. in the Lycaea, and this hypothesis is supported by Xenophon's report in the *Anabasis of Cyrus*. According to Xenophon, Xenias from Arcadia, when he organized the Lycaea in the presence of Cyrus, awarded golden strigils as prizes. A strigil from Hervesso in Sicily bears the engraved inscription «Prize from the games of Kallia» (ἄθλον παρ Καλλία). This inscription confirms that it had been awarded as a prize in games, possibly funeral, held in honor of one Callias.

C. When the dedicated athletic instruments bear votive inscriptions then their character is also certain, such as e.g. the discus of Eusoidas or the jumping weight of

Tachistolaos. However, in many cases they lack an inscription, so the question arises as to how one may judge if they should be classified as votives or not.

In this last case, the criteria for their characterization are the following: a) the material and the weight are important visual elements to clarify whether the object was originally manufactured for dedication or it had a practical use, and had been only subsequently dedicated. Such examples are the bronze disk with the hollow dolphin and the iron disk from Nemea: the construction material of the former and the heavy weight of the latter preclude their use in competitions; b) the find spot is definitely a primary and determining criterion for any subsequent characterization of an object. An example is the copper disc weighing 6.630 kg found in front of the third column of Heraeus' stylobate at Olympia, and was reasonably considered as a votive disc, given its great weight; c) the archaeological context and in particular the assemblages associated and their placement may all offer useful evidence for the characterization of an object. An example is the inscribed fragment of a jumping weight, which was found in a depository of a building in the area of the sanctuary of Zeus Messapius in Laconia, which the excavator Catling characterized as votive, arguing from the fragments of steles in the same depository pit, which were votive offerings to the sanctuary.

Athletes appear to prefer the sanctuaries in their particular homeland for dedicating their votives and so keeping locally alive the memory of their victory. Characteristic examples are the Panathenaic amphorae found in the sanctuary of Athena Chalkioikos in Sparta, the fragments of which, bearing inscription letters, indicate that at least seven prize clay vessels were dedicated by this sanctuary. Another similar example is the Panathenaic amphorae from the temple of Poseidon in Isthmia, bearing a votive inscription written in Corinthian alphabet which informs us that a certain Damon dedicated it to the deity. Next favorite are the sanctuaries associated with games. It is to be expected that the Panhellenic sanctuaries have an important place in the preferences of the assignees. Thus a Laconian pentathlete named Akmatidas inscribed his jumping weight and dedicated it to the Olympian Zeus, while an athlete from Sikyon – whose name is not preserved – dedicated his jumping weight to Nemean Zeus. Finally many dedications are also made at the shrines of deities to which the athlete had prayed for his success. The bronze inscribed figurine of a discus thrower from the sanctuary of Kaviro and the bronze figurine of an athlete making a libation from sanctuary of Apollo in Aves

are appropriate examples. However, it should be pointed out that the available examples are not enough to establish the above as a general practice.

D. A special category of votive offerings in sanctuaries are the bronze figurines of athletes which are characterized as athletic votives either because of the inscription carried or because the figurine bears athletic instruments such as jumping weights or discus in connection of the posture of the depicted or even the archaeological context.

1. The reason for choosing the bronze figurine as an appropriate athletic votive has intrigued the researchers. Various interpretations have been proposed, such as a) that it was employed instead of a life-size statue; b) that it was a dedication to the local sanctuaries of the victor's particular homeland; c) that it was a kind of thanksgiving in view of the athlete's participation in the games. I appreciate that it is not possible to draw a firm and all-encompassing conclusion as to the votive function of the figurines, but the primary choice of this kind of votive should have been connected with economic reasons.

2. The criteria for the characterization of the bronze figurines as athletic votives in addition to the general criteria are the following in order of importance: a) the depicted bears athletic equipment, e.g. discus, jumping weights; b) the posture of prayer or libation of the depicted figure is likely to be connected to an athletic activity and especially if it is indeed combined with other elements, such as the find spot; c) certain characteristic features of the person depicted, such as the presence of a band on his head or being depicted in the act of tying the band around his head, again in combination with and consideration of the archaeological context of the find. All these are strong indications that this is an athlete's votive.

3. It is noteworthy that, at least during the late Archaic period, the figurines in question were not modeled on the basis of monumental sculpture and did not constitute a miniature presentation of some corresponding work of large sculpture. On the contrary, it seems that during this period coppersmiths are experimenting with the presentation of forms in motion and that this interest and skill is a new achievement, something that in this period is not yet represented in life-size sculpture. Later, however, the position apropos of the works of monumental sculpture was reversed: they strongly affected the form of the smaller bronze statuettes.

E. Equestrian competitions and especially chariot races were particularly prominent during Greek antiquity and this prominence is due to the fact that: a) the chariot race was indicative of the Mycenaean past, and its conduct indicated a connection with past times to which was attributed glamour and prestige; b) the dominant presence of the chariot race in the funeral games of Patroklos ("ἄθλα ἐπὶ Πατρόκλῳ"). It is mentioned as the first event of several, there was seen the largest participation of competitors, the prizes were of great value and the description was more extensive than the entire description of the other competitions); c) its close relationship with a series of mythical chariot races such as Pelops vs Oinomaus and Heracles vs Kyknos; d) the participation in the chariot races of members of the royal houses and aristocratic families, regardless of gender; and e) the spectacle offered was much more exciting than the those of the nude competitions.

1. These competitions brought out a fundamental difference from the nude competitions in that the victor was the owner of the horses and the chariot to which the prize was awarded and he enjoyed the *kydos* which flowed from the victory, without actually having to take part in or even be present at the games. The consequence of this was that not only private individuals but also kings, women and sometimes cities, as owners of horses and chariots, could participate in equestrian competitions. Moreover, the period of athletic activity for these persons was prolonged. It is possible that an athlete was initially involved in the nude competitions, and that later, if he had the required financial capacity, could distinguish himself as a sponsor/owner even in old age, as is evident from the content of the inscription on the Damonon stele in Sparta.

2. Another important aspect of these races is that the cost of entering a chariot into the races was extremely high, with the result that only a very limited number of persons could afford it.

3. In addition to the statuettes of victors and chariot groups, the cost of which was particularly high to achieve, there is a category of votives that are related to equestrian competitions, such as parts of horse harness, ceramic painted plaques (*pinakes*) with performances of equestrian competitions, bronze wheels, the dedication of which however is not compatible with the large financial outlay of the owners/horse breeders. The assignment of these lesser objects should be credited to the group of persons whose participation was absolutely necessary for the training of a chariot or horse in the race, such as the charioteer or the rider, the trainer and even the vehicle-builders, who being of humbler social status were never in the limelight. Thus the painted plaques from the

Acropolis of Athens with representations of chariot and horse races have reasonably been considered as the votives of persons of this group. In this category are included bronze wheels from sanctuaries where equestrian competitions were held, some of which are inscribed, like those from Isthmia and the Acropolis of Athens, as well as parts of real chariots such as iron wheels, horse bridles, including an inscribed one, from the sanctuaries of Olympia, Isthmia and Aves.

4. But between the extremely high-cost bronze groups and the low-cost votives there exists another class of votives, which comprises bronze figurines of horses and riders. Their cost appears low and clearly well below the wealth available to the horse breeders, but at the same time it is extremely high for a person from the team of auxiliaries and helpers, given that it has been estimated that the value of a bronze statuette varied between 150 - 250 drachmas. It is possible that the victorious owner/horse breeder, having already dedicated to the Panhellenic sanctuary a votive of great scale and value, was careful to present a bronze statuette to a local shrine or to a shrine at which he had prayed for victory. Also a charioteer of known reputation, whose services would be sufficiently remunerated, was in a position after a series of successes to make a dedication of a bronze figurine to the deity, thanking them for his victories and for his successful career. As a result, the votives of this category should not be attributed purely either to the owners/horse breeders or to the circle of auxiliary persons.

5. The category of these votives includes figurines of horses and chariots, such as the bronze horse figurine from Olympia, the bronze horse and rider ensemble from the north slope of the Acropolis of Athens, the bronze galloping horseman figurine from the temple of Apollo at Thermos and the bronze inscribed plaque from Nemea, marking the dedication of a race horse (κέλης).

F. The inscriptions

The extent and content of the votive inscriptions on the votive offerings examined is determined by the available space, which is severely limited, and especially so for the strigils. Thus, many of the elements of the votive inscription are omitted and sometimes the words are limited to mentioning only the deity to which the items are dedicated. The strigil which was found in the area of the shrine of the Nemean Zeus carries the inscription DIOS, while another strigil from Egypt carries the inscription HERAKLEI. It is interesting that on two bronze figurines of athletes, which come from the shrine of

the Olympian Zeus – the first shows a runner and the second a discus thrower – the inscriptions follow the type of the ‘speaking object’ saying “I belong to Zeus” (το Διῶδες ἰμί). However on the discuses where the available space is larger, the inscriptions are longer and the layout of the writing is adjusted to the circular shape of the object. The discus of Minodotus from the Gymnasium of Sikyon and the discus of Asclepiades from the shrine of Olympian Zeus carry inscriptions which are written in two concentric circles. On the jumping weights, the inscriptions vary in length and sometimes are very concise with only the name of the dedicator, as with the jumping weight coming from the shrine of the Apollon Maleatas which states only TIRON. At times though they are more extensive, as on the jumping weight of Akmatidas, in which the dedicator puts not only his name and his nationality but also he adds the context in which his was declared as victor, pentathlon, and moreover that he won without being dusted (*ακονιτή*). In some cases with the jumping weights, the inscription might have been continued on the second one, as has been suggested for the lead jumping weight of Epainetos from Elefsina.

G. The course of votives.

Given that the prevailing understanding then was that everything to do with a votive offering had to remain in the sanctuary because it was the property of the deity, the fact that some votives were later found in a funerary context needs an explanation. In particular, this concerns the discuses from Imera and Paros, which, though initially dedicated were later assigned to burials. The same may have happened with the discuses with the engraved depictions of pentathletes from Aegina and Sicily. The possible courses by which the first two votive discs ended up in burials are the following: a) the votive was removed from the sanctuary or even from the depository pit, where it may have been discarded as ‘surplus’ material, b) the dedications of the discs had been made in a private shrine, which was under the control of the dedicators or their families and after whose death it was decreed that they should be placed as grave offerings, as objects of great symbolic value, and c) the discs had been dedicated at a public shrine, and again it was only due to the importance of the dedicators and the possible influence of the family of the deceased in the community and the sanctuary, that the priesthood allowed their removal so that they be offered as grave goods. The adoption of this exceptional practice can be attributed either to the status of the winner-athlete or to the possibility that they had later fallen "in battle", an explanation which I consider to be the most likely.

H. The distribution of votives over time.

The primary votives show a strong concentration during the time period from the 6th century B.C. until the middle of the 5th century B.C., at which point the practice decreases dramatically in the second half of the 5th century B.C. It is only during the Hellenistic period that a few similar examples reappear. This change may be due to the fact that the primary votives were of a humble sort and of relatively little value and that after a short exposure in the sanctuary they were taken out of circulation. Or to the change in the preferences of the dedicators. Perhaps the main contributing factor was the huge increase in the number of games celebrated, which prevented athletes from making dedications in each and every instance.

The appearance of bronze figurines of athletes is also dramatically reduced after the middle of the 5th century B.C. Their return later at the end of the Hellenistic era largely involves the competitors in the wrestling events. The interpretations that have been given to explain this are that the bronze figurines were victims of various "collectors" during the Roman period, or that there was a transformation in the character of religious behavior as well as a change in the preferences of the dedicators. But none of these suggested factors are by themselves sufficient to justify this change, but all might contribute. The reappearance of bronze figurines during the Hellenistic period can however be explained by the more general changes in expression in the new expansive era, as well as by the changes in the field of athletic games. The sculptures of small size cease to have only a religious character, acquiring more of a private one and are employed to decorate the interior of houses and gardens, a change which contributed to the great increase in the production of bronze statuettes. At the same time, significant changes occurred in the field of athletics: another great increase in competitions, a gradual relaxation of the links between religion and athletics leading directly to the pursuit of spectacle for its own sake and the complete dominance of professionals. The survival of the bronze statuette groups of wrestlers, many of which come from Egypt, can be attributed to the fact that Alexandria had already become the new cultural center of the Hellenistic world and that wrestling games were a beloved spectacle in the court of the Ptolemies.

I. Although it would be expected that the largest number of small-scale athletic votives would come from the Panhellenic sanctuaries, this is not the case. The number of votives from these sanctuaries does not exceed the number from the other local sanctuaries,

despite the fact that the Panhellenic sanctuaries are fully and thoroughly excavated. Out of a total of 55 likely or certain athletic votives, such as discuses, jumping weights and bronze figurines, 31 are from Panhellenic sanctuaries and 24 from local sanctuaries. It is possible that there was a preference on the part of the athletes for the sanctuaries local to them, or that the athletes lacking the financial means to undertake luxurious and expensive dedications at the Panhellenic sanctuaries preferred the humbler alternative. Their simpler votive offerings in the Panhellenic sanctuaries would be overshadowed by the corresponding majestic statues and by the numerous groups. Of course, the possibility that the votives at the local sanctuaries were complementary to larger votives at the Panhellenic sanctuaries cannot be ruled out either.

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Φιλοσοφική Σχολή - Τομέας Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης
Β΄ Κύκλος Μεταπτυχιακών Σπουδών : Κλασική Αρχαιολογία

ΜΙΚΡΑ ΑΝΑΘΗΜΑΤΑ ΑΘΛΗΤΩΝ ΣΤΑ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΙΕΡΑ

Διδακτορική Διατριβή

Επόπτης Σπουδών Καθηγητής : Πάνος Βαλαβάνης

Μέλη Επιτροπής Καθηγητές : Σοφία Ανεζίρη

: Ευρυδίκη Κεφαλίδου

Β ΤΟΜΟΣ : Βιβλιογραφία

Κατάλογοι και Πίνακες

Αλέξανδρος Τζανετάκης ΑΜ: 201588

Αθήνα 2022

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ Β ΤΟΜΟΥ

1.	Βιβλιογραφία	1 – 40
2.	Κατάλογος προέλευσης των εικόνων των Πινάκων	41 -53
3.	Κατάλογος Δίσκων	54 - 71
4.	Κατάλογος Αλτήρων	72 - 84
5.	Κατάλογος Στλεγγίδων	85 - 91
6.	Κατάλογος Παναθηναϊκών Αμφορέων	92 – 95
7.	Κατάλογος χάλκινων αγαλματιδίων	96 -122
8.	Κατάλογος αναθημάτων σχετικών με ιππικούς αγώνες	123 -125
9.	Πίνακες Δίσκων	αρ. πίν. 1 έως 30
10.	Πίνακες Αλτήρων	αρ. πίν. 31 έως 59
11.	Πίνακες Στλεγγίδων	αρ. πίν. 60 έως 72
12.	Πίνακες Παναθηναϊκών Αμφορέων	αρ. πίν. 73 έως 82
13.	Πίνακες Χάλκινων αγαλματιδίων	αρ. πίν. 83 έως 108
14.	Πίνακες αναθημάτων σχετιζομένων με ιππικά αγωνίσματα	αρ. πίν. 109 έως 115

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ – ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Εκτός από τις καθιερωμένες συντομογραφίες του AJA χρησιμοποιούνται και οι εξής:

AAA	Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών
AA	Αρχαιολογικό Δελτίο
AE	Αρχαιολογική Εφημερίς
ΑΓΩΝ	<i>ΑΓΩΝ Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο</i> , (επιμ. Ν. Καλτσάς) Κατάλογος Έκθεσης, Αθήνα, 2004.
IJHS	<i>The International Journal of the History of Sport</i>
JPANR	<i>Journal of Physical Activity, Nutrition and Rehabilitation</i>
Le Sport	<i>Le Sport dans la Grèce Antique, De Jeu à la Compétition</i> , (edit. D. Vanhove), Bruxelles, 1992.
Μεγάλη Ελλάς	<i>Μεγάλη Ελλάς, Αθλητισμός και Ολυμπισμός στην Περιφέρεια του Ελληνικού Κόσμου</i> , (επιμ. Ν. Σταμπολίδη - Γ. Τασούλα), Κατάλογος Έκθεσης, Αθήνα, 2004.
Olympism 1993-98	<i>Olympism in Antiquity</i> , Vol. I, II & III, (edit. D. Vanhove), Olympic Museum Lausanne, 1993 - 1998.
Πνεύμα και Σώμα	<i>Πνεύμα και Σώμα, Οι Αθλητικοί Αγώνες στην Αρχαία Ελλάδα</i> , (επιμ. Ο. Τζάχου - Αλεξανδρή), Κατάλογος Έκθεσης, Αθήνα, 1989.
Sportschau	<i>Sportschau, Antike Athleten in Aktion</i> , (edit. J. Bartels et al.) Bonn, 2004.

Επιγραφικές Συντομογραφίες

I Eleusis	K. Clinton, <i>Eleusis The Inscriptions on Stone</i> , Vol. I A Text, Athens, 2005.
CEG I	P.A. Hansen, <i>Carmina Epigraphica Graeca [1]. Saeculorum VIII – V a. Chr.a.</i> Berolini 1983.
IGASMG	R. Arena, <i>Iscrizioni greche arcaiche di Sicilia e Magna Grecia. 3. Iscrizioni delle colonie euboiche</i> , Pisa, 1994.
IScM	Inscriptiones Scythiae Minoris graecae et latinae. I. Histria et vinicia
SEG	<i>Supplementum Epigraphicum Graecum</i> , Leiden 1923-
SGDI	H. Collitz - F. Bechtel, <i>Sammlung der Griechischen Dialect - Inschriften</i> , Göttingen, 1884 -1915.

Αγαλλοπούλου - Καλλιοντζή 1984	Π. Αγαλλοπούλου - Καλλιοντζή, <i>Περιστέρη</i> , AA 39 B Χρονικά, 32 - 33.
Αδρύμη - Σισμάνη 1983	B. Αδρύμη - Σισμάνη, <i>Τύμβος Φερών</i> , AAA 16, 1 (1983), 23 – 42
Agelidis 2009	S. Agelidis, <i>Choregische Weihgeschenke in Griechenland</i> , Bonn, 2009
Aleshire 1989	S. Aleshire, <i>The Athenian Asklepieion, The People, their</i>

- Dedications, and the Inventories*, Amsterdam, 1989.
- Allegro 1976** N. Allegro, “ La Necropoli Orientale” *Himera II, Campagne di Scavo, 1966 -1973*, Roma, 1976, 604 -609.
- Αλμπανίδης 2004** Ευαγ. Αλμπανίδης, *Ιστορία της Άθλησης στον Αρχαίο Ελληνικό Κόσμο*, Θεσσαλονίκη, 2004.
- Alroth 1988** B. Alroth, The Positioning of Greek Votive Figurines in R. Hägg, N. Marinatos & G. Nordquist (edit.) *Early Greek cult practice : proceedings of the fifth international symposium at the Swedish Institute at Athens, 26-29, June, 1986*, Στοκχόλμη 1988, 195 -203
- Amandry 1938** P. Amandry, Vases, bronzes et terres cuites de Delphes, *BCH* 62 (1938), 305 -331.
- Amandry 1950** P. Amandry, *La Mantique Apollinienne à Delphes*, Paris, 1950.
- Amandry 1971** P. Amandry, Collection Paul Canellopoulos (I). Armes et lèbès de bronze, *BCH* 95 (1971), 585 - 626.
- Amandry 1980** P. Amandry, Sur les Concours Argiens, *BCH Supplément VI*, 1980, 211-253.
- Amandry 2002** P. Amadry, Hydries argiennes, in A. Clark & J. Gaunt (eds) *Essays in Honnor of Dietrich von Bothmer*, Amsterdam, 2002, 29 -32.
- Ambrosini 2004** L. Ambrosini στο με αριθμό 41 λήμμα με τίτλο « Στλεγγίς» στο *Μεγάλη Ελλάς*, Αθήνα, 2004.
- Amouretti 1986** M. - C. Amouretti, *Le pain et l' huile dans la Grèce antique*, Paris, 1986.
- Anastasiou, Panagiotou, Kaimakamis & Panou 2017** A. Anastasiou, A. Panagiotou, V. Kaimakamis & E. Panou, Panathenaic Amphorae : Their evolution and contribution to the promotion of the Great Panathenaea, *JPANR* 2017, 249 – 261.
- Anderson 1961** J.K. Anderson, *Ancient Greek Horsemanship*, Berkeley, 1961,
- Andrewes 2008** A. Andrewes, *Αρχαία Ελληνική Κοινωνία*, (μτφ. Αν. Παναγιωτόπουλος), Αθήνα, 2008.
- Ανδρόνικος 1969** Μ. Ανδρόνικος, *Βεργίνα I, Το Νεκροταφείο των Τύμβων*, Αθήνα, 1969.
- Ανδρόνικος 1988** Μ. Ανδρόνικος, *Βεργίνα, Οι Βασιλικοί Τάφοι και οι άλλες αρχαιότητες*, Αθήνα, 1988.
- Aneziri & Damaskos 2004** S. Aneziri & D. Damaskos, Städtische Kulte im hellenistischen Gymnasion στο D. Kah & P. Scholz (edit.) *Das hellenistische Gymnasion*, Berlin, 2004, 247 -271.
- Ανεζίρη 2009** Σ. Ανεζίρη, Αγωνιστική Κατάρα στο Σ. Ανεζίρη (επιμ.) *Ανθολόγιο, Επιγραφές και Πάπυροι της Μετακλασικής Αρχαιότητας*, Αθήνα, 2009, 199 -204.
- Aneziri 2013** S. Aneziri, Agon in R.S Bagnall et al. (edit.) *The Encyclopedia of Ancient History*, 2013, 192-194.
- Αντωνίου 1990** Α. Αντωνίου, *Βραυρών, Συμβολή στην Ιστορία του ιερού της Βραυρωνίας Αρτέμιδος*, Αθήνα, 1990.
- Αραβαντινός 2001 - 2004** Β. Αραβαντινός, Ανασκαφικές Εργασίες, *ΑΔ* 56 -59 (2001 -2004) Β 2 Χρονικά, 124 - 159.
- Αραβαντινός 2015** Β. Αραβαντινός, Το Τέμενος του Ηρακλέους στη Θήβα, στο Στ. Οικονόμου (επιμ.) *Αρχαιολογικές Συμβολές Τόμος Γ ' Βοιωτία και Εύβοια*, Αθήνα, 2015, 85 – 106.
- Arapoyianni 2000** X. Arapoyianni, Statuette of a Discus – Thrower, στο με αριθμό 32 λήμμα του T. Measham et al. (edit.) *1000 Years of the Olympic Games*, Sydney, 2000.

- Αραπογιάννη 2001** Ξ. Αραπογιάννη, *Ολυμπία, Η κοιτίδα των Ολυμπιακών Αγώνων*, Αθήνα, 2001.
- Αρβανιτοπούλου 1947/8** Θ. Α. Αρβανιτοπούλου, Χαλκούν ενεπίγραφον δισκίον εκ Λακωνικής, *Πολέμων III* (1947/8) 152 -154.
- Arnold 1933** I.R. Arnold, Local Festivals at Delos, *AJA* 37 (1933) 452 - 458.
- Arnold 1937** I.R. Arnold, The Shield of Argos, *AJA* 41 (1937) 436 - 440.
- Aupert 1972** P. Aupert, Stade, *BCH* 96 (1972), 895 -899
- Azoulay 2015** V. Azoulay, *Περικλής, Η Αθηναϊκή Δημοκρατία υπό την δοκιμασία του μεγάλου ανδρός*, (μτφ. Δ. Δημακόπουλος), Αθήνα, 2015.
- Babelon 1889** E. Babelon, Athlète Étrusque, Bronze de la Collection de Janzé au Cabinet des Médailles, *Gazette Archéologique*, 1889, 59 -60.
- Baitinger & Völling 2007** H. Baitinger & Th. Völling, *Werkzeug und Gerät aus Olympia Olympische Forschungen* 32, Berlin, 2007.
- Βαλαβάνης 1989** Π. Βαλαβάνης, στο με αριθμό 138 λήμμα με τίτλο «Παναθηναϊκός Αμφορεύς με παράσταση Σταδιοδρόμων» στο *Πνεύμα και Σώμα*, Αθήνα, 1989.
- Βαλαβάνης 1991** Π. Βαλαβάνης, *Παναθηναϊκοί Αμφορείς από την Ερέτρια, Συμβολή στην Αττική Αγγειογραφία του 4^{ου} π.Χ. αι.*, Αθήνα, 1991.
- Βαλαβάνης 1996** Π. Βαλαβάνης, *Άθλα, Αθλητές και Έπαθλα*, Αθήνα, 1996.
- Βαλαβάνης 1997** Π. Βαλαβάνης, Βάκχιος, Κίττος και Παναθηναϊκοί αμφορείς. Σκέψεις για την δομή των αττικών κεραμικών εργαστηρίων του 4^{ου} αι. π.Χ. στο J. Oakley et al. (edit.) *Athenian Potters and Painters: the conference proceedings*, Oxford, 1997, 85 -95.
- Βαλαβάνης 2004 α** Π. Βαλαβάνης, *Ιερά και Αγώνες στην Αρχαία Ελλάδα : Ολυμπία, Δελφοί, Ισθμία, Νεμέα, Αθήνα*, Αθήνα, 2004.
- Βαλαβάνης 2004 β** Π. Βαλαβάνης, Αθλητική Αρχιτεκτονική στο Ν. Καλτσάς (επιμ.) *ΑΓΩΝ*, Αθήνα, 2004, 26 -36.
- Βαλαβάνης 2005** Π. Βαλαβάνης, Γλαύκες επί δίσκων, *Nikephoros* 18 (2005), 91-101.
- Βαλαβάνης 2006** Π. Βαλαβάνης, Κύλιξ δις Ενεπίγραφος, στο I. Προμπονά & Π. Βαλαβάνη (επιμ.) *Ευεργεσία : Τόμος χαριστήριος στον Παναγιώτη Κοντό*, Αθήνα, 2006, 507 -518.
- Βαλαβάνης 2011** Π. Βαλαβάνης, Addenda et Corrigenda σε Παναθηναϊκούς Αμφορείς του 4^{ου} αιώνα π.Χ. στο Π. Βαλαβάνης (επιμ.) *Ταξιδεύοντας στην κλασική Ελλάδα : τόμος προς τιμήν του καθηγητή Πέτρου Θέμελη*, Αθήνα, 2011, 1 – 23.
- Βαλαβάνης 2013** Π. Βαλαβάνης, Πόλεμος και Ειρήνη στις ιστορίες για την ίδρυση των Ολυμπιακών Αγώνων, στο Ν. Birgalias et al. (edit.) *Πόλεμος – Ειρήνη και Πανελλήνιοι Αγώνες*, Αθήνα, 2013, 25-37.
- Βαλαβάνης 2014** Π. Βαλαβάνης, Συλλογή, φύλαξη, απονομή και χρήση παναθηναϊκού ελαίου και παναθηναϊκών αμφορέων στο Π. Βαλαβάνη & Ε. Μανακίδου (επιμ.) *ΕΓΡΑΦΣΕΝ ΚΑΙ ΕΠΟΙΗΣΕΝ. Μελέτες κεραμικής και εικονογραφίας προς τιμήν του καθηγητή Μιχάλη Τιβέριου*, Θεσσαλονίκη, 2014, 373 - 388.
- Βαλαβάνης 2018** Π. Βαλαβάνης, Οι αρχαίοι Έλληνες και η πανελλήνια συνείδηση στα μεγάλα ιερά, στο Ο. Κατσιαρδή - Hering κ.ά. (επιμ.) *Έλλην, Ρωμής, Γραικός : συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες*, Αθήνα, 2018, 51 -62.
- Βαλαβάνης 2019** Π. Βαλαβάνης, Ο ιππόδρομος, το αρχαϊκό στάδιο και τα δυτικά όρια της ιεράς χώρας των Δελφών, στο J.- Ch. Moretti & P. Valavanis (edit.) *Les Hippodromes et les Concours Hippiques dans La Grèce*

- Βαλαβάνης 2020* Antique, *BCH Supplément* 62, 2019, 197 - 215.
Π. Βαλαβάνης, Αρματοδρομία και Συμπόσιο στη Μετανακτορική Τίρυνθα στο Π. Καλογεράκου κ.α.(επιμ.) *ΚΥΔΑΛΙΜΟΣ Τιμητικός Τόμος για τον Καθηγητή Γεώργιο Στυλ. Κορρέ*, Τόμος Α, Αθήνα, 2020, 285 - 295.
- Barber 1992* E. J. W. Barber, The Peplos of Athena, στο J. Neils (edit.) *Goddess and Polis, The Panathenaic Festival in Ancient Athens*, New Hampshire, 1992, 103 -117.
- Barringer 2021* J. Barringer, Olympia, A Cultural History, Princeton, 2021.
- Barr - Sharrar 1996* B. Barr - Sharrar, The Private Use of Small Bronze Sculpture, στο C. Mattusch (edit.) *The Fire of Hephaistos, Large Classical Bronzes from North American Collections*, Cambridge, 1996, 104 - 121.
- Bass 1967* G. Bass, Cape Gelidonya : A Bronze Age Shipwreck, *TAPA* 57 (1967) 1 -177.
- Bather 1892/3* A. G. Bather, The Bronze Fragments of the Acropolis, *JHS* 13 (1892/1893), 124 -130.
- Beazley 1908* J. D. Beazley, Three new vases in the Ashmolean Museum, *JHS* 28 (1908), 313-318.
- Beazley 1943* J. D. Beazley, Panathenaica, *AJA* 47 (1943), 441 - 465.
- Beazley 1956* J. D. Beazley, *Attic Black Figure Vase Painters*, Oxford, 1956.
- Beazley 1971* J. D. Beazley, *Paralipomena : additions to "Attic black - figure vase - painters" and to "Attic red-figure vase - painters"*, Oxford, 1971.
- Beazley 1993* J. D. Beazley, *Η εξέλιξη του Αττικού Μελανόμορφου Ρυθμού*, (μτφ. Η. Ανδρεάδη) Αθήναι, 1993.
- Bellinger 2004* D. Bellinger, Münze aus Aspendos mit Darstellung zweier Ringer, im J. Bartels et al. (edit.) *Sportschau : Antike Athleten in Aktion*, Bonn, 2004, 99 - 102.
- Béquignon 1931* Y. Béquignon, Chronique des fouilles et découvertes archéologiques dans l' Orient hellénique, *BCH* 55 (1931), 450 -522.
- Bengtson 1971* H. Bengtson, *Die Olympischen Spiele in der Antike*, Zürich, 1971.
- Bentz 1998* M. Bentz, *Panathenäische Preisamphoren : eine athenische Vasengattung und ihre Funktion vom 6.-4. Jahrhundert v. Chr.* Basel, 1998.
- Bentz & Eschbach 2001* M. Bentz & N. Eschbach, (edit.) *Panathenäika:Symposion zum den Panathenäische Preisamphoren*, Mainz, 2001.
- Bentz 2003* M. Bentz, Les amphores panathénaiques – une étonnante longévité, dans le P. Rouillard & A. Verbanck – Piérand (edit.) *Le vase grec et ses destins*, München, 2003, 111 – 117.
- Bentz 2012* M. Bentz, Zeugnisse antiken Sports, Geräte, Preise, Bilder im W. D. Heimeyer et al. (edit.) *Mythos Olympia : Cult und Spiele*, München, New York, 2012, 261 – 268.
- Βιβλιοδέτης 2005* E. Βιβλιοδέτης, Ο δήμος του Μυρρινούντος, Η οργάνωση και η ιστορία του, *AE* 144 (2005).
- Βιβλιοδέτης 2007* E. Βιβλιοδέτης, Η Κεραμική από το Νεκροταφείο του δήμου Μυρρινούντος, *AE* 146 (2007), 79 - 129.
- Βικάτου 1995* Ο. Βικάτου, Τυχαία ευρήματα, Παραδόσεις, Περισυλλογή αρχαίων, *AA* 50 (1995) 50B1 Χρονικά, 184 - 186.
- Βικάτου 2006* Ο. Βικάτου, *Ολυμπία, Ο Αρχαιολογικός χώρος και τα Μουσεία*, Αθήνα, 2006.
- Bilouka 2016* A. Bilouka. στο με αριθμό 268 λήμμα με τίτλο Halteres in M.

- Adreadaki - Vlazaki (edit.) *A Journey to the Land of Immortals, Treasures of Ancient Greece*, Tokyo, 2016
- Βλασσοπούλου 2017** Χρ. Βλασσοπούλου, Χάλκινη ενεπίγραφη κύλιξ από την Ακρόπολη, *ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΟΝ* 6 (2017), 33 -41.
- Blegen 1937** E. P. Blegen, New Items from Athens, *AJA* 41 (1937), 333 - 338.
- Blinkenberg 1902 -1914** Chr. Blinkenberg, Les petits objets in *Lindos:Fouilles et recherches 1902-1914*, Berlin.
- Blinkenberg 1919** Chr. Blinkenberg, Hades's Munding, *Kongelige Danske videnskabernes selskab. Historisk-filologiske meddelelser*, II 2, nr. 5, 7 – 27.
- Blümel 1936** C. Blümel, *Sport der Hellenen : Ausstellung griechischer Bildwerke*, Berlin, 1936.
- Boardman 1970** J. Boardman, *Greek Gems and Finger Rings*, London, 1970.
- Boardman 1971** J. Boardman, Sickles and Strigils, *JHS* 91 (1971) 136 -137.
- Boardman & Hayes 1973** J. Boardman & J. Hayes, *Excavations at Tocra 1963-1965, The Archaic Deposits II and later Deposits*, London, 1973.
- Boardman 1982** J. Boardman, *Ελληνική Πλαστική, Αρχαϊκή Περίοδος* (μτφ. Ε. Σημαντώνη – Μπουρνιάς), Αθήνα, 1982.
- Boardman 1985** J. Boardman, *Αθηναϊκά Ερυθρόμορφα Αγγεία, Αρχαϊκή Περίοδος*, (μτφ. Ε. Παπουτσάκη – Σερμπέτη), Αθήνα, 1985.
- Boardman 1991** J. Boardman, *Αθηναϊκά Ερυθρόμορφα Αγγεία, Κλασική Περίοδος*, (μτφ. Ε. Παπουτσάκη – Σερμπέτη), Αθήνα, 1991.
- Boardman 1993** J. Boardman, *Ελληνική Πλαστική, Κλασική Περίοδος* (μτφ. Δ. Τσουκλίδου), Αθήνα, 1993.
- Boardman 1997** J. Boardman, « Οι κεραμείς και οι ζωγράφοι της Αθήνας του έκτου αι. και το κοινό τους» στο T. Rasmussen & N. Spivey (επιμ.) *Προσεκτικές ματιές στα ελληνικά αγγεία*, (μτφ. Θ. Ξένος), Αθήνα, 1997, 109 - 140.
- Boardman 2001α** J. Boardman, *Πρώιμη Ελληνική Αγγειογραφία*, (μτφ. Λ. Μπουρνιάς), Αθήνα, 2001.
- Boardman 2001 β** J. Boardman, *Αθηναϊκά Μελανόμορφα Αγγεία*, (μτφ. Ο. Χατζηαναστασίου), Αθήνα, 2001.
- Boardman, Mannack & Wagner 2004** J. Boardman, T. Mannack & C. Wagner, *ThesCRA I (2004), Greek Dedications, Athletic*, 313-314, Basel & Los Angeles, 2004.
- Boegehold 1996** A. Boegehold, Group and Single Competitions at the Panathenaia in J. Neils (edit.) *Worshipping Athena, Panathenaia & Parthenon*, Wisconsin, 1996, 95 -105.
- Βοκοτοπούλου 1997** Ι. Βοκοτοπούλου, *Αργυρά και Χάλκινα έργα τέχνης στην αρχαιότητα*, Αθήνα, 1997.
- Bol 1985** P. C. Bol, *Antike Bronzetechnik, Kunst und Handwerk antiker Erzbildner*, München, 1985.
- Bolla & Buonopane 2010** M. Bolla & A. Buonopane, Strigili del Museo Archeologico di Verona, *AquilNost* 81 (2010), 413 - 444.
- Bonfante 1989** L. Bonfante, Nudity as a Costume in Classical Art, *AJA* 93 (1989), 543 – 570.
- Borbein 1996** A. Borbein, Polykleitos, in O. Palagia & J.J. Pollitt (edit.) *Personal Styles in Greek Sculpture*, Cambridge, 1996, 66 -90.
- Boring 1979** T. A. Boring, *Literacy in Ancient Sparta*, Mnemosyne, Supplementum 54, Leiden, 1979.
- Bothmer 1965** D. V. Bothmer, Review on Die Hydria : Formgeschichte und

- Verwendung im Kult des Altertums, *Gnomon* 37 (1965), 599 -608.
- Bousquet 1956** J. Bousquet, Inscriptions de Delphes, *BCH* 80 (1956), 547 -597.
- Boutros 1981** L. Boutros, *Phoenician Sport. Its Influence on the Origin of the Olympic Games*, Amsterdam, 1981.
- Bowra 2008** C. M. Bowra, *Αρχαία Ελληνική Λυρική Ποίηση*, Τόμος Α΄, (μτφ. Ν. Καζάζης), Αθήνα, 2008.
- Brandt 1978** J. R. Brandt, *Achaeologia Panathenaica*, 1 Panathenaic prize - amphorae from the sixth century B.C., *ActaAArtHist* 8 (1978), 1 -23.
- Braun & Haevernick 1981** K. Braun & Th. Haevernick, *Bemalte Keramik und Glas aus dem Kabirenheiligtum bei Theben*, Berlin, 1981.
- Bremer 1998** J.- M. Bremer, Giving and Thanksgiving in Greek Worship, in Ch. Gill et al. (edid.) *Reciprocity in Ancient Greece*, Oxford, 1998, 129 - 137.
- Brinkmann 2003** V. Brinkmann, *Die Polychromie der archaischen und frühklassischen Skulptur*, München, 2003.
- Brommer 1975** F. Brommer, Antiken des Athener Instituts II, *AM* 1975, 163 -188.
- Broneer 1938** O. Broneer, Excavations on the North Slope of the Acropolis, 1937, *Hesperia* 7 (1938), 161 -263.
- Broneer 1958** O. Broneer, Excavations at Isthmia : Third Campaign 1955 -1956, *Hesperia* 27 (1958), 1 - 37.
- Broneer 1959** O. Broneer, Excavations at Isthmia : Fourth Campaign 1957 -1958, *Hesperia* 28 (1959), 161 -263.
- Brownlee 1989** A. B. Brownlee, Attic Black Figure from Corinth II, *Hesperia* 58 (1989), 361 -395.
- Brownlee 1995** A. B. Brownlee, Attic Black Figure from Corinth III, *Hesperia* 64 (1995), 337 -382.
- Brulotte 1994** E. L. Brulotte, *The Placement of Votive Offerings and Dedications in the Peloponnesian Sanctuaries of Artemis*, Thesis of Graduate of the University of Minnesota, 1994.
- Burkert 1987** W. Burkert, Offerings in perspective, in T. Linders & G. Nordquist (edit.) *Gifts to the Gods : Proceedings of the Uppsala Symposium 1985*, Uppsala 1987, 43-50.
- Burkert 1993** W. Burkert, *Αρχαία Ελληνική Θρησκεία*, (μτφ. Ν. Μπεζεντάκος - Α. Αβαγιανού), Αθήνα 1993.
- Burkert 2011** W. Burkert, *Homo Necans*, (μτφ. Β. Λιάπης), Αθήνα, 2011.
- Burow 2000** J. Burow, Attisch Schwarzfigurige Keramik, im *Olympische Forschungen, Archaische Keramik aus Olympia*, Band 28, 2000, 203 -303
- Bury & Meiggs 1998** B. Bury & R. Meiggs, *Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδας : μέχρι τον θάνατο του Μ. Αλεξάνδρου*, (μτφ. Ρ. Τατάκη κ.α.), Αθήνα, 1998.
- Calligas 1992** P. G. Calligas, From the Amyklaion in M. Sanders (edit.) *ΦΙΛΟΛΑΚΩΝ Lakonian Studies in Honour of Hector Catling*, Athens 1992, 31- 48.
- Carapanos 1878** C. Carapanos, *Dodone et ses ruines*, Paris, 1878.
- Carratelli 1965** G. Pugliese Carratelli, Scavi a Frangavilla Marittima, *AttiMGrecia* 6 -7 (1965 -6), 17- 21.
- Carratelli 1965** G. Pugliese Carratelli, La Dedicata di Kleombrotos e le sigle preposte a nomi in epigrafi Italiote, *AttiMGrecia* 6 -7 (1965 -6), 209 – 214.
- Caskey 1915** L. D. Caskey, Brygos as a Painter of Athletic Scenes, *AJA* 19 (1915) 129 -136.

- Caskey 1936** L. D. Caskey, Recent Acquisitions of the Museum of Fine Arts, Boston, *AJA* 40 (1936), 306 -313.
- Castiglione 1967** L. Castiglione, Die Diskobolia – ein Agrarritus ? *ActaArchHung* 15 (1967) 409 - 415.
- Catling 1976** H.W. Catling, Excavations at the Menelaion, Sparta, 1973-1976, *AR* 23, (1976-1977), 24 - 42.
- Catling 1990** H.W. Catling, A Sanctuary of Zeus Messspeus : Excavations at Aphyssou, Tsakona, 1989, *BSA* 85 (1990), 15 -35.
- Catling 1990** H.W. Catling, Zeus Messapeus near Sparta. An Interim Report. *Λακωνικάί Σπουδαί* 10 (1990), 276 -295.
- Chantraine 1977** P. Chantraine, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots IV*, Paris, 1977.
- Charbonneaux 1962** J. Charbonneaux, *Greek Bronzes*, London, 1962.
- Chatzidimitriou 2020** A. Chatzidimitriou, Zarakes : A cult site in south Karystia on the Island of Euboea, in *EUBOICA II, Pithekoussai and Euboea between East and West*, Napoli, 2020, 135-158.
- Christesen 2007** P. Christesen, *Olympic Victor Lists and Ancient Greek History*, Cambridge, 2007.
- Christesen 2010** P. Christesen, Kings Playing Politics : The Heroization of Chionis of Sparta, *Historia* 59 (2010), 1 -48.
- Christesen 2014** P. Christesen, Sport and Democratization in Ancient Greece (with an Excursus on Athletic Nudity) in P. Christesen & D. Kyle (edit.) *A Companion to Sport and Spectacle in Greek and Roman Antiquity*, New Jersey, 2014, 211- 235.
- Christesen 2019** P. Christesen, A New Reading of the Damonon Stele, *HISTOS Supplement* 10 (2019), Newcastle U.K.
- Γιαλούρης 1994** N. Γιαλούρης, *Ελληνική Τέχνη, Αρχαία Γλυπτά*, Αθήνα, 1994.
- Γιαλούρης 1996** N. Γιαλούρης, *Αρχαία Ήλις : το λίκνο των Ολυμπιακών Αγώνων*, Αθήνα, 1996.
- Γιαννικούρη & Ζερβάκη 2006** A. Γιαννικούρη & Φ. Ζερβάκη, Παρουσίαση της Αρχαιολογικής Συλλογής Κάσου, *AAA* 39 (2006), 252 -266.
- Γιάτσης 2006** Σ. Γιάτσης, *Ιστορική Επισκόπηση της Φυσικής Αγωγής και του Αθλητισμού στον Ελληνικό Κόσμο*, Θεσσαλονίκη, 2006.
- Γιοβανοπούλου 2016** A. Γιοβανοπούλου, στο με αριθμό 170 λήμμα με τίτλο «Παιδί με σφαίρα» στο Δ. Παντερμαλής & Σ. Ελευθεράτου (επιμ.) *Δωδώνη, το Μαντείο των Ηχων*, Αθήνα, 2016.
- Clemente 2014** M. Clemente, The Mozia Charioteer : A Revision, in A. Avramidou & D. Demetriou (edit.) *Approaching the Ancient Artifact, Representation, Narrative, and Function, A Festschrift in Honor of H. Alan Shapiro*, 2014, Berlin, 435 - 447.
- Clinton 2005** K. Clinton, *Eleusis, The Inscriptions on Stone*, Vol. I A Text, Athens, 2005.
- Clinton 2008** K. Clinton, *Eleusis, The Inscriptions on Stone*, Vol. II, Commentary, Athens, 2008.
- Coldstream 1997** J. N. Coldstream, *Γεωμετρική Ελλάδα*, (μτφ. Ε. Κεφαλίδου), Αθήνα, 1997.
- Collignon 1885** M. Collignon, *Manuel d'archéologie grecque*, Paris, 1885.
- Comstock & Vermeule 1971** M. Comstock & C. Vermeule, *Greek, Etruscan, and Roman Bronzes in the Museum of Fine Arts*, Boston, 1971.
- Comstock & Vermeule** M. Comstock & C. Vermeule, *Sculpture in Stone and Bronze :*

- 1988** *Additions to the Collections of Greek, Etruscan, and Roman Art, 1977 -1988 in the Museum of Fine Arts*, Boston, 1988.
- Cook 1994** R. M. Cook, *Ελληνική Αγγειογραφία*, (μτφ. Δ. Τσουκλίδου), Αθήνα, 1994.
- Corbett 1949** P. Corbett, Attic pottery of the later fifth century from the Athenian Agora, *Hesperia*, 18 (1949), 298 -351.
- Crowther 1991** N. Crowther, The Olympic Training Period, *Nikephoros* 4 (1991), 161- 166.
- Crowther 1992** N. Crowther, Second - Place and Lower Finishes in Greek Athletics (including the *Pentathlon*) *ZPE* 90 (1992), 97 -102.
- Crowther 2000** N. Crowther, Resolving an Impasse : Draws, Dead Heats and similar decisions in Greek Athletics, *Nikephoros* 13 (2000), 125 -140.
- Crowther 2004 a** N. Crowther, Athletic Dress and Nudity in Greek Athletics, *Athletika Nikephoros Beiheftei*, 2004, 135 -140.
- Crowther 2004 b** N. Crowther, The Evidence for Kicking in Greek Boxing, *Athletika Nikephoros Beiheftei*, 2004, 223 - 227.
- Crowther 2004 c** N. Crowther, Weightlifting in Antiquity: Achievement and Training, *Athletika Nikephoros Beiheftei*, 2004, 269 - 280.
- Curty 2015** O. Curty, *Gymnasiarchika : recueil et analyse des inscriptions de l'époque hellénistique en l'honneur des gymnasiarques*, Paris, 2015.
- Czech - Schneider 1998** R. Czech-Schneider, *Anathemata : Weihgaben und Weihgabenpraxis und ihre Bedeutung für die Gesellschaft und Wirtschaft der frühen Griechen*, Münster, 1998.
- Δάκαρης 1960** Σ. Δάκαρης, Το Ιερόν της Δωδώνης, *ΑΔ* 16 (1960) Μελέτες, 4 - 40.
- Δάκαρης, Βοκοτοπούλου, Χρηστίδης 2013** Σ. Δάκαρης, Ι. Βοκοτοπούλου, Α. Χρηστίδης, *Τα χρηστήρια ελάσματα της Δωδώνης των ανασκαφών Δ. Ευαγγελίδη*, Αθήνα, 2013.
- Davaras 1976** C. Davaras, *Guide to Cretan Antiquities*, New Jersey, 1976.
- Davidson 1952** G. Davidson, *Corinth, Vol. XII, The Minor Objects*, Princeton, 1952.
- Davies 1971** J. K. Davies, *Athenian Propertied Families 600 - 300 B.C.*, Oxford, 1971.
- Decker 1987** W. Decker, *Sport und Spiel im alten Ägypten*, München, 1987.
- Decker 2004** W. Decker, *Ο Αθλητισμός στην Ελληνική Αρχαιότητα, Από τους Μινωϊκούς στους Ολυμπιακούς Αγώνες*, (μτφ. Α. Μακατσώρη), Αθήνα, 2004.
- Della Seta 1918** A. Della Seta, *Museo di Villa Giulia*, Roma, 1918.
- Demakopoulou 1996** K. Demakopoulou, *The Aidonia Treasure, Seals and Jewellery of the Aegean Late Bronze Age*, Athens, 1996.
- Dengate 1976** Chr. Dengate, "A Group of Graves Excavated at Halieis" *ΑΔ* 31 (1976), Μελέτες, 274 -324.
- Deonna 1938** W. Deonna, *Le mobilier Délien*, Paris, 1938.
- De Polignac 2000** F. De Polignac, *Η Γέννηση της Αρχαίας Ελληνικής Πόλης*, (μτφ. Ν. Κυριαζόπουλος), Αθήνα, 2000.
- De Polignac 2009** F. De Polignac, Sanctuaries and Festivals, in K. Raaflaub & H. van Wees (edit.) *A Companion to Archaic Greece*, Malden, 2009, 427 – 443.
- De Ridder 1894** A. De Ridder, *Catalogue des bronzes de la Société archéologique d'Athènes*, Paris, 1894.
- De Ridder 1896** A. De Ridder, *Catalogue des bronzes trouvés sur l' Acropole d'Athènes*, Paris, 1896.

- De Romilly 1995** J. De Romilly, *Ο Αλκιβιάδης ή Οι κίνδυνοι της Φιλοδοξίας*, (μτφ. Α. Αθανασίου & Κ. Μηλιαρέση), Αθήνα, 1995.
- De Ste Croix 1972** G.E.M. De Ste Croix, *The origins of the Peloponnesian War*, London, 1972.
- Δεσπίνης 2009** Γ. Δεσπίνης, Ο Δίσκος του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου αριθ. 93, «ΜΝΕΜΑ ΤΟΔ' ΑΙΝΕΟ ΣΟΦΙΑΣ ΙΑΤΡΟ ΑΡΙΣΤΟ» στο Στ. Δρούγου κ. ά. (επιμ.) *Κερμάτια Φιλίας. Τιμητικός Τόμος για τον Ιωάννη Τουράτσογλου*, Β', Αθήνα, 2009, 3 -11.
- Δεσπίνης 2010** Γ. Δεσπίνης, *Άρτεμις Βραυρωνία*, Αθήνα, 2010.
- Δεσπίνης & Καλτσάς 2014** Γ. Δεσπίνης & Ν. Καλτσάς (επιμ.) *Κατάλογος Γλυπτών ΕΑΜ, Γλυπτά Αρχαϊκών Χρόνων*, Ι.Ι. Κείμενο, Αθήνα, 2014.
- Δεσποίνη 2016** Αικ. Δεσποίνη, *ΣΙΝΔΙΟΣ ΙΙΙ, Το Νεκροταφείο, Ανασκαφικές Έρευνες 1980-1982*, Αθήνα, 2016.
- Devillers 1992** M. Devillers, Disque, στο D. Vanhove (edit.) *Le sport dans la Grèce antique : du jeu à la compétition*, Bruxelles, 1992, αρ. 150.
- Δημακόπουλος 2009** Στ. Δημακόπουλος, *Τα ιερά και η λατρεία του Διός στην Καρία*, διπλωματική εργασία ΑΠΘ, 2009.
- Δημακοπούλου 1989** Κ. Δημακοπούλου, Αγώνισμα της Εποχής του Χαλκού στο Ο. Τζάχου - Αλεξανδρή (επιμ.) *Πνεύμα και Σώμα*, 1989, 21 - 26.
- Δημητράκος 1955** Δ. Δημητράκος, *Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης*, Αθήνα, 1955, ανατύπωση 2000.
- Dickins 1907** G. Dickins, Lakonia : I Excavations at Sparta 1907, The Hieron of Athena Chalkioikos, *BSA* 13 (1907), 137 - 154.
- Dickins 1907-1908** G. Dickins, Lakonia : I Excavations at Sparta 1908, The Hieron of Athena Chalkioikos, *BSA* 14 (1907-8), 142 - 146.
- Diehl 1964** E. Diehl, *Die Hydria : Formgeschichte und Verwendung im Kult des Altertums*, Mainz am Rhein, 1964.
- Dittenberger & Purgold 1896** W. Dittenberger & K. Purgold, *Die Inschriften von Olympia*, Berlin, 1896.
- Doblhofer 1992** G. Doblhofer, *Weitsprung : Texte, Übersetzungen, Kommentar*, Wien, 1992.
- Doffey 1992** M.- Ch. Doffey, Les Mythes de Fondation des Concours Néméens, dans le M. Piérart (edit.) *Polydipsion Argos. Argos de la fin des palais mycéniens à la constitution de l'état classique ; Fribourg (Suisse) 7-9 mai 1987, BCH Supplément XXII*, 185 -193.
- Donder 1980** H. Donder, *Zaumzeug in Griechenland und Cypern, Prähistorische Bronzefunde XVI . 3*, München, 1980.
- Δοντάς 1964** Γ. Δοντάς, Αρχαιότητες και Μνημεία Ιονίων Νήσων, *ΑΔ* 19 (1964) Β3 Χρονικά, 315 – 328.
- Dover 2000** Κ. Dover, *Η Κωμωδία του Αριστοφάνη*, (μτφ. Φ. Κακριδή), Αθήνα, 2000.
- Drachmann 1927** A. B. Drachmann, *Scholia vetera in Pindari carmina*, Amsterdam, 1927
- Drachmann 1928** A. B. Drachmann, *Scholia vetera in Pindari carmina*, Amsterdam, 1928.
- Δραγάτσης 1889** Ι. Δραγάτσης, Δίσκος μαρμάρινος ενεπίγραφος μετά εικόνας, *ΑΔ* 1889, 151- 152.
- Drees 1968** L. Drees, *Olympia : Gods, Artists and Athletes*, London, 1968.
- Δρούγου 2006** Στ. Δρούγου, Ανασκαφή στο Καστρί Πολυνερίου Αλατόπετρας Ν. Γρεβενών, *ΑΕΜΘ* 20 (2006), 895 - 900.

- Δρούγου 2017** Στ. Δρούγου, Καστρί Πολυνερίου στο Α. Βλαχόπουλος & Δ. Τσιαφάκη (επιμ.) *Αρχαιολογία, Μακεδονία και Θράκη*, Αθήνα, 2017, 93 - 95.
- Dugas 1921** Ch. Dugas, Le sanctuaire d' Aléa Athéna á Tégée avant le IVe siècle, *BCH* 45 (1921), 335 -435.
- Dunand 1973** M. Dunand, Le Temple d' Echmoun a Sidon , Essai de Chronologie, *Bulletin du Musée de Beyrouth*, 26 (1973), 7 -25.
- Dunst 1972** G. Dunst, Archaische Inschriften und Dokumente der Pentekontaetie aus Samos, *AM* 87 (1972), 99 - 163.
- Duplouy 2003** A. Duplouy, Les Eupatrides d' Athènes « Nobles Défenseurs de leur Patrie », *CCGG* 14 (2003), 7 - 22.
- Dyer 1905** L. Dyer, Olympian Treasuries and Treasures in General, *JHS* 25 (1905), 294 -319.
- Ebert 1963** J. Ebert, *Zum Pentathlon der Antike*, Berlin, 1963.
- Ebert 1972** J. Ebert, *Griechische Epigramme auf Sieger an gymnischen und hippischen Agonen*, Berlin, 1972.
- Ebert 1987** J. Ebert, Der olympische Diskus des Asklepiades und das Marmor Parium, *Tyche* 2 (1987), 11- 16.
- Ebert 1993** J. Ebert, Jahrtausendfeiern für Rom und die Olympischen Spiele, *Nikephoros* 6 (1993), 159 - 166.
- Edwards 1957** G. R. Edwards. Panathenaics of Hellenistic and Roman Times, *Hesperia* 26 (1957), 320 -349.
- Eidinow 2007** E. Eidinow, *Oracles, Curses, and Risk among the Ancient Greeks*, Oxford, 2007.
- Elkins 2021** N. Elkins, Coins in A. Futrell & T. Scanlon (edit.), *The Oxford Handbook of Sport & Spectacle in the Ancient World*, Oxford, 2021, 351 - 362.
- Eschbach 1986** N. Eschbach, *Statuen auf Panatheäischen Preisamphoren des 4. Jhs. v. Chr.*, Mainz am Rhein, 1986.
- Eschbach 2017** N. Eschbach, *Panathenäische Preisamphoren aus dem Kerameikos zu Athen*, Weisbaden, 2017.
- Evjen 1983** H. Evjen, Semetic origin of the Olympic Games : A Phoenix Risen Again, *Επετηρίς της Εταιρείας Ηλειακών Μελετών*, 1983, 271 -278.
- Evjen 2018** H. Evjen, *Ancient Greek Athletics, An Overview*, Athens, 2018.
- Ζαρκάδας 2019** Αγγ. Ζαρκάδας, Θραύσματα παναθηναϊκών αμφορέων από το Καβείριο της Λήμνου, στο Ε. Μανακίδου & Α. Αβραμίδου (επιμ.) *Η Κεραμική της Κλασικής Εποχής στο Βόρειο Αιγαίο και την Περιφέρειά του (480 -323/300 π.Χ.)*, Θεσσαλονίκη, 2019, 533 - 540.
- Ζαννου & Themos 2011-2012** E. Zannou & A. Themos, “ The Epigraphic Evidence of the Sanctuary of Apollo Amyklaios” in *Amykles Research Project : Works 2005-2010*, 2011 -2012, 149 – 152.
- Ζαφειροπούλου 2004** N. Ζαφειροπούλου, (επιμ.) *Αγώνες και Αθλήματα στην Αρχαία Θεσσαλία*, Αθήνα, 2004.
- Ζαφειροπούλου 1977** Φ. Ζαφειροπούλου, Αρχαιότητες και Μνημεία Κυκλάδων, *ΑΔ* 32 Β2 Χρονικά, 308 -310.
- Ζαφειροπούλου 1984** Φ. Ζαφειροπούλου, Πάρος, *ΑΔ* 39 (1984) Β Χρονικά, 295.
- Ζαφειροπούλου, Κουράγιος & Δετοράτου 2004** Φ. Ζαφειροπούλου, Γ. Κουράγιος & Σ. Δετοράτου στο με αριθμό 97 λήμμα με τίτλο « δίσκος» *Μεγάλη Ελλάς*, Αθήνα, 2004.
- Ζαφειροπούλου 2009** Φ. Ζαφειροπούλου, *Πάρος*, Αθήνα 2009.

- Zερβουδάκη 1973** H. Ζερβουδάκη, Αρχαιότητες και Μνημεία Δωδεκανήσου, *ΑΔ* 28 (1973) Β2 Χρονικά, 608 - 642.
- Zερβουδάκη 1975** H. Ζερβουδάκη, Ήλιος και Αλίεια, *ΑΔ* 30 (1975) Μελέτες, 1 - 20.
- Θέμελης 1987** Π. Θέμελης, Ερετριακές Λατρείες, στο *Φίλια Έπη εις Γεώργιον Ε. Μυλωνάν δια τα 60 έτη του ανασκαφικού του έργου*, Τόμος Β, Αθήναι, 1987, 106 -125.
- Θέμελης 1989** Π. Θέμελης, Βάθρο αναθήματος στη Βενδίδα, *ΗΟΡΟΣ* 7 (1989), 23 -29.
- Θέμος 1999** Α. Θέμος, Οδός Στάουφερτ 12 (Ο.Τ. 98 οικόπεδο Ι. Ζαχαράκη) *ΑΔ* 54 Β1, 168- 171.
- Θεοφανείδης 1939 -41** Β. Θεοφανείδης, Νέα προσκτήματα του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου κατά τα έτη 1930 -31- 32, *Α.Ε. 1939-41, Αρχαιολογικά Χρονικά*, 1- 23.
- Fallani 1999** C.M. Fallani, στο με αριθμό 48 λήμμα με τίτλο «Disco» στο J. F. Pahud & D. Vanhove (edit.) *Arte y Olympismo*, Barcelona, 1999.
- Faraone 1991** C. Faraone, The Agonistic Context of Early Greek Binding Spells in C. Faraone and D. Obbink (edit.) *Magika Hiera: Ancient Greek Magik and Religion*, New York, 1991, 3 - 32.
- Fellman 1972** B. Fellman, Funde aus Olympia, im B. Fellman et H. Scheyhing (edit.) *100 Jahre deutsche Ausgrabung in Olympia*, München, 1972, 84 -109.
- Fellman 2004** B. Fellman, Funde in Olympia, im R. Wünschen et al. (edit.) *Lockender Lorbeer, Sport und Spiel in der Antike*, München, 2004, 56-60.
- Finley 1956** M. Finley, *The World of Odysseus*, London, 1956.
- Finley & Pleket 1976** M. I. Finley & H. W. Pleket, *The Olympic Games : The First Thousand Years*, London, 1976.
- Florian 2004** K. Florian, Diskuswurf, im R. Wünschen et al. (edit.) *Lockender Lorbeer, Sport und Spiel in der Antike*, 2004, München, 103 -117.
- Fontenrose 1988** J. Fontenrose, The Cult of Apollo and the Games at Delphi in W. Rascke (edit.) *The Archaeology of the Olympics*, Wisconsin, 1988, 121- 140.
- Fotiadi 2018** M. Fotiadi, *Dedications at ancient Dodona*, PhD diss. University of Birmingham, 2018.
- Fougères 1892** G. Fougères, Inscription de Salamine, *BCH* 16 (1892) 299 - 301.
- Francisco 2018** G. S. Francisco, Panathenaic amphorae in Delos and Rhenea in the Hellenistic period, in E. Angliker & J. Tully (edit.) *Cycladic Archaeology and Research : New approaches and discoveries*, Oxford, 2018, 185 - 200.
- Frel 1969** J. Frel, Arx Atheniensium : Panathenaica, *AAA* 2 (1969), 377 -386.
- Frel 1973** J. Frel, *Panathenaic Prize Amphoras*, Athens, 1973.
- Frel 1975** J. Frel, Games on the Rhodian shore, *AAA* 8 (1975), 77 -78.
- Frel 1992** J. Frel, The Grave of a Tarantine Athlete, *TARAS* XII (1992), 131 - 134.
- Frel 1994** J. Frel, *Studia Varia, Nugae Panathenaicae*, Roma, 1994, 25 -32.
- French 1989-1990** E. B. French, Laconia, *AR* 36 (1989 -1990), 21 -27.
- Friederichs 1871** C. Friederichs, *Geräthe und Bronzen im Alten Museum*, Düsseldorf, 1871.
- Frielinghaus 2019** H. Frielinghaus, Agones hippikoi and votive offerings dans le J.C. Moreti & P. Valavanis (edit.) *Les Hippodromes et les Concours*

- Fritzilas 2019** Hippiques dans la Grèce Antique, *BCH Supplément* 62, 377 – 388.
S. Fritzilas, *Samphoras and Koppatias*. The brand – name horses of Sikyon and Corinth, στο J.C. Moreti & P. Valavanis (edit.) *Les Hippodromes et les Concours Hippiques dans la Grèce Antique*, *BCH Supplément* 62, 307 – 321.
- Fuchs 1957** W. Fuchs, Eine Bronzestatuette des Strengen Stiles im Lateran, *RM*, 64 (1957) 222 – 231.
- Furtwängler 1890** A. Furtwängler, *Die Bronzen und die übrigen kleineren Funde von Olympia*, Berlin, 1890.
- Gardner 1880** P. Gardner, The Pentathlon of the Greeks, *JHS* 1 (1880), 210 -223.
- Gardner 1888** P. Gardner, Excavations in Cyprus 1887 - 88, Paphos, Leontari, Amargetti, The Temple, *JHS* 9 (1888), 203 -224.
- Gardiner 1904** N. E. Gardiner, Phayllus and his record Jump, *JHS* 24 (1904) 70 -80.
- Gardiner 1907** N. E. Gardiner, Throwing the discos, *JHS* 28 (1907), 1 -36
- Gardiner 1907** N. E. Gardiner, Throwing the Javelin, *JHS* 28 (1907), 249 -273.
- Gardiner 1910** N.E. Gardiner, *Greek Athletic Sports and Festivals*, London, 1910.
- Gardiner 1930** N.E.Gardiner, *Athletics in the Ancient World*, Oxford, 1930, reprinted 1987.
- Garland 1987** R. Garland, *The Piraeus : from the fifth to the first century B.C.*, Ithaca- New York, 1987.
- Gebhard 1998** E. Gebhard, Small dedications in the Archaic Temple of Poseidon at Isthmia, στο R. Hägg (edit.) *Ancient Greek Cult Practice from the Archaeological Evidence*, Stockholm, 1998, 91 -115.
- Gebhard 2002** E. Gebhard, The Beginnings of Panhellenic Games at the Isthmus στο H. Kyrieleis (edit.) *Olympia 1875 -2000 : 125 Jahre Deutsche Ausgrabungen ; Internationales Symposion, Berlin 9.-11. November 2000*, 221-237.
- Gerkan 1937** A. Gerkan, Die Vorbereitende Grabung in Olympia im Herbst 1936 στο *Bericht über die Ausgrabungen von Olympia, Herbst 1936, Frühjahr 1937*, Berlin, 1937, 9 – 23.
- Giannouli 2014** St. Giannouli, στο με αριθμό 278 λήμμα και τίτλο “Discus” in M.Andreadaki - Blasaki et al. (edit.) *The Greeks : Agamenmon to Alexander the Great*, Athens, 2014.
- Goette 2007** H. R. Goette, “Choregic” or victory momuments of the tribal Panathenaic contests στο O. Palagia & A. Choremi - Spetsieri (edit.) *The Panathenaic Games*, Oxford, 2007, 117- 126.
- Golden 1997** M. Golden, Equestrian Competitions in Ancient Greece : Difference, Dissent, Democracy, *PHOENIX* 51 (1997), 327 -344.
- Golden 1998** M. Golden, *Sport and Society in Ancient Greece*, Cambridge, 1998.
- Golden 2004** M. Golden, *Sport in the Ancient World from A to Z*, London & New York, 2004.
- Greco 2001** E. Greco, *Αρχαιολογία της Μεγάλης Ελλάδας*, (μτφ. Κ. Σουέρεφ), Θεσσαλονίκη, 2001.
- Gribble 1999** D. Gribble, *Alcibiades and Athens, A Study in Literacy Presentation*, Oxford, 1999.
- Griffin 1982** A. Griffin, *Sikyon*, Oxford, 1982.
- Gruben 2000** G. Gruben, *Ιερά και Ναοί των Αρχαίων Ελλήνων*, (μτφ. Δ. Ακτσελή), Αθήνα, 2000.
- Guarducci 1959-1960** M. Guarducci, Tre Iscrizioni archaice di Corinto, *ASAtene* 37 – 38 (1959-1960), 279 -287.

- Guarducci 1967** M. Guarducci, *Epigrafia greca I*, Roma, 1967.
- Guarducci 2008** M. Guarducci, *H Ελληνική Επιγραφική* (μτφ. Κ. Κουρεμένος), Αθήνα, 2008.
- Gulyaeva 2004** N. Gulyaeva, Greek Bronze Sculptures in the Hermitage, in M. Piotrovsky (edit.) *The Hermitage Museum of St Petersburg The Greek Treasures*, Petersburg & Athens 2004, 83- 93.
- Habicht 1991** C. Habicht, Zu den Epimeleten von Delos 167-88, *Hermes*, 119 (1991), 194-216
- Habicht 1998** C. Habicht, *Ελληνιστική Αθήνα* (μτφ. Γ. Κοιλής), Αθήνα, 1998.
- Habicht 2010** C. Habicht, *Ο περιηγητής Πausανίας, ο άνθρωπος και το έργο του*, (μτφ. Φ. Πίκουλα), Αθήνα, 2010.
- Hamdorf 1992** F. W. Hamdorf, στο αριθμό 209 λήμμα με τίτλο « Groupe de Lutteurs» dans le D. Vanhove (edit.) *Le Sport*, Bruxelles, 1992.
- Hampe – Jantzen 1936-37** R. Hampe & U. Jantzen, *Bericht über die Ausgrabungen von Olympia, Herbst 1936 – Frühjahr 1937*, Berlin 1937.
- Harder 1993** M. A. Harder et al. (edit.) *Callimachus*, Groningen, 1993.
- Harris 1991** D. Harris, *The Inventory Lists of the Parthenon Treasures*, Princeton, 1991.
- Harris 1995** D. Harris, *The Treasures of the Parthenon and Erechtheion*, Oxford, 1995.
- Harris 1964** H.A. Harris, *Greek Athletes and Athletics*, London, 1964
- Harris 1972** H. A. Harris, *Sport in Greece and Rome*, London, 1972
- Hartwig 1902** P. Hartwig, Bronzestatuetten eines Hoplitodromen, *ÖJh* 5 (1902), 165 – 170.
- Hatzopoulos 1996** M.B. Hatzopoulos, Macedonian Institutions under the Kings, II, Epigraphic Appendix, *MEΛΕΤΗΜΑΤΑ* 22, Athens, 1996, 75 -83.
- Hausmann 1977** U. Hausmann, *Der Tübinger Waffenhändler*, Tübingen, 1977.
- Haynes 1965** S. Haynes, *Etruscan Bronze Utensils*, London, 1965.
- Heermance 1896** T. W. Heermance, Fragment of a Dated Panathenaic Amphora, *AJA* 11 (1896), 331 -334.
- Heilmeyer 2012** W. D. Heilmeyer et al. (edit.) *Mythos Olympia : Kult und Spiele*, München, 2012.
- Heinz 1998** M. Heinz, *Thessalische Votivstelen*, Ph. D. diss. Ruhr- Universität Bochum, 1998.
- Hellström 1965** P. Hellström, *Labraunda II, Pottery of classical and later date, terracotta lamps and glass*, Lund, 1965.
- Herbert 1962** K. Herbert, Greek and Latin Inscriptions at Bowdoin, *AJA* 66 (1962), 381 -387.
- Herfort – Koch 1986** M. Herfort – Koch, *Archaische Bronzeplastik Lakoniens*, Münster, 1986.
- Hermay 1984** A. Hermay, *Délos:La Sculpture Archaique et Classique I. Catalogue des Sculptures Classiques de Délos*, Paris, 1984.
- Herrmann 1993** A. Herrmann, The boy with the Jumping Weights, *The Bulletin of the Cleveland Museum of Art*, 80 (1993), 298 -323.
- Herrmann 1972** H. V. Herrmann, *Olympia : Heiligtum und Wettampfstätte*, München, 1972.
- Herrmann 1988** H. V. Herrmann, Die Siegerstatuen von Olympia. Schriftliche Überlieferung und archäologischer Befund, *Nikephoros* 1 (1980), 119 – 183.
- Herrmann 2004** J. Herrmann et al. (edit.) *Games for the Gods : The Greek athlete*

- and the Olympic spirit*, Boston, 2004.
- Hodkinson 1999** S. Hodkinson, “ An Agonistic Culture ? Athletic Competition in Archaic and Classical Spartan Society” in S. Hodkinson & A. Powell (edit.) *Sparta. New Perspectives*, London, 1999, 147 – 187.
- Hodkinson 2000** S. Hodkinson, *Ιδιοκτησία και Πλούτος στην Σπάρτη της Κλασικής Εποχής*, (μτφ. Ι. Κράλλη) Αθήνα, 2000.
- Hoffmann 1971** H. Hoffmann, *Collecting Greek Antiquities*, New York, 1971.
- Hollmann 2021** A. Hollmann, Curse Tablets στο A. Futrell & T. Scanlon (edit.), *The Oxford Handbook of Sport & Spectacle in the Ancient World*, Oxford, 2021, 342 – 350.
- Hornblower 2007** S. Hornblower, Victory – language in Pindar, the Historians and Inscriptions, στο Μ. Παϊζη – Αποστολοπούλου κ. ά. (επιμ.) *Άθλα και Έπαθλα στα Ομηρικά Έπη : Από τα Πρακτικά του Ι΄ Συνεδρίου για την Οδύσσεια*, Ιθάκη, 2007, 331 – 338.
- Huber 2018** S. Huber, Des hecatombs pour Apollon Délien, *EAD XLIV* (2018), 217 – 228.
- Hyde 1914** W. Hyde, The Oldest Dated Victor Statue, *AJA* 18 (1914), 156 -164.
- Hyde 1921** W. Hyde, *Olympic victor monuments and Greek athletic art*, Washington, 1921.
- Immerwahr 1967** H. R. Immerwahr, An Inscribed Terracota Ball in Boston, *GRBS* 8 (1967), 255 – 266.
- Immerwahr 1972** H. R. Immerwahr, Stesagoras II, *TAPA* 103 (1972), 181 -186.
- Jackson 1991** D. Jackson, Philostratos and the Pentathlon, *JHS* 111 (1991) 178 - 181.
- Jacobi 1929** G. Jacobi, *Clara Rhodos : studi e materiali pubblicati a cura dell' Istituto storico - archeologico di Rodi, vol. 3, Scavi nella necropoli di Jalisso 1924-1928*, Rodi, 1929.
- Jacobi 1932- 1933** G. Jacobi, *Clara Rhodos VI - VII :Esplorazione archeologica di Camiro II*, Rodi, 1932 -1933.
- Jacobsthal 1933** P. Jacobsthal, *Diskoi*, Berlin, 1933.
- Jacquemin 1999** A. Jacquemin, *Offrandes monumentales à Delphes*, Paris, 1999.
- Jantzen 1937** U. Jantzen, *Bronzwerkstätten in Grossgriechenland und Sizilien*, Berlin, 1937.
- Jeffery 1949** L. H. Jeffery, Comments on some Archaic Greek Inscriptions, *JHS* 25 (1949), 25 -38.
- Jeffery 1955** L. H. Jeffery, Further Comments on Archaic Greek Inscriptions, *BSA* 50 (1955), 67 – 84.
- Jeffery 1962** L. H. Jeffery, The Inscribed Gravestones of Archaic Attica, *BSA* 57 (1962), 115 – 153.
- Jeffery 1990** L.H. Jeffery, *The Local Scripts of Archaic Greece*, Oxford, 1990.
- Jim 2014** T. Jim, *Sharing with the Gods, Aparchai and Decatai in Ancient Greece*, Oxford, 2014.
- Johnston 1975** A. Johnston, Rhodian Readings, *BSA* 70 (1975), 145 -167.
- Johnston 1977** A. Johnston, Rhodes, Sunny Side up, *ZPE* 26 (1977), 157 -158.
- Johnston 1987** A. Johnston, IG II² 2311 and the Number of Panathenaic Amphorae, *BSA* 82 (1987), 125 -129.
- Johnston 2007** A. Johnston, Panathenaic Amphorae, Again, *ZPE* 161 (2007) 101 - 104.
- Jones 1896** H. S. Jones, A Greek Goldsmith’s Mould in the Ashmolean Museum, *JHS* 16 (1896), 323 – 334.

- Jones 1926** H. S. Jones, *A Catalogue of the ancient Sculptures preserved in the municipal collections of Rome : The Sculptures of the Palazzo dei Conservatori*, Oxford, 1926.
- Jordan 1985** D. R. Jordan, Defixiones from a Well Near the Southwest Corner of the Athenian Agora, *Hesperia* 54 (1985), 205 -255.
- Jüthner 1935** J. Jüthner, Diskoi, *ÖJh*, 29 (1935), 32 -43.
- Jüthner 1968** J. Jüthner, *Die Athletischen Leibesübungen der Griechen*, Wien, 1968.
- Καββαδίας 2000** Γ. Γ. Καββαδίας, *Ο Ζωγράφος του Sabouroff*, Αθήνα, 2000.
- Καββαδίας 2010** Γ. Γ. Καββαδίας, Άθλα ἐπὶ Πατρόκλω. Έπος και Αττική Εικονογραφία στο E. Walter – Καρύδη (επιμ.) *Μύθοι, Κείμενα, Εικόνες, Ομηρικά Έπη και Αρχαία Ελληνική Τέχνη*, Ιθάκη, 2010, 153 -189.
- Καζακίδη 2015** Ν. Καζακίδη, *Εικόνες εν γυμνασίω : έργα γλυπτικής στο ελληνιστικό Γυμνάσιο : ηπειρωτική Ελλάδα και νησιά του Αιγαίου*, Θεσσαλονίκη, 2015.
- Kajava & Salminen 2018** M. Kajava & E. Salminen, Greek Inscribed Discs : Athletes, Dedications, and Tombstones στο A. Kavoulaki (edit.) *Πλειών, Papers in Memory of Christiane Sourvinou –Inwood, Ariadne Supplement 1*, 289 – 331.
- Κακαβογιάννη 2005** Ο. Κακαβογιάννη, Αθλητικοί Αγώνες και αθλητές στην νοτιοανατολική Αττική κατά τους αρχαίους χρόνους στο Β. Βασιλοπούλου (επιμ.) *Αττική 2004, Ανασκαφές, Ευρήματα, Νέα Μουσεία*, Αθήνα, 2005, 107 -111.
- Κακαβογιάννη & Γαλιατσάτου 2009** Ο. Κακαβογιάννη & Π. Γαλιατσάτου, Από τα αρχαία νεκροταφεία στα Μεσόγεια, Ο αρχαίος δήμος της Όης στο Β. Βασιλοπούλου κ.ά. (επιμ.) *Από τα Μεσόγεια στον Αργοσαρωνικό*, Μαρκόπουλο, 2009, 399 – 416.
- Καλλιγιάς 1989** Π. Καλλιγιάς, στο με αριθμό 147 λήμμα με τίτλο «Αλτήρ ενεπίγραφος » στο Ο. Τζάχου - Αλεξανδρή (επιμ.) *Το Πνεύμα και το Σώμα*, Αθήνα, 1989.
- Καλλιγιάς 1989** Π. Καλλιγιάς, στο με αριθμό 63 λήμμα με τίτλο « Στλεγγίς » στο Ο. Τζάχου - Αλεξανδρή (επιμ.) *Το Πνεύμα και το Σώμα*, Αθήνα, 1989.
- Καλλιπολίτης – Feytmans 1948/49** Β. Καλλιπολίτης – D. Feytmans, Νεκρόπολις Κλασικών χρόνων εν Κοζάνη, *ΑΕ* 1948/49, 85 -111.
- Καλλιπολίτης 1950 /1951** Β. Καλλιπολίτης, Προσθήκη εις Α.Ε. 1948/1949, *ΑΕ* 1950/1951, 184.
- Καλογερόπουλος 2013** Κ. Καλογερόπουλος, *Το ιερό της Αρτέμιδος Ταυροπόλου στις Αλές Αραφηνίδες (Λούτσα)*, Τόμος Α, Αθήνα, 2013.
- Kaltsas 1988** Ν. Kaltsas, *The Human Figure in Early Greek Art*, Athens, Washington, 1988.
- Καλτσάς 1998** Ν. Καλτσάς, *ΑΚΑΝΘΟΣ Ι Η ανασκαφή στο Νεκροταφείο κατά το 1979*, Αθήνα, 1998.
- Καλτσάς 2002** Ν. Καλτσάς, *Τα Γλυπτά, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο*, Αθήνα, 2002.
- Kapetanopoulou 2016** And. Kapetanopoulou, στο με αριθμό 262 λήμμα με τίτλο Strigil with incised decoration, in St. Mandalakaki et al. (edit.) *A Journey to the land of immortals : Treasures of Ancient Greece*, Tokyo, 2016.
- Καράγιωργα 1965** Θ. Καράγιωργα, Λακωνικό Κάτοπτρο στο Μουσείο Σπάρτης, *ΑΔ* 20

- (1965) Τόμος Α Μελέτες, 96- 109.
- Karaghiorga 1988** Th. Karaghiorga, *The Human Figure in Early Greek Art*, Athens, Washington, 1988.
- Καραμήτρου – Μεντεσίδη 1988** Γ. Καραμήτρου – Μεντεσίδη, στο με αριθμό 326 λήμμα με τίτλο Χάλκινη στλεγγίδα στον Λ. Μπραζιώτη (επιμ.) Κατάλογο έκθεσης «*Αρχαία Μακεδονία*», Αθήνα, 1988.
- Καραμήτρου – Μεντεσίδη 1999** Γ. Καραμήτρου – Μεντεσίδη, Νομός Κοζάνης 1999 : ανασκαφές εν οδοίς και παροδίως, *AEMΘ* 13 (1999), 337 – 368.
- Καρδαρά 1988** Χρ. Καρδαρά, *Αφροδίτη Ερυκίνη, Ιερόν και Μαντεῖον εις την Β.Δ. Αρκαδίαν*, Αθήνα, 1988.
- Karoglou 2010** Κ. Karoglou, *Attic Pinakes, Votive images in clay*, Oxford, 2010.
- Καρούζος 1941** Χρ. Καρούζος, Περικαλλές άγαλμα, *Επιτύμβιον Χρήστου Τσούντα*, Αθήνα 1941, 535 – 578.
- Karouzos 1951** Ch. Karouzos, An Early Classical Disc Relief from Melos, *JHS* 61 (1951), 96 -110.
- Καρούζος 1981** Χρ. Καρούζος, Απότμημα από στρογγυλό ανάγλυφο (tondo) στο Χρ. και Σ. Καρούζου (επιμ.) *Ανθολόγημα Θησαυρών του Εθνικού Μουσείου*, Αθήνα, 1981, 65.
- Καρούζος 2004** Χρ. Καρούζος, *Δελφοί*, Αθήνα, 2004.
- Καρούζου 1960** Σ. Καρούζου, Οι Ιππείς της Δωδώνης, στο *ΘΕΩΡΙΑ, Festschrift für W. - H. Schuchhardt*, Baden-Baden, 1960, 231 – 250.
- Καρούζου 1967** Σ. Καρούζου, Εθνικόν Αρχαιολογικόν Μουσείον : Συλλογή Γλυπτών : Περιγραφικός Κατάλογος, Αθήναι, 1967.
- Καρούζου 1981** Σ. Καρούζου, Όστρακα από την Ακρόπολη, *AAA* 14 (1981), 294 – 314.
- Keesling 1995** C. Keesling, *Monumental Private Votive Dedications on the Athenian Acropolis ca 600 – 400 B.C.*, Ph. D. diss. University of Michigan, 1995.
- Keesling 2003** C. Keesling, *The votives statures of the Athenian Acropolis*, Cambrigde, 2003.
- Κεραμόπουλος 1908** Α. Κεραμόπουλος, Συμπλήρωμα, *BCH* 32 (1908), 445 – 448.
- Κεραμόπουλος 1909** Α. Κεραμόπουλος, Δεύτεραι Φροντίδες, *BCH* 33 (1909), 440 – 442.
- Κεφαλίδου 1996** Ε. Κεφαλίδου, *ΝΙΚΗΤΗΣ Εικονογραφική Μελέτη του Αρχαίου Ελληνικού Αθλητισμού*, Θεσσαλονίκη, 1996.
- Κεφαλίδου 2004α** Ε. Κεφαλίδου, Παναθηναϊκοί αμφορείς από την Αιανή στο Π. Αδάμ-Βελένη (επιμ.) *ΜΥΡΤΟΣ : Μνήμη Ιουλίας Βοκοτοπούλου*, Θεσσαλονίκη, 2000, 321 -333.
- Κεφαλίδου 2004β** Ε. Κεφαλίδου, «Νικητήρια και Επινίκια» στο Ν. Καλτσάς (επιμ.) *ΑΓΩΝ*, Αθήνα, 2004, σελ. 70 – 91.
- Κεφαλίδου 2007** Ε. Κεφαλίδου, Γεωμετρικά και Αρχαϊκά Έπαθλα στο (επιμ.) στο Μ. Παϊζη-Αποστολοπούλου κ. ά. (επιμ.) *Άθλα και Έπαθλα στα Ομηρικά Έπη : Από τα Πρακτικά του Ι΄ Συνεδρίου για την Οδύσσεια*, Ιθάκη, 2007, 203 – 229.
- Κεφαλίδου 2011** Ε. Κεφαλίδου, Έπαθλα από την Μακεδονία 5^{ος} και 4^{ος} αιώνας π.Χ. στο Δ. Β. Γραμμένου (επιμ.) *Στη Μακεδονία : από τον 7^ο αιώνα π.Χ.*, Θεσσαλονίκη, 2011, 155 -162.
- Kilian 1980** K. Kilian, Zur Darstellung eines Wagenrennens aus spaetmykenischer Zeit, *AM* 95 (1980), 21-31.
- Knab 1980** R. Knab, *Die Periodoniken : ein Beitrag die Geschichte der gymnischen Agonen an den 4 griechischen Hauptfesten*, Chicago,

- 1980.
- Knauss 2004** F. Knauss, Die Disziplinen, im R. Wünsche & F. Knauss (edit.) *Lockender Lorbeer*, München, 2004, 80 -139.
- Knoefler 1994** D. Knoefler, Haltère de Bronze dédié à Apollon Hékabolos dans la Collection G. Ortiz, *CRAI* 1994, 337 – 379.
- Knoefler 2009** D. Knoefler, Débris d’ evergésie au gymnase d’ Erétrie, dans le O. Curty et al. (edit.) *L’huile et l’argent :Gymnasiarchie et évergétisme dans la Grèce hellénistique. Actes du colloque tenu à Fribourg du 13 au 15 octobre 2005, publiés en l’honneur du professeur Marcel Piérart à l’occasion de son 60ème anniversaire*, Fribourg – Paris, 2009, 203 – 257.
- Κοκκορού – Αλευρά 1995** Γ. Κοκκορού - Αλευρά, *Η Τέχνη της Αρχαίας Ελλάδας*, Αθήνα, 1995.
- Kokkorou-Alevras 2009** G. Kokkorou - Alevras, An Archaic Head in the Archaeological Museum of Sparta in N. Kaltsas (edit.) *Athens – Sparta*, N. York, 2009, 24 – 31.
- Κολώνια 2006** Ρ. Κολώνια, *Το Αρχαιολογικό Μουσείο Δελφών*, Αθήνα, 2006.
- Κοντολέων 1937** Ν. Κοντολέων, Ελληνιστικοί παναθηναϊκοί αμφορείς του Μουσείου Μυκόνου, *AE* 76 (1937), 576 -589.
- Κοντορίνη 1989** Β. Κοντορίνη, *Ανέκδοτες Επιγραφές Ρόδου II*, Αθήνα, 1989.
- Κοντής 1949 - 1951** Ι. Δ. Κοντής, Δύο Αρχαϊκά Επιγραφαί εκ Καμίρου, *ASAtene* 27-29 (1949 -1951), 347 -348.
- Κοντής 1967** Ι. Κοντής, Ἄρτεμις Βραυρωνία, *ΑΔ* 22 (1967), 156 -206.
- Korcke 1968** G. Korcke, Heraion von Samos. Die Kampagnen 1961 - 1965 im Südtemenos, 8.- 6. Jahrhundert, *AM* 83 (1968), 250 -314.
- Κορρές 2000** Μ. Κορρές, Αναθηματικά και τιμητικά τέθριππα στην Αθήνα και στους Δελφούς dans le : A. Jacquemin (edit.) *Delphes, cent ans après la grande fouille: essai de bilan. Actes du Colloque international organize par l’ École française d’ Athènes – Delphes, 17 -20 septembre 1992*, *BCH Suppl.* 36, Paris, 2000, 293 -329.
- Κοτταρίδη 2004** Α. Κοτταρίδη, στο με αριθμό 229 λήμμα με τίτλο «Τρίποδας» στο Ν. Καλτσάς (επιμ.) *ΑΓΩΝ*, Αθήνα, 2004.
- Κοτταρίδη 2009** Α. Κοτταρίδη, *Το Ανάκτορο των Αιγών 2007 -2009*, Θεσσαλονίκη, 2009.
- Κοτταρίδη 2011** Α. Κοτταρίδη, *Μακεδονικοί Θησαυροί, Μία περιήγηση στο Μουσείο των Βασιλικών Τάφων των Αιγών*, Αθήνα, 2011.
- Kotera – Feyer 1993** E. Kotera – Feyer, *Die Strigilis*, Frankfurt am Main, 1993.
- Κουλεϊμάνη – Βοκοτοπούλου 1975** Ι. Κουλεϊμάνη – Βοκοτοπούλου, *Χαλκαί Κορινθουεργείες Πρόχοι, Συμβολή εις την Μελέτην της Αρχαίας Ελληνικής Χαλκουργίας*, Αθήναι, 1975.
- Κουμανούδης 1872** Στ. Κουμανούδης, Σφραγίδες και άλλα σκεύη εγγράμματα, *AE Τεύχος ΙΕ*, 402 -405.
- Κουράγιος 2012** Γ. Κουράγιος, *Δεσποτικό, το ιερό του Απόλλωνα*, Αθήνα, 2012
- Kouragos 2016** Υ. Kouragios, στο με αριθμό 269 λήμμα με τίτλο Marble Votive disc in M. Adreadaki - Vlazaki (edit.) *A Journey to the Land of Immortals, Treasures of Ancient Greece*, Tokyo, 2016.
- Kourou 2002** Ν. Kourou, *Limestone Statuettes of Cypriote Type Found in the Aegean*, Nicosia, 2002.
- Kourou 2015** Ν. Kourou, Literacy, Networks and social dynamics in archaic

- Rhodes, im St. Nawracala & R. Nawracala (edit.) *ΠΟΛΥΜΑΘΕΙΑ Festschrift für Hartmut Matthäus anlässlich seines 65. Geburtstages*, Aachen, 2015, 245 – 263.
- Κουρουνιώτης 1897** Κ. Κουρουνιώτης, Επιγραφαί Ερετρίας, *AE* 1897, 143 – 163.
- Κουρουνιώτης 1899** Κ. Κουρουνιώτης, Επιγραφαί Χαλκίδος και Ερετρίας, *AE* 1899, 135 - 148.
- Κουρουνιώτης 1900** Κ. Κουρουνιώτης, Βοιωτικά Σύμμικτα, *AE* 1900, 101-110.
- Κουρουνιώτης 1905** Κ. Κουρουνιώτης, Κατάλογος Λυκαιοδικών, *AE* 1905, 161-178.
- Κουσουλάκου 2017** Ντ. Κουσουλάκου, Ποτίδαια – Κασσάνδρεια στο Α. Βλαχόπουλου, Δ. Τσιαφάκη (επιμ.) *Αρχαιολογία : Μακεδονία και Θράκη*, Αθήνα, 2017, 370 -373.
- Kraay 1966** C. Kraay, *Greek Coins*, London, 1966.
- Κρανιώτη 1988** Λ. Κρανιώτη, Σωστική Ανασκαφή στην Αμφίπολη, *AEMΘ* 2 (1988) 371 – 384.
- Kranz 1978** P. Kranz, Ein Zeugnis Lokrischer Toreutik im Cleveland Museum of Art, *RM* 85 (1978) 209 – 255.
- Kratzmueller 2004** B. Kratzmueller, The role of *Paides* within the Ancient Olympic Games στο Ε. Αλμπανίδης (επιμ.) *Αρχαίοι και Σύγχρονοι Ολυμπιακοί Αγώνες : Η Πολιτική και Πολιτιστική τους Διάσταση*, Κομοτηνή, 2004, 37 – 42.
- Kreuzer 2001** B. Kreuzer, Die panathenäischen Preisamphoren aus dem Heraion von Samos : Ein Vorbericht in M. Bentz, N. Eschbach (eds) *PANATHENAIKA*, Mainz, 2001, 19 -23.
- Kreuzer 2017** B. Kreuzer, *Panathenäische Preisamphoren und rotfigurige Keramik aus dem Heraion von Samos, Samos 23*, Wiesbaden, 2017.
- Kritzas 1985** C.B. Kritzas, “Remarques sur trois inscriptions de Cynourie” *BCH* 109 (1985), 709 -716.
- Κριτζάς 1989** Χ. Κριτζάς, Τα ταξίδια μιάς Αργείτικης υδρίας, στα Τ. Γριτσόπουλου (επιμ.) *Πρακτικά του Β΄ τοπικού Συνεδρίου Αργολικών Σπουδών*, Αθήνα, 1989, 161 -166.
- Κριτζάς 2000** Χ. Κριτζάς, Το με αριθμό 174 λήμμα με τίτλο «Ενεπίγραφο μαρμάρινο αναθηματικό βάθρο λαμπάδος», στο Λ. Παρλαμά και Ν. Σταμπολίδη (επιμ.), *Η Πόλη κάτω από την Πόλη*, Αθήνα, 2000.
- Κρυστάλλη - Βότση 2014** Π. Κρυστάλλη - Βότση, *Τα Χαλκά των Αμπελοκήπων*, Αθήνα, 2014.
- Kublanow 1960** M. Kublanow, Agone und agonistische Festveranstaltungen in den antiken Städten der nördlichen Schwarzmeerküste, *Das Altertum* 6 (1960), 131- 148.
- Kurke 1993** L. Kurke, The Economy of Kudos in C. Dougherty & L. Kurke (edit.) *Cultural Poetics in Archaic Greece : Cult, Performance, Politics*, Cambridge, New York, 1993, 131 – 163.
- Kurtz & Boardman 1994** D. Kurtz & J. Boardman, *Έθιμα Ταφής στον Αρχαίο Ελληνικό Κόσμο*, (μτφ. Ο. Βίζηνου & Θ. Ξένος), Αθήνα, 1994.
- Kunze 1941** E. Kunze, *Bericht über die Ausgrabungen in Olympia* III,
- Kunze 1944** E. Kunze, *Bericht über die Ausgrabungen in Olympia* IV (1944) 138.
- Kunze 1961** E. Kunze, Kleinplastik aus Bronze, im *Bericht über die Ausgrabungen in Olympia VII (1957 -1958)* Berlin, 1961, 138 - 180.
- Kunze 1964** E. Kunze, Ausgrabungen in Olympia 1963/4, *AD* 19 (1964) B2 Χρονικά, 165 -173.
- Kyle 1987** D. Kyle, Athletics in Ancient Athens, *Mnemosyne, Supplementum*

- 95, Leiden, 1987.
- Kyle 1990** D. Kyle, Winninig and Watching the Pentathlon, *JSH* 17 (1990) 291-305.
- Kyle 1992** D. Kyle, The Panathenaic Games : Sacred and Civic Athletics στο J. Neils (edit.) *Goddess and Polis*, New Hampshire, 1992, 77 – 101.
- Kyle 1996** D. Kyle, Gifts and Glory : Panathenaic and Other Greek Athletic Prizes in J. Neils (edit.) *Worshipping Athena, Panathenaia & Parthenon*, Wisconsin, 1996, 106 -136.
- Kyle 2007** D. Kyle, *Sport and Spectacle in the Ancient World*, Malden, 2007.
- Kyle 2014** D. Kyle, Greek Athletic Competitions : The Ancient Olympics and More, in P. Christesen & D. Kyle (edit.) *A Companion to Sport and Spectacle in Greek and Roman Antiquity*, New Jersey, 2014, 21- 35.
- Kyrieleis 1990** H. Kyrieleis, Samos and Some Aspects of Archaic Greek Bronze Casting in M. True & J. Podany (edit.) *Small Bronze Sculpture from the Ancient World*, Malibu California, 1990, 15 -30.
- Κωνσταντινόπουλος 1968** Γ. Κωνσταντινόπουλος, Αρχαιότητες και Μνημεία Δωδεκανήσου, *ΑΔ* 23 (1968) Β 2 Χρονικά, 432 -449.
- Κώστογλου 1970** Κ. Κώστογλου, Καρυώτες, Ανασκαφικές Εργασίες, *ΑΔ* 25 (1970) Β 2 Χρονικά, 329 -332.
- La Genière 2005** J. de La Genière, Kastraki : Un Sanctuaire en Lakonie, *Études Péloponnésienes* 12.
- Λαζανάς 1990** Β. Λαζανάς, *Αρχαία Ελληνικά Επιγράμματα, Εμπνευσμένα από την Κόρινθο και την περιοχή της*, Αθήνα, 1990.
- Λαζαρίδη 1987** Κ. Λαζαρίδη, Το Γυμνάσιο της Αρχαίας Αμφίπολης, *ΑΕΜΘ* 1 (1987), 313 -319.
- Λαζαρίδη 1987 β** Κ. Λαζαρίδη, Ανασκαφή Γυμνασίου Αρχαίας Αμφιπόλεως, *ΠΑΕ* 142 (1987), 161 -171.
- Λάλα 2015** Δ. Μ. Λάλα, *Ιερά και Λατρείες στα Δωδεκάνησα : Η Ρόδος και τα νησιά του ροδιακού κράτους (4^{ος}-1^{ος} αι. π.Χ)*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, 2015.
- Lamb 1927** W. Lamb, Excavations at Sparta 1927, Bronzes from the Acropolis, *BSA* 28 (1926/1927), 82 – 95.
- Lamb 1969** W. Lamb, *Ancient Greek and Roman Bronzes*, Enlarged Edition, New York, 1969.
- Λαμπρινουδάκης 1978** Β. Κ. Λαμπρινουδάκης, Ανασκαφή στο ιερό του Απόλλωνος Μαλεάτα, *ΠΡΑΚΤΙΚΑ της Α.Ε. του έτους 1978*, Αθήνα, 1980, 111 – 121.
- Landolfi 1985** M. Landolfi, La Stipe Votiva del Santuario di Zeus in Studi su Iasos di Caria : venticinque anni di scavi della missione archeologica Italiana, *Bolletino d' Arte, Supplemento* 31-32, 1985.
- Lanérès & Grigorakakis 2015** N. Lanénès & G. Grigorakakis, Une Découverte Récente : Un Haltère pour les « Maleateia » ou Sparte à la conquête de sa côte Orientale, *REG* 128 (2015), 647 -658.
- Lang 2004** M. Lang, *The Athenian Citizen, Democracy in the Athenian Agora*, Athens, 2004.
- Langton 1987** S. Langton, Gift Exchange in the Geometric Sanctuaries in T. Linders & G. Nordquist (edit.) *Gifts to the Gods : Proceedings of the Uppsala Symposium 1985*, Uppsala 1987, 107-113.
- Laser 1987** S. Laser, *Sport und Spiel*, Göttingen, 1987.
- Lattimore 1988** S. Lattimore, The Nature of Early Greek Victor Statues, in S. Bandy

- (edit.) *Coroebus Triumphs, The Alliance of Sport and the Arts*, San Diego, 1988, 245- 256.
- Latyshev 1916** B. Latyshev, *Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae*, Petropoli, 1916, 153 – 156.
- Laurenzi 1936** L. Laurenzi, *Clara Rhodos VIII*, Necropoli Ialiesie, 7 - 207, Rodi, 1936.
- Lazzarini 1976** M. L. Lazzarini, *Le formulle delle deciche votive nella Grecia arcaica*, Πώμη, 1976.
- Lazzarini & Zevi 1988-1989** M. L. Lazzarini & F. Zevi, Necrocorinthia a Pompei: una idria bronzea per le gare di Argo, *Prospettiva* 53 -56 (1988 -89), 33 – 48.
- Lechat 1890** H. Lechat, Mors antiques en bronze, *BCH* 14 (1890), 385 -388.
- Lee 1988** H. Lee, The «First» Olympic Games of 776 B.C. in W. Rascke (edit.) *The Archaeology of the Olympics*, Wisconsin, 1988, 110-118.
- Lee 1995** H. Lee, Yet another scoring system for the ancient Pentathlon, *Nikephoros* 8 (1995), 41-55.
- Lee 2007** H. Lee, The Halma : A Running or a Standing Jump ? in G. Schaus & St. Wenn (edit.) *Onwards to the Olympics*, Canada, 2007.
- Lee 1959** S. Lee, A Bronze from the Age of Pericles, *BClevMus* 46 (1959) 19 -24.
- Legakis 1977** B. Legakis, *Athletic Contests in Archaic Greek Art*, Ph. D. diss. University of Chicago, 1977.
- Leloux 2018** K. Leloux, The Campaign of Croesus against Ephesus: Historical & Archaeological considerations, *Polemos : Journal of Interdisciplinary Research on War and Peace*, 21(2018), 47 -63.
- Lesky 2006** A. Lesky, *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας* (μτφ. Α. Τσοπανάκη), Θεσσαλονίκη, 2006.
- Leventouri 2016** R. Leventouri, στο με αριθμό 267 λήμμα με τίτλο Stone votive haltere in M. Adreadaki - Vlazaki (edit.) *A Journey to the Land of Immortals, Treasures of Ancient Greece*, Tokyo, 2016
- Lewis 1959** D. M. Lewis, Attic Manumissions, *Hesperia* 28 (1959), 208 -238.
- Liagouras 2014** Chr. Liagouras, στο με αριθμό 277 λήμμα και τίτλο “Discus” in M. Adreadaki - Blasaki et al. (edit.) *The Greeks : Agamenmon to Alexander the Great*, Athens, 2014.
- Lindner 1992** R. Lindner, Waffenläufer auf Panathenäischen Preisamphoren, im H. Froning – T. Hölscher – H. Mielsch (edit.) *KOTINOS Festschrift für Erika Simon*, Mainz / Rhein, 1992, 146 -150.
- Lippold 1950** G. Lippold, *Die Griechische Plastik*, München, 1950.
- Lippolis 2004** E. Lippolis, Ο πολιτισμός της πόλεως και ο αθλητισμός στην ελληνική Δύση, στο Ν. Σταμπολίδη & Γ. Τασούλα (επιμ.) *Μεγάλη Ελλάς*, Αθήνα, 2004, 39 – 53.
- Loomis 1998** W. Loomis, *Wages, Welfare Costs and Inflation in Classical Athens*, Michigan, 1998.
- Lo Porto 1967** F. G. Lo Porto, Tombe di Atleti Tarentini, *ASMG* 8 (1967), 31- 98.
- Lo Porto 1982** F. G. Lo Porto, Considerazioni su di una tomba di atleta Metapontino, nel M.L.Gualandi et al. (edit.) *ΑΠΑΡΧΑΙ Nuove ricerche e studi sulla Magna Grecia e la Sicilia antica in onore di Paolo Enrico Arias*, Pisa, 1982, 339 – 345.
- MacDowell 1988** D. M. MacDowell, *Σπαρτιατικό Δίκαιο*, (μτφ. Ν. Κονομή), Αθήνα, 1988.
- Μαζαράκης - Αινιάν 2011** Α. Μαζαράκης – Αινιάν, Το ιερό του Απόλλωνος στο «Σωρό»

- Μαγνησίας, στο Π. Βαλαβάνη (επιμ.) *Ταξιδεύοντας στην κλασική Ελλάδα : τόμος προς τιμήν του καθηγητή Πέτρου Θέμελη*, Αθήνα, 2011, 143 -170.
- Mackay 2010** E. A. Mackay, *Tradition and Originality : A Study of Exekias*, Oxford, 2010.
- Μακρή 2017** Α. Μακρή, Παρατηρήσεις περί της Αχαϊκής και Ακτιακής Χρονολόγησης στην Αρχαία Μεσσήνη στο (επιμ.) Π. Θέμελη κ. ά. *Ιερά και Λατρείες της Μεσσήνης : από τα αρχαία στα βυζαντινά χρόνια : Πρακτικά Διεθνούς Αρχαιολογικού Συνεδρίου (Αθήνα 25 Οκτωβρίου 2014)*, Αθήνα, 2017, 217 – 234.
- Makres 1994** A. Makres, *The Institution of Choregia in Classical Athens*, D.Phil. Thesis, Oxford, 1994.
- Makres & Scafuro 2019** A. Makres & A. Scafuro, The Archaic inscribed Bronzes on the Acropolis of Athens : some remarks in O. Palagia, E. Sioumpara (eds) *From Ippias to Kallias, Greek Art in Athens and beyond 527 – 449 B.C.*, Athens, 2019, 63 -77.
- Mallwitz & Herrmann 1980** A. Mallwitz & H.-V. Herrmann, *Die Funde aus Olympia*, Athen, 1980.
- Mallwitz 1988** A. Mallwitz, Cult and Competition Locations at Olympia, in W. Rascke (edit.) *The Archaeology of the Olympics*, Wisconsin, 1988, 79 – 109.
- Manganaro 1999** G. Manganaro, *Sikelika : Studi di antichità e di epigrafia della Sicilia greca*, Pisa, Roma, 1999.
- Mango 1994** E. Mango, Das Gymnasion von Eretria, *Antike Kunst* 37 (1994), 100 -104.
- Mango 2003** E. Mango, *Das Gymnasion, Eretria XIII*, Gollion, 2003.
- Mann 2001** Ch. Mann, *Athlet und Polis im archaischen und frühklassischen Griechenland*, Göttingen, 2001.
- Mansfield 1985** J. Mansfield, *Prize - Amphoras and Prize - Oil*, Berkeley, 1985.
- Marconi 2014** Cl. Marconi, The Mozia Charioteer : A Revision in A. Avramidou & D. Demetriou (edit.) *Approaching the Ancient Artifact : Representation, Narrative, and Fuction : A Festschrift in Honor of H. Alan Shapiro*, Berlin & Boston, 2014, 435 -447.
- Margreiter 1988** I. Margreiter, *Die Kleinfunde aus dem Apollon - Heiligtum, Alt - Ägina II 3*, Mainz, 1988.
- Marinatos 1993** N. Marinatos, What were Greek Sanctuaries ? A synthesis in N. Marinatos & R. Hägg (edit.) *Greek Sanctuaries – New Approaches*, London & New York, 1993, 179-183.
- Martinez 2010** J. L. Martinez, *La Grèce au Louvre*, Paris, 2010.
- Maruggi 1997** G. A. Maruggi, *Catalogo del Museo Nazionale Archeologico di Taranto*, Taranto 1997.
- Marwitz 1979** H. Marwitz, Eine Strigilis, *Antike Kunst* 22 (1979), 72 – 81.
- Μαρωνίτης 1964** Δ. Μαρωνίτης, *Ηροδότου Ιστορία, ΚΛΕΙΩ, Εισαγωγή Μετάφραση Σχόλια*, Αθήνα 1964.
- Masiello 1994** L. Masiello, *Catalogo del Museo Nazionale Archeologico di Taranto I, 3 Atleti e Guerrieri*, Taranto, 1994.
- Masiello 2004** L. Masiello στο με αριθμό 5 λήμμα με τίτλο « Ζεύγος Αλτήρων » στο Ν. Σταμπολίδη & Γ. Τασούλα (επιμ.) *Μεγάλη Ελλάς*, Αθήνα, 2004.
- Massa - Pairault 1991** F. - H. Massa - Pairault, Strigiles féminins et ideologie funéraire

- (IVe – IIIe siècles av.n.è.), *Nikephoros* 4 (1991) 197 -209.
- Marx 2011** P. Marx, Athens NM Acropolis 923 and the contest between Athena and Poseidon for the Land of Attica, *Antike Kunst* 54 (2011), 21 -40.
- Ματθαίου 1983** A. Ματθαίου, Ήρια : αἱ πύλαι Ἀθήνησι, *HOROS* 1 (1983), 7 -18.
- Ματθαίου 2011** A. Ματθαίου, Το Πύθιον παρά τον Ἰλισσόν, στο Α. Δεληβορριά κ. α. (επιμ.) *Ἐπαινος Luigi Beschi*, Αθήνα, 2011, 259 – 271.
- Mattusch 1996** C. Mattusch, *Classical Bronzes*, Ithaka and London, 1996.
- Mattusch 1997** C. Mattusch, *The victorius youth*, Los Angeles, 1997.
- Μαυρόπουλος 2008** Θ. Μαυρόπουλος, ΠΙΝΔΑΡΟΣ, Επίνικοι, Ολυμπιόνικοι, Ισθμιόνικοι, Πυθιόνικοι, Νεμεόνικοι, Τόμος Α και Β, Θεσσαλονίκη, 2008.
- Μαχαίρα 1989α** Β. Μαχαίρα στο με αριθμό 66 λήμμα με τίτλο «Λίθινοι Αλτήρες » στο Ο. Τζάχου - Αλεξανδρή (επιμ.) *Το Πνεύμα και το Σώμα*, Αθήνα, 1989.
- Μαχαίρα 1989β** Β. Μαχαίρα στο με αριθμό 217 λήμμα με τίτλο «Άγαλμα Οπλιτοδρόμου, του γνωστού ως Λεωνίδου» στο Ο. Τζάχου - Αλεξανδρή (επιμ.) *Το Πνεύμα και το Σώμα*, Αθήνα, 1989.
- McDonnel 1991** M. McDonnel, The introduction of athletic nudity : Thucydides, Plato, and the vases, *JHS* 111 (1991), 182 -193.
- McGowan 1995** E. McGowan, Tomb Marker and Turning Post : Funerary Columns in the Archaic Period, *AJA* 99 (1995), 615 -632.
- Μειδάνη 2010** Α. Μειδάνη, *Αρχαϊκή Ελλάδα και Πόλεμος*, Αθήνα, 2010.
- Meijden Zanoni 2010** E. v. der Meijden Zanoni, Η καθημερινή ζωή των γυναικών στην Ερέτρια, στο Ν. Καλτσάς κ.ά. (επιμ.) *ΕΡΕΤΡΙΑ Ματιές σε μια αρχαία πόλη*, Αθήνα, 2010, 147 -154.
- Metaxa - Prokopiou & Frel 1972** N. Metaxa - Prokopiou & J. Frel, Two Panathenaic dedications in Eleusis, *AAA* 5 (1972), 245 -248.
- Michaïlidès 1948-49** G. Michaïlidès, Considérations sur les jeux gymniques et scénique en Égypte, à propos de quelques monuments inédits, *BIÉ* 31 (1948 - 1949), 297 -314.
- Michaud 1971** J. P. Michaud, Péloponnèse, *BCH* 95 (1971), 846 -909.
- Milanesio Macri 2004** M. Milanesio Macri, στο με αριθμό 12 λήμμα με τίτλο «δίσκος» στο Ν. Σταμπολίδη & Γ. Τασούλα (επιμ.) *Μεγάλη Ελλάς*, Αθήνα, 2004.
- Miller 1981** St. Miller, Excavations at Nemea, 1980, *Hesperia* 50 (1981), 45-67.
- Miller 1983** St. Miller, Excavations at Nemea, 1982, *Hesperia* 52 (1983), 70-95.
- Miller 1988** St. Miller, Excavations at the Panhellenic Site of Nemea, in W. Rascke (edit.) *The Archaeology of the Olympics*, Wisconsin, 1988, 141 -151.
- Miller 1975** S. Miller, The Pentathlon for Boys at Nemea, *CSCA* 8 (1975), 199 - 201.
- Miller 1989** S. Miller, Η Νεμέα και τα Νέμεα στο Ο. Τζάχου – Αλεξανδρή (επιμ.) *Το Πνεύμα και το Σώμα, Οι Αθλητικοί Αγώνες στην Αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα, 1989, 87-95.
- Miller 1991** S. Miller, *Arete : Greek Sport from ancient sources*, Berkeley, 1991.
- Miller 2003** S. Miller, The organization and functioning of the Olympic Games, in D. Phillips and D. Pritchard (edit.) *Sport and Festival in the Ancient Greek World*, Swansea, 2003, 1-40.
- Miller 2004** S. Miller, *Ancient Greek Athletics*, Yale, 2004.
- Miller 2005** S. Miller, *Νεμέα, Μουσείο και Αρχαιολογικός Χώρος*, (μτφ. Φ. Μπαλλά), Αθήνα, 2005.
- Miller 2015** S. Miller, Excavations at Nemea 1997 - 2001, *Hesperia* 84 (2015),

- 277 – 353.
- Miller 2015 b** S. Miller, Nemea, Sikyon, and Delphi in A. Matthaiou & N. Papazarkadas (edit.), *AΞΩΝ Studies in Honor of Ronald Stroud*, Αθήναι, 2015, 481- 493.
- Milne 1907** J. S. Milne, *Surgical Instruments in Greek and Roman times*, Oxdord, 1907, Reprinted Chicago, 1976.
- Milojčić 1974** VI. Milojčić, Bericht über die deutschen archäologischen Ausgrabungen in Thessalien 1973, *AAA* 7 (1974), 61 -75.
- Minetti & Ardigo 2002** A. Minetti & L. Ardigo, Halteres used in ancient Olympic long Jump, *Nature* 420 (2002) 141 -142.
- Μιτσός 1948 -1949** Μ. Μιτσός, Παναθηναϊκός αμφορεύς ελληνιστικής εποχής εκ του εν Αθήναις Ολυμπίειου, *AE* 86 -87 (1948 -1949), 5 9.
- Mitten & Doeringer 1968** D. G. Mitten & S. Doeringer, *Master Bronzes from the Classical World*, Mainz on Rhine, 1968.
- Mommsen 2002** H. Mommsen, Das Tritonabenteuer bei Exekias in A. Clark, J. Gaunt (eds) *Essays in Honor of Dietrich von Bothmer*, Amsterdam, 2002, 225 – 232.
- Monaco 2016** M. C. Monaco, A new Class of Anathemata στο Κ. Ζάμπα κ. ά. (επιμ.) *ΑΡΧΙΤΕΚΤΩΝ, Τιμητικός Τόμος για τον καθηγητή Μανόλη Κορρέ*, Αθήνα, 2016, 279 – 284.
- Moore 1984** M. Moore, Attic Black Figure and Black Glazed Pottery in D. White et al. (edit.) *The Exramural Sanctuary of Demeter and Persephone at Cyrene, Libya : Final Reports*, 3, Philadelphia, 1987, 21 -52.
- Moreau 1988** A. Moreau, Le Diskobole Meurtrier, *Pallas* 34 (1988), 1 – 18.
- Moretti 1953** L. Moretti, *Iscrizioni agonistiche greche*, Roma, 1953.
- Moretti 1957** L. Moretti, *Olympionikai : i vincitori negli antchi olimpici*, Roma, 1957.
- Moretti 1992** L. Moretti, Nuovo supplemento al catalogo degli Olympionikai, in W. Coulson & H. Kyrieleis (edit.) *Proceedings of an International Symposium on the Olympic Games, 5-9 September 1988*, Athens, 1992, 119 -128.
- Morgan 1990** C. Morgan, *Athletes and Oracles: The Tranformation of Olympia and Delphi in the Eighth Century B.C.*, Cambridge, 1990.
- Morgan 1993** C. Morgan, The Origin of pan-Hellenism in N. Marinatos & R. Hägg (edit.) *Greek Sanctuaries – New Approaches*, London & New York, 14 -33.
- Morgan 2008 -2009** C. Morgan, Laconia, *AR* 55 (2008 -2009), 29 -32.
- Mørkholm 1991** O. Mørkholm, *Early Hellenistic Coinage from the accession of Alexander to the peace of Apamea (336 – 188 B.C.)* Cambridge, 1991.
- Mouratidis 1985** J. Mouratidis, The Origin of Nudity in Greek Athletics, *JSH* 12 (1985), 213 -232.
- Mouratidis 1990** J. Mouratidis, Anachronism in the Homeric Games and Sports, *Nikephoros* 3 (1990) 11-22.
- Mouratidis 2012** J. Mouratidis, On the Jump of the Ancient Pentathlon, *Nikephoros Beihefte* 20 (2012).
- Μπαζιωτοπούλου & Βαλαβάνης 2003** Ε. Μπαζιωτοπούλου & Π. Βαλαβάνης, « Μετακινήσεις » του Γαλαξειδίου στην Αρχαιότητα στο Π. Θέμελης και Ρ. Σταθάκη Κούμαρη (επιμ.) *Το Γαλαξείδι από την Αρχαιότητα μέχρι σήμερα*, Αθήνα, 2003, 11 -26.

- Μπαϊράμη 2016** Κ. Μπαϊράμη, Τα με αριθμ. 133, 134, 135 136 και 137 λήμματα στο Σ. Ελευθεράτου & Κ. Σουέρεφ (επιμ.) *Δωδώνη, Το Μαντείο των Ηχων*, Αθήνα, 2016.
- Μπάτζιου - Ευσταθίου 2004** Α. Μπάτζιου - Ευσταθίου, στο με αριθμό 49 λήμμα με τίτλο «Παναθηναϊκός Αμφορέας» στο Ν. Ζαφειροπούλου (επιμ.) *Αγώνες και Αθλήματα στην Αρχαία Θεσσαλία*, Αθήνα, 2004.
- Μπέσιος 2010** Μ. Μπέσιος, *Πιερίδων στέφανος : Πύδνα, Μεθώνη και οι αρχαιότητες της βόρειας Πιερίας*, Κατερίνη, 2010.
- Μπιλούκα – Γραικός – Κλάγκα 2005** Α. Μπιλούκα – Ι. Γραικός – Π. Κλάγκα, Νέα Καλλικράτεια 2005 : Η ανασκαφική έρευνα στο ανατολικό Νεκροταφείο του αρχαίου οικισμού, *ΑΕΜΘ* 19 (2005), 239 – 248.
- Μπιλούκα 2014** Α. Μπιλούκα στο με αριθμό 120 λήμμα με τίτλο « Μολύβδινοι Αλτήρες» στο Β. Μισαηλίδου – Δεσποτίδου κ. ά. (επιμ.) «...νέος και με υγείαν αρίστην...» : *όψεις της ζωής των νέων στην αρχαία Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη, 2014.
- Μπόνιας 1985** Ζ. Μπόνιας, Ενεπίγραφος Αλτήρας Αιγίων, *ΑΑΑ* 18 (1985) 246 – 253.
- Μπόνιας 1998** Ζ. Μπόνιας, *Ένα Αγροτικό Ιερό στις Αιγιές Λακωνίας*, Αθήνα, 1998.
- Μπούγια 2004** Π. Μπούγια, Τα νομίσματα με αγωνιστικές παραστάσεις στο Ν. Καλτσάς (επιμ.) *ΑΓΩΝ*, Αθήνα, 2004, 64 – 69.
- Μπρούσκαρη 1974** Μ. Μπρούσκαρη, *Μουσείον Ακροπόλεως :Περιγραφικός Κατάλογος*, Αθήνα, 1974.
- Μπρούσκαρη 2002** Μ. Μπρούσκαρη, *Το Μουσείο Παύλου και Αλεξάνδρας Κανελλοπούλου*, Αθήνα, 2002.
- Μυλωνάς 1975 α** Γ. Ε. Μυλωνάς, *Το Δυτικόν Νεκροταφείον της Ελευσίνας, Β Κείμενον*, Αθήνα, 1975.
- Μυλωνάς 1975 β** Γ. Ε. Μυλωνάς, *Το Δυτικόν Νεκροταφείον της Ελευσίνας, Γ Πίνακες*, Αθήνα, 1975.
- Μυλωνάς 1983** Γ. Ε. Μυλωνάς, *Πολύχρυσοι Μυκήναι*, Αθήνα, 1983.
- Μυλωνάς 2010** Γ. Ε. Μυλωνάς, Ελευσίς και Ελευσίνα Μυστήρια, (μτφ. Ν. Σπυριδάκης) Αθήνα, 2010.
- Μυλωνάς 1883** Κ. Δ. Μυλωνάς, Ευρήματα της εν Ακροπόλει ανασκαφής, *ΑΕ* 1883, 33-48.
- Μυλωνάς 1883** Κ. Δ. Μυλωνάς, Λίθινοι αρχαίοι αλτήρες, *ΑΕ* 1883, στ. 103 – 105.
- Μωραϊτή 2004** Ε. Μωραϊτή, Οι Μεγάλοι Αγώνες της Ηπείρου και ο ρόλος των Ηλείων στους Αγώνες αυτούς στο Ε. Αλμπανίδη (επιμ.) *Αρχαίοι και Σύγχρονοι Ολυμπιακοί Αγώνες : Η Πολιτική και Πολιτιστική τους Διάσταση*, Κομοτηνή, 2004, 91 -97.
- Neer 2010** R. Neer, *The Emergence of the Classical Style in Greek Sculpture*, Chicago, 2010.
- Neils 1981** J. Neils, A Horseman from Tarentum, *The Bulletin of The Cleveland Museum of Art*, 68 (1981),331 -338.
- Neils 1992** J. Neils, The Panathenaia : An Introduction in J. Neils (edit.) *Goddess and Polis*, New Hampshire, 1992, 13- 29.
- Neils 1992** J. Neils, Panathenaic Amphoras : Their Meaning, Makers and Markets in J. Neils (edit.) *Goddess and Polis, The Panathenaic Festival in Ancient Athens*, New Hampshire, 1992, 29 - 52.
- Neils 1996** J. Neils, Pride, Pomp, and Circumstance, The Iconography of Procession, in J. Neils (edit.) *Worshipping Athena, Panathenaia & Parthenon*, Wisconsin, 1996, 177 – 197.

- Neils & Oakley 2004** J. Neils & J. Oakley, *Striving for Excellence : Ancient Greek Childhood and the Olympic Spirit*, New York, 2004.
- Neils 2014** J. Neils, Picturing Victory in P. Christesen & D. Kyle (edit.) *Sport and Spectacle in Greek and Roman Antiquity*, W. Sussex, 2014, 81-97.
- Neumann 1965** G. Neumann, *Gesten und Gebärden in der Griechischen Kunst*, Berlin, 1965.
- Newton 1874** C. T. Newton, *The Collection of Ancient Greek Inscriptions in the British Museum*, Oxford, 1874.
- Nicholson 2005** N. J. Nicholson, *Aristocracy and Athletics in Archaic and Classical Greece*, Cambridge, 2005.
- Nielsen 2014** T. H. Nielsen, An Essay on the Extent and Significance of the Greek Athletic Culture in the Classical Period in *Proceedings of the Danish Institute at Athens*, VII Athens – Aarhus, 2014, 11- 35.
- Nielsen 2016** T. H. Nielsen, Reflections on the number of Athletic Festivals in Pre- Hellenistic Greece, in C. Mann, S. Remijnsen, S. Scharff (edit.) *Athletics in the Hellenistic World*, Stuttgart, 2016, 31 – 41.
- Niemeier 2008** W. D. Niemeier, Καλαπόδι. Το ιερό του Απόλλωνος των Αβών, στο Α. Βλαχόπουλος (επιμ.) *Αρχαιολογία. Εύβοια και Στερεά Ελλάδα*, Αθήνα, 2008, 302- 305.
- Niemeier 2019** W. D. Niemeier, The Oracular Sanctuary of Apollo at Abai / Kalapodi in O. Palagia & E. Sioumpara (edit.) *From Ippias to Kallias, greek art in Athens and beyond 527 -449 BC*, Athens 2019, 218 – 231.
- Niemeyer 1964** H. G. Niemeyer, Attische Bronzestatuetten der Spätarchaischen und Frühklassischen Zeit, *Antike Plastik III*, (1964), 7- 31.
- Nilsson 1987** M. P. Nilsson, *Η Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Θρησκείας*, (μτφ. Αικ. Παπαθωμοπούλου), Αθήνα, 1987.
- Ντούμας 1999** Χρ. Ντούμας, *Οι Τοιχογραφίες της Θήρας*, Αθήνα, 1999.
- Oakley 2009** J. Oakley, Children in Athenian Funery Art during the Peloponnesian War in O. Palagia (edit.) *Art in Athens during the Peloponnesian War*, Cambridge, 207 – 235.
- Ohly - Dumm 1973** M. Ohly - Dumm, Berichte der Staatlichen Kunstsammlungen, *MiJb* 24 (1973), 239 – 246.
- Οικονομάκου 2009** Μ. Οικονομάκου, Λαυρεωτική και Μαραθώνας : Νέες έρευνες, στο Β. Βασιλοπούλου κ.ά. (επιμ.) *Από τα Μεσόγεια στον Αργοσαρωνικό*, Μαρκόπουλο, 2009, 273 – 285.
- Oikonomides 1974** A. Oikonomides, *Abbreviations in Greek Inscriptions : papyri, manuscripts, and early printed books*, Chicago, 1974.
- Οικονομίδου 1996** Μ. Οικονομίδου, *Αρχαία Νομίσματα*, Αθήνα, 1996.
- Olivoná 1989** V. Olivoná, Chariot Racing in the Ancient World, *Nikephoros* 2, (1989), 65-88,
- Osborne 2004** R. Osborne, Hoards, Votives, Offerings : the archaeology of the dedicated object, *World Archaeology* 36 (2004), 1-10.
- Ορλάνδος 1951** Α. Ορλάνδος, Ανασκαφή Σικυώνος, *ΠΑΕ* 1951, 187 – 191.
- Ormerod 1967** H. Ormerod, *Piracy in the Ancient World, An Essay in Mediterranean History*, Chicago, 1967.
- Orsi 1925** P. Orsi, “Siracusa. Nuova necropolis greca del VII –VI” *NSc* 1925, 298 – 305.
- Ortiz 1996 a** G. Ortiz, *In Pursuit of the Absolute Art of the Ancient World from*

- the George Ortiz Collection*, Bern, 1996.
- Ortiz 1996 b** G. Ortiz στο D. Vanhove (edit.) *Olympism in Antiquity*, Vol. B, Lausanne 1996, 101.
- Pala 2012** E. Pala, *Acropoli di Atene : un microcosmo della produzione e distribuzione della ceramica attica*, Roma, 2012.
- Palagia & Choremi-Spetsieri 2007** O. Palagia & A. Choremi -Spetsieri (edit.) *The Panathenaic Games : Proceedings of an International Conference held at the University of Athens, May 11-12 2004*, Oxford, 2007.
- Palagia 2009** O. Palagia, Spartan Self- Presentation in the Panhellenic Sanctuaries of Delphi and Olympia in the Classical Period, in N. Kaltsas (edit.) *Athens – Sparta, Contributions to the Research on the History and Archaeology of the two City – States*, N. York, 2009, 32 -40.
- Παλαγγιά 2011** O. Παλαγγιά, Ο Νέος της Μοτύης και η μάχη της Ιμέρας στο Α. Δεληβορριάς, Γ. Δεσπίνης, Α. Ζαρκάδας (επιμ.) *ΕΠΙΛΙΝΟΣ Luigi Beschi*, Αθήνα, 2011, 283 -293.
- Palagia 2016** O. Palagia, Art as Trophy : the Nike of Paionios στο O. Παλαγγιά (επιμ.) *ΝΑΥΠΑΚΤΟΣ*, Αθήνα, 2016, 73 -84.
- Palagia 2021** O. Palagia, The Nike of Paionios, in M. Lagogianni – Georgakarakos (edit.) *Known and Unknown Nikai in History, Art and Life*, Athens, 2021, 102 -117.
- Παλαιοκρασσά - Κόπιτσα 1991** Λ. Παλαιοκρασσά - Κόπιτσα, *Το Ιερό της Αρτέμιδος Μουνηχίας*, Αθήνα, 1991.
- Παλαιολόγου 1976** Κ. Παλαιολόγου, Τα Αθλήματα στο Ν. Γιαλούρη (επιμ.) *Οι Ολυμπιακοί Αγώνες στην Αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα, 1976, 155 -242.
- Παναγιωτόπουλος & Χανιώτης 2004** Δ. Παναγιωτόπουλος & Α. Χανιώτης, Αθλητισμός και Αθλητικοί Αγώνες στην Αρχαία Κρήτη στο Ν. Γιγουρτάκη (επιμ.) *Το Ηράκλειο και η περιοχή του : διαδρομή στο χρόνο*, Ηράκλειο, 2004, 77 -101.
- Παναγιώτου - Τριανταφυλλοπούλου 2020** Α. Παναγιώτου – Τριανταφυλλοπούλου, Εγγάρακτη Στλεγγίδα από την Αιανή, *Fortunatae* 32 (2020), 519 -524.
- Παπαγγελή 2002** Κ. Παπαγγελή. *Ελευσίνα : ο αρχαιολογικός χώρος και το Μουσείο*, Αθήνα, 2002.
- Παπαδημητρίου 2019** Α. Παπαδημητρίου, στο με αριθμό 308 λήμμα και τίτλο « Δίσκος με γραπτή παράσταση δισκοβόλου» στο Ε. Στεφανή κ. ά. (επιμ.) *Από τον Νότο στο Βορρά, Αποικίες των Κυκλάδων στο βόρειο Αιγαίο*, Θεσσαλονίκη, 2019.
- Παπαδημητρίου 1958** Ι. Παπαδημητρίου, Ανασκαφή Βραυρώνος, *Έργον* 1959, 30 -39
- Παπαδιαμαντοπούλου- Καλλιώδη 1989** Σ. Παπαδιαμαντοπούλου - Καλλιώδη στο με αριθμό 157 λήμμα με τίτλο «εγγάρακτος χάλκινος δίσκος» στο Ο. Τζάχου - Αλεξανδρή (επιμ.) *Το Πνεύμα και το Σώμα*, Αθήνα, 1989.
- Parakonstantinou 2014** Z. Parakonstantinou, Sport, Victory Commemoration and Elite Identities, *Classica et Mediaevalia* 65 (2014), 87- 126.
- Parakonstantinou 2019** Z. Parakonstantinou, *Sport and Identity in Ancient Greece*, London & N. York, 2019.
- Rapalexandrou 2005** N. Rapalexandrou, *The Visual Poetics of Power : warriors, youths, and tripods in early Greece*, Maryland, 2005.
- Παπαποστόλου 1977** Ι. Παπαποστόλου, Ελληνιστικοί Τάφοι της Πάτρας I, *ΑΔ* 32 (1977) 281 – 343.
- Παπαποστόλου 1990** Ι. Παπαποστόλου, Κοσμήματα Πατρών και Δύμης, *ΑΕ* 129 (1990), 83 -140.

- Παπαποστόλου 2001** I. A. Παπαποστόλου, Χάλκινο ειδώλιο κελητιζόντος ιπέα στον Θέρμο και παραστάσεις ιπέων του τέλους της γεωμετρικής εποχής, *AE* 140 (2001), 1 - 40.
- Παπαποστόλου 2008** I. A. Παπαποστόλου, *ΘΕΡΜΟΣ, Το Μέγαρο Β και το πρώιμο Ιερό*, Αθήνα, 2008.
- Παπαποστόλου 2014** I. A. Παπαποστόλου, *Το Ιερό του Θέρμου στην Αιτωλία*, Αθήνα, 2014.
- Παπασπυρίδη - Καρούζου 1933-1935** Σ. Παπασπυρίδη - Καρούζου, Ανασκαφή Τάφων Άργους, *ΑΔ* 15 (1933 -1935), 16 -53.
- Παπασπυρίδη - Καρούζου 1948-1949** Σ. Παπασπυρίδη - Καρούζου, Τεχνολογικός καθορισμός του εκ του Ολυμπίου Παναθηναϊκού αμφορέως, *AE* 86 -87 (1948 -1949), 10 -32.
- Παπαχατζής 1974** N. Παπαχατζής, *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις Αττικά*, Αθήνα, 1974.
- Παπαχατζής 1976** N. Παπαχατζής, *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις Κορινθιακά και Λακωνικά*, Αθήνα, 1976.
- Παπαχατζής 1979** N. Παπαχατζής, *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις Μεσσηνιακά και Ηλιακά*, Αθήνα, 1979.
- Παπαχατζής 1980** N. Παπαχατζής, *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις Αχαϊκά και Αρκαδικά*, Αθήνα, 1980.
- Παπαχατζής 1981** N. Παπαχατζής, *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις Βοιωτικά και Φωκικά*, Αθήνα, 1981.
- Παπαχατζής 2006** N. Παπαχατζής, *Η Θρησκεία των Αρχαίων Ελλήνων*, Αθήνα, 2006.
- Παππή 2005** Ευαγγ. Παππή, Αρχαιολογικό Μουσείο Ναυπλίου, *ΑΔ* 60 (2005) Β1, 272 -273.
- Parke 1967** H. W. Parke, *The Oracles of Zeus, Dodona – Olympia – Ammon*, Oxford, 1967.
- Parke 2000** H. W. Parke, *Οι εορτές στην Αρχαία Αθήνα*, (μτφ. Χαρ. Ορφανός), Αθήνα, 2000.
- Parke 2000 B** H. W. Parke, *Τα Ελληνικά Μαντεία*, (μτφ. Α. Βόσκου), Αθήνα, 2000.
- Parker 1998** R. Parker, Pleasing Thighs: Reciprocity in Greek Religion, in Ch. Gill et al. (edid.) *Reciprocity in Ancient Greece*, Oxford, 1998, 105 – 125.
- Parker 2005** R. Parker, *Η Θρησκεία στην Αρχαία Αθήνα, Ιστορική Επισκόπηση*, (μτφ. Γ. Τριανταφυλλίδη), Αθήνα, 2005.
- Parker 2004** R. Parker, Dedications, Greek Dedications. I : Introduction, literary and epigraphical sources, in *ThesCRA I*, Basel, Los Angeles, 2004, 269 -281.
- Parker 2005** R. Parker, *Polytheism and Society at Athens*, Oxford, 2005.
- Paribeni 1959** E. Paribeni, *Catalogo delle Sculture di Cirene, Statue e Rilievi di Carattere Religioso*, Roma, 1959.
- Patrucco 1972** R. Patrucco, *Lo Sport nella Grecia Antica*, Firenze, 1972.
- Payne 1931** H. Payne, *Necrocorinthia : a study of the Corinthian art in the Archaic period*, Oxford, 1931.
- Pedley 2005** J. Pedley, *Sanctuaries and the Sacred in the Ancient Greek World*, Cambridge, 2005.
- Peek 1978** W. Peek, Orakel aus Dodona für den Piratenkönig Zeniketes, *ZPE* 30 (1978), 247 -248.
- Pelekidis 1962** Ch. Pelekidis, *Histoire de l' éphébie attique des origines à 31 avant*

- Jésus –Christ*, Paris, 1962.
- Pemberton 1989** E. Pemberton, *The Sanctuary of Demeter and Kore : The Greek Pottery, Corinth XVIII Part I*, Princeton, 1989.
- Pemberton 2000** E. Pemberton, Agones Hieroi. Greek Athletic Contests in their Religious Context, *Nikephoros* 13, 2000, 111 -123.
- Πέππα - Δελμούζου 1989** Ντ. Πέππα - Δελμούζου, στο με αριθμό 111 λήμμα με τίτλο «Επιγραφή από το ανάθημα του Γελώου Παντάρη» στο Ο. Τζάχου - Αλεξανδρή (επιμ.) *Το Πνεύμα και το Σώμα*, Αθήνα, 1989.
- Πέππα - Δελμούζου 1989** Ντ. Πέππα - Δελμούζου, στο με αριθμό 148 λήμμα με τίτλο «Ο αλτήρ του Ακματίδου» στο Ο. Τζάχου - Αλεξανδρή (επιμ.) *Το Πνεύμα και το Σώμα*, Αθήνα, 1989.
- Perdrizet 1908** P. Perdrizet, *Monuments figures. Petits bronzes, terres - cuites, antiquités diverses, Fouilles de Delphes*, V, 1908.
- Perry 2014** T. Perry, Sport in the Early Iron Age and Homeric Epic, in P. Christesen & D. Kyle (edit.) *A Companion to Sport and Spectacle in Greece and Roman Antiquity*, New Jersey, 2014, 53 – 67.
- Πετράκος 1968** Β. Πετράκος, *Ο Ωρωπός και το Ιερόν του Αμφιαράου*, Αθήνα, 1968.
- Πετράκος 1985** Β. Πετράκος, Ραμνούς, *Το ΕΡΓΟΝ της ΑΕ κατά το 1984*, Αθήνα, 1985.
- Πετράκος 1995** Β. Πετράκος, *Ο Μαραθών*, Αθήνα, 1995.
- Πετράκος 1997** Β. Πετράκος, *Οι Επιγραφές του Ωρωπού*, Αθήνα, 1997.
- Πετράκος 1999** Β. Πετράκος, *Ο Δήμος του Ραμνούντος II. Οι Επιγραφές*, Αθήνα, 1999.
- Petropoulou 2011 -2012** A. Petropoulou, “ Hyakinthos and Apollo of Amyklai : Identities and Cults. A Reconsideration of the Written Evidence” in *Amykles Research Project : Works 2005-2010*, 2011 -2012, 153 -161.
- Petropoulou 2015** A. Petropoulou, “ *Hieromēnia* and Sacrifice During the *Hyakinthia*” *METIS* 13 (2015), 167 -168.
- Πέτσας 1952** Φ. Πέτσας, Ειδήσεις εκ της 10^{ης} αρχαιολογικής περιφέρειας (Ηπείρου), *ΑΕ* 1952, 1 -15.
- Pettersson 1992** M. Pettersson, *Cults of Apollo at Sparta, The Hyakinthia, The Gymnopaïdai and the Karneia*, Stockholm, 1992.
- Pfeiffer 1949** R. Pfeiffer. *Callimachus Vol. I Fragmenta*, Oxford, 1949.
- Piccinini 2013** J. Piccinini, Dodona at the Time of Augustus. A few notes in M. Galli (edit.) *Roman power and Greek sanctuaries : forms of interaction and communication*, Athens, 2013, 177 -192.
- Pileggi Schenal 2004** R. Pileggi Schenal στο με αριθμό 6 λήμμα με τίτλο «Αλτήρας» στο Ν. Σταμπολίδη & Γ. Τασούλα (επιμ.) *Μεγάλη Ελλάδα*, Αθήνα, 2004.
- Pipili 1987** M. Pipili, *Laconian Iconography of the Sixth Century B.C.*, Oxford, 1987.
- Pippidi 1977** D.M. Pippidi, Les plus anciennes inscriptions d’ Istros, στο D.M. Pippidi & E. Popescu (edit.) *Epigraphica. Travaux dédiés au VIIe Congrès d’ épigraphie grecque et latine*, Constantza 9-15 septembre 1977, București, 1977, 9-24.
- Pitt 2014 – 2019** R. Pitt, An Inscribed jumping - weight from the Spartan Acropolis, *HOROS* 26-31, 127 – 132.
- Pitt 2022** R. Pitt, *Attic Inscriptions in UK Collections, British Museum, Funerary Monuments*, London, 2022.
- Πλάτωνος - Γιώτα 2013** Μ. Πλάτωνος - Γιώτα, Οι αρχαιότητες του Δήμου των αρχαίων Αχαρνών και η αποκάλυψη του Θεάτρου, στο Μ. Δόγκα -Τόλη &

- Στ. Οικονόμου (επιμ.) *Αρχαιολογικές Συμβολές Τόμος Α ' Αττική*, Αθήνα, 2013, 137 – 152.
- Plassart 1926** A. Plassart, Fouilles de Thespies et de l' hiéron des muses de l' Hélicon. Inscriptions : Dédicaces de caractère religieux ou honorifique bornes de domaines sacrés, *BCH* 50 (1926) 383 -462.
- Pleket 2010** H. W. Pleket, Games, Prizes, Athletes and Ideology : some aspects of the history of sport in the Greco - Roman world, in J. König (edit.) *Greek Athletics*, Edinburgh, 2010, 145 – 174.
- Pohl 2004** A. Pohl, Sprunggewicht (Halter) aus Olympia im J. Bartels et al. (edit.) *Sportschau, Antike Athleten in Aktion*, Bonn, 2004.
- Poliakoff 1986** M. B. Poliakoff, *Studies in the Terminology of the Greek Combat Sports*, Frankfurt am Main, 1986.
- Poliakoff 1987** M. B. Poliakoff, *Combat Sports in the Ancient World*, New Haven, Yale University Press, 1987.
- Pollitt 1994** J.J. Pollitt, *Η Τέχνη στην Ελληνιστική Εποχή*, (μτφ. Α. Γκαζή), Αθήνα, 1994.
- Popkin 2012** M. Popkin, Roosters, Columns and Athena on early Panathenaic Prize Amphoras, *Hesperia* 81 (2012), 207 -235.
- Pottier 1887** E. Pottier, *La Nécropole de Myrina*, Paris, 1887.
- Pouqueville 1820-21** F. C. H. L. Pouqueville, *Voyage dans la Grèce*, Tome IV, Paris, 1820 -21.
- Powell 1991** B. Powell, *Homer and the origin of the Greek Alphabet*, Cambridge, 1991.
- Prins de Jong 1925** E. F. Prins de Jong, *Scherben aus Naukratis*, Utrecht, 1925.
- Pritchett 1956** W. K. Pritchett, The Attic Stelai : Part II, *Hesperia* 25 (1956), 178 – 328.
- Pritchett 1971** K. Pritchett, *The Greek State at War I, Ancient Greek military practices*, Berkeley, 1971.
- Pritchett 1985** K. Pritchett, *The Greek State at War IV*, Berkeley, 1985
- Prohászka 1998** M. Prohászka, Metal Objects and Coins, in J.C. Carter (edit.) *The Chora of Metaponto, The Necropoleis, Vol. II*, Austin, 1998, 787-834.
- Προσκυνητοπούλου 1989α** Ρ. Προσκυνητοπούλου στο με αριθμό 24 λήμμα με τίτλο «Βοιωτικός Κρατήρ» στο Ο. Τζάχου - Αλεξανδρή (επιμ.) *Το Πνεύμα και το Σώμα*, Αθήνα, 1989
- Προσκυνητοπούλου 1989β** Ρ. Προσκυνητοπούλου στο με αριθμό 42 λήμμα με τίτλο «Αττική Μελανόμορφη Κύλιξ» στο Ο. Τζάχου - Αλεξανδρή (επιμ.) *Το Πνεύμα και το Σώμα*, Αθήνα, 1989.
- Προσκυνητοπούλου 1989 γ** Ρ. Προσκυνητοπούλου στο με αριθμό 48 λήμμα με τίτλο «Αττική Ερυθρόμορφη Λήκυθος» στο Ο. Τζάχου - Αλεξανδρή (επιμ.) *Το Πνεύμα και το Σώμα*, Αθήνα, 1989.
- Προσκυνητοπούλου 1989 δ** Ρ. Προσκυνητοπούλου στο με αριθμό 53 λήμμα με τίτλο «Αττική Ερυθρόμορφη Οινοχόη » στο Ο. Τζάχου - Αλεξανδρή (επιμ.) *Το Πνεύμα και το Σώμα*, Αθήνα, 1989
- Προσκυνητοπούλου 1989 ε** Ρ. Προσκυνητοπούλου στο με αριθμό 194 λήμμα με τίτλο «Αττική Τριφυλλόστομη Οινοχόη » στο Ο. Τζάχου - Αλεξανδρή (επιμ.) *Το Πνεύμα και το Σώμα*, Αθήνα, 1989
- Προσκυνητοπούλου 1989στ** Ρ. Προσκυνητοπούλου στο με αριθμό 139 λήμμα με τίτλο «Τμήμα από το σώμα Παναθηναϊκού Αμφορέα» στο Ο. Τζάχου - Αλεξανδρή (επιμ.) *Το Πνεύμα και το Σώμα*, Αθήνα, 1989

- Προσκυνητοπούλου 2004α** P. Προσκυνητοπούλου, στο με αριθμό 94 λήμμα με τίτλο «δίσκος» στο Ν. Καλτσάς (επιμ.) *ΑΓΩΝ*, Αθήνα, 2004.
- Προσκυνητοπούλου 2004β** P. Προσκυνητοπούλου, στο με αριθμό 95 λήμμα με τίτλο «δίσκος» στο Ν. Καλτσάς (επιμ.) *ΑΓΩΝ*, Αθήνα, 2004.
- Προσκυνητοπούλου 2004γ** P. Προσκυνητοπούλου, στο με αριθμό 39 λήμμα με τίτλο «Στλεγγίς» στο Ν. Καλτσάς (επιμ.) *ΑΓΩΝ*, Αθήνα, 2004
- Προσκυνητοπούλου 2004 δ** P. Προσκυνητοπούλου, στο με αριθμό 230 λήμμα με τίτλο «Υδρία» στο Ν. Καλτσάς (επιμ.) *ΑΓΩΝ*, Αθήνα, 2004
- Psoma 2022** S. Psoma, *Corcyra : A city at the edge of two Greek Worlds*, Athens, 2022.
- Πωλογιώργη 1988** M. Πωλογιώργη, Τάφοι Ωρωπού, *ΑΙ* 43 (1988) Μελέτες, 114 – 137.
- Πωλογιώργη 2022** M. Πωλογιώργη, Ο δίσκος του δικαίου από το Ζούμπερι Αττικής και άλλοι λιθινοί δίσκοι, *ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΟΝ* 11 (2022), 67 -78.
- Ramage & Ramage 2000** N. Ramage & A. Ramage, *Ρωμαϊκή Τέχνη*, (επιμ.) Θ. Στεφανίδου - Τιβερίου και (μτφ. Χ. Ιωακειμίδου), Θεσσαλονίκη, 2000.
- Raschke 1985** W. Raschke, Aulos and Athletes : The Fuction of the Flute Player in Greek Athletics, *Arete* 2 (1985), 177 -200.
- Raschke 2016** W. Raschke, Devices on Diskoi : Some Musings in D. Katsonopoulou & E. Partida (edit.) *ΦΙΛΕΛΛΗΝ Essays presented to Stephen G. Miller*, Athens, 2016, 373 – 390.
- Raubitschek 1949** A. Raubitschek, *Dedications from the Athenian Acropolis*, Cambridge, 1949.
- Raubitschek 1998** I. Raubitschek, *ISTHMIA, Vol. VII, The Metal Objects*, Princeton, 1998
- Rausa 1994** F. Rausa, *L' immagine del vincitore, L' atleta nella statuaria greca dall' età arcaica all' ellenismo*, Treviso /Roma, 1994.
- Ρεθεμιωτάκης 2001** Γ. Ρεθεμιωτάκης, *Μινωϊκά πήλινα ειδώλια : από τη νεοανακτορική μέχρι την υπομινωϊκή περίοδο*, Αθήνα, 2001.
- Reid 2022** H. L. Reid, Strigils as Symbols of Arete in Sicily and Southern Italy in H. Reid & J. Serrati (edit.) *Ageless Arete: Selected Essays from the 6th Interdisciplinary Symposium on the Hellenic Heritage of Sicily and Southern Italy*, Parnassos Press, Sicily, 2022, 189 – 210.
- Remijsen 2009** S. Remijsen, Challenged by Egyptians : Greek Sports in the Third Century B.C., *IJHS* 26 (2009), 246 -271.
- Renfrew 1988** C. Renfrew, The Minoan – Mycenaean Origins of the Panhellenic Games in W. Rascke (edit.) *The Archaeology of the Olympics*, Wisconsin, 1988, 13 – 25.
- Rhodes 1985** P.J. Rhodes, *A Commentary on the Aristotelian Athenaion Politeia*, Oxford, 1985.
- Richer 2004** N. Richer, The Hyakinthia of Sparta, in Th. Figueira (edit.) *Spartan Society*, Swansea, 2004, 77 - 102.
- Richter 1915** G. Richter, *Greek, Etruscan, and Roman Bronzes*, New York, 1915.
- Richter 1928** G. Richter, A Bronze Prize Hydria, *Antike Plastik* 1928, 183 - 191.
- Richter 1949** G. Richter, *Archaic Greek art against its historical background : a survey*, N. York, 1949.
- Richter 1959** G. Richter, *A Handbook of Greek Art*, London & N. York, 1959.
- Richter 1960** G. Richter, *Kouroi, Archaic Greek Youths : a study of the development of the kouros type in Greek sculpture*, London, 1960.
- Richter 1961** G. Richter, *The Archaic Gravestones of Attica*, London, 1961.

- Richter 1966** G. Richter, *The Furniture of the Greeks, Etruscans and Romans*, London, 1966.
- Ridgway 1977** B. S. Ridgway, *The Archaic style in Greek Sculpture*, Princeton 1977.
- Ridgway 1997** B. S. Ridgway, *Fourth - Century Styles in Greek Sculpture*, Madinon, 1997.
- Rieger 2004** B. Rieger, Weitsprung mit Gewichten und Ringen auf heissem Sand. Die gymnischen Disziplinen der griechischen Antike im J. Bartels et al. (edit.) *Sportschau , Antike Athleten in Aktion*, Bonn, 2004, 63 - 75.
- Rizzo & Martelli 1988-89** M.A. Rizzo & M. Martelli, Un incunabolo del mito Greco in Etruria, *ASAtene* 66-67 (1988 -89), 7 -56.
- J. Robert & L. Robert 1950** J. Robert & L. Robert, *Bulletin Epigraphique*, 63 (1950), 158 – 159, αρ. 113.
- Robertson 1981** M. Robertson, *Excavations at Kition IV. The non – Cypriote Pottery*, Nicosia, 1981.
- Robertson 2001** M. Robertson, *Η τέχνη της αγγειογραφίας στην κλασική Αθήνα*, (μτφ. Μ. Καραμπατέα & Μ. Κόμβου), Αθήνα, 2001.
- Robertson 1996** N. Robertson, Athena’s Shrines and Festivals, in J. Neils (edit.) *Worshipping Athena, Panathenaia & Parthenon*, Wisconsin, 1996, 27 - 77.
- Robinson 1941** D. M. Robinson, *Excavations at Olynthus ; Part X : Metal and minor miscellaneous finds: an original contribution to Greek life*, Baltimore, 1941.
- Robinson 1942** D. M. Robinson, New Greek Bronze Vases : A commentary on Pindar, *AJA* 46 (1942), 172 -197.
- Robinson 1949** E. S. G. Robinson, The Athenian Currency Degree and the Coinage of Allies, *Hesperia Supplement* 8, 1949, 324-340.
- Roller 1981** L.E. Roller, Funeral Games for Historical Persons, *Stadion* 7 (1981), 1-18.
- Rolley 1967** Cl. Rolley, *Griechische Kleinkunst : Die Bronzen*, Leiden, 1967.
- Rolley 1969** Cl. Rolley, *Fouilles de Delphes V Monuments Figurés, Les Statuettes de Bronze*, Paris, 1969.
- Rolley 1977** Cl. Rolley, *Fouilles de Delphes V 3 Les Trépieds à Cuve Cluée*, Paris, 1977.
- Rolley 1983** Cl. Rolley, *Les bronzes grecs*, Fribourg, 1983.
- Rolley 2006** Cl. Rolley, *Η Ελληνική Γλυπτική*, (μτφ. Ε. Δημητρακοπούλου), Αθήνα, 2006.
- Romano 2014** D. G. Romano, Athletic Festivals in the Northern Peloponnese and Central Greece in P. Christesen & D. Kyle (edit.) *A Companion to Sport and Spectacle in Greek and Roman Antiquity*, New Jersey, 2014, 176 - 191.
- Rouse 1902** W. H. D. Rouse, *Greek Votive Offerings : An essay in the History of Greek Religion*, Cambridge, 1902, reprinted 1976.
- Rousset 2002** D. Rousset, *Le Territoire de Delphes et la Terre d’ Apollon*, Paris, 2002.
- Rystedt 1986** E. Rystedt, The Foot - Race and other Athletic contests in the Mycenaean World. The evidence of the Pictorial vases, *Opus.Ath.*16 (1986), 103 -116.
- Ρωμαίος 1931** Κ. Ρωμαίος, Ανασκαφή εν Θέρμω, *ΠΑΕ* 1931, 61 -70.

- Sabetai & Avronidaki 2018** V. Sabetai & Ch. Avronidaki, The Six's Technique in Boitia, *Hesperia* 87 (2018), 311 -385.
- Σακελλαρίου 1971** Μ. Σακελλαρίου, Σπάρτη, Αθήνα Αιγαίο 560 -500 π.Χ. στην *IEE Β' Τόμος, Αρχαϊκός Ελληνισμός*, Αθήνα, 1971, 251- 275.
- Σακελλαρίου 1972** Μ. Σακελλαρίου, Η Αθήνα 403-400 π.Χ. στην *IEE Γ'1 Τόμος, Κλασσικός Ελληνισμός*, Αθήνα 1972, 330 -332.
- Σακελλαρίου 1999** Μ. Σακελλαρίου, *Η Αθηναϊκή Δημοκρατία*, Ηράκλειο, 1999.
- Σακελλαρίου 2007** Μ. Σακελλαρίου, *Πόλις, Ένας τύπος αρχαίου ελληνικού κράτους*, (μτφρ. Δ. Κοκκώνης), Αθήνα, 2007.
- Σάλτα 2004** Μ. Σάλτα, στο με αριθμό 112 λήμμα με τίτλο «Επιτύμβια Στήλη με παράσταση αθλητή» στο Ν. Καλτσάς (επιμ.) *ΑΓΩΝ*, Αθήνα, 2004.
- Sanders et al. 2018** G. Sanders et al. *Ancient Corinth : Site Guide*, Princeton, 2018.
- Sannibale 2004** Μ. Sannibale, Ο αθλητισμός στην Ετρουρία, Η πρόσληψη ενός ελληνικού ιδεώδους ανάμεσα στην πραγματικότητα και τον συμβολισμό, στο Ν. Σταμπολίδης (επιμ.) *Μεγάλη Ελλάδα, Αθλητισμός και Ολυμπισμός στην Περιφέρεια του Ελληνικού Κόσμου*, Αθήνα, 2004, 81 – 101.
- Sansone 1988** D. Sansone, *Greek Athletics and the Genesis of Sport*, Berkeley – Los Angeles, 1988
- Σαδικάκης 1965** Θ. Σαδικάκης, Άκτια τα εν Νικοπόλει, *ΑΕ* 1965, 145 -162.
- Scanlon 1986** Th. Scanlon, Boxing Gloves and the Games of Gallienus, *AJPh* 107 (1986) 110-114.
- Scanlon 2002** Th. Scanlon, *Eros and Greek Athletics*, New York, 2002.
- Scanlon 2005** Th. Scanlon, Death and the Discus in Greek and Hindu Myth, *Nikephoros* 18 (2005), 219 -233.
- Schachter 1994** A. Schachter, The Politics of Dedication : Two Athenian Dedications at the Sanctuary of Apollo Ptoieus in Boetia, in R. Osborne & S. Hornblower (edit.) *Ritual, Finance, Politics Athenian Democratic Accounts presented to Davis Lewis*, Oxford, 1994, 291 – 306.
- Schachter 2007** A. Schachter, Εξελίζεις μιάς Μυστηριακής Λατρείας, Οι Θηβαϊκοί Κάβειροι, στο Μ. Κοσμόπουλος (επιμ.) *Ελληνικά Μυστήρια*, (μτφ. Ι. Σταροπούλου), Αθήνα, 2007, 213 -261.
- Schäfer 2002** M. Schäfer, *Zwischen Adelsethos und Demokratie : archäologische Quellen zu den Hippeis im archaischen und klassischen Athen*. Quellen und Forschungen zur antiken Welt 37, München, 2002.
- Schefold 1960** K. Schefold, *Meisterwerke griechischer Kunst*, Basel, 1960.
- Scheibler 1992** I. Scheibler, *Ελληνική κεραμική : παραγωγή, εμπόριο και χρήση των αρχαίων ελληνικών αγγείων*, (μτφ. Ε. Μανακίδου), Αθήνα, 1992.
- Schilardi 1977** D. Schilardi, *The Thespian Polyandrion (424 B.C.) : The excavations and finds from a Thespian state burial*, Ph. D. Princeton University, 1977.
- Schmaltz 1980** B. Schmaltz, *Metallfiguren aus dem Kabirenheiligtum bei Theben. Die Statuetten aus Bronze und Blei*, Berlin 1980.
- Schoene 1875** A. Schoene, *Eusebi Chronicorum libri duo*, Berolini, 1875.
- Schörner 2003** G. Schörner, *Votive im römischen Griechenland : Untersuchungen zur späthellenischen und kaiserzeitlichen Kunst und Religionsgeschichte*, Wiesbaden, 2003.
- Schröder 1927** B. Schröder, *Der Sport im Alterum*, Berlin, 1927.
- Scott 2010** M. Scott, *Delphi and Olympia, The Spatial Politics of Panhellenism in the Archaic and Classical Periods*, Cambridge, 2010.

- Scott 2014** M. Scott, *Delphi*, Princeton, 2014.
- Segal 2008** P.C. Segal, *Soaring Votives : Anathemata in Archaic Greek Sanctuaries*, Ph. D. diss. Columbia University, 2008.
- Semmlinger 1974** L. Semmlinger, *Weih – Sieger – und Ehreninschriften aus Olympia und seiner Umgebung*, Nürnberg, 1974.
- Serwint 1987** N. J. Serwint, *Greek Athletic Sculpture from the fifth and fourth centuries B.C. : An Iconographic Study*, Ph. D. diss., Princeton.
- Shapiro 1989** H. A. Shapiro, *Art and Cult Under The Tyrants in Athens*, Mainz am Rhein, 1989.
- Shapiro 1992** H. A. Shapiro, Mousikoi Agones : Music and Poetry at the Panathenaia in J. Neils (edit.) *Goddess and Polis*, Hanover, New Hampshire, 1992, 53 – 75.
- Shapiro 2000** H. A. Shapiro, Modest Athletes and Liberated Women : Etruscans on Attic Black - figure Vases, in B. Cohen (edit.) «*Not The Classical Ideal* », Leiden – Boston – Köln, 2000, 315 – 337.
- Sharpe 2006** H. F. Sharpe, *From Hieron and Oikos : The Religious and Secular use of Hellenistic and Greek Imperial Bronze Statuettes*, Ph. D. diss. Indiana University, 2006.
- Shear 1928** Th. L. Shear, Excavations in the Theatre District and Tombs of Corinth in 1928, *AJA* 32 (1928), 474 – 495.
- Shear 2003** J. L. Shear, Prizes from Athens : The List of Panathenaic Prizes and the Sacred Oil, *ZPE* 142 (2003), 87 – 108.
- Shear 2021** J. L. Shear, *Serving Athena, The Festival of the Panathenaia and the construction of the Athenian Identities*, Cambridge, 2021.
- Shoene 1875** A. Shoene, *Eusebi Chronicrum libri duo*, Berolini, 1875.
- Siewert 2002** P. Siewert, Die wissenschaftsgeschichtliche Bedeutung der Bronze – Urkunden aus Olympia im H. Kyrieleis (edit.) *Olympia 1875 - 2000 : 125 Jahre Deutsche Ausgrabungen ; Internationales Symposium, Berlin 9.-11. November 2000*, 359 – 370.
- Siewert & Taeuber 2013** P. Siewert & H. Taeuber, *Neue Inschriften von Olympia*, Wien, 2013.
- Simon 1986** Ch. G. Simon, *The Archaic Votive Offerings and Cults of Ionia*, Ph. D. diss., University of California, Berkeley, 1986.
- Simon 1983** E. Simon, *Festivals of Attica : an archaeological commentary*, Madison, 1983.
- Simon 1989** E. Simon, *Die Sammlung Kiseleff im Martin- von - Wagner Museum der Universität Würzburg, Minoische und griechische Antiken*, Mainz am Rhein, 1989.
- Simon 1996** E. Simon, *Οι Θεοί των Αρχαίων Ελλήνων*, (μτφ. & επιμ. Σ. Πιργιάτογλου), Θεσσαλονίκη, 1996.
- Simon 1997** E. Simon, Eleusis in Athenian Vase-painting: New Literature and Some Suggestions, in J. Oakley et al. (edit.) *Athenian Potters and Painters : the conference proceedings* (ASCSA 1-4.12.1994) Oxford, 1997, 97 -108.
- Sinn 1989** U. Sinn, Die Votivgabe eines Athleten in Olympia, *Festschrift für Nikolaus Himmelmann : Beiträge zur Ikonographie und Hermeneutik*, 1989, 65 -70.
- Sinn 2000** U. Sinn, *Olympia, Cult, Sport, and Ancient Festival*, Princeton, 2000.
- Σισμανίδης & Καραϊσκού** K. Σισμανίδης & Γ. Καραϊσκού, Σωστική ανασκαφή στην Ποτίδαια

- 1992 Χαλκιδικής, *AEMΘ* 6 (1992), 485 – 493.
- Σκιάς 1894** A. Σκιάς, Επιγραφαί Ελευσίνος, *AE* 1894, 189-212.
- Σκιάς 1897** A. Σκιάς, Περί της εν Ελευσίνοι ανασκαφής, *ΠΑΕ* 1897, 86 -93.
- Smets 1936** A. Smets, Groupes chronologique des amphores panathénaïques inscrites, *Antiquité Classique* 5 (1936) 87 - 104.
- Smith 1892** A. H. Smith, *A Catalogue of Sculpture in the Department of Greek and Roman Antiquities, British Museum I*, London, 1892.
- Smith 1926** A. H. Smith, The Tomb of Aspasia, *JHS* 46 (1926), 253 -257.
- Smith 2007** R.R.R. Smith, Pindar, Athletes, and the Early Greek Statue Habit in S. Hornblower & C. Morgan (edit.) *Pindar's poetry, patrons, and festivals : from Archaic Greece to the Roman Empire*, Oxford, 2007, 83 -139.
- Smith 2009** R.R.R. Smith, *Ελληνιστική Πλαστική*, (μτφ. Δ. Κουτσούμπα), Αθήνα, 2009.
- Snodgrass 2006** A. Snodgrass, The Economics of Dedication at Greek Sanctuaries στο *Archaeology and the Emergence of Greece*, 258 -268.
- Σπαθάρη 2004** Ε. Σπαθάρη, Η άθληση του σώματος, Αγώνες και αγωνίσματα στην αρχαία Ελλάδα στο Ν. Καλτσάς (επιμ.) *ΑΓΩΝ*, Αθήνα, 2004, 37 – 44.
- Sparkes 1977** B. Sparkes, Quintain and the Talcott Class, *Antike Kunst* 20 (1977), 8 -25.
- Σπετσιέρη - Χωρέμη 1985** Α. Σπετσιέρη - Χωρέμη, Χάλκινο κεφαλάκι αθλητή από την Ακρόπολη, *ΑΑΑ* XVIII, (1985), 1-2, 173 -179.
- Spivey 1997** N. Spivey, Ελληνικά αγγεία στην Ετρουρία στο T. Rasmussen & N. Spivey (επιμ.) *Προσεκτικές ματιές στα ελληνικά αγγεία*, (μτφ. Θ. Ξένος), Αθήνα, 1997, σελ. 179 -206.
- Spivey 2004** N. Spivey, *Η Ελληνική Γλυπτική, Αρχαία Σημασία, Σύγχρονη Ανάγνωση* (μτφ. Β. Παπαευθυμίου – Α. Θεοχαράκη), Αθήνα, 2004.
- Sokolowski 1962** F. Sokolowski, *Lois sacrées des cites greques : supplement*, Paris, 1962.
- Sourvinou-Inwood 1990** C. Sourvinou - Inwood, What is Polis Religion ? in O. Murray (edit.) *The Greek city : from Homer to Alexander*, Oxford, 1990, 295-322
- Souza 1999** Ph. de Souza, *Piracy in the Graeco- Roman World*, Cambridge, 1999.
- Σοφούλης 1885** Θ. Σοφούλης, Περί της εν Φοινίκι σκαφής, *ΠΑΕ* 1885, 31 -32.
- Σοφού 2018** Α. Σοφού, *Το Ελληνιστικό Βασίλειο της Καππαδοκίας*, Αθήνα, 2018.
- Sowder 2009** A. Sowder, *Greek Bronze Hydriai*, Ph. D. diss. Emory University, 2009.
- Σούρλας 2004 - 2009** Δ. Σούρλας, Ανάθεσις Διοσκούροις από την Αθήνα, *ΗΟΡΟΣ* 17,(2004-2009) 153- 158.
- Σταϊνχάουερ 1975** Γ. Σταϊνχάουερ, Λυκόχια Μαντινείας, *ΑΔ* 30 (1975) Β 1 Χρονικά, 77 -80
- Σταϊνχάουερ 2005** Γ. Σταϊνχάουερ, *Ο Πόλεμος στην Αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα, 2005.
- Σταϊνχάουερ 2009** Γ. Σταϊνχάουερ, *Ο Μαραθών και το Αρχαιολογικό Μουσείο*, Αθήνα, 2009.
- Stamatopoulou 2007** M. Stamatopoulou, Thessalian Aristocracy and Society in the Age of Epinikian in S. Hornblower & C. Morgan (edit.) *Pindar's Poetry, Patrons, and Festivals*, Oxford, 2007. 309 – 341.
- Σταμέλου & Δουλγέρη –** Ε. Σταμέλου & Α. Δουλγέρη – Ιντζεσίλογλου, Ιερό Ηρακλή

- Ιντζεσίλογλου 2010** Αρχαϊκών Χρόνων στην Αρχαία οδό Φερών - Παγασών στο *ΥΠΕΡΕΙΑ* 5 (2010), 161- 179.
- Σταμπολίδης 2004** Ν. Σταμπολίδης, Για τον Ηνίοχο της Μοτύης, στο Ν. Σταμπολίδης (επιμ.) *Μεγάλη Ελλάς, Αθλητισμός και Ολυμπισμός στην Περιφέρεια του Ελληνικού Κόσμου*, Αθήνα, 2004, 34 – 38.
- Stevenson 2003** T. Stevenson, Cavalry Uniforms on the Parthenon Frieze ? *AJA* 107 (2003), 629 – 654.
- Stewart 2003** A. Stewart, *Τέχνη, Επιθυμία και Σώμα στην Αρχαία Ελλάδα*, (μτφ. Α. Νικολόπουλος), Αθήνα, 2003.
- Storaci 2004** Erm. Storaci, στο με αριθμό 108 λήμμα με τίτλο « δίσκος» στο Ν. Σταμπολίδη & Γ. Τασούλα (επιμ.) *Μεγάλη Ελλάς : Αθλητισμός και Ολυμπισμός στην Περιφέρεια του Ελληνικού Κόσμου*, Αθήνα, 2004.
- Stuart Jones 1926** H. Stuart Jones, *A Catalogue of the Ancient Sculptures of the Palazzo dei Conservatori*, Oxford, 1926.
- Stupperich 1990** R. Stupperich, *Die Antiken der Sammlung Werner Peek (Boreas Beiheft 6)*, Münster, 1990.
- Susini 1963 -64** G. Susini, Supplemento Epigrafico di Caso, Scarpanto, Saro, Calchi, Alimnia e Tilo, *ASAtene* 41-42 (1963 -64) 203 -292.
- Swaddling 1999** J. Swaddling, *The Ancient Olympic Games*, British Museum Press, 1999.
- Sweet 1987** W.Sweet, *Sport and Recreation in Ancient Greece*, New York, 1987
- Tekin 2000** O. Tekin, Aspéndian “Wrestlers” : An Iconographic Approach, dans le O. Casabonne (edit.) *Mecanismes et Innvations Monetaires dans l’ Anatolie Achemenide*, Instabul & Paris, 2000, 159 – 169.
- Tzouvara - Souli 2004** C. Tzouvara - Souli, The cult of Zeus in ancient Epirus dans le P. Cabanes, J.L. Lamboley (eds) *L’ Illyrie méridionale et l’ Epire dans l’ Antiquite. Actes du IVe colloque internationale de Grenoble (10 - 12 october 2002) IV*, Paris, 2004, 515 -547.
- Τζουβάρα - Σούλη 2008** X. Τζουβάρα - Σούλη, *Η Λατρεία του Δία στην αρχαία Ηπειρο*, Ιωάννινα, 2008.
- Τζουβάρα - Σούλη 2016** X. Τζουβάρα - Σούλη στο Σ. Ελευθεράτου & Κ. Σουέρεφ (επιμ.) *Δωδώνη, Το Μαντείο των Ηχων*, Αθήνα, 2016.
- Thomas 1981** R. Thomas, *Athletenstatuetten der Spätarchaik to Strenden Stils*, Roma, 1981.
- Thomas 1992** R. Thomas, *Griechische Bronzestatuetten*, Darmstadt, 1992.
- Thompson 1956** H. Thompson, Activities in the Athenian Agora : 1955, *Hesperia* 25 (1956), 46 -68.
- Thompson 1959** D. Thompson, *Miniature Sculpture from the Athenian Agora*, Princeton, 1959.
- Thuillier 1988** J. - P. Thuillier, La nudité athlétique, *Nikephoros* 1 (1988), 28 - 44.
- Τιβέριος 1984** Μ. Τιβέριος, Ανασκαφή ενός Νεκροταφείου του 5^{ου} αιώνα π.Χ. στην Αρχαία Άργιλο, *ΑΔ* 39 (1984) Μελέτες, 1 - 47.
- Τιβέριος 1987** Μ. Τιβέριος, Όστρακα από το Καραμπουρνάκι, *ΑΕΘΜ* 1 (1987), 247 – 254.
- Τιβέριος 1989α** Μ. Τιβέριος, Αργείων Παις, *ΑΕ* 128 (1989), 15 - 22.
- Τιβέριος 1989β** Μ. Τιβέριος, *Περίκλεια Παναθήναια, Ένας Κρατήρας του Ζωγράφου του Μονάχου 2335*, Θεσσαλονίκη, 1989.
- Τιβέριος 1990** Μ. Τιβέριος, Επισήματα Ασπίδων και «αγάλματα επί κιόνων» στους παναθηναϊκούς αμφορείς, *ΕΓΝΑΤΙΑ* 2 (1990), 31-44.
- Τιβέριος 1996** Μ. Τιβέριος, *Αρχαία Αγγεία*, Αθήνα, 1996.

- Τιβέριος 2000** M. Τιβέριος, *Μακεδόνες και Παναθήναια : παναθηναϊκοί αμφορείς από τον βορειοελλαδικό χώρο*, Αθήνα, 2000.
- Tiverios 2001** M. Tiverios, Panathenäen und Makedonen. Panathenäische Preisamphoren aus dem nordgriechischen Raum im M. Bentz & N. Eschbach (edit.) *PANATHENAÏKA, Symposion zu den Panathenäischen Preisamphoren Rauischholzhausen 25.11.-29.11.1998*, Mainz, 2001, 40 -54.
- Tiverios 2007α** M. Tiverios, Panathenaic Amphoras in O. Palagia & A. Choremi - Spetsieri (edit.) *The Panathenaic Games*, Athens, 2007, 1 -19.
- Τιβέριος 2007β** M. Τιβέριος, « τω δε νικώντι » στο Μ. Παϊζη – Αποστολοπούλου κ. ά. (επιμ.) *Άθλα και Έπαθλα στα Ομηρικά Έπη : Από τα Πρακτικά του Ι΄ Συνεδρίου για την Οδύσσεια*, Ιθάκη, 2007, σελ. 179 -201.
- Τιβέριος 2009α** M. Τιβέριος, Ελευσίνιες Ροιές. Παλιά ευρήματα και νέες ερμηνείες, *ASAtene* 87, 2009, 465 -478.
- Τιβέριος 2009 β** M. Τιβέριος, Αγγεία Αναθήματα από το Μεγάλο Ελευσινιακό Ιερό στο J. Oakley, O. Palagia (eds) *Athenian Potters and Painters Vol. II*, Oxford, 2009, 280 -290.
- Τιβέριος 2009 γ** M. Τιβέριος, Αττικά «Εραλδικά» και «Νέας Τεχνοτροπίας» νομίσματα και οι σχέσεις τους με τους Παναθηναϊκούς Αμφορείς στο Στ. Δρούγου κ. ά. (επιμ.) *Κερμάτια Φιλίας. Τιμητικός Τόμος για τον Ιωάννη Τουράτσογλου*, Β΄, Αθήνα, 2009, 55 - 67.
- Τιβέριος 2013** M. Τιβέριος, Ξαναβλέποντας τα παλιά Κεραμικά ευρήματα από το μεγάλο Ελευσινιακό Ιερό στο E. Κονδυλάκη - Κόντου (επιμ.) *Γεώργιος Εμμ. Μυλωνάς, Βίος και Έργο 1898 -1988*, Αθήνα, 2013, 143 – 196.
- Tolstikov 2003** V. Tolstikov, Panticapeum, in D. Grammenos & E. Petropoulos (edit.), *Ancient Greek Colonies in the Black Sea 2*, Thessaloniki 2003, 707 -758.
- Τουλουμτζίδου 2011** A. Τουλουμτζίδου, *Μετάλλινα Αγγεία του 4^{ου} – 2^{ου} αι. π.Χ. από τον Ελλαδικό χώρο*, Διδακτορική Διατριβή ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη, 2011.
- Τουράτσογλου & Κουρίνου 2004** I. Τουράτσογλου & E. Κουρίνου, Το αγωνιστικό πνεύμα στην αρχαία Ελλάδα, στο N. Καλτσάς (επιμ.) *ΑΓΩΝ*, Αθήνα, 2004, 18 – 25.
- Tracy & Habicht 1991** S. Tracy & C. Habicht, New and Old Panathenaic Victor Lists, *Hesperia* 60 (1991), 187 -236.
- Trail 1975** J. Trail, The Political Organization of Attica. A Study of the Demes, Trittyes, and Phylai, and their Representation in the Athenian Council, *HESPERIA Supplement XIV*, Princeton, N. Jersey, 1975.
- Trakadas 2016** A. Trakadas, Athletes at Sea: The evidence for Maritime Contests in Attic Festivals, in D. Katsonopoulou & E. Partida (edit.) *ΦΙΛΕΛΛΗΝ Essays presented to Stephen G. Miller*, Athens, 2016, 141 – 155.
- Τρακοσοπούλου 2001-2004** E. Τρακοσοπούλου, Ιερισσός (Αρχαία Άκανθος) *ΑΔ* 56-59 (2001-2004) B3 A, 201-204.
- Τρακοσοπούλου - Σαλακίδου 2004** E. Τρακοσοπούλου - Σαλακίδου, Άκανθος, Το ανασκαφικό έργο της χρονιάς 2004, *ΑΕΜΘ* 18 (2004), 157-166.
- Trakosopoulou - Salakidou 2016** E. Trakosopoulou - Salakidou, στο με αριθμό 270 λήμμα με τίτλο «Inscribed discus» in M. Adreadaki – Vlazaki (edit.) *A Journey to the Land of Immortals, Treasures of Ancient Greece*, Tokyo, 2016.
- Τρακοσοπούλου -** E. Τρακοσοπούλου - Σαλακίδου στο με αριθμό 128 λήμμα με τίτλο

- Σαλακίδου 2019a** «Χάλκινη ενεπίγραφη στλεγγίδα» στο Ε. Στεφανή κ. ά. (επιμ.) *Από τον Νότο στο Βορρά, Αποικίες των Κυκλάδων στο βόρειο Αιγαίο*, Θεσσαλονίκη, 2019.
- Τρακοσοπούλου - Σαλακίδου 2019β** Ε. Τρακοσοπούλου - Σαλακίδου στο με αριθμό 118 λήμμα με τίτλο «ενεπίγραφος μαρμάρινος δίσκος» στο Ε. Στεφανή κ. ά. (επιμ.) *Από τον Νότο στο Βορρά, Αποικίες των Κυκλάδων στο βόρειο Αιγαίο*, Θεσσαλονίκη, 2019.
- Travlos 1949** J. Travlos, The Topography of Eleusis, *Hesperia* 18 (1949), 138 - 147.
- Treister 2002** M. Y. Treister, Excavations at Pantikapaion, Capital of the Kingdom of Bosphorus. Old Finds, recent results and some new observations in *Greek Archaeology without Frontiers*, Athens, 2002, 151 -172.
- Tremel 2004** J. Tremel, Magica agonistica, Fluchtafeln im antiken Sport, *Nikephoros Beihefte* 10, Weidmann.
- Τριάντη 1998** Ι. Τριάντη, *Το Μουσείο Ακροπόλεως*, Αθήνα 1998.
- Τσάκος & Βιγλάκη-Σοφιανού 2012** Κ. Τσάκος & Μ. Βιγλάκη - Σοφιανού, *Σάμος, Τα Αρχαιολογικά Μουσεία*, Αθήνα, 2012.
- Tsingarida 2009** A. Tsingarida, *Shapes and Uses of Greek Vases (7th -4th centuries B.C.) : Proceedings of the symposium held at the Universite libre de Bruxelles 27-29 April 2006*, Bruxelles, 2009.
- Tsouklidou 2001** D. Tsouklidou, New Panathenaic Amphorae of the Hellenistic Period in M. Bentz, N. Eschbach (eds) *PANATHENAÏKA*, Mainz, 2001, 33 -40.
- Τσουκλίδου 2007** Δ. Τσουκλίδου, Λευκοί Παναθηναϊκοί Αμφορείς και Μουσικοί Αγώνες in O. Palagia & A. Choremi - Spetsieri (edit.) *The Panathenaic Games : Proceedings of an International Conference held at the University of Athens, May 11-12 2004*, Oxford, 2007, 109 – 116.
- Τσουντας 1892** Χρ. Τσουντας, Εκ του Αμυκλαίου, *ΑΕ* τρίτη περίοδος 1892, 1-26.
- Tuchelt 1970** K. Tuchelt, *Die archaischen Sculpturen von Didyma : Beiträge zur frühgriechischen Plastik in Kleinasien*, Instambul, 1970.
- Ulf & Weiler 1980** Ch. Ulf & I. Weiler, Der Ursprung der antiken olympischen Spiele in der Forschung, *Stadion* 6 (1980), 1-38.
- Valavanis 1986** P. Valavanis, Les amphores Panathénaïques et le Commerce a athénien de l' huile in J.-V. Empereur, Y. Garlan (eds), *Recherches sur les amphores grecques, BCH Suppl. XIII* (1986), 453 – 460.
- Valavanis 1987** P. Valavanis, Säulen, Hähne, Niken und Archonten auf Panathäeischen Preisamphoren, *AA* 1987, 467 - 480.
- Valavanis 1990** P. Valavanis, La Proclamation des vainqueurs aux Panathénées. À propos d' amphores panathénaïques de Praisos, *BCH* 114 (1990), 325 -359.
- Valavanis 1991** P. Valavanis, ΘΗΝΕΛΛΑ ΚΑΛΛΙΝΙΚΕ, *AA* 35 (1991) 487 - 498
- Valavanis 2001** P. Valavanis, Panathenäische Amphoren auf Monumenten spätklassischer, hellenistischer und römischer Zeit, im M. Bentz & N. Eschbach (edit.) *PANATHENAÏKA, Symposion zu den Panathenäischen Preisamphoren Rauischholzhausen 25.11.-29.11.1998*, Mainz, 2001, 161 – 173.
- Valavanis 2006** P. Valavanis, Thoughts on the Historical Origins of the Olympic Games, *Nikephoros* 19 (2006) 137- 152.
- Valavanis 2009** P. Valavanis, Mortals Facing the Goddess: Thoughts on the

- Panathenaic Amphora of Lydos in Florence and some Pseudo-Panathenaic Vases, in J. Oakley & O. Palagia (edit.) *Athenian Potters and Painters Vol. II*, 297 -305.
- Valavanis 2013** P. Valavanis, Politics and Diplomacy in Athletics and ancient Olympic Games. General Remarks on a brief Historical Survey, in S. Brownel (ed.), *From Athens to Beijing. West meets East in the Olympic Games*, New York, 2013, 137-150
- Valavanis 2016α** P. Valavanis, ΔΟΛΙΧΟΥΛΙΘΟΣΝΙΚΑΙ, in D. Katsonopoulou & E. Partida (edit.) *ΦΙΛΕΛΑΗΝ Essays presented to Stephen G. Miller*, Athens, 2016, 391 – 396.
- Valavanis 2016β** P. Valavanis, *Why the Greeks ?* <https://www.greece-is.com/olympics-ancient-greece-world>, 2016, 20-27.
- Valavanis 2018** P. Valavanis, Popular religion and the beginnings of the Olympic Games in G. Vavouranakis et al. (edit.) *Popular Religion and Ritual in prehistoric and ancient Greece and the eastern Mediterranean*, Oxford, 2018, 165 -168.
- Valavanis 2019** P. Valavanis, Tombs in Hippodromes and Stadiums, im H. Frielinghaus et al. (edit.) *Griechische Nekropolen, Neue Forschungen und Funde*, Möhnesse, 2019, 323 -335.
- Valavanis 2021** P. Valavanis, Patterns of the Politics in Ancient Greek Athletics, in A. Futrell & T. Scanlon (edit.) *Sport and Spectacle in the Ancient World*, Oxford, 2021, 109 – 123.
- Van Buren 1966** A. W. Van Buren, News Letter from Rome, *AJA* 70 (1966), 349 - 361.
- Van der Meijden Zanoni 2010** E. Van der Meijden Zanoni, Η καθημερινή ζωή των γυναικών στην Ερέτρια στο Ν. Καλτσάς et al. (επιμ.) *Ερέτρια, Ματιές σε μια αρχαία πόλη*, Αθήνα, 2010, 147 – 154.
- Vanderpool 1937** E. Vanderpool, The Kneeling Boy, *Hesperia* 6 (1937) 426 – 441.
- Vanderpool 1969** E. Vanderpool, Three prize vases, *AA* 24 (1969) Μελέται, 1 - 5.
- Vanhove 1992** D. Vanhove, *Le sport dans la Grèce antique : du jeu à la competition*, Bruxelles, 1992.
- Vanhove 1993** D. Vanhove, (edit.) *Olympism in Antiquity*, Vol. I, II, III, Lausanne, 1993
- Van Straten 1981** F. T. Van Straten. Gifts for the Gods στο H.S.Versnel (edit.) *Faith, Hope and Worship : aspects of religious mentality in the ancient world*, Leiden 1981, 65-151.
- Van Straten 1995** F.T. Van Straten, *HIERA KALA*, Leiden – New York – Köln, 1995.
- Van Straten 2000** F. T. Van Straten, Votives and Votaries in Greek Sanctuaries in R. Buxton (edit.) *Oxford Reading in Greek Religion*, Oxford, 2000, 191- 223
- Vassalo 2004** St. Vassalo, στο με αριθμό 9 λήμμα με τίτλο «δίσκος» στο Ν. Σταμπολίδη & Γ. Τασούλα (επιμ.) *Μεγάλη Ελλάδα*, Αθήνα, 2004.
- Venit 1988** M. S. Venit, *Greek Painted Pottery from Naukratis in Egyptian Museums*, Winona Lake, 1988.
- Vokotopoulou 1975** J. Vokotopoulou, Le trésor de vases de bronze de Votonosi, *BCH* 99 (1975), 729 -788.
- Vox 1977** O. Vox, Un pederasta dell' Agorà, *ZPE* 26 (1977), 118.
- Wace & Hasluck 1907/08** A. J. B. Wace & F. W. Hasluck, Excavations at Sparta 1908. II. Topography : South – Eastern Laconia, *BSA* 14 (1907 /08) 161 – 182.

- Wachter 1995** R. Wachter, Lakonisch άσσκονικτεί, *Museum Helveticum* 52 (1995) 155 -169.
- Wagner 1997** Cl. Wagner, *Dedication Practices on the Athenian Acropolis 8th to 4th Centuries B.C.*, D. Ph. Thesis, University of Oxford, 1997.
- Walter - Karydi 2006** E. Walter - Karydi, *How the Aiginetans Formed their Identity*, Athens, 2006.
- Walter - Karydi 2006** E. Walter - Karydi, A victor statue for Dolly στο Ν. Σταμπολίδη (επιμ.) *ΓΕΝΕΘΑΙΟΝ*, Αθήνα, 2006, 137 -146.
- Walters 1899** H. B. Walters, *Catalogue of the bronzes, Greek, Roman, and Etruscan in the Department of Greek and Roman Antiquities British Museum*, London, 1899.
- Webster 1972** T. B. L. Webster, *Potter and Patron in Classical Athens*, London, 1972.
- Wedeking 1964** E. H. Wedeking, Die Ausgrabung auf Samos, *AI* 19 (1964) Χρονικά Β3, 402-403.
- Westlake 1977** H. D. Westlake, Thucydides on Pausanias and Themistocles – A Written Source ? *CQ* 27 (1977), 95 – 110.
- White 1916** H.G.E. White, Two Athletic Bronzes at Athens, *JHS* 36 (1916) 16-24.
- Williams 2014** D. Williams, Πρός *μυρρίνην*. Reconstructing a Fourth – Century Tumulus near the Piraeus, στο Π. Βαλαβάνης & Ε. Μανακίδου (επιμ.) *ΕΓΡΑΦΣΕΝ ΚΑΙ ΕΠΟΙΗΣΕΝ. Μελέτες κεραμικής και εικονογραφίας προς τιμήν του καθηγητή Μιχάλη Τιβέριου*, Θεσσαλονίκη, 2014, 419 – 435.
- Wilson 2000** P. Wilson, *The Athenian Institution of Khoregia : the chorus, the city, and the stage*, Cambridge, 2000.
- Wolters & Bruns 1940** P. Wolters & G. Bruns, *Das Kabirenheiligtum bei Theben*, Berlin, 1940.
- Woodhead 2009** A.G. Woodhead, *Η Μελέτη των Ελληνικών Επιγραφών*, (μτφ. Ε. Κουρίνου & Φ. Πίκουλα), Αθήνα, 2009.
- Woodward 1908** A. M. Woodward, Excavations at Sparta 1908, *InscriptionS, BSA* 14 (1908) 74 - 141.
- Woodward & Hobling 1925/6** A. M. Woodward & M. B. Hobling, Excavations at Sparta 1926, The Inscriptions, *BSA* 27 (1925/6) 116 -310.
- Woodward 1928 -30** A. M. Woodward, Excavations at Sparta 1924-27: II. Votive Inscriptions from the Acropolis, *BSA* 30 (1928 -30), 241 -254.
- Woolmer 2020** M. Woolmer, *Φοίνικες, Ιστορία και Πολιτισμός*, (μτφ. Μ. Παπαηλιάδη), Ηράκλειο, 2020.
- Φάκλαρης 1986** Π. Φάκλαρης, Ιπποσκευές από την Βεργίνα, *AI* 41 (1986) Μελέτες, 1- 57.
- Φάκλαρης 1990** Π. Φάκλαρης, *Αρχαία Κυνουρία : ανθρώπινη δραστηριότητα και περιβάλλον*, Θεσσαλονίκη, 1990.
- Φάκλαρης 2010** Π. Φάκλαρης, Κημός στο Δ. Τριαντάφυλλος & Δ. Τερζοπούλου (επιμ.) *Άλογα και Άμαξες στον Αρχαίο Κόσμο, Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης, Ορεστιάδα 30 Σεπτεμβρίου 2006*, Ορεστιάδα, 2010, 199 -229.
- Φραγκανδρέας 1991** Κ. Φραγκανδρέας, Επιγραφές χάλκινης υδρίας από ιδιωτική Συλλογή στην Ηλεία, στο Α. Δ. Ριζάκη (επιμ.) *Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία, Μελετήματα* 13, Αθήνα, 1991, 123 -126.
- Φίλιος 1883** Δ. Φίλιος, Αρχαίος μολύβδινος ενεπίγραφος αλτήρ *AE* 1883, στ.

- 189 – 191.
- Χανιώτης 2021** A. Χανιώτης, *Η Εποχή των Κατακτήσεων*, Ηράκλειο, 2021.
- Χαραμή & Μπαρδάνη 2011** X. Χαραμή & B. Μπαρδάνη, Νέο θραύσμα της επιστέψεως του βωμού του Απόλλωνος Πυθίου, *Δελτίον τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπιγραφικῆς Ἑταιρείας*, Μάιος 2011.
<http://greekepigraphicsociety.org.gr/category/deltion/>
- Χαρίσης 2017** X. Χαρίσης, Ένας χάλκινος τροχίσκος από τη Δωδώνη. Η ίυγξ, ο λέβης και η μουσική των θεών, στο Ευαγγ. Μέρμηγκα (επιμ.) *ΣΠΕΙΡΑ, Επιστημονική Συνάντηση προς τιμήν της Αγγέλικας Ντούζουγλη και Κωνσταντίνου Ζάχου*, Αθήνα, 2017, 365 -380.
- Χατζή 2008** Γ. Χατζή, *Το Αρχαιολογικό Μουσείο της Ολυμπίας*, Αθήνα, 2008.
- Χατζή 2012** Γ. Χατζή, στο Α. Βλαχόπουλου (επιμ.) *Αρχαιολογία Πελοπόννησος*, Αθήνα, 2012, 380.
- Χατζηδημητρίου 2003-2004** A. Χατζηδημητρίου, Ανασκαφικά δεδομένα και πορίσματα από την Αρχαιολογική έρευνα στους Ζάρακες, *Αρχείο Ευβοϊκών Σπουδών* ΛΕ (35) 2003 -2004, 53-68.
- Χατζηδημητρίου 2015** A. Χατζηδημητρίου, Τα πορίσματα από την αρχαιολογική έρευνα στους Ζάρακες Καρυστίας, στο Στ. Οικονόμου (επιμ.) *Αρχαιολογικές Συμβολές Τόμος Γ ' Βοιωτία και Εύβοια*, Αθήνα, 2015, 265 -282.
- Χατζηπαναγιώτου 2016** A. Χατζηπαναγιώτου, στο με αριθμό 141 λήμμα με τίτλο « Αλτήρες σε μορφή κάπρου» στο Σ. Ελευθεράτου & Κ. Σουέρεφ (επιμ.) *Δωδώνη, Το Μαντείο των Ἦχων*, Αθήνα, 2016.
- Χατζηπαναγιώτου 2016** A. Χατζηπαναγιώτου, στο με αριθμό 147 λήμμα με τίτλο «Τριποδικό υποστήριγμα λεκανοειδούς σκεύους» στο Σ. Ελευθεράτου & Κ. Σουέρεφ (επιμ.) *Δωδώνη, Το Μαντείο των Ἦχων*, Αθήνα, 2016.
- Χρυσουλάκη 1995** Στ. Χρυσουλάκη, Ιερό Κορυφής Τραόσταλου, *ΑΔ* 50 (1995) Β2 Χρονικά, 756 – 758.
- Yannakaki 2006** Ch. Yannakaki, στο με αριθμ. 109 λήμμα με τίτλο Statuette of Apollo or an Athlet Offering Libations in N. Kaltsas (edit.) *Athens – Sparta* 2006, Athens.
- Young 1984** D. Young, *The Olympic Myth of Greek Amateur Athletics*, Chicago, 1984.
- Young 2004** D. Young, *A Brief History of the Olympic Games*, Malden, 2004.
- Zahlhaus 1975** G. Zahlhaus, Über die Auswirkungen der weiblichen Schönheit, *Gymnasium* 82 (1975), 527 -544.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΤΩΝ ΕΙΚΟΝΩΝ ΤΩΝ ΠΙΝΑΚΩΝ

1. Πίν.1α. Δίσκος Ευσοίδα, Βρετανικό Μουσείο 1898, 0716.3 (Br. 3207), Ηλεκτρονικό Αποθετήριο του Μουσείου.
2. Πίν. 1β. Δίσκος από Αμυκλαίο, ΕΑΜ X 8618, από ΑΓΩΝ 2004, αριθμ. 94.
3. Πίν. 2α. Δίσκος Συλλογής Ortiz, Ortiz 1996, αριθμ. 168.
4. Πίν. 2β. Δίσκος Museum of Fine Arts, 1987.621, Ηλεκτρονικό Αποθετήριο του Μουσείου.
5. Πίν. 3α. Δίσκος Τελεσάρχου, Metropolitan Museum New York , 1985.11. 4., Ηλεκτρονικό Αποθετήριο του Μουσείου.
6. Πίν. 3β. Πόρινος δίσκος, Αθήνα, Συλλογή Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου, Brommer 1975, 181, αριθμ. 3.
7. Πίν. 4α. Δίσκος, Archäologisches Museum der Westfälischen Wilhelms-Universität Münster, (inv. 2071), Kajava & Salminen 2018, 305.
8. Πίν. 4β & γ, Δίσκος, Αρχαιολογικό Μουσείο Ελευσίνας, Ε – 5, οι φωτογραφίες ελήφθησαν από τον συντάκτη της εργασίας.
9. Πίν. 5α, Δίσκος από τα Δίδυμα, σήμερα χαμένος, Kajava & Salminen 2018, 307.
10. Πίν. 5β & γ, Σιδερένιος δίσκος, Αρχαιολογικό Μουσείο Νεμέας, IL 419, οι φωτογραφίες ελήφθησαν από τον συντάκτη της εργασίας.
11. Πίν. 6α & β, Δίσκος Δεμόφιλου, Επιγραφικό Μουσείο 6058, 6058 α και 6058 β, οι φωτογραφίες ελήφθησαν από τον συντάκτη της εργασίας.
12. Πίν. 7α & β, Δίσκος Δικαίου, Αρχαιολογικό Μουσείο Μαραθώνος, Λ 547, οι φωτογραφίες ελήφθησαν από τον συντάκτη της εργασίας.
13. Πίν. 8 α, Μολύβδινος δίσκος, Αρχαιολογικό Μουσείο Ιμέρας, ΗΑ 2115, Μεγάλη Ελλάδα 108 αριθμ. 9.
14. Πίν. 8 β, Χάλκινος δίσκος, Βιέννη, Kunsthistorisches Museum Antikensammlung VI 2889, Vanhove 1992, 290 εικ. 153.
15. Πίν. 9 α & β, Χάλκινος δίσκος, Βρετανικό Μουσείο 1868, 0110.1, Ηλεκτρονικό Αποθετήριο του Μουσείου.
16. Πίν. 10 α & β, Χάλκινος δίσκος, Βερολίνο, Staatliche Museum Antikensammlung FR 1273, Kajava & Salminen 2018, 304 εικ. 2, και Πνεύμα και Σώμα, αριθμ. 157.
17. Πίν. 11 α & β, Χάλκινος δίσκος από Kom Ichgaou Αιγύπτου, Michailidès 1948 -49, 300 -301, εικ. 4 και πιν. III α.
18. Πίν. 12 α & β, Χάλκινος δίσκος από την Σικυώνα, Αρχαιολογικό Μουσείο Σικυώνος, ΜΣ 2588, η φωτογραφία του Πίν. 12 α ελήφθη από τον συντάκτη της εργασίας και

- αυτή του Πίν. 12 β από Ορλάνδος 1951, 190.
19. Πίν. 13 α & β, Χάλκινος δίσκος από την Ολυμπία, Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας, Μ 891, η φωτογραφία του Πίν. 13 α από Πνεύμα και Σώμα, αριθμ. 117, και αυτή του Πίν. 13 β ελήφθη από τον συντάκτη της εργασίας.
 20. Πίν. 14 α, Δίσκος από την Πάρο, Αρχαιολογικό Μουσείο Πάρου Α 1168, η φωτογραφία ελήφθη από τον συντάκτη της εργασίας.
 21. Πίν. 14 β, Δίσκος από την Κάμειρο, Αρχαιολογικό Μουσείο Ρόδου 11994, η φωτογραφία ελήφθη από τον συντάκτη της εργασίας.
 22. Πίν. 15α, Δίσκος από την Ολυμπία, Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας, Μ 950, η φωτογραφία ελήφθη από τον συντάκτη της εργασίας.
 23. Πίν. 15β, Δίσκος από τους Ζάρακες, Αρχαιολογικό Μουσείο Ερέτριας ΜΕ 18711, η φωτογραφία ελήφθη από τον συντάκτη της εργασίας.
 24. Πίν. 16 α, Δίσκος από την Ισθμία, Αρχαιολογικό Μουσείο Ισθμίας, ΙΜ 2656, η φωτογραφία ελήφθη από τον συντάκτη της εργασίας.
 25. Πίν. 16β, Δίσκος από την Ιμέρα, Αρχαιολογικό Μουσείο Ιμέρας, ΗΑ 2114, Μεγάλη Ελλάδα 108 αριθμ. 8.
 26. Πίν. 17α, Δίσκος από τις Συρακούσες, Περιφερειακό Αρχαιολογικό Μουσείο Συρακουσών "P. Orsi" 36321, Μεγάλη Ελλάδα 108 αριθμ. 10.
 27. Πίν. 17β, Δίσκος από τον Τάραντα, Museo Nazionale Archeologico di Taranto 56003, Masiello, 1994, 240-241.
 28. Πίν. 18 α, Χάλκινος δίσκος, Βρετανικό Μουσείο 1868, 0110.2, Ηλεκτρονικό Αποθετήριο του Μουσείου.
 29. Πίν. 18 β, Χάλκινος δίσκος, Αρχαιολογικό Μουσείο Πολυγύρου Κ 808, η φωτογραφία παραχωρήθηκε από την Δρ. Δημ. Ακτσελή.
 30. Πίν. 19 α & β, Πήλινος γραπτός δίσκος, ΕΑΜ 27855, οι φωτογραφίες ελήφθησαν από τον συντάκτη της εργασίας.
 31. Πίν. 20 α & β, Δίσκος της Ακάνθου, Αρχαιολογικό Μουσείο Πολυγύρου Ι. 138 . 2, η φωτογραφία του Πίν. 20 α από Τρακοςοπούλου – Salakidou 2016 αρ. 270, και αυτή του Πίν.20 β από Τρακοσοπούλου 2001-2004, 201 -203 πιν. 65^α
 32. Πίν. 21 α, Χάλκινος δίσκος από την Ολυμπία, Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας, Β 12891/ Κ 659, η φωτογραφία ελήφθη από τον συντάκτη της εργασίας.
 33. Πίν. 21 β, Χάλκινος δίσκος από την Ολυμπία, Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας, Β 852/ Κ 658, η φωτογραφία ελήφθη από τον συντάκτη της εργασίας.
 34. Πίν. 22 α, Χάλκινος δίσκος από την Ολυμπία, Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας, Βρ 12892/ Κ 657, η φωτογραφία ελήφθη από τον συντάκτη της εργασίας.
 35. Πίν. 22 β, Χάλκινος δίσκος, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Χ 24403, η φωτογραφία

- ελήφθη από τον συντάκτη της εργασίας.
36. Πίν. 23 α, Χάλκινος δίσκος, Ashmolean Museum, Oxford 1926.23, Vanhove 1993, III, 44, αριθμ. 34.
 37. Πίν. 23 β, Χάλκινος δίσκος, Ιδιωτική Συλλογή, Fallani 1999, 100 αρ. 48.
 38. Πίν. 24 α, Χάλκινος δίσκος, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Επιζεφυρίων Λοκρών GL 4, Μεγάλη Ελλάς 109 αριθμ. 12.
 39. Πίν. 24 β, Μολύβδινος δίσκος, Περιφερειακό Αρχαιολογικό Μουσείο Συρακουσών "P. Orsi" 44069, Μεγάλη Ελλάς 108 αριθμ. 10.
 40. Πίν. 25 α, β και γ, Τρεις Χάλκινοι δίσκοι, Schlossmuseum, Gotha, ABr 45, ABr 46, ABr 47 αντίστοιχα, οι φωτογραφίες παραχωρήθηκαν από το Schlossmuseum.
 41. Πίν. 26 α, Χάλκινος δίσκος, Αρχαιολογικό Μουσείο Ήλιδος M 2621, η φωτογραφία ελήφθη από τον συντάκτη της εργασίας.
 42. Πίν. 26 β, Χάλκινος δίσκος, Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας M 892 Mythos Olympia, Kult und Spiele, 2012, αριθμ. κατ. 15|9.
 43. Πίν. 27 α, Χάλκινο δισκάριο, Φάκλαρης 1990, 181-182.
 44. Πίν. 27 β, Ασημένιο δισκάριο, Αρχαιολογικό Μουσείο Paestum, Kajava & Salminen 2018, 294, εικ. 1.
 45. Πίν. 28 α και β, Μαρμάρινος κύλινδρος, δίσκος (;) Αγνία, Επιγραφικό Μουσείο EM 6797, οι φωτογραφίες ελήφθησαν από τον συντάκτη της εργασίας.
 46. Πίν. 29 α, Μαρμάρινος δίσκος, EAM 93, Δεσπίνης - Καλτσάς 2014, I.1., 490.
 47. Πίν. 29 β, Μαρμάρινος δίσκος, Βρετανικό Μουσείο 1908, 0413.2 (935), Ηλεκτρονικό Αποθετήριο του Μουσείου.
 48. Πίν. 30 α και β, Δίσκος από γρανίτη, Αρχαιολογικό Μουσείο Ίστριας αριθμ. 369 Kajava & Salminen 2018, 312. αρ. 10 a, 10 b.
 49. Πίν. 31 α, Αλτήρας του Τίρωνα, Αρχαιολογικό Μουσείο Τριπόλεως 9016, Pitt 2014 -2019, 129.
 50. Πίν. 31 β, Αλτήρας του Επαινέτου, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο X 9075, Πνεύμα και Σώμα αρ. 147.
 51. Πίν. 32 α και β, Αλτήρας Ισθμίας, Αρχαιολογικό Μουσείο Ισθμίας IM 2315, οι φωτογραφίες ελήφθησαν από τον συντάκτη της εργασίας.
 52. Πίν. 33 α, Αλτήρας Νεμέας, Αρχαιολογικό Μουσείο Νεμέας I 118., η φωτογραφία ελήφθη από τον συντάκτη της εργασίας.
 53. Πίν. 33 β, Σχέδιο επιγραφής Αλτήρα Ολυμπίας, Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας 679, Furtwängler 1890, 180 αρ. 1101.
 54. Πίν. 34 α και β, Αλτήρας από την Καυκανιά, Αρχαιολογικό Μουσείο Πύργου Λ 1119, οι φωτογραφίες ελήφθησαν από τον συντάκτη της εργασίας.

55. Πίν. 35 α και β, Αλτήρας από την Σπάρτη Αρχαιολογικό Μουσείο Σπάρτης 1027, οι φωτογραφίες ελήφθησαν από τον συντάκτη της εργασίας.
56. Πίν. 36 α και β, Αλτήρας Ταχιστόλαου από τις Αιγιές Λακωνίας, Αρχαιολογικό Μουσείο Γυθείου ΜΓ 152, οι φωτογραφίες ελήφθησαν από τον συντάκτη της εργασίας.
57. Πίν. 37 α και β, Αλτήρας Ακματίδα από την Ολυμπία, Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας Λ 189, η φωτογραφία του Πίν.37 α ελήφθη από τον συντάκτη της εργασίας και αυτή του Πίν. 37 β προέρχεται από το Πνεύμα και Σώμα αρ. 148.
58. Πίν. 38 α και β, Αλτήρας από την Σπάρτη, Αρχαιολογικό Μουσείο Σπάρτης, Pitt 2014-2019, 127-132.
59. Πίν. 39 α και β, Αλτήρας Παϊτιάδα από την Σπάρτη, Αρχαιολογικό Μουσείο Σπάρτης αρ. ευρ. 2851, οι φωτογραφίες παραχωρήθηκαν από το Αρχαιολογικό Μουσείο Σπάρτης.
60. Πίν. 40 α, β και γ, Αλτήρας από το Ιερό Μεσσαπίου Διός, Αρχαιολογικό Μουσείο Σπάρτης, Catling 1989, 15- 35, πιν. 5f.
61. Πίν. 41 α και β, Αλτήρας του Ευμέλου, Ιδιωτική Συλλογή G. Ortiz, Ortiz 1994, αρ. 128.
62. Πίν. 42 α και β, Αλτήρας από την Ολυμπία, Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας Λ 478, οι φωτογραφίες ελήφθησαν από τον συντάκτη της εργασίας.
63. Πίν. 43 α και β, Αλτήρας από το Καστράκι Λακωνίας, De la Genière, 2005, 29.
64. Πίν. 44 α, Αλτήρας από την Ολυμπία, Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας Λ 190 β = S 105, η φωτογραφία ελήφθη από τον συντάκτη της εργασίας.
65. Πίν. 44 β, Αλτήρας από την Ολυμπία, Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας Λ 190 α = S 106, η φωτογραφία ελήφθη από τον συντάκτη της εργασίας.
66. Πίν. 45, Ζεύγος Αλτήρων από το Νεκροταφείο της αρχαίας Δίκαιας, Αρχαιολογικό Μουσείο Πολυγύρου ΚΑ 790, ΚΑ 791, η φωτογραφία παραχωρήθηκε από την Δρ. Δημ. Ακτσελή.
67. Πίν. 46 α και β, Ζεύγος Αλτήρων Κοπεγχάγης, National Museum Copenhagen inv. A. Ba 364, Miller 2004, 65 εικ. 118.
68. Πίν. 47, Ζεύγος Αλτήρων, Βρετανικό Μουσείο 1837,0609.83, Ηλεκτρονικό Αποθετήριο του Μουσείου.
69. Πίν. 48 α και β, Ζεύγος Αλτήρων σε μορφή κάπρου, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Συλλογή Καραπάνου 855 α-β, οι φωτογραφίες ελήφθησαν από τον συντάκτη της εργασίας.
70. Πίν. 49 α και β, Ζεύγος Αλτήρων, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Τάραντα 54996 και 54997, Μεγάλη Ελλάς 108- 109, αριθμ. 5.

71. Πίν. 50 α, Μολύβδινος Αλτήρας Museum of Fine Arts, Boston 99. 501, Herrmann & Kontoleon 2004, 78, αρ. 36.
72. Πίν. 50 β, Μολύβδινος Αλτήρας από την Ισθμία, Αρχαιολογικό Μουσείο Ισθμίας IM 2363 τώρα στο Μουσείο Ιστορίας των Αρχαίων Ολυμπιακών Αγώνων, η φωτογραφία ελήφθη από τον συντάκτη της εργασίας.
73. Πίν. 51 α, Μολύβδινος Αλτήρας από την Νεμέα, Αρχαιολογικό Μουσείο Νεμέας IL 418, η φωτογραφία ελήφθη από τον συντάκτη της εργασίας.
74. Πίν. 51 β, Μολύβδινος Αλτήρας από τους Επιζεφυρίους Λοκρούς, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Ρηγίου 4828, Μεγάλη Ελλάς 109, αριθμ. 6.
75. Πίν. 52 α, Σχέδιο Αλτήρα της Συλλογής του Πρίγκιπα του Canino, Jüthner – Brein 1968, 168-9 εικ. 41,
76. Πίν. 52 β, Ζεύγος Αλτήρων από την Κόρινθο, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 1926, ΑΓΩΝ 2004 αρ. 85.
77. Πίν. 53 α, Μολύβδινος κυκλικός Αλτήρας, Sammlung Kiseleff im Martin – von – Wagner Museum der Universität Würzburg K 2301, Simon 1989, αρ. 322.
78. Πίν. 53 β, Λίθινος Αλτήρας από την Ολυμπία, Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας Λ 575, η φωτογραφία ελήφθη από τον συντάκτη της εργασίας.
79. Πίν. 54 α, Λίθινος Αλτήρας από την Ολυμπία, Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας Λ 574, η φωτογραφία ελήφθη από τον συντάκτη της εργασίας.
80. Πίν. 54 β, Λίθινος Αλτήρας από την Ισθμία, Αρχαιολογικό Μουσείο Ισθμίας IM 2827, η φωτογραφία ελήφθη από τον συντάκτη της εργασίας.
81. Πίν. 55α, Λίθινος Αλτήρας από την Ισθμία, Αρχαιολογικό Μουσείο Ισθμίας IM 2206 και IM 663, η φωτογραφία ελήφθη από τον συντάκτη της εργασίας.
82. Πίν. 55 β και γ, Λίθινος Αλτήρας από την Ισθμία, Αρχαιολογικό Μουσείο Ισθμίας IM 2446, η φωτογραφία ελήφθη από τον συντάκτη της εργασίας.
83. Πίν. 56 α, Λίθινος Αλτήρας από την Ισθμία, Αρχαιολογικό Μουσείο Ισθμίας IM 954, τώρα στο Μουσείο Ιστορίας των Αρχαίων Ολυμπιακών Αγώνων με αριθμό έκθεσης 427, η φωτογραφία ελήφθη από τον συντάκτη της εργασίας.
84. Πίν. 56 β, Λίθινος Αλτήρας από την Ισθμία, Αρχαιολογικό Μουσείο Ισθμίας IM 2035, η φωτογραφία ελήφθη από τον συντάκτη της εργασίας.
85. Πίν. 57 α και β, Λίθινος Αλτήρας από την Ισθμία, Αρχαιολογικό Μουσείο Ισθμίας IM 52, η φωτογραφία ελήφθη από τον συντάκτη της εργασίας.
86. Πίν. 58 α, Μαρμάρινος Αλτήρας από την Νεμέα, Αρχαιολογικό Μουσείο Νεμέας ST 805, η φωτογραφία ελήφθη από τον συντάκτη της εργασίας.
87. Πίν. 58 β, Μαρμάρινος Αλτήρας από την Νεμέα, Αρχαιολογικό Μουσείο Νεμέας ST 626, η φωτογραφία ελήφθη από τον συντάκτη της εργασίας.

88. Πίν. 59, Κυλινδρικός Αλτήρας από την Κάμειρο, Βρετανικό Μουσείο 1837,0609.83, Ηλεκτρονικό Αποθετήριο του Μουσείου.
89. Πίν. 60 α, Στλεγγίδα από την Νεμέα, Αρχαιολογικό Μουσείο Νεμέας BR 1025 , η φωτογραφία ελήφθη από τον συντάκτη της εργασίας.
90. Πίν. 60 β, Στλεγγίδα από την Νεμέα, Αρχαιολογικό Μουσείο Νεμέας BR 857 , η φωτογραφία ελήφθη από τον συντάκτη της εργασίας.
91. Πίν. 61 α, Στλεγγίδα από την Ολυμπία, Μουσείο Ιστορίας Αρχαίων Ολυμπιακών Αγώνων B 5848 , η φωτογραφία ελήφθη από τον συντάκτη της εργασίας.
92. Πίν. 61 β, Στλεγγίδα από την Ολυμπία, Μουσείο Ιστορίας Αρχαίων Ολυμπιακών Αγώνων B 5847 , η φωτογραφία ελήφθη από τον συντάκτη της εργασίας.
93. Πίν. 62 α, Στλεγγίδα από την Ολυμπία, Μουσείο Ιστορίας Αρχαίων Ολυμπιακών Αγώνων B 13364 , η φωτογραφία ελήφθη από τον συντάκτη της εργασίας.
94. Πίν. 62 β, Στλεγγίδα από την Ερβησό, Αρχαιολογικό Μουσείο Ακράγαντα, Museo Archeologico Regionale “Pietro Griffo” di Agrigento AG 19893, οι φωτογραφίες παραχωρήθηκαν από το Αρχαιολογικό Μουσείο Ακράγαντα.
95. Πίν. 62 γ, Στλεγγίδα από την Άνω Αίγυπτο, Βρετανικό Μουσείο GR 1903, 0714.6 Ηλεκτρονικό Αποθετήριο του Μουσείου.
96. Πίν. 63 α και β, Στλεγγίδα από την Ήλιδα , Classical Collections of Bowdoin College, Warren Coll. 1913.23, Ηλεκτρονικό Αποθετήριο του Μουσείου.
97. Πίν. 64 α και β, Στλεγγίδα από την Κόρινθο, Βρετανικό Μουσείο GR 1891, 0424.1 Ηλεκτρονικό Αποθετήριο του Μουσείου.
98. Πίν. 65 α και β, Στλεγγίδα από την Ερέτρια, ΕΑΜ X 8308, η φωτογραφία ελήφθη από τον συντάκτη της εργασίας και το σχέδιο της επιγραφής από De Ridder 1894 αρ. 537
99. Πίν. 66 α , Στλεγγίδα από την Άκανθο, Αρχαιολογικό Μουσείο Πολυγύρου I. 52. 59, η φωτογραφία από Τρακοσοπούλου – Σαλακίδου 2019 αρ. 128.
100. Πίν. 66 β, Στλεγγίδα από την Κυρηναϊκή, Βρετανικό Μουσείο 1866, 0415.233 Ηλεκτρονικό Αποθετήριο του Μουσείου.
101. Πίν. 67 α και β, Στλεγγίδα από την θαλάσσια περιοχή μεταξύ Λεοντίων και Συρακουσών, Ιδιωτική Συλλογή, Marwitz 1979, 72-81.
102. Πίν. 67 γ, Στλεγγίδα με ενσφράγιστη παράσταση Ηρακλή, Βόννη, Akademisches Kunstmuseum C 132, Bartels 2004, 48 εικ. 25α
103. Πίν. 68 α, Στλεγγίδα από την Ισθμία, Μουσείο Ιστορίας Αρχαίων Ολυμπιακών Αγώνων IM 3426, η φωτογραφία ελήφθη από τον συντάκτη της εργασίας.
104. Πίν. 68 β, Στλεγγίδα από την Ιερό Αρτέμιδος Λιμνάτιδος, Κομποθρέκα Ηλείας, Μουσείο Ιστορίας Αρχαίων Ολυμπιακών Αγώνων M 281, η φωτογραφία ελήφθη

- από τον συντάκτη της εργασίας.
105. Πίν. 69 α , Χάλκινο σύνολο στλεγγίδας και αρύβαλλου Ιερό Ηρακλή, Αρμέντο, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Policoro, αρ. ευρ. 35670, Μεγάλη Ελλάδα αρ. 45.
 106. Πίν. 69 β, Πήλινη Στλεγγίδα, Ρώμη, Μουσείο της Villa Giulia αρ. ευρ. 6412, Μεγάλη Ελλάδα αρ. 42.
 107. Πίν. 70 α, Πήλινη Στλεγγίδα από την Ρώμη, Βόννη, Akademisches Kunstmuseum D 108, Bartels 2004, 52 εικ. 33.
 108. Πίν. 70 β, Στλεγγίδα με λαβή σε σχήμα νεαρής κόρης από την Παλαιστρίνα, Βρετανικό Μουσείο 1873,0820.2, Ηλεκτρονικό Αποθετήριο του Μουσείου.
 109. Πίν. 71 α και β, Στλεγγίδα Δίκονος, Μουσείο Ιστορίας Αρχαίων Ολυμπιακών Αγώνων B 5703, οι φωτογραφίες ελήφθησαν από τον συντάκτη της εργασίας.
 110. Πίν. 72 α και β, Στλεγγίδα Ζηνικέτη, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Καρ. 902, η φωτογραφία ελήφθη από τον συντάκτη της εργασίας και το σχέδιο της επιγραφής από Fotiadi 2018,643.
 111. Πίν. 73^α και β, Παναθηναϊκός Αμφορέας από την Σπάρτη, Αρχαιολογικό Μουσείο Σπάρτης 1041, οι φωτογραφίες ελήφθησαν από τον συντάκτη της εργασίας.
 112. Πίν. 74 α και β, Παναθηναϊκός Αμφορέας από την Ισθμία, Αρχαιολογικό Μουσείο Ισθμίας IP 1172, οι φωτογραφίες ελήφθησαν από τον συντάκτη της εργασίας.
 113. Πίν. 75 α και β, Όστρακα Παναθηναϊκού Αμφορέα από το ιερό της Δήμητρας στην Ελευσίνα, οι φωτογραφίες από Metaxa-Prokopiou & Frel 1972, 246.
 114. Πίν. 76 α και β, Όστρακα Παναθηναϊκού Αμφορέα από το ιερό της Δήμητρας στην Ελευσίνα, οι φωτογραφίες ελήφθησαν από τον συντάκτη της εργασίας.
 115. Πίν. 77 α έως δ, Όστρακα Παναθηναϊκού Αμφορέα από το ιερό της Δήμητρας στην Ελευσίνα, Αρχαιολογικό Μουσείο Ελευσίνας αρ. 3920 α και β καθώς και 2645, η υπό στοιχείο α φωτογραφία προέρχεται από Τιβέριος, 2013, 189, εικ. 21γ οι λοιπές ελήφθησαν από τον συντάκτη της εργασίας.
 116. Πίν. 78, Όστρακα Παναθηναϊκού Αμφορέα από το ιερό του Διός στα Λάβρανδα της Μ. Ασίας, Αρχαιολογικό Μουσείο Σμύρνης 48 - 188. 1948, το σχέδιο της παράστασης προέρχεται από Hellstrom, Vol. II. 1. 1965, 7-11, πιν. 1.
 117. Πίν. 79 α, Όστρακα Παναθηναϊκού Αμφορέα από το Γυμνάσιο της Αμφίπολης, Αρχαιολογικό Μουσείο Αμφίπολης, η φωτογραφία προέρχεται από Λαζαρίδη 1987 319, 326 εικ. 14β.
 118. Πίν. 79 β, Παναθηναϊκός Αμφορέας από την Κασσάνδρεια Χαλκιδικής, Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης 18151, η φωτογραφία προέρχεται από Κουσουλάκου 2017, 370 εικ.742.
 119. Πίν. 80 α και β, Παναθηναϊκός Αμφορέας από την Ισθμία, Αρχαιολογικό Μουσείο

- Ισθμίας IP 1173, οι φωτογραφίες ελήφθησαν από τον συντάκτη της εργασίας.
120. Πίν. 81, Παναθηναϊκός Αμφορέας από ιερό του Απόλλωνα στις Αμφανές Μαγνησίας , Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου Κα 4266/91, οι φωτογραφίες από Μπάτζιου - Ευσταθίου 2004 αρ. 49.
 121. Πίν. 82 α και β, Παναθηναϊκός Αμφορέας από ιερό του Απόλλωνα στην Αίγινα , Αρχαιολογικό Μουσείο Αίγινας, οι φωτογραφίες από Margreiter 1988, 31 επ. αριθμ. 225-229, πιν. 19.
 122. Πίν. 83, Χάλκινο αγαλμάτιο δρομέα από την Ολυμπία , Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας Β 26, η φωτογραφία ελήφθη από τον συντάκτη της εργασίας.
 123. Πίν. 84, Χάλκινο αγαλμάτιο Άλτη από την Ακρόπολη των Αθηνών, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο X 6445, η φωτογραφία ελήφθη από τον συντάκτη της εργασίας.
 124. Πίν. 85, Χάλκινο αγαλμάτιο Άλτη από την Ακρόπολη των Αθηνών, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο X 6614, η φωτογραφία από Πνεύμα και Σώμα αρ. 154.
 125. Πίν. 86, Χάλκινο Σύνταγμα αθλητών από τους Δελφούς, Αρχαιολογικό Μουσείο Δελφών 7722, η φωτογραφία από Κολώνια 2006, 268.
 126. Πίν. 87, Χάλκινο αγαλμάτιο δισκοβόλου από την Ολυμπία, Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας Β 6767 + Β 7500, η φωτογραφία ελήφθη από τον συντάκτη της εργασίας.
 127. Πίν. 88, Χάλκινο αγαλμάτιο δισκοβόλου από την Ακρόπολη των Αθηνών, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο X 6615 και X 6927, η φωτογραφία από Πνεύμα και Σώμα αρ. 153.
 128. Πίν. 89, Χάλκινο αγαλμάτιο δισκοβόλου από την Ακρόπολη των Αθηνών, ΕΑΜ X 6594, η φωτογραφία από Thomas 1981, 42, πιν. XVI 1.
 129. Πίν. 90, Χάλκινο αγαλμάτιο δισκοβόλου από το Καβείριο της Βοιωτίας , ΕΑΜ X 7412, η φωτογραφία από ΑΓΩΝ αρ. 89.
 130. Πίν. 91 α, Χάλκινο αγαλμάτιο Ακοντιστή από την Τεγέα, Αρχαιολογικό Μουσείο Τεγέας (;) η φωτογραφία από Kunze 1961, 179 εικ. 100.
 131. Πίν. 91 β, Χάλκινο αγαλμάτιο Ακοντιστή από το Ιερό Παμίσου, Μεσσηνίας, ΕΑΜ X 15271, η φωτογραφία από Thomas 1981, 47 σημ. 200, πιν. XXI, 1.
 132. Πίν. 92 α, Χάλκινο Σύμπλεγμα Παλαιστών από την Ακρόπολη των Αθηνών, ΕΑΜ X 6605, η φωτογραφία από Πνεύμα και Σώμα αρ. 165.
 133. Πίν. 92 β, Χάλκινο αγαλμάτιο πυγμάχου από το ιερό της Ολυμπίας, Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας 12745, η φωτογραφία από Walter – Karydi 2006, 142 εικ. 9.
 134. Πίν. 93 α, Χάλκινο ειδώλιο κελητίζοντος ιππέα από το ιερό του Απόλλωνος στο Θέρμο, Αρχαιολογικό Μουσείο Θέρμου 586, η φωτογραφία από Παπαποστόλου 2008, 146.
 135. Πίν. 93 β, Χάλκινο σύνολο αναβάτη και ίππου ειδώλιο από την Β. Κλιτύ της

- Ακρόπολης της Αθήνας, Αρχαιολογικό Μουσείο Αγοράς Β 177 , η φωτογραφία από Broneer 1938, 203, εικ. 38.
136. Πίν. 93 γ, Χάλκινο αγαλμάτιο ιπέα από το Ηραίο της Σάμου , Αρχαιολογικό Μουσείο Σάμου Β 87 , η φωτογραφία από Πνεύμα και Σώμα αρ. 191.
137. Πίν. 94 α, Χάλκινο αγαλμάτιο ιπέα από το Ηραίο της Σάμου, Αρχαιολογικό Μουσείο Σάμου Β 2608 , η φωτογραφία από Τσάκος & Βιγλάκη 2012, 113.
138. Πίν. 94 β, Χάλκινο αγαλμάτιο ιπέα από το ιερό του Διός στην Ολυμπία, Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας Β 777, η φωτογραφία από <https://arachne.dainst.org/>
139. Πίν. 95 α, Χάλκινο αγαλμάτιο κούρου από το ιερό της Ισθμίας, Αρχαιολογικό Μουσείο Ισθμίας IM 2360 και IM 231, η φωτογραφία από Πνεύμα και Σώμα αρ. 126.
140. Πίν. 95 β, Χάλκινο αγαλμάτιο κούρου από το ιερό του Διός στην Ολυμπία, Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας Β 11555, η φωτογραφία από Sinn 1989, 65- 70, πιν. 70.
141. Πίν. 96 α και β, Αγαλμάτιο Ηνιόχου (;) από το ιερό της Λίνδου, National Museum Copenhagen inv. no. 10433, η φωτογραφία από Κουρου 2015, 251 εικ. 6 α και β.
142. Πίν. 97 α, Χάλκινο αγαλμάτιο δρομέα από το Ηραίο της Σάμου, Αρχαιολογικό Μουσείο Σάμου Β 232 , η φωτογραφία από Τσάκος & Βιγλάκη 2012, 116.
143. Πίν. 97 β, Χάλκινο αγαλμάτιο δρομέα από το Ιερό του Διός Ολυμπία, Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας Β 10358, η φωτογραφία ελήφθη από τον συντάκτη της εργασίας.
144. Πίν. 98 α, Χάλκινο αγαλμάτιο άλτη από το Ιερό του Διός Ολυμπία, Βοστώνη Museum of Fine Arts 03. 996, φωτογραφία από Herrmann & Kondoleon 2004, 154 αρ. 13
145. Πίν. 98 β, Χάλκινο αγαλμάτιο άλτη από την Βασιλική Ταυγέτου, Αρχαιολογικό Μουσείο Σπάρτης 3303, η φωτογραφία παραχωρήθηκε από το Μουσείο Σπάρτης.
146. Πίν. 99 α, Χάλκινο αγαλμάτιο άλτη από την Τεγέα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο X 7404, η φωτογραφία από Thomas 1981, πιν. VIII 1 και IX 1 και 2.
147. Πίν. 99 β, Χάλκινο αγαλμάτιο δισκοβόλου άλτη από τις Αμύκλες Λακωνίας, Μουσείο Louvre Br. 118, η φωτογραφία από το Ηλεκτρονικό Αποθετήριο του Μουσείου.
148. Πίν. 100 α, Χάλκινο αγαλμάτιο ακοντιστή από την Φοινίκη Επιδαύρου Λιμηράς Μουσείο Louvre Br. 107, η φωτογραφία από το Ηλεκτρονικό Αποθετήριο του Μουσείου.
149. Πίν. 100 β, Χάλκινο αγαλμάτιο αθλητή σε στάση σπονδή από τις Αβές, Μουσείο Louvre Br. 4236, η φωτογραφία από το Ηλεκτρονικό Αποθετήριο του Μουσείου.

150. Πίν. 101 α, Χάλκινο αγαλμάτιο αθλητή σε στάση σπονδή από το ιερό του Απόλλωνος των Δελφών, Μουσείο Δελφών 1664, η φωτογραφία από Κολώνια 2006, 268.
151. Πίν. 101 β, Χάλκινο αγαλμάτιο διαδούμενου αθλητή από την Ακρόπολη των Αθηνών, ΕΑΜ X 6595, η φωτογραφία από Πνεύμα και Σώμα 1989, αρ. 68.
152. Πίν. 102 α, Χάλκινο αγαλμάτιο ηνιόχου από το ιερό του Διός στην Ολυμπία, Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας Β 1700, η φωτογραφία από <https://arachne.dainst.org/>
153. Πίν. 102 β, Χάλκινο αγαλμάτιο νέου με στεφάνι από το ιερό του Διός στην Ολυμπία, Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας Β 2400, η φωτογραφία από <https://arachne.dainst.org/>
154. Πίν. 102 γ, Χάλκινο αγαλμάτιο κούρου νέου με στεφάνι από το ιερό του Διός στην Ολυμπία, ΕΑΜ X 6181, η φωτογραφία από Thomas 1981, 131 πιν. LXXXII 2.
155. Πίν. 103 α, Χάλκινο αγαλμάτιο δρομέα, ΕΑΜ X 17759, η φωτογραφία από ΑΓΩΝ 2004, αρ. 102.
156. Πίν. 103 β, Χάλκινο αγαλμάτιο δρομέα, Metropolitan Museum of Art της Νέας Υόρκης, 08.258. 6, η φωτογραφία από το Ηλεκτρονικό Αποθετήριο του Μουσείου.
157. Πίν. 104, Χάλκινο αγαλμάτιο οπλιτοδρόμου, Archeologisches Institut, Eberhard - Karls- Universität του Tübingen , η φωτογραφία από Βοκοτοπούλου 1997 αρ. 55.
158. Πίν. 105 α, Χάλκινο αγαλμάτιο άλτη, Μουσείο Hermitage Β 44 , η φωτογραφία Vanhove 1992 αρ. 138.
159. Πίν. 105 β, Χάλκινο αγαλμάτιο άλτη, Metropolitan Museum of Art της Νέας Υόρκης, 08.258.11, η φωτογραφία από το Ηλεκτρονικό Αποθετήριο του Μουσείου.
160. Πίν. 106 α, Χάλκινο αγαλμάτιο άλτη, Βοστώνη Museum of Fine Arts 01. 7480, φωτογραφία από Herrmann & Kondoleon 2004, 2004, 176 αρ. 49.
161. Πίν. 106 β, Χάλκινο αγαλμάτιο δισκοβόλου, Metropolitan Museum of Art της Νέας Υόρκης, 07. 286. 87, η φωτογραφία από το Ηλεκτρονικό Αποθετήριο του Μουσείου.
162. Πίν. 107 α, Χάλκινο αγαλμάτιο πυγμάχου, ΕΑΜ Καρ. 546, η φωτογραφία από Πνεύμα και Σώμα 1989, αρ. 176.
163. Πίν. 107 β, Χάλκινο αγαλμάτιο πυγμάχου, Cleveland Museum of Art 1985. 137, η φωτογραφία από Herrmann & Kontoleon 2004, 102, αρ. 67.
164. Πίν. 108 α, Χάλκινο αγαλμάτιο ιππέα, Cleveland Museum of Art 77.41 η φωτογραφία από <https://www.clevelandart.org/art/collection/>
165. Πίν. 108 β, Χάλκινο αγαλμάτιο αθλητή σε στάση σπονδής από το Adrano, Περιφερειακό Μουσείο Συρακουσών « P. Orsi » αρ. 31888, η φωτογραφία από Μεγάλη Ελλάς αριθμ. 205.

166. Πίν. 109, Χάλκινη ενεπίγραφη πινακίδα από την Νεμέα, Αρχαιολογικό Μουσείο Νεμέας BR 1098, η φωτογραφία ελήφθη από τον συντάκτη της εργασίας.
167. Πίν. 110, Χάλκινο ειδώλιο ίππου από την Ολυμπία, Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας B 1000, η φωτογραφία από Χατζή 2008, 196.
168. Πίν. 111α, Χάλκινο ενεπίγραφο έλασμα από Καστρί Πολυνερίου Γρεβενών, Εργαστήριο ανασκαφής, η φωτογραφία από Δρούγου 2017, 95 εικ. 158
169. Πίν. 111 β, Όστρακα από μελανόμορφη Κύλικα από την Ακρόπολη της Αθήνας EAM, Συλλ. Ακρ. 1632, η φωτογραφία από Μανακίδου 1994, 51.
170. Πίν.112 α, Μελανόμορφος πίνακας από την Ακρόπολη της Αθήνας, EAM 18017, η φωτογραφία από Πνεύμα και Σώμα 1989 αρ. 93
171. Πίν.112 β, Μελανόμορφος πίνακας από την Ακρόπολη της Αθήνας, EAM, Συλλ. Ακρ. 2562, η φωτογραφία από Καρογλου 2010, εικ. 81.
172. Πίν.113 α, Μελανόμορφος πίνακας από την Ακρόπολη της Αθήνας, EAM, Συλλ. Ακρ. 2563, η φωτογραφία από Καρογλου 2010, εικ. 82.
173. Πίν.113 β, Μελανόμορφος πίνακας από την Ακρόπολη της Αθήνας, EAM , η φωτογραφία από Καρογλου 2010, εικ. 83.
174. Πίν.114 α και β, Κυλινδρική Πυξίδα από την Μυρρινούντα Αττικής , Αρχαιολογικό Μουσείο Βραυρώνος 1591, η πρώτη φωτογραφία από Βιβλιοδέτη 2007, αρ. 65, και η δεύτερη από Κακαβογιάννη 2005,110.
175. Πίν.115 α, Χάλκινος ενεπίγραφος τροχίσκος από το ιερό του Ποσειδώνος στην Ισθμία, Αρχαιολογικό Μουσείο Ισθμίας IM 2724, φωτογραφία από Raubitschek 1989, πιν. 8.
176. Πίν.115 α, Χάλκινος ενεπίγραφος τροχίσκος από την Ακρόπολη της Αθήνας, Αρχαιολογικό Μουσείο Ακρόπολης, φωτογραφία από De Ridder 1896 αρ. 405.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΔΙΣΚΩΝ

1. Χάλκινος δίσκος

Πίν. 1 α

Προέλευση : ίσως από την Κεφαλληνία.

Κατάσταση διατήρησης : σώζεται ακέραιος.

Διαστάσεις : διάμετρος 16,5 εκ., βάρος 1.245 γραμμ. και πάχος 0,5 εκ.

Επιγραφή : IG IX 1 649 : Εὐσοίδα μ' ἀνέθεκε Διφῶς φόροιν μέγαλιον χάλκεον, ἧοι νίασε Κεφαλ(λ)ᾶνας μεγαθύμος. Η αναθηματική επιγραφή είναι γραμμένη κυκλωτερώς και βουστροφηδόν στη δωρική διάλεκτο στο αλφάβητο των Ιονίων νήσων, όπως προκύπτει από το ημισελινοειδές σχήμα του Γάμμα και την στρογγυλεμένη μορφή του Δέλτα.

Χρονολόγηση : περί 550 -525 π.Χ.

Μουσείο : Βρετανικό Μουσείο 1898,0716.3, (Br 3207).

Βιβλιογραφία : Rouse 1902, 160, Gardiner 1910, 316, Gardiner 1930, 155, Jacobsthal 1933, 22, εικ. 12, Jüthner 1935, 36, Moretti 1956, no. 6, Patrucco 1972, 140-141, Lazzarini 1976, no. 836, Jeffery, *LSAG* 1990, 231, πιν. 45, Swaddling 1999, 63, *TheSCRA* Vol. I. 314.

2. Χάλκινος δίσκος

Πίν. 1 β

Προέλευση : Ιερό Αμυκλαίου Απόλλωνος Λακωνία.

Τεχνική κατασκευής : χύτευση

Κατάσταση διατήρησης : σώζεται ακέραιος και σε καλή κατάσταση.

Διαστάσεις : διάμετρος 19 εκ., βάρος 3.280 γραμμ. και πάχος 0,11 – 0,17 εκ.

Περιγραφή : Η μία πλευρά του είναι ελαφρώς κυρτή, ενώ η άλλη είναι σχεδόν επίπεδη.

Επιγραφή : SEG 11:670 ἄε(θ)λον Ἀμυκλαίοι

Χρονολόγηση : 6^{ος} αιώνας π.Χ.

Μουσείο : Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο X 8618

Βιβλιογραφία : Τσούντας 1892, 17, Gardiner 1910, 316, Gardiner 1930, 155, Jüthner 1935, 40, σημ. 23, Jüthner 1968, 239, Lazzarini 1976, no. 834, Calligas 1992, 35, σημ. 34, Pettersson 1992, 9-25, Hodkinson 1999, 155, *ΑΓΩΝ* 2004, 204 αριθμ. 94, Βαλαβάνης 2005, 96, σημ. 27, Zavnou & Themis 2011 -12, 150, Petropoulou, 2011-12, 153-4, Petropoulou, 2015, 183.

3. Χάλκινος δίσκος

Πίν. 2 α

Προέλευση : χωρίς ενδείξεις ίσως από την Βοιωτία.

Τεχνική κατασκευής : χύτευση

Επιγραφή : SEG 44: 424 Σῆμος μ' ἐποίφεισε. Η επιγραφή έχει θεωρηθεί βοιωτική και με

βάση το στοιχείο αυτό πιθανολογείται η βοιωτική προέλευση του δίσκου. Ο βοιωτικός χαρακτήρας των γραμμάτων προσδιορίζεται το μὲν από την προέκταση της πρώτης κεραίας του Ε, από το ισοσκελές Μ, από την απλοποιημένη μορφή του Σ, το δε από την χρήση της νόθου διφθόγγου ει αντί για το ήτα.

Κατάσταση διατήρησης : Σώζεται ανέρσιος και σε καλή κατάσταση

Διαστάσεις : διάμετρος 18,6 - 18,9 εκ. Βάρος 3.570 γραμμ. και πάχος 1,9 εκ.

Περιγραφή : Η μία πλευρά είναι αδρή ενώ στην πίσω επιφάνεια εμφανίζονται δύο παράλληλες επιμήκεις αυλακώσεις. Σε ένα σημείο εμφανίζει μία επισκευή ενώ υπάρχουν κάποια κενά από την διαδικασία της χύτευσης.

Χρονολόγηση : τελευταίο τέταρτο 6^{ου} αιώνα π.Χ.

Μουσείο : George Ortiz Collection, Γενεύη.

Βιβλιογραφία : Neils 1992, αρ. 33, Ortiz 1996, αρ.168, Βαλαβάνης 2005, 99

4. Μαρμάρινος δίσκος.

Πίν. 2 β

Προέλευση : Αττική λόγω του μαρμάρου.

Κατάσταση διατήρησης : ελλείπει ένα σημαντικό τμήμα του δίσκου στο μέσο της επιγραφής και υπάρχουν δύο αποκορούσεις στην άκρη του δίσκου ενώ κίτρινη πατίνα καλύπτει πολλά σημεία του δίσκου.

Διαστάσεις : διάμετρος 28, 5 εκ. Βάρος 6.700 γραμμ. κατά το διατηρούμενο τμήμα, το δε αρχικό βάρος εκτιμάται σε τουλάχιστον 6.800 γραμμ.

Περιγραφή : Στο κέντρο του δίσκου υπήρχε ένα ζωγραφισμένο tondo διαμέτρου 0,0613 μ. με απεικόνιση ενός λογχοφόρου ιππέα στραμμένου προς τα δεξιά, η οποία σήμερα είναι δυσδιάκριτος. Από μία φωτογραφική λήψη με χρήση υπεριώδους ακτινοβολίας προέκυψε ότι ο ιππέας ήταν ζωγραφισμένος με κόκκινο και λευκό (;) χρώμα πιθανώς σε μαύρο επίπεδο.

Επιγραφή : IG I³ 1395 ἐκ τῶν ἐ[ρί]ον.

Χρονολόγηση : περί το 500 π.Χ.

Μουσείο : Βοστώνη, Museum of Fine Arts, 1987. 621

Βιβλιογραφία : Gardiner 1930, 156, ειχ. 112, Jacobsthal 1933, 18, ειχ. 8, Jeffery, 1962, 147, Jüthner 1965, 234, πιν. 73 β, Immerwahr 1967, 263 σημ. 20, Roller 1981, 4, σημ. 24, Sweet, 1987, 50, Comstock & Vermeule 1971- 1988, 20 αρ. 6 Stupperich 1990, 73-75, Neils & Oakley 2004, 54, Kajava & Salminen 2018, 298.

5. Μαρμάρινος δίσκος.

Πίν. 3 α

Προέλευση : Αττική λόγω του μαρμάρου.

Διαστάσεις : διάμετρος 29,21 εκ. Βάρος 5.950 γραμμ. κατά το διατηρούμενο τμήμα, το δε

συνολικό βάρος εκτιμάται σε τουλάχιστον 6.800 γραμμ. πάχος στο κέντρο 5,94 εκ.

Μουσείο : Metropolitan Museum New York, 1985. 11. 4.

Επιγραφή : *IG I³ 1394*, Τελεσάρχο ἐκ τοῦ ἐρίο

Χρονολόγηση : τέλος 6^{ου} αιώνα π.Χ.

Κατάσταση διατήρησης : Ο δίσκος είναι θραυσμένος και επισκευασμένος και φέρει δύο αποκορούσεις στην επιγραφή.

Βιβλιογραφία : Gardiner 1930, 156, εικ. 113, Jacobsthal 1933, 18, εικ. 9, Jeffery, 1962, 147, Jüthner 1965, 234, Immerwahr 1967, 262, Roller 1981, 4 -5, Neils & Oakley 2004, 54.

6. Πώρινος δίσκος.

Πίν. 3 β

Προέλευση : Βάρη Αττικής.

Διαστάσεις : διάμετρος 28 εκ., πάχος στο κέντρο 6 εκ., και βάρος 4.600 γραμμ.

Κατάσταση διατήρησης : Ο δίσκος έχει διατηρηθεί σε σχετικά καλή κατάσταση, εξαιρουμένων των εις τον πωρόλιθο παρατηρουμένων διαβρώσεων.

Περιγραφή : Η ακμή δεν έχει υποστεί λείανση αλλά είναι πεπλατυσμένη σε πλάτος 9 χιλ.

Επιγραφή : *IG I³ 1396 = SEG 13: 31*, Ὀἴθεν ἄθλα. Το ύψος των γραμμάτων της επιγραφής είναι 1 εκ. και όπως παρατηρεί ο Brommer το τελευταίο γράμμα Α δεν έχει σαφή γραμμή.

Χρονολόγηση : περί το τέλος του 6^{ου} αιώνα π.Χ.

Μουσείο : Αθήνα, Συλλογή του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου.

Βιβλιογραφία : Jacobsthal 1933, 19, Moretti 1953, αρ. 89, Moretti 1957, αρ. 932, Jüthner 1965, 234, Immerwahr 1967, 262, Brommer 1975, 181 αρ. 3, Roller 1981, 4, σημ. 21, Κακαβογιάννη 2005, 110, Κακαβογιάννη & Γαλιατσάτου 2009, 399-416.

7. Μαρμάρινος δίσκος.

Πίν. 4 α

Προέλευση : Από τάφο της Αναβύσσου (Ανάφλυστος) Αττικής.

Υλικό : Μάρμαρο Υμηττού

Διαστάσεις : διάμετρος 27,8 εκ., βάρος 6.650 γραμμ., όπως σώζεται, ενώ το αρχικό βάρος υπολογίζεται σε 7.000 γραμμ.

Κατάσταση διατήρησης : διατηρείται σε σχετικά καλή κατάσταση, εξαιρουμένων ορισμένων αποκορούσεων στην περιφέρειά του.

Επιγραφή : *IG I³ 1397, SEG 10 : 398* ἐχ τοῦν ἐρίον εἰ<μ>ί. Στον δίσκο αντί για εἰ<μ>ί έχει γραφεί εἰνί.

Μουσείο : Παλαιότερα στην Αρχαιολογική Συλλογή Werner Peek και τώρα στο Archäologisches Museum der Westfälischen Wilhelms-Universität Münster, (inv. 2071).

Χρονολόγηση : περί το τέλος του βου αι. π.Χ.

Βιβλιογραφία : Jacobsthal 1933, 20, Jeffery, 1962, 145, Jüthner 1965, 234, Roller 1981, 4, σημ. 25, Stupperich 1990, 73-75, Kajava & Salminen 2018, 305.

8. Μαρμάρινος δίσκος.

Πίν. 4 β & γ

Προέλευση : Ιερό Δήμητρας Ελευσίνα Αττικής.

Υλικό : Μάρμαρο λευκό χονδρόκοκκο

Διαστάσεις : μέγιστο σωζόμενο μήκος από την περιφέρεια προς το κέντρο 20 εκατ., υπολογιζόμενη διάμετρος 29,3 εκ., πάχος 0,056 μ. στο κέντρο, πάχος στο άκρο 0,04. Βάρος σωζομένου τμήματος 4.246 γραμμ., υπολογιζόμενο αρχικό βάρος 10.300 γραμμ.

Κατάσταση διατήρησης : Ο δίσκος σώζεται πολύ αποσπασματικά και η επιφάνειά του είναι ιδιαίτερα αποκρουσμένη.

Επιγραφή : IG I³ 989, SEG 12 : 59, Αϊσι[μίδες μ' ἀνέθε]κεν. Το ύψος των γραμμάτων της επιγραφής κυμαίνεται από 0,08 εκατ., έως 0,068 εκατ.

Μουσείο : Αρχαιολογικό Μουσείο Ελευσίνας Ε -5

Χρονολόγηση: περίπου μεταξύ του 520-500 π.Χ.

Βιβλιογραφία : Σιάς ΑΕ 1894, 192 -193, Jeffery 1949, 25, I Eleusis 6.

9. Μαρμάρινος δίσκος.

Πίν. 5 α

Προέλευση : Δίδυμα Μίλητος, σήμερα ο δίσκος θεωρείται χαμένος.

Κατάσταση διατήρησης : Ο δίσκος διατηρείτο πολύ αποσπασματικά και η επιφάνειά του ήταν ιδιαίτερα αποκρουσμένη.

Διαστάσεις : διάμετρος 28 εκ. σύμφωνα με τον Jacobsthal, ενώ ο Wiegand υπολογίζει την διάμετρο στα 32-34 εκατ., το πάχος 5,3 εκ.

Επιγραφή : ἀνέ]θηκεν

Χρονολόγηση: περίπου στα 525-500 π.Χ. από τον τύπο των γραμμάτων.

Βιβλιογραφία : Jacobsthal 1933, 23, ειχ. 13, Tuchelt 1970, 115, Jeffery, 1990, 334, 343 αρ. 35, Kajava & Salminen 2018, 301.

10. Σιδερένιος δίσκος.

Πίν. 5 β & γ

Προέλευση : Νεμέα.

Διαστάσεις : διάμετρος 20 εκ., πάχος 4 εκατ. στο κέντρο και 2,8 εκατ., στα άκρα. Το βάρος του δίσκου ανέρχεται σε 7.343 γραμμ. και όχι σε 8.500 γραμμ. όπως αναφέρεται στο Hesperia - ίσως το βάρος αυτό να υπολογιζόταν πριν από την συντήρηση του.

Κατάσταση διατήρησης : Ο δίσκος σώζεται σε σχετικά καλή κατάσταση.

Μουσείο : Αρχαιολογικό Μουσείο Νεμέας ΠΛ 419

Χρονολόγηση: τρίτο τέταρτο του βου αι. π.Χ.

Βιβλιογραφία : Stella Miller 1982, 70-79, Stephen Miller 2005, 46.

11. Δίσκος

Πίν. 6 α & β

Προέλευση : Ακρόπολη Αθηνών

Υλικό : ασβεστόλιθος

Διαστάσεις και βάρος των σωζομένων τριών θραυσμάτων : α) το με αριθμό 6058 θραύσμα, αποτελείται από δύο συνανήκοντα και συγκολλημένα θραύσματα, το οποίο έχει σωζόμενο μήκος 12,2 εκατ., πλάτος 6,5 εκατ., πάχος 3,5 εκατ., και βάρος 393,5 γραμμ., β) το με αριθμό 6058 α θραύσμα, έχει σωζόμενο μήκος 14, 6 εκατ., πλάτος 7,6 εκατ., πάχος 3,1 εκατ., και βάρος 433 γραμμ., γ) το με αριθμό 6058 β θραύσμα, έχει σωζόμενο μήκος 12 εκατ., πλάτος 4,1 εκατ., πάχος 4 εκατ., και βάρος 343,5 γραμμ. Με βάση τα παραπάνω δεδομένα υπολογίζεται ότι η διάμετρος του δίσκου θα ανερχόταν σε 30 εκατ., ενώ το συνολικό βάρος του δίσκου υπολογίζεται σε 2.700 γραμμ. περίπου.

Κατάσταση διατήρησης : Σώζονται τρία (3) θραύσματα του δίσκου, τα οποία φέρουν και τμήματα της αναθηματικής επιγραφής.

Περιγραφή : Και οι δύο όψεις των θραυσμάτων του δίσκου είναι εξαιρετικά και επιμελώς λειασμένες, η δε απόληξη της περιφέρειας του δίσκου καταλήγει σε μία επίπεδη ταινία πλάτους 1,3 εκατ., η οποία πλαισιώνεται ειατέρωθεν από δύο κυρτές ταινίες πλάτους 0,7 εκατ.

Επιγραφή : IG I³ 860 bis Δεμ[όφι]λο[ς] μ' ἀ[νέθεκεν — — —]

Επιγραφικό Μουσείο : 6058, 6058 α και 6058 β.

Χρονολόγηση: με βάση τα γράμματα της επιγραφής χρονολογείται περί το 470 έως το 450 π.Χ.

Βιβλιογραφία : Wagner 1997, 233, Kajava & Salminen 2018, 299.

12. Μαρμάρινος δίσκος.

Πίν. 7 α και β

Προέλευση : Άγιος Ανδρέας Αττικής. Αρχικά είχε υποστηριχθεί ότι ο δίσκος είχε βρεθεί σε τάφο και αποτελούσε ταφικό κτέρισμα. Προσφάτως η Πωλογιώργη κατόπιν μελέτης των ημερολογίων της ανασκαφής καταλήγει ότι δεν βρέθηκε σε τάφο αλλά ήταν μεταξύ πεσμένων λίθων της «οικίας 2» σε διαταραγμένη επίχωση.

Υλικό : Μάρμαρο λευκό λεπτόκοκκο, μάλλον πεντελικό.

Διαστάσεις : διάμετρος 29,8 εκ., πάχος στο κέντρο του δίσκου 7,5 εκ. και στις απολήξεις 3 εκ., βάρος 9.140 γραμμ.

Κατάσταση διατήρησης : Ο δίσκος σώζεται σε σχετικά καλή κατάσταση και η επιφάνεια του εμφανίζει πολλές ιζηματώδεις συγκεντρώσεις. Στα πέρατα του δίσκου παρατηρούνται αποκρούσεις, μία των οποίων μεγαλύτερης έκτασης στο ύψος της αρχής της επιγραφής.

Επιγραφή : SEG 55 : 71 και SEG 60 : 124 Διακός μ' άνέθεκεν. Το μέσο ύψος των γραμμάτων της επιγραφής είναι 3,5 – 3,8 εκατ. Η μορφή του Ε εμφανίζεται αρχαϊκή δοθέντος ότι οι κεραίες του είναι λοξές ενώ όμως έχει καταργήσει την λοξή προέκταση της κάθετης κεραίας. Το Θήτα διαθέτει την εσωτερική στιγμή, η οποία είναι γνώρισμα της αρχαϊκής εποχής αλλά ταυτόχρονα έχει μικρότερο μέγεθος, το οποίο εμφανίζεται μετά τον 5^ο αιώνα π.Χ.

Μουσείο : Αρχαιολογικό Μουσείο Μαραθώνος Λ 547

Χρονολόγηση: Από τον ύστερο 6^ο αι. π.Χ. έως το μέσο του 5ου αι. π.Χ.

Βιβλιογραφία : Οικονομάκου 2005, 41, Οικονομάκου 2009, 281, εικ. 28, Στάϊνχάουερ 2009, 226, Δεσπίνης 2014, 492 σημ. 7, Kajava & Salminen 2018, 299, Πωλογιώργη 2022, 67 -78.

13. Μολύβδινος δίσκος

Πίν. 8 α

Προέλευση : Ιμέρα

Διαστάσεις : διάμετρος 24,5 εκ., πάχος 1,2 εκ., βάρος 7.000 γραμμ.

Μουσείο : Αρχαιολογικό Μουσείο Ιμέρας ΗΑ 2115

Κατάσταση διατήρησης : Ο δίσκος παρουσιάζει έντονες διαβρώσεις και στις δύο επιφάνειες του.

Περιγραφή : στο κέντρο του δίσκου υπάρχουν έντονα και σαφή ίχνη ένθεσης μηνοειδούς ελάσματος ενώ δύο διαμετρικά αντίθετες οπές υποδεικνύουν ότι προφανώς θα εξυπηρετούσαν την ανάρτηση του δίσκου.

Χρονολόγηση: περί το 550 - 500 π.Χ.

Βιβλιογραφία : Allegro 1976, 604-609, Vassalo 2004, 108, Βαλαβάνης, 2005, 91-101.

14. Χάλκινος δίσκος

Πίν. 8 β

Προέλευση : Γέλα ή Μεσσήνη

Τεχνική κατασκευής : χυτός

Διαστάσεις : διάμετρος 28,3 εκ., πάχος 0,07 μ., βάρος 3.976 γραμμ.

Κατάσταση διατήρησης : Ο δίσκος σώζεται σε σχετικά καλή κατάσταση.

Περιγραφή : στο κέντρο της επιφάνειας του δίσκου υπάρχει περίγραμμα ενός έγκοιλου δελφινιού το οποίο θα πληρούνταν από πολύτιμα υλικά.

Μουσείο : Βιέννη Kunsthistorisches Museum Antikensammlung VI 2889

Χρονολόγηση: περί το 500 π.Χ.

Βιβλιογραφία : Gardiner 1930, 156, Jüthner 1965, 240, Vanhove 1992, 290 εικ. 153, Βαλαβάνης, 2005 , 91-101.

- 15. Χάλκινος δίσκος** **Πίν. 9 α & β**
- Προέλευση :** Σικελία
- Τεχνική κατασκευής :** χυτός
- Διαστάσεις :** διάμετρος 21 εκ., πάχος 0,05 μ., βάρος 2075 γραμμ.
- Κατάσταση διατήρησης :** Ο δίσκος παρουσιάζει έντονες διαβρώσεις και στις δύο επιφάνειες του.
- Περιγραφή :** στην μία πλευρά του δίσκου απεικονίζεται με εγχάραξη άλτης ενώ στην άλλη πλευρά ακοντιστής.
- Μουσείο :** Βρετανικό Μουσείο 1868, 0110. 1
- Χρονολόγηση:** περί το 480 - 460 π.Χ.
- Βιβλιογραφία :** Walters 1899, αριθμ. 248, Gardiner 1910, 316, Jacobsthal 1933, 5-12, εικ. 3-4, Jüthner 1965, 240, Βαλαβάνης, 2005, 91-101.
- 16. Χάλκινος δίσκος** **Πίν. 10 α & β**
- Προέλευση :** Αίγινα.
- Τεχνική κατασκευής :** χυτός
- Διαστάσεις :** διάμετρος 21 εκ., πάχος 0,06 – 0,075 μ., βάρος 1984 γραμμ.
- Κατάσταση διατήρησης :** Ο δίσκος σώζεται σε σχετικά καλή κατάσταση, διαβρώσεις όμως παρατηρούνται στην επιφάνεια του δίσκου και στις εγχάρακτες γραμμές.
- Περιγραφή :** στις δύο όψεις του δίσκου με βάση μία κεντρική στιγμή έχουν χαραχθεί με διαβήτη έξι ομόκεντροι κύκλοι ενώ με βαθύτερη εγχάραξη στην μία πλευρά του δίσκου απεικονίζεται άλτης και στην άλλη πλευρά ακοντιστής.
- Μουσείο :** Βερολίνο, Staatliche Museum Antikensammlung FR 1273
- Χρονολόγηση:** περί το 465 - 455 π.Χ.
- Βιβλιογραφία :** Gardiner 1910, 316, Jacobsthal 1933, 5-12, πιν. 1-2, Jüthner 1965, 240, Παπαδιαμαντοπούλου - Καλλιώδη στο *Πνεύμα και Σώμα* 1989, αριθμ. 157, Devillers 1992, 290, αριθμ. 152, στο *Le Sport*. Προσκυνητοπούλου *ΑΓΩΝ* 2004, αριθμ. 95, Βαλαβάνης, 2005, 91-101, Walter - Karydi 2006, 34, εικ. 20 και 21, Kajava & Salminen 2018, 304 εικ. 2.
- 17. Χάλκινος δίσκος.** **Πίν. 11 α & β**
- Προέλευση :** Kom Ichgaou Αιγύπτου
- Διαστάσεις :** διάμετρος 23,5 εκ., βάρος δεν δίδεται.
- Κατάσταση διατήρησης :** με βάση την παρεχόμενη φωτογραφία ήταν αέριος και σε καλή κατάσταση, σήμερα δεν είναι γνωστό που βρίσκεται.

Επιγραφή : Ἀπολλόδωρος μ' ἀνέθηκεν Ἀπόλλωνι

Χρονολόγηση : 325 – 300 π.Χ.

Βιβλιογραφία : Michailidès 1948 -49, 300 -301, εικ. 4 και πιν. III α, Remijsen 2009, 256

18. Χάλκινος δίσκος.

Πίν. 12 α & β

Προέλευση : Γυμνάσιο Σικυώνος.

Διαστάσεις : διάμετρος 21 εκ. βάρος 4. 490 γραμμ.

Κατάσταση διατήρησης : σώζεται σε καλή κατάσταση και σχεδόν ακέραιος, ελαφρώς αποικρουσμένος σε τμήμα της περιφέρειας του.

Επιγραφή : SEG 14 : 312 Η επιγραφή είναι γραμμένη κυκλωτέρως σε δύο ομόκεντρους κύκλους. Στον εξωτερικό κύκλο και με ύψος γραμμάτων 0,015 μ. αναγράφεται Μηνόδοτος 8 (Μηνοδότου) γυμνασιαρχῶν Ἑρμαῖ Ἡρακλεῖ ενώ στον εσωτερικό κύκλο, ο οποίος ευρίσκεται πλησίον του κέντρου του δίσκου, και με ύψος γραμμάτων 0,011 μ. αναγράφεται ἔτους ἐ[β]δομηκοστοῦ. Στην επιγραφή εμφανίζονται τα "μηνοειδή" γράμματα ἐφίλον, σίγμα και ωμέγα, μία συνήθεια, η οποία από τον 2ο αιώνα π.Χ. εκδηλώνεται αποφασιστικά και στην συνέχεια διατηρείται μέχρι και τον 3ο αιώνα μ.Χ. όταν πλέον τα "μηνοειδή" γράμματα γωνιώνουν τις καμπύλες τους σε ευθύγραμμα τμήματα.

Μουσείο : Αρχαιολογικό Μουσείο Σικυώνος ΜΣ 2588

Χρονολόγηση : 76 π.Χ., σύμφωνα με την επιγραφή.

Βιβλιογραφία : Ορλάνδος 1951, 187- 191, Oikonomides 1974, 115, Guarducci 2008, 110-111, Schörner 2003, αρ. 427, Καζακίδου 2015, 61 επ. Μακρή 2017, 222, Kajava & Salminen 2018, 301.

19. Χάλκινος δίσκος.

Πίν. 13 α & β

Προέλευση : Ολυμπία.

Διαστάσεις : διάμετρος 34 εκ., βάρος 5.707 γραμμ.

Κατάσταση διατήρησης : Σώζεται ακέραιος και σε πολύ καλή κατάσταση.

Επιγραφή : Στην μία πλευρά του δίσκου υπάρχει η επιγραφή (InO 241 SEG 37: 362) η οποία αναφέρει : εὐχαριστήριον Διὶ Ὀλυμπίῳ, Πόπλ(ιος) Ἀσκληπιάδης Κορίνθιος πένταθλος Ὀλ(υμπιάδι) σε'. Στην άλλη πλευρά του δίσκου υπάρχει η επιγραφή (InO 240) η οποία αναφέρει: Διὶ Ὀλυμπίῳ ἄλυτάρχου · Φλ(αβίου) · Σικρειβωνιανοῦ · συγγενοῦς συνηκτικῶν · καὶ ὑπατικῶν · Ὀλυμπιάδος · υ·ν·ζ'.

Μουσείο : Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας Μ 891

Χρονολόγηση : Μετά το 241 μ.Χ. σύμφωνα με την επιγραφή.

Βιβλιογραφία : Jüthner 1968, 239 -242 εικ. 60, Herman 1972, 189, Ebert 1987, 11- 16,

Ebert 1993, 159- 165, Παπαδιαμαντοπούλου – Καλλιώδη 1989, αριθμ. 117, Schörner 2003, αρ. 883, Christesen 2007, 508 -513.

20. Μαρμάρινος δίσκος

Πίν. 14 α

Προέλευση : Πάρος

Διαστάσεις : διάμετρος 32,7 εκ., πάχος 2,3 εκ., βάρος 5. 273 γραμμ.

Κατάσταση διατήρησης : Ο δίσκος είναι συγκολλημένος από τέσσερα κομμάτια και φέρει μικρές φθορές και αποκρούσεις στην περίμετρο ενώ στο κέντρο λείπει ένα μικρό τμήμα.

Περιγραφή : στην μία επιφάνεια του δίσκου υπάρχει γραπτή απεικόνιση δισκοβόλου κατά την προπαρασκευαστική φάση της ρίψης. Η απεικόνιση έχει γίνει με την μέθοδο της εγκυαυτικής. Στο ανώτερο τμήμα της γραπτής επιφάνειας και πλησίον της περιμέτρου του δίσκου υπάρχουν δύο συμμετρικά διατεταγμένες και σε απόσταση 20 εκ. μεταξύ τους οπές ανάρτησης.

Μουσείο : Αρχαιολογικό Μουσείο Πάρου Α 1168

Χρονολόγηση: περί το 500 - 450 π.Χ.

Βιβλιογραφία : Ζαφειροπούλου 1984 σελ. 295 πίν. 150, η ίδια 1998 σελ. 47 κ.ε. Brinkmann 2003, Ζαφειροπούλου, Κουράγιος & Δετοράτου 2004, 180 αρ. 97, Ζαφειροπούλου 2009, 41 εικ. 46, Δεσπίνης 2009, 3-11, Kourayos 2016, αρ. 269, Kajava & Salminen 2018, 289 -331, Παπαβασιλείου, 2019, αρ. 308.

21. Μαρμάρινος δίσκος

Πίν. 14 β

Προέλευση : Κάμειρος Ρόδου

Διαστάσεις : διάμετρος 22,5 εκ., πάχος 0,8 εκ. βάρος 925 γραμμ.

Κατάσταση διατήρησης : Ο δίσκος σώζεται σε σχετικά καλή κατάσταση.

Περιγραφή : στην μία επιφάνεια του δίσκου υπάρχει γραπτή απεικόνιση έφηβου, ο οποίος κρατεί δίσκο και ετοιμάζεται για την επικείμενη ρίψη.

Μουσείο : Αρχαιολογικό Μουσείο Ρόδου 11994

Χρονολόγηση: περί τα μέσα του 5^{ου} αιώνα π.Χ.

Βιβλιογραφία : Jacopi 1929, 252, εικ. 248, Jacobsthal 1933, 17, εικ. 7, Δεσπίνης 2009, 3-11, Kajava & Salminen 2018, 289 -331.

22. Χάλκινος δίσκος

Πίν. 15 α

Προέλευση : Ολυμπία.

Διαστάσεις : διάμετρος 32,3 εκ., πάχος 0,010-13 μ., βάρος 6.630 γραμμ.

Κατάσταση διατήρησης : Ο δίσκος εμφανίζει κυρτότητα και στις δύο επιφάνειες του. Η κατάσταση διατήρησης είναι σχετικά καλή αν και παρουσιάζει μικρές αποκρούσεις και διαβρώσεις και στις δύο επιφάνειες του.

Μουσείο : Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας Μ 950

Χρονολόγηση: περί το 490 -380 π.Χ.

Βιβλιογραφία : Gerkan 1937, 14, Jüthner 1965, 241, Fellmann 2004, 58, Giannouli 2015, αρ. 278.

23. Σιδερένιος δίσκος

Πίν. 15 β

Προέλευση : Ζάρακες Καρυστίας Ευβοίας.

Διαστάσεις : διάμετρος 23 εκ., βάρος 3.961 γραμμ.

Κατάσταση διατήρησης : Ο δίσκος εμφανίζει ισχυρή διάβρωση αλλά διατηρεί το κυκλικό του σχήμα.

Μουσείο : Αρχαιολογικό Μουσείο Ερέτριας ΜΕ 18711

Χρονολόγηση: περί τον 5^ο – 4^ο αιώνα π.Χ.

Βιβλιογραφία : Χατζηδημητρίου 2003-2004, 53-68, η ίδια 2015, 265 - 282, Chatzidimitriou 2020, 140 και 150.

24. Σιδερένιος δίσκος

Πίν. 16 α

Προέλευση : Ισθμία, Αρχαϊκός ναός Ποσειδώνος.

Διαστάσεις : διάμετρος 30 εκ. πάχος 1,5 στο άκρο και 3 εκατ., στο κέντρο, βάρος 2.520 γραμμ.

Κατάσταση διατήρησης : Η κατάσταση διατήρησης του δίσκου είναι πολύ κακή και η επιφάνειά του είναι έντονα οξειδωμένη διαβρωμένη. Μετά την αναγκαία συντήρηση του δίσκου για την επανάκτηση της συνοχής του μετάλλου, στην οπίσθια επιφάνεια του σχηματίστηκε ένας μικρός όγκος σιδήρου. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο δίσκος πριν την συντήρησή του είχε διάμετρο 35 εκ. και μετά από αυτή έχει διάμετρο 30 εκ.

Μουσείο : Αρχαιολογικό Μουσείο Ισθμίας IM 2656

Χρονολόγηση: 6^{ος} αιώνας π.Χ.

Βιβλιογραφία : Raubitschek 1998 αρ. 458, Gebhard 2002, 229.

25. Σιδερένιος δίσκος

Προέλευση : Ηράκλειο Θηβών

Κατάσταση διατήρησης : το εύρημα δεν έχει συντηρηθεί και δεν είναι γνωστές οι διαστάσεις και το βάρος του.

Μουσείο : Αρχαιολογικό Μουσείο Θηβών, Αποθήκη.

Βιβλιογραφία : Αραβαντινός 2001-2004, 134, Αραβαντινός 2015, 98.

26. Σιδερένιος δίσκος

Πίν. 16 β

Προέλευση : Ιμέρα, Ανατολική Νειρόπολη.

Διαστάσεις : διάμετρος 24,5 εκ., πάχος 2,4 εκ., βάρος 5.170 γραμμ.

Κατάσταση διατήρησης : Ο δίσκος έχει μεγάλες αποκρούσεις στην περιφέρεια του και παρουσιάζει έντονη διάβρωση και στις δύο επιφάνειες του

Μουσείο : Αρχαιολογικό Μουσείο Ιμέρας HA 2114

Χρονολόγηση: περί το 550 - 500 π.Χ.

Βιβλιογραφία : Allegro 1976, 604-609, Vassalo 2004, 108.

27. Σιδερένιος δίσκος **Πίν. 17 α**

Προέλευση : Συρακούσες, Νειρόπολη Fusco, από τον 631 τάφο.

Διαστάσεις : διάμετρος 27 εκ., βάρος 5.350 γραμμ.

Κατάσταση διατήρησης : Η επιφάνεια του δίσκου είναι πολύ φθαρμένη και οξειδωμένη.

Μουσείο : Περιφερειακό Αρχαιολογικό Μουσείο Συρακουσών "P. Orsi" 36321

Χρονολόγηση: περί το 530 π.Χ.

Βιβλιογραφία : Orsi 1925, 298 -305, Storaci 2004, 108 αρ. 10.

28. Σιδερένιος δίσκος **Πίν. 17 β**

Προέλευση : Τάραντας

Διαστάσεις : διάμετρος 32 εκ., πάχος 1 εκ., βάρος 5.820 γραμμ.

Κατάσταση διατήρησης : Η επιφάνεια του δίσκου είναι φθαρμένη και οξειδωμένη, όμως διατηρεί το κυκλικό του σχήμα αρκετά καλά.

Μουσείο : Museo Nazionale Archeologico di Taranto 56003

Χρονολόγηση: περί το 530 π.Χ.

Βιβλιογραφία : Lo Porto 1967, 93, πιν. XLIII b, Masielo, 1994, 100-105, 240-241, Χατζηδημητρίου 2003- 2004, 53-68.

29. Χάλκινος δίσκος **Πίν. 18 α**

Προέλευση : Κέρκυρα

Τεχνική κατασκευής : σφυρήλατος

Διαστάσεις : διάμετρος 23 εκ., πάχος 6-13 χιλ., βάρος 3.992 γραμμ.

Κατάσταση διατήρησης : Η κατάσταση διατήρησης του δίσκου είναι πολύ καλή ειτός από λίγες μικρές αποκρούσεις και χαράξεις στην επιφάνεια του.

Μουσείο : Βρετανικό Μουσείο, 1868, 0110.2 (2691)

Χρονολόγηση: μεταξύ του 6ου και 5ου αι. π.Χ.

Βιβλιογραφία : Walters 1899, 2691, Gardiner 1930, 156, Jüthner 1968, 241.

30. Σιδερένιος δίσκος **Πίν. 18 β**

Προέλευση : Νέα Καλλικράτεια

Διαστάσεις : διάμετρος 19, 2 εκ., πάχος 2,02 εκ., βάρος 1.704,5 γραμμ.

Κατάσταση διατήρησης : Ο δίσκος εμφανίζει έντονη διάβρωση.

Περιγραφή : ο δίσκος έχει φακοειδές σχήμα και οι πλευρές του εμφανίζουν ελαφρά κύρτωση.

Μουσείο : Αρχαιολογικό Μουσείο Πολυγύρου Κ 808

Χρονολόγηση: 500 – 450 π.Χ.

Βιβλιογραφία : Μπιλούκα – Γραικός – Κλάγια 2005, 245.

31. Πήλινος γραπτός δίσκος

Πίν. 19 α & β

Προέλευση : Άγνωστη, Συλλογή Εμπεδοκλέους

Πηλός : καστανού χρώματος, η παράσταση έχει σχεδιασθεί επί λευκού βάρους, το οποίο έχει αποκτήσει χρώμα ώχρας.

Διαστάσεις : διάμετρος 22,5 εκ., πάχος στα άκρα 1,2 εκ.

Κατάσταση διατήρησης : Ο δίσκος έχει επίπεδο σχήμα. Στο ανώτερο τμήμα της περιφέρειας του δίσκου και στο κέντρο υπάρχουν δύο οπές, συμμετρικά τοποθετημένες στο κέντρο της ανώτερης περιφέρειας του δίσκου, οι οποίες απέχουν μεταξύ τους 2,8 εκ. και προφανώς θα εξυπηρετούσαν την ανάρτηση του δίσκου.

Παράσταση : Η παράσταση έχει σχεδιασθεί επί γραμμής εδάφους, η οποία απέχει 4,5 εκ. από την περιφέρεια, ενώ μία ταινία πλάτους 2 εκ. έχει αφεθεί ακόσμητη σε όλη την περιφέρεια του δίσκου ενώ έχει αφεθεί περιμετρικά ακόσμητη μια ταινία πλάτους 2 εκ., εικονίζει δε δισκοβόλο κατά την διαδικασία της ρίψης του δίσκου και στην φάση της ταλάντωσης. Η παράσταση δεν διατηρείται σε καλή κατάσταση, ειδικά στο ανώτερο τμήμα του κορμού του δισκοβόλου, όπου υπάρχουν πολλές απολεπίσεις.

Μουσείο : Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 27855

Χρονολόγηση: τέλος του 6^{ου} αιώνα π.Χ.

Βιβλιογραφία : αδημοσίευτος

32. Μαρμάρινος δίσκος

Πίν. 20 α & β

Προέλευση : Νεκροταφείο Ανάνθου

Διαστάσεις : διάμετρος 14 εκ., πάχος 2 έως 2,6 εκ., βάρος 978 γραμμ.

Κατάσταση διατήρησης : Ο δίσκος διατηρείται σε καλή κατάσταση με μερικά άλατα και ιζήματα στην επιφάνειά του. Στο κέντρο του δίσκου υπάρχει μία οπή μέσα στην οποία σώζεται σιδερένιο καρφί για την προσήλωση του δίσκου σε κάθετη επιφάνεια, ίσως στο τοίχωμα του τάφου. Το σιδερένιο καρφί παρουσιάζει έντονη διάβρωση κυρίως στην κεφαλή του.

Επιγραφή : Δορκείδεο έμι· Αντιμένον δε με άπέκ:τενεν βαλόν. Η επιγραφή είναι γραμμένη στο κυκλαδικό αλφάβητο όπως πιστοποιείται από την παρουσία του ημικυκλικού βήτα (C) και του Ο για την απόδοση του μακρού ανοικτού ο (ω) στην μετοχή βαλόν, ενώ η

δεύτερη κεραία του Λάμδα είναι ατροφική.

Μουσείο : Αρχαιολογικό Μουσείο Πολυγύρου I. 138 . 2

Χρονολόγηση: τέλος του 6^{ου} αρχή του 5^{ου} αιώνα π.Χ.

Βιβλιογραφία : Τρακοσοπούλου 2001-2004, 201 -203 πιν. 65^α, η ίδια 2004, 159 εικ. 12, Δεσπίνης 2009, 3-11, Δεσπίνης – Καλτσάς 2014, 492 σημ. 8, Trakosoroulou – Salakidou 2016 αρ. 216, Τρακοσοπούλου – Σαλακίδου 2019 αρ. 118.

33. Χάλκινος δίσκος **Πίν. 21 α**

Προέλευση : Ολυμπία.

Τεχνική κατασκευής : σφυρήλατος

Διαστάσεις : διάμετρος 17 εκ., πάχος 0,0 4 έως 12 μ., βάρος 1.268 γραμμ.

Κατάσταση διατήρησης : Η κατάσταση διατήρησης του δίσκου είναι πολύ καλή εκτός από λίγες μικρές αποκορούσεις και χαράξεις στην επιφάνεια του.

Μουσείο : Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας B 12891 / K 659

Χρονολόγηση: μεταξύ του 6^{ου} και 5^{ου} αιώνα π.Χ.

Βιβλιογραφία : Gardiner 1930, 156, Jüthner 1968, 240-1.

34. Χάλκινος δίσκος **Πίν. 21 β**

Προέλευση : Ολυμπία.

Διαστάσεις : διάμετρος 16,5 εκ., πάχος 0,0 11-13 μ., βάρος 1.870 γραμμ.

Κατάσταση διατήρησης : Η κατάσταση διατήρησης του δίσκου είναι πολύ καλή εκτός από λίγες μικρές αποκορούσεις και χαράξεις στην επιφάνεια του.

Μουσείο : Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας B 852 / K 658

Χρονολόγηση: μεταξύ του 6^{ου} και 5^{ου} αιώνα π.Χ.

Βιβλιογραφία : Kunze 1964 165 -173, Στ. Παπαδιαμαντοπούλου – Καλλιώδη 1989, 174.

35. Χάλκινος δίσκος **Πίν. 22 α**

Προέλευση : Ολυμπία.

Διαστάσεις : διάμετρος 18 εκ., πάχος 0,011-13 μ., βάρος 2.770 γραμμ.

Κατάσταση διατήρησης : Η κατάσταση διατήρησης είναι σχετικά καλή αν και παρουσιάζει μικρές αποκορούσεις και διαβρώσεις και στις δύο επιφάνειες του.

Περιγραφή : Ο δίσκος εμφανίζει κυρτότητα και στις δύο επιφάνειες του.

Μουσείο : Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας Br 12892 / K 657

Χρονολόγηση: μεταξύ του 6^{ου} και 5^{ου} αιώνα π.Χ.

Βιβλιογραφία : Gardiner 1930, 156, Jüthner 1965, 241, Liagouras 2015, 274.

36. Χάλκινος δίσκος **Πίν. 22 β**

Προέλευση : Άγνωστη

Διαστάσεις : διάμετρος 15,2 εκ., πάχος 0,7 εκ., βάρος 1.368 γραμμ.

Κατάσταση διατήρησης : Ο δίσκος διατηρείται σε καλή κατάσταση.

Περιγραφή : Ο δίσκος είναι επίπεδος στην μία πλευρά του ενώ η άλλη εμφανίζει ελαφρά κυρτότητα προς το κέντρο.

Μουσείο : Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο X 24403 Σήμερα ο δίσκος εκτίθεται στο Μουσείο Ιστορίας των Ολυμπιακών Αγώνων της Αρχαιότητας.

Χρονολόγηση: μεταξύ του 6^{ου} και 5^{ου} αιώνα π.Χ.

Βιβλιογραφία : αδημοσίευτος

37. Χάλκινος δίσκος

Πίν. 23 α

Προέλευση : πιθανή προέλευση Ήπειρος

Τεχνική κατασκευής : χυτός

Διαστάσεις : διάμετρος 17,2 πάχος κέντρου 2,4 εκ, πέρατος 1 εκ., βάρος 3.100 γραμμ.

Κατάσταση διατήρησης : Η κατάσταση διατήρησης του δίσκου είναι σχετικά καλή, η επιφάνεια του είναι λεία, παρουσιάζει μία πράσινη πατίνα αλλά και ασβεστολιθικές διεισδύσεις.

Μουσείο : Ashmolean Museum, Oxford 1926.23

Χρονολόγηση: δεν έχει χρονολογηθεί

Βιβλιογραφία : Vanhove 1993, III, 44, αριθμ. 34, Βαλαβάνης, 2005, 96.

38. Χάλκινος δίσκος

Πίν. 23 β

Προέλευση : Άγνωστη

Διαστάσεις : διάμετρος 15 εκ., βάρος δεν δίδεται.

Χρονολόγηση: δεν έχει χρονολογηθεί

Κατάσταση διατήρησης : Η κατάσταση διατήρησης του δίσκου είναι σχετικά καλή, στο κέντρο της μίας επιφάνειας του υπάρχουν μικρές τριγωνικές διατομές ενώ η άλλη πλευρά εμφανίζει πολλές ασβεστολιθικές επικαθήσεις.

Ιδιωτική Συλλογή :

Βιβλιογραφία : Fallani 1999, 100 αρ. 48.

39. Χάλκινος δίσκος

Πίν. 24 α

Προέλευση : Επιζεφύριοι Λοκροί

Διαστάσεις : διάμετρος 22 εκ., πάχος 0,8 εκ., βάρος 2.420 γραμμ.

Κατάσταση διατήρησης : Ο δίσκος είναι αέριος και διατηρείται σε σχετικά καλή κατάσταση αν και παρατηρούνται οξειδώσεις σε διάφορα σημεία.

Μουσείο : Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Επιζεφυρίων Λοκρών GL 4

Χρονολόγηση: μεταξύ του 5^{ου} και 4^{ου} αιώνα π.Χ.

Βιβλιογραφία : Macri, 2004, 109.

- 40. Μολύβδινος δίσκος** **Πίν. 24 β**
Προέλευση : Συρακούσες, Νεκρόπολη Giardino Spranga, στον με αριθμό 115 τάφο.
Διαστάσεις : διάμετρος 23 εκ., πάχος 0,6 εκ., βάρος 1.750 γραμμ.
Κατάσταση διατήρησης : Η επιφάνεια του δίσκου εμφανίζει έντονη φθορά και παραμόρφωση από την οξείδωση και κατά τόπους έχει ελλείψεις. Το σχήμα του δίσκου είναι ακανόνιστο κυκλικό διότι έχει παραμορφωθεί περίπου στο ήμισυ της επιφάνειάς του.
Μουσείο : Περιφερειακό Αρχαιολογικό Μουσείο Συρακουσών "P. Orsi" 44069
Χρονολόγηση: περί το 530 π.Χ.
Βιβλιογραφία : Orsi 1925, 298-305, Storaci 2004, 108.
- 41. Τρεις (3) Χάλκινοι δίσκοι** **Πίν. 25 α, β & γ.**
Προέλευση : Από την Ελλάδα, χωρίς άλλο ειδικότερο προσδιορισμό.
Διαστάσεις : α) διάμετρος 11,38 έως 10,9 εκ., πάχος 0,118 εκ., βάρος 577 γραμμ.
 β) διάμετρος 14,4 έως 13,27 εκ., πάχος 0,146 εκ., βάρος 1.130 γραμμ.
 γ) διάμετρος 16 έως 15,22 εκ., πάχος 0,154 εκ., βάρος 1.475 γραμμ.
Κατάσταση διατήρησης : Οι δίσκοι εμφανίζουν έντονη πατίνα και διάβρωση.
Περιγραφή : η μία πλευρά των δίσκων είναι επίπεδη ενώ η άλλη κυρτή.
Μουσείο : Schlossmuseum, Gotha ABr 45, ABr 46, ABr 47 αντίστοιχα.
Βιβλιογραφία : Vanhove 1993, III, 44, αριθμ. 34.
- 42. Χάλκινος δίσκος** **Πίν. 26 β**
Προέλευση : Ολυμπία
Τεχνική κατασκευής : χυτός
Διαστάσεις : διάμετρος 16,6 πάχος 0,7 εκ.
Κατάσταση διατήρησης : Η κατάσταση διατήρησης του δίσκου είναι πολύ καλή εκτός από λίγες μικρές αποκρούσεις και χαραξίες στην επιφάνεια του.
Μουσείο : Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας M 892
Χρονολόγηση: μεταξύ της κλασικής και ελληνοιστικής εποχής.
Βιβλιογραφία : Mythos Olympia, Kult und Spiele, 2012, αριθμ.κατ. 15 | 9
- 43. Χάλκινος δίσκος** **Πίν. 26 α**
Προέλευση : Από την περιοχή του Πηνειού ή την περιοχή του Γυμνασίου της Ήλιδος.
Διαστάσεις : διάμετρος 20 εκ., βάρος 4.350 γραμμ.
Κατάσταση διατήρησης : Σχετικά καλή με διάφορες αποκρούσεις στην περιφέρεια.
Μουσείο : Αρχαιολογικό Μουσείο Ήλιδος M 2621
Χρονολόγηση : 2^{ος} αιώνας μ. Χ.

Επιγραφή : SEG 50: 455 Φιλον[ε]ίκου

Βιβλιογραφία : Γιαλούρης 1996, 85, εικ. 53, Heilmeyer et al. 2012, no. 12|2.

DUBIA

1. Χάλκινο δισκάριο

Πίν. 27 α

Προέλευση : Κοσμάς Λακωνίας, σήμερα δεν είναι γνωστός ο χώρος όπου ευρίσκεται το ενεπίγραφο δισκάριο.

Διαστάσεις : διάμετρος 0,04 μ. με μικρή οπή στο μέσον.

Χρονολόγηση : Α' μισό του 6ου αι. π.Χ.

Επιγραφή : SEG 11 : 890 Μέλας μ' ένικε Πυθαιεῖ. Η επιγραφή είναι επί τα λοιπά με γράμματα χαλκιδικού αλφαβήτου κατά την λακωνική τους παραλλαγή.

Βιβλιογραφία : Αρβανιτοπούλου 1948, 152-154, J. Robert & L. Robert 1950, 158 -159 αρ. 113, Lazzarini 1976, no. 835, Kritzas 1985, 715-716 Φάκλαρης 1990, 181-182 σημ. 570, Jeffery 1990, 199, no. 14, Hodgkinson 1999, 156, Kajava & Salminen 2018, 291 σημ. 4.

2. Ασημένιο δισκάριο

Πίν. 27 β

Προέλευση : Ποσειδωνία.

Διαστάσεις : διάμετρος 0,093 μ.

Μουσείο : Αρχαιολογικό Μουσείο Paestum

Χρονολόγηση : Β' μισό του 6^{ου} αιώνα π.Χ.

Επιγραφή : IGASMG IV 19 αναφέρει τῆς ἡέρας ἡιαρόν. φρονφιτοζαμιν(?). Η Jeffery (1955, 78, και 1990, 252) αναφερόμενη στο δεύτερο τμήμα της επιγραφής δεν αποκλείει να έχει γραφεί από ένα ντόπιο αναθέτη σε μία ιταλική ή προϊταλική γραφή.

Βιβλιογραφία : Jeffery 1955, 78, η ίδια 1990, 252, 260.

3. Μαρμάρινος κύλινδρος, δίσκος (;) Αγνία

Πίν. 28 α & β

Προέλευση : Ακρόπολη Αθηνών

Διαστάσεις : κυλινδρικό αντικείμενο, του οποίου οι δύο παράλληλες κυκλικές επιφάνειες έχουν διάμετρο 13,2 εκ. απέχοντας μεταξύ τους, ήτοι ύψος 4,5 εκ., βάρους 1.334,5 γραμμ.

Κατάσταση διατήρησης : Το αντικείμενο διατηρείται σε σχετικά καλή κατάσταση.

Επιγραφικό Μουσείο : EM 6797

Επιγραφή : IG I³ 1398 ἡαγνι(—).

Χρονολόγηση : το δεύτερο μισό του 5^{ου} αιώνα π.Χ.

Βιβλιογραφία : Raubitschek 1949 αρ. 388, Kyle 1987, 216 αρ. P 79, Kajava & Salminen 2018, 331.

ΕΠΙΤΥΜΒΙΟΙ ΔΙΣΚΟΙ

1. Μαρμάρινος δίσκος

Πίν. 29 α

Προέλευση : Από παριανό μάρμαρο. Άγνωστης προέλευσης, σύμφωνα με την επιγραφή θεωρείται ότι προέρχεται από την Αττική.

Διαστάσεις : διάμετρος 27 εκ., κυμαινόμενο πάχος 2 εκ., βάρος 8.500 γραμμ.

Κατάσταση διατήρησης : Ο δίσκος κατά την κατάσχεσή στον Πειραιά το 1889 ήταν κατακερματισμένος σε έντεκα κομμάτια σύμφωνα με το ευρετήριο. Η πλευρά του δίσκου, η οποία φέρει την γραπτή παράσταση είναι ελαφρά κυρτή σε αντίθεση με την άλλη πλευρά, η οποία είναι επίπεδη. Στην περίμετρο έχει λεία ταινία πλάτους 1 - 1,5 εκ. στοιχείο το οποίο υποδηλώνει ότι ο δίσκος επρόκειτο να στερεωθεί πάνω σε λεία επιφάνεια. Η στερέωση έγινε με δύο σιδερένια καρφιά διαμέτρου 7-8 χιλ. τα οποία απέχουν μεταξύ τους 12,5 εκ. και εισχωρούν σε οπές διαμέτρου 1,1 εκ.

Επιγραφή : Η επιγραφή IG I³ 1393, η οποία είναι γραμμένη κυκλωτερώς, αναφέρει μνῆμα τόδ' Αϊνέο σοφίας ἰατροῦ ἄριστο.

Μουσείο : Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 93

Χρονολόγηση: περί το 510-500 π.Χ.

Βιβλιογραφία : Δραγάτης, 1889, 151 επ., Jacobsthal 1933, 27, Karouzos, 1951, 98, Jeffery 1962, 147 αρ. 66, Roller 1981, 7, 4, σημ. 31, Garland 1987, 14, D. Kurtz - J. Boardman, 1994, 82 - 83, Σχ. 16. Δεσπίνης 2009, 3-11, Δεσπίνης - Καλτσάς 2014, I.1. 490-493.

2. Μαρμάρινος δίσκος

Πίν. 29 β

Προέλευση : Αθήνα.

Διαστάσεις : διάμετρος 27 εκ. (κατά την Jeffery) και 25,4 εκ. σύμφωνα με την αναφορά του Μουσείου, πάχος 0, 035 μ.

Κατάσταση διατήρησης : Ο μαρμάρινος δίσκος διατηρείται σε σχετικά καλή κατάσταση, είναι δε λοξότμητος στην άκρη και στις δύο πλευρές και παρουσιάζει ελαφρά κύρτωση.

Επιγραφή : Η επιγραφή, IG I³ 1210, η οποία είναι γραμμένη σπειροειδώς σε δύο ομόκεντρους κύκλους αναφέρει : Γνάθονος : τόδε σῆμα : θέτο δ' αὐτὸν : ἀδελφῆ : / ἠελίθιον νοσελεύσα:σα.

Μουσείο : Βρετανικό Μουσείο 1908, 0413.2 (935).

Χρονολόγηση: περί το 530 π.Χ.

Βιβλιογραφία : Jacobsthal 1933, 28, εικ. 19, Karouzos, 1951, 98, Jeffery, 1962, 149 αρ. 64, Roller 1981, 4, σημ. 30, Κεφαλίδου 1996, 118, Pitt 2022, 157.

3. Δίσκος

Πίν. 30 α & β

Προέλευση : Ιστρία

Υλικό : γρανίτης

Διαστάσεις : διάμετρος 36 εκ., πάχος 11 εκ. ύψος γραμμάτων επιγραφής 10 εκ.

Μουσείο : Αρχαιολογικό Μουσείο Ιστρίας αριθμ. 369

Χρονολόγηση: περί το 600-550 π.Χ.

Επιγραφή : *ISAMI 102 = SEG 27 : 379* Τέλονος έμί.

Βιβλιογραφία : Pippidi, 1977, 11, Jeffery 1990, 479. Kajava & Salminen 2018, 300 αρ. 17.

ΚΑΤΑΓΟΓΟΣ ΑΛΤΗΡΩΝ

1. **Ενεπίγραφος Αλτήρας του Τίρωνα** **Πίν. 31 α**
Προέλευση : Κοσμάς Κυνουρίας, όπου τοποθετείται το ιερό του Απόλλωνα Μαλεάτα
Υλικό : τοπικός φαμμίτης λίθος
Κατάσταση διατήρησης : σώζεται ακέραιος
Διαστάσεις : 21 εκ., μήκος, 9 εκ., πλάτος, 10 εκ.
Βάρος : 1.650 γραμμ.
Χρονολόγηση : τέλος 7^{ου} αρχή 6^{ου} αιώνα π.Χ.
Μουσείο : Αρχαιολογικό Μουσείο Τριπόλεως 9016
Επιγραφή : SEG 65 : 216 μήκους 10,8 εκ., ύψος γραμμάτων από 1,1 εκ. έως 2,5 εκ., αναφέρει Τίρον
Βιβλιογραφία : Lanérés N. & Grigorakakis 2015, 647 -658, Pitt 2014 -2019, 129.
2. **Αλτήρας του Επαινέτου** **Πίν. 31 β**
Προέλευση : Ιερό Δήμητρας Ελευσίνας
Υλικό : Μόλυβδος
Κατάσταση διατήρησης : Ακέραιος. Διατηρεί υπόλειμμα σιδερένιου καρφιού ή κρίκου στο επάνω μέρος για την ανάρτηση του.
Διαστάσεις : 11,5 εκ. μήκος, ύψος αριστερής πλευράς 6,5 εκ., δεξιάς 5,2 και ύψος στο κέντρο 4,2 εκ.
Βάρος : 2.199 γραμμ.
Χρονολόγηση : δεύτερο τέταρτο του 6^{ου} αιώνα π.Χ.
Μουσείο : Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο X 9075
Επιγραφή : IG I³ 988 αναφέρει *χαλόμενος νίεσε-ν* : Έπαινετος *h-* όνεια τόδε : / *ha-*
Βιβλιογραφία : Φίλιος 1883 στ. 189 επ., Moretti 1953, αρ.1 Lazzarini 1976 αρ. 827, Καλλιγιάς 1989, αρ. 147, Ζαφειροπούλου 2004, αρ. 87, I Eleusis αρ. 1.
3. **Ενεπίγραφος Αλτήρας Ισθμίας** **Πίν. 32 α & β**
Προέλευση : Ιερό Ποσειδώνος Ισθμίας
Υλικό : κοκκινωπός ασβεστόλιθος
Κατάσταση διατήρησης : σώζεται αποσπασματικά περί τα 2/5 του όλου. Εμφανίζει έντονα ίχνη φωτιάς .
Διαστάσεις : 10,2 εκ. μήκος, 9,6 εκ. ύψος.
Βάρος : το διατηρούμενο τμήμα έχει βάρος 727 γραμμ., οπότε το αρχικό του βάρος του υπολογίζεται σε 1.817,5 γραμμ.
Χρονολόγηση : δεύτερο τέταρτο του 6^{ου} αιώνα π.Χ.

Μουσείο : Αρχαιολογικό Μουσείο Ισθμίας IM 2315.

Επιγραφή : SEG 18 : 140, 22 :207 και 29 : 337 αναφέρει :

A σειρά : ε πενταθεθλέων νικά

B σειρά : αιον δεφιν [1-2] ιδ' ευχόμενο[ς]

Βιβλιογραφία : Broneer 1959, 322 επ. Guarducci 1959-60, 284- 287, Ebert 1972, αρ.1, 31-35, Lazzarini 1976 αρ. 829, Jeffery 1990, 375.

4. Ενεπίγραφος Αλτήρας Νεμέας Πίν. 33 α

Προέλευση : Ιερό Νεμείου Διός

Υλικό : μάρμαρο βαθυγάλανης απόχρωσης

Κατάσταση διατήρησης : σώζεται αποσπασματικά περί τα 3/5 του όλου.

Διαστάσεις : 19,1 εκ. μήκος, 7, 4 εκ. πλάτος και 9,2 εκ. ύψος.

Βάρος : το διατηρούμενο τμήμα έχει βάρος 1.260 γραμμ., οπότε υπολογίζεται ότι το βάρος του θα ανερχόταν λίγο περισσότερο από 2.000 γραμμ.

Χρονολόγηση : δεύτερο τέταρτο του 6^{ου} αιώνα π.Χ.

Μουσείο : Αρχαιολογικό Μουσείο Νεμέας I 118.

Επιγραφή : SEG 65 : 202 αναφέρει ο Σιρυνόνιος νικάσας ανέθεκε τοῖ Δί τοῖ Νεμέαι

Το ύψος γραμμμάτων της επιγραφής κυμαίνεται από 0,6 εκ. έως 1,6 εκ.

Βιβλιογραφία : Miller St. 2015 b 481-493.

5. Ενεπίγραφος Αλτήρας από την Ολυμπία Πίν. 33 β

Προέλευση : από την Νοτιοδυτική γωνία του Πελοπίου της Ολυμπίας

Υλικό : πράσινος λίθος

Κατάσταση διατήρησης : σώζεται αποσπασματικά, διατηρείται το μεσαίο τμήμα

Διαστάσεις : δεν δίδονται

Βάρος : δεν δίδεται

Χρονολόγηση : το μέσο του 6^{ου} αιώνα π.Χ.

Μουσείο : Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας 679

Επιγραφή : IvO 720 αναφέρει : Κοίρις

Βιβλιογραφία : Furtwängler 1890, 180 αρ. 1101, Semmlinger 1974, 21, Lazzarini 1976 αρ. 833, Mallwitz 1988, 96, Jeffery 1990, 191 αρ. 63, πιν. 39, Mann 2001, 138 σημ. 421, Pitt 2014 -2019, 129, Christesen 2019, 106.

6. Ενεπίγραφος Αλτήρας από την Καυκανιά Πίν. 34 α& β

Προέλευση : από την Καυκανιά Ολυμπίας, από παράδοση

Υλικό : Ψαμμόλιθος

Κατάσταση διατήρησης : σώζεται ακέραιος, αποκρουσμένος σε λίγα σημεία ίσως από

σκαπτικό εργαλείο.

Διαστάσεις : 18 εκ., μήκος, 12,5 εκ., πλάτος, 11 εκ., ύψος

Βάρος : 2.874 γραμμ.

Χρονολόγηση : δεύτερο μισό του 6^{ου} αιώνα π.Χ.

Μουσείο : Αρχαιολογικό Μουσείο Πύργου Λ 1119

Επιγραφή : SEG 48 : 537 αναφέρει : τα[α]θαν[αιαι]

Βιβλιογραφία : Βικιάτου 1995, 50B1, 185, Χατζή 2012, 380, ειμ. 788

7. Ενεπίγραφος Αλτήρας Κλεοχάρου Πίν. 35 α & β

Προέλευση : Ιερό Χαλκιοίκου Αθηνάς, Σπάρτη

Υλικό : μάρμαρο Λακωνίας

Κατάσταση διατήρησης : σώζεται αποσπασματικά, καθόσον είναι σπασμένα και λείπουν τα δύο άκρα του.

Διαστάσεις : μήκος 11 εκ., πλάτος 6 εκ., ύψος 7 εκ.

Βάρος : 566 γραμμ. κατά το διατηρούμενο τμήμα

Χρονολόγηση : τρίτο τέταρτο του 6^{ου} αιώνα π.Χ.

Μουσείο : Αρχαιολογικό Μουσείο Σπάρτης 1027

Επιγραφή : IG V,1 216 αναφέρει : Κλεοχα[ρ— —]

Βιβλιογραφία : Woodward A.M. 1908, 136-7 210-254, Lazzarini 1976 αρ. 831, Jeffery 1990, 191, 199 αρ. 21, Hodkinson 1999, 153, Pitt 2014 -2019, 129.

8. Ενεπίγραφος Αλτήρας Ταχιστόλου Πίν. 36 α & β

Προέλευση : Αιγιές Λακωνίας

Υλικό : γκριζωπός λίθος Ταϋγέτου

Κατάσταση διατήρησης : σώζεται ακέραιος, έχει συγκολληθεί από δύο τμήματα

Διαστάσεις : μήκος 26,5 εκ., ύψος 10,5 εκ., πάχος 6 εκ.

Βάρος : 1.970 γραμμ.

Χρονολόγηση : τελευταίο τέταρτο 6^{ου} αιώνα π.Χ.

Μουσείο : Αρχαιολογικό Μουσείο Γυθείου ΜΓ 152

Επιγραφή : SEG 38 : 328 αναφέρει : Ταχιστόλαφος Τιμαγέν(εν)ει άνεθεκε

Βιβλιογραφία : Μπόνιας 1985, 246-253, ο ίδιος 1998, 107-8, Pitt 2014 -2019, 129,

9. Ενεπίγραφος Αλτήρας Αικματίδα Πίν. 37 α & β

Προέλευση : Ιερό της Ολυμπίας

Υλικό : πρασινωπός λίθος Ταϋγέτου

Κατάσταση διατήρησης : σώζεται ακέραιος

Διαστάσεις : 25 εκ. μήκος, 10 εκ. ύψος και 6,7 εκ. πλάτος.

Βάρος : 4.629 γραμμ.

Χρονολόγηση : τέλος του 6^{ου} αιώνα π.Χ.

Μουσείο : Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας Λ 189

Επιγραφή : SEG 11 :1227 αναφέρει : Ἄκιματίδας) Λακεδαιμόνιος) νικῶν ἄ-
νέθεκε) τὰ πέντε) ἄσσκονικτεί.

Βιβλιογραφία : Olympia Bericht 1 (1937) 82-84, πιν. 25, Moretti 1953, αρ.8, 15-19, Ebert 1972, αρ.9, 51-54, Lazzarini 1976 αρ. 832, Jeffery 1990, 191,199 αρ. 20, Πέππα – Δελμούζου 1989, 148, *Το Πνεύμα και το Σώμα*, Wachter 1995, 155-169, Pitt 2014 -2019, 129.

10. Ενεπίγραφος Αλτήρας από την Σπάρτη Πίν. 38 α & β

Προέλευση : Ακρόπολη της Σπάρτης, πιθανόν από το Ιερό Χαλκιοίκου Αθηνάς

Υλικό : πρασινωπός λίθος Ταϋγέτου

Κατάσταση διατήρησης : σώζεται αποσπασματικά περί το 1/3 του όλου.

Διαστάσεις : 12,6 εκ. μήκος , πλάτος 6 εκ.

Βάρος : δεν παρέχεται

Χρονολόγηση : τέλος του 6^{ου} αιώνα π.Χ., αρχή του 5^{ου} αιώνα π.Χ.

Μουσείο : Αρχαιολογικό Μουσείο Σπάρτης

Επιγραφή : SEG : 59, 388 αναφέρει : [- - -]πιο Μικᾶς Ἄθια [ι] Α [-] [έ] στάθε [- - -]

Βιβλιογραφία : Pitt 2014-2019, 127-132, Christesen 2019, 105.

11. Ενεπίγραφος Αλτήρας Παϊτιάδα Πίν. 39 α & β

Προέλευση : Ιερό Χαλκιοίκου Αθηνάς, Σπάρτη

Υλικό : μάρμαρο Λακωνίας

Κατάσταση διατήρησης : σώζεται σχεδόν ακέραιος, εκτός από ένα μικρό τμήμα στο κέντρο.

Διαστάσεις : 22, 5 εκ. μήκος , 9 εκ. ύψος, πάχος 6,5 εκ.

Βάρος : περίπου 1.400 γραμμ.

Χρονολόγηση : τέλος του 6^{ου} αιώνα π.Χ., αρχή του 5^{ου} αιώνα π.Χ.

Μουσείο : Αρχαιολογικό Μουσείο Σπάρτης αρ. ευρ. 2851.

Επιγραφή : SEG 11 : 655 αναφέρει : τᾷ Ἀθαναίαι ; ο Παϊτιάδας

Βιβλιογραφία : Woodward (1925/6) 210-254, Gardiner 1930, 146 εικ. 100 d, Lazzarini 1976 αρ. 830, Jeffery 1990, 191, Hodkinson 1999, 153-154 πιν. 3, Pitt 2014 -2019, 129.

12. Ενεπίγραφος Αλτήρας από την Τσακώνα Πίν. 40 α,β & γ

Προέλευση : Ιερό Μεσσαπίου Διός, Τσακώνα Λακωνίας

Υλικό : ασβεστόλιθος

Κατάσταση διατήρησης : σώζεται αποσπασματικά περί το 1/2 του όλου.

Διαστάσεις : δεν δίδονται

Βάρος : δεν παρέχεται

Χρονολόγηση : τέλος του 6^{ου} αιώνα π.Χ., αρχή του 5^{ου} αιώνα π.Χ.

Μουσείο : Αρχαιολογικό Μουσείο Σπάρτης

Επιγραφή : Η πρώτη σειρά της επιγραφής δεν έχει αναγνωσθεί. Η δεύτερη σειρά της επιγραφής (*SEG* : 40 357 και *SEG* 55 : 494) αναφέρει: Κυνός[- -]

Βιβλιογραφία : Catling 1989, 15- 35, πιν. 5f, French 1989-1990, 21-27, Pitt 2014 -2019, 129.

13. Ενεπίγραφος Αλτήρας Ευμέλου Πίν. 41 α & β

Προέλευση : Θεσσαλία (;)

Υλικό : Χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : σώζεται ακέραιος

Διαστάσεις : 19,63 εκ. μήκος, 10,8 εκ. ύψος και 1,55 εκ. πλάτος.

Βάρος : 1.847 γραμμ.

Χρονολόγηση : 470 -460 π.Χ.

Μουσείο : Ιδιωτική Συλλογή G. Ortiz, Γενεύη

Επιγραφή : *SEG* 44 : 1552 αναφέρει : *κᾶμ'ἀνέθεκ'Εϋμέλος ἑκαβόλοι Απόλλωνι* ενώ η κτητική επιγραφή αναφέρει *ευμέλιος ἔμι*.

Βιβλιογραφία : Ortiz 1994, αρ. 128, Knoefler 1994, 337- 379

14. Ενεπίγραφος Αλτήρας από την Ολυμπία Πίν. 42 α & β

Προέλευση : από την Καυκανιά Ολυμπίας

Υλικό : λίθος

Κατάσταση διατήρησης : σώζεται ακέραιος

Διαστάσεις : μήκος 19,5 εκ., πλάτος 13,6 εκ., ύψος 10 εκ.,

Βάρος : 3.160 γραμμ.

Χρονολόγηση : 5^{ος} αιώνας π.Χ.

Μουσείο : Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας Λ 478

Επιγραφή : αναφέρει Λάβαξ

Βιβλιογραφία : αδημοσίευτος

15. Ενεπίγραφος Αλτήρας από το Καστράκι Λακωνίας Πίν. 43 α & β

Προέλευση : από το Καστράκι Λακωνίας, όπου ίσως οι αρχαίες Ακριές

Υλικό : λίθος χρώματος κόκκινο – καφέ

Κατάσταση διατήρησης : σώζεται πολύ αποσπασματικά, διατηρείται ένα μέρος από το

μεσαίο τμήμα

Διαστάσεις και βάρος : δεν δίδονται

Χρονολόγηση : περί το 100 π.Χ.

Επιγραφή : SEG 55 : 432 αναφέρει : Νικ [- -]

Βιβλιογραφία : De la Genière, 2005, 29, Pitt 2014 -2019, 129.

16. Αλτήρας από την Ολυμπία Πίν. 44 α

Προέλευση : από την Άλτη της Ολυμπίας

Υλικό : πρασινωπός λίθος

Κατάσταση διατήρησης : σώζεται ακέραιος και σε πολύ καλή κατάσταση

Διαστάσεις : μήκος 26,3 εκ., ύψος 10,8 εκ., πάχος 6,4 εκ.

Βάρος : 2069 γραμμ.

Χρονολόγηση : 5^{ος} αιώνας π.Χ

Μουσείο : Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας Λ 190 β = S 105

Επιγραφή : Επί του αλτήρα έχουν αναγνωρισθεί τα γράμματα ΡΑ

Βιβλιογραφία : Kunze 1964, 170 πιν. 175 b, Heilmeyer et al. 2012, 560 εικ. 15|6, Leventouri 2016, αρ. 267.

17. Αλτήρας από την Ολυμπία Πίν. 44 β

Προέλευση : από την Άλτη της Ολυμπίας, βορείως του Σταδίου

Υλικό : πρασινωπός λίθος

Κατάσταση διατήρησης : σώζεται σχεδόν ακέραιος, ελλείπει μικρό τμήμα από την απόληξη του αλτήρα.

Διαστάσεις : μήκος 24 εκ., ύψος 11,7 εκ., πάχος 7 εκ.

Βάρος : 2.415 γραμμ.

Χρονολόγηση : 5^{ος} αιώνας π.Χ

Μουσείο : Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας Λ 190 α = S 106

Βιβλιογραφία : Heilmeyer et al. 2012, 560 εικ. 15|7, Leventouri 2016, αρ. 266.

18. Ζεύγος Αλτήρων από Ν. Καλλιχράτεια Πίν. 45

Προέλευση : από το Νεκροταφείο της αρχαίας Δίκαιας Χαλκιδικής

Υλικό : μόλυβδος

Κατάσταση διατήρησης : σώζονται ακέραιοι και σε πολύ καλή κατάσταση

Διαστάσεις : ΚΑ 790 : 16,6 εκ. μήκος, 7,3 εκ., πλάτος, 1,9 εκ., πάχος

ΚΑ 791 : 15,9 εκ., μήκος, 8,1 εκ., πλάτος, 1,4 εκ., πάχος

Βάρος : ΚΑ 790 : 1.587,5 γραμμ., ΚΑ 791 : 1.466,9 γραμμ.

Χρονολόγηση : Α' μισό του 5^{ου} αιώνα π.Χ

Μουσείο : Αρχαιολογικό Μουσείο Πολυγύρου ΚΑ 790, ΚΑ 791

Επί του αλτήρα ΚΑ 790 και στην επίπεδη επιφάνειά του εγχάρακτο Δ

Βιβλιογραφία : Μπιλούκα - Γραικός - Κλάγκα 2005, 245 εικ. 9, Μπιλούκα 2014 , αρ. 120, Βίλουκα 2016, 268.

19. Ζεύγος Αλτήρων Κοπεγχάγης Πίν. 46 α & β

Προέλευση : άγνωστη προέλευση, πιθανόν από την Αθήνα

Υλικό : μόλυβδος

Κατάσταση διατήρησης : σώζονται ακέραιοι και σε πολύ καλή κατάσταση

Διαστάσεις : 16 εκ. μήκος ο ένας και 16,6 εκ. μήκος ο άλλος

Βάρος : 1.480 γραμμ., ο ένας και 1.611 γραμμ.

Χρονολόγηση : Αρχή του 5^{ου} αιώνα π.Χ

Μουσείο : National Museum Copenhagen inv. A. Ba 364

Επί του ενός αλτήρα υπάρχει επιγραφή ΔΕΞ (*SEG* 44 : 1553)

Βιβλιογραφία : Furtwängler 1890, 180 αρ. 1101, Jüthner – Brein 1968, 169 σημ. 29 πιν. 44 α, Knoefler 1994, 353 σημ. 46 εικ. 10, Miller 2004, 65 εικ. 118

20. Ζεύγος Αλτήρων Βρετανικού Μουσείου Πίν. 47

Προέλευση : άγνωστη

Υλικό : μόλυβδος

Κατάσταση διατήρησης : σώζεται ακέραιος ο ένας, ο άλλος εμφανίζει ζημιές

Διαστάσεις : 19 εκ. μήκος ο ακέραιος

Βάρος : 1.070 γραμμ. ο ακέραιος

Χρονολόγηση : 5^{ος} αιώνας π.Χ

Μουσείο : Βρετανικό Μουσείο 1837,0609.83

Βιβλιογραφία : Swaddling J. 1999, 70.

21. Ζεύγος Αλτήρων σε μορφή κάπρου Πίν. 48 α & β

Προέλευση : πιθανώς από το ιερό του Δωδωναίου Διός

Υλικό : μόλυβδος

Κατάσταση διατήρησης : σώζονται ακέραιοι

Διαστάσεις : ο με αριθμ. 855 α : 18,5 εκ. μήκος, 10,3 εκ., ύψος και 4,2 εκ. πάχος

ο με αριθμ. 855 β : 18,5 εκ. μήκος, 10,1 εκ., ύψος και 2.3 εκ. πάχος

Βάρος : ο με αριθμ. 855 α : 1.765 γραμμ., ο με αριθμ. 855 β : 1.670 γραμμ.

Χρονολόγηση : τέλος του 3^{ου} αιώνα π.Χ

Μουσείο : Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Συλλογή Καραπάνου 855 α-β

Βιβλιογραφία : Δάκαρης 1960, 35 σημ. 76 πιν. 13, Ζαφειροπούλου 2004 αρ. 86.

Χατζηπαναγιώτου 2016, αρ. 141.

- 22. Ζεύγος Αλτήρων** **Πίν. 49 α & β**
Προέλευση : Τάρας, τάφος 47, οδός Argentina
Υλικό : μόλυβδος
Κατάσταση διατήρησης : σώζονται ακέραιοι με οξειδωμένη επιφάνεια
Διαστάσεις : α) 14,6 εκ. μήκος, 9,8 εκ. ύψος
β) 14,8 εκ. μήκος, 8,8 εκ. ύψος
Βάρος : α) 2.050 γραμμ. και β) 1.765 γραμμ.
Χρονολόγηση : 5^{ος} αιώνας π.Χ
Μουσείο : Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Τάρανα 54996 και 54997
Βιβλιογραφία : Jüthner – Brein 1968, 171 σημ. 33 πιν. 43 b, Knoefler 1994, 346 σημ. 26, Maruggi 1997, 231 αρ. 43.4, Masiello 2004, αρ. 5.
- 23. Μολύβδινος Αλτήρας** **Πίν. 50 α**
Προέλευση : άγνωστη προέλευση, λέγεται ότι αποκτήθηκε στην Αθήνα
Υλικό : μόλυβδος
Κατάσταση διατήρησης : σώζεται ακέραιος
Διαστάσεις : 13,8 εκ. μήκος
Βάρος : 815,4 γραμμ.
Χρονολόγηση : 6^{ος} – 4^{ος} αιώνας π.Χ
Μουσείο : Museum of Fine Arts, Boston 99. 501
Βιβλιογραφία : Herrmann & Kontoleon 2004, 78, αρ. 36.
- 24. Μολύβδινος Αλτήρας** **Πίν. 50 β**
Προέλευση : ναός Ποσειδώνος Ισθμία
Υλικό : μόλυβδος
Κατάσταση διατήρησης : σώζεται ακέραιος
Διαστάσεις : 16 εκ. μήκος
Βάρος : 1.345 γραμμ.
Χρονολόγηση : 6^{ος} αιώνας π.Χ
Μουσείο : Αρχαιολογικό Μουσείο Ισθμίας IM 2363 τώρα στο Μουσείο Ιστορίας των Αρχαίων Ολυμπιακών Αγώνων
Βιβλιογραφία : Broneer 1959, 334 πιν. 69, Jüthner – Brein 1968, 166 σημ. 21 πιν. 41^α, Gebhard 2002, 229.
- 25. Μολύβδινος Αλτήρας** **Πίν. 51 α**
Προέλευση : ιερό Νεμείου Διός

Υλικό : μόλυβδος

Κατάσταση διατήρησης : σώζεται ακέραιος

Διαστάσεις : 15 εκ. μήκος, 2,1 εκ. πάχος

Βάρος : 1.317,5 γραμμ.

Χρονολόγηση : 6^{ος} αιώνας π.Χ

Μουσείο : Αρχαιολογικό Μουσείο Νεμέας IL 418

Βιβλιογραφία : Miller St. 1983, 79, πιν. 23 ε, Gebhard 2002, 229.

26. Μολύβδινος Αλτήρας Επιζεφυρίων Λοκρών Πίν. 51 β

Προέλευση : Νεκρόπολη Lucifero, τάφος 944

Υλικό : μόλυβδος

Κατάσταση διατήρησης : σώζεται ακέραιος, ελαφρές αποξέσεις

Διαστάσεις : 19,5 εκ. μήκος, 10 εκ. πλάτος.

Βάρος : 2.000 γραμμ.

Χρονολόγηση : 5^{ος} – 4^{ος} αιώνας π.Χ

Μουσείο : Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Ρηγίου 4828

Βιβλιογραφία : Pileggi Schenal 2004, αρ. 6.

27. Μολύβδινος Αλτήρας Πίν. 52 α

Προέλευση : άγνωστη προέλευση

Υλικό : μόλυβδος

Κατάσταση διατήρησης : σωζόταν ακέραιος

Διαστάσεις : 19 εκ. μήκος

Βάρος : 1.445 γραμμ.

Χρονολόγηση : 6^{ος} αιώνας π.Χ

Μουσείο : Παλαιότερα στην Συλλογή του Βοναπάρτη, Πρίγκιπα του Canino, σήμερα είναι άγνωστη η τύχη του.

Βιβλιογραφία : Jüthner – Brein 1968, 168-9 εικ. 41, Knoefler 1994, 353 σημ. 45 εικ. 9.

28. Ζεύγος Αλτήρων Πίν. 52 β

Προέλευση : Κόρινθος

Υλικό : σκληρός μελανόφαιος λίθος (ποτάμιος)

Κατάσταση διατήρησης : σώζονται ακέραιοι

Διαστάσεις : 23 εκ. -24 εκ. μήκος

Βάρος : 2.018 γραμμ. έκαστος

Χρονολόγηση : τέλος 6^{ου} αιώνα αρχή 5^{ου} αιώνα π.Χ

Μουσείο : Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 1926

Βιβλιογραφία : Μυλωνάς, 1884, 103 – 5, Gardiner 1930, 146, Καρούζου 1967, 29, Μαχαίρα 1989 αρ. 66.

29. Μολύβδινος κυκλικός Αλτήρας Πίν. 53 α

Προέλευση : προέλευση δυτική Ελλάδα

Υλικό : μόλυβδος

Κατάσταση διατήρησης : σώζεται ακέραιος με μερικές αποξέσεις

Διαστάσεις : διάμετρος 14,22 έως 14,65 εκ., πάχος 1,16 εκ. μήκος εσοχής 5,18 εκ.

Βάρος : 1.490 γραμμ.

Χρονολόγηση : 4^{ος} αιώνας π.Χ ή και μεταγενέστερα.

Μουσείο : Sammlung Kiseleff im Martin – von – Wagner Museum der Universität Würzburg K 2301

Βιβλιογραφία : Simon 1989, αρ. 322, Decker 2004, 150 σημ. 197.

30. Λίθινος Αλτήρας Πίν. 53 β

Προέλευση : Βρέθηκε στην ΒΔ γωνία του Ηραίου της Ολυμπίας

Υλικό : πρασινωπός λίθος

Κατάσταση διατήρησης : σώζεται ακέραιος

Διαστάσεις : 29 εκ. μήκος

Βάρος : 4.632 γραμμ.

Χρονολόγηση : τέλος 6^{ου} αιώνα π.Χ

Μουσείο : Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας Α 575

Βιβλιογραφία : Furtwängler 1890, 180 αρ. 1101, Gardiner 1930, 146, Pohl 2004, 93-94.

31. Λίθινος Αλτήρας Πίν. 54 α

Προέλευση : Βρέθηκε στην Άλτη της Ολυμπίας

Υλικό : ερυθρωπός λίθος

Κατάσταση διατήρησης : συγκολλημένος, σώζεται ακέραιος

Διαστάσεις : μήκος 25 εκ., ύψος 19 εκ. πάχος 15 εκ. στο κατώτερο τμήμα του σφαιροειδούς τμήματος και 6,8 εκ. στο τμήμα της λαβής.

Βάρος : 8.175 γραμμ.

Χρονολόγηση : δεν έχει χρονολογηθεί.

Μουσείο : Μουσείο Ιστορίας Αρχαίων Ολυμπιακών Αγώνων Α 574

Βιβλιογραφία : αδημοσίευτος

32. Λίθινος Αλτήρας Πίν. 54 β

Προέλευση : ιερό Ποσειδώνος στην Ισθμία

Υλικό : πρασινωπός ποτάμιος λίθος

Κατάσταση διατήρησης : σώζεται ακέραιος, συγκολλημένος από δύο τμήματα

Διαστάσεις : μήκος 18,8 εκ., ύψος 7,7 εκ., πάχος 7,4 εκ. στο κέντρο του

Βάρος : 1.535 γραμμ.

Χρονολόγηση : τέλος 6^{ου} αιώνα π.Χ

Μουσείο : Αρχαιολογικό Μουσείο Ισθμίας IM 2827

Βιβλιογραφία : Gebhard 2002, 229 σημ. 76.

33. Λίθινος Αλτήρας

Πίν. 55 α

Προέλευση : ιερό Ποσειδώνος στην Ισθμία

Υλικό : ασβεστόλιθος

Κατάσταση διατήρησης : συγκολλημένος από δύο τμήματα, σχεδόν ακέραιος

Διαστάσεις : μήκος 21 εκ., πάχος 5,3 εκ. στο κέντρο του

Βάρος : 1.010 γραμμ.

Χρονολόγηση : τέλος 6^{ου} αιώνα π.Χ

Μουσείο : Αρχαιολογικό Μουσείο Ισθμίας IM 2206 και IM 663

Βιβλιογραφία : Gebhard 2002, 229 σημ. 77.

34. Λίθινος Αλτήρας

Πίν. 55 β & γ

Προέλευση : ιερό Ποσειδώνος στην Ισθμία

Υλικό : γκριζωπό μάρμαρο

Κατάσταση διατήρησης : σώζεται αποσπασματικά σχεδόν το 1/2. Εμφανίζει έντονα ίχνη από φωτιά. Διαθέτει ανάγλυφη ταινία, ισοϋψή και επιμελημένη, η οποία διατρέχει τα άκρα της σωζόμενης επιφάνειας θα συνέχιζε δε και στο ελλείπον τμήμα

Διαστάσεις : μήκος 13 εκ., πάχος 4 εκ. στο κέντρο του

Βάρος : 972 γραμμ.

Χρονολόγηση : τέλος 6^{ου} αιώνα π.Χ

Μουσείο : Αρχαιολογικό Μουσείο Ισθμίας IM 2446

Βιβλιογραφία : Gebhard 2002, 229 σημ. 77.

35. Λίθινος Αλτήρας

Πίν. 56 α

Προέλευση : ιερό Ποσειδώνος στην Ισθμία

Υλικό : φαιός ποτάμιος λίθος

Κατάσταση διατήρησης : σώζεται ακέραιος

Διαστάσεις : μήκος 18,2 εκ., ύψος 9 εκ., πάχος 9,7 εκ. στο κατώτερο τμήμα του.

Βάρος : 1839 γραμμ.

Χρονολόγηση : Ελληνιστικής εποχής

Μουσείο : Αρχαιολογικό Μουσείο Ισθμίας IM 954, τώρα εκτίθεται στο Μουσείο Ιστορίας

των Αρχαίων Ολυμπιακών Αγώνων με αριθμό έκθεσης 427

Βιβλιογραφία :

36. Λίθινος Αλτήρας

Πίν. 56 β

Προέλευση : ιερό Ποσειδώνος στην Ισθμία

Υλικό : γκριζος ασβεστόλιθος

Κατάσταση διατήρησης : σώζεται αποσπασματικά σχεδόν το 1/2

Διαστάσεις : μήκος 8,6 εκ., πάχος 6,2 εκ.

Βάρος : 350 γραμμ.

Χρονολόγηση : τέλος 6^{ου} αιώνα π.Χ.

Μουσείο : Αρχαιολογικό Μουσείο Ισθμίας IM 2035.

Παρατηρήσεις : ο αλτήρας IM 2035 εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ισθμίας μαζί με τον IM 52 αποσπασματικά σωζόμενο αλτήρα, ως συνανήκοντα τμήματα, το οποίο δεν φαίνεται ορθό καθόσον πέραν της έντονης διάβρωσης του IM 52 τμήματος, η οποία ίσως να οφείλεται σε διαφορετικές συνθήκες καταστροφής και διατήρησης υπάρχει σαφής διαφοροποίηση στον όγκο και τις διαστάσεις των δύο τμημάτων, εμφανής με απλή παρατήρηση, όπως απεικονίζεται στον **Πίν. 57 β**.

Βιβλιογραφία : Gebhard 2002, 229 σημ. 77.

37. Λίθινος Αλτήρας

Πίν. 57 α & β

Προέλευση : ιερό Ποσειδώνος στην Ισθμία

Υλικό : γκριζος ασβεστόλιθος

Κατάσταση διατήρησης : σώζεται αποσπασματικά σχεδόν το 1/2 και εμφανίζει έντονη διάβρωση

Διαστάσεις : μήκος 9 εκ., πάχος 6,3 εκ.

Βάρος : 635 γραμμ.

Χρονολόγηση : τέλος 6^{ου} αιώνα π.Χ.

Μουσείο : Αρχαιολογικό Μουσείο Ισθμίας IM 52

Παρατηρήσεις : βλ. την παρατήρηση για τον ανωτέρω με αριθμό IM 2035 αλτήρα, αριθμός καταλόγου Α 35, του ίδιου Αρχαιολογικού Μουσείου.

Βιβλιογραφία : Gebhard 2002, 229 σημ. 77.

38. Μαρμάρινος Αλτήρας

Πίν. 58 α

Προέλευση : ιερό Νεμείου Διός

Υλικό : μελανόμαυρο μάρμαρο

Κατάσταση διατήρησης : σώζεται αποσπασματικά σχεδόν το 1/2.

Διαστάσεις : μήκος 12,3 εκ., ύψος 6,7 εκ., πάχος 9,5 εκ.

Βάρος : 975 γραμμ.

Χρονολόγηση : τέλος 6^{ου} αιώνα π.Χ

Μουσείο : Αρχαιολογικό Μουσείο Νεμέας ST 805

Βιβλιογραφία : Miller St. 2005, 46.

39. Μαρμάρινος Αλτήρας

Πίν. 58 β

Προέλευση : ιερό Νεμείου Διός

Υλικό : γαλάζιο μάρμαρο

Κατάσταση διατήρησης : σώζεται αποσπασματικά σχεδόν το 1/2.

Διαστάσεις : μήκος 10,7 εκ., ύψος 8 εκ., πάχος 8,5 εκ.

Βάρος : 566,5 γραμμ.

Χρονολόγηση : τέλος 6^{ου} αιώνα π.Χ

Μουσείο : Αρχαιολογικό Μουσείο Νεμέας ST 626

Βιβλιογραφία : Miller St. 2005, 46.

40. Κυλινδρικός Μαρμάρινος Αλτήρας

Πίν. 59

Προέλευση : Κάμειρος

Υλικό : ασβεστόλιθος

Κατάσταση διατήρησης : σώζεται ανέριος

Διαστάσεις : μήκος 19 εκ., πλάτος 8,5 εκ.,

Βάρος : 2.230 γραμμ.

Χρονολόγηση : Ελληνιστική εποχή

Μουσείο : Βρετανικό Μουσείο GR 1867, 0506. 48

Βιβλιογραφία : Gardiner 1930, 146, Doblhofer & Mauritsch 1992, 72.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΤΛΕΓΓΙΔΩΝ

- 1. Ανεπίγραφη στλεγγίδα από την Νεμέα** **Πίν. 60 α**
Προέλευση : Αποθέτης στα ανατολικά του Ναού του Διός
Υλικό : χαλκός
Κατάσταση διατήρησης : σώζεται αποσπασματικά
Διαστάσεις : σωζόμενο μήκος 19,5 εκ. πλάτος ζύστρας 1,7 εκ.
Χρονολόγηση : τρίτο τέταρτο του 6^{ου} αιώνα π.Χ.
Μουσείο : Αρχαιολογικό Μουσείο Νεμέας BR 1025
Βιβλιογραφία : Miller 1983, 79, πιν. 23, Kotera – Feyer 1993, 100.
- 2. Ενεπίγραφη στλεγγίδα από την Νεμέα** **Πίν. 60 β**
Προέλευση : Ιερό Διός Νεμέα
Υλικό : χαλκός
Κατάσταση διατήρησης : αποσπασματική, συγκολλημένη από τέσσερα τμήματα
Διαστάσεις : σωζόμενο μήκος 17 εκ.
Περιγραφή : Φέρει οπή ανάρτησης Πέραν της επιγραφής φέρει και σφραγίδα με παράσταση έφιππου άνδρα προς τα δεξιά.
Η επιγραφή αναφέρει : Διός
Χρονολόγηση : 5^{ος} αιώνας π.Χ.
Μουσείο : Αρχαιολογικό Μουσείο Νεμέας BR 857
Βιβλιογραφία : Miller 2005, 47.
- 3. Ενεπίγραφη στλεγγίδα από την Ολυμπία** **Πίν. 61 α**
Προέλευση : Ιερό Διός Ολυμπία
Υλικό : χαλκός
Κατάσταση διατήρησης : αποσπασματική
Διαστάσεις : σωζόμενο μήκος 21,5 εκ.
Η επιγραφή αναφέρει : Διός Όλυμπίο
Χρονολόγηση : 5^{ος} αιώνας π.Χ.
Μουσείο : Μουσείο Ιστορίας Αρχαίων Ολυμπιακών Αγώνων B 5848
Βιβλιογραφία : Kunze 1964, 169, Siewert & Taeuber 2013 αρ. 215.
- 4. Ενεπίγραφη στλεγγίδα από την Ολυμπία** **Πίν. 61 β**
Προέλευση : Ιερό Διός Ολυμπία
Υλικό : χαλκός
Κατάσταση διατήρησης : αποσπασματική
Διαστάσεις : σωζόμενο μήκος 20,7 εκ.

Η επιγραφή αναφέρει : Διός Όλυμπίο

Χρονολόγηση : 5^{ος} αιώνας π.Χ.

Μουσείο : Μουσείο Ιστορίας Αρχαίων Ολυμπιακών Αγώνων Β 5847

Βιβλιογραφία : Kunze 1964, 169, Siewert & Taeuber, 2013 αρ. 216.

5. Ενεπίγραφη στλεγγίδα από την Ολυμπία Πίν. 62 α

Προέλευση : Ιερό Διός Ολυμπία

Υλικό : χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : αποσπασματική

Διαστάσεις : σωζόμενο μήκος 16,8 εκ.

Η επιγραφή αναφέρει : Διός Όλυμπίο

Χρονολόγηση : 5^{ος} αιώνας π.Χ.

Μουσείο : Μουσείο Ιστορίας Αρχαίων Ολυμπιακών Αγώνων Β 13364

Βιβλιογραφία : Lazzarini 1976 αρ. 502.

6. Ενεπίγραφη στλεγγίδα από το Δεσποτικό

Προέλευση : προέρχεται από το ανασκαπτόμενο ιερό του Απόλλωνος

Υλικό : χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : σώζεται σε δύο τμήματα σχεδόν ολόκληρη

Διαστάσεις : μήκος 21,8 εκ.

Η επιγραφή αναφέρει : διακρίνονται δύο επιγραφές, η υπερκείμενη αναφέρει Άπωλ και η υποκείμενη Ευδ.

Χρονολόγηση : τέλος 6^{ου} με αρχή 5^{ου} αιώνα π.Χ.

Μουσείο : Αρχαιολογικό Μουσείο Πάρου ΑΚ 6393

Βιβλιογραφία : αδημοσίευτη

7. Ενεπίγραφη στλεγγίδα από την Ερβησό της Σικελίας Πίν 62 β

Υλικό : χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : σχετικά καλή

Διαστάσεις : μήκος περίπου 18 εκ.

Η επιγραφή αναφέρει : SEG 49 : 1286 ἄθλον παρ Καλλία.

Χρονολόγηση : 5^{ος} αιώνα π.Χ.

Μουσείο : Museo Archeologico Regionale “Pietro Griffo” di Agrigento AG 19893

Βιβλιογραφία : Manganaro 1999, 71- 72, Nielsen 2014, 16 σημ. 40.

8. Ενεπίγραφη στλεγγίδα από την Άνω Αίγυπτο Πίν. 62 γ

Προέλευση : Λέγεται ότι προέρχεται από την Άνω Αίγυπτο

Υλικό : σίδηρος

Κατάσταση διατήρησης : σχετικά καλή

Διαστάσεις : μήκος 26,2 εκ.

Η επιγραφή αναφέρει : Ἡρακλεῖ

Χρονολόγηση : 2^{ος} με 1^ο αιώνα π.Χ.

Μουσείο : Βρετανικό Μουσείο GR 1903, 0714.6

Βιβλιογραφία : *Olympism in Antiquity* 1998, Vol. III σελ. 84 εικ. 109 Α

9. Ενεπίγραφη στλεγγίδα από την Ἡλιδα Πίν. 63 α & β

Προέλευση : Σύμφωνα με το Μουσείο προέρχεται από την Ἡλιδα

Υλικό : χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : σχετικά καλή

Διαστάσεις : μήκος 30 εκ., ύψος γραμμάτων επιγραφής 3 χιλστ.

Περιγραφή : Η λαβή είναι περίτεχνη και καταλήγει σε σχήμα κώνου.

Η επιγραφή αναφέρει : Διότιμος Ἀθηναίος

Χρονολόγηση : δεύτερο μισό του 5^{ου} αιώνα π.Χ.

Μουσείο : Classical Collections of Bowdoin College, Warren Coll. 1913.23

Βιβλιογραφία : Herbert 1962, 382.

10. Ενεπίγραφη στλεγγίδα από την Κόρινθο Πίν. 64 α & β

Προέλευση : Κόρινθος σύμφωνα με το Μουσείο

Υλικό : χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : σχετικά καλή

Διαστάσεις : μήκος 33 εκ.

Η επιγραφή αναφέρει : Καλίστρατος Διοδώρου Κορίνθιος

Χρονολόγηση : 5^{ος} αιώνας π.Χ.

Μουσείο : Βρετανικό Μουσείο, 1891, 0424.1

Βιβλιογραφία : *Olympism in Antiquity* 1998, Vol. II σελ. 74 εικ. 110 Α

11. Ενεπίγραφη στλεγγίδα από την Ερέτρια Πίν. 65 α & β

Προέλευση : από την Ερέτρια

Υλικό : χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : σώζεται αποσπασματικά

Διαστάσεις : μήκος 12 εκ., από τα οποία τα 10 εκ. αντιστοιχούν στην λαβή.

Η επιγραφή αναφέρει : Ἀλκέος Ἡρακλεώτης

Χρονολόγηση : δεύτερο μισό του 5^{ου} αιώνα π.Χ.

Μουσείο : Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο X 8308

Βιβλιογραφία : De Ridder 1894 αρ. 537

12. **Ενεπίγραφη στλεγγίδα από την Άκανθο** Πίν. 66 α
Προέλευση : Νεκροταφείο Ακάνθου
Υλικό : χαλκός
Κατάσταση διατήρησης : σχεδόν ακέραιη
Διαστάσεις : μήκος 28 εκ. πλάτος ξύστρας 2,8 εκ.
Η επιγραφή αναφέρει : SEG 46:709 δημοσίη ε΄
Χρονολόγηση : περί το μέσο του 5^{ου} αιώνα π.Χ.
Μουσείο : Αρχαιολογικό Μουσείο Πολυγύρου Ι. 52. 59
Βιβλιογραφία : Τρακοσοπούλου – Σαλακίδου 2019 αρ. 128.
13. **Ενεπίγραφη στλεγγίδα από την Κυρηναϊκή** Πίν. 66 β
Προέλευση : Κυρηναϊκή σύμφωνα με το Μουσείο
Υλικό : χαλκός
Κατάσταση διατήρησης : σώζεται μόνο τμήμα της λαβής
Διαστάσεις : σωζόμενο μήκος 8,89 εκ.
Η επιγραφή αναφέρει : SEG 60 : 1842 Τριακατίων ἄθλον
Χρονολόγηση : ύστερος 4^{ος} αιώνας π.Χ.
Μουσείο : Βρετανικό Μουσείο, 1866, 0415.233
Βιβλιογραφία : Walters 1899, 326.
14. **Ενεπίγραφη και ενσφράγιστη στλεγγίδα** Πίν. 67 α & β
Προέλευση : θαλάσσια περιοχή μεταξύ Λεοντίνων και Συρακουσών
Υλικό : χαλκός
Κατάσταση διατήρησης : σχετικά καλή
Διαστάσεις : 21,9 εκ. μήκος
Η επιγραφή αναφέρει : Σότερ
Περιγραφή : Φέρει πλαίσιο στο οποίο απεικονίζεται ο Ζεύς Κεραύνιος
Χρονολόγηση : τρίτο τέταρτο του 5^{ου} αιώνα π.Χ.
Μουσείο : Ιδιωτική Συλλογή
Βιβλιογραφία : Marwitz 1979, 72-81.
15. **Ενσφράγιστη στλεγγίδα με παράσταση Ηρακλή** Πίν. 67 γ
Προέλευση : Ελλάδα
Υλικό : χαλκός
Κατάσταση διατήρησης : σχετικά καλή
Διαστάσεις : μήκος 26 εκ.
Περιγραφή : Εντός πλαισίου ενσφράγιστος Ηρακλής σε θέση ανάπαυσης.

Χρονολόγηση : περί το 450 έως 350 π.Χ.

Μουσείο : Βόννη, Akademisches Kunstmuseum C 132

Βιβλιογραφία : Bartels 2004, 48 ει. 25α

16. Χάλκινη στλεγγίδα **Πίν. 68 α**

Προέλευση : Ίσθμια, στην θεμελίωση του Ιερού του Ποσειδώνος.

Υλικό : χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : σχετικά καλή, ελλείπει τμήμα από την

Διαστάσεις : μήκος 20 εκ., πλάτος αύλακος 1,8 εκ.

Χρονολόγηση : 4^{ος} αιώνας π.Χ.

Μουσείο : Μουσείο Ιστορίας Αρχαίων Ολυμπιακών Αγώνων IM 3426

Βιβλιογραφία : Gebhard 2002, 229.

17. Χάλκινη στλεγγίδα **Πίν. 68 β**

Προέλευση : Ιερό Αρτέμιδος Λιμνάτιδος, Κομποθρέα Ηλείας

Υλικό : χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : σχετικά καλή, ελλείπει τμήμα από την καμπή του αύλακος μέχρι το πέρας .

Διαστάσεις : μήκος 26 εκ., πλάτος αύλακος 2,9 εκ.

Χρονολόγηση : 5^{ος} αιώνας π.Χ.

Μουσείο : Μουσείο Ιστορίας Αρχαίων Ολυμπιακών Αγώνων M 281

Βιβλιογραφία : Kotera – Feyer 1993, 100

18. Χάλκινο σύνολο στλεγγίδας και αρύβαλλου **Πίν. 69 α**

Προέλευση : Ιερό Ηρακλή, Αρμέντο Μ. Ελλάδας.

Υλικό : χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : σώζεται ακέραιο

Διαστάσεις : μήκος 12, 6 εκ.

Χρονολόγηση : 3^{ος} αιώνας π.Χ.

Μουσείο : Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Policoro, αρ. ευρ. 35670

Βιβλιογραφία : Russo 2004, αρ. 45 στο *Μεγάλη Ελλάς*.

19. Πήλινη στλεγγίδα **Πίν. 69 β**

Προέλευση : Κορτσιάνο στο Λάτιο

Υλικό : πηλός

Κατάσταση διατήρησης : σώζεται ακέραιη και σε καλή κατάσταση

Διαστάσεις : μήκος 24,5 εκ.

Χρονολόγηση : 4^{ος} – 3^{ος} αιώνας π.Χ.

Μουσείο : Ρώμη, Μουσείο της Villa Giulia αρ. ευρ. 6412

Βιβλιογραφία : Ambrosini 2004, αρ. 42 στο *Μεγάλη Ελλάδα*.

20. Πήλινη στλεγγίδα **Πίν. 70 α**

Προέλευση : από την περιοχή της Ρώμης

Υλικό : πηλός

Κατάσταση διατήρησης : σώζεται ακέραιη

Διαστάσεις : μήκος 18,5 εκ.

Χρονολόγηση : 5^{ος} – 3^{ος} αιώνας π.Χ.

Μουσείο : Βόννη, Akademisches Kunstmuseum D 108

Βιβλιογραφία : Bartels 2004, 52 εικ. 33

21. Στλεγγίδα με λαβή σε σχήμα νεαρόης κόρης **Πίν. 70 β**

Προέλευση : από την Παλαιστρίνα

Υλικό : χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : ακέραιη

Διαστάσεις : μήκος 40,64 εκ.

Χρονολόγηση : περί το 300 π.Χ.

Μουσείο : Βρετανικό Μουσείο 1873,0820.2

Βιβλιογραφία : Walters 1899, 665, Haynes 1965, 26 Harris 1972 εικ. 43.

22. Ενεπίγραφη Στλεγγίδα Δίκονος **Πίν. 71 α & β**

Προέλευση : από την Ολυμπία

Υλικό : χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : ακέραιη

Διαστάσεις : μήκος 53 εκ.

Η επιγραφή αναφέρει : *SEG* 25:463 [Τάν]δε Δίκον Δι δῶρον ἀπ' [ἐργασί]ας ἀνέθεκεν / αὐτὸς ποιέ[σ]ας [τὰν γὰρ] ἔ[χ]ει σοφίαν

Χρονολόγηση : περί το 500 -400 π.Χ.

Μουσείο : Μουσείο Ιστορίας των Αρχαίων Ολυμπιακών Αγώνων B 5703

Βιβλιογραφία : Kunze 1964, 169, Van Straten 1981, 93, 65-151, Siewert & Tauber, 2013 αρ. 222.

23. Ενεπίγραφη Στλεγγίδα Ζηνικέτη **Πίν. 72 α & β**

Προέλευση : από την Δωδώνη

Υλικό : σίδηρος

Κατάσταση διατήρησης : σώζεται η λαβή και μέρος της ξύστρας

Διαστάσεις : σωζόμενο μήκος 29 εκ.

Η επιγραφή : *SEG* 28:530 αναφέρει

Ζηνικέτη βασιλεῖ χρῆ δῶμα Διδος να[ός τε Διδώ]νας·
 χρῆμα καὶ ἐργασία σὰ πᾶσ[α]ν [μίμν]ει ᾿ς ὄραν,
 αὐτὸς ἐπισταμένῳ τελέσας χερ[ὶ] πᾶν ὅταν ἀρχῆς].
 σχέσθα[ι δὲ θρασ]έων πέ[ρ]ας, ὧ̃ ξένε, τίμ[ιον] ἔξει].

Χρονολόγηση : περί το 100 -80 (;) π.Χ.

Μουσείο : Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Καρ. 902.

Βιβλιογραφία : Carapanos 1878, 107-108, Tzounara – Souli 2004, 519, Τζουβάρα - Σούλη 2008, 102, Piccinini 2013, 190 -191, Fotiadi 2018,643.

ΚΑΤΑΓΟΓΟΣ ΠΑΝΑΘΗΝΑΪΚΩΝ ΑΜΦΟΡΕΩΝ

- 1. Παναθηναϊκός Αμφορέας** **Πίν. 73**
- Προέλευση :** Από το ιερό της Χαλκιοίκου Αθηνάς στην Σπάρτη.
- Διαστάσεις :** ύψος 53 εκ. διάμετρος στον λαιμό 16 εκ., στην κοιλιά 36 εκ., στο πόδι 10 εκ.
- Κατάσταση διατήρησης :** ο αμφορέας βρέθηκε θρυμματισμένος και έχει αποκατασταθεί τουλάχιστον κατά τα τρία τέταρτα.
- Η επιγραφή** αναφέρει : *IG V, 1, 1570 τ. . τ' Ἀθαναία[ι].*
- Αρχαιολογικό Μουσείο Σπάρτης :** 1041
- Χρονολόγηση :** Χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 6ου αι. π.Χ.
- Βιβλιογραφία :** Dickins 1906-7, 151, εκ. 5, Gardiner 1910, 456 -457 εκ. 165, Metaxa - Frel, 1972 245 -248, Brandt, 1978, αριθμ. κατ. 72, Mansfield 1985, 160, 408, 411, Beazley 1993, 118, Bentz, 1998, αριθμ. 6097, πιν. 32, Τιβέριος 2000, 26 και 29 σημ. 88. Hodkinson 2000, 423 εκ. 20.
- 2. Παναθηναϊκός Αμφορέας** **Πίν. 74α & β**
- Προέλευση :** Από το ιερό του Ποσειδώνος στην Ισθμία.
- Διαστάσεις :** ύψος 71 εκ. διάμετρος στην κοιλιά 40,5 εκ.
- Κατάσταση διατήρησης :** ο αμφορέας βρέθηκε θρυμματισμένος έχει αποκατασταθεί εν μέρει αλλά ελλείπουν μεγάλα τμήματα.
- Η επιγραφή** αναφέρει : *SEG 17 : 133 Δάμον άνέθεκε.*
- Αρχαιολογικό Μουσείο Ισθμίας :** IP 1172
- Χρονολόγηση :** Χρονολογείται στο τέλος του 6ου αι. π.Χ.
- Βιβλιογραφία :** Bronner, 1958, 30-31, πιν. 14 -15, Metaxa & Frel, 1972, 245 -248, Frel, 1973, 13-14, Mansfield 1985, 160, αρ. 3, Βαλαβάνης 1991, 93-94, Bentz 1998, αριθμ. 5020, πιν. 46, Τιβέριος 2000, 30 σημ. 89.
- 3. Όστρακα Παναθηναϊκού Αμφορέα**
- Προέλευση :** Από το ιερό της Δήμητρας στην Ελευσίνα
- Διαστάσεις :** Οι διαστάσεις των οστράκων είναι του μεν πρώτου 4,7 εκ. X 1,9 εκ., του δε δευτέρου 6 εκ. X 4,6 εκ. το δε πάχος αμφοτέρων είναι 5 χιλ.
- Η επιγραφή :** α) επί του πρώτου οστράκου σώζεται το γράμμα X και β) επί του δευτέρου σώζονται τα γράμματα ωντ. Το ύψος των γραμμάτων και των δύο οστράκων ανέρχεται σε 18 χιλ.
- Αρχαιολογικό Μουσείο Ελευσίνας :**
- Χρονολόγηση :** Χρονολογείται στον 4^ο αιώνα π.Χ.

Βιβλιογραφία : Metaxa- Prokoriou & Frel 1972, 245, Bentz, 1998, αριθμ. 4326,

4. **Όστρακα Παναθηναϊκού Αμφορέα** **Πίν. 75 α & β**
Προέλευση : Από το ιερό της Δήμητρας στην Ελευσίνα.
Διαστάσεις : τα συναρμοζόμενα όστρακα έχουν συνολικό ύψος 14,5 εκ. και πλάτος 26 εκ.
Η επιγραφή : SEG 43 : 18B α) από την πρώτη γραμμή διατηρείται το γράμμα Μ β) από την δεύτερη γραμμή σώζεται η λέξη Ἀθηναῖ[ος] και γ) από την τρίτη γραμμή σώζεται η λέξη δωλιχ[όν].
Αρχαιολογικό Μουσείο Ελευσίνας :
Χρονολόγηση : Χρονολογείται περί το 360 π.Χ.
Βιβλιογραφία : Metaxa- Prokoriou & Frel 1972, 246, Bentz, 1998, αριθμ. 4327.
5. **Όστρακα Παναθηναϊκού Αμφορέα** **Πίν. 76 α & β**
Προέλευση : Από το ιερό της Δήμητρας στην Ελευσίνα.
Διαστάσεις : δύο μη συναρμοζόμενα όστρακα
Η επιγραφή αναφέρει : α) στο πρώτο όστρακο και σε δύο σειρές, από την πρώτη γραμμή σώζεται η συλλαβή κα και στην δεύτερη γραμμή η συλλαβή πε β) από το δεύτερο όστρακο και σε τρεις σειρές σώζονται τα γράμματα σ στην πρώτη, ρατ στην δεύτερη και ον στην τρίτη.
Αρχαιολογικό Μουσείο Ελευσίνας : το πρώτο όστρακο έχει αρ. εισαγ. 2638
Χρονολόγηση : Χρονολογούνται τον 4^ο αιώνα π.Χ.
Βιβλιογραφία : Bentz, 1998, αριθμ. 4321 και 4324 αντίστοιχα.
6. **Όστρακα Παναθηναϊκού Αμφορέα** **Πίν. 77 α έως δ**
Προέλευση : Από το ιερό της Δήμητρας στην Ελευσίνα.
Διαστάσεις : το με αριθμό 3920 όστρακο αποτελείται από δύο μικρότερα το πρώτο των οποίων έχει διαστάσεις 8,8 εκ. x 5,2 εκ. ενώ το δεύτερο 9,9 εκ. x 14,3 εκ. Το με αριθμό 2645 όστρακο έχει διαστάσεις 17,5 x 7,7 εκ.
Κατάσταση διατήρησης : ο αμφορέας βρέθηκε θρυμματισμένος έχει δε αποκατασταθεί εν μέρει ενώ ελλείπουν μεγάλα τμήματα.
Η επιγραφή : α) από την πρώτη γραμμή διακρίνονται τα γράμματα αλλ και πριν από το Α η απόληξη πλάγιας κεραιάς γράμματος πιθανότατα του Κ. β) από την δεύτερη γραμμή διακρίνονται τα γράμματα Καλα ή Καλλ.
Αρχαιολογικό Μουσείο Ελευσίνας : αρ. εισαγ. 3920 α και β καθώς και 2645.
Χρονολόγηση : Χρονολογείται στον 4^ο αιώνα π.Χ.
Βιβλιογραφία : Bentz, 1998, αριθμ. 4323, Τιβέριος, 2013, 189, εικ. 21γ.
7. **Όστρακα Παναθηναϊκού Αμφορέα** **Πίν. 78**

Προέλευση : Από το ιερό του Διός στα Λάβρανδα της Μ. Ασίας.

Διαστάσεις : σωζόμενο ύψος 41 εκ. διάμετρος στην κοιλιά 45-50 εκ. περίπου.

Κατάσταση διατήρησης : σώζονται ένδεκα (11) όστρακα.

Η επιγραφή Labraunda 173, αναφέρει : [. .]ιλῆς. Καλ[λι]κλείου[ς] / Ἡρακλεώ[της
νι]κή[σα]ς/ ἄνδρας [στάδιον Δ]ιῖ / [Λαμβρα]ύνδωι]

Αρχαιολογικό Μουσείο Σμύρνης : 48 - 188. 1948

Χρονολόγηση : Χρονολογείται περίπου στα μέσα του 4ου αι. π.Χ.

Βιβλιογραφία : Hellstrom, Vol. II. 1. 1965, 7-11, πιν. 1,2,3,31,32, Metaxa και Frel, 1972, 245 -248, Mansfield 1985, 162 και 187, Bentz, 1998, αριθμ. 4356, πιν. 136, Τιβέριος 2000, 31 σημ. 93.

8. Όστρακα Παναθηναϊκού Αμφορέα

Πίν. 79 α

Προέλευση : Από το Γυμνάσιο της Αμφίπολης.

Διαστάσεις :

Κατάσταση διατήρησης : σώζονται τρία (3) όστρακα.

Η επιγραφή αναφέρει : *SEG* 48 : 718]ρακι[

Αρχαιολογικό Μουσείο Αμφίπολης :

Χρονολόγηση : Χρονολογείται περίπου στο δεύτερο μισό του 4ου αι. π.Χ.

Βιβλιογραφία : Λαζαριδη 1987 319, 326 εικ. 14β, *PLAE* 1987, 169, Bentz, 1998, αριθμ. 4319, πιν. 135, Τιβέριος 2000, 27 σημ. 73.

9. Όστρακα Παναθηναϊκού Αμφορέα

Πίν. 79 β

Προέλευση : Από την Κασσάνδρεια Χαλιδικής.

Διαστάσεις : το μέγιστο ύψος του σωζομένου αγγείου ανέρχεται σε 22 εκ.

Κατάσταση διατήρησης : Τα σωζόμενα όστρακα συναπαρτίζουν το κατώτερο τμήμα του αγγείου.

Η επιγραφή αναφέρει : *SEG* 45 : 801 Ἀριστόβουλος / Εὐβουλίδου/ [ἄρ]ματι [τελ] εἰω

Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης : 18151

Χρονολόγηση : Χρονολογείται περίπου στις δύο τελευταίες δεκαετίες του 4ου αι. π.Χ.

Βιβλιογραφία : Κ. Σισμανίδης - Γ. Καραϊσιου ,1992, 485, εικ. 4 και 5, Bentz, 1998, αριθμ. 4136, πιν. 135, Τιβέριος 2000, Κεφαλίδου 2011, 155 - 162, Κουσουλάκου 2017, 370 εικ.742.

10. Όστρακα Παναθηναϊκού Αμφορέα

Πίν. 80 α & β

Προέλευση : Από το ιερό του Ποσειδώνος στην Ισθμία

Διαστάσεις : το αγγείο είναι κατά το μεγαλύτερο τμήμα του συμπληρωμένο.

Κατάσταση διατήρησης : Τα σωζόμενα όστρακα φέρουν έντονα ίχνη φωτιάς.

Αρχαιολογικό Μουσείο Ισθμίας : IP 1173

Χρονολόγηση : Χρονολογείται στο τέλος του 6^{ου} αι. π.Χ.

Βιβλιογραφία : Bronner, 1958, 28, 31, Bentz, 1998, αριθμ. 5370.

11. Παναθηναϊκός Αμφορέας Πίν. 81 α & β

Προέλευση : Από το ιερό του Απόλλωνα στις Αμφανές Μαγνησίας

Διαστάσεις : ύψος 81 εκ. και με το πόμα 1,01 μ.

Κατάσταση διατήρησης : ο αμφορέας βρέθηκε θρυμματισμένος έχει δε αποκατασταθεί εν μέρει ενώ ελλείπουν μεγάλα τμήματα.

Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου : Κα 4266/91

Χρονολόγηση : Χρονολογείται στα 336/5 π.Χ. επί άρχοντος Πυθοδήλου.

Βιβλιογραφία : Milošić 1974, 70-75, πιν. 70-75, Eschbach 1986, 112, κατ. 67 εικ. 68,69

Πιν. 30, 3 & 4, Βαλαβάνης 1988, αριθμ. 138, Bentz 1998, αριθμ. 4090, Τιβέριος 2000, 26, σημ. 68, Μπάτζιου – Ευσταθίου 2004 αρ. 49, Μαζαράκης – Αιλιάν 2011, 152.

12. Παναθηναϊκός Αμφορέας Πίν. 82 α & β

Προέλευση : Από το ιερό του Απόλλωνα στην Αίγινα

Διαστάσεις : ύψος 27,5 εκ.

Κατάσταση διατήρησης : σώζεται αποσπασματικά

Αρχαιολογικό Μουσείο Αίγινας :

Χρονολόγηση : μέσο του 5^{ου} αιώνα π.Χ.

Βιβλιογραφία : Margreiter 1988, 31 επ. αριθμ. 225-229, πιν. 19 και Bentz, 1998, αριθμ. 5202, πιν. 89

ΚΑΤΑΓΟΓΟΣ ΑΓΑΛΜΑΤΙΔΙΩΝ

- 1. Αγαλμάτιο Δρομέα** **Πίν. 83**
Προέλευση : Από το ιερό της Ολυμπίας, βορειοδυτικά του Σταδίου.
Υλικό : Χαλκός
Κατάσταση διατήρησης : σώζεται ακέραιο.
Διαστάσεις : ύψος 10,2 εκ.
Επιγραφή : SEG 11: 1232 τῷ Διφῶς ἰμί.
Χρονολόγηση : 500 - 490 π.Χ.
Μουσείο : Μουσείο Ιστορίας των Ολυμπιακών Αγώνων της Αρχαιότητας, Β 26
Βιβλιογραφία : Hampe – Jantzen 1936/37, 20, εικ. 12, 13, πιν. 23, 24, Moretti 1957, αρ. 210 Herrmann 1972, εικ. 3 α, Mallwitz & Herrmann, 1980, 156, πιν. 107.1 Thomas 1981, 25, πιν. III, , IV, 1., Βοκοτοπούλου 1997, αρ. 133.
- 2. Αγαλμάτιο Άλτη** **Πίν. 84**
Προέλευση : Ακρόπολη Αθηνών
Υλικό : Χαλκός
Κατάσταση διατήρησης : σώζεται ακέραιο και σε καλή κατάσταση, δεν διατηρεί όμως τους αλτήρες, τους οποίους θα έφερε.
Διαστάσεις : ύψος 27 εκ.
Χρονολόγηση : 500 π.Χ.
Μουσείο : Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο X 6445.
Βιβλιογραφία : Hyde 1921, 108, Yalouris 1979 εικ. 63, Boardman 1982 εικ. 140, Raschke 1988, 44, Proskynitoroulou 1987 αρ. 47, Βοκοτοπούλου 1997 αρ. 83 Rolley 2006, 414 εικ. 291, Zaphειoroulou 2006 αρ. 61, Barr-Sharrar 1990, 215 εικ. 8.
- 3. Αγαλμάτιο Άλτη** **Πίν. 85**
Προέλευση : Από την Ακρόπολη της Αθήνας.
Υλικό : Χαλκός
Κατάσταση διατήρησης : σώζεται ακέραιο, εκτός από το αριστερό χέρι, το οποίο ελλείπει από το ύψος του ώμου και από την απόληξη του δεξιού χεριού. Επίσης ελλείπουν τα πέλματα αμφοτέρων των ποδών.
Διαστάσεις : ύψος 17 εκ.
Επιγραφή : IG I³ 542 **ἱερὸς :** τῆς Ἀθηναίας / **Φιλαίου :** δεκάτε.
Χρονολόγηση : 470 -460 π.Χ.

Μουσείο : Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο X 6614

Βιβλιογραφία : De Ridder 1896, 275-6, εικ. 257 - 8, Thomas 1981, 25, πιν. III, , IV, 1., Βοκοτοπούλου 1997, αρ. 132, Measham- Spathari - Donnelly 2000, 78, Jim 2014, 150, Makres – Scafouro 2019, 69.

4. Σύνταγμα Αθλητών Πίν. 86

Προέλευση : Ιερά οδός ιερού των Δελφών

Υλικό : Χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : σώζεται ολόκληρο, ελλείπει το τμήμα από τον ώμο και κάτω του αριστερού χεριού της εκ δεξιών μορφής, καθώς και το αντικείμενο το οποίο έφερε στο δεξί του χέρι ο άλτης. Και οι δύο μορφές εμφανίζουν έντονη διάβρωση.

Διαστάσεις : ύψος μορφών 16 εκ. και μήκος βάσης 15,5 εκ.

Χρονολόγηση : περί το 460 π.Χ.

Μουσείο : Αρχαιολογικό Μουσείο Δελφών 7722.

Βιβλιογραφία : Mattusch 1996, 38, εικ. 2.3, Καρούζος 2004, 175, Rolley 2006, 496, Κολώνια 2006, 268.

5. Αγαλμάτιο Δισκοβόλου Πίν. 87

Προέλευση : Ολυμπία

Υλικό : Χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : Έντονη διάβρωση, κυρίως στο πίσω τμήμα του κεφαλιού και την αριστερή του πλευρά, ελλείπουν τα χέρια από το μέσο περίπου του πήχυ.

Επιγραφή : SEG 35: 380 τῷ Διφῶς ἰμί

Διαστάσεις : ύψος 9,5 εκ.

Χρονολόγηση : 490 π.Χ.

Μουσείο : Μουσείο της Ιστορίας των Ολυμπιακών Αγώνων της Αρχαιότητας B 6767 + B 7500.

Βιβλιογραφία : Fuchs 1980, 157 πιν. 107, 2, Serwint 1987, 91, Παπαδιαμαντοπούλου – Καλιώδη 1989 αρ. 112, Αραρογιάννη 2000, 90, Βιάτου 2006, 136, Χατζή 2008, 195.

6. Αγαλμάτιο Δισκοβόλου Πίν. 88

Προέλευση : Ακρόπολη της Αθήνας

Υλικό : Χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : Καλή κατάσταση διατήρησης, ελλείπει τμήμα του δεξιού χεριού από τον αγκώνα και κάτω, καθώς και το άκρο του δεξιού ποδιού.

Διαστάσεις : ύψος 20 εκ. και 21 με την βάση.

Χρονολόγηση : 470 π.Χ.

Μουσείο : ΕΑΜ X 6615 και για την βάση X 6927

Βιβλιογραφία : De Ridder 1896, 281, αρ. 757, εικ. 265-6, White 1916, 16, Niemeyer 1964, 27, πιν. 22- 24 και 33^α, Thomas 1981, 32, σημ. 147, πιν. X 2, Καλλιγιάς 1989 αρ. 153, Προσκυνητοπούλου 2004, αρ. 90, Rolley 2006, 479, εικ.336.

7. Αγαλμάτιο Δισκοβόλου

Πίν. 89

Προέλευση : Ακρόπολη της Αθήνας

Υλικό : Χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : Έντονη διάβρωση, ελλείπει το δεξί χέρι σχεδόν από το ύψος του ώμου ενώ το αριστερό από το ύψος του καρπού καθώς και τα πόδια από το ύψος των γονάτων.

Διαστάσεις : ύψος 10,5 εκ.

Χρονολόγηση : μετά το 490 π.Χ.

Μουσείο : ΕΑΜ X 6594

Βιβλιογραφία : Thomas 1981, 42, πιν. XVI 1, Serwint 1987, 90.

8. Αγαλμάτιο Δισκοβόλου

Πίν. 90

Προέλευση : Ιερό των Καβείρων στην Βοιωτία.

Υλικό : Χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : Αποκρούσεις και οξειδώσεις σε ολόκληρη την επιφάνεια. Ελλείπει η άκρη του αριστερού πέλματος και το δεξί από το ύψος του αστραγάλου.

Διαστάσεις : ύψος 18 εκ.

Επιγραφή : Καβίρο

Χρονολόγηση : περί το 480 π.Χ.

Μουσείο : ΕΑΜ X 7412

Βιβλιογραφία : Schmaltz 1980, 155, αρ. 420, πιν. 24, Thomas 1981, 43, πιν. XVII 1-2, Καλλιγιάς 1989, αρ. 155, Προσκυνητοπούλου 2004, αρ. 89, Rolley 2006, 481.

9. Αγαλμάτιο Ακοντιστή

Πίν. 91 α

Προέλευση : Τεγέα Αρκαδίας

Υλικό : Χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : Ελαφρά διάβρωση, ελλείπουν και τα δύο χέρια.

Διαστάσεις : ύψος 11 εκ.

Επιγραφή : ιερός

Χρονολόγηση : περί το 530 -520 π.Χ.

Μουσείο : Αρχαιολογικό Μουσείο Τεγέας 1589 (;)

Βιβλιογραφία : Neugebauer 1931, 77 αρ. 177 πιν. 28., Kunze 1961, 179 εικ. 100, Herfort – Koch 1986, K 116.

10. Αγαλμάτιο Ακοντιστή

Πίν. 91 β

Προέλευση : Άγιος Φλώρος Μεσσηνίας, Ιερό Παμίσου.

Υλικό : Χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : Έντονη διάβρωση.

Διαστάσεις :

Χρονολόγηση : περί το 500 -475 π.Χ.

Μουσείο : ΕΑΜ X 15271

Βιβλιογραφία : Thomas 1981, 47 σημ. 200, πιν. XXI, 1.

11. Σύμπλεγμα Παλαιστών

Πίν. 92 α

Προέλευση : Ακρόπολη της Αθήνας

Υλικό : Χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : έντονη διάβρωση, τα πόδια του ενός αθλητή λείπουν από τα γόνατα και κάτω.

Διαστάσεις : ύψος 7 εκ.

Χρονολόγηση : περί το 460 π.Χ.

Μουσείο : ΕΑΜ X 6605

Βιβλιογραφία : De Ridder 1896 αρ. 747, εικ. 252-3, Thomas 1981, 50 σημ. 214, Καλλιγιάς 1989 αρ. 165.

12. Αγαλμάτιο Πυγμάχου

Πίν. 92 β

Προέλευση : Από το ιερό της Ολυμπίας

Υλικό : Χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : έντονη οξειδωση, ελλείπει το δεξιό πόδι από το γόνατο και κάτω και το αριστερό από το μέσο της κνήμης.

Διαστάσεις : ύψος 11,2 εκ.

Χρονολόγηση : τέλος 6^{ου} αιώνα – πρώτο μισό 5^{ου} αιώνα π.Χ.

Μουσείο : Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας 12745

Βιβλιογραφία : Furtwängler 1890, 21-22, πιν. VIII 57, Walter – Karydi 2006, 142 εικ. 9.

- 13. Χάλκινο ειδώλιο κελητίζοντος ιππέα. Πίν. 93 α**
Προέλευση : Θέρμο, στα κατώτερα στρώματα του Ναού του Απόλλωνα.
Υλικό : χαλκός
Κατάσταση διατήρησης : διατηρείται σε πολύ καλή κατάσταση
Διαστάσεις : ύψος 0,077 εκ., μήκος 0,081 εκ.
Χρονολόγηση : τέλος 8^{ου} αιώνα – αρχή του 7^{ου} αιώνα π.Χ.
Μουσείο : Αρχαιολογικό Μουσείο Θέρμου 586.
Βιβλιογραφία : Παπαποστόλου 2001, 1 – 40, ο ίδιος 2008, 146.
- 14. Χάλκινο σύνολο ίππου με αναβάτη Πίν. 93 β**
Προέλευση : Βόρεια Κλιτύ Ακροπόλεως
Υλικό : χαλκός
Κατάσταση διατήρησης : διατηρείται σε σχετικά καλή κατάσταση
Διαστάσεις : ύψος 10 εκ.
Επιγραφή : *ἠιε[ρὸν τοῖν Ἀνάκοιν]*
Χρονολόγηση : μέσο του 6^{ου} αιώνα π.Χ.
Μουσείο : Αρχαιολογικό Μουσείο Αγοράς Β 177
Βιβλιογραφία : Broneer 1938, 203 επ. εικ. 38,39 και 40, Schäfer 2002, 163, Βλασσοπούλου 2017, 36.
- 15. Χάλκινος ιππέας Πίν. 93 γ**
Προέλευση : Ηραίο Σάμου
Υλικό : χαλκός
Κατάσταση διατήρησης : διατηρείται σε καλή κατάσταση, διάβρωση στην περιοχή της κοιλιάς, ελλείπει το δεξιό πόδι από την κνήμη και κάτω
Διαστάσεις : ύψος 19,5 εκ.
Χρονολόγηση : μέσο του 6^{ου} αιώνα π.Χ.
Μουσείο : Αρχαιολογικό Μουσείο Σάμου Β 87
Βιβλιογραφία : Charbonneaux 1962, 106-107 πιν. XVIII 2, Thomas 1981, 64 σημ. 269, Rolley 1983, 117, 102, Παπαδιαμαντοπούλου – Καλλιώδη 1989, αρ. 191.
- 16. Χάλκινος ιππέας Πίν. 94 α**
Προέλευση : Ηραίο Σάμου
Υλικό : χαλκός
Κατάσταση διατήρησης : διατηρείται σε καλή κατάσταση, διάβρωση στην περιοχή της κοιλιάς, ελλείπει το δεξιό πόδι από την κνήμη και κάτω

Διαστάσεις : ύψος 19,5 εκ.

Χρονολόγηση : μέσο του 6^{ου} αιώνα π.Χ.

Μουσείο : Αρχαιολογικό Μουσείο Σάμου Β 2608

Βιβλιογραφία : Kyrieleis 1990, 29 εικ. 14, Τσάκος & Βιγλάκη 2012, 113.

17. Χάλκινος ιππέας Πίν. 94 β

Προέλευση : Από το ιερό του Διός στην Ολυμπία.

Υλικό : χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : διατηρείται μόνο το ανώτερο τμήμα του κορμού του ειδωλίου από το ύψος της μέσης και πάνω.

Διαστάσεις : ύψος 6,2 εκ.

Χρονολόγηση : περί το 530 π.Χ.

Μουσείο : Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας Β 777

Βιβλιογραφία :

18. Αγαλμάτιο κούρου Πίν. 95 α

Προέλευση : Από το ιερό του Ποσειδώνος στην Ισθμία

Υλικό : χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : το ειδώλιο εμφανίζει έντονα ίχνη φωτιάς, το δεξιό χέρι το οποίο ήταν αποκομμένο από το ύψος του ώμου βρέθηκε αργότερα και παρουσιάζει έντονη διάβρωση.

Διαστάσεις : ύψος 8 εκ.

Χρονολόγηση : περί το 540 -530 π.Χ.

Μουσείο : Αρχαιολογικό Μουσείο Ισθμίας IM 2360 και IM 231

Βιβλιογραφία : Bronner 1959, 327, πιν. 67 b –c., Κουλειμάνη – Βοκοτοπούλου 1975, 142, 187 αρ. 7, πιν. 37 β., Παπαδιαμαντοπούλου – Καλλιώδη 1989 αρ. 126, Raubitschek 1998, 6, αρ. 16 Α Β, πιν. 3, Gebhard 2002, 230.

19. Αγαλμάτιο κούρου Πίν. 95 β

Προέλευση : Από το ιερό του Διός στην Ολυμπία

Υλικό : χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : το ειδώλιο σώζεται σε καλή κατάσταση, έντονη διάβρωση στην κοιλιακή χώρα.

Διαστάσεις : ύψος 12 εκ.

Χρονολόγηση : περί το 500 π.Χ.

Επιγραφή : SEG 39 : 400 *h* ομιλεὺς τοῖ Δι Ὀλυμπίοι ἀνέθηκ(ε)

Μουσείο : Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας Β 11555

Βιβλιογραφία : Sinn 1989, 65- 70, πιν. 70, Thomas 1992, 25, εικ. 12, Siewert & Tauber 2013, 92 αρ. 36.

20. Αγαλμάτιο Ηνιόχου (;)

Πίν. 96

Προέλευση : Από την Αιρόπολη της Λίνδου.

Υλικό : Ασβεστόλιθος

Κατάσταση διατήρησης : σώζεται μόνο το κατώτερο τμήμα της μορφής.

Διαστάσεις : διατηρούμενο ύψος 9 εκ.

Χρονολόγηση : τέλος 7^{ου} αιώνα αρχή του 6^{ου} αιώνα π.Χ.

Επιγραφή : στην εμπρόσθια όψη Σιτέα Η [-] στην οπίσθια όψη Νικάσας Π[-]

Μουσείο : National Museum Copenhagen inv. no. 10433

Βιβλιογραφία : Κουρου 2002, 26, και η ίδια 2015, 251 εικ. 6 α και β.

21. Αγαλμάτιο Δρομέα

Πίν. 97 α

Προέλευση : Από το Ηράιο της Σάμου.

Υλικό : Χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : σώζεται ακέραιο.

Διαστάσεις : ύψος 10 εκ.

Χρονολόγηση : τελευταία δεκαετία του 6^{ου} αιώνα π.Χ.

Μουσείο : Αρχαιολογικό Μουσείο Σάμου Β 232.

Βιβλιογραφία : Richter 1959, 192 εικ. 267, Thomas 1981, 22 πιν. I, 1, Τσάκος & Βιγλάκη - Σοφιανού 2012, 116.

22. Αγαλμάτιο Δρομέα

Πίν.97 β

Προέλευση : Ιερό Διός Ολυμπία

Υλικό : Χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : Έντονη διάβρωση, ελλείπει το τμήμα από τα γόνατα και κάτω.

Διαστάσεις : σωζόμενο ύψος 7,2 εκ.

Χρονολόγηση : δεύτερο τέταρτο του 6^{ου} αιώνα π.Χ.

Μουσείο : Μουσείο της Ιστορίας των Ολυμπιακών Αγώνων της Αρχαιότητας Β 10358

Βιβλιογραφία :

23. Αγαλμάτιο Άλτη

Πίν. 98 α

Προέλευση : Ολυμπία

Υλικό : Χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : σώζεται ακέραιο και σε καλή κατάσταση, δεν διατηρεί όμως

τους αλτήρες, τους οποίους θα έφερε.

Διαστάσεις : ύψος 15,5 εκ.

Χρονολόγηση : 540 - 520 π.Χ.

Μουσείο : Βοστώνη Museum of Fine Arts 03. 996.

Βιβλιογραφία : Comstock & Vermeule 1971 , αρ. 27, Herrmann & Kondoleon 2004, 154 αρ. 13

24. Αγαλμάτιο Άλτη Πίν. 98 β

Προέλευση : Βασιλική Ταϋγέτου

Υλικό : Χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : σώζεται αμέραιο και σε καλή κατάσταση, δεν διατηρεί όμως τους αλτήρες, τους οποίους θα έφερε.

Διαστάσεις : ύψος 15,5 εκ.

Χρονολόγηση : 520 π.Χ.

Μουσείο : Αρχαιολογικό Μουσείο Σπάρτης 3303

Βιβλιογραφία : Herfort – Koch 1986, 106, αρ. K 87, Fritzilas 2006, αρ. 74.

25. Αγαλμάτιο Άλτη Πίν. 99 α

Προέλευση : Πιάνα Αρκαδίας

Υλικό : Χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : σώζεται ολόκληρο, ελλείπει ολόκληρο το δεξιό χέρι.

Διαστάσεις : ύψος 11 εκ.

Χρονολόγηση : 470 π.Χ.

Μουσείο : Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο X 7404.

Βιβλιογραφία : Jüthner 1968, 168 σημ. 28 εικ. 40., Thomas 1981, 28 - 29, πιν. VIII 1 και IX 1 και 2.

26. Αγαλμάτιο Δισκοβόλου Πίν. 99 β

Προέλευση : Αμύκλες Λακωνίας

Υλικό : Χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : Καλή κατάσταση διατήρησης, βλάβες στο πρόσωπο.

Διαστάσεις : ύψος 10 εκ.

Χρονολόγηση : 520-500 π.Χ.

Μουσείο : Μουσείο Louvre Br. 118

Βιβλιογραφία : De Ridder 1913, 24, πιν. 13, Thomas 1981, 30, πιν. X 1, XI 1-2, Herfort – Koch 1986, K 122, πιν. 16,7, Kokkorou – Alevras 2009, 30 εικ. 13 – 14 σημ. 33

- 27. Αγαλμάτιο Ακοντιστή** **Πίν. 100 α**
Προέλευση : Περιοχή Φοινίκης Επιδαύρου Λιμηράς
Υλικό : Χαλκός
Κατάσταση διατήρησης : Έντονη διάβρωση σε ολόκληρη την επιφάνεια, ελλείπει το αριστερό αντιβράχιο και το ακόντιο το οποίο θα έφερε στο δεξιό χέρι.
Διαστάσεις : ύψος 7 εκ.
Χρονολόγηση : περί το 550 -525 π.Χ.
Μουσείο : Μουσείο Louvre Br. 107
Βιβλιογραφία : De Ridder 1913 αρ. 107 πιν. 12, Herfort – Koch 1986, Κ 114.
- 28. Αθλητής σε στάση προσευχής**
Προέλευση : Από το ιερό του Απόλλωνα στους Δελφούς
Υλικό : χαλκός
Κατάσταση διατήρησης : διατηρείται σε καλή κατάσταση, ελλείπει η απόληξη του αριστερού ποδιού, τα δάκτυλα του δεξιού χεριού και η απόληξη του αριστερού χεριού.
Διαστάσεις : ύψος 6,6 εκ.
Χρονολόγηση : περί το 490 – 480 π.Χ.
Μουσείο : Αρχαιολογικό Μουσείο των Δελφών 3311
Βιβλιογραφία : Thomas 1981, 96 σημ. 418, πιν. LII 1, Rolley 1969, 160 αρ. 200.
- 29. Αθλητής σε στάση σπονδής**
Προέλευση : Από την Ακρόπολη της Αθήνας
Υλικό : χαλκός
Κατάσταση διατήρησης : παρουσιάζει έντονη διάβρωση σε διάφορα σημεία, ελλείπει το αριστερό χέρι από τον αγκώνα και κάτω, καθώς και τμήμα από το δεξιό πόδι από την μέση της κνήμης και κάτω.
Διαστάσεις : ύψος 11,4 εκ.
Χρονολόγηση : περί το 490 π.Χ.
Μουσείο : ΕΑΜ 6586
Βιβλιογραφία : Thomas 1981, 102- 103, πιν. LV 1.
- 30. Αθλητής σε στάση σπονδής** **Πίν. 100 β**
Προέλευση : Από τις Αβέες.
Υλικό : χαλκός
Κατάσταση διατήρησης : σώζεται ανέραιο αλλά παρουσιάζει διάβρωση σε διάφορα σημεία, ελλείπει τμήμα του αριστερού χεριού από το μέσο του αντιβραχίου.

Διαστάσεις : ύψος 26,4 εκ.

Χρονολόγηση : περί το 475 -450 π.Χ.

Μουσείο : Μουσείο Louvre Br. 4236

Βιβλιογραφία : Rolley 1967, αρ. 54, Thomas 1981, 106 σημ. 484, πιν. LX 1-2.

31. Αθλητής σε στάση σπονδής

Προέλευση : από το ιερό του Πτώου Απόλλωνος

Υλικό : χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : έντονη διάβρωση σε ολόκληρη την επιφάνειά του, ελλείπει η απόληξη του δεξιού χεριού και το τμήμα αμφοτέρων των ποδιών από το μέσο της κνήμης και κάτω.

Διαστάσεις : ύψος 14,2 εκ.

Χρονολόγηση : περί το 475 -450 π.Χ.

Μουσείο : ΕΑΜ X 7402

Βιβλιογραφία : Thomas 1981, 120 σημ. 565, πιν. LXXI 2, LXXII 1- 2.

32. Αθλητής σε στάση σπονδής

Προέλευση : Ιερό του Απόλλωνος στο Θέρμο

Υλικό : χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : καλή κατάσταση διατήρησης, ελλείπει το αριστερό χέρι σχεδόν από το ύψος του ώμου.

Διαστάσεις : ύψος 10,9 εκ.

Χρονολόγηση : περί το 450 π.Χ.

Μουσείο : Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο X 15183

Βιβλιογραφία : Ρωμαίος 1931, 63 επ., Θεοφανείδης 1939- 1941, 19 αρ. 17, Kranz 1978, 216.

33. Αθλητής σε στάση σπονδής

Πίν. 101α

Προέλευση : Ιερό του Απόλλωνος στους Δελφούς

Υλικό : χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : παρουσιάζει έντονη διάβρωση σε ολόκληρη την επιφάνειά του, ελλείπει το αριστερό χέρι σχεδόν από το ύψος του ώμου, το δεξιό χέρι από το μέσο του αντιβραχίου και κάτω καθώς και οι απολήξεις αμφοτέρων των ποδιών από το μέσο των κνημών και κάτω.

Διαστάσεις : ύψος 18 εκ.

Χρονολόγηση : περί το 460 π.Χ.

Μουσείο : Αρχαιολογικό Μουσείο Δελφών 1664

Βιβλιογραφία : Rolley 1979 αρ. 32, ο ίδιος 1983, 155, εικ. 144, Κολώνια 2006, 268

34. Αθλητής διαδόμενος Πίν. 101 β

Προέλευση : Από την Ακρόπολη των Αθηνών

Υλικό : χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : η επιφάνεια είναι πολύ φθαρμένη εκτός από το δεξιό χέρι ενώ το αριστερό λείπει από τον καρπό και κάτω.

Διαστάσεις : ύψος 12 εκ.

Χρονολόγηση : λίγο μετά το 460 π.Χ.

Μουσείο : ΕΑΜ X 6595

Βιβλιογραφία : De Ridder 1896, αρ. 746, Thomas 1981, 92 σημ. 400, πιν. XLVII 2, XLVIII 1 και IL 1. Καλλιγιάς 1989, 68.

35. Αγαλμάτιο ηνιόχου Πίν. 102 α

Προέλευση : Από το ιερό του Διός στην Ολυμπία

Υλικό : χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : σώζεται σε καλή κατάσταση, ελλείπουν οι απολήξεις των ποδιών από τους αστραγάλους και κάτω.

Διαστάσεις : ύψος 23 εκ.

Χρονολόγηση : δεύτερο τέταρτο του 7^{ου} αιώνα π.Χ.

Μουσείο : Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας B 1700

Βιβλιογραφία : Rolley 1967 αρ. 37, Herrmann 1980, 126 αρ. 86.

36. Αγαλμάτιο νέου με στεφάνι Πίν. 102 β

Προέλευση : Από το ιερό του Διός στην Ολυμπία

Υλικό : χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : το ειδώλιο σώζεται σε πολύ καλή κατάσταση.

Διαστάσεις : ύψος 17, 8 εκ.

Χρονολόγηση : περί το 540 π.Χ.

Μουσείο : Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας B 2400

Βιβλιογραφία : Herrmann 1980, αρ. 88. Herfort – Koch 1986, K 91 πιν. 13 1-2.

37. Αγαλμάτιο κούρου Πίν. 102 γ

Προέλευση : Από το ιερό του Διός στην Ολυμπία

Υλικό : χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : το ειδώλιο εμφανίζει έντονη διάβρωση σε ολόκληρη την

επιφάνειά του, ελλείπει το δεξιό χέρι από το ύψος του ώμου.

Διαστάσεις : ύψος 16 εκ.

Χρονολόγηση : περί το 490 π.Χ.

Μουσείο : ΕΑΜ X 6181

Βιβλιογραφία : Thomas 1981, 131 πιν. LXXXII 2, Sinn 1989, 65.

38. Αγαλμάτιο Δρομέα **Πίν. 103 α**

Προέλευση : Προέρχεται από κατάσχεση, πιθανή προέλευση η περιοχή Πατρών

Υλικό : Χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : σώζεται ανέραιο, ελλείπει το άκρο του αριστερού ποδός.

Διαστάσεις : ύψος 7,7 εκ.

Χρονολόγηση : δεύτερο μισό του 6^{ου} αιώνα π.Χ.

Μουσείο : Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο X 17759

Βιβλιογραφία : Προσκυνητοπούλου στο *ΑΓΩΝ* 2004, αρ. 102.

39. Αγαλμάτιο Δρομέα **Πίν. 103 β**

Προέλευση : Από την Ελλάδα, χωρίς ειδικότερο προσδιορισμό.

Υλικό : Χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : σώζεται ανέραιο, έντονη διάβρωση.

Διαστάσεις : ύψος 7,2 εκ.

Χρονολόγηση : δεύτερο μισό του 6^{ου} αιώνα π.Χ.

Μουσείο : Metropolitan Museum of Art της Νέας Υόρκης, 08. 258. 6

Βιβλιογραφία :

40. Αγαλμάτιο Δρομέα

Προέλευση : Από το Ηραίο της Σάμου.

Υλικό : Χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : σώζεται ανέραιο πλην του αριστερού χεριού και του κατώτερου μέρους των ποδών.

Διαστάσεις : ύψος 7,8 εκ.

Χρονολόγηση : 520 -510 π.Χ.

Μουσείο : Ιδιωτική Συλλογή Eric de Kolb

Βιβλιογραφία : Mitten 1968, αρ. 51, Thomas 1981, 23, πιν. I 2.

41. Αγαλμάτιο Οπλιτοδρόμου **Πίν. 104**

Προέλευση : Άγνωστη προέλευση

Υλικό : Χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : σώζεται ακέραιο, ειτός από την ασπίδα

Διαστάσεις : ύψος 16,4 εκ.

Χρονολόγηση : 490 -480 π.Χ.

Μουσείο : Archeologisches Institut, Eberhard - Karls- Universität του Tübingen.

Βιβλιογραφία : Hausmann 1977, Waffenzüger, Thomas 1981, 59- 62, Serwint 1987, 99-101, Βοκοτοπούλου 1997 αρ. 55, Walter – Karydi 2006, 25 εικ. 11, Rolley 2006, 480-1, εικ. 337.

42. Αγαλμάτιο Οπλιτοδρόμου

Προέλευση : Άγνωστη

Υλικό : Χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : σώζεται ακέραιο, ειτός από τα κατώτερα άκρα των ποδιών και των χειρών, ελλείπει η ασπίδα.

Διαστάσεις : ύψος 16 εκ.

Χρονολόγηση : 490 -480 π.Χ.

Μουσείο : Αρχαιολογικό Μουσείο Κυθήνης F 1914

Βιβλιογραφία : Paribeni 1959, κατ. 465. Thomas 1981, 59- 62, Serwint 1987, 99-101.

43. Αγαλμάτιο Άλτη

Πίν. 105 α

Προέλευση : Άγνωστη

Υλικό : Χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : σώζεται ολόκληρο, ελλείπει το δεξιό χέρι από το ύψος του αγκώνα

Διαστάσεις : ύψος 15 εκ.

Χρονολόγηση : 460 π.Χ.

Μουσείο : Μουσείο Hermitage B 44.

Βιβλιογραφία : Jüthner 1968, 168 σημ. 28 εικ. 40. Thomas 1981, 29, πιν. VIII 2, Vanhove 1992 αρ. 138.

44. Αγαλμάτιο Άλτη

Πίν. 105 β

Προέλευση : Άγνωστη, ίσως από τον Τάραντα

Υλικό : Χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : σώζεται ολόκληρο και σε καλή κατάσταση

Διαστάσεις : ύψος 14,8 εκ.

Χρονολόγηση : 450 π.Χ.

Μουσείο : Metropolitan Museum N. York, 08. 258. 11

Βιβλιογραφία : Richter 1915, 81 εικ. 40, Harris 1964, εικ. 5,^α Thomas 1981, 27, πιν. VI 1- 2, VII.

45. Αγαλμάτιο Άλτη

Προέλευση : Άγνωστη, αγοράστηκε στην Αθήνα.

Υλικό : Χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : σώζεται ολόκληρο και σε καλή κατάσταση, ελλείπει μόνο ο δείκτης του δεξιού χεριού.

Διαστάσεις : ύψος 20,2 εκ.

Χρονολόγηση : 450 -440 π.Χ.

Μουσείο : Βερολίνο, Pergamon Museum 6306

Βιβλιογραφία : Rouse 1902, 171, Hyde 1921, 131, Neumann 1965, 79, Jüthner 1968, 185, πιν. 52 α., Thomas 1981, 98 σημ. 431.

46. Αγαλμάτιο Άλτη

Προέλευση : Άγνωστη, ίσως από τον Τάραντα.

Υλικό : Χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : σώζεται σχεδόν ολόκληρο, ελλείπει τμήμα του αριστερού ποδιού από το μέσο της κνήμης και κάτω καθώς και τμήματα των δακτύλων του δεξιού χεριού.

Διαστάσεις : ύψος 11,9 εκ.

Χρονολόγηση : 450 -400 π.Χ.

Μουσείο : Δρέσδη, Staatliche Kunstsammlungen ZV 2708

Βιβλιογραφία : Vanhove 1992 αρ. 136.

47. Αγαλμάτιο Δισκοβόλου

Προέλευση : Σπάρτη

Υλικό : Χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : διάβρωση σε όλη την επιφάνεια. Ελλείπει ο αριστερός βραχίονας

Διαστάσεις : ύψος 9,2 εκ.

Χρονολόγηση : 520-500 π.Χ.

Μουσείο : Cambridge, Fitzwilliam Museum GR 11- 1928

Βιβλιογραφία : Herfort – Koch 1986, K 121, πιν. 16,3 Kokkorou – Alevras 2009, 30 εικ. 13 – 14 σημ. 33

48. Αγαλμάτιο Δισκοβόλου

Πιν. 106 α

Προέλευση : Άγνωστη, ίσως από την Αθήνα.

Υλικό : Χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : Καλή κατάσταση διατήρησης, ελλείπουν το κάτω άκρο του αριστερού και τα δάκτυλα του δεξιού ποδιού.

Διαστάσεις : ύψος 14,9 εκ.

Χρονολόγηση : 500 – 480 π.Χ.

Μουσείο : Βοστώνη, Museum of Fine Arts 01. 7480

Βιβλιογραφία : Comstock & Vermeule 1971, αρ. 42, Βοκοτοπούλου 1997 αρ. 131, Herrmann & Kondoleon 2004, 176 αρ. 49.

49. Αγαλμάτιο Δισκοβόλου

Προέλευση : Δίδυμα Ερμιονίδας, από παράδοση.

Υλικό : Χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : Καλή κατάσταση διατήρησης.

Διαστάσεις : ύψος 16 εκ.

Χρονολόγηση : 6^{ος} – 5^{ος} αιώνας π.Χ.

Μουσείο : Αρχαιολογικό Μουσείο Ναυπλίου 176 / 04

Βιβλιογραφία : Παππή 2005, 272 -273.

50. Αγαλμάτιο Δισκοβόλου

Πίν. 106 β

Προέλευση : Άγνωστη, ίσως από την Πελοπόννησο.

Υλικό : Χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : Καλή κατάσταση διατήρησης, ελλείπει το δεξιό χέρι από το ύψος του ώμου.

Διαστάσεις : ύψος 23,5 εκ.

Χρονολόγηση : 480 – 460 π.Χ.

Μουσείο : New York, Metropolitan Museum of Arts 07. 286. 87

Βιβλιογραφία : Richter 1915, 48 επ., Lamb 1969, 147, Thomas 1981, 40, πιν. XV 1-2.

51. Αγαλμάτιο Δισκοβόλου

Προέλευση : Άγνωστη

Υλικό : Χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : Εμφανίζει οξειδώσεις σε ολόκληρο το σώμα, ελλείπουν και τα δύο χέρια, τα οποία θα ήσαν ανυψωμένα, από το ύψος των ώμων, καθώς και το πέλμα του αριστερού ποδιού.

Διαστάσεις : ύψος 18,6 εκ.

Χρονολόγηση : περί το 470 π.Χ.

Μουσείο : Μουσείο Louvre Br. 4246

Βιβλιογραφία : Thomas 1981, 44, σημ. 185, πιν. XVIII1-2,

52. Αγαλμάτιο Δισκοβόλου

Προέλευση : Άγνωστη

Υλικό : Χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : Ακέραιο, ελλείπει μόνο ο δίσκος μεταξύ των δύο χεριών.

Εμφανίζει οξειδώσεις κυρίως στο κατώτερο τμήμα του σώματός του.

Διαστάσεις : ύψος 14,6 εκ.

Χρονολόγηση : περί το 460 π.Χ.

Μουσείο : Στουτγκάρδη, Württembergisches Landmuseum 3.16

Βιβλιογραφία : Fellmann 1972 αρ. 89, Thomas 1981, 44, σημ. 186, πιν. XIX 1-2.

53. Αγαλμάτιο Δισκοβόλου

Προέλευση : Αρκαδία

Υλικό : Χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : Ακέραιο, ελλείπει τμήμα του πέλματος του δεξιού ποδιού.

Διαστάσεις : ύψος 10 εκ.

Χρονολόγηση : περί το 450 π.Χ.

Μουσείο : Μουσείο Louvre Br. 4197

Βιβλιογραφία : Martínez 2010.

54. Αγαλμάτιο Δισκοβόλου

Προέλευση : Αίγυπτος (;)

Υλικό : Χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : σώζεται σχεδόν ακέραιο, ελλείπει τμήμα του δεξιού ποδιού από το μέσο της κνήμης και κάτω, καθώς και ένα μικρό μέρος του δίσκου.

Διαστάσεις : ύψος 25 εκ.

Χρονολόγηση : 2^{ος} αιώνας π.Χ.

Μουσείο : Βασιλεία, Antikenmuseum BS 513.

Βιβλιογραφία : Rolley 1984, 196 επ. ειχ. 177, Thomas 1992, 149 επ., σημ. 325, ειχ. 155

55. Αγαλμάτιο Ακοντιστή

Προέλευση : Άγνωστη

Υλικό : Χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : Έντονη διάβρωση, ελλείπουν και τα δύο χέρια λίγο κάτω από το ύψος του ώμου καθώς και το δεξιό πόδι από το μέσο της κνήμης.

Διαστάσεις : ύψος 12 εκ.

Χρονολόγηση : περί το 480 π.Χ.

Μουσείο : Μόναχο, Antikensammlungen Br 124.10

Βιβλιογραφία : Thomas 1981, 46, σημ. 195 πιν. XX, 1.

56. Αγαλμάτιο Ακοντιστή

Προέλευση : Άγνωστη, ίσως Βόρεια Πελοπόννησος

Υλικό : Χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : Ελαφρά διάβρωση, ελλείπουν τα άκρα και των δύο ποδών, το άκρο του δεξιού χεριού και το αριστερό χέρι από το ύψος του αγκώνα.

Διαστάσεις : ύψος 8,05 εκ.

Χρονολόγηση : περί το μέσο του 5^{ου} αιώνα π.Χ.

Μουσείο : Ιδιωτική Συλλογή Γενεύης

Βιβλιογραφία : Thomas 1981, 49 σημ. 207, πιν. XXI, 2, Vanhove 1992 αρ. 147.

57. Αγαλμάτιο παλαιστή

Προέλευση : Ίσως από την περιοχή της Αργολίδας.

Υλικό : Χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : σχετικά καλή, ελλείπει το δεξιό χέρι σχεδόν από το ύψος του ώμου

Διαστάσεις : ύψος 20 εκ.

Χρονολόγηση : πρώτο τέταρτο του 4^{ου} αιώνα π.Χ.

Μουσείο : : Μουσείο Louvre Br. 4240

Βιβλιογραφία : Rolley 1983, 156 εικ. 145

58. Σύμπλεγμα Παλαιστών

Προέλευση : Αίγυπτος

Υλικό : Χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : ακέραιο, πολύ καλή κατάσταση διατήρησης.

Διαστάσεις : ύψος 25 εκ.

Χρονολόγηση : Υστεροελληνιστική περίοδος, 2^{ος} – 1^{ος} αιώνες π.Χ.

Μουσείο : ΕΑΜ ΑΙΓ 2548 Συλλογή Δημητρίου

Βιβλιογραφία : Καλλιγας 1989 αρ. 165, Τουρνά 2004, αρ. 105

59. Σύμπλεγμα Παλαιστών

Προέλευση : Αίγυπτος

Υλικό : Χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : αέραιο, καλή κατάσταση διατήρησης, φθορές στην επιφάνεια του χαλκού ιδίως στο σώμα του όρθιου παλαιστή.

Διαστάσεις : ύψος 21 εκ.

Χρονολόγηση : Υστεροελληνιστική περίοδος, 2^{ος} – 1^{ος} αιώνας π.Χ.

Μουσείο : ΕΑΜ ΑΙΓ 2547 Συλλογή Δημητρίου

Βιβλιογραφία : Καλλιγιάς 1989 αρ. 166, Tourna 2002, αρ. , Π 18.

60. Σύμπλεγμα Παλαιστών

Προέλευση : Άγνωστη, ίσως Αίγυπτος

Υλικό : Χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : αέραιο, καλή κατάσταση διατήρησης, φθορές στην επιφάνεια του χαλκού.

Διαστάσεις : ύψος 15,2 εκ.

Χρονολόγηση : Υστεροελληνιστική περίοδος, 2^{ος} – 1^{ος} αιώνας π.Χ.

Μουσείο : Baltimore, Walters Art Gallery 54. 742

Βιβλιογραφία : Rolley 1967 αρ. 122, Devillers 1992, αρ. 206.

61. Σύμπλεγμα Παλαιστών

Προέλευση : Κάτω Αίγυπτος

Υλικό : Χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : κακή κατάσταση διατήρησης, ελλείπουν τα πέλματα των ποδών του όρθιου παλαιστή καθώς και τμήμα του αριστερού ποδιού του άλλου παλαιστή από το γόνατο και κάτω, έντονες φθορές στην επιφάνεια του χαλκού.

Διαστάσεις : ύψος 17,9 εκ.

Χρονολόγηση : Υστεροελληνιστική περίοδος, 2^{ος} – 1^{ος} αιώνας π.Χ.

Μουσείο : Μουσείο Louvre Br. 366.

Βιβλιογραφία :

62. Σύμπλεγμα Παλαιστών

Προέλευση : Άγνωστη, ίσως Αίγυπτος.

Υλικό : Χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : σώζεται αέραιο, πολύ καλή κατάσταση διατήρησης.

Διαστάσεις : ύψος 16,5 εκ.

Χρονολόγηση : 3ος αιώνας π.Χ.

Μουσείο : Μόναχο, Staatliche Antikensammlungen und Glyptothek SL 18

Βιβλιογραφία : Hamdorf 1992, αρ. 209.

63. Αγαλμάτιο Πυγμαύχου

Προέλευση : Άγνωστη, ίσως από την Ολυμπία

Υλικό : Χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : σώζεται ακέραιο, καλή κατάσταση διατήρησης.

Διαστάσεις : ύψος 15,4 εκ.

Χρονολόγηση : 3ος αιώνας π.Χ.

Μουσείο : Γενεύη, Ιδιωτική Συλλογή George Ortiz

Βιβλιογραφία : Vanhove 1992 αρ. 230, G. Ortiz 1994, αρ. 85.

64. Αγαλμάτιο Πυγμαύχου

Προέλευση : Από την βόρεια Μ. Ασία.

Υλικό : Χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : ελλείπει το δεξιό χέρι σχεδόν από το ύψος του ώμου, καθώς και το δεξιό πόδι από το μέσο της κνήμης.

Διαστάσεις : ύψος 27,2 εκ.

Χρονολόγηση : ελληνιστικής εποχής.

Μουσείο : Βασιλεία, Antikenmuseum Basel und Sammlung Ludwig, Kä 510.

Βιβλιογραφία : Thomas 1992, 147, 8, εικ. 153 σημ. 319, Walter - Karydi 2006, 142 εικ. 7.

65. Αγαλμάτιο Πυγμαύχου

Πίν. 107 α

Προέλευση : Άγνωστη προέλευση.

Υλικό : Χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : σώζεται ακέραιο και σε καλή κατάστασης διατήρησης

Διαστάσεις : ύψος 14,6 εκ.

Χρονολόγηση : τέλος 2^{ου} – αρχή 1^{ου} αιώνα π.Χ.

Μουσείο : ΕΑΜ Συλλογή Καραπάνου ΚΑΡ 546

Βιβλιογραφία : Καλλιγιάς 1989, αρ. 176, Ζαφειροπούλου 2004, αρ. 111.

66. Αγαλμάτιο Πυγμαύχου

Πίν. 107 β

Προέλευση : Από την Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου.

Υλικό : Χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : σώζεται ακέραιο, δεν διατηρούνται οι πυκτικοί ιμάντες.

Διαστάσεις : ύψος 21 εκ.

Χρονολόγηση : από τον 1^ο αιώνα π.Χ. μέχρι και τον 1^ο αιώνα μ.Χ.

Μουσείο : Cleveland Museum of Art 1985. 137.

Βιβλιογραφία : Herrmann & Kontoleon 2004, 102, αρ. 67.

67. Αγαλμάτιο Παγκρατιαστή

Προέλευση : Από την Κέρκυρα.

Υλικό : Χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : σώζεται ακέραιο.

Διαστάσεις : ύψος 12 εκ.

Χρονολόγηση : 480 -460 π.Χ.

Μουσείο : British Museum 1868, 0110 157

Βιβλιογραφία : Walters 1899 αρ. 212, Hausmann 1977, 144, Thomas 1981, 57-58 σημ. 243, πιν. XXIII, 2 και XXIV 1 -2., Smith 2007, 116 σημ. 92.

68. Αγαλμάτιο Παγκρατιαστή

Προέλευση : Από την Κεντρική Γαλλία

Υλικό : Χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : σώζεται ακέραιο.

Διαστάσεις : ύψος 27,5 εκ.

Χρονολόγηση : 1^{ος} αιώνας μ.Χ.

Μουσείο : Μουσείο Louvre Br. 1067

Βιβλιογραφία : Hyde 1921, 249.

69. Χάλκινο σύνολο ίππου με αναβάτη

Προέλευση : Ίσως από την Μαντινεία.

Υλικό : χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : διατηρείται σε σχετικά καλή κατάσταση και εμφανίζει σημεία διάβρωσης. Ελλείπουν τα πόδια του ίππου από τα γόνατα και κάτω καθώς και η ουρά του ζώου όπως και το αριστερό πόδι του αναβάτη.

Διαστάσεις : ύψος 11,5 εκ.

Χρονολόγηση : περί το 525 π.Χ.

Μουσείο : Βοστώνη, Museum of Fine Arts 03. 993.

Βιβλιογραφία : Herrmann & Kontoleon 2004, 106 και 110, αρ. 77.

70. Χάλκινος ιππέας

Προέλευση : Πελοπόννησος ίσως Σικυώνα.

Υλικό : χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : διατηρείται σε καλή κατάσταση, ελλείπουν τα άκρα αμφοτέρων των ποδών του.

Διαστάσεις : ύψος 17, 2 εκ.

Χρονολόγηση : περί το 520 π.Χ.

Μουσείο : ΕΑΜ X 7549

Βιβλιογραφία : Charbonneaux 1962, 107 πιν. XVIII 4.

71. Χάλκινος ιππέας

Προέλευση : Άγνωστη

Υλικό : χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : διατηρείται σε καλή κατάσταση

Διαστάσεις : ύψος 9,5 εκ.

Χρονολόγηση : περί το 510 π.Χ.

Μουσείο : Ιδιωτική Συλλογή N. Schimmel

Βιβλιογραφία : Thomas 1981, 66 σημ. 282, πιν. XXVI 1-2

72. Χάλκινος ιππέας

Προέλευση : Από την Πελοπόννησο

Υλικό : χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : διατηρείται σε καλή κατάσταση

Διαστάσεις : ύψος 4,1 εκ. πλάτος 4,8 εκ.

Χρονολόγηση : περί το τέλος του 6^{ου} π.Χ.

Μουσείο : ΕΑΜ X 6629

Βιβλιογραφία : Thomas 1981, 66 σημ. 284, πιν. XXVII 1-2

73. Χάλκινο σύνολο ίππου με αναβάτη

Προέλευση : Από την Δημητσάνα

Υλικό : χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : διατηρείται σε καλή κατάσταση

Διαστάσεις :

Χρονολόγηση : περί το 490 π.Χ.

Μουσείο : Δεν έχει εντοπισθεί που βρίσκεται.

Βιβλιογραφία : Michaud 1971, 880, εικ. 162 -164, Thomas 1981, 67 σημ. 287.

74. Χάλκινο σύνολο ίππου με αναβάτη**Προέλευση :** Από την Πελοπόννησο**Υλικό :** χαλκός**Κατάσταση διατήρησης :** διατηρείται σε σχετικά καλή κατάσταση, ελλείπουν και τα τέσσερα πόδια του ίππου, τα δεξιά από το ύψος των γλουτών, τα αριστερά από το ύψος των γονάτων.**Διαστάσεις :** ύψος 6,6 εκ.**Χρονολόγηση :** περί το 470 π.Χ.**Μουσείο :** Hermitage B 816**Βιβλιογραφία :** Thomas 1981, 67 σημ. 292. Vanhove 1992, 264, Gulyaeva 2004, 90.**75. Χάλκινος ιππέας****Πίν. 108 α****Προέλευση :** Από τον Τάραντα (;)**Υλικό :** χαλκός**Κατάσταση διατήρησης :** διατηρείται σε καλή κατάσταση, ελλείπει το αριστερό του χέρι σχεδόν από το ύψος του ώμου.**Διαστάσεις :** ύψος 4,1 εκ. πλάτος 4,8 εκ.**Χρονολόγηση :** περί το 400 – 380 π.Χ.**Μουσείο :** Cleveland Museum of Art 77.41**Βιβλιογραφία :** Neils 1981, 331-338.**76. Αθλητής σε στάση προσευχής****Προέλευση :** Από την Σύβρνη**Υλικό :** χαλκός**Κατάσταση διατήρησης :** διατηρείται ανέραιο και σε καλή κατάσταση.**Διαστάσεις :** ύψος 29,8 εκ.**Χρονολόγηση :** περί το 490 – 480 π.Χ.**Μουσείο :** Μητροπολιτικό Μουσείο της Ν. Υόρκης 08. 258.10 .**Βιβλιογραφία :** Neumann 1965, 81, εικ. 40, Thomas 1981, 97 σημ. 424, πιν. LIII 1-2.**77. Αθλητής σε στάση προσευχής****Προέλευση :** Από το Carnuntum**Υλικό :** χαλκός**Κατάσταση διατήρησης :** διατηρείται ανέραιο και σε καλή κατάσταση.

Διαστάσεις : ύψος 8 εκ.

Χρονολόγηση : περί το 460 π.Χ.

Μουσείο : Bad Deutsch – Altenburg Museum (Carnuntum) 11958

Βιβλιογραφία : Thomas 1981, 97 σημ. 428, πιν. LIV 1-2.

78. Αθλητής σε στάση σπονδής

Προέλευση : Από την Τροιζήνα.

Υλικό : χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : σώζεται ανέραιο αλλά παρουσιάζει διάβρωση σε διάφορα σημεία.

Διαστάσεις : ύψος 17,8 εκ.

Χρονολόγηση : περί το 490 π.Χ.

Μουσείο : EAM 7466

Βιβλιογραφία : De Ridder 1894 αρ. 818, Thomas 1981, 103 σημ. 467.

79. Αθλητής σε στάση σπονδής

Προέλευση : Άγνωστη περιοχή προέλευσης

Υλικό : χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : σώζεται ανέραιο εκτός από το τμήμα του αριστερού ποδιού το οποίο ελλείπει τμήμα από το μέσο της κνήμης και κάτω.

Διαστάσεις : ύψος 11,5 εκ.

Χρονολόγηση : περί το 475 -450 π.Χ.

Μουσείο : Μουσείο Mariemont G 58

Βιβλιογραφία : Rolley 2006, 498, εικ. 351.

80. Αθλητής σε στάση σπονδής

Προέλευση : Από την Τεγέα

Υλικό : χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : σώζεται ανέραιο εκτός από το τμήμα αμφοτέρων των ποδιών από το μέσο της κνήμης και κάτω.

Διαστάσεις : ύψος 9,2 εκ.

Χρονολόγηση : περί το 470 π.Χ.

Μουσείο : Hannover Kestner Museum 1935. 34

Βιβλιογραφία : Thomas 1981, 113 σημ. 528, πιν. LXV, 1 - 2.

81. Αθλητής σε στάση σπονδής

Προέλευση : Όστια

Υλικό : χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : σώζεται ακέραιο αλλά παρουσιάζει έντονη διάβρωση σε πολλά σημεία του σώματος.

Διαστάσεις : ύψος 13,2 εκ.

Χρονολόγηση : περί το 470 π.Χ.

Μουσείο : Μουσείο Λατερανού Ρώμη

Βιβλιογραφία : Fuchs 1957, 222 – 231, Thomas 1981, 118 σημ. 551, πιν. LXX, 2.

82. Αθλητής σε στάση σπονδής

Πίν. 108 β

Προέλευση : Περιοχή Adrano βορειοδυτικά της Κατάνης

Υλικό : χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : σώζεται ακέραιο, βλάβες εμφανίζονται στα δάκτυλα αμφοτέρων των χεριών, κυρίως του δεξιού από το οποίο φαίνεται ότι ελλείπουν τμήματα των φαλάγγων.

Διαστάσεις : ύψος 19,5 εκ.

Χρονολόγηση : περί το 460 π.Χ.

Μουσείο : Περιφερειακό Μουσείο Συρακουσών « P. Orsi » αρ. 31888

Βιβλιογραφία : Charbonneaux 1962, 114, πιν. XXII 4, Lamb 1969, 156, Rolley 1983, 149, εικ. 139, ο ίδιος, 2006, 493, 565 εικ. 415.

83. Αθλητής σε στάση σπονδής

Προέλευση : από τους Λοκρούς (;)

Υλικό : χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : σχετικά καλή, διάβρωση κυρίως στην κοιλιακή χώρα αλλά και σε άλλα σημεία, ελλείπει το δεξιό χέρι από το ύψος του ώμου.

Διαστάσεις : ύψος 19,7 εκ.

Χρονολόγηση : περί το 460 π.Χ.

Μουσείο : Cleveland Museum of Art 55. 684

Βιβλιογραφία : Lee 1959, 19-24 Hoffmann 1971, 71 εικ. 62., Kranz 1978, 209 – 255, Neils 1981, 331 εικ. 1.

84. Αθλητής σε στάση σπονδής

Προέλευση : Τεγέα (;)

Υλικό : χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : πολύ καλή κατάσταση διατήρησης, ελλείπει το αριστερό χέρι από το ύψος του ώμου, βλάβες στα δάκτυλα του δεξιού χεριού.

Διαστάσεις : ύψος 22,5 εκ.

Χρονολόγηση : περί το 460 π.Χ.

Μουσείο : Mount Holyoke College, BOI I. 1926

Βιβλιογραφία : Calt 1929, 41 -52, Mitten – Doeringer 1968 αρ. 83, Thomas 1981,112 σημ. 519, Boardman 1993, 35 εικ. 13

85. Αθλητής διαδούμενος

Προέλευση : Από την Σπάρτη

Υλικό : χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : σώζεται ακέραιο και σε καλή κατάσταση, ελλείπει τμήμα του αριστερού χεριού από τον καρπό και κάτω.

Διαστάσεις : ύψος 12,5 εκ.

Χρονολόγηση : 460 π.Χ.

Μουσείο : Βερολίνο, Antikenmuseum 8576

Βιβλιογραφία : Lamb 1969, 151, Thomas 1981, 91 σημ. 393, πιν. XLVI 1-2,

86. Αθλητής διαδούμενος

Προέλευση : Άγνωστη περιοχή προέλευσης

Υλικό : χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : σώζεται ακέραιο και σε καλή κατάσταση, ελλείπει τμήμα του αριστερού χεριού από τον καρπό και κάτω.

Διαστάσεις : ύψος 9,1 εκ.

Χρονολόγηση : λίγο μετά το 460 π.Χ.

Μουσείο : Φρανκφούρτη Liebieghaus 439

Βιβλιογραφία : Thomas 1981, 92 σημ. 397, πιν. XLVII 1.

87. Αθλητής αυτοστεφανούμενος

Προέλευση : Από τον Κρότωνα

Υλικό : χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : η επιφάνεια είναι διαβρωμένη, ελλείπει το τμήμα του δεξιού χεριού από τον καρπό και κάτω ενώ ελλείπει και η απόληξη του αριστερού ποδιού από την κατάληξη της κνήμης και κάτω.

Διαστάσεις : ύψος 19 εκ.

Χρονολόγηση : περί το 470 π.Χ.

Μουσείο : Βοστώνη Museum of Fine Arts 96. 706

Βιβλιογραφία : Herrmann & Kondoleon 2004, 9 και 154 αρ. 157

88. Αγαλμάτιο Αθλητή

Προέλευση : Από την Σικυώνα

Υλικό : χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : σώζεται σε καλή κατάσταση εκτός από τα δύο χέρια τα οποία ελλείπουν από το ύψος των ώμων.

Διαστάσεις : ύψος 32 εκ.

Χρονολόγηση : περί το μέσον του 5^{ου} αιώνα π.Χ.

Μουσείο : ΕΑΜ X 7474

Βιβλιογραφία : Charbonneaux 1962, 115, πιν. XXIII 1, Καλλιγιάς 1989 αρ. 69.

89. Αγαλμάτιο νέου με σφαίρα

Προέλευση : Από το Λιγουριό

Υλικό : χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : σώζεται σε καλή κατάσταση εκτός από τα δύο χέρια τα οποία ελλείπουν από το ύψος των ώμων.

Διαστάσεις : ύψος 14,7 εκ.

Χρονολόγηση : περί το μέσον του 5^{ου} αιώνα π.Χ.

Μουσείο : Βερολίνο, Antikenmuseum 8089.

Βιβλιογραφία : Charbonneaux 1962, 95-96, πιν. XII 2, Lamb 1969, 147, Thomas 1981, 74, σημ. 324, πιν. XXXIII 1-2, Rolley 1983, 89

90. Αγαλμάτιο νέου

Προέλευση : Άγνωστης προέλευσης

Υλικό : χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : σώζεται σε καλή κατάσταση μικρές βλάβες στα δάκτυλα των χεριών.

Διαστάσεις : ύψος 18,2 εκ.

Χρονολόγηση : Ρωμαϊκή περίοδος.

Μουσείο : ΕΑΜ Συλλογή Καραπάνου ΚΑΡ 541.

Βιβλιογραφία : Προσκυνητοπούλου 2004 αρ. 232.

91. Αγαλμάτιο Δισκοβόλου

Προέλευση : Αμπελόκηποι, Αθήνα.

Υλικό : Χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : Έντονη διάβρωση σε ολόκληρο το αγαλματίδιο με πολλές παραμορφωτικές ρωγμές.

Διαστάσεις : ύψος 21 εκ.

Χρονολόγηση : τέλος 1^{ου} π.Χ. αρχή 1^{ου} μ.Χ.

Μουσείο : ΕΑΜ X 16781

Βιβλιογραφία : Καλλιγιάς 1989, αρ. 156, Προσκυνητοπούλου 2004, αρ. 91, Κρυστάλλη – Βότση 2014, 64-67.

92. Αγαλμάτιο Πυγμαχού

Προέλευση : Από το ναυάγιο των Αντικυθήρων, έρευνα του 1976.

Υλικό : Χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : έντονη και ειτεταμένη φθορά, σχεδόν ακέραιο, ελλείπουν οι άκρες των δακτύλων του δεξιού χεριού και τα ακρινά δάκτυλα του δεξιού ποδιού.

Διαστάσεις : ύψος 24,4 εκ.

Χρονολόγηση : ύστερος 2^{ος} αιώνας π.Χ.

Μουσείο : ΕΑΜ X 18958

Βιβλιογραφία : Καλλιγιάς 1989, αρ. 174, Thomas 1992, 149 σημ. 322, Βλαχογιάννη 2012, αρ. 42.

93. Αθλητής σε στάση σπονδής

Προέλευση : Από το ναυάγιο των Αντικυθήρων

Υλικό : χαλκός

Κατάσταση διατήρησης : σώζεται ακέραιο, εμφανίζει διάβρωση σε ολόκληρη την επιφάνειά του, βλάβες στα δάκτυλα του δεξιού χεριού.

Διαστάσεις : ύψος 53,5 εκ.

Χρονολόγηση : ύστερος 2^{ος} αιώνας π.Χ.

Μουσείο : ΕΑΜ X 13397

Βιβλιογραφία : Kabbadias 1901, 205 -208, Thomas 1981, 120 σημ. 562, Βλαχογιάννη 2012 αρ. 38.

**ΚΑΤΑΓΟΓΟΣ ΑΝΑΘΗΜΑΤΩΝ ΣΧΕΤΙΖΟΜΕΝΩΝ ΜΕ ΙΠΠΙΚΟΥΣ
ΑΓΩΝΕΣ**

- 1. Ενεπίγραφη πινακίδα από την Νεμέα** **Πίν. 109**
Προέλευση : Νοτιοανατολικά του βωμού του Διός
Υλικό : χαλκός
Κατάσταση διατήρησης : σώζεται κατά τα 3/5 και σε καλή κατάσταση
Διαστάσεις : διατηρούμενο μήκος 6,5 εκ. και ύψος 4,4 εκ.
Χρονολόγηση : περί το 500 π.Χ.
Επιγραφή : SEG 24 : 286 αναφέρει : [ἀνέθε]μαν και τον κέλετα τοῖ Δί το ...
Μουσείο : Αρχαιολογικό Μουσείο Νεμέας BR 1098
Βιβλιογραφία : St. Miller 1983, 184
- 2. Ειδώλιο ίππου από την Ολυμπία** **Πίν. 110**
Προέλευση : ΝΑ γωνία της Νότιας Στοάς
Υλικό : χαλκός
Κατάσταση διατήρησης : σώζεται σχεδόν ακέραιο και σε πολύ καλή κατάσταση
Διαστάσεις : ύψος 22,8 εκ.
Χρονολόγηση : περί το 470 π.Χ.
Μουσείο : Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας B 1000
Βιβλιογραφία : Kunze, 1938/39, 133 επ., Mallwitz & Herrmann 1980 αρ. 111.
- 3. Χάλκινο ενεπίγραφο έλασμα** **Πίν. 111 α**
Προέλευση : Καστρί Πολυνερίου Γρεβενών
Υλικό : χαλκός
Κατάσταση διατήρησης : σώζεται αποσπασματικά
Διαστάσεις : 0,10 X 0,6 μ.
Χρονολόγηση : τέλος 4^{ου} αιώνα π.Χ.
Επιγραφή : έχουν αναγνωρισθεί οι λέξεις Ἡνίοχος και [ἀνέθ]εικεν
Μουσείο : Εργαστήριο Ανασκαφής
Βιβλιογραφία : Δρούγου 2006, 897, Δρούγου 2017, 95 εικ. 158
- 4. Μελανόμορφη Κύλικα από την Ακρόπολη της Αθήνας** **Πίν. 111 β**
Προέλευση : Ακρόπολη της Αθήνας
Κατάσταση διατήρησης : σώζεται αποσπασματικά
Διαστάσεις : δεν δίδονται.
Χρονολόγηση : περί το μέσο του 6^{ου} αι. π.Χ.

Επιγραφή : θεοῖ[ς].

Μουσείο : ΕΑΜ Συλλ. Ακροπόλεως 1632

Βιβλιογραφία : Μανακίδου 1994, 51επ.

5. Μελανόμορφος πίνακας Πίν. 112 α

Προέλευση : Ακρόπολη της Αθήνας

Κατάσταση διατήρησης : συγκολλημένος και συμπληρωμένος

Διαστάσεις : ύψος 0,11 εκ. και πλάτος 0,21 εκ.

Χρονολόγηση : περί το 540 π.Χ.

Μουσείο : ΕΑΜ 18017

Βιβλιογραφία : Καρούζου 1981, 304 -306 εικ. 1 -2., Προσκυνητοπούλου 1989 αρ. 93, Karoglou 2010, 29, αρ. κατ. 80, εικ. 19.

6. Μελανόμορφος πίνακας Πίν. 112 β

Προέλευση : Ακρόπολη της Αθήνας

Κατάσταση διατήρησης : λείπει η πάνω αριστερή γωνία και το δεξιό τμήμα

Διαστάσεις : ύψος 0,09 εκ. και πλάτος 0,10 εκ.

Χρονολόγηση : περί το 520 - 510 π.Χ.

Μουσείο : ΕΑΜ Συλλογή Ακρόπολης 2562

Βιβλιογραφία : Karoglou 2010, 29, αρ. κατ. 81, εικ. 81.

7. Μελανόμορφος πίνακας Πίν. 113 α

Προέλευση : Ακρόπολη της Αθήνας

Κατάσταση διατήρησης : λείπει όλα τα πέρατα όλων των πλευρών, διατηρούνται δύο όστρακα από το κεντρικό τμήμα του πίνακα.

Διαστάσεις : ύψος 0,055 εκ. και πλάτος 0,055 εκ.

Χρονολόγηση : περί το 540 - 530 π.Χ.

Μουσείο : ΕΑΜ Συλλογή Ακρόπολης 2563

Βιβλιογραφία : Karoglou 2010, 29, αρ. κατ. 37, εικ. 82.

8. Μελανόμορφος πίνακας Πίν. 113 β

Προέλευση : από την περιοχή των Προπυλαίων της Ακρόπολης της Αθήνας,

Κατάσταση διατήρησης : διατηρείται το κεντρικό τμήμα του πίνακα και τμήμα του ανώτερου και κατώτερου πέρατος.

Διαστάσεις : δεν δίδονται.

Χρονολόγηση : περί το 510 - 500 π.Χ.

Μουσείο : ΕΑΜ

Βιβλιογραφία : Karoglou 2010, 29, αρ. κατ. 89, εικ. 83.

- 9. Κυλινδρική Πυξίδα** **Πίν. 114 α & β**
Προέλευση : Νεκροταφείο δήμου Μυρρινούντος
Κατάσταση διατήρησης : σώζεται σε καλή κατάσταση
Διαστάσεις : ύψος με το κάλυμμα 6,9 εκ., διαμ. χειλ. 10 εκ., διαμ. βάσης 9,5 εκ.
Χρονολόγηση : 540 -530 π.Χ.
Επιγραφή : SEG 55 : 102, Στεσαγόρα
Μουσείο : Αρχαιολογικό Μουσείο Βραυρώνος 1591
Βιβλιογραφία : Μανακίδου 1994, 58 – 62, πιν. 11, Κεφαλίδου 1996, 230, πιν. I 15, Κακαβογιάννη 2005, 110, Βιβλιοδέτης 2007, 108 αρ. 65.
- 10. Χάλκινος τροχίσκος** **Πίν. 115 α**
Προέλευση : από τα ερείπια του Αρχαϊκού Ναού του Ποσειδώνος στην Ισθμία.
Κατάσταση διατήρησης : διατηρούνται οι τρεις από τις τέσσερις αρχικές ακτίνες του.
Διαστάσεις : διάμετρος 9 εκ.
Επιγραφή : SEG 48 : 394 [- - -] ν [ἀ]νέθεκε Ποσειδῶνος [- - -]
Χρονολόγηση : το μέσο του 6^{ου} αιώνα π.Χ.
Μουσείο : Αρχαιολογικό Μουσείο Ισθμίας IM 2724.
Βιβλιογραφία : Raubitschek 1989, 11 και 102, πιν. 8.
- 11. Χάλκινος τροχίσκος** **Πίν. 115 β**
Προέλευση : από την Ακρόπολη της Αθήνας
Κατάσταση διατήρησης : διατηρείται ακέραιος.
Διαστάσεις : διάμετρος 8,5 εκ.
Επιγραφή : IG I³ 548 Πίθεκος : ανέθεκεν
Χρονολόγηση : το μέσο του 6^{ου} αιώνα π.Χ.
Μουσείο : Αρχαιολογικό Μουσείο Ακρόπολης.
Βιβλιογραφία : Bather 1892 /3, 127 αρ. 42, De Ridder 1896 αρ. 405, Lazzarini 1976, αρ. 222, Wagner 1997, 225.

ΠΙΝΑΚΕΣ ΔΙΣΚΩΝ

Πιν. 1

α

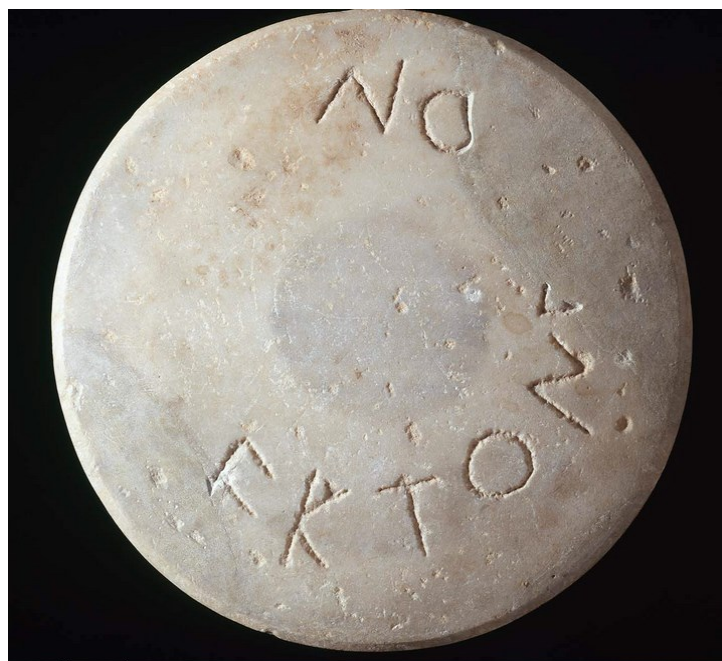

β

Πιν. 2

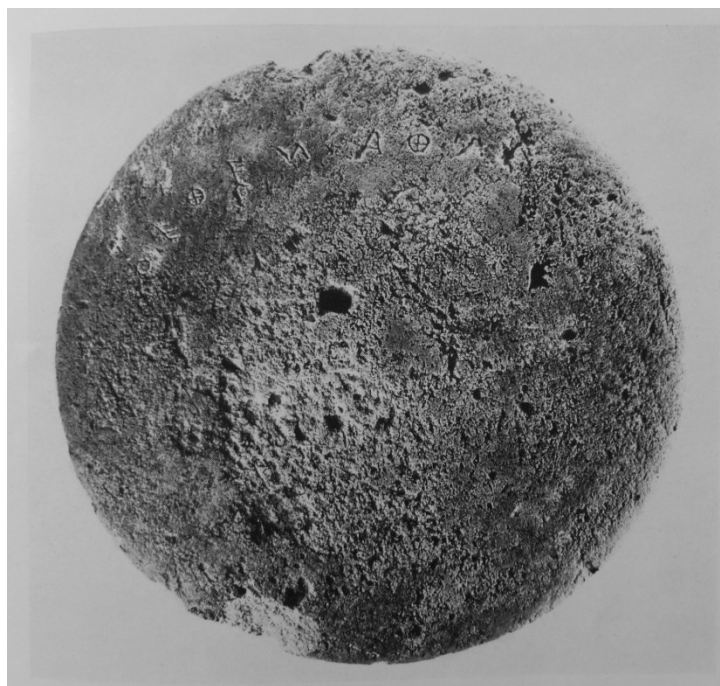
α

β

α

β

α

β

γ

α

β

γ

α

β

Πlv. 7

α

β

α

β

α

β

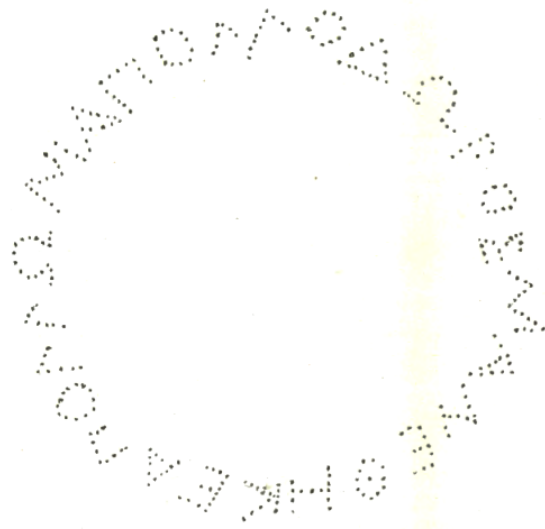
α

β

α

β

α

β

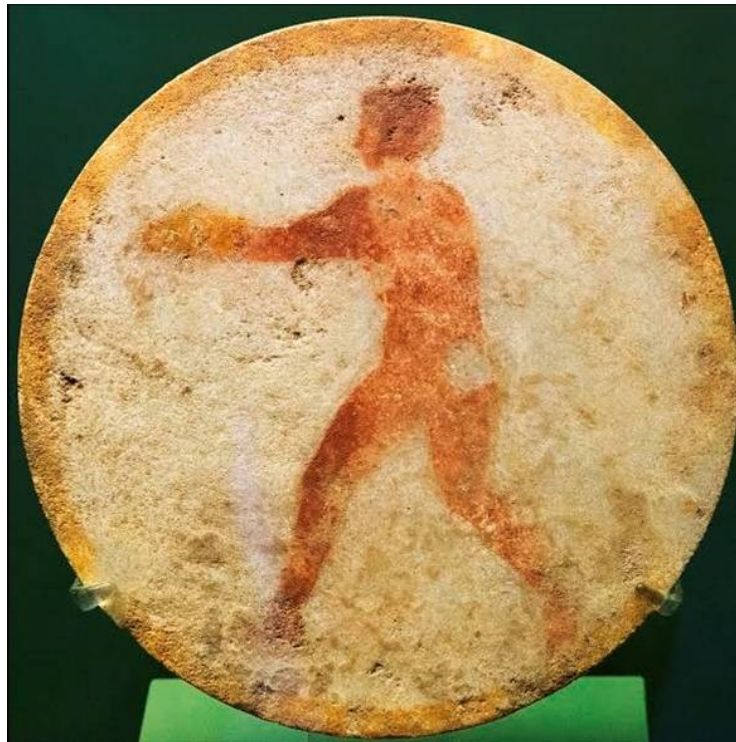
α

β

α

β

α

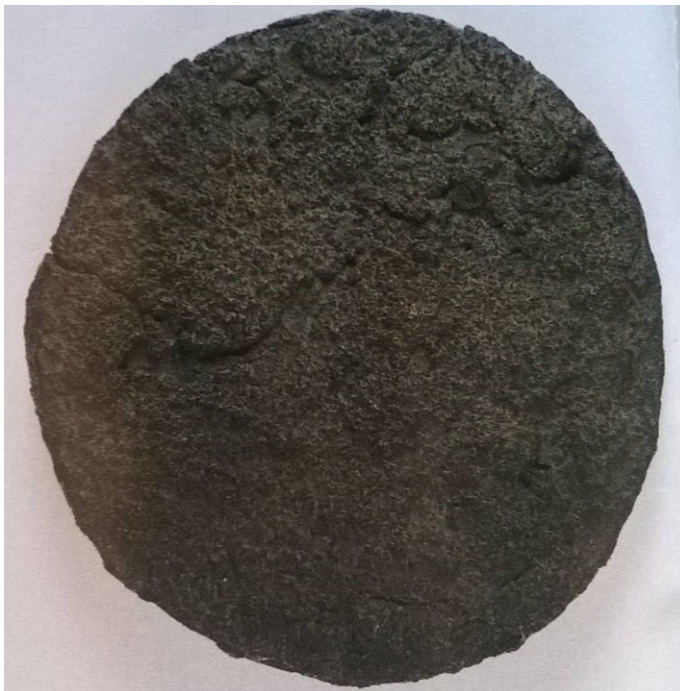
β

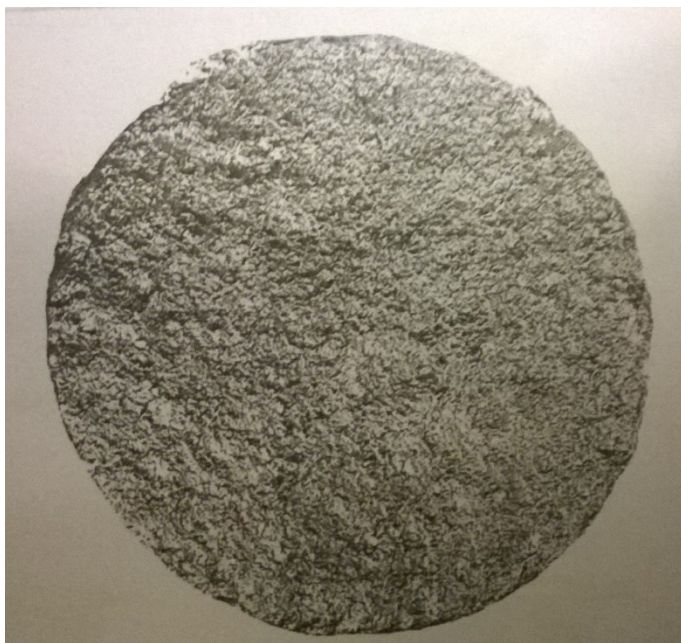
α

β

α

β

α

β

Πιν. 19

α

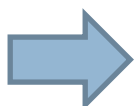

β

Πιν. 20

α

β

Πιν. 21

α

β

Πιν. 22

α

β

α

β

α

β

α

β

γ

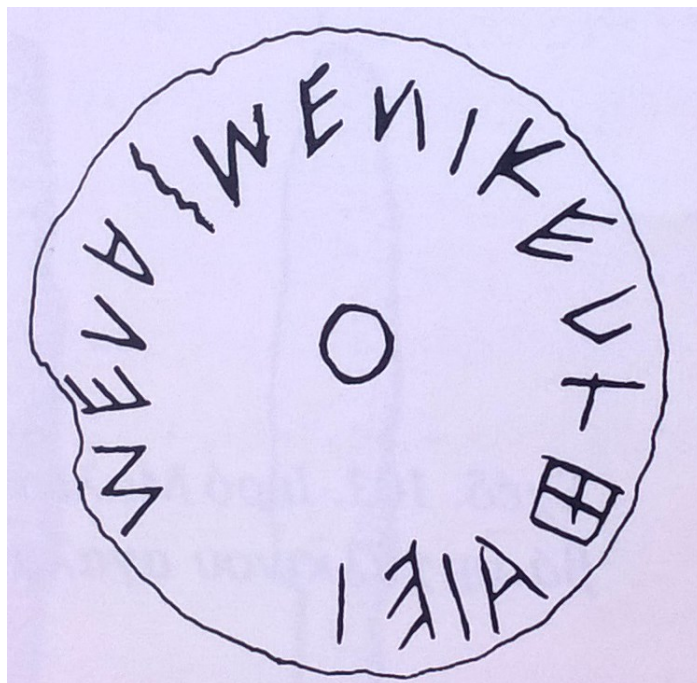
Πιν. 25

α

β

α

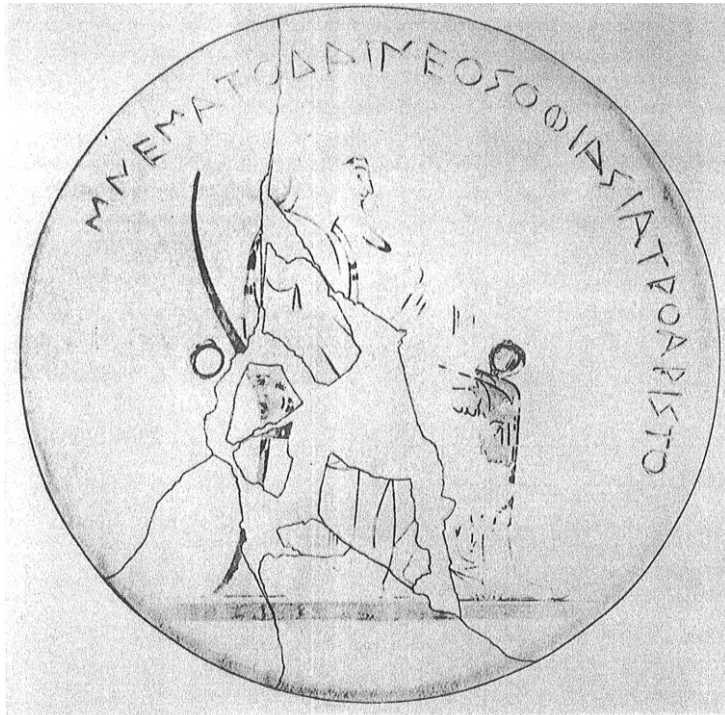
β

α

β

α

β

α

β

ΠΙΝΑΚΕΣ ΑΛΤΗΡΩΝ

Πιν. 31

α

β

α

β

α

K O I P I W

β

α

β

α

β

α

β

α

β

α

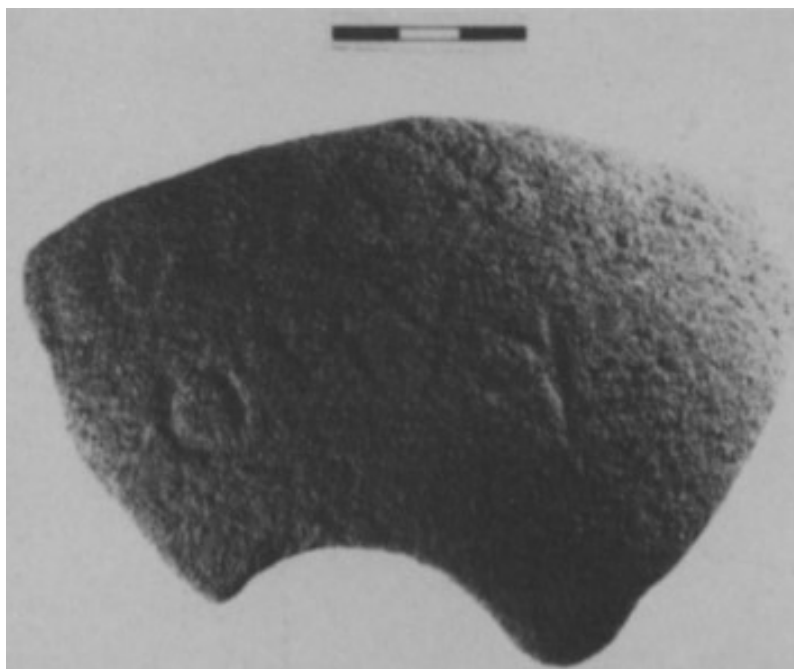
β

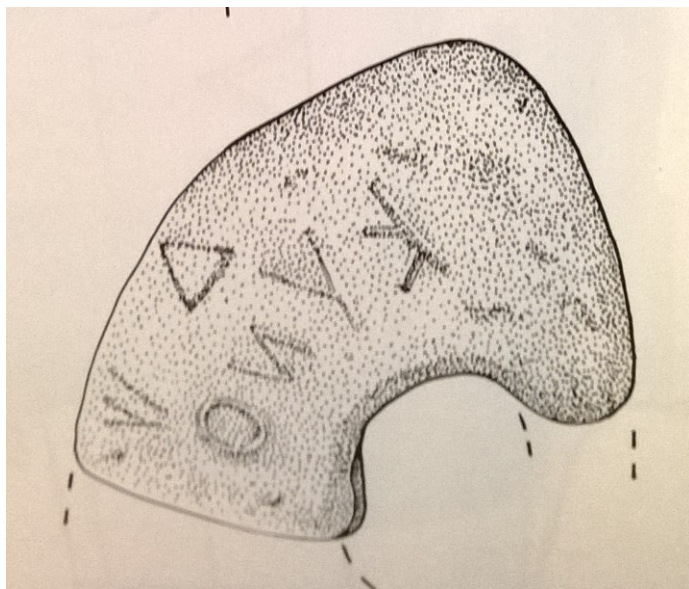
α

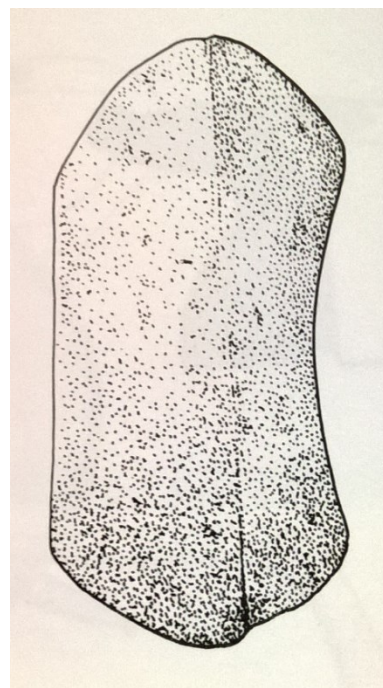
β

α

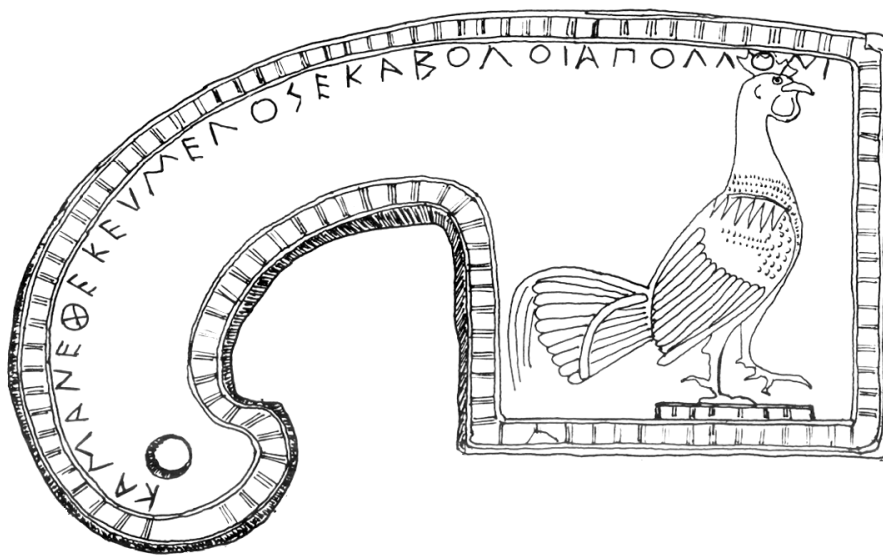
β

γ

α

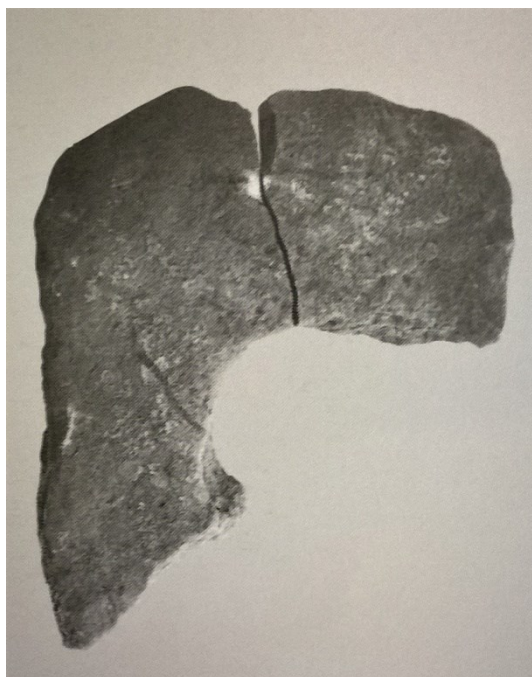
β

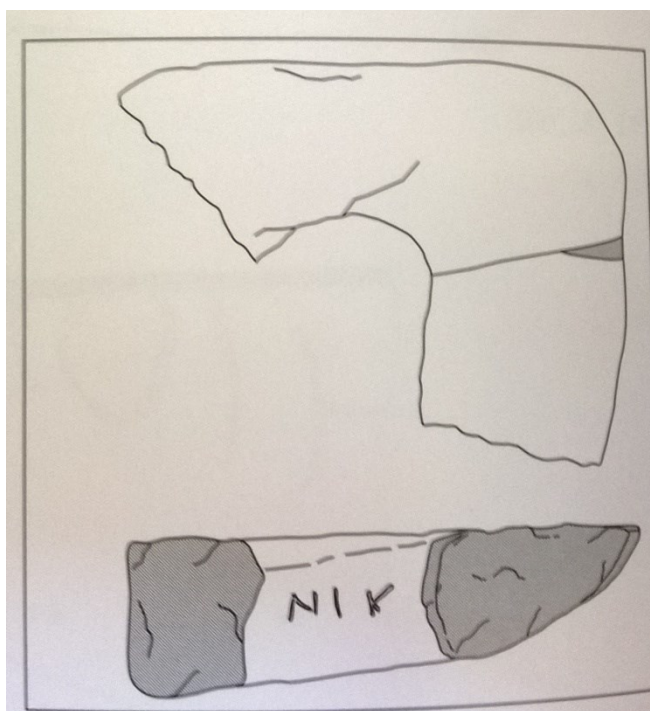
α

β

α

β

α

β

α

β

α

β

α

β

α

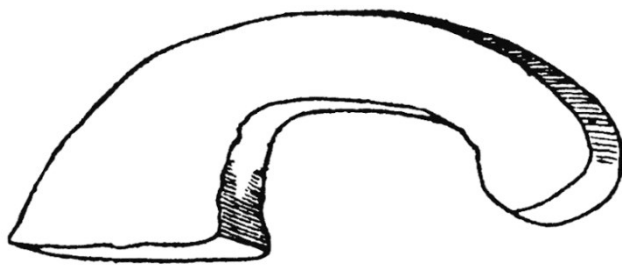
β

α

β

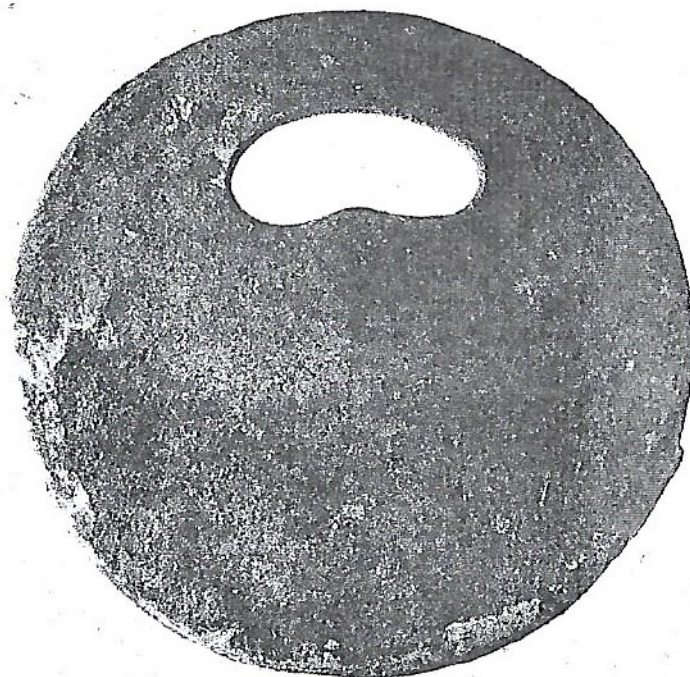

α

1

β

α

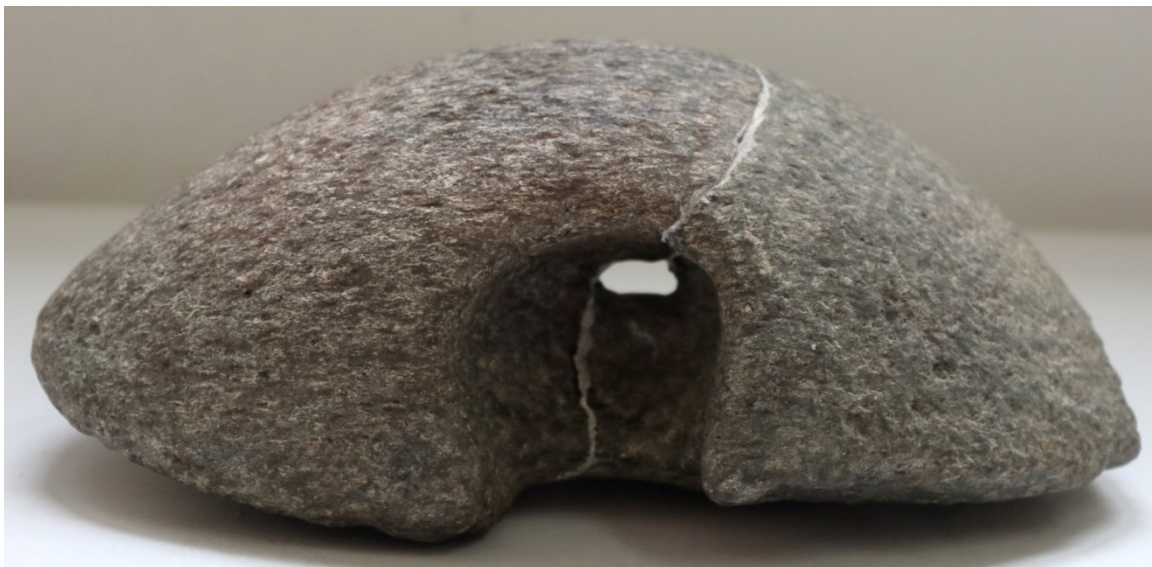
15/09/2020 09:15

β

Πιν. 54

α

β

α

β

γ

α

β

α

β

Πιν. 58

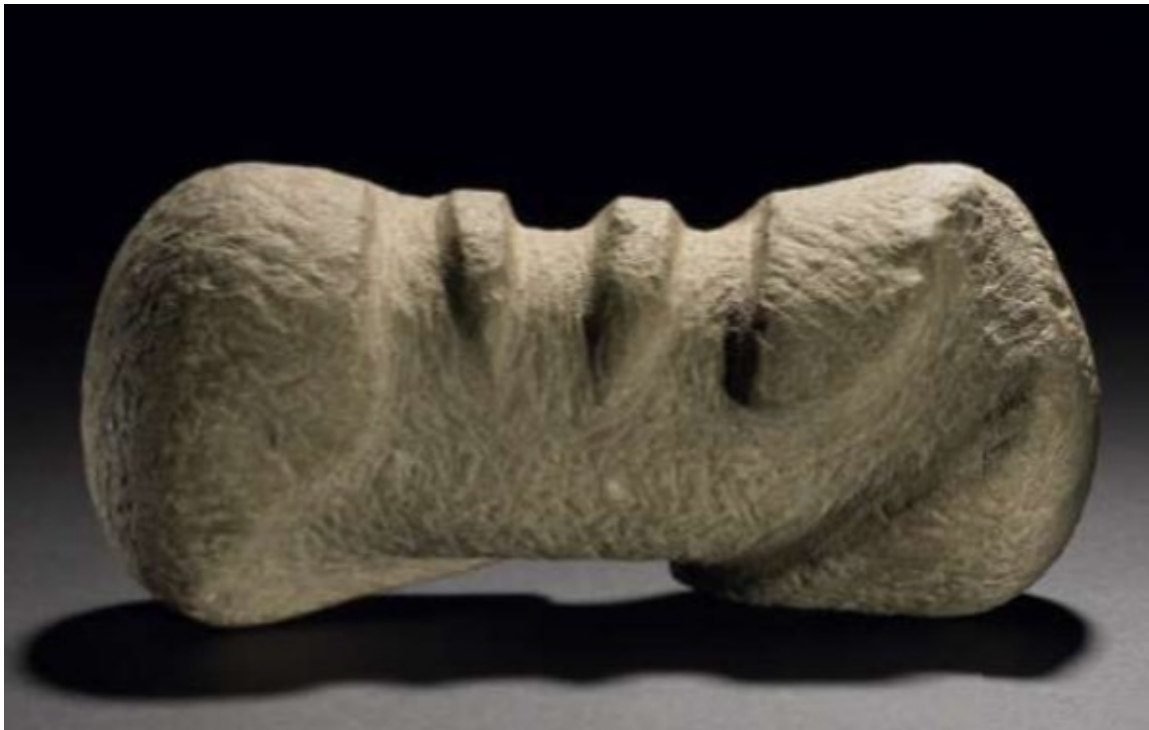

α

β

Πιν. 59

ΠΙΝΑΚΕΣ ΣΤΑΛΕΓΓΙΔΩΝ

Πιν. 60

α

β

α

β

α

β

γ

α

β

α

β

α

Α
Δ
Κ
Ε
Ο
Ω
Η
Ρ
Α
Κ
Δ
Σ
Ζ
Η
Ω

β

α

β

α & β

γ

α

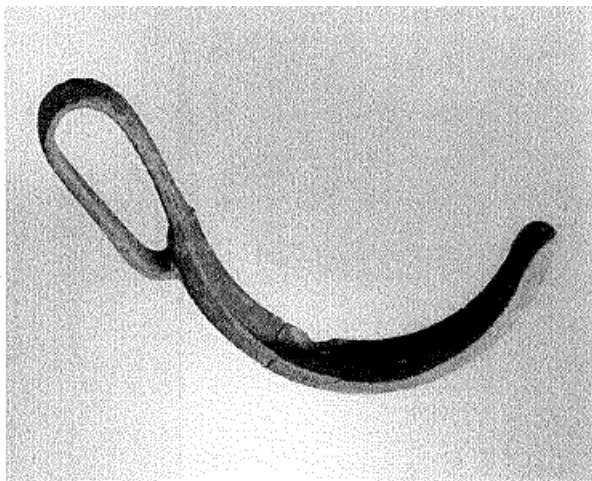
β

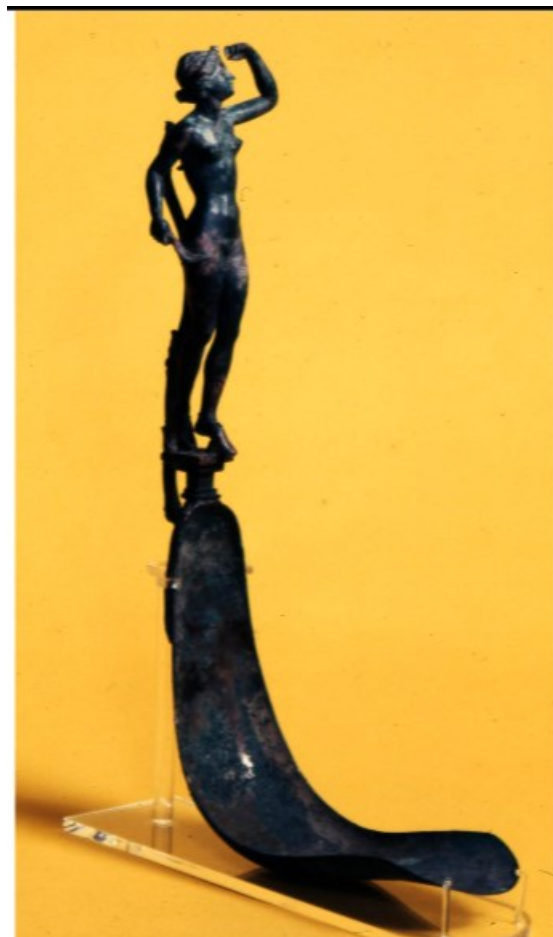
α

β

α

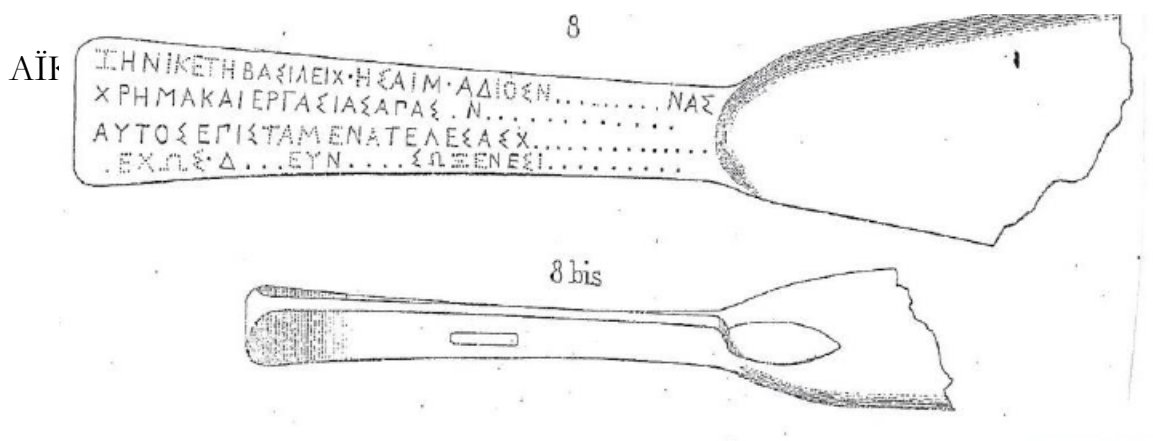

β

α

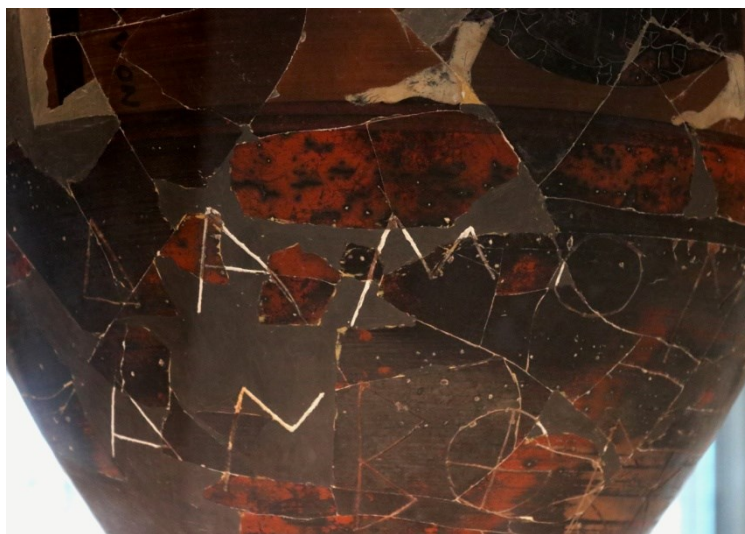
ΠΙΝΑΚΕΣ ΠΑΝΑΘΗΝΑΪΚΩΝ ΑΜΦΟΡΕΩΝ

Πιν. 73

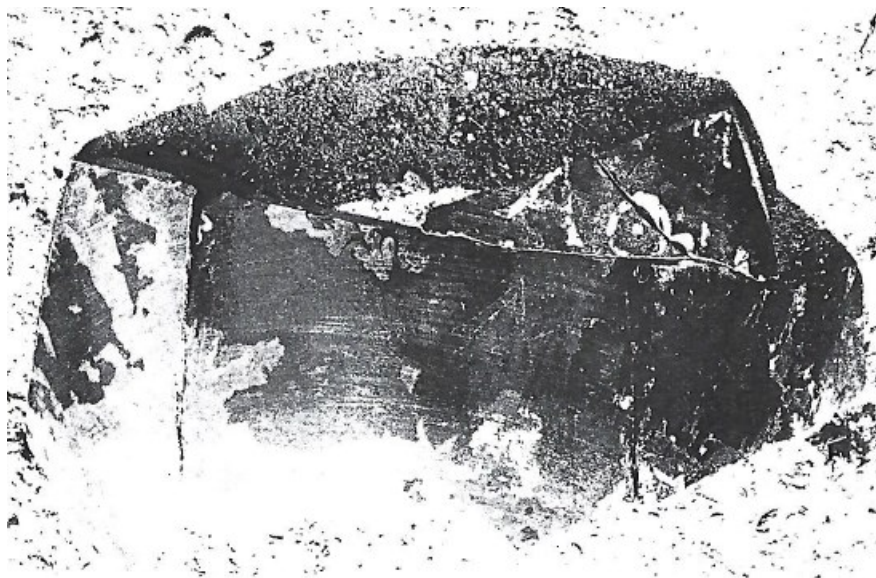

α

β

α

β

Πlv. 76

α

β

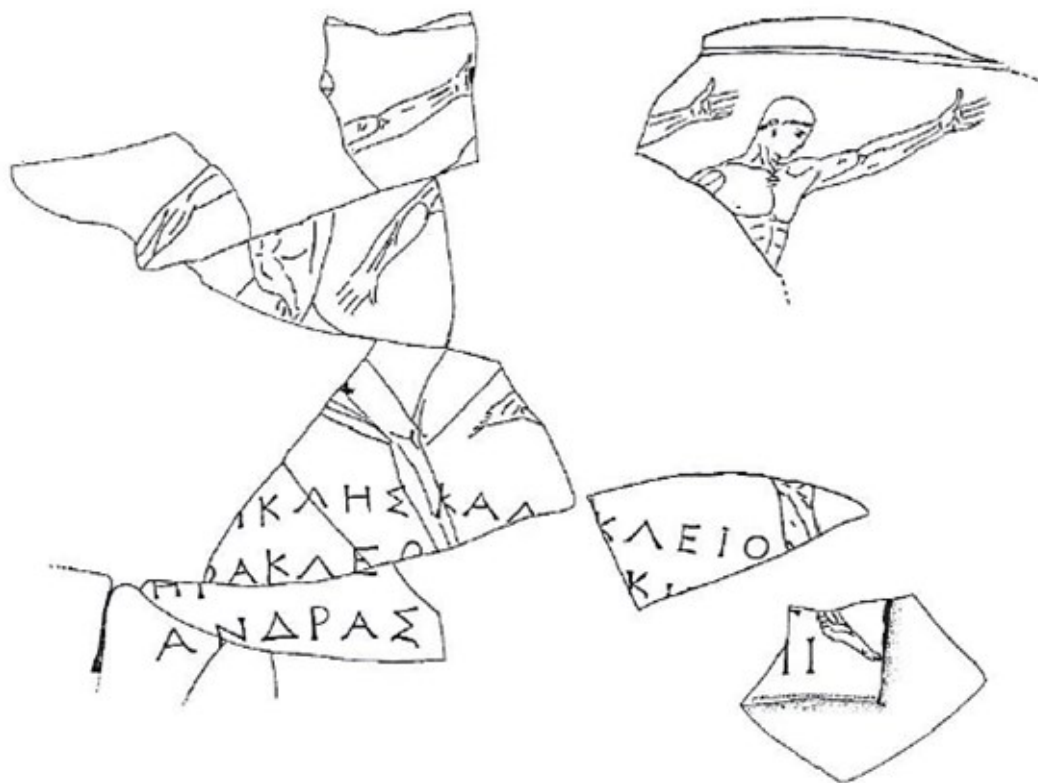
α

γ

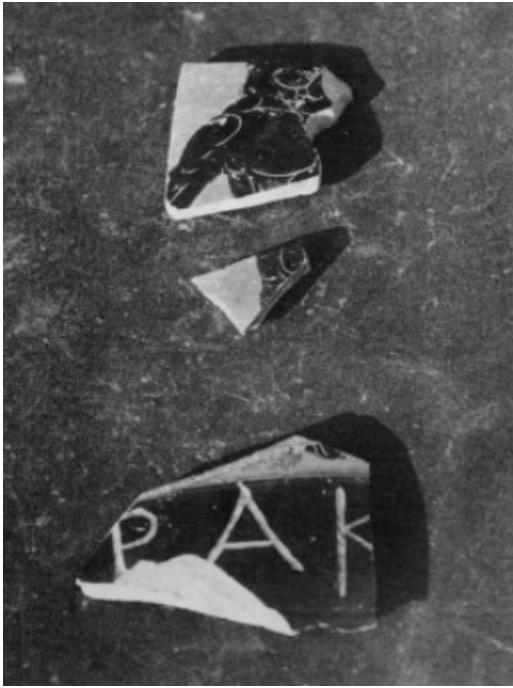
β

δ

Πιν. 79

α

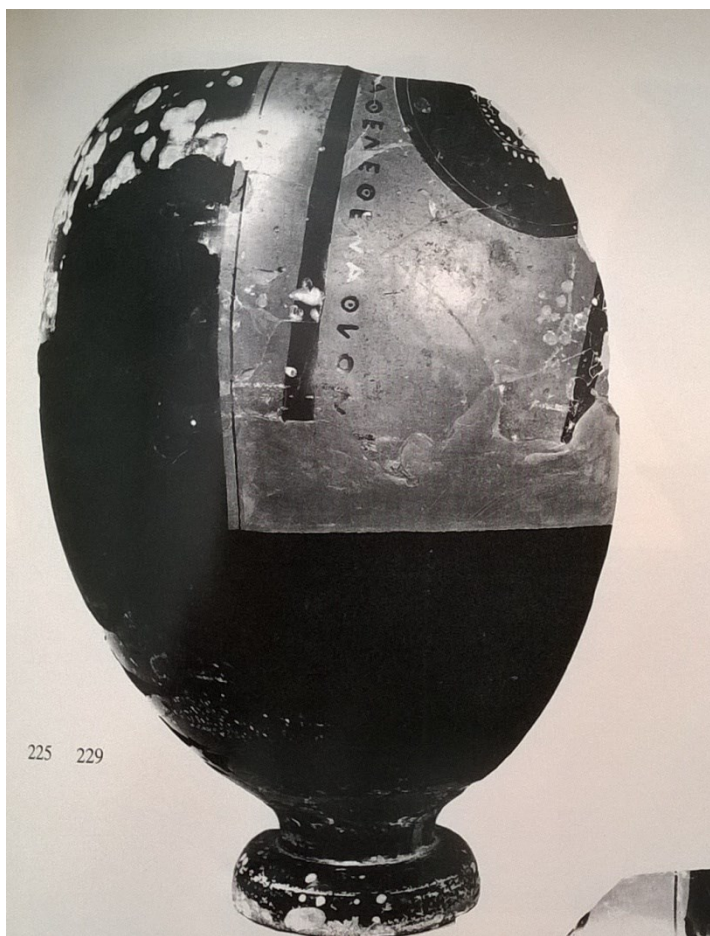

α

β

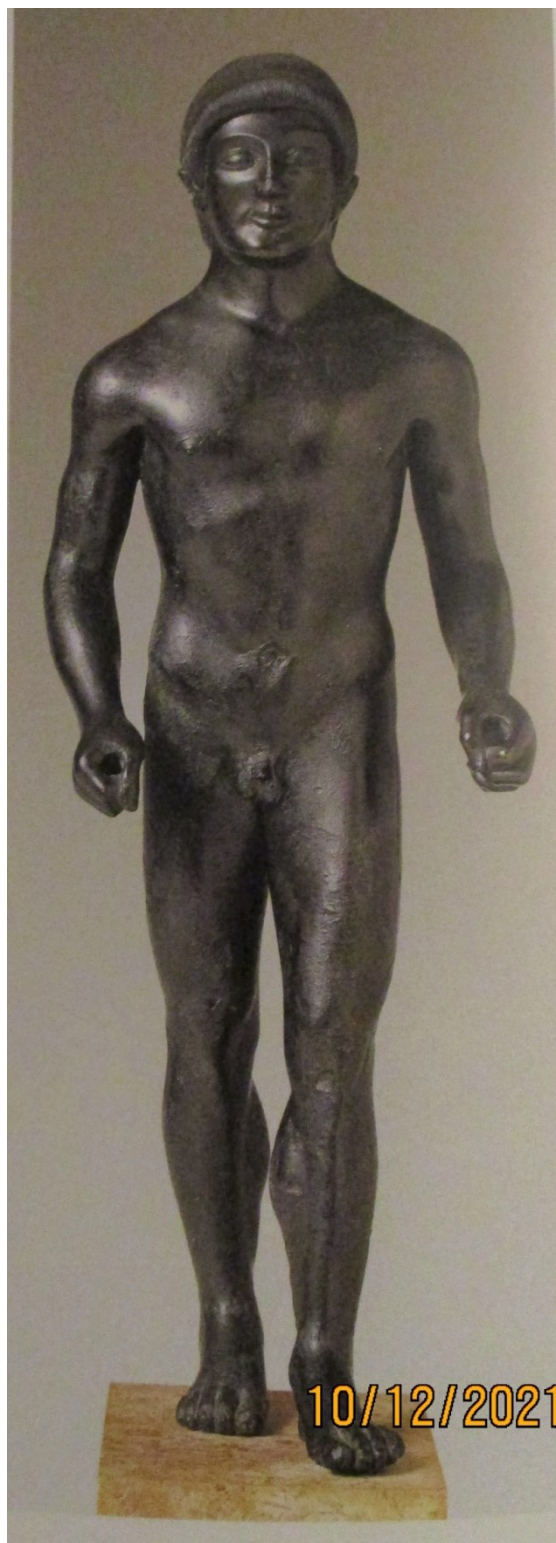

ΠΙΝΑΚΕΣ ΑΓΑΛΜΑΤΙΔΙΩΝ

Πιν. 83

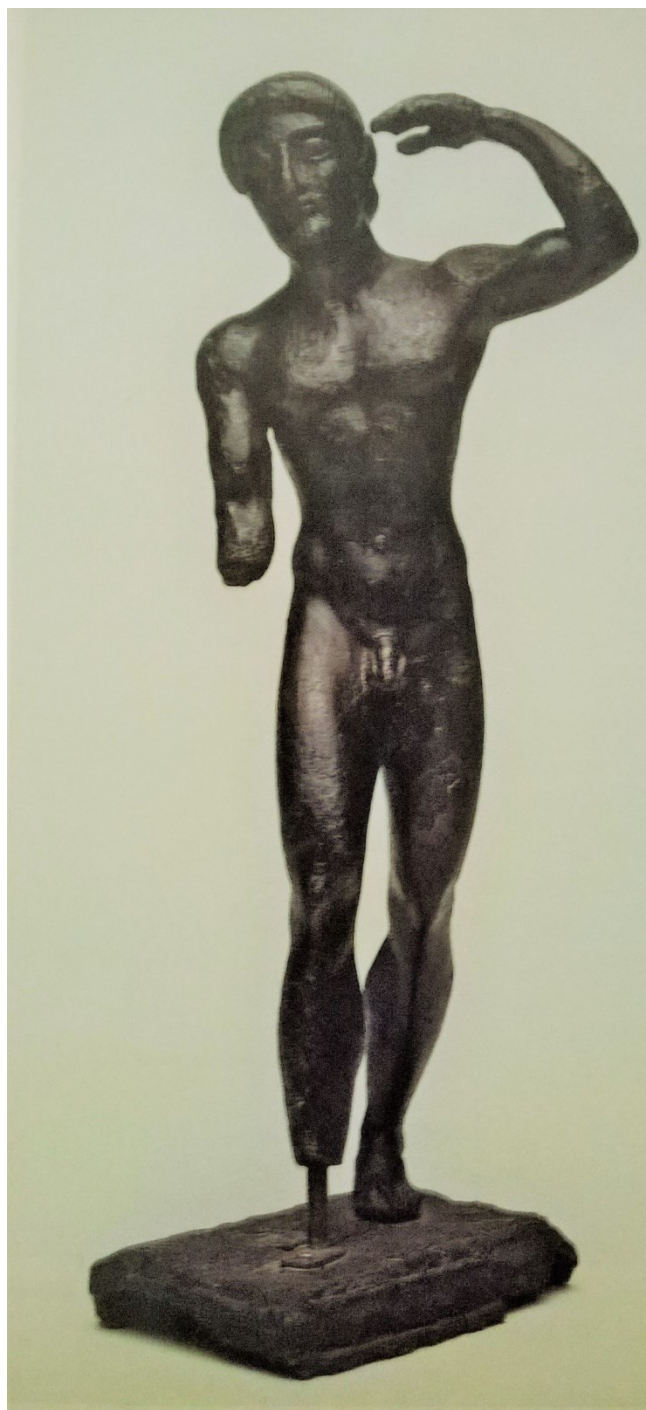

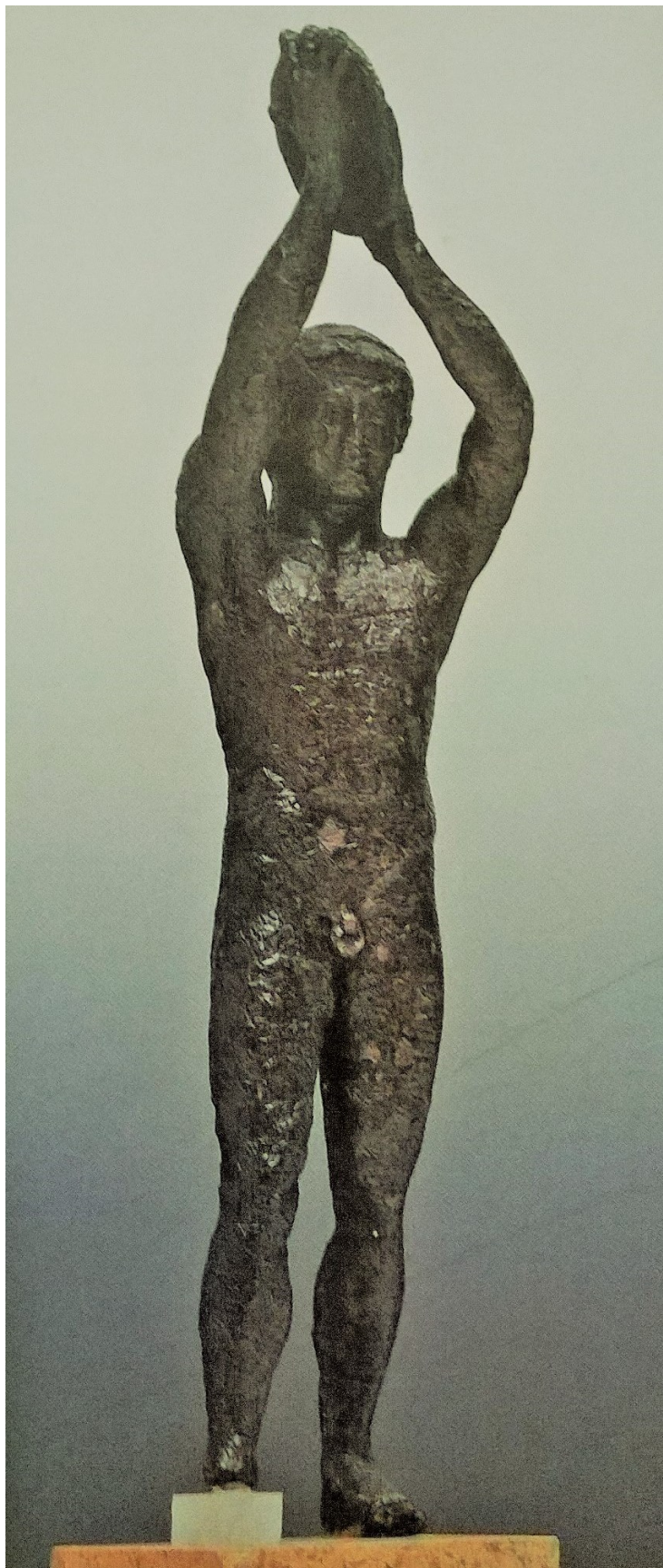

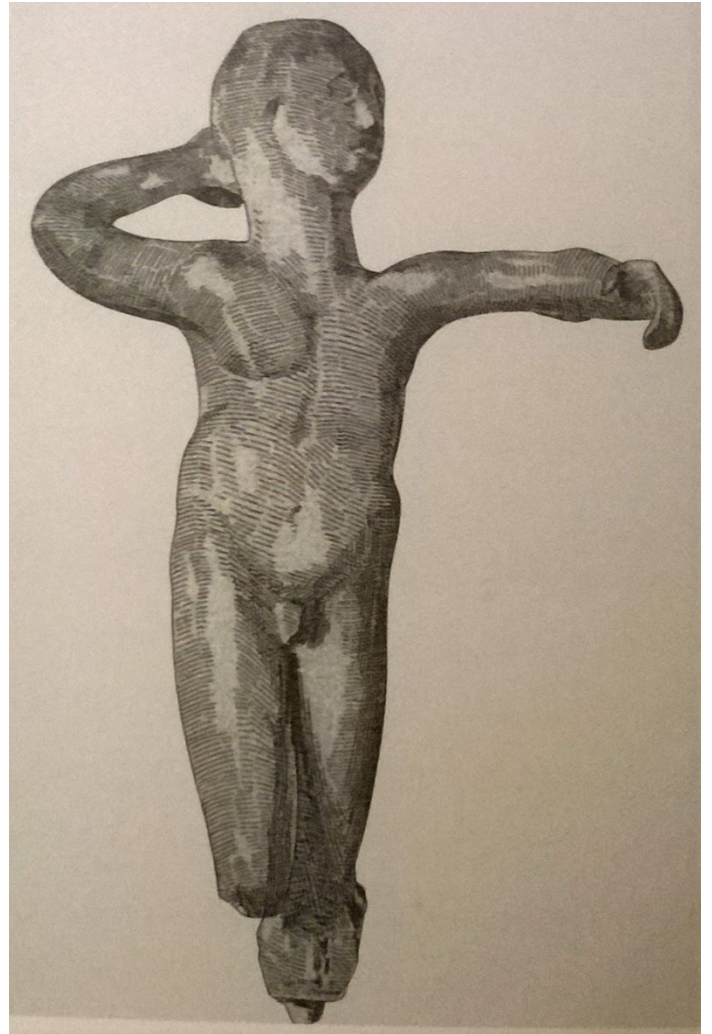
α

β

α

β

α

β

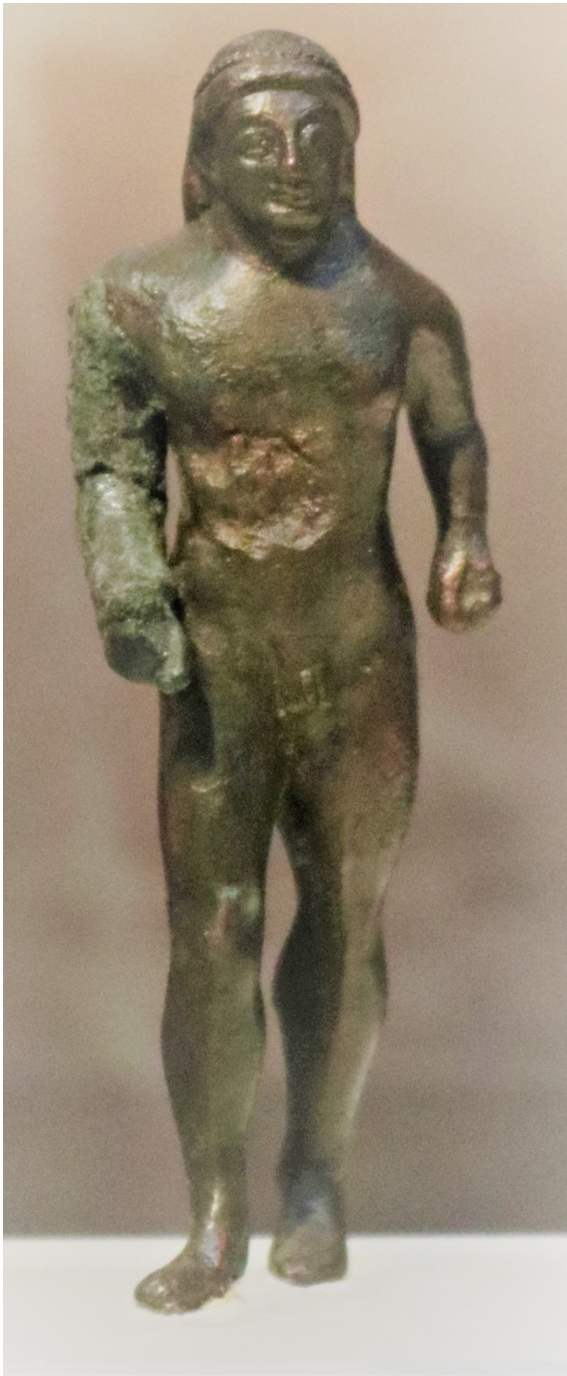
γ

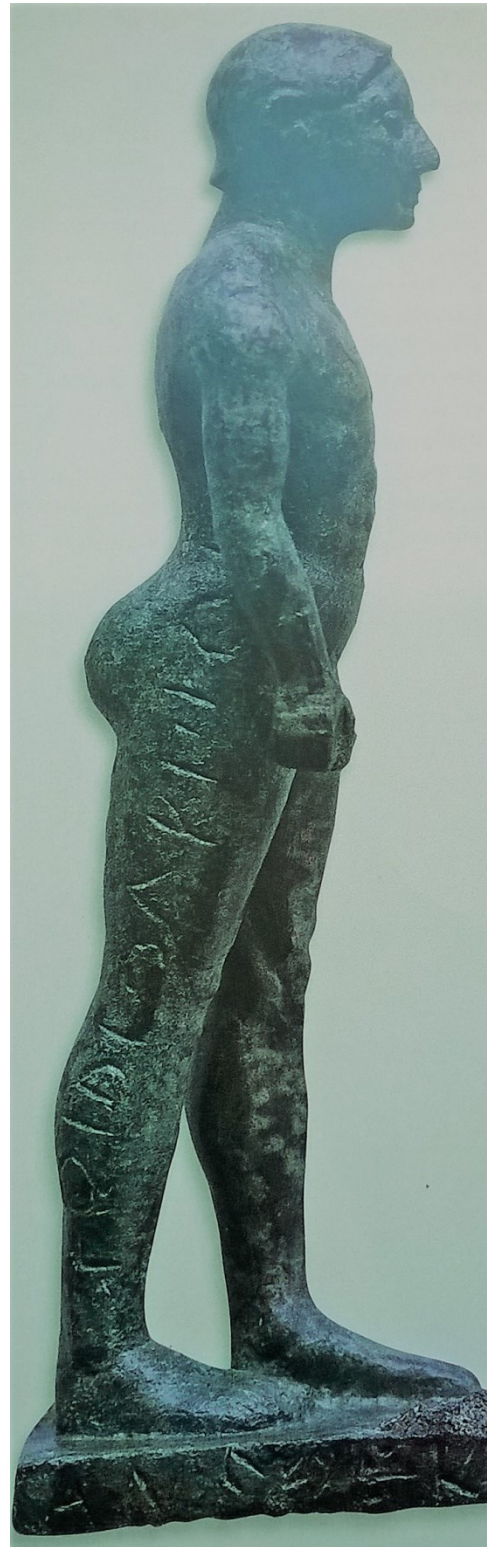
α

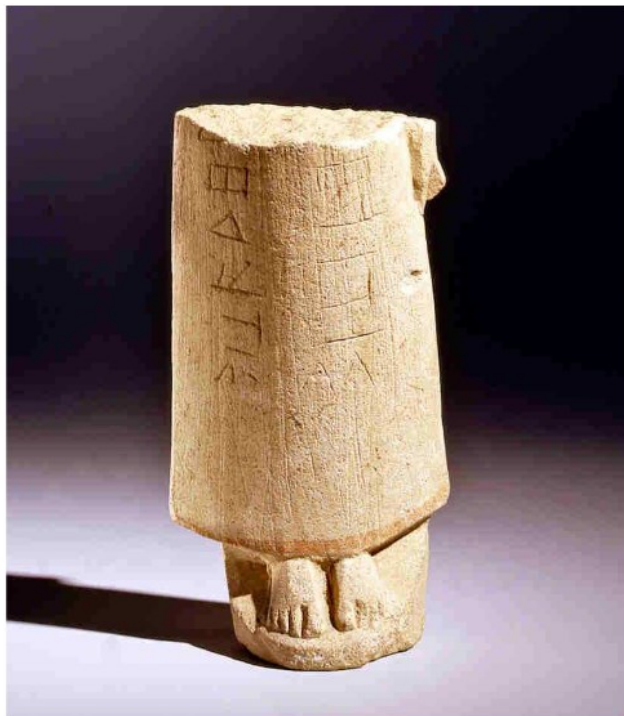
β

α

β

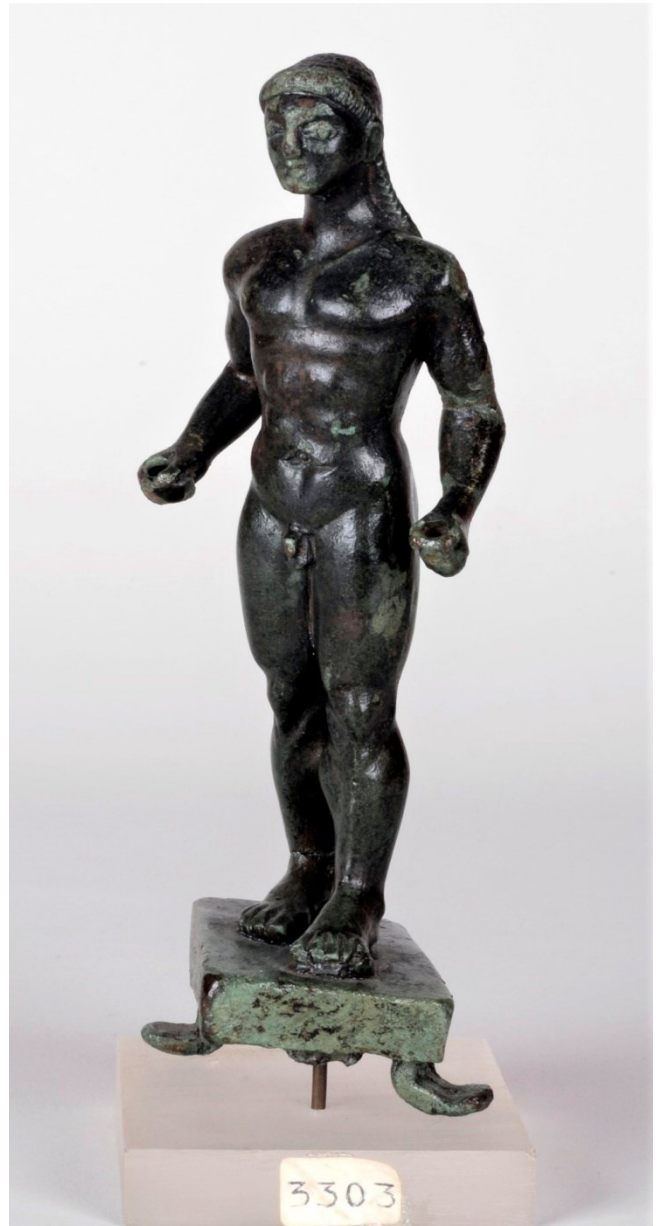

α

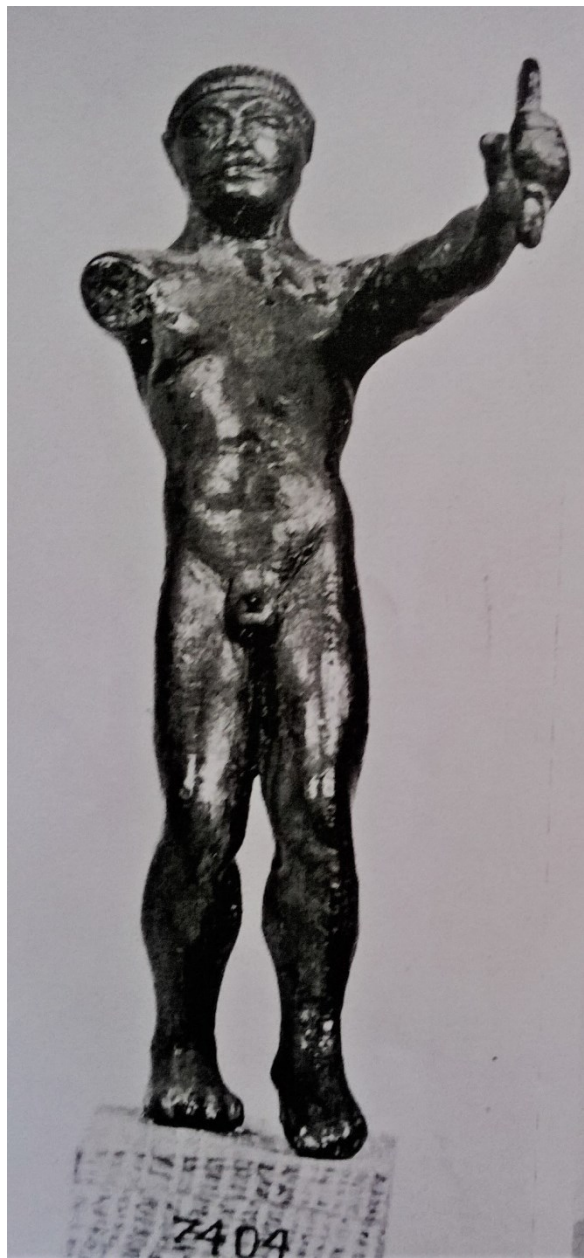

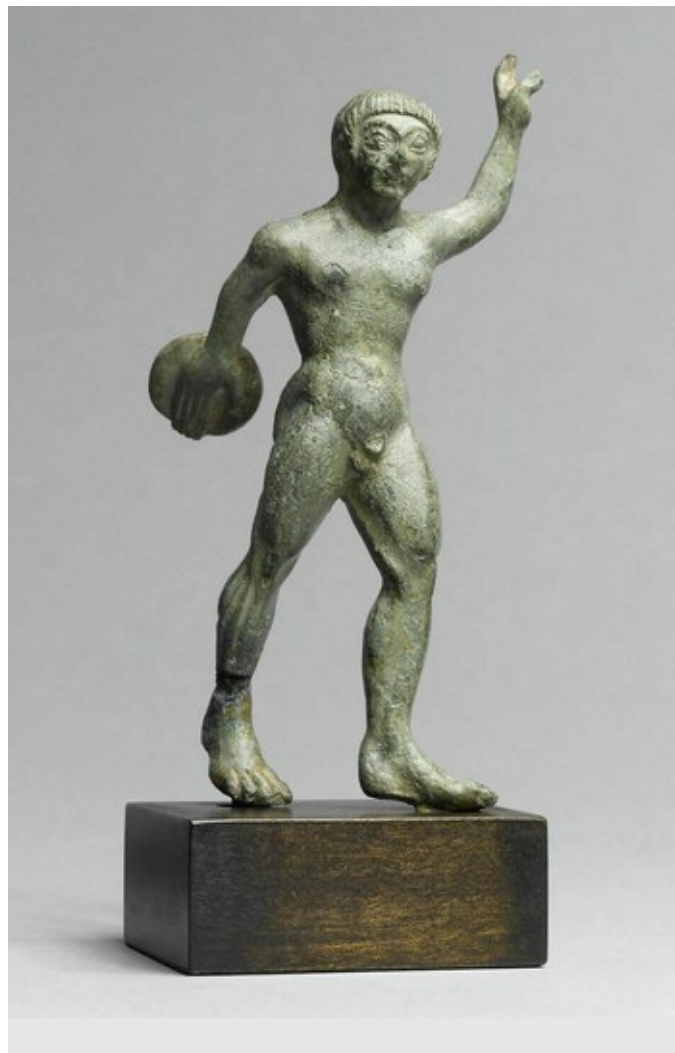
α

β

α

β

α

β

α

β

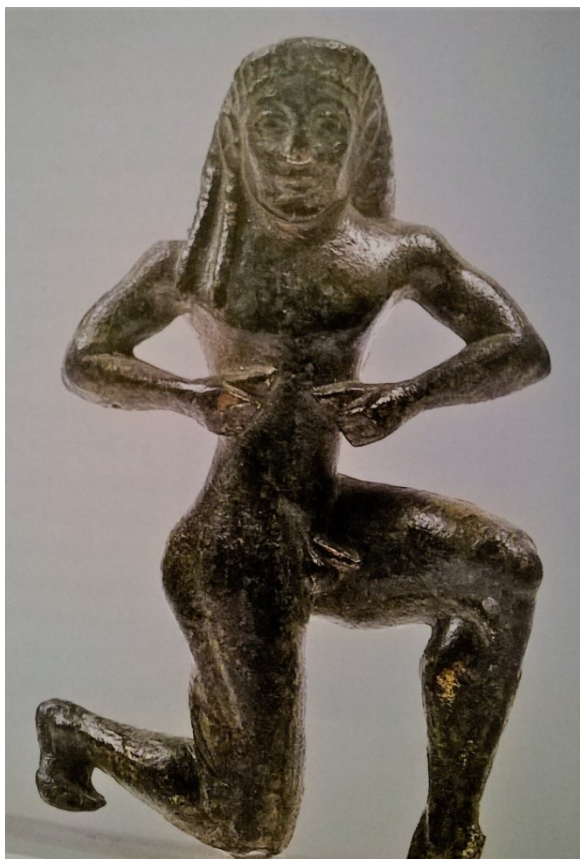
α

β

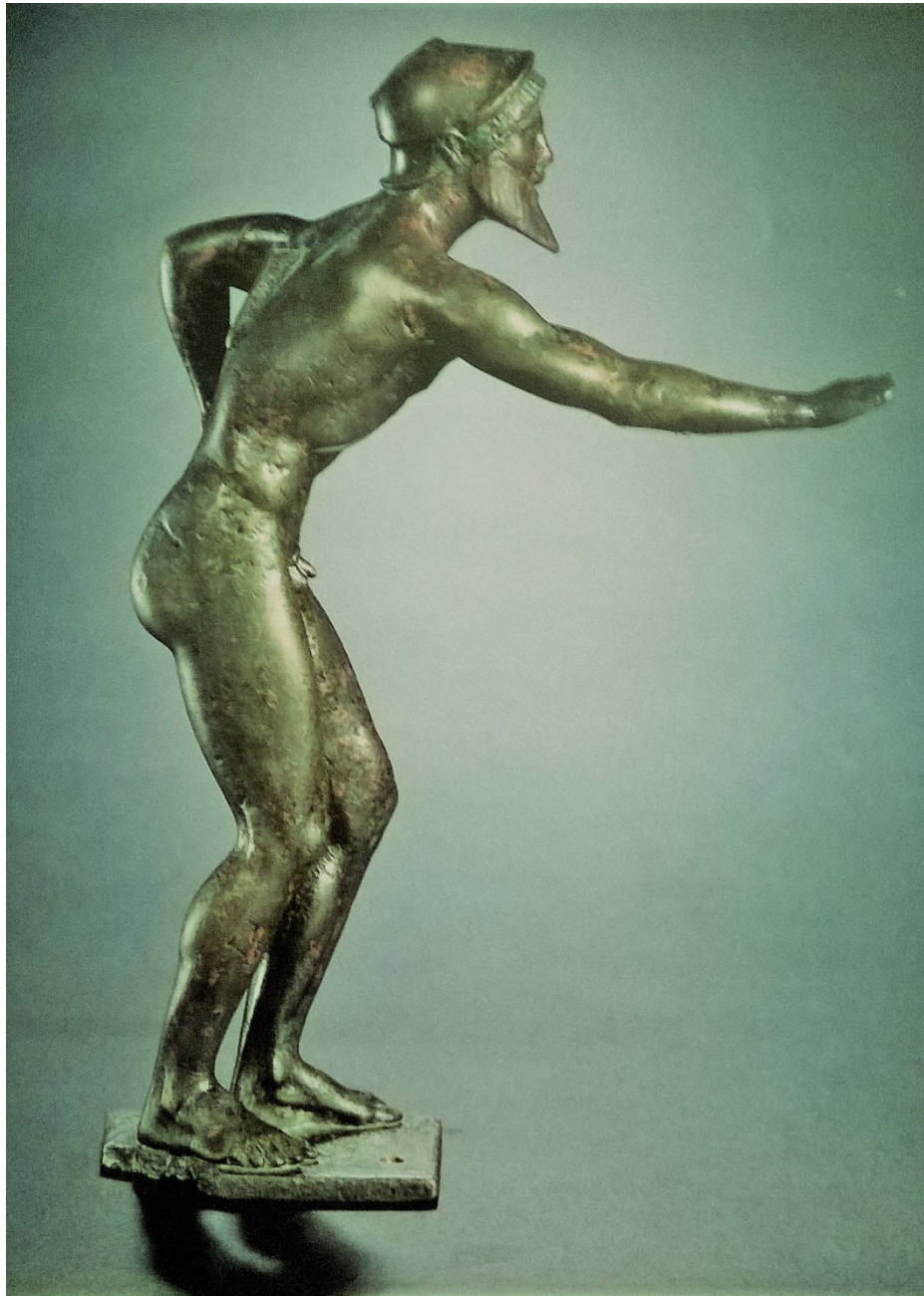
γ

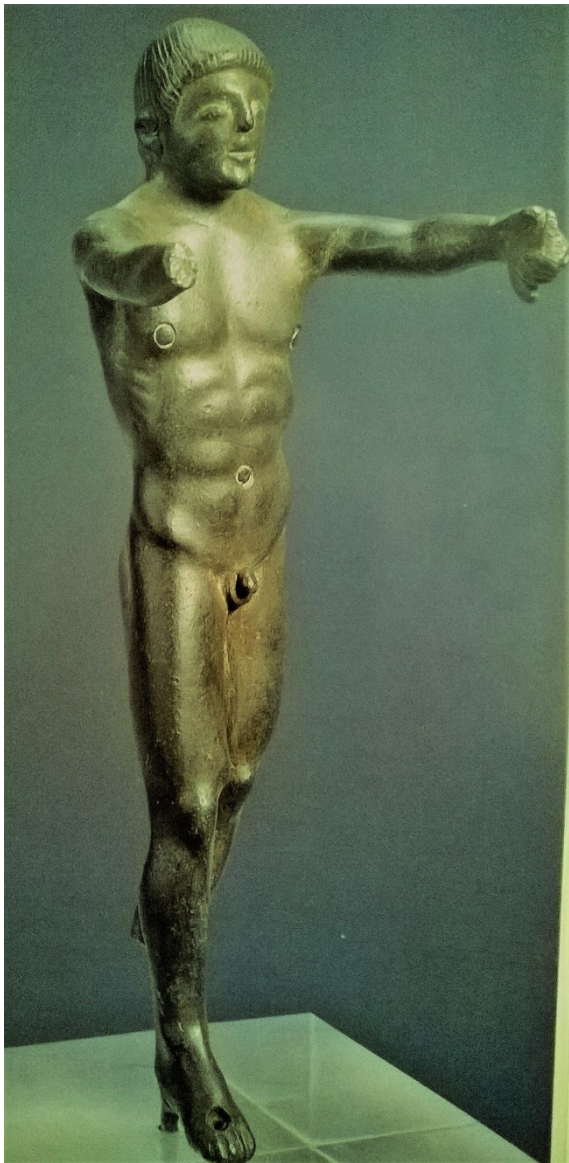

α

β

α

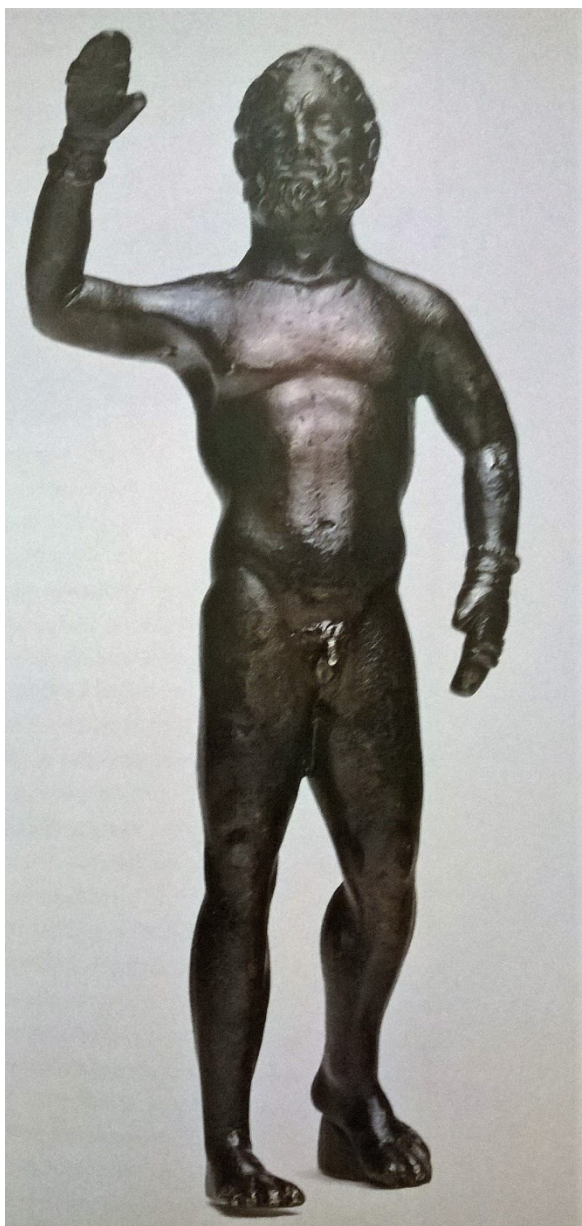
β

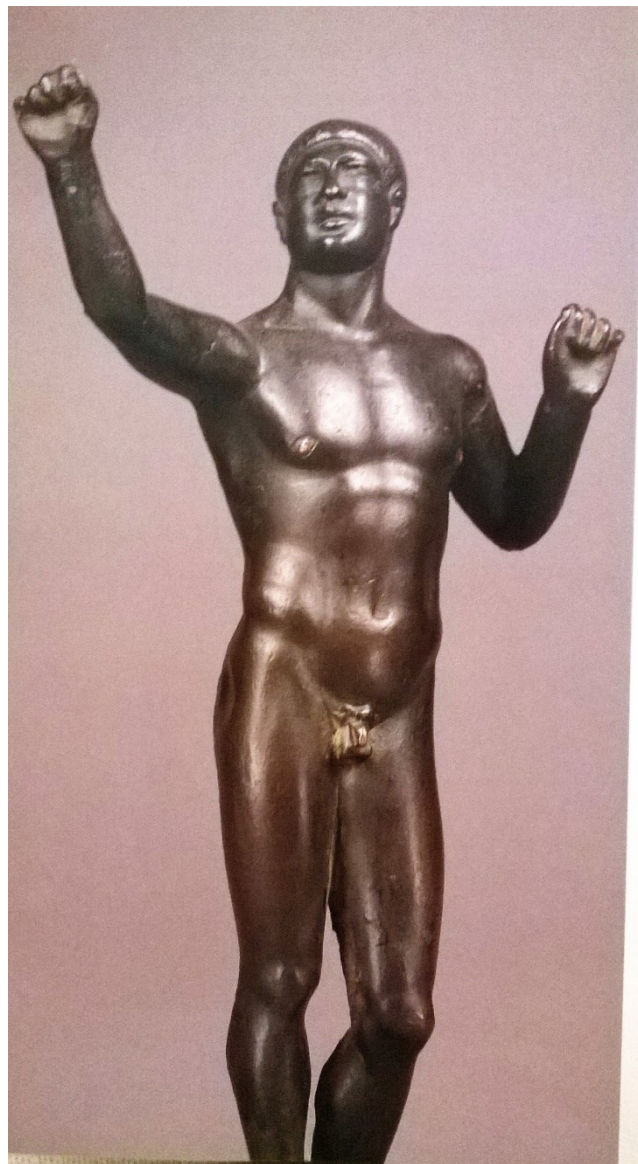
α

β

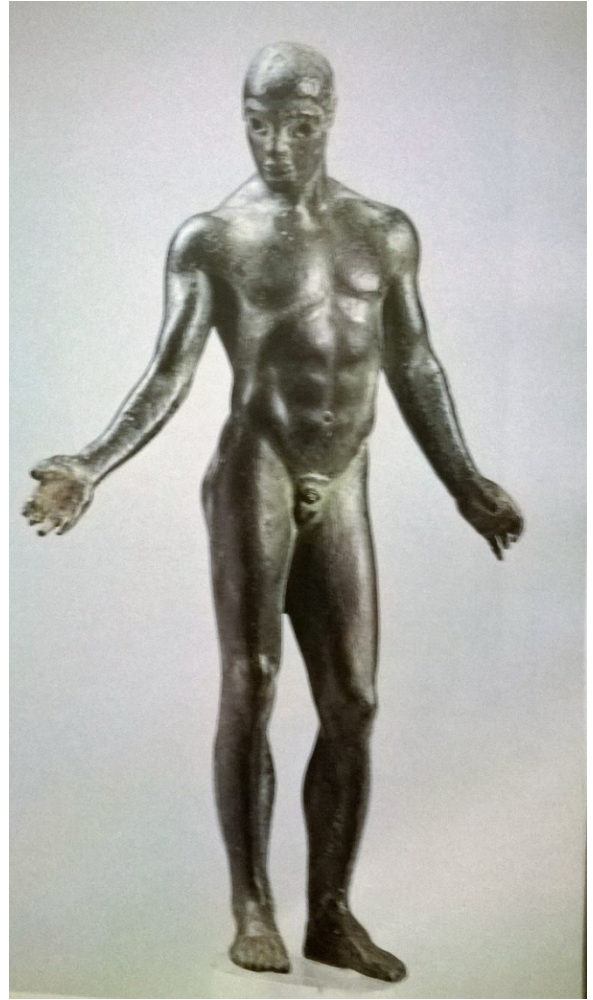
α

β

α

β

ΠΙΝΑΚΕΣ ΑΝΑΘΗΜΑΤΩΝ ΣΧΕΤΙΖΟΜΕΝΩΝ ΜΕ ΙΠΠΙΚΑ
ΑΓΩΝΙΣΜΑΤΑ

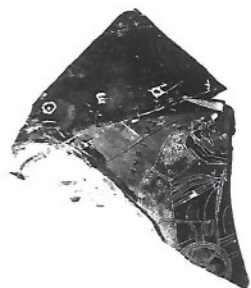
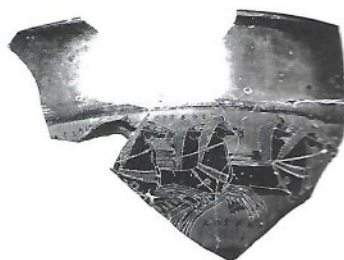
Πιν. 109

α

β

α

β

α

β

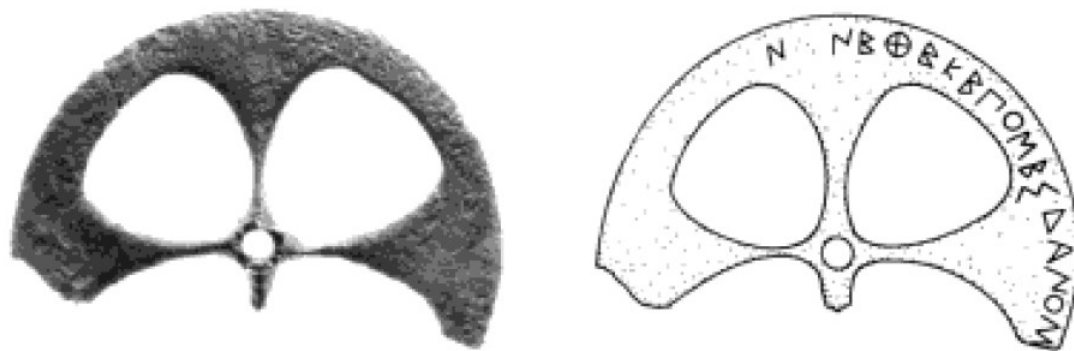

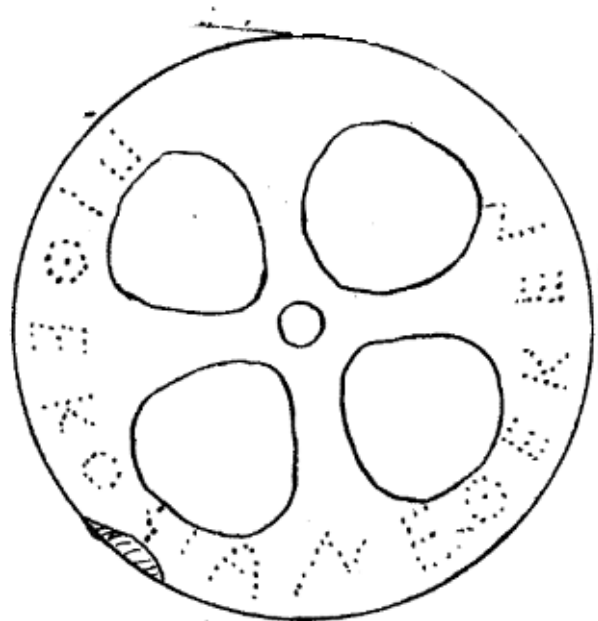
α

β

α

β